

Gaziantep University Journal of Social Sciences

Vol. XXI No.III

2022

GASIN JSS

GAZIANTEP UNIVERSITY

JOURNAL of SOCIAL SCIENCES

Aims and Scope

Gaziantep University Journal of Social Sciences (GAUN-JSS) is a double blind peer-reviewed international academic journal published quarterly. GAUN-JSS is published by the Graduate School of Social Sciences at Gaziantep University, one of the foremost research universities in Turkey.

The aims of the journal are to promote theoretical and research oriented studies, to foster excellence in research, and to encourage mutual sharing of academic research on national and international grounds. GAUN-JSS is an open access journal dedicated to the free flow of information and dissemination of knowledge. Although, GAUN-JSS is a multidisciplinary publication with a special focus on contribution from academia, we encourage submissions from professionals out-of-field and senior level graduate students.

The journal accepts articles written in English and Turkish. Articles on the field of Law written in French are also welcome.

GAUN-JSS accepts submissions and proposals in the following fields: Archaeology, Art, Business, Economics, International Trade, Communication, Geography, History, Law, Literature, Philosophy, Political Science and International Relations, Sociology and Theology.

The objective of GAUN-JSS is to contribute to a vibrant social science and humanities environment and to promote excellence in studies reflecting the current state-of-the-art in Turkish academia while providing a robust and rigorously academic outlet for academicians from non-metropolitan universities.

A minimum of two peer reviewers, who are recognized specialists specific to the topic and area of the submissions, are appointed by the editors. All peer review reports are electronically and anonymously delivered to the contributors. Reviewers' names are withheld by the journal to protect the integrity of the double-blind peer review process. Upon request, written reports can be provided to the reviewer that attests to their contribution. All published authors accept to act as reviewers for future issues.

All submitted papers should conform to the APA writing and citation standards as indicated in the journal's submission guidelines.

The publisher is committed to the open access to all academic endeavor and as such, accepts its duty to make published content permanently available and freely accessible by all sections of worldwide academic community. The publisher does not charge any pecuniary fees for processing, submission, and publication of manuscripts. The publisher commits to the free and universal access to its published content in perpetuity.

Copyright

All articles published by GAUN-JSS are licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0).

To view a copy of the license, visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>

For Editorial Correspondence and Subscription Inquiries

Gaziantep University, Graduate School of Social Sciences, GAUN-JSS

27310 Gaziantep, TURKEY

Tel: +90-342-318-1898 Fax: +90-342-360-1043

E-mail: editor@gantep.edu.tr

The Journal has an international editorial board.

Print

Gaziantep University Press

Abstracted and Indexed in

ULAKBİM National Academic Journals Index EBSCOHOST Academic Search Complete

Akademia Sosyal Bilimler İndeksi Türk Eğitim İndeksi

EBSCOHOST MLA International Bibliography

Directory of Open Access Journals

Gaziantep University
Journal of Social Sciences
GAUN-JSS

Owner

University of Gaziantep
Rector Prof. Dr. Arif ÖZAYDIN

Editor-in-Chief

Assoc. Prof. Dr. Mehmet Fatih BUĞAN

Assistant Editors

Res. Assist. İmren YILDIZ
Lecturer Nesibe TAŞKIN
Res. Assist. Uğur ÜLGER

Section Editors

Prof. Dr. Atilla ENGİN
Prof. Dr. İbrahim Halil EKŞİ
Prof. Dr. Mehmet EROL
Assoc. Prof. Dr. Atınç OLCAY
Assoc. Prof. Dr. Ayhan ÖZER
Assoc. Prof. Mehmet Akif DESTEK
Assoc. Prof. Dr. Mesut ŞÖHRET
Assoc. Prof. Dr. Senem KURTAR
Assoc. Prof. Dr. Tayfun ERCAN
Assoc. Prof. Dr. Yunus Emre TANSÜ
Asst. Prof. Dr. Ela İpek GÜNDÜZ
Asst. Prof. Dr. Mehmet Ali GÖNGEN
Asst. Prof. Dr. Muhyettin İÇDE
Asst. Prof. Dr. Ragıp KALELİOĞLU

Editorial Board

Assoc. Prof. Dr. Erol ERKAN
Prof. Dr. Mehmet ÇELİKEL
Prof. Dr. Mustafa Burak GÜRBÜZ
Prof. Dr. Zekiye ANTAKYALIOĞLU
Assoc. Prof. Dr. Burhan KILIÇ
Assoc. Prof. Dr. Meltem KARADAĞ
Assoc. Prof. Dr. Naile ASKER
Assoc. Prof. Dr. Nuri YAVAN
Asst. Prof. Dr. Hamidreza SOHRABIABAD

Vol. 21, Issue 3, July 2022

Web: <http://jss.gantep.edu.tr> <http://dergipark.gov.tr/jss>

E-mail: editor@gantep.edu.tr

Vol. XXI Issue III, 2022

Reviewers List

Abdulhamit EŞ	Mehmet Ali GAZİ
Ahmet KESER	Mehmet BİÇİCİ
Ahmet ŞİT	Mehmet Emin USTA
Ahmet TAN	Mehmet ULUKÜTÜK
Akif ÇARKÇI	Muhsin SOYUDOĞAN
Alev ERARSLAN	Murat AKKAYA
Ali USLU	Murat ARSLANDERE
Alper Veli ÇAM	Mustafa ÇELİK
Anıl Çağlar ERKAN	Mustafa METE
Aşkın ÖZDAĞOĞLU	Müjdat ERTÜRK
Ayşe ATICI ARAYANCAN	Nezir AKYEŞİLMEN
Aysel DEMİR	Nuri HACIEVLİYAGİL
Bayram DOĞAN	Nuri YAVUZ
Bayram OZBEY	Okan ÇOLAK
Berat AKINCI	Olgahan BAKŞI YALCIN
Berfin KART	Onur EKLER
Burcu KAYA ERDEM	Recep ASLAN
Bülent ÖZTÜRK	Recep ŞEHİTOĞLU
Cuma ERCAN	Rifat İRAZ
D. Volkan KARABOĞA	Salih TÜREDİ
Dilber Nilay KÜTAHYALI	Samiye EKİM DERTLİ
Erkan SARSICI	Seda ARIKAN
Fatih Bilal ALODALI	Sefa USTA
Furkan BALTACI	Selçuk OĞUZ
Gönül ÇİFÇİ	Sever IŞIK
Hacı Murat TERZİ	Seydi Vakkas TOPRAK
Hakan YÜKSEL	Sibel AKOVA
Hayri ABAR	Sinan Tankut GÜLHAN
İbrahim ARSLAN	Sinem YAZICIOĞLU
İbrahim EFE	Tekin TUNCER
İlker Mete MİMİROĞLU	Turhan KORKMAZ
İsa KALAYCI	Ülhak ÇİMEN
İsmail TUNA	Yaşar ARSLANYÜREK
İsmail YILMAZ	Yener OĞAN
Kyriaki ASIATIDOU	Yıldıray KESGİN
M. Ayça VURMAY	Yiğit Anıl GÜZELİPEK
M. Raşit AKPINAR	Yusuf Ekrem AKBAŞ
Mahmut TURAN	Zafer GÜNGEN
Medet İĞDE	Zeynel ÖZLÜ
Mehmet Akif KARA	Zuhal AKMEŞE DEMİR

GAZIANTEP UNIVERSITY
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Vol. XXI Issue III
2022

CONTENT

THEOLOGY

- İslam Hukuku Açısından Adil Yargılamayı Engelleyen Faktörler** 1143-1161
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Meryem CİHANGİR

ECONOMICS

- Çevre Dostu Teknolojiler, Sivil Havacılık ve Çevre Kalitesi Arasındaki İlişkisi:Panel Eşik Değer Regresyon Analizi** 1162-1179
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Buket KIRCI ALTINKESKİ & Oğuzhan ÖZYİĞİT & Emre ÇEVİK
- OECD Ülkelerinin Eğitim Performanslarının Değerlendirilmesi** 1180-1199
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Ayşe Kübra KANMAZ & Ayşegül TUŞ
- Belirsizlik ve Doğrudan Yabancı Yatırım İlişkisi: Yeni Bir Endeks ile Panel Veri Analizi** 1200-1215
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Mustafa ŞİT
- Determination of Financial Literacy Levels of Local Tourists: Gaziantep Sample** 1216-1229
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Halil İbrahim KARAKAN & Mustafa METE & Funda MERMERTAŞ

Türkiye’de Vergi Gelirlerinin Seyri ve Mali Anestezinin Rolü 1230-1243
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Hakkı Mümin AY & Nihal GÜNEŞ AY

Giyilebilir Teknoloji Ürünlerinde Faydacı ve Hedonik Değerin Satın Alma Niyeti Üzerindeki Rolü: Tüketici Yenilikçiliğinin Düzenleyici Etkisi 1244-1269
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Fatih ŞAHİN & Cevat SÖYLEMEZ

PHILOSOPHY

Demokratik Bir Direniş Türü Olarak Sivil İtaatsizlik ve Meşruluk Problemi 1270-1282
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Mahmut MEÇİN

LAW

Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sisteminin Cumhurbaşkanlığı İdari Teşkilatına Etkileri 1283-1301
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Mehmet EKMEKÇİ

COMMUNICATION

Medyanın Toplumsallaşma İşlevi Bağlamında Sosyal Sorumluluk İletişimi Üzerine Bir Değerlendirme: “İyi Hikayeler” Televizyon Programı Örneği 1302-1311
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Çağla KAYA İLHAN

Hakikat Ötesi Çağda Profesyonel Bilgi Doğrulayıcılığı Kimliği 1312-1328
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Fırat ADIYAMAN

Yerel Seçimlerde Aday İmajı: Gaziantep Örneği 1329-1349
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Süleyman ŞAHAN & Yusuf CİNKARA

Evaluation of the Relationship Between Social Media Addiction and Aggression 1350-1366
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Hilal GÜLER & Oğuz Han ÖZTAY & Vahdet ÖZKOÇAK

ENGLISH LITERATURE

A Social Ecological Reading of H. G. Well's The Sleeper Awakes 1367-1377
(Research Article/Araştırma Makalesi)
İsmail Serdar ALTAÇ

**Poetry as an Expression of Gratitude towards a Physician: Robert Bloomfield's
"Song" for Doctor Edward Jenner, the Father of Immunology** 1378-1388
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Mevlûde ZENGİN

**Transcultural Memory of the Black Atlantic in Caryl Phillips's
Crossing the River** 1389-1404
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Deniz KIRPIKLI

BUSINESS & FINANCE

The Liquidity Factors of The Conventional and Islamic Banks 1405-1424
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Gönül ÇİFÇİ

**Google Trends "Altın" Aramaları ile Altın Fiyatları Arasındaki
İlişkinin Analizi** 1425-1438
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Muhammed Fatih YÜRÜK & Zekayi KAYA

**COVID 19 Pandemisinin Küresel İslami ve Geleneksel Endeksler
Üzerindeki Etkilerinin Karşılaştırılması** 1439-1456
(Research Article/Araştırma Makalesi)
İlker SAKINÇ & Süleyman AÇIKALIN

Bitcoin ile Vadeli İşlemler Piyasası Arasındaki İlişkinin Analizi 1457-1460
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Ethem KILIÇ

**Bağımsız Denetim Raporunda Yer Alan Kilit Denetim Konuları İle
İlgili Betimsel Bir İçerik Analizi** 1471-1493
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Jale SAĞLAR & İsa KILIÇ

**"Metaverse" Platformlarının Pazarlama Karması Bağlamında Çok Kriterli
Karar Verme Yöntemleriyle İncelenmesi** 1494-1511
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Emrah Sıtkı YILMAZ & Orhan ECEMİŞ

ART

- Reading Derridean Deconstruction on the Repetitive Visuals of an Avant-garde Design** 1512-1524
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Gizem KIZILTUNALI
- Bursa Örnekleri Işığında Bizans Dini Mimarisinde Kiborion Plan Tipi** 1525-1539
(Research Article/Araştırma Makalesi)
A. Nazlı SOYKAN
- Doğa Sanatı ve Doğanın Sunduklarıyla Doğada Sanat Üreten Sanatçılar** 1540-1557
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Berna Özlem ÖZCAN
- Venedik Mimarlık Bienali Üzerinden Mimarlık Sergisinin Dönüşümünün İncelenmesi** 1558-1573
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Buşra GÜRDAĞ & Duygu KOCA

POLITICAL SCIENCE AND INTERNATIONAL RELATIONS

- Dezenformasyonla Mücadele: Kavramlar ve Kurumlar** 1574-1586
(Derleme/ Review)
Ahmet ATEŞ
- Merkez-Yerel İlişisine Farklı Bir Bakış: Belediye Başkanlığının Sona Ermesi Üzerinden Bir Değerlendirme** 1587-1608
(Derleme/ Review)
Osman NACAĞ
- Küreselleşmenin Rusya'nın Güvenlik Anlayışına Etkileri: Tehditler ve Cevaplar** 1609-1630
(Derleme/ Review)
Kürşat KAN & Hakan ULU
- Göç ve Kentsel Mekân: Suriye'de Etnik Kompozisyonun Yeniden Dağılımı** 1631-1646
(Derleme/ Review)
Zeynep Banu DALAMAN & Hüseyin Murat LEHİMLER
- Türkiye'de Güvenlik Algısının Kavramsal ve Pragmatik Dönüşümü: Modern Dönemlerin Karşılaştırılması** 1647-1666
(Derleme/ Review)
Murat ASLAN

SOCIOLOGY

- Suriyeli Çocukların Eğitiminde Alternatif Eğitim Mekânları: Kurslar** 1667-1679
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Mahmut KAYA

HISTORY

- Amerika Konsolosu Cesnola'nın Kıbrıs'taki Arkeolojik Çalışmaları** 1680-1698
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Sungur DOĞANÇAY

- Cumhuriyetin İlk Yıllarında Gaziantep ve Maraş Halkevi Öncülüğünde Dil Bayramı Kutlamaları** 1699-1719
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Erhan ALPASLAN & Hilal KOCAOĞLAN

- Safeviler'de Dönüşüm Sembolü Olarak Başkentler: Kazvin ve İsfahan** 1720-1732
(Research Article/Araştırma Makalesi)
İlgar BAHARLU

- 17. Yüzyılda Ayntâb Sancağında Sürsat Yükümlülüğü** 1733-1765
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Hasan ARSLAN

- Adana Vilayeti Hakkında Sultan II. Abdülhamid'e Sunulan Bir Marûzat ve Düşündürdükleri** 1766-1779
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Özlem Muraz BUDAK

TOURISM

- Sokak Yemeklerine Yönelik Algılanan Risk ve Faydanın Öznel Normlar ile Davranışsal Niyetler Üzerindeki Etkisi** 1780-1794
(Research Article/Araştırma Makalesi)
İbrahim ÇEKİÇ

- Akıllı Turizmde Yapay Zekâ Teknolojisi** 1795-1817
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Miraç Yücel BAŞER & Atıncı OLCAY

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

İslam Hukuku Açısından Adil Yargılamayı Engelleyen Faktörler

Factors Preventing Fair Judiciary From The Angle of Islamic Law

Meryem CİHANGİR^{a,*}

^a Öğretmen. Dr., MEB Tahir Tuluk Ortaokulu, Antalya / Türkiye
ORCID: 0000-0002-7835-0997

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 17 Ocak 2022

Kabul tarihi: 3 Haziran 2022

Anahtar Kelimeler:

İslam Hukuku,

Yargı,

Hâkim,

Hüküm,

Adalet

ARTICLE INFO

Article History:

Received: January 17, 2022

Accepted :June 3, 2022

Keywords:

Islamic Law,

Judicial Power,

Judge,

Judgement,

Justice.

ÖZ

Toplumu bir araya getiren bireylerin tüm farklılıkları ile bir arada yaşaya bilme becerisinin sınırlarını yasalar belirlemektedir. İnsanlar doğuştan bireysel farklılıklarıyla dünyaya gelir. Bu bireysel farklılıklarının yanında dini, dili, rengi, ırkı ve kültürü de farklı olabilir. Tüm farklılıklarına rağmen bireyler yasalar önünde eşit kabul edilmelidir. Bu açıdan hukuk devletini meydana getiren en temel ilkelerin başında adil yargılama ilkesi gelmektedir. Kanunla kurulmuş bir mahkeme huzurunda; bağımsız, tarafsız, şeffaf ve hakkaniyete uygun bir şekilde gerçekleştirilen yargılama adil yargılamadır. Bütün insanlar adil bir şekilde yargılanma hak ve özgürlüğüne sahiptir. Ne var ki, birtakım faktörlerin etkisiyle adalet hakiki anlamda tahakkuk etmemektedir. Adil yargılamayı olumsuz yönde etkilediği gözlemlenen temel faktörler; psikolojik ve sosyolojik kökenli olabildiği gibi, hukuki, iktisadi veya siyasi kaynaklı da olabilmektedir. İslam hukuku, yargıda hakkaniyeti sağlayıcı kurallar getirerek, haksızlığa yol açacak türden her türlü uygulamayı yasaklamıştır. İslam hukuk teorisinin, insan hakları düzleminde adil yargılamayı sağlayıcı türden pek çok ilkeye sahip olduğu, ancak pratikte yargısal adalet mekanizmalarının fonksiyonel bir şekilde işletilememesinden kaynaklanan eksikliklerin İslam'ın adalet imajını zedelediği anlaşılmaktadır.

ABSTRACT

Laws determine the limits of the ability of individuals who bring the society together to live together with all their differences. People are born with their innate individual differences. In addition to these individual differences, religion, language, color, race and culture may also be different. Despite all their differences, individuals should be considered equal before the law. In this respect, the principle of fair trial is one of the most basic principles that constitute the state of law. before a court established by law; A fair trial is an independent, impartial, transparent and fair trial. All people have the right and freedom to a fair trial. However, due to some factors, justice does not really take place. The main factors observed to adversely affect fair trial are; It can be of psychological and sociological origin, as well as of legal, economic or political origin. Islamic law, by introducing rules that ensure equity in the judiciary, forbids any kind of practice that would lead to injustice. It is understood that Islamic legal theory has many principles that ensure a fair trial on the level of human rights, but in practice, the deficiencies arising from the inability to operate judicial justice mechanisms in a functional way damage the image of justice in Islam.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: maricangir@hotmail.com

EXTENDED ABSTRACT

In Islamic law, the judicial organization is based on justice. Concluding the disputes that arise in the life of society in a fair way, on the other hand, forms the basis of a fair trial. Judicial institutions are considered functional as long as they are close to justice, and have lost their function as long as they are away from justice. In this context, the principle of fair trial or the right to a fair trial constitutes the unchanging agenda of societies, states and legal systems. Fair trial principles in Islamic law are in the dimension of providing the judicial system that societies expect. The fair trial process is a process that starts with the filing of the case and ends with the judgment of the case with a fair decision. It is important for a fair trial to reach the conclusion of the case in the light of legitimate evidence, in a trial that can be provided by an impartial, independent and competent court. We regret to state that in today's justice systems, seeking justice and getting a fair trial has become costly and troublesome. Due to some factors, justice is not fully and truly realized. In our study, as a method, the literature review and methods such as induction, deduction, determination, comparison, analysis and criticism, which are among the research methods related to social sciences, are used as a method. It has been examined under the title of psychological, sociological, legal, political and economic factors and general determinations have been made. Psychological factors hindering fair trial are mostly related to the judges who are in the position to make the final decision about the cases. It should not be forgotten that judges in the decision-making authority are human beings after all, and it is impossible for them to be completely free from psychological influence. It is a known fact that the judge is psychologically affected by many emotional factors such as compassion, prejudice, fear, financial interest and spiritual inclination in the decision-making process. There is no doubt that the task of judging is one that requires patience, determination and dedication. Treating the parties equally and acting fairly is only possible with high moral qualities. As a matter of fact, the role of these virtues of the judge in ensuring impartiality has been the guarantee of an impartial and fair trial in Islam. From a sociological point of view, it is seen that judicial decisions have a great impact on society. Therefore, the only expectation of society from the judiciary is justice. Especially after the judicial decisions that hurt the conscience of the society, there are people who make statements that the judiciary is incapable of providing justice. For this reason, Islam pointed out the social aspect of justice and declared that justice should be carried out without delay, that all people are considered equal in terms of rights, that justice is a virtue so superior that it encompasses everyone, and that the law is in a superior position to the personal demands of individuals. The biggest obstacle in front of a fair trial from its legal aspect is the slow functioning of the justice mechanism and the delaying of the cases by the lawyers, and the litigation taking longer than expected. One of the obstacles to fair trial is that especially the appeal or appeal cases prolong the process excessively and that the high courts are removed from their functions by moving away from their main purpose. Political interventions that directly or indirectly affect the fair trial cause the objectivity of the judicial institution to be questioned. However, the principles of impartiality, objectivity, equality and independence, which form the backbone of a fair trial, are the elements that should be meticulously protected in the name of public interest. However, the history of Islam is full of many examples of judges not accepting the instructions from the ruler -which has the quality of interfering with the case- and rejecting the testimony of the ruler, and not adopting the reference or the reprimand of the ruler. Most of the economic obstacles to fair trial are related to the low-income level of the judge. The inadequacy of the income of the judge in return for the great responsibility he takes to represent the society creates a great danger for the independence and impartiality of the judiciary. In almost all of the sources of Islamic law, the head of state has considered it important to increase the sustenance of the judge and his family, in terms of not envying the property of the people. As a matter of fact, in almost every period of history, states have wanted to prevent the judicial organization from being worn down in line with personal interests by providing all kinds of opportunities for judicial personnel. Bribery of a judge for whatever reason is a sufficient reason for dismissal in Islamic law. For this reason, it will be beneficial for the society and humanity to solve the problems that we have identified in order to make the judicial institution fair, by looking at the axis of justice, by taking into account the authorities again and by making use of the solution methods found in the essence of the law.

Giriş

Adalet, daha çok devlet ve bireyler arasındaki münasebetler düzeyinde adil bir düzenin varlığına ya da özlemine işaret etmek için kullanılan bir kavramdır. Bu anlamı ile bütünüyle kurumsal olan adalet, ülkenin yargı sistemini temsil eden ve kapsayan, kişi ve kurumların haklarını aramak için başvurduğu sistemin adıdır. Nihayetinde ise adalet, bu sistem içerisinde gerçekleşen yargılama süreci sonucunda “tecelli” ettiği söylenen olgunun adıdır (Eldem, 2017, s. 25).

İnsanların günlük yaşamda sıklıkla adil olmadığından şikâyet ettiği tutum ve davranışlar, aslında içinde bulunulan ortamın aksaklıklarının dışavurumudur. Dolayısıyla günümüzde yaşanan adli problemlerin hukuk, siyaset, eğitim ve diğer kurumsal ilişkilerden bağımsız olduğunu düşünemeyiz. Kurum olarak yargının, içinde bulunduğu toplumdan, kurumlardan etkilenip onları etkilediği bir ortamda adalet problemlerinden bahsetmemek; onları tarihi ve sosyal bağlardan ayrı değerlendirmek imkânsız görünmektedir (Dede, 2017, s. 106). Üzülerek belirtmeliyiz ki, günümüz adalet sistemlerinde hakkını aramak, adil bir şekilde yargılanmak masraflı ve zahmetli bir hal almıştır. Mahkemelerde dahi adaletin varlığından emin olamamak, adaleti aramak üzere çeşitli engelleri aşmak, prosedürlerin zahmetinden ve masrafından hakkını aramaktan vazgeçme noktasına gelmek günümüz yargı sistemlerinde meydana gelen tıkanmışlığın bir sonucudur.

Araştırmamızda, adil yargılama ilkesi ve kapsamını ele aldıktan sonra, günümüz adli makamlarında meydana gelen aksaklıkları, adil yargılamanın karşısına çıkan engelleri ve adaleti olumsuz yönde etkileyen faktörleri sırasıyla psikolojik, sosyolojik, iktisadi, siyasi ve hukuki boyutlarıyla inceleyeceğiz.

Adil Yargılama İlkesi ve Kapsamı

Adil yargılama ilkesi, adli makamlarda uyulması gereken bütün usul ve kuralları içermesi bakımından önemlidir. Adil yargılama ilkesi, bugün özellikle ceza muhakemesinin temelini oluşturan bir ilkedir. Bu ilke yalnızca yargılamayı değil muhakemenin tamamını kapsamaktadır. Suçun belli bir kişiye isnadından itibaren, yargılama sürecinin bütününde geçerli olan bir ilkedir (Vatansever, 2018, s. 10).

Bir hukuk devletinde, yargılama süreci adil olmalıdır. Çünkü adil bir karar için gerekli koşullar ancak adil yargılama ile sağlanabilir. Ayrıca adil yargılama, sanığa tanınan hakların tamamının eksiksiz bir şekilde uygulandığı yargılamadır. Şüphesiz bu süreçte mağdurun da hakları bulunmaktadır. İddia ve savunma makamlarının eşit haklara sahip olmaları da adil yargılanma hakkı kapsamındadır (Centel, 2010, s. 5).

Her insan diğer temel haklarının yanı sıra adil bir şekilde yargılanma hakkına da sahiptir. Ortadan kaldırılması veya sınırlandırılması mümkün olmayan bu hakka göre, her insan yargı makamının önünde iddialarını ve savunmasını dile getirmek suretiyle hak arama özgürlüğüne sahiptir. Adil yargılama için gerekli olan bütün koşulları temin etmek ise, devletin ve adli makamların birinci vazifesi ve yükümlülüğüdür. Bu yönüyle adalet ve yargılama kavramlarının birlikteliği zorunludur. Zaten yargı kurumunun temelini ve gayesini oluşturan adalet kavramı, yargılamanın özünü oluşturur. Ne var ki, birtakım faktörlerin etkisiyle yargıda adalet hakiki anlamda tahakkuk etmemektedir. Adil yargılamayı olumsuz yönde etkilediği gözlemlenen temel faktörler; psikolojik ve sosyolojik kökenli olabildiği gibi, hukuki, iktisadi veya siyasi kaynaklı da olabilmektedir.

Psikolojik Faktörler

Bilindiği üzere adaleti sağlama görevi insanlara bırakıldığında herkes kendi zihninde oluşan adalet anlayışının savunuculuğunu yapar. Özellikle de adaletin temini noktasında

yükümlü tutulan hâkimlerin, farklı kültürel çevrelerden geldiklerini ve farklı dünya görüşüne sahip olduklarını dikkate aldığımızda bu durum daha da anlaşılır olur. Karar verici makamda bulunan hakimlerin de nihayetinde birer insan oldukları ve psikolojik etkiden bütünüyle uzak kalabilmelerinin imkânsız olduğu unutulmamalıdır.

Karar verme sürecinde hâkimin psikolojik yönden pek çok faktör tarafından etkilendiği bilenen bir gerçektir. Özellikle başka kişiler için karar verici konumunda bulunmanın mesuliyeti, zorlukları ve sonuçları bakımından çok boyutlu düşünce gerektiriyor olması, hâkimler açısından büyük önem taşımaktadır. Üst düzey bir bilişsel özellik olan hukuki karar verme yetisinin, keskin bir görüş ile doğrudan ısrar etme kararlığı sayesinde, adil kararların ortaya çıkmasını sağlayıcı rolü büyüktür (Küçükay, 2018, s. 607-640).

Nitekim insan, yaratıcısı tarafından, adaleti yerine getirme noktasındaki psikolojik zaafı hakkında bilgilendirilmiştir (38/Sâd/26). Adalet konusundaki yasa ve ilkeler ise, bu bilgilendirmenin akabinde açıklanmıştır. Örneğin Kur'an'da, acıma ya da düşmanlık duygusu, sosyo-ekonomik statü, aile ve akrabalık bağları, dinî aidiyet gibi duygular insanı adil davranmaktan alıkoyan faktörler olarak sıralanmıştır (Kasapoğlu, 2012, s. 67). Kur'an-ı Kerim'de "Ölçüyü ve tartıyı adaletle tam yapın. Biz herkesi ancak gücünün yettiği kadarıyla sorumlu tutarız. Konuştuğunuz zaman yakınınız bile olsa âdil olun." (6/En'âm /152) şeklinde adaletle çağırıcı türden pek çok uyarı bulunmaktadır.

Adalet dağıtmak ile görevli olan kişilerin adaletten uzaklaşmalarına sebep olan faktörlerin başında maddi menfaat ve manevi eğilim gelmektedir. İslam hukukunda, gerçek olmayan tanıklıkta bulunarak mahkemeyi oyalamanın, şahsi menfaat ve eğilimlerin etkisiyle hukuka aykırı hüküm vermenin mesuliyetinin ağır olduğu hususunda pek çok hüküm bulunmaktadır (4/Nisa/135). Zaten adaleti temsil eden terazi aslında insanın kendi vicdanıdır. Mizan bozulduğunda yani adil olunmadığında insanın vicdanı sızlamaya başlar. Adil olmayan yargılamalar sonrasında ilahi adaleti aratan şey de vicdan sızısıdır. Adaletin en nihayetinde erdemli insan işi olduğu inkâr edilemez bir gerçekliktir (Göka, 2018, s. 66). Burada önemli olanın, hâkimin kendi menfaatlerini düşünen bencil bir varlık olarak hareket edip etmediğidir. Toplumun beklentisi olan yüce değerler bilgisinden en fazla ne kadar istifade ettiğidir (Uygun, 2016, s. 214).

Kur'an-ı Kerim'de, bencil istek ve beklentilere kapılarak adil davranmaktan vazgeçmenin sorumluluğu "Hevesiniz adil davranmanıza engel olmasın." (4/Nisa/135) ayetiyle hatırlatılmıştır. Her ne kadar psikolojik yapısı ve iç dinamikleri insanı adil olmaktan uzaklaştırırsa da hâkimin, adil hüküm vermekten başka bir seçeneğinin olmaması gerekmektedir. Zira adalet arayışında olan kişinin işi, adil yargılamada başarılı olma noktasında kolaydır (Kaya, 2014, s. 177).

Yargıda tarafsızlık ilkesi gereği, hâkimin içinde bulunduğu psikolojik durumun adaletinin önüne geçmemesi için, korktuğunda veya öfkeliyken davaya bakmaması gerektiği, öfkesi ve korkusu geçinceye kadar hükmü ertelemesi, aşırı açken veya tokken, hatta abdesti sıkışırken dahi karar vermemesi gerektiği, böyle bir kararın isabetli olsa bile caiz olmadığı İslam hukukçuları tarafından bildirilmiştir (Serahsi, 2008, XVI, s. 86-117; İbn Rüşd, II, s. 1976). Zira korku da adaletten ayrılma sebeplerinden sayıldığı için insanlar bu hususta şöyle uyarılmıştır: "İnsanlardan korkmayın; benden korkun! Ayetlerimi basit dünya menfaatlerine feda etmeyin!" (5/Maide/44). Ayrıca kişilerin insafı, sevgisi veya nefreti, adaletin seyrini değiştirebilmektedir. Bunun için, hüküm verirken, kibir ve buğzdan, yine bunların zıddı olan aşırı tevazu ve ölçüsüz sevgiden uzak durmaya çalışmalıdır (Kasapoğlu, 2012, s. 91-92).

Modern hukukta da kabul edilen ilkelere göre, hâkimin karar verme sürecinde çelişmeci, öznel, içgüdüsel ve kişisel nitelikler bulunmamalıdır. Karar aşamasında empati kurarak, kendini sanığın, sanık yakınlarının ve tanıkların yerine koyacak şekilde içselleştirmesi doğru bir

yaklaşım değildir (Işıқтаç, 2020, s. 308). Bu konu ile ilgili en önemli husus, cezası belirlenirken suçluya acımanın, toplumsal düzeni bozan kişilere merhamet etmenin adil yargılamayı olumsuz etkilemekte olduğu gerçeğidir. Örneğin, “Zina eden kadın ve zina eden erkekten her birine yüzer değnek vurun. Allah’a ve ahiret gününe inanıyorsanız, Allah’ın dininin koymuş olduğu hükmü uygulama konusunda onlara acıyacağınız tutmasın. Müminlerden bir topluluk da onların cezalandırılmasına şahit olsun.” (24/Nur/2) şeklindeki ayet ile, yerinde olmayan acıma hissinin topluma ve toplum düzenine fayda sağlamayacağı, adaletin yerine getirilmesi noktasında duygusal davranışların toplumu yanlış yerlere sürükleyeceği vurgulanmaktadır.

Şahitlerin tanık oldukları olayı olduğu gibi anlatmaktan çekinmeleri de, yargıda adaletin temini noktasında ortaya çıkan psikolojik engellerden birisidir. Yakınlık vesilesiyle insanda oluşan sevgi ve şefkat duygusunun, hakikatin ortaya çıkarılmasında yardımcı olacak tanıklığı yapmaya engel olmaması gerektiği ayeti kerime de şöyle vurgulanır: “Ey iman edenler! Kendiniz, ana babanız ve en yakınlarınızın aleyhine de olsa, Allah için şahitlik yaparak adaleti titizlikle ayakta tutan kimseler olun.” (4/Nisa/135) Alınan bütün tedbirlerle birlikte, Kur’an meselenin psikolojik yönünü de ihmal etmemiştir. Müminlere şahitlik ederken yalan söylememesi gerektiğini, şahitliği yerine getirmeyi reddetmemeyi ve şahitliği saklamama hususunu tekrarlayarak telkin etmiştir. Öldükten sonra Allah tarafından hesaba çekilme inancı, vicdanları etkilemede önemli bir faktör teşkil etmektedir (Hamidullah, 1987, s. 481-492).

İnsanın adaletle hüküm verme gücünü zayıflatarak aklı örten önyargı, adalet duygusuna zarar verirken yanlış hüküm vermeye yöneltebilmektedir. Delilleri ve gerçekleri açıklamaktan da uzaklaştırılmaktadır (Tarhan, 2006, s. 123). Kişileri adaletten uzaklaştıran ve adil davranmayı engelleyen bir başka duygu ise nefret ve kin duygusudur. Bu husus Kur’an-ı Kerim’de insanların, "Bir topluluğa olan düşmanlığınız sizi adil davranmamaya itmesin" (5/Maide/8) şeklinde uyarılması, insanın psikolojik olarak, sevdiği kişiye davranışı ile kin beslediği kişiye karşı tutumunun eşit olmayacağından, bu duygunun insanı taraf tutmaya yönlendireceğinden bahsedilmektedir.

Hiç şüphe yok ki, yargılama görevi sabır, kararlılık ve özveri gerektiren bir görevdir. Taraflara eşit muamele etmek ve âdil davranmak ancak yüksek ahlakî özellikleri taşımakla mümkündür. Nitekim hâkimin sahip olduğu bu meziyetlerin tarafsızlığı sağlamadaki oldukça önemli rolü İslâm’da tarafsız ve adil yargılamanın adeta teminatı olmuştur. Bununla beraber davaların çokluğu, iş yükünün fazlalığı gibi mesleki yorgunluk gibi insan psikolojisini olumsuz yönde etkileyen faktörlerin, tarafsız ve adil bir yargılamanın gerçekleşmesine engel olduğu da bir yadsınamaz gerçekliktir (Mahmutoğlu, 2018, s. 1360).

Adil ve doğru karar vermenin en önemli boyutlarından birisi de verilen kararın özgür iradeyle elde edilmiş olmasıdır. Etkileme, baskı, zorlama gibi unsurlardan uzak ve özgür bir şekilde alınan kararlar tam olarak hâkimin objektif davranmasına zemin hazırlayabilir (Küçükay, 2018, s. 623). Örneğin hakimin, vereceği karar neticesinde görev yerinin değiştirilebileceği kaygısı, meslekten ihraç edilebilme endişesi veya hakkında ideolojik gruplardan taraf olduğu yönünde iddialarda bulunulabileceği korkusu gibi duygular, özgür ve bağımsız hükümde bulunmanın önünü kapatan, adil yargılama yolunda en büyük psikolojik engellerden sayılmaktadır.

Sosyolojik Faktörler

Hukukun toplumsal yaşamdaki işlevi, daha çok hukuka aykırı durumların yaşanması halinde ortaya çıkar. Ayrıca hukukun toplumsal yararı sağlamadaki fonksiyonu, insani ilişkilerin düzenlenmesinde kendisini gösterir (Işıқтаç, Koloş, 2020, s. 152-155).

Yargısal sağlamlık ise, toplumda hukuka duyulan güvenin ön koşuludur. Bunun için İslam, adaletin toplumsal yönüne işaret ederek hak bakımından bütün insanların eşit kabul

edildiğini, adaletin herkesi kuşatacak kadar üstün bir erdem olduğunu, hukukun şahısların kişisel taleplerinden üstün bir konumda bulunduğunu bildirmiştir.

Toplumsal statüler, bireyin toplum içindeki konumunu belirler. Ancak toplumun geneline nüfuz eden sosyal realite, ayrışmacı ve imtiyazcı kabullerdir. Statü sahiplerine toplumun biçtiği pay ile üstün kesimlerin özel muameleyi hak ettiği kabulü, kanun önündeki eşitliğin sadece ilkesel boyutta kalarak pratikte yer bulmamasına neden olur (Kaya, 2018, s. 286).

İslam, adaleti, yargıda sosyal statü üstünlüğünün geçersiz olduğu gerçeğini, imtiyaz beklentisi ile kayırılmak isteyenlere ve buna müsamaha gösterenlere hatırlatır. Hz. Peygamber, “Sizden önceki ümmetler, üst kesimden birisi hırsızlık yapınca bırakmaları, fakat zayıf birisi hırsızlık yaptığında had uygulamaları nedeni ile helak oldu. Allah’a yemin ederim ki şayet kızım Fatıma bile hırsızlık yapsaydı elini keserdim.” (Buhari, *Enbiya*, 54; Müslim, *Hudud*, 8) buyurarak toplum düzeninin muhafazası için, haksızlığa yol açabilecek her türlü teklif ve talebin karşısında kararlılıkla durulmasını istemiştir. Özellikle hukuki yönden gelişmişlik düzeyi düşük olan toplumlarda; nüfuz sahibi kişilerin davalara müdahale etme isteği, işlenen suçların üzerinin örtülmesi ile adaletin önüne geçilmesi, sosyal statüsü nedeniyle aynı suçu işleyen kişiler için farklı ceza beklentisi gibi hususlar yargısal adaleti engelleyen sosyolojik faktörlerin önemli bir bölümünü oluşturmaktadır (Cihangir, 2021, s. 838). Oysa, hukukun sosyal statüden üstün tutulduğu sistemlerde bu gibi haksız taleplerin karşılık bulması mümkün görülmemiştir. Özellikle İslam tarihi boyunca yüksek mevki sahibi kişilerin, yargı karşısında herhangi bir ayırım gözetilmeksizin yargılandığına dair pek çok örnek bulunmaktadır.

Toplumlarda, hakimlerin geleneklere veya kişisel beklentilere göre değil, etik ilkelere ve hukuki kurallara bağlı kalarak hükme vardıkları çoğu kere unutulmaktadır. (Firat, 2017, s. 107). Özellikle toplum tarafından veya sivil toplum kuruluşları tarafından hassasiyetle takip edilen davalarda, hâkimin üzerinde oluşturulan baskı, bağımsız ve tarafsız yargılama ilkesinin uygulanmasında olumsuz etki oluşturmaktadır. Kamuoyu baskısı ile yargı kararlarının değiştirilmek istenmesi, adil yargılamanın önünde bulunan sosyolojik engellerden birisidir.

Bir toplumda beşerî ilişkiler karmaşıklaştıkça, yargı fonksiyonunun hayata geçirilmesi de uzmanlaşmayı gerektirir. Bu bağlamda yargı görevlileri içinde bulunduğu toplumu iyi tanımak, kanunları iyi bilmek ve suçluya hak ettiği cezayı vermekle sorumludur (Yayla, 2019, s. 7-16). Nitekim adalet sadece rasyonel olarak temellendirilmiş bir olgu değil, halkın yaşantısının hesaba katılması ile somutlaştırılması gereken bir gereksinimdir (Sarıbay, 2018, s. 639).

Sosyolojik açıdan bakıldığında yargı kararlarının toplum üzerinde büyük bir etkisi olduğu görülmektedir. Dolayısıyla toplumun yargıdan tek beklentisi adalettir. Özellikle toplum vicdanını yaralayan yargı kararlarının akabinde, yargının adaleti sağlamaktan aciz olduğu yönünde söylemlerde bulunarak toplumsal kargaşaya neden olan, bunu da adalet için yaptıklarını iddia eden kişiler ortaya çıkmaktadır.

Toplum vicdanı, işlenen suçu ortak değerlere karşı yapılmış bir saldırı olarak kabul etmekte ve suçun etkisi mağduru aşarak topluma sirayet etmektedir. Bunun sonucunda ortaya çıkan adaletsizlik duygusu kamu tepkisine dönüşmektedir. Oysa ki, kanunun emrettiği hükümlere uymak ile kendi başına ceza vermeye kalkışmanın bir olmadığı açıktır (Büyükbaş, 2017, s. 456-475). Bir toplumda kişilere ihlal edilen hakkını bizzat alma gibi bir hak tanınması, kamu düzeninin bozulması ve anarşinin hâkim kılınması anlamına gelir. Böylesi büyük haksızlıkların sulh, hakem ve fetva gibi yöntemlerle çözümlenme imkânı da yoktur (Atar, 2002, s.115). Bundan dolayı, beşerî ve ilahi hukuk sistemlerinin tamamında cezaların devlet tarafından belirlenmesi ve uygulanması esastır. Böylelikle suçtan mağdur olan kişi ve toplum adaletin varlığından şüphe duymayacaktır (Büyükbaş, 2017, s. 456-475). Bu bağlamda ceza

kanunlarının yeniden ele alınarak düzenlenmesi, suç ve ceza arasında dengeleyici bir adaletin oluşturulması toplumun adalete ve yargıya olan güvenini tazeleyecektir.

Yargılama sürecini olumsuz yönde etkileyen bir başka problem, insanların şahsi menfaatleri gereği, şahitlikte bulunmaktan kaçınmalarıdır. Özellikle nüfuz sahibi kimselerin aleyhine şahitlik etmekten korkarak gerçeği olduğu gibi yansıtmaktan çekinen veya yalancı şahitlikte bulunan kişilere toplumda sık rastlanmaktadır (Kasapoğlu, 2012, s. 91-92).

Halbuki Allah, toplumda adaletin devamlılığı için insanları adalete yardımcı olmakla mükellef kılmıştır. Kur'an-ı Kerim'de "Ey iman edenler! Kendinizin veya anne babanızın ve akrabanızın aleyhine bile olsa adaleti ayakta tutun, Allah için şahitlik eden kimseler olun. İnsanlar zengin olsunlar, yoksul olsunlar Allah onlara sizden daha yakındır. Öyleyse siz hislerinize uyup adaletten ayrılmayın. Eğer adaletten sapar veya üzerinize düşeni yapmaktan geri durursanız bilin ki Allah yaptığınız her şeyden haberdardır." (4/Nisa/135), buyurularak hakikatin önünde bulunan her türlü engelin kaldırılması emredilmiştir.

İslam hukukunda delille sabit olunan hakların zayi edilmemesi, doğru haberin reddedilmemesi ilkesi ile şahitliğin davaların seyrini belirlemedeki rolü üzerinde ısrarla durulmaktadır. Bunun aksine davranan kişiler yargıda karar mekanizmasının işlerliğini aksatarak hakların zayi olmasına neden olurlar (İbn Kayyim, 2012, I, s. 125). Elbette ki, hakkı açığa çıkaracak delillerin mahkemeye sunulmasında kamu yararı ön plandadır. Ayrıca davaların delillerden uzak bir şekilde sonuçlanması adil yargılamanın ruhuna aykırıdır. Hz. Peygamber, şahitlerin en hayırlısının çağrılmadan gidip şehadette bulunan kimse olduğunu bildirmektedir (Müslim, *Akdiyye*, 2).

Toplum nazarında yargı kararlarının algılanış şekli de bir başka probleme yol açmaktadır. Dava sonucunda aleyhine hükmedilen kişilerde hâkimin adaletsiz davrandığı düşüncesinin oluşması, davanın tabiatı gereği uyuşmazlığın bir tarafın aleyhine hükmedileceği gerçeğini unutturmaktadır. Esasen gerçekte adil bir yargılama yapılmış olması, toplumun algılamasında adil izlenim bırakmamış olabilmektedir. Bu gibi yanlış anlamlandırmaların olmaması adına hâkimin muhataplarına yeterli özeni göstermesi ve tarafsızlığını hissettirmesi de adil yargılama için önemli bir husustur (İnceoğlu, 2009, s. 113).

Toplumda adaletin tesisinde karşılaşılan sosyolojik engellerden birisi de kanunların gerektiği şekilde ve yeterli düzeyde bilinmemesidir. Toplumda mevcut olan bu eksiklik, yargılamalarda önemli aksaklıklara neden olmaktadır. Bunun için oluşturulabilecek en etkin yöntem, kişilerin davalarını takip edebileceği ve yürütebileceği basitlikte bir sistemin kurulması ve vatandaşın hukuki yönden eğitilmesinin sağlanmasıdır (İnceoğlu, 2009, s. 107). Dönmezer tarafından bu problem şöyle ifade edilmiştir: "Günümüzde adliyeler, esrarlı terimlerin kullanıldığı, icra edenler dışında kimsenin amacını anlamadığı âyinlerin sürüp gittiği çağdışı müesseseler haline gelmişlerdir" (Dönmezer, 1972, s. 28). Oysa ki İslam muhakeme usulünde ön plana çıkan sadelik, hukuki yönden hakkını aramak isteyen kişiler için karmaşıklık oluşturmayan bir hususiyet arz etmektedir.

Siyasi Faktörler

Adil yargılamanın siyasi yönden engellenmesi daha çok yargı bağımsızlığının ihlali şeklinde gerçekleşmektedir. Adil yargılamayı doğrudan veya dolaylı yoldan etkileyen siyasi müdahaleler, yargı kurumunun objektifliğinin sorgulanmasına neden olmaktadır.

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın 138. Maddesine göre; "Hakimler, görevlerinde bağımsızdırlar; Anayasaya, kanuna ve hukuka uygun olarak vicdanı kanaatlerine göre hüküm verirler. Hiçbir organ, makam, merci veya kişi, yargı yetkisinin kullanılmasında mahkemelere ve hakimlere emir ve talimat veremez; genelge gönderemez, tavsiye ve telkinde bulunamaz."

¹Kanûn-ı Esasi'nin 86. maddesinde ise yargı bağımsızlığı şu şekilde maddeleşmiştir: “Mahkemeler her türlü müdahelâttan azadedir.” ²Her ne kadar hukuk sistemlerinin tamamında yargıda tarafsızlık ve bağımsızlık ilkelerinin var olduğu kabul edilmekte ise de bu ilkelerin uygulamada gerçekleşme düzeyinin değişiklik gösterdiği bir hakikattir (Gözler, 2019, s. 501).

Yargı; genel siyasetle değil, davaların çözüme kavuşması ile gerçekleşir. Hâkimin, baskıcı idare karşısındaki durumu ise zayıftır (Karafi, 2016, s. 75). Bu endişeyle oluşan kurumlar arası müdahale ilişkisi de hukuk eğitiminden başlayarak yargı kararlarının uygulanmasına kadar uzayan geniş bir süreci içine alır. Siyasetin yargıya, yargının da siyasete karışması şeklinde yansımaları ise bu sürecin son basamağını oluşturur (Ulucakar, Cinar, 2020, s. 127). Sürecin ilk basamağı olan hukuk eğitimi sırasında; temel hukuk metinlerinin ve mevzuatın ezberletilmesi yerine, hukukun var oluş amacını sorgulayan hukuk ve adalet felsefesinin kavratılması, bir konuda senteze varabilme, içtihatla bulunabilme bilgi ve becerilerini kazandırıcı derslere ağırlık verilmesi nitelikli bir hukuk eğitimi ve yargısal problemlerin çözümü için gereklidir (Erdem, 2021, s. 317, Şafak, 2016, s. 924). Ayrıca hukukun temeli olan adalet ilkesinin hukuk eğitiminin temelini oluşturması, ayrıca mesleki etik ve mesuliyet üzerine eğitimin temellendirilmesi önem arz etmektedir.

Yargı makamları tarafından, hukuk fakültelerinden çok zayıf hukukçular çıktığına dair yapılan değerlendirmeler oldukça gerçekçidir (Özay, 1998, s. 139). Okumaya araştırmaya yeniliklere kapalı, kaynaklara başvurmamak yerine ezbere dayalı çözümler üreten hukukçular en tehlikeli uygulamacılardır. Bu nedenle yeterli öğretim elemanı olmadan fakülteler açılmamalı, hâkimlik akademileri kurularak, staj sistemi yeni baştan düzenlenmelidir (Selçuk, 2007, s. 144, Mumcu, 1994, s. 110). Günümüzde yapılan stajlar hukuk fakültesinden mezun olan kişi açısından dosya taşımaktan öteye geçmemektedir.

Osmanlılarda meslekî eğitim bakımından en gözde kurum, Fatih Sultan Mehmet tarafından kurulan Sahn-ı Seman Medreseleri olarak bilinmektedir. Bu medreseden mezun olanlar kâdî'lik görevi için müracaat edebilirdi. Bu adaylar, “mevleviyet payesi”ni hâiz kadıların yanında üç veya beş yıl çalışarak İstanbul'a gelir, bir sene de mülâzemet (asistanlık) ile vakit geçirirlerdi. Bütün bu aşamaları geçtikten sonra, ancak alt kademede bulunan kazalardan birinin kadılığına tayin edilebilmekteydi (Şafak, 2016, s. 883, Aykanat, 2018, s. 185-186).

Hukuk fakültesi sayısının yüzleri bulması ve mezun sayısının ise giderek arttığı günümüzde, niteliğe değil niceliğe hizmet eden uygulamalar ön plana çıkmaktadır. Oysa ki, kemiyetten çok keyfiyete önem verilmesi yargı standartlarının yükseltilmesi ve adil yargulamaların önünü açması yönüyle önem arz etmektedir. Müslüman filozoflar; bir toplumda tabip ve hâkim sayısının fazla olmasını o toplumda sağlık ve adalet sisteminin problemlili olduğunun göstergesi olarak kabul etmişlerdir. Çünkü sıhhatli yaşayan insanlar arasında hastalık; ahlaki değerlerin hâkim olduğu toplumlarda ise suç nadiren ortaya çıkar (Arıkan, 2018, s. 73).

Hukuk eğitimini takip eden süreçte, yargı kurumunun temel aktörleri olan hukukçuların özellikle de hâkim adaylarının, belirli siyasi çevrelerin, ideolojik yapılanmaların gözetimi altında gerçekleştirilen mülakat ile vazifeye alınması, henüz vazifeye başlarken hâkimi bağımlı kılmaktadır (Cihangir, 2021, s. 838). Hakimliğe iltimas içeren bir sistemden geçerek başlanması, adalete adanmamak için yeterli bir sebeptir. Zira benliği zedelenen insanlardan adil bir tutum beklemek, hukuksuz uygulamalara muhtaç kalan insanlardan adalet üretmelerini istemek yersizdir (Kaya, 2018, s. 34). Ayrıca genç ve tecrübesiz olarak hakimlerin davalarla baş başa bırakılması kendisi için de dava tarafları için de adil olmayacaktır. Oysa ki, hakimliğe

¹ <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2709.pdf>

² <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar>

başlamadan önce hâkim yardımcısı olarak göreve başlamaları, zaman içerisinde edinmiş olduğu birikim ve tecrübeler sayesinde eksikliklerini gidermiş olarak davalara bakmaları daha adil olacağı kanaatindeyiz.

Esasen adil bir yargı için olması gereken siyasi otoritenin yargı yönetimine müdahalede bulunmaması, hâkimlerin atanmaları, yer değiştirmeleri, yükselmeleri ve görevlerine son verilmesi gibi hususların siyasetten uzak olmasıdır (Selçuk, 2007, s. 43-44). Yargısal süreçte hakimlerin siyasi baskılara maruz kalması sonucunda yüksek mevkilerde bulunan şahısların veya kendi yakınlarının menfaatlerini gözeterek hareket etmesi, yargı sisteminin tarafsızlığını ve hüküm verme hürriyetini zedeleyici unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır (Hadduri, 2018, s. 209). Oysaki adalet, yakınında bulunan kişiyi haklı çıkarmak için yargıya siyaseti bulaştırmak değildir. Bu yüzden hukukçular kadar siyasetçiler de ahlaklı olmalıdır (Cin, 2013, s. 13-28). Zira güce göre şekil alan bir zihniyetle yoğrulmuş yargı sistemi, ilkesizleşmek suretiyle sürekli kalıp değiştirmektedir (Kaya, 2018, s. 67-68). Hukukçu kimliği taşıyan kişilere düşen görev ise, ilkeli bir duruş sergileyerek adaletin gereğini uygulamaktır. Bu hususla ilgili olarak, kendisine tevdi edilen hakimlik vazifesini kabul etmeyen Ebu Hanife'nin, Halife Mansur'a söylediği şu sözler ilkeli duruşundan taviz vermeyenler için güzel bir örnektir: *“Allahtan kork, Allahtan korkanlardan başka kimselere de görev tevdi etme. Benden daima memnun kalacağından emin değilim. Nerde kaldı ki benden intikam almağa kalkışmayacağınıza emin olayım. Bir davada aleyhinize hüküm vermem lazım gelse; aleyhinize hüküm vereceğim. Ama siz beni Fırat nehrine atıp boğmak ile tehdit edersiniz. Bu bana katiyen tesir etmez. Fırat'ta boğulmayı, hakkıyla verdiğim bir hükmü geri almağa tercih ederim. Hâlbuki maiyetinizde kayırılmaya muhtaç birtakım kişiler var. Bu üstleneceğim görev daha ziyade onların işine gelir. Ben ona layık değilim.”* (Zeydan, 1328, I, s. 220)

Şüphesiz bağımsızlığı ve tarafsızlığı elinden alınan yargı kurumundan geriye kalan adalet, gerçek adalet değildir. Zira, adil yargılamanın bel kemiği durumunda olan tarafsızlık, objektiflik, eşitlik ve bağımsızlık ilkeleri kamu yararı adına titizlikle korunup kollanması gereken unsurlardır. Hz. Ömer'in hakimler için, “Makam sahibi olan kimsenin senden beklentisi olmasın. Güçsüz olan kimse de ona karşı haksızlık yaparak zulmetmeden korkmasın.” şeklinde uyarısı bulunmaktadır. Çünkü toplumda yüksek statüye sahip olan kişiler, kayırıldıkları taktirde hak giysisine bürünerek konuşurlar. Böyle bir durum karşısında güçsüz konuma düşen kimse ise kendi hakkını savunabilecek delilleri dahi öne sürmekten kaçınır (Serahsi, 2008, XVI, s. 88).

Halbuki İslam tarihinde, hâkimlerin hükümdarın talimatını kabul etmediği ve hükümdarın tanıklığını red edebildiği, hükümdarın referansını veya tezkiyesini kabul etmediğine dair pek çok örnek bulunmaktadır (Fendoğlu, 2014, s. 452-453).

Günümüzde hakimler ve verdikleri hükümler, siyasetçiler tarafından sürekli eleştirilmek veya müdahalede bulunulmak suretiyle itibarsızlaştırılmaktadır. Oysa ki İslam nazarında alimler, hakimler ilme ve adalete verilen değerden dolayı üstün görülmüştür. Bununla ilgili olarak, hilafeti döneminde Hz. Ömer'in, Übey b. Kab ile bir konuda anlaşmazlığa düştükleri rivayet edilmiştir. İhtilafın çözülmesi için sahabenin fakihlerinden Zeyd b. Sabit'in huzuruna gittiklerinde Zeyd b. Sabit, “Ey müminlerin emiri! Haber gönderseydin ben gelirdim” şeklindeki bir karşılama bulunmuştur. Bunun üzerine Hz. Ömer, “Hakemin evine gidilir.” diyerek adaletin siyasetten, hatta idareden daha üstün bir konumda bulunduğunu göstermiştir (Serahsi, 2008, XVI, s. 110). Elbette ki hâkime ve yargıya sadece saygı duymak yeterli değildir, önemli olan adli makamların toplum nazarındaki itibarını korumak için gerekli olan tedbirleri almaktır (Yücel, 2011, s. 116).

Devlet başkanının hakimleri adil davranmaları hususunda uyarması ve genel hukuk kaideleri hakkında bilgi vermesi yargı bağımsızlığına engel teşkil etmeyeceğini belirtmemiz

yerinde olacaktır. Nitekim Hz. Ömer ve Hz. Ali'nin hakimlere gönderdiği mektuplar, yargıya müdahale niteliği taşımayan, adaletin hâkim kılınması üzerine hatırlatıcı mahiyeti bulunan mektuplardır.

Şüphesiz günümüz mahkemelerinde tarafsızlığın ve bağımsızlığın önüne geçme teşebbüs ve gayretinde bulunanlar yalnız siyasi iktidarlar değildir. Kamuoyunda “kapıları tutanlar” olarak adlandırılacak unsurlar olan siyasi partilerin, sivil toplum örgütlerinin, sendikaların, baskı ve sermaye gruplarının, holdinglerin, özellikle de medyanın, ellerinde bulundurdukları gücü kullanmak suretiyle, mahkemelerin tarafsızlığını tehlikeye sokma potansiyeline sahip oldukları söylenebilir (Kurt, 2015, s. 208).

Hukuki Faktörler

Kanunların toplumsal yaşama uyumu mühimdir. Hukuki anlamda yargıda adalet bunalımı yaşanmasının temel sebeplerinden birisi yasalarımızın temel değerleri, sistemleri, kavramları ve ilkeleri ile batılı, uygulama yöntem ve yaklaşımları itibariyle doğulu bir hüviyete sahip olmasıdır (Selçuk, 2007, s. 148). Bu da yargılamanın temelini oluşturan kanunların topluma bir beden büyük veya küçük gelmesi sonucunu doğurmaktadır.

Adil yargılamanın önünde engel teşkil eden diğer bir hukuki faktör, kanun boşluklarının hâkim tarafından adil bir şekilde doldurulması problemi. Esasen bütün hukuk sistemleri, mahkeme önüne gelen uyuşmazlıkların tamamının çözüme kavuşturulması prensibiyle hareket eder. Yaşamda pek çok istismarın boşluklardan kaynaklandığı düşünülürse, hukukun boşluk kabul etmeyeceği prensibi anlaşılabilir (Macit, 1990, s. 63).

Kanunda oluşan boşluklar doğrudan adil yargılama için engel değildir, ancak kanun boşluğunu dolduran hâkimin ictihad yeteneği gelişmemişse boşlukların adil bir şekilde doldurulması imkânsız hale gelmektedir. Bu durum, dolaylı olarak adil yargılamayı olumsuz yönde etkileyebilmektedir. Kanunun ve hukukun canlılığının korunması için İslam hukukunda yargının ehil ellere teslim edilmesi, nasların zengin bir yorum süzgecinden geçirilmesi gibi hususlara öncelik verilmiştir (Dönmez, 1986, s. 41-42).

İslam hukukunda nasların sınırlı, olayların ise sınırsız olduğu, hakkında nass bulunan meselelerde ise, ictihadın geçerli olmayacağı genel kabul görmektedir. Mecelle’de bu husus şöyle maddeleşmiştir: “Mevrid-i nassda ictihada mesağ yoktur.” (Mecelle 14), Zira ictihadın cevazı, hakkında nass (şer’i delil) olmayan meselelerdedir. Ancak hakkında kanun olmayan meselelerin çözümünde hâkime ictihad yetkisi verilmiştir. Kanundaki mevcut boşlukların - Şari’in bilerek düzenlemediği ve çözümlenmesi üzere bıraktığı boşluklar olarak değerlendirilerek- ictihad yolu ile çözümlenmesi esastır. Bu gibi durumlarda hukuk emniyetini sağlayacak şekilde yetişmiş hukukçulara ihtiyaç duyulmaktadır (Dönmez, 1986, s. 41-42).

İslam hukukunda hakimler, boşlukların doldurulmasında kıyas-ı fukaha³ yoluna başvurmak suretiyle meseleyi çözüme kavuştururlar (Berki, 1962, s. 39). Nitekim kanun konuşunca hâkim sessiz kalır, kanunun sustuğu yerde hâkim konuşur. Hakkında açık kural olan bir konuda hâkim aksi karar veremez. Ancak kanunda belirsizlik olduğunda hâkim açıklar, kanunda boşluk varsa yani kanun susmuşsa, hâkim akıl ve vicdanına başvurarak karar verir, meseleyi çözümsüz bırakmaz (Münif Paşa, 2016, s. 206-207). Kanun boşluklarının nedenleri ise; kanunun kapsamlı olmayışı veya bazı alanlarda hepten kanun yokluğudur (Macit, 1990, s. 63). Hâkimin kanunda belirtilmeyen hususlarda kural koyma yetkisi Medeni Kanun’un 1. maddesinde şu şekilde düzenlenmiştir. “Kanun, sözüyle ve özüyle değiştiği bütün konularda

³ Hz. Ömer’in, “Birbirine benzeyen şeyleri tespit et. Sonra onları kıyasla. Sonra hakka en çok benzeyene yönel.” diyerek öğrettiği metod, fukahanın çoğunluğunun kıyası uygulamak için kanıt olarak gördükleri metottur. (Serahsi, *el-Mebsut*, XVI, 90-91)

uygulanır. Kanunda uygulanabilir bir hüküm yoksa hâkim, örf ve âdet hukukuna göre; bu da yoksa kendisi kanun koyucu olsaydı nasıl bir kural koyacak idiyse ona göre karar verir.”

Günümüzde “hâkimin hukuk yaratma yetkisi” şeklinde de adlandırılan bu faaliyet, hâkimin hukuk kurallarını yorumlaması ve takdir yetkisinden farklıdır (Karataş, 2019, s. 107). Hâkim kanunda ve örfte hüküm bulunmadığı için oluşan hukuk boşluğunu ya kıyasa başvurarak ya da kendisi bizzat hukuk kuralı koyarak doldurur. Hâkim bu yola başvururken adil ve doğru bir kural oluşturmak ve oluşturduğu hukuk kuralının toplumda doğurabileceği etkiyi düşünmek zorundadır (Akıntürk, 2008, s. 77).

Başgil’e göre; hâkimin görevi kanunu hayata giydirmektir. Kanunda kapalı olan, eksik bulunan, kanun koyucu tarafından ihmal edilmiş veya unutulmuş noktaları tamamlamak hâkimin vazifesidir. Hâkim, kanunun umumi ve mücerred kurallarını, müşahhas ve münferit durumlara tatbik ederken objektif davranmak durumunda olduğu gibi, kanunun öngörmediği konularda şahıslara göre hukuk oluştururken de objektif davranması hukuk emniyeti açısından zarurettir (Başgil, 2017, s. 313-329).

Adil yargılama için gerekli hususların başında adaletin zamanında tecelli etmesi gelmektedir. Bu hususta Hz. Peygamber’in çekişmeli taraflar arasında tek celsede hüküm vermesi ve başka bir zamana ertelememesi örnek alınmaya değerdir (İbn Aşur, 2006, 317). Mecelle’nin 1813. Maddesinde bu husus, “Hâkim, duruşmada tetkikat yapmakla beraber işi sürüncemede bırakmamalıdır.” şeklinde ele alınmıştır. İslam muhakeme usulüne göre, hâkim hükmü geciktirdiğinde günahkâr olur, görevinden alınarak tazir cezasına çarptırılır (Şeyh Bedreddin, 2012, 1543). Ancak bu durumun üç istisnası vardır. Bunlar: Şahitlerin şahitliğinde kuşkusunun olması, akrabalar arasında veya davalılar arasında anlaşma ve barışma ümidinin belirmesi, davacının hüküm konusunda biraz daha mühlet istemesidir. (İbn Abidin, 1985, XII, 307-308). Maslahata binaen hükmün geciktirilmesi makul karşılansa da temel hedef davaların ertelenmeden, gereksiz beklemelelere mahal vermeden sonuçlanmasıdır. Günümüzde ise, adalet mekanizmasının yavaş işlediği, davaların uzun sürdüğü insanlar tarafından dillendirilen bir gerçektir. Davaların gecikmesi kanun önünde eşit adalet ilkesini de tahrip etmektedir. Davaların önünde yığıldığını gören hâkim, belirlenen süre içinde iş bitirme kaygısıyla davaları üstünkörü inceleyerek sonuçlandırma gayreti içinde bulunabilmektedir. Bu uygulamadan, özellikle uzman bir avukatı vekil tayin etme imkanına sahip olmayan yoksul kişiler müteessir olur. Dolayısıyla adalet, farklı sosyal sınıf mensuplarına farklı şekillerde tecelli etmeye başlar (Dönmezer, 1972, s. 1-35). Nitekim toplumda her sorunun mahkemede çözüleceğine inanan bir zihniyetin oluşması, artan nüfusla beraber dava sayısının da artması yargı kurumunun işlerliğini tıkamaktadır. Bu durum, mevcut yargı personelinin yetersizliği ile birleşmekte ve adliyelerde biriken dosyalar zamanaşımına uğrayarak sanıkların serbest kalmasına yol açmaktadır (Fırat, 2017, s. 100).

T.C. Adalet Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı’nın Mayıs 2019’da yayımladığı Yargı Reformu Strateji Belgesi’nde; 2014 yılında bir hâkime düşen ortalama dosya sayısı 865 iken, 2017 yılında bu sayı 929 olduğu belirtilmektedir. Dosya sayısının fazlalığının başlıca nedeni olarak, duruşmaların birden fazla celsede gerçekleştirilmesi gösterilmektedir. Ayrıca aynı belgede, hâkimleri meşgul edecek çok sayıda prosedürün bulunması ile dosya sayısının artması ilişkilendirilmektedir⁴.

Öte yandan davaların vaktinde sonuçlanamamasının pek çok sebebi bulunmaktadır. Bu sebeplerden birisi de adli tatil uygulamasıdır. Ceza Muhakemesi Kanununun 331/1 maddesine göre, “Ceza işlerini gören makam ve mahkemeler her yıl bir eylülde başlamak üzere, yirmi temmuzdan otuz bir ağustosa kadar çalışmaya ara verirler.” (Hakeri, Ünver, 2014, s. 357), Adli

⁴ https://sgb.adalet.gov.tr/Resimler/SayfaDokuman/23122019162931YRS_TR.pdf, s.49

tatilde nöbetçi olarak kalan hâkim, iş görme yasağı sebebiyle, dosyalarını karara bağlayamamakta, duruşma yapamamakta, tanık dinleyememekte ve sorgu yapamamaktadır. Kısaca sınırlı sayıdaki acil işler dışında çalışmamaktadır. Bu ise, büyük bir iş kaybına yol açmaktadır (Taşkın, 2015, s. 754-755). Tarih boyunca İslam adli teşkilatında, hakimlerin çalışmalarına bütün bir yargı sistemi olarak ara vermeleri şeklinde bir uygulama araştırmalarımızda karşılaştığımız bir husus değildir. Kaldı ki, günümüzde birkaç ülke haricinde böyle bir uygulamayı esas alan ülke de bulunmamaktadır.

Dönmezer'e göre, günümüzde davaların vaktinde sonuçlanmasını engelleyen diğer hususlar ise şu şekildedir: Toplumdaki insanların genellikle hukuk terbiyesi ile sosyalleşmemesi, mahkemelerin kaliteli personel ve cihazlarla donatılmamış olması, mahkemeden önce dava delillerinin düzenli bir şekilde mahkeme huzuruna getirilmemiş olması, hâkim ve savcılarda eksikliklerin bulunması, hâkimlerin etkin çalışmaması, avukatların davaları geciktirici müdahalede bulunması, üst mahkemelerin içtihatları ve uygulamaları ile davaların çabuk sonuçlanmasını engellemesi, bazı usul kurallarının gereksiz olarak davaları geciktirmesidir (Dönmezer, 1972, s. 1-35). Halbuki yargı kurumunun içinde bulunduğu hantallıktan kurtulabilmesi, büyük oranda yargılama usullerinin basitleştirilmesine bağlıdır.

Yargıcın reddi talebi de davaların uzamasına sebep olan faktörlerdendir. Taraflardan birinin hâkimi sebepsiz olarak reddederek davayı uzattığına pek çok kere rastlanmıştır. Bu hususta, davayı büsbütün çıkmaza sürüklemek ve işi uzatmak gayesiyle bu talebin ileri sürüldüğü yönünde karineler bulunmaktadır (Belgesay, s. 223-224).

Günümüzde istinaf veya temyiz davalarının süreci haddinden fazla uzatması ve esas amacından uzaklaşarak yüksek mahkemelerin fonksiyonları dışına çıkarılması adil yargılamanın önündeki engellerden birisidir. İslam hukuku nazariyesinde yargı kararlarının temyizi ilke olarak benimsenmekle beraber usulüne uygun olarak görülerek hükme varılan dâvalar kural olarak yeniden yargılama konusu edilmez. (Cevdet Yavuz, DİA, "Dava", İstanbul 1994, IX, 16).

Yargıda adaleti engelleyen bir diğer hukuki faktör, dava tarafları arasında -şekil itibariyle dahi olsa- eşitliğin sağlanamamasıdır. İslam muhakeme hukukunda mahkeme önünde tarafların eşitliğini sağlamak üzere pek çok tedbir alınmaktayken, günümüz mahkemelerinde iddia makamı olan davacı ile savunma makamında bulunan davalının veya avukatının eşit pozisyonlarda bulunmadığı ortadadır. Günümüzde uygulanmakta olan ceza muhakemesi sistemi; suçlularla mücadele, delillerin karartılmasını önleme ve suç işlenmesinin önüne geçilmesi gibi gerekçelerle iddia makamını güçlendirmek suretiyle savcıcıyı ayrıcalıklı bir konuma oturtmaktadır. Oysa ki, tarafların eşitliğinin gerçekleşebilmesi için savcının da mahkeme salonunda sanık avukatlarıyla karşılıklı olarak ve eşit seviyede konumlanması gerekmektedir. Özellikle iddia makamında bulunan savcı ile hükmü verecek olan hâkimin aynı yerlerde çalışmaları ve aynı lojmanlarda kalmaları, atamalarının tek elden ve aynı usul ile yapılmakta oluşu, uygulamada taraflar arasında tam bir eşitliğin sağlanabilmesini engelleyen unsurlardır (Yılmazlar, 2014, s. 46-52). Bu mesele ile ilgili diğer bir husus; savcının suçsuzluk karinesine uyması, buna uygun bir dil kullanması ve sanık haklarına mutlaka riayete dikkat etmesi gerektiridir (Şık, 2017, s. 446-447).

Savcının tarafsız olması halinde hâkimden farkının kalmayacağı görüşü öğretilerde ileri sürülmekte ise de sanığın ve toplumun savcıya güvenmesi önemlidir. Aksi durumda, suçla etkili bir şekilde mücadele edilemeyecektir. Bu bağlam çerçevesinde, savcılarının da görevden yasaklanmasını gerektiren ve tarafsızlığını kuşkuya düşüren nedenlerle red edilmesini mümkün kılan hükümlerin yasaya konulması gerekmektedir (Centel, 2010, s.10). Her ne kadar savcılarının bağımsız olmaları konumları itibari ile mümkün görülmesi de tarafsız bir şekilde görevlerini yerine getirmeleri adil yargılama adına önemli bir gerekliliktir.

İktisadi Faktörler

Hâkime devlet tarafından yeterli maddi güvence sağlanması, hâkimin adil olmasının ilk şartıdır. Adil yargılamanın önündeki iktisadi engellerden ilk akla gelen hiç şüphesiz, hâkimin gelir düzeyinin düşük olmasıdır. Hâkimin, toplumu temsilen aldığı büyük sorumluluk karşılığında gelirinin yetersiz kalması, yargı bağımsızlığı ve tarafsızlığı adına büyük bir tehlike oluşturur.

Yargı kararlarının adil olmasında, beşerî, fiziksel ve finansal imkanların yeterli derecede varlığına ihtiyaç duyulduğu kadar, hâkimlerin mali güvencelerinin sürdürülmesi de önemlidir (Haşhaş, 2014, s. 1930). Kamu görevlilerinin mali durumunun düzeltilmesi, ahlaki yönlerinin geliştirilmesi ve sosyal düzenin sağlanması gibi koşulların tesis edilmesi ile siyasi ve iktisadi yozlaşmanın önüne geçilmesi mümkün olacaktır (Çoban, 2010, s. 179). Nitekim Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın 55. Maddesine göre, ücrette adalet sağlanması esastır. Madde şöyledir: "Ücret emeğin karşılığıdır. Devlet, çalışanların yaptıkları işe uygun adaletli bir ücret elde etmeleri ve diğer sosyal yardımlardan yararlanmaları için gerekli tedbirleri alır."⁵ Mecelle'nin "Külfet nimete ve nimet külfete göredir." (Mecelle 87), kaidesi gereği, yapılan her işte mesuliyet-menfaat dengesinin bulunması esastır. Hakimlerin, hakimlik mesleğinin mesuliyeti ile orantılı olacak şekilde ücret alması adaletin bir gereğidir. Aksi halde bu vazifeyi üstlenecek kişilerin azalmasının yanı sıra, meslekte bulunanların işlerini gereği gibi yapmamalarına veya haksız kazanç elde etme yollarına tevessül etmelerine yol açması muhtemeldir.

İslam hukuku kaynaklarının neredeyse tamamında devlet başkanı tarafından, hâkimin ve ailesinin rızkının bollaştırılması halkın malına tamah etmemesi bakımından önemli görülmüştür. İslam tarihi boyunca adli teşkilat içerisinde hâkimin maddi olarak kendi kendine yeterliğine önem verilmiştir. Özellikle Hz. Peygamber döneminde, üstlendiği vazifenin ehemmiyetine binaen, kamu görevlisi olarak en yüksek maaş hâkimlere ödenmiştir (Hamidullah, 2003, II, s. 932).

Nitekim Hz. Ömer kadıları, dolayısıyla yargıyı her türlü iktisadi faaliyetten korumak için üç önemli tedbire başvurmuştur. İlki, maaşların ek gelirlere ihtiyaç duyurmayacak yüksek tutulmasıdır. İkincisi, zengin ve nüfuz sahibi olmayan kişilerin kadılık için tayin edilmemesidir. Üçüncüsü ise, kadının çarşıda pazarda alım satım işleriyle ilgilenmesine izin verilmemesidir (Kasani, 1982, VII, s. 14). Öyle ki, Hz. Ömer döneminde hâkim maaşlarının gündeliği bir koyun ücretine tekabül edecek düzeyde yüksektir. Ayrıca bir senelik maaşlarının peşin olarak ödendiği de bilinmektedir (Fendoğlu, 2012, s. 685).

Esasen rızık endişesi veya geçim korkusu, ahlaki değerlere sadık kalan bir kimse için rüşvet almak veya haksız kazanç elde etmek için geçerli bir mazeret değildir. Etik değerlere sahip olan bireyler, haksız kazanç yollarına tevessül etmeyecektir. Nitekim Mecelle'de hâkim "*müstakim ve emin*" zat olarak tanımlanır (Madde 1792). Hâkimin istikamet sahibi olması; insanlardan beklentisi olmadan, hediye ve rüşvet almadan, namusu muhtel olmadan görevini yerine getirmesi anlamına gelir. Emin olması ise; itimat edilen, haksızlıktan ve hıyanetten uzak bir kişi olmasıdır (Bilmen, 1986, VIII, s. 213). Bu niteliklere haiz olan bir kişi maddi açıdan ne kadar zorluk çekerse çeksün, adaletten, hakkaniyetten vazgeçmeyecektir. Bu itibarla, hakimlerin terfilerini ve kazançlarını adaletin önünde tutmaması gerekmektedir. Unutulmamalıdır ki, hâkim ve savcılara tanınan geniş yetkiler ve sunulan imkanlar, kişisel menfaat sağlamaları, siyasi saplantıya girmeleri, grup yönlendirmesi etkisinde kalmaları veya egolarını tatmin etmeleri için değildir (Fırat, 2017, s. 193).

⁵ <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2709.pdf>

Yine de tarihin hemen her döneminde devletler, yargı personeli için gerekli olan her türlü imkânı temin ederek, adli teşkilatın kişisel menfaatler doğrultusunda yıpratılmasının önüne geçmek istemiştir. Türk ceza kanunda belirlenen şekliyle, “Rüşvet alma suçunun cezası; 4 yıldan 12 yıla kadar hapis cezasıdır.” (TCK 252/2.), “Rüşvet alan veya talebinde bulunan ya da bu konuda anlaşmaya varan kişinin; yargı görevi yapan (avukat, hâkim, savcı), hakem, bilirkişi, noter veya yeminli mali müşavir olması halinde, verilecek ceza 1/3’ten 1/2’sine kadar artırılır.” (TCK 252/7).

Kur’an-ı Kerim’de, “Mallarınızı aranızda haksızlıkla yemeyin. Bile bile, günaha saparak, insanların mallarından bir kısmını yemeniz için onun bir parçasını hâkimlere aktarmayın.” (2/Bakara/188), emrinden, meşru olmayan yollarla haksız kazanç temin etmenin adaletin önündeki en büyük iktisadi engellerden olduğu anlaşılmaktadır. Bu ayet ile rüşvet vermenin ve almanın yasaklandığı, rüşvet ile elde edilen menfaatin de haram olduğu anlaşılmaktadır (Kur’an Yolu Tefsiri, I, s. 289-290).

İslam hukukunda her ne sebeple olursa olsun hâkimin rüşvet alması, görevden alınması için yeterli bir nedendir. Zira şahsi menfaatlerin, maddi çıkarların gölgesinde verilen yargı kararlarının adil olması olanaksızdır. Şeyhülislam fetvalarında, rüşvet alan hâkimin rüşvet veren kişi lehine verdiği hükmün geçersiz olduğu bildirilmiştir (Osmanlı Arşivi’nde Şeyhülislam Fetvaları, 2015, s. 88). Daha önce de değindiğimiz üzere, hâkimin hassas konumu sebebiyle ve rüşvet suçunun adalete aykırı bir uygulama olmasından dolayı, rüşvet alan hâkimin görevine son verilmesi gerektiği hususunda fakihler ittifak etmişlerdir (Şa’rani, 1980, s. 657). Diğer kamu görevlilerinin durumu ise farklıdır. Onlar, pişmanlık durumuna ve ihtiyaç durumuna göre vazifeye iade edilebilirler (Köse, 2008, 303-305). Hâkimin hediye, borç, bağış adı altında maddi yönü bulunan taleplerde bulunması bir yana, bu gibi maddi getirisi olan teklifleri dahi kabul etmemesi gerekir.

Rüşvet, önüne geçilmediği takdirde son derece yıkıcı bir hastalık halini alabilmektedir. Toplumsal bir illet olan rüşvetten korunmak için, başta eğitim olmak üzere din, ahlâk, hukuk, siyaset, iktisat gibi sosyal disiplinlerin birlikte işletilmesi gerekmektedir (Kur’an Yolu Tefsiri, I, s. 289-290). Rüşvetin girdiği her toplumda samimiyyetin yerini nefret, emanetin yerini ihanet alır (Amravi, 2004, s. 92). Nitekim Osmanlı’nın son dönemlerinde adliye sisteminin yoğunlaşması, kent toplumunun büyümesi ve ekonomik işlemlerin gelişmesi gibi nedenlerden kadı ve yardımcılara aldıkları harçlar yetmemeye başlamış, mahkemeye başvuran kişilerden gayri kanuni harçlar istenmeye başlamıştır. Bu gibi usulsüzlükler neticesinde insanlar mahkemeye başvurmadan, hakkını aramaktan çekinir duruma gelmişlerdir (Ortaylı, 2016, s. 87-88).

Öte yandan toplumda mevcut olan ekonomik koşullardaki dengesizlikler pek çok alanda olduğu gibi yargıyı da etkileyecek bir güce sahiptir. Vatandaşlar arasında yargı önünde herkes eşittir, ama bazıları daha eşittir düşüncesi yaygın olan bir kabuldür. Nitekim ekonomik durumu daha iyi olan kişilerin hukuki konularda uzman kişilere ulaşmaları, onlardan destek alabilmeleri davaların akıbeti açısından önem teşkil etmektedir. Kuşkusuz hâkimlerin, yargılama yaparken bu türden koşulları göz önünde bulundurmaları adil yargılamanın gerekliliklerindedir (Tepe, 2017, s. 90).

Adil yargılamanın önündeki bir diğer iktisadi engel, devlet bütçesinden adalet harcamalarına yeterince ve gerekli miktarda bütçe ayrılmamasıdır. Halbuki, adalet hizmetlerinden beklenen etkinliğin sağlanması için yargı organlarının üzerindeki iş yükünü hafifletecek şekilde mahkemelerin ve hâkim-savcı sayısının artırılması gerekmektedir. Bu da adalet hizmeti için yapılan harcamaların artırılmasını gerektirir. Ancak adalet hizmetlerinin arzı siyasal süreçle belirlenmesinden ve bireyler tarafından adalet hizmetlerinin sağlık ve eğitim

hizmetleri kadar hayati denilebilecek önemde görülmemesinden kaynaklanan nedenlerle bu yöndeki çalışmalara gereken önem verilmediği açıktır (Arslaner, Şekerci, 2014, s. 47).

Adaletin sağlanmasına yönelik hizmetler hem yargılama işlevini hem de idari işlevi içeren geniş bir kapsama sahiptir. Bundan dolayı adalet hizmetlerinin iyi yürütülmemesi ile adil yargılanma hakkının ihlali arasında önemli bir ilişki bulunmaktadır (Sever, 2016, s. 43). Yargı kararlarında adaletin sağlanması sadece hâkimin hükmü ile gerçekleşecek bir husus değildir. Yargılamada hâkimin etkinliği tartışılmazdır ancak hukuk sisteminde bulunan aksaklıkların çözümü ve kanunların yeterliliğinin sağlanması gibi faktörler de yargılamanın kalitesini yükseltmekte etkindir.

Sonuç

Adaletin gerçekleşmesi yargı kurumunun nihai hedefidir. Bütün hukuk sistemlerinde adaleti gerçekleştirme noktasındaki mesuliyet hakimlerin omuzlarına yüklenmiştir. İnsanlar arasında meydana gelen anlaşmazlıkların çözüme kavuşturulması esasına dayanan hakimlik mesleği belki de bu nedenle bütün mesleklerden yüce bir konuma sahiptir.

Davalarda hakkın yerini bulması için sarf edilen çaba elbette ki övgüye mazhurdur. Ne var ki, kimi durumlarda adaletin hakiki anlamda tahakkuk etmediği toplum tarafından dillendirilmektedir. Kamuoyunda sürekli gündeme taşınan bu husus insanlar arasında memnuniyetsizliğe yol açmaktadır. Adil yargılamayı olumsuz yönde etkilediği gözlemlenen temel faktörler; psikolojik ve sosyolojik kökenli olabildiği gibi, hukuki, iktisadi ve siyasi kaynaklı da olabilmektedir.

Adil yargılamayı engelleyen psikolojik faktörler daha çok davalar ile ilgili son kararı verme konumunda bulunan hakimlerle ilgilidir. Karar verici makamda bulunan hakimlerin de nihayetinde birer insan oldukları ve psikolojik etkiden bütünüyle uzak kalabilmelerinin imkânsız olduğu unutulmamalıdır. Karar verme sürecinde hâkimin psikolojik yönden merhamet, önyargı, korku, maddi menfaat ve manevi eğilim gibi pek çok duygusal faktörden etkilendiği bilenen bir gerçektir. Hiç şüphe yok ki, yargılama görevi sabır, kararlılık ve özveri gerektiren bir görevdir. Taraflara eşit muamele etmek ve âdil davranmak ancak yüksek ahlaki özellikleri taşımakla mümkündür. Nitekim hâkimin sahip olduğu bu meziyetlerin tarafsızlığı sağlamadaki rolü İslâm'da tarafsız ve adil yargılamanın adeta teminatı olmuştur.

Sosyolojik açıdan bakıldığında yargı kararlarının toplum üzerinde büyük bir etkisi olduğu görülmektedir. Dolayısıyla toplumun yargıdan tek beklentisi adalettir. Özellikle toplum vicdanını yaralayan yargı kararlarının akabinde, yargının adaleti sağlamaktan aciz olduğu yönünde söylemlerde bulunan kişiler ortaya çıkmaktadır. Bundan ötürü İslam, adaletin toplumsal yönüne işaret ederek adaletin gecikmeksizin yerine getirilmesinin gerekliliğini, hak bakımından bütün insanların eşit kabul edildiğini, adaletin herkesi kuşatacak kadar üstün bir erdem olduğunu, hukukun şahısların kişisel taleplerinden üstün bir konumda bulunduğunu bildirmiştir.

Hukuki yönüyle adil yargılamanın önünde en büyük engel, adalet mekanizmasının yavaş işlemesi, avukatların davaları geciktirici müdahalelerde bulunması neticesinde davaların beklenenden uzun sürmesidir. Özellikle istinaf veya temyiz davalarının süreci haddinden fazla uzatması ve esas amacından uzaklaşarak yüksek mahkemelerin fonksiyonları dışına çıkarılması adil yargılamanın önündeki engellerden birisidir.

Siyasi açıdan adil yargılamayı doğrudan veya dolaylı yoldan etkileyen siyasi müdahaleler, yargı kurumunun objektifliğinin sorgulanmasına neden olmaktadır. Oysa ki, adil yargılamanın bel kemiğini oluşturan tarafsızlık, objektiflik, eşitlik ve bağımsızlık ilkeleri kamu yararı adına titizlikle korunup kollanması gereken unsurlardır. Halbuki İslam tarihi, hâkimlerin hükümdardan gelen -davaya müdahale niteliği taşıyan- talimatları kabul etmediği ve

hükümdarın tanıklığını red edebildiği, hükümdarın referansını veya tezkiyesini benimsemeyebildiğine dair pek çok örnekleriyle doludur.

Adil yargılamanın önündeki iktisadi engellerin çoğunluğu hâkimin gelir düzeyinin düşük olması ile ilgilidir. Hâkimin, toplumu temsilen aldığı büyük sorumluluk karşılığında gelirinin yetersiz kalması, yargı bağımsızlığı ve tarafsızlığı adına büyük bir tehlike oluşturur. İslam hukuku kaynaklarının neredeyse tamamında devlet başkanı tarafından, hâkimin ve ailesinin rızkının bolllaştırılması halkın malına tamah etmemesi bakımından önemli görülmüştür. Nitekim tarihin hemen her döneminde devletler, yargı personeli için gerekli olan her türlü imkânı temin ederek, adli teşkilatın kişisel menfaatler doğrultusunda yıpratılmasının önüne geçmek istemiştir. İslam hukukunda her ne sebeple olursa olsun hâkimin rüşvet alması, görevden alınması için yeterli bir nedendir.

Bunun için adalet ekseninden bakarak, yargı kurumunun adil olabilmesi adına tespit ettiğimiz problemlerin, yetkililer tarafından yeni baştan dikkate alınarak, hukukun özünde bulunan çözüm yöntemlerinden faydalanılmak suretiyle çözüme kavuşturulması toplum ve insanlık adına yararlı olacaktır.

Asıl unutulmaması gereken en önemli hususlardan biri de şudur ki; toplumu oluşturan farklı etnisite, inanç veya dünya görüşüne sahip bireylerin, otoriteye olan bağlılık ve aidiyet duygusunun gelişmesi otoritenin adil olmasına bağlıdır. Sistemi adalet üzerine inşa edilen toplumlar kendilerini güvende hissederler. Bu güven duygusu bireyleri bir arada tutma gücünü daha anlamlı hale getirerek otoriteyi güçlendirmektedir. Adaleti sağlamada cezaların caydırıcılığı ne kadar anlamlı ve önemliyse, adaleti içselleştiren bireylerin yetişmesi de bir o kadar önemlidir. Adaleti içselleştiren bir toplumun inşası açısından eğitim sistemlerine de büyük görevler düşmektedir.

Kaynakça

- Akıntürk, T. (2008). *Medeni Hukuk*, (13. bs.), İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Amravi, Ö.G. (2004). *İslam'da Yargı ve Yargıçlar*, (Rıfki Durgun, Çev.). Ankara: Şelale Yayınları.
- Arkan, A. (2018). *İslam Düşünce Geleneğinde Adalet ve Güncel Anlamı*, Ankara: T.C. Adalet Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Yayınları.
- Arslaner, H., & Şekerci, D. (2014). *Türkiye'de Adalet Hizmetlerinin Niteliği ve Bu Hizmetlerin Bütçe Üzerindeki Yüğü*. Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 1(1), 31-48.
- Atar, F. (2002). "Kaza", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XXV, 113-117, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Aykanat, M. (2018). *Klasik Dönemde Osmanlı Devleti'nde Hâkim Adaylığı: Mülâzemet*. Türkiye Adalet Akademisi Dergisi, (34), 165-188.
- Başgil, A.F. (2017). *Konferanslar*, (3. bs) İstanbul: Yağmur Yayınları.
- Belgesay, M. *Davalara Nasıl Yürüyor? -Daha Çabuk, Daha Garanti ile Yürümesinin Çareleri- Muhakeme Usulü Kanun Projesi*. Journal Of Istanbul University Law Faculty, 15(1), 198-229.
- Berki, A.H. (1962). *İslam'da Kaza*, Ankara: Yargıçoğlu Matbaası.
- Bilmen, Ö. N. (1970). *Hukuki İslamiyye ve İstilahatı Fıkhiyye Kamusu*, Cilt. 8. Bilmen Yayınevi.

- Büyükbaş, N. (2017). *İslam Ceza Hukukunda Mağdurun ve Kamu Vicdanının Teskini*. İslam Ceza Hukuku Tebliğler Kitabı.
- Centel, N. (2010) *Adil Yargılama İlkesi ve Türk Hukukundaki Bazı Sorunlar*. Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi, 16 (1-2), 3-14.
- Cihangir, M. (2021). *İslam Hukuku Açısından İltimas Olgusu ve Adil Yargılamaya Etkisi*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 25(2), 823-842.
- Cin, H. (2013). *Hukuk, Siyaset ve Demokrasinin Ahlâki Temelleri*, *Ufuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1(1), 13-28.
- Çoban, O. (1999). *Bir Siyasal Yozlaşma Türü Olarak Rüşvet ve Ekonomik Etkileri*. Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 13(1).
- Dede, S. (2017). *Toplumsal Faktörlerin Hâkimlerin Kararları Üzerindeki Etkisi* (Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Dönmez, İ.K. (1986). *İslam Hukukunda Müctehidin Nasslar Karşısındaki Durumu ile Modern Hukuklarda Hâkimin Kanun Karşısındaki Durumu Arasında Bir Mukayese*. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (4).
- Dönmezer, S. (1972). *Ceza Adaletinde Reform İlkeleri*, *Journal Of Istanbul University Law Faculty*, 37.1-4,1-35, 28.
- Eldem, E. (2017). *Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Adalet, Eşitlik, Hukuk ve Siyaset Üzerine, Toplumsal Tarih*, sa:288, 25.
- Erdem, FH. (2021). *Türkiye'de Hukuk Eğitimi: Çözüm Arayışları, Sorunlar ve Öneriler*. Şarkiyat, 13 (1), 302-321.
- Fendoğlu, H. T. (2012). *Anayasal Derinlik Türkiye'nin Anayasal Hafızası*, Ankara: Yetkin Yayınları.
- Fendoğlu, H. T. (2014). *Yargının Bağımsızlığı ve Tarafsızlığı: İslam Hukukunun Katkıları*, Avrasya Hukuk Kurultayı Tebliğler Kitabı, Saraybosna.
- Fırat, A. (2017). *Yargı Etiği ve Mesleki Kimlik*, Ankara: Türkiye Adalet Akademisi.
- Göka, E. (2018). *Adalet Şûrası "Mutlak Anlamda İyi Olan Tek Erdem: Adalet"*. Ankara: T.C. Adalet Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Yayınları.
- Gözler, K. (2019). *Hukuka Giriş*, (16. bs.), Bursa: Ekin Yayınevi.
- Hadduri, M. (2018). *İslam'da Adalet Kavramı*, (Selahattin Ayaz, Çev.). İstanbul: Ekin Yayınları.
- Hakeri, H., Ünver, Y. (2014). *Ceza Muhakemesi Hukuku Temel Bilgiler*, (10. bs), Ankara: Adalet Yayınları.
- Hamidullah, M. (1987). *İslamda İsbat Hukukunun Doğuşu*. (M. Salih Yavuzer, Çev.). Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sa: 4, 481-492.
- Hamidullah, M. (2003). *İslam Peygamberi*, (Salih Tuğ, Çev.). Ankara: İmaj Yayınları.
- Harun, T. (2017). *'Yargı Etiği' ya da Yargıda Etik: Yargı Nasıl Etik Olur?*. Uluslararası Yargı Etiği Sempozyumu Kitabı, 108.
- Haşhaş, A. (2014). *Yargı Kararlarının Kalitesi*. Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 16 Özel Sayı, 1913-1933.
- Işıқтаç, Y. (2020). *Adalet Psikolojisi*. (3. bs), İstanbul: Sümer Kitabevi.

- Işıқтаç, Y., Koloş, Ü. (2020). *Hukuk Sosyolojisi*. (3. bs). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- İbn Abidin, (1985). *Reddül- Muhtar Ale 'd- Dürri 'l- Muhtar*, (Mehmet Savaş, Çev.), XII- XIII, İstanbul.
- İbn Aşur, Muhammed Tahir, (2006). *Makasıdu 's- Şeriatı 'l- İslamiyye, (İslam Hukuk Felsefesi Gaye Problemi)*, (Vecdi Akyüz, Mehmet Erdoğan, Çev.), İstanbul: Rağbet Yayınları.
- İbn Kayyim, (2012). *İ'lamu'l-Muvakkı'n*, (Pehlül Düzenli, Çev.). İstanbul: Pınar Yayınları.
- İbn Rüşd, (1976). *Bidayetü 'l- Müctehid ve Nihayetü 'l- Muktesid*, (Ahmed Meylani, Çev.). İstanbul.
- İnceoğlu, S. (2009). *Adalet Gözet "Hukuk Devleti İlkesi Bakımından Adliye Gözlemleri ve Adalet Barometresi Araştırmaları* (Ed.: Seda Kalem). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Karafi, Ş. (2016). *El- İhkâm* (Yüksel Macit, Çev.). İstanbul: Pınar Yayınları.
- Karataş, T. D. (2019). *Teorik Açıdan Hâkimin Hukuk Yaratması*, (Yüksek Lisans Tezi). Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Erzincan.
- Kâsânî, A. (1982). *Bedâiu 's-Sanâi fî Tertîbi 'ş-Şerâi*, Beyrut: Daru 'l Kitabü 'l Arabi.
- Kasapoğlu, A. (2012). *Kur'an'da Adalet Psikolojisi-Adaleti Engellenen Psiko-Sosyal Faktörler*. Hikmet Yurdu, 5(10), 61-106.
- Kaya, E. (2014). *Adil Yargılama Psikolojisi*. Ankara: Türkiye Barolar Birliği Yayınları.
- Kaya, E. (2018). *Hukuk Zihniyeti*. (3. bs), Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Komasyon, (2003). *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsiri*, I, Ankara: DİB Yayınları.
- Köse, S. (2008). "Rüşvet" Diyanet İslam Ansiklopedisi, XXXV, 303-305, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Kurt, M. (2015) *Türk Ceza Hukukunda Adil Yargılamayı Etkilemeye Teşebbüs Suçu*, (Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Küçükay, A. (2018). *Karar Vermenin Psikolojisi*. Türkiye Adalet Akademisi Dergisi, (35), 607-640.
- Mahmutoğlu, Y. (2018). *İslâm Yargılama Hukukunda Hâkimin Tarafsızlığı ve Tarafsızlığı Sağlayan Kurumlar*. Journal Of International Social Research, 11(59).
- Mumcu, A. (1994). *Günümüzdeki Türk Hukuk Uygulamasında Adalet Kavramının Yeri*, (Ed: Adnan Güriz), Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu.
- Münif Paşa, (2016). *Hikmet-i Hukuk*, (Sdl: Gökhan Doğan), Konya: Çizgi Kitabevi.
- Ortaylı, İ. (2016). *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti 'nde Kadı*, İstanbul: Kronik Yayınları.
- Osmanlı Arşivi 'nde Şeyhülislam Fetvaları, (Ed.: Uğur Ünal) (2015) TC. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul: Seçil Ofset.
- Özay, İ. (1998). *Yargısal Korunma*, (2. bs), İstanbul: Alfa Yayınları.
- Sarıbay, Y. (2018). *Adalet Şûrası "Toplumun Anayasa Tahayyülü ve Adalet Meselesi"*. Ankara: T.C. Adalet Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Yayınları.

- Selçuk, S. (2007). *Bağımsız Yargı Özgür Düşünce*, Ankara: İmge Kitabevi.
- Serahsi, E. (2008). *El-Mebsut*. Mustafa Cevat Akşit (Ed.). 16, İstanbul: Gümüşev Yayıncılık.
- Sever, D. Ç. (2016). *Adalet Hizmetlerinden Doğan Mali Sorumluluk*. Ankara Barosu Dergisi, (1), 43-80.
- Şa'rani, A., (1980). *Mizanu'l- Kübra (Dört Hak Mezhebin Büyük Fıkıh Kitabı)*, (A. Faruk Meyan, Çev.), İstanbul: Berekat Yayınevi.
- Şafak, A. (2016). *Kaza, Siham-ı Kazadan Nasıl Kurtarılabilir? (Yargı Teşkilâtı, Eleştiri Oklarından Nasıl Kurtarılabilir?)*. Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi, (7).
- Şeyh Bedreddin, (2012). *Letaifu'l- İşarat Şerhi*, (Ed: H. Yunus Apaydın), c. 2, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Şık, H. (2017). *Suçsuzluk Karinesi ve Savcı*. Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi, 0 (9), 427-452.
- Tarhan, N. (2006). *Duyguların Dili*. İstanbul: Timaş.
- Taşkın, M. (2015). *Adli Tatilin Yargısal Verimliliğe Etkisi*. Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi, (5), 727-760.
- Ulucakar, M., & Çınar, MF (2020). *Türkiye'de Yargı ile Siyasetin Kuvvetler Ayrı Ayrılığının Analizi*. İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 7 (1), 126-141.
- Uygur, G. (2016). *Hukukta Adaletsizliği Görmek* (2. bs). Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu.
- Vatansever, M. (2018). *Osmanlı Ceza Hukukunda Adil Yargılama İlkesi* (Doktora Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.
- Yayla, A. (2019). *Toplumsal düzenin aracı olarak yargı*. Liberal Düşünce Dergisi, 24 (93), 7-16.
- Yılmazlar, E.G. (2014). *Cumhuriyet Savcısının Konumlanışının Silahların Eşitliği Prensibine Aykırılığı*, Ankara: Türkiye Barolar Birliği Yayınları.
- Yücel, M.T. (2011). *Yargı Reformu ve Demokrasi*, Ankara: Çankaya Üniversitesi Hukuk Fakültesi.
- Yüksel, M. (1990). *İslam Anayasa Hukukuna Giriş*, Denizli: Albayrak Matbaası.
- Zeydan, C. (1328). *Medeniyet- i İslamiye Tarihi*, İstanbul.
- <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2709.pdf>
- <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1876-k%C3%A2n%C3%BBn-i-es%C3%A2s%C3%AE/> (26.07.2021)
- <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.4721.pdf>
- https://sgb.adalet.gov.tr/Resimler/SayfaDokuman/23122019162931YRS_TR.pdf, s.49 (Erişim Tarihi: 08.08.2021)
- <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2709.pdf> (Erişim 13.08.2021)

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Çevre Dostu Teknolojiler, Sivil Havacılık ve Çevre Kalitesi Arasındaki İlişkisi: Panel Eşik Değer Regresyon Analizi

The Relationship Among Eco-Friendly Technologies, Civil Aviation and Environmental Quality: Panel Threshold Regression Analysis

Buket KIRCI ALTINKESKİ^a Oğuzhan ÖZYİĞİT^b Emre ÇEVİK^{c*}

^a Doktora Öğrencisi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, Tekirdağ/TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-0188-7809

^b Öğretim Görevlisi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla Meslek Yüksekokulu / Pazarlama ve Reklamcılık Bölümü / Pazarlama Programı, Muğla/TÜRKİYE
ORCID: 0000-0001-9552-0938

^c Araştırma Görevlisi, Doktor, Kırklareli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ekonometri Bölümü, Kırklareli/TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-2012-9886

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 1 Kasım 2021

Kabul tarihi: 17 Haziran 2022

Anahtar Kelimeler:

Sivil hava taşımacılığı,

Çevre kalitesi,

Panel eşik değer regresyon analizi

ÖZ

Sivil havacılık milyonlarca insanı birbirine bağlayan, turizmi canlandıran, ticari değişimi hızlandırması sebebiyle de ekonomiyi canlandırıp kültürleri buluşturan önemli bir taşımacılık türüdür. Özellikle hız ve sağladığı ekonomik güç diğer sektörlerle göre hava yolu taşımacılığını en üst sıralara taşımaktadır. Havayolu sektörünün hızla büyümesiyle birlikte, insan ve yeryüzü üzerindeki artan olumsuz etkileri nedeniyle iklim değişikliği konusu da daha fazla dikkat çekmektedir. Gelecekte meydana gelecek talebin karşılanması için ulusal ve uluslararası hava taşımacılığı sisteminin daha verimli hale gelmesi, gürültü ve emisyon miktarının azalması birçok paydaşı etkileyeceği için çözümü de karmaşıktır. Hava taşımacılığının belirtilen çevresel hedeflere ulaşması temel kriterlere dayalı başarı faktörleri ve küresel çabalara bağlıdır. Çalışmanın amacı sivil hava taşımacılığının çevre kalitesi üzerindeki etkisini araştırmaktır. Ulaşım ile ilgili iklim değişikliğini azaltmaya yönelik inovasyon faaliyetlerinin sivil hava taşımacılığı ile çevre kalitesi arasındaki ilişkiyi değiştirip değiştirmediği seçili gelişmiş Avrupa ülkeleri için 1979-2019 yılları arasında Panel Eşik Değer Regresyon Modeli ile incelenmiştir. Çalışmada analiz için kişi başına düşen karbon emisyonları, hava yolu ile seyahat eden toplam yolcu sayısı, ulaşım ile ilgili iklim değişikliğini azaltan teknolojilere ilişkin patent başvuruları, büyüme oranı, birinci enerji tüketimi, ithalat ve ihracatın GSYİH'ye oranı ve doğrudan yabancı yatırımların GSYİH'ye oranı değişkenleri kullanılmıştır. Sonuçlar, ulaşım da iklim değişikliğini azaltan teknolojilerin belirli bir eşik değeri geçmesi durumunda sivil hava taşımacılığı çevre kalitesi üzerindeki olumsuz etkisinin ortadan kalktığını göstermektedir.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: November 1, 2021

Accepted: June 17, 2022

Keywords:

Civil air transport,

Environmental quality,

Panel threshold value regression

ABSTRACT

Civil aviation is an important type of transportation that connects millions of people, stimulates tourism, and accelerates commercial change, stimulating the economy and bringing cultures together. Especially the speed and the economic power it provides carries the air transportation to the top ranks compared to other types. With the rapid growth of the airline service sector, the issue of climate change attracts more attention due to its increasing negative effects on humans and the earth. Making the national and international air transport system more efficient in order to meet the future demand, the solution is also complex, as the reduction of noise and emissions will affect many stakeholders. Achieving the stated environmental targets of air transport depends on key criteria-based success factors and global efforts. The aim of the study is to investigate the effect of civil air transport on environmental quality. Whether the innovation activities aimed at reducing the climate change related to transportation change the relationship between civil air transportation and environmental quality was examined with the Panel Threshold Value Regression Model between 1979 and 2019 for selected developed European countries. For analysis in the study, carbon emissions per capita, total number of passengers traveling by air, patent applications for technologies that reduce transportation-related climate change, growth rate, primary energy consumption, ratio of imports and exports to GDP and the ratio of foreign direct investments to GDP variables are used. The results show that when technologies that reduce climate change in transportation pass a certain threshold value, the negative impact on the environmental quality of civil air transport disappears.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: emre.cevik@klu.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

Air transport pollutes the environment with different outputs such as carbon dioxide (CO₂), nitrogen (NO_x) and sulfur oxides (SO_x), water vapor (H₂O), noise, and causes climate change. However, the aviation industry is a type of transportation that connects millions of people, revitalizes tourism, and accelerates commercial change, stimulating the economy and bringing cultures together. To meet the future demand, the national and international air transport system must become more efficient and the amount of noise and emission decreases, as it will affect many stakeholders. The Green Airline Rating System and success factors based on three basic criteria for air transportation to reach the stated goals are listed as follows: 1) Daily Operational Activities: Consists of technical activities including passenger exchange, crew, cargo, baggage, meal services, as well as refueling, cabin cleaning, and routinized control. 1a) Fuel management program: Airline companies tend to refuel aircraft in accordance with the time required for the planned destination, to both reduce air pollution from flights and avoid the cost of carrying extra fuel on the aircraft. 2a) Aircraft weight reduction incentives: Aircraft weight reduction is possible through continuous development or new aircraft designs. 3a) Flight Planning: The flight planning made to determine the arrival and departure route, speed, and altitude of the aircraft is an important factor in fulfilling the environmental obligations of air transport companies as well as cost and safety. 4a) Greening on Board: Another factor that should be taken into consideration to ensure environmentally-friendly flights is cabin waste resulting from consumption in the flight. Cabin waste includes food, kitchen, and cleaning wastes, as well as products brought by passengers to the aircraft. 5a) Ground Handling: Ground services including flight movements, baggage preparation, loading, ground support equipment, de-icing, personnel training, runway planning, and ground handling are one of the key points of sustainable air transportation, apart from active runways. Due to the fact that ground handling services are an important input in the emission of emissions, studies have been initiated by ground handling companies to use environmentally-friendly vehicles. 2) Corporate environmental management practices: As a result of pressures from both the internal and external environment of companies, it is expected that they will be more sensitive to the environment. In this context, corporate environmental management practices consisting of corporate social responsibility consisting of economic, legal, ethical, and optional expectations, environmental management system including continuous improvement, and ISO 14001 certification are of great importance. 2a) Corporate Social Responsibility and Environmental Management System: Corporate Social Responsibility, which has passed from an idea to reality by defining the roles of many organizations in society, has evolved from just the right thing to do to the idea that doing the right thing leads to better, resulting in the organization act. 3) Institutional policies / strategic planning: Due to the macroenvironmental and cyclical nature of air transport, it is important that airline policies and strategic plans take into account the synergetic and systematic nature of these factors. 3a) Fleet Renewal: Fleet managers should make decisions by observing performance, costs, uniform or multiple fleets, competition, and future changes when deciding on fleet renewal. 3b) Commute program options: This topic, which is about healthy transportation options, focuses on options such as public transportation to any workplace, and car-sharing by focusing on reducing carbon emissions while reducing the compulsion of employees to commute. Considering the increasing air traffic, increasing fuel amount, and costs, it is up to the civil aviation sector to take responsibility for the environmental effects of the emissions. Strict environmental targets based on the aforementioned criteria and efficient airport ground operations are one of the key elements of sustainable air transportation. The aim of this study is to investigate the effect of civil air transport on environmental quality. Studies in the literature indicate that civil air transportation has a negative impact on the quality of the environment and the said effect is caused by the fossil fuels used in transportation. However, it has been stated in the studies in the literature that civil transport has a positive effect on the economic growth of countries. For this reason, in this study, whether the innovation activities aimed at reducing the transportation-related climate change or the relationship between civil air transportation and environmental quality was examined with the Panel Threshold Regression Model. The sample of the study consists of developed European countries such as Austria, Germany, France, England, Italy, and the Netherlands. Carbon emissions per capita were taken into account as an environmental quality variable. As the civil aviation variable, the total number of passengers traveling to these countries by air is used. The total number of patents has been used as innovation activities to reduce climate change. In addition, energy consumption, economic growth, trade openness, and foreign direct investments, which affect carbon emissions, are taken into account in the models as control variables. The results of the analysis show that when technologies that reduce climate change in transportation pass a certain threshold value, the negative impact of civil air transportation on environmental quality disappears. The results obtained are very important for policymakers because the negative impact of civil transport on the environment, which makes a serious contribution to the country's economy, is eliminated. In line with the expectations, the effect of economic growth and energy consumption on carbon emissions was found to be positive and statistically significant. An increase in trade openness reduces carbon emissions, while an increase in foreign direct investments reduces carbon emissions.

Giriş

1992 yılında imzalanan ve 1994 yılında yürürlüğe giren 196 ülkenin taraf olduğu Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi ile taraf ülkeler sera gazı salımını azaltmayı ve belirli bir seviyede tutmayı amaçlamaktadır. Bu anlaşmanın genişletilmiş bir uzantısı olarak 1997 senesinde imzalanan ve yasal bağlayıcılığı olan Kyoto protokolü ile 192 taraf ülke, doğaya saldıkları sera gazı ve karbon dioksit miktarını 1990 yılına kıyasla % 5.2 oranında azaltmayı taahhüt etmiştir (UNFCCC, 2006). Taraf olan birçok kıtadan farklı ülke, gereklilikleri sağlamak için çaba sarf etse de bu düzenlemelerin en ciddi uygulandığı alan Avrupa Birliği olmuştur. Avrupa Birliği, 1990-2018 yılları arasında gerekli düzenlemeleri ve modernizasyonları yaparak sera gazı emisyonlarını birliğin ekonomisi % 61 büyümesine rağmen % 23 oranında azaltmayı başarmıştır. İlerleyen yıllarda mevcut planlarını aynen sürdürmeye devam etmeleri durumunda bu oranın ulaşacağı rakamın 2050 yılına kadar % 60'lık bir sera gazı emisyon azalması olacağı belirtilmiştir (EEA, 2011). Mevcut düzenlemelerle devam edilmesi halinde, Avrupa birliğinde yaz ayları hava sıcaklığının 2030 yılına kadar 4.5 dereceye kadar artması beklenmektedir. Avrupa Birliğinin dünyadaki sera gazı üretimi kaynaklı ozon tabakası delinmesinde büyük oranda sorumludur (EEA). Avrupa Birliğinde kirlilik kaynaklı hastalanmalara 200 milyar dolara yakın sağlık harcamaları (EEB, 2020), işletmelerin, dünyanın toplam GSYİH'nin yarısına denk gelen 40 trilyon dolara yakın değerdeki girdisinin doğaya bağlı olması (EC, 2020) gibi sebeplerle Avrupa Birliği yeni bir eylem planı hazırlama gerekliliği duymuştur. İlk olarak 2005 senesinde birçok sektör için uygulanmaya konulan "Cap-and-Trade" adı verilen prensip üzerine kurulu Avrupa Birliği Emisyon Ticareti Sistemi (AB ETS), üretilen emisyonun üst sınır getirilerek Avrupa Birliğinin iklim değişikliği ile mücadelesinde ilk önemli girişimidir (EC, 2009). 2019 yılında ise Avrupa Birliği Yeşil Mutabakat Eylem Planı adında bir sözleşmeye 28 ülkenin katılımıyla imza atmış ve karbon emisyonunu azaltma hedeflerini 2030 yılına kadar 1990 senesinden en az % 55, 2050 senesine kadar ise bu rakamı sıfırlama amacıyla hareket etmeyi taahhüt ederek ilk CO2 sıfır kıta olma amacını kendisine yüklemiştir (EC, 2019).

Yukarıda anlatılan düzenlemelerden birçok işkolu etkilenmekte ve gereken sorumlulukları yerine getirmeye çalışmaktadır. Bu iş kollarından özellikle taşımacılık türleri arasında en çok etkilenecek sektör, şüphesiz hava taşımacılığıdır. Sera gazı emisyonlarının %13.9'u havayolu taşımacılığından kaynaklanmaktadır (Atag, 2020; Eurocontrol, 2021). Havayolu taşımacılığı, karbon dioksit (CO₂), nitrojen (NO_x) ve kükürt oksitler (SO_x), su buharı (H₂O), gürültü gibi farklı çıktılarla çevreyi kirletir ve iklim değişikliğinin oluşmasına sebep olur, fakat bu zararlarının yanında havacılık sektörü milyonlarca insanı birbirine bağlayan, turizmi canlandıran, ticari değişimi hızlandırması sebebiyle de ekonomiyi canlandırıp kültürleri buluşturan bir taşımacılık türüdür. Yarattığı iş olanakları ve sağladığı katma değeri ile G20 ülkelerinin bazılarında daha büyük bir ekonomik güçtür (Tierney, 2014; Atag, 2020). Bunlarla beraber taşıma sistemlerinin değerlendirilmesinde önemli kriterler olarak hız, ekonomi ve menzil girdilerinin kullanılmasından dolayı hava yolu taşımacılığının sektör profesyonelleri için vazgeçilemeyecek bir yol olduğu açıktır. Özellikle hız ve menzil açısından diğer sektörlerle göre hava yolu taşımacılığı ön sırada gelmektedir. Gelecekte oluşacak talebin karşılanması için ulusal ve uluslararası hava taşımacılığı sisteminin daha verimli hale gelmesi, gürültü ve emisyon miktarının azalması birçok paydaşı etkileyeceği için çözümü de karmaşık haldedir (Kotegawa vd., 2014).

Bu karmaşık yapıyı düzenlemek amacıyla ilk olarak 2011 senesinde Avrupa Komisyonu Avrupa Birliği Havacılık Sektörü Vizyonu, geleceğin havacılık yapısını belirli bir düzleme oturtmak, Avrupalı yolcuların kapıdan kapıya ulaşmalarını 4 saat gibi bir sürede tamamlayacak şekilde evirmek, hızlı boarding, hava şartlarına bakılmaksızın yolcuları

zamanında varmak istedikleri noktaya ulaştırmak ve tüm bunların paralelinde de kayıp zaman kaynaklı emisyonu azaltmak amacıyla Flightpath 2050 isimli bir rapor sunmuştur (EU, 2011). 2012 senesinde ise tüm Avrupa Ekonomik Alanı (EEA = EU27 + Norveç, İzlanda ve Lihtenştayn) içerisindeki uçuşların emisyon şemaları Avrupa Emisyon Ticaret Sistemi (AB ETS) tarafından düzenlenmeye başlanmıştır (EU, 2021). 2012 senesinde üst sınır yüksek bir rakamdan 2004, 2005, 2006 yıllarının ortalama emisyonunun % 97'si olarak belirlenmiş, 2013-2020 yılları arasında ise % 95'e çekilmiş, askeri, dairesel ve kamu hizmeti yükümlülüğü uçuşları bu sistemden ayrı tutulmuştur (Scheelhaase vd., 2018). Dünyadaki birçok hava taşımacılığı şirketi, AB ETS'yi Birleşmiş Milletlerin uluslararası havacılığı düzenlemek ve koordine etmek için 1944'te kurduğu Chicago Konvansiyonu ya da diğer adıyla Uluslararası Sivil Havacılık Konvansiyonuna (ICAO) aykırı olduğu gerekçesiyle reddetmiş ve Airlines for America (A4A) Avrupa Adalet Divanına başvurarak AB ETS'nin birçok uluslararası sözleşmeyi ihlal ettiğini belirtse de Adalet Divanı talepleri olumsuz olarak neticelendirmiştir (Efthymiou ve Papatheodorou, 2019). Takip eden süreçte muhalif olan devletler ICAO ile devam eden görüşmeler neticesinde 2016 senesinde Uluslararası Havacılığa Yönelik Karbon Denkleştirme ve Azaltma Şeması (CORSA) olarak isimlendirilen 2021-2023 yılları arasında pilot uygulama, 2024-2027 arasında ilk aşama ve 2027 senesinden 2035 yılına kadar olacak süreçte tam etkinlik aşaması olarak hayata geçecek planı kabul etmişlerdir (Lyle, 2018). Bu plan kapsamında ICAO üye devletler SARPs'a (CORSA ile ilgili standartlar ve tavsiye edilen uygulamalar) uyum sağlamak için bünyesindeki yönetmeliklerde gerekli düzenlemeleri ve değişiklikleri yapmaları gerekecektir (Mikolajczyk vd., 2019).

Havayolu sektörünün hızla büyümesiyle birlikte, insan ve yeryüzü üzerinde artan olumsuz etkileri nedeniyle iklim değişikliği konusu daha fazla dikkat çekmektedir. Hava yolu taşımacılığı gerek yolcu taşıma kapasitesi gerekse uçakların kullanmış olduğu yakıt miktarı göz önüne alındığında dünyada önemli bir yere sahiptir. Sürekli büyüme potansiyeline sahip olan sivil havacılık sektörü, 1980'lerden bu yana büyümesiyle orantılı olarak yakıt tüketimi de önemli miktarda artmıştır. Artan yakıt miktarı göz önüne alındığında ortaya çıkan emisyonların çevresel etkileri de ele alındığında sivil havacılık sektörüne de sorumluluk düşmektedir. Artan hava trafiği, artan yakıt maliyetleri ve daha sıkı çevresel hedefler ile verimli havalimanı yer operasyonları, sürdürülebilir hava taşımacılığının kilit unsurlarındandır. Bu karmaşık sistem, yer hareketi, pist planlaması ve yer hizmetleri gibi unsurları da içermektedir (Weiszer vd., 2015). Küresel hava trafiği istikrarlı bir şekilde büyümeye devam etmektedir. Ancak, COVID-19 pandemisiyle gelen seyahat kısıtlamaları hava trafiğini neredeyse durdurmuştur. 2021 yılında ülkeler tarafından getirilen seyahat kısıtlamalarının kademeli olarak kalkmasıyla birlikte ise havacılık sektöründe toparlanmalar görülmüştür. Uluslararası Sivil Havacılık Örgütü (ICAO)'nın yayınladığı verilere göre 2021 yılında, uluslararası yolcu trafiği 2.3 milyar olarak gerçekleşmiştir. 2030 yılına gelindiğinde havayolu yolcu sayısının 6 milyara ulaşacağı tahmin edilmektedir (ICAO, 2013). O zamana kadar, birçok havaalanı maksimum kapasitelerine ulaşacak ve bu da mevcut kaynakları tam olarak kullanmak için büyük bir baskı ve verimli yer operasyonları ihtiyacı ile sonuçlanacaktır. Ayrıca, 2050 yılına kadar Avrupa'da emisyonsuz bir havalimanı yer hareketine ulaşmak gibi iddialı çevresel hedeflere yönelik küresel çaba, artan yakıt maliyetleriyle birlikte havayollarındaki yakıt tüketimini mümkün olduğunca azaltmaya zorlayacaktır. Çalışmanın giriş kısmında konunun kuramsal alt yapısı ele alınmıştır. Çalışma özellikle sivil hava taşımacılığının çevre kalitesi üzerindeki etkisinin ampirik olarak araştırılması nedeniyle önemlidir. Ulaşım ile ilgili iklim değişikliğini azaltmaya yönelik inovasyon faaliyetlerinin sivil hava taşımacılığı ile çevre kalitesi arasındaki ilişkiyi değiştirip değiştirmediği gelişmiş seçili Avrupa ülkeleri için 1979-2019 yılları arasında Panel Eşik Değer Regresyon Modeli ile incelenmiştir. Çalışmada analiz için kişi başına düşen karbon

emisyolları, hava yolu ile seyahat eden toplam yolcu sayısı, ulaşım ile ilgili iklim değışikliğini azaltan teknolojilere ilişkin patent başvuruları, büyüme oranı, birincil enerji tüketimi, ithalat ve ihracatın GSYİH'ye oranı ve doğrudan yabancı yatırımların GSYİH'ye oranı değışkenleri kullanılmıştır. Aynı zamanda hava taşımacılığının çevresel hedeflere ulaşması temel kriterlere dayalı başarı faktörleri ve küresel çabalara bağlıdır. Sivil havacılıkta belirtilen hedeflere ulaşılması amacıyla başarı faktörleri sonraki bölümde ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

Bu çalışma altı bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümündeki genel bilgilerin ardından öncelikle sivil havacılık sektöründe başarı faktörleri ele alınmıştır ve bu faktörlere detaylı şekilde yer verilmiştir. İkinci bölümde konu ile ilgili teorik ve ampirik literatür taraması yapılmıştır. Üçüncü bölümde veri seti ve ekonometrik yöntem yer almaktadır. Sonraki bölümde ise, analiz sonucundan elde edilen bulgulara yer verilirken, çalışmanın son bölümünde sivil havacılıkta başarı faktörleri ve sivil havacılık faaliyetlerinin çevresel etkilerine dair genel bir değerlendirme yapılmıştır.

Anahtar Başarı Faktörlerinde Sivil Havacılık

Hava Taşımacılığının belirtilen hedeflere ulaşması amacıyla üç temel kritere dayalı Yeşil Havayolu Derecelendirme Sistemi ve başarı faktörleri Abdullah, Chew and Hamid (2016) tarafından aşağıdaki şekilde özetlenmiştir.

Tablo 1: Yeşil Havayolu Derecelendirme Sistemi ve Başarı Faktörleri

Günlük Operasyonel aktiviteler	Yakıt yönetim programı Hava taşıtı ağırlık azaltma teşvikleri Uçuş Planlama Greening on Board Yer Hizmetleri
Kurumsal çevre yönetimi uygulamaları	Kurumsal sosyal sorumluluk Çevre yönetim sistemi
Kurumsal politikalar / stratejik planlama	Filo Yenileme İşe Gidiş Opsiyon Programları

1)Günlük operasyonel aktiviteler: Yolcu değışimi, mürettebat, kargo, bagaj, yemek hizmetlerini bununla beraber yakıt ikmali, kabinin temizlenmesini ve rutinleşmiş kontrolü içeren teknik faaliyetlerden oluşmaktadır (Wu, 2008).

a) Yakıt yönetim programı: Havayolu firmaları hem uçuşlardan kaynaklanan hava kirliliğini azaltmak hem de uçağa fazladan koyulan yakıtın taşıma maliyetinden kurtulmak amacıyla, uçaklara planlanan varış noktası için gerekli zamana uygun olarak yakıt yükleme eğilimindedirler (Ryerson vd., 2015). Stroup ve Wollmer (1992) doğru bir şekilde planlanmış yakıt miktarının uçağa ikmali vasıtasıyla kısa ve orta menzilli uçuşlarda maliyetlerin %6'ya kadar azalacağını ve bu rakamın % 8'e kadar yükseleceğini belirtmiştir. Bunu sağlamak amacıyla Hava Trafik Yönetimi (Air Traffic Management-ATM) tarafından koyulan kurallar belirli zaman aralıkları, uçuşların noktalar arasındaki varışı için belirlenecek Varış İçin Gerekli Süre (Required Time of Arrival-RTA) ve rotaları optimum uçağın uçmasına elverişli şekilde geleneksel enlem, boylam ve yükseklikten oluşan yörünge kavramına zaman parametresini de ekleyerek düzenlenmektedir (ICAO, 2012). Yakıt yönetim programında ayrıca kullanılan yakıt tipi değıştirilerek de çevreci politikaların karşılanması amacıyla çalışmalar sürmektedir. IATA'nın 2013'de yayınladığı rapora göre sürdürülebilir yakıtların CO2 emisyonlarını % 80'e kadar azaltmakta başarılı olabileceğini belirtmiştir. Sürdürülebilir yakıtlar farklı girdiler ile elde edilmiş olsa da yenilebilir ve yenilemeyen bitkisel kökenli yağlardan meydana getirilen HEPA isimli yakıtlar % 50 oranında geleneksel jet yakıtlarıyla karıştırılabilir niteliktedir (Kousoulidou and Lonza, 2016). Bu yağlardan elde

edilen yakıtlar sektöründe Air France ve KLM gibi hava yolu şirketleri tarafından kullanılarak uçuşlar gerçekleştirilmiştir (IATA, 2012).

b) Hava taşıtı ağırlık azaltma teşvikleri: Hava taşıtlarının ağırlıklarının azaltılması sürekli geliştirme veya yeni uçak tasarımları ile mümkün olabilmektedir (OECD, 2012). İlk olarak, daha sonra Boeing ismini alan McDonnell Douglas ve Northrop firmasının 1990'ların başında Gelişmiş Hafif Uçak Gövde Yapıları Programı (Advanced Lightweight Aircraft Fuselage Structures Program-ALAFS) olarak adlandırılan süreç daha hafif materyali kullanarak aynı ya da daha gelişmiş performansı yakalamak amacıyla başlatılmıştır (Holzwarth, 1998). Kabin içinde yapılan çalışmalarda ise, "Kabin Değişim Planı" adı verilen yöntem kabin içi yolcu koltuklarının ve teknik ekipmanlardaki ağırlığının azaltılması ve ICAO'nun önerdiği 'gerekli hallerde 1 dakika içerisinde yolcuların koltuklarını boşaltması gerekliliğini' de hesaba katarak yapılmaktadır (Tsai vd., 2014). Bu programlar sayesinde Boeing Firması % 20 ağırlıktan tasarruf etmiş bunun paralelinde ise % 12'lik bir yakıt tasarrufu sağlamıştır (Zhu, Li and Childs, 2018). Airbus Firması ise A320neo modeliyle %30 A321 modeliyle % 20 yakıt tasarrufu yapmasının yanında 900 km ek menzili yeni uçaklarına kazandırmıştır (Airbus, 2021).

c) Uçuş Planlama: Uçağın varış ve kalkış rotasını, hızını, irtifasını belirlemek için yapılan uçuş planlaması maliyet ve güvenliğin yanın da hava taşımacılığı yapan firmaların çevreye karşı olan yükümlülüklerini yerine getirmede önemli bir unsurdur. Bunu sağlamak amacıyla kullanılacak yollardan birisi olan uçuş optimizasyon algoritması, hava durumu verilerini de hesaba katarak, uçuşlar için en iyi rotayı tayin edip, yakıt tüketimini azaltarak uçuş maliyetlerini azaltmaya bu sayede de çevre kirliliğinde uçuşun payını düşürmeye yardımcı olur. (Murrieta-Mendoza vd., 2016). Tian vd., 2020 yılında Frankfurt Barcelona arası bir uçuşun 4 farklı model üzerinde yaptığı çalışmada, farklı yörüngelerin farklı maliyet, uçuş mesafesi ve uçuş süresi sonuçlarının olduğunu bulmuş, uçuş mesafesinin doğru tayini ile bu rotada %1 oranında düşürülebileceğini belirtmiştir.

d) Greening on Board (Kabin Temizliği): Çevreye duyarlı uçuşların sağlanabilmesi için göz önünde bulundurulması gereken diğer bir unsur ise uçuş içerisinde tüketimden kaynaklanan kabin atıklarıdır. Kabin atıkları yolcuların uçağa getirdiği ürünlerin yanında yemek, mutfak ve temizlik atıklarını içerir. Uçuş içerisinde üretilen çöplerin analizi için (Li vd., 2003) kısa, orta ve uzun menzilli uçuşlardan 14 adet ürün seçmiş ve çıkan atıkların analizini yapmıştır.

Tablo 2: Kabin Atıkları

Uçuş menzili	Kişi Başı üretilen Çöp (kg)			
	Ortalama	Ekonomi	Business	First Class
Uzun Menzilli	0.56	0.38	1.14	2.84
Orta Menzilli	0.58	0.48	0.85	1.57
Kısa Menzilli	0.4	0.21	1.2	-

Bu atıkların sektöre 927 milyon dolara mal olduğu düşünülmektedir (IATA, 2019). Bu atıkların geri dönüştürülmesi ve atık üretiminin azaltılması için havayolu şirketleri gerekli düzenlemeleri yapmaktadır. THY 2020 senesinde 69 ton ambalaj kaynaklı olmak üzere ve 1000 tondan fazla atığın geri dönüştürülme sürecine girmesini sağlamıştır.

e) Yer Hizmetleri: Aktif pistler dışında, uçağın hareketinden önce meydana gelen uçuş hareketlerini, bagaj hazırlama, yükleme, yer destek ekipmanları, buz çözme, personel eğitimi pist planlaması ve yer hizmetleri içeren yer hizmetleri sürdürülebilir hava taşımacılığının anahtar noktalarından birisidir (Weiszer vd., 2015). Yer hizmetlerinin emisyonun salınımında önemli bir girdi olmasından dolayı yer hizmetleri şirketleri tarafından çevreye duyarlı araçların kullanılması için çalışmalar başlatılmıştır (Aerospace, 2012).

Uçakların 15 dakikalık bir taksimde yakıt tüketiminin % 7'ye denk gelen yaklaşık 1600 arabanın yaktığı yakıta denk gelmesi sebebiyle elektrikle çalışan çekicilerin kullanılması (Soltani vd., 2020) tarafından önerilmiştir. Ayrıca Lufthansa havayolu şirketi TaxiBot ismi verilen çekiciler sayesinde Frankfurt havaalanındaki merkezinde gerçekleşen uçuşlardan yaklaşık olarak 2700 ton yakıttan tasarruf etmektedir (IAI, 2015).

2) Kurumsal çevre yönetimi uygulamaları: Şirketlerin hem iç hem de dış çevresinden gelen baskıların neticesinde, onların çevreye karşı daha duyarlı olması beklenmektedir bu bağlamda ekonomik, yasal, etik ve isteğe bağlı beklentilerden oluşan kurumsal sosyal sorumluluk, sürekli iyileştirme ve ISO 14001 sertifikasyonunu içeren çevre yönetim sisteminden oluşan kurumsal çevre yönetimi uygulamaları büyük önem arz etmektedir (Abdullah vd. 2016).

a) Kurumsal Sosyal Sorumluluk ve Çevre Yönetimi Sistemi: Birçok organizasyonun toplumdaki rollerini tanımlayarak bir düşünceden gerçekliğe geçmiş olan Kurumsal Sosyal Sorumluluk, sadece yapılması doğru olandan, doğru olanı yapmak daha iyisine yol açar düşüncesine evrilerek, organizasyonun belirli sosyal ve etik standartlar çerçevesinde hareket etmesiyle sonuçlanmıştır (Lindgreen ve Swaen, 2010). Kurumsal çevre yönetimi ise çevresel sorunlara dair kurumsal anlayışlar vasıtasıyla çevresel konuların çözümünde organizasyonların stratejik önlemler ve planlamalar almasına odaklanır (Hoffman, 2001). Cowper-Smith ve De Grosbois (2011)'un 14 hava yolu üzerine yaptığı çalışmada 13 havayolunun atık azaltma hedefi ve geri dönüşüm için çalıştığını, 12 havayolunun enerji tüketimi ve su kullanımı azaltma hedefini, ekolojik çeşitliliğin sağlanması için 4 havayolunun girişimde bulunduğunu, çevre koruma projelerinin ise 11 havayolu şirketi tarafından amaçlandığını ve bu hava yolu şirketlerinden ormanlaştırma, eğitim finansmanı nesli tükenmekte olan türler için çalışmaların başlatıldığı bulunmuştur.

3) Kurumsal politikalar / stratejik planlama: Hava yolu taşımacılığının makro çevreden etkilenen doğası ve döngüsel yapısı sebebiyle havayolu politikaları ve stratejik planlarının bu faktörlerin sinerjik ve sistematik doğasını dikkate alması önemlidir (Itani vd., 2014). Birçok sektörde uluslararası düzenlemeler neticesinde geleceğin doğa temelli şekilleneceği gerçeği sebebiyle uygulanmaya koyulmak istenen politikalar ve hazırlanan planlar bu gerçekliğin gölgesinde oluşturulmalıdır.

a) Filo Yenileme: Filo yöneticileri filo yenilenmesine karar verirken performansı, maliyetleri, tek tip ya da çoklu filoları, rekabeti ve gelecekte meydana gelebilecek değişimleri gözlemleyerek karar vermelidirler (Karagülle, 2012). Bu bakımdan filo yenilemenin maliyetli bir süreç olması, daha önce yapılan yatırımlar ve yeni taşıtların gerektireceği yeni teknik uzmanlık sebebiyle havayolu taşımacılığında filo yenileme karmaşık bir süreci içermektedir. Özellikle filo yenileme sürecinde LTO süreci dikkate alınmalıdır (Scheelhaase, 2010).

Statista (2020) tarafından hazırlanan rapora göre: Airbus A320-321 ve Boeing 737 tipi uçaklar doğaya en fazla CO₂ salan uçak tipleridir. Hem eski tip uçaklar olması hem de Dünya sivil havacılık sektöründe en çok kullanılan dar gövde uçaklar olması sebebiyle bu oran yüksektir. Tokuşlu (2021), Batum havaalanında uçakların LTO döngüsünde CO miktarını hesaplamış ve aşağıdaki sonuca ulaşmıştır.

Tablo 3: LTO döngüsünde CO miktarları

Aircraft	CO (kg/LTO)
Boeing 737	16.9
Airbus A319	6.35
Airbus A320	24.6

Kaynak: Tokuşlu, 2021.

AirFrance (2011)'a göre modern uçaklar hem doğayı kirletmemesi hem de performans açısından daha verimlidir. Bu sebep dolayısıyla filo yenilemelerinde bu faktörler göz önünde bulundurulmalıdır. Amizadeh vd., (2016), AB içerisinde bulunan 6 ülkede filo temelli olarak yaptığı değerlendirmede 2010-2013 yılları arasında yıllık % 1.2 oranında karbondioksit emisyonunun azaldığını belirtmiştir.

b) İşe gidip gelme programı opsiyonları: Sağlıklı ulaşım seçenekleriyle ilgili olan bu başlık çalışanların işe gidip gelme zorunluluklarını hafifletirken karbon emisyonlarını azaltmaya odaklanarak herhangi bir işyerine toplu taşıma, araç paylaşımı tele-çalışma gibi seçeneklere odaklanır (Abdullah vd., 2016). Garcia-Sierra ve van den Bergh (2014), Barselona şehri içerisinde bir araştırma yapmış ve 2006 senesinde işe gidiş gelişlerin toplam yolculuk sayısının %15,8'ini oluşturduğunu ve alışveriş gibi günlük aktivitelere kıyasla daha uzun mesafeleri içerdiğini belirtmiştir. Sutton-Parker (2021), Covid19 etkisiyle uzaktan çalışmanın yaygınlaşması sebebiyle meydana gelen işe gidiş geliş kaynaklı emisyonların 2020 senesinde % 97oranında azaldığını belirtmiştir. Jack ve Glover (2021), ise AB içerisinde iş seyahatlerinin uzaktan çalışma yöntemlerinin yaygınlaşması %30'a kadar azalabileceğini ve bu durumun yaklaşık 35 milyon ton karbondioksit tasarrufunu beraberinde getireceğini belirtmiştir.

Artan hava trafiği, artan yakıt miktarı ve maliyetleri göz önünde bulundurulduğunda, emisyonların çevresel etkileri sivil havacılık sektörünün de sorumluluğundadır. Gelecekte oluşacak talebin karşılanması için ulusal ve uluslararası hava taşımacılığı sisteminin daha verimli hale gelmesi, emisyon miktarının azaltılması birçok paydaşı etkileyeceği için oldukça önemlidir. Diğer bir ifadeyle hava taşımacılığının belirtilen çevresel hedeflere ulaşması temel kriterlere dayalı başarı faktörleri ve küresel çabalara bağlıdır. Sivil hava taşımacılığının çevre kalitesi üzerindeki etkisini araştıran çalışmaların az olması konuyu ön plana çıkarmaktadır.

Literatür

Itani ve Mason (2014), çalışmalarında ulusal makro-çevre faktörlerinin hava taşımacılığı sektörü performansı üzerindeki etkisine ilişkin hipotezini 21 değişken ile test etmektedirler. 17 girdi makro-ortam (bağımsız) değişkeni, hava taşımacılığı sektörü çıktısını temsil eden dört çıktı (bağımlı) değişken Yapısal Eşitlik Modellemesi ile test etmişlerdir. Hava taşımacılığı sektörü çıktısına ilişkin tutarlı ve güvenilir verilerin azlığı nedeniyle, 52 ülke ele alınmıştır. Elde edilen analiz sonuçları, belirtilen makro çevre kuvvetleri ile hava taşımacılığı çıktısı arasında bir bağımlılık olduğunu göstermektedir. Kotegawa (2014), çalışmalarında yolcu, havayolu ve hava trafiği hizmet sağlayıcısı perspektifleri etrafında oluşturulan verimlilik ölçütleri arasındaki ödünleşimleri incelemek için hizmet ağlarının topolojik yapılarını kullanmışlardır. Bulgular, metriklerin çoğunda ölçeksiz tip topolojilerin tercih edildiğini göstermektedir. Bununla birlikte, yeterli yoğunlukta rastgele topolojiler, yüksek sağlamlık özelliği ve ölçeksiz ile karşılaştırılabilir performansı ile daha çekici hale gelebilmektedir. Pandemi kaynaklı seyahatten önce, akademisyenler genellikle sürekli seyahat halindeydiler ve bazıları konferanslar, yönetim kurulu toplantıları, işbirlikleri, saha çalışmaları, seminerler ve konferanslar için yılda 150.000 kilometreden fazla seyahat etmekteydi. Bu nedenle, akademik uçuşlar üniversitelerin sera gazı emisyonlarının önde gelen nedenleri arasındadır. Jack ve Glover (2021), çalışmalarında ani bir seyahat zemini bağlamında akademik ortamın uluslararasılaşma hedeflerini karşılamak için nasıl adapte olduğunu keşfetmek için dijital etnografiden ilham alan akademik uluslararasılaşmayı incelenmektedir. Elde edilen bulgular, COVID-19 sonrası döneme girerken, diğer sektörlerde hava yolculuğu yeniden başlasa bile, akademisyenler ve kurumlar düşük karbonlu konferans uygulamalarını sürdürmek için ortak bir çaba göstermelidir. Cowper-Smith ve Grosbois (2011), çalışmaları ile havayolu endüstrisindeki kurumsal sosyal sorumluluk ile ilgili

girişimleri belirlemekte ve en büyük üç havayolu ittifakının üyeleri tarafından bildirildiği üzere, bunların benimsenme durumunun genel durumunu değerlendirmektedirler. 41 havayolundan sadece 14'ünün Ocak 2009'da kamuya açık yıllık kurumsal sosyal sorumluluk raporlarına ulaşılarak nitel analizler kullanılmıştır. Sonuçlar, kurumsal sosyal sorumlulukların sosyal veya ekonomik boyutlarından ziyade çevresel konulara daha güçlü bir şekilde odaklanıldığını göstermektedir.

Tokuşlu (2021), çalışmasında Gürcistan'daki Batum Uluslararası Havalimanı'nda 2018 yılı için iniş ve kalkış döngüleri sırasında uçak emisyonlarını (azot oksitler, karbon monoksit ve hidrokarbonlar) tahmin etmiştir. Hesaplama modeli, Gürcistan'daki TAV Havalimanları Holding Şirketleri tarafından kaydedilen uçak tipi ve sayısı, motor tipi, yolcu sayısı ve Uluslararası Sivil Havacılık Örgütü Motor Egzoz Emisyonu Veri Bankası'ndaki emisyon faktörleri dahil olmak üzere uçuş verilerine dayanmaktadır. İç hat uçuşları, 2018'deki toplam iniş ve kalkış emisyonlarının % 68'inden sorumlu olarak hesaplanmıştır. Bulgular, Nox'in esas olarak tırmanış modları sırasında salındığını ve toplam emisyonların % 27'sini ve %37'sini oluşturduğunu göstermektedir. CO ve HC emisyonları çoğunlukla taksi modunda salınmıştır ve toplam emisyonların % 77 ve % 70'inden sorumlu olarak hesaplanmıştır. Değerlendirme, taksi modunda 2 dakikalık bir azalmanın iniş ve kalkış emisyonlarında yaklaşık % 6'lık bir azalmayla sonuçlandığını göstermektedir. Gelecekteki emisyonları tahmin etmek için, iniş ve kalkış döngülerinde % 50'lik bir artışın emisyonlarda yaklaşık % 55-60'lık bir artışla sonuçlanacağı değerlendirilmiştir.

Tian vd. (2020), yeşil sivil havacılığın mevcut gelişimi için çalışmalarında, geleneksel maliyet ve çevresel maliyeti hesaba katarak ticari uçuşun yeşil dört boyutlu (4D) yörüngesini optimize etmeyi amaçlamaktadırlar. Yörünge optimizasyonunun çerçevesini oluşturmak için bazı temel modeller, verimli işleme metodolojileri ve geleneksel hedefler önermişlerdir. Sera gazı maliyeti ve zararlı gaz maliyetini içeren çevresel maliyete dayalı olarak yeşil amaç fonksiyonları sunulmuştur. Barselona Havalimanı'ndan Frankfurt Havalimanı'na A320 için bir örnek olay incelemesi, farklı hedefler altında optimum maliyetlerin elde edilebileceği ve çevresel maliyet ve geleneksel maliyet ağırlıkları ayarlanarak toplam maliyetin daha iyi optimize edilebileceği sonuçlarını vermektedir. Çalışma, gelecekte uçuş yörüngesini oluştururken çevresel faktörlerin ve geleneksel faktörlerin kapsamlı bir şekilde dikkate alınması gerektiğini ve hava taşımacılığı endüstrisinin yeşil ve sürdürülebilir gelişimini destekleyebileceğini göstermektedir. Habib vd. (2022), çalışmalarında 1990-2016 dönemi için G20 ülkelerinde hava taşımacılığı yoğunluğunun, hava yolcu taşımacılığının ve hava kargo taşımacılığının hava taşımacılığı karbon emisyonları üzerindeki heterojen etkisini panel regresyon modeli araştırmışlardır. Ampirik sonuçlar, hava taşımacılığı yoğunluğunun, hava yolcu taşımacılığının ve hava kargo taşımacılığının karbon emisyonları üzerindeki etkisinin pozitif olduğunu göstermektedir. Ekonomik büyüme, kentleşme ve turizm, hava taşımacılığı CO2 emisyonlarını artırmada önemli katkı sağlayan faktörler olarak karşımıza çıkarken, ham petrol fiyatının CO2 emisyonlarını önemli ölçüde azalttığı sonucu elde edilmiştir. Bulgular, hava taşımacılığı operasyonları için daha temiz, yenilenebilir ve çevresel açıdan sürdürülebilir enerji kaynaklarına duyulan ihtiyacı işaret etmektedir.

Sivil hava taşımacılık faaliyetlerindeki artış çevre kalitesi üzerinde olumsuz bir etki yaratmaktadır. Taşımacılıkta fosil yakıtların yoğun bir şekilde kullanılması çevre kalitesini olumsuz yönde etkilemektedir. Bununla birlikte, sivil hava taşımacılık faaliyetlerindeki artış ülkelerin ekonomisine pozitif katkı yapmaktadır. Bu bağlamda, ulaşım ile ilgili iklim değişikliğini azaltan teknolojilerin artması sivil hava taşımacılığının çevre üzerindeki etkisini azaltabilir mi sorusuna cevap aramak amacıyla çalışma panel eşik değer regresyon modeli ile tahmin edilmiştir. Sivil taşımacılığın ülkelerin ekonomik büyümesi üzerinde olumlu etkisi

olduğu literatürde yer alan çalışmalarda belirtilmiştir. Çalışmada ulaşım ile ilgili iklim değişikliğini azaltmaya yönelik inovasyon faaliyetlerinin sivil hava taşımacılığı ile çevre kalitesi arasındaki ilişkiyi değiştirip değiştirmediğinin incelenmesi ilgili literatürden farklılığını ortaya çıkarmaktadır.

Veri ve Yöntem

Çalışmada karbon emisyonları ve sivil hava taşımacılığı arasındaki ilişki doğrusal ve doğrusal olmayan modeller ile analiz edilmektedir. Bu doğrultuda, öncelikle doğrusal regresyon modeli aşağıdaki gibi tanımlanabilir:

$$CO2_{it} = \beta_0 + \beta_1 YOL_{it} + \beta_2 INOV_{it} + \beta_3 BÜY_{it} + \beta_4 TİC_{it} + \beta_5 DYY_{it} + \beta_6 ET_{it} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

burada; $CO2_{it}$ kişi başına düşen karbon emisyonlarını, YOL_{it} havayolu ile seyahat eden toplam yolcu sayısını, $INOV_{it}$, ulaşım ile ilgili iklim değişikliğini azaltan teknolojilere ilişkin patent başvuru sayısını, $BÜY_{it}$ reel kişi başına GSYİH'deki büyüme oranını, $TİC_{it}$ ithalat ve ihracatın GSYİH'ye oranını, DYY_{it} doğrudan yabancı yatırımların GSYİH'ye oranını ve ET_{it} , Birincil Enerji Tüketimi göstermektedir. $\beta_1, \beta_2, \beta_3, \beta_4, \beta_5, \beta_6$ eğim katsayılarıdır ve söz konusu değişkenlerin karbon emisyonları üzerindeki etkisini göstermektedir.

Denklem (1)'deki reel kişi başına GSYİH'deki büyüme oranı, ithalat ve ihracatın GSYİH'ye oranı, enerji tüketimi ve doğrudan yabancı yatırımların GSYİH'ye oranı kontrol değişkenleri olarak dikkate alınmıştır. Ekonomik büyüme enerji talebini artırdığından, kişi başına düşen GSYİH ile karbon emisyonları arasında pozitif bir ilişki olması beklenmektedir (Murthy vd., 1997, Shahbaz vd., 2013, Wang vd., 2016). Ampirik çalışmalar, ihracatın teknoloji transferi nedeniyle karbon emisyonlarını düşürmesine rağmen, ithalat ile karbon emisyonları arasında pozitif bir ilişki olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla, ticari açıklık ile karbon emisyonları arasındaki ilişkinin, ülkenin net ithalatçı veya ihracatçı olmasına bağlı olarak değiştiği söylenebilir. Bu bağlamda, Sun vd. (2019), ticari açıklığın karbon emisyonları üzerinde hem olumlu hem de olumsuz etkileri olduğunu, ancak etkinin ülkelere göre değişiklik gösterdiğini belgelemişlerdir. Literatürde doğrudan yabancı yatırım ve karbon emisyonları arasındaki ilişki hakkında kirlilik cenneti ve kirlilik halesi olmak üzere iki zıt hipotez vardır. Bu nedenle doğrudan yabancı yatırımlar ve karbon emisyonları arasındaki ilişki katsayısı negatif veya pozitif olabilir.

Uçaklarda fosil yakıtların yoğun bir şekilde kullanılmasından dolayı, hava yolu ile seyahat eden yolcu sayıları ile karbon emisyonları arasında aynı yönlü bir ilişkisi olması beklenmektedir. Diğer taraftan, ulaşım da çevre dostu teknolojilerin artmasının hem enerji verimliliğine hem de çevre kalitesine olumlu katkılar sağladığı bilinmektedir. Bu nedenle, sivil ulaşım ve karbon emisyonları arasındaki çevre dostu teknolojilerin artmasına bağlı olarak değişkenlik gösterebilecektir. Dolayısıyla ulaşım da çevre dostu teknolojiler açısından belirli bir yenilik düzeyinden sonra sivil ulaşımın çevre kirliliği üzerindeki olumlu etkisi daha az olabilir. Bu noktada sivil ulaşım ile karbon emisyonları arasındaki ilişkide belirli bir inovasyon düzeyine bağlı olarak anlamlı bir farklılık olup olmadığının araştırılmasında eşik regresyon modeli öne çıkmaktadır. Bu bağlamda Hansen (1999) tarafından geliştirilen eşik regresyon modelinde, değişkenler arasındaki ilişki gözlemlenen bir değişkenin belirli değerine göre rejimlere ayrılabilen ve değişkenler arasındaki ilişki farklı rejimlere göre elde edilebilmektedir. Bu nedenle, çalışmada Hansen (1999) tarafından önerilen panel sabit etkili eşik regresyon modelini kullanarak, sivil hava yolu taşımacılığı ile karbon emisyonları arasındaki ilişki incelenmiştir. Eşik değişken olarak ulaşım a yönelik çevre dostu teknolojiler için patent sayısına dikkate alınmış ve patent başvurularının düşük ve yüksek olduğu rejimlere bağlı olarak değişkenler arasındaki ilişki analiz edilmiştir.

Hansen (1999), panel eşik regresyon modelini aşağıdaki gibi formüle etmiştir:

$$y_{it} = \mu_i + \beta'_1 x_{it} I(q_{it} \leq \gamma) + \beta'_2 x_{it} I(q_{it} > \gamma) + e_{it} \quad (2)$$

burada; bağımlı değişken (karbon emisyonları) skaler bir eşik değişkeni, q_{it} (ulaşım ile ilgili iklim değişikliğini azaltma teknolojileri için patent sayısı) eşik değişkeni, bağımsız değişken x_{it} (hava yolu ile seyahat eden yolcu sayısı, enerji tüketimi, ekonomik büyüme, ticari açıklık ve doğrudan yabancı yatırım) bir k vektörüdür. $I(.)$ gösterge fonksiyonu ve γ eşik değerini göstermektedir.

Denklem (2) aşağıdaki gibi de yazılabilir:

$$y_{it} = \begin{cases} \mu_i + \beta'_1 x_{it} + e_{it} & q_{it} \leq \gamma, \\ \mu_i + \beta'_2 x_{it} + e_{it} & q_{it} > \gamma. \end{cases} \quad (3)$$

Denklem (2) ayrıca aşağıdaki gibi de tanımlanabilir:

$$y_{it} = \mu_i + \beta' x_{it}(\gamma) + e_{it} \quad (4)$$

burada; $\beta = (\beta'_1 \beta'_2)$ ve $x'_{it}(\gamma) = [x_{it} I(q_{it} \leq \gamma) \beta'_2 x_{it} I(q_{it} > \gamma)]$. γ eşik değerine göre gözlemler iki rejime ayrılır. Eşik değişkeni q_{it} eşik değerinden küçük (yüksek) olduğunda, rejim birinci (ikinci) rejim olarak adlandırılır. Böylece rejime bağlı regresyon katsayılarını elde edebiliriz. Hansen (1999), regresyon katsayılarının en küçük kareler yöntemi ile tahmin edilebileceğini belirtmiştir. Eşik etkisinin varlığını incelemek için, Hansen (1999), eşik etkisinin olmadığını belirten sıfır hipotez için ($H_0: \beta_1 = \beta_2$) bir LR testi önermiştir. Bununla birlikte, sıfır hipotezi altında γ eşiği tanımlanmadığından, test istatistiğinin dağılımının standart olmaması nedeniyle bir sorun ortaya çıkmaktadır. Hansen'de (1999) olduğu gibi, test istatistiği için kritik değer elde etmek için özyineleme prosedürü kullanılmaktadır.

Çalışmanın amacı, sivil hava taşımacılığının çevre kalitesi üzerindeki etkisini araştırmaktır. Literatürde yer alan çalışmalar sivil hava taşımacılığının çevre kalitesi üzerinde olumsuz etki yarattığını ve söz konusu etkinin taşımacılıkta kullanılan fosil yakıtlardan kaynaklandığını belirtmektedir. Bununla birlikte, sivil taşımacılığın ülkelerin ekonomik büyümesi üzerinde olumlu etkisi olduğu literatürde yer alan çalışmalarda belirtilmiştir. Bu nedenle bu çalışmada, ulaşım ile ilgili iklim değişikliğini azaltmaya yönelik inovasyon faaliyetlerinin sivil hava taşımacılığı ile çevre kalitesi arasındaki ilişkiyi değiştirip değiştirmediği incelenmiştir. Çalışmanın örnekleme gelişmiş seçili Avrupa ülkeleri olan Avusturya, Almanya, Fransa, İngiltere, İtalya, İspanya ve Hollanda'dan oluşmaktadır. Analizlerde kullanılan veriler 1979-2019 yılları arasında olup, değişkenlere ait bilgiler Tablo 4'te verilmiştir.

Tablo 4: Değişkenlerin Tanımları

Değişken	Açıklama	Veri Kaynağı
CO2	Kişi başına düşen karbon emisyonları	BP Statistical Review
YOL	Hava yolu ile seyahat eden toplam yolcu sayısı	WDI
INOV	Ulaşım ile ilgili iklim değişikliğini azaltan teknolojilere ilişkin patent başvuruları	OECD
BÜY	Reel kişi başına GSYİH'deki büyüme oranı	WDI
ET	Birincil Enerji Tüketimi	BP Statistical Review
TİC	İthalat ve İhracatın GSYİH'ye oranı	WDI
DYY	Doğrudan Yabancı Yatırımların GSYİH'ye oranı	WDI

Çevre kalitesi değişkeni olarak kişi başına düşen karbon emisyonları dikkate alınmıştır. Sivil havacılık değişkeni olarak söz konusu ülkelere hava yoluyla seyahat eden toplam yolcu sayısı kullanılmıştır. İklim değişikliğini azaltmaya yönelik inovasyon

faaliyetleri olarak toplam patent sayısı kullanılmıştır. Ayrıca karbon emisyonlarını etkileyen enerji tüketimi, ekonomik büyüme, ticari açıklık ve doğrudan yabancı yatırımlar kontrol değişkenleri olarak modellerde dikkate alınmıştır. Yolcu sayıları, patent sayıları ve enerji tüketimi değişkenlerinin doğal logaritmaları analizlerde dikkate alınmıştır.

Bulgular

Değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler Tablo 5'te gösterilmiştir. Tablo 5'teki verilere göre, örneklem dönemi içinde kişi başına düşen ortalama karbon emisyonu 8.613 iken, en düşük 4 ve en yüksek 14 olarak belirlenmiştir. Ortalama yolcu sayısının logaritması 17.062 olup bu değer yaklaşık olarak 25 milyon yolcuya tekabül etmektedir. Patent başvurularının ortalaması 68 (logaritması 4.214 olarak hesaplanmış) olup en yüksek patent başvurusu Almanya'da belirlenmiştir. Örneklem dönemi içinde ortalama büyüme oranı %1.5 olarak belirlenmiştir. Ortalama enerji tüketiminin logaritması 1.731'dir ve Almanya örneklem içinde en yüksek enerji tüketimine sahip ülke konumundadır. Dış ticaretin ve doğrudan yabancı yatırımların milli gelire oranının ortalaması sırasıyla %4.1 ve %3.2 olarak belirlenmiştir.

Tablo 5: Tanımlayıcı İstatistikler

Değişkenler	n	Ortalama	Std Sap.	Min.	Mak.
CO2	287	8.613	2.659	4.445	14.283
YOL	287	17.062	1.017	14.066	18.924
INOV	287	4.214	1.691	-0.693	8.352
BÜY	287	1.535	1.838	-5.712	5.870
ET	287	1.731	0.751	0.052	2.757
TİC	287	4.117	0.376	3.326	5.068
DYY	287	3.231	8.677	-37.731	86.589

Değişkenlere ait korelasyon katsayıları Tablo 6'da verilmiştir. Tablo 6'daki sonuçlara göre, karbon emisyonları ile yolcu sayısı, inovasyon ve enerji tüketimi arasında istatistiksel olarak anlamlı korelasyonlar bulunamamıştır. Bunların birlikte, karbon emisyonları ile ekonomik büyüme, ticari açıklık ve doğrudan yabancı yatırımlar arasında pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı korelasyon bulunmuştur.

Tablo 6: Değişkenler Arasındaki Korelasyonlar

	CO2	YOL	INOV	BÜY	ET	TİC	DYY
CO2	1.000						
YOL	-0.096	1.000					
INOV	0.003	0.645***	1.000				
BÜY	0.099*	-0.129**	-0.167***	1.000			
ET	0.066	0.755***	0.611***	-0.036	1.000		
TİC	0.497***	-0.120**	0.056	-0.037	-0.451***	1.000	
DYY	0.321***	0.081	-0.040	0.052	-0.065	0.364	1.000

Not: ***, ** ve * sırasıyla %1, %5 ve %10 önem düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı katsayıları göstermektedir.

Regresyon analizine geçmeden önce, değişkenlerin bütünleşme derecelerinin belirlenmesi gerekmektedir. Bununla birlikte, paneli oluşturan yatay kesitler arasında yüksek bir ilişki olması durumunda birinci nesil birim kök testlerinin sapmalı sonuçlar verdiği bilinmektedir. Bu amaçla birim kök analizine geçmeden önce, öncelikle paneli oluşturan birimler arasında yatay kesit bağımlılığı olup olmadığı Pesaran (2015) tarafından geliştirilen CD testi ile araştırılmış ve sonuçlar Tablo 7'de gösterilmiştir. Tablo 7'deki sonuçlara göre, paneli oluşturan birimler arasında zayıf düzeyde yatay kesit bağımlılığı olduğunu belirten sıfır hipotez tüm değişkenler için %1 önem düzeyinde reddedilmiştir. Bu sonuçlara göre, paneli

oluşturan birimler arasında yüksek düzeyde yatay kesit bağımlılığı mevcuttur ve bu nedenle değişkenlerin bütünleşme dereceleri yatay kesit bağımlılığını dikkate alan birim kök testleri ile araştırılmalıdır. Bu amaçla çalışmada Pesaran (2007) tarafından geliştirilen birim kök testi (CIPS) uygulanmış ve sonuçlar Tablo 7’de verilmiştir. Tablo 7’deki sonuçlara göre, yolcu sayısı değişkeni dışındaki tüm değişkenler için birim kökün varlığını belirten sıfır hipotez en az bir model formunda (sabit ve trendsiz, sabitli ve sabit ve trendli) ve %5 önem düzeyinde reddedilmiştir. Bununla birlikte, yolcu sayısı değişkeni için birim kök testi sonuçları serinin düzey değerlerde durağan olmadığını belirtmektedir. Yolcu sayısı değişkeninin birinci farkı alındıktan sonra birim kök testi tekrar uygulanmış ve test istatistiği -5.288 (%1 önem düzeyinde sıfır hipotez reddedilmekte) olarak bulunmuştur. Bu sonuçlara göre, yolcu sayısı değişkeni fark durağan, diğer değişkenler ile düzeyde durağan olarak belirlenmiştir ve bu nedenle ekonometrik analizlerde yolcu sayısı değişkeninin birinci farkı kullanılmıştır.

Tablo 7: Yatay Kesit Bağımlılığı ve Birim Kök Testi Sonuçları

	CD Testi	CIPS		
		Sabitsiz ve Trendsiz	Sabitli	Trendli
CO2	28.983 [0.000]	-1.893**	-2.154	-2.796*
YOL	29.336 [0.000]	-0.604	-2.035	-2.641
INOV	28.870 [0.000]	-3.139***	-4.346***	-4.447***
BÜY	29.342 [0.000]	-3.944***	-3.966***	-3.895***
ET	28.734 [0.000]	-0.182	-1.728	-3.434***
TİC	29.329 [0.000]	-2.201***	-2.500**	-2.369
DYY	18.155 [0.000]	-3.787***	-4.404***	-4.458***

Not: Parantez içindeki değerler p-değerleridir. *** ve ** sırasıyla %1 ve %5 önem düzeyinde serilerin durağan olduğunu göstermektedir.

Tablo 8’de sabit etkiler model sonuçları yer almaktadır. Tablo 6’daki sonuçlara göre, yolcu sayısı ile enerji tüketimi arasında yüksek korelasyon olması nedeniyle iki farklı model tahmin edilmiştir. İlk modelde enerji tüketimi değişkeni modelden dışlanmış ve yolcu sayısı ile karbon emisyonları arasındaki ilişki incelenmiştir. Tablo 8’te yer alan Model 1 sonuçlarına göre, yolcu sayısındaki artış karbon emisyonlarını pozitif yönde ve istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde etkilemektedir. Tablo 8’deki Model 2 sonuçlarına göre, analize enerji tüketimi değişkeni dahil edildiğinde yolcu sayısı değişkeni için tahmin edilen katsayısı istatistiksel olarak anlamsız hale gelmekte ve yolcu sayısının karbon emisyonları üzerindeki etkisi enerji tüketimi üzerinden dolaylı bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Ekonomik büyüme değişkeninin katsayısı Model 1 sonuçlarına göre istatistiksel olarak anlamlı değilken, Model 2’de pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Beklentilere uygun bir şekilde, enerji tüketimi karbon emisyonlarını pozitif yönde ve istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde arttırmaktadır. Doğrudan yabancı yatırımlardaki artış karbon emisyonlarını arttırırken, ticari açıklık değişkeni karbon emisyonlarını anlamlı bir şekilde azaltmaktadır.

Tablo 8: Sabit Etkiler Model Sonuçları

	Model 1			Model 2		
	Katsayı	Std. Hata	p-değeri	Katsayı	Std. Hata	p-değeri
Sabit	16.817	2.665	0.000	12.787	2.606	0.000
ΔYOL_{it}	0.508	0.290	0.088	-0.308	0.262	0.247
$BÜY_{it}$	0.034	0.036	0.352	0.066	0.035	0.069
ET_{it}	-	-	-	6.540	0.918	0.000
$TİC_{it}$	-2.035	0.671	0.004	-3.796	0.542	0.000
DYY_{it}	0.024	0.005	0.000	0.008	0.002	0.006
Gözlem Sayısı	280			280		

Ülke Sayısı	7	7
Zaman Etkisi	Hayır	Hayır
R²	0.153	0.591
F-ist	13.20 [0.000]	23.43 [0.000]

Not: Model tahminlerinde Driscoll ve Kraay (1999) tarafından geliştirilen dirençli varyans kovaryans matrisi kullanılmıştır. F-ist regresyon katsayılarının topluca anlamlı olup olmadığını test eden istatistiktir. Köşeli parantez içindeki değerler p-değeridir.

Tablo 8'deki sonuçlar, sivil hava taşımacılık faaliyetlerindeki artışın çevre kalitesi üzerinde olumsuz bir etki yarattığını göstermektedir. Bu sonuç beklentiler ile uyumludur çünkü taşımacılıkta fosil yakıtların yoğun bir şekilde kullanılması çevre kalitesini olumsuz yönde etkilemektedir. Bununla birlikte, sivil hava taşımacılık faaliyetlerindeki artış ülkelerin ekonomisine pozitif katkı yapmaktadır. Bu bağlamda, ulaşım ile ilgili iklim değişikliğini azaltan teknolojilerin artması sivil hava taşımacılığın çevre üzerindeki etkisini azaltabilir mi sorusuna cevap aramak amacıyla panel eşik değerli regresyon modeli tahmin edilmiştir. Diğer bir ifadeyle, belirli bir teknoloji seviyesinden sonra sivil hava taşımacılığın çevre kalitesi üzerindeki olumsuz etkisinin değişip değişmediği araştırılacaktır. Ulaşım ile ilgili iklim değişikliğini azaltan teknolojilere yönelik patent sayısı eşik değişken olarak dikkate alınmış 1000 tekrarlı özyineleme yöntemi kullanılarak LR istatistiği hesaplanmıştır. Çalışmada optimal eşik değer hata kareler toplamını en küçükleyen arama yöntemi kullanılarak belirlenmiştir. Bu bilgiler doğrultusunda, Tablo 9'da verilen sonuçlara göre eşik değer etkisinin olmadığını belirten sıfır hipotez %10 önem düzeyinden reddedilmiştir. Ayrıca birden fazla eşik değer varlığı araştırılmış ve Tablo 9'daki sonuçlara ikinci bir eşik değer varlığı tespit edilememiştir. Bu sonuçlara göre, sivil hava taşımacılığı ile karbon emisyonları arasındaki ilişkide ulaşım ile ilgili iklim değişikliğini azaltan teknolojilere yönelik patent sayıları eşik değer rolü üstlenmekte ve belirlenen eşik değere göre değişkenler arasında asimetrik bir ilişki bulunmaktadır. Burada eşik değer logaritması 5.881 olarak bulunmuş ve bu yaklaşık 358 patent sayısına denk gelmektedir. Buna göre, yıllık patent başvurusunun 358'in altında ya da üstünde olmasına göre sivil hava taşımacılığın çevre kalitesi üzerindeki etkisi farklılaşmaktadır.

Tablo 9: Eşik Değer Etkisi Testi

H ₀	H ₁	Eşik	SSR	LM İstatistiği	Karar
Yok	Tek	5.881	125.929	14.00 [0.090]	Ret
Tek	İki	2.351	123.619	4.49 [0.658]	Kabul

Not: SSR hata kareler toplamıdır.

4) Panel regresyon model sonuçları Tablo 10'da gösterilmiştir. Model tahminlerinde yolcu sayısı ile karbon emisyonları arasındaki ilişkinin rejimlere göre farklılaştığı ve diğer değişkenler için tahmin edilen katsayıların rejimlere göre aynı kaldığı varsayılmıştır. Tablo 10'daki sonuçlara göre, yolcu sayısı değişkeninin katsayısı ilk rejimde pozitif olmasına rağmen istatistiksel olarak anlamlı değildir. Bununla birlikte, ikinci rejim için katsayı negatif olarak bulunmuş ve %1 önem düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Bu sonuçlar ulaşım da iklim değişikliğini azaltan teknolojilerin belirli bir eşik değeri geçmesi durumunda sivil hava taşımacılığının çevre kalitesi üzerindeki olumsuz etkisinin ortadan kalktığını göstermektedir. Bu sonuç politika yapımcılar için oldukça önemlidir çünkü ülke ekonomisine ciddi katkı sağlayan sivil taşımacılığın çevre üzerindeki olumsuz etkisi inovasyon faaliyetleri ortadan kalkmaktadır.

5) Beklentilere uygun bir şekilde ekonomik büyüme ve enerji tüketiminin karbon emisyonları üzerindeki etkisi pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Ticari

açıklığın artması karbon emisyonlarını azaltırken, doğrudan yabancı yatırımların artması ise karbon emisyonlarını artırmaktadır.

6) Burada dikkat edilmesi gereken diğer bir nokta ise, ikinci rejimde sadece 49 gözlem döneminin olduğudur. Diğer bir ifadeyle, örneklem dönemi içinde yıllık patent başvuru sayısının 358'in üzerinde olduğu sadece 49 dönem mevcuttur. Bu nedenle ulaşımda çevreye duyarlı teknolojileri arttırmaya yönelik teşviklerin artırılması gerekmektedir.

Tablo 10: Eşik Değer Model Sonuçları

	Birinci rejim ($\gamma \leq 5.881$)			İkinci rejim ($\gamma > 5.881$)		
	Katsayı	Std. Hata	p-değeri	Katsayı	Std. Hata	p-değeri
ΔYOL_{it}	0.059	0.436	0.891	-6.197	1.551	0.000
Sabit	12.849	0.944	0.000			
$BÜY_{it}$	0.064	0.023	0.007			
ET_{it}	6.523	0.375	0.000			
$TİC_{it}$	-3.798	0.243	0.000			
DYY_{it}	0.009	0.005	0.079			
n	238			49		
R^2	0.614					
F-stat	70.87 [0.000]					

Sonuç ve Değerlendirme

Havayolu hizmet sektörünün hızla büyümesiyle birlikte, insan ve yeryüzü üzerindeki artan olumsuz etkileri nedeniyle iklim değişikliği konusu daha fazla dikkat çekmektedir. Hava yolu taşımacılığı gerek yolcu taşıma kapasitesi gerekse uçakların kullanmış olduğu yakıt miktarı göz önüne alındığında dünyada önemli bir yere sahiptir. Artan hava trafiği, artan yakıt miktarı ve maliyetleri göz önünde bulundurulduğunda, emisyonların çevresel etkileri sivil havacılık sektörünün de sorumluluğundadır. Gelecekte meydana gelecek talebin karşılanması için ulusal ve uluslararası hava taşımacılığı sisteminin daha verimli hale gelmesi, emisyon miktarının azaltılması birçok paydaşı etkileyeceği için oldukça önemlidir. Diğer bir ifadeyle hava taşımacılığının belirtilen çevresel hedeflere ulaşması temel kriterlere dayalı başarı faktörleri ve küresel çabalara bağlıdır.

Bu çalışmada sivil hava taşımacılığının çevre kalitesi üzerindeki etkisi ampirik olarak araştırılmıştır. Bu nedenle, ulaşımına bağlı iklim değişikliğini azaltmaya yönelik inovasyon faaliyetlerinin sivil hava ulaşımı ile çevre kalitesi arasındaki ilişkiyi değiştirip değiştirmediği, gelişmiş Avrupa ülkeleri örneğinde 1979-2019 dönemine ait yıllık veriler kullanılarak Panel Eşik Değer Regresyon Modeli ile incelenmiştir. Ekonometrik analiz, ulaşımda iklim değişikliğini azaltan teknolojilerin belirli bir eşik değeri geçtiğinde, sivil hava taşımacılığının çevresel kalite üzerindeki olumsuz etkisinin ortadan kalktığına dair kanıtlar sağlamıştır. Elde edilen bulgular, ekonomik büyüme ve enerji tüketiminin karbon emisyonları üzerindeki etkisini pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı olduğunu göstermiştir. Bununla birlikte ticari açıklığın artması karbon emisyonlarını azaltırken, doğrudan yabancı yatırımların artması karbon emisyonlarını artırmaktadır. Yolcu sayısının karbon emisyonları üzerindeki etkisi enerji tüketimi üzerinden dolayı bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Ekonometrik analiz sonuçlarına göre; sivil hava taşımacılığı ile karbon emisyonları arasındaki ilişkide, ulaşım ile ilgili iklim değişikliğini azaltan teknolojilere yönelik patent sayıları eşik değer rolü üstlenmekte ve belirlenen eşik değere göre değişkenler arasında asimetric bir ilişki bulunmaktadır. Yıllık patent başvurusunun 358'in altında ya da üstünde olmasına göre sivil hava taşımacılığının çevre kalitesi üzerindeki etkisi farklılaşmaktadır.

Burada dikkat edilmesi gereken diğer bir nokta ise, örneklem dönemi içinde patent başvuru sayısının 358'in üzerinde olduğu sadece 49 dönem (kesit ve zaman toplamı) mevcuttur. Örneklemedeki toplam dönem sayısının 287 olduğu göz önüne alındığında, söz konusu sürenin oldukça az olduğu görülmektedir. Bu nedenle, ülke ekonomisine ciddi katkı sağlayan sivil hava taşımacılığının çevresel olumsuz etkilerinin ortadan kaldırılması için ulaşımda çevreye duyarlı teknolojileri üretmeye imkan sağlayacak teşviklerin ve arge faaliyetleri artırılması gerekmektedir.

Kaynakça

- Abdullah, M., Chew, B. and Hamid, S., 2016. Benchmarking Key Success Factors for the Future Green Airline Industry. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 224, pp.246-253.
- Aerospace (2012), *Reducing the Environmental Impacts of Ground Operations and Departing Aircraft: An Industry Code of Practice*. 1st ed. United States: Practice Working Group.
- Airbus (2021). <https://aircraft.airbus.com/en/aircraft/a320/a321neo>.
- AirFrance Annual Report (2011), [/https://www.airfranceklm.com/sites/default/files/publications/air_france_klm_annual_report_2011_bd_va.pdf](https://www.airfranceklm.com/sites/default/files/publications/air_france_klm_annual_report_2011_bd_va.pdf).
- Amizadeh, F., Alonso, G., Benito, A. and Morales-Alonso, G. (2016). Analysis of the recent evolution of commercial air traffic CO2 emissions and fleet utilization in the six largest national markets of the European Union. *Journal of Air Transport Management*, 55, 9-19.
- Atag (2020). *Aviation: Benefits Beyond Borders*. Air Transport Action Group.
- Cowper-Smith, A. and De Grosbois, D. (2011). The adoption of corporate social responsibility practices in the airline industry. *Journal of Sustainable Tourism*, 19(1), 59-77.
- EC (2009). *EU action against climate change*. European Commission.
- EC (2019). *The European Green Deal*. European Commission.
- EC (2020). *Bringing nature back into our lives*. European Commission.
- EEA (2011). *Greenhouse gas emissions in Europe: a retrospective trend analysis for the period 1990–2008*. Copenhagen: Publications Office of the European Union.
- EEA (2020). *Europe's environment: The Dobris Assessment - An overview Problems*. European Environment Agency.
- EEB (2020). *A New Industry Framework For Achieving the EU Green Deal 'Zero Pollution' Goal*.
- Efthymiou, M. and Papatheodorou, A. (2019). EU Emissions Trading scheme in aviation: Policy analysis and suggestions. *Journal of Cleaner Production*, 237, 117734.
- EU (2011). *Flightpath 2050. Europe's Vision for Aviation; Maintaining Global Leadership and Serving Society's Needs*. European Union.
- EU (2021). *Reducing emissions from aviation*. European Commission.
- Garcia-Sierra, M. and van den Bergh, J. (2014). Policy mix to reduce greenhouse gas emissions of commuting: A study for Barcelona, Spain. *Travel Behaviour and Society*, 1(3), 113-126.
- Habib, Y., Xia, E., Hashmi, S. H., & Yousaf, A. U. (2022). Testing the heterogeneous effect of air transport intensity on CO2 emissions in G20 countries: An advanced empirical analysis. *Environmental Science and Pollution Research*, 1-22.
- Hansen, B. E. (1999). Threshold effects in non-dynamic panels: Estimation, testing, and inference. *Journal of econometrics*, 93(2), 345-368.
- Hoffman, A. J. (2001). *From heresy to dogma: an institutional history of corporate environmentalism*. Stanford University Press.
- Holzwarth, R. (1998). *The structural cost and weight reduction potential of more unitized*

- aircraft structure. In 39th AIAA/ASME/ASCE/AHS/ASC Structures, Structural Dynamics, and Materials Conference and Exhibit, 1872.
- IAI (2015). Innovative TaxiBot now used in real flight operations, IAI. <https://www.iai.co.il/innovative-taxibot-now-used-real-flight-operations>.
- IAIG, 2020. British Airways Plc Annual Report.
- IATA (2012). Annual Report.
- IATA (2013). IATA 2013 Report on Alternative Fuels, eighth ed.
- IATA (2019). IATA Cabin Waste Handbook. IATA.
- ICAO (2012). Flightpath to a Sustainable Future: The Rio +20 Global Biofuels Initiative. ICAO.
- ICAO (2012). PBN in the ATM World. ICAO.
- Itani, N., O'Connell, J. and Mason, K. (2014). A macro-environment approach to civil aviation strategic planning. *Transport Policy*, 33, 125-135.
- Jack, T. and Glover, A. (2021). Online conferencing in the midst of COVID-19: an “already existing experiment” in academic internationalization without air travel. *Sustainability: Science, Practice and Policy*, 17(1), 292-304.
- Karagülle, A. (2012). The Evaluation of Fleet Structures in Turkish Aviation Industry from Strategic Management Point of View. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 58, 93-97.
- Kotegawa, T., Fry, D., DeLaurentis, D. and Puchaty, E. (2014). Impact of service network topology on air transportation efficiency. *Transportation Research Part C: Emerging Technologies*, 40, 231-250.
- Kousoulidou, M. and Lonza, L. (2016). Biofuels in aviation: Fuel demand and CO2 emissions evolution in Europe toward 2030. *Transportation Research Part D: Transport and Environment*, 46, 166-181.
- Li, X., Poon, C., Lee, S., Chung, S. and Luk, F. (2003). Waste reduction and recycling strategies for the in-flight services in the airline industry. *Resources, Conservation and Recycling*, 37(2), 87-99.
- Lindgreen, A. and Swaen, V. (2010). Corporate Social Responsibility. *International Journal of Management Reviews*, 12(1), 1-7.
- Lyle, C. (2018). Beyond the icao's corsia: Towards a More Climatically Effective Strategy for Mitigation of Civil-Aviation Emissions. *Climate Law*, 8(1-2), 104-127.
- Mikolajczyk, S., Gilde, L., Chagas, T., Liese, E., Clara, S. and Kaya, G. (2019). Opportunities For Turkey Under CORSIA. *Climate Focus*.
- Murrieta-Mendoza, A., Romain, C. and Botez, R. (2016). Commercial Aircraft Lateral Flight Reference Trajectory Optimization. *IFAC-PapersOnLine*, 49(17), 1-6.
- Murthy, N. S., Panda, M., & Parikh, J. (1997). Economic growth, energy demand and carbon dioxide emissions in India: 1990-2020. *Environment and Development Economics*, 2(2), 173-193.
- OECD (2012). Green Growth and the Future of Aviation. OECD.
- Pesaran, M. H. (2007). A simple panel unit root test in the presence of cross - section dependence. *Journal of applied econometrics*, 22(2), 265-312.
- Pesaran, M. H. (2015). Testing weak cross-sectional dependence in large panels. *Econometric reviews*, 34(6-10), 1089-1117.
- Ryerson, M., Hansen, M., Hao, L. and Seelhorst, M. (2015). Landing on empty: estimating the benefits from reducing fuel uplift in US Civil Aviation. *Environmental Research Letters*, 10(9), 094002.
- Scheelhaase, J., Maertens, S., Grimme, W. and Jung, M. (2018). EU ETS versus CORSIA – A critical assessment of two approaches to limit air transport's CO2 emissions by market-

- based measures. *Journal of Air Transport Management*, 67, 55-62.
- Shahbaz, M., Hye, Q. M. A., Tiwari, A. K., & Leitão, N. C. (2013). Economic growth, energy consumption, financial development, international trade and CO2 emissions in Indonesia. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 25, 109-121.
- Soltani, M., Ahmadi, S., Akgunduz, A. and Bhuiyan, N. (2020). An eco-friendly aircraft taxiing approach with collision and conflict avoidance. *Transportation Research Part C: Emerging Technologies*, 121, 102872.
- Statista (2020). Passenger carbon dioxide emissions of narrowbody aircraft in 2019, by aircraft model. Statista.
- Stroup, J. S., & Wollmer, R. D. (1992). A Fuel Management Model for the Airline Industry. *Operations Research*, 40(2), 229–237. <http://www.jstor.org/stable/171449>
- Sun, H., Attuquaye Clottey, S., Geng, Y., Fang, K., & Clifford Kofi Amisah, J. (2019). Trade openness and carbon emissions: evidence from belt and road countries. *Sustainability*, 11(9), 2682.
- Sutton-Parker, J. (2021). Determining commuting greenhouse gas emissions abatement achieved by information technology enabled remote working. *Procedia Computer Science*, 191, 296-303.
- THY (2020). 2020 sustainability report. THY.
- Tian, Y., He, X., Xu, Y., Wan, L. and Ye, B. (2020). 4D Trajectory Optimization of Commercial Flight for Green Civil Aviation. *IEEE Access*, 8, 62815-62829.
- Tierney (2021). Plane and train: Getting the balance right. Eurocontrol.
- Tierney, S. (2014). *The Geographies of Air Transport in North America*, 159-182: 1st ed. Routledge.
- Tokuşlu, A. (2021). Calculation of Aircraft Emissions During Landing and Take-Off (LTO) Cycles at Batumi International Airport, Georgia. *International Journal of Environment and Geoinformatics*, 8(2), 186-192.
- Tsai, W., Chang, Y., Lin, S., Chen, H. and Chu, P. (2014). A green approach to the weight reduction of aircraft cabins. *Journal of Air Transport Management*, 40, 65-77.
- UNFCCC (2006). *United Nations Framework Convention on Climate Change*. Bonn: UNFCCC.
- UNFCCC (2009). *Kyoto Protocol – Reference Manual on Accounting of Emissions and Assigned Amount*. UNFCCC.
- Wang, S., Li, Q., Fang, C., & Zhou, C. (2016). The relationship between economic growth, energy consumption, and CO2 emissions: Empirical evidence from China. *Science of the Total Environment*, 542, 360-371.
- Weiszer, M., Chen, J. and Locatelli, G. (2015). An integrated optimisation approach to airport ground operations to foster sustainability in the aviation sector. *Applied Energy*, 157, 567-582.
- Wu, C. (2008). *Monitoring Aircraft Turnaround Operations – Framework Development, Application and Implications for Airline Operations*. *Transportation Planning and Technology*, 31(2), 215-228.
- Zhu, L., Li, N. and Childs, P. (2018). Light-weighting in aerospace component and system design. *Propulsion and Power Research*, 7(2), 103-119.
-

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

OECD Ülkelerinin Eğitim Performanslarının Değerlendirilmesi¹

Evaluation of The Educational Performances of OECD Countries

Ayşe Kübra KANMAZ^{a*} Ayşegül TUŞ^b

^a Genel İşletme Doktora Öğrencisi, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli/TÜRKİYE

ORCID: 0000-0002-6194-115X

^b Doç. Dr. Pamukkale Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Denizli/ TÜRKİYE

ORCID: 0000-0003-1583-0616

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 19 Kasım 2021

Kabul tarihi: 28 Haziran 2022

Anahtar Kelimeler:

Veri Zarflama Analizi,
Analitik Hiyerarşi Süreci,
OECD,
Eğitim,
Performans

ARTICLE INFO

Article History:

Received: November 19, 2021

Accepted: June 28, 2022

Keywords:

Data Envelopment Analysis,
Analytical Hierarchy Process,
OECD,
Education,
Performance

ÖZ

Eğitim, modern dünyanın en önemli parametrelerinden biridir. Eğitimin önemi, dünyanın tüm toplumları tarafından fark edilmekte ve eğitim faaliyetlerine olan önem, gün geçtikçe artmaktadır. Eğitim seviyesi düşük olan toplumların, eğitim seviyesi yüksek olan toplumlara oranla birçok yönden geri kaldığı ve gelişmelere ayak uydurmada güçlük çektiği açıkça görülmektedir. Bu çalışmada, OECD ülkelerinin eğitim performansları, Analitik Hiyerarşi Süreci (AHS) ve Veri Zarflama Analizi (VZA) yöntemleri kullanılarak değerlendirilmiştir. Bu yöntemler, birçok problemde bir arada kullanılmış ve olumlu sonuçlar elde edilmiştir. Bu çalışmada, öncelikle VZA yöntemi daha sonra Sinuany - Stern vd. (2000)'nin önerdiği AHS/VZA yöntemi ve Wang ve Chin (2009)'in önerdiği VZAHS yöntemi ile performans değerlendirilmesi yapılmış ve sonuçlar karşılaştırılmıştır. AHS/VZA ve VZAHS yöntemleri, AHS ve VZA yöntemlerinin dezavantajlarını ortadan kaldırarak daha anlamlı sonuçlar elde edilmesini sağlamıştır. Kullanılan yöntemler ile elde edilen sonuçlar, birbirleri ile uyumludur. VZA yöntemi ile etkin bulunan Polonya, Japonya, Finlandiya ve Letonya, AHS/VZA ve VZAHS yöntemleri ile bulunan sonuçlara göre ilk sıralarda yer alırken ABD, Yeni Zelanda, Hollanda ve Meksika, son sıralardadır. Diğer ülkelerin sıralamalarında da büyük değişiklikler yoktur. Yapılan korelasyon analizi sonucu, yöntemlerden elde edilen sıralamaların birbirleri arasındaki ilişkinin yüksek olması, yöntemlerin kullanılabilirliğini göstermesi açısından önemlidir.

ABSTRACT

Education is one of the most important parameters of the modern world. The importance of education is recognized by all societies of the world and the importance of education activities is increasing day by day. It is clearly seen that societies with a low level of education fall behind in many ways compared to societies with a high level of education and have difficulty keeping up with developments. In this study, the educational performances of OECD countries are evaluated using Analytical Hierarchy Process (AHP) and Data Envelopment Analysis (DEA) methods. These methods have been used together in many problems and positive results have been obtained. In this study, performance evaluation has been made with DEA method first, then AHP/DEA method proposed by Sinuany-Stern et al. (2000) and DEAHP method proposed by Wang and Chin (2009), and the results have been compared. AHP/DEA and DEAHP methods have provided more meaningful results by eliminating the disadvantages of AHP and DEA methods. The results obtained by the methods used are compatible with each other. Poland, Japan, Finland and Latvia, which are effective with DEA method, are in the first places according to the results of AHP/DEA and DEAHP methods, while the USA, New Zealand, Netherlands and Mexico are in the last places. There are no major changes in the rankings of the other countries either. As a result of the correlation analysis, the high correlation between the rankings obtained from the methods is important in terms of showing the usability of the methods.

¹ Bu makale, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde 2019 yılında Doç. Dr. Ayşegül TUŞ'un danışmanlığında yürütülen "Analitik Hiyerarşi Süreci (AHS) ve Veri Zarflama Analizi (VZA) Yöntemlerinin Birlikte Kullanımı: OECD Ülkelerinin Eğitim Performansları Üzerine Bir Uygulama" başlıklı Yüksek Lisans Tezine dayalı olarak hazırlanmıştır.

EXTENDED ABSTRACT

OECD (Organization for Economic Co-operation and Development) is an economic organization founded on 30 September 1961. The main objective of the OECD is to ensure and sustain economic and social development in member countries with a democratic structure and market economy. OECD regularly publishes a report on education indicators and education policies every year under the name of "Education at a Glance". This report is an authoritative source for information on the state of education in the world and provides the member states with data on the education system, education funding and education performance. With these data, member countries have the chance to realize their own shortcomings and develop them.

The aim of this study is to interpret the educational performance of OECD countries with Analytical Hierarchy Process (AHP) and Data Envelopment Analysis (DEA) methods together by using the related data of OECD report. Analytical Hierarchy Process (AHP) is an important method that has been used together with many methods and it offers the opportunity to combine qualitative and quantitative criteria in selection and ranking problems. This method developed by Thomas L. Saaty in 1971 reduces the complexity of the problem, simplifies making decisions, resolves conflicts by relying on the judgments of experts by pairwise comparisons. The most distinctive feature of AHP method is that it can evaluate both the objective and subjective aspects of the decision. In this respect, the method, which provides an advantage to the decision maker, increases the reliability of the decision by testing the consistency. On the other hand, Data Envelopment Analysis (DEA) is a linear programming-based non-parametric method widely used in efficiency measurement. DEA is a method in which inputs and outputs can be measured with different measurement units, and the method separates the decision making units (DMUs) as effective and ineffective by calculating efficiency scores between them. The basis of DEA is based on Farrell's work named "The Measurement of Productive Efficiency" published in 1957. Later, with the studies of Charnes, Cooper, Rhodes and Banker, the method has been expanded and new dimensions have been added to the method. The DEA method offers the decision maker a ranking among DMUs, but it is not possible to rank among effective DMUs.

Besides the advantages of both methods, there are also some disadvantages. It is aimed to minimize the disadvantages and to get positive results by using both of the methods together in this study. For this purpose, the detailed literature review has been made and the AHP/DEA method proposed by Sinuany - Stern vd. (2000) and the DEAHP method proposed by Wang and Chin (2009) have been preferred. The AHP/DEA method proposed by Sinuany - Stern vd. (2000) seeks a solution to the ranking problem among effective DMUs and the subjective judgment and consistency tests in the AHP. DEAHP method proposed by Wang and Chin (2009) is a criticism of Ramanathan's article published in 2006 and offers a different perspective to Ramanathan's DEAHP method. Ramanathan's DEAHP method aims to combine the advantages of both methods and provide a consistent ranking by using DEA and AHP methods together. However, a limitation of the method is that it is only effective on consistent matrices, and offers an illogical order on inconsistent matrices. Wang and Chin (2009)'s DEAHP method makes this method more flexible by removing the constraint of being able to be used in consistent matrices and presents an alternative method. It has been seen that logical rankings are obtained in both consistent and inconsistent matrices with this method.

In this study, twenty-one countries have been determined as DMUs among OECD member countries. Other countries have not included in the study due to lack of data. Input and output variables related to the DMUs have been determined as a result of expert opinion and literature review. Input variables are teacher-student ratio, annual course hours and education expenditure. Output variables are graduation rate, PISA 2015 mathematics scores and PISA 2015 science scores. Since the PISA exam covers the fifteen-year-old student group, the data have been taken from secondary education. DEA method, Sinuany-Stern et al. (2000)'s AHP/DEA method and Wang and Chin (2009)'s DEAHP method have been applied respectively. According to the obtained education performance evaluation results Poland, Latvia, Japan and Finland are effective. Turkey is in the low ranks among OECD countries. So Turkey should take the policies and current regulations in education policy seriously to improve poor education performance. USA, New Zealand, Netherlands and Mexico should also make the necessary arrangements and examinations in the education system. In future studies, the methods used in this study can be compared with other methods, or these methods can be used in different subjects for performance evaluation.

Giriş

Bilginin temel güç olarak kabul edildiği günümüz anlayışında özellikle eğitimin önemi üzerinde durulmaktadır. Öyle ki toplumların ilerlemesi ve gelişmesinde eğitim, birinci sırada yer almaktadır. Eğitimin birey ve toplum hayatı üzerindeki etkisi, ülkelerin bu alandaki performansını belirlemekte olup ülkelerin kalkınmasına ve büyümesine katkı sağlamaktadır. İnsanlık tarihinden çıkarılabilecek en temel ders olan eğitimin toplumdaki önemi, hem maddi hem de manevi alanda avantaj sağlamaktadır. Eğitimli bireylere sahip toplumlarda gelişmişlik düzeyinin yüksek olması; toplumsal yaşamı, toplumun refah düzeyini, toplumdaki eşitlik, adalet kavramlarını ve toplumların bağımsız olabilmelerini temelden etkilemektedir. Bu çalışmada amaç; OECD ülkelerinin eğitim performanslarını Analitik Hiyerarşi Süreci (AHS) ve Veri Zarflama Analizi (VZA) yöntemlerini birlikte kullanarak değerlendirmektir. Ayrıca çalışma, bu yöntemlerden elde edilen sonuçları incelemeyi, anlamlı bir sıralama bulmayı ve bunları yorumlamayı hedeflemektedir.

Analitik Hiyerarşi Süreci (AHS), ortaya çıkışından bugüne kadar birçok yöntemle bir arada kullanılan, seçim ve sıralama problemlerinde nitel ve nicel kriterleri birleştirme olanağı sunan önemli bir yöntemdir. Veri Zarflama Analizi (VZA) ise girdi ve çıktılarının farklı ölçü birimleri ile ölçülebildiği, Karar Verme Birimi (KVB)'lerin etkin ve etkin olmayan olarak ayrıldığı, etkin olmayan KVB'lerin etkin olmama durumunun ne derecede olduğunun görülebildiği bir diğer önemli yöntemdir.

Literatürde her iki yöntemin birlikte kullanıldığı pek çok çalışma mevcuttur. Bowen (1990), yer seçimi üzerine yaptığı çalışmada AHS ve VZA yöntemlerini karşılaştırarak subjektif ve objektif karar vermeyi entegre eden iki aşamalı bir süreç ortaya koymuştur. Shang ve Sueyoshi (1995), en uygun esnek imalat sistemi seçim probleminde AHS, simülasyon ve muhasebe prosedürü modüllerini VZA yöntemi ile birleştirmiştir. VZA için çıktılar, AHS ve simülasyon ile belirlenirken girdiler, muhasebe prosedürü ile belirlenmiştir. Seifert ve Zhu (1998), VZA yöntemini Delphi, AHS ve AR (Güven Bölgesi) yöntemleri ile birleştirerek Çin endüstriyel verimliliği üzerine bir çalışma yapmıştır. Zhang ve Cui (1999), Çin Devlet Bilgi Merkezi'ne Çin Devlet Ekonomik Bilgi Sistemi'nin çeşitli bölümlerindeki yatırımları yönetmesi için VZA ve AHS yöntemlerini kullanarak bir proje değerlendirme sistemi tasarlamış ve geliştirmiştir.

Sinuany-Stern vd. (2000), birden çok girdi ve çıktıya sahip olan KVB'leri tam olarak sıralamak için iki aşamalı bir model önermiştir. İlk aşamada VZA yöntemi ile ikili karşılaştırma matrisleri elde edilmiş, ikinci aşamada ise AHS yöntemi ile bu matrisler değerlendirilmiştir. Bu modelde her iki yöntemin iyi yönleri kullanılmıştır. Yang ve Kuo (2003), tesis yerleşim tasarımı problemini çözmek için AHS/VZA yöntemini kullanmıştır. İlk olarak nitel performans ölçüleri, AHS yöntemi ile ağırlıklandırılmıştır. Daha sonra hem nicel hem de nitel veriler göz önünde bulundurularak bir dizi yerleşim alternatifinden performans sınırları, VZA yöntemi ile bulunmuştur. Takamura ve Tone (2003), bir yer seçim problemi için AHS ve VZA-AR yöntemlerini birlikte kullanmayı önermiştir. Kocakoç (2003), VZA yöntemindeki ağırlık kısıtlamalarının belirlenmesinde AHS yöntemini kullanmıştır. Rouyendegh ve Erol (2004), İran'da Amir Kabir Üniversitesi'nin fakültelerinin etkinliğini, AHS/VZA yöntemini kullanarak ölçmeyi amaçlamıştır. Guo vd. (2006), tedarik zinciri performansını değerlendirmek için VZA/AHS yöntemini kullanmıştır.

Ramanathan (2006), VZA ve AHS yöntemlerini birleştirerek bir VZAHS yöntemi önermiştir. Çalışmada, kriterlerin yerel ağırlıkları AHS yöntemi ile bulunmuş ve ikili karşılaştırma matrislerine kukla girdi eklenmiştir. VZA yöntemi ile kısıtlar eklendikten sonra sonuçlar karşılaştırılmış ve bu yöntemin uygulanabilir olduğu, herhangi bir alternatif

eklendiğinde veya çıkarıldığında sıralamanın değişmediği görülmüştür. Eroğlu ve Lorcu (2007), araç fiyatlandırma stratejisini Ramanathan (2006)'ın önermiş olduğu VZAHS yöntemi ile belirlemiştir. Şevkli vd. (2007), bir tedarikçi seçim problemi için VZAHS yöntemini kullanmıştır. Korpela vd. (2007), depo operatör ağını seçmek için AHS ve VZA yöntemlerini birlikte kullanmıştır. Nachiappan ve Ramanathan (2008), VZAHS yönteminin eleştirildiği bir konu olan derece tersine çevirme özelliğini incelemek için simülasyon deneyleri yapmıştır. Deneylerde rastgele oluşturulmuş farklı boyutlarda matrisler kullanılmıştır. Sonuçlar, VZAHS yönteminin istenen derece tersine çevirme özelliğine sahip olduğunu göstermiştir.

Tseng ve Lee (2009), insan kaynakları uygulamalarının ve örgütsel performans değişkenlerinin ilişkisel önemini, AHS ve VZA yöntemlerini kullanarak ölçmüştür. Wang vd. (2010), inşaat endüstrisindeki verimliliği analiz etmek ve değerlendirmek için AHS ve VZA yöntemlerini birleştiren iki aşamalı bir yöntem önermiştir. Öztürk (2010), OECD ülkelerinin Ar-Ge etkinliklerini ve bu ülkelerin arasında Türkiye'nin yerini belirlemek amacı ile AHS/VZA yönteminden yararlanmıştır. Çalışmada kullanılan yöntemin, etkin KVB'leri belirlemede olduğu kadar etkin olmayan KVB'leri belirlemedeki üstünlüğü vurgulanmıştır. Rouyendegh ve Erkan (2010), Ankara'da bulunan 4 yıldızlı otellerin etkinliklerini AHS/VZA yöntemiyle belirlemiştir. Hadad ve Hanani (2011), hem niteliksel hem de niceliksel kriterlere sahip çeşitli alternatifler arasından en iyisini seçmeye ilişkin bir karar verme probleminde AHS ve VZA yöntemlerini birlikte kullanmıştır. Nitel veriler, AHS yöntemi ile değerlendirilmiştir. VZA yönteminin objektif ağırlık atama, verimsiz alternatifleri ortadan kaldırma özelliğinden yararlanılmıştır.

Zhang vd. (2012), bir tedarikçi seçim problemi için VZAHS ve Faaliyet Tabanlı Maliyetleme (FTM) yöntemlerini birleştiren hibrit bir model önermiştir. Önerilen modelin avantajları; tedarikçilerin verimliliğini artırmak, tedarikçinin kalitesi ve teslimat performans kayıtları ile ilgili dolaylı maliyetleri azaltmaktır. Bu model ile tedarikçi seçimi ve sipariş miktarına ilişkin kararlar, alıcının bütçesi ve tedarikçinin kapasitesinin dikkate alınmasına dayanan entegre tek amaçlı bir fonksiyon içerisine kolaylıkla alınabilmektedir. Falsini vd. (2012), endüstriyel alanda tedarikçi seçimi için AHS, VZA ve doğrusal programlamayı birleştiren bir matematiksel yöntem önermiştir. İlk aşamada AHS yöntemi ile ağırlıklar bulunmuş, daha sonra bu ağırlıklar VZA yöntemi ile formüle edilmiş ve doğrusal programlama ile kısıtlar oluşturularak problem çözülmüştür. Çalışma, uluslararası bir lojistik servis sağlayıcı firmasında uygulanmış ve firma tarafından sonuçlar doğrulanmıştır.

Stiakakis ve Sifaleras (2013), telekomünikasyon ekipmanı endüstrisinde faaliyet gösteren en iyi AB şirketlerinin öncelik sıralaması için VZA ve AHS yöntemlerini birlikte kullanmıştır. Şirketlerin VZA yöntemi ile etkinlikleri bulunmuş ve AHS yöntemi ile sıralaması yapılmıştır. Her iki yöntem ile elde edilen sonuçlar analiz edilmiş ve yöntemlerin zayıf yönleri bulunmuştur. Hosseinpour vd. (2013), VZAHS yönteminin uygulanmasında karşılaşılan zorlukları belirlemek için örnek bir matris kullanarak bu yöntem ile diğer ağırlık hesaplama yöntemlerini kıyaslamıştır. Pakkar (2014), oran analizi için AHS ve VZA yöntemlerini birlikte kullanarak bütünlük bir yaklaşım önermiştir. Bu yaklaşıma göre, iki ağırlık kümesi hesaplanmıştır. İlk küme, minimum verimlilik kaybıyla çıktı oranlarının ağırlıklarını; ikinci küme maksimum verimlilik kaybıyla öncelik ağırlıklarını temsil etmektedir. Her bir KVB'nin performansı, çıktı oranlarının öncelik ağırlıklarına göreli yakınlığı açısından değerlendirilmiştir. Bu amaçla, iki ağırlık kümesi arasındaki sapmaları ölçmek için parametrik bir hedef programlama modeli geliştirilmiştir. Belirli bir verimlilik kaybı aralığında bir parametrenin değerini artırarak, karar vericinin istenen hedeflerine ulaşmak için sapmaların ne kadar iyileştirilebileceği araştırılmıştır. Önerilen yaklaşım, Çin'in

çelik endüstrisinde borsada işlem gören sekiz şirketin mali performansını değerlendirmek için kullanılmıştır.

Ertuğ (2014), aynı sektörde faaliyet göstermekte olan dört şirketin ticari kredi başvurusunda bulunduğu bankaları, VZAHS ve AHS yöntemleri ile değerlendirmiştir. Bu çalışmada, kullanılan yöntemlerin birbirine oldukça benzer olduğu ve yakın sonuçlar verdiği görülmüştür. Doğan ve Gencan (2014), Ankara’da kamu hastanelerinin etkinliğini ölçmek için VZA/AHS bütünlük yöntemini kullanarak yirmi altı kamu hastanesi üzerinde bir değerlendirme yapmıştır. Çalışmada girdi ve çıktı kısıtı olmayan VZA modeli ile girdi ve çıktı ağırlıklarının AHS yöntemi ile bulunduğu VZA modeli kullanılmıştır. Uygulanan modellerin sonuçları üzerinden iki model arasında kıyaslama yapılmıştır. Mahapatra vd. (2015), Hindistan’da bir çelik fabrikasının performansını değerlendirmek için bir VZA/AHS modeli önermiştir. Bu modelin temel amacı, AHS yönteminin öznel değerlendirmesini ortadan kaldırmak ve VZA yönteminin sıralamadaki yetersizliğini gidermektir. Tezsürücü ve Sofyalıoğlu (2015), Türkiye’de beyaz eşya sektörü üzerinde faaliyet gösteren bir firmanın tedarikçilerinin performanslarını ölçmek ve değerlendirmek için VZA ve AHS yöntemlerinden yararlanmıştır. İlk olarak AHS yöntemi ile tedarikçi seçiminde kullanılacak olan kriterler belirlenmiş, daha sonra seçilen kriterler VZA modeline dâhil edilerek problem çözülmüştür. Rezaeitaziani ve Barkhordariahmadi (2015), yirmi üç üniversiteyi sıralamak için iki aşamalı bir model önermiştir. İlk aşamada KVB’leri VZA yöntemi ile değerlendirmiş, ikinci aşamada ise AHS yöntemi ile KVB’leri sıralamıştır.

Lim ve Zhang (2016), tedarikçi seçimi için VZA ve AHS yöntemlerinden yararlanarak yeni bir yaklaşım önermiştir. Bu yaklaşım, iki aşamalı olup ilk aşamada tedarikçilerin kriterleri üzerinde ikili karşılaştırma yapmak için AHS yöntemi uygulanmış, ikinci aşamada ise AHS yönteminden elde edilen ağırlıklar, VZA modelinin çıktısı olarak kullanılmış ve problem çözülmüştür. Çağlar ve Öztaş (2016), Pakkar (2014)’ın AHS ve VZA yöntemleri ile oran analizi için önerdiği bütünlük yaklaşımı temel alarak, Türkiye’de faaliyet gösteren sekiz adet hayat dışı sigorta şirketini 2014 yılı finansal oranları yardımıyla sıralamıştır. Fışkın vd. (2016), Ege bölgesinde faaliyet göstermekte olan üç adet konteyner terminali ve liman rekabetçiliğini etkileyen yedi kriter ile AHS ve VZAHS yöntemlerini uygulamış ve sonuçları karşılaştırmıştır. KVB sayısının artması halinde gerçekçi sonuçlar elde edilebilmesi için VZAHS yönteminin kullanımı gerekli görülmüştür.

Thanassoulis vd. (2017), Yunanistan’daki yükseköğretim okullarının performansını değerlendirmek için VZA ve AHS yöntemlerinden faydalanmıştır. Öncelikle yapılan ankete uygun olarak AHS yöntemi ile hiyerarşi kurulmuş, ağırlıklandırma yapılmıştır. Daha sonra öğretmenlerin verimliliğini ölçmek için VZA yöntemi kullanılmıştır. Son olarak elde edilen sonuçlar birleştirilmiş ve analiz edilmiştir. Çalışmada, AHS ve VZA yöntemlerinin birlikte kullanımı ile gerçekçi sonuçlar elde edildiği ve amaçlara ulaşılabilirdiği görülmüştür. Xiaoxin vd. (2018), belediye atık su tesislerinin performansını değerlendirmek için VZA ve AHS yöntemlerini kullanarak kapsamlı bir model oluşturmuştur. İlk olarak AHS yöntemi ile ağırlıklar belirlenmiş, daha sonra VZA yöntemi ile her KVB’nin performans değerleri hesaplanmıştır. Yapılan çalışma ile AHS/VZA yönteminin hesaplama sürecini basitleştirdiği ve uygulanabilir olduğu görülmüştür. Zuhurfillah vd. (2018), Endonezya’daki memurların iş davranışlarını değerlendirmek için VZAHS ve 360 derece geribildirim sistemi yöntemlerini birlikte kullanarak bütünlük bir yöntem önermiştir. Coşkun vd. (2018), bir tekstil işletmesinin tedarikçilerinin öz değerlendirmelerini AHS yöntemi ile etkinliklerini ise VZA yöntemi ile belirlediği bir karar modeli oluşturmuştur.

Keskin ve Köksal (2019), bir etkinlik analizi yapmak ve Türkiye’deki kamu ve özel sektöre ait havalimanlarının etkinlik puanlarını karşılaştırmak için AHS/VZA ve AHS/VZA-

AR modellerini uygulamıştır. Girdi ve çıktıların göreceli ağırlıklarını hesaplamak için AHS yöntemi, havalimanlarının etkinlik puanlarını hesaplamak için ise VZA ve AR yöntemleri kullanılmıştır. Xin vd. (2019), bir bölgesel dağıtım ağı planlama şemasını kapsamlı bir şekilde değerlendirmek için AHS ve VZA yöntemlerini birlikte kullanmıştır. Ghavami vd. (2020), kanalizasyon boru hatlarına öncelik vermek için Coğrafi Bilgi Sistemi (CBS) ve AHS-VZA kombinasyonuna dayalı olarak yeni bir risk değerlendirme yaklaşımı önermiştir. Kriterlerin ağırlıkları AHS yöntemi ile belirlenmiştir. Alternatiflerin puanlarını hesaplamak için VZA ile birlikte CBS kullanılmıştır. Arıza sonucunu hesaplamak için AHS yönteminin çıktıları VZA yönteminin çıktıları ile entegre edilmiştir.

Gupta vd. (2021), AHS ve VZA yöntemlerini kullanarak bir kömür madenciliği endüstrisinde genişletilmiş kapasiteye sahip sürdürülebilir bir ulaşım problemi için entegre bir çok amaçlı optimizasyon modeli formüle etmiştir. AHP yöntemi, sürdürülebilirliğin üç parametresi olan ekonomik, çevresel ve kurumsal sosyal sorumluluk temelinde, ulaşım için mevcut farklı araç türlerinin ağırlıklarını tahmin etmek için kullanılmıştır. VZA yöntemi, sanayi sektörü, özellikle madencilik sektörü için kritik kabul edilen girdi ve çıktıları kullanarak, verilen ulaşım ağının çeşitli güzergâhlarındaki araçların verimlilik puanlarını hesaplamak için kullanılmıştır. Maruf (2021), otuz beş OECD ülkesinin 2019 yılı ekonomik etkinliklerini analiz etmiş ve etkinlik skorlarına göre bu ülkeleri sıralamıştır. Ülkelerin ekonomik etkinliklerinin ölçülmesinde girdi odaklı CCR modeli ile ağırlık kısıtlı model (VZA/AR) kullanılmıştır. VZA’da ağırlık kısıtlarının belirlenmesinde kullanılan ikili karşılaştırma değerleri, AHS skalasına göre belirlenmiştir. Wang vd. (2022), Çin’in Hainan eyaletinin lojistik endüstrisinin ve düşük karbon ekonomisinin koordineli gelişimini ölçmek için bir AHS/VZA modeli kullanmıştır.

Literatüre incelendiğinde eğitim alanında VZA ve AHS yöntemlerinin birlikte kullanılarak performans değerlendirmesinin yapıldığı bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu anlamda çalışmanın özgün olduğu düşünülmektedir. Çalışma şu şekilde düzenlenmiştir. Metodoloji bölümünde önce AHS ve VZA yöntemleri, daha sonra bu iki yöntemin birlikte kullanıldığı Sinuany-Stern vd. (2000)’nin önerdiği AHS/VZA ve Wang ve Chin (2009)’in önerdiği VZAHS yöntemleri anlatılmıştır. Uygulama bölümünde, OECD’ye üye ülkelerin eğitim performansları VZA, AHS/VZA ve VZAHS yöntemleri ile değerlendirilmiştir. Sonuç bölümünde ise uygulamanın genel bir değerlendirilmesi yapılarak ulaşılan bulgular yorumlanmıştır.

Metodoloji

Analitik Hiyerarşi Süreci (AHS)

Analitik Hiyerarşi Süreci (AHS), problemleri hiyerarşik bir yapıda ele alan ve ikili karşılaştırma mantığına dayanan çok kriterli bir karar verme yöntemidir. Bu yöntemin temeli, 1971 yılında Thomas L. Saaty ve Savunma Bakanlığı’nın ortaklaşa yaptığı bir çalışma ile atılmıştır. AHS yöntemi, ikili karşılaştırmalarla uzmanların yargılarına dayanarak ve kriterler için öncelikler belirleyerek problemlerin karmaşıklığını azaltmakta, kararları basitleştirmekte, planlama yapmakta ve anlaşmazlıkların çözümünde kullanılmaktadır (Kannan, 2010).

AHS yöntemi; karar verme probleminin tanımlanması, amaç, kriterler ve alternatifler belirlenerek problem için hiyerarşik yapının oluşturulması, ikili karşılaştırma matrislerinin oluşturulması, matrislerin öncelik değerlerinin hesaplanması ve tutarlılığın kontrol edilmesi aşamalarından oluşmaktadır (Saaty, 1994). İkili karşılaştırma matrisinin genel şekli, Eşitlik (1)’deki gibidir:

$$A = \begin{bmatrix} 1 & a_{12} & \dots & a_{1N} \\ a_{21} & 1 & \dots & a_{2N} \\ \vdots & \vdots & 1 & \vdots \\ a_{N1} & a_{N2} & \dots & 1 \end{bmatrix} \quad (1)$$

λ_{max} , A matrisinin en büyük öz değerini göstermek üzere A matrisinin görelî ağırlıklarının hesaplanmasında Eşitlik (2)'deki denklem kullanılır:

$$[A - \lambda_{max}I]w = 0 \quad (2)$$

λ_{max} , her zaman N 'den büyük veya N 'ye eşit olmalıdır. λ_{max} , N 'ye ne kadar yakınsa o kadar yüksek tutarlılık olacaktır. Karar kriterlerinin ve alternatiflerinin tutarlı olup olmadığının belirlenmesi için tutarlılık oranının hesaplanması gerekir. Tutarlılık oranı 0'a yaklaştıkça tutarlılık artmaktadır. Thomas L. Saaty tutarlılık oranını, 0,10'dan küçük olması halinde kabul edilebilir saymıştır. Bu orandan büyük olduğu durumda yeniden değerlendirme yapılmalıdır (Tekçe ve Dikbaş, 2011).

Veri Zarflama Analizi (VZA)

Veri Zarflama Analizi (VZA) yönteminin temeli, Farrel'in 1957 yılında yayınlanan çalışmasına dayanmaktadır. Farrel, bu çalışmada etkinlik kavramı ve etkinlik hesaplamalarına değinmiştir. VZA, etkinlik ölçümünde yaygın olarak kullanılan doğrusal programlama tabanlı, parametrik olmayan bir yöntemdir (Savaş, 2015). Parametrik olmayan yöntemler, birden çok girdi ve çıktının olduğu ve bu girdiler ile çıktılar farklı ölçü birimleri ile ölçülebildiği yöntemlerdir (Özden, 2008). VZA yönteminin temel düşüncesi, Karar Verme Birimi (KVB)'ler arasında en iyi olanı seçmek ve etkin olmayan KVB'lerin kaynaklarını tespit etmektir.

VZA yönteminin parametrik olmama özelliği sayesinde çok farklı birimlere sahip olabilen girdi ve çıktıları aynı biçimde ölçülebilmek için çeşitli varsayımlar kullanmaya, dönüşümler yapmaya gerek yoktur. Yöntem, herhangi bir problem için çok sayıda girdi ve çıktıyı işleyecek yetenektedir. Doğrusal şekil dışında, girdi ve çıktıları ilişkilendiren fonksiyonel bir şekle ihtiyaç duymaz. Etkinlikleri hesaplanan KVB'ler görelî olarak tam etkinliğe sahip olanlarla kıyaslanır. VZA, sağlandığı avantajlar kadar dezavantajlara da sahip bir yöntemdir. En büyük dezavantajı ise ölçüm hatalarına çok duyarlı olmasıdır. Bir diğer dezavantajı ise VZA yönteminin doğrusal programlama tabanlı bir yaklaşım olmasından dolayı büyük boyutlu problemlerde çözüm sürecini uzatmasıdır. Ayrıca VZA yönteminin parametrik olmama özelliği, sonuçlara hipotez testlerinin uygulanmasını zorlaştırmaktadır.

VZA yöntemi; KVB'lerin seçimi, seçilmiş olan KVB'lerin etkinliklerinin değerlendirilmesi için uygun girdi ve çıktı değişkenlerinin belirlenmesi, VZA modellerinin uygulanması ve etkinlik sonuçlarının değerlendirilmesi aşamalarından oluşmaktadır. VZA yönteminde, etkinlik değerlendirilirken CCR (Charnes-Cooper-Rhodes) ve BCC (Banker-Charnes-Cooper) modelleri kullanılabilir. CCR modelinde ölçüğe göre sabit getiri varsayımı altında KVB'lerin toplam etkinliği ölçülürken, BCC modelinde ise ölçüğe göre değişken getiri varsayımı ile teknik etkinlik ölçümü yapılmaktadır. Dolayısıyla CCR modelinde etkinlik sınırının şekli, orijinden geçen bir doğru şeklinde iken BCC modelinde ise etkinlik sınırı CCR modelinden farklı olarak parçalı doğrusal ve iç bükey şeklindedir (Okursoy ve Tezsürücü, 2014). Ayrıca VZA modelleri, girdi ve çıktı yönlü olarak da sınıflandırılır.

VZA, etkinlik analizinde az sayıda varsayımına sahip olduğu için tercih edilen bir yöntemdir. Geleneksel yöntemlerin çoklu girdi ve çoklu çıktıların değerlendirilmesi için

sağlayamadıkları bütünselliği, toplam faktör verimliliği mantığı ile sağlayabilmektedir. Tek girdi ve tek çıktı olması durumunda etkinlik, çıktı/girdi olarak belirlenmektedir. Fakat girdi ve çıktı sayısındaki fazlalık göz önüne alındığında etkinlik; ağırlıklı çıktı/ağırlıklı girdi şeklinde tanımlanmaktadır. KVB'lerin farklı ve karmaşık yapıları nedeniyle, ortak ağırlık değeri belirlemek zordur. VZA, ortak ağırlık değeri bulmadan, her KVB için ayrı ayrı optimal ağırlık kümeleri elde ederek KVB'ler arasında etkinlik analizi yapılmasını sağlar. Bu çalışmada girdi yönlü CCR modeli kullanılmıştır. CCR modeli; Charnes, Cooper ve Rhodes (1978) tarafından geliştirilmiştir. Bu modelde, N tane KVB ve her bir KVB'nin m tane farklı girdisi ile s tane farklı çıktısı olduğu kabul edilir. CCR modeli, ölçüğe göre sabit getiri varsayımı altında çalışmaktadır. Girdi yönlü modellerde belirli bir çıktıyı en etkin şekilde üretebilmek için en uygun girdinin nasıl olması gerektiği incelenir. Bu çalışmada, VZA modelleri içinde etkinlik ölçümünü en hassas şekilde gerçekleştirmesi ve çıktıların sabit tutularak girdi parametrelerine ilişkin iyileştirme önerileri sunmaya imkan sağlaması nedeni ile girdi yönlü CCR modeli tercih edilmiştir. Bu modelde ağırlıklı toplam çıktının, ağırlıklı toplam girdiye oranı maksimize edilmeye çalışılmaktadır. Kesirli yapıya sahip olan bu modele ağırlıklı toplam girdinin 1'e eşit olma kısıtı eklenerek elde edilen doğrusal programlama modeli, Eşitlik (3)'teki gibidir (Eroğlu ve Lorcu, 2007):

Amaç fonksiyonu

$$e_k = maks \sum_{r=1}^s u_r y_{rk}$$

Kısıtlar

$$\sum_{i=1}^m v_i x_{ik} = 1$$

$$\sum_{r=1}^s u_r y_{rj} - \sum_{i=1}^m v_i x_{ij} \leq 0$$

$$u_r, v_i \geq \varepsilon > 0 \quad j = 1, 2 \dots N; k: 1, 2 \dots N; r = 1, 2 \dots s; i = 1, 2 \dots m$$

e_k : k. KVB'nin diğer KVB'lere göre etkinliği; x_{ik} : Etkinliği ölçülen k. KVB'ye ait i. girdi miktarı; y_{rk} : Etkinliği ölçülen k. KVB'ye ait r. çıktı miktarı; x_{ij} : j. KVB'ye ait i. girdi miktarı; y_{rj} : j. KVB'ye ait r. çıktı miktarı; u_r : r. çıktının ağırlığı; v_i : i. girdinin ağırlığı; m : Girdi sayısı; s : Çıktı sayısı; N : KVB sayısı

Bu model, her bir KVB için çözümler ve amaç fonksiyonu değeri 1 olan KVB'ler etkin; 1'den küçük olan KVB'ler etkin değildir.

AHS/VZA Yöntemi

Sinuany-Stern vd. (2000) tarafından önerilen AHS/VZA yöntemi, yaygın olarak kullanılmakta olan VZA ve AHS yöntemlerinin dezavantajlarını ortadan kaldırmayı ve KVB'leri doğru bir şekilde sıralamayı amaçlamaktadır. VZA yöntemi, KVB'leri "etkin" ve "etkin değil" olarak iki sınıfa ayırmaktadır. Bu da etkin olan KVB'lerin aynı önem derecesine sahip olduğu anlamına gelmektedir. Bunlar arasında en önemli olanı seçmek veya bunları kendi arasında sıralamak olanaksızdır. AHS yönteminde ise KVB'ler öznel olarak değerlendirilir. Bu durum her karar vericiye göre ayrı bir sonuç elde edileceği anlamına gelmekte, yöntemi kısıtlamakta ve yönetime bir dezavantaj oluşturmaktadır. AHS/VZA yöntemi, hem VZA yönteminin hem de AHS yönteminin avantajlı olduğu noktaları

birleştirerek, her iki yöntemin de verimli olduğu kısımlar üzerinde işlem yapmaktadır. Ayrıca VZA yönteminin sıralama problemine, AHS yönteminin ise öznel yargı ve tutarlılık testi ihtiyacına çözüm oluşturmaktadır.

AHS/VZA yöntemi, iki aşamadan oluşmaktadır. İlk aşamada, VZA yöntemi ile karşılaştırma matrisi oluşturulmaktadır. İkinci aşamada ise VZA yöntemi ile oluşturulan karşılaştırma matrisi üzerinde AHS uygulaması yapılarak problem çözülmektedir. (Sinuany-Stern vd., 2000). Aşağıda bu iki aşama detaylı olarak açıklanmaktadır:

1. Aşama: VZA yönteminde her KVB, tüm KVB'ler ile karşılaştırılırken, AHS/VZA yönteminde VZA yöntemi kullanılarak her bir KVB için ikili karşılaştırma yapılır. Her KVB, m sayıdaki girdiyi, s sayıdaki çıktı üretimi için kullanır (Rouyendegh ve Erkan, 2010).

Amaç fonksiyonu:

$$e_{k,k'} = maks \sum_{r=1}^s u_r y_{rk}$$

Kısıtlar:

$$\sum_{i=1}^m v_i x_{ik} = 1$$

$$\sum_{r=1}^s u_r y_{rk} - \sum_{i=1}^m v_i x_{ik} \leq 0$$

$$\sum_{r=1}^s u_r y_{rk'} - \sum_{i=1}^m v_i x_{ik'} \leq 0$$

$$u_r, v_i \geq 0 \quad k = 1, 2, \dots, N; k' : 1, 2, \dots, N; k \neq k'; r = 1, 2, \dots, s; i = 1, 2, \dots, m$$

$e_{k,k'}$: k . KVB'nin, k' . KVB'ye göre etkinliği; x_{ik} : Etkinliği ölçülen k . KVB'ye ait i . girdi miktarı; y_{rk} : Etkinliği ölçülen k . KVB'ye ait r . çıktı miktarı; u_r : r . çıktının ağırlığı; v_i : i . girdinin ağırlığı; m : Girdi sayısı; s : Çıktı sayısı; N : KVB sayısı

Ağırlıklı doğrusal modelin çözümü ile $e_{k,k'}$ elemanları bulunur ve bulunan elemanlar ile E matrisi oluşturulur. E matrisi Tablo 1'de gösterilmektedir.

Tablo 1: E Matrisi

	1	2	3	...	N
1	1	$e_{1,2}$	$e_{1,3}$...	$e_{1,N}$
2	$e_{2,1}$	1	$e_{2,3}$...	$e_{2,N}$
3	$e_{3,1}$	$e_{3,2}$	1	...	$e_{3,N}$
.	
.	
.	
N	$e_{N,1}$	$e_{N,2}$	$e_{N,3}$...	1

Kaynak: (Öztürk, 2010)

2. Aşama: İlk aşamada elde edilen E matrisi esas alınarak AHS uygulaması yapılır ve ikili karşılaştırma matrisi oluşturulur.

$$a_{k,k'} = \frac{e_{k,k} + e_{k,k'}}{e_{k',k} + e_{k',k}} \quad a_{k,k} = 1 \quad a_{k,k'} = \frac{1}{a_{k',k}} \quad (5)$$

Oluşturulan ikili karşılaştırma matrisine satır normalizasyonu ve sütun normalizasyonu uygulanır ve yeni bir ikili karşılaştırma matrisi oluşturulur. Yeni ikili karşılaştırma matrisi A' olarak adlandırılmaktadır. Elde edilen A' matrisine tekrar satır normalizasyonu işlemi uygulanır ve A'' matrisi bulunur.

VZAHS Yöntemi

Wang ve Chin (2009)'in önerdiği VZAHS yöntemi, öncelik belirleme yöntemlerine bir ikame niteliğindedir. Bu yöntemde ilk olarak AHS yöntemi ile ikili karşılaştırma matrisleri oluşturulur. Daha sonra oluşturulan ikili karşılaştırma matrisleri, VZA yöntemi ile değerlendirilir. Bu yöntem, Ramanathan (2006)'ın önerdiği VZAHS yöntemine bazı eleştirilerde bulunmuştur. Ramanathan (2006), AHS yöntemi ile ağırlık hesaplamaya alternatif olarak bir VZAHS yöntemi önermiştir. VZAHS, VZA ve AHS yöntemlerinin sentezlenerek elde edilmesi ile ortaya çıkan bir yöntem olmakla birlikte tutarlı matrislerde gerçek ağırlıkları ortaya koymaktadır (Ramanathan, 2006).

VZAHS yönteminde temel mantık, VZA yönteminin, AHS yönteminin içine yerleştirilmesidir. VZAHS yöntemi, birçok çalışmada en uygun kararın verilmesi için kullanılmış olup AHS yöntemine alternatif olarak sunulmuştur. VZAHS yöntemi şu aşamalardan oluşmaktadır:

1. Aşama: VZAHS yönteminde ilk aşamada, AHS yöntemine benzer şekilde Tablo 2'deki gibi ikili karşılaştırma matrislerinin oluşturulması gerekmektedir. Karşılaştırma matrisinin her satırı KVB, her sütunu çıktı olarak görülmektedir. Bu sebeple $N \times N$ boyutundaki bir matrisin N adet KVB ve N adet çıktısı bulunmaktadır. Fakat VZA hesaplamaları, sadece çıktılar ile elde edilemediği ve en az bir girdiye ihtiyaç duyulduğu için tüm KVB'ler için "1" değerinde olan kukla girdi eklenmektedir (Ramanathan, 2006).

Tablo 2: AHS Karar Matrisinin VZAHS Matrisine Dönüşümü

	Özellik 1	Özellik 2	...	Özellik N			Çıktı 1	Çıktı 2	...	Kukla Girdi
Özellik 1	1	a_{12}	...	a_{1N}		KVB ₁	1	a_{12}	...	1
Özellik 2	$1/a_{12}$	1	...	a_{2N}		KVB ₂	$1/a_{12}$	1	...	1
...	→
Özellik N	$1/a_{N1}$	$1/a_{N2}$...	1		KVB _N	$1/a_{N1}$	$1/a_{N2}$...	1

Kaynak: (Ramanathan, 2006)

Her KVB için, değeri "1" olan tek girdi ile N sayıda çıktı üreten N adet KVB'nin performansları VZA yöntemi ile hesaplanmaktadır. Hesaplanan performans değerleri, ilgili KVB'nin yerel ağırlığı olarak adlandırılmaktadır (Şevkli, 2007).

2. Aşama: VZAHS yönteminin yerel ağırlıklarının elde edilmesi için Ramanathan'ın önermiş olduğu doğrusal programlama modeli kullanılmaktadır. Modele göre yerel

ağırlıkların hesaplanması için her bir alternatifin ayrı bir doğrusal programlama modeli ile çözülmesi gerekmektedir:

Amaç fonksiyonu

$$w_k = maks \sum_{j=1}^N a_{kj}y_j$$

Kısıtlar

$$\sum_{j=1}^N a_{ij}y_j - 1 \leq 0$$

$$y_j \geq 0$$

$$i, j, k = 1, 2, \dots, N$$

(6)

Elde edilen mevcut ağırlıklar, AHS yöntemi ile hesaplanan öncelik vektörü gibi yorumlanmakta ve sıralanmaktadır. Eğer hesaplanan yerel ağırlıklar, birbirlerinin aynıysa denkleme yeni kısıtlar eklenmektedir. VZAHS yöntemi ile hesaplanan yerel ağırlıkların ikili karşılaştırma matrislerinin tutarlı olması durumunda doğruluğu, Ramanathan (2006) tarafından ispatlanmıştır.

Ramanathan (2006)'ın önerdiği VZAHS yönteminin en büyük dezavantajı; bu yöntemin sadece tutarlı matrislerde uygulanabileceği, tutarsız matrislerde rasyonel ağırlık üretmede sorunlarla karşılaşılabilmesi üzerinedir. VZAHS yöntemi ile tutarsız matrislerden elde edilen ağırlıkların mantıksız ve kullanılamaz derecede olması, VZAHS yönteminin uygulama alanlarını önemli ölçüde kısıtlamaktadır. İkinci bir eleştirisi ise; VZAHS yönteminin ikili karşılaştırma matrislerinde bazı karşılaştırmalara karşı duyarsız olması üzerinedir. Bu, VZAHS yönteminin ikili karşılaştırma matrisindeki bilgilerin bir kısmını etkin biçimde kullandığı ve diğer bilgilerin kaybolduğu veya çalışmadığı anlamına gelmektedir. Diğer bir eleştiri ise; VZAHS yönteminde etkin bir alternatif eklenir veya çıkarılırsa sıralama problemi oluşması üzerinedir (Wang vd., 2008). Ramanathan (2006)'ın önerdiği VZAHS yönteminin bu dezavantajlarını ortadan kaldırmak ve öncelik belirme yöntemlerine alternatif bir yöntem geliştirmek amacı ile Wang ve Chin (2009), yeni bir model önermiştir:

Amaç fonksiyonu

$$w_k = maks \sum_{j=1}^N a_{kj}y_j$$

Kısıtlar

$$\sum_{j=1}^N \left(\sum_{i=1}^N a_{ij} \right) y_j = 1$$

$$\sum_{j=1}^N a_{ij}y_j \geq Ny_i$$

$$y_j \geq 0$$

$i, j, k = 1, 2 \dots N$
(7)

Önerilen VZAHS yöntemi, Ramanathan (2006)'ın VZAHS yöntemi ile birçok yönden ayrılmaktadır. Modeller ve toplama davranışlarındaki önemli farklılıkların yanı sıra, bu yöntemin tutarlı ve tutarsız matrislerde kullanılabilir olması, sadece bir tek ikili karşılaştırma matrisi için geçerli değil, aynı zamanda bir grup ikili karşılaştırma matrisi için de geçerli olması ve normalizasyona gerek duymadan en iyi yerel ağırlıkları üretebilmesi, çalışma alanındaki sınırlamaları ortadan kaldırmakta olup önemli avantajlar oluşturmaktadır.

Uygulama

OECD (Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü), 30 Eylül 1961 yılında kurulan bir ekonomi örgütüdür. OECD'nin en temel amacı; demokratik yapıya sahip olan ve piyasa ekonomisi bulunan üye ülkelerde ekonomik ve sosyal kalkınmayı sağlamak ve sürdürülmektir. Bu bölümde OECD'ye üye ülkelerinin eğitim performansları; VZA yöntemi, Sinuany-Stern vd. (2000)'nin önerdiği AHS/VZA yöntemi ve Wang ve Chin (2009)'in önerdiği VZAHS yöntemi ile değerlendirilmiştir.

KVB'lerin Belirlenmesi

Bu çalışmada, OECD'ye üye olan 36 ülkeden 21'i KVB olarak incelenmiştir. Diğer üye ülkeler, eksik veri nedeniyle uygulamaya dâhil edilmemiştir. Uygulamaya dâhil edilen ülkeler; Avusturya (KVB 1), Şili (KVB 2), Çek Cumhuriyeti (KVB 3), Finlandiya (KVB 4), Almanya (KVB 5), Macaristan (KVB 6), İtalya (KVB 7), Japonya (KVB 8), Kore (KVB 9), Letonya (KVB 10), Lüksemburg (KVB 11), Meksika (KVB 12), Hollanda (KVB 13), Yeni Zelanda (KVB 14) Polonya (KVB 15), Portekiz (KVB 16), Slovakya (KVB 17), Slovenya (KVB 18), İspanya (KVB 19), Türkiye (KVB 20), ABD (KVB 21)'dir.

Girdi ve Çıktı Değişkenlerinin Belirlenmesi

Girdi ve çıktı değişkenlerinin belirlenmesi, sonuçları doğrudan etkileyecek bir aşamadır. Burada amaca yönelik, etkili girdi ve çıktı değişkenlerinin seçilmesi gerekir. Çalışmada kullanılacak girdi ve çıktıları daha doğru bir şekilde belirlemek için eğitim performansını değerlendirmede kullanılan değişkenlere ilişkin literatür taraması, Tablo 3'te özetlenmiştir.

Tablo 3: Eğitim Performansını Değerlendirmede Kullanılan Değişkenlere İlişkin Literatür Taraması

Çalışma	Alan	Değişkenler
Bessent ve Bessent (1979)	ABD'deki ilköğretim okulları	<i>Girdi:</i> Bir yıl boyunca devam eden öğrencilerin bir önceki yıl okuma sınav sonuçları, bir yıl boyunca devam eden öğrencilerin bir sonraki yıl matematik sınav sonuçları, Anglo-Amerikan öğrencilerin yüzdesi, düşük gelirlili olmayan aileye sahip öğrencilerin oranı, değişkenlik indeksi, ortalama katılımın yüzdesi, 100 öğrenci başına düşen profesyonel personel sayısı, öğrenci başına düşen eğitim harcaması, iş tatmini, öğretmenler arasında sosyal faaliyet oranı, öğretmenlerin motivasyonu, müdür öğrenci yakınlığı ve öğretmen işbirliği, eğitim indeksi <i>Çıktı:</i> Öğrencilerin bir sonraki yıl okuma sınav sonuçları, öğrencilerin bir sonraki yıl matematik sınav sonuçları
Kirjavainen ve Loikkanent (1998)	Finlandiya'da bulunan ortaöğretim okulları	<i>Girdi:</i> Haftalık ders saati, haftalık ders dışı saat, öğretmenlerin tecrübesi, giriş seviyeleri, ebeveynlerin eğitim durumu <i>Çıktı:</i> Sınıfı geçen öğrenci sayısı, mezun öğrenci sayısı, zorunlu ders matematik sınavı puanı, diğer zorunlu derslerin sınav puanları
Baysal vd. (2005)	Türkiye'deki devlet	<i>Girdi:</i> Personel giderleri, diğer cari giderler, yatırım giderleri, transferler, öğretim üyesi sayısı

	üniversiteleri	<i>Çıktı:</i> Lisans öğrencileri, yüksek Lisans öğrencileri, doktora öğrencileri, yayın sayıları
Afonso ve Aubyn (2006)	Çoğu OECD ülkesi olan 25 ülkenin eğitim sistemi	<i>Girdi:</i> Öğretmen başına düşen öğrenci sayısı, yıllık eğitim süresi <i>Çıktı:</i> PISA 2003 sonuçları
Bali ve Çelen (2009)	OECD ülkeleri	<i>Girdi:</i> Eğitim harcamaları <i>Çıktı:</i> PISA sonuçları, işsizlik oranı, emek verimliliğinin artış oranı, hapishanelerdeki 100.000 kişi başına mahkûm sayısı
Toth (2009)	Avrupa ülkeleri	<i>Girdi:</i> Eğitim harcaması <i>Çıktı:</i> Diplomaya sahip kişilerin toplam nüfusa oranı, istihdam oranı
Aristovnik (2012a)	Doğu Avrupa ülkeleri	<i>Girdi:</i> Eğitim harcaması <i>Çıktı:</i> PISA 2006 sonuçları
Aristovnik (2012b)	Avrupa Birliği'ne üye 27 ülke ve OECD ülkeleri	<i>Girdi:</i> Bilgi ve iletişim teknoloji harcaması, 100 kişi başına internet kullanıcıları, uluslararası internet bant genişliği <i>Çıktı:</i> İlkokula kayıtlı öğrenci yüzdesi, ortaokula kayıtlı öğrenci yüzdesi, liseye kayıtlı öğrenci yüzdesi, ortaokulda her 100 öğrenci başına öğretmen yüzdesi
Çınar (2013)	Kamu üniversiteleri	<i>Girdi:</i> Genel harcamalar, yatırım harcaması <i>Çıktı:</i> Lisans öğrenci sayısı, yüksek lisan öğrenci sayısı, doktora öğrenci sayısı, yayın sayısı, proje destek miktarı (TL)
Aristovnik ve Obadic (2014)	Avrupa Birliği'ne üye ülkeler ve OECD ülkeleri	<i>Girdi:</i> Öğrenci başına harcama oranı, öğretmen öğrenci oranı, ortaokula kayıt oranı <i>Çıktı:</i> PISA 2006 sonuçları
Agasisti (2014)	Avrupa ülkeleri	<i>Girdi:</i> Öğrenci başına yapılan harcama, öğrenci öğretmen oranı <i>Çıktı:</i> 2006 PISA matematik ve bilim puanları, 2009 PISA matematik ve bilim puanları
Lorcu ve Bolat (2015)	Türkiye ve Avrupa Birliği'ne üye olan ülkeler	<i>Girdi:</i> GSYİH'nin yüzdesi olarak eğitim harcamaları, öğrenci öğretmen oranı <i>Çıktı:</i> PISA matematik puanı, PISA bilim puanı, PISA okuma puanı
Afonso ve Kazemi (2016)	20 OECD ülkesi	<i>Girdi:</i> Eğitim harcaması <i>Çıktı:</i> Kamu sektör performansı
Çınaroğlu vd. (2018)	Erciyes Üniversitesi Fakülteleri	<i>Girdi:</i> Öğrenci sayısı, genel bütçe giderleri, akademik personel sayısı <i>Çıktı:</i> Toplam çıktı sayısı, proje sayısı, mezun öğrenci sayısı
Aparicio vd. (2018)	OECD ülkeleri	<i>Girdi:</i> Öğrencinin ekonomik, sosyal ve kültürel durumu, her 100 öğrenci başına düşen öğretmen sayısı, okul kaynakları <i>Çıktı:</i> PISA okuma puanı, PISA matematik puanı

Yapılan literatür taraması ve iki uzman görüşü dikkate alınarak öğretmen-öğrenci oranı (X1), yıllık ders saati (X2) ve eğitim harcaması (GSYİH %) (X3) girdi değişkenleri; mezuniyet oranı (Y1), PISA 2015 matematik puanı (Y2) ve PISA 2015 bilim puanı (Y3) se

çıkıtı değişkenleri olarak belirlenmiştir. Ayrıca PISA sınavı on beş yaş öğrenci grubunu kapsadığı için veriler, ortaöğretimden alınmıştır. Tablo 4'te uygulamaya dâhil edilen 21 üye ülkenin bu değişkenlere ait değerleri verilmektedir.

Tablo 4: Veri Matrisi

ÜLKELER (KVB)	Girdiler			Çıktılar		
	Öğrenci/ Öğretmen Oranı (X1)	Yıllık Ders Saatleri (X2)	Eğitim Harcaması (% GSYİH) (X3)	Mezuniyet Oranı (Y1)	PISA 2015 Matematik Puanı (Y2)	PISA 2015 Bilim Puanı (Y3)
Avusturya	9.3	588.6	2.2	89.8	497	495
Şili	22.6	1157.4	1.7	90.3	423	447
Çek Cumhuriyeti	11.5	589	1.8	76.1	492	493
Finlandiya	12.9	550.1	1.4	98.7	511	531
Almanya	13.2	713.9	2.1	86.6	506	509
Macaristan	11.0	648	1.8	85.7	477	477
İtalya	12.1	615.6	1.9	92.4	490	481
Japonya	12.7	510.8	1.5	97.7	532	538
Kore	14.8	551	2.3	93	524	516
Letonya	8.7	610.2	1.6	89.1	482	490
Lüksemburg	10.9	739.2	1.6	75	486	483
Meksika	27.0	847.7	2.0	56.3	408	416
Hollanda	17.0	750	2.4	93.3	512	509
Yeni Zelanda	14.4	760	2.7	94.9	495	513
Polonya	10.0	480.6	1.6	87.8	504	501
Portekiz	9.9	605	2.4	86.4	492	501
Slovakya	12.4	617.1	1.9	80.3	475	461
Slovenya	10.9	570	1.7	91.6	510	513
İspanya	11.5	692.5	1.7	74.8	486	493
Türkiye	15.4	504	2.0	73.3	420	425
ABD	15.4	965.7	1.8	82.9	470	496

Kaynak: (OECD, 2019)

Yöntemlerin Uygulanması

Her bir ülkenin eğitim performansını ilk olarak VZA yöntemi ile değerlendirmek için Eşitlik (3)'te verilen girdi yönlü CCR modeli kullanılmıştır. Daha sonra Sinuany-Stern vd. (2000)'nin önerdiği AHS/VZA yönteminin uygulanması için ilk olarak VZA yöntemi ile ikili karşılaştırmalar yapılmıştır. 21 ülke için ikili karşılaştırmalar yapılırken Eşitlik (4)'te verildiği gibi 441 model oluşturulmuştur. Bu modellerin çözümünden elde edilen etkinlik değerleri ile Tablo 1'deki gibi bir *E* matrisi oluşturulmuştur. *E* matrisinden elde edilen değerlere AHS yöntemi uygulanarak bir sıralama elde edilmiştir. Son olarak Wang ve Chin (2009)'in VZAHS yönteminde doğrusal programlama modelinin kurulması için AHS/VZA yönteminde ikili karşılaştırma matrisi olarak Eşitlik (5)'ten elde edilen *A* matrisi kullanılmıştır. Tablo 2'deki gibi bu AHS karar matrisi, kukla girdi kullanılarak VZAHS matrisine dönüştürülmüş ve Eşitlik (7)'deki model, her bir ülke için çözülmüştür. Tüm modellerin çözümünde LINGO 17.0 paket programı kullanılmıştır. VZA, AHS/VZA ve VZAHS yöntemleri ile elde edilen sonuçlar, Tablo 5'te özetlenmektedir.

Tablo 5: Yöntemlerden Elde Edilen Sonuçlar

ÜLKELER	VZA	AHS/VZA		VZAHS	
	e_k	w_k	Sıra	w_k	Sıra
Avusturya	0,9924	0,0482	6	0,0468	6
Şili	0,7534	0,0462	15	0,0458	14
Çek Cumhuriyeti	0,8604	0,0477	10	0,0463	11
Finlandiya	1	0,0517	3	0,0597	1
Almanya	0,7626	0,0461	16	0,0454	17
Macaristan	0,8466	0,0477	11	0,0462	12
İtalya	0,8614	0,0482	7	0,0466	8
Japonya	1	0,0524	2	0,0557	2
Kore	0,9090	0,0473	13	0,0462	13
Letonya	1	0,0500	5	0,0487	5
Lüksemburg	0,9332	0,0481	8	0,0467	7
Meksika	0,5589	0,0393	21	0,0447	21
Hollanda	0,6666	0,0439	20	0,0449	20
Yeni Zelenda	0,7248	0,0446	19	0,0450	19
Polonya	1	0,0535	1	0,0518	3
Portekiz	0,9410	0,0476	12	0,0465	10
Slovakya	0,7810	0,0466	14	0,0456	15
Slovenya	0,9436	0,0513	4	0,0497	4
İspanya	0,8807	0,0478	9	0,0465	9
Türkiye	0,8006	0,0461	17	0,0455	16
ABD	0,7518	0,0457	18	0,0454	18

VZA yöntemi ile Finlandiya, Japonya, Letonya ve Polonya, “etkin”, diğerleri “etkin olmayan” ülkeler olarak bulunmuştur. VZA yönteminde etkin ülkeler arasında sıralama yapmak mümkün değildir. VZA yönteminin bu dezavantajını ortadan kaldırmak için Sinuany-Stern vd. (2000)’nin önerdiği AHS/VZA yöntemi ve Wang ve Chin (2009)’in önerdiği VZAHS yöntemi ile problem, tekrar değerlendirilmiştir. AHS/VZA yönteminde ilk olarak VZA yöntemi ile ülkelerin ikili etkinlik değerleri hesaplanmış ve daha sonra elde edilen değerler, AHS yöntemi ile ağırlıklandırılmıştır. Bu yöntem ile elde edilen sonuçlara göre VZA yöntemi ile etkin bulunan Polonya, ilk sırada olup bu ülkeyi Japonya ve Finlandiya takip etmiştir. Türkiye, bu yöntemde on yedinci sıradadır. AHS/VZA yöntemi ile oluşturulmuş ikili karşılaştırma matrisi, VZAHS yöntemi için ilk aşama olarak kullanılmış ve ikinci aşamada VZA yöntemi ile değerlendirme yapılmıştır. Bu yöntemle göre ilk sırada yer alan Finlandiya’yı, Japonya ve Polonya takip etmiştir. Türkiye ise on altıncı sıradadır.

VZA, AHS/VZA ve VZAHS yöntemleri ile bulunan sonuçlar, birbirleri ile uyumludur. VZA yöntemi ile etkin bulunan Polonya, Japonya, Finlandiya ve Letonya ülkeleri, AHS/VZA ve VZAHS yöntemleri ile bulunan sonuçlara göre ilk sıralarda yer almaktadır. Öte yandan ABD, Yeni Zelenda, Hollanda ve Meksika’nın son dört sırada yer aldığı görülmektedir. Diğer ülkelerin sıralamalarında da çok büyük değişiklikler yoktur. AHS/VZA ve VZAHS yöntemlerinden elde edilen sıralamalar arasındaki ilişki, Spearman korelasyon analizi ile test edilmiş, 0,9978 Spearman korelasyon katsayısı ile bu yöntemlerden elde edilen sıralamaların uyumlu olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Sonuç

Bilgiyi edinme ve bilgiye erişmenin kolaylığı, hem eğitimin önemini artırmakta hem de ülkeler arası rekabete yol açmaktadır. Geçmişten bugüne kadar hayat sürmüş olan uluslarda eğitim ve öğretimin önemini kavrayan toplumlar; ekonomi, hukuk ve sağlık gibi birçok alanda kısa sürede gelişim göstermiştir. Eğitimin gereklerini yerine getirmekte yetersiz kalan toplumlarda ise sosyal ve ekonomik sorunların baş gösterdiği tespit edilmektedir. Eğitim, bireyi toplum için yararlı hale getiren en büyük etkenlerden biri olmakta ve toplumsal

kalkınmanın sağlanmasında büyük önem taşımaktadır. Bu çalışmada, OECD'ye üye olan ülkelerin eğitim performansları değerlendirilmesinde farklı yöntemlerin uygulanabilirliği araştırılmıştır.

Çalışmada etkinlik analizinde kullanılan VZA yöntemi ile seçim ve sıralama problemlerinde uygulanan AHS yöntemi hakkında bilgi verildikten sonra bu iki yöntemin birlikte kullanıldığı çalışmalardan Sinuany-Stern vd. (2000)'nin önerdiği AHS/VZA yöntemi ve Wang ve Chin (2009)'in önerdiği VZAHS yöntemi, detaylı biçimde anlatılmıştır. Uygulama bölümünde öncelikle OECD'nin tanımı, amacı ve analizin esas noktası olan OECD'nin belirlemiş olduğu eğitim göstergeleri üzerinde durulmuştur. OECD'ye üye olan 36 ülkeden verilerin tam olarak erişilebildiği 21 ülke, KVB olarak belirlenmiştir. Ülkelerin eğitim performanslarını değerlendirmek için uluslararası olma niteliği taşıyan PISA sınavı temel alınarak bu sınavın uygulandığı on beş yaş öğrenci grubunu kapsayan ortaöğretim verileri dikkate alınmıştır. Yapılan literatür taraması ve uzman görüşleri sonucu öğrenci-öğretmen oranı, yıllık ders saatleri, eğitim harcaması (% GSYİH), girdi değişkenleri olarak; mezuniyet oranı, PISA 2015 matematik puanı ve PISA 2015 bilim puanı çıktı değişkenleri olarak belirlenmiştir.

VZA yönteminin girdi yönlü CCR modeline kullanılarak elde edilen çözüm sonuçlarına göre dört ülke etkin olarak bulunmuştur. Fakat bu ülkeler içerisinde hangi ülkenin daha etkin olduğu konusunda VZA yöntemi zayıf kalmaktadır. Bu nedenle her iki yöntemi birlikte kullanan ve KVB'ler içerisinde sıralama yapma imkânı sunan AHS/VZA ve VZAHS yöntemleri uygulanmıştır. Bu iki yöntem birbirinden farklıdır. Sinuany-Stern vd. (2000)'nin önerdiği AHS/VZA yönteminde, VZA yönteminden sonra AHS yönteminden faydalanılarak problem çözülmektedir. Wang ve Chin (2009)'in önerdiği VZAHS yönteminde ise ilk önce AHS yöntemi, daha sonra VZA yöntemi kullanılmaktadır. Yöntemlerin çözümünden elde edilen sonuçlar, birbirleri ile uyumludur. Her iki yöntemin avantajı olarak, ayrı ayrı VZA ve AHS yöntemlerinin dezavantajlarının üstesinden geldiği; Wang ve Chin (2009)'in önerdiği VZAHS yönteminin avantajı olarak ise ikili karşılaştırma matrisinin tutarlı olup olmadığına bakılmaksızın uygulanabilir olması söylenebilir. Ayrıca çalışmanın önemli bir katkısı, bu yöntemin ulusal literatürde ilk kez kullanılıyor olmasıdır.

OECD'ye üye ülkelerin eğitim performanslarının değerlendirildiği bu çalışmada, Türkiye'nin etkin olmayıp bir hayli gerilerde kaldığı tespit edilmiştir. Türkiye'nin genel ölçekte zayıf eğitim performansını düzeltmek için eğitim politikalarında ciddi düzenlemeler ve uygulanabilir prensipler kullanması gerektiği açıkça görülmektedir. Türkiye gibi ABD, Yeni Zelanda, Hollanda ve Meksika'nın da eğitim sistemlerini gözden geçirmesi ve gerekli düzenlemelerde bulunması gerekmektedir. Bundan sonraki çalışmalarda, kullanılan yöntemler, farklı yöntemlerle karşılaştırılabilir veya her iki yöntem, performans değerlendirmede farklı alanlarda kullanılabilir. Ayrıca farklı eğitim göstergeleri ve çok kriterli karar verme yöntemleri ile değerlendirmeler yapılabilir.

Kaynakça

- Afonso, A. & Kazemi, M. (2016). Assessing public spending efficiency in 20 OECD countries. *Lisbon School of Economics & Management*, 2-40.
- Afonso, A. & Aubyn, M. (2006). Cross-country efficiency of secondary education provision a semi-parametric analysis with nondiscretionary inputs, economic modelling. *Working Papers Series*, 23, 479-491.
- Agasisti, T. (2014). The efficiency of public spending on education: An empirical comparison of EU countries. *European Journal of Education*, 49 (4), 544-557.
- Aparico, J., Cordero, J. M., Gonzalez, M. & Espin J. J. L. (2018). Using non-radial DEA to

- assess school efficiency in a cross-country perspective: an empirical analysis of OECD countries. *Omega*, 79, 9-20.
- Aristovnik, A. (2012). Measuring relative efficiency in health and education sector: The case of east european countries. *Actual Problems of Economics*, 305-314.
- Aristovnik, A. (2012). The impact of ICT on educational performance and its efficiency in selected EU and OECD countries: A non-parametric analysis. *The Turkish Online Journal of Educational Technology*, 11 (3), 144-152.
- Aristovnik, A. & Obadic, A. (2014). Measuring relative efficiency of secondary education in selected EU and OECD countries: The case of Slovenia and Croatia. *Tecnological and Economic Development of Economy*, 20 (3) , 419-433.
- Bali, B. B. & Çelen, M. (2009). Kamu eğitim harcamalarında etkinlik ve etkenlik analizi: OECD ülkeleri üzerine bir uygulama. 24. Türkiye Maliye Sempozyumu, 17-44.
- Baysal, M. E., Alçılar, B., Çerçioğlu, H. & Toklu B. (2005). Türkiye'deki devlet üniversitelerinin performanslarının veri zarflama analizi yöntemiyle belirlenip buna göre 2005 yılı bütçe tahsislerinin yapılması. *SAÜ Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 9 (1), 67-73.
- Bessent, A. & Bessent, W. (1979). Determining the comparative efficiency of schools through data envelopment analysis. *Research Report*, 1-24.
- Bowen, W. M. (1990). Subjective judgments and data envelopment analysis in site selection. *Computers, Environment and Urban Systems*, 14 (2), 133-144.
- Charnes, A., Cooper, W.W. & Rhodes, E. (1978). Measuring the efficiency of decision making units. *European Journal of Operational Research*, 2, 429-44.
- Coşkun, S., Polat, O. & Polat, L. Ö. (2018). Tedarikçilerin etkinliklerinin iyileştirilmesine yönelik analitik hiyerarşi süreci ve veri zarflama analizi yöntemlerine dayanan model önerisi ve bir vaka çalışması. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5 (3), 483-497.
- Çağlar A. & Öztaş G. Z. (2016). Veri zarflama analizi ve analitik hiyerarşi süreci ile sigorta analizi şirketlerinin finansal oran. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6 (2), 221-248.
- Çınar, Y. (2013). Türkiye'de kamu üniversitelerinin eğitim-araştırma etkinlikleri ve etkinlik artışında stratejik önceliklerin rolü: Çok-aktiviteli VZA uygulaması. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 68 (2), 27-62.
- Çınaroğlu, E., Doruk, N. & Avcı T. (2018). Erciyes üniversitesi fakültelerinin veri zarflama analizi yöntemiyle etkinlik analizi. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 14 (4), 1025-1043.
- Doğan, N. Ö. & Gencan, S. (2014). VZA/AHP bütünleşik yöntemi ile performans ölçümü: Ankara'daki kamu hastaneleri üzerine bir uygulama. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16 (2), 88-112.
- Eroğlu, E. & Lorcu F. (2007). Veri zarflama hiyerarşi prosesi (VZAHP) ile sayısal karar verme. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 36 (2), 36-37.
- Rouyendegh, B. D. & Erol, S. (2004). DEA/AHP sıralı metodu ile İran Amir Kabir üniversitesinin fakültelerin performans değerlendirmesi. *Yöneylem Araştırması/Endüstri Mühendisliği - XXIV Ulusal Kongresi*, 1-3.
- Ertuğ, Z. K. (2014). The data envelopment analytic hierarchy process (DEAHP) approach in the evaluation of commercial credit applications. *European Journal of Business and Management*, 6 (35), 132-146.
- Falsini, D., Fondi, F. & Schiraldi, M. M. (2012). A logistics provider evaluation and selection methodology based on AHP, DEA and linear programming integration. *International Journal of Production Research*, 50 (17), 4822-4829.

- Fışkın, C. S., Akgül, E. F. & Çetin Ç. K. (2016). Liman rekabetçiliğini etkileyen faktörler: Ege bölgesi konteyner terminaleri kullanıcılarına yönelik bir VZAHP uygulaması. *Dokuz Eylül Üniversitesi Denizcilik Fakültesi Dergisi*, 1-23.
- Ghavami, S. M., Borzooei, Z. & Maleki J. (2020). An effective approach for assessing risk of failure in urban sewer pipelines using a combination of GIS and AHP-DEA. *Process Safety and Environmental Protection*, 133, 275-285.
- Guo, J., Liu, J. & Qiu L. (2006). Research on supply chain performance evaluation based on DEA/AHP model. *Proceedings of the 2006 IEEE Asia-Pacific Conference on Services Computing*, 609-613.
- Gupta, P., Mehlatat, M. K., Aggarwal, U. & Charles, V. J. R. P. (2021). An integrated AHP-DEA multi-objective optimization model for sustainable transportation in mining industry. *Resources Policy*, 74, 101180.
- Hadad, Y. & Hanani, M. Z. (2011). Combining the AHP and DEA methodologies for selecting the best alternative. *International Journal of Logistics Systems and Management*, 9 (2), 251-267.
- Hosseinpour, S., Pourmahmoud, J. & Masrouri, N. (2013). Using cross efficiency with symmetric weights for the method DEAHP. *Journal of Educational and Management Studies*, 3 (4), 384-389.
- Kannan, V. (2010). Benchmarking the service quality of ocean container carriers using AHP. *Benchmarking: An International Journal*, 17 (5), 637-656.
- Keskin, B. & Köksal, C. D. (2019). A hybrid AHP/DEA-AR model for measuring and comparing the efficiency of airports. *International Journal of Productivity and Performance Management*, 68 (3), 524-541.
- Kirjavainen, T. & Loikkanen, H. A. (1988). Efficiency differences of Finnish senior secondary schools: An application of DEA and Tobit analysis. *Economic of Education Review*, 17 (4), 377-394.
- Kocakoç, D. İ. (2003). Veri zarflama analizindeki ağırlık kısıtlamalarının belirlenmesinde analitik hiyerarşi sürecinin kullanımı. *D.E.Ü.İ.İ.B.F Dergisi*, 18 (2) 1-12.
- Korpela, J., Lehmusvaara, A. & Nisonen J. (2007). Warehouse operator selection by combining AHP and DEA methodologies. *International Journal of Production Economics*, 108 (1-2), 135-142.
- Lim, J. J. & Zhang, A. N. (2016). A DEA approach for supplier selection with AHP and risk consideration. *Conference: 2016 IEEE International Conference on Big Data*, 3749-3758.
- Lorcu, F. & Bolat B. A. (2015). Comparison of secondary education PISA results in European member states and Turkey via DEA and SEM. *Journal of WEI Business and Economics*, 4 (3), 7-17.
- Mahapatra, B., Mukherjee, K. & Bhar C. (2015). Performance measurement—an DEA-AHP based approach. *Journal of Advanced Management Science*, 3 (1), 26-30.
- Maruf, M. (2021). Measuring the economic efficiencies of OECD countries in 2019 by weight-restricted data envelopment analysis. *Türk Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 2 (1), 17-30.
- Nachiappan, S. & Ramanathan R. (2008), Robust decision making using data envelopment analytic hierarchy process. *7th WSEAS Int. Conf. on Artificial Intelligence*, 269-275.
- Okursoy, A. & Tezsürücü D. (2014). Veri zarflama analizi ile göreceli etkinliklerin karşılaştırılması: Türkiye'deki illerin kültürel göstergelerine ilişkin bir uygulama. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 21 (2), 1-18.
- Özden, Ü. H. (2008). Veri zarflama analizi (VZA) ile Türkiye'deki vakıf üniversitelerinin etkinliğinin ölçülmesi. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 37 (2), 167-185.

- Öztürk, S. P. (2010). OECD ülkelerinin ar-ge etkinliklerinin VZA/AHP sıralı metodu ile belirlenmesi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Pakkar, M. S. (2014). Using DEA and AHP for ratio analysis. *American Journal of Operations Research*, 4, 268-279.
- Ramanathan, R. (2006). Data envelopment analysis for weight derivation and aggregation in the analytic hierarchy process. *Computers & Operations Research*, 33 (5), 1289-1307.
- Rezaeitaziani, T. & Barkhordariahmadi, M. (2015). A two-stage model for ranking DMUs using DEA/AHP. *Int. J. Industrial Mathematics*, 7 (2), 161-169.
- Rouyendegh, B. D & Erkan T. E. (2010). Ankara’da bulunan 4 yıldızlı otellerin, VZA-AHS sıralı hibrit yöntemiyle etkinlik değerlendirmesi. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12 (3), 69-90.
- Saaty, T. L. (1994). *Fundamentals of decision making and priority theory with the AHP*. Pittsburg: RWS Publications.
- Savaş, F. (2015). *Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleri*. Ankara: Pegem yay.
- Seifert, L. M. & Zhu, J. (1998). Identifying excesses and deficits in chinese industrial productivity (1953-1990): A weighted data envelopment analysis approach. *Omega*, 26 (2), 143-332.
- Şevkli, M., Lenny, Koh, S. C., Zaim, S., Demirbağ, M. & Tatoğlu, E. (2007). An application of data envelopment analytic hierarchy process for supplier selection: A case study of BEKO in Turkey. *International Journal of Production Research*, 45 (9), 1973-2003.
- Shang, J. & Sueyoshi, T. (1995). A united framework for the selection of a flexible manufacturing system. *European Journal of Operational Research*, 85 (2), 297-315.
- Sinuany-Stern, Z., Mehrez, A. & Hadad Y. (2000). An AHP/DEA methodology for ranking decision making units. *International Transactions in Operational Research*, 7 (2), 109-124.
- Stiakakis, E. & Sifaleras, A. (2013). Combining the priority rankings of DEA and AHP methodologies: A case study on an ICT Industry. *International Journal Data Analysis Techniques and Strategies*, 5 (1), 101-114.
- Takamura, Y. & Tone, K. (2003). A comparative site evaluation study for relocating Japanese government agencies out of Tokyo. *Socio-Economic Planning Sciences*, 37 (2), 85-102.
- Tekçe I. & Dikbaş A. (2011). Yüklenici inşaat firmaları için çok kriterli performans ölçme modeli geliştirilmesi. *İTÜ Dergisi / A Mimarlık*, 10 (1), 151-164.
- Tezsürücü, D. & Sofyalıoğlu, Ç. (2015). AHS-VZA yöntemi ile tedarikçilerin performans değerlendirmesi: Beyaz eşya sektöründe bir uygulama. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 33, 113-128.
- Thanassoulis, E., Dey, P. K., Petridis, K., Goniadis, I. & Georgiou A. C. (2017). Evaluating higher education teaching performance using combined analytic hierarchy process and data envelopment analysis. *Operations & Information Management Group, Aston Business School*, 68, 431-445.
- Toth, R. (2009). Using DEA to evaluate efficiency of higher education. *Applied Studies in Agribusiness and Commerce*, 79-82.
- Tseng, Y. & Lee, T. (2009). Comparing appropriate decision support of human resource practices on organizational performance with DEA/AHP model. *Expert Systems with Applications*, 36 (3), 6548-6558.
- Wang, H., Ye, G. & Yuan H. (2010). An AHP/DEA methodology for assessing the productive efficiency in construction industry. *International Transactions in Operational Research*, 7 (2), 109-124.

-
- Wang, Y. & Chin, K. (2009). A new data envelopment analysis method for priority determination and group decision making in the analytic hierarchy process. *European Journal of Operational Research*, 195, 239-250.
- Wang, Y., Chin, K. & Poon, G. K. K. (2008). A data envelopment analysis method with assurance region for weight generation in the analytic hierarchy process. *Decision Support Systems*, 45, 913-921.
- Wang, J., Li, H. & Guo, H. (2022). Coordinated development of logistics development and low-carbon environmental economy base on AHP-DEA model. *Scientific Programming*, <https://doi.org/10.1155/2022/5891909>.
- Xiaoxin, Z., Jin, H., Ling, L., Yueping, W. & Xinheng Z. (2018). Research of AHP/DEA evaluation model for operation performance of municipal wastewater treatment plants. *E3S Web of Conferences*, 53, 1-5.
- Xin, Z., Chen, L., Yang, Y., Miao, K. & Li, Z. (2019). Application of AHP-DEA model in comprehensive evaluation of distribution network planning reliability. *2019 IEEE Sustainable Power and Energy Conference (iSPEC)*, 290-294.
- Yang, T. & Kuo, C. (2003). A hierarchical AHP/DEA methodology for the facilities layout design problem. *European Journal of Operational Research*, 147 (1), 128-136.
- Zhang, X. S. & Cui, J. C. (1999). A project evaluation system in the state economic information system of China. *International Transactions in Operational Research*, 6 (5), 441-452.
- Zhang, X., Lee, C. K. M. & Chen, S. (2012). Supplier evaluation and selection: A hybrid model based on DEAHP and ABC. *International Journal of Production Research*, 50 (7), 1877-1889.
- Zuhrufillah, I. & Farikhin, I. R. (2018). Civil servant behaviors performance evaluation: Combining DEAHP and 360-degree feedback, *International Conference on Information and Communications Technology (ICOIACT)*, 280-285.
-

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Belirsizlik ve Doğrudan Yabancı Yatırım İlişkisi: Yeni Bir Endeks ile Panel Veri Analizi

The Relationship between Uncertainty and Foreign Direct Investment: Panel Data Analysis with a New Index

Mustafa ŞİT^{a*}

^a Doç. Dr., Harran Üniversitesi, Turizm ve Otel İşletmeciliği YO, Şanlıurfa/TÜRKİYE
ORCID: 0000-0001-9694-0547

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 28 Aralık 2021

Kabul tarihi: 28 Haziran 2022

Anahtar Kelimeler:

Doğrudan Yabancı Yatırım,
Latin Amerika,
Dünya Belirsizlik Endeksi,
Panel FMOLS

ARTICLE INFO

Article History:

Received: December 28, 2021

Accepted: June 28, 2022

Keywords:

Foreign Direct Investment,
Latin America,
World Uncertainty Index,
Panel FMOLS

ÖZ

Bu çalışmada seçilmiş Latin Amerika (Brezilya, Meksika, Kolombiya ve Şili) ekonomilerinde DYY ile belirsizlik arasındaki ilişki yeni bir endeks olan Dünya Belirsizlik Endeksi ile araştırılmıştır. Bu ilişkiyi açıklamada Abel'in (1983) belirsizliğin DYY'yi artırması gerektiğini ileri süren, Dixit and Pindyck (1994) ise histeresis ve opsiyon değeri teorileri test edilmiştir. Yöntem olarak Kao ve Pedroni eşbütünleşme testleri ile FMOLS tahmincisi seçilmiştir. Çalışma sonucunda değişkenler arasında uzun dönemli ilişki tespit edilmiştir. Analize konu olan ekonomilerde histeresis ve opsiyon değeri teorilerinin geçerli olduğu görülmektedir.

ABSTRACT

In this study, the relationship between FDI and uncertainty in selected Latin American (Brazil, Mexico, Colombia and Chile) economies was investigated using a new index, the World Uncertainty Index (WUI). In explaining this relationship, Abel's (1983) hypothesis that uncertainty should increase FDI, and Dixit and Pindyck's (1994) hysteresis and option value theories were tested. As method, Kao and Pedroni cointegration tests and Panel FMOLS estimator were chosen. In the study, unlike from the literature, the World Uncertainty Index (WUI) index, which is a new index to represent uncertainty, was used. As a result of the study, a long-term relationship was determined between the variables. It is seen that hysteresis and option value theories are valid in the economies that are the subject of the analysis.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: msit@harran.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

It is an undeniable fact that foreign direct investment (FDI) is one of the leading factors in promoting economic growth, especially for developing countries. Because there is a savings gap or a savings insufficiency situation in developing economies. Insufficient savings also reveal the inability to finance investments, thus insufficient investments. In real terms, cross-border capital flows have been increasing at around 6% per year since 1980, faster than the world's GDP and trade.

However, the advantages of FDI do not arise automatically and are not evenly distributed across countries. This is because there are many factors that affect FDI inflows. One of the key factors is uncertainty indices. In the last two decades, the world economy has witnessed political and macroeconomic uncertainty as well as economic crises. Volatility in the political environment of the host country increases the uncertainty experienced by multinational enterprises (MNEs), deterring MNEs from entering a host market through FDI. Uncertainty is important to investors. Because investors always look to the future before making any investment.

The Latin American (LA) region has been subject to periods of significant social and political unrest in the recent past. The social stress explosions in Chile, Colombia at the end of 2019 are an example. However, these events are not exceptional in the history of the region, as they point to weak political and economic institutions as a key driver. The response of many governments to social tensions has taken the form of policy actions and announcements about reforms, leading to increased uncertainty about the future course of economic policies.

Among the theories explaining the relationship between FDI and uncertainty, Abel (1983) argues that macroeconomic uncertainty should increase FDI and hence we would expect a positive effect of price and exchange rate volatility. In the second theoretical view; Proposing the theory of hysteresis and option value, Dixit and Pindyck (1994) predict the negative impact of macroeconomic uncertainty on FDI. The aim of this study is to test these two competing hypotheses for selected Latin American countries. A new uncertainty measure (World Uncertainty Index - WUI) created by the IMF was used in the analysis of the study.

When the literature is examined in general, empirical evidence on the effects of economic and political uncertainty on foreign direct investment points to the negative effect of the variable. On the other hand, Wheeler and Mody (1992) find political risk unimportant in explaining US FDI. In another surprising finding, Tuman and Emmert (2004); They found that a weak human rights record and military coups positively affected US FDI investments in Latin America (Solomon and Ruiz, 2012:184).

In the study, data for the period 1997-2018 were analyzed. The reason for limiting the data period to 2018 is that the world uncertainty index WUI can be obtained until 2018. The Latin American countries chosen to examine the impact of uncertainty on FDI are Brazil, Mexico, Colombia and Chile. The reason for choosing these countries is that, as can be understood from the second part of the study, they are the countries that attract the most FDI in the Latin America region. As a method, Kao and Pedroni cointegration tests and FMOLS estimator were chosen. The dependent variable is FDI; it is denoted by the FDI symbol. Apart from the World Uncertainty Index (WUI), economic growth (GRW-annual %), real interest rate (INT), consumer price index representing inflation (CPI-2010=100), real exchange rate (EXC) were chosen as control variables.

There is a relationship between the variables in the long run according to the results of Kao and Pedroni cointegration test. For the cointegrated series, the coefficients were calculated with the Panel FMOLS estimator method and the effect of the variables on the FDI was determined. Accordingly, it is concluded that the world uncertainty index has a negative effect on FDI. The test results indicate that a 1% increase in uncertainty will lead to a 1.24% decrease in the amount of FDI inflows.

FMOLS estimation results show that the most important variable affecting foreign direct investment in selected Latin American countries is the real exchange rate. According to the results, a 1% increase in the exchange rate leads to an increase of 9.83% in foreign direct investment. This result is in line with theory. Because the increase in the exchange rate will lead to the appreciation of the currency of foreign countries that will invest in these countries. In this case, more investment opportunities can be provided by increasing the range of action of the countries that will invest.

The coefficient of the CPI variable representing inflation is positive. In other words, an increase in inflation increases FDI. Because the purpose of all investing economic units is to make a profit. In addition, since the countries in question are developing economies, it is normal for the inflation rate to rise. FDI inflows will be provided to these countries as inflationary environments will provide high profits. In addition, from the point of view of economic theory, it is consistent that the signs of the exchange rate and CPI variables are positive. Because the increase in the exchange rate leads to an inflationary effect in such economies. Another variable that has a positive effect on FDI is growth. As economic growth is achieved, an increase of 0.06% will be achieved in FDI inflows. Developing economies by providing economic growth are becoming more attractive to foreign investors.

As a result, it is seen that hysteresis and option value theories are valid in the economies that are the subject of the analysis. Uncertainty regarding the evolution of international policy frameworks for trade and investment does not support investor confidence, as stated in the UNCTAD 2019 report. FDI inflows may contract, mostly due to uncertainties regarding domestic policy.

Giriş

Özellikle gelişmekte olan ülkeler için doğrudan yabancı yatırımların (DYY), ekonomik büyümeyi teşvik etmede önde gelen faktörlerden biri olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Çünkü gelişmekte olan ekonomilerde tasarruf açığı veya tasarruf yetersizliği bulunmaktadır. Yetersiz tasarruflar da yatırımların finanse edilememesini, dolayısıyla yetersiz yatırımları ortaya çıkarmaktadır. İktisadi kalkınmada dış finansman kaynakları iç finansman kaynakları kadar, sermaye birikiminin artırılabilmesi için önem arz etmektedir (Çubukcu vd. 2021, s.1649).

DYY, kısa vadeli kredilere ve portföy yatırımlarına kıyasla krize daha az eğilimlidir. Ayrıca uzun vadeli doğası gereği sermaye stoku sağlama, istihdam olanakları yaratma, verimliliği artırma, beceri ve teknoloji transfer etme potansiyeline sahiptir. DYY'nin diğer sermaye girişlerine göre bu potansiyel faydaları, DYY'yi çekmeyi, gelişmekte olan dünyanın birçok ülkesinde ekonomik gündemin ve ekonomik kalkınma stratejilerinin ayrılmaz bileşenlerinden biri haline getirmiştir (Solomon ve Ruiz, 2012, s. 181).

1980'den bu yana sınır ötesi sermaye akımları, dünya genelindeki GSYİH ve ticaret hacmi artışından daha hızlı bir şekilde, her yıl yaklaşık %6 oranında artmıştır (Ju ve Wei, 2007). Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı (UNCTAD) 2019 Dünya Yatırım Raporuna göre, gelişmekte olan ekonomilere yönelik DYY akışları, bölgeler arasında önemli farklılıklar göstermekle birlikte, %2 oranında artarak 706 milyar dolar düzeyine yükselmiştir (UNCTAD, 2019).

Wolf'a (2008) göre, "Sermaye şimdi dünyanın en fakir ülkelerinden en zengin ülkelere doğru akmaktadır." Gelişmekte olan ülkeler arasında en büyük akış ekonomik olarak dinamik ülkelere olmuştur. Bununla birlikte, DYY, ev sahibi ülkelere finansal sermayeye, ileri teknolojiye ve istihdama çok ihtiyaç duyulan erişimi sağlama konusunda itibar kazanmıştır (Buchanan, 2012, s.81).

Ancak, DYY'nin avantajları otomatik olarak ortaya çıkmaz ve ülkeler arasında eşit olarak dağılmaz. Bunun sebebi DYY girişlerini etkileyen birçok faktör olmasıdır. En kilit faktörlerden biri belirsizlik endeksleridir. Son yirmi yılda dünya ekonomisi, ekonomik krizlerin yanı sıra politik ve makroekonomik belirsizliğe de tanık olmuştur. Yatırım çekecek ülkenin siyasi ortamındaki oynaklık, çok uluslu işletmelerin (ÇUİ) yaşadığı belirsizliği artırarak, ÇUİ'leri DYY yoluyla bir ev sahibi pazara girmekten caydırmaktadır. Belirsizlik yatırımcılar için önemlidir. Çünkü yatırımcılar herhangi bir yatırım yapmadan önce mutlaka geleceğe bakarlar. Dixit (1989) ile Dixit ve Pindyck'in (1994) teorik çalışmaları yatırım kararlarının belirlenmesinde belirsizliğin oynadığı rolü vurgulamıştır. DYY'nin geri döndürülemez doğası göz önüne alındığında, yatırımın gelecekteki faydaları ve maliyetleri hakkındaki belirsizlik, yatırım kararlarının alınmasında bekle ve gör tutumuna neden olabilir. Bu nedenle yatırımcılar yatırımlarının uzun vadeli beklentilerine baktıklarından belirsizliği önemserler (Solomon ve Ruiz, 2012, s.184). Böyle bir bağlamda, politik riskin ve diğer ekonomik belirsizlik türlerinin DYY kalıpları üzerindeki etkisini incelemek önemlidir.

Latin Amerika (LA) bölgesi, yakın geçmişte önemli sosyal ve siyasi huzursuzluk dönemlerine maruz kalmıştır. 2019'un sonunda Şili, Kolombiya'da yaşanan sosyal stres patlamaları buna örnektir. Bununla birlikte, bu olaylar, zayıf siyasi ve ekonomik kurumlara temel bir itici güç olarak işaret ettiğinden bölge tarihinde istisnai değildir. Birçok hükümetin sosyal gerilimlere tepkisi, politika eylemleri ve reformlar hakkındaki duyurular şeklini alarak, ekonomik politikaların gelecekteki seyri hakkında artan belirsizliğe yol açmıştır (Ghirelli vd. 2020, s.7).

DYY girişleri üzerindeki birçok ekonomik etkisi hem teorik hem de ampirik açıdan geniş çapta araştırılmasına rağmen, Latin Amerika ülkelerine ilişkin belirsizliğin etkisi üzerine kanıtlar hala yetersizdir. Bu, esas olarak mevcut verilerin kıtlığından kaynaklanmaktadır.

DYY ile belirsizlik arasındaki ilişkiyi açıklayan teoriler arasında Abel (1983) makroekonomik belirsizliğin DYY'yi artırması gerektiğini ve dolayısıyla fiyat ve döviz kuru oynaklığının olumlu bir etkisini bekleyeceğimizi ileri sürmektedir. İkinci teorik görüşte ise; Dixit ve Pindyck (1994) histerezis ve opsiyon değeri teorisini ileri sürerek, makroekonomik belirsizliğin DYY üzerindeki olumsuz etkisini öngörmektedir (Dal Bianco ve Loan, 2017, s.2). Bu çalışmanın amacı da seçilmiş Latin Amerika ülkeleri için bu iki rakip hipotezin test edilmesidir.

Araştırmacılar belirsizliği ölçmek için farklı yöntemlere başvurmuşlardır. Çoğu yaklaşım, temel ekonomik ve finansal değişkenlerin oynaklığına dayanmaktadır (Leahy ve Whited 1996; Bloom 2009). Diğer bir yöntemde Baker, Bloom ve Davis (2016) Ekonomik ve Politika Belirsizliği endeksi gibi gazete arşivlerinde metin aramaya dayanmaktadır. Bununla birlikte, bu yaklaşımlar çoğunlukla gelişmiş bir dizi ekonomiyle sınırlıdır ve bu ülkelerin çoğu için veriler ancak 1990'ların başlarından sonra mevcuttur. Bu sınırlamayı ortadan kaldırmak için, International Monetary Fund (IMF) yeni bir belirsizlik ölçüsü oluşturmuştur: Dünya Belirsizlik Endeksi (WUI). Bu endeks dünyadaki en az 2 milyon nüfusa sahip 143 ülkeyi kapsamaktadır. Endeks, tüm ülkeler için tek bir kaynak kullanmakta ve bu ülkeler arasındaki belirsizlik düzeyini karşılaştırmamıza olanak tanımaktadır. Endeks Economist Intelligence Unit (EIU) şirketinden gelen ülke raporları üzerinden metin madenciliği ile oluşturulmuştur. Bu raporlar, her ülkenin ekonomisini, politikalarını ve siyasetini kapsamaktadır (Ahir vd. 2020, s.59). Çalışmanın analizinde bu yeni endeks kullanılmıştır.

Çalışmanın amacı seçilmiş Latin Amerika ekonomileri için DYY ile belirsizlik arasındaki ilişkinin açıklanmasında Abel (1983) ve Dixit ve Pindyck'in (1994) histerezis ve opsiyon değeri teorilerini test etmektir. Çalışmanın literatürden farkı belirsizlik endeksi olarak yeni bir endeks olan WUI endeksinin kullanılmasıdır. Çalışmanın bundan sonraki bölümünde Latin Amerika'da DYY yapısı irdelenmiştir. Literatür araştırması hem Latin Amerika hem de gelişmekte olan diğer ülkeler için yapılmıştır. Veri ve metodolojinin açıklanması ile ampirik analiz kısmına geçilmiştir. Son bölümde ise elde edilen bulgular değerlendirilerek ekonomik açıdan yorumlar ve politika önerileri sunulmuştur.

Latin Amerika'da DYY Yapısı

Asya, DYY girişlerinin en büyük alıcısıdır ve onu Latin Amerika izlemektedir. Küresel ekonomideki belirsizliklere rağmen, Latin Amerika ve Karayip ülkeleri son yıllarda önemli miktarda DYY çekmiştir. Bu bölgeye yatırım yapmak artık birçok uluslararası şirketin Kuzey Amerika, Avrupa ve Asya'daki ekonomik stratejilerinin temel direğidir. İlginç bir şekilde, Latin Amerika şirketleri de son zamanlarda bölge genelinde farklı ekonomik sektörlerde yatırımlar yapmış ve birçok Latin Amerika ülkesi için önemli bir DYY kaynağı haline gelmiştir.

Genel olarak hizmetler sektörü, bölgedeki hemen hemen tüm ekonomilerde DYY'nin en büyük payını almaktadır. Ancak doğal kaynakların ve imalatın göreceli önemi yerel koşullara bağlıdır. 1990'lardan bu yana, imalat sektöründe verimlilik arayan DYY, Meksika'da ve esas olarak Amerika Birleşik Devletleri'ne ihracat için mal üreten Orta Amerika ve Karayipler'deki bazı ülkelerde daha önemli olmuştur. Öte yandan, doğal kaynak arayan DYY, Güney Amerika ülkelerinde ve bazı Karayip ülkelerinde yoğunlaşmıştır. Özellikle Brezilya, iç pazar için üretim yapan önemli bir imalat sektörü ile daha

çeşitlendirilmiş bir model göstermiştir. Bu genel model yıllar içinde önemli ölçüde değişmemiştir.

Bu eğilimlerin altında yatan çeşitli gerekçeler vardır. Birincisi, ihracata yönelik üretim, Meksika'da yoğunlaşmıştır. Amerika Birleşik Devletleri ve Kanada pazarını hedefleyen yatırımcılar (elektronik, otomotiv veya havacılık sektörlerindeki yatırımcılar), bu alt pazarın sağladığı ticari entegrasyon ve bağlantılardan yararlanarak söz konusu pazarlardaki fırsatlardan yararlanmak için bu ülkeleri düşük maliyetli ihracat platformları olarak kullanabilirler. Bölge bu pazarlara sahiptir. Özellikle Meksika, Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması (NAFTA) yoluyla Amerika Birleşik Devletleri ve Kanada ile ticari entegrasyonu sayesinde ihracata yönelik üretime yatırım çekmede başarılı olmuştur. Meksika, ülke çapında genişleyen otomotiv imalat sektörü ile bu tür DYY'nin en büyük alıcısı olarak konumunu korumuştur. Ancak, ihracat için hedef pazarlara bağımlılık, Meksika ve bölgedeki benzer ülkelerdeki doğrudan yabancı yatırım girişlerinin bu pazarların getirebileceği belirsizlik ve dış şoklara karşı daha savunmasız olduğu anlamına gelmektedir. Güney Amerika'daki DYY girişi, hammadde arama ve pazar arama faaliyetlerinin bir karışımıydı. Hammadde arama modeli, yüksek emtia fiyatları ve bu alt bölgenin doğal kaynaklara sahip olması tarafından yönlendirilmekte ve bu alt bölgenin petrol, gaz, kömür vb. gibi doğal kaynakların ihracatına artan bağımlılığına yol açmaktadır. Petrol ve madencilikle ilgili endüstrilerde yabancı yatırımlar ve Şili (bakır madenciliği, güneş enerjisi, hidrokarbonlar), Brezilya ve Paraguay (petrol ve gaz çıkarma) gibi ülkelerde yeni kaynak yataklarının keşfedilmesine elverişli yatırım alanları arasındadır (Dal Bianco ve Loan, 2017, s.7).

Tablo 1: Ekonomi grupları ve bölgelere göre DYY girişleri (Milyar \$)

Ekonomiler/Bölge	2016	2017	2018
Dünya	1 919	1 497	1297
Gelişmiş Ekonomiler	1 198	759	557
Avrupa	612	384	172
Kuzey Amerika	508	302	291
Gelişmekte Olan Ekonomiler	656	691	706
Afrika	46	41	46
Asya	473	493	512
Latin Amerika ve Karayipler	135	155	147
Geçiş Ekonomileri	65	48	34

Kaynak: UNCTAD, 2019

Tablo 1'deki veriler gelişmekte olan ekonomiler içerisinde Latin Amerika ülkelerinin Asya ülkelerinden sonra en fazla DYY çeken ülkeler olduğunu göstermektedir. Tablo 2'de ki verilerden ise Latin Amerika ülkeleri içerisinde en fazla DYY girişi sağlayan ülkelerin Meksika, Brezilya, Şili, Kolombiya olduğu anlaşılmaktadır.

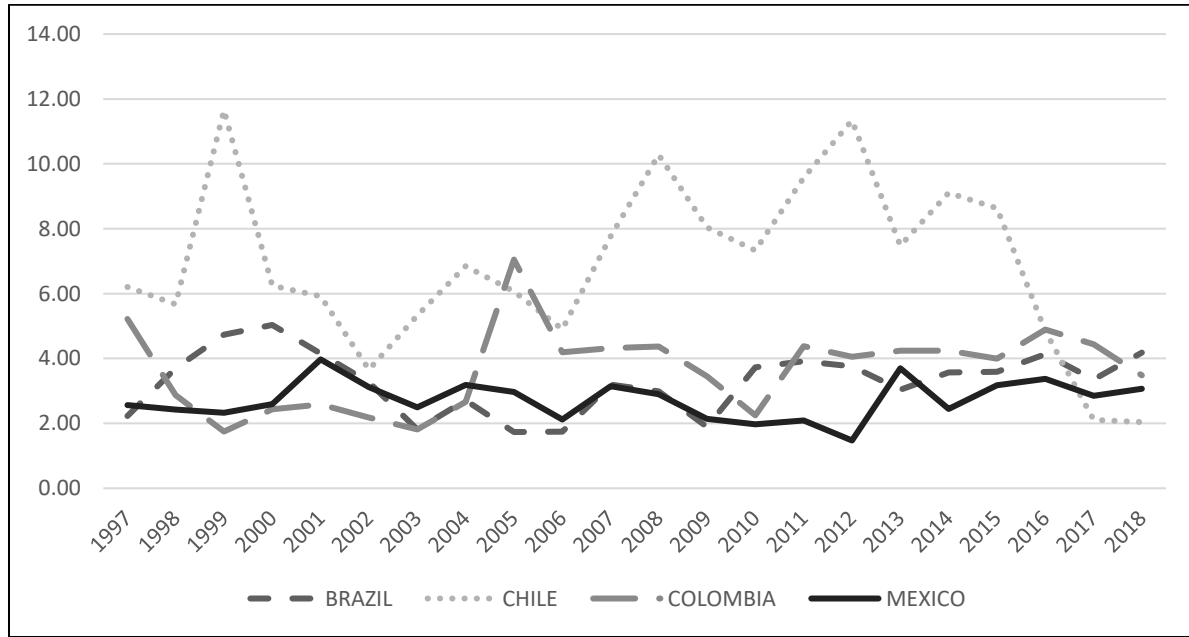
Tablo 2: Alıcı ülke ve alt bölgeye göre DYY girişleri, (Milyon \$)

Ülke	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Güney Amerika	129 761	171 492	182 615	139 669	141 334	123 042	112 535	111 712	120 949
Arjantin	11 333	10 840	15 324	9 822	5 065	11 759	3 260	11 517	11 717
Bolivya	643	859	1 060	1 750	657	555	335	712	302
<i>Brezilya</i>	<i>82 390</i>	<i>102 427</i>	<i>92 568</i>	<i>75 211</i>	<i>87 714</i>	<i>64 738</i>	<i>74 295</i>	<i>68 885</i>	<i>78 163</i>
<i>Şili</i>	<i>16 020</i>	<i>25 565</i>	<i>31 368</i>	<i>22 210</i>	<i>23 558</i>	<i>20 879</i>	<i>12 329</i>	<i>6 128</i>	<i>7 760</i>
<i>Kolombiya</i>	<i>6 430</i>	<i>14 647</i>	<i>15 040</i>	<i>16 210</i>	<i>16 169</i>	<i>11 724</i>	<i>13 848</i>	<i>13 837</i>	<i>11 535</i>
Ekvator	166	646	567	727	772	1 323	756	625	1 388
Paraguay	462	581	697	245	412	308	425	576	458

Peru	8 455	7 682	13 622	9 826	3 930	8 314	6 739	6 860	6 967
Uruguay	2 289	2 504	6 394	987	4 085	2 673	-520	2 640	1 773
Venezuela	1 574	5 740	5 973	2 680	-1 028	769	1 068	-68	886
Meksika	30 477	23 835	18 207	50 791	28 631	35 789	38 861	33 122	37 676
Toplam	171 528	209 953	214 644	205 704	190 969	176 430	169 207	162 137	177 012

Kaynak: Economic Commission for Latin America and the Caribbean (ECLAC), 2020.

2000'li yılların sonlarına kadar gelişmekte olan pazarların dünya çapında kademeli olarak açılması DYY büyümesini teşvik etmiştir. Ancak bu durum artık DYY'yi aynı ölçüde körüklememektedir. Son birkaç yıldır, ulusal güvenlik konularına veya stratejik teknolojilere dayanan yabancı mülkiyet kısıtlamaları yine ön planda olmuştur. Ticaret ve yatırım için uluslararası politika çerçevelerinin geliştirilmesine ilişkin belirsizlik de yatırımcı güvenini desteklememektedir (UNCTAD, 2019, s.14). Bu durum genel olarak bölgedeki DYY girişlerindeki azalmayı açıklamaktadır. Şekil 1'de ise, analize konu olan dört ülkeye ait DYY verileri bulunmaktadır. DYY yatırımlarının GSYİH içerisindeki payına bakıldığında Şili ekonomisinde DYY payının yüksek olduğu görülmektedir. Son yıllarda ise Meksika ekonomisinde DYY yatırımlarının payının düştüğü belirlenmiştir.

Şekil 1: DYY yatırımlarının GSYİH içerisindeki payı (%)

Literatür Araştırması

Literatür araştırmasında öncelikle Latin Amerika ülkeleri için yapılan araştırmalar derlenmiştir. Ruiz ve Pozo (2008); çalışmasında döviz kuru seviyelerinin ve döviz kuru belirsizliğinin ABD tarafından Latin Amerika'ya yapılan doğrudan yabancı yatırımlar üzerindeki etkisini analiz etmiştir. Ayrıca, döviz kuru belirsizliğini geçici (kısa vadeli) ve kalıcı (uzun vadeli) bileşenlere ayırarak, belirsizliğin doğasının önemli olup olmadığını araştırmışlardır. Ampirik bulgular, döviz kuru belirsizliğinin Latin Amerika'ya yönelik ABD yatırım akışları üzerinde olumsuz bir etkisi olduğu görüşünü desteklemektedir. Bunun yanında, yabancı yatırımları çoğunlukla caydıran şey, geçici belirsizlikten ziyade belirsizliğin sürekliliğidir. Buna karşılık, yatırımcıların döviz kuru seviyelerindeki kesikli hareketlerden etkilenmediği görülmektedir.

Clausen (2008); altı Latin Amerika ekonomisinde reel efektif döviz kuru belirsizliği ile toplam yatırım arasındaki ilişki hakkında yeni ampirik kanıtlar sunmuştur. Çalışmanın başlıca katkıları, ülkeye özgü yorumlamaya izin veren bir zaman serisi modelinde belirsizliğin doğrusal ve doğrusal olmayan etkilerini açıkça test etmesidir. Daha sonra değişkenlerin içselliğini hesaba katan bir GMM zaman serisi modelinde her ülke için (G)ARCH tabanlı bir belirsizlik ölçüsü oluşturulmuştur. Çalışmanın bulguları, yüksek seviyelerde reel efektif döviz kuru belirsizliğinin örneklemedeki tüm ülkelerde toplam yatırımı olumsuz etkilediğini ortaya koymaktadır.

Solomon ve Ruiz (2012); DYY'nin belirleyicileri olarak döviz piyasasından kaynaklanan politik risk ve makroekonomik belirsizliğin rolünü araştırmıştır. Bunun için Afrika, Asya ve Latin Amerika ekonomilerine ilişkin verileri kullanmıştır. Ayrıca, Afrika ekonomilerine yapılan DYY'nin düşük payı göz önüne alındığında, bu değişkenlerin Afrika'ya DYY akışları üzerindeki farklı etkilerine özel önem vermişlerdir. Çalışmanın sonuçları, genel olarak politik risk ve döviz kuru belirsizliğinin doğrudan yabancı yatırımları azalttığına işaret etmektedir. Politik risk etkisinin Afrika ekonomilerine yapılan DYY için daha fazla olduğu iddia edilmektedir.

Sánchez-Martín vd. (2014); 1990–2010 döneminde Latin Amerika'daki DYY'nin ana belirleyicilerini belirlemeyi amaçlamıştır. Bulgular, ticari açıklığın, düşük kısa vadeli borç seviyelerinin korunmasının ve ödemeler dengesi açığının, hükümet istikrarının ve düşük kamulaştırma riskinin doğrudan yabancı yatırım girişleri üzerindeki olumlu etkilerine işaret etmektedir. Son on yılda yatırım çerçevesi nispeten daha az istikrarlı hale geldiği için Arjantin, Bolivya, Ekvator ve Venezuela gibi ülkeler yabancı yatırımcıları çekmekte daha fazla zorlanmaktadır. Risk yönetimi perspektifinden bakıldığında, hem kamu çözümlerinin (devlet garantileri gibi) hem de özel kurumların, yabancı yatırım kararlarında yer alan belirsizliği azaltmada önemli rollere sahip olduğu belirtilmiştir.

Dal Bianco ve Loan (2017); 1990 ile 2012 yılları arasında 10 Latin Amerika ve Karayip ülkelerinde gözlemlenen DYY girişleri üzerindeki fiyat ve reel döviz kuru oynaklığının etkisini incelemiştir. Hem fiyat hem de döviz kuru oynaklığı serileri, Genelleştirilmiş Otoresif Koşullu Değişken Varyans modeli (GARCh) ile tahmin edilmiştir. Sabit Etkiler tahmincisi kullanılarak elde edilen sonuçlar, döviz kuru oynaklığının doğrudan yabancı yatırım üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir olumsuz etkisi bulunduğu sürece, histerezis teorisini ve opsiyon değerini doğrulamıştır. Fiyat oynaklığı değişkeninin etkisi ise olumlu ama önemsiz görünmektedir. Ayrıca, insan sermayesi ve ticari açıklık yabancı sermayeyi çekmenin anahtar faktörleridir.

Ghirelli vd. (2020); bir dizi Latin Amerika (LA) ekonomisi (Arjantin, Brezilya, Şili, Kolombiya, Meksika, Peru, Venezuela) ve bir bütün olarak LA bölgesi için İspanyol basımına dayalı olarak Ekonomik Politika Belirsizliği (EPU) endeksleri oluşturmuştur. Latin Amerika EPU şoklarının Amerikan ekonomileri ve İspanyol ekonomisi üzerindeki makroekonomik etkilerini incelemiştir. İspanyol ekonomisi üzerindeki uluslararası yayılma etkilerini incelemek için vektör otoresif modelleri uygulanmıştır. Sonuç olarak Latin Amerika bölgesinde EPU'daki beklenmeyen şokların, İspanya ve Latin Amerika ülkeleri arasındaki ticari ilişkileri önemli ölçüde azalttığını tespit etmişlerdir.

Diğer ülke grupları için yapılan araştırmalarda ise; Lemi ve Asefa (2003) çalışmasında, Afrika'daki bir ev sahibi ülke örneğine yönelik imalat ve imalat dışı ABD DYY akışları analiz edilmektedir. Enflasyon oranı ve reel döviz kurunun ekonomik belirsizlik göstergelerini oluşturmak için genelleştirilmiş bir otoresif koşullu değişken varyans (GARCh) modeli kullanılır. Çalışmanın sonuçları, toplam ABD DYY akışı için ekonomik ve

politik belirsizliklerin önemli endişeler olmadığını göstermektedir. Bununla birlikte, ABD'deki imalat ve imalat dışı doğrudan yabancı yatırım akışları için, ekonomik belirsizlikler yalnızca siyasi istikrarsızlık ve dış borç yükü ile birleştiğinde başlıca engellerdir.

Aizenman ve Marion (2004); belirsizliğin dikey ve yatay DYY üzerindeki etkisini incelemiştir. Çalışmada uygulanan model, daha fazla arz belirsizliğinin dikey DYY'den beklenen geliri azalttığını ancak yatay DYY'den beklenen geliri artırdığını göstermektedir. Daha büyük talep belirsizliği, her iki üretim modunda da beklenen geliri olumsuz etkilemektedir. Ev sahibi ülkedeki belirsizlik, çok uluslu şirket için dikey modda yatay modda olduğundan daha maliyetlidir. DYY'yi etkilediği düşünülen ev sahibi ülke özelliklerine göre, oynaklığın ve ülke riskinin DYY üzerinde olumsuz etkiye sahip olduğuna dair kanıtlar bulunmuştur.

Busse ve Hefeker (2007); makalesinde politik risk, kurumlar ve doğrudan yabancı yatırım girişleri arasındaki bağlantıları araştırmıştır. 1984 ila 2003 yıllarını kapsayan ve 83 gelişmekte olan ülkeden oluşan bir veri örneği için, çok uluslu şirketlerin faaliyetlerinde en önemli göstergeleri belirlemiştir. Bulgular yabancı yatırım girişlerinin son derece önemli belirleyicilerinin politik istikrar, iç ve dış çatışmalar, yolsuzluk ve etnik gerilimler, hukuk ve düzen, hükümetin demokratik hesap verebilirliği ve bürokrasi kalitesi olduğunu göstermiştir.

Gilchrist vd. (2014); çalışmasında mikro ve makro düzeydeki bulgulara göre, kendine özgü belirsizlikteki dalgalanmaların yatırım üzerinde büyük bir etkiye sahip olduğunu belirtmiştir. Yazarlara göre belirsizliğin yatırım üzerindeki etkisi, öncelikle kredi marjlarındaki değişiklikler yoluyla ortaya çıkar ve kredi marjlarındaki yenilikler belirsizlik seviyesinden bağımsız olarak yatırım üzerinde güçlü bir etkiye sahiptir. Bu bulgular, belirsizlik şoklarının geleneksel "bekle ve gör" etkisinin ekonomik önemine ilişkin bir soruyu gündeme getirmektedir. Ayrıca belirsizlikteki dalgalanmalar finansal bozulmalara yol açarak makroekonomik sonuçları etkilemiştir.

Asamoah vd. (2016); "Makroekonomik belirsizlik, doğrudan yabancı yatırım ve kurumsal kalite: Sahra Altı Afrika'dan Kanıtlar" isimli makalesinde 1996-2011 döneminde Sahra Altı Afrika bölgesindeki 40 ülkede kurumsal kalitenin makroekonomik oynaklık ile DYY arasındaki ilişkiyi nasıl yumuşattığını incelemiştir. GARCH modelleri makroekonomik belirsizliğin oynaklığını modellemek için kullanılmıştır. Dinamik panel modeli tahmini ile doğrudan yabancı yatırım ile makroekonomik değişkenlerin oynaklığı arasındaki ilişki analiz edilmiştir. Makroekonomik belirsizliğin doğrudan yabancı yatırım akışını olumsuz etkilediğini, kurumsal kalitenin ise diğer kontrol değişkenlerinin varlığında doğrudan yabancı yatırım akışını artırdığını bulmuştur. Kurumsal kalite ile makroekonomik belirsizlik arasındaki etkileşim, ekonomik belirsizliğin doğrudan yabancı yatırım akışı üzerinde oluşturduğu ilk olumsuz etkiyi azaltmaktadır.

Gelişmekte olan ülkeler için yapılan başka bir çalışmada Yalçinkaya ve Aydın (2017); ekonomik ve politik belirsizliklerinin gelişmiş G-7 ve gelişmekte olan BRC (Brezilya, Rusya, Çin) ülkelerinin ekonomik büyüme performansları üzerindeki etkilerini 1997- 2015 dönemi için incelemiştir. Çalışma sonucunda, inceleme döneminde G7+BRC ülkelerinde ekonomik ve politik belirsizliklerin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerinin negatif yönlü ve istatistiki açıdan anlamlı olduğu tespit edilmiştir.

Başka bir araştırma makalesinde Hsieh vd. (2019); yakın zamanda geliştirilen Ekonomik Politika Belirsizlik Endeksini (EPU Endeksi), hem ABD hem de ABD tarafından Yurtdışı Doğrudan Yatırım (USDIA) yapılan 20 ev sahibi ülkeden oluşan bir panelde Panel VAR yöntemi ile araştırmıştır. Sonuçlar, ekonomi politikası belirsizliği seviyesi ile ABD'den dışarıya DYY akışı arasında güçlü bir nedensel bağlantı

olduğunu göstermektedir. Yurtiçi EPU Endeksi'ndeki bir şoktan sonra dörtte üç oranında zirve yaptığı ve ev sahibi ülkenin EPU Endeksi'ndeki bir şoktan sonra iki çeyrek azaldığı tespit edilmiştir.

Azzimonti (2019); yeni bir gösterge olan Trade Partizan Conflict Index (TPCI) endeksini¹ kullanarak ABD ekonomisi için ticaret politikasıyla ilgili partizan çatışmalarının doğrudan yabancı yatırım akışlarını nasıl etkilediğini analiz etmiştir. Partizan çatışması, sınır ötesi sermaye akışlarının evrimi ile ilgili olup, yatırımdan beklenen getiriler, ticaret politikasının zamanlaması, boyutu ve bileşiminin belirsizliğini kapsamaktadır. Yazar 1985'ten 2016'ya kadar olan verileri kullanarak, TPCI'nin DYY akışlarında önemli bir düşüşle ilişkili olduğunu kanıtlamıştır. Bunun yerine ana ülkelerden oluşan bir panelden elde edilen ayrıştırılmış (yıllık) veriler dikkate alındığında da bu etki mevcuttur.

Başka bir çalışmada Canh vd. (2020); 2003-2013 döneminde 21 ekonomi için yerel ekonomi politikası belirsizliğinin (EPU) ve Dünya Belirsizliğinin (WUI) DYY üzerindeki etkilerini incelemiştir. Doğrusal panel veri modellerinin sıralı (iki aşamalı) tekniği kullanılmıştır. Sonuç olarak yerel EPU'nun artmasının doğrudan yabancı yatırım girişlerini olumsuz etkilediği, 143 ülkenin ekonomi politikası belirsizlik ölçüsünü içeren Dünya Belirsizliği (WUI) endeksinin yerel EPU seviyesi ile birleştirildiğinde, ev sahibi ekonomilere yönelik DYY girişleri üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Bulgular, yurtiçi ekonomik politika belirsizliğinin DYY girişleri üzerinde olumsuz bir etkisi olmasına rağmen; küresel (dünya) ekonomi politikası belirsizliğinde bir artışın ülkeye yapılan DYY girişlerini artırabileceğini göstermektedir.

Nguyen ve Lee (2021); 1996- 2017 yılları arasında 116 ülkeden oluşan küresel bir örneklem kullanarak belirsizliğin ve finansal gelişmenin DYY girişleri üzerindeki etkilerini analiz etmiştir. Çalışmanın temel bulguları, ekonomi politikası belirsizliğinin daha yüksek düzeyde olduğu ekonomilerin daha düşük DYY girişleri elde ettiğini desteklemektedir. Ayrıca, daha yüksek düzeyde finansal piyasa gelişimine sahip ülkeler daha fazla DYY girişi çekse de daha gelişmiş finansal piyasaların varlığında bile yerel belirsizliğin bir engel olmaya devam etmekte ve dolayısıyla DYY girişlerini caydırmaktadır. Sonuçları daha da desteklemek için düşük ve alt-orta gelirli, üst-orta gelirli ve yüksek gelirli ülkeler üzere üç alt örnek test edilmiştir. Bu alt örnekler için, belirsizlik arttıkça, DYY girişlerinin düşük gelirli ekonomilerden daha istikrarlı yüksek gelirli ülkelere kaydığını, yabancı yatırımcıların istikrarsız ve riskli ülkelere kaçındığını, sözde güvenli liman etkisini yansıttığını belirtmiştir.

Genel olarak literatür incelendiğinde ekonomik ve politik belirsizliğin doğrudan yabancı yatırım üzerindeki etkilerine ilişkin ampirik kanıtlar değişkenin olumsuz etkisine işaret etmektedir. Buna karşılık Wheeler ve Mody (1992), ABD DYY'sini açıklamada politik riski önemsiz bulmaktadır. Bir başka şaşırtıcı bulguda ise Tuman ve Emmert (2004); zayıf bir insan hakları sicilinin ve askeri darbelerin ABD'nin Latin Amerika'ya yönelik DYY yatırımlarını olumlu etkilediğini bulmuşlardır (Solomon ve Ruiz, 2012, s.184).

Veri ve Metodoloji

Çalışmada 1997-2018 dönemi verileri ile DYY ile belirsizlik arasındaki ilişki analiz edilmiştir. Veri döneminin 2018 ile sınırlanmasının nedeni WUI'nin 2018 yılına kadar elde

¹ Ticari partizan çatışma endeksi, medya tarafından bildirildiği üzere tarifeler, sübvansiyonlar ve ticaret anlaşmaları gibi konularda politika yapımcılar arasındaki politik anlaşmazlığın gelişimini takip etmektedir.

edilebilmesidir. Belirsizliğin DYY üzerindeki etkisini incelemek için seçilen Latin Amerika ülkeleri Brezilya, Meksika, Kolombiya ve Şili'dir. Bu ülkelerin seçilme sebebi Latin Amerika bölgesi içerisinde en fazla DYY çeken ülkeler olmasıdır.

Bağımlı değişken DYY; FDI simgesi ile gösterilmiştir. WUI ise 1950'lerden 2018'e kadar 143 ülke için WUI zaman serisini içerir. Dünya Belirsizlik Endeksi, Economist Intelligence Unit'in ülke raporlarında metin madenciliği yaparak dünya genelinde belirsizliği izleyen yeni bir ölçüdür. Endeks 143 ülke için kullanılabilir. WUI; Economist Intelligence Unit (EIU) ülke raporlarındaki "belirsiz" (veya onun varyantı) kelimesinin yüzdesi sayılarak hesaplanır. WUI daha sonra 1.000.000 ile çarpılarak yeniden ölçeklendirilir. Daha yüksek bir sayı, daha yüksek belirsizlik anlamına gelir ve bunun tersi de geçerlidir. Örneğin, 200'lük bir indeks, tüm kelimelerin yüzde 0.02'sini oluşturan kelime belirsizliğine karşılık gelir; bu, EIU raporlarının ortalama olarak yaklaşık 10.000 kelime uzunluğunda olduğu göz önüne alındığında, rapor başına yaklaşık 2 kelime anlamına gelir. Bu veri kümesi, küresel düzeyde olduğu kadar gelir, bölge ve ülke düzeylerine göre de WUI içerir. Kontrol değişkenleri olarak ekonomik büyüme (GRW-yıllık %), reel faiz oranı (INT), enflasyonu temsilen tüketici fiyat endeksi (CPI-2010=100), reel döviz kuru (EXC) seçilmiştir. WUI değişkenine ilişkin veriler <https://worlduncertaintyindex.com> adresinden elde edilmiştir. Diğer tüm değişkenlere ait veriler ise Dünya Bankası veri tabanından (<https://data.worldbank.org/>) alınmıştır.

Çalışmada öncelikle yatay kesit bağımlılığı test edilmiştir. Analizde, paneli oluşturan ülkeler (yatay kesit birimler) arasındaki olası ilişkinin-bağımlılığın dikkate alınmaması elde edilen bulguların yanlı olmasına neden olabilmektedir. Pesaran (2004) CD testi araştırmaya dahil edilmiştir. Testin hipotezleri aşağıdaki şekildedir:

H_0 : Yatay kesit bağımlılığı yoktur.

H_1 : Yatay kesit bağımlılığı vardır.

Test sonucunda elde edilecek olasılık değerinin 0.05'ten küçük olması %5 anlamlılık düzeyinde, H_0 hipotezi reddedildiği anlamına gelmektedir. Bu durumda paneli oluşturan birimler arasında yatay kesit bağımlılığı olduğuna karar verilmektedir (Hacıevliyagil vd. 2020, s.142).

İkinci olarak Wooldridge (2002) tarafından geliştirilen Otokorelasyon testi uygulanmıştır. Lineer panel veri modellerindeki seri korelasyon, standart hataları saptırdığından ve sonuçların daha az verimli olmasına neden olduğundan, araştırmacıların bir panel veri modelinde kendine özgü hata teriminde seri korelasyonu tanımlaması gerekir. Wooldridge (2002) tarafından tesadüfi veya sabit etkili tek yönlü modellerde seri korelasyon için türetilen bu test genel koşullar altında uygulanabilir. Wooldridge testi makul büyüklükteki örneklerde iyi boyut ve güç özelliklerine sahip olduğuna dair simülasyon kanıtları sunmaktadır (Druker, 2003, s.168).

Panel birim kök testlerinde ortak bir birim kök bulunduğuna dair boş hipotezin reddedilmesi, panelde yer alan ülkelerin söz konusu değişken açısından birbirine yakınsadığını göstermektedir. Çalışmada uygulanan panel birim kök testlerinden Breitung (2000) panel birim kök testlerinde ortak bir birim kökün varlığına dair boş hipotez test edilmektedir. Diğer birim kök testi Hadri (2000), her bir "i" için deterministik bir trend etrafında durağan olduğu boş hipotezine karşı alternatifinin bir birim köke sahip olduğu bir panel için Lagrange Çarpanı (LM) testine dayanan ve z istatistiği kullanılan kalıntı temelli bir LM testi önermiştir. Hadri testinin diğer testlerden farkı, temel hipotez "birim kök olmadığını" alternatif hipotez ise "tüm panelin birim köklü olduğunu" varsaymasıdır (Kamacı, 2015, s.101).

Harris ve Tzavalis (1999) tarafından geliştirilen birim kök testinde ise test istatistiklerinin sınırlayıcı dağılımlarının normal olduğu gösterilmiştir. Zaman boyutunun sabit olduğu varsayımı, dağılımlar için analitik ifadeler türetilmesini sağlamaktadır. Veri üretme sürecinin başlangıç koşullarına göre benzerlik, sabit etkili kukla değişkenleri regresyon modeline dahil ederek elde edilirken, veri üretme sürecindeki sabit etkilere göre benzerlik, her bir bireysel birim için doğrusal bir deterministik eğilim dahil edilerek elde edilir. Sabit etkiler veya bireysel eğilimler regresör olarak dahil edildiğinde otoregresif parametrenin tahmincisi tutarsızdır ve bu nedenle test istatistikleri uygun şekilde ayarlanmalıdır. Monte Carlo kanıtları, önerilen testlerin nominal %5 düzeyine çok yakın ampirik boyuta ve tek zaman serisi durumu için karşılık gelen birim kök testlerinden önemli ölçüde daha fazla güce sahip olduğunu göstermektedir (Harris ve Tzavalis, 1999, s.201).

Değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişki Kao ve Pedroni eşbütünleşme testleri ile irdelenmiştir. Kao'nun (1999) önerdiği DF tipi dört istatistikten ilk ikisi denklemdeki hatalar için regressörlerin (bağımsız değişkenlerin) dışsallığının varsayarken diğer ikisi içsel regresörlere dayanmaktadır. Ayrıca Kao (1999) bir ADF test istatistiği de önermektedir. Son olarak, içsellğe izin veren ADF istatistiği, uzun dönemli koşullu varyanslardan parametrelerin türetilmesini içermektedir.

Pedroni (1999) testinde uzun dönem kovaryans matrisinin heterojenliğine izin vermesi ile tüm i birimleri boyunca eğim parametrelerinin her bir i ve heterojenliği için yedi panel eşbütünleşme istatistiği türetmektedir. Dört istatistiğin ilk kategorisi boyut içi istatistik olarak tanımlanır ve bir varyans oranı istatistiğini, parametrik olmayan Phillips ve Perron tipi ρ - istatistik, parametrik olmayan Phillips ve Perron tipi t istatistiği ve bir Dickey-Fuller (DF) içermektedir. Üç panel eşbütünleşme istatistiğinin ikinci kategorisi, boyutlar arası istatistik olarak tanımlanır ve grup ortalaması yaklaşımına dayanır (Gutierrez, 2003, s.107).

Çalışmada kullanılan uzun dönemli katsayı tahmin modeli Panel FMOLS'dur. Phillips ve Hansen (1990) tarafından geliştirilen Panel FMOLS tahmincisi eşbütünleşik regresyonların optimal tahminlerini elde ederken içsellik sorununu ve otokorelasyon etkisini açıklamaktadır. Bu test, kontrol değişkenlerin I(1) veya I(0) olduğu durumlarda da uygulanabilir. FMOLS yönteminde oluşturulan eşitlik aşağıdaki gibidir:

$$y_t = Ax_t + u_{0t} \quad (1)$$

Burada A , $n \times m$ boyutunda bir matristir. x_t , $m=(m_1+m_2)$ boyutunda eşbütünleşik vektördür. Pedroni (2000) farklı panel eşbütünleşme tahmin yöntemlerinin asimptotik özelliklerini analiz ettiği çalışmasında FMOLS yönteminin küçük örneklerde bile güçlü (robust) sonuçlar verdiğini ileri sürmektedir (Akbaş ve Şentürk, 2013, s.53).

Ampirik Bulgular

Çalışmanın analiz kısmında öncelikle değişkenlere ait frekans değerleri sunulmuştur. Tablo 3'ten görüldüğü üzere toplamda 88 gözlem yer almıştır. Özellikle EXCH değişkeninde minimum ve maksimum değerler arasında çok fark olduğu ve buna bağlı olarak standart sapmasının yüksek olduğu görülmektedir. WUI değişkeni ise 0 ile 4,3 aralığında değişmektedir. CPI değişkenine bakıldığında ise %40 ile %161 aralığında olduğu görülmekte ve bu ülkelerde yüksek enflasyona işaret etmektedir.

Tablo 3: Değişkenlere Ait Frekans Değerleri

Variable	Obs	Mean	Std. Dev.	Min	Max
FDI	88	4.142118	2.227373	1.473415	11.65435
EPU	88	111.3914	51.52762	27.00091	346.49
WUI	88	.9286527	.7254573	0	4.360802

GRW	88	3.016133	2.56044	-5.285744	7.528226
INT	88	14.34011	17.98615	-11.13796	77.61684
EXCH	88	699.9594	947.1513	1.077992	3054.122
CPI	88	91.94424	27.74723	40.506	161.3738

Tablo 4'ten görüldüğü üzere Pesaran (2007)'in yatay kesit bağımlılığı testinde olasılık değerinin %5'in üzerinde çıkması sonucu ' H_0 : Değişkenler arasında yatay kesit bağımlılığı sorunu yoktur' hipotezi reddedilememiştir. Yani değişkenler arasında yatay kesit bağımlılığı sorunu yoktur.

Tablo 4: Yatay Kesit Bağımlılığı ve Otokorelasyon Testi Sonuçları

<i>Yatay Kesit Bağımlılığı</i>			
Pesaran's test	-1.177	Prob	0.2393
<i>Otokorelasyon Testi</i>			
Wooldridge test	146.407	Prob	0.0012

Yine Wooldridge'in otokorelasyon testinde bakıldığında olasılık değerinin %5'in altında olması sonucu '*Değişkenler arasında otokorelasyon sorunu vardır*' hipotezi kabul edilmektedir. Yani değişkenler arasında otokorelasyon vardır.

Tablo 5: Birim Kök Testleri Sonuçları

	Breitung		Hadri		Harris-Tzavalis		
	İstatistik	p-değeri	İstatistik	p-değeri	İstatistik	Z-bar	p-değeri
FDI	-3.3796	0.0004	0.5753	0.2826	0.4415	-6.3233	0.0000
EPU	-2.5213	0.0058	13.0126	0.0000	0.7051	-2.4301	0.0075
WUI	-1.5391	0.0619	5.1291	0.0000	0.5403	-4.8637	0.0000
GRW	-3.4580	0.0003	1.4348	0.0757	0.2465	-9.2053	0.0000
INT	-1.4794	0.0695	12.6550	0.0000	0.6627	3.0557	0.0011
EXCH	1.7731	0.9619	5.0736	0.0000	0.8065	0.9312	0.1759
CPI	7.3486	1.0000	25.3721	0.0000	1.0185	2.1998	0.9861

Analize konu olan serilerde yatay kesit bağımlılığı bulunmadığı için bu testler (birinci nesil) tercih edilmiştir. Breitung testine göre INT, EXCH, CPI değişkenleri düzeyde durağan değilken diğer değişkenler düzeyde durağandır. Hadri birim kök testine göre ise, EPU, INT, EXCH, CPI değişkenleri birim kök içerirken FDI ve GRW değişkenleri birim kök içermemektedir. Harris-Tzavalis birim kök testine göre ise CPI ve EXCH değişkenleri düzeyde durağan iken diğer değişkenler düzeyde durağan olmayıp birim kök içermektedir.

Tablo 6: Eşbütünleşme Testleri Sonuçları

	İstatistik	p-değeri
KAO		
Modified Dickey-Fuller	5.2467	0.0000
Dickey-Fuller	3.4260	0.0003
Augmented Dickey-Fuller	-2.0935	0.0182**
Unadjusted modified Dickey-Fuller	5.9951	0.0000
Unadjusted Dickey-Fuller	3.5614	0.0002
PEDRONİ		
Modified Phillips-Perron	2.2487	0.0123
Phillips-Perron	1.4365	0.0754
Augmented Dickey-Fuller	2.1616	0.0153**

Kao ve Pedroni (parametrik) testlerinde, maksimum gecikme uzunluğu otomatik olarak alınmış ve optimal gecikme uzunluğu Schwarz bilgi kriterine göre belirlenmiştir.

Hem Kao hem de Pedroni eşbütünleşme testi sonuçlarına göre '*Değişkenler arasında kointegrasyon ilişkisinin olmadığını*' varsayan H_0 hipotezi reddedilmektedir. Dolayısı ile değişkenler arasında uzun dönemde bir eşbütünleşme ilişkisi vardır.

Tablo 7: Panel FMOLS Testi Sonuçları

Değişkenler	Katsayı	Std. Hata	t-istatistik	Olasılık
WUI	-1.246276*	0.024285	-51.31877	0.0000
GRW	0.056857*	0.005908	9.624416	0.0000
INT	-0.002037	0.002374	-0.857951	0.3940
EXCH	9.832005*	3.60E-05	2.726877	0.0082
CPI	0.040490*	0.007164	5.651994	0.0000
R-kare	0.981681	Ortalama bağ. değ.	4.151847	
Düzeltilmiş R-kare	0.977306	S.D. bağımlı var	0.928861	
Regresyon std. Hata	0.139927	Toplam kare kalıntısı	1.311838	
Uzun dönem varyans	0.011665			

* notasyonu %1 düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir. Gecikme uzunluğu Schwarz kriterine göre 1 olarak belirlenmiştir.

Değişkenler arasında uzun dönemli ilişki bulunmasıyla eşbütünleşme vektör tahmincileri yoluyla katsayı tahminini mümkün olmaktadır. Bu bağlamda, FMOLS tahmincileriyle tahmin yapılarak tahmin sonuçları Tablo 7’de sunulmuştur. Faiz değişkeni haricinde diğer değişkenlerin katsayıları %1 önem düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı ve işaretleri beklenildiği gibidir.

Sonuç

Bu çalışmada seçilmiş Latin Amerika ekonomilerinde DYY ile belirsizlik arasındaki ilişki araştırılmıştır. Bu ilişkiyi açıklamada Abel’in (1983) belirsizliğin DYY’yi artırması gerektiğini ileri süren, Dixit ve Pindyck’in (1994) ise histeresis ve opsiyon değeri teorileri test edilmiştir.

Kao ve Pedroni eşbütünleşme testleri sonuçlarına göre uzun dönemde değişkenlerin birbiri ile arasında %5 anlamlılık düzeyinde ilişki tespit edilmiştir. Eşbütünleşik seriler için Panel FMOLS tahmincisi yöntemi ile katsayılar hesap edilerek değişkenlerin DYY üzerindeki etkisi belirlenmiştir. Buna göre dünya belirsizlik endeksinin DYY üzerinde negatif etkisi olduğu sonucuna varılmıştır. Test sonuçları belirsizlikte meydana gelen %1’lik artışın DYY giriş miktarında %1,24’lük azalışa yol açacağına işaret etmektedir.

Panel FMOLS tahmin sonuçları seçilmiş Latin Amerika ülkelerinde doğrudan yabancı yatırımını etkileyen en önemli değişkenin reel döviz kuru olduğunu göstermiştir. Sonuçlara göre döviz kurunda meydana gelen %1’lik artış, doğrudan yabancı yatırım girişlerinde %9,83 oranında artışa yol açmaktadır. Bu sonuç teoriye uygundur. Çünkü döviz kurunun artması bu ülkelere yatırım yapacak yabancı ülkelerin para biriminin değerlenmesine yol açacaktır. Bu durumda yatırım yapacak ülkelerin hareket alanı artarak daha fazla yatırım imkanı sağlanabilir.

Enflasyonu temsil eden CPI değişkeninin katsayı pozitifdir. Yani enflasyon artışı DYY’yi arttırmaktadır. Çünkü yatırım yapan tüm ekonomik birimlerin amacı kar elde etmektir. Bunun yanında söz konusu ülkeler gelişmekte olan ekonomiler olduğu için enflasyon oranının yükselmesi olağandır. Enflasyonist ortamlar yüksek kar durumu sağlayacağından bu ülkelere DYY girişi sağlanacaktır. Ayrıca iktisadi teori açısından bakıldığında döviz kuru ile CPI değişkenlerinin işaretlerinin pozitif olması tutarlıdır. Çünkü döviz kurunun yükselmesi bu tür ekonomilerde enflasyonist etkiye yol açmaktadır. DYY üzerinde pozitif etkiye sahip bir diğer değişken büyüme değişkenidir. Ekonomik büyüme oranındaki %1’lik bir artış DYY girişlerinde %0,06 düzeyinde artış sağlanacaktır. Dolayısı ile yüksek büyümeye sahip ülkelerin yabancı yatırımcılar açısından cazip ülkeler olduğu ifade edilebilir.

Sonuç olarak bakıldığında; analize konu olan ekonomilerde histerezis ve opsiyon değeri teorilerinin geçerli olduğu görülmektedir. Bulgular Solomon ve Ruiz (2012); Ghirelli vd. (2020); Canh vd. (2020) tarafından yapılan çalışma sonuçlarına benzerlik göstermektedir. UNCTAD (2019) raporunda belirtildiği gibi ticaret ve yatırım için uluslararası politika çerçevelerinin gelişimine ilişkin belirsizlik yatırımcı güvenini desteklememektedir. Çoğunlukla iç politikayla ilgili belirsizlikler nedeniyle DYY girişleri daralabilmektedir. Latin Amerika ülkeleri dünya genelinde yaygın bir kanı olan çok riskli oldukları algısını değiştirmeye çalışmalıdır. Ayrıca bu ülkeler kurumsallık yapılarını iyileştirmelidir. Siyasi risklerde bu ekonomilerde belirsizliği arttırmakta ve DYY girişlerini azaltmaktadır. Siyasi risklerin azaltılması yatırım artışı ile sonuçlanabilir.

Kaynakça

- Abel, A. (1983). Optimal Investment under Uncertainty. *Am. Econ. Rev.* 73, 228–233.
- Ahir, H., Bloom, N., & Furceri, D. (2020). 60 years of uncertainty. *Finance & Development*, 57 (001).
- Aizenman, J. & Marion, N. (2004). The merits of horizontal versus vertical FDI in the presence of uncertainty. *Journal of International economics*, 62(1), 125-148.
- Akbaş, Y. & Şentürk, M. (2013). MENA Ülkelerinde Elektrik Tüketimi İle Ekonomik Büyüme Arasındaki Karşılıklı İlişkinin Analizi. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (41), 45-67.
- Asamoah, M. E. Adjasi, C. K. & Alhassan, A. L. (2016). Macroeconomic uncertainty, foreign direct investment and institutional quality: Evidence from Sub-Saharan Africa. *Economic Systems*, 40(4), 612-621.
- Azzimonti, M. (2019). Does partisan conflict deter FDI inflows to the US?. *Journal of International Economics*, 120, 162-178.
- Baker, S. Bloom, R., N. & Davis, S. J. (2016). Measuring Economic Policy Uncertainty. *Quarterly Journal of Economics* 131 (4), 1593–1636.
- Bloom, N. (2009). The Impact of Uncertainty Shocks. *Econometrica* 77(3), 623–85.
- Buchanan, B. G., Le, Q. V., & Rishi, M. (2012). Foreign direct investment and institutional quality: Some empirical evidence. *International review of financial analysis*, 21, 81-89.
- Busse, M., & Hefeker, C. (2007). Political risk, institutions and foreign direct investment. *European journal of political economy*, 23(2), 397-415.
- Canh, N. P., Binh, N. T., Thanh, S. D., & Schinckus, C. (2020). Determinants of foreign direct investment inflows: The role of economic policy uncertainty. *International Economics*, 161, 159-172.
- Clausen, B. (2008). Real effective exchange rate uncertainty, threshold effects, and aggregate investment: Evidence from Latin American countries (No. 2008/2). IWP discussion paper.
- Çubukcu, F. Türkmen, A. & Emsen, Ö. S. (2021). Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının İhracata Yönelik veya İthal İkameci Etkileri-Türkiye Tekstil Sektörü Üzerine Bir Araştırma. *Gaziantep University Journal of Social Sciences* , 20 (4) , 1647-1668 . DOI: 10.21547/jss.907372.
- Dal Bianco, S., & Loan, N. C. T. (2017). FDI inflows, price and exchange rate volatility: New empirical evidence from Latin America. *International Journal of Financial Studies*, 5(1), 6.
- Dixit, A. (1989). Entry and Exit Decisions under Uncertainty. *Journal of Political Economy* 97(31), 620–638.
- Dixit, A. & Pindyck, R. (1994). *Investment under Uncertainty*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Drukker, D. M. (2003). Testing for serial correlation in linear panel-data models. *The stata*

- journal, 3(2), 168-177.
- Economic Commission for Latin America and the Caribbean (ECLAC), (2020), Foreign direct investment (FDI) inflows into Latin America and the Caribbean.
- Ghirelli, Corinna and Perez, Javier J. and Urtasun, Alberto, Economic Policy Uncertainty in Latin America: Measurement using Spanish Newspapers and Economic Spillovers (July 27, 2020). Banco de Espana Working Paper No. 2024, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3661499> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3661499>.
- Gilchrist, S., Sim, J. W., & Zakrajšek, E. (2014). Uncertainty, financial frictions, and investment dynamics (No. w20038). National Bureau of Economic Research.
- Gutierrez, L. (2003). On the power of panel cointegration tests: a Monte Carlo comparison. *Economics Letters*, 80(1), 105-111.
- Hacıevliyagil, N. , Şit, A. & Tuna, İ. (2020). Finansal Krizlerde İçeren Dönemlerde Sermaye Yapısının Finansal Performans Üzerine Etkisi: Türk Bankacılık Sektörü Üzerine Bir Uygulama. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* , Autumn Special Issue I/II (en) , 139-148 . Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/gopsbad/issue/57502/730303>
- Hadri, K. (2000). Testing for Stationarity in Heterogeneous Panels. *Econometrics Journal* 3: 148-161.
- Harris, Richard D.F. & Tzavalis, E. (1999). Inference for Unit Roots in Dynamic Panels Where the Time Dimension is Fixed. *Journal of Econometrics*, 91, pp.201-226
- Hsieh, H. C., Boarelli, S., & Vu, T. H. C. (2019). The effects of economic policy uncertainty on outward foreign direct investment. *International Review of Economics & Finance*, 64, 377-392.
- Ju, J., & Wei, S. -J. (2007). Domestic institutions and the bypass effect of financial globalization. NBER working paper 13148.
- Kamacı, A. (2015). Enflasyon ve Döviz Kuru İlişkisi: 25 Avrupa Birliği Ülkesi İçin Panel Eşbütünlük ve Nedensellik Analizi, *Sakarya İktisat Dergisi* , 4 (1) , 89-111 . Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/sid/issue/30099/324753>
- Kao, C. (1999). Spurious regression and residual-based tests for cointegration in panel data. *Journal of econometrics*, 90(1), 1-44.
- Leahy, J., & Whited. T. (1996). The Effect of Uncertainty on Investment: Some Stylized Facts. *Journal of Money, Credit and Banking* 28 (1): 64–83
- Lemi, A., & Asefa, S. (2003). Foreign direct investment and uncertainty: Empirical evidence from Africa. *African Finance Journal*, 5(1), 36-67.
- Nguyen, C. P., & Lee, G. S. (2021). Uncertainty, financial development, and FDI inflows: Global evidence. *Economic Modelling*, 99, 105473.
- Pedroni, P. (1999). Critical values for cointegration tests in heterogeneous panels with multiple regressors. *Oxford Bulletin of Economics and statistics*, 61(S1), 653-670.
- Pedroni, P. (2000). Fully Modified OLS for Heterogeneous Cointegrated Panels, *Advances in Econometrics*, 15, pp. 93–130.
- Pesaran, M. H. (2004), General Diagnostic Tests For Cross Section Dependence In Panels, University of Cambridge Working Papers in Economics, No. 0435, University of Cambridge, Faculty of Economics: 1-39.
- Peseran. M. H. (2007). A Simple Panel Unit Root Test in the Presence of Cross Section Dependence. *Journal of Applied Econometrics*, 22(2), pp. 265-312.
- Phillips, P.C. ve Hansen, B.E. (1990). Statistical Inference in Instrumental Variables Regression with I (1) Processes. *The Review of Economic Studies*, 57, 99-125
- Ruiz, I., & Pozo, S. (2008). Exchange rates and US direct investment into Latin America. *Journal of International Trade and Economic Development*, 17(3), 411-438.
- Sánchez-Martín, M. E., De Arce, R., & Escribano, G. (2014). Do changes in the rules of the
-

-
- game affect FDI flows in Latin America? A look at the macroeconomic, institutional and regional integration determinants of FDI. *European Journal of Political Economy*, 34, 279-299.
- Solomon, B., & Ruiz, I. (2012). Political risk, macroeconomic uncertainty, and the patterns of foreign direct investment. *The International Trade Journal*, 26(2), 181-198.
- Tuman, J. P., & Emmert, C. (2004). The Political Economy of U.S. Foreign Direct Investment in Latin America: A Reappraisal. *Latin American Research Review* 39(3): 9–28.
- UNCTAD. (2019). *World Investment Report (WIR)*, Geneva: UNCTAD.
- Wheeler, D., & Mody, A. (1992). International Investment Location Decisions: The Case of U.S. Firms. *Journal of International Economics* 33(1): 57–76.
- Wolf, M. (2008). *Fixing global finance*: John Hopkins Press.
- Wooldridge, J. M. (2002). *Econometric Analysis of Cross Section and Panel Data*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Yalçinkaya, Ö. & Aydın, H. I. (2017). Ekonomik ve Politik Belirsizliğin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri: G-7+ BRC Ülkeleri Üzerine Bir Panel Veri Analizi (1997-2015). *Ege Academic Review*, 17(3).
-

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Determination of Financial Literacy Levels of Local Tourists: Gaziantep Sample

Yerli Turistlerin Finansal Okuryazarlık Düzeyinin Belirlenmesi: Gaziantep Örneği

Halil İbrahim KARAKAN^{a*} Mustafa METE^b Funda MERMERTAŞ^c

^a Bağımsız Araştırmacı, Gaziantep/TÜRKİYE

ORCID: 0000-0003-3335-0923

^b Doç. Dr. Gaziantep Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve Lojistik Bölümü, Gaziantep / TÜRKİYE

ORCID: 0000-0003-0412-8602

^c Bağımsız Araştırmacı, Gaziantep/TÜRKİYE

ORCID: 0000-0001-0361-0349

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 1 Şubat 2022

Kabul tarihi: 8 Haziran 2022

Anahtar Kelimeler:

Ekonomi Okuryazarlık,

Yerli Turistler,

Tüketim

ARTICLE INFO

Article History:

Received: February 1, 2022

Accepted: June 8, 2022

Keywords:

Financial literacy,

Local Tourists,

Consumption

ÖZ

Bu araştırma, Gaziantep'i ziyaret eden yerli turistlerin finansal okuryazarlık düzeylerini belirlemeyi amaçlamaktadır. Ayrıca bu çalışma, turistlerin finansal okuryazarlık düzeylerinin demografik değişkenlere göre farklılık gösterip göstermediğini belirlemeyi amaçlamaktadır. Bu kapsamda Gaziantep'i ziyaret eden 390 yerli turistte anket uygulanmıştır. Veri seti, SPSS 21 İstatistik Programı ile Faktör Analizi, T-Testi ve Anova Testi kullanılarak analiz edilmiştir. Araştırma sonuçlarına göre, finansal okuryazarlığın tüm faktörlerinin turistlerin eğitim düzeyi, yaşı ve gelirine göre istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık gösterdiği tespit edilmiştir. Cinsiyet ve medeni durum değişkenleri için turistlerin finansal okuryazarlık düzeyleri istatistiksel olarak kısmi bir farklılık göstermektedir. Bu kapsamda medeni durum değişkeni için sosyo-ekonomik yansımalar, bireysel finansal planlama ve ihtiyatlı ekonomik davranış faktörlerinde farklılıklar tespit edilmiştir. Cinsiyet değişkeni için rasyonel davranış, bireysel ekonomik planlama, ekonomi politikalarının yansımaları, ihtiyatlı ekonomik davranış ve makroekonomik yansıma faktörlerinde istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık bulunmuştur.

ABSTRACT

This research aims to determine the financial literacy level of domestic tourists visiting Gaziantep. In addition, this study aims to determine whether tourists' financial literacy levels differ according to demographic variables. A questionnaire was applied to 390 local tourists visiting Gaziantep in this context. The data set was analysed using Factor Analysis, T-Test and Anova Test by SPSS 21 Statistical Program. According to the research results, it has been determined that all factors of financial literacy show a statistically significant difference according to the tourists' education level, age and income. For the variables of gender and marital status, the financial literacy level of tourists shows a statistically partial difference. In this context, differences were determined in socio-economic reflections, individual financial planning and prudent economic behaviour factors for the marital status variable. For the gender variable, a statistically significant difference was found in the factors of rational behaviour, individual economic planning, reflection of economic policies, prudent economic behaviour and macroeconomic reflection.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.

e-posta: hikarakan@gmail.com

Introduction

Globalisation, the complexity of the economic structure and the development of financial markets have made economic literacy more critical. Due to the lack of economic literacy, people take wrong financial decisions that negatively affect the welfare of individuals and society (Dilek et al., 2016:1866). An example is the 2008 mortgage crisis in the USA (Ünal et al. 2015:31). Therefore, consumers must be literate in finances.

It is seen that economic literacy has many definitions in the literature, and the concept of economic literacy is used as an equivalent to this concept (Gerek and Kurt, 2011: 60). Different definitions of this concept have been made in the literature. Some of the definitions of this concept are as follows;

Economic literacy is the state of individuals having information about subjects such as inflation, interest rate, money, credit, and the ability to apply all this information in their lives and being aware of the impact of the results of economic activities (Oanea and Dornean, 2012: 114). Economic literacy is a part of economic competence that enables individuals to be healthy and productive. It can be defined as the ability to interpret developments and their effects on the economy in the most concise way (Gerek and Kurt, 2008: 4). According to another definition, economic literacy refers to the correct analysis, determination, and evaluation of the results of individual decisions and public policies (Bingöl and Ayhan, 2020: 7). The common point in these definitions is that economic literacy is a concept that includes the individual's making effective decisions with financial knowledge. The financial literacy of consumers and producers is critical in the economy and financial system. The decisions of individuals, such as saving, spending, borrowing and investing, have direct and indirect effects on their wealth and the country's economy (Barış and Şeker, 2017:80). Therefore, the earlier an individual can be economically literate, the clearer he/she will decide what to do for his or her future financial goals (Utami, 2014:24).

Literature Review

There are many studies on determining financial literacy in national and international literature. Wood and Doyle (2002) surveyed 1001 individuals working in seven large companies in the USA. In the research, it has been determined that economic education should be increased during university education to improve the financial literacy level of individuals. In addition, it was decided in the study that the financial literacy levels of those with higher incomes and men were higher.

With increasing financial literacy, individuals will have the opportunity to make successful choices in their decisions. Varum et al. (2014) investigated the financial literacy levels of adults in Portugal and their interest in financial literacy. It was determined that the participants' financial literacy was at a reasonable level. It has also been observed that men have higher global literacy levels than women.

Accurately making many choices, such as retirement plans, education decisions, savings, vacation planning, housing investment and car loan use, is possible thanks to financial literacy knowledge (Lusardi and Mitchell, 2014: 7-8). The study by Bingöl and Ayhan (2020) aimed to determine the level of financial literacy among young people. For this purpose, Bandırma On Yedi Eylül University students; Interest in economics and the effects of economics education on financial literacy levels were investigated. According to the research results, It was determined that gender, income and number of economics courses affected the factors of economic knowledge and economic rationality in a statistically significant way.

Grimes et al. (2010) examined the effects of economics education on financial services by commercial banks in a study they conducted with 1456 people in the USA over the phone. As a result of the research, it was determined that high school courses were positively related to the individual's decision to open a bank account later in life.

Hashim and Kayode (2013) investigated the financial literacy level of students in Malaysia. The study determined that age, nationality and gender did not play an essential role in determining financial literacy. In addition, in the survey, it has been concluded that the financial literacy level of the students is low, and the students' educational background is essential in determining their financial awareness levels. Rapid economic growth necessitated students' practical financial knowledge (Haskim and Kayode, 2013:871).

Lipshits et al. (2019) surveyed 84 Israeli economics students at the University of Haifa and the Western Galilee College (WG). Researchers investigated the relationship between macro financial literacy and rational thinking in this study. The researchers' findings revealed that individuals with high macro financial literacy could calculate their inflation, interest rate and unemployment rate expectations more precisely.

A survey conducted by Mercan et al. (2012) was applied to the employees of the Ministry of Transport. Within the scope of the research, they investigated whether there was an increase in the level of economic rationality as people's literacy and education levels increased. As a result of the study, it was revealed that the participants were highly economically literate in terms of individual economy use. In addition, it has been shown that there is a statistically significant relationship between the frequency of following the economic news, the factors of being curious about the financial information, and the participants' demographic data.

It is necessary for university students, who are the future of societies, to have a high level of financial literacy (Şantaş and Demirgil, 2015: 45). The study by Şantaş and Demirgil (2015) aimed to determine the financial literacy levels of the Faculty of Economics and Administrative Sciences students at a state university. For this purpose, a questionnaire was applied to 704 first and fourth-year students studying Economics, Public Administration, Finance, Labor Economics and Business Administration. The study observed that the frequency of following economic and financial developments was higher in 4th-grade students who took more economics courses and men.

Financial literacy is also essential for entrepreneurs. Financial literacy will help make the right economic decisions and thus increase the welfare of society and the entrepreneur. In their study, Dilek et al. (2019) investigated the Effect of Financial literacy on Entrepreneurial Intention. For this purpose, a survey was conducted with the third and fourth-year students of Kastamonu University Faculty of Economics and Administrative Sciences by face-to-face interview method. As a result of the research, a moderate positive relationship was determined between the students' success in the microeconomics test and their entrepreneurial intentions. A weak positive correlation was found between the success of the macroeconomics test and entrepreneurial intentions. In addition, it has been suggested in the study that financial literacy will be beneficial in increasing the entrepreneurial tendencies of individuals and making practical and rational decisions.

When the studies in the literature are examined, it is seen that the studies on financial literacy are generally conducted on local people such as students, households and various occupational groups. However, we have not found a survey of tourists on this subject. However, in addition to 85 million people living in Turkey, around 40 million tourists have been visiting the country in recent years. On the other hand, 2 million people living in Gaziantep and around one million tourists have been visiting the country in recent years

(NVI,2021, TURSAB, 2021). Therefore, the financial literacy level of the local people and the tourists visiting the country is essential in terms of consumption expenditures in the country. This study was conducted to determine the financial literacy levels of local tourists visiting Gaziantep. In addition, it was aimed to measure whether the financial literacy levels of tourists differ according to demographic variables in the study.

Research Method

The research population is the main mass, which is influenced by the research problem and includes all kinds of living or non-living elements with common characteristics on which observations are made to gather information (Erözkan et al., 2007:81). In research, instead of working on the whole population, working on a sample capable of representing it provides convenience to researchers in many ways. The standard features of the factors that push the researchers to work on the sample are cost, time and energy savings (Ural and Kılıç, 2013:32). The research population is the tourists who have consumed touristic services in Gaziantep.

On the other hand, the sample is defined as the set of elements with a relatively small number selected from the universe according to specific rules and accepted to represent the universe from which they were selected (Karasar, 2012:110). In this study, the convenience sampling method was preferred. This method aims to include every individual in the universe group who wants to participate in the research in the sample group. In this method, finding subjects continues until the determined sample size is reached (Ural and Kılıç 2013:42). In this research, a face-to-face survey was conducted with 390 tourists.

The survey method, which is one of the most preferred methods of data acquisition (Büyüköztürk et al., 2014:105), was used in the study. In the first part of the questionnaire, the demographic characteristics of the consumers participating in the research were included. In the second part of the research, a five-point Likert-type scale was used to determine the financial literacy of consumers. The scale developed by "Gerek and Kurt (2011)" was used in the questionnaire form.

Results

Table 1: Demographic characteristics of the participants

Gender	N	%
Female	153	40,3
Male	227	59,7
Total	380	100
Marital status	N	%
Married	141	36,9
Single	239	63,1
Total	380	100
Age	N	%
18-25	107	28
26-35	154	40,5
36-45	62	16,4
46 or older	57	15,1
Total	380	100
Educational Status	N	%
Primary education	23	6,1
High school	106	27,7
Faculty/School	195	51,5
MSc and PhD	56	14,7
Total	380	100

Monthly Income	N	%
0-1999 TL	70	18,5
2000-2999 TL	97	25,4
3000-3999 TL	51	13,5
4000-4999 TL	56	14,8
5000 TL and above	106	27,8
Total	380	100

In the study, five questions (gender, age, marital status, education, monthly income) were asked to determine the demographic characteristics of the participants. Table 1 shows that 40.3% of the participants are female, and 59.7% are male. It was determined that 28% of the participants are in the 18-25 age range, 40.5% are in the 26-35 age range, 16.4% are in the 36-45 age range, and 15.1% are in the 46-55 age range.

Table 1 also shows that 36.9% of participants are married, and 63.1% are single. It was determined that 6.1% of the participants were primary school graduates, 27.7% from high school, 51.5% from faculty and higher school, and 14.7% were graduate and doctorate graduates. 18.5% of the participants 0-1999 TL, 25.4%, 2000-2999 TL, 13.5% 3000-3999 TL, 14.8% 4000-4999 TL, and 27.8%. It has been determined that most of them have an income of 5000 TL or more.

Table 2. Factor analysis

Items	Factor Loads							
	1	2	3	4	5	6	7	8
I can make rational (rational) choices by evaluating my financial resources	0,798							
I can compare the benefits and costs of my economic choices	0,763							
I can arrange my general consumption expenditures according to my income.	0,724							
I can evaluate the services offered from an economic point of view.	0,701							
I can understand the difference between profits and costs	0,65							
I can perceive the economic factors that affect the behavior of individuals	0,628							
I can understand the economic consequences of competition		0,858						
When buying a product, I look at the quality instead of the brand.		0,854						
I can interpret the contribution of advertising expenditures to the economy		0,826						
I consider the price-benefit relationship when deciding on the product I will consume.		0,722						
I can understand what a change in inflation rates means			0,816					
I can understand the effect of interest rates on the market			0,802					
I can define the economic roles of public, private and non-governmental organizations			0,692					
I can understand the economic roles of small, medium and large enterprises (SMEs)			0,689					
When using a credit card, I spend according to my ability to pay.				0,825				

I can understand how the transportation process of the products to the consumers is reflected in the prices.	0,804
I can interpret the reasons for the change in foreign exchange and gold prices.	0,781
I consider my needs when deciding on the product I will choose.	0,627
I can understand the effects of developments in the stock market on the economy	0,569
I can interpret the reflections of foreign economic developments on the country's economy.	0,773
I can understand the impact of national financial resources on the economy	0,772
If the price of a good is too high, I will buy a lower price that provides the same benefit.	0,765
I can evaluate the benefits and costs of economic policies.	0,669
I can understand the impact of international economic resources on the market	0,785
I consider my income when making installments	0,758
I can provide my income-expenditure balance when using a loan	0,747
I can understand the income distribution-economy relationship	0,596
I can understand how supply-demand imbalances are reflected in prices.	0,828
I can understand how the interaction between the producer and the consumer is reflected in the prices.	0,808
I can interpret the effect of the decrease and increase of the commodity on the market prices.	0,658
I can interpret the effects of changes in foreign exchange prices on exports and imports.	0,841
I can interpret the effects of economic crises on unemployment	0,76
I can discuss the impact of IMF policies on the economy	0,586
Eigenvalue	13,832 2,871 2,556 2,025 1,764 1,497 ,1154 1,07
Total Explained Variance %	81,119 KMO:0,891

Factor analysis was carried out to reveal the factors that make up the financial literacy of consumers in touristic services consumption. To determine the minimum number of factors that best reflect the relationship between the variables belonging to the relevant parts of the questionnaire, the Kaiser Criterion was considered, and the Unrotated Principal Components method was used in the research (Özlu, 2016:92-93). The factors that emerged by performing factor analysis were subjected to "Varimax" rotation.

The factor loading value is a coefficient that explains the relationship between the propositions and the factors. The load values in which the items take place are expected to be high. The load value of a variable between 0.30-0.59 can be defined as medium level and 0.60

and above as high-level magnitudes (Büyüköztürk, 2002:473-474). In this context, factor analysis was performed on a scale of 33 items. The items in the scale were evaluated by considering the factor loading coefficient of 0.30 as the factor binding coefficient. As a result of the factor analysis, it was seen that all items were connected to the factors with values greater than 0.30.

In Table 2, it is seen that the rate of explaining the total variance of the factors revealed in the factor analysis is 81,119%. It was observed that the factor loading values of the propositions varied between 0.569 and 0.858. As a result of factor analysis, the first dimension was named "Rational Behavior", and this dimension had six items. The second dimension was named "Economic Awareness", and this dimension had four items. The third dimension was named "Social-Economic Reflections". The fourth dimension was named "Individual Economy Planning", and this dimension had five items. The fifth dimension was named "Reflection of Economic Policies", and this dimension had four items. The sixth dimension was named "Prudent Economic Behavior", and this dimension had four items. The seventh dimension with three items was named "Economic Balances". The eighth dimension was named "Macro-Economic Reflections" and determined that this dimension had three items.

Table 3: T-test results for gender variable

Factors	Gender	N	Mean	Standard Deviation	t	P
Rational Behavior	Female	153	3,5658	1,06993	-4,594	0,000
	Male	227	4,0244	0,8616		
Economic Awareness	Female	153	3,83	1,05563	-0,881	0,379
	Male	227	3,9237	0,97485		
Social Economic Reflections	Female	153	3,8217	1,00527	-0,111	0,912
	Male	227	3,833	0,92982		
Individual Economy Planning	Female	153	3,6947	0,94342	-3,168	0,002
	Male	227	3,9638	0,8321		
Reflection of Economic Policies	Female	153	3,6811	1,08665	-2,905	0,005
	Male	227	3,9494	0,90773		
Prudent Economic Behavior	Female	153	3,6643	0,97616	-2,586	0,013
	Male	227	3,9683	0,86181		
Economic Balances	Female	153	3,8764	0,99823	-0,247	0,805
	Male	227	3,9025	1,00895		
Macro-Economic Reflections	Female	153	3,6489	1,0798	-2,754	0,008
	Male	227	3,9353	0,91704		

The T-Test results to determine whether there is a statistically significant difference in the participants' financial literacy according to the gender variable are given in Table 3 above. According to the table, it has been determined that there is a statistically significant difference in five of the eight factors revealed according to the gender variable of the financial literacy of consumers in the consumption of touristic products ($p \leq 0,05$) (Rational Behavior, Individual Economy Planning, Reflection of Economic Policies, Prudent Economic Behavior, Macro-Economic Reflections). The averages show that both male and female participants have a high level of financial literacy in consuming touristic products ($\bar{x} > 3.50$). However, it is seen that the financial literacy level of males is higher in all factors than females.

Table 4: T-test results for marital status

Factors	Marital Status	N	Mean	Standard Deviation	t	P
Rational Behavior	Married	141	3,9693	1,08834	-0,949	0,366
	Single	239	3,8694	0,9112		
Economic Awareness	Married	141	4,0043	0,98754	1,825	0,069
	Single	239	3,8053	1,02174		
Social Economic Reflections	Married	141	4,0319	0,89799	3,266	0,001
	Single	239	3,6967	0,98041		
Individual Economy Planning	Married	141	3,9673	0,87342	2,046	0,041
	Single	239	3,78	0,89435		
Reflection of Economic Policies	Married	141	3,981	0,96353	1,956	0,051
	Single	239	3,7453	1,00396		
Prudent Economic Behavior	Married	141	3,9676	0,87744	2,206	0,028
	Single	239	3,7644	0,94346		
Economic Balances	Married	141	3,9853	0,99038	1,439	0,151
	Single	239	3,829	1,01544		
Macro-Economic Reflections	Married	141	3,9412	0,92863	1,951	0,052
	Single	239	3,732	1,02806		

The T-Test results, which were conducted to determine whether the financial literacy of tourists shows a statistically significant difference according to marital status, are given in Table 4 above. The table shows that the factors of social-economic reflection, individual economy planning, and prudent economic behaviour of tourists differ according to marital status ($p \leq 0.05$). The averages show that the financial literacy levels of the married participants ($\bar{x} > 3.90$) were higher than the single participants ($3.60 > x > 3.70$) in all factors.

Table 5: ANOVA test for age variable

Factors	Age	n	Mean	Standard Deviation	f	p
Rational Behavior	18-25	107	3,3318	1,03171	15,754	,000
	26-35	154	3,4401	0,9088		
	36-45	62	4,1022	0,89491		
	46 or older	57	4,1988	0,78328		
Economic Awareness	18-25	107	3,6351	0,97858	5,273	0,001
	26-35	154	3,6408	1,0138		
	36-45	62	4,1246	1,00928		
	46 or older	57	4,1653	0,93206		
Social Economic Reflections	18-25	107	4,1535	0,99075	7,518	,000
	26-35	154	3,7804	1,01237		
	36-45	62	3,6274	0,9413		
	46 or older	57	3,6993	0,99827		
Individual Economy Planning	18-25	107	4,1761	0,79446	10,564	,000
	26-35	154	4,1404	0,89769		
	36-45	62	3,6249	0,96077		
	46 or older	57	3,5204	0,86289		
Reflection of Economic Policies	18-25	107	3,8304	0,87604	6,375	,000
	26-35	154	3,852	0,81157		
	36-45	62	4,1911	0,84089		

Prudent Economic Behavior	46 or older	57	4,1404	0,88909	9,686	,000
	18-25	107	3,5647	0,97042		
	26-35	154	3,5908	1,03016		
	36-45	62	4,1411	0,89925		
Economic Balances	46 or older	57	4,117	0,90302	7,544	,000
	18-25	107	3,5362	0,99533		
	26-35	154	3,5092	0,90116		
	36-45	62	3,9929	0,90703		
Macro Economic Reflections	46 or older	57	4,1742	0,85352	6,786	,000
	18-25	107	4,1333	0,87777		
	26-35	154	3,942	0,92298		
	36-45	62	3,5994	0,98465		
	46 or older	57	3,4312	1,03414		

Table 5 shows whether there is a statistically significant difference in the financial literacy levels of tourists according to their ages. According to the related table, it was determined that there is a statistically significant difference in the financial literacy levels of tourists in all factors according to the age variable ($p \leq 0.05$). The post Hoc test (Tukey) shows that the financial literacy levels of the young tourists (34 or younger) for the dimension of social-economic reflections are higher than older age groups. On the other hand, the financial literacy of older tourists (35 years old or older) is higher than younger tourists for all other factors.

Table 6: Anova test for education level

Factors	Education Level	N	Mean	Standard Deviation	f	p
Rational Behavior	Primary Education	23	2,3768	0,89219	26,129	0,000
	High School	106	3,6644	0,99998		
	Faculty/College	195	4,0159	0,84817		
	Master/Phd	56	4,1273	0,85284		
Economic Awareness	Primary Education	23	3,3043	1,34197	6,339	0,000
	High School	106	3,653	1,08119		
	Faculty/College	195	4,0399	0,8937		
	Master/Phd	56	4,0121	0,98815		
Social Economic Reflections	Primary Education	23	3,5616	1,14073	11,974	0,000
	High School	106	3,3966	1,04203		
	Faculty/College	195	4,0288	0,81845		
	Master/Phd	56	4,0182	0,93523		
Reflection of Economic Policies	Primary Education	23	3,2	1,10206	13,091	0,000
	High School	106	3,5519	0,8916		
	Faculty/College	195	4,065	0,7876		
	Master/Phd	56	3,9664	0,87168		
Prudent Economic Behavior	Primary Education	23	3,2717	1,21289	6,112	0,001
	High School	106	3,513	1,02273		
	Faculty/College	195	3,9715	0,93802		
	Master/Phd	56	4,0045	0,91981		
Individual Economy Planning	Primary Education	23	3,2087	1,17933	11,185	0,000
	High School	106	3,2505	0,95829		
	Faculty/College	195	4,0342	0,81139		
	Master/Phd	56	4,0073	0,88105		
Economic Balances	Primary Education	23	3,2609	1,16323	9,432	0,000
	High School	106	3,5833	1,09402		
	Faculty/College	195	4,0532	0,86091		
	Master/Phd	56	4,1273	1,04525		
Macro Economic	Primary Education	23	3,3768	1,14726	5,494	0,001

Reflections	High School	106	3,4769	1,11982
	Faculty/College	195	3,9412	0,90017
	Master/Phd	56	4,0303	0,89643

The results of the Anova Test, which was conducted to determine whether the financial literacy level of consumers for touristic product consumption differs significantly according to the education level variable, areas in Table 6.

According to the table, it has been determined that there is a statistically significant difference in all factors according to the education level variable of the tourists ($p \leq 0.05$). Post Hoc tests were used to determine between which groups the differences were. Due to the data homogeneity, the Tukey test was used from the Post Hoc tests. When the Tukey tests and the averages are examined, it is striking that the financial literacy levels of the participants with a high level of education (undergraduate and graduate graduates) are higher ($x > 3,9$) than the participants have lower education levels ($x < 3,6$). Therefore, it is seen that the differences in the level of financial literacy in this category are due to the low or high level of education.

Table 7: Anova test results for monthly income level

Factors	Income	N	Mean	Standard Deviation	f	p
Rational Behavior	0-1999 TL	70	3,1686	1,03231	23,94	,000
	2000-2999 TL	97	3,6351	0,99159		
	3000-3999 TL	51	3,6281	0,80764		
	4000-4999 TL	56	4,2	0,74806		
	5000 or more	106	4,4263	0,7399		
Economic Awareness	0-1999 TL	70	3,4179	1,05152	12,219	,000
	2000-2999 TL	97	3,6516	1,04613		
	3000-3999 TL	51	3,6922	0,81587		
	4000-4999 TL	56	3,9092	0,96848		
	5000 or more	106	4,3683	0,85904		
Social Economic Reflections	0-1999 TL	70	3,4601	1,01978	17,52	,000
	2000-2999 TL	97	3,4237	0,98764		
	3000-3999 TL	51	3,5023	0,7672		
	4000-4999 TL	56	4,1911	0,83932		
	5000 or more	106	4,35	0,76319		
Reflection of Economic Policies	0-1999 TL	70	3,3913	0,84744	16,457	,000
	2000-2999 TL	97	3,334	0,87566		
	3000-3999 TL	51	3,6951	0,68704		
	4000-4999 TL	56	4,0768	0,75124		
	5000 or more	106	4,25	0,85597		
Prudent Economic Behavior	0-1999 TL	70	3,3007	0,98011	15,708	,000
	2000-2999 TL	97	3,6117	1,02168		
	3000-3999 TL	51	3,6562	0,83684		
	4000-4999 TL	56	4,2661	1,08603		
	5000 or more	106	4,3635	0,72355		
Individual Economy Planning	0-1999 TL	70	3,342	0,89384	16,016	,000
	2000-2999 TL	97	3,5324	0,9074		
	3000-3999 TL	51	3,698	0,70043		
	4000-4999 TL	56	4,1286	0,74094		
	5000 or more	106	4,219	0,90915		
Economic Balances	0-1999 TL	70	3,4058	1,03984	10,842	,000
	2000-2999 TL	97	3,6281	1,02436		
	3000-3999 TL	51	3,7	0,76303		
	4000-4999 TL	56	4,1458	0,85225		
	5000 or more	106	4,2413	0,98221		
Macro Economic	0-1999 TL	70	3,3116	0,90655	13,413	,000

Correlation studies effectively reveal the relationship between the variables and determine the levels of this relationship. The relationship between the variables is shown with a correlation coefficient calculated using different techniques for different types of variables (Büyüköztürk et al., 2010:226).

The Pearson correlation coefficient is most frequently used to examine the degree and direction of the linear relationship between the variables measured with the interval scale. The coefficient takes values ranging from -1 to +1. While the strength of an inversely proportional relationship from 0 to -1 increases, the strength of a directly proportional relationship from 0 to +1 increases. Although there are no definite limits, a coefficient below 0.50 indicates that the relationship is weak, that between 0.50 and 0.70 is medium, and that above 0.70 is strong (Durmuş et al., 2013:143-145).

The results of the correlation analysis are shown in Table 8. As a result of the correlation analysis, it was found that there was a moderate or high level, positive and significant relationship between all variables.

Conclusion

This study was conducted to determine the financial literacy levels of local tourists visiting Gaziantep. In addition, it was aimed to measure whether the financial literacy levels of tourists differ according to demographic variables in the study. When the studies in the literature are examined, it is seen that the studies on financial literacy are generally conducted on local people such as students, households, and various occupational groups. However, in addition to 85 million people living in Turkey, around 40 million tourists have been visiting the country in recent years (NKVİ,2021, TURSAB, 2021). On the other hand, 2 million people live in Gaziantep, and about one million tourists have been visiting the country in recent years. Therefore, the financial literacy level of the local people and the tourists visiting the country is essential in terms of consumption expenditures in the country.

As a result of this study, the financial literacy scale developed by Gerek and Kurt (2011) was applied to a new sample. As a result of the factor analysis made in the research, eight factors were obtained: rational behaviour, economic awareness, social, economic reflections, individual economic planning, reflection of economic policies, prudent economic behaviour, economic balances, and macroeconomic reflections.

According to the research results, it has been determined that all factors of financial literacy show a statistically significant difference according to the tourists' education level, age and income. For the variable of gender and marital status, the financial literacy level of tourists shows a statistically partial difference. In this context, differences were determined in socio-economic reflections, individual financial planning and prudent economic behaviour factors according to the marital status variable. According to the gender variable, a statistically significant difference was found in rational behaviour, individual economic planning, reflection of economic policies, prudent economic behaviour and macroeconomic reflection factors. In general, the research shows that the financial literacy level of tourists with a high level of education, male tourists, tourists with a higher monthly income level and married tourists is higher.

Within the scope of the results obtained in the research, we recommend that local businesses consider the local people and the tourists coming to the region when conducting market analysis. We suggest that tourism businesses in the region carry out modern marketing planning, considering the tourists' high level of financial literacy. In addition, we suggest a qualitative study on the financial literacy of tourists to obtain more in-depth information in future studies.

References

- Ayhan, F., & Bingöl, U. (2020). Gençlerde Ekonomi Okuryazarlığı Düzeylerinin Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma. *Gençlik Araştırmaları Dergisi*, 8(22), 5-31.
- Baris, S., & Seker, H. (2017). Ekonomi Okuryazarlığı: Amasya Üniversitesi'nde Bir Araştırma*/Economic Literacy: A Research on Amasya University. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 54(624), 79.
- Büyüköztürk, Ş. (2002). Faktör analizi: temel kavramlar ve ölçek geliştirmede kullanımı. Kuram ve uygulamada eğitim yönetimi. 32(32), 470-483.
- Büyüköztürk, Ş., Çakmak, E.K., Akgün, Ö.E., Karadeniz, Ş. ve Demirel, F. (2010). Bilimsel Araştırma Yöntemleri. 6. Baskı, Pegem Akademi. Ankara, ss.226.
- Dilek, S., Keskingöz, H., & Nergiz, E. (2019). Ekonomi Okuryazarlığının Girişimcilik Niyeti Üzerine Etkisi.
- Dilek, S., Küçük, O., & Eleren, A. (2016). Kastamonu Üniversitesi Öğrencilerinin Ekonomi Okuryazarlığı. *Itobiad: Journal of the Human & Social Science Researches*, 5(7).
- Durmuş, B., Yurtkoru E.S., ve Çinko, M. (2013). Sosyal Bilimlerde SPSS'le Veri Analizi, 5. Baskı, İstanbul Beta Yayınevi. ss.77-86
- Erözkan, A. (2007). *Bilimsel araştırma yöntemleri*. Editör: Ekiz, D., Lisans Yayıncılık, 1 Baskı, İstanbul
- Gerek, S. ve Kurt, A.A. (2008). "Economic Literacy of University Students: A Sample from Anadolu University" (May 25) Available at SSRN: <http://ssrn.com/abstract=1137610> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1137610>
- Gerek, S., & Kurt, A. A. (2011). Ekonomi okuryazarlığı ölçeğinin geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 30(1), 59-73.
- Grimes, P. W., Rogers, K. E., & Smith, R. C. (2010). High school economic education and access to financial services. *Journal of Consumer Affairs*, 44(2), 317-335.
- Hashim, C. N., & Kayode, B. K. (2013). Economics literacy among university students: A case study of International Islamic University Malaysia (IIUM). *World Applied Sciences Journal*, 28(6), 871-875.
- Karasar, N. (2012). Bilimsel Araştırma Yöntemi. Nobel Akademik Yayıncılık. Ankara.
- Lipshits, R., Barel-Shaked, & Ben-Zion, U. (2019). Empirical Study Relating Macroeconomic Literacy And Rational Thinking, *Research in Economics*, 73(3): 209-215. <https://doi.org/10.1016/j.rie.2019.07.001>
- Lusardi, A., & Mitchell, O. S. (2014). The economic importance of financial literacy: Theory and evidence. *Journal of economic literature*, 52(1), 5-44.
- Mercan, N., Oyur.,E. Altınay, A., & Aksanyar, Y. (2012). Ekonomi Okur Yazarlığına Yönelik Ampirik Bir Araştırma. *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 4(2), 109-118.
- Oanea, D.C. & Dornean, A. (2012). Defining and Measuring Financial Literacy, New Evidence From Romanian' Students of the Master Finance. *Scientific Annals of the Alexandru Ioan Cuza" University of Iași Economic Sciences*, 59 (2), 113-129
- Özlü, B. (2016). Otel İşletmelerinin Yiyecek İçecek Ünitelerinde Çalışan İşgörenlerin İş Tatmini ve İş Gören Devir Hızı Algısı: Gaziantep'te Bulunan 4 ve 5 Yıldızlı otelleri

Üzerine Bir Araştırma. Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Turizm İşletmeciliği Anabilim Dalı, Gaziantep

- Şantaş, F., & Demirgil, B. (2015). Ekonomi Okuryazarlığı Düzeyinin Tespitine İlişkin Bir Araştırma. *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, (48), 46-60.
- Ural, A. & Kılıç, İ. (2013). Bilimsel Araştırma Süreci ve SPSS İle Veri Analizi. Detay Yayıncılık, 4 Baskı, Ankara.
- Utami, N. N. (2014). The economic literacy Education for elementary school students. *IOSR Journal of Humanities And Social Science (IOSR-JHSS)*, 19(11), 24–27.
- Ünal, S., Düğçer, Y.S. & Söylemez, C. (2015). Ekonomi Okuryazarlığı ve Kredi Kartı Tutumunun Rasyonel Kredi Kartı Kullanımına Etkisi: Dumlupınar Üniversitesi Tavşanlı MYO Örneği, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*,10(1), 31- 52.
- Varum, C., Santos, E., & Afreixo, V. (2014). Recent trends and new evidence in economics literacy among adults. *Journal of Economics and Economic Education Research*, 15(2), 187-205.
- Wood, W. C., & Doyle, J. M. (2002). Economic literacy among corporate employees. *The Journal of Economic Education*, 33(3), 195-205.
-

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Türkiye’de Vergi Gelirlerinin Seyri ve Mali Anestezinin Rolü

The Course of Tax Revenues in Turkey and the Role of Financial Anesthesia

Hakkı Mümin AY^{a*}, Nihal GÜNEŞ AY^b

^a Prof.Dr., Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler MYO, Konya/Türkiye
ORCID: 0000-0001-9033-8248

^b Öğr.Gör., Selçuk Üniversitesi, Kadınhanı Faik İÇİL MYO, Konya/Türkiye
ORCID: 0000-0001-9788-7872

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 17 Nisan 2022

Kabul tarihi: 19 Temmuz 2022

Anahtar Kelimeler:

Dolaylı Vergi,
Mali Anestezi,
Adil Vergi,
Vergi Yapısı,
Covid-19

ARTICLE INFO

Article History:

Received : April 17, 2022

Accepted: July 19, 2022

Keywords:

Indirect Tax,
Fiscal Anesthesia,
Fair Tax,
Tax Structure,
Covid-19

ÖZ

Vergiler, ekonomik ve sosyal yaşamı etkileyen önemli bir unsurdur. Kişilerin ve firmaların gelir, gider ve servetleri üzerinden alınır. Ülkelerin vergi yapıları gelişmişlik seviyelerine göre farklılıklar gösterir. Vergiler ekonomide birçok değişken ile karşılıklı etkileşim içindedir. Gelişmiş ülkelerin vergi yapıları genellikle adil olan dolaysız vergi ağırlıklıdır. Az gelişmiş ülkelerde acımasız ve adil olmayan dolaylı vergiler daha çok tercih edilmektedir. Bunun nedeni dolaylı vergilerin tahsili kolay ve zahmetsiz ve verimlidir. Ayrıca mükellef psikolojisine uygun düşmektedir. Tüketim üzerinden alınan dolaylı vergilerin mali anestezi özelliği vardır. Bu vergiler kişilerin haberi olmadan ya da hissettirmeden alınır. Dolaylı vergiler gelirin yeniden dağılımını düşük gelirli gruplar aleyhine gerçekleştirir. Uzun yıllardır Türkiye vergi sistemi içinde gelişmiş ülkelerin aksine dolaylı vergileri tercih etmektedir. Bu çalışmada OECD ve Avrupa Birliği ülkeleri ile Türkiye'nin vergi yapıları karşılaştırılmıştır. Mali anesteziye maruz kalan vatandaşlar, siyasal tercihlerini sağlıklı kullanamazlar. Devlete güvenleri azalır. İdeal bir vergi sistemi, adil vergilerin ağırlık kazanması ile mümkündür. Çalışmada mali anestezinin olumsuz yönleri anlatılmıştır.

ABSTRACT

Taxes are an important element affecting economic and social life. It is taken over the income, expenses and wealth of individuals and companies. The tax structures of countries vary according to their level of development. Taxes interact with many variables in the economy. The tax structures of developed countries are weighted by direct tax, which is usually fair. In underdeveloped countries, cruel and unfair indirect taxes are more preferable. This is because the collection of indirect taxes is easy and effortless and efficient. In addition, it is in accordance with taxpayer psychology. Indirect taxes on consumption have a property of financial anesthesia. These taxes are collected without people knowing or making them feel. Indirect taxes carry out income redistribution against low-income groups. For many years, Turkey has preferred indirect taxes in its tax system in contrast to developed countries. In this study, the tax structures of OECD and European Union countries and Turkey are compared. Citizens who are exposed to financial anesthesia cannot use their political preferences in a healthy way. Their trust in the state decreases. An ideal tax system is possible with fair taxes gaining weight. The study describes the negative aspects of fiscal anesthesia.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: hma@selcuk.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

People live collectively. There are social needs that are required by collective living. The reason for the existence of states is to meet the social needs of people. In modern countries, both the individual needs of people and their social needs have increased. Therefore, the financing needs have also increased. States collect taxes from individuals and firms to meet growing social needs. Taxes are levied on everything from the receipt of income to its expenditure and use as wealth. In order for taxes to be sustainable, they must comply with internationally accepted principles of taxation. The basic principles of taxation are impartiality, efficiency, certainty and simplicity, effectiveness, fairness and flexibility.

States collect direct taxes on income and wealth, indirect taxes on spending. Direct taxes are more fair. Direct taxes have a greater weight in the tax systems of developed countries. Indirect taxes are considered unfair because they do not take into account the income levels, personal and family characteristics of taxpayers. Indirect taxes usually weigh heavily within the tax systems of underdeveloped countries. Less developed countries prefer indirect taxes more because they are efficient, easy to collect and suitable for financial anesthesia. Indirect taxes have the property of being reflected or transferred. Ultimately, tax is reflected to the consumer. Indirect taxes such as Value Added Tax, Special Consumption Tax have a weight of 2/3 of the taxes collected in Turkey. In times of instability such as inflation, states may prefer indirect taxes more because they monitor price increases and are easily collected.

In countries with a low tax burden, the weight of excise taxes attracts attention. The informal economy is high in Turkey, as are Chile and Mexico. At the same time, the tax burden is low in these developing countries, and the share of consumption taxes in total tax revenues is higher than the OECD average. The main problem of the tax systems of these countries is that direct taxes are low. The issue of tax justice is an important problem of developing countries that is waiting for a solution.

Indirect taxes directly affect the free movement of goods and services. As a matter of fact, indirect taxes are the most intensive type of tax harmonization efforts in European Union countries. However, in underdeveloped countries, they regulate tax structures in favor of indirect taxes. Thus, the tax pressure on taxpayers is reduced and the tax burden is not felt much. Individuals who pay their taxes through indirect taxes cannot calculate their tax burden clearly and show an active or passive reaction to taxes because they do not feel enough tax pressure and are not aware of the tax they pay. Politicians prefer tax policies that will not attract the reaction of voters and will not cause a loss of votes. For this purpose, instead of the income and wealth tax, which is easy to be felt by the electorate, they prefer the consumption taxes hidden in the price.

Underdeveloped countries prefer indirect taxes that accommodate financial anesthesia. Because: the collection of indirect taxes is easy and fast. Tax awareness is low in these countries. The tax burden is less felt in more indirect taxes. The tax administration is underdeveloped and the audit mechanism is inadequate. Citizens' reactions to taxes remain low. In indirect taxes, tax compliance is higher. Savings and investment decisions are not adversely affected. Compensates for the loss of taxes caused by the informal economy and tax evasion. Consumers are not supported by civil society, such as a trade union.

Financial anesthesia is that the tax is hidden in the price and people do not realize that they are paying taxes. Since taxes on consumption have the property of financial anesthesia, people do not feel tax pressure. During the Covid-19 pandemic, many measures were resorted to and restrictions were put in place in economic and social life. Efforts to control the spread of the virus through social distancing measures have also negatively affected tax revenues, as have economic transactions. In order to minimize the effects of the epidemic, practices such as tax deductions, tax returns and postponement of payment periods have reduced tax revenues. As in the whole world, as economic activities declined in Turkey, there were decreases in tax revenues. Such practices as flexible working, unpaid leave, remote online work, shortening of working hours, non-dismissal have led to a loss of income of both people and the state. From the point of view of the state, income and corporate income taxes have decreased. Activities have come to a standstill in many sectors that require physical activity, such as transportation and tourism. Tax systems need to be prepared for emergencies such as Covid-19. In the face of a fair taxation, taxpayers will be more altruistic about paying taxes.

In developed societies, it is desirable for citizens to determine their political preferences as a result of obtaining complete and accurate information. However, taxpayers cannot participate in the political process in a healthy way, especially in underdeveloped countries where there is financial anesthesia. Financial anesthesia eliminates the right of citizens to account from the administration. Taxes paid by taxpayers under financial anesthesia can cause an illusion of participation in the political process. In addition, they cannot adjust their financial forces, they are subjected to unfair taxation, their confidence in the tax administration and the tax system is shaken, their consent to the tax is reduced.

When constructing an ideal tax structure, direct taxes that take into account personal characteristics and are fair are expected to weigh more. Although the financing requirement has increased in Turkey, public revenues and especially direct tax revenues have not increased at the same rate. Public administrators preferred to finance budget expenditures mainly through indirect taxes and borrowing. The intensive use of these two actors negatively affects the income distribution. Since the lower and middle income group makes up the bulk of the population, these segments are most often the interlocutors of indirect taxes. In addition, the taxes they pay for the product they buy are the same as those with high income levels. Since the upper income group is the one that lends money to the state, their income increases even more with the interest they receive. Therefore, indirect taxes and borrowing further deepen the gap between income dec.

Giriş

Ekonominin Gelişmişliği ve Vergi Yapısı

Gelir, bir kişinin ödeme gücüne ulaşılmasında en etkin ve en kapsamlı bir araçtır. Bugün özellikle az gelişmiş ülkelerde kişilerin gelirlerinden ziyade daha çok tüketimleri vergilendirilmektedir. Tüketim üzerinden alınan vergiler dolaylı niteliktedirler. Az gelişmiş ülkelerde olduğu gibi Türkiye’de de vergi yapısı içinde büyük bir ağırlığa sahiptirler. Vergi yapısı, vergilerin bileşimini ve karşılıklı yerini anlatmak için kullanılır. Vergi yapısı kavramı, vergi sistemleri içinde yer alan vergilerin gerek toplam vergiler içerisinde ve gerekse gayri safi milli hasıla (GSMH) ve devlet gelirleri gibi diğer ekonomik büyüklükler içindeki nispi paylarını ve önemlerini belirtir (Korkmaz, 1982, s. 21). Vergi yapısı ile ilgili gelişen tartışmaların, ekonomik gelişme ve siyasal karar alma süreçleri üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir.

Devletin artan fonksiyonları (Tanzi, 2001, s. 1-7), kamu hizmetlerinin nitelik ve nicelik yönünden artmasına neden olmaktadır. Tüketici talep ve beklentileri, teknolojik gelişmeler, küreselleşme, kalkınma çabaları, savaş ve krizler gibi etkenler kamunun finansman gereksinimini sürekli olarak artırmıştır. Alman politik iktisatçı Adolph Wagner, yaptığı ampirik çalışmayla ekonomik büyüme ile kamu harcamaları arasında uzun vadeli pozitif bir ilişkinin varlığını ortaya koymuştur (Wagner, 1911). Wagner, devlet faaliyetlerinin özel sektörün de aleyhine olarak hem görece hem de mutlak olarak arttığını ortaya koymuştur. Wagner Yasası’nın arkasında yatan fikir, sanayileşme ve sosyal transferlerdir (Geniş bilgi için Bird, 1971).

Hükümetlerin vergi toplamada yetenekleri giderek artmıştır. Artan harcamaların finansmanındaki nispeten kolaylık, vatandaşların talepleri, ekonomik gelişme ve nüfusun yaşlanmasına bağlı olarak artan sosyal harcamalar kamu harcamalarını artıran etkenlerden olmuştur (Lamartine ve Zaghini, 2008, s. 18). Ancak ülkelerin artan finansman gereksinimine rağmen kamunun gelirleri aynı oranda artırılamamaktadır. Az gelişmiş ülkelerdeki ekonomi yönetimleri dolaylı vergileri mükelleflerin vergiye karşı oluşabilecek tepkilerini minimize etmesi bakımından, cazip bir alan olarak görmüştür.

Vergi yapısı kavramı ile bir ülkenin vergi sisteminin dolaylı vergi ağırlıklı mı yoksa dolaysız vergi ağırlıklı mı olduğu anlatılmak istenir. Dolaylı vergiler, yansıtılması/devredilmesi kolay, yükümlüsü belirsiz ne zaman ve ne kadar tahsil edileceği kestirilemeyen, verimli ve zahmetsiz vergilerdir. Yansıtılmasından kaynaklanan otokontrol mekanizmasından dolayı bu vergileri kaçırma olasılığı yok denecek kadardır. Katma Değer Vergisi (KDV), Özel Tüketim Vergisi (ÖTV), gümrük vergileri, banka ve sigorta muameleleri vergisi (BSMV), özel iletişim vergisi, dijital hizmet vergisi, şans oyunları vergisi dolaylı vergiler içerisinde yer almaktadır. Dolaysız vergiler ise yansıtılması kolay olmayan, mükellefi ve tahsil zamanı belirli, indirim, muafiyet ve istisna kurumları ile vergi erozyonuna neden olabilen (Akdoğan, 1999, s. 168) ve vergi kaçırma ihtimali olan vergilerdir. Bu vergilere gelir ve kurumlar vergileri, emlak vergisi, motorlu taşıtlar vergisi örnek verilebilir.

Dolaylı ve dolaysız vergilerin kamu otoriteleri tarafından temellendirilen tanımların ekonomik analizlerle ilgisi oldukça sınırlıdır. Kamu maliyesi literatüründe en sık kabul gören verginin nihai yansımalarıyla ilgili olmasıdır. Vergiyi ödeyen kişinin nihai yüklenici olması durumu dolaysız vergiyi, nihai yüklenici olması amaçlanan kişiden farklı kişilere yansıtılabilen vergileme ise dolaylı vergiyi ifade etmektedir. Yansıma derecesinin belirgin olmaması, vergileri sınıflandırmada zorluk oluşturmaktadır. Ayrıca yansımadağı kabul edilen bazı dolaysız vergiler aslında yansıtılabilmektedir. Kişisel gelir vergilerinde sendikalar ve devlet ile ücret pazarlığı bunun tipik bir örneğidir (Atkinson, 1977, s. 591- 592). Dolaylı ve dolaysız vergi sınıflandırmasının en önemli faydası, vergi adaleti bakımından topluca değerlendirilebilmesine olanak sağlamasıdır. Genel bir anlayışla dolaysız vergilerin, dolaylı vergilere göre daha adil

oldukları kabul edilir. Yükümlünün ekonomik iktidarına uydurulabilme-şahsileştirilme olanağı dolaysız vergilerde daha fazla görülür. Dolaylı vergilerin yükümlüsü belli olmadığı için, bu vergilerin şahsileştirilebilmesi mümkün değildir (Nadaroğlu, 1992, s. 342). Dolaylı vergiler, dolaysız vergilere kıyasla çalışma arzusunu daha az etkilemektedir (Turhan, 1998, s. 329). Tabii ki bu durum zorunlu değil lüks tüketim malları için geçerli için geçerlidir. Çünkü mükellefler lüks tüketim harcamalarını kısarak dolaylı vergiden kaçınabilirler. Dolaylı vergiler gelirlerin artırılması yönünde bir etkide bulunmazlar. Dolaysız vergilerde var olan marjinal vergi oranları (artan oranlı vergi tarifesi), çalışma arzusunu sınırlandırmaktadır. Yüksek enflasyonun hüküm sürdüğü ekonomilerde dolaysız vergiler gelirin elde edildiği yılın ertesi dönemi tahsil edilmektedir. Bu durumda hesaplanan vergi alacağı değer kaybına uğramaktadır (Arıkan ve Önkan, 2020, s. 11). Oysa dolaylı vergiler hemen ve kolayca devlet hazinesine girdiği için, vergi alacağında bir değer kaybı yaşanmaz.

Bir ekonomide vergi yapısını belirleyen ekonomik, sosyal, siyasal, yönetsel ve kültürel faktörler vardır (Ay ve Talaşlı, 2008, s. 138-139). Vergi yansımalarının türleri ile düzeyleri ve bireylerin fedakârlık düzeylerinin (Edgeworth, 1897, s. 46'dan aktaran Songur ve Yüksel, 2018, s. 48) yanı sıra ayrıca vergi kaynağı, vergi çeşidi, verginin oranı, indirim, istisna ve muafiyetlerin yapısı, vergi tarifesi, vergi yapılarını belirleyen unsurlara eklenebilir. Vergi oranının düzeyi vergi ödemeyi, vergiye uyumu, vergiden kaçınmayı veya vergi kaçırmayı etkilediği konusunda çalışmalar da mevcuttur (Alm vd., 2013, s. 613).

Vergi yapısı, ülkelerin ekonomik gelişmeleri ile doğrudan ilgilidir. Nitekim ekonomik gelişmenin farklı aşamalarında vergi yapısı da değişmektedir (Arsan, 1968, s. 43-44). Her toplumun ekonomik, sosyal ve siyasal yapılarındaki değişikliklere bağlı olarak vergi yapısı da zaman içinde değişime uğramaktadır. Gelecek yıllarda da vergi yapıları daha yavaş gelişmelerle bir mükemmelliğe erişebilecektir (Haller, 1974, s. 311). Örneğin Avrupa'da II. Dünya Savaşı'nın etkisiyle 20 yıl kadar dolaysız vergilerden dolaylı vergilere doğru kayma yaşanmıştır. Daha sonra da ABD vergi sistemine odaklanıldığı görülmüştür (Maital, 1975, s. 56). Bir ülkenin izlediği vergi politikaları, o ülkenin ekonomik ve finansal gelişiminde önemli rol oynamaktadır (George ve Loganathan, 2013, s. 20). Ülkelerin gelişmişlikleri hangi seviyede olursa olsun, vergi yapıları içinde dolaylı vergilerin ağırlıkta olduğu ülkelerde vergi sisteminin çağdaş ve adil olduğu söylenemez. Etkin bir vergi yapısı maliye politikası hedeflerine ulaşmayı, gelir dağılımındaki adaletsizlikleri azaltmayı ve ekonomik büyümeyi sağlamayı amaçlamaktadır (Gülşen ve Yıldırım, 2021, s. 52).

Dünyada ve Türkiye'de Vergi Yapısı

Her ülke kendi sosyal, ekonomik ve siyasal yapısının özelliklerini taşıyan kendine özgü bir vergi sistemi oluşturmuştur. Vergi sistemlerinin kabul görmüş vergi nitelikleri ve uluslararası entegrasyonların etkisiyle ortak özellikleri de mevcuttur. Hatta tercih hakkı sunulmaksızın uluslararası hukuktan kaynaklanan bazı kuralların sistem içerisine dahil edilmesi söz konusu olabilmektedir. Bu nedenle üzerlerinde barındırdıkları ulusal özelliklere rağmen, çeşitli ülkelerin vergi sistemleri arasında önemli benzerlikler ve ortak noktalar bulunabilmektedir (TOBB, 1992, s. 5).

Tablo 1'de bazı ülkelerde vergi gelirlerinin Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYH) içindeki payları verilmiştir.

Tablo 1: Seçilmiş Ülkelerde Toplam Vergi Gelirlerinin GSYH İçindeki Payı (%) (Vergi Yükü)

	1990	2000	2010	2015	2018	2019	2020p
Avusturya	39,3	42,3	41,0	43,1	42,3	42,6	42,1
Belçika	41,4	43,8	42,9	44,1	43,9	42,7	43,1
Kanada	35,1	34,7	31,0	32,8	33,5	33,8	34,4
Şili	16,9	18,8	19,6	20,4	21,1	20,9	19,3

Fransa	41,2	43,4	42,1	45,3	45,9	44,9	45,4
Almanya	34,8	36,4	35,5	37,3	38,4	38,6	38,3
Macaristan	--	38,5	36,9	38,7	36,8	36,5	35,7
İtalya	36,3	40,5	41,7	43,0	41,7	42,4	42,9
Meksika	12,1	11,5	12,8	15,9	16,1	16,3	17,9
Hollanda	39,7	36,9	35,7	37,0	38,8	39,3	39,7
İsveç	48,8	50,0	44,9	42,6	43,8	42,8	42,6
İsviçre	23,1	27,0	25,6	26,6	26,8	27,4	27,6
Türkiye	14,5	23,5	24,7	25,0	24,0	23,1	23,9
İngiltere	32,9	32,8	32,1	31,8	32,9	32,7	32,8
ABD	26,0	28,3	23,4	26,2	24,9	25,0	25,5
OECD Ortalaması	30,8	32,9	31,6	32,9	33,5	33,4	33,5

Kaynak: Gelir İdaresi Başkanlığı (OECD Revenue Statistics 2021 Table 3.1)

Ülkelerin gelişmişlik seviyeleri ile vergi gelirlerinin GSYH içerisindeki payı arasında bir ilişki vardır (Buhur, 2019, s. 1041). Tablo 1’de OECD’nin “Revenue Statistics 2019” yayınında belirtildiği üzere, 2020p yılında Türkiye’de toplam vergi yükü %23,9 olarak gerçekleşmiştir. Aynı yıl OECD ortalaması %33,5’tir. 2020 yılında vergi yükü ABD’de %25,5, İngiltere’de %32,8, İsveç’te %42,6, İtalya’da %42,9, Belçika’da %43,1 olarak gerçekleşmiştir. Aynı yıl vergi yükü Şili’de %19,3, Meksika’da %17,9 olarak gerçekleşmiştir.

1990 yılı sonu itibarıyla Türkiye’de toplam vergi yükü %14,5’tir. Aynı yılda OECD ortalaması ise %30,8 olarak gerçekleşmiştir. OECD üyesi ülkelerde vergi yükü ortalaması 2008 küresel finansal kriz dönemi (2008-2010) ve bazı yıllar dışında sürekli bir artış eğilimi gözlenmiştir. Vergi yüklerinde önemli düşümlere neden olan küresel kriz sonrası 2000 yılındaki %34,2 ortalama vergi yükü oranına tekrar yükselmiş ve yukarı yönlü eğilim devam etmektedir. Ayrıca Türkiye ücretler üzerinden alınan vergiler, harcamalar üzerinden alınan vergiler ve vergi takozunda da OECD ortalamasının üzerindedir (Kılıçaslan ve Yavan, 2017, s. 38, 49).

Vergi yükünün düşük olduğu ülkelerde KDV ve ÖTV gibi tüketim vergilerinin yüksekliği dikkat çekmektedir. Türkiye’de kayıt dışı ekonominin yüksek olduğu Şili ve Meksika gibi (Kalkınma Bakanlığı, 2014, s. 5) gelişmekte olan ülkelerde olduğu gibi vergi yükü düşük olsa da tüketim vergilerinin toplam vergi gelirleri içindeki payı OECD ortalamasının üzerindedir. Bu ülkelerin vergi sistemlerinin temel sorunu dolaysız vergilerin düşük gerçekleşmesidir. Dolayısıyla vergi adaleti konusu gelişmekte olan ülkelerin çözüm bekleyen önemli bir sorunudur.

OECD verilerine göre, 1965 yılından itibaren Türkiye’de vergi yükünün en yüksek olduğu yıl %25,9 ile 2011 yılı olmuştur. En düşük olduğu yıl ise %9,1 ile 1970 yılıdır. 1965-2018 yılları arası ortalaması ise %17,3’tür. Aynı dönemde OECD ortalaması ise %31,4 olarak gerçekleşmiştir. Tablo 1’de Türkiye’nin vergi yükü her zaman OECD ortalamasının oldukça altında gerçekleşmiştir. Bu oranlar reel olarak Türkiye’de vergi yükünün düşük olduğu anlamına gelse de; gerek gelir dağılımının adaletsiz dağılımı ve gerekse vergi yükünün nüfusun orta ve alt gelir grubuna yüklenmesi sonucunda haklı olarak vergilerin yüksek olduğu algısı yer edinmiştir (Bırvural, 2019, s. 146; Çebi ve Özlale, 2012, s. 12). Türkiye’de 1970 yılında %9,1 olan vergi yükünün 2020 yılında %23,9’a gelmesinde vergi sistemine dahil edilen KDV ve ÖTV gibi dolaylı vergilerin etkileri olmuştur. KDV son dönemde dünya genelinde yaşanan en önemli vergi gelişmesi olarak kabul edilir (Aamir vd. 2011, s. 174). Türkiye’de vergi türleri ve vergi ağırlıkları incelendiğinde bireysel gelir vergisi, kurumlar vergisi ve servet vergileri OECD ortalamasının altında kalırken, harcamalar üzerinden alınan dolaylı vergiler OECD ortalamasının üzerinde seyretmektedir.

OECD'nin vergi sınıflandırmasına göre aşağıda Tablo 2'de mal ve hizmetler üzerinden alınan dolaylı vergilerin toplam vergi gelirleri içerisindeki payları gösterilmiştir. Bu vergiler malların üretimi, satışı, devri, kiralanması ve teslimatıyla ilgili hizmetlerin verilmesini kapsar. Ayrıca malların kullanımı veya faaliyetlerin gerçekleştirilebilmesi için verilen izinler üzerinden toplanan vergileri kapsamaktadır (Tosun, 2018, s. 88).

Tablo 2: Avrupa Birliği Ülkelerinde Dolaylı Vergilerin Toplam Vergi Gelirleri İçerisindeki Payı (%)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
AB-19	33.2	33.1	33	32.7	33	33.1	32.9	32.7
AB-28	34.9	35	35	34.8	35.1	35.2	34.9	34.7

Kaynak: European Commission, Taxations and Customs Union (2018).

AB ülkelerinde vergi uyumlaştırma çabalarının en yoğun olduğu vergi türü dolaylı vergilerdir (Çiçek ve Uğur, 2019, s. 290). Dolaylı vergiler mal ve hizmetlerin serbest dolaşımını doğrudan etkilemektedir. AB ülkelerinde mal ve hizmetler üzerinden alınan vergiler toplam vergi gelirleri içinde ortalama olarak %33-34 seviyelerindedir. Buna mukabil gelir ve kurumlar vergisi ile servet vergileri toplam vergi hasılatının %66-67'si kadardır. AB ülkelerinde vergi yükü kişiselleştirilebilen ve devredilemeyen dolaysız vergiler üzerindedir. Tablo 2'den de anlaşılacağı gibi AB'nin vergi yapısı dolaysız vergilerin ağırlığını taşımakta olduğu için daha adil bir sistemdir.

Türkiye'de 2021 yılı itibariyle hedeflenen ve gerçekleşen vergi gelirleri ve dolaylı-dolaysız vergi payları Tablo 3'te verilmiştir.

Tablo 3: Türkiye 2021 Yılı Vergi Gelirleri (Bin TL)

	2021 Yılı Hedefi	2021 Yılı Gerçekleşmesi	Vergi Gelirleri İçindeki Payı
Vergi Gelirleri	922.744.185	1.164.808.943	
Dolaysız Vergiler	320.553.245	418.712.873	%36
Dolaylı Vergiler	602.190.940	746.096.070	%64

Kaynak: Hazine ve Maliye Bakanlığı, Merkezi Yönetim Bütçe Gelirleri Ay İçi Tahsilat Tabloları

2021 yılında hedeflenen vergi tutarı 922.744.185.000 TL olarak hesaplanmışken, yıl sonu itibariyle 1.164.808.943.000 TL olarak gerçekleşmiştir. 242.064.758.000 TL hedeflenenin üzerinde vergi toplanmıştır.

Türkiye'de yürürlükte olan dolaylı vergiler; Katma Değer Vergisi, Özel Tüketim Vergisi, Banka ve Sigorta Muameleleri Vergisi, Şans Oyunları Vergisi, Özel İletişim Vergisi, Dijital Hizmet Vergisi, Dahilde Alınan Diğer Mal ve Hizmet Vergileri, Gümrük Vergisi, Diğer Dış Ticaret Gelirleri ve Harçlardan oluşmaktadır. 2021 yılında gerçekleşen dolaylı vergilerin toplamı, vergi gelirleri içinde %64 oranında bir paya sahiptir. Katma Değer Vergisi ile Özel Tüketim Vergisi toplamı 590.721.093.000 TL olarak gerçekleşmiş olup, toplam vergi gelirleri içinde sadece bu iki vergi %51 oranında büyük bir pay almıştır.

Türkiye'deki dolaysız vergiler, Gelir ve Kazanç Üzerinden Alınan Vergiler ile Mülkiyet Üzerinden Alınan Vergilerden oluşmaktadır. Gelir ve Kazanç Üzerinden Alınan Vergiler 397.602.730.000 TL olarak gerçekleşmiştir. Bunun 219.632.496.000 TL'sini kişiler üzerinden alınan Gelir Vergisi oluşturmuştur. 177.970.234.000 TL tutar ise Kurumlar Vergisi'nin toplamıdır. Gerçek kişilerin ödediği vergi, Gelir ve Kazanç Üzerinden Alınan Vergilerin %55'ini geçmektedir. Hatta şirketlerin ödedikleri Kurumlar Vergisi, toplam vergi gelirleri içinde sadece %15 oranında gerçekleşmiştir. Mülkiyet üzerinden alınan vergiler Veraset ve İntikal Vergisi, Motorlu Taşıtlar Vergisi ve Değerli Konut Vergisi'nden oluşmaktadır. Bu vergilerin 2021 yılında toplamı 21.110.143.000 TL olarak gerçekleşmiştir. Dolaysız vergileri oluşturan gelir ve kazanç üzerinden alınan vergiler ile mülkiyet üzerinden alınan vergiler toplam vergi gelirleri içinde %36 oranında bir paya sahiptir.

Dolaylı Vergilerde Mali Anestezinin Etkisi

Uyuşturucu bir ilaç yardımıyla vücudun tümünde veya belli bir bölgesinde duyuların azalmasına ya da yok olmasına anestezi denir. Cerrahi müdahalelerde başvuru anestezi ile meydana gelecek acı hissinin hasta tarafından hissedilmemesi sağlanır. Mali anestezi, mükellefin mali yükümlülükleri hissetmeden ödemesidir. Özellikle fiyatın içine gizlenen dolaylı vergilerde görülür (Yüksel, 2021, s. 50). Fiyat içerisine gizlenmiş olan dolaylı vergilerin farkına varmak son derece zor olduğu için, küçük çapta da olsa bir araştırmayı zorunlu kılar (Şeker, ty, s. 176). Verginin nihai yükümlüsü ödediği vergi açısından his-duygu iptaline uğrar. Malın fiyatını ödediğini düşünerek, vergi ödediğini hissetmez. Bu his kaybı mali anestezi'dir. Bu durumda kişiler mali olarak yanılmakta, idareye olan güvenleri azalmakta ve vergi yüklerini tam olarak hesaplayamamaktadırlar (Sandalcı ve Sandalcı, 2021, s. 109).

Dolaylı vergiler, üretilen mal ve hizmetlerin kullanılması/tüketilmesi ile mükellefiyet doğuran vergilerdir. Her ne kadar gelirin elde edilmesi ve servet sahibi olunması, kişilerin vergi ödeme gücünün birer göstergesi olsa da bu unsurlar vergi ödeme gücünü tamamen kapsamakta yetersiz kalmaktadırlar. Sermaye birikiminin ve para ekonomisinin yaygınlaşması, tüketim fonksiyonunu da vergi ödeme gücünün bir göstergesi haline getirmiştir. Vergilemenin adalet ilkesine dolaysız vergilerin daha uygun olduğu kabul edilmektedir. Mill, Hobbes ve Kaldor gibi iktisatçılar tüketim vergilerinin ödeme gücünü kavrama konusunda daha etkin olduğunu savunmaktadırlar. Bugün gelinen noktada vergiler gelir, servet ve harcamalar üzerinden alınmaktadır. Harcamalar üzerinden alınan dolaylı vergiler kamusal hizmetlerin finansmanını sağlamanın yanı sıra bütçe açıklarının kapatılmasında da önemli bir kaynak konumundadır. Gelir ve servet üzerindeki mali yükümlülükler tasarrufları olumsuz etkileyerek yatırımların azalması sonucunu doğuracaktır.

Vergi idaresini zayıf olduğu, vergi denetiminin yetersiz olduğu, vergi kayıp ve kaçakçılığının ve kayıt dışı ekonominin yüksek boyutlarda görüldüğü, vergi uyumuna maliyetlerin yüksek olduğu, vergi tazyikinin/baskısının fazla hissedildiği, kamu harcamaları ve vergiye karşı mükellef algısının olumsuz olduğu ve vergi ahlakının yetersiz kaldığı özellikle az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelerde dolaylı vergiler lehine bir durum söz konusudur. Bu devletler vergi yapılarını dolaylı vergiler lehine düzenlerler. Böylece mükellefler üzerindeki vergi baskısı azalmakta ve vergi yükü fazla hissedilmemektedir. Dolaylı vergiler yoluyla vergilerini ödeyen bireyler yeterince vergi baskısını hissetmedikleri ve ödedikleri verginin farkında olmadıkları için vergi yüklerini net olarak hesaplayamamakta ve vergilere karşı aktif veya pasif bir tepki gösterememektedirler (Sandalcı ve Sandalcı, 2021, s. 111). Üreticiden/ithalatçıdan nihai tüketiciye kadar bir otokontrol mekanizması kuran dolaylı vergilerde, dolaysız vergilerde olduğu gibi vergi kayıp ve kaçakçılığına rastlamak daha zordur. Ayrıca bu otokontrol mekanizması sayesinde ayrı bir işleme gerek olmadan fiyat ile birlikte tahsil edilen dolaylı vergiler, tahsil etme ve toplama maliyetlerini ve zahmetini azaltarak, vergi idaresine önemli bir kolaylık sağlamaktadır.

Politikacılar, seçmenlerin tepkisini çekmeyecek ve oy kaybına neden olmayacak vergi politikalarını tercih etmektedirler. Bu amaçla, seçmen tarafından hissedilmesi kolay olan gelir ve servet vergisi yerine, fiyat içerisine gizlenmesi kolay olan tüketim vergilerine lehine tercih kullanılmaktadır. Mali anestezi, objektif ve sübjektif vergi yükü arasındaki pozitif fark olarak değerlendirilebilir. Kişilerin gelir, servet ve tüketimleri üzerinden ödedikleri vergiler toplamının gelirlerine oranına objektif vergi yükü denir. Sübjektif vergi yükü, vergi ödeyen kişinin ödediği vergiyi düşünmesi ve hissetmesidir (Demir, 2017, s. 39-40).

Vergi mükellefleri farklı durumlara göre gerçekte olan vergi yükünden daha fazla ya da daha az bir vergi yükü hissedebilirler. Dolaylı vergilerin vergi yapıları içinde yoğun bir ağırlığının olduğu ülkelerde, mali anestezi nedeniyle kişilerin hissettiği sübjektif vergi yükü

objektif vergi yükünün altında kalabilmektedir (Demir, 2016, s. 81). KDV, ÖTV gibi dolaylı vergiler objektif bir yapıya sahiptirler. Mükelleflerin ödeme güçlerini dikkate almadığı için vergi adaleti açısından istenilmeyen sonuçlara neden olmaktadır (Oyan, 1999, s. 99-100).

Mali anestezi, vatandaşların yönetimden hesap sorma hakkını ortadan kaldıran ya da bu duyguyu zayıflatan bir durumun oluşmasına neden olur (Eğilmez, 2016). Şöyle ki; mükelleflerin hissetmeden ve farkına varmadan ödedikleri vergiler, halkın siyasal sürece katılımında bir yanılsamaya neden olabilmektedir. Gelişmiş toplumlarda vatandaşların tam ve doğru bilgiye ulaşması sonucunda siyasal tercihlerini belirlemesi arzu edilir. Oysa mali anestezi olduğu özellikle az gelişmiş ülkelerde mükelleflerin siyasal sürece sağlıklı bir şekilde katılım gösterdiği söylenemez (Demir, 2016, s. 80). Bununla birlikte mali anestezi altında vergi borçlarını ödeyen mükellefler ödedikleri vergileri hissetmezler, böylece yanılığa düşerler, mali güçlerini ayarlayamazlar, adaletsiz bir vergilemeye maruz kalırlar, vergi idaresine ve sistemine güvenleri sarsılır, vergiye karşı katlanmaları ve rızaları azalır.

Mali anestezi dolaylı vergilerde kendini gösterdiği gerçeğinin yanı sıra, bazı dolaysız vergilerde de mali anestezi etkilerini görmek mümkündür (Csontos vd., 1998, s. 289). Ücretler üzerinden kesilen gelir vergisi, stopaj/kaynakta kesinti usulü ile tahsil edilmektedir. Vergi, işveren tarafından hesaplanmakta, kesilmekte ve ilgili vergi dairesine ödenmektedir. Ücretliler bordrolarını tetkik etmedikleri müddetçe ne kadar gelir vergisi ödediklerinin farkına varmazlar. Böylece dolaysız bir vergi türü olan gelir vergisinde de verginin ödeme şekli dolayısıyla ücretliler mali anesteziye maruz kalmaktadırlar.

Ülkelerin mali anesteziyi barındıran dolaylı vergileri tercih etmelerinin başlıca nedenleri şunlardır:

- Dolaylı vergilerde vergi tahsili hızlı, kolay, masrafsız ve zahmetsiz olması,
- Mükelleflerde vergi bilincinin düşük olması,
- Vergi yükünün daha az hissedilmesi,
- Vergi yükü ve dolayısıyla vergi baskısının dolaylı vergilerde daha az hissedilmesi,
- Vergi idaresinin ve denetim sisteminin yeterince gelişmemiş olması,
- Mükellefler tarafından hissedilmesi zor olan vergilere karşı tepkilerinin de düşük kalması,
- Dolaylı vergilerde vergi uyumunun daha yüksek olması
- Vergi tahsilat oranının düşük gerçekleşmesi,
- Kayıt dışı ekonomi ile vergi kayıp ve kaçaklarından kaynaklanan vergi kaybını telafi etmesi,
- Nihai tüketicilerin, iş insanları ya da çalışanlar gibi sivil toplum olarak hareket edememeleri,
- Tasarruf ve yatırım kararlarını olumsuz etkilememesidir.

Tablo 4 Türkiye’de oluşan gelirin nüfusun %20’lik gelir grupları arasında yıllar itibariyle dağılımını ve ilgili yıllara ait Gini Katsayısını vermektedir.

Tablo 4: Türkiye’de Nüfusun Gelirden Aldığı Pay (%)

Referans Yılı	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Toplam	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
İlk %20	5,8	5,9	6,1	6,2	6,1	6,2	6,3	6,1	6,2	5,9
İkinci %20	10,6	10,6	10,7	10,9	10,7	10,6	10,7	10,6	10,9	10,6

Üçüncü %20	15,2	15,3	15,2	15,3	15,2	15,0	14,8	14,8	15,2	14,9
Dördüncü %20	21,7	21,7	21,4	21,7	21,5	21,1	20,9	20,9	21,4	21,1
Son %20 (En Yüksek)	46,7	46,6	46,6	45,9	46,5	47,2	47,4	47,6	46,3	47,5
Gini Katsayısı	0,404	0,402	0,400	0,391	0,397	0,404	0,405	0,408	0,395	0,410

Kaynak: TÜİK (2020). Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması.

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından yapılan ve Tablo 4'te yer alan araştırma sonuçlarına göre; en yüksek eşdeğer hanehalkı kullanılabilir fert gelirine sahip yüzde 20'lik grubun 2019 yılında toplam gelirden aldığı pay, bir önceki yıla göre 1,2 puan artarak %47,5'e yükselmiştir. Nüfusun en düşük gelire sahip yüzde 20'lik grubunun aldığı pay ise 0,3 puan azalarak %5,9'a düşmüştür.

Gelir dağılımı eşitsizliğini ölçen ve 0 ile 1 arasında değer alan Gini katsayısı, 0'a yaklaştıkça gelir dağılımında eşitliği, 1'e yaklaştıkça gelir dağılımında bozulmayı ifade etmektedir. 2019 yılı için yapılan araştırma sonuçlarına göre Gini katsayısı bir önceki yıla göre 0,015 puan artış ile 0,410 olarak tahmin edilmiştir. Toplumun gelirden en fazla pay alan %20'sinin elde ettiği gelirin en az pay alan %20'sinin elde ettiği gelire oranı şeklinde hesaplanan P80/P20 oranı 7,4'den 8,0'a yükselmiştir. Gelirden en fazla pay alan %10'unun elde ettiği gelirin en az pay alan %10'unun elde ettiği gelire oranı şeklinde hesaplanan P90/P10 oranı ise 13,0'dan 14,6'ya yükselmiştir. Bu oranlar, gelir dağılımının giderek bozulduğunu, toplumun dinamiğini oluşturan orta sınıfın eridiğini göstermektedir.

Dolaylı vergilerin ağırlığını hisseden ve Türkiye nüfusunun %80'lik kısmını oluşturan orta ve alt gelir diliminde yer alan kesimlerdir (Ciğerci ve Eğmir, 2020, s. 151). Toplam vergi gelirleri içerisinde %70 oranlara ulaşan dolaylı vergilerin, mali anestezi kavramının gereği olarak vergi yükümlülerine hissettirilmeden alınması imkansızdır. Ödenen dolaylı vergiler o kadar hissedilir olmaktadır ki; mali anestezi kavramı Türkiye'de giderek etkinliğini yitirmektedir (Güloğlu, 2007, s. 23).

Yıllar itibariyle Türkiye'de dolaylı ve dolaysız vergilerin payının seyri Tablo 5'de verilmiştir.

Tablo 5: Türkiye'de Dolaylı-Dolaysız Vergi Dağılımı (%)

	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Dolaysız Vergiler	31,6	31,5	32,7	33	37	38	33,7	36
Dolaylı Vergiler	68,4	68,5	67,3	67	63	62	66,3	64

Kaynak: Hazine ve Maliye Bakanlığı, Merkezi Yönetim Bütçe Gelirleri Ay İçi Tahsilat Tabloları

Tablo 5'de Türkiye'nin vergi yapısının uzun süredir dolaylı vergi ağırlıklı olduğu görülmektedir. 1980'li yıllarda Türkiye'nin vergi yapısında, dolaysız vergilerin ağırlıklı olduğu görülmektedir. 2021 yılı verilerine göre dolaylı vergilerin toplam vergi gelirleri içindeki payı %64 olarak gerçekleşmiştir. Bu oran OECD ülkelerinde (Tablo 1) %66,5, AB-19 ülkelerinde (Tablo 2) %67,3, AB-28 ülkelerinde (Tablo 2) %65,3 olarak gerçekleşmiştir.

1990'lı yılların başlarında dolaylı ve dolaysız vergilerin oranı hemen hemen başa baş gerçekleşmiştir. 1993'ten başlayarak Türk Veri Sistemi'nde dolaylı vergiler daha ağırlıklı olmaya başlamıştır. 1985'ten itibaren Katma Değer Vergisi'nin ve 2003 yılından sonra da Özel Tüketim Vergisi'nin sisteme dahil edilmesi ile birlikte, dolaylı vergiler daha yüksek oranda bir payı almaya başlamıştır (Songur ve Yüksel, 2018, s. 52). Oysa yapılan çalışmalar, dolaysız ve özellikle gelir vergisinin gelir dağılımını düzeltici yönde etkilerken, dolaysız veya tüketim vergilerinin gelir dağılımını bozucu yönde etkilediği tespit edilmiştir (Martinez-Vazquez,

Vulovic, & Moreno-Dodson, 2014; Prasad, 2008; Peter & Duncan, 2012; Ramot & Ichihshi, 2012).

Benzeri görülmemiş atipik bir durum sergileyen Covid-19 salgını, bazı istisnai uygulamaların hayata geçirilmesini gündeme getirmiştir (Aidt ve Jensen, 2007; Seelkopf vd., 2016). Özellikle turizm, otelcilik ve seyahat sektörlerinden tahsil edilen vergi gelirlerinde ciddi kayıplar yaşanmıştır (OECD, 2020, s. 36). Vergi politikaları, ekonomik krizlerin maliyetlerinin karşılanmasına ve krize yönelik politika uygulamalarına katkıda bulunacaktır. Krizden çıkış süresi her ülke için aynı olmayacaktır. Covid-19 salgını kamu harcamalarını ve bunun finansman kaynağı olan vergileri daha anlamlı ve daha önemli hale getirmiştir. Kamu maliyesi alanında yapılacak düzenlemeler, vergi gelirlerinin sürdürülebilir olmasını ve Covid-19 dönemi sonrasında uyarlanabilmesini sağlamalıdır.

Sonuç

İdeal bir vergi yapısı inşa edilirken kişisel özellikleri dikkate alan ve adaletli olan dolaysız vergilerin daha ağırlıkta olması beklenir. Gelişmiş ülkelerin aksine Türkiye’de dolaylı vergilerin 2/3 oranında bir ağırlığa sahip olduğu görülmektedir. Türkiye’de finansman gereksinimi artmasına rağmen kamu gelirleri ve özellikle dolaysız vergi gelirleri aynı oranda artmamaktadır. Kamu yöneticileri bütçe harcamalarını daha ziyade dolaylı vergiler ve borçlanma yoluyla finanse etmeyi tercih etmişlerdir. Bu iki aktörün yoğun olarak kullanılması gelir dağılımını olumsuz yönde etkilemektedir. Alt ve orta gelir grubu, nüfusun büyük bölümünü oluşturduğu için bu kesimler en fazla dolaylı vergilerin muhatabı olmaktadır. Ayrıca satın aldıkları ürün için ödedikleri vergiler, gelir düzeyi yüksek kesimler ile aynı tutardadır. Üst gelir grubu devlete borç veren kesim olduğu için, aldıkları faiz getirisi ile gelirleri daha da artmaktadır. Dolayısıyla dolaylı vergiler ve borçlanma gelir grupları arasındaki uçurumu daha da derinleştirmektedir.

Az gelişmiş ülkeler tarafından birçok tercih edilme nedeni olan dolaylı vergiler, mali anestezinin yoğun görüldüğü vergi türüdür. Kamunun finansman ihtiyacının artması nedeniyle Türkiye’de dolaylı vergiler ve borçlanma kaynakları sıkça kullanılmaktadır. Bu iki kaynak gelir dağılımını olumsuz yönde etkilemektedir. Gelirden yeterince pay alamayan toplum kesimleri, gelirleri içinde en fazla dolaylı vergileri ödemektedirler. Satın aldıkları ürünlere ödedikleri vergi tutarı, gelir düzeyi yüksek olanlarla eşittir. Bu durum her ne kadar verginin genellik ilkesine uygun düşse de verginin adalet ilkesi zedelenmektedir.

Devletin borçlanma kaynağı olarak üst gelir grubuna başvurduğu için gelir dağılımı yine olumsuz etkilenecektir. Borç veren kişilerin zenginlerin borç vermeleri anında servetlerinde bir azalma olsa da borcun itfa zamanında borcun ana para ve faizini alarak, servetlerine servet katmaktadırlar. Bu durum farklı gelir grupları arasında derin uçurumlara neden olmaktadır. Vergi yükünün adaletli dağılımı yalnızca sosyal refahın sağlanması açısından değil, verginin sürdürülebilirliği açısından da gereklidir. Verginin sürdürülebilir olması için kayıt dışı ile mücadelede kararlı olmak, vergi aflarına başvurmamak, vergi denetimini etkin hale getirmek, cezaları caydırıcı kılmak, toplumsal barışa katkı sağlayacak politikalar geliştirmek önem arz edecektir.

Dolaylı vergilerin yükümlüleri tüm vatandaşlardır. Bu vergiler tersine artan oranlı özelliği dolayısıyla, düşük, sabit ve orta gelirli kesimleri daha çok etkilemektedir. Özellikle ücret geliri elde eden toplum kesimi evvela stopaj yöntemiyle gelir vergisine tabi olmakta, ardından harcamaları esnasında tüketim vergileri ödemektedirler. Genel bir yargı olarak dolaysız vergilerin adil, dolaylı vergilerin ise adil olmadığı kabul edilir. Oysa Türkiye’deki uygulamalardan ve var olan yapısal sorunlardan dolayı dolaysız vergilerin daha fazla adaletsizliğe neden olduğu da söylenebilir. Ücret üzerinden alınan gelir vergisi stopaj yoluyla tahsil edilmektedir. Ücretli kesimin vergi kaçırma veya vergiden kaçınma imkan ve ihtimali

yoktur. Ancak ticari kazanç sahibi veya serbest meslek erbabı gelirlerini, şirketler ise kazançlarını indirim, istisna, muafiyet ve gider müesseseleri gibi yasal uygulamalar yoluyla veya kanunen indirilmesi kabul edilmeyen giderleri peçeleme yaparak, daha düşük vergi ödeme yoluna gidebilmektedirler.

Dolaylı vergilerin tercih edilmesindeki en yaygın nedenlerden birisi toplumsal tepkilerle karşılaşılması için bir politika aracı olarak tercih edilmesidir. Vergi yapısının dolaylı veya dolaysız vergi tercihleri aynı zamanda kamu otoritesinin geliri ve serveti ya da tüketimi vergilemek konusundaki tercihlerini ortaya koyan politik bir karardır. Ancak şu bilinmelidir ki hangi tür vergi tercih edilirse edilsin bu verginin toplam vergi geliri, hane halklarının refah seviyesi ve toplumsal refah seviyesi üzerindeki etkileri dikkatle araştırılmalıdır (Mayshar & Yitzhaki, 1995, s. 793). Dolaysız vergiler tasarrufları vergilendirdiği için dolaylı vergilerin avantajlı hale geldiği savunulmaktadır. Ayrıca boş zaman ile en az ikame edilebilir olan malların vergisinin arttırılması ve diğer mallar üzerindeki vergilerin azaltılması sonucunda etkinliğin arttırılmasının mümkün olduğu da savunulmaktadır (Corlett & Hague, 1953, s. 21-23). Bu vergiler düşük gelir gruplarını yüksek, yüksek gelir gruplarını düşük vergilediği için vergilemede dikey eşitliği zedeler niteliktedir.

Türkiye gibi az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkeler vergi gelirlerini arttırmak ve herkesin vergiye gönüllü katılımını sağlamak için adil bir vergi yapısı oluşturmak ve böylece vergi tabanını genişletmek zorundadırlar. Covid-19 salgını gibi olağanüstü koşulların oluşması durumunda, vergi mükelleflerinin vergiye gönüllü uyumu önem arz etmektedir. Hem üretici ve hem de tüketiciler açısından optimal vergi oran veya tutarları tespit edilmelidir. Böylece salgın gibi olağanüstü durumlarda toplumun tüm kesimleri kabullenebilir bir fedakarlığa katlanabilecektir. Covid-19 salgını toplumların geleceğe güvenle bakmasını sağlayacak bir yol haritasını çizmeleri için bir fırsat yaratmıştır. Ülkeler gelecek adına daha yeşil, daha kapsayıcı, dirençli ve sürdürülebilir bir yapının inşasına eğilmek zorunda kalmışlardır. Vergi yapılarının da sürdürülebilir olmasının en önemli şartı adil olmasıdır. Adaletli bir vergi yapısında vergiye yüksek düzeyde uyum sağlanır, vergiye karşı direnç azalır, vergi tahsilat oranı artar, vergi kayıp ve kaçakları azalır, kayıt dışı ekonominin boyutu küçülür ve böylece gelir dağılımında adaletin sağlanmasına yardımcı olunur.

Kaynakça

- Aamir, M., Qayyum, A., Nasir, A., Hussain, S., Khan, K. I., & Butt, S. (2011). Determinants of Tax Revenue: A Comparative Study of Direct taxes and Indirect. *International Journal of Business and Social Science*, Vol. 2 No. 19 [Special Issue - October 2011], 173-178. (11.02.2022)
http://ijbssnet.com/journals/Vol_2_No_19_Special_Issue_October_2011/21.pdf
- Aidt, T. & Jensen, P. (2007), The Taxman Tools Up: An Event History Study of the Introduction of the Personal Income Tax in Western Europe, 1815-1941. *Journal of Public Economics*, Vol: 93, 160-175. (12.02.2022) <https://www.econ.cam.ac.uk/research-files/repec/cam/pdf/cwpe0766.pdf>
- Akdoğan, A. (1999). *Kamu Maliyesi*. 7. Baskı, Ankara: Gazi Kitabevi.
- Alm, J.- Bahl, R. And Murray, M. N. (2013). *Tax Structure and Tax Compliance. The Review of Economics and Statistics*, Vol. 72, No. 4 (Nov., 1990), Published by: The MIT Press, 603-613. (12.02.2022) <http://www.jstor.org/stable/2109600>
- Arıkan, Z. ve Önkan, Ö. (2020). Mali Anestezi ve Türkiye Açısından Değerlendirilmesi. *Vergi Sorunları Dergisi*, Sayı: 381, 9-18.
- Arıkan, Z. ve Önkan, Ö. (2020). Mali Anestezi ve Türkiye Açısından Değerlendirilmesi. *Vergi Sorunları Dergisi*, Sayı: 381, 9-18.
- Arşan, H.Ü. (1968). *Vergi Yükü Üzerine Bir İnceleme*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

- Atkinson, A. B. (1977). Optimal Taxation and the Direct Versus Indirect Tax Controversy. The Canadian Journal of Economics, 10(4), 590-606. (09.03.2022)
<https://ideas.repec.org/a/cje/issued/v10y1977i4p590-606.html>
- Ay, H. M. ve Talaşlı, E. (2008). Ülkelerin Ekonomik Gelişmişlik Seviyeleri ve Vergi Yapıları Arasındaki İlişki. Maliye Dergisi, S:154, Ocak-Haziran, 135-155.
- Bird, R.M. (1971). Wagner's law of expanding state activity. Public Finance, 26 (1), 1-26. (12.03.2022).
https://www.researchgate.net/publication/226647729_Wagner's_Law_of_Expanding_State_Activity
- Birvural, A. (2019). Türkiye Vergi Gelirlerinin OECD Ülkeleriyle Karşılaştırılması ve Kamu Yönetimine Etkisi. TİDSAD Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 6, Sayı: 23, Aralık, 140-147.
- Buhur, S. (2019). Türkiye'de Dolaylı Vergilerin Yapısının İncelenmesi. Mali Hukuk Dergisi, C: 15, S: 173, 1031-1046.
- Ciğerci, İ. ve Eğmir, R.T. (2020). İnsani Gelişmişlik Endeksi ile Dolaylı-Dolaysız Vergiler Arasındaki İlişki: Türkiye Örneği. Sayıştay Dergisi, C: 32, S: 117, Haziran, 139-153.
- Corlett, W., & Hague, D. (1953). Complementarity and the Excess Burden of Taxation. The Review of Economic Studies, 21(1), 20-30. (11.02.2022)
<https://academic.oup.com/restud/article-abstract/21/1/21/1541839?redirectedFrom=fulltext>
- Csontos, L., Kornai, J. ve Gyorgy, I. (1998). Tax Awareness And Reform Of The Welfare State: Hungarian Survey Results. Toth Economics of Transition, 6 (2), 287-312.
- Çebi, C. ve Özlale, Ü. (2012). Türkiye'de Yapısal Bütçe Dengesi ve Mali Duruş. İktisat İşletme ve Finans, C:27, S:310, 9-38.
- Çiçek, U. ve Uğur, K. (2019). Türkiye ile AB Ülkelerinin Dolaylı – Dolaysız Vergiler Açısından Karşılaştırması. Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi, Cilt: 10, Sayı: 24, 290-310.
- Demir, İ. C. (2016). Katlanılabilir Vergi Yüğü ve Belirleyicileri: Türkiye Üzerine Bir Araştırma. AKÜ İİBF Dergisi, XVIII (2), 79-87.
- Demir, İ. C. (2017). Fiscal Anaesthesia And Changing In The Fiscal Limits Of Taxation: Review To Laffer Curve. İçinde A. Gerçek ve Ö. Çetinkaya (Edt.), 32nd International Public Finance Conference, (39-42), Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Edgeworth, Y. F. (1897). The Pure Theory of Taxation. The Economic Journal, 7(25), 46-70.
- Eğilmez, M. (2016). Ödediği Vergiyi Bilmeyen Toplum. (11.02.2022)
<https://www.mahfiegilmez.com/2016/07/odedigi-vergiyi-bilmeyen-toplum.html>
- European Commission. (2018). Taxations and Customs Union.
- George, S. ve Loganathan, N. (2013). The Effects of Tax Rates on its Revenue and Growth: A Case Study of Malaysia. Journal of Global Business and Economics, January 2013. V: 6, N: 1, 18-48.
- GİB. Gelir İdaresi Başkanlığı. <https://gib.gov.tr/>
- Güloğlu, A. (2007). Mali Anestezi Konusunda Ampirik Bir Çalışma. Vergi Raporu, Sayı:97, Ekim, 20-24.
- Gülşen, M.A. ve Yıldırım M. (2021). Geçiş Ekonomilerinde Vergi Yapısı ve Kurumsal Belirleyicileri. Maliye Çalışmaları Dergisi, S: 65, 49-69.
- Haller, H. (1974). Maliye Politikası. (çev: Salih Turhan), İstanbul Üniversitesi, Yayın No:1981, İstanbul: Fakülteler Matbaası.
- Hazine ve Maliye Bakanlığı. (2022). Merkezi Yönetim Bütçe Gelirleri Ay İçi Tahsilat Tabloları.
- Kalkınma Bakanlığı. (2014). Vergi. Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Ankara.

- Kılıçaslan, H. ve Yavan, S. (2017). Türkiye’de Vergi Yükünün Değerlendirilmesi: OECD Ülkeleri ile Karşılaştırma. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 13, Yıl: 13, Sayı: 2, 33-51.
- Korkmaz, E. (1982). *Vergi Yapısı ve Gelişimi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yayın No: 2989.
- Lamartina, S. ve Zaghini, A. (2008). Working Paper Increasing public expenditures: Wagner's law in OECD countries. CFS Working Paper, No. 2008/13 Provided in Cooperation with: Center for Financial Studies (CFS), Goethe University Frankfurt. (10.03.2022) <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/25548/1/577547798.PDF>
- Maital, S. (1975). Preferences, Tax Structure and Tax Reform: Theory and Evidence. *Public Finance Quarterly*, V : 3 I : 1, January, 56-69. (12.02.2022) <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/109114217500300104?journalCode=pfra>
- Martinez-Vazquez, J., Vulovic, V., & Moreno-Dodson, B. (2014). The Impact of Tax and Expenditure Policies on Income Distribution: Evidence from a Large Panel of Countries. *Hacienda Pública Española / Review of Public Economics*, 200-(4/2012), 5-130. (15.02.2022) https://scholarworks.gsu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1036&context=econ_facpub
- Mayshar, J., & Yitzhaki, S. (1995). Dalton-Improving Indirect Tax Reform. *The American Economic Review*, 85(4), 793-807. (11.02.2022) <https://www.jstor.org/stable/2118232>
- Nadaroğlu, H. (1992). *Kamu Maliyesi*. 8.b., İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş.
- OECD (2020). Tax and Fiscal Policy in Response to the Coronavirus Crisis: Strengthening Confidence and Resilience. (18.02.2022) https://read.oecd-ilibrary.org/view/?ref=128_128575-o6raktc0aa&title=Tax-and-Fiscal-Policy-in-Response-to-the-Coronavirus-Crisis
- OECD. (2021). Revenue Statistics.
- Oyan, O. (1999). Vergi Politikasında Yazbozlar. *Türk İş Yıllığı*, 1997’den 1999’a Değişim Dinamikleri, 1, (97/29), 99-100.
- Peter, K. S., & Duncan, D. (2012). Unequal Inequalities: Do Progressive Taxes Reduce Income Inequality?. *IZA Discussion Papers*, No: 6910. (15.02.2022) <file:///C:/Users/yenib/Downloads/SSRN-id2164639.pdf>
- Prasad, N. (2008). Policies for Redistribution : The Use of Taxes and Social Transfers. Geneva: International Institute for Labour Studies. (15.02.2022) <file:///C:/Users/yenib/Downloads/SSRN-id1358237.pdf>
- Ramot, I., & Ichihshi, M. (2012). The Effect of Tax Structure on Economic Growth and Income Inequality. *IDEC Discussion Paper*, Hiroshima University. (15.02.2022) <https://home.hiroshima-u.ac.jp/ichi/Ramot2012.pdf>
- Sandalcı, U. ve Sandalcı, İ. (2021). Mali Anestezi Düzeyinin Belirlenmesine Yönelik Bir Alan Araştırması. *Uluslararası Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, C: 7, S: 3, Eylül, 109-132.
- Seelkopf, L., Lierse, H., Schmitt, C. (2016). Trade liberalization and the global expansion of modern taxes. *Review of International Political Economy*, Vol: 23/2, 208-231, (13.02.2022) <http://dx.doi.org/10.1080/09692290.2015.1125937>
- Songur, M. ve Yüksel, c. (2018). Vergi Yapısı ile Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkisi: Türkiye Örneği. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, S: 643, Eylül, 47-70.
- Şeker, M.(ty). *Kamu Maliyesi*. İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi Kamu Yönetimi Uzaktan Eğitim Programı.
- Şen, H. ve Sağbaşı, İ. (2017). *Vergi Teorisi ve Politikası*. Ankara: Barış Arıkan Yayınları.
- Tanzi, V. (2001). Globalization and the Work of Fiscal Termites. *Finance & Development*, Vol: 38, No:1, International Monetary Fund. (11.02.2022) <https://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/2001/03/tanzi.htm>
- TOBB, (1992). *Vergi Özel İhtisas Komisyonu Raporu*. Ankara: TOBB Yayını, No:244.

- Tosun, C. (2018). Türkiye’de ve OECD Ülkelerinde Vergi Yükünün Dağılımı. Vergi Sorunları Dergisi, Sayı: 357, Haziran, 76-100.
- TÜİK (2020). Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması. Ankara.
- Wagner, A. (1911). Staat in nationalökonomischer Hinsicht. Handwörterbuch der Staatswissenschaften, hird edition, Book VII, 743–745, TJena: Lexis.
- Yüksel. C. (2021). Kamu Maliyesi Ders Notları. Mersin.

GAZIANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Giyilebilir Teknoloji Ürünlerinde Faydacı ve Hedonik Değerin Satın Alma Niyeti Üzerindeki Rolü: Tüketici Yenilikçiliğinin Düzenleyici Etkisi

The Role of Utilitarian and Hedonic Value on Purchase Intention of Wearable Technologies: The Mediation Effect of Consumer Innovativeness

Fatih ŞAHİN^{a*}, Cevat SÖYLEMEZ^b

^a Dr. Öğr. Üyesi, Bandırma Onyediy Eylöl Üniversitesi, Gönen Meslek Yüksekokulu, Balıkesir/ Türkiye

ORCID: 0000-0002-4760-4413

^b Dr. Öğr. Üyesi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Kütahya Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Kütahya/ Türkiye

ORCID: 0000-0002-5373-2913

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 11 Nisan 2022

Kabul tarihi: 5 Temmuz 2022

Anahtar Kelimeler:

Giyilebilir Teknoloji,

Tüketici Yenilikçiliği,

Hedonik Değer,

Faydacı Değer,

Düzenleyici Etki

ÖZ

Giyilebilir teknolojik ürünler her geçen gün giderek daha popüler hale gelmektedir. Özellikle yapay zeka teknolojilerinin de gelişimi ile makine öğrenmesinin önemi artmış ve bu süreç için ihtiyaç duyulan büyük verinin temininde giyilebilir teknolojiler kilit bir rol üstlenmektedir. Sürekli artan pazar hacmi göz önüne alındığında giyilebilir teknolojik ürünleri kullanan tüketicilerin davranışlarının incelenmesi teknoloji firmaları ve pazarlama yöneticileri açısından önem arz ettiği gibi genel olarak pazarlama faaliyetleri açısından da bu ürünleri kullanan tüketicilerin davranışlarının anlaşılması önem taşımaktadır. Diğer taraftan giyilebilir teknolojik ürünleri kullanan tüketicilerin bu ürünleri kullanmaya devam etme veya satın alma niyetlerini etkileyen unsurlar üzerinde yenilikçiliğin etkin rolünün de incelenmesi gereken konulardan biri olduğu değerlendirilmektedir. Bu kapsamda ele alınan bu çalışmada tüketicilerin giyilebilir teknolojik ürün satın alma niyetleri üzerinde etkisi olduğu düşünülen hedonik, faydacı ve algılanan ürün değerinin doğrudan satın alma niyeti üzerindeki etkisi ile tüketici yenilikçiliğinin bu etkileşimdeki düzenleyici rolü araştırılmıştır. 314 örneklemeden elde edilen veri kullanılarak araştırmanın varsayımları doğrulayıcı faktör analizine tabi tutularak yapısal eşitlik modellemesi ile analiz edilmiştir. Ayrıca tüketici yenilikçiliğinin düzenleyici rolü ise SPSS Process Macro programı ile incelenmiştir. Elde edilen bulgular tüketicilerin giyilebilir teknolojik ürün satın alma niyetleri üzerinde hedonik, faydacı ve algılanan ürün değerinin doğrudan etkisi olduğunu ortaya koymuştur. Diğer taraftan bu etki üzerinde tüketici yenilikçiliğinin düzenleyici rolüne bakıldığında ise hedonik ve faydacı değer ile satın alma niyeti arasındaki ilişkinin tüketici yenilikçiliği tarafından düzenlendiği değerlendirilebilir. Elde edilen bu sonuç tüketici yenilikçiliğinin yüksek olması durumunda hedonik ve faydacı değerlerin satın alma niyetine etkisinin daha fazla olduğunu ortaya koymuştur.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: April 11, 2022

Accepted : July 5, 2022

Keywords:

Wearable Technologies,

Consumer Innovativeness,

Hedonic Value,

Utilitarian Value,

Mediation Effect

ABSTRACT

Wearable technology products are becoming increasingly prevalent gradually. Noticeably, with the development of artificial intelligence technologies, the importance of machine learning has increased and wearable technologies play a key role in feeding the big data that needed for this process. Recognizing the ever-increasing market volume, examining the behavior of consumers using wearable technological products is important for technology companies and marketing managers, and to understanding the behavior of consumers using these products to market activities. Besides that, it considered that the effective role of innovation in the factors that affect the intention of consumers using wearable technological products to continue using or purchase these products is a crucial topic. Related to this context, in this study, the effect of hedonic and utilitarian product value, which is thought to influence consumers' intention to purchase wearable technological products, on direct purchase intention and the moderating role of consumer innovativeness in this interaction investigated. In this study, 314 samples collected, for analysis process of research data validity and research assumptions, confirmatory factor analysis and structural equation modelling techniques employed. In addition, the study examined the mediation role of the consumer innovativeness with the SPSS Process Macro software. The findings show that hedonic, utilitarian and perceived product value have a direct effect on consumers' intention to purchase wearable technological products. Besides, consumer innovativeness has mediation role in between hedonic and utilitarian value and purchase intention. These results show that the effect of hedonic and utilitarian value on purchase intention is greater when consumer innovativeness is high.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.

e-posta: fsahin@bandirma.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

Wearable technologies are gaining more and more importance as a tool, both in terms of the consumer market and in terms of the various benefits they offer to businesses, because of its market-leading effect. While wearable technology products are becoming progressively prevalent gradually, and many benefits of wearable technologies with disruptive innovations are observable, some concerns cause many managers and consumers to approach suspiciously (Kalantari, 2017, p. 274; Kotler et al., 2021). Therefore, the early adopter segment that has a higher consumer innovativeness tendency plays an important role in the dissemination of wearable technologies (Goldsmith and Flynn, 1992, p. 42). As for that consumer innovativeness has a positive effect on interest in innovative products and increases consumer tendency to gain information about novel products and regardless of price level stimulate the consumer's novel innovative product purchase behavior, these play a key role in the adaption process of innovative products in the consumer market. It also considered that consumers with higher innovativeness tendencies show higher risk-taking behavior related to innovative products (Midgley and Dowling, 1993, p. 624). That innovative consumers display a tendency to experience innovative products earlier than others, reveal an attitude towards collecting and sharing information, has an interest in novel innovative products plays a key role in reducing the risk perceptions of others in the market and influences adoption process speed on innovative products in the community. In this context, to improve understanding of consumer innovativeness phenomena, this research examines the direct effect of hedonic and utilitarian values, which are accepted as components of perceived product value, on the purchase intention of wearable technologies and the mediator effect of consumer innovativeness to these variables. Within the framework of the research, it offers a different approach to examine whether the levels of consumer innovativeness increase the perceived product value factors of hedonic and utilitarian value, and thus to a change in purchase intention. Related to this context, in this study, the effect of hedonic and utilitarian product value, which is thought to influence consumers' intention to purchase wearable technological products, on direct purchase intention and the moderating role of consumer innovativeness in this interaction investigated. In this study, 314 samples data is collected, for the analysis process of research data validity and research assumptions, confirmatory factor analysis and structural equation modeling techniques employed. In addition, the study examined the mediation role of consumer innovativeness with the SPSS Process Macro software.

The research findings show that the effect of hedonic value and utilitarian value on consumer innovative behavior is not statistically significant. The reason behind this result may originate from consumer innovativeness is a personality trait (Hurt et al., 1977, p. 39; Midgley and Dowling, 1978, p. 231), so it is a basic variable used to predict the prospective behavior of consumers towards new products or ideas (Downs and Mohr, 1976, p. 700; Midgley and Dowling, 1978, p. 229). Besides that, results do not support that consumer innovativeness influences purchase intention by itself. That result may relate to wearable technologies that are still very new in the market may cause some risks for consumers (Midgley and Dowling, 1993, p. 615). Besides that, consumers' innovative behavior can show a difference among variable product categories (Goldsmith and Flynn, 1992; Goldsmith et al., 1995; Clark and Goldsmith, 2006a, p. 283) and this could be effective in this research's result. Results from analysis of components of innovative product perceive value show that the hedonic value and utilitarian value of wearable technologies have a positive effect on consumers' purchase intention. The utilitarian value ($\beta=0.29$, $t=4.12$, $p<0.01$) was more effective on purchase intention than the hedonic value ($\beta=0.20$, $t=2.73$, $p<0.01$) of wearable technologies. Although wearable technologies have an aspect of fashion feature (Rauschnabel et al., 2016, p. 178), today wearable technologies can find an integrated usage area in game consoles.

Analyzed research assumptions outcomes support that the moderation role of consumer innovativeness has the effect on path perceived product value to purchase intention. The moderation effect of consumer innovativeness on the effect of hedonic value on purchase intention was positive and significant ($\beta= .096$, $p<.001$). Where the level of consumer innovativeness is medium ($\beta= .156$, $p<.001$) and high ($\beta= .250$, $p<.001$), the effect of hedonic value on purchase intention also increases, and when consumer innovativeness is low ($\beta= .063$, $p = .150$), then the effect of hedonic value on purchase intention was not significant. Similarly, research outputs show that the moderation effect of consumer innovativeness between utilitarian value and purchase intention is positive and significant ($\beta= .067$, $p<.05$). Regarded to consumer innovativeness levels, when consumer innovativeness level is low ($b= .134$, $p<.05$), moderate ($\beta= .199$, $p<.001$) and high ($\beta= .264$, $p<.001$) the effect of utilitarian value on purchase intention is also increasing. Findings show that the effect of utilitarian value on purchase intention is significant. Research findings suggested that prioritizing the utilitarian value plays an important role in the adoption process of wearable technologies since it has a greater impact than the hedonic value. Regarding findings, adding hedonic value to the product while emphasizing the utilitarian value motivates the purchase intention and speeds up the adoption process of innovative users at the stage of launching a novel innovative product to market. Therefore, while emphasizing the rational and functional values, as well as attaching hedonic values which have more subjective and irrational features, such as pleasure, excitement, sensory stimulation, and enjoyment, to marketing offers of wearable technologies is crucial.

Giriş

Giyilebilir teknolojiler gerek kullanım alanları gerekse pazar hacmindeki hızlı artış ile gün geçtikçe dikkatleri daha fazla üzerine çekmektedir. BusinessWire (2021) tarafından sunulan bir rapora göre, giyilebilir akıllı ürünlerin satış rakamlarının 2020 yılında 266,3 milyon adetten 2026 yılında 776,23 milyon adede çıkacağı tahmin edilmektedir. Genel yıllık büyüme oranı açısından ele alındığında 2021 ile 2026 yılları arasında %19,48 oranında bir artış gerçekleşmesi beklenmektedir. Statista (2021) tarafından yayınlanan bir diğer rapora göre ise 2018 yılında bir sisteme bağlı bulunan giyilebilir teknoloji cihazı sayısı 593 milyon olarak tespit edilmiştir. Bu rakamın 2022 yılı sonu itibariyle 1,105 milyon adede ulaşabileceği tahmin edilmektedir. Giyilebilir cihazlar vücudun herhangi bir noktasına giyilebilmekte veya taşınabilmektedirler. Giyilebilir teknolojiler kullanıcıların çeşitli amaçları çerçevesinde oluşturmuş oldukları bilgileri algılamakta, işlemekte, saklamakta, yaymakta ve uygulamaktadırlar. Bu bilgiler ayrıca bazı durumlarda farklı fonksiyonlara sahip veri tabanlarında işlenmekte, saklanmakta, yayınlanmakta ve uygulanmaktadır (Park vd., 2014, s. 4). Giyilebilir teknolojiler, sahip oldukları bu yetenekler bakımından nesnelere internetinin bir üyesi olarak kabul edilmektedir (Baig vd., 2021). Nesnelere interneti kapsamında giyilebilir teknolojiler günümüzde bir başka önemli uygulamalardan birisi olarak karşımıza çıkan yapay zeka teknolojilerinin en önemli yapıtaşlarından birisi olarak kabul edilmektedir (Tran-Dang vd., 2020). Yapay zeka teknolojileri, makinelerin insan davranış ve bilişini analiz ve taklit edebilme yetenekleri olarak özetlenebilir. Bu kapsamda büyük verilerin elde edilmesi, depolanması ve işlenebilmesi bakımından önemli bir yere sahiptir. Dolayısıyla bu konuda giyilebilir teknolojik cihazlar sahip oldukları çeşitli sensörler aracılığı ile verileri toplayabilme, saklayabilme ve veri ambarlarında yer alan diğer verileri de kullanmak suretiyle mevcut verilerin analizlerini kullanıcılar ile paylaşarak bireylerin belirli aktivitelere yönelik kendilerini daha yakından anlayabilmelerine yardımcı olmaktadır. Bunun yanı sıra kullanıcılara yönelik şekillenen bu büyük veri yapısı pazarlama uzmanlarının tüketici davranışlarını daha kapsamlı bir şekilde analiz edebilmelerine de katkı sağladığını ifade etmek mümkündür.

Giyilebilir teknolojilerdeki gelişmeler, tüketicilerin spor, günlük aktivite, iş ve sağlık gibi pek çok alandaki başarımlarını arttırma ve geliştirmede yardımcı olacak önemli verilerin belirli dönemler bazında toplanmasına yönelik talebini de arttırmıştır. Sensör teknolojilerindeki gelişmeler giyilebilir teknolojik cihazlara daha detaylı ölçüm yapabilme yeteneği kazandırmış böylelikle kullanıcıların kendileri hakkında daha detaylı bilgi sahibi olmalarını ve yaşam stillerini kontrol altına alabilmelerine yardımcı olmaktadır. Sensör teknolojilerindeki hızlı ve sürekli gelişmeler kullanıldıkları cihazların sayısını ve çeşitliliğini arttırmaktadır (Aroganam vd., 2019). Giyilebilir teknolojiler iki kategoride ele alınmaktadır (Godfrey vd., 2018, s. 40). İlk kategoride yer alan giyilebilir teknolojiler, diğer cihazlardan bağımsız olarak çalışan ve diğer cihaz veya bilgi kaynaklarına bağlanmada merkezi rolü olan teknolojilerdir. İkinci kategoride ise belirli bir amaca yönelik analiz yapan ve birincil cihazlara bağlı bir şekilde belirli faaliyetleri takip eden veya ölçümleyen giyilebilir teknolojilerdir. Bunların yanı sıra fiziksel kullanıcı veya çevresinden gelen uyarılara tepki veren veya ölçebilme özelliğine sahip olan materyallerle üretilen akıllı tekstil ürünleri de bu kategoride değerlendirilebilmektedir. Dolayısıyla giyilebilir teknolojiler yalnızca bir teknolojik cihaz değil aynı zamanda birçok tüketici için bir moda veya bir diğer değişle moda teknolojisi olarak değerlendirilmektedir (Rauschnabel vd., 2016, s. 178). Giyilebilir teknolojiler, giyilebilir cihazlar, giyilebilir akıllı elektronik cihazlar veya bilgisayarlar olarak ifade edilmektedir ve çeşitli aksesuarlara, giysilere, vücuda giyilmek suretiyle kullanılabilirlerdir (Wright ve Keith, 2014, s. 204). Giyilebilir teknolojiler kullanıcılara bütünsel ve kusursuz bir ağ bağlantısı sunmak üzere tasarlanmıştır (Kalantari, 2017, s. 275).

Giyilebilir teknolojiler temel olarak sensörler ve yazılımlar kullanılarak gerçek zamanlı veri alışverişini sağlamakta, iletişimi ve bilgi erişimini kolaylaştırmakta, kullanıcıların kendileri ile ilgili bilgilere bağlı olma durumlarına yardımcı olmaktadır. Dolayısıyla giyilebilir teknolojiler insanların yaşam stilleri, refah düzeyleri ve karar alma süreçlerine katkı sağlamakla birlikte temel işletme süreçlerine olumlu yönde etki etmektedir. Giyilebilir teknolojilerin sunmuş oldukları bilgiler bireylerin daha sağlıklı ve daha doğru karar vermelerine de yardımcı olmakta, bireysel refah düzeyine de olumlu katkısı bulunmaktadır (Mahoney ve Mahoney, 2010; Abraham ve Annunziata, 2017; Pericleous ve van Staa, 2019). Giyilebilir teknolojilerin sunmuş oldukları çeşitli faydalar toplumlar ve işletmelerin genel yapısı üzerinde de önemli değişimlere neden olmaktadır. Ürün geliştiricilerin pazara yeni ürünler sunmaya yönelik çabalarının yanı sıra tüketicilerin de bu alanda farkındalıklarında ve bilgi düzeylerinde de artış yaşanmaktadır (Park vd., 2014, s. 9). Her ne kadar giyilebilir teknolojilerin sağlamış oldukları çeşitli faydalar açıkça gözlemlenebilir olmasına karşın temel teknolojik gelişmelere kıyasla tüketicilerin kabul süreçlerinin nispeten bu ürün kategorisine yönelik olarak daha yavaş seyrettiği anlaşılmaktadır (Kalantari, 2017, s. 274; Kotler vd., 2021). Bu çerçevede üreticiler, tasarımcılar ve pazarlamacılar giyilebilir teknolojilerin kabul edilmesine etki eden faktörlerin anlaşılmasına yönelik her geçen gün daha fazla ilgi göstermektedirler. Giyilebilir teknolojilerinin klasik anlamda bilinen bilgisayar ve bilgi iletişim teknolojilerinden farklı olarak performans açısından üstünlük sağlayacağı düşünülmektedir (Kalantari, 2017, s. 275). Buna ek olarak giyilebilir teknolojik cihazların internete bağlanabilme kabiliyetine sahip olması sebebiyle, bazı araştırmacılar (Wang, 2015; Sun vd., 2016; Baig vd., 2021) giyilebilir teknolojileri veri üretim kaynağı olarak değerlendirerek nesnelerin interneti kavramının bir parçası olarak ele almaktadırlar. Park vd. (2014, s. 4)'ne göre giyilebilir teknolojiler büyük verinin oluşturulmasına ve etkin bir şekilde kullanılmasına da önemli katkılar sağlamaktadır. Giyilebilir teknolojiler çeşitli konularda amaca yönelik olarak yeni verilerin girişini sağlamakla böylelikle ilgili konu hakkında yeni bakış açısı sağlayacak enformasyonlara ulaşılmasını böylelikle elde edilen sağlıklı bilgiler çerçevesinde aksiyonlar alınmasına yardımcı olabilecek bilgi ve değeri sağlayabilmektedirler. Giyilebilir teknolojiler sağlık sistemi, kamu yönetimi, pazarlama, üretim ve birçok sektörün (Manyika vd., 2011, s. 97) etkin ve etkili işleyişine yardımcı olmaktadır (Park vd., 2014, s. 4). Web 3.0, metaverse, sanal gerçeklik, artırılmış gerçeklik gibi pazarlama alanında yıkıcı yeniliğin yapıtaşlarından birisini oluşturan giyilebilir teknolojilerin kullanımının yaygınlaşması önemli bir yere sahiptir.

İşletmenin kârlılığını uzun süre sürdürebilmesi için işletmenin pazardaki ürünlerine ek olarak başarılı yenilikçi ürünler geliştirmesi, bunları ticarileştirebilmesi veya en azından müşterilerin istek ve ihtiyaçlarını karşılayabilmesi ve rakiplerin pazarda neden oldukları değişim ve gelişimi takip edebilecek düzeyde mevcut ürünlerini yeniden tasarlamalarını gerektirmektedir (Griffin, 1997, s. 1). Dolayısıyla işletmeler açısından yenilikçi bir ürünün başarılı bir şekilde pazara sürülmesi oldukça önemlidir. Fakat bu çaba tek başına yeterli olmayabilmektedir. Özellikle rekabetin yoğunlaştığı ortamlarda yenilikçi ürünlerin başarısını işletmeler açısından daha da önemli bir noktaya taşımaktadır. Bu kapsamda gerçekleştirilen bir araştırmaya göre pazarda en iyi performansla sahip işletmelerin satışlarının yaklaşık %49'unu işletme tarafından son 5 yılda pazara sürülmüş olan yeni ürünler oluşturmakta ve yeni ürünlerin kârlılık üzerindeki payının %30 oranında olduğu ortaya konulmaktadır (Griffin, 1997). Yenilikçi ürünlerin işletme gelirleri üzerinde önemli bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu kapsamda Hultink vd. (1997) tarafından gerçekleştirilen bir diğer araştırmaya göre yeni ürün pazara sürme stratejileri açısından değerlendirilmiş ve niş yenilikçilerinin başarı oranı %95 iken, niş takipçilerinin başarı oranı ise %66 ile sınırlı kaldığı sonucuna ulaşılmıştır. Kitlese pazarlama yaklaşımlarında yeni ürünlerin başarı oranı %53 ve farklılaştırılmamış ürünlerde başarı oranı ise %43 tür. Bu kapsamda farklılaştırılmamış ürün stratejilerinin yanlış

konumlandırılmış stratejik ve taktiksel eksiklikler sonucu pazara yeni ürün sürmede başarısız oldukları düşünülmektedir.

Pazardaki her yeni ürün veya düşünce tüketiciler açısından bir miktar risk taşımaktadır. Yeniliğin taşıdığı bu riskin en aza indirilmesinde bilgi kaynağı olarak kişiler arası iletişimin önemli olduğu değerlendirilmektedir (Midgley ve Dowling, 1993, s. 624). Dolayısıyla bu konuda yeniliği erken benimseyenlerin önemli bir rolü olduğu ifade edilebilir. Yeniliği erken benimseyenler yeni ürünlerle ilgilenir, ürün ile ilgili bilgi sahibi olmaya çalışır, fiyat değişkenini dikkate almaz ve toplumun diğer üyelerine kıyasla daha fazla yeni ürün denemeye çalışırlar. Dolayısıyla bu durum pazarlama yöneticilerinin yeni ürünleri pazara sunarken ilgili pazarı oluşturan hedef kitleyi ve içerisindeki yeniliği erken benimseyen kesimi iyi analiz etmelerini gerektirmektedir (Goldsmith ve Hofacker, 1991, s. 209). Özellikle yenilikçilik eğilimi fazla olan tüketiciler ile yenilikçilik eğilimi az olan tüketiciler karşılaştırıldığında tüketim davranışlarını da farklılaştırabilecek bir etki yaratabilmektedir (Foxall, 1994, s. 3). Yenilikçilik eğilimine sahip tüketiciler yenilikçi ürün veya düşüncelerin pazara ilk sunumunda gerçekleşen başlangıç satışlarına katkı sağlamakta, yeni ürün veya düşünce ile ilgili bilgilerin toplumun diğer üyelerine ağızdan ağıza pazarlama yolu ile ulaşmasına yardımcı olmaktadır (Citrin vd., 2000, s. 299). Dolayısıyla yenilikçilik eğilimi yüksek olan tüketiciler daha fazla yeni ve farklı ürün arayışına girmekte (Hirschman, 1980, s. 25) ve yeniliğin bir toplumda benimsenmesine önemli katkılar sağlamaktadır (Citrin vd., 2000, s. 299). Dolayısıyla ilk benimseyen tüketiciler yeniliğin yayılmasında bilgi paylaşımı gibi önemli bir rol oynamaktadır. Bu kapsamda bazı araştırmacılar (Venkatraman ve Price, 1990; Fisher ve Price, 1992; Baumgartner ve Steenkamp, 1996; Simonson ve Nowlis, 2000; Voss vd., 2003; Vandecasteele ve Geuens, 2010) dışsal değişkenlerin tüketicilerin yenilikçiliği üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Güdülenmiş tüketici yenilikçiliği alanındaki araştırmaların genişletilerek bu alandaki tüketici davranışlarının daha iyi anlaşılması gerektiği vurgulanmaktadır (Vandecasteele ve Geuens, 2010, s. 308).

Bir tüketici olarak kullanıcıların giyilebilir teknolojilerin kabulünde etkili olan faktörlerin belirlenmesinde, yenilikçilik eğiliminin özellikle tüketici davranışlarının satın alma niyetlerinin anlaşılmasında önemli olduğu anlaşılmaktadır. Diğer taraftan giyilebilir teknolojilerin geniş kapsamda incelendiğinde yapay zeka teknolojileri ve bu teknolojilerin temelini oluşturan büyük verinin oluşturulmasında önemli bir yere sahip olması açısından hem bilgi teknolojileri uzmanlarının hem de pazarlama uzmanları ve akademisyenlerinin bu alanda sahip oldukları bilgiye zenginlik ve çeşitlilik katacağı düşünmesi bakımından bu araştırmanın önemli olduğu değerlendirilmektedir. Bu sebeple bu çalışmada hedonik, faydacı ve ürün değerinin satın alma niyeti üzerindeki etkisi tüketicilerin yenilikçilik eğilimlerin aracı ve düzenleyici rolü Hayes (2018) tarafından geliştirilen Process Makro uygulaması ile incelenmiştir. Araştırma modelinde yer alan dışsal değişkenler olarak değerlendirilen hedonik, faydacı ve ürün değerinin tüketici yenilikçiliği ve tüketici satın alma niyeti üzerindeki etkisini sınanmakta, bunun yanı sıra yenilikçilik eğiliminin aracı ve düzenleyici etkileri SPSS istatistik programına eklenen Process Makro yöntemi ile istatistiksel olarak sınanmıştır.

Kavramsal Çerçeve ve Literatür

Yeni ürünlerin ve düşüncelerin geliştirilmesi işletmelerin pazar başarısı ve rekabet avantajı elde etmelerinde önemli bir yere sahiptir (Persaud ve Schillo, 2017, s. 130). Yenilikçi ürünlerin başarısına etki eden faktörleri açıklamaya çalışan birçok araştırma gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda ele alınan çalışmaların odaklanmış oldukları teoriler yeniliğin yayılımı teorisi (Robertson, 1967; Rogers, 1983), nedensel eylem teorisi (Ajzen ve Fishbein, 1977), teknoloji kabul modeli (Davis, 1989) ve tüketici yenilikçiliği (Rogers ve Shoemaker, 1971) olarak ifade edilebilir. Modellerden bazıları algılanan kullanım kolaylığı, algılanan fayda, dışsal değişkenler (Davis, 1989); bağıl avantaj, uygunluk, karmaşıklık,

denenebilme ve gözlemlenebilme derecesi (Rogers, 1983) gibi yeniliğin özelliklerinin kullanıcıların kişilikleri üzerindeki etkisine odaklanırken, bazı araştırmalar ise doğrudan yeniliğin özelliklerinin yeniliğin kabulü üzerindeki etkisine yoğunlaşmışlardır (Tornatzky ve Klein, 1982).

Tüketici yenilikçiliği bir sosyal sistem içerisinde yer alan bir bireyin yeni bir ürün veya düşünceyi diğer bireylerden daha önce benimseme eğilimi olarak değerlendirilmektedir (Rogers ve Shoemaker, 1971, s. 27). Bu yaklaşım çerçevesinde bazı araştırmacılar (Hurt vd., 1977, s. 39; Midgley ve Dowling, 1978, s. 231) tarafından yenilikçilik bir kişilik özelliği olarak değerlendirilmekte ve yeni ürün veya fikirlere yönelik tüketicilerin ileriye dönük davranışlarının tahmininde kullanılmaktadır (Downs ve Mohr, 1976, s. 700; Midgley ve Dowling, 1978, s. 229). Bu araştırmaların genel olarak davranışlara, tercihlere kişilik özelliklerine ve demografik özelliklere odaklandığı anlaşılmaktadır (Midgley ve Dowling, 1978, s. 232; Im vd., 2003, s. 61; Lassar vd., 2005, s. 176; Hirunyawipada ve Paswan, 2006, s. 184). Tüketici yenilikçiliği alanında gerçekleştirilen diğer araştırmalar ise tüketicilerin belirli ürün kategorilerine yönelik farklı tutumlar sergileyebileceği göz ardı edilerek incelenmiştir (Foxall ve Bhate, 1991; Foxall, 1994, 1995). Bu araştırmalarda ürün kategorileri arasında yenilikçilik eğiliminin farklılık gösterebileceği değerlendirilmemiştir. Bu yaklaşımın aksine bazı araştırmacılar ise tüketicilerin yenilikçilik davranışının ürün kategorilerine göre farklılık gösterebileceğine odaklanarak çalışmalar gerçekleştirmişlerdir (Clark ve Goldsmith, 2006a, s. 283).

Tüketici Yenilikçiliği

Yenilik bir birey veya farklı bir grup tarafından bir düşünce, uygulama veya nesnenin yeni olarak algılanması olarak tanımlanmaktadır (Rogers, 1983, s. 11). Kotler ve Keller (2016, s. 175) yeniliği bir mal, hizmet veya düşüncenin ne kadar uzun bir süredir pazarda olduğu göz önüne alınmaksızın bir kişi tarafından yeni olarak algılanması olarak açıklamaktadır. Tüketicilerin yeni ürün ve düşünceleri benimsemeye yönelik eğilimleri marka sadakati, karar alma, tercih ve iletişim ile ilgili çalışmalarda önemli bir rol oynamaktadır (Hirschman, 1980, s. 283). Tüketiciler erken veya geç, az veya çok yenilikçilik davranışına sahiptir ve her bir tüketici yaşamı süresince yeni ürünler veya düşüncelerle karşılaşmakta ve bunların bir kısmını benimsemektedirler (Midgley ve Dowling, 1978, s. 235; Hirschman, 1980, s. 283). Yenilikçilik aynı zamanda markalar açısından da önemli bir yere sahiptir. Dolayısıyla tüketicilerin bir markaya yönelik olumlu inanç ve davranışlara sahip olması, sahip olunan olumlu çağrışımların ise yeni ürüne yönelik olumlu inanç ve tutumlara dönüşmesi gerekmektedir (Aaker ve Keller, 1990, s. 28). Her ne kadar markalar yeni pazarlara girerken sahip oldukları marka gücünü kullanıyor olsalar da yeni pazarlara girilirken birçok tüketicinin marka ile yeni tanışması, tüketicilerin yenilikçilik davranışlarının önemli bir rol oynamasına neden olabilmektedir. Tüketici yenilikçiliği bu çerçevede markaların yeni pazarlara giriş çabalarının başarısında kilit bir role sahiptir (Aaker ve Keller, 1990, s. 28).

Tüketici yenilikçiliği kavramı çeşitli araştırmacılar tarafından farklı bakış açıları ile ele alınarak tanımlanmaya çalışılmıştır. Rogers ve Shoemaker (1971, s. 27) tüketici yenilikçiliğini bir sosyal sistem içerisinde yer alan bireylerin yeni bir ürün veya düşünceleri diğer bireylerden daha önce benimseme eğilimi olarak tanımlamaktadır. Bu tanım yenilikçiliği zaman bakımından ele alması ve operasyonel bir bakış açısı ile yaklaşması nedeniyle çeşitli eleştirilere maruz kalmıştır. Midgley ve Dowling (1978, s. 230)'e göre bu tanım yenilikçiliği değil, aslında benimseme sürecini tanımlamaktadır. Midgley ve Dowling (1978, s. 235), bir toplumun üyelerinin az veya çok yenilikçiliğe yönelik örtük bir şekilde de olsa belirli bir düzeyde eğilimi olabileceğini savunmaktadır. Bireyler yeniliği kabul veya ret kararı verirken önce çevresindeki diğer bireylerden gelebilecek yenilik ile ilgili deneysel bilgilere farklı derecelerde ihtiyaç duymaktadırlar. Dolayısıyla Rogers ve Shoemaker (1971, s. 27)'in yeniliğin kabulüne yönelik

yalnızca bireyin ve benimseme süresinin ön plana çıkartıldığı tanımın eksik yönlerinin bulunduğu düşünülmektedir. Rogers ve Shoemaker (1971, s. 27)'in yenilikçilik tanımının ilgili yazında karışıklık yaratabileceği düşüncesiyle, Midgley ve Dowling (1978, s. 235) tarafından doğuştan gelen yenilikçilik davranışı olarak isimlendirilmiştir. Yenilikçilik bazı çalışmalarda gelir, ürün ve bazı durumsal davranış değişkenlerinin değerlendirilmesinin bir fonksiyonu olarak kabul edilmektedir (Summers, 1971, s. 316). Yenilikçilik davranışındaki bu durumsal faktörler belirli bir ürün veya ürün kategorisine özgü özellikleri ve bireyin yenilikçilik davranışını belirli bir alan ile sınırlandırmasına neden olabilmektedir. Dolayısıyla bireyin davranışsal yapısını etkileyen değişkenler de yenilikçiliğe yönelik eğilimi belirleyici olabilmektedir (Midgley ve Dowling, 1978, s. 235). Yenilikçilik davranışı yeni ürünün çekicilik düzeyi ile de ilişkili olabilmektedir. Dolayısıyla pazarlama araştırmacılarının ve yöneticilerinin yenilikçiliği erken benimseyen kesimde yer alan yenilikçi tüketici kitleyi belirleyerek, iyi analiz edebilmeleri, belirli bir toplulukta yeni ürün veya ürünlere yönelik davranış ve tutumların nasıl şekillendiğine yönelik önemli sonuçlara ulaşabileceği düşünülmektedir. Pazarlamacıların erken benimseyen kitlede yer alan tüketicilerin yeni ürün ve düşünceleri benimsemelerini kolaylaştıracak yollar bulması ve bu tüketici kitlesine yeni ürün veya düşünce ile ilgili edindikleri bilgileri toplumla ağızdan ağıza iletişim yolu ile aktarılmasını destekleyecek sunumlar hazırlayabilmesinin kilit bir rol oynadığına dikkat çekilmektedir (Citrin vd., 2000, s. 299).

Bu kapsamda tüketici yenilikçiliği alanında gerçekleştirilen araştırmalar genel olarak üç sınıf altında toplanmaktadır (Kaushik ve Rahman, 2014, s. 239). Bu çalışmalar doğuştan gelen yenilikçilik eğilimi, belirli bir ürün kategorisine yönelik tüketici yenilikçiliği ve yenilikçilik davranışı olarak sıralanabilmektedir. Doğuştan gelen yenilikçilik eğilimi, bir bireyin diğer birey veya grupların düşüncelerinden bağımsız olarak yeni fikirlere açık olma ve yeniliklere yönelik karar alma eğilimi derecesidir (Midgley ve Dowling, 1978, s. 236). Bireyin daha önceki tüketim alışkanlıkları ve tercihlerini sürdürmek yerine yeni ve farklı ürün ve markaları satın alma eğilimi olarak da tanımlanmaktadır (Steenkamp vd., 1999, s. 56). Doğuştan gelen tüketici yenilikçiliği eğilimi aynı zamanda ürün sınıfları kategorileri arasında uygulanabilir yeniliklere yönelik genelleştirilebilir, gözlemlenemez bir eğilim olarak tanımlanmaktadır (Im vd., 2003, s. 62). Midgley ve Dowling (1993) tarafından bu tanım yenilikçilik eğilimi olarak tanımlanmaktadır. Bu bakış açısıyla doğuştan gelen yenilikçilik her insanda farklı derecelerde bulunan bir kişilik özelliği olarak değerlendirilmektedir. Dolayısıyla tüketici yenilikçiliğinin derecesinin belirli bir ürün kategorisi çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiği öne sürülmüştür. Belirli bir ürün kategorisine yönelik yenilikçilik belirli bir ilgi alanına yönelik yenilikler hakkında ilgi gösterme ve benimseme eğilimini yansıtmaktadır (Goldsmith ve Hofacker, 1991, s. 211). Belirli bir alana yönelik yenilikçilik, yenilikçilik davranışı ve yenilikçilik eğilimi arasında aracılık görevi üstlenmektedir (Roehrich, 2004, s. 674). Yenilikçiliğe yönelik gerçekleştirilen araştırmalarda kullanılan bir diğer yaklaşım ise tüketicilerin belirli bir veya bir kaç ürün kategorisine yönelik yenilikleri benimsemeye yönelik genel bir tutum sergiledikleri düşüncesine dayanmaktadır (Kaushik ve Rahman, 2014, s. 274). Bu ise genel yenilikçilik davranışı olarak tanımlanmaktadır. Bu kapsamda yenilik ile ilgili gerçekleştirilen araştırmalarda genel olarak belirli bir ürün kategorisine yönelik tercihler ön plana çıkmaktadır. Belirli bir ürün kategorisine yönelik yenilikçilikte ürünün özellikleri ve ürün bilgisi arasında güçlü bir ilişki bulunduğu dolayısıyla satın alma niyeti ve sıklığı üzerinde de olumlu bir etkiye sahip olduğu öne sürülmektedir (Goldsmith ve Flynn, 1992, s. 52). Yenilikçilik davranışlarının incelendiği araştırmaların genel olarak ürün özellikleri ve ürün kategorisi gibi değişkenleri göz önünde bulundurma eğiliminde olduğu anlaşılmaktadır (Clark ve Goldsmith, 2006b, s. 41). Bu araştırmalarda tüketici yenilikçiliği belirli bir ürün kategorisinde yer alan bir ürünün pazara sunulmasından hemen sonra ve ilgili hedef pazarda yer alan tüketicilerden daha önce satın alma eğilimi olarak ele alınmaktadır (Foxall ve Goldsmith, 1994, s. 38). Tüketicilerin yenilikçilik

eğilimleri yeni bir ürünü benimseme ihtimallerini arttırıcı ve benimseme sürecini ise hızlandırıcı bir etkiye sahiptir (Foxall, 1988, s. 238). Tüketicilerin belirli bir ürün kategorisine yönelik olarak ilgilerinin farklılaşabileceğinin göz önüne alındığı çalışmalarda tüketici yenilikçiliği, bir tüketici tarafından belirli bir ürün kategorisinde yer alan bir ürünün pazara sunulmasından hemen sonra ve ilgili hedef pazarda yer alan diğer tüketicilerden daha önce satın alma eğilimi olarak değerlendirilmektedir (Foxall ve Goldsmith, 1994, s. 38). Tüketici yenilikçiliğini bir kişilik özelliği olarak ele alan araştırmalar ise yeni ürün, hizmet ve düşünceleri diğer bireylerden daha önce benimseme, daha sık satın alma ve kullanma eğilimi gösterdiği sonucunu ortaya koymaktadır (Li vd., 2021, s. 774). Tüketici ve ürün ilişkisine odaklanıldığı tüketici yenilikçiliği araştırmalarında ürün ve tüketici etkileşiminin yeniliğin benimsenmesinde önemli bir rol oynadığı öne sürülmektedir (Vandecasteele ve Geuens, 2010, s. 308; Hong vd., 2017, s. 265).

Belirli bir ürün kategorisine yönelik yenilikçi davranış sergileyen tüketicilerin o ürün kategorisinde pazara sunulan yeni ürünleri diğer tüketicilere kıyasla daha önce benimsemeleri olasılığını da arttırabilmektedir. Rasyonellik, merak, heyecan gibi faktörlerin yanı sıra çeşitli medya kaynaklarına maruz kalma, yenilikler ile ilgili bilgi kaynakları arayışı gibi sosyolojik faktörler de yeniliğin benimsenmesinde önemli bir rol oynamayabilmektedir (Midgley ve Dowling, 1978, s. 236). Bu bakış açısıyla psikolojik ve sosyolojik özelliklerin yenilikçilik davranışının tahmininde önemli bir yere sahip olduğu ifade edilebilir (Midgley ve Dowling, 1978, s. 236). Bazı kapsamda ele alınan çalışmalarda tüketicilerin teknoloji alanındaki benimseme davranışları, tüketici yenilikçiliğinin bazı içsel ve dışsal güdüleyiciler tarafından hareket ettiği yaklaşımla incelenmeye çalışılmıştır (Vandecasteele ve Geuens, 2010, s. 311; Reinhardt ve Gurtner, 2015, s. 138; Hwang vd., 2019, s. 103). Bazı içsel ve dışsal güdüler ile tüketici yenilikçiliği kavramlarını bir araya getiren araştırmalar, tüketici yenilikçiliği davranışının bazı faktörler tarafından güdülenebileceğini vurgulamaktadırlar (Vandecasteele ve Geuens, 2010, s. 311; Hwang vd., 2019, s. 103). Gdülenme hedefe yönelik davranışları harekete geçiren, yönlendiren ve sürülmesini sağlayan faktörleri ifade etmektedir. Güdüler, belirli davranışları yönlendiren ve sergilenen davranışların açıklanmasını sağlayan ihtiyaç ve istekleri ortaya koyarak bir davranışın nedenlerini temsil etmektedir. Dolayısıyla bir bireyin sergilediği davranışlar o bireyin kişiliğinin tanımlanmasında da yardımcı olmaktadır. Davranışları yönlendiren güçler, çeşitli kaynaklar tarafından beslenen güdüler ile açıklanabilmektedir. Sergilenen davranışlar ve ardındaki güdüler bu davranışların açıklanabilmesi için gereklidir. Güdü bireylerin davranışlarını yönlendiren soyut bir faktördür (Strombach vd., 2016). Bu çerçevede güdülerin tüketicilerin teknolojileri kullanma niyetlerinin açıklanmasında da yardımcı olabileceği değerlendirilebilir.

Tüketicilerin mevcut tercihleri yerine yeni ürün ve hizmetleri deneme kararlarında (Steenkamp vd., 1999, s. 60) rol oynayan, içsel ve dışsal faktörlerin incelendiği güdülenmiş tüketici yenilikçiliğine odaklanıldığı gözlemlenmektedir (Hwang vd., 2019, s. 103). Güdülenmiş tüketici yenilikçiliği boyutları araştırmaların kapsamına göre farklılık göstermektedir. Bazı araştırmalarda fonksiyonel (faydacı), hedonik, bilişsel ve sosyal yönleri ile (Vandecasteele ve Geuens, 2010) ele alınmaktadır. Tüketicilerin yenilikçilik davranışına yönelik gerçekleştirilen çalışmaların özellikle faydacı ve hedonik değer değişkenlerine odaklanmakta olduğu anlaşılmaktadır (Vandecasteele ve Geuens, 2010, s. 308). Faydacı değer boyutu fonksiyonel ve kullanışlı yeni ürünlerin yenilikçi tüketicilere cazip gelme derecesini ifade etmektedir (Venkatraman, 1991). Hedonik yenilikçilik boyutu ise ürünlerin yeniliğinden tatmin olma ve eğlenme gibi duyguların açığa çıkması sonucu yeni ürün benimsenmesine yönelik teşvik edici bir güç oluşturması olarak tanımlanmaktadır (Hong vd., 2017).

Algılanan Ürün Değeri

Algılanan değer tüketicinin bir ürünün sağladığı faydaların hangilerini alıp hangilerinden vazgeçtiğine yönelik genel bir değerlendirmesini içermektedir. Algılanan fayda ise kullanıcının bir üründen sağladığı faydayı ifade ederken, kullanıcının bir ürünü elde etmek için katlandığı maliyet ise algılanan riski temsil etmektedir (Zeithaml, 1988, s. 14). Pazardaki her yeni ürün veya düşünce tüketiciler açısından bir miktar risk taşımaktadır (Midgley ve Dowling, 1993, s. 615). Bununla birlikte tüketici kararlarının genel olarak eksik bilgiye dayandığı düşünüldüğünde algılanan ürün değeri satın alma niyetleri üzerinde olumlu bir etkiye sahip olabilmektedir (Kardes vd., 2004, s. 236). Algılanan değer tüketicinin ne elde edip, karşılığında neye katlandığını göz önünde bulundurarak bir ürünün genel olarak faydasını değerlendirmesi sonucu elde ettiği algı olarak değerlendirilmektedir (Zeithaml, 1988, s. 14). Bu değerlendirme ürün veya hizmetlerden ne elde edildiği ve karşılığında neye katlandığına yönelik bileşenlerin birbiri ile karşılaştırılmasını kapsamaktadır. Algılanan değer bir tüketici tarafından bir ürün veya hizmetin net faydasına yönelik tüketicinin kendi kriterleri çerçevesinde genel olarak değerlendirilmesi sonucu şekillenmektedir (Patterson ve Spreng, 1997, s. 416). Dolayısıyla tüketiciler tarafından bir ürüne yönelik algılanan değer yüksek olması durumu satın alma niyetini artırırken, düşük olması durumunda ise satın alma niyetinin azalmasına neden olabilmektedir (Sweeney ve Soutar, 2001, s. 214). Algılanan değer fiyat ve kalite algısının da içinde bulunduğu birçok faktör tarafından etkilenebilmektedir (Grewal vd., 1998, s. 331).

Pazarlama açısından ele alındığında değer tüketicilerin algıları ile tayin edilir ve algılanan değer, performans, maddi fedakârlık ve davranışsal niyet değişkenleri arasındaki ilişkiyi simgelemektedir (Patterson ve Spreng, 1997, s. 416). Değer, kalite ve fiyat algısı, marka sadakati, aşinalık ve algılanan risk gibi çok boyutlu özelliklere sahiptir (Ahn ve Lee, 2019). Ürün veya hizmete yönelik algılanan tüketici değeri bir ürünün satın alma kararında kilit bir rol oynamaktadır. Algılanan değer, bir ürün değerinin algılanması ile ilgili birtakım özellikler bütünüdür ve olumlu ağızdan ağıza iletişim ve satın alma niyetini olumlu yönde etkileyebilmektedir (Sweeney ve Soutar, 2001, s. 203; Ashton vd., 2010, s. 208). Algılanan değer bu kapsamda satın alma niyetine etki eden en önemli değişkenlerden birisi olarak değerlendirilmektedir (Zeithaml, 1988). Bu alanda gerçekleştirilen araştırmalarda algılanan değer tüketicinin satın alma niyeti (Brady ve Robertson, 1999; Eggert ve Ulaga, 2002; Liao vd., 2020; Pham vd., 2020) ve ağızdan ağıza iletişimi olumlu yönde etkilediğine yönelik bulgulara ulaşılmıştır (Gounaris vd., 2007; Chen, 2012). Bu çerçevede algılanan değer ile satın alma niyeti arasında güçlü bir ilişki olduğu anlaşılmaktadır (Grewal vd., 1998; Gan ve Wang, 2017).

Çok boyutlu bir yapıya sahip olan algılanan değer bu çerçevede pazarlama performansı üzerinde birçok olumlu etkiye sahiptir (Sweeney ve Soutar, 2001). Bu kapsamda ele alınan bazı araştırmalarda işletmelerin ürün değerlerini arttırarak tüketicilerin algılanan değer algılarının arttırılmasının sağlanabileceği böylelikle satın alma niyetlerinin olumlu yönde etkilenebileceği savunulmaktadır (Steenkamp ve Geyskens, 2006). Dolayısıyla bir ürün veya hizmet tüketicilere bazı faydalar sağlayarak değer sunmada ve aynı zamanda rakiplerden farklılaşmada da kullanılabilir. Algılanan değer uzun dönemli müşteri ilişkileri geliştirmek ve sürdürülebilmek için olduğu kadar aynı zamanda satın alma niyeti ve müşteri güveninin geliştirilmesi üzerinde de önemli bir rol oynamaktadır (Zeithaml, 1988; Kim vd., 2008, s. 136). Tüketicilerin yalnızca değer verdikleri ürün veya hizmetleri satın alacakları düşünüldüğünde, algılanan değer işletmeler açısından rekabet avantajı yaratmada etkin bir şekilde kullanılmaktadır (Martelo Landroquez vd., 2013, s. 4). Bu yaklaşım çerçevesinde tüketicilerin bir markaya yönelik algılanan değerinin anlaşılmasında satın alma nedenlerini etkileyen faktörlerin ortaya konulmasının önemli olduğu vurgulanmaktadır (Olshavsky, 1985, s. 3).

Hedonik ve Faydacı Değer

Tüketici davranışlarına yönelik gerçekleştirilen araştırmalarda tüketicilerin satın almaya yönelik tutumlarını açıklamada çeşitli yaklaşımlar kullanıldığı görülmektedir. Bu kapsamda gerçekleştirilen çalışmalarda özellikle hedonik ve faydacı değerler (Babin vd., 1994; Voss vd., 2003) ön plana çıkmaktadır (Vandecasteele ve Geuens, 2010). Batra ve Ahtola (1991, s. 159) tarafından gerçekleştirilen araştırmaya göre tüketicilerin ürün satın alma ve satın alma davranışlarını ortaya koyma nedenleri iki nedene bağlıdır. Bunlardan ilki duygusal özelliklerin yer aldığı hedonik nedenlerdir ki bunlar aynı zamanda tüketicilerin duygusal tatminini sağlamaktadır. İkincisi ise araçların niteliklerinin ön plana çıkmış olduğu faydacı nedenlerdir. Lim ve Ang (2008) tarafından farklı kültürlerin karşılaştırılmasına yönelik gerçekleştirilen bir diğer araştırmada da benzer sonuçlara ulaşılmıştır.

Hedonik boyut bir ürünü kullanım deneyiminden elde edilen duyguyu ve faydacı boyut ise bu ürünlerin kullanım fonksiyonlarından elde edilmektedir. Dhar ve Wertenbroch (2000, s. 61)'a göre faydacı değer bir ürünün kullanımını esnasında rasyonel, hedef odaklı ve fonksiyonel bir amacı temsil ederken, hedonik değer ise tüketicinin temel olarak bir mal veya hizmeti kullanımından sağladığı zevki ifade etmektedir. Bu çerçevede hedonik ve faydacı ürünleri birbirinden ayıran şeyin istekler ve tercihler olduğu savunulmaktadır. Yüksek hedonik değere sahip ürünler isteklere, faydacı değeri yüksek olan ürünler ise tercihlere konu olmaktadır. Hedonik değerlerin zevk, heyecan, duygusal uyarı ve keyif gibi unsurları kapsadığı düşünüldüğünde faydacı değere kıyasla daha fazla subjektif özellikler taşımaktadır (Babin vd., 1994, s. 646). Bu alanda gerçekleştirilen çalışmalar (Venkatesh ve Brown, 2001; Hong vd., 2017) teknoloji ürünlerinin kullanımında faydacı değerlerin önemli bir yeri olduğunu savunmaktadırlar. Hedonik ve faydacı ürünlerin bir birinden ayırıştırarak ele alan tüketici davranışları araştırmalarının incelendiği bir çalışmada (van der Heijden (2004, s. 696) teknolojileri hedonik ve faydacı olmak üzere iki kategoride ele almıştır. Çalışma çerçevesinde hedonik teknolojiler kullanıcılara keyif ve eğlence gibi kendi kendilerinin arzu ve isteklerini yerine getirme imkânı sağlayan değerler sunmaktadır. Diğer taraftan faydacı teknolojiler ise kullanıcıların iş performansı veya kârlılık gibi doğrudan veya dolaylı olarak değer yaratmaya yönelik amaçlarını gerçekleştirmek için araçsal bazı değerler sunmaktadırlar. Yu vd. (2021), eğer tüketicilerin teknolojik ürünler üzerindeki kontrolleri zenginleştirilir ise bu durumda tüketicilerin bu ürünlere yönelik faydacı değer ve kullanma niyeti inançlarının daha da güçleneceğini öne sürmektedir. Hanzaee ve Taghipourian (2012)'nin faydacı değer ve hedonik değerlerin tüketicilerin davranışsal niyetleri üzerindeki etkilerini incelediği araştırmada, her iki değişkenin de tüketici davranışları üzerinde olumlu etkileri olduğu ortaya konulurken, faydacı değerlerin hedonik değere kıyasla daha fazla etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Hong vd. (2017) tarafından akıllı saat kullanımına yönelik gerçekleştirilen araştırmada, tüketici yenilikçiliğinin akıllı saat kullanımını sürdürme etkisi üzerindeki etkisi ürün değerinin aracı rolü de göz önünde bulundurularak incelenmiştir. Bu araştırmada ürün değeri faydacı değer ve hedonik değer boyutları ile ele alınmış ve tüketici yenilikçiliğinin akıllı saat kullanımı devamı üzerinde olumlu etkisi bulunduğu, hedonik ve faydacı değerlerin ise aracılık rolü oynadığı bulgusuna ulaşılmıştır. Bir diğer araştırmada ise tüketici yenilikçiliğinin ürün değeri ve tüketici niyeti arasındaki moderatörlük etkisi çevrimiçi film izlemeye yönelik olarak incelenmiş ve hem faydacı hem de hedonik değerlerin tüketicilerin çevrimiçi film izlemeye yönelik niyetleri üzerinde tüketici yenilikçiliğinin moderatörlük etkisi olduğu ortaya konulmuştur (Jiang vd., 2022).

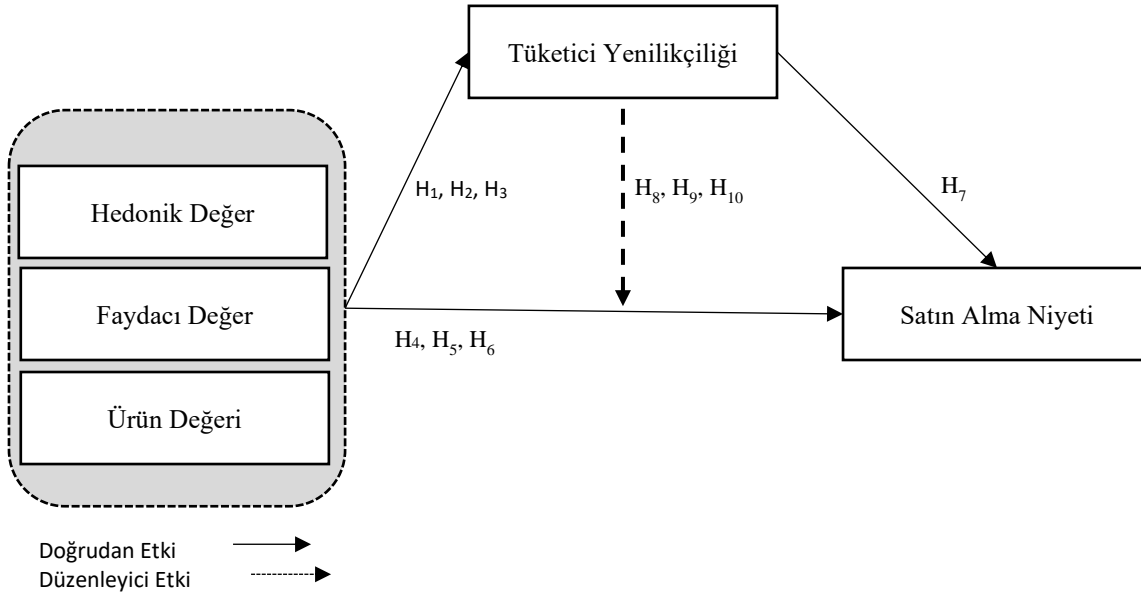
Metodoloji

Araştırmanın Amacı, Modeli ve Hipotezleri

Tüketici yenilikçilik eğilimi, bireyin daha önceki tüketim alışkanlıkları ve tercihlerini sürdürmek yerine yeni ve farklı ürün ve markaları satın alma eğilimi olarak da

tanımlanabilmektedir (Steenkamp vd., 1999, s. 56). Fakat bu yenilikçilik eğiliminin genel olarak ele alınmasının bazı sakıncalar doğurabileceği de düşünülmektedir. Bu sakıncanın temel nedeni ise bireylerin her ürün kategorisine yönelik yenilikçilik davranışlarının farklılaşabileceğinden kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla bu kapsamda Goldsmith ve Flynn (1992, s. 52) 'a göre tüketicilerin ilgi duydukları bir ürün kategorisine yönelik daha fazla yenilikçilik eğilimi göstermektedirler. Bu ise genel olarak tüketicilerin ilgi alanlarına giren ürünler ile ilgili daha fazla bilgi edinme isteğinde olmalarından kaynaklanabilmektedir. Bu kapsamda satın alma niyeti ve sıklığı üzerinde de olumlu bir etkiye sahip olduğu değerlendirilmektedir. Bu kapsamda Foxall ve Goldsmith (1994, s. 38) tüketici yenilikçiliğini belirli bir ürün kategorisinde yer alan bir ürünün pazara sunulmasından hemen sonra ve ilgili hedef pazarda yer alan tüketicilerden daha önce satın alma eğilimi olarak ele alınmaktadır. Bu kapsamdaki araştırmalar, yenilikçilik eğiliminin yüksek olduğu tüketicilerin yeni ürün, hizmet ve düşünceleri diğer bireylerden daha önce benimseme, daha sık satın alma ve kullanma eğilimi gösterdiği sonucunu ortaya koymaktadır (Li vd., 2021, s. 774). Diğer taraftan tüketici kararlarının genellikle eksik bilgi temelinde gerçekleşmesi sebebiyle algılanan ürün değerinin satın alma niyetinin şekillenmesinde önemli bir yere sahip olduğu değerlendirilmektedir (Kardes vd., 2004, s. 236). Bu kapsamda tüketicilerin bir ürün ile ilgili algılanan değer düzeylerini satın alma niyetlerinde belirleyici olabilmektedir (Sweeney ve Soutar, 2001, s. 214). Dolayısıyla ürün veya hizmete yönelik algılanan değer tüketicilerin satın alma kararında önemli bir yere sahiptir. Algılanan değer, bir ürün değerinin algılanması ile ilgili birtakım özellikler bütünü olarak ele alındığı araştırmalarda da benzer şekilde satın alma niyetini olumlu yönde etkilediği öne sürülmektedir (Sweeney ve Soutar, 2001, s. 203; Ashton vd., 2010, s. 208). Algılanan değer bu kapsamda satın alma niyetine etki eden en önemli değişkenlerden birisi olarak değerlendirilmektedir (Zeithaml, 1988). Bu alanda gerçekleştirilen benzer araştırmalarda da algılanan değer tüketicinin satın alma niyeti (Brady ve Robertson, 1999; Eggert ve Ulaga, 2002; Liao vd., 2020; Pham vd., 2020) olumlu yönde etkilediğine yönelik bulgulara ulaşılmıştır. Bu çerçevede algılanan değer ile satın alma niyeti arasında güçlü bir ilişki olduğu anlaşılmaktadır (Grewal vd., 1998; Gan ve Wang, 2017). Tüketicilerin bir ürüne yönelik satın alma nedenlerini etkileyen faktörlerin ortaya konulmasında algılanan değerinin anlaşılmasının önemli olduğu düşünüldüğünde (Olshavsky 1985, s. 3), giyilebilir teknolojik ürün kategorisinde bulunan ürün ve hizmetlerde de bu tür çalışmaların tekrarlanarak daha önceki araştırma sonuçları ile karşılaştırılmasının önemli olabileceği değerlendirilmektedir. Tüketicilerin satın almaya yönelik tutumlarını açıklamaya yönelik gerçekleştirilen araştırmalarda hedonik ve faydacı (Babin vd., 1994; Voss vd., 2003) değerlerin önemli bir yere sahiptir (Vandecasteele ve Geuens, 2010). Hedonik değer zevk, heyecan, duygusal uyarı ve keyif gibi unsurları kapsadığı düşünüldüğünde faydacı değere kıyasla daha fazla sübjektif özellikler taşımaktadır (Babin vd., 1994, s. 646). Bu noktada Dhar ve Wertebroch (2000, s. 61)'da çalışmasında benzer görüşe yer verdiği anlaşılmaktadır. İlgili çalışmaya göre faydacı değer bir ürünün kullanımını esnasında rasyonel, hedef odaklı ve fonksiyonel bir amacı temsil eden bir özelliğe sahip iken hedonik değer ise tüketicinin temel olarak bir mal veya hizmeti kullanımından sağladığı zevki ifade etmektedir. Batra ve Ahtola (1991, s. 159) tarafından gerçekleştirilen araştırmaya çerçevesinde tüketicilerin ürün satın alma ve satın alma davranışlarını ortaya koyma nedenleri duygusal tatmini sağlayan duygusal özellikler ile araçların niteliklerinin ön plana çıkmış olduğu faydacı nedenler olarak sıralanmaktadır. Bu kapsamda duygusal özellikler hedonik değeri ifade ederken faydacı nedenler ise faydacı değeri ifade etmektedir. Bu kapsamda Lim ve Ang (2008) tarafından gerçekleştirilen çalışma sonucuna göre bu iki faktör satın alma niyetinin önemli belirleyicileri arasında yer almaktadır.

Yukarıda incelenen geçmiş araştırmalar çerçevesinde oluşturulan varsayımlar çerçevesinde, bu araştırmanın amacı, tüketicilerin giyilebilir teknolojik ürün satın alma niyetleri üzerinde etkili olan değişkenlerin incelenmesine odaklanmaktadır. Bu kapsamda tüketicilerin giyilebilir teknolojik ürün satın alma niyetleri üzerinde hedonik değer, faydacı değer, algılanan ürün değeri ve tüketici yenilikçiliğinin doğrudan etkisi ortaya konulmaya çalışılırken diğer taraftan tüketici satın alma niyeti üzerinde tüketici yenilikçiliğinin düzenleyici ve aracılık etkisi araştırılmıştır. Bu kapsamda ilgili literatür göz önünde bulundurularak oluşturulan araştırma modeli Şekil 1’de gösterilmiş ve araştırma hipotezleri de araştırma modelinin sonunda ifade edilmiştir.

Şekil 1: Araştırma Modeli

- H₁: Tüketicilerin giyilebilir akıllı teknolojik ürünlere ilişkin algıladıkları hedonik değer tüketici yenilikçiliğini etkiler.
- H₂: Tüketicilerin giyilebilir akıllı teknolojik ürünlere ilişkin algıladıkları faydacı değer tüketici yenilikçiliğini etkiler.
- H₃: Tüketicilerin giyilebilir akıllı teknolojik ürünlere ilişkin algıladıkları ürün değeri tüketici yenilikçiliğini etkiler.
- H₄: Tüketicilerin giyilebilir akıllı teknolojik ürünlere ilişkin algıladıkları hedonik değer satın alma niyetini etkiler.
- H₅: Tüketicilerin giyilebilir akıllı teknolojik ürünlere ilişkin algıladıkları faydacı değer satın alma niyetini etkiler.
- H₆: Tüketicilerin giyilebilir akıllı teknolojik ürünlere ilişkin algıladıkları ürün değeri satın alma niyetini etkiler.
- H₇: Giyilebilir teknolojik ürünlere ilişkin algılanan tüketici yenilikçiliği satın alma niyetini etkiler.
- H₈: Hedonik değer giyilebilir teknolojik ürünleri satın alma niyeti üzerindeki etkisinde tüketici yenilikçiliğinin düzenleyici rolü vardır. Şöyle ki; tüketici yenilikçiliğinin yüksek olması durumunda, hedonik değer satın alma niyetine etkisi daha yüksek olacaktır.

H₉: Faydacı değerın giyilebilir teknolojik ürünleri satın alma niyeti üzerindeki etkisinde tüketici yenilikçiliğinin düzenleyici rolü vardır. Şöyle ki; tüketici yenilikçiliğinin yüksek olması durumunda, faydacı değerın satın alma niyetine etkisi daha yüksek olacaktır.

H₁₀: Ürün değerinin giyilebilir teknolojik ürünleri satın alma niyeti üzerindeki etkisinde tüketici yenilikçiliğinin düzenleyici rolü vardır. Şöyle ki; tüketici yenilikçiliğinin yüksek olması durumunda, ürün değerın satın alma niyetine etkisi daha yüksek olacaktır.

Araştırma Verilerinin Toplanması, Örneklem ve Kullanılan Ölçekler

Araştırma kapsamında elde edilen veriler online anket yöntemiyle toplanmıştır. Anket formunun birinci kısmında giyilebilir teknolojik ürünlere ilişkin faydacı değer, hedonik değer, ürün değeri, tüketici yenilikçiliği ve satın alma niyeti değişkenlerine ait sorulara yer verilmiştir. İkinci kısımda ise katılımcıların demografik özelliklerini belirlemeye yönelik ifadeler kullanılmıştır. Araştırma verileri 01.04.2021-30.09.2021 tarihleri arasında toplanmıştır.

Anket formunda yer alan ifadeler 5’li Likert (1-Kesinlikle Katılmıyorum, 5-Kesinlikle Katılıyorum) ölçeğinde hazırlanmıştır. Bu kapsamda araştırmada Hong vd. (2017)’nin çeşitli çalışmalardan aldığı ölçekler ((tüketici yenilikçiliğine ait 4 ifade Goldsmith ve Hofacker (1991), faydacı değer ölçeğine ait 4 ifade Lu vd. (2009), hedonik değer ölçeğine ait 4 ifade Moon ve Kim (2001), satın alma niyeti ölçeğine ait 4 ifade Bhattacharjee (2001)) uyarlanarak kullanılmıştır. Ürün değeri ölçeğine ait 3 ifade ise Persaud ve Schillo (2017)’den uyarlanarak araştırmaya dâhil edilmiştir. Araştırmanın anakütlesi giyilebilir teknolojik ürünleri (akıllı saat, kablosuz kulaklık vb.) kullanan katılımcılardan oluşmaktadır. Oluşturulan anket formu öncelikle 36 kişi üzerinde uygulanarak ön test yapılmış ve araştırmaya son hali verilmiştir. Bu kapsamda 335 katılımcıdan veri toplanmış ve anketler gözden geçirilerek geçersiz olan 21 anket araştırma dışında tutularak 314 katılımcının oluşturduğu örneklemden elde edilen veriler üzerinde analizler gerçekleştirilmiştir. Veri toplama yöntemi olarak kolayda ve kartopu örnekleme yöntemleri birlikte kullanılmıştır.

Bu çalışma için Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu’nun 21.01.2021 tarih ve 2021/01 sayılı kararınca “Etik Kurul Onayı” alınmıştır.

Araştırma Verilerinin Analizi

Demografik bulgular

Araştırmaya dâhil olan bireylerin demografik özelliklerine ilişkin bilgiler Tablo 1’de gösterilmektedir. Tablo 1’de yer alan bilgilere göre katılımcıların yaklaşık %48’i kadınlardan ve %52’si ise erkeklerden oluşmaktadır. Araştırmaya katılım sağlayan bireylerin %30’unun 26-35 yaş aralığında olduğu, %44,3’ünün 4001-6000 TL arasında gelire sahip olduğu ve katılımcıların yaklaşık %58.3’ünün lisans düzeyinde eğitim aldığı sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 1: Katılımcıların Demografik Özellikleri

<i>n = 314</i>			
Değişken	Kategori	Frekans	%
Cinsiyet	Kadın	150	48.0
	Erkek	164	52.0
Yaş	25 ve altı	43	13.7
	26-35	94	30.0
	36-45	82	26.1
	46-55	57	18.1
	56 ve üstü	38	12.1
Aylık Gelir (TL)	4000 ve altı	46	14.7
	4001-6000	139	44.3

	6001-8000	85	27.0
	8001 ve üstü	44	14.0
Eğitim	Ortaöğretim/Lise	41	13.0
	Önlisans	53	16.9
	Lisans	183	58.3
	Lisansüstü	37	11.8

Ölçüm modeli

Araştırma kapsamında ele alınan hedonik değer, faydacı değer, algılanan ürün değeri, tüketici yenilikçiliği ve satın alma niyeti değişkenlerinin faktör yapılarını test etmek için öncelikle açımlayıcı faktör analizi ve sonra doğrulayıcı faktör analizi uygulanmıştır. Araştırma kapsamında elde edilen veriler SPSS 23.0 ve Lisrel 8.7 paket programları kullanılarak analiz edilmiştir. Gerçekleştirilen açımlayıcı faktör analizine ilişkin bulgular değerlendirildiğinde değişkenlerin varyansa katkısı yaklaşık %76,44'tür. KMO değeri ise 0,854 olarak bulunmuştur. Elde edilen bu sonuç örneklem büyüklüğünün faktör analizi için uygun olduğunu göstermektedir. Barlett küresellik testi sonucunda elde edilen ki-kare değerinin de anlamlı ($\chi^2(171)=3974,185$; $p<.01$) olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Açımlayıcı faktör analizinden sonra ölçekler için Lisrel 8.7 paket programı kullanılarak doğrulayıcı faktör analizi (DFA) uygulanmıştır. Açımlayıcı ve doğrulayıcı faktör analizine ilişkin bulgular Tablo 2'de yer almaktadır.

Tablo 2: Açımlayıcı ve Doğrulayıcı Faktör Analizi Sonuçları

	Değişken	Faktör Yüğü		Cronbach's α
		Açımlayıcı	Doğrulayıcı	
Faydacı Değer (FD) CR = 0.93 AVE = 0.77	FD1	0,865	0,91	0,926
	FD2	0,827	0,89	
	FD3	0,853	0,81	
	FD4	0,872	0,89	
Hedonik Değer (HD) CR = 0.94 AVE = 0.80	HD1	0,857	0,88	0,939
	HD2	0,889	0,91	
	HD3	0,876	0,93	
	HD4	0,854	0,85	
Tüketici Yenilikçiliği (TY) CR = 0.81 AVE = 0.51	TY1	0,834	0,76	0,809
	TY2	0,762	0,66	
	TY3	0,811	0,74	
	TY4	0,756	0,69	
Ürün Değeri (UD) CR = 0.84 AVE = 0.65	UD1	0,876	0,84	0,835
	UD2	0,885	0,92	
	UD3	0,818	0,63	
Satın Alma Niyeti (SN) CR = 0.86 AVE = 0.62	SN1	0,777	0,76	0,860
	SN2	0,830	0,85	
	SN3	0,854	0,88	
	SN4	0,793	0,63	
Ölçüm Modeli Uyumu Değerleri		$\chi^2=298.00$ $p<0.01$ $df=142$ $\chi^2/df=2.09$ $RMSEA=0.059$ $CFI=0.97$ $NFI=0.95$ $NNFI=0.97$ $IFI=0.97$ $GFI=0.91$		

Araştırma kapsamında gerçekleştirilen doğrulayıcı faktör analizinde değişkenler arasındaki parametrelerin tahmininde Brown (2015)'un önerdiği Maximum Likelihood Estimation (En Yüksek Olabilirlik) yöntemi kullanılmıştır. Tablo 2'de yer alan DFA analizine ilişkin sonuçlar incelendiğinde; model uyum iyiliği değerlerinin $\chi^2=298.00$, $p<0.01$, $df=142$, $\chi^2/df=2.09$, $RMSEA=0.059$, $CFI=0.97$, $NFI=0.95$, $NNFI=0.97$, $IFI=0.97$, $GFI=0.91$ olduğu

görülmektedir. Ölçüm modeli sonucunda elde edilen bu değerler Kline (2011)'e göre modelin iyi uyum gösterdiğini ifade etmektedir. Yine ölçüm modelinde yer alan değişkenlere ilişkin güvenilirlik değerlerinin her birinin de 0.70'ten; tüm değişkenlere ilişkin elde edilen faktör yüklerinin de 0.60'dan; gözlenen değişkenlere ilişkin ortalama varyans (Average Variances-AVE) değerlerinin 0.50'den ve birleşik güvenilirliğin (Composite Reliability-CR) de 0.70 büyük olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Elde edilen bu sonuçlar yakınsak geçerliliğin sağlandığını göstermektedir (Fornell ve Larcker, 1981). Ayrıca Tablo 3'te gösterilen korelasyon katsayıları ve ortalama varyansın karekökleri tüm değişkenlerin ayırt edici geçerliliğe sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

Tablo 3: Ortalama, Standart Sapma ve Korelasyon Değerleri

	Ortalama	S.Sapma	TY	HD	FD	UD	SN
TY	3.53	0.516	1				
HD	3.77	0.716	0.20	1			
FD	3.85	0.657	0.15	0.58	1		
UD	3.47	0.745	0.08	0.29	0.09	1	
SN	3.89	0.574	0.18	0.43	0.44	0.24	1

Yapısal model ve araştırma hipotezlerinin testi

Araştırmada kullanılan ölçme modeli doğrulandıktan sonra araştırma kapsamında öne sürülen hipotezler Lisrel 8.7 paket programı kullanılarak test edilmiştir. Öne sürülen hipotezlerin test edilmesinden önce yapısal modelin parametre değerlerinde anormallik olup olmadığı kontrol edilmiştir. Uygulanan analiz sonucunda gizil değişkenlerin gözlenen değişkenleri açıklama durumlarına ilişkin bir t değerlerinin anlamlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Elde edilen bu verilerden sonra yapısal modelin uyum iyiliği değerlerinin de anlamlı olduğu ($\chi^2=298.00$, $df=142$, $p=0.00$, $\chi^2/df=2.09$) sonucuna ulaşılmıştır. Yine yapısal modele ilişkin RMSEA=0.059, CFI=0.97, NFI=0.95, NNFI=0.97, IFI=0.97 ve GFI=0.91 değerleri de iyi uyumu göstermektedir. Elde edilen uyum iyiliği değerleri Kline (2011)'e göre yapısal modelin iyi uyum gösterdiğini ortaya koymaktadır.

Yapısal modelin uyum katsayıları değerlendirildikten sonra araştırma hipotezleri test edilmiştir. Tablo 4'te araştırma modelinde öne sürülen doğrudan etkilere ilişkin hipotezlerin test sonuçlarına ait standardize edilmiş yol katsayıları, t değerleri ve hipotez test sonuçları gösterilmektedir.

Tablo 4: Hipotez Testi Sonuçları (*Doğrudan Etkiler*)

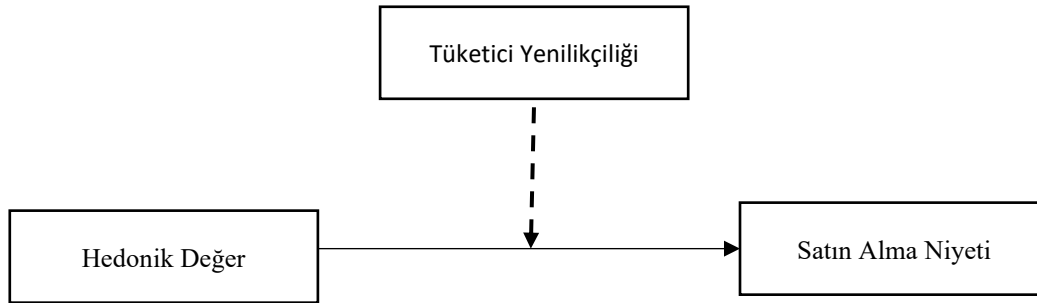
Hipotez	Standardize Yol Katsayısı	t-değeri	Sonuç	R ²
H ₁	0.17	1.95	Desteklenmedi	0.043
H ₂	0.05	0.65	Desteklenmedi	
H ₃	0.03	0.37	Desteklenmedi	
H ₄	0.20	2.73	Desteklendi	0.27
H ₅	0.29	4.12	Desteklendi	
H ₆	0.15	2.57	Desteklendi	
H ₇	0.08	1.37	Desteklenmedi	

Bu kapsamda t değeri 1.96-2.56 arasında olan ilişki $p<0.05$ düzeyinde; 2.56'nın üzerinde olan ilişki ise $p<0.01$ düzeyinde anlamlı olarak değerlendirilmiştir. Öne sürülen hipotezler değerlendirildiğinde; H₄, H₅ ve H₆ hipotezlerinin desteklendiği, H₁, H₂, H₃ ve H₇ hipotezlerinin ise desteklenmediği sonucuna ulaşılmıştır. Yine elde edilen sonuçlara göre hedonik, faydacı ve ürün değerinin tüketici yenilikçiliğini açıklama oranının çok düşük (0.043) olduğu; hedonik, faydacı, ürün değeri ile birlikte tüketici yenilikçiliğinin satın alma niyetinin yaklaşık %27'sini açıkladığı anlaşılmaktadır.

Tüketici yenilikçiliğinin düzenleyici etkisi

Araştırmanın bu kısmında araştırmaya dâhil olan katılımcıların giyilebilir teknolojik ürünlere karşı algıladıkları hedonik, faydacı ve ürün değeri değişkenlerinin satın alma niyetlerini nasıl etkilediği ve bu etkileşimde tüketici yenilikçiliği değişkeninin düzenleyici rolü üstlenip üstlenmediği incelenerek öne sürülen H_8 , H_9 ve H_{10} hipotezleri test edilmiştir. Hipotezleri test etmek için Hayes (2018) tarafından geliştirilen Process Makro uygulaması ve bootstrap tekniği ile 5000 yeniden örneklem seçeneği kullanılmıştır. Yapısal eşitlik modelinden sonra tüketici yenilikçiliğinin aracılık rolü Model 1 kullanılarak test edilmiştir. Bootstrap yöntemi diğer geleneksel yöntemlere göre daha güvenilir sonuçlar vermektedir (Gürbüz ve Şahin, 2018; Hayes, 2018). Bu teknik kullanılarak yapılan aracı ve düzenleyici etki analizlerinde öne sürülen hipotezlerin desteklenebilmesi için analiz sonucunda elde edilen %95 güven aralığındaki değerlerin (confidence interval-CI) 0 (sıfır) değerini kapsamaması istenmektedir (MacKinnon vd., 2004).

Şekil 2’de ve Tablo 5’te hedonik değer ile satın alma niyeti arasındaki ilişkide tüketici yenilikçiliğinin düzenleyici rolüne ilişkin bulgular yer almaktadır.

Şekil 2: Hedonik Değer ile Satın Alma Niyeti Arasındaki İlişkide Tüketici Yenilikçiliğinin Düzenleyici Etkisi

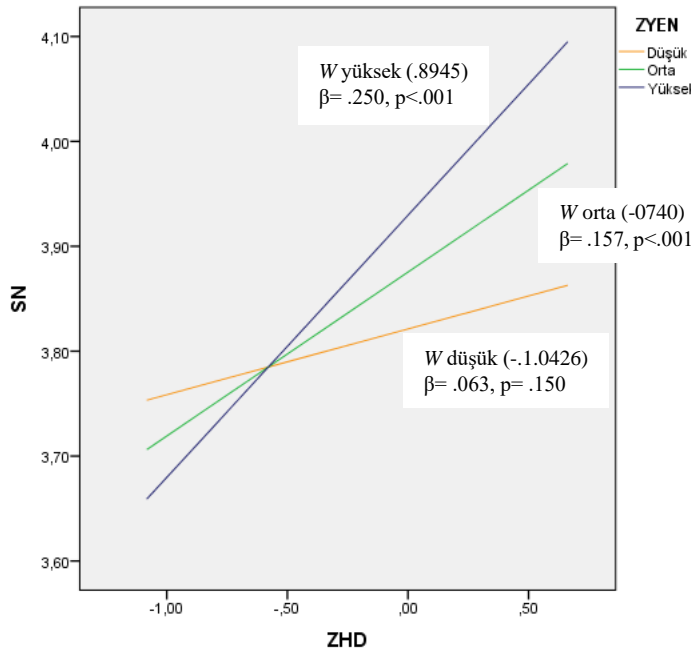
Tablo 5: Hedonik Değer ile Satın Alma Niyeti Arasındaki İlişkide Tüketici Yenilikçiliğinin Düzenleyici Rolüne İlişkin Regresyon Analizi Sonuçları (N=314)

Değişkenler	β	Standart Hata	t
Sabit	3.880*** [3.82, 3.94]	.030	128.204
Hedonik Değer (X)	.163*** [.10, .22]	.031	5.333
Tüketici Yenilikçiliği (W)	.056 [-.00, .12]	.031	1.831
X.W	.097*** [.05, .15]	.023	3.683

R= .396, R²= .157; *p<.05, **p<.01, ***p<.001; β :Standardize edilmemiş beta katsayıları; Köşeli parantez içindeki değerler güven aralıklarıdır.

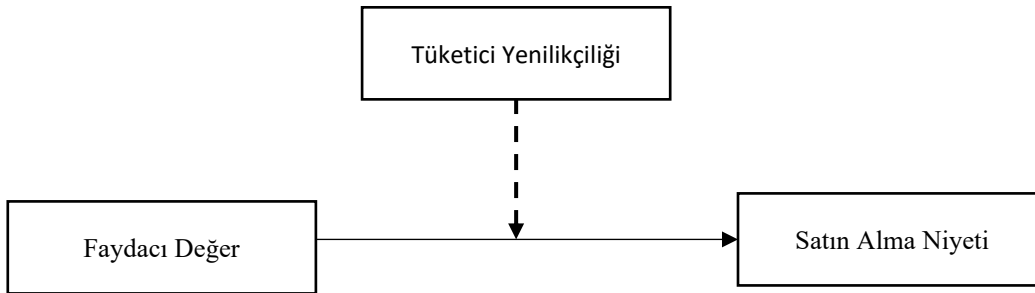
Bootstrap yöntemi kullanılarak gerçekleştirilen regresyon analizi sonuçları Tablo 5’te verilmiştir. Tablo 5’teki sonuçlara göre regresyon analizine dâhil edilen hedonik değer ve tüketici yenilikçiliği değişkenlerinin satın alma niyeti üzerindeki değişimin yaklaşık %16’sını (R²=.157) açıkladığı anlaşılmaktadır. Giyilebilir teknolojik ürünleri satın alma niyetine hedonik değerlerin olumlu yönde ($\beta = .163$, $p < .001$) ve anlamlı düzeyde etkisinin olduğu, tüketici yenilikçiliğinin ise etkisinin olmadığı ($\beta = .055$, $p = .068$) tespit edilmiştir. Hedonik değer ve tüketici yenilikçiliği değişkenlerinin satın alma niyeti üzerindeki etkileşimsel etkisinin yani düzenleyici etkisinin pozitif yönlü ve anlamlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır ($\beta = .096$, $p < .001$).

Hedonik değerin giyilebilir teknolojik ürünlerin satın alma niyeti üzerindeki etkisinde tüketici yenilikçiliğinin düzenleyici etkisine ilişkin yapılan eğim analizi sonucu Şekil 3'te gösterilmektedir. Eğim analizinde eğimlerin sıfır değerinden anlamlı düzeyde farklılaşp farklılaşmadığı incelenmektedir (Aiken ve West, 1991). Şekil 3'te yer alan düzenleyici etki ayrıntılı olarak incelendiğinde; tüketici yenilikçiliğinin orta ($\beta = .156$, $p < .001$) ve yüksek ($\beta = .250$, $p < .001$) olduğu durumlarda hedonik değerin satın alma niyetine olan etkisinin de arttığı, tüketici yenilikçiliğinin düşük ($\beta = .063$, $p = .150$) olduğu durumda ise hedonik değerin satın alma niyetine etkisinin anlamlı olmadığı bulgusu elde edilmiştir. Bu kapsamda H_8 hipotezinin desteklendiği ifade edilebilir. Bu sonuca göre, tüketici yenilikçiliğinin yüksek olması durumunda hedonik değerin satın alma niyetine etkisi daha fazla olmaktadır. Diğer bir ifadeyle hedonik değer ve satın alma niyeti arasındaki ilişkinin tüketici yenilikçiliği tarafından düzenlendiği değerlendirilebilir.

Şekil 3: Tüketici Yenilikçiliğinin Düzenleyici Etkisinin Grafikselleştirilmesi (Bağımsız Değişken: Hedonik Değer)

Şekil 4'te ve Tablo 6'da faydacı değer ile satın alma niyeti arasındaki ilişkide tüketici yenilikçiliğinin düzenleyici rolüne ilişkin bulgular yer almaktadır.

Şekil 4: Faydacı Değer ile Satın Alma Niyeti Arasındaki İlişkide Tüketici Yenilikçiliğinin Düzenleyici Etkisi

Bootstrap yöntemi kullanılarak gerçekleştirilen regresyon analizi sonuçları Tablo 6'da verilmiştir. Tablo 6'daki sonuçlara göre regresyon analizine dâhil edilen faydacı değer ve tüketici yenilikçiliği değişkenlerinin satın alma niyeti üzerindeki değişimin yaklaşık %17'sini ($R^2 = .173$) açıkladığı anlaşılmaktadır. Giyilebilir teknolojik ürünleri satın alma niyetine faydacı değer olumlu yönde ($\beta = .203$, $p < .001$) ve anlamlı düzeyde etkisinin olduğu, tüketici

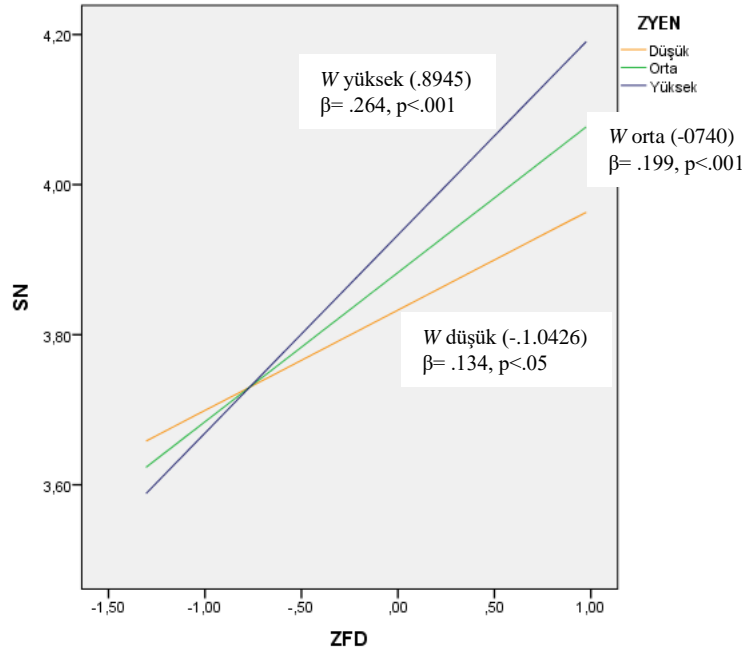
yenilikçiliğinin ise etkisinin olmadığı ($\beta = .052$, $p = .092$) tespit edilmiştir. Faydacı değer ve tüketici yenilikçiliği değişkenlerinin satın alma niyeti üzerindeki etkileşimsel etkisinin yani düzenleyici etkisinin pozitif yönlü ve anlamlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır ($\beta = .067$, $p < .05$).

Tablo 6: Faydacı Değer ile Satın Alma Niyeti Arasındaki İlişkide Tüketici Yenilikçiliğinin Düzenleyici Rolüne İlişkin Regresyon Analizi Sonuçları ($N = 314$)

Değişkenler	β	Standart Hata	t
Sabit	3.887*** [3.83, 3.95]	.030	128.888
Faydacı Değer (X)	.204*** [.15, .26]	.030	6.772
Tüketici Yenilikçiliği (W)	.052 [-.01, .11]	.031	1.690
X.W	.067* [.01, .13]	.029	2.318

R= .396, R²= .157; * $p < .05$, ** $p < .01$, *** $p < .001$; β :Standardize edilmemiş beta katsayıları; Köşeli parantez içindeki değerler güven aralıklarıdır.

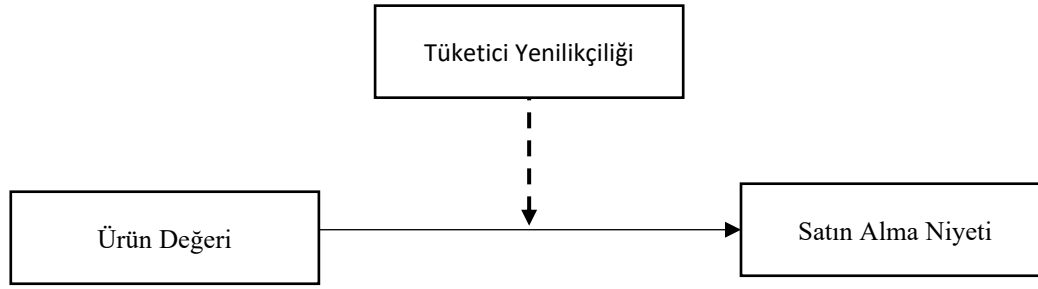
Faydacı değer in giyilebilir teknolojik ürünlerin satın alma niyeti üzerindeki etkisinde tüketici yenilikçiliğinin düzenleyici etkisine ilişkin yapılan eğitim analizi sonucu Şekil 5'te gösterilmektedir.

Şekil 5: Tüketici Yenilikçiliğinin Düzenleyici Etkisinin Grafiks gösterimi (Bağımsız Değişken: Faydacı Değer)

Şekil 5'da yer alan düzenleyici etki ayrıntılı olarak incelendiğinde; tüketici yenilikçiliğinin düşük ($b = .134$, $p < .05$), orta ($\beta = .199$, $p < .001$) ve yüksek ($\beta = .264$, $p < .001$) olduğu durumlarda faydacı değer in satın alma niyetine olan etkisinin de giderek arttığı; tüketici yenilikçiliğinin düşük, orta ve yüksek olduğu durumlarda faydacı değer in satın alma niyetine etkisinin anlamlı olduğu bulgusu elde edilmiştir. Bu kapsamda H9 hipotezinin desteklendiği ifade edilebilir. Bu sonuca göre, tüketici yenilikçiliğinin yüksek olması durumunda faydacı değer in satın alma niyetine etkisi daha fazla olmaktadır. Diğer bir ifadeyle faydacı değer ve satın alma niyeti arasındaki ilişkinin tüketici yenilikçiliği tarafından düzenlendiği değerlendirilebilir.

Şekil 6’de ve Tablo 7’de algılanan ürün değeri ile satın alma niyeti arasındaki ilişkide tüketici yenilikçiliğinin düzenleyici rolüne ilişkin bulgular yer almaktadır.

Şekil 6: Algılanan Ürün Değeri ile Satın Alma Niyeti Arasındaki İlişkide Tüketici Yenilikçiliğinin Düzenleyici Etkisi

Bootstrap yöntemi kullanılarak gerçekleştirilen regresyon analizi sonuçları Tablo 7’de verilmiştir. Tablo 7’deki sonuçlara göre regresyon analizine dâhil edilen ürün değeri ve tüketici yenilikçiliği değişkenlerinin satın alma niyeti üzerindeki değişimin yaklaşık %6’sını ($R^2=.056$) açıkladığı anlaşılmaktadır.

Tablo 7: Algılanan Ürün Değeri ile Satın Alma Niyeti Arasındaki İlişkide Tüketici Yenilikçiliğinin Düzenleyici Rolüne İlişkin Regresyon Analizi Sonuçları ($N=314$)

Değişkenler	β	Standart Hata	t
Sabit	3.898*** [3.84, 3.96]	.032	122.942
Ürün Değeri (X)	.097* [.03, .16]	.032	3.029
Tüketici Yenilikçiliği (W)	.091* [.03, .15]	.032	2.862
X.W	-.018 [-.08, .04]	.030	-.589

R= .396, $R^2= .157$; * $p<.05$, ** $p<.01$, *** $p<.001$; β :Standardize edilmemiş beta katsayıları; Köşeli parantez içindeki değerler güven aralıklarıdır.

Giyilebilir teknolojik ürünleri satın alma niyetine ürün değerinin ($\beta= .097$, $p<.05$) ve tüketici yenilikçiliğinin ($\beta= .091$, $p<.05$) olumlu ve anlamlı etkisinin olduğu tespit edilmiştir. Ürün değeri ve tüketici yenilikçiliği değişkenlerinin satın alma niyeti üzerindeki etkileşimsel etkisinin yani düzenleyici etkisinin ise anlamsız olduğu sonucuna ulaşılmıştır ($\beta= -.018$, $p= .556$). Elde edilen bu sonuç doğrultusunda H10 hipotezi desteklenmemiştir. Diğer bir ifadeyle ürün değeri ve satın alma niyeti arasındaki ilişkinin tüketici yenilikçiliği tarafından düzenlenmediği yani tüketici yenilikçiliğinin bu ilişkide düzenleyici rolünün olmadığı değerlendirilebilir.

Sonuç

Giyilebilir teknolojilerin gerek tüketici pazarı açısından gerekse işletmelere sunmakta oldukları çeşitli faydalar açısından bir araç olarak pazara yön verici etkisi nedeniyle önemi giderek artmaktadır. Yıkıcı yenilik özellikleri taşıyan giyilebilir teknolojilerin sağladığı pek çok fayda gözlemlenebilir olmasının yanı sıra birçok yönetici ve tüketicinin sahip olduğu bazı kaygılar nedeniyle mesafeli bir yaklaşım sergilenmesine neden olabilmektedir (Kalantari, 2017, s. 274; Kotler vd., 2021). Yenilikçi tüketicilerin genel olarak yenilikçi ürünlere yönelik ilgi düzeylerinin yüksek olması, ilgili ürünler hakkında bilgi sahibi olmaya yönelik çaba gösterme eğiliminde olmaları ve fiyat değişkenini göz önünde bulundurmaksızın yenilikçi ürünlere sahip olmaya yönelik davranışları yenilikçi ürünlerin pazarda yaygınlaşmasında kilit bir rol oynamaktadır. Yenilikçilik eğilimleri yüksek olan tüketicilerin yenilikçi ürünlerin taşıdıkları

riski alma düzeyleri de diğer tüketici kesimlerine oranla daha yüksek olarak değerlendirilmektedir (Midgley ve Dowling, 1993, s. 624). Yenilikçi tüketiciler yenilikçi ürünleri diğer tüketicilere kıyasla daha erken deneyimleme ve ürünlere yönelik ilgileri nedeniyle bilgi toplamaya ve paylaşmaya yönelik tutum sergilemeleri pazardaki diğer tüketicilerin risk algılarının da indirgenmesine ve yenilikçi ürünlerin benimsenmesinde kilit rol oynamaktadır. Dolayısıyla yeniliği erken benimseyen tüketicilerin ve oluşturdukları pazar bölümünün iyi anlaşılması gerekmektedir.

Bu araştırmada hedonik değer, faydacı değer ve algılanan ürün değerinin giyilebilir teknolojilerin satın alma niyeti üzerindeki doğrudan etkisi ile tüketici yenilikçiliğinin bu etkileşim üzerindeki düzenleyici etkisi incelenmiştir. Araştırma bulguları kapsamında hedonik değer, faydacı değer ve algılanan ürün değerinin tüketici yenilikçiliği üzerindeki etkisi desteklenmemiştir. Bunun nedeninin ise tüketici yenilikçiliğinin bir kişilik özelliği taşımasından kaynaklandığı (Hurt vd., 1977, s. 39; Midgley ve Dowling, 1978, s. 231), dolayısıyla yeni ürün veya fikirlere yönelik tüketicilerin ileriye dönük davranışlarının tahmininde kullanılan temel bir değişken (Downs ve Mohr, 1976, s. 700; Midgley ve Dowling, 1978, s. 229) olmasından kaynaklanması olarak değerlendirilmiştir. Tüketici yenilikçiliğine yönelik elde edilen bir diğer bulgu ise satın alma niyeti üzerindeki etkisinin istatistiksel olarak anlamlı olmamasıdır. Giyilebilir teknolojilerin henüz pazarda çok yeni olmaları tüketiciler açısından bir miktar risk taşımalarına neden olabilmektedir (Midgley ve Dowling, 1993, s. 615). Bunun yanı sıra tüketicilerin yenilikçilik davranışının ürün kategorilerine göre farklılık göstermesinin (Goldsmith ve Flynn, 1992; Goldsmith vd., 1995; Clark ve Goldsmith, 2006a, s. 283) de bu sonucun elde edilmesinde etkili olduğu değerlendirilmiştir. Hedonik değer, faydacı değer ve algılanan ürün değeri çerçevesinde değerlendirildiğinde ise giyilebilir teknolojilerin satın alma niyeti üzerinde olumlu etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Araştırma sonuçları bu kapsamda Hong vd. (2017)'un akıllı saatlerin kullanımına devam niyetine etki eden faktörler olarak hedonik ve faydacı değerlere yönelik araştırma varsayımları desteklenmektedir. Benzer bir şekilde Seyed Esfahani ve Reynolds (2021) tarafından gerçekleştirilen araştırmada da bu varsayımlar desteklenmektedir. Bu araştırmada yer alan değişkenler karşılaştırıldığında ise giyilebilir teknolojilerin sunduğu faydacı değer ($\beta=0.29$, $t=4.12$, $p<0.01$), hedonik değerden ($\beta=0.20$, $t=2.73$, $p<0.01$) satın alma niyeti üzerinde daha etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuç çerçevesinde hedonik değer etkisinin düşük çıkmasının nedeninin giyilebilir teknolojilerin birçok tüketici için bir moda teknolojisi olarak değerlendirilmesinden kaynaklanmaktadır (Rauschnabel vd., 2016, s. 178). Gelecekte giyilebilir teknolojilerin kullanım alanlarının yaygınlaşması durumunda bu araştırma kapsamında elde edilen sonucun değişkenlik gösterebileceği değerlendirilmektedir.

Yenilikçi ürünlerin benimsenmesine yönelik davranışlarda hedonik, fonksiyonel ve sembolik faydaların tüketici yenilikçiliğinin düzenleyici rolü göz önünde bulundurularak incelendiği bir araştırmada (Krey vd., 2019), hedonik ve sembolik değerlerin yenilikçi ürünü kullanma üzerindeki etkisinde tüketici yenilikçiliğinin düzenleyici rolü desteklenmezken, fonksiyonel değer değişkeninin alt boyutu olarak değerlendirilen beklenen fayda ile yenilikçi ürünü kullanma arasında düzenleyici bir oynadığı ortaya konulmuştur. Bu sonuçlar değerlendirildiğinde bu araştırmada dışsal değişken olarak ele alınan hedonik ve faydacı değerlerin ürün satın alma niyeti üzerindeki etkisinde tüketici yenilikçiliğinin düzenleyici bir rol oynadığı ortaya konulurken, algılanan değer satın alma niyeti üzerindeki etkisinde tüketici yenilikçiliğinin düzenleyici ekisi desteklenmemiştir. Tüketici yenilikçiliğinin, hedonik değer satın alma niyeti üzerindeki etkisi üzerinde düzenleyici etkisinin pozitif yönlü ve anlamlı olduğu ($\beta= .096$, $p<.001$); tüketici yenilikçiliği düzeyinin orta ($\beta= .156$, $p<.001$) ve yüksek ($\beta= .250$, $p<.001$) olduğu durumlarda hedonik değer satın alma niyetine olan etkisinin de arttığı, tüketici yenilikçiliğinin düşük ($\beta= .063$, $p= .150$) olduğu durumda ise hedonik değer

satın alma niyetine etkisinin anlamlı olmadığı bulgusu elde edilmiştir. Benzer bir şekilde tüketici yenilikçiliğinin faydacı değerini satın alma niyeti üzerindeki düzenleyici etkisi pozitif yönlü ve anlamlı bulunmuştur ($\beta = .067$, $p < .05$). Tüketici yenilikçiliği düzeyleri çerçevesinde değerlendirildiğinde tüketici yenilikçiliğinin düşük düzey ($b = .134$, $p < .05$), orta düzey ($\beta = .199$, $p < .001$) ve yüksek düzey ($\beta = .264$, $p < .001$) olduğu durumlarda faydacı değerini satın alma niyetine olan etkisinin de giderek arttığı; tüketici yenilikçiliğinin düşük, orta ve yüksek olduğu durumlarda faydacı değerini satın alma niyetine etkisinin anlamlı olduğu bulgusu elde edilmiştir.

Bu ulaşılan sonuçlar çerçevesinde yenilikçilik eğilimi yüksek tüketicilerin tespit edilmesi ve bu tüketicilere yönelik sunulan ürünler ile sunulan değeri artırılmasının özellikle satın alma niyetini artırıcı bir etki yaratacağı değerlendirilmektedir. Yenilikçilik eğilimi ne derece yüksek ise o derecede ürüne eklenen hedonik ve faydacı değeri arttırmaktadır. Dolayısıyla giyilebilir teknolojilerin kabulünde faydacı değeri hedonik değere daha fazla etkiye sahip olması nedeniyle ön plana çıkartılmasının önemli bir rol oynayacağı değerlendirilmektedir. Bu çerçevede yenilikçi giyilebilir teknolojilerin pazara sunumu aşamasında ürünün sunduğu faydacı değeri ön plana çıkartılarak, ürüne hedonik değeri eklenmesi özellikle yenilikçilik düzeyi yüksek ve orta düzeyde olan tüketicilerin satın alma niyetlerini olumlu yönde etkileyebilmektedir. Dolayısıyla giyilebilir teknolojilerin sağladığı rasyonel ve fonksiyonel değerlerin ön plana çıkartılırken bunun yanı sıra bazı irrasyonel olarak değerlendirilebilecek olan zevk, heyecan, duygusal uyarı ve keyif gibi daha fazla subjektif özellikler taşıyan hedonik değerlerin bu pazar tekliflerine eklenmesini önemli hale getirmektedir.

Araştırma konusunun güncel olması ve işletmeler, pazarlamacılar, tüketiciler ve teknoloji geliştiriciler için öneminin artması nedeniyle bundan sonra yapılacak olan benzer çalışmalara ve konunun taraflarına katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Araştırmanın bazı kısıtları bulunmaktadır. Bu kapsamda zaman ve maliyet sebebi ile ana kitleyi temsil edecek örneklem sayısına ulaşmada kolayda ve kartopu örnekleme yönteminin kullanılması sonuçların genelleştirilmesini zorlaştırmaktadır. Gelecekte yapılması düşünülen çalışmalarda ise bu araştırma kapsamında öne sürülen modele farklı değişkenler eklenerek çalışma genişletilebilir. Diğer taraftan farklı örneklem grupları, teknoloji kullanımı bakımından farklı ülke grupları ve kuşaklar arası karşılaştırma şeklinde araştırmanın kapsamının genişletilmesi önerilebilir. Ayrıca gelecekte yürütülecek olan çalışmalarda farklı değişken türlerinin düzenleyici ve aracı etkilerine bakılması, demografik değişkenlerin rolünün incelenmesi de literatüre katkı bakımından önemli olarak görülmektedir.

Kaynakça

- Aaker, D. A., ve Keller, K. L. (1990). Consumer evaluations of brand extensions. *Journal of marketing*, 54(1), 27-41.
- Abraham, M., ve Annunziata, M. (2017). Augmented reality is already improving worker performance. *Harvard business review*, 13, 1-5.
- Ahn, S. J., ve Lee, S. H. (2019). The effect of consumers' perceived value on acceptance of an internet-only bank service. *Sustainability*, 11(17), 4599.
- Ajzen, I., ve Fishbein, M. (1977). Attitude-behavior relations: A theoretical analysis and review of empirical research. *Psychological Bulletin*, 84(5), 888.
- Aroğanam, G., Manivannan, N., ve Harrison, D. (2019). Review on wearable technology sensors used in consumer sport applications. *Sensors*, 19(9), 1983.
- Ashton, A. S., Scott, N., Solnet, D., ve Breakey, N. (2010). Hotel restaurant dining: The relationship between perceived value and intention to purchase. *Tourism and Hospitality Research*, 10(3), 206-218.

-
- Babin, B. J., Darden, W. R., ve Griffin, M. (1994). Work and/or fun: Measuring hedonic and utilitarian shopping value. *Journal of Consumer Research*, 20(4), 644-656.
- Baig, M. M., GholamHosseini, H., Gutierrez, J., Ullah, E., ve Lindén, M. (2021). Early detection of prediabetes and t2dm using wearable sensors and internet-of-things-based monitoring applications. *Applied Clinical Informatics*, 12(01), 001-009.
- Batra, R., ve Ahtola, O. T. (1991). Measuring the hedonic and utilitarian sources of consumer attitudes. *Marketing Letters*, 2(2), 159-170.
- Baumgartner, H., ve Steenkamp, J.-B. E. (1996). Exploratory consumer buying behavior: Conceptualization and measurement. *International Journal of Research in Marketing*, 13(2), 121-137.
- Bhattacharjee, A. (2001). Understanding information systems continuance: An expectation-confirmation model. *MIS quarterly*, 351-370.
- Brady, M. K., ve Robertson, C. J. (1999). An exploratory study of service value in the USA and ecuador. *International Journal of Service Industry Management*, 10(5), 469-486. 10.1108/09564239910289003.
- Brown, T. A. (2015). *Confirmatory factor analysis for applied research*. Guilford publications, New York, NY.
- BusinessWire. (2021). Global smart wearable market. Retrieved from <https://www.businesswire.com/news/home/20210208005342/en/Global-Smart-Wearable-Market---Market-to-Grow-by-19.48-from-2021---2026---ResearchAndMarkets.com>
- Chen, H. (2012). The influence of perceived value and trust on online buying intention. *JOURNAL OF COMPUTERS*, 7(7), 1655-1662.
- Citrin, A. V., Sprott, D. E., Silverman, S. N., ve Stem, D. E. (2000). Adoption of internet shopping: The role of consumer innovativeness. *Industrial Management & Data Systems*, 100(7), 294-300. 10.1108/02635570010304806.
- Clark, R. A., ve Goldsmith, R. E. (2006a). Global innovativeness and consumer susceptibility to interpersonal influence. *Journal of marketing theory and practice*, 14(4), 275-285.
- Clark, R. A., ve Goldsmith, R. E. (2006b). Interpersonal influence and consumer innovativeness. *International Journal of Consumer Studies*, 30(1), 34-43.
- Davis, F. D. (1989). Perceived usefulness, perceived ease of use, and user acceptance of information technology. *MIS quarterly*, 319-340.
- Dhar, R., ve Wertenbroch, K. (2000). Consumer choice between hedonic and utilitarian goods. *Journal of marketing research*, 37(1), 60-71.
- Downs, J. G. W., ve Mohr, L. B. (1976). Conceptual issues in the study of innovation. *Administrative science quarterly*, 21(4), 700-714.
- Eggert, A., ve Ulaga, W. (2002). Customer perceived value: A substitute for satisfaction in business markets? *Journal of Business & Industrial Marketing*, 17(2/3), 107-118. 10.1108/08858620210419754.
- Fisher, R. J., ve Price, L. L. (1992). An investigation into the social context of early adoption behavior. *Journal of Consumer Research*, 19(3), 477-486.
- Fornell, C., ve Larcker, D. F. (1981). Evaluating structural equation models with unobservable variables and measurement error. *Journal of marketing research*, 18(1), 39-50.
- Foxall, G. R. (1988). Marketing new technology: Markets, hierarchies, and user-initiated innovation. *Managerial and Decision Economics*, 9(3), 237-250.
- Foxall, G. R. (1994). Consumer initiators: Adaptors and innovators. *British Journal of Management*, 5, 3-12.
- Foxall, G. R. (1995). Cognitive styles of consumer initiators. *Technovation*, 15(5), 269-288.
- Foxall, G. R., ve Bhate, S. (1991). Cognitive style, personal involvement and situation as determinants of computer use. *Technovation*, 11(3), 183-199.
-

- Foxall, G. R., ve Goldsmith, R. E. (1994). *Consumer psychology for marketing*. Routledge, New Fetter Lane, London.
- Gan, C., ve Wang, W. (2017). The influence of perceived value on purchase intention in social commerce context. *Internet Research*, 27(4), 772-785.
- Godfrey, A., Hetherington, V., Shum, H., Bonato, P., Lovell, N., ve Stuart, S. (2018). From a to z: Wearable technology explained. *Maturitas*, 113, 40-47.
- Goldsmith, R. E., ve Flynn, L. R. (1992). Identifying innovators in consumer product markets. *European Journal of Marketing*, 26(12), 42-55.
- Goldsmith, R. E., Freiden, J. B., ve Eastman, J. K. (1995). The generality/specificity issue in consumer innovativeness research. *Technovation*, 15(10), 601-612.
- Goldsmith, R. E., ve Hofacker, C. F. (1991). Measuring consumer innovativeness. *Journal of the academy of marketing science*, 19(3), 209-221.
- Gounaris, S. P., Tzempelikos, N. A., ve Chatzipanagiotou, K. (2007). The relationships of customer-perceived value, satisfaction, loyalty and behavioral intentions. *Journal of Relationship Marketing*, 6(1), 63-87. 10.1300/J366v06n01_05.
- Grewal, D., Krishnan, R., Baker, J., ve Borin, N. A. (1998). The effect of store name, brand name and price discounts on consumers' evaluations and purchase intentions. *Journal of retailing*, 74(3), 331-352.
- Griffin, A. (1997). Modeling and measuring product development cycle time across industries. *Journal of engineering and technology management*, 14(1), 1-24.
- Gürbüz, S., ve Şahin, F. (2018). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri*. Seçkin Yayıncılık, Ankara.
- Hanzaee, K. H., ve Taghipourian, M. J. (2012). Attitudes toward counterfeit products and generation differentia. *Research Journal of Applied Sciences*, 4, 1147-1154.
- Hayes, A. F. (2018). *Introduction to mediation, moderation, and conditional process analysis: A regression-based approach*. Guilford Publications, New York, NY.
- Hirschman, E. C. (1980). Innovativeness, novelty seeking, and consumer creativity. *Journal of Consumer Research*, 7(3), 283-295.
- Hirunyawipada, T., ve Paswan, A. K. (2006). Consumer innovativeness and perceived risk: Implications for high technology product adoption. *Journal of Consumer Marketing*, 23(4), 182-198. 10.1108/07363760610674310.
- Hong, J.-C., Lin, P.-H., ve Hsieh, P.-C. (2017). The effect of consumer innovativeness on perceived value and continuance intention to use smartwatch. *Computers in Human Behavior*, 67, 264-272.
- Hultink, E. J., Griffin, A., Hart, S., ve Robben, H. S. (1997). Industrial new product launch strategies and product development performance. *Journal of Product Innovation Management*, 14(4), 243-257.
- Hurt, H. T., Joseph, K., ve Cook, C. D. (1977). Scales for the measurement of innovativeness. *Human Communication Research*, 4(1), 58-65.
- Hwang, J., Kim, H., ve Kim, W. (2019). Investigating motivated consumer innovativeness in the context of drone food delivery services. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 38, 102-110.
- Im, S., Bayus, B. L., ve Mason, C. H. (2003). An empirical study of innate consumer innovativeness, personal characteristics, and new-product adoption behavior. *Journal of the academy of marketing science*, 31(1), 61-73.
- Jiang, X., Deng, N., Fan, X., ve Jia, H. (2022). Examining the role of perceived value and consumer innovativeness on consumers' intention to watch intellectual property films. *Entertainment Computing*, 40, 100453.

-
- Kalantari, M. (2017). Consumers' adoption of wearable technologies: Literature review, synthesis, and future research agenda. *International Journal of Technology Marketing*, 12(3), 274-307.
- Kardes, F. R., Posavac, S. S., ve Cronley, M. L. (2004). Consumer inference: A review of processes, bases, and judgment contexts. *Journal of Consumer psychology*, 14(3), 230-256.
- Kaushik, A. K., ve Rahman, Z. (2014). Perspectives and dimensions of consumer innovativeness: A literature review and future agenda. *Journal of International Consumer Marketing*, 26(3), 239-263.
- Kim, C., Zhao, W., ve Yang, K. H. (2008). An empirical study on the integrated framework of e-crm in online shopping: Evaluating the relationships among perceived value, satisfaction, and trust based on customers' perspectives. *Journal of Electronic Commerce in Organizations (JECO)*, 6(3), 136-150.
- Kline, R. B. (2011). *Principles and practice of structural equation modeling* (T. Edition Ed.). Guilford publications, London.
- Kotler, P., Kartajaya, H., ve Setiawan, I. (2021). *Marketing 5.0: Technology for humanity*. John Wiley & Sons, Inc., Hoboken, New Jersey.
- Kotler, P., ve Keller, K. L. (2016). *A framework for marketing management*. Pearson, Harlow, Essex.
- Krey, N., Chuah, S. H.-W., Ramayah, T., ve Rauschnabel, P. A. (2019). How functional and emotional ads drive smartwatch adoption. *Internet Research*, 29(3), 578-602. 10.1108/IntR-12-2017-0534.
- Lassar, W. M., Manolis, C., ve Lassar, S. S. (2005). The relationship between consumer innovativeness, personal characteristics, and online banking adoption. *International Journal of Bank Marketing*, 23(2), 176-199. 10.1108/02652320510584403.
- Li, L., Wang, Z., Li, Y., ve Liao, A. (2021). Impacts of consumer innovativeness on the intention to purchase sustainable products. *Sustainable Production and Consumption*, 27, 774-786.
- Liao, Y.-K., Wu, W.-Y., ve Pham, T.-T. (2020). Examining the moderating effects of green marketing and green psychological benefits on customers' green attitude, value and purchase intention. *Sustainability*, 12(18), 7461.
- Lim, E. A. C., ve Ang, S. H. (2008). Hedonic vs. Utilitarian consumption: A cross-cultural perspective based on cultural conditioning. *Journal of Business Research*, 61(3), 225-232.
- Lu, Y., Zhou, T., ve Wang, B. (2009). Exploring chinese users' acceptance of instant messaging using the theory of planned behavior, the technology acceptance model, and the flow theory. *Computers in Human Behavior*, 25(1), 29-39. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2008.06.002>.
- MacKinnon, D. P., Lockwood, C. M., ve Williams, J. (2004). Confidence limits for the indirect effect: Distribution of the product and resampling methods. *Multivariate Behavioral Research*, 39(1), 99-128. 10.1207/s15327906mbr3901_4.
- Mahoney, E. L., ve Mahoney, D. F. (2010). Acceptance of wearable technology by people with alzheimer's disease: Issues and accommodations. *American Journal of Alzheimer's Disease & Other Dementias®*, 25(6), 527-531.
- Manyika, J., Chui, M., Brown, B., Bughin, J., Dobbs, R., Roxburgh, C., vd. (2011). *Big data: The next frontier for innovation, competition, and productivity*. McKinsey Global Institute.
- Martelo Landroque, S., Barroso Castro, C., ve Cepeda-Carrión, G. (2013). Developing an integrated vision of customer value. *Journal of Services Marketing*, 27(3), 234-244. 10.1108/08876041311330726.
-

- Midgley, D. F., ve Dowling, G. R. (1978). Innovativeness: The concept and its measurement. *Journal of Consumer Research*, 4(4), 229-242.
- Midgley, D. F., ve Dowling, G. R. (1993). A longitudinal study of product form innovation: The interaction between predispositions and social messages. *Journal of Consumer Research*, 19(4), 611-625.
- Moon, J.-W., ve Kim, Y.-G. (2001). Extending the tam for a world-wide-web context. *Information & Management*, 38(4), 217-230. [https://doi.org/10.1016/S0378-7206\(00\)00061-6](https://doi.org/10.1016/S0378-7206(00)00061-6).
- Olshavsky , R. W. (1985). Perceived quality in consumer decision making an integrated theoretical perspective. J. Jacoby ve J. C. Olson (Ed.). *Perceived quality: How consumers view stores and merchandise* içinde (ss. 3-30). D.C. Heath and Company, Lexington, Massachusetts/Toronto.
- Park, S., Chung, K., ve Jayaraman, S. (2014). Wearables: Fundamentals, advancements, and a roadmap for the future. E. Sazonov ve M. R. Neuman (Ed.). *Wearable sensors* içinde (ss. 1-23). Academic Press, Oxford.
- Patterson, P. G., ve Spreng, R. A. (1997). Modelling the relationship between perceived value, satisfaction and repurchase intentions in a business-to-business, services context: An empirical examination. *International Journal of Service Industry Management*, 8(5), 414-434. 10.1108/09564239710189835.
- Pericleous, P., ve van Staa, T. P. (2019). The use of wearable technology to monitor physical activity in patients with copd: A literature review. *International journal of chronic obstructive pulmonary disease*, 14, 1317.
- Persaud, A., ve Schillo, S. R. (2017). Purchasing organic products: Role of social context and consumer innovativeness. *Marketing intelligence & planning*.
- Pham, L., Williamson, S., Lane, P., Limbu, Y., Nguyen, P. T. H., ve Coomer, T. (2020). Technology readiness and purchase intention: Role of perceived value and online satisfaction in the context of luxury hotels. *International Journal of Management and Decision Making*, 19(1), 91-117.
- Rauschnabel, P. A., Hein, D. W., He, J., Ro, Y. K., Rawashdeh, S., ve Krulikowski, B. (2016). Fashion or technology? A fashnology perspective on the perception and adoption of augmented reality smart glasses. *i-com*, 15(2), 179-194.
- Reinhardt, R., ve Gurtner, S. (2015). Differences between early adopters of disruptive and sustaining innovations. *Journal of Business Research*, 68(1), 137-145.
- Robertson, T. S. (1967). The process of innovation and the diffusion of innovation. *Journal of marketing*, 31(1), 14-19.
- Roerich, G. (2004). Consumer innovativeness: Concepts and measurements. *Journal of Business Research*, 57(6), 671-677.
- Rogers, E. M. (1983). *Diffusion of innovation* (3rd Edition Bs.). The Free Press, New York: NY.
- Rogers, E. M., ve Shoemaker, F. F. (1971). *Communication of innovations: A cross-cultural approach*. The Free Press., New York.
- Seyed Esfahani, M., ve Reynolds, N. (2021). Impact of consumer innovativeness on really new product adoption. *Marketing intelligence & planning*, 39(4), 589-612. 10.1108/MIP-07-2020-0304.
- Simonson, I., ve Nowlis, S. M. (2000). The role of explanations and need for uniqueness in consumer decision making: Unconventional choices based on reasons. *Journal of Consumer Research*, 27(1), 49-68.
- Statista. (2021). Number of connected wearable devices worldwide from 2016 to 2022. Retrieved from <https://www.statista.com/statistics/487291/global-connected-wearable-devices/>

- Steenkamp, J.-B. E., ve Geyskens, I. (2006). How country characteristics affect the perceived value of web sites. *Journal of marketing*, 70(3), 136-150.
- Steenkamp, J.-B. E., Ter Hofstede, F., ve Wedel, M. (1999). A cross-national investigation into the individual and national cultural antecedents of consumer innovativeness. *Journal of marketing*, 63(2), 55-69.
- Strombach, T., Strang, S., Park, S. Q., ve Kenning, P. (2016). Chapter 1 - common and distinctive approaches to motivation in different disciplines. B. Studer ve S. Knecht (Ed.). *Progress in brain research* (Vol. 229) içinde (ss. 3-23). Elsevier.
- Summers, J. O. (1971). Generalized change agents and innovativeness. *Journal of marketing research*, 8(3), 313-316.
- Sun, A., Ji, T., Wang, J., ve Liu, H. (2016). Wearable mobile internet devices involved in big data solution for education. *International Journal of Embedded Systems*, 8(4), 293-299.
- Sweeney, J. C., ve Soutar, G. N. (2001). Consumer perceived value: The development of a multiple item scale. *Journal of retailing*, 77(2), 203-220.
- Tornatzky, L. G., ve Klein, K. J. (1982). Innovation characteristics and innovation adoption-implementation: A meta-analysis of findings. *IEEE Transactions on engineering management*, (1), 28-45.
- Tran-Dang, H., Krommenacker, N., Charpentier, P., ve Kim, D.-S. (2020). Toward the internet of things for physical internet: Perspectives and challenges. *IEEE internet of things journal*, 7(6), 4711-4736.
- van der Heijden, H. (2004). User acceptance of hedonic information systems. *MIS quarterly*, 28(4), 695-704. 10.2307/25148660.
- Vandecasteele, B., ve Geuens, M. (2010). Motivated consumer innovativeness: Concept, measurement, and validation. *International Journal of Research in Marketing*, 27(4), 308-318.
- Venkatesh, V., ve Brown, S. A. (2001). A longitudinal investigation of personal computers in homes: Adoption determinants and emerging challenges. *MIS quarterly*, 71-102.
- Venkatraman, M. P. (1991). The impact of innovativeness and innovation type on adoption. *Journal of retailing*, 67(1), 51.
- Venkatraman, M. P., ve Price, L. L. (1990). Differentiating between cognitive and sensory innovativeness: Concepts, measurement, and implications. *Journal of Business Research*, 20(4), 293-315.
- Voss, K. E., Spangenberg, E. R., ve Grohmann, B. (2003). Measuring the hedonic and utilitarian dimensions of consumer attitude. *Journal of marketing research*, 40(3), 310-320.
- Wang, X. (2015). The architecture design of the wearable health monitoring system based on internet of things technology. *International Journal of Grid and Utility Computing*, 6(3-4), 207-212.
- Wright, R., ve Keith, L. (2014). Wearable technology: If the tech fits, wear it. *Journal of Electronic Resources in Medical Libraries*, 11(4), 204-216.
- Yu, B., Vahidov, R., ve Kersten, G. E. (2021). Acceptance of technological agency: Beyond the perception of utilitarian value. *Information & Management*, 58(7), 103503. <https://doi.org/10.1016/j.im.2021.103503>.
- Zeithaml, V. A. (1988). Consumer perceptions of price, quality, and value: A means-end model and synthesis of evidence. *Journal of marketing*, 52(3), 2-22.

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Demokratik Bir Direniş Türü Olarak Sivil İtaatsizlik ve Meşruluk Problemi

Civil Disobedience as A Democratic Type of Resistance and The Problem of It's Legitimacy

Mahmut MEÇİN^{a*}

^a Dr. Öğr. Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Mardin/TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-4468-565X

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 10 Şubat 2022

Kabul tarihi: 21 Haziran 2022

Anahtar Kelimeler:

Sivil İtaatsizlik,

Etik,

Vicdan,

Meşruluk,

Direnme Hakkı

ARTICLE INFO

Article History:

Received: February 10, 2022

Accepted: June 21, 2022

Keywords:

Civil Disobedience,

Ethic,

Conscience, Legitimacy,

Right to Resist

ÖZ

İnsan ahlâken veya vicdânen doğru bulmadığı yasa ve uygulamalara karşı çeşitli tepkiler ortaya koymaktadır. Bu tepkilerden biri olan sivil itaatsizlik bir yönetimin veya bir gücün uygulamalarına karşı ortaya konulan ve şiddet içermeyen aleni bir protesto yöntemidir. Akıl ve vicdan sahibi insanın haksız bulunduğu bir yasaya karşı bir direniş türü olarak sivil itaatsizlik bu anlamda kadim bir geçmişe sahiptir. Fakat bu eylem tarzı özellikle yirminci yüzyılın ortalarından itibaren kavramsallaşarak demokratik toplumlarda giderek yaygınlaşan bir protesto haline gelmiştir. Başta siyaset felsefesi, hukuk ve etik olmak üzere birçok disiplinin ilgi alanına giren bu türden bireysel ve toplumsal eylemler çeşitli açılardan tartışılmaktadır. Söz konusu tartışmalar özellikle sivil itaatsizliğin ne olduğu, bir eylemin sivil itaatsizlik olarak değerlendirilmesi için ne gibi şartları haiz olması gerektiği ve sivil itaatsizliğin meşru veya haklı bir direniş türü olup olmadığı etrafında cereyan etmektedir. Bu gibi problematik bir alandan hareket eden bu çalışmanın konusu sivil itaatsizliğin mahiyeti ve etik açıdan meşruluğu problemidir. Sivil itaatsizliğin mahiyeti konusunda farklı bakış açılarından ortak bir tanıma ulaşmaya çalışılırken meşruluk problemi ise daha çok etik açıdan bir değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

ABSTRACT

People show various reactions to laws and practices that they do not find morally or conscientiously right. Civil disobedience, which is one of these reactions, is a non-violent overt protest method against the practices of an administration or a government. Civil disobedience, as a type of resistance against a law that people with reason and conscience find unjust, has an ancient history in this sense. However, this style of action has been conceptualized especially since the middle of the twentieth century and has become an increasingly widespread protest in democratic societies. Such individual and social actions, which are in the interest of many disciplines, especially political philosophy, law and ethics, are discussed from various perspectives. The discussions in question take place especially around what civil disobedience is, what conditions must be met for an act to be considered civil disobedience, and whether civil disobedience is a legitimate or justified form of resistance. Starting from such a problematic area, the subject of this study is the nature of civil disobedience and the problem of ethical legitimacy. While trying to reach a common definition from different perspectives on the nature of civil disobedience, an evaluation was made in terms of moral philosophy in the problem of legitimacy.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: mahmutmecin@artuklu.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

Although civil disobedience has taken its place in the literature with Thoreau as a concept, it is possible to see actions that take place in the form of opposing unjust laws with a conscientious and moral motivation and not obeying such laws in almost every period of history. This situation can be explained by the fact that a conscientious person has a natural reflex against injustice and oppression. Indeed, such acts are common in history. In this study, the definition of civil disobedience, its characteristics and ethical legitimacy problem were emphasized, not dwelling on the details of the actions in question.

In the issue of civil disobedience, which has a close relationship with human being as a moral and conscientious being, two basic questions can be mentioned: First, how should individuals who think that an existing practice is wrong in terms of conscience or principle should react in such a situation? Second, how legitimate and necessary is such a reaction? Looking at the problematic of the issue, it is seen that the philosophical debates about civil disobedience take place around its definition and legitimacy. While social scientists and moral philosophers were interested in distinguishing civil disobedience from other legal and illegal acts, they tried to show why civil disobedience is a type of disobedience that is justifiable.

When we look at the definitions of civil disobedience from a holistic perspective, it is seen that civil disobedience is non-violent, illegal, overt, connected to the main framework of the system, in a reasonable relationship with the injustice opposed, in line with the common understanding of public conscience, calculable, conscious, principled and legal responsibility is assumed. We can say that it is a style of action. In this sense, civil disobedience is different from terrorism, as it draws clear lines between violence; it is completely different from anarchism in that its constructive criticism is limited to individual injustices and not to the system as a whole. These definitions, in fact, determine the basic characteristics of civil disobedience such as non-violence, illegality, openness and being based on a conscientious motivation. In addition to these features, other features such as taking political and legal responsibility for civil disobedience, exhausting all legal remedies, being against serious wrongdoing and being in a reasonable relationship with the said injustice can be counted.

Although civil disobedience owes its ethical legitimacy to a nonviolent action based on conscience, it can be said that the following paradigms are used in defence of this legitimacy: There are also unjust laws like unjust people. Since no state can be absolutely good and just, it cannot expect absolute obedience from its citizens. The laws commanded by the conscience are superior to the written laws. Based on ethical legitimacy, there is the justification for not obeying the written laws that the individual's conscience cannot reconcile with what his conscience commands. In other words, when a person experiences a dilemma between the commands of his conscience and the orders of written laws, he chooses to favour conscience.

In addition to being a legal right as a resistance against oppression and injustice, civil disobedience can also be defended as a moral duty, a democratic opposition mechanism and a type of legitimate defence in a democratic state of law. Therefore, philosophers interested in principled disobedience such as civil disobedience see in this form of action a moral justification that does not apply to other types of illegal attitudes. Indeed, as thinkers such as John Rawls, Jürgen Habermas and Hans Saner who draw attention to this aspect of civil disobedience has stated, civil disobedience is a legitimate and even necessary call mechanism for any democratic government that is based on popular sovereignty and is willing to be more just. Because democratic government, knowing that it is not perfect in principle in the best case and having the ideal of being more just, should see civil disobedience as an opportunity to achieve this ideal and should tolerate such actions. It should even encourage citizens to use their constitutional rights and freedoms for their own survival.

Actions against individual laws that are inherent in the system, such as civil disobedience, are a meaningful, even necessary, mechanism only in a democratic, or at least nearly just, society. Because only in such a society, the individual who has been wronged can choose to seek his rights by violating the law. In addition, in a government that knows it is not perfect and is willing to be fairer, civil disobedience can be met with constructive criticism and civil opposition. Especially in today's world where democracy is increasingly settled, it can be said that principled actions such as civil disobedience have the potential to be the driving force of change and survival in democratic legal systems, and that such actions will become more frequent and meaningful in the future.

Giriş

İlk defa 1848 yılında ABD’li düşünür ve aktivist Henry David Thoreau (1817–1862) tarafından kullanılan *sivil itaatsizlik* terimi siyasal felsefe, hukuk felsefesi, etik ve sosyoloji gibi birçok disiplinin ilgi alanına giren ve günümüzde hala canlı bir tartışma zeminine sahip olan bir kavramdır. Thoreau hükümetin köleliği destekleme, yerli Amerikalılara kötü davranma ve Meksika ile saldırgan bir savaş arayışında olmasına karşı yaptığı vicdanî bir itiraza dayanarak kendi kelle vergisini ödemeyi reddetme tavrını tanımlamada bu kavramı kullanır. Savunduğu fikir uğruna bir gece cezaevinde kalan Thoreau, teyzesinin söz konusu vergiyi ödemesiyle serbest kalır. Thoreau’nun bu tavrı yirminci yüzyılın sonlarında ABD’de yoğun tartışmalara yol açarken Avrupa kıtasının dışında da büyük etkiler yaratmıştır. Thoreau’nun düşünceleri sivil itaatsizliğin Amerika’daki sembol isimlerinden Martin Luther King ve dünyanın geriye kalan diğer bölgelerinde bu kavramın fenomen ismi olan Mahatma Gandhi üzerinde de etkili olmuştur.

Sivil itaatsizlik her ne kadar kavram olarak Thoreau ile birlikte gündeme gelmişse de eylem tarzına bakıldığında izleri antik Yunan filozofu Sokrates’e kadar sürülebilir. Nitekim sitenin tanrılarına inanmamak, onların yerine başka tanrılar koymak ve böylece gençleri bu fikirleriyle zehirlemekle suçlanan Sokrates, savunmasında “savaş meydanında olduğu kadar adalet karsısında da ben de, başka hiç kimse de kendini ölümden kurtaracak vasıtaları kullanmaya kalkışmamalıdır” (Platon, 1999, s. 88) diyerek sivil itaatsizliğin ruhuna uygun bir biçimde ona teklif edilen hapisten kaçmayı reddeder. Sokrates, bu tutumuyla yasaları değil belirli bir hukukî hatayı savunduğunu ve itirazının yasalara değil yasaları uygulayan hâkimlere karşı olduğunu gösterir.

İslâm tarihinde ise sivil itaatsizlik türünden bir eylemle yönetime karşı çıkmasıyla meşhur olan Ebuzer el-Gıffarî’yi örnek verebiliriz. Ebuzer kendi döneminde İslam’ın esasları ile bağdaşır görmediği tutum ve davranışlara kararlı bir direniş gösterirken sivil itaatsizlikte temel olan “şiddetten uzaklık” prensibine bağlı kalır ve aynı zamanda hakkında verilen sürgün emrine de boyun eğer. Keza Emevîlerin haksız politikalarına meşruiyet kazandırmamak için baş kadılık ve hazinedarlık gibi önemli görevleri reddeden dönemin önemli bilginlerinden Ebu Hanife bu uğurda hapis ve işkenceye maruz kalarak sivil itaatsizliğin bir başka örneğini ortaya koyar (Uyanık, 2015). Aynı şekilde sivil itaatsizlik uygulama örnekleri Tolstoy’un eserlerinde, Gandhi’nin Hindistan’da geniş çaplı direniş hareketinde, Martin Luther’in fikir ve eylemleriyle başlayan Amerika’nın Sivil Haklar hareketinde ve Vietnam savaşında Amerikan tutumunu mahkûm eden savaş karşıtı harekette görülebilir. Türkiye’de ise gözaltında ve faili meçhul cinayetlerde yitirdikleri yakınlarını aramak üzere 1995 yılından bu yana oturma eylemleri yapan Cumartesi Anneleri, Memur-Sen’in devlet memurlarına dayatılan kıyafet zorunluluğuna karşı 2013 yılında başlattığı serbest kıyafet eylemi örnek olarak gösterilebilir. Bu örneklerin sayısı elbette artırılabilir, ancak bu çalışmada söz konusu örneklerin detayları üzerinde durmayarak sivil itaatsizliğin tanımı, karakteristik özellikleri ve etik açıdan meşruiyet problemini ele almaya çalışacağız.

Sivil itaatsizliğe dair felsefî tartışmalar onun tanımlanması ve meşruiyeti etrafında cereyan eder. Sosyal bilimciler ve ahlâk filozofları bir yandan sivil itaatsizliği diğer yasal ve yasadışı eylemlerden ayırmakla ilgilenirken, diğer taraftan sivil itaatsizliğin niçin mazur görülebilir bir özellik bir itaatsizlik türü olduğunu göstermeye çalışmışlardır (Simmons, 2003, s. 50). Problemi yasal bir perspektiften ziyade ahlâkî bir perspektiften ele alacağımız çalışmada şu sorulara yanıt bulmaya çalışacağız: Sivil itaatsizlik nedir? Sivil itaatsizliğin temel nitelikleri nelerdir? Sivil itaatsizliği meşru kılan ahlâkî ilkeler var mıdır/hangileridir? Sivil itaatsizlik ile devlet düzenine karşı gelme arasındaki ayırım nedir? Sivil itaatsizlik her toplumda savunulabilen ve çözüm olabilen uygun bir eylem biçimi midir? Bu sorularla

ulaşmaya çalıştığımız sonuç ise demokratik bir ülkede bir yasa veya uygulamanın ilkesel olarak haksız olduğunu düşünen bireylerin göstereceği bir tepki olarak sivil itaatsizliğin mahiyetini ortaya koymak ve bu eylemin meşru zeminine dair tartışmaları etik açıdan değerlendirmektir.

Sivil İtaatsizlik Nedir?

“Sivil” ve “itaat” gibi biri Fransızca diğeri Arapça iki yabancı kökenli kelimedenden oluşan sivil itaatsizlik kavramının etimolojik kökeni dikkate alındığında “uygarca boyun eğmeme” şeklinde Türkçeye çevrilebilir. Sivil itaatsizlik konusunda yapılan tartışmalar onun terminolojik tanımı ile başlamaktadır. Yapılan tanımlarda bir yandan sivil itaatsizlik ile şiddet içeren terörizm ve anarşizm arasına kesin bir çizgi çekilmeye çalışılırken diğer taraftan şiddet içermediği halde yasada yeri olmayan “vicdanî ret” gibi veya yasal olan protesto türlerinden ayırt edilmeye çalışılır.

Ünlü adalet teorisi ile bilinen ABD’li siyaset filozofu John Rawls sivil itaatsizliği şöyle tanımlar: Sivil itaatsizlik yasaların ya da hükümet politikasının değiştirilmesini hedefleyen, kamuoyu önünde aleni bir biçimde icra edilen, şiddet içermeyen, vicdanî ancak yasal olmayan politik bir eylemdir” (Rawls, 2002, s. 104). Rawls’ın bu tanımına çok yakın biçimde Hugo A. Bedau ise sivil itaatsizliği bir kimsenin yasaya aykırı, aleni, şiddet içermeyen ve vicdanî bir eyleme girişmesi olarak tanımlar (Bedau, 2002, s. 51). Sivil itaatsizlik için kabul edilen bu yaygın tanımları yapan düşünürler şiddet içermemenin yanında eylem tarzının vicdanî ve aleni olmasını sivil itaatsizlik için yeter şart kabul ederek kapsamını geniş tutmuşlardır.

Yukarıdaki tanımlardan görece daha dar kapsamlı bir tanım yapan Alman Siyaset bilimci H. Arendt ise söz konusu eylemin sivil itaatsizlik olarak sayılabilmesi için makul sayıda vatandaşın hemfikir olması ve geleneksel hukuk yollarının kat edilmesini şart koşmaktadır. Arendt şöyle der:

Anlamli sayıda yurttaşın ya geleneksel değişiklik yollarının tıkağına, yani itirazlarının artık dinlenip incelenmediğine, ya da tersine, birtakım değişiklikleri gündemine alan hükümetin yasallığı ve anayasaya uygunluğu ciddi biçimde kuşkuolu olan bir politikada ısrar ettiğine inandıkları bir durumda ortaya çıkar (Arendt, 2013, s. 98).

Arendt, belki de bu gerekçeyle Sokrates ve Thoreau’nun eylemlerini münferit durumlar olarak yorumlayarak sivil itaatsizlik kapsamına almamaktadır (Nişancı, 2003, s. 209). Dar kapsamlı tanımı yeğleyen bir diğeri Alman siyaset bilimci/filozof Jürgen Habermas ise sivil itaatsizliği şöyle tanımlar:

Devlet gücünün, üçüncü kişilerce açıkça görülebilir ve anlaşılabilir derecede haksızlık olarak algılanan eylemine karşı kaba güç kullanmadan ve kamuya açık olarak gerçekleştirilen bir protesto eylemi olup bir siyasi-ahlâkî motivasyondan kaynaklanır ve dikkatlice yürütülür, bir hukuk (kanun) ihlalini içerir ve norm ihlalinin sonuçlarına katlanmaya hazır bir tutumu taşır (Habermas, 1995, ss. 9-10).

Bu tanımıyla Habermas’ın sivil itaatsizliğin yeter şartlarına hesaplanabilirlik ve eylemin hukukî sonuçlarına katlanma maddelerini de eklediğini görüyoruz.

İsviçreli filozof Hans Saner ise ‘adile yakın ilişkiler’in hakim ve demokrasinin tam manasıyla kaim olduğu ama olduğu, fakat yine de tek tek bireyler, gruplar hatta çoğunluk için kabul edilemez zorunluluklar yükleyebileceği bir sistemin varlığından hareketle sivil itaatsizliği, “bu sistemin ana çerçevesine bağlı kalınarak bazı değişikliğe gidilmesi için yapılan sembolik tarzda, yasaya aykırı, ancak meşru bir çağrı” olarak tanımlar (Saner, 2013: 166, 173). Saner, tıpkı Habermas gibi sivil itaatsizliği demokrasinin denektaşısı olarak kabul ederek iyi işleyen kurumlarıyla bir demokrasinin kendi olgunluğunu bu çağrılara kulak vererek ispatlayabileceğini öne sürer.

Her biri sivil itaatsizliğin bir boyutunu öne çıkaran bu tanımlardan yola çıkarak daha genel bir tanım yapan Yakup Coşar ise sivil itaatsizliği şu şekilde tanımlar:

Şu ya da bu ölçüde adil ilişkilerin hüküm sürdüğü demokratik bir sistemde ortaya çıkan ciddi haksızlıklara karşı, yasal imkanların tükendiği noktada son bir çare olarak başvuru, kendisine anayasayı ya da toplumsal sözleşmede ifadesini bulan ortak adalet anlayışını temel alan, şiddeti reddeden, yasadışı politik bir edim (Coşar, 2013, s. 10).

Yukarıdaki tanımlara bütünsel bir açıdan baktığımızda sivil itaatsizliğin şiddetten uzak, yasadışı, aleni, sistemin ana çerçevesine bağlı, karşı çıkılan haksızlıkla makul bir ilişki içinde, ortak adalet anlayışına/kamu vicdanına uygun, hesaplanabilir, bilinçli, ilkeli ve hukukî sorumluluğunun üstlenildiği bir eylem tarzı olduğunu söyleyebiliriz. Bu anlamda şiddetle arasına kesin çizgiler çektiği için sivil itaatsizlik terörizmden; yapıcı eleştirilerinin sistemin geneline değil münferit haksızlıklarla sınırlı olduğu için de anarşizmden tamamen farklıdır. Sivil itaatsizliğin belli başlı özelliklerini aşağıda daha detaylı ele alacağız.

Sivil İtaatsizliğin Özellikleri

Şiddetten Uzaklık

Sivil itaatsizliğin aslî özelliklerinden en önemlisi şiddeti reddederek taleplerini kaba güce ve silaha başvurmadan barışçı yollarla arama yolunu seçmesidir. Meşruiyetini de büyük oranda şiddeti reddetmesinden alan sivil itaatsizlik gerçek anlamda “sivil” olması için şiddet içermemesi gerekir. İnsanları yaralayabilecek bir şiddet eylemi veya başkalarının özgürlüklerini sınırlayabilecek bir tavır sivil itaatsizliğin özünden uzaklaşmasına yol açar. Sivil itaatsizlik yoluyla yapılan çağrının başarısızlığı durumunda dahi şiddete başvurulması halinde bu eylemin vicdan ve derin kanaatleri ifade ettiği gerçeğinden uzaklaşılır. Bu nedenle her hâlükârda şiddetten uzaklık ilkesinden taviz verilmemelidir. Sivil itaatsizlikte ihlal edilen yasa sembolik bir nitelikte olup protestonun barışçı araçlarla sınırlı kalmasını gerekli kılar diyen Habermas, barışçı yöntemlerin kullanımı konusunda Günter Frankenberg’in şu görüşünü aktarır: “Bir kural ihlalinin sivillikinden ancak, gerçekleştirilen ihlal ile amaçlanan protesto arasında bir uygunluk varsa ve özellikle bu süreçte karşıtların ya da olayın dışındaki üçüncü kişilerin fiziki ve psikolojik bütünlüklerine zarar verilmiyorsa söz edilebilir” (Habermas, 2013, s. 128). Şu halde bir sivil itaatsizlik eylemde şiddetten uzaklığın, söz konusu eylemin yıkıcı ve anarşik bir eylem değil, aksine barışçıl bir eylem olduğu yönündeki samimiyetin teminatı olduğunu söyleyebiliriz.

J. Rawls gibi birçok filozofun sivil itaatsizliği şiddetsiz itaatsizlik (*non-violent disobedience*) olarak tanımlamaları şaşırtıcı değildir. Zira etik olarak şiddetsiz eylemin haklılığı, diğer koşullar eşit kabul edildiğinde, şiddet içeren eylemin haklılığından daha kolay görünür. Esasında şiddetsiz olarak tanımlanan sivil itaatsizlik aynı zamanda sivil itaatsizliğin yasadışı olsa da niçin haklı bir özelliğe sahip olduğunu da göstermeye yardım eder. Ancak bu konuda tartışma konusu olan problemlerin başında sivil itaatsizlikte uzak durulması gereken şiddetin hangi türü olduğu gelir. Çeşitli saldırı ve kötü muamele türleri varken uzak durulması gereken türler arasında psikolojik şiddet de dâhil midir? Eğer dahilse köle ticaretini protesto ederken köle sahiplerine travma yaşatan eylemler sivil itaatsizlik olarak nitelenemeyecektir. Bir diğer problem ise eğer temel mesele üstün ahlâkın haklılığı ise çeşitli küçük çaplı şiddet türleri, yasadışı eylemin başkalarını olumsuz etkilediği diğer birçok yoldan daha kolay haklı gösterilebilir. Örneğin X şahsın yumruk yemesi onun işyerine erişiminin engellenmesinden veya araba sürdüğü yolun kapatılmasından daha haklı gösterilebilir. Bu gibi örnekler sivil itaatsizliğin tanımında şiddetsizliğin niçin ayrıcalıklı bir yere sahip olduğunu belirsiz kılmaktadır (Simmons 2003: 55). Belki de bu belirsizliği gidermek için kimi düşünürler

dışlanan şiddetin türü ve dozunu sınırlama yoluna gitmişlerdir. Savunulan hakkın ihlal edilen haktan üstün olmaması ölçütüne bağlı olarak şiddeti kısmen kabul eden düşünürlerden Drier, psikolojik baskı ve üçüncü kişilerin hareket özgürlüğünün engellenmesinin barışçılıkla bağdaşır olduğunu öne sürer (Habermas, 2013, s. 128). Hans Saner ise, sivil itaatsizliğin bütünüyle şiddetten uzak olmadığını fakat böyle bir eylem sırasında kullanılan düşük düzeyli şiddetin ölçüsünün insanlara asla zarar vermeme ilkesine uyması gerektiğini söyler. Saner, bu düzeyi düşük şiddetin demokratik sisteme zarar vermemesi gerektiğini de ekler (Saner, 2013, s. 173). Sivil itaatsizliğin barışçı niteliğiyle böyle kısmî bir şiddeti uzlaştırma çabası olan bu açıklamalar her eylemin bir şekilde fiziki veya psikolojik bir etkiye sahip olduğundan hareketle yapılmış olup şiddete prim vermekten ziyade farklı türleri bulunan şiddetten bütünüyle arınık bir eylemin imkânsızlığını ifade etmenin bir yorumu olarak değerlendirilebilir.

Yasadışılık

Yapılan bütün tanımlarda sivil itaatsizliğin yasal olmadığı hususunda bir ihtilaf yoktur. Ancak bu yasadışılık yasanın bütününe değil yasanın geneli içinde yer edinen münferit haksızlıklara boyun eğmemekten kaynaklanır. Yasal olmadığı halde meşruiyetinin gücünü şiddetsiz olmasının yanı sıra anayasal düzene sadakatten alan sivil itaatsizlik, bu yönüyle anayasal düzeni değiştirme hedefi olan devrim ve darbe gibi direniş türlerinden ayrılır. Sivil itaatsizliğin isim babası Thoreau, “doğası gereği seni başkasına yönelik haksızlığın aracı kılan yasayı çiğne!” (Thoreau, 1847, s. 14) diyerek sivil itaatsizliğin yasadışılığının gerekçesini ortaya koymaktadır. Thoreau’ya göre herkesin kötülüğü yok etmek gibi bir yükümlülüğü yoksa da pratik olarak haksız bir ilişkinin parçası olmamak gibi bir sorumluluğu vardır. Thoreau’nun işaret ettiği bir haksızlığı gerekçe göstererek itiraz edilen yasanın bizzat kendisine -örneğin Hintlilerin kayıt altına alınmasına dair sömürge hükümetinin çıkardığı yasaya Gandhi’nin çağrısıyla uymama- veya o yasaya dikkat çekmek için başka bir yasaya itaat etmeme -hükümetin köleciliği destekleyen yasalarına karşı Thoreau’nun vergi vermeyi reddetmesi gibi- şeklinde yasanın dışına çıkılır. “Bir insanı haksız yere içeri tıkayan bir yönetimde onurlu her insanın olması gereken cezaevidir” diyen Thoreau, bu tip haksızlıklara karşı yasanın dışına çıkarak, gerekirse cezaevine girerek var güçleriyle samimiyetlerini ortaya koymakla daha etkin bir tepki verilebileceğini iddia etmektedir (Thoreau, 1847, s. 16). Bazı yasaları ihlal ederken, diğerlerine uymanın nasıl haklı gösterilebileceğine cevap veren sivil itaatsizliğin bir diğer sembol ismi Martin Luther, yasaları adil ve adil olmayan diye ikiye ayırarak tıpkı Aziz Augustin gibi, adil olamayan yasanın yasa olmadığını söyler (Luther, 2002, s. 73). Luther bununla adaletle çelişen bir yasanın adaletin vuku bulması önünde bir engel teşkil ettiğini ve çiğnemeye değer olduğunu vurgulamaya çalışmaktadır.

Sivil itaatsizlikte yasadışılığın yasaya topyekün bir muhalefet olmadığı ve yasanın dışına çıkma durumunun karşı çıkılan haksızlığın giderilmesiyle sınırlı olduğu, başka bir ifade ile hukukî sistemi içkin olduğu unutulmamalıdır. Ancak anayasal ve adile yakın bir hukuk sisteminin olmadığı bir toplumda sivil itaatsizliğin sadece münferit haksızlıklarla sınırlandırılmayacağını, insanî hak ve özgürlüklerin anayasal bir güvence altında olmadığı bir toplumda Gandhi’nin “hakikat gücü” ya da “hakikate adanma” gibi anlamlara gelen *satyagraha* tarzı direniş biçimi gibi sistemin geneline yönelik yapılan bir itaatsizliğin de şiddetsizlik, alenilik gibi diğer şartları taşımak koşuluyla sivil itaatsizlik olarak değerlendirilebileceğini söyleyebiliriz.

Alenilik/Halka Açıklık

Sivil itaatsizliğin esas itibariyle alenî ve politik olduğu fikri onun sistem dâhilinde kalması ile yakından ilgilidir. Bu bağlamda sivil itaatsizliğin alenen icra edilen yasadışı bir eylem olması ve öngörülen yasal cezanın göze alınarak yapılması gerektiği söylenir. Dahası gerçek sivil itaatsizliğin amacı kişisel değil politik olmalıdır. Bir anlamda halkın ahlâkî duyusuna hitap ederek politikaları veya yasaları değiştirmeyi hedefini açıkça ortaya koymalıdır. Böylece sivil itaatsizliğin aleni politik karakteri ile “vicdanî ret” ten, “vicdanî kaçış”tan ve diğer özel itaatsizlik türlerinden ayırt etmemiz mümkün hale gelir (Simmons, 2003, s. 54).

Alenilik sadece eyleme katılanların kendilerini ifşa etmelerini değil eylemin halk tarafından da kavranabilir olmasını gerekli kılmaktadır (Coşar, 2013, s. 11). Bu nedenle haksız yasa veya politikalara karşı olma gibi çok makul sebeplerle halka açık yapılmayan ilkeli bir itaatsizliğin sivil itaatsizlik olarak adlandırılması bir istisna olarak görülebilir. Vicdanî ret olarak da tanımlanamayacak olan bu tür itaatsizliklere 19. Yüzyılda gizli bir şekilde kaçak kölelere yardım eden ve kaçmalarına destek olan Amerikalı Boston çay partisi katılımcılarının veya Nazi kontrolündeki bölgelerde kaçak Yahudilere gizlice yardım eden Avrupalıların eylemleri örnek olarak verilebilir. Bu tür eylemlerin aleni yapılmamasının gerekçesi sivil itaatsizliği daha başından başarısız kılacağı endişesidir. Bu nedenle Arendt gibi düşünürler tarafından tekil ve gizli olarak böyle eylemler her ne kadar sivil itaatsizlik kapsamında değerlendirilemese de başarıya ulaşması için gizli yapılması gereken bu tür eylemlerin daha sonra halka açıklanması koşuluyla sivil itaatsizlik olarak kabul edilebileceğini söyleyebiliriz.

Ahlâkî/Vicdanî Motivasyondan Kaynaklanma

Sivil itaatsizliğin hareket noktası kişisel bütünlüğün ve vicdanın savaş gibi telafisi imkânsız sonuçları olan bir olaya taraf olarak yasaya uymaya izin vermemesidir. Ahlâkî saiklerle insanın vicdanen, ahlâken kabul edilemez gördüğü bir durumu utanmadan ve pişmanlık duymadan reddetmesidir. Sivil itaatsizlikte çığnenen bir yasa ancak böyle ahlâkî bir referanstan destek aldığı zaman meşru kabul edilebilir. Apaçık bir biçimde icra edilen sivil itaatsizlikte toplumun çoğunluğunun adalet duygusuna hitap edilir ve onlara eşit ve özgür insanlar arasında toplumsal işbirliği ilkelerinin çığnendiği mesajı verilir (Rawls, 2002, s. 105).

Sivil itaatsizlikte ahlâkî motivasyonun bireysel vicdanî tavırdan mı yoksa evrensel ortak bir adalet anlayışı/kamu vicdanından mı kaynaklanması gerektiği konusunda farklı yaklaşımlar olsa da genel kanı bu motivasyonun evrensel ahlâkî prensiplere dayanması gerektiği yönündedir. Nitekim Rawls, sadece bireysel çıkarlar hatta grup çıkarlarına dayanmasını yetersiz görerek, sivil itaatsizliğin politik düzenin dayandığı müşterek adalet anlayışını da esas alması gerektiğini söyler (Rawls, 2002, s. 106). Keza Arendt de münferit olarak cereyan eden Sokrates ve Thoreau gibi itaatsizlik vakalarını “çoğunluk kuralı”nı yerine getirmedikleri için sivil itaatsizlik olarak kabul etmeyerek bu motivasyonun ortak adalet anlayışına dayanması gerektiğini savunan düşünürlerdendir. Aynı şekilde Habermas’a göre sivil itaatsizliğin haklılığını göstermede tayin edici olan herkes tarafından makul görülebilecek ahlâkî prensiplerdir (Habermas, 2013, s. 132). Ancak Sokrates, Ebuzer, Thoreau gibi sivil itaatsizliğin fenomen isimlerinin bu kapsama girmeyen eylemlerinin nasıl değerlendirileceği bir tarafa, öte yandan herkes tarafından kabul edilebilir prensiplere ulaşmanın kolay olmadığı da bir vakıdır.

Yukarıda ele alınan sivil itaatsizliğin başlıca özelliklerinin yanı sıra siyasal ve hukukî sorumluluğunu üstlenme, bütün yasal yolları tüketme, ciddi haksızlıklara karşı yapılma ve söz konusu haksızlıkla makul bir ilişki içinde olma gibi diğer özellikler de sayılabilir. Ancak biz

genel kabul gören ve sivil itaatsizlik için olmazsa olmaz (*conditio sine qua non*) olarak görülen özellikleri daha detaylı ele almakla yetindik.

Sivil İtaatsizlikte Meşruluk Sorunu

Haksız görülen bir yasaya karşı yukarıda belirtilen koşullar altında yapılan ilkeli bir sivil itaatsizlik, yasal olmasa da meşru bir direnme hakkı olabilir mi? Bir yandan meşruluğu kabul edilen bir yönetimde kanuna uyma görevi ile birlikte itaatsizlik hangi gerekçelerle meşru kabul edilebilir? Sivil itaatsizliğin meşruluğu hukukî ve etik¹ boyutları ile birlikte demokratik bir hukuk devletinde itaat etme mükellefiyeti bağlamında ele alınmaktadır. Meşruluğun hukukî dayanağı olarak kabul edilen “direnme hakkı” 18. yüzyıldan başlayarak yayılan aklıyeci doğal hukuk geleneği ile birlikte *Amerika Bağımsızlık Bildirgesi* (1776), *Fransa İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi* (1789) ve *Evensel İnsan Hakları Bildirisi* (1946) gibi uluslararası hukuk belgelerinde insani bir hak olarak kabul edilmektedir. Ayrıca birçok Avrupa ülkesinin de anayasasında temel hak ve özgürlükler arasında direnme hakkı da yer almaktadır. Türkiye’de ise 1961 anayasasının başlangıç kısmında anayasaya aykırı davranarak meşruluğunu yitiren bir iktidara karşı Türk milletinin direnme hakkının olduğunu söylemektedir. Bu hukukî belgeler demokratik bir ülkede insanlara ilkesel olarak kabul etmedikleri yasalara karşı tavır koyabilme hakkını verdiğini söyleyebiliriz.

Sivil itaatsizliğin baskı ve haksızlığa karşı bir direniş olarak hukukî bir hak olmasının yanı sıra demokratik hukuk devletinde ahlâkî bir ödev, demokratik bir muhalefet mekanizması ve meşru bir müdafaa türü olarak da savunulabilir. Nitekim Hans Saner’in de ifade ettiği gibi halkın egemenliğine dayanan ve daha adil olmak için istekli olan her demokratik hükümet için sivil itaatsizlik meşru hatta gerekli bir çağrı mekanizmasıdır. Zira demokratik yönetim en iyi durumda ilkesel düzeyde mükemmel olmadığını bilerek ve daha adil olma idealine sahip olarak sivil itaatsizliği, bu idealine ulaşmak için bir fırsat olarak görmeli ve bu türden eylemleri hoşgörüle karşılamalıdır. Hatta kendi bekası için yurttaşları anayasal hak ve özgürlüklerini kullanmaya teşvik etmelidir (Saner, 2013, ss. 169-170).

Sivil itaatsizlik gibi ilkeli itaatsizliklere ilgi duyan filozoflar bu eylem biçiminde yasadışı tutumların diğer türleri için geçerli olmayan ahlâkî bir haklılık görmektedirler. Saner, hiçbir devlet mutlak anlamda iyi ve adil olamayacağından yurttaşlarından mutlak bir itaat bekleyemez (Saner, 2013, s. 167) derken Türkiye’de sivil itaatsizlik üzerindeki çalışmaları ile tanınan Hayrettin Ökçesiz’e göre ise mutlak anlamda bir itaat beklentisi demokrasinin ve hukuk siteminin bir toplumda içselleşmesi önünde de en büyük engeldir diyerek böyle bir beklentinin toplumda kadavra itaatini doğuracağına işaret eder (Ökçesiz, 1996, ss. 131-132). Özellikle geneli ilgilendiren ve telafisi mümkün olmayan ölüm ve savaş gibi hayati konularda hiçbir hükümetin kendi başına herkesi ilgilendiren kararlar alma hakkının olmadığı tezi birçok düşünür tarafından savunulur. Örneğin Kant cumhuriyetçi bir rejimde savaş kararının ancak yurttaşların oylarıyla tayin edilebileceğini (Kant, 2020, s. 41)

¹ Burada sivil itaatsizliğin meşruiyetini tartışırken “ahlakî” kavramı yerine ahlak felsefesinin kavramsal ve teorik boyutunu ifade eden “etik” kavramını kullanmayı tercih ettik. Makalede problemi daha çok ahlak felsefesi bağlamında ele almakla beraber metin içerisinde kimi yerlerde etik kavramı yerine “ahlakî” kavramına da başvurduk. Bu iki kavramı birlikte kullanmamızın sebebi sivil itaatsizlik eyleminin meşruiyetinin salt kuramsal ve normatif olmayan bir bakış açısıyla değerlendirilemeyeceğine işaret ederek pratik manada karşılığı olan normatif bir eylem olduğuna da dikkat çekmektir. Nitekim etik ile ahlak kavramları arasında ayırım yapanların en önemli tezi, etik kavramının normatif olmadığı ve bu nedenle ahlak teriminden kesinlikle ayrılması gerektiğidir. Bununla birlikte Özturan’ın da belirttiği gibi Türkçe literatürde etik ve ahlak kavramları arasındaki ayırım, teorik saiklerden ziyade kullanım kolaylığı ekseninde vuku bulan ve tam anlamıyla benimsenmeyen bir ayırımdır. Bu iki kavramın Türkçe ahlak felsefesindeki serüveni hakkında detaylı bir araştırma için bk. (Özturan, 2011).

söylerken, Jaspers ise demokratik rejimlerde eğer halk hayatta kalmayı onurlu bir ölüme tercih ediyor ve nükleer olmayan bir hayat tarzında yaşama şansını daha yüksek görüyorsa hükümetin bu tercihe saygı duyması gerektiğini söyler. Çünkü o hükümet egemenliğini halka borçludur. Aksi durumda yapılacak şey sivil itaatsizliktir (Saner, 2013, s. 163).

Sivil itaatsizlikte ahlâkî meşruiyet, kaynağını pozitif hukuktan değil daha çok doğal hukuktan alır. Vicdanın buyurduğu yasaların yazılı yasalardan bu konuda daha etkili olduğunu söyleyebiliriz. Bu iki yasanın çelişmesi halinde uyulması gereken daha yüce olanı, yani vicdan yasalarıdır (Tanör, 1993, s. 702). Nitekim Gandhi ünlü sözlerinden birinde vicdanın bu rolüne dikkat çeker:

Her sabah kalktığı zaman kendi kendime şöyle söz veririm: Dünya üzerinde vicdanımdan başka kimseden korkmayacağım. Kimsenin haksızlığına boyun eğmeyeceğim. Adaletsizliği adaletle yıkacağım ve mukavemet etmekte ısrar ederse onu, bütün mevcudiyetimle karşılayacağım (<https://www.mkgandhi.org/momgandhi/chap34.htm>).

Ahlâkî meşruiyetin temelinde bireyin vicdanıyla bağdaştıramadığı öldürme veya savaşa katılma gibi amir bir yasayı ne pahasına olursa – Gandhi'nin ifadesiyle “bütün mevcudiyetini ortaya koyarak” – kabul etmemesi gereği yatmaktadır. Bir devlet savaşa katılmayı çocukları, kadınları ve yaşlıları koruma görevini öne sürerek bu konuda sağlıklı erkek vatandaşlarını fedakârlık yapmaları yönünde teşvik etse de bunu zorunlu bir görev gibi dayatamaz. Devlet için hayati öneme sahip olsa da mutlak sonuçlara gebe olan böyle yasalar vatandaşa dayatıldığı durumlarda yasayı delme elbette meşru hale gelir. Zira gerekçesi fedakârlık olsa da ancak gönüllü yapıldığı zaman bu gerekçe yerini bulacaktır (Saner, 2013, s. 168).

Sivil itaatsizliğin meşruiyetiyle ilgili Rawls, iki hususun altını çizer: ilki, sivil itaatsizlik eylemlerinin meşruiyetini tayin eden adaletin iki ilkesi dediği “eşit özgürlükler” ile “sosyal ve ekonomik özgürlükler” ilkeleridir. Bu ilkelerin ihlalini temel ve aşırı haksızlık durumları olarak değerlendiren Rawls'a göre sivil itaatsizlik için özellikle birinci ilkenin ihlalinin belirleyici olduğunu söyler. Rawls, bu haksızlıklara gösterilen tepkinin haksızlığın boyutu ile sınırlı olmasını ve makul bir ilişki içerisinde olmasını şart koşar (Rawls, 2002, ss. 109, 114-115). Tam da burada Gandhi'nin “*adaletsizliği adaletle yıkacağım*” sözünü hatırlayarak adaletsizliğe karşı çıkarken temel prensibin adaletten şaşarak şiddete başvurmamak olduğu unutulmamalıdır. Nitekim bu anlamda meşru görülmesi gereken sivil itaatsizlik ortaya koyduğu tepkiler ile iyi bir örnek teşkil eden Martin Luther bu hususta şöyle der: “Son birkaç yıldır ısrarla vurguladığım şey, kullandığımız araçlar en az uğruna mücadele ettiğimiz hedef kadar saf olmalıdır. Bununla ahlâkî amaçlara ulaşmak için ahlâksız araçları kullanmanın yanlış olduğunu açıklamaya çalıştım” (Luther, 2002, s. 83).

Rawls'ın altını çizdiği ikinci hususa gelince; iktidara yapılan çağrılarının sonuçsuz kalmış ve kat edilen yasal düzeltme yollarının tıkanmış olması gerektiğidir (Rawls, 2002, ss. 109-110). Başka bir ifade ile sivil itaatsizliği haklı kılan gerekli şartların oluşması gerekir. Bununla birlikte Rawls şu çekinceyi koymaktadır: Sivil itaatsizliğin uygulanma boyutuyla ilgili yasa ve anayasaya olan saygıyı yok etmemek ve herkese zarar gelebilecek bir duruma mahal vermemek için bir sınır olmalıdır. Bir protesto biçimi olarak sivil itaatsizlik belli sınırların dışına çıktığı zaman onu meşru bir müdafaa olarak gören halk nezdinde de etkisini yitirecektir (Rawls, 2002, ss. 110-111). Rawls ayrıca anayasal bir sistemde yasaya uyma yükümlülüğüne (*duty to obey the law*) dikkat çekerek bütün yasal yollar tüketildiği halde dayanılmaz haksızlıkların devam ettiği durumlarda ancak yasanın çığnenebileceğini savunur (Simmons, 2003, ss. 57-58). Rawls bu yaklaşımıyla sivil itaatsizliği şiddet içeren, yasal yollar tüketilmeden doğrudan başvuru ve barışçıl yollar izlemeyen diğer eylemlerden ayırmaktadır. Bu çerçevede mevcut yasal yönetim ile anayasal düzenin meşruiyetini kabul

etmekle beraber mevcut yasalar içinde haksız görülen münferit yasalara karşı çıkmak ancak meşru bir müdafaa olarak değerlendirilebilir. Rawls'ın meşruiyete dair çizdiği bu çerçeve tarihte sivil itaatsizlik olarak tanımlanan çoğu örneği bu kapsamın dışında bırakan çok dar bir çerçeve olsa da sivil itaatsizliği devrim, isyan ve darbe gibi anayasal sistemi ve mevcut yönetimi topyekün hedef alan diğer eylemlerden ayırt ettiği için sivil itaatsizliğin meşruluğunu temellendirmede önemli bir çerçevedir. Fakat Rawls'ın meşruiyet için şart koştuğu “bütün yasal yolların tüketilmesi” ilkesi tüm sivil itaatsizlik eylemleri için savunulabilecek bir şart olarak görülemez. Çünkü yasal yollardan dönüt almanın uzun sürdüğü ve bu tür yollara başvurma sürecinin bizzat bir tür cezalandırmaya dönüştüğü durumlarda tepki göstermek için tüm yasal yolların tükenmesini beklemek telafi edilemez hak kayıplarına yol açabilir. Dolayısıyla gösterilen tepkinin amacına ulaşması doğru zamanda gösterilmesine de bağlıdır. Zira adalet, ancak zamanında tecelli ettiğinde yerini bulur.

Habermas ise sivil itaatsizliğin meşruiyetini hukuk devletinin kurumsal yapısında her zaman muhtemel olan yanılabilir olması ve kurumsal mekanizmaların yetersiz kalmasına dayandırmaktadır. Demokratik bir devlet, meşruiyetini saf legaliteye dayandırmadığı için, yurttaşlarından kayıtsız şartsız boyu eğme değil, aksine ilkesel itaat bekleyebilir (Habermas, 2013, s. 122). Dolayısıyla sadık kalmayı yurttaşlarından talep eden bir hukuk devletinin yasal biçimlerde ortaya çıkabilecek hukuk dışı bir uygulamanın ihtimalini daima canlı tutması gerekir. Bu durumu bir paradoks olarak değerlendiren Habermas'a göre bunu aşmanın yolu hukuk devletinin yurttaşlarını böyle durumları fark edecek ve gerektiğinde ahlâkî/vicdanî saiklerle yasanın dışına çıkarak tepki gösterebilecek duyarlılığa sahip olmalarına fırsat vermesinde yatmaktadır (Habermas, 2013, ss. 124-125). Sivil itaatsizliği bu anlamda demokratik hukuk devleti için bir denektaş olarak gören Habermas devletin aynı zamanda bu tür eylemleri yapma duyarlılığına sahip bireyleri cesaretlendiren bir tutuma sahip olması gerektiğini savunur. Çünkü ancak hukuk devleti bu tür eylemlerle güvensizlik düşüncesini aşarak dinamik bir hukuk sistemine kavuşabilir. Nitekim Ronald Dworkin de sivil itaatsizliğin meşruiyetini bu kritik noktada görmektedir. İlk bakışta cari hukuk sisteminde itaatsizlik olarak görülen bir eylem, şayet yukarıda sivil itaatsizlik için saydığımız özellikleri haiz ise hukukun ve politikanın sürekli bir uyum ve değişiklik sürecinde bulunmaları nedeniyle geciken düzeltmeler ve yeniliklerin kolaylaştırıcısı haline gelebilir. Böyle durumlarda sivil itaatsizlik yöntemleriyle girilen yasa ihlalleri, diri bir demokratik hukuk devletinin kendini yenileme yeteneğini gösterme ve yurttaşları nezdindeki meşruiyetini sürdürmenin vazgeçilmez bir unsuru olabilir (Dworkin, 1977, s. 206). Bu manada Dworkin sivil itaatsizliği demokratik sistemlerde bir yurttaşlık ödevi olarak değerlendirilerek hukuk sisteminde adaletin gecikmemesi için adeta bir otokontrol ve temyiz mekanizması gibi görülmesi gerektiğini savunur. Dolayısıyla Dworkin'e göre hukuk sisteminin halk nezdindeki itimadını kaybetmemesi için bu tür eylemleri bir tür kendini yenileme aracı olarak görmesi ve bu eylemleri yasadışı olarak görmemesi gerekir.

Dworkin sivil itaatsizlik gibi eylemlerin genel bir direniş ödevi olarak görüleceği yönetimlerin ancak demokratik sistemler olduğunu savunurken Habermas ise sadece hukuk kurallarının geçerli olduğu bir devlette sivil itaatsizliğin meşruiyetinden söz edilebileceğini söyler. Çünkü ancak böyle bir yönetim tarzında hakları çiğnenen birey, düzenin yasallığını kabul etmekle beraber münferit kuralları ihlal edebilir (Habermas, 2013, ss. 131-132). Direniş hakkının demokratik yönetimlerle münhasır olduğunu söyleyen H. Saner'e göre ise sivil itaatsizlik şeklinde tezahür eden direniş hakkının meşruiyetini hiçbir demokrasinin mükemmel olmadığı, ancak prensipte “adile yakın bir sitemi” hedeflediği kabulünden bulabilir. Demokrasilerin daima adile yakın bir sistem olma yolunda olan ya da hep aynı düzeyde adil olan yönetimler olmadıklarına dikkat çeken Saner demokrasilerin kriz, çürüme, diktatörleşme,

çöküş ve çılgınlığa kadar çeşitli evreleri olduğunu hatırlatır. Demokrasilerin bu tür evrelerinde direniş daha anlamlıdır. Dolayısıyla dinamik bir hukuk sistemi hedefi olan bir yönetim, sivil itaatsizliği bir kontrol mekanizması olarak görmeli ve bu türden eylemleri hoşgörüyü karşılamalıdır. Dahası kendi bekası için yurttaşları anayasal hak ve özgürlüklerini kullanmaya teşvik etmelidir (Saner, 2013, ss. 173, 181). Sivil itaatsizliğin meşruiyeti hususunda ortak görüş böyle bir eylemin karşılık bulabilmesi için bu eylemin totaliter rejimlerde değil demokratik ve dinamik bir hukuk sisteminde yapılması gerektiğidir. Çünkü böyle bir eylem yoluyla söz konusu edilen haksızlığın kaldırılması konusunda mevcut yönetimi ikna ederek sistemdeki aksaklığı gidermek totaliter toplumlara göre iletişime açık olan demokratik toplumlarda ancak mümkündür. Ayrıca adaletsizliğe karşı tavır alma ve direnme iradesi demokratik toplumlarda yurttaşlar arasında daha yoğun bir bilinç olarak ortaya çıkmaktadır. Eleştiri kültürünün olmadığı totaliter toplumlarında böyle toplumlarda yasal olarak vazedilen düzenlemelerin nihayetinde insan eliyle yapıldığı ve dolayısıyla mükemmel olmadığı için bu düzenlemelerin hakkaniyete uygun olmayabileceği düşünülerek daha eleştirel ve sorgulayıcı bir tutumla yasalara yaklaşılmaktadır. Bu manada sivil itaatsizliğin meşruluğu genel olarak yurttaşların bariz haksızlıklara karşı eleştiri, sorgulama ve tavır alma hakkının mevcudiyetine dayandırılabilir.

Sivil itaatsizliğin meşruluğuna dair öne sürülen teorilere baktığımızda sivil itaatsizliğin asgari meşruluk sınırlarını şöyle çizebiliriz: Sivil itaatsizlik öncelikle şiddetten uzak ve barışçıl yollarla gerçekleşen bir eylem olmalıdır. İkinci olarak en azından adile yakın bir demokratik sistemin dışına çıkmadan ve sistemin geneline zarar vermeden münferit yasalara karşı yapılmalıdır. Üçüncü olarak başvurulmuş bütün hukukî yollar sonuçsuz kaldıktan sonra başvurulmalıdır. Dördüncü olarak eylemin neyi hedef aldığının bilinmesi ve gerek yasal iktidar tarafından gerekse halk tarafından kavranabilir olması için aleni olarak yapılmalıdır. Beşinci ve son olarak ortak kamu vicdanından hareket edilmelidir. Fakat öngörülen bu şartlar arasında “bütün yasal yolların tüketilmesi” acil çözülmesi beklenen bir haksızlık karşısında yapılan bir sivil itaatsizlik eylemi için geçerli bir şart olarak görülemez. Zira hukukun temel ilkelerinden biri olan “geciken adalet, adalet değildir, hatta adaletsizliktir” anlayışından hareketle olabildiğince erken sonuca varmak için bütün yasal yolların kat edilmesi beklenmeden sivil itaatsizlik daha hızlı ve sonuç getirici bir çözüm yolu olarak kullanılabilir. Bu durumda en azından yasal yollardan sonuç alınana kadar karşı çıkılan politikanın/uygulamanın geçici olarak askıya alınması veya durdurulması sağlanabilir.

Sivil itaatsizliğin meşruiyetini pozitif hukukun yazılı yasalarında bulmak mümkün olmayabilir. Fakat yukarıda belirtildiği üzere sınırları çok özenle çizilen bir sivil itaatsizliğin meşruiyeti ahlâk ve vicdana dayanan doğal hukukta birçok gerekçeye dayandırılarak temellendirilebilir. Nitekim Alev Alatlı'nın 2014 yılı *Cumhurbaşkanlığı Kültür ve Sanat Ödül Töreni*'nde ses getiren konuşmasında dediği gibi “her yasal olan haktır, ama adil değildir.” Alatlı'nın bu meşhur sözünü pozitif hukukta yasal olarak hak olmayan sivil itaatsizliğin meşruiyeti bağlamında şöyle uyarlayabiliriz: Sivil itaatsizlik yasal değildir, ama bir haktır. Zira pozitif hukukta yasal olmayan her hak adalete ve doğal hukuka aykırı değildir. Diğer bir ifadeyle sivil itaatsizlik pozitif hukuka göre yasadışıdır, fakat demokratik toplumlarda haksızlığa karşı vicdanî sorumlulukla davranarak yapılan sivil itaatsizlik yasal olmasa da meşrudur. Etik ve hukuk felsefesi açısından büyük öneme sahip olan doğal hukukun yazılı olmayan buyrukları pozitif hukukun yazılı yasalarından daha üstün kabul edilir.

Sonuç

Sivil itaatsizlik kavram olarak her ne kadar Thoreau ile literatürdeki yerini almışsa da haksız yasalara karşı vicdanî ve ahlâkî bir motivasyonla karşı çıkma ve bu tür yasalara boyun eğmeme şeklinde gerçekleşen eylemleri tarihin hemen her devrinde görmek mümkündür. Bu

durum vicdan sahibi insanın haksızlık ve zorbalığa karşı doğal bir reflekse sahip olması ile izah edilebilir. Bu anlamda insanın ahlâklı ve vicdanlı bir varlık olmasıyla yakın bir ilişkiye sahip olan sivil itaatsizlik meselesinde iki temel sorudan söz edilebilir: İlki, mevcut bir uygulamanın vicdanî ya da ilkesel olarak yanlış olduğunu düşünen bireyler böyle bir durum karşısında nasıl bir tepki vermelidir? İkincisi ise böyle bir tepki ne kadar meşru ve gereklidir?

Yapılan tanımlarda bir eylemin “sivil itaatsizlik” olarak adlandırılabilmesi için birçok şart öne sürülmüş olsa da eylemin aleni veya gizli yapıldığına, çoğunluk şartını taşıyıp taşımadığına veya demokratik ve hukukî bir toplumda cereyan edip etmediğine bakmaksızın haksız görülen bir yasaya vicdandan kaynaklanan bir motivasyonla karşı çıkarak kaba kuvvete başvurmadan tepki göstermeyi ve o yasayı çiğnemeyi sivil itaatsizlik için yeter şart olarak kabul edebiliriz.

Sivil itaatsizlik etik açıdan meşruiyetini büyük oranda vicdan kaynaklı şiddetsiz bir eylem olmasının yanı sıra şu paradigmalardan alır: Adil olmayan insanlar gibi adil olmayan yasalar da vardır. Hiç bir devlet mutlak anlamda iyi ve adil olamayacağından yurttaşlarından mutlak bir itaat bekleyemez. Vicdanın buyurduğu yasalar yazılı yasalardan daha üstündür. Etik meşruiyetin temelinde bireyin vicdanının buyurdukları ile bağdaştıramadığı yazılı yasalara uymama gerekçesi vardır. Başka bir ifade ile vicdanının buyurdukları ile yazılı yasaların buyrukları çeliştiğinde insan tercihini vicdandan yana kullanır. Dolayısıyla sivil itaatsizlik hukuka dayalı sistemlerde sadece meşru değil, aynı zamanda gerekli bir demokratik eylemdir. Bu eyleme başvuranların da bir şekilde ceza alması bir hukuk devletinde yanlış olarak görülmemelidir. Zira Habermas’ın da ifade ettiği gibi yasa yasadır ve uygulanması gerekir. Kaldı ki bu eyleme başvuranlar zaten bu cezaî sorumluluğu üstlenerek başvurmuş olmalı. Fakat her ne kadar yasal olmasa da kendi içinde tutarlı bir sivil itaatsizlik eyleminin adı bir suç olarak görülmemesi ve cezanın uygulanmasında modern hukukun en önemli unsurlarından biri olan takdir hakkının sonuna kadar kullanılarak bu cezanın ertelenmesi ya da sembolik olması gerekir.

Sivil itaatsizliğin meşruiyetinin temelinde adalet kavramı ve doğal hukuk anlayışı olsa da bu türden bir eylemin meşruiyeti demokratik toplumlarda birey olmak, yurttaş olmak ve politik olmakla da izah edilebilir. Zira toplumsal bir sözleşme etrafında bir araya gelen demokratik toplumlarda sözleşmenin tarafı olan yurttaşlar, yönetimin uygulamalarını sorgulamadan kabul eden apolitik bireyler değil aksine uygulamada gördükleri aksaklıkları düzeltme konusunda her an inisiyatif alabilen bireylerdir. Dolayısıyla ilkeli bir sivil itaatsizlik aslında haksızlığa karşı tepkisiz kalmayarak durumdan vazife çıkaran bir yurttaşın duyarlı tavrı, toplumun nabzını yoklayan bir aydının eleştirel tutumu ve haksızlık karşısında vicdanının sancısıyla harekete geçen bir bireyin ahlâkî tepkisidir. Bu tepkinin karşılık bulması ve dolayısıyla meşru kabul edilmesi sistemin tamamını hedef almaması ve sistemin içinde kalarak bunu yapmasına bağlıdır.

Sivil itaatsizlik gibi sisteme içkin olmakla birlikte münferit yasalara karşı yapılan eylemler ancak demokratik veya en azından adile yakın bir toplumda anlamlı hatta gerekli bir mekanizmadır. Zira ancak böyle bir toplumda haksızlığa uğrayan birey, yasayı çiğnemek suretiyle hakkını arama yolunu seçebilir. Ayrıca mükemmel olmadığını bilen ve daha adil olmaya istekli olan bir yönetimde sivil itaatsizlik yapıcı bir eleştiri ve sivil bir muhalefet olarak karşılık bulabilir. Özellikle demokrasinin gün geçtikçe yerleştiği günümüz dünyasında sivil itaatsizlik gibi ilkeli eylemlerin demokratik hukuk sistemlerinde değişimin ve bekanın itici gücü olma potansiyelini taşıdığını, dolayısıyla gelecekte bu tür eylemlerin neşv u nema bularak daha sık ve anlamlı hale geleceğini söyleyebiliriz.

Kaynakça

- Arendt, H. (2013). Sivil İtaatsizlik. İçinde Y. Coşar (Çev.), Kamu Vicdanına Çağrı: Sivil İtaatsizlik. Ayrıntı Yayınları.
- Bedau, H. A. (2002). Civil Disobedience and Personal Responsibility for Injustice. İçinde Civil Disobedience in Focus. Routledge.
- Coşar, Y. (2013). Kamu Vicdanına Çağrı: Sivil İtaatsizlik. Ayrıntı Yayınları.
- Dworkin, R. (1977). Taking Rights Seriously. Harvard University Press.
- Habermas, J. (1995). Sivil İtaatsizlik, Demokratik Hukuk Devletinin Sınanması. Afa Yayınları.
- Habermas, J. (2013). Sivil İtaatsizlik, Demokratik Bir Hukuk Devletinin Denektaşı, Almanya'da Otoriter Legalizm Karşıtlığı. İçinde Y. Coşar (Ed.), Kamu Vicdanına Çağrı: Sivil İtaatsizlik. Ayrıntı Yayınları.
- Kant, I. (2020). Ebedi Barış Üzerine Felsefi Bir Tasarı (C. Yeşilçayır, Çev.). Fol Kitap.
- Luther, M. (2002). Letter from Birmingham City Jail. İçinde H. A. Bedau (Ed.), Civil Disobedience in Focus. Routledge.
- Nişancı, Ş. (2003). Sivil İtaatsizlik. Okumuş Adam.
- Ökçesiz, H. (1996). Sivil İtaatsizlik. Afa Yayınları.
- Özturan, H. (2011). Etik ile Ahlak Arasında: Türkçe Ahlak Felsefesi Literatürüne Dair Etik Kavramı Kullanımı Üzerinden Bir Değerlendirme. Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, IX(17), 169-202.
- Platon. (1999). Sokrates'in Savunması (N. Berkes, Çev.). MEB Yayınları.
- Rawls, J. (2002). Definition and Justification of Civil Disobedience. İçinde H. A. Bedau (Ed.), Civil Disobedience in Focus. Routledge.
- Saner, H. (2013). Demokrasilerde Direnme Sorumluluğu Üzerine. İçinde Y. Coşar (Çev.), Kamu Vicdanına Çağrı: Sivil İtaatsizlik. Ayrıntı Yayınları.
- Simmons, A. J. (2003). Civil Disobedience and the Duty to Obey the Law. İçinde A Companion to Applied Ethics (ss. 50-61). Blackwell Publishing. <https://doi.org/10.1002/9780470996621.ch4>
- Tanör, B. (1993). Anayasa Hukuku Açısından Sivil İtaatsizlik. Argumentum, Y.3-4.
- Thoreau, H. D. (1847). The Resistance to Civil Government. Aesthetic Papers.
- Uyanık, M. (2015). Ebu Hanife ve Said Nursi'de Sivil İtaatsizlik. Ufuk Yayınları.

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi - Research Article

Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sisteminin Cumhurbaşkanlığı İdari Teşkilatına Etkileri

The Effects of the Presidential Government System on Presidential Administrative Organization

Mehmet EKMEKÇİ^{a*}

^a Öğr.Gör. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi, Kahramanmaraş / Türkiye
ORCID: 0000-0003-3584-1697

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 9 Nisan 2022

Kabul tarihi: 25 Haziran 2022

Anahtar Kelimeler:

Cumhurbaşkanlığı sistemi,
Cumhurbaşkanlığı teşkilatı,
Cumhurbaşkanı yardımcıları,
Cumhurbaşkanlığı idari işler başkanlığı,
Cumhurbaşkanlığı politika kurulları.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: April 9, 2022

Accepted: June 25, 2022

Keywords:

Presidential system,
Presidency organization,
Vice Presidents,
Presidency of administrative affairs,
Presidency policy boards.

ÖZ

21/01/2017 tarih ve 6771 sayılı "Anayasa'da Değişiklik Yapılmasında Dair Kanun" kapsamında yapılan Anayasa değişikliği, 16/04/2017 tarihinde yapılan referandum ile onaylanmış ve 09/07/2018 tarihinden itibaren bütünüyle yürürlüğe girmiştir. Parlamenter sistemin yerini alan ve ABD'deki başkanlık sisteminin Türkiye'ye özgü bir uyarlaması olan Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi, 1982 Anayasası'nın 104. maddesine göre yürütme yetkisinin tek başına devletin başı olan Cumhurbaşkanına verildiği monist yapı bir sistemdir. Cumhurbaşkanlığı sisteminin ortaya çıkışında, geçmişte yaşanan hükümet krizleri ve parlamenter sistemin istikrarsız hükümetlere neden olduğu yönündeki kanaat belirleyici etken olmuştur. Cumhurbaşkanlığı sisteminin getirmiş olduğu en önemli yeniliklerden biri, yürütme yetkisinin Cumhurbaşkanı'nda toplanması olmuştur. Parlamenter sistemden farklı olarak Cumhurbaşkanlığı sisteminde, Cumhurbaşkanı'nın geniş görev ve yetkisini kullanırken kendisine yardımcı olan bakanlıklar dışında teşkilata gereksinimi vardır. Bu teşkilat; Cumhurbaşkanlığı makamı, Cumhurbaşkanlığı idari işler başkanlığı, Cumhurbaşkanı yardımcıları ve Cumhurbaşkanlığı politika kurullarından oluşmaktadır. Çalışmada, nitel bir yöntem kullanılarak analitik eleştirel çerçevede, genellikle birincil ve ikincil kaynaklardan yararlanmak suretiyle betimsel ve söyleysel bir metodoloji kullanılmaktadır.

ABSTRACT

The Constitutional amendment made within the scope of the "Law on Amending the Constitution" dated 21/01/2017 and numbered 6771 was approved by the referendum held on 16/04/2022 and entered into force as of 09/07/2018. The Presidential government system, which replaces the parliamentary system and is a Turkish-specific adaptation of the presidential system in the USA, is a monistic system in which the executive power is given to the President, who is the head of the state, alone, according to Article 104 of the 1982 Constitution. In the emergence of the presidential system, the government crises in the past and the belief that the parliamentary system caused unstable governments were the determining factors. One of the most important innovations brought by the presidential system was the concentration of executive power in the President. Unlike the parliamentary system, in the Presidential system, the President needs an organization other than the ministries that assist him while exercising his broad duties and powers. This organization; The office of the Presidency consists of the Presidency of Administrative Affairs, Vice Presidents and Presidency Policy Boards. In the study, a descriptive and discursive methodology is used, using a qualitative method, in an analytical critical framework, generally by making use of primary and secondary sources.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: mehmetekmekci46@gmail.com

EXTENDED ABSTRACT

The Constitutional amendment made within the scope of the "Law on Amending the Constitution" dated 21/01/2017 and numbered 6771 was approved by the referendum held on 16/04/2017 and published in the Official Gazette dated 09/07/2018 and numbered 30473, the "Constitutional Amendment" numbered 703. The Decree-Law on the Amendment of Certain Laws and Decrees with the Force of Law in order to Adapt to the Amendments Made" and other Presidential decrees and the Presidency government system came into force in its entirety as of 09/07/2018. The Presidential system, which is based on the "republic" as the political regime that is the source of sovereignty, is based on the "unitary state" in terms of sharing sovereign powers. On the other hand, in terms of government systems with executive power, it is a system based on the "presidential system". It can be said that the emergence of the monist structured Presidency system, in which the executive power is given to the President, who is the head of the state, within the scope of Article 104/1 of the Constitution, the existence of the belief that the parliamentary system causes unstable governments, and the developments that marked the Turkish political life with the name "367 crisis". With the presidential system, the prime minister and the council of ministers were abolished, and the executive power was given to the President, who is the head of state, within the scope of Article 104 of the Constitution. In the Presidential system, which has become a single-headed executive with the new system, and which is formed by combining the features of the US-style presidential system, as well as some features of the parliamentary system, it is of great importance to follow the policy-making process of the President, which is the focal point of the system, and the implementation of these policies. offers. In this context, the President needs an organization other than ministries that will assist him in using these powers and duties. Presidential organization; The office of the Presidency consists of the Presidency of Administrative Affairs, Vice Presidents and Presidency Policy Boards.

The Presidency office consists of the Office of the Private Secretary, special representatives, chief advisors, advisors and the Presidency High Advisory Board, which work directly under the President. According to Article 2 of the Presidential Decree on the Presidential Organization No. 1 published in the Official Gazette dated 10/07/2018 and numbered 30474, the President's Private Office, which is responsible for executing the official and private correspondences related to the office of the President, provides the President's protocol, public relations and corporate communication services. According to Article 3 of the aforementioned Decree, the President can appoint the Chief Advisor to the President and the Advisor to the President to advise him and perform other duties assigned to him. Within the scope of Article 4 of the aforementioned Decree, the President may appoint a special representative to perform a special task in foreign countries or before international organizations on matters that require special knowledge and expertise. In addition, within the scope of Article 4/A of the Decree, the Presidency High Advisory Board was established in the Presidency Office in order to benefit from these gains of people who have served the nation and the state and who have knowledge and experience.

According to Article 5/1 of the aforementioned Decree, the President of the Presidency Administrative Affairs, who is the highest civil servant, is in charge and authorized to supervise the activities, transactions and accounts of all units affiliated to him. In addition, he is responsible to the President for the execution of all services within the scope of his duties and powers in accordance with the policies and instructions of the President. According to Article 106/1 of the Constitution, the President can appoint one or more Vice Presidents. Even though it is subject to criticism because its number is not specified in the Constitution, the President can appoint as many vice-presidents as he wishes by using his discretion. Despite this uncertainty, only one Vice President has been appointed since the new system came into effect.

Nine different policy committees have been established in the Presidency organization to work on different issues, contribute to the President's policy development and evaluate the policies implemented, by presenting a report to the President about the results, making suggestions to institutions and organizations. While it was regulated in Article 21 of the aforementioned Decree that these committees would consist of at least three people, it was subject to criticism because it was not specified how many people would be included in the committee. Therefore, the President can appoint as many members as he wishes, using his discretion.

The aim of the study is to examine the administrative organization of the Presidency and to develop solutions by revealing the problems, if any. In the study, brief explanations were made about the changes in government systems in Turkey, the main reasons for the changes, and the government systems that emerged as a result of the changes. In this context; Even if it is short, the basic distinctions of government systems and the changes made with the Presidential system in Turkey have been tried to be explained. In this context, a descriptive and discursive methodology was used in the study, generally using primary and secondary sources, in an analytical critical framework.

Giriş

Kendini oluşturan insanların mutluluğu, huzuru ve güveni için kurallar koyan, sonra bu kurallara uyulup uyulmadığını denetleyen, uymayanlara müeyyide uygulayan ve bunun yanında iç güvenlik, dış güvenlik, adalet, bürokrasi başta olmak üzere birçok farklı fonksiyonları üstlenen bir organizasyon olan devlet, siyasal olaylar ve iktidar ilişkilerini inceleyen siyaset biliminin de temel aktörüdür. 1982 Anayasası'nın 104/1. maddesine göre devletin başı, yürütme yetkisine sahip Cumhurbaşkanı'dır. Siyaset bilimi kapsamında devlet gücünün kim tarafından nasıl kullanılacağı ve hükümet etme hakkının nasıl elde edileceği ile ilgili tartışmalar, hükümet sistemlerinin ortaya çıkmasında belirleyici olmuştur (Güler, 2018, s. 300). Bu noktada egemenliğin kaynağının ne olacağı (hükümetme gücünün kimin elinde olacağı) ile ilgili soruya cevap veren "siyasal rejim" ve egemenlik yetkilerinin nasıl paylaşılacağı ile ilgili soruya cevap veren "devlet şekli" arasındaki farkı ortaya koymak faydalı olabilir.

Egemenliğin kaynağı bakımından hükümet sistemleri; devlet başkanlarının göreve geliş usulü bakımından, veraset usulüyle geliyorsa "monarşi", başka bir usul ile geliyorsa "cumhuriyet" şeklinde ikili ayrıma tabi tutulmaktadır (Gözler, 2012, s. 103-105). Diğer bir ifade ile egemenlik yetkileri kullanan organların göreve geliş veya seçimi bakımından, siyasal rejimleri; cumhuriyet ve monarşi olarak ikiye ayırmak mümkündür (Eren, 2020, s. 276-280). Bu kapsamda, devlet başkanının demokratik olmayan bir usulle mi, yoksa demokratik bir usulle mi göreve geldiğinin önemini olmadığı bu ikili ayrıma göre monarşi olmayan her rejim cumhuriyettir (Gözler, 2019c, s. 134). Egemenlik yetkilerinin paylaşımı bakımından devlet şekillerini; egemenlik yetkisinin tek merkezde toplandığı "üniter devlet", iç işleri bakımından özerk olan federe devletlerden meydana gelen "federal devlet" ve farklı kimlikli toplulukları içinde barındıran ve bu topluluklara bazı yetkiler veren "bölgesel devlet" olarak üçe ayırmak mümkündür (Eren, 2020, s. 280-300). Diğer bir ifade ile teşkilat yapıları bakımından devlet şekilleri, üniter devlet, federal devlet ve bölgesel devlet şeklinde üçe ayrılmaktadır (Anayurt, 2021, s. 303-348).

Devletleri, idare etme yetkisine sahip seçilmiş kişilerden oluşan, yazılı olan veya olmayan kurallara tabi olan ve mevcut siyasal rejim tarafından yetkileri sınırlandırılmış, hükümetler yönetmektedir (Hekimoğlu, 2010, s. 57). Yasama ve yürütme erkleri arasındaki ilişki dikkate alarak hükümet sistemleri, kuvvetler ayrılığı ve kuvvetleri birliği şeklinde ikili sınıflamaya tabi tutulabilir. Kuvvetler birliği sistemi kapsamında, kuvvetlerin yürütmede birleştiği sisteme diktatörlük ya da mutlak monarşi, kuvvetlerin yasamada birleştiği sisteme ise meclis hükümet sistemi denmektedir. Kuvvetler ayrılığı sistemi kapsamında, başkanlık sisteminde olduğu gibi yasama ve yürütme organlarının kesin çizgilerle birbirinden ayrıldığı sisteme sert kuvvetler ayrılığı sistemi adı verilirken, parlamenter sistemde olduğu gibi yasama ve yürütme organlarının kesin çizgilerle birbirinden ayrılmadığı ve bazı bakımlardan iç içe geçtiği sisteme ise yumuşak kuvvetler ayrılığı sistemi adı verilmektedir (Gözler, 2020a, s. 623). Diğer bir sınıflandırmaya göre hükümet sistemleri; yürütmede tek bir kişinin hükümet etme esasına dayanan "başkanlık sistemi", yürütme organının yasama organından kaynaklandığı ve yasamanın denetimine tabi olduğu "parlamenter sistem", başkanlık ve parlamenter sistemin karışımından oluşan "yarı başkanlık sistemi" ve meclis başkanının aynı zamanda devletin de başı olduğu kuvvetler birliği esasına dayanan "meclis hükümet sistemi" şeklinde dörde ayrılabilir (Doğan ve Doğan, 2020, s. 469-470; Doğan, 2021, s. 384).

Türkiye'de 16 Nisan 2017 tarihli referandum ile yapılan Anayasa değişikliği kapsamında, başkanlık sisteminin Türkiye'ye özgü bir uyarlaması olan Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemine (Cumhurbaşkanlığı sistemi) geçilmiş, Cumhurbaşkanı'nın yetkileri ve sorumluluğu artmıştır (Doğan ve Doğan, 2020, s. 467). Cumhurbaşkanlığı sistemiyle birlikte yürütme erkinin doğrudan millet tarafından seçildiği ve yürütmenin tek başlı olduğu kuvvetler ayrılığının sert bir şekilde tatbik edildiği bir sisteme geçiş yapılmıştır (Akıncı, 2018, s.2136).

Bu noktada çalışmanın odak noktası olan Cumhurbaşkanlığı sisteminin yukarıdaki sınıflamalar içerisinde yerinin ne olduğunu ifade etmek faydalı olacaktır. Cumhurbaşkanlığı sistemi, egemenliğin kaynağı olan siyasi rejim olarak “cumhuriyeti”, egemenlik yetkilerinin paylaşımı bakımından “üniter devleti” ve yürütme yetkisine sahip hükümet sistemleri bakımından “başkanlık sistemini” esas alan bir sistemdir.

Çalışmada ilk olarak, Türkiye’yi Cumhurbaşkanlığı sistemine götüren süreçler hakkında kısaca bilgi verilecektir. İkinci olarak çalışmanın odak noktası olan Cumhurbaşkanlığı sisteminin Cumhurbaşkanlığı idari teşkilatına yansımaları hakkında değerlendirme yapılacaktır. Son olarak Cumhurbaşkanlığı sistemi ile gelen değişikliklerin kamu yönetiminde hızlı karar almaya etkisi tartışılacaktır.

Türkiye’yi Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemine Götüren Süreçler (Tarihsel Gelişim)

Cumhurbaşkanlığı sistemi, 16/04/2017 tarihli referandum ile yapılan Anayasa değişikliği kapsamında, 24/06/2018 tarihinde gerçekleştirilen Cumhurbaşkanlığı ve milletvekilliği seçimleri sonucunda fiili ve resmi olarak uygulanmaya başlanan hükümet sistemidir. Türkiye’de parlamenter sistemin istikrarsız hükümetlere neden olduğu yönündeki görüşler ve Türk siyasi hayatına “367 krizi” adıyla damgasını vuran gelişmeler kapsamında Türkiye Büyük Millet Meclisinin (TBMM) Cumhurbaşkanı seçememesi ile sonuçlanan süreç, Türk siyasi hayatında Cumhurbaşkanlığı sistemine geçişte belirleyici olmuştur (Akıncı, 2019:11-15). Bu noktada Cumhurbaşkanlığı sistemine götüren tarihsel süreci ve bu sistem değişikliğinin gerekçelerini örnekler vererek açıklamak faydalı olacaktır. 06/01/1998 ile 28/09/1998 yılları arasında Anayasa Mahkemesi başkanlığı yapan ve 16/05/2000 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti’nin 10. Cumhurbaşkanı olarak seçilen Ahmet Necdet Sezer’in görev süresi 16/05/2007 tarihinde sona ermiştir. Anayasa gereği yeniden seçilemeyecek olan Ahmet Necdet Sezer’in yerine 11. Cumhurbaşkanı’nın seçim süreci Anayasa’nın 102. maddesi kapsamında (ilk turda nitelikli çoğunluk, üçüncü turda salt çoğunluk ve dördüncü turda en fazla oyu alan) Cumhurbaşkanı’nın seçimi ile ilgili süreç devam ederken, Eski Yargıtay Başsavcısı Sabih Kanadoğlu’nun 26 Aralık 2006 tarihinde Cumhuriyet gazetesinde yayımlanan yazısında iddia ettiği; Cumhurbaşkanı seçebilmek için Anayasa’da belirtilen karar yeter sayısının (367 milletvekili) aynı zamanda toplantı yeter sayısı olduğu yönündeki görüşü daha sonra Anayasa Mahkemesi tarafından da benimsenerek yaşanan gelişmeler paralelinde TBMM, Türkiye Cumhuriyeti’nin 11. Cumhurbaşkanı’nı seçememiştir. Bu durum tarihe “367 krizi” olarak geçmiştir. Ana muhalefet partisi olan Cumhuriyet Halk Partisi, 11. Cumhurbaşkanlığı seçiminin ilk tur oylamasına katılan milletvekili sayısının 355 olduğu, toplantı yeter sayısının 367 olduğu ve toplantı yeter sayısının sağlanamadığı iddiası ile Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin ilk tur oylamasının iptal talebi ile Anayasa Mahkemesi’ne başvuru yapmıştır.

Anayasa Mahkemesi’nin, 367 iddiasını kabul ederek 1 Mayıs 2007 tarihinde verdiği kararla 11. Cumhurbaşkanlığı seçimi ile ilgili birinci tur oylamayı iptal etmiştir. Anayasa Mahkemesi’nin iptal kararı doğrultusunda 6 Mayıs 2007 tarihinde gerçekleştirilen ikinci oylamada 367 milletvekilinin toplantıda bulunmayışı nedeniyle 11. Cumhurbaşkanı TBMM tarafından seçilememiştir. Bu süreçte Adalet ve Kalkınma Partisi erken genel seçim yapılması ve Anayasa’da bazı değişikliklerin yapılması yönünde karar almış ve bunu TBMM’ye getirmiştir. TBMM’de erken genel seçim yapılması yönünde karar alınmış, bunun yanında genel seçimlerin beş yıldan dört yıla düşürülmesi, TBMM’nin yapacağı seçimler dahil bütün işlemleri için toplantı yeter sayısının üçte bir olacağı, Cumhurbaşkanı’nın TBMM tarafından değil doğrudan halk tarafından seçileceği, Cumhurbaşkanı’nın görev süresinin beş yıla düşürülmesi ve iki defa seçilebilmesi ile ilgili Anayasa’da bazı değişikliklere gidilmiştir.

TBMM’de 376 oyla kabul edilen değişiklik paketi, görev süresi biten ancak yeni Cumhurbaşkanı seçilinceye kadar görevine devam eden 10. Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet

Sezer tarafından veto edilmiş, ancak TBMM tarafından aynen kabul edilen metin veto yetkisi kalmayan Ahmet Necdet Sezer tarafından 15 Haziran 2007 tarihinde halk oylamasına sunma kararı almıştır. Yapılan değişiklik 21 Ekim 2007 tarihinde yapılan halk oylamasında %68 oyla kabul edilmiş ve yürürlüğe girmiştir. Bu süreçte Adalet ve Kalkınma Partisi Genel Başkanı ve dönemin Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan'ın, demokrasinin önemi ve demokrasilerde millet iradesinin esas olduğu yönündeki açıklamaları önemlidir. Bu noktada öncelikle parlamenter sistemin eksikliklerini dile getiren ve başkanlık sistemine geçiş vurgusu yapan, buna karşın bu sistem değişikliğini gerçekleştiremeyen siyasetçi ve devlet yöneticilerinin konu ile ilgili fikirleri ve eylemleri hakkında bilgi verilebilir.

Türkiye'nin yakın siyasi hayatına damgasını vuran Turgut Özal¹, bir partinin parlamentonun yanında yürütmeyi kontrol ettiği ve istediği kanunu TBMM'den geçirebildiği, 1950-60 yılları arasındaki Demokrat Parti dönemini, 1965-1971 yılları arasındaki Adalet Partisi dönemini ve 1983-1991 yılları arasındaki Anavatan Partisi dönemlerini bir nevi başkanlık sistemine benzetmektedir (Barlas, 1994, s. 294). Turgut Özal, Cumhurbaşkanlığının Anayasa'da daha farklı biçimde düzenlenmesinin gerektiğine ifade etmiş ve Cumhurbaşkanı'nın halk tarafından TBMM seçimleri ile eşzamanlı olarak ve beş yıl için seçilmesi önerisini dile getirmiştir (İçener, 2015, s. 318). Necmettin Erbakan², 1970-1971 yılları arasında liderliğini yaptığı Milli Nizam Partisi, 1972-1980 yılları arasında liderliğini yaptığı Milli Selamet Partisi programlarında, devlet ve hükümet başkanlıklarının birleştirilmesi ve halk tarafından seçilmesinin gerektiğini ve bunun önemli olduğunu vurgulamıştır (Yayman, 2016, s. 286). Alparslan Türkeş³, Dokuz Işık Doktrininde tek başkan ve tek meclis sistemini savunmakta, geçmişteki Türk devletlerinin uygulamalarına atıf yaparak yaşadığımız çağda da devletin kuvvetli, adil ve hızlı yürütme sistemine sahip olmasının önemini vurgulayarak, yürütmenin Cumhurbaşkanlığı ve Başbakanlık olarak ikiye bölmenin hatalı olduğu ve bütünleştirilmesi gerektiğini ifade etmektedir (Türkeş, 2017, s. 267). Süleyman Demirel⁴, başkanlık sistemini savunduğunu ve bunu uzun yıllar önce dile getirdiğini, ancak başkanlık sisteminin başkanın halk tarafından seçilmesinden ibaret olmadığını ve çok iyi düşünülmesi gereken bir sistem olduğunu vurgulamıştır (Cumhuriyet, 19/10/2010, www.cumhuriyet.com.tr).

¹ 20 Eylül 1980 ile 14 Temmuz 1982 yılları arasında devlet bakanlığı ve Başbakan yardımcılığı, 6 Kasım 1983 ile 9 Kasım 1989 yılları arasında 17. ve 18. Dönem milletvekilliği, 20 Mayıs 1983 ile 9 Kasım 1989 yılları arasında Anavatan Partisi (ANAP) genel başkanlığı, 13 Aralık 1983 ile 9 Kasım 1989 yılları arasında Türkiye'nin 19. Başbakanı olan Turgut Özal, 9 Kasım 1989 ile 17 Nisan 1993 yılları arasında da Türkiye Cumhuriyeti'nin 8. Cumhurbaşkanı olarak görev yapmıştır.

² 12 Ekim 1969 ile 12 Eylül 1980 yılları arasında 14., 15. ve 16. dönem milletvekilliği, 6 Kasım 1991 ile 22 Şubat 1998 yılları arasında 19. ve 20. dönem milletvekilliği, 11 Ekim 1987 ile 16 Ocak 1998 yılları arasında Refah Partisi genel başkanlığı, 11 Mayıs 2003 ile 30 Ocak 2004 ve 17 Ekim 2010 ile 27 Şubat 2011 yılları arasında Saadet Partisi genel başkanlığı, 26 Ocak 1974 ile 17 Kasım 1974 yılları arasında Bülent Ecevit hükümetinde Başbakan yardımcılığı, 31 Mart 1975 ile 21 Haziran 1977 yılları arasında Süleyman Demirel hükümetinde Başbakan yardımcılığı, 21 Temmuz 1977 ile 5 Ocak 1978 yılları arasında Süleyman Demirel hükümetinde Başbakan yardımcılığı ve 28 Haziran 1996 ile 30 Haziran 1997 yılları arasında Türkiye'nin 23. Başbakanı olan Necmettin Erbakan, milli görüş hareketinin de lideridir.

³ 10 Ekim 1965 ile 12 Eylül 1980 yılları arasında 13., 14., 15. ve 16. Dönem milletvekilliği, 20 Ekim 1991 ile 24 Aralık 1995 yılları arasında 19. Dönem milletvekilliği, 31 Mart 1975 ile 21 Haziran 1977 yılları arasında Süleyman Demirel hükümetinde Başbakan yardımcılığı, 21 Temmuz ile 5 Ocak 1978 yılları arasında Süleyman Demirel hükümetinde Başbakan yardımcılığı yapan Alparslan Türkeş, ülkücü hareketin de lideridir.

⁴ 22 Ekim 1965 ile 12 Eylül 1980 yılları arasında 13., 14., 15. ve 16. dönem milletvekilliği, 14 Aralık 1987 ile 16 Mayıs 1993 yılları arasında 18. ve 19. Dönem milletvekilliği, 29 Kasım 1964 ile 12 Eylül 1980 yılları arasında Adalet Partisi genel başkanlığı, 20 Şubat 1965 ile 27 Ekim 1965 yılları arasında Suat Hayri Ürgüplü hükümetinde Başbakan yardımcılığı, 24 Eylül 1987 ile 16 Mayıs 1993 yılları arasında Doğru Yol Partisi genel başkanlığı, 27 Ekim 1965 ile 26 Mart 1971, 31 Mart 1975 ile 21 Haziran 1977, 21 Temmuz 1977 ile 5 Ocak 1978, 12 Kasım 1979 ile 12 Eylül 1980 ve 20 Kasım 1991 ile 16 Mayıs 1993 yılları arasında 12. Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı olarak birçok kez başbakanlık yapan Süleyman Demirel, 16 Mayıs 1993 ile 16 Mayıs 2000 yılları arasında da 9. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı olarak görev yapmıştır.

Yakın dönem Türk siyasi hayatına (1950-2010 yılları arası) damgasını vuran bu siyasetçilerin açıklamaları birlikte değerlendirildiğinde, Türkiye’de parlamenter sistem uygulamalarının yürütmenin güçlü olmamasına neden olduğu, bunun bir sonucu olarak ta hükümet istikrarsızlıkların ortaya çıktığı söylenebilir. Diğer yandan 1980’li yıllardan bu yana süregelen parlamenter sistemin istikrarsızlık yarattığı ile ilgili tartışmaların kökenine bakıldığında 1961 Anayasası’nın kabul edilmesi sürecinde yaşanan hükümet istikrarsızlıklarını ve siyasi kavgaları görmek mümkündür. Bu kapsamda 1982 Anayasası’nda, 1961 Anayasası’nın kabul edilmesi sürecinde yaşanan bu istikrarsızlıkların ve siyasi kavgaların önüne geçilebilmesi için yürütmenin güçlendirildiğini fakat Batı demokrasilerinin aksine Başbakan ve Bakanlar Kurulu’nun değil Cumhurbaşkanı’nın yetkilerinin artırıldığı görülmektedir (Ay, 2004, s. 11).

Türkiye’de yapılan tüm bu düzenlemelerin ilk amacı hükümet krizlerini önlemek ve istikrarı sağlamaktır. Ancak yakın geçmişte bakıldığında, yürütmenin güçlü olmamasından kaynaklı yaşanan mali krizler ve ekonomik istikrarsızlıklar, kısa süreli hükümetlerin istikrarı sağlayamaması ve istikrarın sağlanması için yürütmenin güçlendirilmesi eğilimi yeni düzenlemelerin yapılmasında etkili olmuştur. Bu kapsamda yapılan düzenlemelerdeki temel amacın, ortaya çıkan eksiklikleri giderebilmek ve özellikle de yürütmede istikrarı sağlamak olduğu söylenebilir. Devlet yönetiminde istikrarın sağlanması ve yürütmenin güçlendirilmesi⁵ adına daha önce hiç yapılmayan bir değişikliğe gidilmiş, yürütmede etkili ve sorumlu yönetimin belirlenmesi, çift başlılığı giderilmesi adına 16/04/2017 referandumu ile kabul edilen Cumhurbaşkanlığı sistemi, 09/07/2018 tarihinden itibaren Türkiye’de tüm yönleriyle uygulanmaya başlanmıştır.

Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi

Türkiye’de parlamenter sistemin uygulanmasında, dönem dönem tek parti iktidarları olabildiği gibi çok parçalı koalisyonların yaşandığı dönemlerde olmuştur. İngiltere gibi ülkelerde çok partili koalisyonların olduğu hükümetlerde parlamenter sistem sağlıklı çalışırken, Türkiye’de çok partili koalisyonların olduğu hükümetlerde parlamenter sistem istikrarsızlık üretebilmektedir. Türkiye’de özellikle çok partili koalisyon dönemlerinde ortaya çıkan hükümetlerin istikrarsızlığa neden olduğu yönündeki kanaat ve yürütmede hızlı karar alınabilmesi adına 16/04/2017 referandumu ile Türkiye’de Cumhurbaşkanlığı sistemine geçilmiştir. 6771 sayılı Kanun ile Anayasa’da yapılan değişiklik kapsamında, yürütme yetkisine sahip hükümet sistemleri bakımından başkanlık sistemini esas alan Cumhurbaşkanlığı sistemi, kararların Cumhurbaşkanı tarafından daha hızlı ve rasyonel bir şekilde alınması ve koalisyona gerek kalmadan ülkenin etkin bir şekilde yönetilmesi esasına dayanan monist yapılı bir sistemdir (Küçük ve Doğan, 2019, s. 53). Diğer taraftan egemenliğin kaynağı olan siyasal rejim olarak “cumhuriyeti” esas alan Cumhurbaşkanlığı sistemi, egemenlik yetkilerinin paylaşımı bakımından ise “üniter devleti” esas alan bir sistemdir.

Cumhurbaşkanlığı sisteminde Cumhurbaşkanı, kırk yaşını doldurmuş, yükseköğrenim yapmış, milletvekili seçilme yeterliliğine sahip Türk vatandaşları arasından, doğrudan halk tarafından seçilmektedir (Anayasa, md. 101/1). 31/05/2007 tarih ve 5678 sayılı Kanun ile yürütme organı olan Cumhurbaşkanı’nın doğrudan halk tarafından seçilmesi, Cumhurbaşkanı’nın demokratik temsil kabiliyetini de güçlendirmektedir. Zira Cumhurbaşkanı doğrudan halk tarafından seçilerek, meşruluğunu doğrudan halktan almaktadır. Demokratik bir sistemde, halk adına egemenlik yetkisini kullananların her halükârda halk tarafından seçilme zorunluluğu olmamakla birlikte, siyasal sistem içerisinde en önemli ve yetkili konumda olan

⁵ Türkiye’de yürütmenin güçlendirilmesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., DOĞAN, Bayram ve SÖNMEZ, Betül, Asena, “Türkiye’de Anayasa Değişiklikleri Kapsamında Yürütmenin Güçlendirilmesi Eğilimi”, Türk Kamu Yönetimi Dergisi, C. 8, S.1, 2021, ss. 29-51.

yürütme şeflerinin halk tarafından seçilmesinin sistemin demokratikliğini arttırdığı yönünde bir kanaat vardır (Gül, 2019, s. 194). Diğer yandan Osmanlı-Türk anayasal gelişmeleri içerisinde, 1876 Kanun-ı Esasi'den başlayarak Cumhurbaşkanlığı sistemine gelinceye kadarki uygulamalara bakıldığında, 1921 Anayasası döneminde kısa süreli meclis hükümet sistemi uygulaması dışında parlamenter sistemin dışına çıkılmadığı görülmektedir (Doğan ve Erdoğan, 2021a, s. 2). Anayasa'nın mülga 104/4. maddesinde yer alan "Cumhurbaşkanı seçilenin, varsa partisi ile ilişkisi kesilir" hükmünün, 21/01/2017 tarih ve 6771 sayılı Kanun ile yapılan değişiklik sonrası Anayasa'dan çıkarılarak partili Cumhurbaşkanı'nın önünün açılması, Cumhurbaşkanlığı sisteminin getirdiği yeniliklerden biridir. Bu düzenleme ile Cumhurbaşkanı seçilen kişinin, partisi ile ilişkisini devam ettirmesi ve partisinin genel başkanlığını sürdürmesi önünde hukuki bir engel kalmamıştır.

Cumhurbaşkanlığı sisteminin yürürlüğe girmesinden önce olduğu gibi yürürlüğü esnasında da Cumhurbaşkanı kararname çıkarabilmektedir. Ancak, Cumhurbaşkanlığı sisteminin yürürlüğe girmesinden önce Anayasa'nın mülga 107. maddesi kapsamında Cumhurbaşkanı'nın kararname çıkarma yetkisi, Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliğinin kuruluşu, teşkilat ve çalışma esasları ile ilgili konularda kullanılabilmekteydi. Diğer yandan Cumhurbaşkanlığı sisteminin yürürlüğe girmesi ile bu yetkinin sınırları genişletilmiştir. Cumhurbaşkanlığı sistemi ile birlikte Anayasa'nın 104/17. maddesi kapsamında yürütme yetkisine ilişkin konularda Cumhurbaşkanlığı kararnamesi çıkarabilmektedir. Yürütme yetkisi kapsamında Cumhurbaşkanlığı kararnamesi çıkarabilen Cumhurbaşkanı, üst düzey kamu görevlilerini de bu kararname kapsamında atayabilmekte ve gerekli gördüğünde görevden alabilmektedir. Anayasa'nın 104/17. maddesi kapsamında, TBMM'nin yeni kanun çıkarması veya Cumhurbaşkanlığı kararnamesi ile mer'î kanunlarda farklı hükümler bulunması halinde, kanun hükümleri uygulanacak, Cumhurbaşkanlığı kararnamesi hükümsüz hale gelecektir.

21/01/2017 tarih ve 6771 sayılı Kanun ile Cumhurbaşkanı'na verilen Cumhurbaşkanlığı kararnamesi çıkarma yetkisi, parlamenter sistemde Bakanlar Kurulu'na verilen kanun hükmünde kararname çıkarma yetkisine kısmen benzemektedir. Parlamenter sistemde yer alan, Anayasa'nın verdiği açık yetki ve TBMM tarafından çıkarılan yetki kanunu kapsamında, dolayısıyla sınırlı bir yetkiye dayanılarak Bakanlar Kurulu tarafından çıkarılan, Türk hukuk sistemine ilk defa 1961 Anayasası'nda 1971 yılında yapılan değişiklikle giren, yasama organının denetimine tabi olan, normlar hiyerarşisinde kanun düzeyinde yer alan bir düzenleyici işlem olan kanun hükmünde kararnamelere kısmen benzemektedir (Doğan, 2019, s. 276, Gözler, 2019a, s. 1419). Ancak, normlar hiyerarşisinde kanun düzeyinde olan; yasama, yürütme ve yargı ile ilgili konularda da çıkarılabilen kanun hükmünde kararnamelere karşın, Cumhurbaşkanı kararnameleri sadece yürütmeye ilişkin konularda çıkarılabilmektedir. Diğer yandan kanun hükmünde kararnamelerde olduğu gibi Cumhurbaşkanlığı kararnameleri de Anayasa'nın 104. maddesi kapsamında, "temel haklar, kişi hakları ve ödevleri" ve "siyasi haklar ve ödevler" konularında ve kanunda açıkça düzenlenen konularda çıkarılamamaktadır. Ayrıca asli ve tali yetki ayrımı bakımından, kanun hükmünde kararnameler kaynağını TBMM'den çıkarılacak yetki kanunundan alırken, Cumhurbaşkanı kararnameleri kaynağını doğrudan Anayasa'dan almaktadır (Eren ve Akıncı, 2018: 56). Dolayısıyla, kanun hükmünde kararnamelerde, dayanağını doğrudan Anayasa'dan almayan ve yetki kanununa dayalı olarak çıkarılan, tali nitelikte (secundum legem) bir düzenleyici işlem söz konusu iken; kaynağını doğrudan Anayasa'dan alan bu nedenle yetki kanununa ihtiyaç duyulmayan Cumhurbaşkanı kararnamelerinde ise asli nitelikte (intra legem) bir yetki söz konusudur (Gözler, 2020b, s. 367; Doğan, vd. 2021, s. 1689). Bu durum, Cumhurbaşkanlığı sistemi kapsamında yürütmenin güçlendirilmesi ve istikrarın sağlanması yönünde atılmış bir adım olarak değerlendirilebilir. Bu kapsamda, Cumhurbaşkanlığı sisteminin yürürlüğe girdiği 9 Temmuz 2018'de tesis edilen 10 Temmuz 2018'de Resmî Gazete'de yayımlanan 1, 2 ve 3 sayılı Kararnameler ile Türk hukuk

sisteminde Cumhurbaşkanlığı kararnameleri döneminin başladığı söylenebilir (Doğan, vd. 2021, s. 1690). Cumhurbaşkanlığı sisteminin yürürlüğe girdiği tarihten 06/04/2022 tarihine kadar 95 Cumhurbaşkanlığı kararnamesi yürürlüğe girmiştir.

Türkiye’de 09/07/2018 tarihinden önceki hükümet sisteminde hem hükümet üyesi olarak siyasi bir makam olan, hem de devletin üstlendiği milli kamu hizmetlerinin teşkilatlanmış bölümleri olan bakanlıkların başı olan bakanlar, TBMM’ye karşı sorumlu iken, Cumhurbaşkanlığı sistemi ile bakanların statüsünde de önemli bir değişikliğe gidilmiş Anayasa’nın 104/8. ve 106/4. maddeleri kapsamında, milletvekili seçilme yeterliliğine sahip olanlar arasından Cumhurbaşkanı tarafından atanan ve görevlerine son verilen, TBMM’ye karşı siyasal sorumlulukları olmayan ve Anayasaya göre yürütme yetkisine sahip Cumhurbaşkanı’na karşı sorumlu olan görevliler haline gelmiştir (Doğan ve Erdoğan, 2021a, s. 3; Gözler, 2019a, s. 372). Devlet tüzel kişiliği dışında tüzel kişilikleri olmayan bakanlıkların en üst amiri olan bakanlar, Cumhurbaşkanı’nın genel siyasetine ve mevzuata göre bakanlıklarını yönetirler. Bugün için Cumhurbaşkanlığı kabinesi; Cumhurbaşkanı, Cumhurbaşkanı yardımcısı ve on yedi bakandan oluşmaktadır. Burada yeni bir düzenleme ile “Çevre ve Şehircilik Bakanlığı”nın adının, 29/10/2021 tarih ve 31643 sayılı Resmî Gazete’de yayımlanan 85 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile “Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı” olarak değiştirilmesinden kısaca bahsetmekte fayda vardır. Bu değişiklik ile Türkiye’de ilk defa Avrupa Birliği’ne üyeliğine adaylığın da etkisiyle iklim değişikliklerini düzenlemek ve bu konuda proje üreterek politikalar gerçekleştirmek üzere Çevre ve Şehircilik Bakanlığı’nın adı, Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı olarak değiştirilmiştir. Bu bağlamda Bakanlığın misyonu da değişerek; çölleşme, iklim değişikliği ve erozyonla mücadele kapsamında, su havzalarının geliştirilmesine yönelik planlama yapılması, politika ve stratejilerin belirlenmesi, orman sınırları dışında ağaçlandırma yapılması, Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı’nın görevleri arasına dahil edilmiştir.

Cumhurbaşkanlığı sisteminde TBMM’ye karşı bir siyasal sorumluluğu olmayan bakanların, Cumhurbaşkanı’na karşı siyasal sorumluluğu vardır. Anayasa’nın 104/8. maddesine göre Cumhurbaşkanı, TBMM’nin onayına tabi olmadan, Cumhurbaşkanı yardımcılarını ve bakanları tek başına atayabilmekte ve görevlerine son verebilmektedir (Doğan, 2020, s. 991). Yürütme yetkisinin ya doğrudan Başkan tarafından ya da dolaylı olarak bakanlar (anayasal ifadesi ile sekreter) aracılığı ile kullanıldığı ABD’deki başkanlık sistemine benzer şekilde, Cumhurbaşkanlığı sisteminde de yürütme yetkisi ya doğrudan Cumhurbaşkanı ya da dolaylı olarak bakanlar aracılığı ile kullanılmaktadır (Küçük, 2021a, s. 79). Diğer yandan ABD’de başkanın yasama organı tarafından görev alınamaması ve başkanın yasama organını feshedememesine karşılık, Türkiye’de Anayasa’nın 116. maddesine göre; Türkiye Büyük Millet Meclisi, üye tamsayısının beşte üç çoğunluğuyla ve Cumhurbaşkanı tek başına seçimlerin yenilenmesine karar verebilir ve bu durumda TBMM seçimleri ile Cumhurbaşkanlığı seçimleri birlikte yapılır (Keser, 2021, s. 170). Ayrıca Cumhurbaşkanlığı sisteminde, Başbakanın aldığı kararların Cumhurbaşkanı tarafından onaylanması gereken eski parlamenter sistemdeki aksaklıkların giderilmesi, yürütmede hızlı karar alabilme ve etkinliğin sağlanması için, başbakanlık ve Bakanlar Kurulu kaldırılarak yürütmedeki çift başlılığa son verilmiş ve yürütme yetkisinin Cumhurbaşkanı’nda olduğu Anayasa’da açıkça belirtilmiştir (Anayasa, md.8). Bu kapsamda eski sistemde Başbakan ve Bakanlar Kurulu’na verilen görevler Cumhurbaşkanlığı sisteminde⁶ Cumhurbaşkanı’na devredilmiştir.

⁶ Başkanlık ve Cumhurbaşkanlığı Hükümet sistemlerinin demokratik yönü hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., GÜL, Cengiz, Demokrasi Teorisi Açısından Başkanlık / Cumhurbaşkanlığı Sisteminin Demokratiklik Değeri, Adalet Yayınları, Ankara, 2019. Ayrıca hükümet sistemleri içerisinde Cumhurbaşkanlığı sisteminin yeri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., KAYA, Semih, Batur, Hükümet Sistemi Sınıflandırılmasında Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sisteminin Analizi: Denge-Denetim Ağı ve Demokratiklik Sorunu, Yetkin Yayınları, Ankara.

Anayasa'nın 106/5. maddesi kapsamında Cumhurbaşkanı'na karşı sorumlu olan bakanlar, TBMM tarafından soruşturmanın açılması için gerekli şartların sağlanması ve Yüce Divanda yargılanma bakımından Cumhurbaşkanı gibi aynı hükümlere tabidir (Doğan ve Erdoğan, 2021b, s. 172; Gül, 2018, s. 245). Diğer yandan Anayasa'nın 98/6. maddesi kapsamında milletvekillerinin, Cumhurbaşkanı yardımcıları ve bakanlara 15 gün içerisinde cevaplanmak üzere yazılı soru sorabilmelerini, TBMM'nin denetleme gücünü kullanabildiğinin göstergesi olarak kabul etmek mümkündür (Turan, 2018, s. 51).

Cumhurbaşkanı yardımcılarının ve bakanların TBMM'ye karşı bir siyasal sorumluluğunun olmadığı Cumhurbaşkanlığı sisteminde, TBMM'nin ve Cumhurbaşkanı'nın seçimlerin yenilenmesine karar vermeleri ile ilgili hükmün Anayasa'nın 116. maddesinde yer almasının, Cumhurbaşkanı'nın siyasal sorumluluğu olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceği tartışmalı bir konudur (Doğan, 2020, s. 990; Özbudun, 2017, s. 316). Diğer yandan devlet iktidarını kendi içinde yasama, yürütme ve yargı olarak üç bölere sınırlandırmayı ve böylece vatandaşların devlet karşısında temel hak ve özgürlüklerini güvence altına almayı hedefleyen kuvvetler ayrılığı ilkesinin arka planında, bir şeyin üç farklı noktadan eşit kuvvetle çekildiğinde sabit kalacağı düşüncesi vardır (Gözler, 2020a, s. 604). Anayasa'nın 116/1. maddesine göre yasama organı olan TBMM üye tamsayısının beşte üç çoğunluğuyla seçimlerin yenilenmesine karar verebiliyorken, Anayasa'nın 116/2. maddesine göre yürütme organı olan Cumhurbaşkanı tek başına seçimlerin yenilenmesine karar verebilmektedir. Bu durum, yürütme organı olan Cumhurbaşkanı'nın durumunu, yasama organı olan TBMM karşısında güçlendirmekte ve kuvvetler ayrılığı ilkesini de yürütme yetkisini kullanan Cumhurbaşkanı lehine zayıflatmaktadır.

Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı

Cumhurbaşkanlığı teşkilatı ile ilgili düzenlemelerin bir kısmı 16/04/2017 Anayasa değişikliği ile daha sonra da 02/07/2018 tarih ve 703 sayılı "Anayasada Yapılan Değişikliklere Uyum Sağlanması Amacıyla Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname" ve muhtelif Cumhurbaşkanlığı kararnameleri ile düzenlenmiştir (Turan, 2018, s. 60). Cumhurbaşkanlığı teşkilatı ile ilgili Cumhurbaşkanlığı kararnamelerinden en kapsamlı olanlarından biri 10/07/2018 tarih ve 30474 sayılı Resmî Gazetede yayımlanan 1 sayılı Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi'dir. Mezkûr Kararname'ye göre Cumhurbaşkanlığı teşkilatı; Cumhurbaşkanlığı makamı, Cumhurbaşkanlığı idari işler başkanlığı, Cumhurbaşkanı yardımcıları ve Cumhurbaşkanlığı politika kurullarından oluşmaktadır. Diğer bir ifade ile Cumhurbaşkanlığı teşkilatında; eski sistemdeki Başbakanlık müsteşarlığı yerine kurulan ve temel birim olan Cumhurbaşkanlığı idari işler başkanlığı dışında, Cumhurbaşkanı özel kalem müdürlüğü, Cumhurbaşkanı başdanışmanları, danışmanları ve özel temsilciler de vardır. Yine aynı Kararname'nin 11. maddesi kapsamında; Cumhurbaşkanlığı makamı, Cumhurbaşkanlığı idari işler başkanlığı, Cumhurbaşkanı yardımcıları ve Cumhurbaşkanlığı politika kurullarından oluşan Cumhurbaşkanlığı teşkilatının kadroları, Cumhurbaşkanı kararıyla belirlenmektedir (Doğan, 2019, s. 289).

Cumhurbaşkanlığı Makamı

1982 Anayasası'nın 104. maddesine göre; Devlet başkanı sıfatıyla Türkiye Cumhuriyeti'ni ve Türk Milletinin birliğini temsil eden Cumhurbaşkanı, aynı zamanda Devletin başıdır ve yürütme yetkisi Cumhurbaşkanı'na aittir. Cumhurbaşkanlığı makamı, Cumhurbaşkanı'na doğrudan bağlı olarak görev yapan, özel kalem müdürlüğü, özel temsilciler, başdanışmanlar, danışmanlar ve Cumhurbaşkanlığı yüksek istişare kurulundan oluşmaktadır.

10/07/2018 tarih ve 30474 sayılı Resmî Gazetede yayımlanan 1 sayılı Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi'nin 11. maddesi kapsamında; Cumhurbaşkanlığı makamı kadroları, Cumhurbaşkanı kararıyla belirlenmektedir.

Cumhurbaşkanı Özel Kalem Müdürlüğü

10/07/2018 tarih ve 30474 sayılı Resmî Gazetede yayımlanan 1 sayılı Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi'nin 2. maddesine göre, ihtiyaç duyulan yerlerde Cumhurbaşkanlığı çalışma büroları açılabilen, Cumhurbaşkanı makamına ilişkin hizmetleri, resmi ve özel yazışmaları yürütmekle görevli olan Cumhurbaşkanlığı özel kalem müdürlüğü, bünyesindeki birimler aracılığıyla Cumhurbaşkanı'nın protokol, halkla ilişkiler ve kurumsal iletişim hizmetlerini de yürütmektedir. Ayrıca Cumhurbaşkanı'nın tören, yurtiçi ve yurtdışı gezi işlerini düzenlemek ve Cumhurbaşkanı'nın milli saraylar ve devlet arşivlerine ilişkin talimat, iş ve işlemlerini yürütmek de Cumhurbaşkanlığı özel kalem müdürlüğünün görevleri arasındadır.

Cumhurbaşkanı Başdanışmanları ve Danışmanları

10/07/2018 tarih ve 30474 sayılı Resmî Gazetede yayımlanan 1 sayılı Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi'nin 3. maddesine göre, Cumhurbaşkanı kendisine danışmanlık ve verdiği diğer görevleri yapmak üzere Cumhurbaşkanlığı başdanışmanı ve Cumhurbaşkanı danışmanı atayabilmektedir. Diğer yandan, Cumhurbaşkanlığı başdanışmanlarının ve danışmanlarının üst sayısının mevzuatta yer almamasından dolayı, Cumhurbaşkanı dilediği kadar başdanışman ve danışman atayabilmektedir. İsimlerinin açıklanması milli güvenliğe zarar vermeyecek olan Cumhurbaşkanlığı başdanışmanlarının ve Cumhurbaşkanı danışmanlarının listesi, şeffaflık kapsamında Cumhurbaşkanlığı web sitesinde, Cumhurbaşkanlığı makamı başlığı altında yayınlanabilir.

Cumhurbaşkanı Özel Temsilcisi

1 sayılı Kararname'nin 4. maddesi kapsamında Cumhurbaşkanı, özel bilgi ve uzmanlık gerektiren konularda, dış ülkelerde veya uluslararası kuruluşlar nezdinde özel bir görevi ifa etmek üzere özel temsilci görevlendirebilmektedir. Bu durum Cumhurbaşkanı politikaları ile uyumlu olmayı, aktif, konjonktürel ve sistematik davranabilmeyi gerekli kılmaktadır. Zira Cumhurbaşkanlığı sisteminde, yürütme doğrudan Cumhurbaşkanı'ndan oluşmakta ve bu nedenle Cumhurbaşkanı hem ülke içi hem de uluslararası alanda kendi politikalarını icra edebilecek özel temsilci gibi görevlilere ihtiyaç duyabilmektedir. Bu kapsamda özel temsilciler, ülkenin dış politika ihtiyaçları doğrultusunda özel bir görevi yerine getirmek için görevlendirilen, büyükelçi veya elçi ünvanı taşıyabilen temsilcilerdir. Bunun yanında büyükelçi veya elçi ünvanı taşımayan bazı kişiler, geçici bazı görevler için, Cumhurbaşkanı tarafından özel temsilci sıfatıyla görevlendirilebilir. Bununla birlikte Cumhurbaşkanı temsilcilerinin üst sayısının mevzuatta yer almamasından dolayı, Cumhurbaşkanı dilediği kadar özel temsilci atayabilmektedir. İsimlerinin açıklanması milli güvenliğe zarar vermeyecek olan Cumhurbaşkanlığı özel temsilcilerinin listesi, şeffaflık kapsamında Cumhurbaşkanlığı web sitesinde, Cumhurbaşkanlığı makamı başlığı altında yayınlanabilir.

Cumhurbaşkanlığı Yüksek İstişare Kurulu

10/07/2018 tarih ve 30474 sayılı Resmî Gazetede yayımlanan 1 Kararname'nin 4/A. maddesi kapsamında, millete ve devlete hizmeti geçmiş, bilgi ve birikim sahibi kişilerin bu kazanımlarından istifade edilebilmesi amacıyla Cumhurbaşkanlığı makamında, Cumhurbaşkanlığı Yüksek İstişare Kurulu oluşturulmuştur. Kurulun çalışma usul ve esasları ve üyeleri Cumhurbaşkanı tarafından belirlenmektedir. Adından da anlaşılacağı üzere danışma görevini yerine getiren Cumhurbaşkanlığı Yüksek İstişare Kurulu'nun etkinliği, kurul

üyelerinin kendi bireysel niteliği ve gayreti ile ilgilidir. İsmail Kahraman, Cemil Çiçek, Köksal Toptan, Mehmet Ali Şahin'den oluşan kurul üyelerinin ortak özelliklerine bakıldığında, millete ve devlete hizmeti geçmiş ve özellikle de geçmişte TBMM başkanlığı yapmış devlet tecrübesine sahip kişilerden oluştuğunu söylemek mümkündür.

Cumhurbaşkanlığı İdari İşler Başkanlığı

Anayasanın uygulanması, Devlet organlarının düzenli ve uyumlu çalışmalarını gözetme yetki ve görevi ile donatılmış Cumhurbaşkanı'nın, bu yetkileri, görevleri ve hizmet gereksinmelerine uyum sağlayacak, bakanlıklar dışında bir teşkilata ve kadrolaşmaya ihtiyacı vardır (Gözler, 2019a, s. 366). Cumhurbaşkanlığı sisteminin yürürlüğe girmesinden önce bu ihtiyacın, Anayasa'nın 107. maddesi kapsamında, teşkilat ve çalışma esasları, personel atama işlemleri Cumhurbaşkanlığı kararnamesi ile düzenlenen Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği aracılığı ile gerçekleştirileceği belirtilmişti. 6771 sayılı Kanun ile Anayasa'nın 107. maddesi yürürlükten kaldırılmış, Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliğinin anayasal dayanağı da kalmamıştır. Dolayısıyla bu kapsamda yeni bir teşkilat modeli benimsenen Cumhurbaşkanlığı sisteminde, Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği kaldırılmıştır. Diğer yandan Cumhurbaşkanlığı sisteminde Cumhurbaşkanlığı idari teşkilatı, Anayasa'nın 104/17. maddesi kapsamında, 1 sayılı Kararname ile kurulmuş ve düzenlenmiştir.

1 sayılı Kararname'nin 5/1. maddesine göre en yüksek devlet memuru olan Cumhurbaşkanlığı idari işler başkanı, Cumhurbaşkanlığı idari işler başkanlığının da en üst amiridir. Eski sistemde Başbakanı karşı sorumlu olan Başbakanlık müsteşarında olduğu gibi, Cumhurbaşkanlığı sisteminde Cumhurbaşkanı'na karşı sorumlu olan Cumhurbaşkanlığı idari işler başkanı da mevzuatta en yüksek devlet memuru olarak tanımlanmaktadır. Cumhurbaşkanlığı idari işler başkanı mezkûr Kararname'nin 5. maddesinin 2. fıkrasına göre, mevzuatla verilen görevleri ve Cumhurbaşkanı tarafından verilen diğer görevleri yapmakla görevlidir. Bunun yanında mezkûr Kararname'nin 5. maddesinin 2. fıkrasındaki "*İdari İşler Başkanı bütün birimlerin faaliyetlerini, işlemlerini ve hesaplarını denetlemekle görevli ve yetkili olup yukarıda belirtilen hizmetlerin mevzuata, Cumhurbaşkanı'nın politika ve talimatlarına uygun olarak yürütülmesinde Cumhurbaşkanı'na karşı sorumludur.*" hükmü ile Cumhurbaşkanlığı idari işler başkanı'nın görev çerçevesi düzenlenmiştir. Dolayısıyla Kararname'den de anlaşılacağı üzere Cumhurbaşkanlığı idari işler başkanı, Cumhurbaşkanlığı idari teşkilatının yönetimi ve faaliyetlerinin düzenlenmesi gibi kamu yönetimi açısından çok geniş, önemli yetki ve statü ile donatılmıştır.

Cumhurbaşkanlığı idari işler başkanı 1 sayılı Kararname'nin 6. maddesi kapsamında; bir yandan Anayasa'da belirtilen görevlerinin yerine getirilmesinde ve yetkilerinin kullanılmasında Cumhurbaşkanı'na gerekli olan hizmetleri sunarken, diğer yandan Cumhurbaşkanı'nın TBMM ile olan münasebetlerinin yürütülmesi ve diğer kamu kurum ve kuruluşları arasında koordinasyonun sağlanması için gerekli çalışmaları yapar. Ayrıca Devlet teşkilatının düzenli ve etkin bir şekilde işlemlerini temin edecek prensiplerin tespiti için gerekli çalışmaları da yapar. Diğer yandan, iç güvenlik, dış güvenlik ve terörle mücadele konusunda koordinasyonun sağlanması için gerekli çalışmaları yapmak ve yapılan çalışmaların kamuoyundaki tesirlerini izlemek ve değerlendirmek de Cumhurbaşkanlığı idari işler başkanının görevleri arasındadır. Dolayısıyla Cumhurbaşkanlığı idari işler başkanının, bu yetki ve statüsünü aktif bir şekilde kullanabilmesi ve ön plana çıkabilmesi, kendi bireysel niteliği, başarısı ve gayretine bağlı olduğu değerlendirilmektedir. Diğer yandan Cumhurbaşkanlığı idari işler başkanı, kuşkusuz bu tür birçok görev ve yetkiyi icra ederken de kamu yönetimi açısından gerekli olan bir teşkilatlanmaya ihtiyacı olacaktır. Bu kapsamda Cumhurbaşkanlığı idari işler başkanlığının idari birimleri; hukuk ve mevzuat genel müdürlüğü, personel ve prensipler genel

müdürlüğü, güvenlik işleri genel müdürlüğü, destek ve mali hizmetler genel müdürlüğü ve koruma hizmetleri genel müdürlüğü şeklinde ihdas edilmiştir⁷.

Cumhurbaşkanı Yardımcıları

6771 sayılı Kanun ile Anayasa'nın 104. maddesinde yapılan değişiklik kapsamında Cumhurbaşkanı, Cumhurbaşkanı yardımcıları ve bakanları atayabilmekte ve görevlerine son verebilmektedir. Cumhurbaşkanlığı sisteminde, 6771 sayılı Kanun ile gerçekleştirilen Anayasa değişikliği ile Türk hukukunda ve hükümet sistemlerinde ilk olarak, Anayasa'nın 106/1. maddesi kapsamında Cumhurbaşkanı, Anayasa'nın verdiği yetki kapsamında, bir veya daha fazla Cumhurbaşkanı yardımcısı atayabilmektedir.

Anayasa'nın 106. maddesine göre Cumhurbaşkanlığı makamının herhangi bir nedenle boşalması halinde yenisi seçilene kadar Cumhurbaşkanlığı'na vekâlet edeceği ve Cumhurbaşkanı'na ait yetkileri kullanacağı belirtilen Cumhurbaşkanı yardımcılarının Anayasa'da belirtilen diğer görevi ve yetkisi, Cumhurbaşkanı'nın hastalık ve yurt dışına çıkma gibi sebeplerle geçici olarak görevinden ayrılması hallerinde, Cumhurbaşkanı'na vekâlet etmek ve Cumhurbaşkanı'na ait yetkileri kullanmaktır. Bu kapsamda, ABD Başkanlık sitemindeki Başkan yardımcısına benzer şekilde, Cumhurbaşkanlığı sisteminde de Cumhurbaşkanı yardımcılığı vardır. Ancak Cumhurbaşkanlığı sisteminde, ABD'deki başkanlık siteminden farklı olarak, Cumhurbaşkanı yardımcısı, Cumhurbaşkanı ile birlikte seçilmemekte ve kaç Cumhurbaşkanı yardımcısının olacağı da Anayasa'da belirtilmemektedir (Küçük, 2021a, s. 76). Bu durum ise, bir şeyi yapmak veya yapmamak konusunda mevzuatın tanıdığı sınırlar içerisinde idareye verilen takdir yetkisi kapsamında değerlendirilebilir (Seçkin ve Üstün, 2015, s. 512). Takdir yetkisi kapsamında idare, işlem yapıp yapmama veya yapacaksa içeriğini belirleme konularında serbest olmakta, ayrıca bu konu ile ilgili düzenleme yetkisini de kullanabilmektedir (Gözler, 2019, s. 1282). Anayasa'da sayısı belirtilmediği için eleştirilere konu olsa bile, Cumhurbaşkanı takdir yetkisini kullanarak dilediği kadar Cumhurbaşkanı yardımcısı atayabilmektedir.

Diğer yandan Cumhurbaşkanı, atadığı yardımcılarının görevlerine tek taraflı olarak son verebilmektedir. Ayrıca, Cumhurbaşkanı tarafından atanan ve Cumhurbaşkanı'na karşı sorumlu olan bakanlarda olduğu gibi Cumhurbaşkanı yardımcılarının da siyasal sorumluluğu yoktur (Doğan ve Erdoğan, 2021b, s. 186). Anayasa'nın 106/5. maddesi kapsamında Cumhurbaşkanı'na karşı sorumlu olan Cumhurbaşkanı yardımcıları, TBMM tarafından soruşturmanın açılması için gerekli şartların sağlanması ve Yüce Divan'da yargılanma bakımından Cumhurbaşkanı gibi aynı hükümlere tabidir (Doğan ve Erdoğan, 2021b, s. 172; Gül, 2018, s. 245). Diğer yandan TBMM'ye karşı bir siyasal sorumluluğu olmayan Cumhurbaşkanı yardımcılarının, Cumhurbaşkanı'na karşı siyasal sorumluluğu vardır.

Cumhurbaşkanlığı Politika Kurulları

Cumhurbaşkanlığı sistemi ile Cumhurbaşkanı'na bağlı olarak, politika önerileri geliştirmek, uygulanan politikaları değerlendirmek, kamu kurum ve kuruluşlarına önerilerde bulunmak, yeni politikalar oluşturulması yönünde araştırma yapmak amacıyla, farklı konularda çalışmak üzere dokuz farklı politika kurulu⁸ oluşturulmuştur (Taş, 2021, s. 15). Başkanlığını

⁷ Cumhurbaşkanlığı İdari İşler Başkanlığının birimlerinin görevleri hakkında detaylı bilgi için 10/07/2018 tarih ve 30474 sayılı Resmî Gazetede yayımlanan 1 sayılı Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi'nin 7., 8., 9., 10. ve 10/A. maddelerine bakınız: <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=1&MevzuatTur=19&MevzuatTertip=5>

⁸ Cumhurbaşkanlığı politika kurulları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., TAŞ, Işitan, Mehmet, "Cumhurbaşkanlığı Politika Kurullarının Hukuki Niteliği ve İdari Örgütlenmedeki Yeri", Yetkin Yayınları, Ankara.

Cumhurbaşkanı'nın yaptığı bu kurullar, yine Cumhurbaşkanı tarafından atanan en az üç üyeden oluşmaktadır.

Cumhurbaşkanı kurul üyelerinden birini kurulun başkanvekili olarak görevlendirmektedir. 10/07/2018 tarih ve 30474 sayılı Resmî Gazetede yayımlanan 1 sayılı Kararname'nin 21. maddesinde bu kurulların asgari üç kişiden oluşacağı düzenlenmişken, en fazla kaç kişiden oluşacağı ile ilgili sayı belirtilmediği için eleştirilere konu olan bu kurullara, Cumhurbaşkanı takdir yetkisini kullanarak dilediği kadar üye atayabilmektedir. Dolayısıyla çıkarılabilecek bir Cumhurbaşkanlığı kararnamesi ile bu durumun netleştirilmesinin, kamu yönetimi açısından öngörülebilirlik ve şeffaflık sağlayacağı değerlendirilmektedir.

Cumhurbaşkanlığı politika kurulları: Bilim, Teknoloji ve Yenilik Politikaları Kurulu, Eğitim ve Öğretim Politikaları Kurulu, Ekonomi Politikaları Kurulu, Güvenlik ve Dış Politikalar Kurulu, Hukuk Politikaları Kurulu, Kültür ve Sanat Politikaları Kurulu, Sağlık ve Gıda Politikaları Kurulu, Sosyal Politikalar Kurulu ve Yerel Yönetim Politikaları Kurulu'ndan oluşmaktadır. Kendini oluşturan insanların mutluluğu, huzuru ve güveni için kurallar koyan, sonra bu kurallara uyulup uyulmadığını denetleyen, uymayanlara da müeyyide uygulayan, bunun yanında farklı fonksiyonları da (asgari olarak; iç güvenlik, dış güvenlik, adalet ve bürokrasi) üzerine alan bir organizasyon olan devlet, bu yükümlülükleri gerçekleştirebilmek adına çok çeşitli konu ve alanlarda politikalar da oluşturmaktadır. Devletin etkinliklerini; amaç, usul ve içerik olarak düzenleme ve gerçekleştirme esaslarının bütününe içeren siyaset olarak da ifade edilebilen politika ve politika belirleme süreci, devlet yönetiminde önem arz etmektedir (TDK, 2011, s. 1937). Bu kapsamda, Bakanlar Kurulu'nun ve Başbakanlığın kaldırılması ile tek başlı bir yürütme haline gelen, birçok özelliği ile ABD tipi başkanlık sisteminin özellikleri yanında kısmen de olsa parlamenter sistemin bazı özelliklerinin birleştirilmesi ile oluşturulan Cumhurbaşkanlığı sisteminde, sistemin odak noktası olan Cumhurbaşkanı'nın politika belirleme süreci oldukça önem taşımaktadır (Doğan ve Erdoğan, 2021b, s. 167). Bu noktadan hareketle, devlet yönetiminde yeni bir teşkilatlanma modeli getiren Cumhurbaşkanlığı sisteminde, Anayasa'nın 104. maddesinin 1. fıkrasına göre, devletin başı ve yürütme yetkisine sahip olan Cumhurbaşkanı'nın devlet politikalarını belirlemesi ve belirlenen politikaların uygulanmasını takip etmesi önemli bir yeniliktir. Kuvvetler ayrılığı teorisinin temelleri üzerine inşa edilen ve ABD Anayasası'nın 1. maddesine göre yürütme yetkisinin Başkan'a ait olduğu ABD'deki başkanlık sistemine benzer şekilde, Cumhurbaşkanlığı sisteminde de yürütmeden nihai ve tek sorumlu kişi (Küçük, 2021a, s. 71) Anayasa'nın 104. maddesine göre Cumhurbaşkanı'dır. Cumhurbaşkanlığı sisteminde Cumhurbaşkanlığı makamı, hem devletin ve milletin birliğini ve bütünlüğünü temsil ederek Anayasa'nın uygulanmasını sağlayacak devletin düzenli ve uyumlu çalışmasını gözeterek devlet başkanlığını temsil edecek, hem de hükümet etme yetkisi ve görevi kapsamında siyasi politikaların uygulayıcısı olarak siyasi kimliğe sahip olması nedeniyle tek kişilik bir yürütme organını bünyesinde barındırmaktadır (Küçük, 2021b, s. 44).

Kuşkusuz Cumhurbaşkanı'nın tüm bu görev ve sorumlulukları tek başına yapamayacağına göre, Cumhurbaşkanı'na çeşitli konularda rapor hazırlayarak, görüş ve önerilerde bulunarak politika belirleme ve belirlenen politikaların uygulama sürecinin takibine katkıları nedeniyle, bir danışma organı olan politika kurulları, istişari mahiyette çok önemli bir misyonu yerine getirmektedir (Akıncı, 2018, s. 2134). Tipik bir kamu hizmeti görmeyen ve kamu politikalarının oluşturulmasında Cumhurbaşkanı'na yardımcı olan Cumhurbaşkanlığı politika kurullarının, yürütme açısından idari işlev değil hükümet işlevi üstlendiğini söylemek

mümkündür (Taş, 2021, s. 87). Diğer yandan, Cumhurbaşkanlığı sisteminden önce de, Türk devlet geleneği içerisinde devlet yönetiminde istişari mahiyette kurullara rastlanmaktadır.⁹

Özet olarak Cumhurbaşkanlığı sisteminde Cumhurbaşkanlığı politika kurulları, gerek Türk devlet sisteminde dolayısı ile Türk idari yapılanmasında gerekse Türk kamu yönetiminde yeni ancak önemli ve etkili bir konuma sahiptir. Ancak mevzuatlarda ileride yapılacak revizyonlarla yukarıda değinilen eksikliklerin giderilmesinin yararlı olacağı değerlendirilmektedir.

Cumhurbaşkanlığı İdari Teşkilatında Yapılan Değişikliklerin Kamu Yönetiminde Hızlı Karar Almaya Etkisi

Kamu yönetimi, bir akademik disiplin olduğu kadar, aynı zamanda kamu politikaları oluşturma ve bunları uygulama, planlama, örgütlenme, yönlendirme, koordinasyon, denetim, sevk ve idare gibi eylem ve işlemlerden meydana gelen faaliyetler ile kamu bürokrasisini ve onun mal ve hizmet sunduğu halkla olan ilişkilerini anlamaya ve geliştirmeye yönelik faaliyetler bütünüdür (Eryılmaz, 2010, s. 8). Kamu yönetiminin faaliyet ve görev kapsamı zaman içinde değişmektedir. Diğer yandan kamu yönetiminde amaçların etkili ve verimli bir biçimde gerçekleştirilmesi için işbirliği ve koordinasyon sağlamaya yönelik faaliyetlerin tümü “yönetim” kavramını ortaya çıkartmaktadır. Kamu yönetiminin ihtiyaçlara cevap verebilmek için değişikliklere ayak uydurabilmesi, farklı ve çağa uygun yöntemlerle faaliyette bulunması veya hizmet sunması gerekmektedir. Bu kapsamda yönetimde iyileştirmeler ve reformlar yapılabilmektedir. Kamu yönetiminin temel amacı, devletin nihai ve asli görevlerinin kapsamını oluşturan kamu düzeni ve toplumsal barışın sağlanması, hizmet sunumu ve dağılımında adaletin sağlanması ve vatandaşların ihtiyaçlarını karşılayarak daha iyi ve kalite düzeyi yüksek bir hayat sürmelerine imkân ve ortam sağlamaktır (İsbir vd., 2013, s. 95). Yapısal anlamda devletin teşkilat yapısını ifade eden kamu yönetimi, demokratik yönetim anlayışlı kapsamında toplum adına karar alan siyasi mekanizmalara, gerek politika belirlemede destek sağlayan ve gerekse bu politikaları uygulayan birimdir (Kutlu ve Kahraman, 2017, s. 2). Anayasa'nın 104/1. maddesine göre devletin başı Cumhurbaşkanı'dır. Anayasa'nın 104/2. maddesine göre devlet başkanı sıfatıyla Türkiye Cumhuriyeti'ni ve Türk Milletinin birliğini temsil eden Cumhurbaşkanı, Anayasa'nın uygulanmasını ve Devlet organlarının düzenli ve uyumlu çalışmasını da temin etmektedir. Anayasa'nın 104/1. maddesine göre, yürütme yetkisi Cumhurbaşkanı'na aittir.

Daha açık şekilde ve eski sitemle karşılaştırmalı olarak ifade etmek gerekirse; yürütme yetkisi ve görevinin Cumhurbaşkanı ve Bakanlar Kurulu tarafından, Anayasa'ya ve kanunlara uygun olarak kullanıldığı parlamenter sistemdeki uygulamadan farklı olarak, Anayasa'nın 104/1. maddesi kapsamında Cumhurbaşkanlığı sisteminde yürütme yetkisini tek başına Cumhurbaşkanı kullanmaktadır. Diğer yandan TBMM'ye karşı siyasal sorumluluğun Cumhurbaşkanı'nda olduğu Cumhurbaşkanlığı sistemi, TBMM'ye karşı siyasal sorumluluğun Bakanlar Kurulu'nda olduğu ve Cumhurbaşkanı'nın TBMM'ye karşı siyasal sorumluluğunun olmadığı parlamenter sistemden de farklıdır. Kamu yönetiminde hızlı ve etkili karar alınması ve uygulanmasının sağlanarak, ülkenin etkin bir şekilde yönetilmesinin hedeflendiği Cumhurbaşkanlığı sistemi ile -parlamenter sistemden farklı olarak- yürütmedeki çift başlılığa son verilmiştir.

Cumhurbaşkanı'nın yetkilerini kullanırken kendisine yardımcı olan, danışma birimlerini de içeren bir teşkilatı vardır. Cumhurbaşkanlığı sisteminde, devlet teşkilatı ile Cumhurbaşkanı arasında kilit noktada, Cumhurbaşkanı tarafından atanan ve gerektiğinde görevlerine son verilebilen bakanlar ve Cumhurbaşkanı yardımcıları vardır. Cumhurbaşkanı

⁹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. TAŞ, Işıtan, Mehmet, (2021), Cumhurbaşkanlığı Politika Kurullarının Hukuki Niteliği ve İdari Örgütlenmedeki Yeri, Yetkin Yayınları, Ankara.

tarafından belirlenen politikaların hayata geçirilmesi noktasında önemli görevleri olan ve Cumhurbaşkanı'na karşı sorumlu olan bakanlar ve Cumhurbaşkanı yardımcıları, kamu yönetiminde kararların hızlı şekilde alınması ve etkin bir şekilde uygulanması noktasında önemli bir fonksiyonu yerine getirmektedir.

Cumhurbaşkanı'nın, idari fonksiyon alanında sahip olduğu yetkilerden bazılarını "yetki devri" yolu ile devredebildiği Cumhurbaşkanı yardımcılarının, Anayasa'da yer alan iki temel görevi vardır (Gözler, 2019a, s. 362). Bunlardan birincisi, Anayasa'nın 106/2. maddesine göre, Cumhurbaşkanlığı makamının herhangi bir nedenle boşalması halinde, yenisi seçilene kadar Cumhurbaşkanlığı'na vekâlet etme ve Cumhurbaşkanı'na ait yetkileri kullanmaktır. Bu yetkilerden ikincisi, Anayasa'nın 118/4. maddesine göre, Cumhurbaşkanı'nın katılmadığı zamanlarda Milli Güvenlik Kuruluna başkanlık yapmaktadır. Cumhurbaşkanı yardımcısı aynı zamanda Milli Güvenlik Kurulu üyesidir. Bu kapsamda yürütmenin en etkili ikinci adamı olmakla birlikte, sadece Cumhurbaşkanı'nın imzasını taşıyan -basit bir idari işlem olan- "Cumhurbaşkanı Kararı" ile atanabilen ve görevden alınabilen Cumhurbaşkanı yardımcılarının; geçici veya sürekli olarak Cumhurbaşkanlığı makamında boşalma olması durumunda bu makamı doldurmanın yanında, Cumhurbaşkanı'nın ulusal ve uluslararası politikalarının belirlenmesinde Cumhurbaşkanı'na yardımcı olmak gibi önemli fonksiyonları vardır (Doğan ve Erdoğan, 2021b, s. 4).

Devletin üstlendiği milli kamu hizmetlerinin konularına göre uzmanlaşmış ve örgütlenmiş bölümleri olan, merkezi idare teşkilatı içinde yer alan bakanlıkların başında, bakanlığın en üst amiri olan ve Cumhurbaşkanı tarafından "Cumhurbaşkanı kararı" ile atanan bakanlar yer almaktadır (Gözler, 2019a, s. 372). Bakanlara; Anayasa, kanun ve Cumhurbaşkanlığı kararnamesi hangi görev ve yetki vermişse, bakanların görev ve yetkileri bundan ibarettir (Doğan ve Erdoğan, 2021b, s. 18). Cumhurbaşkanı'nın belirleyeceği politikalara uygun olarak bakanlık teşkilatını yöneten bakanlar, Cumhurbaşkanı politikaları ile ters düştüğünde yeni bir Cumhurbaşkanı kararı ile görevden alınabilmektedir. Bu durum, parlamenter sistemin bakanlık verilip verilmemesi merkezli siyasi krizleri ile mukayese edildiğinde, istikrar sağlamak için yürütmenin güçlendirildiğini göstermektedir. Cumhurbaşkanı'nın belirlediği politikalar ile uyumlu olmayan bakanlar bu şekilde kolaylıkla görevden alınabilmekte ve aynı yol ile yenileri atanabilmektedir. Bu durum, yürütmede etkinliğin sağlanmasına katkı sağlamaktadır.

Diğer yandan, kamu yönetiminde hızlı bir şekilde karar alınması ve etkin bir şekilde uygulanmasını sağlamak için, Anayasa'nın 104/9. maddesine göre Cumhurbaşkanı, üst kademe yöneticilerini atayabilmekte, görevlerine son verebilmektedir. Bu kapsamda üst kademe yöneticilerinin atanmasına ilişkin usul ve esaslarla ilgili Cumhurbaşkanlığı kararnamesi çıkarabilmektedir. Ayrıca Cumhurbaşkanı, kamu yönetiminde kararların hızlı şekilde alınması ve etkin bir şekilde uygulanmasını sağlamak için, Anayasa'da belirtilen "temel haklar", "kişi hakları ve ödevleri", "siyasi haklar ve ödevleri" başlıkları dışında kalan, yürütme yetkisine ilişkin konularda tek başına Cumhurbaşkanlığı kararnamesi çıkarabilmektedir. Cumhurbaşkanı'nın belirlediği politikalar ile uyumlu olmayan üst düzey yöneticiler de 10/07/2018 tarih ve 3 sayılı "Üst Kademe Kamu Yöneticileri ile Kamu Kurum ve Kuruluşlarında Atama Usûllerine Dair Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi"nden alınan yetki kapsamında, "Cumhurbaşkanı kararı" ile görevlerinden alınabilmekte ve aynı yol ile yenileri atanabilmektedir (Doğan, 2019, s. 18). Bunun yanında 1 cetvelde yer alan kadro, pozisyon ve görevlere Cumhurbaşkanı kararıyla, 2 sayılı cetvelde yer alan kadro, pozisyon ve görevlere Cumhurbaşkanı onayı ile atama yapılabilmektedir. Bu noktada Cumhurbaşkanı ataması ve Cumhurbaşkanı onayı arasındaki farkı kısaca ifade etmek faydalı olacaktır. 1 sayılı cetvelde yer alan Diyanet İşleri Başkanı, Milli istihbarat Teşkilatı Başkanı, Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreteri, Cumhurbaşkanlığına bağlı kurum ve kurul başkanları, Bakan yardımcıları,

Cumhurbaşkanlığı Ofis Başkanları, TRT Genel Müdürlüğü, Merkez Bankası Başkanı, Valiler, Büyükelçiler, Düzenleyici ve denetleyici kurumlar başkanı ve üyeleri, Rektörler ve Genel müdürler gibi üst kademe kamu yöneticileri, Cumhurbaşkanı kararı ile doğrudan doğruya Cumhurbaşkanı tarafından atanmaktadır. Diğer yandan doğrudan Cumhurbaşkanı tarafından atanmayan 2 sayılı cetvelde yer alan Adli Tıp Kurumu Başkan Yardımcıları, Bakanlık Müfettişler, Birinci Hukuk Müşavirleri, Defterdarlar, İl Emniyet Müdürleri, Vali Yardımcıları ve Kaymakamlar, Polis Akademisi Başkanı, Bakanlık Daire Başkanları, Hazine Kontrolörleri, Türkiye Bilimler Akademisi Başkanı, Bakanlık İl Müdürleri, İl Müftüleri gibi görevliler, bakan gibi ilgili makamlar tarafından atanmakta ancak bu atamalar Cumhurbaşkanı tarafından onaylanmaktadır. Bu durum, Cumhurbaşkanı'nın belirlediği politikalar ile uyumlu olmayan üst düzey bürokratların hızlı bir şekilde görevden alınması ve uyumlu olanlarında hızlı bir şekilde atanmasını sağlayarak, kamu yönetiminde etkinliğin sağlanmasına hizmet etmektedir.

Sonuç

Türkiye'de, 16/04/2017 tarihli referandum ile yapılan Anayasa değişikliği 09/07/2018 tarihinde bütünüyle yürürlüğe girmiştir. Anılan değişiklik ile Türkiye'de hükümet sistemi değişikliğine gidilmiş ve parlamenter sistemden, ABD'deki başkanlık sisteminin Türkiye'ye özgü bir uyarlaması olan Cumhurbaşkanlığı sistemine geçilmiştir. Anayasa'nın 104. maddesinin 1. fıkrası kapsamında yürütme yetkisinin devletin başı olan Cumhurbaşkanı'na verildiği monist yapılı Cumhurbaşkanlığı sisteminin ortaya çıkışında, parlamenter sistemin istikrarsız hükümetlere neden olduğu yönündeki kanaatlerin var olması ve Türk siyasi hayatına "367 krizi" adıyla damgasını vuran gelişmelerin belirleyici olduğu söylenebilir. Bu kapsamda yürütme yetkisi ile donatılmış Cumhurbaşkanı'nın bu yetkileri ve görevlerini kullanmasında kendisine yardımcı olacak bakanlıklar dışında bir teşkilata ihtiyaç duyduğunu ifade etmek faydalı olacaktır.

Devletin başı ve yürütme yetkisine sahip Cumhurbaşkanı, Anayasa'nın 104/17. maddesi kapsamında, temel haklar, kişi hakları ve ödevleri, siyasi haklar ve ödevler dışında kalan, yürütme yetkisine ilişkin konularda Cumhurbaşkanlığı kararnamesi çıkarabilmektedir. Cumhurbaşkanlığı sisteminin uygulanmaya başladığı günden bugüne kadar çeşitli konularda 95 Cumhurbaşkanlığı kararnamesi çıkarılmıştır. 02/07/2018 tarihinde kabul edilen 700 ve 703 sayılı Anayasa'da Yapılan Değişikliklere Uyum Sağlanması Amacıyla Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnemelerde Değişiklik Yapılması Hakkında KHK'lar ile 450 civarında Kanun ve KHK'da yapılan değişiklikle Cumhurbaşkanlığı kararnemelerinin önü açılmıştır. 10/07/2018 tarih ve 30474 sayılı Resmî Gazetede yayımlanan 1 sayılı "Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi" ile Cumhurbaşkanlığı teşkilatı kurulmuş ve düzenlenmiştir. 1982 Anayasası uyarınca "yürütme yetkisine ilişkin konularda" çıkarılan 23 Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı, bakanlıklar, Cumhurbaşkanlığı'na ve bakanlıklara bağlı idareler, bazı kamu tüzelkişiliğini haiz kurumlar ile üst kademe kamu yöneticilerinin atanma usul ve esaslarına ilişkin hususlar düzenlenmiştir. Ancak, yoğun ve kapsamlı değişikliklerle son derece karışık bir hal alan ve takip edilmesi hayli güçleşen bu 23 Kararname geçmişten günümüze birçok defa değişmiştir. Hatta 1 sayılı Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi'nde, daha sonra çıkarılan kararnemelerle 27 defa değişiklik yapılmıştır. Bu değişiklik ile 400'e yakın noktada yeni düzenlemeler yapılmıştır.

Cumhurbaşkanlığı sisteminin parlamenter sistemden farklı olarak getirdiği en önemli yeniliklerden biri; Cumhurbaşkanlığı teşkilatı içerisinde yer alan gerek Cumhurbaşkanı'nın politika geliştirmesine ve gerekse de uygulanan politikaları değerlendirerek sonuçları ile ilgili Cumhurbaşkanı'na rapor sunarak katkı sağlayan, kurum ve kuruluşlara önerilerde bulunan, farklı konularda çalışmak üzere kurulan dokuz farklı politika kuruludur. Politika kurullarının kurulması ve görevleri ile ilgili 1 sayılı Kararname'nin 21. maddesinde bu kurulların asgari üç

kişiden oluşacağı düzenlenmektedir. Ancak bu kurulların en fazla kaç kişiden oluşacağı ile ilgili bir sayı belirtilmemektedir. Bu kapsamda Cumhurbaşkanlığı'nın takdir yetkisini kullanarak bu kurullara dilediği kadar üye atayabilmesi bir sorun alanı olarak değerlendirilmektedir. Yeni kamu yönetimi ve yönetim anlayışı kapsamında, kamu yönetiminde öngörülebilirlik ve şeffaflık sağlaması açısından, çıkarılabilecek bir Cumhurbaşkanlığı kararnamesi ile bu durum netleştirilebilir. Bu sayede, Türk devlet sisteminde dolayısı ile Türk idari yapılanmasında yeni ancak önemli ve etkili bir konuma sahip Cumhurbaşkanlığı politika kurulları ve diğer konularda, mevzuatlarda yapılacak düzenlemelerle yukarıda değinilen eksikliklerin giderilmesinin yararlı olacağı değerlendirilmektedir.

Kaynakça

- Akıncı, B. (2018). Türkiye’de Kamu Politikası Oluşturma Sürecinde Yeni Aktör: Cumhurbaşkanlığı Politika Kurulları. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 9(16), ss. 2128-2146.
- Akıncı, B. (2019), Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi: Sisteme Yönelik Eleştiriler ve Çözüm Önerileri, Nobel Yayıncılık, Ankara.
- Anayurt, Ö. (2021), *Anayasa Hukuku – Genel Kısım*, Seçkin Yayınevi, Ankara.
- Ay, Ş. (2004), Türkiye’de Parlamenter Sistem ve Hükümet Tartışmaları, *Mevzuat Dergisi*, 7 (77), ss. 9-24.
- Barlas, M. (1994), *Turgut Özal’ın Anıları*, Sabah Kitapları, İstanbul.
- Bozlağan, R. (2003), Kamu Yönetimi Paradigmasında Değişim ve Özelleştirme Yaklaşımı, Acar, M. ve Özgür, H. (Ed.), *Çağdaş Kamu Yönetimi I* içinde, Ankara, ss. 276-304.
- Can, İ., Şengöz, Y., Aydın, F. (2015), *Mali Yönetim ve Denetim*, Gelirler Kontrolörleri Derneği Yayını, Ankara.
- Coşkun, A., Karabeyli, L. (2007), *Kamu Yönetimi Reformu Bağlamında Sayıştay Denetimi*, Aksoy, Ş. ve Üstüner, Y. (Ed.), *Kamu Yönetimi – Yöntem ve Sorunlar* içinde, Ankara, ss. 215-233.
- Coşkun, S. (2008), *Kamu Yönetiminde Yönetişim Yaklaşımı*, Balcı, A., Nohutçu, A., Öztürk, N.K., Coşkun, B. (Ed.), *Kamu Yönetiminde Çağdaş Yaklaşımlar* içinde, Ankara, ss. 67-82.
- Doğan, B. (2019), Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sisteminde Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile Cumhurbaşkanlığı Kararlarının Yargısal Denetimi, *Akdeniz Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 9 (2), ss. 273-298.
- Doğan, B. (2020), Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sisteminde Cumhurbaşkanlığı Kararnamelerinin Yasama Yetkisinin Devredilmezliği İlkesi Bağlamında Değerlendirilmesi, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 28(3), ss. 965-1003.
- Doğan, B. (2021), Egemenlik Kavramı ve 1921 Anayasası’nda Milli Egemenlik Anlayışı, Koyuncu, N., Yıldız, A. (Ed.), *Necmeddin Erbakan Hukuk Araştırmaları-Kamu Hukuku* içinde, Konya, ss. 359-399.
- Doğan, B., Doğan, İ. (2020), Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sisteminde Cumhurbaşkanlığının Sorumluluğu, *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 11(2), ss. 468-483.
- Doğan, B., Erdoğan, D. (2021b), Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sisteminde Cumhurbaşkanı Yardımcıları ile Bakanların Sorumlulukları Meselesi, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 23(1), ss. 163-191.

- Doğan, B., Erdoğan, Z. (2021a), Cumhurbaşkanlığı Sisteminde Cumhurbaşkanı Yardımcıları ve Bakanlar, *Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fakültesi*, 4(1), ss. 1-27.
- Doğan, B., Geyik, A. F., Bozkurt, E. E. (2021), Kanun Hükmünde Kararnameler ile Cumhurbaşkanlığı Kararnamelerinin Karşılaştırılması, *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 20(4), ss. 1687-1721.
- Doğan, B., Geyik, A.F. (2020), Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sisteminde Kuvvetler Ayrılığı, *Süleyman Demirel Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 10 (2), ss. 19-45.
- Ekmekçi, M. (2021), *5018 Sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu Kapsamında İç Denetim Faaliyetinde Şeffaflık: Uygulamada Ortaya Çıkan Sorunlar ve Çözüm Önerileri*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kahramanmaraş.
- Eren, A. (2020), *Anayasa Hukuku Dersleri*, Seçkin Yayınevi, Ankara.
- Eren, V., Akıncı, B. (2018), Yasama Yürütme İlişkileri Açısından Başkanlık Sistemi ile Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sisteminin Karşılaştırılması. Demirkaya Yüksel (Ed.), *Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi: Kamu Yönetiminde Değişim* içinde ss. 35-70, Hiperayayın, İstanbul.
- Eryılmaz, B. (2010), *Kamu Yönetimi*, Okutman Yayıncılık, Ankara.
- Genç, F.N. (2012), *Yönetişim ve Yönetim Ekseninde Kamu Yönetimi*, Ekin Yayınevi, Bursa.
- Gözler, K. (2012), *Devletin Genel Teorisi*, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa.
- Gözler, K. (2019a), *İdare Hukuku – Cilt I*, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa.
- Gözler, K. (2019b), *İdare Hukuku – Cilt II*, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa.
- Gözler, K. (2019c), *Türk Anayasa Hukuku*, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa.
- Gözler, K. (2020a), *Anayasa Hukukunun Genel Teorisi – Cilt I*, Türk Anayasa Hukuku, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa.
- Gözler, K. (2020b), *Anayasa Hukukunun Genel Teorisi – Cilt II*, Türk Anayasa Hukuku, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa.
- Gül, C. (2018), Türkiye’de Cumhurbaşkanlığı Sisteminin Dinamikleri ve Yürütmenin Yeni Konumu, *Erciyes Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 13(2), ss. 235-262.
- Gül, C. (2019), *Demokrasi Teorisi Açısından Başkanlık/Cumhurbaşkanlığı Sisteminin Demokratiklik Değeri*, Adalet Yayınevi, Ankara.
- Güler, B.A., Keskin, N.E. (2007), Devlet Reformunu Tarihten Çalışmak, Aksoy, Ş. ve Üstüner, Y. (Ed.), *Kamu Yönetimi – Yöntem ve Sorunlar* içinde, Ankara, ss. 101-152.
- Gündoğan, E. (2013), *Yönetişim: Kavram, Kuram ve Boyutlar*, Çukurçayır, M.A., Eroğlu, H.T. (Ed.), Yönetişim içinde, Ankara, ss. 15-55.
- Hekimoğlu, H. B. (2010), *Karşılaştırmalı Siyasal Sistemler*, İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi, İstanbul.
- İçener, Z. Ç. (2015), Türkiye’de Başkanlık Sistemi Tartışmalarının Yakın Tarihi: Özal ve Demirel’in Siyasi Mülahazaları, *Bilgi Dergisi*, 75, ss. 313-340.
- İsbir, E.G. (2013), *Kamu Yönetiminde Değişim ve Güncel Sorunlar*, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayını, Ankara.

- Keser, H. (2021), Başkanlık Sisteminde Yasama ve Yürütme Organları Arasındaki Karşılıklı Etkileşim Araçları Açısından Türkiye-ABD Hükümet Sistemlerinin Karşılaştırması, *Akdeniz Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 11 (2), ss. 165-182.
- Kutlu, Ö., Kahraman S. (2017), Türk Cumhurbaşkanlığı Sisteminin Kamu Yönetimi Açısından Değerlendirmesi, Uslu, F. (Ed), *Türk Anayasa Hukukunun Güncel Sorunları* içinde, Beşiköprü Yayınları, Sakarya, ss. 1-26.
- Küçük, A. (2021a), *ABD ve Latin Ülkelerinde Başkanlık Sistemi ve Uygulamaları*, Adalet Yayınevi, Ankara.
- Küçük, A. (2021b), *Türkiye’de Başkanlık (Cumhurbaşkanlığı) Sistemi*, Adalet Yayınevi, Ankara.
- Küçük, A., Doğan, B. (2019), Türkiye’de 2017 Anayasa Değişikliği Kapsamında Yürütmenin Asli Düzenleme Yetkisi ve Mahfuz Düzenleme Alanı, *Süleyman Demirel Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 9 (1), ss. 1-59.
- Özbudun, E. (2017), *Türk Anayasa Hukuku*, Yetkin Yayınları, Ankara.
- Seçkin, S. Üstün, G. (2015), İdari İşlemlerde Takdir Yetkisi ve Gerekçe İlkesi, *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, ss. 509-533.
- Taş, I. M. (2021), *Cumhurbaşkanlığı Politika Kurullarının Hukuki Niteliği ve İdari Örgütlenmedeki Yeri*, Yetkin Yayınları, Ankara.
- TDK, (2011), *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu, Ankara.
- Turan, A. S. (2018), Türkiye’nin Yeni Yönetim Düzeni: Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 7(3), ss. 42-91.
- Türkeş, A. (2017), *9 Işık*, Hamle Yayınları, İstanbul.
- Yayman, H. (2016), *Türkiye’de Devlet Reformu ve Başkanlık*, Doğan Kitap, İstanbul.
- <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/demirel-baskanlik-sistemini-degerlendirdi-137592>, Erişim Tarihi: 04/03/2022.

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Medyanın Toplumsallaşma İşlevi Bağlamında Sosyal Sorumluluk İletişimi Üzerine Bir Değerlendirme: “İyi Hikayeler” Televizyon Programı Örneği

Social Responsibility Communication In The Context Of The Socialization Function of the Media: An Examination On The Case Of The “Good Stories” Television Program

Çağla KAYA İLHAN^{a*}

^aDr. Öğr. Üyesi, İstanbul Gelişim Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Yeni Medya ve İletişim Bölümü, İstanbul / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0003-4674-1851

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 16 Aralık 2021

Kabul tarihi: 16 Mayıs 2022

Anahtar Kelimeler:

Medya çalışmaları,
Kurumsal sosyal sorumluluk iletişimi,
Sosyal sorumluluk,
Televizyon programları,
Toplumsallaşma

ARTICLE INFO

Article History:

Received: December 16, 2021

Accepted: May 16, 2022

Keywords:

Media studies,
Corporate social responsibility
communication,
Corporate social responsibility,
Television programs

ÖZ

İletişim teknolojilerindeki gelişmelerle birlikte birçok alanda olduğu gibi Kurumsal Sosyal Sorumluluk iletişimi de farklı bir boyut kazanmıştır. Özellikle son yıllarda televizyon programlarında sosyal medya aracılığıyla izleyici ile etkileşimli bir yayın anlayışının ön plana çıktığı görülmektedir. Bu durum Kurumsal Sosyal Sorumluluk İletişiminde halkla ilişkiler uygulamalarının televizyona yönelmesini ve yürütülen sosyal sorumluluk faaliyetlerinin geniş kitlelere ulaşmasını sağlamıştır. Aynı zamanda toplumda sosyal sorumluluk anlayışının da yaygınlaşmasına katkı sağlayan bu gelişmelerle birlikte çeşitli sivil toplum kuruluşları da sosyal sorumluluk faaliyetlerine destek bulabilme fırsatı elde etmektedirler.

Bu kapsamda, çalışmanın temel amacı, sosyal sorumluluk temalı programların televizyonda yer almasının medyanın toplumsallaşma işlevi çerçevesinde ele alarak sosyal sorumluluk iletişiminin geldiği noktayı ortaya koymaktır. Bu amaçla, çalışmanın ilk bölümünde sosyal, ekonomik ve toplumsal gelişmelerin sosyal sorumluluk kavramının gelişimindeki etkileri ve kurumsal sosyal sorumluluk iletişiminin medyanın toplumsallaşma işlevi açısından önemi ele alınmaktadır. Çalışmanın analiz bölümünde ise örnek olay incelemesi yöntemi kullanılarak NTV’de Aralık 2019 ve Mart 2021 tarihleri arasında yayınlanan “İyi Hikayeler” programının 8 Aralık 2019 ve 12 Ocak 2020 tarihleri arasında yayınlanan bölümleri incelenmektedir. Program kapsamında ele alınan konular analiz edilerek toplumsallaşma işlevi çerçevesinde KSS uygulamalarının televizyon programlarında işlenmesinin KSS iletişimine etkileri tartışılmaktadır.

ABSTRACT

With the developments in communication technologies, Corporate Social Responsibility communication has gained a different dimension as in many other fields. Especially in recent years, it seems that an interactive broadcasting understanding with the audience has gained through social media in television programs. This situation caused the public relations practices in CSR Communication to turn to television and the social responsibility activities carried out to spread to large masses. At the same time, with these developments, which cause the understanding of social responsibility to become widespread in society, various non-governmental organizations also have the opportunity to find support for social responsibility activities.

In this context, the main purpose of the study is to reveal the point of social responsibility communication by considering the presence of social responsibility themed programs on television within the framework of the socialization function of the media. For this purpose, in the first part of the study, the effects of social, economic and social developments on the development of the concept of social responsibility and the importance of corporate social responsibility communication in terms of the socialization function of the media are discussed. In the analysis part of the study, the episodes of the "Good Stories" program broadcast between December 2019 and March 2021 on NTV, broadcast between December 8, 2019 and January 12, 2020, are examined using the case study method... The topics covered in the program are analyzed and the effects of CSR practices in television programs on CSR communication are discussed within the framework of the socialization function.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: cakaya@gelisim.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

Today, its material comprehensiveness and quality are not enough for one to choose a service that can be purchased at an affordable price. A role is made when shopping from a brand's shopping to exchange between the consumer and the brand. These packages can be used to create a target with their target audiences, related materials, economics, and target audiences related to applications for achieving audience targets. For this reason, the term of Corporate Social Responsibility has been come to the fore. Considering the historical development process of CSR, it is striking that the social, economic and cultural developments and transformations experienced significantly contributed to the shaping of the concept of CSR. For this reason, the concept of Corporate Social Responsibility has taken its current form as a result of the Industrial Revolution, the economic depression in 1929, the social and economic developments in the 1950s-1960s, and the effects of globalization that increased with the 1990s. It is possible to comment that the period when the concept of CSR was seen as a "strategic tool" began in the 2000s. Therefore, in these years, Corporate Social Responsibility Communication has also started to gain importance. Especially with the 2000s, companies started to organize some advertising and promotion campaigns in order to increase volunteer support in social responsibility projects and to strengthen participation. This shows that the media has a significant impact on the announcement of CSR projects to the stakeholders and the society.

The use of media plays a key role in corporate social responsibility communication. In addition to the social responsibility practices undertaken by the companies, various communication channels are needed in order to announce the activities carried out by the Non-Governmental Organizations they support to the society and their stakeholders. In another Word, through Mass media's key role in disseminating information to wider audiences especially since the second half of the 20th century, the rapid development of communication technologies and the adoption of new technologies by societies have enabled individuals to access information instantly. This situation, undoubtedly, has taken corporate social responsibility communication to a different dimension, as it has affected every field. The contribution of the media in public relations practices should not be ignored in order for companies to establish an interactive and stronger communication with their customers. At the same time, the media plays an important role in making the social responsibility projects carried out by the companies announcing their target audience and getting the support of the society in these projects.

Announcing the social responsibility projects of the companies, which is one of the main purposes of Corporate Social Responsibility communication, to large audiences; It is important in terms of strengthening the brand image and gaining reputation. In this respect, companies have to choose the most effective media tool that can announce their social responsibility practices in CSR communication and appeal to the vast majority of their target audiences.

For this reason, many large international companies not only announce the social responsibility practices they carry out through mass media and social media, but also interact with their target audiences, allowing the perception of social responsibility to spread to large masses and getting support from their stakeholders and consumers in these practices.

In this context, the aim of this study to discuss how television programmes affect corporate social responsibility communication and inspire to society about taking role in corporate social responsibility within the perspective of socialization function of media. From this perspective, in the study, a content analysis for the good stories program was applied. In this context, non-governmental organizations and social objectives discussed in the programs broadcast between the 8th December 2019 and 12th January 2020 were examined. The data obtained in the study is that the television program called "Good Stories" is an inspiration in terms of corporate social responsibility communication and the media has an important role in announcing social responsibility projects.

Television, which is watched by almost all individuals in the society for at least one hour a day, has become an important tool of CSR communication since it appeals to a wider audience compared to other mass media. While the social responsibility practices of various non-governmental organizations, companies and individuals, which are discussed in the programs that started to be broadcast with the cooperation of television programs and companies, these practices are aimed to be known and supported by the audience.

In conclusion, while corporate social responsibility practices have attracted the attention of television programs in recent years, television programs have become one of the main tools of CSR communication. This situation also contributes to the fulfillment of the socialization function of the media.

Giriş

Medyanın sahip olduğu yapısal ve işlevsel özellikleri nedeniyle toplum üzerinde geniş etkileri söz konusudur. Dolayısıyla, adalet, sağlık, eğitim, aile ilişkileri vb. birçok alanda medya etkin bir rol üstlenmektedir (Gezgin, 2002). Bu çerçevede, McQuail (1994), medyanın işlevlerinin toplumsal ve bireysel olarak sınıflandırıldığına dikkat çekerken, MacBride ve arkadaşları ise medyanın üstlenmiş olduğu işlevleri; bilgilendirme, eğitim, eğlendirme ve toplumsallaştırma işlevlerine ek olarak; güdüleme, tartışma ortamı hazırlama, kültürün gelişmesine katkı sağlama ve bütünleştirme şeklinde sıralamaktadır (aktaran, Güz ve Yanık, 2020).

Günümüz şartlarında tüketiciler açısından bir ürünün ya da hizmetin tercih edilmesi için yalnızca onun maddi boyutu ve kalitesi yeterli olmamaktadır. Tüketici ve marka arasında duygusal bağın oluşması da o markanın ürünün veya hizmetinin tercih edilmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Bu nedenle, şirketlerin halka ilişkiler uygulamaları hedef kitleleri ile iletişim kurabilmeleri, müşterilerinin taleplerine hızla yanıt verebilmeleri kadar hedef kitleleriyle aralarında ortak bir amaç oluşturmaları adına çevre, ekonomi ve toplumsal konulardaki bir takım sosyal sorunlar karşısında çözüm üretmeleri de önem taşımaktadır. Bu nedenle Kurumsal Sosyal Sorumluluk kavramı son yıllarda yaygınlık gösteren ve şirketler tarafından sıklıkla üzerinde durulan bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kotler ve Lee (2006) KSS kavramını “Geleneksel Yaklaşım” ve “Yeni Yaklaşım” olmak üzere 1990’lı yılların öncesine ve sonrasına göre iki farklı açıdan değerlendirmektedirler. “Geleneksel Yaklaşım” olarak değerlendirilen sürecin 1990’lı yılların öncesini kapsadığını ve bu dönemdeki KSS faaliyetlerinin “bir zorunluluğu yerine getirmek” olarak tanımladıkları yaklaşımda şirketlerin üstlendikleri sosyal sorumluluk uygulamalarının daha kısa süreli olduğuna dikkat çekmektedirler (Kotler ve Lee, 2006, s.9).

Diğer taraftan “Yeni Yaklaşım” olarak tanımlanan 1990’lı yıllardan itibaren ise “kurum hedeflerini desteklemeye” yönelik bir yaklaşım söz konusudur. Bu durumda şirketlerin üstlendikleri sosyal sorumluluk uygulamaları daha uzun süreli, mal ve hizmet katkılarının daha sık olduğu düşünülmektedir (Kotler ve Lee, 2006, s.9).

Aynı zamanda, KSS uygulamalarının şirketler açısından bir takım potansiyel kurum çıkarlarından bahsetmek mümkündür. Kotler ve Lee’ye göre (2006) bu çıkarlar aşağıdaki gibi sıralanmaktadır:

- Satışlarda ve pazar payında artış
- Marka konumunda güçlenme
- Güçlü kurum imajı ve etkisi
- Çalışanları çekme, heveslendirme ve elde tutma becerisinin artışı
- İşletme maliyetlerinin azalması
- Yatırımcılar ve mali analiz uzmanlarına karşı cazibenin artması (Kotler ve Lee, 2006, s.11).

Tüm bu potansiyel kurum çıkarları dikkate alındığında şirketlerin üstlenmiş oldukları ya da destek oldukları sosyal sorumluluk uygulamalarını paydaşlara ve topluma duyurma ihtiyacı doğmaktadır. Bu noktada KSS İletişimi kavramı gündeme gelmiştir.

Öksüz’ün (2014) Halkla İlişkiler ve Sosyal Sorumluluk İlişkisini konu aldığı ve halka ilişkiler öğrencilerine yönelik yapmış olduğu çalışmada, araştırmaya katılan katılımcıların tamamının, iletişimin KSS başarılarının artmasını sağlayan bir faktör olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Öksüz, Kurumsal Sosyal Sorumluluk sürecinde halkla ilişkiler uygulamalarının iletişim sağlama açısından önemli bir rol oynadığını ortaya koymaktadır (Öksüz, 2014).

Bu bağlamda, KSS İletişimi açısından da şirketlerin yürütmüş oldukları sosyal sorumluluk uygulamalarını topluma ve paydaşlarına duyurmaları noktasında medya ön plana çıkmaktadır.

Kitle iletişim araçları bilginin daha geniş kitlelere yayılmasında kilit bir rol üstlenmektedir. Özellikle 20. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren iletişim teknolojilerinin hızla gelişmesi ve yeni iletişim teknolojilerinin toplumlar tarafından benimsenmesi bireylerin bilgiye anlık olarak ulaşabilmelerini sağlamıştır. Bu durum, şüphesiz ki her alanı etkilediği gibi kurumsal sosyal sorumluluk iletişimini de farklı bir boyuta taşımıştır. Şirketlerin müşterileriyle etkileşimli ve daha güçlü bir iletişim kurabilmesi açısından medyanın halkla ilişkiler uygulamalarındaki katkıları göz ardı edilmemelidir. Aynı zamanda şirketlerin yürütmüş olduğu sosyal sorumluluk projelerinin hedef kitlelerine duyurabilmeleri ve bu projelerde toplumun desteğini alabilmeleri açısından medya önemli bir rol oynamaktadır. Medyanın özellikle eğitim ve toplumsallaşma işlevi ele alındığında, “kitlelerin eğitime katkıda bulunmak” medyanın en temel işlevlerinin arasında yer almaktadır (Vural, 2000). Medyanın eğitim işleviyle bütünleşen toplumsallaşma işlevi ile bireyler birtakım rolleri, değerleri, tutum ve davranışları öğrenmektedirler (Tokgöz, 1982, s14). Bu bakış açısıyla, medyanın haber verme, eğitim ve toplumsallaşma işlevleri çerçevesinde bireyler üzerindeki bakış açısını yönlendirme ve duyarlılık oluşturma özellikleri, kurumsal sosyal sorumluluk iletişimi açısından da önemli bir rol oynamaktadır.

Çalışmanın amacı, sosyal sorumluluk temalı programların televizyonda yer almasının medyanın toplumsallaşma işlevine etkilerini ve kitle iletişim araçlarının da sosyal sorumluluk iletişiminin bir parçası olduğunu ortaya koymaktır. Bu doğrultuda, çalışma, medyanın işlevlerine ve sosyal sorumluluk kavramının gelişimine yönelik literatür taramasının yanı sıra, son yıllarda televizyon kanallarında yer almaya başlayan sosyal sorumluluk temalı programların toplumsallaşma işlevine katkılarını tartışmak adına önem arz etmektedir.

Çalışmada Örnek Olay incelemesi yöntemi kullanılmıştır. Nitel araştırma yöntemlerinden biri olarak değerlendirilen örnek olay incelemesi ya da başka bir adıyla durum analizi araştırmacı tarafından belirli bir zaman dilimi içerisinde sınırlandırılmış bir veya birden fazla durumu görsel-ışitsel dökümanlar, raporlar ve gözlemler veya görüşmeler aracılığı ile derinlemesine incelendiği bir yaklaşımdır (Aktaran, Subaşı ve Okumuş, 2017).

Bu çerçevede çalışma kapsamında sosyal sorumluluk faaliyetlerinin medyada yer almasının toplumsallaşma işlevine katkılarını ortaya koymak adına NTV’de yayınlanan İyi Hikayeler programının 8 Aralık 2019 ve 12 Ocak 2020 tarihleri arasında ele aldığı sosyal sorumluluk uygulamaları incelenmiştir. Elde edilen veriler doğrultusunda sosyal sorunların ve bu sorunların çözümüne yönelik gerçekleştirilen sosyal sorumluluk faaliyetleri ve bu faaliyetlerin duyurulmasının önemi toplumsallaşma işlevi kapsamında açıklanmaya çalışılmıştır.

Sosyal Sorumluluk Kavramının Gelişimi ve Toplumsallaşmadaki Rolü

Sosyal sorumluluk kavramının daha net anlaşılabilmesi için öncelikle kavramın içerisinde yer alan “sosyal” ve “sorumluluk” kelimelerinin irdelenmesi gerekmektedir. Bu bakış açısıyla “sosyal” TDK’da yer alan tanımlamaya göre “toplumsal” anlamına gelirken, “sorumluluk” kelimesi ise “Kişinin kendi davranışlarını veya kendi yetki alanına giren herhangi bir olayın sonuçlarını üstlenmesi” ya da “mesuliyet” şeklinde tanımlanmaktadır (TDK, 2022). Bu çerçevede, sosyal sorumluluk kavramı ile ilgili olarak toplumu ilgilendiren herhangi bir sorun, görev ya da konu ile ilgili sorumluluk üstlenmesi veya mesuliyet taşıması şeklinde bir yorumlama getirebiliriz.

Diğer taraftan sosyal sorumluluk kavramı için işletme yöneticilerinin içinde bulunmuş oldukları toplumun ihtiyaçları ve sosyal sorunları ile ilgili farkındalık yaratması şeklinde bir

tanımlama yapmak mümkündür (Yurtadur, vd. 2016). Bu noktada aslında işletmeler de son yıllarda kar etme amaçlarının yanı sıra, içinde buldukları topluma karşı da bir sorumluluk hissetmektedir. Bu durum, Kurumsal Sosyal Sorumluluk kavramının da literatüre girmesinde önemli bir rol oynamıştır.

Sosyal Sorumluluk kavramının tarihsel gelişim süreci ele alındığında, yaşanan toplumsal, ekonomik ve kültürel gelişmelerin ve dönüşümlerin bu kavramın şekillenmesinde önemli ölçüde katkı sağladığı göze çarpmaktadır. Bu nedenle, özellikle Sanayi Devrimi, 1929 yılında gerçekleşen Ekonomik bunalım, 1950-1960'lı yıllarda yaşanan sosyal ve ekonomik gelişmeler ve 1990'lı yıllarla birlikte artan küreselleşmenin etkilerinin bir sonucu olarak kavram, günümüzdeki şeklini almıştır.

Özellikle 1990'lı yıllar, küreselleşmenin de etkisi ile Sosyal Sorumluluk alanında yeni oluşumların ortaya çıktığı bir dönem olarak görülmektedir. 1990'lı yıllarla birlikte iletişim teknolojilerindeki hızlı gelişmeler, neoliberal politikaların hızla yayılması ve serbest piyasa ekonomisinin dünya çapında gelişmesi sonucu küreselleşme sürecinin etkileri de hissedilmeye başlamıştır. Bu durum hem sosyal sorumluluk kavramının evrensel bir boyuta ulaşmasını sağlamış (Başer ve Kılınc, 2015), hem de bireylerin yerel kültürlerinden farklı olarak küresel kültür içerisinde kendilerine yer edinme çabalarını ortaya çıkarmıştır. Böylece işletmeler açısından da ürün odaklı üretim yerini müşteri odaklı üretime bırakarak bireylere bir üründen daha fazlasını sunma çabası ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla, gerek medyanın etkisi gerek ise küresel kültürün getirilerinin bir sonucu olarak bireyler yalnızca ihtiyaçlarını karşılamak için değil, bir markanın kendilerine vadettiği hayat tarzını elde etmek amacıyla satın alma davranışları göstermeye yönelmişlerdir. Bu durum Kurumsal Sosyal Sorumluluk İletişimi kavramının işletmeler açısından anlam kazanmasına neden olmuştur. Ayrıca, Çok uluslu şirketlerin ve Sivil Toplum Kuruluşların sayılarının artması Kurumsal Sosyal Sorumluluk uygulamalarının da artış göstermesini sağlamıştır (Güngör, 2017).

2000'li yıllara gelindiğinde, KSS kavramının “stratejik bir araç” olarak görüldüğü dönemin başladığına yönelik yorum yapmak mümkündür (Gülmez ve İnan, 2020). Özellikle Avrupa ve ABD’de önemi hızla artmaya başlayan KSS ile ilgili faaliyetler, önceleri işletmelerin itibar kazanmasını sağlayan bir etmen iken; zaman içerisinde devletlerin KSS ile ilgili yasal mevzuatlar oluşturması ile bir gereklilik halini almıştır (Güngör, 2017).

Dolayısıyla bu yıllarda, Kurumsal Sosyal Sorumluluk İletişimi de önem kazanmaya başlamıştır. Özellikle 2000'li yıllarla birlikte, şirketler sosyal sorumluluk projelerinde gönüllü desteğinin artırılması ve katılımın güçlenmesi amacıyla bir takım reklam ve tanıtım kampanyaları organize etmeye başlamışlardır (Gülmez ve İnan, 2020). Bu durum KSS projelerinin paydaşlara ve topluma duyurulması konusunun da medyanın önemli etkileri olduğunu göstermektedir.

Son yıllarda KSS iletişiminin medyanın da etkisiyle daha geniş kitlelere ulaşması aslında hem medyanın hem de sosyal sorumluluk kavramının “toplumsallaşma” işlevine de katkı sağlamaktadır. Bu doğrultuda, toplumsallaşma sürecinde en önemli aracın iletişim olduğunu vurgulayan Aziz’e göre (2016, s.55), iletişim ile bireylerin toplumsallaştığına ve içinde yer aldığı toplum ile bütünleştiğine dikkat çekmektedir. Toplumsallaşmanın eğitim olgusu ile özdeşleştirilebileceğini ileri süren Aziz, bunun sebebinin eğitimin de belli konularda bireyin düşüncelerini, tutum ve davranışlarını etkilediğini belirtmektedir. Bu çerçevede toplumsallaşmanın eğitime göre daha uzun soluklu ve geniş kapsamlı olmasından dolayı eğitim, toplumsallaşmanın bir parçası olarak da düşünülebilmektedir (Aziz, 2016, s.55).

Bu çerçevede üçüncül grup toplumsallaşma etmenlerinin arasında yer alan medyanın, sosyal sorumluluk alanında farkındalık yaratmak, toplumda sosyal sorumluluk bilincinin

yerleşmesi ve sosyal sorumluluğun toplumun ortak değerleri arasında yer alması konularında önemli etkileri söz konusu olabilmektedir. Bundan dolayı işletmeler, son yıllarda kurumsal sosyal sorumluluk iletişiminin bir parçası olarak medyayı da değerlendirmektedirler. Özellikle sosyal sorumluluk temalı televizyon programları aracılığı ile işletmeler faaliyet gösterdikleri sosyal sorumluluk alanlarını ve projelerini duyurmanın yanı sıra, bir takım televizyon programlarıyla da sosyal sorumluluk projesi kapsamında ortaklık kurmaktadır.

Kurumsal Sosyal Sorumluluk İletişiminde Medyanın Önemi

Birth vd. (2008)'e göre Kurumsal Sosyal Sorumluluk İletişiminin itibar, ürün farklılaştırması ve müşteri sadakati olmak üzere üç hedefi bulunmaktadır. Bu bağlamda, sosyal sorumluluk sahibi olan şirketler, tüketiciler nezdinde iyi bir itibara sahip olmaktadır (Birth vd.,2008). Diğer taraftan, KSS iletişimi bir ürünün pazarlama yeteneğini destekleyerek ürünün farklılaşmasını sağlaması açısından da önemli bir role sahiptir. Ayrıca, tüketiciler genel olarak, sosyal sorumluluk faaliyetlerinde bulunan şirketlerin güvenli ürün ve şeffaf iletişim sunduğu düşüncesindedirler. Bu nedenle, KSS iletişiminin müşteri sadakatine etkisi söz konusudur (Birth vd.,2008).

Gümüş ve Öksüz'e göre ise (2009) Kurumsal Sosyal Sorumluluk iletişimi işletmelerin yapmış oldukları sosyal sorumluluk faaliyetlerini paydaşlarına iletmenin yanı sıra, bu faaliyetlerin duyurulması ve işletmelerin sosyal sorumluluğun bilincinde olduğunun da görülmesi açısından önem taşımaktadır. Bu açıdan gerçekleştirilen KSS faaliyetlerinin kurumların paydaşlarına ve kamuoyuna duyurulması açısından medya kilit bir rol oynamaktadır. Böyle bir durumda, KSS ve sürdürülebilir kalkınmanın medyada yer alması hem toplum hem de şirketler açısından önemli faydalar sağlamaktadır. İçinde buldukları toplum ile ilgili geliştirdikleri projeleri medya aracılığı ile tanıtan işletmeler itibarlarını da belli bir oranda arttırmaktadırlar (UNDP/UNV, 2003).

Özgen'e göre (2007), Günümüzde başarılı kurumlar yalnızca sundukları ürün ve hizmet kaliteleriyle değil, aynı zamanda yarattıkları sosyal profil düzeyiyle de fark yaratmaktadırlar. Başta uluslararası kurumlar olmak üzere toplumda yeni bir imajla var olma ihtiyacı söz konusu olmuştur (Özgen, 2007).

Özellikle Avrupalı şirketlerin artan ekonomik, sosyal ve çevresel baskılar karşısında vermiş oldukları, 'sosyal sorumluluklarını yerine getirdiklerine' yönelik mesajları, şirketlerin saygınlık dereceleri ve kurumların reklam ve PR faaliyetleri açısından etkili bir rol oynamaktadır. Aynı zamanda, bu şirketler, toplumsal sorunların giderilmesine katkıda bulunarak toplumda itibarları ve marka değerlerini yükseltmektedirler (Özgen, 2007).

Bu noktada, marka ve tüketicilerin sosyal medya aracılığıyla etkileşim halinde olması ve çeşitli sosyal girişimlerde yer alması önem taşımaktadır. Medya, Markaların sosyal girişimlerinin hedef kitlelerine duyurulması ve tüketicilerin bu girişimlere destek olabileme fırsatı edinmeleri açısından etkili bir rol oynamaktadır. Kitle iletişim araçları ve sosyal medya aracılığı ile şirketler yürüttükleri sosyal sorumluluk projelerini hedef kitlelerine etkili bir biçimde duyurabilmelerinin yanı sıra, toplumun bu projelere katılımı ve destek olmaları da sağlanabilmektedir.

Özellikle, son yıllarda sosyal sorumluluk ile ilgili televizyon programlarının ortaya çıkmasıyla birlikte, toplumun eğitim, yoksulluk, hayvan haklarının ve çevrenin korunması gibi var olan sosyal sorunlar konusunda farkındalık kazanmaları sağlanmaktadır. Bu durum aynı zamanda bu sosyal sorunların çözümünün toplumsal bir değer taşıması bakımından da değer taşımaktadır. Diğer taraftan televizyon programlarında paylaşılan sosyal medya hesapları ve whatsapp numaraları ile topluma da yapmış oldukları sosyal sorumluluk faaliyetlerini kendileriyle paylaşmaları istenmektedir. Böylece sosyal sorumluluk kavramı medya aracılığı ile

hem kurumsal hem de toplumsal açıdan büyük kitleler tarafından benimsenen bir kavram olmaya başlamıştır.

Sosyal Sorumluluk İletişimi Örneği olarak İyi Hikayeler Programı ve Nef Vakfı İşbirliği

8 Aralık 2019 tarihi itibarıyla yayına başlayan ve 2021 yılının Mart ayına kadar Pazar günleri 18.15’de yayınlanan “İyi Hikayeler” isimli televizyon programında Türkiye’de gerçekleşen sosyal sorumluluk uygulamaları ele alınmıştır. Nef çatısı altında sosyal sorumluluk çalışmalarına başlayan ve 2015 yılından itibaren vakıf olarak faaliyet gösteren Nef Vakfı ile birlikte yürütülen programın mottosu ise “iyilikler daha da büyüsün, yayılsın ve hepimize dokunsun” olarak belirlenmiştir. Programın yayınında sunucu Berfu Güven’e Nef Vakfı başkanı Erden Timur eşlik etmektedir.

Programın amacı ise çevre, toplum ve ekonomik sorunlar ile ilgili farkındalığı arttırmaktır. Bu amaçla, programda her hafta bir sosyal sorun ve sosyal sorumluluk uygulaması işlenmektedir. Yayınlanan her bölümde bir sivil toplum oluşumunun, kuruluşunun ve derneğin hikayesi anlatılmaktadır.

Programda ele alınan sosyal sorumluluk uygulamaları, büyük şirketlerin yapmış olduğu Kurumsal Sosyal Sorumluluk faaliyetlerinin yanı sıra, kişilerin bireysel olarak yürütmüş oldukları uygulamalar ve sivil toplum kuruluşlarının sosyal sorumluluk projeleri çerçevesindedir.

Ayrıca program sunucusu Berfu Güven’nin her program başında ve sonunda programa ait olan sosyal medya hesaplarını ve whatsapp numaralarını izleyicilere duyurarak yürütmüş oldukları ya da faydalanmış oldukları sosyal sorumluluk uygulamalarını paylaşmaları istenmiştir. Bu sayede, program aracılığı ile sosyal sorumluluk kavramının ve uygulamalarının toplumda yaygınlaşması amaçlanmaktadır.

Erden Timur (2020), gerçekleştirmiş olduğu bir söyleşide program ile ilgili yapılan sosyal sorumluluk uygulamalarının paylaşılarak topluma ilham vermesi amacıyla “iyilik hareketi” başlattıklarını ifade etmektedir. Ayrıca, program aracılığı ile yapılan sosyal sorumluluk uygulamalarının geniş kitlelere yayılacağını düşünmektedir (Nef’ten 10’uncu yılında “iyilik hareketi”,2020). “(...) iyi hikayeler” anlatılsın istedik. Paylaşılsın ki, ilham versin, iyi olmanın hiç de zor olmadığını, sadece bir gönül meselesi olduğunu herkes görsün istedik” şeklinde açıklamada bulunan Timur, “iyilik hareketi” olarak nitelendirdiği projenin toplumda da farkındalığı arttıracığını öngörmektedir (Thebrandage, “Nef’ten 10’uncu yılında “iyilik hareketi”).

Aşağıdaki tabloda 8 Aralık 2019 ve 12 Ocak 2020 tarihleri arasında NTV’de yayınlanan “İyi Hikayeler” programında işlenen sosyal sorumluluk uygulamaları yer almaktadır. Bu tarihler aralığında işlenen hikayeler ile ilgili yayın tarihlerine göre sıralanan tabloda hikaye, sosyal amaç ve sosyal sorumluluk oluşumunun yapmış olduğu faaliyetler şeklinde başlıklar yer almaktadır.

Tablo 1: 8 Aralık 2019-12 Ocak 2020 tarihleri arasında “İyi Hikayeler” programında yayınlanan Sosyal Sorumluluk oluşumlarının listesi

YAYIN TARİHİ	HİKAYE	SOSYAL AMAÇ	ÖRNEK FAALİYET
08 Aralık 2019	Ayşe Tükrükçü- Hayata Sarıl Lokantası	Açlık	Geceleri Evsizlere Çorba Dağıtımı
14 Aralık 2019	Haluk Levent- AHBAP Derneği	Yoksulluk, Çevre	Yardımlaşma ve Dayanışma Ağı Oluşturmak

21 Aralık 2019	Sen de Gel	Az gelişmiş ülkelerin sorunlarını çözmek	Afrika’da yerel halkın ihtiyacına yönelik destek sağlamak
5 Ocak 2020	Adım Adım	Sosyal sorumluluk projelerine maddi kaynak ve tanıtım desteği sağlamak	Gönüllü Koşucuların yardımseverlik koşullarına katılması
12 Ocak 2020	Karaçay Spor Klübü	Uyuşturucu ile Mücadele	Söyleşiler, Etkinlikler düzenleyerek farkındalık yaratmak

Tablo 1’de ele alınan program içerikleriyle ilgili olarak 8 Aralık 2019 tarihli yayını “İyi Hikayeler” programının ilk yayını olma özelliği taşımaktadır.

Yayında Ayşe Tükrükçü’nün sahip olduğu “Hayata Sarıl Lokantası”nın hikayesi ele alınmaktadır. Lokantada gündüzleri 11.00 – 18.00 saatleri arasında ücretli yemek servisi yapılırken, akşam 6’dan sonra da evsizlere ve ihtiyaç sahiplerine ücretsiz yemek servisi yapılmaktadır. Akşam dağıtılan yemeklerin ücretleri ise gündüz lokantaya gelen müşterilerden ve askı sistemi ile yapılan bağışlardan sağlanmaktadır (Sözcü Gazetesi, 4 Kasım 2018, Beyoğlu’nda ayakta durmanın öyküsü: Hayata Sarıl Lokantası). Hayata Sarıl Lokantası 2017 yılında dernek kimliği kazanmıştır.

14 Aralık 2019 tarihinde yayınlanan programa ise Haluk Levent tarafından kurulan AHBAP Derneği konu olmuştur. İhtiyaç sahibi kişilere yardımda bulunulması, toplumda yardımlaşma bilincinin güçlenmesi, yardımlaşma ve dayanışma ağları oluşturulması ve yerel kültürün korunması gibi konuları amaç edinen derneğin hikayesi programda işlenmektedir.

NTV’de yayınlanan “İyi Hikayeler” programının 21 Aralık 2019 tarihli yayınında ise “Sen de Gel” isimli sosyal sorumluluk oluşumu ele alınmaktadır. Ulusal ve uluslararası alanda, sosyal ve ekonomik sorunlarını konu alan dernek, yoksullukla mücadele, istihdam, kadınlara ve gençlere yönelik projeler üretmeyi amaçlamaktadır (sendegel.org, Hikayemiz). Programda ise özellikle Afrika’daki yerel halkın ihtiyaçlarına yönelik gerçekleştirilen projeler işlenmektedir.

5 Ocak 2020 tarihinde yayınlanan programda ise “Adım Adım” isimli sosyal sorumluluk oluşunun hikayesi konu olmaktadır. 2008 yılında kurulan oluşum, ‘charity run’ olarak bilinen kolektif yardımseverlik koşusunun Türkiye’de tanıtılması ve yaygınlaştırılması amacıyla kurulan ilk sivil toplum oluşumu olma özelliği taşımaktadır. Bu bağlamda, başta koşu olmak üzere yüzme, bisiklet, dağcılık gibi sporlar aracılığıyla önemli sosyal sorumluluk projelerine maddi kaynak ve tanıtım desteği sağlamayı amaçlamaktadır (adimadim.org, “Adım Adım Nedir”).

“İyi Hikayeler” programının 12 Ocak 2020 tarihinde yayınlanan bölümünde ise Karaçay Spor Kulübü’nün hikayesi anlatılmaktadır. Gençleri kötü alışkanlıklardan korumak amacıyla oluşan kulübün takım oyuncuları çeşitli sosyal projelerde yer alarak gençlerin bilinçlenmesini sağlamaktadır (NTV, Umudun takımı 'Karaçay' (Osmaniye’nin gururu olan spor kulübü), 31 Ocak 2020).

Kotler ve Lee (2006)’nin “Kurumsal Sosyal Sorumluluk” isimli kitabının giriş bölümünde bahsedildiği gibi herkes daha iyi bir dünyada yaşamak istemektedir. Bunun gerçekleşebilmesi için de şirketlerin desteğine ve ortaklığına ihtiyaç duyulmaktadır.

Ortak bir gündemimiz var. Hepimiz daha iyi bir dünyada yaşamak istiyoruz ve bunun gerçekleşmesi için kurum desteğine ve ortaklıklarına ihtiyaç duyduğuna inanıyoruz. Bu desteği oluşturmanın bir anahtarı,

kurumsal iyi niyetle beraber kar zarar hanesinin çıkarları için kurumların fırsatları tanınması ve gerçekleştirilmesidir” (Kotler, ve Lee, 2006, Giriş Bölümü).

Bu bakış açısıyla, her ne kadar şirketlerin temel amaçları ve sorumluluklarından biri olan “kar etme” durumu söz konusu olsa da kar amacı gütmeyen sivil toplum kuruluşları ve sosyal sorumluluk uygulamalarının bir parçası olan oluşumlar kurum desteğine ihtiyaç duymaktadır. Bu nedenle, kurumsal sosyal sorumluluk iletişiminin yaygınlaşması adına medyaya her zaman ihtiyaç duyulmaktadır.

Tartışma ve Sonuç

Özellikle medyanın “toplumsallaşma” işlevi çerçevesinde sosyal sorumluluk projelerinin medya aracılığı ile daha geniş kitlelere duyurulması, hem bireylerin toplumda var olan sosyal sorunlar ile ilgili farkındalık kazanması, hem de doğal kaynakların tüketimi, çevre sorunları, hayvan hakları, yoksulluk vb. Sosyal sorunların çözümüne yönelik projelerin ve faaliyetlerin artmasına ve yayılmasına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Kurumsal sosyal sorumluluk iletişimde medyanın kullanımı kilit rol oynamaktadır. Şirketlerin üstlenmiş oldukları sosyal sorumluluk uygulamalarının yanı sıra, destek oldukları Sivil Toplum Kuruluşlarında yürütülen faaliyetlerin topluma ve paydaşlarına duyurulması açısından çeşitli iletişim kanallarına ihtiyaç bulunmaktadır.

KSS iletişiminin temel amaçlarından olan şirketlerin yürütmekte oldukları sosyal sorumluluk projelerinin geniş kitlelere duyurulması; marka imajının güçlenmesi ve itibar kazanmaları bakımından önem taşımaktadır. Bu bakımdan şirketler KSS iletişimde sosyal sorumluluk uygulamalarını duyurabilecek ve hedef kitlelerinin büyük çoğunluğuna hitap edecek en etkili medya aracını tercih etmek durumundadırlar.

Bu nedenle uluslararası çapta birçok büyük şirket kitle iletişim araçları ve sosyal medya aracılığı ile yürütmekte oldukları sosyal sorumluluk uygulamalarını duyurmanın yanı sıra, hedef kitleleriyle etkileşime geçerek hem sosyal sorumluluk algısının geniş kitlelere yayılmasına olanak sağlamakta hem de bu uygulamalar konusunda paydaşlarından ve tüketicilerinden destek almaktadırlar.

Toplumda hemen hemen bütün bireylerin günde en az bir saat izledikleri televizyon ise diğer kitle iletişim araçlarına oranla daha geniş kitlelere hitap etmesinden dolayı KSS iletişiminin önemli bir aracı haline gelmiştir. Televizyon programları ve şirketlerin işbirliği ile yayınlanmaya başlayan programlarda ele alınan çeşitli sivil toplum oluşumlarının, şirketlerin ve bireylerin yapmış oldukları sosyal sorumluluk uygulamaları ele alınırken, bu uygulamaların izleyiciler tarafından bilinmesi ve desteklenmesi amaçlanmaktadır.

Sonuç olarak, kurumsal sosyal sorumluluk uygulamaları son yıllarda televizyon programlarının ilgisini çekerken, televizyon programları da KSS iletişimin temel araçlarından biri haline gelmiştir. Bu durum, Medyanın toplumsallaşma işlevini yerine getirebilmesine de katkı sağlamaktadır.

Kaynakça

- Aziz, A. (2016). İletişime Giriş, Hiperlink Yayınları, İstanbul.
- Başer, E. Kılınç, E. (2015). “Küresel Sosyal Sorumluluk Ölçeği: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması” Sakarya University Journal of Education, 5/3, ss. 75-89
- Birth, G.; Illia L., Lurati F.; Zamparini A. (2008). “Communicating CSR: Practices Among Switzerland’s Top 300 Companies”, Corporate Communications: An International Journal. 13 (2), s.182-196.
- Carroll, A., (1991). The Pyramid of Corporate Social Responsibility: Toward the Moral Management of Organizational Stakeholders, Business Horizons, 34(4), 39-48

- Gezgin, S. (2002). “Medyanın Toplumsal İşlevi ve Kamuoyu Oluşumu” İletişim Fakültesi Dergisi, Ss 11-20.
- Gülmez, M., İnan H., (2020). “Kurumsal Sosyal Sorumluluk İletişimi ve Türkiye’deki Yeri Üzerine Kavramsal Bir Çalışma” Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 29, Sayı 3, S. 29-48
- Gümüş, M., Öksüz, B. (2009). “İtibar Yönetiminde Kilit Rol: Kurumsal Sosyal Sorumluluk İletişimi”. Journal of Yasar University. Cilt 4. Sayı:14.ss. 2129-2150.
- Güngör, S. (2017) “Kurumsal Sosyal Sorumluluğun Türkiye’deki İletişim Fakültelerinin Müfredatında Bir Ders Olarak Analizi: Başkent Üniversitesi Vaka Çalışması” Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, Cilt 4 Sayı 11, S 119-140
- Güz, N. ve Yanık, H. (2020). Toplumsal Sorumluluk Yaklaşımı ve Güven Bağlamında Medya ve Kamuoyu Araştırmaları Arasındaki İlişki, Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi (e-gifder), 8 (1), 298-336.
- Özgen, E. (2007). Kurumsal Sosyal Sorumluluk Kavramı ve Çalışan Memnuniyetine Etkisi, D.Ü. Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi 8, 1-6.
- Öksüz, B. (2014). Halkla İlişkiler ve Kurumsal Sosyal Sorumluluk İlişkisi: Halkla İlişkiler Öğrencilerinin Görüşlerinin Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma, Selçuk İletişim, 2014, 8 (3): 55-75
- Subaşı, M. Okumuş, K (2017). “Bir Araştırma Yöntemi Olarak Durum Çalışması” Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 21(2): 419-426.
- Tokgöz, O. (1981). Temel Gazetecilik, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, SBF Basın ve Yayın Yüksekokulu Basımevi.
- UNDP/UNV (2003). “Role of Media in Corporate Social Responsibility and Sustainable Development” New Academy of Business, ss.1-9.
- Vural, A.M (2000). “Medyanın Kültürel Kalkınmayı Sağlama ve Eğitim İşlevi”, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, 1, ss.105-113.
- Yurttadur, M., Süzen, E. & Karaağaç, H. (2016). Kurumsal Sosyal Sorumluluk Uygulamalarının Kurumlara Olan Katkıları Üzerine Bir Uygulama. Journal of Entrepreneurship and Innovation Management, 5 (1) , ss. 33-50.

İnternet Kaynakları

AHBAP, <https://ahbap.org/>, Erişim Tarihi, 03.11.2021

ADIM ADIM, <https://www.adimadim.org/index/Anasayfa.aspx>, Erişim Tarihi, 03.11.2021

HAYATA SARIL DERNEĞİ, <https://www.hayatasaril.org.tr/>, Erişim Tarihi, 02.11.2021

NEF’TEN 10’UNCU YILINDA “İYİLİK HAREKETİ”, <https://www.thebrandage.com/neften-10uncu-yilinda-iyilik-hareketi-9966>, Erişim Tarihi: 01.11.2021

SEN DE GEL, <https://www.sendegel.org.tr/>, Erişim Tarihi, 02.11.2021

TDK, <https://sozluk.gov.tr/> , Erişim Tarihi, 14.03.2022

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Hakikat Ötesi Çağda Profesyonel Bilgi Doğrulayıcılığı Kimliği

Professional Fact-Checking Identity in The Post-Truth Age

Fırat ADIYAMAN^{A*}

^A Arş. Gör. Dr. İnönü Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Gazetecilik Bölümü, Malatya/Türkiye
ORCID: 0000-0002-4933-4082

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 18 Ocak 2022

Kabul tarihi: 8 Temmuz 2022

Anahtar Kelimeler:

Bilgi doğrulama,
hakikat ötesi,
yalan haber,
Teyit.org

ARTICLE INFO

Article History:

Received: January 18, 2022

Accepted: July 8, 2022

Keywords:

Fact-checking,
post-truth,
fake news,
Teyit.org

ÖZ

Yalan haber olgusu, çağımızın temel problemleri arasında yer almaktadır. Yeni medyanın yaygınlaşması ve yükselişiyle birlikte yalan haber, geleneksel medyanın tekelinden çıkıp kitleselleşmektedir. Enformasyona erişimin kolaylaşması olumlu anlamda bir gelişme olarak değerlendirilirken kitlelerin yalan haberlere maruz kalması demokrasi gibi kurumlar için tehdit olarak algılanmaktadır. Gazeteciler açısından haberin teyit edilmesi geleneksel gazeteciliğin kodları arasında yer alırken, yeni medyada dijital tekniklerin artması gazetecilerin bu alanda yeni rehberler edinmesini gerektirmiştir. Böylelikle gazeteciler için birçok haber doğrulama kitapçıkları üretilmiştir. Öte yandan yalan haber sayısında yaşanan artış “bilgi doğrulayıcıları” veya “haber doğrulayıcıları” olarak yeni bir profesyonelliğin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Teknolojikleştirilmiş, rasyonelleştirilmiş ve profesyonelleştirilmiş haber doğrulayıcılığı, yalan haber çağında gazeteciliğe yeni bir işlev kazandırmak amacıyla gelişmektedir. Bu çalışmada, bilgi doğrulayıcılığının hangi düzeylerde geleneksel gazetecilik kimliği sınırları içerisinde yer aldığı sorunsallaştırılmaktadır. Eş deyişle, çalışmada haber doğrulayıcılarının profesyonel kimliklerinin oluşumu incelenmektedir. Aynı zamanda, çalışmada haber doğrulayıcılarının karşılaştığı güçlüklerin profesyonel kimlik üzerindeki etkileri ele alınmıştır. Çalışmada nitel araştırma desenlerinden olgu bilim benimsenmiştir. Bu kapsamda teyit.org doğrulama platformunda çalışan üç bilgi doğrulayıcı ile görüşülmüştür. Elde edilen bulgulara göre, bilgi doğrulayıcılığı kimliği gerçeklerin aktarılması, objektiflik ve tarafsızlık konularında gazetecilikle benzerlik göstermektedir. Öte yandan bilgi doğrulayıcılığı kimliği, dijital beceriler, çalışma pratikleri ve hız başlıklarında gazetecilikten farklılaşmaktadır.

ABSTRACT

The phenomenon of fake news is among the main problems of our age. With the spread and rise of the new media, fake news gets out of the monopoly of the traditional media and becomes massive. While facilitating access to information is evaluated as a positive development, exposure of the masses to fake news is perceived as a threat to institutions such as democracy. While checking the news for journalists is among the codes of traditional journalism, the increase in digital techniques in the new media has required journalists to acquire new guides in this field. Thus, many news verification booklets were produced for journalists. On the other hand, the increase in the number of fake news has led to the emergence of new professionalism as "fact-checkers". Technologicalized, rationalized, and professionalized news verification is developing to give journalism a new function in the age of fake news. In this study, it is problematized at what levels fact checking takes place within the boundaries of traditional journalistic identity. In other words, the formation of the professional identities of fact-checkers is examined in the study. At the same time, the effects of the difficulties faced by fact-checkers on professional identity are discussed in the study. In the study, phenomenology, one of the qualitative research designs, was adopted. In this context, three fact-checkers working on the teyit.org verification platform were interviewed. According to the findings, fact-checking identity is similar to journalism in terms of telling truths, objectivity, and impartiality. On the other hand, fact-checking differs from journalism in terms of identity, digital skills, work practices, and speed.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: firat.adiyaman@inonu.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

The phenomenon of fake news is among the main problems of our age. With the spread and rise of the new media, fake news gets out of the monopoly of the traditional media and becomes massive. While facilitating access to information is evaluated as a positive development, exposure of the masses to fake news is perceived as a threat to institutions such as democracy. While checking the news for journalists is among the codes of traditional journalism, the increase in digital techniques in the new media has required journalists to acquire new guides in this field. Thus, many news verification booklets were produced for journalists. On the other hand, the increase in the number of fake news has led to the emergence of new professionalism as "fact-checkers". Technologicalized, rationalized, and professionalized news verification is developing to give journalism a new function in the age of fake news.

The study aims to determine the identity of fact-checkers in the post-truth era. The conceptualized post-truth refers to the blurring of the boundaries between the truth and the unreal. Social media and the use of the internet brought with it the intense knowledge that occurs in the amount of information. The journalism institution, which is in control of the production and distribution of information in the traditional media, faces new difficulties with the participation of citizens in the production of news and information along with the new media.

Information verification platforms are emerging as a new business model by differentiating from the journalistic institution. In an age where information pollution is intense, information verification platforms are becoming widespread in the fight against fake news. In this study, the Teyit.org verification platform, which was established in 2016, is examined. The study, it is aimed to determine the identity of the information verifier. In this context, it has been aimed to determine at what points the fact-checking identity and journalism identity intersect and differentiate. In this study, it is problematized at what levels fact-checking takes place within the boundaries of traditional journalistic identity. In other words, the formation of the professional identities of fact-checkers is examined in the study. At the same time, the effects of the difficulties faced by fact-checkers on professional identity are discussed in the study. In the study, phenomenology, one of the qualitative research designs, was conducted. In this context, three fact-checkers working on the teyit.org verification platform were interviewed. According to the findings, fact-checking identity is similar to journalism in terms of telling truths, objectivity, and impartiality. On the other hand, fact-checking differs from journalism in terms of identity, digital skills, work practices, and speed.

The public service function of the identity of the professional fact-checker consists of the verification of fake news. This component is similar to the function of journalistic identity to telling truths. At the same time, fact-checkers can decide what is true and what is false. As in the field of journalism, fact-checkers give importance to objectivity and impartiality. The fact-checker identity differs from journalism in terms of high digital skills.

Digital tools, which are mostly used in the verification of fake news, have an important place in the formation of the identity of the fact-checkers. Fact-checkers transparently explain how internet users access correct information in their analysis to improve their digital literacy. The " immediacy" factor, which stands at an important point in journalism. But although immediacy is important in information verification practices it remains in the background. According to the participants, speed can be a pressure factor in confirming false information that has a high risk of harm. Because they think that the type of misinformation spreads faster. However, respondents state that they do not publish their analysis unless they confirm the information from more than one source. There are various difficulties in information verification processes. The first is that the amount of misinformation is too large. According to the participants, the fact that the agenda is intense and constantly changing makes it difficult to follow the agenda. At the same time, misinformation spreading faster than true information is another major challenge. Participants state that false information they confirm may become permanent. When the interactions of information verification organizations with internet users are considered, the participants think that the feedback they receive from the users is important. Feedback can be functional to show how verified information is met. Finally, in some cases, institutions do not share resources and false information circulating in closed messaging groups cannot be confirmed, which is another difficulty.

Giriş

Yalan haber kavramı yeni bir olgu olmayıp kitle iletişim araçları döneminden çok daha önce var olmuştur. Yazılı basın döneminden önce taş, kil ve papirüs gibi araçların yüzeyine yazılan bilginin üretimi genellikle sınırlı sayıda bir grubun tekelinde olmuştur. Bu grup içerisinde krallar, firavunlar, askeri ve dini liderler gibi güçlü figürler yer almıştır (Burkhardt, 2017, s. 5). Enformasyonun üretimi ve dağıtımını üzerindeki bu kontrol, iktidarın inşa edilmesinde ve önemli işlevlere sahiptir.

Tarihsel süreçte birçok örneği görülen yalan haber, tarihin birçok döneminde ortaya çıkmıştır. Örneğin iktidar mücadelelerinde bir araç olarak kullanılan yanlış bilgilendirme, Roma İmparatorluğu döneminde antik tweetler olarak kavramsallaştırılabilecek bir olay şeklinde gerçekleşmiştir. Kısa sloganlar şeklinde madeni paralara işlenen yazıların, karşı tarafın ününü karalamasını amaçlamıştır (Posetti ve Matthews, 2018, s. 2). Gutenberg'in 15. yüzyılın ortasında icat ettiği matbaa, yazılı basının gelişmesi noktasında önemli bir teknolojik aşama olmasına karşılık yalan haberin yayılmasında benzer şekilde işlevsel olmuştur (Ireton ve Posetti, 2018b, s. 16). 1835 yılında New York Sun gazetesinde ay yüzeyinde insan benzeri canlıların yaşadığına ilişkin yayınlanan yalan haberler, gazeteciliğin ne olduğuna ilişkin tartışmaları beraberinde getirmiştir (Thornton, 2000, s. 89-96). 20. yüzyılda dünya savaşlarında basın, propaganda savaşlarında etkili bir araca dönüşerek ulus devletlerin enformasyon üzerindeki kontrolüne hizmet etmiştir (Quandt vd., 2019, s. 3-4). Bu bağlamda ele alındığında "yalan haber" kavramının yeni bir olgu olmadığı anlaşılmaktadır. Öte yandan dijital medya, yalan haber olgusunun dönüşümüne yol açmıştır.

Dijitalleşmeyle birlikte enformasyonun niteliğinde ve niceliğinde yaşanan dönüşüm, bilgi düzensizliği ve hakikat ötesi çağ kavramlarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Hakikat ötesi çağ, gerçek ile gerçek dışı arasındaki sınırların silikleşmesini anlatan bir dönem olarak insanların doğru ve yanlış haberleri fark etmesinin güçleştiği bir zamanı işaret etmektedir. Dijitalleşmeyle birlikte son dönemlerde artışa geçen yalan haber olgusu, gazetecilik mesleğine olan güvenin aşınmasına neden olmaktadır. Reklam gelirlerinin internete kaymasıyla birlikte gazetecilik alanında yaşanan finansal kriz, yalan haber dönemine denk gelerek gazetecilik kimliğini yeniden üretmektedir.

Gazeteci kimliğinin yeniden üretiminin bir sonucu olarak ortaya çıkan bilgi doğrulayıcılığı kimliğinin ne olduğu konusu bu çalışmanın problemini oluşturmaktadır. Bilgi doğrulayıcılığı uzmanlığı, yalan haber ile mücadelede oluşan boşluğu doldurma hedefiyle son dönemde kurumsallaşmaktadır. Bu bağlamda çalışmada, ilk olarak bilgi doğrulayıcılığı kimliğinin ne olduğu saptanmaya çalışılmıştır. Bu amaç kapsamında ilgili literatür çerçevesinde bilgi doğrulayıcılığı uzmanlık alanını belirleyen boyutlar, belirlenmiştir. Bu boyutlar, gazetecilik kimliği ile karşılaştırılarak iki mesleğin kesişme noktaları ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bilgi doğrulayıcılığı kimliğini oluşturan bileşenlerin saptanması amacıyla nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Katılımcılarla gerçekleştirilen görüşmeler çerçevesinde bilgi doğrulayıcılığı kimliğinin boyutları belirlenmiştir. Bu boyutlar ise gazetecilik kimliği ile karşılaştırılarak yorumlanmıştır.

Alanyazın

Yalan haber kavramı küresel bir sorun olarak artan yanlış bilgiye karşılık kurumsal ölçekte haberde yaşanan aşınmalara denk gelmektedir. Yalan haberin yükselişi, enformasyonun üretimi ve dağıtımında önemli bir noktada duran gazeteciliğin bir meşruiyet krizi yaşamasına yol açmaktadır. Yalan haber, tek başına haberin doğru olmadığını ifade eder. Yeni iletişim teknolojileri, yanlış bilginin üretiminde, dağıtımında ve tüketiminde baskın bir rol oynayarak yalan haberin küresel ölçekte toplumsal ve politik bir sorun olmasına neden olmuştur.

Yalan Haber Kavramı

Kavram olarak ele alındığında bilgi, farklı boyutlara sahiptir. Yalan haber, anlam olarak bilginin farklı anlamlarıyla ilişkili olabilmektedir. Bu sözcükler ise şu şekilde kategorileştirilmektedir: Dezenformasyon (dis-information): zarar verme amaçlı yanlış bilgidir. Mezenformasyon (mis-information): kasıt olmadan paylaşılan yanlış bilgidir. Mal-information: zarar verme amacı içeren doğru bilgidir (Wardle ve Derakhshan, 2017, s. 5).

Tandoc Jr vd. (2018, s. 141) literatür taraması kapsamında yalan haberin hiciv dışında “parodi, uydurma, manipülasyon, propaganda ve reklamcılık” şeklinde ortaya çıkabileceğini belirtmektedir. Yalan haberlerin kategorileştirilmesi incelendiğinde yanlış bilgi, medyada farklı türlerde ortaya çıkmaktadır. Televizyon programlarında örneği görülen “hiciv” içerikli yayınlar, izleyiciyi eğlendirme amacı güderek güncel olaylar üzerinden alaycı bir biçimde gerçekleşmektedir (Tandoc Jr vd., 2018, s. 141). Komedyenler, tarafından yapılan bu programlarda, politik ve toplumsal konular hakkında izleyiciyi güldürmek amaçlı içerikler üretilmektedir. Alayı içeren bu içerikler ise bağlamı dışında izleyiciler tarafından yanlış algılanabilme potansiyeline sahiptir.

Parodi haberler, hiciv benzeri olup insanları eğlendirmeyi amaçlar. Öte yandan bu tarz haberler, gerçeklerin insanlar tarafından yanlış yorumlanmasına neden olabilecek bir yapıya sahiptir (Narwal, 2018, s. 977). Hiciv/parodi haberler, yalan haberin yaygınlaşmasında bir rolü olmasına rağmen aynı zamanda yalan haberler ile mücadele kapsamında kullanılabilir (Sinclair, 2020). Parodi haberlerin bu özelliği ise okuyucuları eğlendirirken aynı zamanda düşündürmeye sevk etmesinden oluşmaktadır. Bu yönüyle parodi/hiciv haberler, yalan haberden anlam olarak farklılaşmaktadır.

Yalan haberin diğer bir türü, “manipülatif içerikler” biçiminde ortaya çıkmaktadır. Bu tür içeriklerin özelliği, gerçek bilginin aldatma amacıyla farklı bir hikâye şeklinde oluşturulmasıdır (Narwal, 2018, s. 978). “Uydurma içerikler” gerçeklerden tamamen kopuk bir şekilde kurgulanıp (Zannettou, 2019, s. 4) yalan haber kapsamına girmektedir. Yalan haber aynı zamanda propaganda kapsamında da kullanılabilir (Habgood-Coote, 2019, s. 1034). Propaganda süreçlerinde kullanılan uydurma hikâyeler, politik amaçlar doğrultusunda insanları yanıltmayı hedeflemektedir (Zannettou, 2019, s. 4; Tandoc Jr, 2018, s. 146). Bu bağlamda yalan haber, farklı yanlış bilgi türlerinde yaygın bir şekilde ortaya çıkabilmektedir. Yalan haberin yükselişi ve yaygınlaşmasında sosyal medyanın önemli bir rolü bulunmaktadır. Dijitalleşme, haberin üretim, dağıtım ve tüketim süreçlerinin köklü bir biçimde dönüşmesine yol açmıştır. Sosyal medya, geleneksel haber endüstrisinin bir dağıtım kanalına dönüşmekle birlikte aynı zamanda yanlış bilginin yayılmasına da zemin hazırlamıştır.

Twitter ve Facebook sosyal medya platformları, yalan haberlerin platformlarında dolaşıma girdiğini kabul etmektedir. Bu platformlarda açılan sahte hesaplar, yanlış bilgiyi yaymada, bir fikrin desteklenmesi veya bir fikre saldırılması noktasında insanların karar verme süreçlerini etkileme amacını taşımaktadır (Atodiresei, 2018, s. 451). Sosyal medya platformları, haber toplayıcıları ve arama motorları tarafından kullanılan algoritmalar, kullanıcıların sitelerde veya uygulamalarda kalmasını sağlamak amacıyla otomatik olarak içerik önermektedir. Bireylerin, önerilen içeriklere maruz kalması ise yankı odasına veya filtre baloncuklarının oluşmasına neden olmaktadır. İdeolojik ayrışmaya neden olan bu süreç homofiliinin oluşmasına zemin hazırlayarak farklı görüşlerle karşılaşma durumunda inanılan görüşle çelişen bilgilere değer verilmemesine neden olmaktadır (Yoo, 2007, s. 2). Sosyal medya platformlarının yalan haberle olan ilişkisi, platformların kullandığı algoritmalarla kaynaklanmaktadır.

Yankı odaları, sosyal medyada kullanıcıların farklı düşüncelerle karşılaşmasını sınırlayarak benzer düşünen insanların ortak düşünce ve anlatılar etrafında bir arada toplanmasına (Cinelli vd., 2021, s. 1) neden olarak yanlış bilginin hızlı bir şekilde yayılmasında

önemli bir role sahiptir. İnsanlar aynı zamanda teyitlenmiş içerikleri paylaşırken de kendi düşüncelerinden hareket etmektedir. Örneğin Shin ve Thorson'un çalışmasında (2017) partizan internet kullanıcılarının kendi adaylarını desteklemek veya diğer partilerin adaylarını karalamak amacıyla teyit edilmiş mesajları seçerek paylaştığı belirlenmiştir.

Yalan haberin teyit etme süreçleri ele alındığında yanlış bilginin teyit edilmemesinin çeşitli faktörleri bulunmaktadır. Okuyucular, "politik tükenmişlik", "ruh halinin iyi olmaması veya ilgisiz olma", "araştırmanın uzun süre alması", "mobil araçlarda araştırmanın zorluğu" ve "yanlış bilgi hakkında aşırı özgüven" gibi faktörlerden dolayı yanlış bilgiyi teyit etmeme yoluna gidebilmektedir (Geeng vd., 2020, s. 7). Okuyucuların yanlış bilgi ve haberleri teyit etmede yaşadığı güçlükler ve gazeteciliğin yalan haber karşısında yeterli tepkiyi gösterememesi, teyit organizasyonlarının yaygınlaşmasını beraberinde getirmiştir.

Bilgi Doğrulayıcılığı Kimliği

Doğrulama platformlarının ortaya çıkmasında "gazetecilik pratiklerindeki aşınma, kamunun yetkisiz kılınması, gelişen teknoloji ve sosyo-politik çekişme" gibi faktörler etkili olmaktadır (Amazeen, 2019, s. 555). Doğrulama platformları, meşruiyet kazanmakta (Lowrey, 2017, s. 377) ve kurumsallaşarak sosyal ve politik yaşamda önemli kurumlara dönüşmektedir.

Bilgi doğrulama kavramı kapsam olarak üç alanı etkileyebilme potansiyeline sahip görünmektedir. Kamu, politik aktörler ve gazetecilik alanlarında etkili olabileceği düşünülen bilgi doğrulamanın temel amacı toplumu bilgilendirmektir. Bilgi doğrulamanın politika üzerindeki etkisi, kamuoyunun doğru bilgilendirilmesiyle gerçekleşebilir. Gazetecilik kurumunun içinden doğan bilgi doğrulama, gazeteciliği etkileyerek alanda politikacıların sorumlu tutulmasına dikkat çekmektedir (Amazeen, 2013, s. 1-2). Graves ve Cherubini (2016) çalışmasında bilgi doğrulayıcılarının kimliklerini ortaya koymaya çalışmaktadır. 30 kurumla yapılan anket sonucunda kurumların yaklaşık dörtte üçü kendilerini "gazeteci" olarak tanımlamaktadır. Bilgi doğrulamanın temel amacını kamuoyunun bilgilendirilmesi olarak tanımlayanlar kendilerini gazeteci olarak benimsediklerini belirtmektedir. Bu anlamda bulgulara göre yurttaşlara bilgi sunma ve araştırmacı gazetecilik başlıklarında bilgi doğrulama alanı gazetecilikle örtüşmektedir (2016, s. 12-14).

Graves ve Cherubini (2016) çalışmasında bilgi doğrulayıcılarının kimliğinin ikinci kategorisi olarak reformcular ön plana çıkmaktadır. Reformcular olarak tanımlanan grup ise siyasi reform gündeminin bir parçası olarak aktivizm ile şekillenmektedir. Kurumların büyük çoğunluğu temel amaçları arasında "politikacıları sorumlu tutma" ve "kaliteli kamusal söylemi geliştirme" olarak gösterirken küçük bir grup "politika değişimi arayışını" seçmiştir Graves ve Cherubini, çalışmasında bilgi doğrulayıcılarının kimliğinin üçüncü kategorisi olarak kendilerini "uzman" olarak tanımlayan bir sınıf ortaya çıkmıştır. Bu grup tanımlanması zor bir kategori olmakla birlikte "kamu politikası uzmanları" olarak çerçevelenmektedir. Bu grubun yarıdan fazlası politikayı ve ekonomiyi bilgi doğrulayıcılar için ideal eğitim alanları olduğunu düşünmektedir (2016, s. 14-17).

Bilgi doğrulama pratikleri gazetecilik pratiklerinden farklılaşmaktadır. Örneğin Graves'in çalışmasında (2017a) bilgi doğrulayıcılarının çalışma pratikleri beş ana başlıkta toplanmaktadır. Bunlar; "doğrulanacak iddianın seçimi, konuşmacıya ulaşmak, yanlış iddiaların izini sürmek, uzmanlarla çalışmak ve çalışmanın gösterilmesi" şeklindedir. Haber değeri açısından "politik önem, izleyicinin ilgisi ve faydası" doğrulanacak iddianın belirlenmesini kapsamaktadır. İddiaların araştırılmadan önce sahibine ulaşarak teyit edilmesi zaman kazanma açısından ve iddia sahibine adil olma noktasında ön plana çıkmaktadır (2017a, s. 524-525). Graves'in (2017a) çalışmasında ulaştığı "yanlış iddiaların izini sürme" pratiği ise Google veya haber veritabanları gibi ortamlarda şüpheli iddiaları bulma sürecini içermektedir. Uzmanlarla çalışma pratiğinin sürekli bir problem teşkil ettiğini belirten Graves, tarafsız uzman

bulmanın zorluğuna dikkat çekmektedir. Son olarak “çalışmanın sunulması” pratiği şeffaflığı içererek kullanılan kaynakların okuyuculara aktarılmasını içermektedir (2017a, s. 526-528).

Bilgi doğrulayıcılığı kimliğinin belirlenmesine yönelik Singer’in (2021) yürüttüğü çalışmada bilgi doğrulayıcılığı kimliğinin en çok “yanlış bilginin düzeltilmesi” noktasında ön plana çıktığı belirlenmiştir. Benzer şekilde yurttaşların bilgili olmasını sağlamak, yurttaşların bilgiye olan güvenini güçlendirmek ve toplumda güçlülere sorumlu tutmak gibi değerler kimliğin belirlenmesinde önem kazanmaktadır. Öte yandan “sorunların tartışılmasını teşvik etmek” ve “düşünceler ve yurttaşlarla ilgili meselelerde genel bir tartışma zemini oluşturmak” bileşenleri kimliğin oluşumunda daha az belirleyici olmuştur (2021, s. 1935). Singer (2021), 2000’li yıllardan itibaren bilgi doğrulayıcıların gazeteciliğin ayrı bir formu olarak ortaya çıktığını belirterek 2020 yılına gelene kadar küresel ölçekte bilgi doğrulama kuruluşlarının arttığını söylemektedir. Ancak Singer, gerçekleri doğrulamanın gazeteciliğin özünde olan bir pratik olduğunu ifade etmektedir. Bu anlamda ona göre gazetecilerin hali hazırda yaptığı bir işin “bilgi doğrulayıcılar” olarak kavramsallaştırılan meslek tarafından ayrı bir uzmanlık alanı şeklinde ayrışması sorunsallaştırılmaktadır (2021, s. 1930). Öte yandan, bilgi doğrulamanın temelinde bir iddianın doğru veya yanlış olup olmadığına karar vermek yer almaktadır (Coddington vd., 2014, s. 399).

Objektiflik nosyonu, gazetecilik kurumunun önemli bir normunu oluşturmaktadır. Objektiflik, gazetecilerin sadece gerçeği aktarması gerektiği anlamına gelerek gerçekleri “değerler”den ayırıştırılarak sunulmasına karşılık gelir. Bu bağlamda objektiflik, gazetecilerin haber işinde “yorum katma”, “çarpıtma” ve haberin şekline müdahale etmeden çalışmasını sağlar (Schudson, 2001, s. 150). Gazetecilik ve doğrulama alanı karşılaştırıldığında iki profesyonelliğin de “doğruları aktarma” normunda kesiştiği görülmektedir. Bununla birlikte, gazeteciler haberleştirme süreçlerinde “ne söylenildiğini” doğru bir şekilde aktarmaya çalışırken bilgi doğrulayıcılar, daha çok bir demecin “doğruluğuna karar vermekle” ilgilenmektedir. Bu bağlamda, iki profesyonelliğin bu açıdan farklılaştığını söylemek mümkündür (Graves, 2017a; Graves, 2017b; Singer, 2021).

Bilgi doğrulama ve gazetecilik farklılaşmakla birlikte belirli noktalarda kesişebilmektedir. Singer’in (2018) çalışması bilgi doğrulayıcılarının geleneksel haber formatları açısından nasıl konumlandıklarına ilişkin veriler sunmaktadır. Bilgi doğrulayıcıların temel işlevi “medya okuryazarlığı, sivil katılımı, politik ve ticari çıkarlardan bağımsız olma, yöntem ve mesajın şeffaflığı” gibi konularda katkı hakkında gerçekleşmektedir. Aynı zamanda bulgular, bilgi doğrulayıcıların geleneksel gazeteciliğin bir uzantısı olarak işlev gördüğünü ve birçok açıdan gazeteciliği düzeltme noktasında önemli olduğunu göstermektedir (Singer, 2018, s. 1078). Mena’nın (2019) çalışmasında Amerika Birleşik Devletleri’nde bilgi doğrulama pratiklerinde farklı düzeylerde çalışan gazetecilerin bilgi doğrulama alanı hakkında ne düşündükleri incelenmiştir. Buna göre katılımcılar, bilgi doğrulamanın amacının kamuda önemli figürlerin ve kurumların demeçlerinin doğruluğunun değerlendirilmesini ve gazetecilik değerlerinin yükseltilmesi olduğunu düşünmektedir. Öte yandan bulgulara göre gazetecilerin büyük çoğunluğu, bilgi doğrulama ile aktivizm arasında net sınırların olması gerektiğini düşünmektedir (2019, s. 668).

Bilgi doğrulama alanı, aktivizmin yanı sıra partizan olmakla da ilişkilendirilebilmektedir. Rogerson’ın gözlemlerine göre (2014) bilgi doğrulama kuruluşları sundukları içeriklerde partizanlığı önlemek amacıyla “dengeyi” gözetmeyi çalışır. Bununla birlikte, bilgi doğrulama süreçlerinde iki farklı siyasi görüşten analiz edilen demeçlerin görece doğruluğuna ilişkin yapılacak sonuçlar, bir görüşün desteklendiğine ilişkin algıyı engellemeye yetmeyebilmektedir (Rogerson, 2014, s. 13). Bilgi doğrulama kuruluşları yapı itibarıyla farklılaşabilmektedir. Graves ve Cherubini (2016) bilgi doğrulama kuruluşlarını “haber odası modeli” ve “sivil toplum kuruluşu modeli” olarak iki gruba ayırmaktadır. Rogerson (2014) ise

bilgi doğrulama kuruluşlarının farklı alanlarda faaliyet gösterdiklerini belirtmektedir. Bilgi doğrulama kuruluşları, politik açıdan sağ, sol veya tarafsız olmakla birlikte politika, medya veya her konuda faaliyet gösterebilmektedir (2014, s. 5).

Bilgi doğrulama kuruluşlarının büyük çoğunluğu Uluslararası Doğruluk Kontrolü Ağının (International Fact-Checking Network, IFCN) imzalayıcısı durumundadır. Fonlama, kaynağın şeffaflığı, organizasyon ve yöntem konularında prensipler ve kodlar belirleyen IFCN (Singer, 2021, s. 1931) bilgi doğrulama kuruluşlarının profesyonelleşmesinde önemli bir role sahiptir. Eş deyişle, IFCN'ye imza atan doğrulama kuruluşlarının belirli ilkeler etrafında faaliyet gösterdiğini söylemek mümkündür.

Bilgi doğrulama pratiklerindeki zorluklar, bazı açılardan geleneksel gazeteciliğin karşılaştığı güçlüklerle benzetilmektedir. Bilgi doğrulayıcılarının kaynak ve zaman kıtlığı sorunu gazetecilik alanında da yaşanmaktadır. Hızın ön planda olduğu çalışma ortamı ve zaman darlığı, gazetecilerin yeteri kadar doğrulama yapmamasına neden olabilmektedir. Bu çalışma ortamı ise yanlış haberlerin yayınlanmasına sebebiyet verebilmektedir (Humprecht, 2020, s. 313-314). Zaman darlığı her ne kadar iki alan için önemli bir güçlük yaratsa da bilgi doğrulama alanında “hız”ın ön planda olmadığını söylemek gerekmektedir. Bununla birlikte kaynakların kıtlığı iki alan için de sorun yaratmaktadır.

Türkiye’de yalan haber ile ilgili yapılan çalışmalar, doğrulama platformlarının doğrulama pratiklerini incelemektedir. Erkan ve Ayhan (2018) çalışmasında Teyit.org doğrulama platformunu incelemiştir. Buna göre teyit.org tarafından doğrulanan 47 içeriğin incelendiği çalışmada 33 iddianın yanlış, 6 iddianın karma ve 8 iddianın doğru olduğu bulgulanmıştır (2018, s. 214). Yegen (2018) çalışmasında Doğruluk Payı ve Yalansavar doğrulama platformlarını incelemiştir. Platformların yalan haberleri nasıl doğruladığının incelendiği çalışmada Doğruluk Payının, siyasetçilerin demeçlerini verilerle karşılaştırdığını göstermektedir. Yalansavar platformu ise doğruladığı bir haber için bir program geliştirerek doğrulama sürecini hızlandırmıştır (Yegen, 2018, s. 109-112).

Çömlekçi (2019) çalışmasında Teyit.org ve Snopes.com doğrulama platformlarını incelemiştir. Ocak 2019 tarihinde yayınlanan içeriklerin incelendiği çalışmada Teyit.org’un doğruladığı haber başlıkları siyaset, haber güvenilirliği ve teyidi konusunda araştırma ve pratik bilgiler, ekonomi, toplumsal, ana akım medyadaki gazetecilik hataları, sağlık iletişimi, eğlence-magazin, göçmenlik, bilimsel ve eğitim şeklindedir (2019, s. 1556-1557). Ana akım medyada doğrulama platformlarının ve yalan haber kavramlarının Kasım 2016-Mayıs 2017 tarihlerinde nasıl yer aldığını inceleyen Kocabay Şener (2018) yalan haber kavramının medyaya yansadığını ancak bunların bilgilendirici içeriğe sahip olmadığını tespit etmiştir. Doğrulama platformlarının sınırlı sayıda medyada temsil edildiğini belirten Kocabay Şener, haberlerde daha çok küresel şirketlere ilişkin bilgilerin yer aldığını ifade etmektedir (2018, s. 370-371).

Bilgi doğrulama platformları, yalan haberlerin yükseldiği bir dönemde ortaya çıkarak bilgi düzensizliğinin azaltılmasını hedeflemektedir. Bu hedef doğrultusunda, toplumlarda doğru bilgi akışının sağlanması neyin doğru veya yanlış olduğuna karar verilmesiyle gerçekleştirilmektedir. Bu bağlamda, bilgi doğrulayıcılar doğrunun ne olduğunu saptama çabasında olan yeni bir uzmanlık alanı olarak biçimlenmektedir. Doğruları aktarma çabası, alanın gazetecilikle kesişmesini sağlamaktadır. Öte yandan, doğru ve yanlışın ne olduğuna karar verme yetkisinin alanda ön plana çıkması, bilgi doğrulama alanının farklılaşmasını sağlamaktadır.

Yöntem

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Araştırmanın deseni olarak “olgu bilim” kullanılmıştır. Olgu bilim, profesyonel bilgi doğrulayıcılığı kimliğinin belirlenmesi

“olgusunda ayrıntılı ve derinlemesine bir anlayış geliştirilmesi” (Yıldırım ve Şimşek, 2013, s. 78) amacıyla kullanılmıştır. Bilgi doğrulayıcılarının mesleklerini nasıl inşa ettikleri "benzer olgu ve durumları yaşayan bireylerin deneyimlerini ele alan olgu bilim" (Venegas ve Huerta, 2010, s. 158) aracılığıyla incelenmiştir. Bu bağlamda bilgi doğrulayıcıların kimliğinin oluşumunda “deneyimlerin özü ortaya çıkarılmaya” çalışılmıştır (Creswell, 2009, s. 13).

Çalışmada veri toplama tekniği olarak derinlemesine görüşme tekniği kullanılmıştır. Yarı yapılandırılmış derinlemesine görüşme tekniği kullanılarak katılımcılara açık uçlu sorular yöneltilmiştir. Aynı zamanda görüşmeler esnasında, gelişen yeni durumlar ışığında yeni sorular belirlenerek katılımcılara sorulmuştur (David ve Sutton, 2011, s. 121). Çalışmada geliştirilen sorular, pilot görüşme ile test edilmiştir.

Çalışmada örneklem olarak Teyit.org çalışanları belirlenmiştir. 2016 yılında kurulan Teyit.org, internette dolaşan şüpheli bilgileri doğrulamaktadır. 16.09.2021 tarihinde Teyit.org yöneticilerine mail atılarak çalışma hakkında bilgi verilmiştir. Teyit.org’un seçilmesindeki neden amaçlı örneklemidir. Teyit.org, bilgi doğrulama platformu olarak çalışmanın yanı sıra gazetecilik mesleğine benzer şekilde çalışan bir kurumdur. Dolayısıyla, Teyit.org, gazetecilik mesleği ile bilgi doğrulayıcılığı mesleğinin benzerliklerinin ve farklılıklarının ortaya konulması açısından faydalı olacağı varsayılarak belirlenmiştir. Yazışmalar sonucunda Teyit.org’un çalışanları ile online görüşme randevuları belirlenmiştir. Görüşmeler, online olarak 6.10.2021 tarihinde gerçekleştirilmiştir.

Amaçlı örneklem stratejisinin kullanıldığı çalışmada toplamda 3 bilgi doğrulayıcı ile görüşülmüştür. Amaçlı örneklem, araştırmacıya bilgi doğrulama konusunda bilgisi olan çalışanlara ulaşılmasında faydalı olacağı varsayımıyla kullanılmıştır. Dolayısıyla randevu alınırken çalışmanın kapsamına uygun katılımcıların belirlenmesine özen gösterilmiştir. Katılımcılardan ikisi kadın, biri erkektir. İki katılımcı, gazetecilik bölümünden mezun olmuşken diğer katılımcı İngilizce tercümanlık bölümünden mezun olmuştur. Görüşmelerin toplam süresi yaklaşık 63 dakikadır.

Çalışmaya dâhil edilen katılımcıların sayısının belirlenmesinde elde edilen verilerin derinliği ve zenginliği göz önünde bulundurulmuştur. Eş deyişle daha az kişiden daha zengin veri elde edilmesi amaçlanmıştır (Patton, 2018, s. 242-244). Örneklem büyüklüğünün bir diğer kriterini “doyum nokta”sı oluşturmuştur. Bu kriter ile çalışmaya dahil edilen katılımcılardan yeni bir bilgi gelmiyorsa örneklem sonlandırılabilir (Lincoln ve Guba, 1985, s. 202).

Verilerin analizinde “betimsel analiz” kullanılmıştır. Verilerin analizi süreci “betimsel analiz için bir çerçeve oluşturma, tematik çerçeveye göre verilerin işlenmesi, bulguların tanımlanması ve bulguların yorumlanması” şeklinde gerçekleşmiştir (Yıldırım ve Şimşek, 2013, s. 256). Verilerin betimsel analizi sürecinde ilk olarak birbiriyle ilişkili veriler kodlanarak başlıklar halinde toplanılmıştır. Oluşturulan bu başlıklar, çalışmanın temalarını oluşturmuştur. Elde edilen temalar; bilgi doğrulayıcılığı mesleğinin ortaya çıkışı, bilgi doğrulayıcılığı kimliği, bilgi doğrulayıcılığı mesleğinin dijital becerileri, bilgi doğrulayıcılığı mesleği ile gazetecilik mesleğinin benzerlikleri ve farklılıkları ve bilgi doğrulayıcılarının karşılaştığı güçlükler şeklinde olmuştur. Son olarak temalar altında işlenen veriler tanımlanarak yorumlanmıştır.

Çalışma kapsamında katılımcılara yöneltilen sorular şu şekildedir:

Kimliğin bileşenleri

1. Mesleğinizin yanlış bilgiyi doğrulama işlevi hakkında neler düşünüyorsunuz?
2. Mesleğinizde yer alan dijital beceriler hakkında neler düşünüyorsunuz?

3. Gazeteciliğin yalan haber karşısında karşılaştığı güven/meşruiyet krizi hakkında neler düşünüyorsunuz?
4. Mesleğimizin kamusal hizmet boyutu açısından okuyucuların bilgilendirilmesi hakkında neler düşünüyorsunuz?
5. Bilgi doğrulama süreçlerinde hız, objektiflik ve tarafsızlık konuları hakkında neler düşünüyorsunuz?
6. Bilgi doğrulayıcılarının karşılaştığı güçlükler nelerdir?

Bulgular

Çalışmanın bu bölümünde elde edilen bulgular, tanımlanarak yorumlanmıştır.

Bilgi Doğrulayıcılığı Kimliğinin Oluşumu

Bilgi doğrulayıcılarının profesyonel mesleki kimliğini ortaya koymayı amaçlayan bu çalışmada elde edilen bulgular “bilgi doğrulama” alanının yükselişinin yeni medya ortamında artan bilgi kirliliğiyle ilişkili olduğunu göstermektedir. Katılımcılar, internet ve sosyal medyanın yaygınlaşmasıyla birlikte enformasyon üretiminde yaşanan patlamanın yanlış bilgi miktarında artışa neden olduğunu düşünmektedir. K1, yeni medyanın yükselişi ve teknolojinin erişebilir olmasıyla yanlış bilgi miktarında artış meydana geldiğini belirtmektedir:

Tabii ki, internetin sosyal medyanın ortaya çıkışıyla ve gelişmesiyle bilgi dağıtımı ve bilgi yayılımı büyük ölçüde hızlandı. Teknoloji araçlarının ucuzlaşması hatta bedavalaşması bu içerik üretiminin artmasına yol açtı. Önceden gizli olan bilgi tüketimimiz sosyal medya sayesinde halka açık hale geldi. Bu da bilgi kirliliği ya da bilgi düzensizliği dediğimiz; kullanıcıların doğru bilgi ile yanlış bilgiyi ayırt etmesini güçleştiren bir internet ortamına sebep oldu (K1).

İnternet ve sosyal medya ortamında yaygınlaşan yanlış bilgi olgusu, kullanıcıların gerçek ile gerçek olmayan arasındaki ayrımı fark etmesini güçleştirmektedir. Katılımcılar, doğru bilgi ile yanlış bilginin ayrımındaki zorluğun artan yanlış bilgi yoğunluğundan kaynakladığını düşünmektedir:

Fact checking, teyitçilik, doğrulama dediğimiz şey bence bu dönemin 21. yüzyılın en önemli becerileri arasında. Dolaşıma sokulan bir iddianın doğruluğunu açık kaynaklara dayanarak ortaya koyma çabası diyebiliriz. Bilgi kirliliğinin, bilgi çokluğunun olduğu ortam, özellikle sosyal medya bilgi kirliliğinin yoğun olduğu bir yer. Dolayısıyla insanlar neyin doğru neyin yanlış olduğunu tayin edemez hale geldi diyebiliriz. Bilginin üzerindeki kontrolü bu kadar kaybettiğimiz bir ortamda yanlış bilgi de kendine yayılacak bir zemini rahatlıkla bulabiliyor (K2).

Yanlış enformasyonun yaygınlaşmasının bir sonucu olarak “bilgi doğrulama” alanı gazetecilik kurumundan ayrılarak farklı bir uzmanlık alanı olarak ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda, bilgi doğrulama kuruluşları ve bilgi doğrulayıcılar yanlış bilginin doğrulanması noktasında önemli bir ihtiyacın giderilmesi noktasında işlevseldir:

Yanlış bilginin yayıldığı bu ortamda güvenilir kaynaklara ulaşmak çok zor. Dolayısıyla bir içeriği doğrulamak ihtiyacı her zamankinden daha fazla oluyor. Biz teyitçiler olarak bu işlevi yerine getirmeye çalışıyoruz. Doğrulamanın araştırma, güvenilirliği teşvik etmede güçlü bir hizmet olduğunu düşünüyorum (K2).

Profesyonel bilgi doğrulayıcılığı kimliğinin temel bileşenini yanlış bilgi ve haberlerin doğrulanması oluşturmaktadır. Bu bağlamda gazetecilikle karşılaştırıldığında iki kurumun varoluşsal temelini hakikatlerin sunumu oluşturmaktadır. Bilgi doğrulama profesyonelliğinin bilgi doğrulama işlevi, özellikle kriz ve belirsizlik ortamlarında artışa geçen yanlış bilgi karşısında doğru bilgi üretimine geçmesi ise mesleğin kamusal hizmet bileşeninin zeminini oluşturmaktadır:

Yanlış bilginin ortaya çıktığı en yaygın zamanlar, en yaygın ortamlardan biri şeffaf bilginin olmadığı veya eksik olduğu anlardır. En son yaşadığımız krizlerden olan yangınlar sırasında bunlarla çok

karşılaştık. Bunun gibi kriz anlarında toplumun üzerindeki duygusal baskının yüksek olmasının şeffaf bilginin eksikliğiyle birleştiğinde derinliği olan açıklamalardan ziyade kullanıcılar kısa yollara başvurup kısa sonuçlara varmaya çalışıyor. Yangınlar sırasında herkesin bir itfaiye ortaya atmasının ve bir itfaiye bulmaya çalışmasının nedeni buydu (K1).

Kamusal hizmet bileşeni farklı alanlara hizmet edebilmektedir. Yanlış bilginin özellikle risk ve belirsizlik ortamlarında yaratabileceği zararların azaltılmasında doğrulama süreci kamusal hizmet işlevini güçlendirmektedir:

Teyitçiliğin yanlış bilgi miktarını azaltmada ve onun vereceği zararı en aza indirme noktasında önemli olduğunu söyleyebiliriz. Yanlış bilgi, karar verme süreçlerimizi etkiliyor, demokrasiye zarar veriyor. Bizi yanlış yönlendiriyor. Gerçek hayatta fiziksel şiddeti de ortaya çıkaran bir sorun oluyor. Yanlış bilgi kendi halinde zararsız gibi görünebilir ancak tüketildiğinde sorunlara neden olabiliyor (K2).

Bilgi doğrulama uzmanlığının kamusal hizmet boyutunun gazeteciliğin doğruları kamuya sunma göreviyle kesişmektedir. Öte yandan gazetecilik doğruları aktarmaya çalışırken bilgi doğrulayıcılar, neyin doğru neyin yanlış olduğu konusunda karar verme noktasında daha fazla sorumluluk üstlenmektedir:

...Gerçekten başından itibaren insanlara bizim yapabileceğimiz şey en basit haliyle doğru bilgi verebilmek olmalıydı. Çünkü bir halk sağlığı tehdidi (Covid-19) var. Bir tarafta insanlar, işte doktor olduğunu iddia eden kişiler, işte efendim aşı olmayın ölürsünüz. İlaç almayın bilmem ne krizi geçirirsiniz. Hayır, bunların bilimsel dayanakları yok. Dayanakları olmadığı için, insanlar da pandemiyle ilgili bilgiye sahip olmadıkları için, haliyle insanlar inanmayı tercih edebiliyorlardı. Ama burada Teyit'in en büyük kamusal hizmet görevi, kesinlikle insanlara daha aydınlatılmış, insanların okuduklarında daha anlaşılabilir bilgiler sunmuş olması ve tabii bu bilgileri birden fazla kaynaktan sunmuş olmasıydı...(K3)

Bilginin yanlış veya doğru olup olmadığına karar verebilme otoritesi, bilgi doğrulama uzmanlığını, gazetecilikten farklılaştırmaktadır. Bilgi doğrulama aynı zamanda internet ortamında kutuplaşma ve nefret söyleminin yanlış bilgi üzerinden yayılmasıyla mücadele etmek açısından kamusal hizmet görevini üstlenmektedir:

Bilgi bombardımanı tehdidi altında yaşadığımız yüzyıl. Doğrulama işi okuyucuların, internet kullanıcılarının doğru bir şekilde bilgilendirilmesi açısından önemli. ... Doğru bilgilendirme, bilgi yığınları arasında güvenilir olanı tayin etmek açısından doğrulayıcılar, yol göstericiler olarak kamusal hizmeti yerine getiriyor. Özellikle kriz ve belirsizlik anlarında insanlar bilmeye ihtiyaç duydukları için orada yanıltıcı içeriklere daha açık hale geliyorlar. Dolayısıyla burada kamu yararı noktasında doğrulama önem kazanıyor. Doğrulama karar süreçlerinde kamu için önemli ve netleştirilmeye ihtiyacı olan bir konu olmalı. Kutuplaşmaya neden olacak, nefret söylemini yaygınlaştıracak bir durum söz konusu olduğunda onu çok yaygınlaştırmamak gerekiyor. İddiaları doğrulama süreçlerinden geçirirken bunu da göz önünde bulundurmak gerekiyor (K2).

Bilgi doğrulama süreçlerinin büyük çoğunluğu dijital ortamlarda gerçekleştiği için gazetecilikte olduğu gibi doğrulayıcıların sahaya inmesine gerek kalmamaktadır. NASA'nın güncel yangınları gösteren firmas aracı ve güncel uydu görüntülerini sağlayan sentinel-hub gibi dijital araçlar doğrulayıcıların kullandığı araçlar arasındadır. Bu bağlamda, internet ortamındaki yaygın yanlış bilgilerin teyit edilmesinde çoğunlukla dijital doğrulama araçları kullanılmaktadır. Video, görsel ve yanlış bilgilerin teyit edilmesinde doğrulayıcılar, sıklıkla Google gibi arama motorlarını kullanmaktadır. Arama motorlarının doğru komutlarla kullanılması gibi becerilerin geliştirilmesi yanlış bilgi kaynağına ulaşmada doğrulayıcılara kolaylık sağlamaktadır. Benzer şekilde online haritalar, deprem ve sel gibi felaketlerde ortaya çıkan yanlış bilgilerin kontrol edilmesinde etkili araçlar olmaktadır.

Katılımcılar internet ortamında dijital becerilerinin belirli bir düzeyde olması konusunda hemfikirlerdir. Bununla birlikte, açık kaynaklara ulaşabilme becerisi, elde edilen bilgilere şüpheyle yaklaşılması, birden fazla kaynaktan teyit edilmesi ve elde edilen bilgileri analiz edebilme becerisi bilgi doğrulama süreçlerinde edinilmesi gereken becerilerdir. Katılımcılar, şeffaflığın sağlanması amacıyla internet kullanıcılarına kaynaklara ulaşırken hangi dijital

araçları kullandıklarını açık bir şekilde anlatarak aynı zamanda kullanıcıların dijital okuryazarlığının artmasını hedeflemektedir.

Objektiflik ve tarafsızlık, gazeteciliğin ve bilgi doğrulama alanının ortaklaştığı bir konudur. Gazetecilikte olduğu gibi objektiflik ve tarafsızlık, bilgi doğrulama süreçlerinde önemli bir bileşen olarak ortaya çıkmaktadır. Bilgi doğrulama süreçlerinde, doğrulanacak iddiaların seçiminde yaygınlık, aciliyet ve önemlilik gibi kriterler doğrulayıcılar tarafından tarafsızlığın sağlanması noktasında yol gösterici olmaktadır. Bununla birlikte IFC, doğrulama kuruluşlarını tarafsızlık, şeffaflık ve objektiflik konularında denetlemektedir:

Sitemizin yayın ilkeleri kısmında belirttiğimiz üzere kanıtlanmış gerçekler ve doğru bilgi asıl hedefimiz. Bu yüzden yanlış davranmamız bilgiyi aktarma konusunda mümkün değil. Öte yandan hangi bilgileri teyit edeceğimiz konusunda yaygınlık, yanlış bilginin oluşturabileceği tehlike gibi çeşitli kriterlerimiz bulunuyor. International Fact-checking Network, Uluslararası Doğruluk Kontrolü Ağı'nın ilkelerinin imzacısıyız. Ağın; tarafsızlık, yansızlık ve şeffaflık gibi çeşitli maddeleri olan bir ilke kılavuzu var. Bu imzacıların hepsi gibi, dünya çapında yüzden fazla imzacısı olan bir kuruluş. Hepsi gibi biz de her yıl IFC'nin bağımsız denetçileri tarafından tarafsızlık ve şeffaflık konularında denetleniyoruz (K1).

Bilgi doğrulayıcıların, tarafsızlığı iddiaların kim tarafından üretildiğinden daha çok iddiaların ne kadar yaygın olduğu üzerinden şekillenmektedir. Bu anlamda, bilgi doğrulama süreçlerinde hangi toplumsal grubun hangi yanlış bilgiyi yaydığı arka planda kalmaktadır:

Genel olarak şöyle bir durum var. Bize gelen şüpheli bilgilere baktığımızda herhangi bir şey ayrımı olmuyor. Bunu bir grup söylemiş, bunu bambaşka bir grup söylemiş bunu doğrulayalım bunu yanlışlayalım böyle bir şey söz konusu değil. Metodolojik olarak herkese aynı yerden bakıyoruz. Kimin ne şüpheli [bilgi] yaydığından çok yani bunu a kişisi ya da a grubu yaymış demekten çok bu çok yayılmış ve buna inanan bir grup var demek bizim için önemli. O yüzden tarafsız ve kesinlikle objektif bir yerden yaklaşıyoruz. Bütün meselemiz çok acil bir konu mu ya da viralitesi ne kadar yaygın ve ne kadar önemli (K3).

Bilgi doğrulama alanı, gazeteciliğe benzer şekilde objektifliği pozitivizm üzerinden inşa etmeye çalışmaktadır. Olgusal gerçeklere dayalı yapılan doğrulama süreçleri asılsız iddiaların çürütülmesi noktasında bilgi doğrulama uzmanlığının temel bileşenini oluşturmaktadır. Aynı zamanda, tarafsızlığın sağlanması amacıyla politik ve ekonomik çıkarlardan uzak durmak doğrulayıcıların önem verdiği konular arasındadır:

Tarafsızlık ve objektiflik meselesi tabii ki doğrulama süreçlerinde de önemli. Doğrulama, tarafsız, objektif adı üstünde doğrulara bağlı idealler etrafında inşa edilmeli. Olgusal gerçeklere bağlı kalmak, belirli çıkarlardan ekonomik siyasi vs. çıkarlardan baskılardan azade olmak aslında. Evet doğrulama yapan kişilerin de belirli yanlışlıkları var ama burada gerçeklere bağlı kalmak ön planda olmalı. Daha tarafsız olmak politik ön yargılardan arınmış olmak, bir teyitçi doğrulamasını belirli bir tarafa yoğunlaştırmamalı (K2).

Tarafsızlık konusunda, katılımcılar farklı düşünebilmektedir. Örneğin K3'e göre mülteciler gibi bazı grupların önceliklendirilmesi tarafsızlığa zarar veren bir olgu değildir. Ona göre yanlış iddiaların daha fazla zarar verebileceği grupları, ön plana almak objektiflik ve tarafsızlığa zarar vermemektedir:

Ama mesela şey taraf. Bunu taraf olarak düşünmek doğru mu bilmiyorum ama mülteci konusu dediğim gibi aniden orayı hissedebilirsiniz. Suriyelilerle ilgili ya da Afganlarla ilgili mesela orada yanlış bir bilgi yayılmaya başlayacak. Siz orayı takip ediyorsunuz zaten. Orada mesela çok yaygın olmasa bile belki inisiyatif alıp ya bu yayılmaya başladı deyip aslında taraf olmak değil bu ama önceliklendiriyorsunuz. Yani yoksa yine tarafsızlık var. Yine objektif olarak değerlendiriyorsunuz. Fakat ayrıcalıklı gruplar önceliklendirilmesi gereken gruplar olduğunda bazen önceliği değiştirmek gibi bir şey söz konusu olabiliyor (K3).

Mülteciler, yanlış bilginin yaygınlaşmasında sıklıkla kullanılan gruplar arasındadır. Bu anlamda K3'ün taraf olmak olarak kavramsallaştırdığı süreç asılsız iddiaların seçilmesinde yaygınlık veya aciliyet kriterlerine bağlanabilir. Öte yandan K2'ye göre bilgi doğrulayıcılar, savunuculuk yapamaz:

Savunuculuğu kesinlikle yapamaz. Bir tarafın sesine, anlatısına yer veremez. Tarafsızlık ve objektiflik olgulara bağlı olmak, bir şeyi olduğu gibi aktarmak önemli. Çünkü yaptığımız iş güven inşa etmek ve güvenilir bir kaynak olmayı başarmak. Ben güvenin hep kapsayıcılıktan geçtiğini düşünüyorum ve o yüzden tarafsız ve objektif olmak önemli. Görüneni, kanıtları olduğu gibi aktarmaya çalışıyoruz (K2).

Hız, gazetecilik pratiklerinde belirleyici bir konumda iken katılımcılar, bilgi doğrulama süreçlerinde hızın öncelikli olmadığı konusunda hem fikirdir. Bu anlamda, tarafsızlık ve objektiflik konusunda bilgi doğrulama alanı, gazeteciliğin temel prensiplerinden faydalanırken hız konusunda farklılaşmaktadır:

Bir yanlış bilgiyi araştırmaya ayırdığımız süre, o yanlış bilgiyi üreten veya yanlışlıkla yayan insanların ayırdığı süreden daha fazla. Daha fazla zaman ayırıyoruz. Doğrulama süreçleri çok zaman isteyen bir süreç. Nitelikli bir araştırma yaparsak hız çok ön planda olmamalı (K2).

Katılımcılar, doğrulama süreçlerinin dikkatli bir şekilde yapılması gerektiğini düşünerek hızın hatalara sebebiyet verebileceğini düşünmektedir. Dolayısıyla bir iddianın doğrulanma sürecinde birden fazla kaynağa ulaşılamadığı zamanlarda hızın bir önemi kalmamaktadır:

Hız bizim için çok önemli bir noktada değil. Özellikle önceliğimiz olmadığını söyleyebilirim. Yoksa tabii ki önemli. Teyit'in bir metodolojisi var. Bu metodolojide bizim amacımız şüpheli bilginin ne kadar yaygın olduğuna bakıyoruz önce. Sosyal medyada, internette ne kadar yaygın? Çok yaygın ve bir anda herkesin konuştuğu bir şey haline geliyorsa biz orada hızlı olmak zorundayız. Fakat bizim şöyle bir durumumuz var. Hızlı olurken güvenmediğimiz kaynaklara başvuramayız ya da bir kaynak bulduk; ikinci bir kaynağı bulamadıysak biz o yazıyı basamayız. Teyit, burada hızdan dolayı yanlış ya da bir eksik vermemekle yükümlü aslında (K3).

Bilgi doğrulayıcılar, kriz ortamlarında daha hızlı olmaları gerektiğini düşünmektedir. Öte yandan kanıtların elde edilmediği zamanlarda veya kaynakların eksik kaldığı durumlarda bilgi doğrulayıcılar, analizlerini yayınlamama yolunu seçmektedir:

Bilgiyi doğrulama işini yapan kuruluşlar olarak bizim de hızlı davranmamız önemseydiğimiz bir konu. Ama hiçbir zaman bir numaralı kriterimiz değil. Elbette kriz anları gibi durumlarda elimizden geldiği kadar hızlı davranıyoruz. Çünkü çok hızlı bir bilgi yayılmış oluyor ve yanlış bilgi oranı çok daha büyük oluyor. Ama önceliğimiz her zaman doğru bilgiye ve sağlam kanıtlara ulaşmak. Yeterli kanıtımız yoksa ne kadar hızlı davranırsak davranalım herhangi bir analiz yayınlamıyoruz. Önceliğimiz hızlı bilgi sunmak değil doğru bilgi sunmak (K1).

Bilgi Doğrulama Alanında Karşılaşılan Güçlükler

Bilgi doğrulama alanında karşılaşılan güçlükler ele alındığında katılımcılar, doğrulanması gereken yanlış bilgi miktarının çok fazla olduğunu düşünmektedir. Bu bağlamda doğrulayıcılar, yanlış bilginin tamamının doğrulama kuruluşları tarafından doğrulanmasının mümkün olmadığını söylemektedir. Bu güçlüğü ortadan kaldırılması amacıyla, doğrulayıcılar analizlerinde aynı zamanda medya okuryazarlığı veya dijital okuryazarlık alanlarında internet kullanıcılarının beceriler kazanması amacıyla kaynaklara nasıl ulaştıklarını belirtmektedir. Doğrulayıcılar, açık kaynaklara hangi dijital araçlarla ulaştıklarını kullanıcılara aktararak onların da bu becerileri kazanmasını hedefleyip yanlış bilgi ile mücadeleyi daha geniş bir zemine yaymayı planlamaktadır.

Bilgi doğrulama süreçlerinde yaşanan diğer bir güçlük kaynaklara ulaşmada yaşanan sıkıntılardır. Doğrulama süreçlerinde kurumların şeffaf olmaması veya eksik bilgi paylaşması doğrulama süreçlerinin tamamlanmasını engelleyebilmektedir. Yanlış bilginin doğru bilgiye kıyasla daha fazla hızlı yayılması bir diğer önemli problemdir. Kullanıcılar, asılsız iddiaları doğrulama süreçlerinin tamamlanıp doğru bilginin yanlış bilgiyle yer değiştirmesinin güç olduğunu düşünmektedir. Buna göre doğrulama süreçleri daha tamamlanmadan yanlış bilgi kalıcı hale gelebilmektedir.

Bir diğer önemli güçlük bazı bilgilerin tamamen uydurma olmasıdır. Bu uydurma bilgilerin herhangi bir dayanağı olmadığı için veya herhangi bir kaynağı olmadığı için doğrulama süreçleri zorlaşabilmektedir. Kullanıcılara göre aynı zamanda gündemin hızlı bir şekilde değişmesi, yanlış bilgilerin takip edilmesini güçleştirmektedir.

Katılımcılar, okuyucuları ve internet kullanıcılarıyla olan ilişkilerinde bazı güçlüklerin bulunduğunu belirtmektedir. Örneğin K2, yanlış bilgilerin daha dikkat çekici olduğunu ve duygulara hitap ettiğini düşünmektedir. Ona göre yanlış bilginin bu yönü, insanların yanlış bilgiyi daha kolay bir şekilde benimsemesine ve yaygınlaştırmasına yol açmaktadır. Bu bağlamda ona göre insanların inandıkları yanlış bilginin değiştirilmesi sanıldığı kadar kolay değildir:

Doğruladığımız içerikler, gerçekten doğru bir kitleye ulaşabiliyor mu veya en önemlisi gerçekten onları ikna edebiliyor muyuz? Bu bir zorluk bence. Çünkü onları tüketen insanlara ulaşmak ve ikna etmek; olgusal bir gerçeklik sunuyoruz ve onlar gerçekten bunu kabul edip bu yanlış diyebildi mi? Bunu ölçmek de çok zor. Paylaştığımız içeriklere gelen yorumlara baktığımızda bazen çok da kabul etmediklerini görüyoruz. Aslında bu biraz post truth kavramıyla hakikatin önemsizleşmesiyle açıklanacak bir şey. Artık yanlış bilgiye verdiğimiz yanıt bireyler olarak özellikle bilinçli değilse bu konuda olguların ön planda olmadığı duyguların ön planda olduğu, bir bilgi ön yargılarımıza hitap ediyorsa kendi dünya görüşümüze uyuyorsa onun yanlış olması yanıltıcı olması insanlar için fark etmiyor. Dolayısıyla bu durum doğrulayıcılar için böyle bir zorluk oluşturuyor (K2).

K3 ise yayınladıkları analizler sonrası sosyal medya ortamında kullanıcıların tepkilerini takip ettiklerini belirtmektedir. Kullanıcıların yaptığı olumlu veya olumsuz yorumların takip edilmesi, doğrulama kuruluşlarına olan ihtiyacın olup olmadığı konusunda bir gösterge sunmaktadır. Bu bağlamda, K2'ye göre Teyit.org gibi doğrulama kuruluşlarına olan ihtiyaç güncel olup gelecekte de olmaya devam edecektir.

K1, kullanıcılarla olan ilişkilerinde diğer bir konunun inandırıcılık olduğunu söylemektedir. Buna göre okuyucular sosyal medya üzerinden Teyit.org'un kim tarafından teyitleneceğini sormaktadır. Buna cevap olarak K1, Teyit.org'un analizlerinde kullandığı açık kaynaklara nasıl ulaştıklarını belirterek kullanıcıların bu kaynaklar üzerinden teyit edebileceğini söylemektedir. K1'e göre bilgi doğrulama süreçlerindeki önemli bir zorluk, WhatsApp gibi kapalı mesajlaşma uygulamalarında dolaşıma sokulan yanlış bilgilerin görülememesidir. Eş deyişle, bu uygulamalarda, dolaşıma girilen yanlış iddiaların tespit edilememesi doğrulamanın yapılmasını engellemektedir.

Bilgi Doğrulama Alanının Gazetecilikle Kesiştiği Noktalar

K2, gazetecilerle ortak noktalarının doğrulama olduğunu belirtmektedir. Ona göre gazeteciler ve bilgi doğrulayıcılarının insanları doğru bilgilendirmesi iki mesleğin ortak özelliği olarak ön plana çıkmaktadır.

Önceki sorularda verdiğim yanıtta da ufak değinmişim sanırım, doğrulama zaten gazeteciliğin merkezinde yer alan, haber odalarından çıkmış bir pratik. Dolayısıyla bir gazetecilik uygulaması olarak 'doğrulamanın' bilgi doğrulayıcı olarak pratikte ortaklaştığımız nokta olduğunu söyleyebilirim. Gazeteciler de karşılıklarına çıkan her bilgiyi teyit etmek zorunda. Çevrimiçi dünyada da sürekli yanlış bilgilerin yayıldığını düşünürsek, gazeteciler ve teyitçilerin yanlış bilgiyle mücadelede ortak saiklerle hareket etmesi beklenir. Gazeteciler de teyitçiler gibi yanlış bilgileri yaygınlaştırmaktan kaçınmalı, bilgiyi teyit etmeli ve kaynaklarıyla net bir biçimde aktarmalı. Çünkü gazetecilerin ve teyitçilerin ortak hedefi insanları doğru bilgilendirmek; bilgi doğrulama da bu amaçla bir iddianın doğruluğunu şeffaf yöntemler ve kaynaklarla ortaya koymaya çalışıyor diyebiliriz (K2).

K3, K2 ile benzer bir noktada durarak iki mesleğin benzerliğine dikkat çekerek kendisini aynı zamanda gazeteci olarak hissettiğini belirtmektedir. Ona göre bilgi doğrulama faaliyetleri yapılırken aynı zamanda gazetecilik de yapılmaktadır. K3'e göre hazırladığı dosya analizlerinin kapsamı dosya haberlere girmektedir:

İkisi de yani gazeteci de diyorum kendime. Ama fact checker dediğimiz bilgi doğrulayıcı teyitçi olarak Türkçeleştirdiğimiz şeyi de kullanıyorum. Teyit.org'un içinde benim yazdığım dosya haberler oluyor. Dosya analizleri oluyor mesela. Açık konuşmak gerekirse ben o yazıyı bugün herhangi bir ana akım gazetede ya da televizyonda yapamam. Burası zaten bana bu özgürlüğü tanıyan bir yer olduğu için ben onun bir gazetecilik faaliyeti olduğunu söyleyebiliyorum. Ben Afganistan'dan Van üzerinden geçen kişilere dair çatır çatır haber yani bakın bunlar geçiyor, elimdeki kanıtlarla söyleyebiliyorum. O yüzden bence ben gazetecilik de yapıyorum aynı zamanda. Ama gazeteciliğin yanında ya da onunla paralel giden fact checkerlık dediğimiz, teyitçilik ya da bilgi doğrulayıcılığı dediğimiz bir iş de yapıyorum (K3)

Katılımcılar, yalan haberin yükselişiyle birlikte gazeteciliğin bir meşruiyet krizi yaşadığı konusunda hemfikirdir. K1'e göre haber endüstrisinin daha fazla tık almak amacıyla daha hızlı davranması yanlış bilgilerin yaygınlaşmasına neden olabilmektedir. Bu bağlamda yeni medya ile birlikte gazeteciliğin yaşadığı finansal kriz, gazetecilik kurumunun hata yapmasına neden olabilmektedir:

Sahte ya da yanlış haber ve bilgilerin arkasında çeşitli motivasyonlar olabiliyor. Yanlış bilgi her zaman kasıtlı olarak yayılmıyor. Kasıtsız da olabiliyor. Ama aynı zamanda propaganda aracı olarak da kullanılabilir. Çoğu zaman tabii ki haber kuruluşları tık almak için hızlı davranmak adına doğrulamadan bazı bilgileri yayımlayabiliyor. Bu da tabii ki doğal olarak kullanıcılarda güven eksikliğine sebep oluyor; şüpheye sebep oluyor. Bu noktada bizim gibi doğrulama kuruluşlarının yaptığı şeyler kıymetli. Ancak haber kuruluşlarının da yapması gereken kısa vadeli kazançlara odaklanmak yerine kendilerine güven duyabilecek kitleler oluşturmak. Bunun yolu da tabii ki açık, şeffaf ve doğru bilgiden geçiyor. Güven konusunda bir diğer konu clickbate dediğimiz tık tuzağı haber başlıkları. Kuruluşların tık almak amacıyla koyduğu bu başlıklar kullanıcıları artık rahatsız etmeye başladı (K1).

K3 de benzer şekilde yalan haberin yükseldiği dönemde gazeteciliğe olan güvenin aşındığını belirtmektedir. Ona göre medyanın sahiplik yapısı, dijital beceriler, hız ve tık kaygısı gibi etmenler gazeteciliğin yalan haber karşısında verdiği mücadeleyi sekteye uğratmaktadır:

Temelde gazetecilerin zaten yapması gereken şey kaynağı sorgulamak ve bir şekilde o kaynağın güvenilir olmasını sağlamak iken maalesef artık hem sahiplik yapısından ötürü hem de gazetecilerin yeterince o profesyonel ortam içinde bulunamıyor olmalarından, belki sahaya çıkamıyor olmalarından, belki de teyitçilikten dijital becerilerinden bir miktar maalesef yoksun olmalarından, hız meselesi, tık kaygısı gibi etkenler var. Maalesef ister istemez gazeteciler, bir şekilde yanlış ya da yalan demek istemiyorum ama yanlış habere bir geçit veriyorlarmış gibi bir durum ortaya çıkıyor. Teyit de ortaya çıkan şüpheli yanlış bilgileri kaynağa giderek sorgulamaya çalışıyor (K3).

Özetle bilgi doğrulayıcılar, mesleki kimliğinin inşa sürecinde gazetecilik alanından beslenmektedir. Bilgi doğrulama alanının ortaya çıkışı yalan haberin yükselişine denk gelmektedir. Bu bağlamda bilgi doğrulayıcılar, gazetecilik alanının baş etmekte zorlandığı yalan haberlerin doğrulanması amacıyla hareket etmektedir. Bilgi doğrulama alanı, doğruların aktarılması noktasında gazetecilikle benzeşmektedir. Öte yandan dijital beceriler ve hız konusunda gazetecilik alanından farklılaşmaktadır.

Sonuç

Profesyonel bilgi doğrulayıcılığı kimliğinin belirlenmesinin amaçlandığı bu çalışmada elde edilen bulgular, bilgi doğrulama uzmanlığının hakikat ötesi dönemde yalan haberin yükselişiyle birlikte kurumsallaştığını göstermektedir. Gazetecilik kurumunun önemli bir bileşeni olan haber kapsamında elde edilen bilgilerin en az iki kere teyit edilmesi pratiği, yanlış bilgi miktarının artması sonucunda haber odalarından bilgi doğrulama platformlarına geçiş yapmıştır. Eş deyişle, haber odalarının önemli bir pratiği olan bilginin teyit edilmesi pratiği, bilgi doğrulayıcıların odak noktası haline gelmiştir.

Kamusal alanda doğru bilgi dolaşımını hedefleyen bilgi doğrulama kuruluşları “yanlış bilginin” doğrulanmasını gerçekleştirerek var olan bir uzmanlığın güçlenmesi şeklinde kavramsallaştırılmaktadır. Habere olan güvenin tartışıldığı ve gazetecilik kurumunun meşruiyetinin sorgulandığı bir dönemde “bilgi doğrulayıcılar”ın mesleki kimliğinin en önemli bileşenini yanlış bilginin doğrulanması oluşturmaktadır. Bu bağlamda, bir mesleğin

tanımlanmasında belirleyici olan kamusal hizmet işlevi bilgi doğrulayıcılığı kimliğinde yanlış bilgi ve sahte haberlerin teyit edilmesi şeklinde belirginleşmektedir. Yanlış bilginin doğrulanması gazetecilik alanının “gerçekleri aktarmak” bileşeni ile benzeşmektedir. Bu bağlamda, bilgi doğrulayıcılar “gerçekleri aktarma” noktasında gazetecilik kimliği ile benzerlik göstermektedir. Öte yandan gazetecilik doğru bilgileri aktarma çabasıyla yanlış bilgi doğrulayıcılar aynı zamanda neyin doğru neyin yanlış olduğu konusunda daha fazla sorumluluk üstlenerek gazetecilik kimliğinden farklılaşmaktadır.

Bilgi doğrulayıcılığı kimliğinin bir diğer önemli bileşenini “objektiflik ve tarafsızlık” oluşturmaktadır. Gazetecilik alanında olduğu gibi bilgi doğrulayıcılar objektiflik ve tarafsızlığın önemli olduğunu düşünmektedir. Bilgi doğrulayıcıların çalışma pratiklerinin büyük bir çoğunluğu dijital araçları kullanmakla ilgilidir. Bu anlamda gazetecilikten farklı olarak bilgi doğrulayıcılarının kimliğinin oluşumunda dijital doğrulama araçları konusunda uzmanlaşmak önem kazanmaktadır.

Çalışmada elde edilen bulgular, Singer’ın (2021) çalışmasında elde ettiği bulgular ile benzerlik göstermektedir. Singer’ın çalışmasında da ortaya çıktığı üzere bu çalışmada bilgi doğrulayıcıların mesleki kimliğini yanlış bilginin doğrulanması oluşturmaktadır.

Bilgi doğrulayıcılar, yanlış bilgi miktarının çok fazla olduğunu belirterek yalan haber ile mücadelede internet kullanıcılarının daha aktif olması gerektiğini düşünmektedir. Bu doğrultuda bilgi doğrulayıcılar, bilgi doğrulama süreçleri sonucunda yayınladıkları analizlerde hangi kaynaklara nasıl ulaştıklarını ve hangi dijital araçları nasıl kullandıklarını açık ve şeffaf bir şekilde belirtmektedir. Bu anlamda onlara göre bu tarz bir yaklaşım, internet kullanıcılarının dijital okuryazarlık becerilerinin oluşmasında ve gelişmesinde katkı sağlayacaktır.

Gazetecilikte önemli bir noktada duran “hız” unsuru bilgi doğrulama pratiklerinde önemli olmakla birlikte arka planda kalmaktadır. Katılımcılara göre zarar verme riski yüksek olan yanlış bilgilerin teyit edilmesinde hız bir baskı unsuru olabilmektedir. Bunun sebebi ise yanlış bilgi türünün daha hızlı yaygınlaşmasıdır. Ancak katılımcılar, bilgiyi birden fazla kaynaktan teyit etmedikleri sürece analizlerini yayınlamadıklarını belirtmektedir.

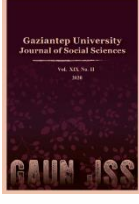
Bilgi doğrulama süreçlerinde çeşitli güçlükler bulunmaktadır. Bunların ilki yanlış bilgi miktarının çok fazla olmasıdır. Katılımcılara göre gündemin yoğun olması ve sürekli değişmesi gündemin takip edilmesini güçleştirmektedir. Aynı zamanda yanlış bilginin doğru bilgiden daha hızlı yayılması bir diğer önemli güçlüktür. Katılımcılar, doğruladıkları yanlış bilgilerin kalıcılaşabileceğini belirtmektedir. Bilgi doğrulama kuruluşlarının internet kullanıcılarıyla olan etkileşimleri ele alındığında katılımcılar, kullanıcılardan aldıkları geri bildirimlerin önemli olduğunu düşünmektedir. Geri bildirimler, doğrulanan bilgilerin nasıl karşılandığını göstermek noktasında işlevsel olabilmektedir. Son olarak bazı durumlarda kurumların kaynak paylaşmaması ve kapalı mesajlaşma gruplarında dolaşıma giren yanlış bilgilerin teyit edilememesi bir diğer güçlük şeklinde ortaya çıkmaktadır.

Kaynakça

- Amazeen, M. A. (2013). Making a difference: A critical assessment of fact-checking in 2012. *New America Foundation*, 1-40. <https://www.newamerica.org/new-america/policy-papers/making-a-difference/> (Erişim tarihi: 13.10.2021).
- Amazeen, M. A. (2019). Practitioner perceptions: Critical junctures and the globale mergence and challenges of fact-checking. *International Communication Gazette*, 81(6-8), 541-561.
- Atodiresei, C. S., Tănăselea, A., & Iftene, A. (2018). Identifying fake news and fake users on Twitter. *Procedia Computer Science*, 126, 451-461.

- Burkhardt, J. M. (2017). History of fake news. *Library Technology Reports*, 53 (8), 5-9.
- Creswel, J. W. (2009). *Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches*. (Third Edition). Los Angeles: SAGE
- Cinelli, M., Morales, G. D. F., Galeazzi, A., Quattrociocchi, W. & Starnini, M. (2021). The echo chamber effect on social media. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 118 (9), 1-8.
- Coddington, M., Molyneux, L., & Lawrence, R. G. (2014). Fact checking the campaign: How political reporters use Twitter to set the record straight (or not). *The International Journal of Press/Politics*, 19 (4), 391-409.
- Çömlekçi, M. F. (2019). Sosyal medyada dezenformasyon ve haber doğrulama platformlarının pratikleri. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 7 (3), 1549-1563.
- David, M. and Sutton, D. C. (2011). *Social research, An introduction*. London: SAGE.
- Erkan, G. ve Ayhan, A. (2018). Siyasal iletişimde dezenformasyon ve sosyal medya: Bir doğrulama platformu olarak teyit.org. *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, (29. Özel Sayısı), 202-223.
- Geeng, C. Yee, S. & Roesner, F. (2020, April). Fake News on Facebook and Twitter: Investigating How People (Don't) Investigate. In *Proceedings of the 2020 CHI conference on human factors in computing systems*, 1-14.
- Graves, L. and Cherubini, F. (2016). The rise of fact-checking sites in Europe. Reuters Institute for the Study of Journalism, University of Oxford.
- Graves, L. (2017a). Anatomy of a fact check: Objective practice and the contested epistemology of fact checking. *Communication, Culture & Critique*, 10 (3), 518-537.
- Graves, L. (2017b). *Deciding what's true*. Columbia University Press.
- Habgood-Coote, J. (2019). Stop talking about fake news!. *Inquiry*, 62 (9-10), 1033-1065.
- Humprecht, E. (2020). How do they debunk “fake news”? A cross-national comparison of transparency in fact checks. *Digital Journalism*, 8 (3), 310-327.
- Ireton, C. & Posetti, J. (2018). *Journalism, fake news & disinformation: handbook for journalism education and training*. Unesco Publishing.
- Kocabay Şener, N. (2018). “Doğruluk kontrol merkezi” ve “yalan haber” kavramlarına ilişkin içeriklerin medyada yansımalarının araştırılması. *Akdeniz İletişim*, (Özel Sayı), 355-373.
- Lincoln, Y. S. and Guba, E. G. (1985). *Naturalistic Inquiry*. London: Sage.
- Lowrey, W. (2017). The emergence and development of news fact-checking sites: Institutional logics and population ecology. *Journalism Studies*, 18 (3), 376-394.
- Mena, P. (2019). Principles and boundaries of fact-checking: Journalists' perceptions. *Journalism Practice*, 13 (6), 657-672.
- Narwal, B. (2018, October). Fake news in digital media. In *2018 International Conference on Advances in Computing, Communication Control and Networking (ICACCCN)* (pp. 977-981). IEEE.
- Patton, Q. M. (2018). *Nitel araştırma ve değerlendirme yöntemleri*. (Çev. Editörleri: M. Bütün ve S. B. Demir) (2. Baskı). Ankara: Pegem Akademi.

-
- Posetti, J. & Matthews, A. (2018). A short guide to the history of 'fake news' and disinformation. *International Center for Journalists*, 7, 1-19.
- Quandt, T., Frischlich, L., Boberg, S. & Schatto-Eckrodt, T. (2019). Fake news. *The international encyclopedia of journalism studies*, 1-6.
- Rogerson, K. (2014). Fact checking the fact checkers: Online verification organizations and the search for "truth". ECSM 2014 University of Brighton Brighton, UK 10-11 July 2014, 434.
- Schudson, M. (2001). The objectivity norm in American journalism. *Journalism*, 2 (2), 149-170.
- Shin, J. & Thorson, K. (2017). Partisan selective sharing: The biased diffusion of fact-checking messages on social media. *Journal of Communication*, 67 (2), 233-255.
- Sinclair, C. (2020). Parody: fake news, regeneration and education. *Postdigital Science and Education*, 2 (1), 61-77.
- Singer, J. B. (2021). Border patrol: The rise and role of fact-checkers and their challenge to journalists' normative boundaries. *Journalism*, 22 (8), 1929-1946.
- Singer, J. B. (2018). Fact-checkers as entrepreneurs: Scalability and sustainability for a new form of watchdog journalism. *Journalism Practice*, 12 (8), 1070-1080.
- Tandoc Jr, E. C., Lim, Z. W. & Ling, R. (2018). Defining "fakenews" A typology of scholarly definitions. *Digital journalism*, 6 (2), 137-153.
- Thornton, B. (2000). Themoonhoax: Debates about ethics in 1835 New York newspapers. *Journal of mass media ethics*, 15 (2), 89-100.
- Venegas, K. M. and Huerta, A. H. (2010). Urban ethnography: Approaches, perspectives and challenges. M. Savin-Baden and C. H. Major (Editörler) *New approaches to qualitative research: Wisdom and Uncertainty içinde* (s. 154-161). London: Routledge
- Wardle, C. & Derakhshan, H. (2017). Information disorder: Toward an interdisciplinary framework for research and policy making. Council of Europe, 27.
- Yegen, C. (2018). Doğru haber alma hakkı ve sosyal medya dezenformasyonunu doğruluk payı ve yalansavar ile tartışmak. *Erciyes İletişim Dergisi*, 5 (4), 101-121.
- Yoo, J. (2007). Ideological homophily and echo chamber effect in internet and social media. *Student International Journal of Research*, 4 (1), 1-7.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2013). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. (13. Baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Zannettou, S., Sirivianos, M., Blackburn, J. & Kourtellis, N. (2019). The web of false information: Rumors, fakenews, hoaxes, click bait, and various other shenanigans. *Journal of Data and Information Quality (JDIQ)*, 11 (3), 1-37.
-

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Yerel Seçimlerde Aday İmajı: Gaziantep Örneği

Candidate Image in Local Elections: The Case Of Gaziantep

Süleyman ŞAHAN^{a*} Yusuf CİNKARA^b

^aDr. Öğr. Üyesi, Gaziantep Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Reklamcılık Bölümü, Gaziantep/TÜRKİYE

ORCID: 0000-0001-5137-0317

^bÖğr. Gör., Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Pazarlama ve Reklamcılık Bölümü, Gaziantep/TÜRKİYE

ORCID: 0000-0001-9097-9600

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 14 Mart 2022

Kabul tarihi: 10 Temmuz 2022

Anahtar Kelimeler:

Siyasal İletişim,

Aday İmajı,

Seçmen Davranışı,

Yerel Seçim

ARTICLE INFO

Article History:

Received March 14, 2022

Accepted July 10, 2022

Keywords:

Political Communication,

Candidate Image,

Voter Behavior,

Local Elections

ÖZ

Siyasetin dönüşen yapısı içerisinde kişiselleşme ögesinin belirginleşmesiyle birlikte seçmen davranışlarının açıklanmasında en sık başvurulan kavramlardan biri de aday imajıdır. Aday imajı seçmenlerin karar verme süreçlerinin soyut ve kompleks görünümünü somutlaştırarak anlamlandıran bir kavram haline gelmiştir. Bu bağlamda araştırmanın amacı, seçmenlerin, aday imajını oluşturan faktörlerden hangilerinden etkilendiklerini ortaya koymaktır. Gaziantep ilinde 390 katılımcıyla gerçekleştirilen çalışmada Medya, İletişim, Kişisel özellikler, Tecrübe, Dış Görünüş, Parti ve Sosyo-Kültürel Özelliklerinden oluşan aday imajı ölçeği kullanılmıştır. Bu faktörler arasında aritmetik ortalama değer bakımından seçmenlerin en fazla önem verdiği faktör, adayın dürüst ve güvenilir olması, çalışkan olması ve samimi olması özelliklerinden oluşan Kişisel Özellikler'dir. Katılımcıların yerel seçimlerde tercihte bulunurken en az önem verdikleri faktör ise dış görünüş faktörüdür. Çalışmada seçmenlerin zihinlerindeki aday imajını oluşturan faktörleri algılayışlarının; onların cinsiyetine, yaşına, eğitim durumuna, gelirin, mesleğine, siyasal konumuna, ideolojik kimliğine, oy verdiği partiye, oy verme karar zamanına, oy verme gerekçesine, parti bağlılığına ve siyasal konulara ilgi düzeyine göre farklılaştığı tespit edilmiştir.

ABSTRACT

One of the conceptualizations that try to explain the voter behavior, with the individualization element becoming evident in the transforming structure of politics, has been the candidate image. Candidate image has become a concept that gives meaning by embodying the abstract and complex view of the voters' decision-making processes. In this context, the aim of the research is to reveal which of the factors that make up the image of the candidate are affected by the voters. The candidate image scale consisting of Media, Communication, Personal Characteristics, Experience, Appearance, Party and Socio-Cultural Characteristics was used in the study carried out with 390 participants in Gaziantep. Among these factors, the factor that voters give the most importance in terms of arithmetic mean value is Personal Traits, which consists of the characteristics of the candidate being honest and reliable, hardworking and sincere. The factor that the participants give the least importance while making a choice in local elections is the factor of Appearance. In the study, the perceptions of the factors forming the candidate image in the minds of the voters; It has been determined that they differ according to their gender, age, education level, income, profession, political position, ideological identity, the party they vote for, the time of voting, the reason for voting, their party affiliation and their level of interest in political issues.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: suleymansahan80@hotmail.com

EXTENDED ABSTRACT

Elections are one of the most important participation mechanisms that ensure the functioning of democratic political systems. Voters, who determine the cadres who will manage them for a certain period of time, are affected by many variables while making these decisions. Family, religion, social groups, party, ideology, cyclical developments and the media are actually just a few of the factors that determine the voting behavior of the voters, which takes place at the end of a very complex process. The image of the candidate and the candidate has become one of the important factors affecting the voting behavior of the voters, as the personalization element has become evident in the changing structure of politics. This study was carried out using an online survey method with 390 (180 females, 210 males) participants in order to reveal the factors that affect the voters while forming the candidate image in their minds. Participants were asked to rate the candidate's image on a 5-point likert scale (1=Very unimportant, 2=Insignificant, 3=Somewhat Important, 4=Important, 5=Very Important). Again in the study, questions about the socio-demographic and political characteristics of the participants were prepared. The political characteristics of the participants were evaluated with the questions of interest in political issues, party affiliation, voting decision time, political position, ideological identity, and the party voted in the 29 March 2019 local elections. The socio-demographic characteristics of the participants were discussed under the question titles of occupation, educational status, age, and gender. The data obtained from the field study was processed electronically using the SPSS 21 statistical package program. The study is based on the differentiation between dependent and independent variables. The dependent variable of this research is the factors that are effective in the formation of the candidate image. Independent variables are divided into two main groups. The first is the socio-demographic characteristics of the participants such as age, education, gender, occupation and income. The second is the political characteristics of the participants, which consist of party affiliation, interest in political issues, voting decision time, political position and ideological identities, and factors that are effective in voting. The differentiation between gender and candidate image factors was determined by T-test (Independent Samples T-Test). The differentiation between the other independent factors and the candidate image was revealed using One Way Analysis of Variance (ANOVA).

For the participants in the study, the most important factor affecting their voting decisions in local elections is the candidate herself/himself (%48.2). Again, nearly half (%42.8) of the participants in the study have already decided to vote before the elections. When the participants are considered in terms of their political characteristics; It can be said that their interest in political issues is at a high level (3.70) and their commitment to their party is at a medium level (3.13).

Candidate image scale, which is the dependent variable of the study, consists of Media, Communication, Personal Characteristics, Experience, Appearance, Party and Socio-Cultural Characteristics factors. Participants gave the most importance to the factor of personal characteristics in terms of mean value. The factor that explains the characteristics of the candidate, such as being honest and reliable, hardworking and sincere, is the factor that the voters consider most when voting for a candidate in local elections. The least important factor for the participants while voting in local elections is the factor of appearance. The factor, which consists of the candidate's external appearance (physical) impressive, the candidate's maturity, and the candidate's being a well-known personality, has the lowest value in the arithmetic mean among the factors included in the candidate image scale. In the study, a significant difference was found between gender and candidate image factors, which are among socio-demographic variables, only between communication and experience factor and gender. Looking at the mean, it is seen that women attach more importance to communication and experience factors than men. Communication and socio-cultural characteristics, which are among the candidate image factors, differ according to the age variable. Educational status, which is another socio-demographic variable, causes differentiation in all other factors except the socio-cultural characteristics factor. The income level of respondents to the research questions leads to differences in the importance given to communication, experience and party factors. Again, a difference was observed between the occupational variable of the participants and the factors of experience, party and socio-cultural characteristics. Another group of independent variables in the research is political characteristics. In this group, there is a difference between the ideological identities of the participants and the candidate image factors such as experience, appearance, party and socio-cultural characteristics. A differentiation was observed between the voting decision time of the participants, which is another political characteristic, and the communication and party factor of the candidate. The difference between the party voted for in the most recent local elections and the factors of media, personal characteristics, appearance, party, and socio-cultural characteristics draws attention. Another of the political characteristics of the participants is the factors that are effective in voting. In the analyzes made, it was concluded that there is a difference between communication, appearance, experience and party factors and the factors that are effective in voting. Again, a significant difference was found between the participants' level of interest in political issues and the factor of experience and appearance. In the study, the degree of loyalty of the participants to their party differentiated the importance they gave to the factors of media, personal characteristics, external appearance, party and socio-cultural characteristics.

In the study carried out in Gaziantep, the participants gave the most importance to the Personal Traits factor in the candidate image scale consisting of seven factors. A similar result was reached in the study in Konya, where the candidate image scale used in the study was developed (Balçı et al.). Another remarkable finding of the study is that the media factor, which explains the features such as the candidate's use of social media, the impression about the candidate from television and newspapers, and the advertisements published by the candidate's party, is considered moderately important by the voters. The party factor is another factor that is given moderate importance by the participants. The candidate's ideological views item in the party factor and the candidate's social media use item in the media factor have a higher mean than the other items in both factors.

Giriş

Siyasal iletişim sürecinde imaj kavramı, İkinci Dünya Savaşı'nın ardından yaşanan siyasal, ekonomik ve toplumsal değişimlerle birlikte yorumlanması gereken bir kavramdır. Yeni siyaset yapma biçimleri içerisinde kişiselleşme ögesinin belirginleşmesi aday ve aday imajını siyasal alanın merkezine yerleştirmiştir. Bu değişim süreci zamanla seçmen davranışlarını açıklamaya çalışan yaklaşımlarda da kendini göstermiş, aday ve aday imajı ayrı olarak ele alınması gereken bir konu başlığı haline gelmiştir.

Türkiye'de özellikle 2000 yıllarla birlikte aday imajıyla alakalı birçok çalışma yapılmış her birinde aday imajını tanımlayan farklı öğeler olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Damlapınar ve Balcı (2005) Konya ilinde gerçekleştirmiş oldukları çalışmada aday imajını oluşturan birçok değişkeni olmasına rağmen seçmenlerin bunlar içerisinde en fazla önemi adayın karakteristiğine verdiğini belirtmişlerdir. Seçmenlerin cinsiyet, yaş, medeni durum, eğitim ve gelir düzeyi, mesleği, siyasal kimlik tanımaması ve oy verdiği parti gibi özellikleri aday imajı algılarında farklılıklara neden olmaktadır. Yine Damlapınar ve Balcı (2014), bu sefer Ankara ilinde benzer bir çalışma gerçekleştirmişlerdir. Çalışmanın sonuçlarına göre yerel seçimlerde seçmenlerin oy verme davranışının gerçekleşmesinde en önemli aday imajı faktörü adayın karakteristiği ve partisidir. "Adayın yolsuzlukları önleme gücü", "adayın iş bitiriciliği", "adayın dürüstlüğü", "adayın seçmenle kurduğu iletişim", "adayın yenilikçiliği", "adayın uzlaşmacılığı", "adayın partisi" vb. özelliklerini kapsayan faktör, seçmen gözünde aday imajını oluşturan en etkili özelliklerdir.

Güllüpunar (2010) Konya'da yaşayan seçmenlerin aday imajı algılarını ölçümlemek için yaptığı çalışmada aday imajını oluşturan bileşenleri görsellik, parti ve siyasal eğilim, konu ve güven oluşturma, sosyallik, hitabet ve yerellik olarak adlandırmıştır. Konya il merkezinde 800 katılımcılıyla gerçekleştirilen çalışmada altı faktör arasında seçmenler en fazla katılımı konu ve güven oluşturma faktörüne göstermişken; seçmenler için en az değerli görülen faktör görsellik olmuştur.

Aday imajı konusunda yapılan çalışmalarda zaman zaman aday imajı ve parti imajı arasında karşılaştırmalar da yapılmıştır. Ankara'nın Altındağ, Çankaya, Keçiören, Mamak ve Yenimahalle ilçelerinde yürütülen çalışmada (Aydın, 2011), yerel seçimlerde, seçmen tercihi bakımından aday imajının ortalama puanının parti imajına göre az da olsa daha yüksek bir orana sahip olduğu görülmüştür.

Adayın taşıdığı, fiziksel, kişisel özellikler, eğitim durumu, iletişim yetenekleri, geleceğe dönük gerçekleştirmeyi planladığı projeler, mensup olduğu parti ve ideolojisi, kendi imajının oluşumuna katkı yapmaktadır. Bu faktörlerin yanında yerel düzeyde hemşeri olma durumu da seçmen için aday imajını katkı yapan özelliklerinden biri olabilmektedir (Negiz ve Akyıldız, 2012). Yerel seçimlerde aday ve adayın taşıdığı özellikler seçmen açısından daha fazla dikkat edilen etkenlerdir. Fakat Türkiye'de yerel seçimler düzeyinde de olsa partilerin seçmenlerin oy verme davranışlarının gerçekleşmesinde hala gücünü koruyan bir unsur olduğu söylenebilir (Doğan ve Göker, 2013, s. 37; Aydın, 2011). Aday imajı çalışmalarının sonuçları incelendiğinde; aday farklı özelliklerle tanımlıyor olmasına rağmen, imajı oluşturan faktörlerin çoğunlukla birbirlerine benzer oldukları görülmektedir. Dürüstlük, girişkenlik, çalışkanlık, samimi davranışlar sergilemek, vizyon sahibi olmak gibi kişilik özelliklerinin yanında (Canöz, 2010; Kurtuldu, 2006) adayın mensup olduğu parti de yine yukarıda özetlenen çalışmalarda aday imajının içeriğini meydana getiren bileşenlerden biri olarak seçmen tarafından dikkate alınmaktadır.

Çalışma, özellikle de yerel düzeyde seçmen davranışlarını açıklamada en çok inceleme konusu yapılan kavramlardan biri olan aday imajı kavramını Gaziantep ilinde ele almaktadır.

Seçmenlerin aday imajını hangi unsurlarıyla değerlendirdikleri, aday imajını belirleyen unsurların seçmenlerin siyasal ve sosyo-demografik özelliklerine göre nasıl farklılaştığı aynı zamanda seçmenlerin siyasal özelliklerine yönelik bulgular çalışma içerisinde yer almaktadır.

Bu çalışma, yerel seçimlerde aday imajına etki eden faktörleri belirleyebilmek amacıyla Gaziantep merkez ilçelerinde (Şahinbey ve Şehitkamil) gerçekleştirilmiştir. Araştırmada nicel araştırma yöntemlerinden tarama modeli kullanılmıştır. Geçmişte olmuş veya şu anda da varlığını sürdüren bir durumu betimlemeyi amaçlayan tarama modeli, olayları, bireyleri ve durumları olduğu gibi tanımlamaya çalışmaktadır (Karasar, 2009). Çalışmada veriler anket tekniği kullanılarak elde edilmiştir. 390 kişi üzerinde yürütülen çalışmada şu sorulara yanıtlar aranmıştır:

- 1) Yerel seçimlerde aday imajını oluşumunda öne çıkan faktörler nelerdir?
- 2) Yerel seçimlerde aday imajını oluşturan faktörler sosyo-demografik değişkenler açısından bir farklılık göstermekte midir?
- 3) Yerel seçimlerde aday imajını oluşturan faktörler siyasal özellikler değişkenleri açısından bir farklılık göstermekte midir?
- 4) Katılımcıların siyasal kampanya ve konulara ilgi düzeyi nedir?
- 5) Katılımcıların oy verme karar zamanı dağılımı nedir?

Seçmen Davranışlarını Açıklamaya Yönelik Yaklaşımlar

Birinci Dünya Savaşı'nın hemen ardından kitle iletişim araçlarının insanlar üzerindeki etkisini öğrenebilmek için başlayan çalışmalar zamanla seçmen araştırmalarına doğru evrilmiştir. Böylelikle de seçmen davranışlarını açıklayan kuramsal yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Seçmen davranışlarını açıklamaya çalışan yaklaşımlar genel olarak sosyolojik, psikolojik ve rasyonel tercih yaklaşımı olarak üç ana odak etrafında toplanabilir.

Paul Lazarsfeld, Bernard Berelson ve Hazel Gaudet, Ohio ve Erie Country'de yürüttükleri çalışmada din, sosyo-ekonomik faktör, aile içi ilişkiler, grup üyeliği, yerleşim yeri gibi unsurların seçmenlerin oy verme davranışlarını etkilediğini ortaya çıkarmışlardır. Seçmenlerin "niçin oy verdiğine" yanıt arayan araştırmacılar, sosyolojik yaklaşımı şekillendirirken gruplar halinde oy vermek, homojen siyasal davranışlar sergilemek gibi seçmen davranışlarının ayırt edici bulgularını paylaşmışlardır. Aile, sosyo-ekonomik statü ve dini aidiyetler oy verme davranışını belirlemektedir. (Lazarsfeld vd., 1968; Harrop ve Miller, 1987, Özer ve Meder, 2008, s. 35).

Seçmen davranışlarını açıklayan diğer bir yaklaşım psikolojik ya da diğer bir adlandırmayla partiyle özdeşleşme yaklaşımıdır. Sosyolojik yorumun karşısındaki yaklaşımda seçmenler hukuki herhangi bir bağ olmadan siyasal partiye karşı sevgi ve bağlılık duymaktadır. Psikolojik yaklaşımın savunucularına göre seçmenlerin parti tercihlerinin yönünü belirleyen psikolojik öğelerdir. Bundan dolayı da tutumların incelenmesi seçmen davranışlarının öngörülmesine yardımcı olacaktır. Tutumlar, bir seçmenin bir partiye oy verirken diğerine neden oy vermediğinin cevabını vermektedir. Tutumların yönü, şiddeti ve ahengi oy tercihinin yönünün açıklamasıdır (Campell vd., 1960; Özkan, 2010).

Sosyolojik ve psikolojik yaklaşımların yanında seçmen oy verme yönünü açıklayan diğer yaklaşım ise kişinin amaçlarını ve beklentilerini önceleyerek hareket ettiğine değinen rasyonel tercih yaklaşımıdır (Kalender, 2000, s. 61). Burada önemli olan seçmenin kendi istek ve beklentileridir. Seçmenin parti veya adaya hatır için oy vermesi söz konusu değildir; amaçlar doğrultusunda oy tercihi gerçekleşmektedir (Harrop ve Miller, 1987, s. 145). Anthony Downs'un (1957) demokrasinin ekonomi teorisinden beslenen rasyonel yaklaşım,

seçmen parti icraatlarına bakmakta ve yapılan icraatların kendisine olan yararına göre oy verme davranışını değerlendirmektedir.

Seçmen davranışlarını açıklayan üç ana yaklaşımın yanında bu yaklaşımlardan türeyen konuya oy verme ve ideolojik oy verme gibi çeşitli yaklaşımlarda zamanla gelişmiştir. Değişen dünyada seçmen davranışlarının farklılaşması ve genel geçer ana yaklaşımların haricinde dönüşümleri açıklayabilecek yeni yaklaşımlara olan ihtiyacın da ortaya çıkması kaçınılmaz bir gerçek olarak durmaktadır. Adayı ve adayın imajını merkeze alan yeni kavramsallaştırmalar da bu ihtiyacın bir sonucudur. Bu çalışmada seçmen davranışlarını aday imajı bağlamında ele alıp yorumlamaktadır.

Aday İmajı

Seçmen gözündeki siyasal adayın iyi bir algı yaratabilmesinin yolu doğru imaj yapılanmasından geçmektedir. Son derece titiz bir şekilde planlanması gereken bu yapılanma sürecinde adayın belli başlı özellikleri ön plana çıkarılmaktadır. Dürüstlük, yenilikçi olmak, zekâ, takım çalışmasına uygun olmak gibi özellikler bunlardan yalnızca birkaçıdır.

Adayın konuşması, giyimi, aile yaşamı, mesleki başarıları, iletişim araçlarından yararlanması seçmen gözündeki onun imajını oluşturacak unsurlar arasında sayılabilir. Özellikle seçim dönemlerinde seçmenlerin adaylara dönük geliştirmiş oldukları tutumların ve duyguların bir ifadesi olan aday imajı (Uztuğ, 1999, s. 67) çalışmalarının kökeni Michigan Üniversitesi'nde başlatılan araştırmalara dayanmaktadır.

Michigan modeli olarak da tanımlanan araştırmalarda, Amerika Birleşik Devletleri'nde seçmenlerin düzenli olarak liberal veya muhafazakâr değerlere sahip olup olmadıkları ve bu değerler ile parti kimliği ve partiye duyulan bağlılık arasında herhangi bir ilişkinin olup olmadığı sorgulanmıştır. Yapılacak sorgulamada siyasal tercihlerin yönü, hangi adaya oy verileceğinin nasıl belirlendiği de önemli hususlardır (Cottam vd., 2017, s. 226). Michigan araştırmacıları yaptıkları çalışmalarda açık uçlu sorularla seçmenlerden parti ve adayı değerlendirmesini istemiştir. Yapılan araştırmada seçmenler, olumlu puanlar verdikleri adaya yönelirken *parti kimliğinin* de oy tercihinde belirgin bir unsur olarak varlığını sürdürdüğü görülmüştür. Seçmenler, kafalarında yarattıkları ideal aday imajına göre oylarının yönüne karar vermektedirler. İdeal aday imajında eğitim seviyesi yüksek olan seçmenler için adayın kişisel özellikleri daha fazla dikkat edilen unsurdur. Adayın imajı yerel ve genel seçimlerde yine seçmenler için ayrı ayrı değerlendirme konusu yapılmaktadır (Uztuğ, 2004, s. 66-68).

Seçmen tercihi ve aday imajına ilişkin yapılan çalışmalarda ortak sayılabilecek bazı sonuçlara ulaşılmıştır. Buna göre aday imajını oluşturan bileşenler; adayın kişisel özellikleri, adayın mevcut konumu, adayın çevresi ve adayın bağlı bulunduğu parti ve ideolojisi şeklinde sıralanabilir (Rosenberg ve McCafferty 1987, s. 33, Christ vd., 1994, Damlapınar ve Balcı 2014, s. 123). Sayılan özelliklerin her biri aday imajının oluşumunda yer ve zaman farklılığı da göz önünde bulundurularak etkili olmuştur. Yaş, zeka, dış görünüş, hitabet, kendine güven, giyim, davranış (Nord 1972; Trent ve Friedenberg 2008, s. 73) gibi özellikler adayın kişisel özelliklerini medyana getirmektedir. Rosenberg ve McCafferty (1987), 1984 yılında gerçekleştiren seçimler esnasında yapmış oldukları araştırmada adayların kişisel görünümünün seçmenler üzerinde ne gibi bir etkisi olduğunu bulmaya çalışmışlardır. Aynı adaya ait farklı fotoğraflar deneklere gösterilmiş ve aynı adaya ait farklı izlenimlerin oluştuğu gözlemlenmiştir. Adayın mevcut konumu da aday imajını oluşturan bileşenlerden bir diğeridir. Adayın sorunlar ve konular karşısında göstermiş olduğu duruş, seçmenler için aday imajı algısında belirleyicidir. Aday, medyanın öne çıkardığı kişilik özellikleri ve çeşitli konularla alakalı göstermiş olduğu tavır sayesinde belirli konum elde etmektedir (Newman,

1994, s. 12). Adayların konumlarını elde etmesinde konular karşısında seçmenlerin bilgi düzeyi, adayların diğer rakiplerin farkını gösteren özgünlüğü ve seçmenlerin beklentileri ve konular arasındaki paralellik de etkili olmaktadır (Hacker, 2000, s. 100). Adaylar, rakiplerinden farklarını ve onlardan güçlü olan yönlerini kampanya süreçlerinde daha fazla gündeme getirmektedirler. Sorunlar karşısında adayın bilgi, beceri ve kapasitesi çözüm odaklı niteliğini ortaya koyacaktır. Bundan dolayı Batı'da yapılan yerel seçimlerde belirli konular üzerine yapılmış olan kamu spotları en sık kullanılan kampanya materyallerinden birisidir (Damlapınar ve Balcı, 2005, s. 63). Adayın çalışma ekibini kimlerden oluşturduğu ve hangi partiye mensup olduğu gibi etkenler de aday imajının bileşenleri olarak yapılan çalışmalarda yer almıştır. Konu ve adayların öneminin arttığı dönemlerde bile seçmenler partizan bir tutum takınmaktadır (Kaid, 1999, s. 433). Bundan dolayı da adayın ideolojik kimliği siyasal söylemlerinin içeriğini de belirleyebilmektedir. Sosyal demokrat bir aday, çevre, eğitim ve işsizlik gibi konuları daha çok dile getirirken; liberal bir adayın gündeminde ise ekonomik özgürlük ve değişim gibi konular yer almaktadır (Devran, 200, s. 207).

Trent ve Friedenberg'e göre (1983) ideal bir aday imajında üç temel değişken söz konusudur. Bunlar; güvenilirlik, çekicilik ve özdeşleşmedir. Farklı birçok konuda yetenekli olmak, iyi ve enerjik bir kişilik yapısı adayı güvenilir kılacaktır. Adayın fiziksel ve toplumsal ilişkilerinden doğan cazibesi onu çekici bir aktör yapacaktır. Aday imajının üçüncü değişkeni özdeşleşme, seçmenlerin kendi kişisel özellikleri, sınıf veya inançlarıyla aday arasında kurmuş oldukları yakınlıkla oluşmaktadır (Aydın,2011, s. 60).

Yöntem

Evren ve Örneklem

Çalışmanın evreni Gaziantep ilinin merkez ilçelerinde (Şahinbey ve Şehitkamil) yaşayan 18 yaş ve üzeri seçmenlerdir. 31 Mart 2019 yerel seçimlerinde Gaziantep 1.227.454 kayıtlı seçmen bulunmaktadır. Örneklem seçiminde olasılıksız örneklem türleri arasında yer alan raslantısal örneklem alma tekniği kullanılmıştır. 390 seçmenle yapılan anket çalışması yüzde 5 hata payı ile evreni temsil etme özelliğine sahiptir (Can, 2014: 28)

Veri Toplama Aracı

Araştırmada kullanılan anket formu üç ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Balcı ve arkadaşlarının (2020) geliştirmiş olduğu aday imajı ölçeği yer almaktadır. 22 maddeden oluşan ölçekte katılımcılardan aday imajını 5 likert (1= Çok önemsiz, 2= Önemsiz, 3=Biraz Önemli, 4=Önemli, 5= Çok Önemli) tipi ölçekle değerlendirmesi istenmiştir. İkinci bölümde araştırmaya katılanların siyasal yönelimlerine (siyasal konulara ilgi parti bağlılığı, oy verme karar zamanı, siyasal konum, ideolojik kimlik, 29 Mart 2019 yerel seçimlerinde oy verilen parti) yönelik sorular hazırlanmıştır. Anket formunu son bölümünde ise katılımcıların sosyo-demografik özellikleri (meslek, eğitim durumu, yaş, cinsiyet) belirlenmeye çalışılmıştır.

Verilerin Analizi ve Kullanılan Testler

Çalışmada, alan araştırmasında elde edilen veriler, SPSS 21 istatistik paket programı kullanılarak elektronik ortamda işlenmiştir. Anket formları öncelikle 50 kişilik bir örneklem grubuna uygulanmıştır. Pilot çalışma sonucunda elde edilen veriler sonrasında anket formunda gerekli görülen düzenlemeler yapılarak ana kitleye uygulamaya geçilmiştir. Bu araştırmanın bağımlı değişkeni aday imajının oluşumunda etkili olan faktörlerdir. Bağımsız değişkenler ise iki ana grubu ayrılmaktadır. Birincisi katılımcıların yaş, eğitim, cinsiyet, meslek ve gelir gibi sosyo-demografik özellikleridir. İkincisi de yine katılımcıların parti bağlılığı, siyasal konulara ilgisi, oy verme karar zamanı, siyasal konum ve ideolojik kimlikleri ve oy vermede etkili olan faktörlerden oluşan siyasal özellikleridir.

Çalışmada veriler normal dağılım gösterdiği için cinsiyete ile faktörler arasında yapılacak karşılaştırmalarda Bağımsız Örneklem T-testi (Independent Samples T-Test) ortaya konulmuştur. Değişkenler arasındaki farklılığın anlamlılığını ortaya koyabilmek için Tek Yönlü Varyans Analizi (ANOVA) kullanılmıştır. Çoklu karşılaştırmalarda da *Tukey testi* esas alınmıştır.

Bulgular

Araştırmaya katılan seçmenlerin yüzde 53,8'i erkek, yüzde 46,2'si kadınlardan oluşmaktadır. Cinsiyet açısından erkekler lehine bir farklılık bulunsa da örneklem grubu cinsiyete göre çok dengesiz bir dağılıma sahip değildir ve analiz yapılabilecek düzeydedir.

Katılımcıların yaş gruplarına göre dağılımları incelendiğinde; yüzde 34,4'ünün 18-24 yaş aralığında, yüzde 28,5'inin 25-34 yaş aralığında, yüzde 24,1'inin 35-44 yaş aralığında, yüzde 9,4'ünün 45-54 yaş aralığında, yüzde 3,3'ünün ise 55 yaş ve üzeri seçmenler olduğu görülmektedir.

Katılımcıların yüzde 1,0'i okuryazar olmadığını, yüzde 4,4'ü ilköğretim mezunu olduğunu, yine yüzde 4,4'ü ortaokul mezunu, yüzde 24,6'sı lise, yüzde 52,3'ü üniversite, yüzde 13,3'ü ise yüksek lisans/doktora mezunu olduğunu belirtmiştir. Katılımcılar arasında üniversite mezunu olan seçmenlerin ağırlığı bulunmaktadır.

Meslek olarak katılımcıların yüzde 4,1'i işsizlerden, yüzde 30,3'ü öğrencilerden, yüzde 23,3'ü kamu personellerinden, yüzde 8,5'i işçilerden, yüzde 4,4'ü esnaflardan, yüzde 5,1'i sanayici-tüccarlardan, yüzde 7,4'ü ev hanımlardan, yüzde 1,5'i emeklilerden, yüzde 0,5'i çiftçilerden, yüzde 14,9'u ise diğer meslek kategorilerinden oluşmaktadır. Katılımcıların sosyo-demografik özelliklerinden bir diğeri ise gelir durumudur. Araştırma sorularına cevap verenlerin yüzde 30'u geliri olmayan grubun arasında yer alırken, yüzde 17,7'si 750-4250 TL geliri olan, yüzde 12,1'i 4251-6000 TL, yüzde 16,9'u, 6001-8000 TL, yüzde 11,3'ü 8001-10000 TL, yüzde 12,1'i ise 10001 TL ve üzeri gelir grubunda yer almaktadır.

Araştırmaya katılanların yüzde 11,3'ü partilerine oldukça zayıf düzeyde bağlıdır. Yüzde 11,3'ü zayıf düzeyde, yüzde 45,1 ise partilerine orta düzeyde bağlıdır. Katılımcıların yüzde 17,9'u partilerine güçlü düzeyde bağlılık duyarken, yüzde 14,4'ünün bağlılığı oldukça yüksek düzeydedir. 3,13'lük ağırlıklı ortalama seçmenlerin orta düzeyde parti bağlılığına sahip olduğunu göstermektedir.

Katılımcıların siyasal konulara olan ilgisi yüksek düzeydedir (3,70). Araştırma sorularına cevap verenlerin yüzde 3,8'i siyasal konulara hiç ilgi duymadığını belirtirken, yine yüzde 3,8'i ilgi duymadığını dile getirmiştir. Ne ilgili ne ilgisiz seçeneğini işaretleyenlerin oranı yüzde 33,1'dir. Siyasal konulara ilgiyim diyenlerin oranı 36,9 iken çok ilgililerin oranı ise yüzde 22,3'tür.

Seçmenlerin yarıya yakın bir kısmı hangi partiye oy vereceğine seçimlerden önce belirlemiş durumdadır (yüzde 42,8). Araştırma sorularına cevap veren seçmenlerin bir kısmı seçim sürecinin çok öncesinde siyasal kararını vermiştir. Sonuçlar, katılımcıların yüzde 34,9'unun seçim kararı alınıp adaylar belirlendiğinde, yüzde 13,8'inin seçim kampanyasının ortasında, yüzde 5,4'ünün seçimler yapılmadan birkaç gün öncesinde, yüzde 3,1'inin ise sandık başında karar verdiğini ortaya koymaktadır. Katılımcılar arasında seçim günü yaklaştıkça oy verme kararını şekillendirenlerin oranı azalmaktadır.

Yerel seçimlerde katılımcıların oy verme kararını etkileyen en önemli faktör adayın kendisidir. Katılımcıların yüzde 48,2'si için büyükşehir belediye başkanlığı seçimlerinde adayın kendisi oy verme kararını etkileyen en önemli faktördür. Adayın kendisinden sonra

ülkenin mevcut durumu da seçimler tarafından yerel seçimlerde olsa oy verme davranışı gerçekleştirirken dikkat edilen unsurdur (yüzde 25,1). Ayrıca katılımcıların yüzde 17,4'ü adayın partisini önemserken, yüzde 8,5'i adayla kurmuş olduğu iletişimi değerlendirmeye almaktadır. Adayın kazanma ihtimali seçmenler tarafından en az önem verilen faktördür (yüzde 0,8).

Aday İmajı ve Değişkenler Analizi

Balcı ve arkadaşları tarafından geliştirilen ve 22 maddeden oluşan aday imajı ölçeğinin Cronbach Alpha katsayısı ,80 olarak tespit edilmiştir. Bu oran ölçeğin güvenilirliğinin yeterli olduğunu göstermektedir. Ölçekte yer alan ifadeler ve ağırlıklı ortalamaları Tablo1'de yer almaktadır.

Tablo 1: Aday imajı faktörleri ve ortalamalar

Faktör		\bar{X}
Medya	Aday hakkında televizyonlardan edindiğim fikir	3,12
	Aday hakkında gazetelerden edindiğim fikir	3,08
	Adayın mensup olduğu partinin medyada yayınlattığı reklamlar	3,09
İletişim	Adayın sosyal medyayı etkin bir şekilde kullanması	3,57
	Sosyal konulara duyarlı olması	4,76
	Halkla etkin bir iletişim kurması	4,77
	Adayın herkese aynı şekilde (tarafsız) yaklaşması	4,85
Kişisel Özellikler	Adayın iyi bir ekibinin olması	4,64
	Adayın dürüst ve güvenilir olması	4,92
	Adayın çalışkan olması	4,87
Tecrübe	Adayın samimi olması	4,70
	Adayın bürokrasi tecrübesinin olması	4,01
	Yerel yönetim tecrübesinin olması	4,02
Dış Görünüş	Adayın çevrede sevilen bir kişi olması	3,97
	Adayın dış (fiziksel) görünüşünün etkileyici olması	2,69
	Adayın yaşının olgun olması	2,65
Parti	Adayın tanınmış kişilik olması	2,47
	Adayın hangi siyasi partiye mensup olduğu	3,42
	Adayın ideolojik görüşleri	4,11
Sosyo-Kültürel	Adayın mensup olduğu partinin iktidarda olması	2,41
	Adayın aile yaşantısının düzenli olması	3,71
	Adayın yaşam tarzının şehir halkıyla uyumlu olması	3,76

Çalışmada aday imajı ölçeğinde yer alan her bir faktör ve bu faktörleri oluşturan maddelerinin ortalama alınmıştır. 22 maddelik Aday imajı ölçeği içerisinde en yüksek ağırlıklı ortalamaya sahip olan madde adayın dürüst ve güvenilir olması maddesidir (4,92). Adayın mensup olduğu partinin iktidar olması maddesi ise seçmenler tarafından en az önemli görülen maddedir (2,41). Faktör olarak bakıldığında ise katılımcılar tarafından en fazla önem verilen faktör 4,82'lik ortalamayla kişisel özellikler faktörüdür. Faktör içerisinde en yüksek ortalama ölçek içerisinde de en yüksek ortalamaya sahip olan adayın dürüst ve güvenilir olması maddesidir. Faktörü oluşturan adayın çalışkan olması (4,87) ve adayın samimi olması (4,70) maddelerinin de oldukça yüksek bir ortalaması bulunmaktadır.

Kişisel özellikler faktöründen sonra seçmenler tarafından en fazla önem verilen ikinci faktör iletişim faktörüdür. (4,75). Seçmenler faktörü oluşturan maddelere çok yüksek düzeyde katılım göstermişlerdir. Faktörü oluşturan maddelerin ağırlıklı ortalaması yukarıdan aşağıya şu şekildedir; Adayın herkese aynı şekilde (tarafsız) yaklaşması (4,85), halkla etkin bir iletişim kurması (4,77), sosyal konulara duyarlı olması (4,76), adayın iyi bir ekibinin olması (4,64).

Tecrübe faktörü 3,99'lük ortalamasıyla seçmen tercihi bakımından önem verilen aday imajı ölçeği faktörleri arasında yer almaktadır. Üç maddeden oluşan faktörün en yüksek ortalamaya sahip maddesi adayın yerel yönetim tecrübesinin olmasıdır (4,02). Faktörün diğer maddeleri adayın bürokrasi tecrübesinin olması (4,01) ve adayın çevrede sevilen bir kişi olması (3,97) şeklinde sıralanmıştır.

Dördüncü sırada (3,73) yer alan faktör ise sosyo-kültürel özellikler olarak adlandırılmıştır. Adayın yaşam tarzının şehir halkıyla uyumlu olması (3,76), Adayın aile yaşantısının düzenli olması (3,71) maddelerinden oluşan faktör adayın sosyo-kültürel özelliklerini açıklamaktadır. Maddelere seçmenler yüksek düzeyde önem vermektedir.

Parti (siyasal kimlik) faktörü 3,31'lik ortalamayla seçmenler tarafından orta düzeyde önemli görülmüştür. Faktörün maddeleri arasında farklılık göze çarpmaktadır. Adayın ideolojik görüşleri maddesinin (4,11) adayın hangi siyasal partiye mensup olduğu (3,42) ve adayın mensup olduğu partinin iktidarda olması (2,41) maddeleriyle karşılaştırıldığında yüksek bir ortalaması olduğu fark edilmektedir.

Seçmenlerin orta düzeyde önemli gördüğü bir diğer faktör medyadır (3,21). Dört maddeden meydana gelen faktörün bir maddesi hariç diğer maddeleri seçmenler için orta düzeyde önemlidir. Yalnızca adayın sosyal medyayı etkin bir şekilde kullanması maddesine yüksek düzeyde bir katılım sağlanmıştır (3,57). Adayın hakkında televizyondan edindiğim fikir (3,12), adayın mensup olduğu partinin yayınlattığı reklamlar (3,09), aday hakkında gazetelerden edindiğim fikir (3,08), faktörün diğer maddesidir.

Aday imajı faktörleri arasında en düşük ortalamaya sahip olan yani seçmenler tarafından en az önemli görülen faktör dış görünüş faktörüdür (2,60). Faktörün maddelerine düşük ve orta düzeyde önem verilmiştir. Faktörde en yüksek ortalama adayın dış (fiziksel) görünüşünün etkileyici olması (2,69) maddesidir. En düşük ortalama ise adayın tanınmış kişilik olması maddesine aittir (2,47). Adayın yaşının olgun olması maddesinin ortalaması ise 2,65'dir.

Tablo 2: Aday imajı faktörleri ve cinsiyet (T Testi)

Faktör	Cinsiyet	N	\bar{X}	SD	Sig.
İletişim	Erkek	210	4,69	0,41	,008
	Kadın	180	4,83	0,38	
Tecrübe	Erkek	210	3,86	0,89	,000
	Kadın	180	4,16	0,67	

Tablo 2'deki T-Testi sonuçlarına bakıldığında aday imajı faktörlerinden yalnızca iletişim ve tecrübenin cinsiyet değişkeni açısından anlamlı farklılık gösterdiği bulgulanmıştır ($p < .05$). Buna göre kadınların erkeklere göre iletişim ve tecrübe faktörlerine daha fazla önem verdiği söylenebilir.

Tablo 3: Aday imajı faktörleri ve yaş (Anova Testi)

Faktör	Yaş	N	\bar{X}	SD	Sig.
İletişim	18-24	134	4,80	0,30	,008
	25-34	111	4,76	0,44	
	35-44	94	4,73	0,37	
	45-54	38	4,74	0,31	
	55 ve üzeri	13	4,38	0,89	
Sosyokültürel	18-24	134	3,59	1,03	,000

25-34*	111	3,45	1,19
35-44*	94	3,96	1,07
45-54*	38	4,31	0,67
55 ve üzeri	13	4,19	0,87

Tablo 3'teki Anova Testi sonuçları incelendiğinde aday imajı faktörlerinden yalnızca iletişim ve sosyokültürel yaş değişkeni açısından anlamlı farklılık gösterdiği bulgulanmıştır ($p < .05$). Buna göre 18-24 yaş arasındaki seçmenler (4,80) faktöre diğer yaş grubunda yer alan seçmenlere göre adayın iletişim özelliklerini tanımlayan faktöre daha fazla önem vermektedir. Adayın sosyo-kültürel özellikler ve yaş grupları arasındaki farklılaşma 25-34 yaş grubu arasında yer alan katılımcılarla 35-44 ve 45-54 arasında bulunan katılımcılar arasındadır. 45-54 yaş arasında bulunan katılımcılar (4,31) sosyo-kültürel özellikler faktörüne en fazla önem veren katılımcı grubudur.

Tablo 4: Aday imajı faktörleri ve eğitim düzeyi (Anova Testi)

Faktör	Eğitim Düzeyi	N	\bar{X}	SD	Sig.
Medya	Okuryazar Değil	4	3,43	0,82	,000
	İlkokul Mezunu*	17	3,82	1,00	
	Ortaokul Mezunu	17	3,73	0,72	
	Lise Mezunu	96	3,31	0,95	
	Üniversite Mezunu	204	3,12	0,96	
İletişim	Yüksek Lisans/Doktora Mezunu*	52	3,00	1,04	,005
	Okuryazar Değil*	4	3,31	1,51	
	İlkokul Mezunu*	17	4,63	0,66	
	Ortaokul Mezunu*	17	4,75	0,31	
	Lise Mezunu*	96	4,79	0,31	
Kişisel Özellikler	Üniversite Mezunu*	204	4,79	0,29	,000
	Yüksek Lisans/Doktora Mezunu*	52	4,68	0,46	
	Okuryazar Değil*	4	4,08	1,42	
	İlkokul Mezunu*	17	4,64	0,59	
	Ortaokul Mezunu*	17	4,82	0,20	
Tecrübe	Lise Mezunu*	96	4,85	0,26	,032
	Üniversite Mezunu	204	4,85	0,28	
	Yüksek Lisans/Doktora Mezunu*	52	4,82	0,30	
	Okuryazar Değil	4	3,58	1,16	
	İlkokul Mezunu	17	4,17	0,76	
Dış Görünüş	Ortaokul Mezunu	17	4,15	0,85	,034
	Lise Mezunu*	96	4,17	0,73	
	Üniversite Mezunu	204	3,95	0,80	
	Yüksek Lisans/Doktora Mezunu*	52	3,75	0,88	
	Okuryazar Değil	4	2,91	0,63	
Parti	İlkokul Mezunu	17	3,05	1,31	,002
	Ortaokul Mezunu	17	3,09	1,07	
	Lise Mezunu	96	2,69	1,03	
	Üniversite Mezunu	204	2,52	0,95	
	Yüksek Lisans/Doktora Mezunu	52	2,39	0,98	
Parti	Okuryazar Değil	4	3,33	1,30	,002
	İlkokul Mezunu	17	3,96	0,67	
	Ortaokul Mezunu	17	4,00	0,89	
	Lise Mezunu	96	3,25	1,07	
	Üniversite Mezunu	204	3,28	0,94	
Parti	Yüksek Lisans/Doktora Mezunu	52	3,09	1,01	,002

Tablo 4'teki Anova Testi sonuçlarına bakıldığında aday imajı faktörlerinden sosyo-kültürel özellikler faktörü dışındaki diğer bütün faktörlerin eğitim durumu değişkeni açısından anlamlı bir farklılık gösterdiği saptanmıştır ($p < .05$). Medya faktöründe farklılaşma ilkokul mezunları ile yüksek lisans/doktora mezunu olan katılımcılar arasında gerçekleşmektedir.

Medya faktörüne en fazla önemi veren katılımcılar ilkökul mezunlarıdır (3,82). Aday hakkında televizyondan edinilen izlenim, adayın sosyal medya kullanımı, adayın partisinin yayınlattığı reklamlar, aday hakkında gazetelerden elde edilen izlenimlerden oluşan faktöre en az önemi veren katılımcılar ise eğitim seviyesi en yüksek olan yüksek lisans/doktora mezunu olan katılımcılardır (3,00). Eğitim durumunun aday imajını meydana getiren diğer bir faktör olan iletişim faktörü üzerinde anlamlı bir farklılık oluşturduğu belirlenmiştir ($p<.05$). Bu farklılaşma okuryazar olmayan seçmenlerle diğer seçmen grupları arasındadır. İletişim faktörüne en az önemi verenler okuryazar olmayanlar iken (3,31) en fazla önem verenler üniversite mezunlarından az bir farkla lise mezunlarıdır (4,79). Araştırmada katılımcıların eğitim durumunun kişisel özellikler faktörü üzerinde anlamlı bir farklılaşma sağladığı görülmektedir ($p<.05$). Gruplar arasındaki farklılaşma okuryazar olmayanlarla diğer gruplar arasındadır. Katılımcıların en fazla önem verdiği faktör olan kişisel özellikler faktörüne en fazla önemi ortaokul mezunları verirken (4,82) en az önem verenler ise okuryazar olmayanlardır (4,08). Eğitim durumu tecrübe faktörüne verilen önemde de farklılaşmaya neden olmaktadır ($p<.05$). Farklılaşma lise mezunları ile yüksek lisans/doktora mezunları arasında gerçekleşmektedir. Betimsel istatistik tablosu faktöre en fazla önemi ilkökul mezunlarının verdiğini göstermektedir (4,17). Gruplar arasında farklılaşma görünüş faktöründe de vardır ($p<.05$). Görünüş faktörüne en fazla önem veren katılımcılar ortaokul mezunu kategorisinde yer alan katılımcılardır (3,09). Bu faktörde gruplar arasındaki farklılaşmanın kaynağı bulunamamıştır.

Tablo 5: Aday imajı faktörleri ve gelir düzeyi (Anova Testi)

Faktör	Gelir Düzeyi	N	\bar{X}	SD	Sig.
İletişim	Gelirim Yok	117	4,82	0,31	,001
	750-4250TL	69	4,65	0,61	
	4251-6000 TL	47	4,76	0,31	
	6001-8000 TL	66	4,86	0,21	
	8001-10000 TL	44	4,75	0,36	
	10000 TL ve üzeri	47	4,60	0,45	
Tecrübe	Gelirim Yok	117	4,14	0,67	,001
	750-4250TL	69	4,00	0,81	
	4251-6000 TL	47	4,17	0,62	
	6001-8000 TL	66	3,84	0,95	
	8001-10000 TL	44	4,06	0,77	
	10001 TL ve üzeri	47	3,60	0,93	
Parti	Gelirim Yok	117	3,38	0,97	,036
	500-4250TL	69	3,46	0,89	
	4251-6000 TL	47	3,57	1,00	
	6001-8000 TL	66	3,08	0,99	
	8001-10000 TL	44	3,13	0,98	
	10001 TL ve üzeri	47	3,12	1,09	

Tablo 5'teki Anova Testi sonuçlarına bakıldığında gelir düzeyi değişkeninin aday imajı faktörlerinden iletişim, tecrübe ve parti faktörleri üzerinde anlamlı bir farklılık oluşturduğu görülmektedir ($p<.05$). İletişim faktörüne en fazla önem veren katılımcılar 6001-8000 TL arasında aylık geliri bulunan katılımcılardır (4,86). Gruplar arasındaki farklılaşma ise aylık olarak 6001-8000 TL geliri sahip olan katılımcılarla 750-4250 TL ve 10001 TL ve üzeri geliri olan katılımcılar arasındadır. Aylık gelirin tecrübe faktörü üzerinde anlamlı bir farklılık oluşturduğu saptanmıştır ($p<.05$). Farklılık, aylık 4251-6000 TL geliri olan katılımcılar ile aylık 10001 TL ve üzeri geliri olan katılımcılar arasındadır. Tecrübe faktörüne en fazla önem veren katılımcılar aylık 4251-6000 TL geliri olan katılımcılardır (4,17) En az önem veren grup ise 10001 TL ve üzeri geliri olan katılımcılardır (3,60). Seçmenlerin orta

düzye de önem verdiği parti faktörüne aylık 4251-6000 TL gelir grubundaki katılımcılar (3,57) diğer aylık gelir grubunda yer alan katılımcılara göre daha katılım göstermişlerdir.

Tablo 6: Aday imajı faktörleri ve meslek

Faktör	Meslek	N	\bar{X}	SD	Sig.
Tecrübe	İşsiz	16	3,87	0,79	,002
	Öğrenci*	118	4,14	0,64	
	Kamu Personeli	91	3,90	0,87	
	İşçi	33	3,96	0,82	
	Esnaf	17	4,03	1,01	
	Çiftçi	2	4,66	0,47	
	Sanayici-Tüccar*	20	3,35	1,13	
	Ev Hanımı	29	4,28	0,61	
	Emekli	6	3,61	1,10	
	Diğer	58	3,97	0,73	
Parti	İşsiz	16	3,64	0,77	,001
	Öğrenci	118	3,33	0,92	
	Kamu Personeli*	91	2,94	1,00	
	İşçi*	33	3,60	1,09	
	Esnaf	17	3,49	0,88	
	Çiftçi	2	4,00	0,47	
	Sanayici-Tüccar	20	3,38	0,90	
	Ev Hanımı*	29	3,82	0,91	
	Emekli	6	3,55	1,14	
	Diğer	58	3,19	1,03	
Sosyokültürel	İşsiz*	16	3,03	1,08	,021
	Öğrenci	118	3,54	1,07	
	Kamu Personeli	91	3,73	1,28	
	İşçi	33	3,87	0,81	
	Esnaf	17	4,05	1,27	
	Çiftçi	2	4,25	1,06	
	Sanayici-Tüccar	20	4,00	0,94	
	Ev Hanımı*	29	4,17	0,69	
	Emekli	6	4,00	1,14	
	Diğer	58	3,8	0,95	

Tablo 6'daki Anova Testi sonuçlarına bakıldığında meslek değişkeninin aday imajı faktörlerinden tecrübe, parti ve sosyo-kültürel özellikler faktörleri üzerinde anlamlı bir farklılık oluşturduğu bulgulanmıştır ($p < .05$). Adayın bürokrasi ve yerel yönetim tecrübesi olması ile çevrede sevilen bir kişi olması faktörüne en fazla önem veren seçmenler, çiftçi kategorisinde yer alanlardır (4,66). Bu kategorinin ardından faktöre katılım gösteren diğer meslek grupları öğrenci (4,14) ve esnaf kategorisinde (4,03) yer alanlardır. Çoklu karşılaştırmalarda tecrübe faktöründeki farklılaşma öğrenciler ile sanayici-tüccarlar arasında olduğu tespit edilmiştir. Meslek değişkeninde farklılaşmanın yaşandığı diğer bir faktör olan parti faktörüne ($p < .05$) en fazla önem verenler çiftçiler (4,00) ve ev hanımlarıdır (3,82). Adayın ideolojik görüşlerine, mensup olduğu partiye ve mensup olduğu partinin iktidar olmasına en az önem veren katılımcıların kamu personellerinden oluşması dikkat çekidir (2,92). Kamu personeli ile işçi ve ev hanımı kategorisinde yer alan katılımcılar arasında farklılık bulunmaktadır. Katılımcılar arasında çiftçiler (4,25) ve esnaflar (4,05) adayın sosyo-kültürel özelliklerini açıklayan faktöre diğer meslek grubundaki katılımcılara kıyasla daha fazla önem vermektedir. Sosyo-kültürel özellikler faktörü ve meslek gruplarındaki farklılaşma işsiz ve ev hanımları arasında yer katılımcılar arasında olmaktadır.

Tablo 7: Aday imajı faktörleri ve siyasal konum (Anova Testi)

Faktör	Siyasal Konum	N	\bar{X}	SD	Sig.
Tecrübe	Merkez Sağ*	124	4,03	0,76	,000
	Merkez Sol*	73	3,62	0,91	
	Aşırı Sağ*	10	4,63	0,57	
	Aşırı Sol	9	3,81	0,70	
	Hiçbiri	174	4,09	0,75	
Parti	Merkez Sağ*	124	3,49	1,01	,003
	Merkez Sol	73	3,24	0,88	
	Aşırı Sağ*	10	4,06	0,82	
	Aşırı Sol	9	3,62	0,35	
	Hiçbiri*	174	3,17	1,02	
Sosyokültürel	Merkez Sağ*	124	4,05	0,93	,000
	Merkez Sol*	73	3,21	1,35	
	Aşırı Sağ	10	4,10	0,8	
	Aşırı Sol	9	3,27	0,5	
	Hiçbiri*	174	3,72	1,02	

Tablo 7'deki Anova Testi sonuçlarına bakıldığında siyasal konum değişkeninin aday imajı faktörlerine verilen önemde tecrübe, parti ve sosyo-kültürel özellikler faktörlerinde anlamlı bir farklılık oluşturduğu tespit edilmiştir ($p < .05$). Tecrübe faktöründe gruplar arasındaki farklılaşma merkez sol seçmenlerle aşırı sağ ve merkez sağ seçmenleri arasındadır. Adayın tecrübe faktörüne en az önem veren seçmenler kendilerinin merkez solda konumlandırırken (3,62); en fazla önem verenler ise aşırı sağda konumlandırmaktadır (4,63). Seçmenlerin siyasal konumları parti faktörü üzerinde anlamlı farklılık ortaya koymaktadır. Gruplar arasındaki farklılaşma hiçbiri kategorisinde yer alanlarla merkez ve aşırı sağdaki seçmenler arasında gerçekleşmektedir. Adayın partisi ve ideolojisi en fazla aşırı sağda yer alan seçmenler için bir anlam ifade etmektedir. Bu grupta yer alan seçmenler bu faktöre en fazla önemi verenlerdir (4,06). Kendilerinin hiçbiri kategorisinde yer aldığını belirten seçmenler için bu faktör çok önemli değildir (3,17). Hem sağ hem de solda siyasetin aşırı ucunda yer alan seçmenler merkezde yer alanlara kıyasla parti faktörüne daha fazla katılım göstermişlerdir. Adayın sosyo-kültürel özellikleriyle seçmenlerin siyasal konumu arasındaki farklılaşma ($p < .05$) merkez sol seçmenlerle merkez sağ ve hiçbiri kategorisinde arasındadır. Merkez sağdaki seçmenler adayın aile ve şehirle uyumlu bir yaşam sürmesine en fazla önemi verenlerdir (4,05). Merkez soldaki seçmenler bu faktöre en az önem veren grupta yer almaktadır (3,21). Araştırmada dikkat çekici bir nokta, siyasetin sağında yer alan seçmenlerin solunda yer alanlara göre adayın sosyo-kültürel özelliklerine daha fazla önem vermesidir.

Tablo 8: Aday imajı faktörleri ve ideoloji (Anova Testi)

Faktör	İdeoloji	N	\bar{X}	SD	Sig.
Tecrübe	Atatürkçü	112	3,98	0,86	,018
	Sosyal Demokrat*	50	3,70	0,78	
	Milliyetçi*	95	4,20	0,69	
	Muhafazakâr	60	3,95	0,79	
	Liberal	8	3,87	0,61	
	Diğer	65	3,99	0,84	
Dış Görünüş	Atatürkçü*	112	2,43	1,01	,011
	Sosyal Demokrat	50	2,77	0,95	
	Milliyetçi*	95	2,89	1,11	
	Muhafazakâr	60	2,47	0,83	
	Liberal	8	2,33	0,92	
	Diğer	65	2,49	0,92	
Parti	Atatürkçü	112	3,07	1,01	,000
	Sosyal Demokrat	50	3,28	0,70	

Sosyokültürel	Milliyetçi	95	3,68	0,93	,001
	Muhafazakâr	60	3,41	0,98	
	Liberal	8	2,70	1,39	
	Diğer	65	3,18	1,03	
	Atatürkçü	112	3,51	1,18	
	Sosyal Demokrat	50	3,4	1,28	
	Milliyetçi	95	3,94	0,93	
	Muhafazakâr	60	4,10	0,82	
	Liberal	8	3,50	0,70	
	Diğer	65	3,75	1,08	

Tablo 8'deki Anova Testi sonuçlarına bakıldığında ideoloji değişkeninin aday imajı faktörlerinden tecrübe, görünüş, parti ve sosyo kültürel özellikler üzerinde anlamlı bir farklılık oluşturduğu saptanmıştır ($p<.05$). Tecrübe faktöründe gruplar arasındaki farklılaşma sosyal demokrat ve milliyetçi seçmenler arasındadır. Kendilerini milliyetçi olarak tanımlayan seçmenler adayın tecrübe faktörüne en fazla önem verenlerdir (4,20). Tecrübe faktörüne en az önem verenler ise sosyal demokrat olan seçmenlerdir (3,70). Dış Görünüş faktöründeki farklılaşma ise milliyetçi ve Atatürkçü seçmenlerin arasında gerçekleşmektedir. Farklılaşmanın da gösterdiği gibi bu faktöre Milliyetçi seçmenlerin en fazla önem veren gruptur (2,89). Faktöre en az katılım sağlayanlar da Atatürkçü olarak kendilerini tanımlayanlardır (2,43). Katılımcıların ideolojik kimlikleri parti faktörü üzerinde anlamlı bir farklılaşma oluşturmaktadır ($p<.05$). Aday imajını oluşturan faktörlerden biri olan parti faktörüne milliyetçi seçmenler en fazla önem verenlerdir (3,68). Liberal seçmenler ise faktöre en az önem veren grup olarak belirginleşmektedir (2,70). Adayın sosyo-kültürel özelliklerini açıklayan faktöre en fazla önem verenler muhafazakâr olarak kendilerini tanımlayan katılımcılardır (4,10).

Tablo 9: Aday imajı faktörleri ve oy verme karar zamanı (Anova Testi)

Faktör	Oy Verme Karar Zamanı	N	\bar{X}	SD	Sig.
İletişim	Hangi partiye oy vereceğim zaten bellidir*	167	4,73	0,42	,010
	Seçim kararı alınıp adaylar belirlendiğinde oy vereceğim partiyi seçerim*	136	4,79	0,3	
	Seçim kampanyasının ortalarında hangi partiye oy vereceğime karar veririm*	54	4,83	0,26	
	Seçimin yapılacağı birkaç gün öncesinde hangi partiye oy vereceğime karar veririm	21	4,76	0,33	
	Sandık başına gittiğimde hangi partiye oy vereceğime karar veririm*	12	4,39	1,04	
	Parti	Hangi partiye oy vereceğim zaten bellidir*	167	3,67	
Seçim kararı alınıp adaylar belirlendiğinde oy vereceğim partiyi seçerim*		136	3,05	0,97	
Seçim kampanyasının ortalarında hangi partiye oy vereceğime karar veririm*		54	3,09	1,01	
Seçimin yapılacağı birkaç gün öncesinde hangi partiye oy vereceğime karar veririm*		21	2,69	0,86	
Sandık başına gittiğimde hangi partiye oy vereceğime karar veririm		12	3,16	1,43	

Tablo 9'daki Anova Testi sonuçları, oy verme karar zamanı değişkeninin aday imajı faktörlerinden iletişim ve parti faktörleri üzerinde anlamlı bir farklılık oluşturduğunu

göstermektedir ($p < .05$). Betimleyici istatistikler ve çoklu karşılaştırma tablosu incelendiğinde, iletişim faktöründe farklılaşmanın sandık başına gittiğinde hangi partiye oy vereceğini belirleyen seçmen ile hangi partiye oy vereceği zaten belli olan, seçim kararı alınıp adaylar belirlendiğinde hangi partiye oy vereceğini belirleyen ve seçim kampanyasının ortasında hangi partiye oy vereceğini belirleyen seçmenler arasında olduğu ortaya çıkmaktadır. Buna göre sandık başına gittiğinde hangi partiye oy vereceğini belirleyen seçmenler (4,39) adayın iletişim faktörüne hangi partiye oy vereceği belli olanlardan, adaylar belirlendiğinde kararını şekillendirenlerden, seçim kampanyasının ortasında karar verenlerden ve seçime birkaç gün kala hangi partiye oy vereceğini belirleyen seçmenlere göre daha az önem vermektedir. Seçim kampanyasının ortası geldiğinde hangi partiye oy vereceğini belirleyen seçmenler de (4,83) diğer grupta yer alanlara göre adayın iletişim yönünü daha fazla değerlendirmeye almaktadır. Kararını seçim ortasında belirleyen seçmenler için halkla kurulan iletişim, tarafsızlık, sosyal konulara duyarlı olmak ve iyi bir ekip oluşturmak aday imajında önem verilen bir unsurdur. Farklılığın gözlemlendiği bir diğer faktör de parti faktörüdür ($p < .05$). Parti faktöründe farklılaşma hangi partiye oy vereceği zaten belli olan seçmen ile seçim kararı alınıp adaylar belirlendiğinde, seçim kampanyasının ortasında ve seçimin yapılacağı birkaç gün öncesinde kararını belirleyen seçmenler arasındadır. Aritmetik ortalama değer bakımından adayın parti faktörüne en fazla önem verenler oy verme kararı zaten belli olan (3,67), yani hangi partiye oy vereceği konusunda sabit tutumlara sahip olan seçmenlerdir. Hangi partiye oy vereceği belli olan seçmenler parti faktörüne, seçim kararı alınıp adaylar belirlendiğinde oy verme kararını belirleyen, seçim kampanyasının ortasında kararını belirleyen, seçime birkaç gün kala kararını belirleyen ve sandık başına hangi partiye oy vereceğinin belirleyen seçmenlere göre daha fazla önem vermektedir.

Tablo 10: Aday imajı faktörleri ve oy verilen parti (Anova Testi)

Faktör	Oy Verilen Parti	N	\bar{X}	SD	Sig.
Medya	Ak Parti	157	3,45	0,92	,008
	Demokratik Sol Parti	35	3,02	1,06	
	İyi Parti	53	3,06	1,00	
	Saadet Partisi	2	3,00	1,41	
	Türkiye Komünist Partisi	2	3,50	0,00	
	Bağımsız aday	8	3,46	0,94	
	Sandığa gitmedim	44	3,15	0,93	
	Hiçbirine oy vermedim	89	2,96	0,98	
Kişisel Özellikler	Ak Parti	157	4,83	0,37	,000
	Demokratik Sol Parti	35	4,91	0,20	
	İyi Parti	53	4,82	0,29	
	Saadet Partisi	2	5,00	0,00	
	Türkiye Komünist Partisi	2	3,66	0,00	
	Bağımsız aday	8	4,83	0,17	
	Sandığa gitmedim	44	4,73	0,36	
	Hiçbirine oy vermedim	89	4,86	0,25	
Dış Görünüş	Ak Parti*	157	2,91	1,03	,000
	Demokratik Sol Parti	35	2,68	0,84	
	İyi Parti*	53	2,16	0,89	
	Saadet Partisi	2	2,33	0,94	
	Türkiye Komünist Partisi	2	3,66	0,00	
	Bağımsız aday	8	2,58	0,55	
	Sandığa gitmedim	44	2,31	0,95	
	Hiçbirine oy vermedim	89	2,39	0,96	
Parti	Ak Parti*	157	3,68	0,95	,000
	Demokratik Sol Parti*	35	3,00	0,80	
	İyi Parti*	53	2,87	0,93	
	Saadet Partisi	2	2,83	0,70	

Sosyokültürel	Türkiye Komünist Partisi	2	5,00	0,00	,000
	Bağımsız aday	8	3,50	0,92	
	Sandığa gitmedim	44	2,9	0,83	
	Hiçbirine oy vermedim	89	3,19	1,01	
	Ak Parti	157	4,03	0,85	
	Demokratik Sol Parti	35	3,97	1,04	
	İyi Parti	53	3,34	1,20	
	Saadet Partisi	2	3,75	1,76	
	Türkiye Komünist Partisi	2	2,00	0,00	
	Bağımsız aday	8	3,62	1,15	
	Sandığa gitmedim	44	3,26	1,30	
	Hiçbirine oy vermedim	89	3,62	1,11	

Tablo 10'daki Anova Testi sonuçları, oy verilen parti değişkeninin aday imajı faktörlerinden medya, kişisel özellikler, görünüş, parti ve sosyo-kültürel özellikler faktörleri üzerinde anlamlı bir farklılık oluşturduğunu göstermektedir ($p<.05$). Türkiye Komünist Partisi ve bağımsız adaylara destek verenler ile Ak Partili seçmenler diğer partileri desteklediğini belirtenlere göre büyükşehir belediye başkanlığı seçimlerinde medya faktörünü daha çok göz önünde bulundurmaktadır. Kişisel özellikler faktöründe ise Saadet Partisine oy veren seçmen ile beraber Demokratik Sol Parti'ye (DSP) oy veren seçmenlerin kişisel özellikler faktörüne katılımın yüksek bir değerdedir (4,91). Dış Görünüş faktöründe de Türkiye Komünist Partili seçmenler (3,66) ile Ak Parti'ye oy veren seçmenlerin bu faktörü diğer partilere kıyasla daha önemli gördüğü söylenebilir (2,91). Görünüş faktöründeki gruplar arasındaki farklılaşma Ak Partili ve İyi Partili seçmenler arasındadır. Parti faktöründeki farklılığın ise Ak Parti'ye oy veren seçmenlerle İyi Parti ve DSP'ye oy veren seçmenlerin arasında olduğu görülmektedir. Buna göre Ak Parti'ye oy veren seçmenler, İyi Parti ve DSP'ye oy verenlere göre parti faktörüne daha fazla önem vermektedirler (3,68) Adayın aile yaşantısının ve şehir halkıyla uyumlu bir hayat sürmesinin ifadesi olan sosyo-kültürel özellikler faktörüne Ak Parti'ye oy veren seçmenler daha çok önem atfetmektedir.

Tablo 11: Aday imajı faktörleri ve oy vermede etkili unsurlar (Anova Testi)

Faktör	Oy Vermede Etkili Unsur	N	\bar{X}	SD	Sig.
İletişim	Adayın Kendisi	188	4,77	0,38	,001
	Adayın Partisi	68	4,57	0,57	
	Adayın benimle kurduğu iletişim	33	4,84	0,31	
	Adayın kazanma ihtimali	3	4,91	4338	
	Ülkenin mevcut durumu	98	4,81	0,26	
Tecrübe	Adayın Kendisi	188	3,91	0,85	,030
	Adayın Partisi	68	3,89	0,86	
	Adayın benimle kurduğu iletişim	33	4,19	0,70	
	Adayın kazanma ihtimali	3	4,66	0,00	
	Ülkenin mevcut durumu	98	4,14	0,66	
Dış Görünüş	Adayın Kendisi*	188	2,50	1,02	,044
	Adayın Partisi	68	2,73	0,86	
	Adayın benimle kurduğu iletişim*	33	3,03	1,16	
	Adayın kazanma ihtimali	3	2,11	0,38	
	Ülkenin mevcut durumu	98	2,57	0,98	
Parti	Adayın Kendisi*	188	3,19	1,02	,018
	Adayın Partisi*	68	3,66	0,94	
	Adayın benimle kurduğu iletişim	33	3,20	0,99	
	Adayın kazanma ihtimali	3	3,11	1,34	
	Ülkenin mevcut durumu	98	3,33	0,91	

Tablo 11'deki Anova Testi sonuçları, oy vermede etkili olan unsurlar değişkeninin aday imajı faktörlerinden iletişim, dış görünüş, tecrübe ve parti faktörleri üzerinde anlamlı bir farklılık oluşturduğunu göstermektedir ($p<.05$). Adayın iletişim faktörüne en fazla önem

veren grup adayın kazanma ihtimali (4,91) ile adayın benimle kurduğu iletişime (4,84) göre oy verim seçeneği işaretleyenlerdir. Adayın kazana ihtimalinde yer alanlar ve adayın kendisiyle kurduğu iletişime göre oy verme kararını şekillendirenler iletişim faktörünü de önemli bir aday imajı bileşeni olarak görmektedir. Tecrübe faktöründe de ($p < 05$) adayın kazanma ihtimalinin yanında (4,66) adayla kurduğu iletişime (4,19) göre oy verenlerin ortalama değer bakımından üstünlüğü göze çarpmaktadır. Adayın dış görünüşüne en fazla önem verenler adayın iletişim faktörüne önem verenlerdir (3,03). Adayın genel anlamda iletişimine önem veren katılımcılar dış görünüşünü de bu bağlamda değerlendirebilmektedirler. Bu faktörde gruplar arasındaki farklılaşma adayın kendisi ile adayın kendisiyle kurduğu iletişime oy verenler arasındadır. Parti faktörüne en fazla önem veren katılımcılar ise doğal olarak adayın partisine oy verenler arasındadır (3,66) Adayın kendisine oy veren katılımcılar ise parti faktörüne fazla bir katılım göstermemişlerdir (3,19). Parti ve adaya göre oy verme davranışı faktöre verilen önemde farklılaşmalara neden olabilmektedir. Tukey testinde gruplar arasındaki farklılaşmanın da bu iki grup arasında olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 12: Aday imajı faktörleri ve siyasal konulara ilgi düzeyi (Anova Testi)

Faktör	İlgi Düzeyi	N	\bar{X}	SD	Sig.
Tecrübe	Hiç İlgili Değilim	15	3,68	0,96	,012
	İlgili Değilim	15	4,20	0,78	
	Ne İlgiliyim Ne İlgisizim	129	4,16	0,67	
	İlgiliyim	144	3,86	0,85	
	Çok İlgiliyim	87	3,99	0,83	
Dış Görünüş	Hiç İlgili Değilim*	15	1,84	0,67	,002
	İlgili Değilim	15	2,73	1,13	
	Ne İlgiliyim Ne İlgisizim	129	2,65	0,98	
	İlgiliyim*	144	2,46	0,95	
	Çok İlgiliyim*	87	2,85	1,06	

Tablo 12'deki Anova Testi sonuçları, ilgi düzeyi değişkeninin aday imajı faktörlerinden tecrübe ve görünüş faktörleri üzerinde anlamlı bir farklılık oluşturduğunu göstermektedir ($p < .05$). Siyasal konulara ilgili duymadığını ifade eden katılımcılar (4,20); ne ilgili ne ilgisiz, çok ilgili, ilgili ve hiç ilgili olmayan seçmenlere göre tecrübe faktörüne daha çok önem vermektedir. Dış Görünüş faktöründe ise betimleyici istatistikler ve çoklu karşılaştırma tablosuna bakıldığında kategoriler arasındaki farklılaşma siyasal konulara çok ilgi duyan katılımcılarla ilgi duyan ve hiç ilgi duymayan katılımcıların arasındadır. Aritmetik ortalama değerlere bakıldığında siyasal konulara çok ilgi duyan katılımcıların görünüş faktörünü çok daha fazla değerlendirmeye aldığı görülmektedir (2,85). Bu faktöre en az önem veren katılımcılar ise siyasal konulara hiç ilgi duymayanlardır (1,85). Siyasal konulara hiç ilgi duymayan katılımcılar için aday imajı faktörlerinden dış görünüş faktörü adayı değerlendirirken öne çıkan unsurlardan biri değildir.

Tablo 13: Aday imajı faktörleri ve parti bağlılığı (Anova Testi)

Faktör	Parti Bağlılığı	N	\bar{X}	SD	Sig.
Medya	Oldukça zayıf düzeyde bağlıyım	44	2,61	1,08	,000
	Zayıf düzeyde bağlıyım	44	3,05	0,86	
	Orta düzeyde bağlıyım	176	3,21	0,98	
	Güçlü düzeyde bağlıyım	70	3,49	0,76	
	Çok güçlü düzeyde bağlıyım	56	3,46	1,02	
Kişisel Özellikler	Oldukça zayıf düzeyde bağlıyım	44	4,82	0,51	,033
	Zayıf düzeyde bağlıyım*	44	4,72	0,38	
	Orta düzeyde bağlıyım	176	4,81	0,29	
	Güçlü düzeyde bağlıyım	70	4,86	0,31	
	Çok güçlü düzeyde bağlıyım*	56	4,92	0,18	

Dış Görünüş	Oldukça zayıf düzeyde bağlıyım*	44	2,29	1,00	,000
	Zayıf düzeyde bağlıyım*	44	2,18	0,96	
	Orta düzeyde bağlıyım	176	2,58	0,95	
	Güçlü düzeyde bağlıyım	70	2,77	0,97	
Parti	Çok güçlü düzeyde bağlıyım*	56	3,00	1,08	,000
	Oldukça zayıf düzeyde bağlıyım*	44	2,71	0,97	
	Zayıf düzeyde bağlıyım*	44	3,01	0,99	
	Orta düzeyde bağlıyım*	176	3,20	1,01	
Sosyokültürel	Güçlü düzeyde bağlıyım	70	3,70	0,75	,010
	Çok güçlü düzeyde bağlıyım*	56	3,85	0,78	
	Oldukça zayıf düzeyde bağlıyım	44	3,84	1,09	
	Zayıf düzeyde bağlıyım*	44	3,44	1,22	
	Orta düzeyde bağlıyım	176	3,60	1,08	
	Güçlü düzeyde bağlıyım	70	4,01	0,81	
Çok güçlü düzeyde bağlıyım*	56	3,95	1,19		

Tablo 13'teki Anova Testi sonuçları, parti bağlılığı değişkeninin aday imajı faktörlerinden medya, kişisel özellikler, dış görünüş, parti ve sosyo-kültürel özellikler faktörleri üzerinde anlamlı bir farklılık oluşturduğunu göstermektedir ($p < .05$). Partilerine güçlü (3,49) ve çok düzeyde bağlı olan seçmenler (3,46) medya faktörüne en fazla önem veren gruptur. Partiye duyulan bağlılık azaldıkça medya faktörüne verilen önem de azalmaktadır. Bu doğrultuda faktöre en az önem veren seçmenler partilerine oldukça zayıf düzeyde bağlılık duyanlardır. Parti bağlılığın azalması adayın gazetelerden sosyal medyaya kadar medyadaki durumu kullanımı veya oluşturduğu izlenimi açıklayan faktörün değerlendirilmesini etkilemektedir. Kişisel özellikler faktöründe ($p < .05$) gruplar arasındaki farklılaşma çok güçlü düzeyde bağlı olan seçmenlerle zayıf düzeyde bağlı olan seçmenler arasında gerçekleşmektedir. Partilerine çok güçlü düzeyde bağlı olan seçmenler (4,92); güçlü düzeyde bağlı olanlara, orta düzeyde bağlı olanlara, zayıf düzeyde bağlı olanlara ve oldukça zayıf düzeyde bağlı olanlara göre kişisel özellikler faktörünü daha çok önemli görmektedir. Farklılaşmanın tespit edildiği diğer bir faktör ise dış görünüştür ($p < .05$). Faktördeki farklılaşma partilerine çok güçlü düzeyde bağlılık duyan seçmenlerle çok zayıf ve zayıf düzeyde bağlılık duyan seçmenler arasındadır. Buna göre partilerine çok güçlü düzeyde bağlılık duyan seçmenler (3,00), zayıf düzeyde bağlılık duyanlara (2,18) göre adayın dış görünüş faktörünü daha fazla önemsemektedir. Aday imajı bileşenlerinden biri olan parti faktörü üzerinde katılımcıların parti bağlılıklarının derecesi anlamlı bir farklılık oluşturmuştur ($p < .05$). Tukey testi sonucunda parti bağlılığı ile parti faktörü arasında ortaya çıkan farklılaşmanın kaynağının çok güçlü düzeyde parti bağlılığına sahip seçmenlerle oldukça zayıf, zayıf ve orta düzeyde parti bağlılığı kategorisindeki seçmenler arasında olduğu görülmektedir. Seçmenlerin parti bağlılığı arttıkça parti faktörüne verilen önemde artmaktadır. Buna göre faktöre en fazla önemi çok güçlü parti bağlılığı bulunan seçmenler verirken (3,85); en az önem verenler ise oldukça zayıf düzeyde parti bağlılığına sahip olanlardır (2,71). Sosyo-kültürel özellikler faktörü ve parti bağlılığı arasındaki farklılaşma ($p < .05$) parti bağlılığı güçlü düzeyde olan seçmenlerle parti bağlılığı zayıf düzeydeki seçmenlerin arasında gerçekleşmektedir. Parti bağlılığı güçlü olan seçmenler (4,01) bağlılığı zayıf olanlara (3,44) göre sosyo-kültürel özellikler faktörünü daha önemli görmektedir.

Sonuç

Modern demokratik sistemlerinin işleyişinin temelinde seçimler yer almaktadır. Belirli aralıklarla yapılan seçimlerde yurttaşlar, farklı kademelerdeki yöneticileri belirli bir dönem dâhilinde seçmekte onlara görev ve sorumluluk vermektedir. Bu noktada seçimler, seçmenler tarafından görev ve sorumluluk verilen yöneticilerin değerlendirilmesi için en uygun araçlarından başında gelmektedir. Siyasal partilerin değişen yapısı, medyatikleşme,

seçmen davranışlarındaki dönüşüm ve kişiselleşme gibi etkenler seçim kampanyalarının merkezine adayları ve onların imajlarını yerleştirmiştir.

Bu bağlamda çalışma, aday imajının seçmen karar verme sürecinde önemini belirlemek için Gaziantep ilinde 390 katılımcıya ulaşılarak gerçekleştirilmiştir. Araştırma bulguları incelendiğinde; katılımcıların ortaya düzeyde parti bağlılığına sahip oldukları, siyasal konulara yüksek düzeyde ilgi duydukları, bir kısmının seçimlerin çok öncesinde siyasal kararlarını şekillendirdikleri tespit edilmiştir.

Araştırmada katılımcıların yerel seçimlerde oy verme davranışlarını etkileyen en önemli faktörün adayın kendisi olduğu ortaya çıkmıştır. Adayın kendisinin ardından ülkenin mevcut durumu ve adayın mensup olduğu parti de seçmenlerin oy verme kararlarını belirlerken göz önünde bulundurdıkları unsurlardır. Adayla kurulan iletişim ve adayın kazanma ihtimali ile ise seçmenlerin kararlarını etkilemeden nispeten daha az etkili olmaktadır.

Araştırma sonuçları seçmenlerin yedi faktörden oluşan aday imajı ölçeğinde en fazla önemi kişisel özellikler faktörüne verdiğini göstermektedir. Diğer bir ifadeyle, Gaziantep'teki seçmenler büyükşehir belediye başkanlığı seçimlerinde bir adaya oy verirken onun fazla dürüst ve güvenilir olması, çalışkan olması ve samimi olması gibi özelliklerini ön planda tutmaktadır. Çalışmada kullanılan aday imajı ölçeğinin geliştirildiği Konya ilinde gerçekleştirilen çalışmada da (Balcı ve diğerleri, 2020) seçmenler en fazla önemi kişisel özellikler faktörüne vermiştir. Yerel seçimlerde seçmenler tarafından en az önemli görülen faktör ise dış görünüş faktörüdür. Adayın etkileyici fiziksel görünümü, tanınmış bir kişi olması ve yaşının olgun olması gibi özellikleri seçmenler tarafından oy verme davranışı gerçekleştirirken çok fazla önemsenmemektedir. Adayın ideolojik görüşleri, mensup olduğu parti ve partisinin iktidar olması gibi özelliklerini açıklayan parti ile adayın sosyal medya kullanımı, aday hakkında televizyon ve gazetelerden elde edilen izlenim ve adayın partisinin yayınlattığı reklamlar gibi özellikleri açıklayan medya faktörü seçmenler tarafından orta düzeyde önemli görülmüştür. Parti faktöründe adayın ideolojik görüşleri, medya faktöründe de adayın sosyal medya kullanımı maddeleri faktörler içerisinde yer alan diğer maddelere göre daha yüksek bir ortalamaya sahiptir. Parti (siyasal kimlik) içinde adayın ideolojik pozisyonu seçmenler için değerlendirilmesi gereken bir özellik olarak varlığını sürdürmektedir. Sosyal medyanın da siyasal alandaki etkinliğinin bir göstergesi de adayın sosyal medya kullanım becerilerinin seçmen için göz önünde bulundurulmuş bir özellik olmasıdır.

Seçmen için ideal bir aday imajında; adayın dürüstlüğü, güvenilirliği, tarafsız yaklaşımı, sosyal konulara duyarlı oluşu, halkla etkili bir iletişim kurması, iyi bir çalışma ekibi oluşturması, yerel yönetim ve bürokrasi tecrübesinin olması, aile yaşantısı da dâhil olmak üzere şehirle uyumlu bir hayat sürdürmesi seçmenler için dikkate alınan niteliklerdir.

Bu araştırma, aday imajının oluşumunda hangi faktörlerin etkili olduğunu, bu faktörlerin seçmenler için ne kadar önemli olduğunu ve yerel seçimlerde aday imajını oluşturan faktörlerin sosyo-demografik ve siyasal özellikler değişkenleri açısından bir farklılık gösterip göstermediğini ortaya konulmuştur. Bunun yanı sıra katılımcıların parti bağlılığı, siyasal konulara ilgisi, oy verme karar zamanı, yerel seçimde oy verirken neye önem verdiklerine ilişkin bulgulara da yer vermiştir. Siyasal iletişim alanında son dönemlerde en çok çalışılan konu başlıklarından biri olan aday imajı, yeni siyaset yapma biçimlerinde kişiselleşme ögesinin gelişimine paralel olarak ilgi görmeye devam edecektir. Yapılacak çalışmalarda nicel yöntemlerin yanında nitel araştırma yöntemlerinin de kullanılması, siyasal pazarlama ve siyaset psikolojisi gibi alanlardan beslenilmesi, aday imajının yerel düzlemin

ötesinde ulusal hatta uluslararası bağlamda değerlendirebilecek çalışmaların ortaya çıkmasına katkı sağlayabilir.

Kaynakça

- Aydın, E. (2011) Yerel seçimlerde seçmenlerin oy verme kararlarında etkili olan siyasal faktörlere ilişkin bir araştırma: Ankara örneği. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Balcı, Ş., Kaya, E., Karadeniz, B. ve Abaylı H. (2020). Aday imajı oluşumunda etkili olan faktörler: “31 Mart yerel seçimler örneği”. İletişim Araştırma ve Kuram Dergisi, 50, 1-27.
- Campell, A, Converse, P, Warren, M. E. ve Stokes, D. E. (1960). The American voter. New York: John Wiley.
- Can, A. (2014). SPSS ile bilimsel araştırma sürecinde nicel veri analizi. Ankara: Pegem Akademi.
- Canöz, K. (2010). Seçmen tercihinde aday imajının rolü: 29 Mart 2009 yerel seçimler öncesinde Konya seçmeni üzerine bir araştırma. Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, 6 (2), 95-114.
- Christ, W. G., Thorson E. ve Caywood, C. (1994). Do attitudes toward political advertising affect information processing televised political commercials ?. Journal of Broadcasting & Electronic Media. 38 (3), 251-270.
- Cottam, M., Masters, E., Preston, T. ve Dietz, B. (2017). Siyaset psikolojisine giriş. (M. Şenol, Çev.) Ankara: BB101.
- Damlapınar, Z. ve Balcı, Ş. (2005). Seçmen zihninde aday imajını belirleyen etkenler. Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi. 4 (1), 58-79.
- Damlapınar, Z. ve Balcı, Ş. (2014). Siyasal iletişim sürecinde seçimler, adaylar ve imajlar. Konya: Literatürk Academia.
- Devran, Y. (2003). Siyasal kampanya yönetimi: mesaj, strateji ve taktikler. İstanbul: And Yayınları.
- Doğan, A., ve Göker, G. (2013). Yerel seçimlerde seçmen tercihi (Elazığ seçmeni örneği), içinde A. Doğan ve G. Göker (Ed.), Siyasal İletişim Araştırmaları, 23-59, Ankara: Nobel Yayıncılık
- Downs, A. (1957). Economic theory of democracy. New York: Harper-Row Publishers.
- Güllüpunar, H. (2010). Seçmen tercihi bakımından aday imajı: Konya 2009 yerel seçimleri. Yayımlanmış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Hacker, K.L., Zakahi, W.R , Giles, M.J and McQuitty, S. (2000). Components of candidate images: statistical analysis of the issue - persona dichotomy in the presidential campaign of 1996. Communications Monographs. 67 (3), 227-238
- Harrop, M. ve Miller, W. (1987). Election and voters a comparative introduction. London: Mcmillan
- Kalender, A. (2000). Siyasal iletişim: seçmenler ve ikna stratejileri. Konya: Çizgi Kitapevi.
- Kaid, L. L. (1999). Political advertising: a summary of research finding. In B.I Newman (Ed), Handbook of Political Marketing, 423-438, London: Sage Publications.
- Karasar, N. (2009). Bilimsel araştırma yöntemi. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım
- Kurtuldu, H. S. (2006). Politik parti ve politik lider reklamları. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 8(1), 292-306.
- Lazarsfeld, P, Berelson, B. and Gaudet, H. (1968). The people's choice: how the voter makes up his mind in a presidential campaign. New York: Columbia University Press.
- Negiz, N. ve Akyıldız, F (2012). Yerel seçimlerde seçmenin tercihi üzerinde aday imajın etkisi: Uşak örneği. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 1 (15), 171-199.

-
- Newman, B. L. (1994). *The marketing of the president*. New Delhi: Sage Publications.
- Nord, W.R. (1972). Leadership. In W.R. Nord (Ed.), *Concepts and controversy in organizational behavior*, 505-511, Pacific Palisades California: Goodyear Publishing.
- Rosenberg, S.W. and McCafferty, P. (1987). The image and the vote manipulating voters' references. *Public Opinion Quarterly*. 51 (1), 31-47.
- Özer, İ. ve Meder, M. (2008). Siyasal katılma ve seçmen davranışı: 22 Temmuz genel seçimleri Denizli örneği. İstanbul: Ege Yayınları.
- Özkan, A. (2010). Türkiye seçmenlerin oy verme davranışının siyasal iletişim perspektifinden incelenmesi. içinde E. İnan (Ed.), *Seçenlere ve seçinlenlere politik dünya*, 211-229, İstanbul: Referans Akademik Kitaplar.
- Trent, J.S. and Friedenberg, R. V. (2008). *Political campaign communication*. Maryland: Rowman and Littlefield Publishers.
- Uztuğ, F. (1999). Siyasal marka seçim kampanyaları ve aday imajı. İstanbul: MediaCat Yayınları.
- Uztuğ, F. (2004). Siyasal iletişim yönetimi: siyasette marka yaratmak. İstanbul: MediaCat Yayınları
-

GAZIANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Evaluation of the Relationship Between Social Media Addiction and Aggression¹

Sosyal Medya Bağımlılığı ve Saldırganlık Arasındaki İlişkinin Değerlendirilmesi

Hilal GÜLER^a, Oğuz Han ÖZTAY^{b*}, Vahdet ÖZKOÇAK^c

^a Memur, Hitit Üniversitesi, Çorum/TÜRKİYE

ORCID: 0000-0002-9018-854X

^b Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van Meslek Yüksekokulu, Görsel, İşitsel Teknikler ve Medya Yapımcılığı Bölümü, Van/TÜRKİYE

ORCID: 0000-0001-7323-7875

^c Dr. Öğr. Üyesi, Hitit Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi - Antropoloji Bölümü, Çorum/TÜRKİYE

ORCID: 0000-0002-4603-2548

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 27 Nisan 2022

Kabul tarihi: 22 Haziran 2022

Anahtar Kelimeler:

Sosyal medya,

Bağımlılık,

Saldırganlık,

İletişim.

ARTICLE INFO

Article History:

Received April 27, 2022

Accepted June 22, 2022

Keywords:

Social media,

Addiction,

Aggression,

Communication.

ÖZ

Sosyal medya iletişim çağının yaygın bir şekilde kullandığı bir araç olarak karşımıza çıkmaktadır. Bireylerin özgürce görüşlerini paylaştıkları ve kendilerini rahatça ifade ettikleri bu yeni sanal dünya ayrıca şahsi, kurumsal ve kamusal olmak üzere birçok farklı hedeflerde kullanılmaktadır. Sosyal medya sayesinde, geçmişte kurulan sosyal ilişkiler ve günümüze kadar yüz yüze yürütülen ilişkiler artık yerini yeni kurulan sanal ilişkilere bırakmıştır. Bu yeni dijital dünya aynı zamanda bireylerin günlük hayatta pek sergilemediği kaba ve hiçbir sorumluluk almadığı agresif davranışları rahatça sergilemelerine olanak sağlamaktadır. Sosyal medya bağımlılığı ve saldırganlık arasındaki korelasyon, dünya genelinde ve ülkemizde yaygın bir şekilde kendini gösterebilmektedir. Ruhsal erozyon diyebileceğimiz ve genellikle sosyal medya bağımlılığı ile ortaya çıkan, depresyon, asosyalite, duygusal boşluk vb. durumlar, saldırganlığı tetikler özellikteki durumlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Çalışmanın verileri Çorum ilinde ikamet eden 296 bireyden anket yoluyla toplanmıştır. Çalışmada sosyal medya bağımlılık ölçeği olarak Şahin ve Yağcı (2017) çalışmasında oluşturulan ölçek kullanılırken, saldırganlık tutumunu ölçmek içinse Buss ve Perry (1992) çalışmasında oluşturulan ölçek kullanılmıştır. Çalışmanın sonucunda katılımcıların sosyal medya bağımlılığı düzeyi eğitim seviyesine ve online alışveriş yapma durumuna göre değişirken, cinsiyet ve çalışma durumuna göre değişmemektedir. Saldırganlık düzeyi ile ilgili de cinsiyete göre değişirken, çalışma durumu, eğitim seviyesi ve online alışveriş durumuna göre değişiklik göstermemiştir. Ayrıca, sosyal medya bağımlılığı ile saldırganlık puanı arasında doğrusal orta düzeyde pozitif bir ilişki vardır. Son olarak bu çalışmada cinsiyete göre sosyal medya kullanım süresi, paylaşım sayısı ve saldırganlık puanında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmuştur. Sosyal medya bağımlılığı ve saldırganlık ile ilgili ileride yapılacak çalışmalar için de önerilerde bulunulmuştur.

ABSTRACT

Social media has emerged as a widely used tool in the communication age. This new virtual world, where individuals freely share their views and express themselves, is also used for many different purposes including personal, corporate, and public usages. Because of using social media, social relationships established in the past and face-to-face relationships until today have been replaced by newly established virtual relationships. This new digital world also allows individuals to easily exhibit rude and aggressive behaviors that they do not demonstrate in daily life. The correlation between social media addiction and aggression can be widely seen worldwide and in our country. Depression, being anti-social, social media addiction, which we can call mental erosion which usually occurs with social media addiction. The data of the study were collected by a questionnaire form from 296 individuals residing in Çorum. While the scale created in Şahin and Yağcı (2017) study was used as the social media addiction scale, the scale created in the Buss and Perry (1992) study was used to measure the aggression attitude. As a result of the study, while the social media addiction level of the participants varies according to their education level and online shopping status, however, it does not change according to gender and working status. While the level of aggression varied according to gender, it did not differ according to employment status, education level, and online shopping status. In addition, there is a linear moderate positive relationship between social media addiction and aggression score. Finally, in this study a statistically significant difference was found in the duration of social media use, the number of shares, and aggression score according to gender. Implications are provided related to social media addiction and aggression for future research.

¹This study is a part of the first author's master thesis namely "Evaluation of the relationship between social media addiction and aggression".

* Sorumlu yazar/Corresponding author.

e-posta: o.oztay@yyu.edu.tr

Introduction

Social media, which is constantly changing and developing, has become an indispensable tool for today's societies (Zeybek, 2012, p. 289). Social media, which is at the ultimate point of information sharing worldwide through the Internet, makes the notion of time and space unimportant, allowing individual and collective life to be carried to brand new dimensions. Therefore, the most meaningful social definition corresponding to the description and understanding of this new process occurring in the global network cycle is "network society". In the words of Manuel Castells (2003), "individuals now live in a globally and locally woven, interconnected network society". With the concept of network society, the concept of space has disappeared, and individuals have the opportunity to communicate without limits and space utilizing the internet (Yengin, 2012, p.106).

One of the characteristics of social media, which is one of the main elements of our age and the digital economy, is that it is very fast and easily accessible. All individuals generally use social media networks for a little or at no cost (Maigret, 2012, p. 343). Another feature is the existence of user groups that are highly active and participatory in creating and sharing content on the Internet (Eraslan, 2018, p. 17). While classical media products are created, experts in their fields and those who have graduated from a certain education field usually do business. Almost every person can produce content in social media without having the necessity of a diploma, and the different abilities of these stakeholders, who both produce and use them, provide a rich perspective on the issues (Asan, 2012). Since social networks provide user-based development, they have allowed the Internet to be enriched with other content and formed the basis of a commercial area that has not been seen before. The share of social networking sites in developing a new understanding of the economy is quite large. Social media, which is an inseparable part of our lives today, has disadvantages as well as benefits. The effect of social media varies according to what purpose and how we use it (Güngör, 2016, p. 405)

We can define aggression as a concept that encompasses all emotional, physical, verbal, and sexual acts that the other party perceives as harmful, even if it is done to harm or not intentionally done, against all living or non-living beings by the individual or group. Although aggression is seen in humans and animals, it has been observed that it occurs in different forms in two species (Şahin, 2003). Human aggression emerges as a species that attacks its species, deliberately tortures and injures it, even though it is not exposed to any dangerous situation and meets basic needs such as nutrition and protection. Accordingly, different types of aggression emerge (Tok, 2001). Aggression is also classified as verbal or physical, hostile aggression, and instrumental aggression in addition to being classified as indirect or direct (Bilgin, 1995).

Social media tools are an inseparable part of our daily lives and support interpersonal communication during the day. Users enrich both their social and business lives (Thayer & Ray, 2006). Violence and aggression exist in social media as in many areas of life. One of the most common acts of aggression in social media is making insulting and negative comments about the posts made on social media platforms. Mengü and Mengü (2015, p. 225) stated that social media, which is used unconsciously and uncontrollably, causes violence, psychological attacks, and deception of people with fake accounts. From this point of view, the concepts of social media addiction and aggression and the relationship between them will be examined in this study.

Social Media Addiction

Technology-based communication is accepted as an integral part of the modern age in today's world. Social relations established in the past and face-to-face relations until today have left their place to newly established ones. These relations are transformed into new types of social relations established through social networks namely social media (Eraslan, 2015). While the social aspect of social media creates internet users, the media side shows that it is open to interaction (Yüksel, 2021, p. 87). In changing and transforming the world with technology, internet technology has become an essential part of people's lives. People see the internet as the only tool to have information and communicate about where they are. Along with its positive effects, technology has also revealed the concept of social media addiction, which is a negative effect (Başaran et al., 2017, p. 288).

Four social factors are thought to play a possible role. It is known that these are related to gender differences, how intensely individuals use social media, to what extent social media meets people's needs, and individuals' activities on social issues (Andreassen, Billieux et al., 2016). The nature of gender affected online activities; compared to women, men are more likely to be addicted to online games and online gambling. In contrast, women are more likely to become addicted to social media, messaging, and online shopping (Davenport et al., 2012). Secondly, studies indicated a relationship between Facebook usage and social media addiction (Vishwanath, 2014). Other studies have confirmed a relationship between any frequency of social media use and Facebook. Third, Pelling and White (2009) estimated that the need for belonging of social media users is directly related to the tendency to depend heavily on social media. Fourth, it proposes social comparison as another social determinant of social media addiction. We get an idea of our abilities through comparison with others, and we can identify ourselves with those who are better (Vogel et al., 2015). Finally, previous research leads us to conclude that there are four psychological states. These are stress, empathetic anxiety, conscientiousness, and depression, which are the determinants of social media addiction.

Researchers investigating social media addiction have indicated that there is a relationship between stress and social media addiction. According to these studies, perceived stress and problematic social media use increased with increasing stress. (Hou et al., 2017). It is thought that the use of social networks has an essential role in reducing the heavy burden of stress on people, reducing depressive symptoms, and alleviating the feeling of loneliness. It is stated that those who use social networks frequently in real life are inadequate and depressed in terms of sociability and real-life sharing, that the use of social media increases as it provides these individuals with rewards such as self-efficacy and life satisfaction, and that this increase. It has been claimed that it creates serious problems in many areas such as business life and education, is used even more to alleviate the resulting emotional state, and that this vicious circle is an essential factor in the formation of addiction (LaRose et al., 2003). Beside stress, another factor that affects social media addiction was individual differences in empathy. Although a relationship has not been clearly explored between empathy and internet addiction, studies indicated how a lack of empathy may be related to social media addiction (Melchers et al., 2015). According to Nadkarni and Hofmann (2012), social networks directly relate to human nature needs such as being a part of the group, being recognized, loved, and being special. Social media platforms allow users to find their friends and that with their friends, the users flirt, share information, communicate, are invited to events, and socialize.

Finally, depression and social media addiction are related. The relationship between problematic social media use and depressive symptoms is bidirectional. Each increases or contributes to the effect of the other; in other words, it has been claimed that social media addiction and depression each increase or decrease the impact of the other (Seabrook et al.,

2016). For instance, Shensa et al. (2017) found a positive relationship between social media addiction and participants' depressive symptoms that they were experienced in the past.

Since the existence of the world, there have been changes and transformations in society's culture and thought systems, but aggression and violence have always existed (Tuzgöl, 1998). When we look at the event from the perspective of history, from BC 3600 to now, it is assumed that there have been 4,500 wars in the world since 3600 and more than 3.5 billion people were killed in these wars (Michaud, 1994).

Aggression

Aggression consists of basic human instincts. Aggression is a social tendency to harm. At the very bottom of aggression, the main emotion that drives it is frustration. The person tends to be aggressive when he/she thinks that he/she is restricted and blocked by someone else. Aggression occurs when the basic needs of the person are not met. The concept of aggression is explained in different ways in many sources in literature. It is stated in literature that aggression is an innate feature and the effect of aggression on learning experiences is related to brain problems, temperament, hormonal changes, media, parental attitudes and behaviors, easily accessible weapons, and cognitive processes (Durkin, 1995; Eron, 1994).

We can define aggression as a concept that includes all the emotional, physical, verbal, and sexual acts that are done to harm or harm the other person, even if they do not aim to harm, and that the other party perceives as harmful. Although aggression is seen in humans and animals, it has been observed that it occurs in different forms in two species (Şahin, 2003).

It is possible to see the individual's aggression as a species that attacks, tortures, and injures those of his kind, even though his needs, especially nutrition and protection, are met, and he is not at risk. Accordingly, other types of aggression emerge (Tok, 2001). Although aggression can be classified directly or indirectly, it can also be categorized as hostile and instrumental aggression (Bilgin, 1995). Berkowitz (1989) underlined the role of intention in aggression. When we bring these together, intentional behavior is the crucial point of harmful behavior. In Anderson and Bushman's (2002) proposition, harming another person who does not hurt himself is defined as aggression.

Violence can be defined as causing excessive harm to another entity. First of all, the intent is fundamental to both aggression and violence. The distinction between aggression and violence lies in the intended outcome and the intensity of the action involved. Anderson and Bushman (2001) argued that the ultimate purpose of violence is to inflict violence deliberately. For example, they are intentionally killing a person for no reason or any reason or attacking with the intent to kill.

Aggressions Exposure to Social Media

With the advances in computer and internet environments and the spread of these technologies worldwide, the violence in the classical media is also reflected in the virtual world. It is seen that exposure to violent broadcasts, whether as a passive participant on television or as an active user such as video games and computer games, causes effects such as violence, aggression, introversion, alienation, and a high level of mental and emotional arousal in children and youth. The preventive control mechanisms against aggression and violence are loosened by those who follow aggressive behavior and actions. It is a finding determined by various studies that children and young people who are exposed to these effects become aggressive and their tendency to resort to violence increases.

Social media and the internet move individuals from local to global brought innovations in many issues; while the individual has difficulty in reaching people related to their interests in the local area, thanks to the new environment, he has the chance to contact friend groups related to their interests (Düvenci, 2012). On the other hand, experts stated that using social media tools as an 'addiction' will negatively affect anxiety disorder, communication problems in social areas, and a depressed mood (Tutgun-Ünal, 2015).

Buss and Perry (1992) defined aggression in three different dimensions namely: verbal or physical aggression, aggression in the context of passive or active behavior, and aggression in direct or indirect behavior. All the definitions mentioned clearly show that aggression is a common concept. A social media environment where communication is established faster than before shows us that the essential element of aggressive behavior is a communication area that spreads to different dimensions in a new social environment. This situation has led to new aggressive behaviors that are transformed and spread through social life. Aggressive behaviors we encounter in the social media environment appear as a criminal act psychologically and legally. At another essential point of this issue, we can say that the group most exposed to social media aggression in adolescents and young adults (Myers, 2015).

Anderson and Huesmann (2003) listed the effects of violent games in their study: Violent games increase mental trauma. It has been observed that children who play violent games increase heart rhythm and blood pressure compared to those who do not play. It has been determined that it causes excessive dopamine hormone secretion in the human brain. Children with a violent orientation are more likely to lead violent lives after playing violent games. An increase in aggressive thoughts is observed in men, women, children, and adults who play violent games. It increases feelings of aggression. Aggression increases lives. It desensitizes you to violence. It reduces social sharing. Gentile and Stone (2005) stated that children involved in violent games could not socialize, and social problems occurred.

In our age, social expectations, increasing workload and insufficient time have led to the spread of social media materials in the lives of individuals. Adults and children have been using these technological materials intensively everywhere, from sleeping environments, as if they were competing among themselves. According to Roberts, Foehr, and Rideout (2005), individuals between the ages of 8-and 18 consume a long time, such as six and a half hours every day, in front of technological materials such as television and computers, despite their negative effects.

Today, social media tools are indirectly used as a basis for rude notifications and different emotions. Social media is used for passive attacks, with posts about a person or situation. People exposed to negative comments by any individual openly express their anger in the environment they live in. Passive attacking is so common on social platforms that Twitter users utilize the hashtag '#Passiveaggressive' to characterize such comments. One of the passive-aggressive behaviors observed in social media tools is humiliating behavior by tagging your friend for anger or any reason or making negative comments about him under a post that may disturb him.

Nowadays, unfriend someone on any virtual platform is one of the common behaviors that was made in social media platforms. In today's world, where digital tools have become indispensable for human life, it is observed that the? First gets angry with the person who offends the individual and turns this anger into action by showing an act of unfriending through social media. In other words, aggression and violence, which are the dark sides of human nature, spread through the media based on social media in the transition from the

individual to the social.

A necessary passive-aggressive behavior exhibited through social media platforms is sharing his/her personal situation, with an attitude targeting the addressee (*receiver) whose sharing aims to impose an indirect threat not only with a person he/she is angry with in real life but also with all his/her friends. Another passive-aggressive behavior on social media is when individuals deliberately label people they dislike. This attitude is accepted as an essential indicator of aggression. From this point of view, this study aims to examine how social media addiction and aggression change according to gender, employment status, education, and online shopping status. In addition, it will also be analyzed whether the number of sharing and using social media changes according to these demographic variables. Finally, the relationship between social media addiction and aggression will also be explored.

Method

Participants

In the study, a questionnaire was applied to 296 individuals residing in Çorum with the simple random sampling method. Of the participants in the study, 148 (50%) were female, and 148 (50%) were male. The distribution of the participants in the survey by education level is given in Table 1. 200 (67.6%) of the participants stated that they work in a regular job, 96 (32.4%) stated that they do not work in a regular job. The distribution of the participants for shopping via social media is that 152 (51.4%) of them do their shopping via social media, while 144 (48.6%) do not shop through social media.

Table 1: Distribution of participants by education level

	Frequency	Percent	Cumulative percent
Middle school	11	3,7	3,7
High school	24	8,1	11,8
Associate Degree	34	11,5	23,3
Bachelor degree	129	43,6	66,9
Master degree	71	24,0	90,9
Doctoral degree	27	9,1	100,0
Total	296	100,0	

Data collection tool and Data analysis

While the scale created in Şahin and Yağcı (2017) study was used as the social media addiction scale in the study, the scale created in the Buss and Perry (1992) study was used to measure aggression attitude. The social media addiction scale consists of 20 questions in total. The validity and reliability of the Turkish version of the Buss-Perry aggression scale, which consists of 34 questions, was conducted, and it was determined that the scale overlapped with the original form (Madran, 2012). The data obtained from the survey were analyzed with the SPSS 26 program. Frequency and percentage analysis were performed to determine the distribution of the answers given to the questionnaire. The Kolmogorov-Smirnov test was used to determine the conformity of the scores obtained from the answers provided by the individuals to the normal distribution. Mann-Whitney U test and Kruskal Wallis test, which are non-parametric tests, were used to determine the difference according to demographic variables. Correlation and regression analyzes were used to reveal the relationships between the variables.

Findings

According to the results obtained, it was seen that the variables did not have a normal distribution. Non-parametric techniques should be used in all analyzes to be made. The next stage of the study tested whether there was a difference in score types according to some characteristics. Since the variables were not normally distributed, non-parametric Mann-Whitney and Kruskal Wallis tests were used. The concept of average rank is used in the realization of these tests. Rank is defined as the rank number given to the scores given by individuals, from smallest to largest. Related hypotheses for this test

H_0 : It does not differ according to the type of variable involved,

H_1 : It differs according to the type of variable involved,

The data showing how the social media addiction and aggression score changes according to the gender variable are presented in Table 2.

Table 2: Results of difference analyzes by gender

Variables	Group		Average rank	Significance (p)	Result
Social media addiction	Male	148	147,68	,868	H_0 hypothesis cannot be rejected.
	Female	148	149,32		
Usage period	Male	148	137,28	,023	H_0 hypothesis is rejected
	Female	148	159,72		
Number of shares	Male	148	157,65	,056	H_0 hypothesis is rejected
	Female	148	139,35		
Aggression score	Male	148	157,55	,069	H_0 hypothesis is rejected
	Female	148	139,45		

When Table 2 is examined, a statistically significant difference was observed in the duration of social media use, the number of shares and aggression score according to gender. Accordingly, the duration of use is higher in women than in men, and the number of shares and aggression are higher in men than in women. However, there was no significant difference in the social media addiction score. In other words, women and men have the same level of social media addiction.

The data showing how the working status of the participants affected their social media addiction and aggression scores are presented in Table 3.

Table 3: Results of difference analyzes by working status

Variables	Working Status	Group		Average rank	Significance (p)	Result
Social media addiction	No	96		149,18	,924	H_0 hypothesis cannot be rejected.
	Yes	200		148,17		
Usage period	No	96		166,25	,013	H_0 hypothesis is rejected.
	Yes	200		139,98		
Number of shares	No	96		147,94	,936	H_0 hypothesis cannot be
	Yes	200		148,77		

					rejected.
Aggression score	No	96	154,42		H_0
	Yes	200	145,66	,410	hypothesis cannot be rejected.

When Table 3 is examined, it is seen that there is a statistically significant difference only in terms of usage time and working status. According to the results obtained, the duration of social media use of non-working individuals was higher than that of employees. It is seen that the status of working or not working does not make a significant difference in terms of social media addiction, aggression, and the number of shares.

Table 4: Results of difference analyzes by education level

Variable	Education level	Group	Average rank	Significance (p)	Result
Social media addiction	Pre-education level	11	89,36	,032	H_0 hypothesis is rejected.
		24	152,17		
		34	119,81		
		129	149,23		
		71	165,58		
		27	157,07		
Usage period	Pre-education level	11	96,00	,121	H_0 hypothesis cannot be rejected.
		24	146,88		
		34	166,93		
		129	140,54		
		71	160,63		
		27	146,87		
Number of shares	Pre-education level	11	148,86	,503	H_0 hypothesis cannot be rejected.
		24	177,33		
		34	150,29		
		129	139,97		
		71	150,64		
		27	155,61		
Aggression score	Pre-education level	11	112,77	,391	H_0 hypothesis cannot be rejected.
		24	163,46		
		34	136,41		
		129	156,99		
		71	142,54		
		27	140,07		

When Table 4 is examined, there is a statistically significant difference only in the social media addiction score to the education level. According to this, while the addiction score of individuals with high school and the pre-education level was the lowest, the social media addiction score of individuals with master's and doctoral education levels was higher than other education levels.

Table 5: Results of difference analysis according to online shopping situation

Variables	Online shopping Group		Average rank	Significance (p)	Result
Social media addiction	No	144	139,11	,066	H_0 hypothesis is rejected.
	Yes	152	157,40		
Usage period	No	144	141,63	,192	H_0 hypothesis cannot be rejected.
	Yes	152	154,00		
Number of shares	No	144	133,28	,003	H_0 hypothesis is rejected.
	Yes	152	162,92		
Aggression score	No	144	148,76	,959	H_0 hypothesis cannot be rejected.
	Yes	152	148,25		

When Table 5 is examined, there is a statistically significant difference in the social media addiction score and the number of shares according to the status of online shopping from social media, while there is no significant difference in the duration of use and aggression score. It has been found that the number of shares and social media addiction scores of people who shop online are higher than those who do not.

Examining the Relationships Between Social Media Addiction, Aggression, Number of Shares and Duration of Use

Correlation analysis is a statistical method that gives information about the degree and direction of linear relationships between variables. Since the variables did not have a normal distribution, linear relations were revealed with the help of Spearman correlation coefficient.

Table 6: Correlation results between social media addiction, aggression, number of shares and duration of use

			Social media addiction	Usage period	Number of shares	Aggression score
Spearman's rho	Social media addiction	Correlation Coefficient	1,000	,374	,222	,315
		Significance	.	,000	,000	,000
		N	296	296	296	296
	Usage period	Correlation Coefficient	,374	1,000	,263	,173
		Significance	,000	.	,000	,003
		N	296	296	296	296
	Number of shares	Correlation Coefficient	,222	,263	1,000	,196
		Significance	,000	,000	.	,001
		N	296	296	296	296
	Aggression score	Correlation Coefficient	,315	,173	,196	1,000
		Significance	,000	,003	,001	.
		N	296	296	296	296

When Table 6 is analyzed, the following findings can be obtained:

- There is a linear moderate positive relationship between social media addiction and duration of use. The duration of social media usage of individuals with high social media

addiction is also high.

- There is a weak linear positive relationship between the duration of social media addiction and the number of shares. The sharing numbers of individuals with high social media addiction are also high.

- There is a linear moderate positive correlation between social media addiction and aggression score. Aggression scores of individuals with high social media addiction are also high.

- There is a weak linear positive relationship between the duration of use and the aggression score. Individuals with a high duration of use are individuals with a more aggressive structure.

- There is a weak linear positive correlation between the number of shares and the aggression score. Individuals with a high number of shares have a more aggressive structure.

Linear regression analysis is one of the most frequently used approaches in modeling a system consisting of dependent and independent variables. In this part of the study, the variables affecting the aggression score were investigated. For this purpose, social media addiction score, duration of use, and the number of shares were considered independent variables, and analysis was carried out with the help of a simple linear regression model.

Table 7: Examining the effect of other variables on the level of aggression

Model	Dependent variable:				
Aggression score	Coefficient Estimates	Standard error (SE)	T	Sig.(p)	
Constant term	1,807	,183	9,880	,000	
Social media addiction score	,261	,053	4,897	,000	
Usage period	,003	,017	,171	,864	
Number of shares	,010	,005	2,062	,040	

When Table 7 is examined, it is seen that there is a statistically significant effect of other variables on the aggression score, except the duration of use. Accordingly;

- Social media addiction affects aggression positively. The increase in social media addiction increases aggression.
- Similarly, the aggression of individuals with increasing number of shares on social media also increases.

Discussion

Social media platforms, which have become a part of our daily lives, are increasingly under the influence of us and increasing the number of users and the level of addiction day by day. These networks, which we use effectively in all areas of our lives, are used as a tool to ensure our communication with family, friends, and individuals with whom we interact socially. It is a fact that these tools, which make our lives easier, help us catch the flow of life, but the fact that we use them more and more every day has exposed us to some negative consequences. People who want to use their time more efficiently have started to spend most of their time on social media without realizing it. This situation has caused individuals who aim to save time to face the waste of time. On the other hand, the experiences in the virtual world have started to cause us to form emotional bonds with our real life and experience mental disorders. The gain goal turned into a spiritual erosion and began to cause material and moral losses.

This study aims to present comprehensive research that proves the phenomenon we mentioned above. For this purpose, a questionnaire was applied to 296 individuals in the

study. In the survey application, it was seen that there is a demonstrable relationship between social media addiction and aggression. For example, When the participants included in the study were classified according to their social media addiction, it was determined that 50% of those with social media addiction were male and 50% were female. It was found that there was no significant difference in terms of gender according to social media addiction. When the duration of social media use was examined by gender, a statistically significant difference was observed in the number of shares and aggression score. Accordingly, the duration of use is longer in women than in men; the number of shares and aggression are higher in men than in women. However, there was no significant difference in the social media addiction score. In other words, men and women have the same addiction structure.

In the Kaplan (2019)'s study, based on the results of an independent sample t-test analysis; When the gender variable and the mean score of the purpose of social media use were compared with the male and female variables, there was no significant difference between the sub-dimensions of social interaction and communication purpose ($p>0.05$) (Kaplan, 2019).

Eşitti (2015) 's research results indicated a statistically significant difference between problematic internet use and gender: male participants generally have a higher tendency to use problematic internet than female participants. Çam and İşbulan (2012, p. 17) In their research, it was determined that teacher candidates of different genders use Facebook significantly differently. Esen's (2010, p. 74) research results; When internet addiction mean scores and gender variables were compared, it was determined that there were significant differences according to gender. In addition, it was determined that the average Internet addiction score of male participants was significantly higher than the average Internet addiction score of female participants.

In this study, when social media addiction, duration of use, number of shares, and aggression score are examined, the following findings are obtained:

- There is a positive relationship at the level of 0.374 between social media addiction and the duration of use. The duration of use of individuals with high social media addiction is also high.
- There is a 0.222 linear weak positive relationship between the duration of social media addiction and the number of shares. The number of shares of individuals with high social media addiction is also high.
- There is a linear moderate positive correlation of 0.315 between the duration of social media addiction and the aggression score. Aggression scores of individuals with high social media addiction are also high.
- There is a 0.173 linear weak positive correlation between the duration of use and the aggression score. Individuals with a high duration of use are individuals with a more aggressive structure.
- There is a 0.196 linear weak positive correlation between the number of shares and the aggression score. Individuals with a high number of shares have a more aggressive structure.

Accordingly, the highest relationship among the variables is between social media addiction and the duration of social media use. When the duration of social media usage of women and men increases, it is seen that addiction increases regardless of gender.

When we reviewed the literature, Elhai et al. (2018) measured the relationship

between smartphone use and social media in people experiencing depression, anxiety, and stress. The result of the study indicated that there is no relationship between using social media and depression, anxiety, and stress depending on age and gender. They also found that not using social media also led to mood disorders. The available data support the phenomenon that we confirmed during the study.

When we review the studies conducted in our country, the relationship between social connection and internet addiction, social network addiction, digital game addiction and smartphone addiction was measured in a study conducted on 201 adolescents by prosecutor and Aysan (2017). As a result, it is seen that the social connection is 25%. However, the most important effect in explaining social media addiction comes from internet addiction, followed by addiction to social networks, digital games, and smartphones.

Another study conducted by Balcı and Baloğlu, (2018) examined the relationship between social media addiction and depression. The sample of the study composed of 303 university students enrolled in 19 different faculties/schools. Findings of the study indicated that, duration, and frequency of social media using influence social media addiction. In other words, as the duration and frequency of social media use increase, social media addiction also increases. Parallel with this study, in our research it was found a positive relationship between social media addiction and the duration of use, hence the duration of use of individuals with high social media addiction is also high.

Another factor investigated in this study is the relationship between social media addiction and aggression. According to the regression analysis, the variables affecting the aggression score, age, social media addiction, duration of use, and the number of shares were considered independent variables. When the simple linear regression model is examined, it is seen that since the duration of use is $0.864 > 0.05$ in terms of significance, the effect of other variables on the aggression score is statistically significant. Age affects aggression negatively, and as age increases, the level of aggression decreases. Social media addiction has a positive effect on aggression, and as the use of social media increases, aggression increases in the same direction.

In this study, Donat Bacioğlu and Özdemir (2012) in which they examined the relationships between the aggressive behaviors and age, gender, achievement status, and anger. The population of the study was 520 primary school students. The findings of the study indicated that, significant and positive relationships were found between students' aggressive behaviors and age, gender, academic achievement, and anger. As age increases, aggressive behaviors also increase; It clearly shows that gender is an essential predictor of aggressive behaviors. There is a relationship between academic achievement and total aggression and physical aggression behaviors, which confirms our study.

In another study conducted by Fengqiang et al. (2016), a significant relationship was found between the variables examined: the higher the individual's internet addiction score, the higher the aggression level, and Internet addiction directly affect aggression. In conclusion, internet addiction can positively predict aggression, and life events and social support partially mediated the relationship between internet addiction and aggression.

In this study, Demirhan (2004) examined whether the aggression levels of general high school students with different levels of self-disclosure differ in terms of personal and social qualities and family qualities. The sample of the research consists of 946 students. The findings, which caused a differentiation in the aggression levels of the general high school students, also showed differentiation according to gender, the presence of friends of the opposite sex, the behavior and attitude of the parents, and the way they perceived it. In this

context, it was seen that the aggression levels of the students did not differ according to the grade and success level, their way of perceiving themselves, the study environment at home, the perception of the family's income situation, the working status of the mother, and the education level of the parents.

In another study conducted by Cengiz (2010) on adolescent individuals, it was concluded that male students' aggression levels were higher than their female counterparts. It was found that there was no significant difference in the aggression rates of secondary school students at the grade level. On the other hand, it was determined that the economic status of the family and the high level of education did not cause a significant difference. Our study findings show parallelism with these results regarding aggression between the genders.

This study confirms the effect of social media addiction on aggression and shows us a linear relationship between exposure to media violence and aggression. Finally, a statistically significant difference was observed in the duration of social media use, the number of shares, and aggression score according to gender when the study was examined. Accordingly, the relationship between duration of use, number of shares and aggression was revealed. However, a significant difference was observed between the variables of social media addiction. In other words, as many studies have shown, social media addiction causes aggressive behavior in different ways. Although these behavior patterns and types are linked to different variables, it turns into an incurable plague of our age, which is closely related to all of us.

Conclusion and Implications

As a result, the survey data we have presented in the study reveals a relationship between social media addiction and aggression. Also, related literature supports relationships between social media addiction, age-gender relationships, and mental disorders. A statistically significant difference was found in the duration of social media use, the number of shares, and aggression score according to gender. Accordingly, the duration of use is higher in women than in men, and the number of shares and aggression are higher in men than in women. However, there was no significant difference in the social media addiction score in terms of gender.

Most importantly, the studies carried out in our country and the samples taken seriously support the thesis on aggression and social media use. The positive relationship between social media addiction and aggression can show itself widely worldwide and in our country. Situations such as depression, asociality, and emotional emptiness, which we can call mental erosion and which usually occur with social media addiction, are situations that trigger aggression.

There was a statistically significant difference between social media addiction and education level. Based on this, while the addiction score of individuals with high school and pre-education level was the lowest, the social media addiction score of individuals with master's and doctoral education levels was higher than other education levels. Furthermore, it has been found that the number of shares and social media addiction scores of people who shop online are higher than those who do not. As emphasized by Akyazı (2015) and, Öcal and Koca (2020), social media platforms are very important for both customers and producers. By the help of social media, people can choose what they like and what they prefer to buy.

Finally, many studies in the literature specifically focus on social media platforms. These studies have shown us that nowadays, people spend most of their time in social environments and social media (Arik & Arik, 2020; Zeybek, 2015). Peoples whom exposed to

depressive tendencies in social media platforms are more exposed to problems related with psychological in the future. Due to the fact that psychological and health problems that may arise in the future, we should be more aware of how to use social media. Considering this point, individuals should be educated with media literacy in terms of accessing relevant resources from the media and social media and analyze critically and use social media effectively (Öztay & Öztay, 2021). This study suggested to educate individuals in term of social media literacy and learning how to interact without aggression as mentioned in Türk (2021) in order to protect individuals from negatives sided of social media.

It is of great importance that social media analyzes, which are seen in large numbers in western societies, are carried out in eastern societies with different socio-economic levels. In this context, evaluating a concept such as aggression, which varies depending on many factors, in other societies may be explanatory in terms of understanding aggression and preventing it without taking action. It is thought that studies with more participants on this subject will be beneficial.

References

- Akyazı, E. (2015). Sosyal medyanın tüketici davranışları üzerine etkileri: Ünlülerin Twitter hesapları üzerine bir araştırma. Yengin, D. (Ed.) Sosyal medya araştırmaları (s. 313-330). Paloma yayınevi.
- Anderson, C. A. & Bushman, B. J. (2001). Effects of violent video games on aggressive behavior, aggressive cognition, aggressive affect, physiological arousal, and prosocial behavior: A meta-analytic review of the scientific literature. *Psychological Science*, 12(5), 353-359. doi: 10.1111/1467-9280.00366.
- Anderson, C. A. & Huesmann, L. R. (2003). Human aggression: A social cognitive view. In M. A. Hogg & J. Cooper (Eds.), *The sage handbook of social psychology* (p. 221- 248). Sage Publications.
- Anderson, C. A., & Bushman, B. J. (2002). Human aggression. *Annual Review of Psychology*, 53(1), 27-51.
- Andreassen, C. S., Billieux, J., Griffiths, M. D., Kuss, D. J., Demetrovics, Z., Mazzoni, E., & Pallesen, S. (2016). The relationship between addictive use of social media and video games and symptoms of psychiatric disorders: a large-scale cross-sectional study. *Psychology of Addictive Behaviors*, 30, 252–262. doi.org/10.1037/adb0000160
- Arik, M. B. & Arik, E. (2020). Reproduction of social inequality in new media. *Journal of International Social Research*, 13(75), 633-639.
- Asan, A., (2012). Eğitimde bir yeni yönelim alanı: Sosyal medya. Hepimiz Globaliz Hepimiz Yereliz Dutenberg Galaksi'den Zuckerberg Galaksi'ye (Edibe Sözen, Ed.). (s. 127-146). Alfa Yayınları.
- Balcı, Ş., & Baloğlu, E. (2018). Sosyal Medya Bağımlılığı ile Depresyon Arasındaki İlişki: Üniversite Gençliği Üzerine Bir Saha Araştırması. *İletişim*, (29), 209-233.
- Başaran, A. S.; Yazgan, A. E., & Baiturova, K. (2017). Tüketicilerin İnternet Bağımlılığının Sosyal Medya Reklamlarına Yönelik Genel Algı ve Tutumları Üzerindeki Etkisi. *Journal Of Suleyman Demirel University Institute of Social Sciences*, 29(4), 287-310
- Berkowitz, L. (1989). Frustration-aggression hypothesis: examination and reformulation. *Psychological bulletin*, 106(1), 59-73
- Bilgin, N. (1995). Sosyal psikolojiye giriş. İzmir kitaplığı yayınları.
- Buss, A. H., & Perry, M. (1992). The aggression questionnaire. *Journal of personality and social psychology*, 63(3), 452.
- Castells, M. (2003). Kimliğin Gücü, Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür, (çev. s.s.326). Bilgi Üniversitesi Yayınları.

- Cengiz, S. (2010). Ergenlerde saldırganlık ve problem çözme. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi.
- Çam, E. & İşbulan, O. (2012). A new addiction for teacher candidates: Social networks. The Turkish Online Journal of Educational Technology (TOJET), 11 (3), 14-19.
- Davenport, K., Houston, J., & Griffiths, M. D. (2012). Excessive eating and compulsive buying behaviors in women: An empirical pilot study examining reward sensitivity, anxiety, impulsivity, self-esteem, and social desirability. *International Journal of Mental Health and Addiction*, 10, 474–489. doi.org/10.1007/s11469-011-9332-7
- Demirhan, M. (2004). Kendini açma düzeyleri farklı genel lise öğrencilerinin bazı değişkenler açısından saldırganlık düzeylerinin incelenmesi (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Anadolu Üniversitesi.
- Donat Bacıoğlu, S., & Özdemir, Y. (2012). İlköğretim öğrencilerinin saldırgan davranışları ile yaş, cinsiyet, başarı durumu ve öfke arasındaki ilişkiler. *Eğitim Bilimleri Araştırması Dergisi*, 2,169-187
- Düvenci, A. (2012). Ağ neslinin internet kullanımı üzerindeki sosyal medya etkisinin sosyal sapma yaklaşımı ile incelenmesi. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi.
- Eraslan, L. (2015). Sosyal Medya Toplum Araştırma. BETA Yayıncılık.
- Eraslan, L. (2018). Sosyal Medya ve Algı Yönetimi: Sosyal Medya İstihbaratına Giriş. Anı Yayıncılık.
- Erdoğan, M. T. (2005). Suça Yönlendirilen ve Yönlendirilmeyen Çocukların Aile İlişkileri ile Saldırganlık Davranışlarının Karşılaştırılması. *Çocuk ve Gençlik Ruh Sağlığı Dergisi*, 12 (3), 106-114.
- Eron, L. D. (1994). Theories of aggression: From drives to cognitions. L. R. Huesmann (Ed.), *Aggressive behavior: Current perspectives* (pp.3-11). Plenum Press.
- Eşitti, Ş. (2015). Bilgi Çağında Problemlerli İnternet Kullanımı ve Enformasyon Obezitesi: Problemlerli İnternet Kullanımı Ölçeğinin Üniversite öğrencilerine Uygulanması. *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, (49), 75-97.
- Fengqiang, G., Jie, X., Yueqiang, R., & Lei, H. (2016). The relationship between internet addiction and aggression: multiple mediating effects of life events and social support. *Psychology research*, 6(1), 42-49.
- Güngör, N. (2016). İletişim Kuram ve Yaklaşımlar. Siyasal Kitabevi.
- Hou, X. L., Wang, H. Z., Guo, C., Gaskin, J., Rost, D. H., & Wang, J. L. (2017). Psychological resilience can help combat the effect of stress on problematic social networking site usage. *Personality and Individual Differences*, 109, 61-66. doi.org/10.1016/j.paid.2016.12.048
- Kaplan, M. (2019). Üniversite öğrencilerinin sosyal medya bağımlılık düzeyleri, sosyal medya kullanım amaçları ve bağlanma stilleri arasındaki ilişkinin incelenmesi (Yüksek Lisans Tezi). Hasan Kalyoncu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kesen, N.F., Deniz, M. E. ve Durmuşoğlu, N. (2007). Ergenlerde Saldırganlık ve Öfke Düzeyleri Arasındaki İlişki: Yetiştirme Yurtları Üzerinde Bir Araştırma. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17, 353- 364.
- LaRose, R., Lin, C. A., & Eastin, M. S. (2003). Unregulated Internet usage: Addiction, habit, or deficient self-regulation? *Media Psychology*, 5(3), 225-253.
- Madran, H., (2012). Buss-Perry Saldırganlık Ölçeği'nin Türkçe Formunun Geçerlik ve Güvenirlilik Çalışması, *Türk Psikiyatri Dergisi*, (23); 1-6.
- Maigret, E. (2012). Medya ve İletişim Sosyolojisi. Halime Yücel (çev.). İletişim Yayınları.

- Melchers, M., Li, M., Chen, Y., Zhang, W., & Montag, C. (2015). Low empathy is associated with problematic use of the Internet: Empirical evidence from China and Germany. *Asian journal of psychiatry*, 17, 56-60.
- Mengü, M., & Mengü, S. (2015). Violence and social media. *Athens Journal of Mass Media and Communications*, 1(3), 211-227
- Michaud, Y. (1994). Şiddet, (Çev. C. Muhtaroglu). İletişim yayınları.
- Myers, R. (2015). "Deliberate Indifference" to bullying: what schools need to know. *Bullying, Teen Aggression & Social Media*, Civic Research Institute, 4, 49-52.
- Nadkarni, A. & Hofmann, S. G. (2012). Why do people use Facebook? *Personality and individual differences*, 52(3), 243-249.
- Ocak, S. (2008). Öğretmenlerin duygusal taciz (mobbing)'e ilişkin algıları (Edirne ili örneği) (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Öcal, D. & Koca, S. (2020). Sosyal ağlar üzerinden markaların dijitalleşmesi. In Öcal, D. and Polat, H. (Eds.) *Dijital Reklamcılık*. (p.159-183). Nobel yayınları.
- Öztay O. H. & Öztay E. S. (2021). Küresel iletişim çağında öğretmen adaylarının medya okuryazarlık ve eleştirel düşünme beceri düzeylerinin incelenmesi. *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi/Journal of Higher Education and Science*, 11(3), 600-612. doi.org/10.5961/jhes.2021.479
- Pelling, E. L., & White, K. M. (2009). The theory of planned behavior applied to young people's use of social networking web sites. *CyberPsychology & Behavior*, 12, 755-759. doi.org/10.1089/cpb.2009.0109
- Seabrook, E.M., Kern, M.L. & Rickard, N.S. (2016). Social networking sites, depression, and anxiety: a systematic review. *JMIR mental health*, 3(4).
- Shensa, A., Escobar-Viera, C. G., Sidani, J. E., Bowman, N. D., Marshal, M. P., & Primack, B. A. (2017). Problematic social media use and depressive symptoms among US young adults: A nationally representative study. *Social Science & Medicine*, 182, 150-157. doi.org/10.1016/j.socscimed.2017.03.061
- Sökmen, N. (2010). Akran Zorbalığı. *Arel Eğitim Kurumları Eğitimde Yansımalar Dergisi* 28, 9-12
- Şahin M. (2003). Sporda Şiddet ve Saldırıcılık. Nobel Yayın Dağıtım
- Şahin, C., & Yağcı, M. (2017). Sosyal medya bağımlılığı ölçeği-yetişkin formu: geçerlilik ve güvenilirlik çalışması. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 18(1), 523-538.
- Tok, Y. (2001). Cinsiyet rolleri ile ilgili farklı kalıp yargılara sahip üniversite öğrencilerinin saldırıcılık düzeyleri, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi.
- Tufan, İ. (2003). Medya ve Şiddet: Medyanın Sunduğu Saldırıcılık Sahneleri İnsanları Şiddet Eylemine Sürükler Mi? *Polis Bilimleri Dergisi*, 5(3-4), 131-142.
- Türk, G. D. (2021). Sosyal medyanın kişilerarası iletişim süreçlerine etkisi ve sosyal medya okuryazarlığı bağlamında şiddetsiz iletişim. Türk, G. D. (Ed.) *Sosyal medya okuryazarlığı*, (s. 109- 140). Nobel Yayıncılık.
- Tutgun-Ünal, A. (2015). Sosyal Medya Bağımlılığı: Üniversite Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi.
- Vishwanath, A. (2014). Habitual Facebook use and its impact on getting deceived on social media. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 20, 83-98. doi.org/10.1111/jcc4.12100
- Vogel, E. A., Rose, J. P., Okdie, B. M., Eckles, K., & Franz, B. (2015). Who compares and despairs? The effect of social comparison orientation on social media use and its outcomes. *Personality and Individual Differences*, 86, 249-256. doi.org/10.1016/j.paid.2015.06.026

-
- Yengin, D. (2012). Yeni Medya ve Dokunmatik Toplum. Derin Yayınları.
- Yıldız, S.A. (2004). Ebeveyn Tutumları ve Saldırganlık. Polis Bilimleri Dergisi, 6 (3-4), 132.
- Yüksel, H. (2021). Sosyal Medya Ortamında Mahremiyet Sorunu: Facebook ve WhatsApp Platformları. Kastamonu İletişim Araştırmaları Dergisi, (7), 86-108.
- Zeybek, I. (2012). İnternet mucizesi olarak yaşam alanı bulan sanal benliklerin önlenemez yükselişi!. In Yengin, D. (Eds.). Yeni medya ve... (s. 276-290). Anahtar Kitaplar Yayınevi.
- Zeybek, I. (2015). Çağın vebası: Sosyal medya bağımlılığı. Yengin, D. (Ed.) Sosyal medya araştırmaları (s. 357- 368). Paloma yayınevi.
-

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

A Social Ecological Reading of H. G. Well's The Sleeper Awakes

H. G. Wells'in The Sleeper Awakes Romanının Toplumsal Ekolojik Okuması

İsmail Serdar ALTAÇ^{a*}

^aDr. Öğr. Üyesi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, Nevşehir/ TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-6778-8571

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 5 Şubat 2022

Kabul tarihi: 19 Haziran 2022

Anahtar Kelimeler:

H. G. Wells,

The Sleeper Awakes,

Distopya,

Ekoeleştirici,

Toplumsal Ekoloji

ARTICLE INFO

Article History:

Received February 5, 2022

Accepted June 19, 2022

Keywords:

H. G. Wells,

The Sleeper Awakes,

Dystopia,

Ecocriticism,

Social Ecology

ÖZ

Geç dönem Viktorya Çağı'nın önde gelen ütopya ve distopya yazarlarından H. G. Wells, *The Sleeper Awakes* adlı romanında iki yüz yıl sonrasında Londra'nın ve dünyanın evrilebileceği politik konjonktür hakkında bir portre çizer. Roman, dünya hükümetinin küresel olarak tüm kontrolü elinde bulundurduğu ve kapitalizm tarihsel olarak nihai bir zafer elde ettiği yeni bir dünya düzeninde işçi sınıfının toplumsal baskı altına alındığı bir gelecek betimler. Ayrıca, söz konusu distopik kurguda kırsal bölgelerdeki toplumsal yaşam bitmiş ve tüm nüfus kentte toplanmıştır. Bu çalışmanın amacı *The Sleeper Awakes* romanında tahakküm mekanizmasının sadece toplumsal alanda değil aynı zamanda doğa üzerinde de yürütüldüğünü göstermektir. Buna ek olarak, her iki alanda kurulan tahakkümün birbirinden bağımsız olmadığı, aksine birbirlerini destekleyen süreçler olduğu ortaya koyulmuştur. Bu bağlamda çalışma Murray Bookchin'in öncülüğünü yaptığı toplumsal ekolojiyi kuramsal bir çerçeve olarak kullanmaktadır. Bu kuramdan hareket edilerek romanda ikinci doğanın birinci doğadan yabancılaşmasının nedenleri üzerinde durulmuş ve bu yabancılaşmanın politik ve toplumsal neticeleri gösterilmiştir. Buna bağlı olarak hem nüfusun hem de politik gücün merkezileşmesinin doğa-insan ilişkileri bakımından yol açtığı olumsuz sonuçlar üzerinde durulmuştur. Diğer bir taraftan ise toplumsal hiyerarşileri destekleyen bir sistem içinde doğanın da hiyerarşik ilişkiler ağı içinde nesneleştirildiği ifade edilmiştir. Böylelikle bu çalışma ideolojik ve politik tartışmaların ön planda olduğu *The Sleeper Awakes*'in ekolojik kaygılara da hitap edebilecek bir metin olduğunu ortaya koymaktadır.

ABSTRACT

H. G. Wells, one of the pioneering utopian and dystopian authors of the late Victorian Age, delineates a political conjuncture into which London and the rest of the world may evolve two centuries later. The novel depicts a future in which the working class is socially oppressed in a new order where a world government that holds the reign of power globally and capitalism has gained an ultimate victory historically. Moreover, in this dystopic representation, the social life in the countryside has ended and the whole population is concentrated in the city. This study aims to demonstrate that the mechanism of domination does not only have a formative power in the social sphere but also is extended towards nature in *The Sleeper Awakes*. Furthermore, it is manifested that the domination over these two spheres is far from being independent of each other; on the contrary, they are mutually supportive processes. In this context, this paper uses social ecology, led by Murray Bookchin, as the theoretical framework for reading the novel. Departing from this theory, the reasons for the alienation of second nature from first nature, and the political and social outcomes of this alienation in the work have been demonstrated. Correspondingly, the implications of the centralization of both the population and political power with respect to human-nature relationships have been delved into. In addition to these, nature is shown to be objectified within a hierarchical web of relations in a system that cements social hierarchies. Thus, this study puts forward that *The Sleeper Awakes*, a text that foregrounds the ideological and political discussions, may also address the ecological preoccupations.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: serdaraltac@nevsehir.edu.tr

Introduction

Utopia and dystopia are basically spatial genres. Neither the achievements of ‘utopia’ nor the nightmare of dystopia could be possible without spatial arrangements that supplement any given political aspiration. These spatial arrangements may consist of architectural and/or ecological imaginings. They have a longstanding existence; yet “the emergence of modern ecological thinking during the Romantic period,” says Kate Rigby “gave rise to new ways of imagining future, both utopian and dystopian” (2012, p.142). The non-human environment started to have growing materiality in the projections of the future in an age of turmoil and radical transformations in British society. The places where the effects of these transformations were deeply felt were the urban spaces rather than the countryside where the rhythm of life had been more or less similar to what it had been a few centuries ago. The process of industrialization, which geared up in the 19th century and exacerbated the ecological degradation, is concomitant with the displacement of the rural population. According to the statistics, the population of London which was one million in 1801 reached six and a half million at the beginning of the 20th century (Mateos, 2013, p. 7). Thus, the changes in this century were unfolding in two ways, having social and ecological repercussions.

Being an author who wrote at a time when these shifts reached a climactic point, H. G. Wells was a keen observer of the social predicaments, which shaped his fiction. As John Sloan observes “Wells’s early romances can be interpreted as futuristic allegorical dramatizations of specific contemporary anxieties” (2016, p. 139). One of his texts that reflects these anxieties is *The Sleeper Awakes* which extrapolates the condition of England and the world in the 22nd century. This paper aims to read this novel from a social ecological point of view and argues that *The Sleeper Awakes* can be read as an ecologically conscious text that underpins the close relationship between ecological and social problems. This study is the first environmentalist attempt to read and interpret Wells’ *The Sleeper Awakes*. However, this paper does not aim to define H. G. Wells as an author whose views reflect the agenda of social ecology. Though social ecology provides a solid ground in the interpretation of the text itself, Wells’ views on science and technology as well as his strong belief in the formative power of them in shaping society through wide-scale social planning are decidedly at odds with social ecology’s appeal for spontaneity, organic and small scale communitarian politics. As John Sloan observes, “[t]o many earlier critics, Wells’ scientific scenarios for planetary health suggested totalitarian state power and disregard for local loyalties and allegiances” (2016, p. 138). As such, he negates the political decentralization that became one of the requisites of the social ecological ideal.

Social Ecology and its Discontents

Social ecological school of thought, influenced by Bakunin and Kropotkin, argues that what is ecological and what is social are inextricably related to each other and the ecological breakdown can only be averted through a radical social and political shift from hierarchical social structures into more egalitarian and communitarian ones. The leading figure of social ecology, Murray Bookchin summarizes his theory as follows: “the very notion of domination of nature by man stems from the very real domination of human by human” (1982, p. 1). To espouse this thesis in *The Ecology of Freedom* (1982), he undertakes an anthropological inquiry into the birth and development of hierarchies that also put nature into one of the levels of domination. Bookchin’s renunciation of these relations makes social ecology “a form of eco-anarchism, in which the cause of the ecological crisis lies in the structures of hierarchies and power associated with modern bureaucratic state and corporate capitalism” (Barry, 2003,

p. 242). According to the social ecological point of view, the capitalist mode of production, which adopts the view of ‘grow or die,’ has not only brought about a new dimension to the social hierarchies that have been governing the societies for a long time but also downgrades nature within the same hierarchical relations, regarding it a mere source of economic benefit. According to Bookchin, an ecological perspective disregarding such hierarchical ties is likely to misdiagnose the source of the ecological crisis that humanity faces today (2006, p. 20).

Bookchin’s criticism, at this point, is mainly directed against deep ecology. To grasp the reason for this criticism, one needs to understand what the social ecologists call “first nature” and “second nature”. The former refers to the biological world in which human beings live and of which they are biologically a part, and the latter refers to “human social and symbolic life which is ‘within’ first nature” (Morris, 2017, p. 2). Thus, second nature is not a deep bifurcation from first nature, but it is embedded within the larger frame of first nature. According to the social ecological view, these two spheres must complement each other and have an interdependent relationship; yet the historical process that has culminated in the total objectification of nature and human beings has uncoupled these two spheres. While social ecology calls for a reconciliation of “first nature” and “second nature,” deep ecology cherishes biospheric egalitarianism by repudiating the concepts of first and second nature. For deep ecology, there is only a single nature in which humanity has no privileged position and in which every living being has “*the equal right to live and blossom*” (Naess, 1973, p. 96; emphasis in original). Bookchin heavily criticizes the deep ecological movement that equalizes human beings with other living beings because he considers such a monistic attitude misanthropic. To sum up, Bookchin repudiates both dualistic and monistic approaches to nature (Best, 1998, p. 339). The dualistic point of view regards nature as separate from human beings and objectifies it as a whole, which is an attitude that can be observed especially in the capitalist mode of production. On the other hand, according to Bookchin, the monistic approaches,

[r]omanticize nonhuman nature as wilderness and see it as more authentically “natural” than the works of humans, they freeze nonhuman nature as a circumscribed domain in which human innovation, foresight and creativity and have no place and offer no possibilities. (Bookchin, 2006, p. 26)

In this view, humanity enjoys a distinct position among the other elements of nature due to reason. Though humanity has evolved from first nature, its cultural achievements, which constitute second nature, distinguish it from the other species. However, this seeming privilege becomes agreeable for social ecology only if the reason in question is libertarian, not instrumental, one. This argument shows that Bookchin’s ecological thought is neither dualistic nor monistic, but dialectic in that he detects reciprocity between first and second natures. He detects this reciprocity through a genealogy of hierarchical social structures that ironically justify their existence through examples drawn from nature. In his view, today’s ecological crisis has its roots in the transformation from organic societies to hierarchical and centralized ones. However, Bookchin never uses “hierarchy” to denote social classes in Marxist terms; instead, he employs this term to refer to a wider web of relations of domination. Though it includes economic domination, it also consists of other non-material types of domination. Bookchin explains his understanding of hierarchy as follows: “By hierarchy, I mean the cultural, traditional and psychological systems of obedience and command, not merely economic and political systems to which the terms class and State most appropriately refer” (1982, p. 4).

The abovementioned relations of domination are born out of the deviation from organic societies. An organic society is a type of social form in which the constituents of first nature and second nature are in an interdependent relationship and which is marked by “[t]he

absence of coercive and domineering values” (Bookchin, 1982, p. 45). Exactly because they are formed by the principles of interdependence and need, they are unplanned and spontaneous social formations. Since these societies lack any kind of hierarchical structure, the relationship between humanity and nature is not based on a mentality of domination. However, Bookchin’s idea of “organic society” has been subjected to much criticism with respect to its historicity. Though the societies on which he grounds his social ecological views are hypothetical, Bookchin presents them as historical truth (White, 2003, p. 43).

The disappearance of the organic societies not only brings about hierarchies but also centralizes political power and government. Small-scale and non-hierarchical human communities start to be assembled under a more centralized government in developing cities and states. At this point, it may be convenient to refer to Lewis Mumford, a historian and sociologist who has considerable influence on Bookchin. Mumford is known for his regionalist outlook which Mark Lucarelli (1995) summarizes as neotechnics (the adoption of ecological technologies), organicism (the growing influence of nature on culture), and community (the formation of small-scale communities) (p. 22). According to Mumford, the cities, though they facilitate social relations, do not provide a fertile ground for collective action (1970, p. 250). The lack of collective action is an indicator of the lack of interdependency, a principle highlighted by Bookchin, as well. The depletion of mutual interdependencies in the cities is in parallel with the depletion of nature: “As the pavement spreads, nature is pushed farther away: the whole routine divorces itself more completely from the soil, from the visible presence of life and growth and decay, birth and death” (Mumford, 1970, p. 253). In this statement, Mumford describes a process of alienation in which first nature and second nature lose their dialectical relationship. He contends that the reversal of this alienation is contingent on regional planning, rather than global ones, and an acknowledgment of land and soil as the cardinal elements of urban development (1970, p. 305). In this way, the regional differences would be recognized and each region would develop its own system of first-second nature interdependence, which, in turn, can obviate the relations of domination between humanity and nature. Mumford relates how the relations between humanity and nature are likely to shape once a regionalist perspective is adopted: “we think of the region as a whole, and we realise that in each geographic area a certain balance of natural resources and human institutions is possible, for the finest development of the land and people” (1927, p. 279).

However, as emphasized in the following parts of this study, industrialization and capitalism emptied the small-scale settlements of their population and relocated these people to the growing cities. This process not only resulted in the disappearance of social life in the small-scale settlements but also downgraded them to serve the needs of the rapidly expanding cities. The formation of great cities, according to Mumford, “is, in fact, the constant recruitment of a proletariat, capable of accommodating itself to an environment without adequate natural or cultural resources” (1970, p. 249). According to this point of view, the history of the metropolis can be read as the history of the domination of the countryside by the cities.

The hierarchical relations among the people and the domination of nature surely did not start in the 19th century. For instance, Bookchin dates the start of these relations back to the breakdown of the early Neolithic village (1982, p. 62). However, the most tangible outcomes of the objectification of nature start with the Industrial Revolution. Though the impact of human beings on nature started at a much earlier date, ‘Anthropocene’ designating the period of palpable effects of human activity on Earth has a history that goes back to two centuries earlier (Crutzen and Stoermer, 2000, p. 17). Similarly, Lynn White indicates that

only after the first half of the 19th century, did the people realize that scientific knowledge is an effective means to achieve dominance over nature (1996, p. 4). For this reason, the social, economic and, technological transformations that took place in the 19th century can also be viewed as ecological transformations.

The uncertainties about the future in the face of these intense and radical changes in the 19th century led to the production of projections and speculations on the future, which brought utopian and dystopian narratives to the forefront of the literary milieu. *The Sleeper Awakes* by H. G. Wells is an outcome of this cultural framework and it embodies not only premonitions about the possible social condition of a future society but also implications about the trajectory of ecological breakdown. What is more crucial is that the social and ecological conditions, as will be demonstrated in the following pages, are heavily tied to each other, which makes the social ecological perspective a suitable theoretical framework for this study.

Awakening into the Centralization and Domination

The Sleeper Awakes is not the most popular piece of Wells' oeuvre, nor is it the most favourite work of the author himself. Because he was writing it synchronously with *Love and Mr. Lewisham* in 1899, he could not pay due attention to this work. Though he makes some changes to it in 1910, Wells calls it "one of the most ambitious and least satisfactory of [his] works" (as cited in Hammond, 1979, p. 94). Despite its unfavourable position among the author's works, *The Sleeper Awakes* is an archetype of spatial imagination in many subsequent science fiction novels due to its vertical architecture and domed city representation. Moreover, its influence on the subsequent science fiction and dystopian fiction overshadowed Wells' other novels (Booker, 1994, p. 288). In *The Sleeper Awakes*, the protagonist Graham, living in the late 19th century, wakes up in the year 2100 after a long sleep following a severe case of insomnia. The central question of the novel is what kind of a transformation England and the rest of the world have passed through in the meantime. Confrontation with an 'alien' culture is a recurrent theme that runs through much of Wells' fiction. Graham wakes up in Great Britain, where he lived in the 19th century, only to find that a new world order has been founded. He tries to understand it from one of the upper floors of a skyscraper where he wakes up. In this new order, in which a world government (a system Wells himself supports) has come into existence, Graham is the master of the globe as a result of his wealth accumulated through compound interest and inheritance, and the administration of this wealth correctly by a board of trustees. In addition to this, capitalism is depicted to be the triumphant side across the world. London, dominated by corporate capitalism, is governed by a group called 'the Council' at the beginning of the novel. The Council does not let Graham contact the ordinary people of London on the ground that they cannot estimate Graham's possible reactions to the radical social changes that took place in the meantime. However, starting a revolution on a global scale under Ostrog's leadership, the dissidents to the Council kidnap him. Though the revolution overthrows the Council, the new leader, who sticks to corporate capitalism, does not reform the conditions of the working class, which precipitates a new revolutionary movement led by Graham against Ostrog. Despite the suspense created by this antagonism, the open-ended conclusion of the novel does not declare the triumphant party but only depicts Graham's falling plane.

Although London, represented in *The Sleeper Awakes*, is based on the extrapolations of Wells, these extrapolations are based on the empirical observation of the author in his age. For instance, as a reflection of the rapidly increasing population of London in the late 19th century, more than thirty-two million people reside in Well's fictional city whose boundaries are strictly demarcated and this boost in population, to a large extent, is enabled by the

displacement of the rural population as in Wells's time. Regarding the urban sprawl, in *Anticipations*, published a couple of years following *The Sleeper Awakes*, Wells predicts a horizontal and centrifugal development of the cities due to the improvements in transportation technologies (1902, p. 46). Wells' argument about the suburban proliferation chimes with Ebenezer Howard's Garden City Movement which advocates an eclectic model in which the country and the city are interfused with each other. Being a contemporary of Wells, Howard observes the shortcomings of both urban and rural spaces and states that "[t]own and country *must be married*" (1902, pp. 17-18; emphasis in original). However, being a dystopian city, London in *The Sleeper Awakes* is far from both Wells' theses in *Anticipations* and Howard's Garden City. The suburbia which already existed around the cities to some extent in the 19th century and which can be deemed spaces of transition between the country and the town is obliterated from the urban texture in the novel. Graham's first flight experience saliently demonstrates the annihilation of the suburbia:

The gradual passage of town into country through an extensive sponge of suburbs [...] existed no longer. [...] The city limits were indeed as sharply defined as in the ancient days when the gates were shut at nightfall and the robber foeman prowled to the very walls. (2005, p. 144)

Despite the superficial similarity between the future London and the ancient cities, Wells' fictional city is free from perceived dangers from without, for "the city had swallowed up humanity" (Wells, 2005, p. 128). The centripetal movement of the population is directly proportional to the centralization of political power and the consolidation of hierarchical relations. The city not only atrophies local peculiarities of the countryside but also facilitates the control mechanisms of the autocratic government within a space whose limits are clearly marked off. The repressive rationality of the world government is further cemented by the vertical architecture of the city that puts an altitudinal distance between the ruling class and the working class. While the viewer from an upper floor assumes a god-like perspective, another viewer from the ground level suffers from the feeling of diminution in the face of a grandiose architecture over which he/she has no control. Furthermore, future London portrays a problematic scenario in terms of environmental justice. While the upper classes live in environmentally healthy buildings, the lower classes are forced to work in places whose conditions deteriorate the respiratory system of the labourers (2005, p. 195). Indeed, Graham's first impressions when he wakes up are not related to the political transformation but to the alteration of the physical space of London, which also has ecological implications:

The place into which he looked was an aisle of Titanic buildings, curving spaciouly in either direction. Overhead mighty cantilevers sprang together across the huge width of the place, and a tracery of translucent material shut out the sky. Gigantic globes of cool white light shamed the pale sunbeams that filtered down through the girders and wires. (2005, p. 42)

Wells' London is a domed city, echoing the Crystal Palace in which the technological improvements of the British Empire as well as the materials acquired through imperial expansion were demonstrated in 1851. As such, the city reminds the reader of the sanctuary of imperial domination and exploitation of the colonized nations and colonized nature. In addition to the implications of repressive rationality of the imperial history, the domed city catalyzes the separation of first nature and second nature in London. Though the novel is at a loss to relate why the city became domed during Graham's deep sleep, a social ecological perspective can provide a logical insight into the reason for it. The repressive rationality of the world government expunges first nature from the social life in an attempt to 'naturalize' the relations of domination and hierarchy, for the spontaneity of nature is incompatible with the rationally planned order. In order to achieve what he calls "libertarian rationality," Bookchin emphasizes the urgent need to change "overwhelming orientation of rational canons toward control, manipulation, domination, and estrangement that collectively bias authoritarian

rationality” (1982, p. 307). In the above-given quotation from the novel, the artificial illumination of the city serves to the same purpose, estranging the people from the natural cycle of day and night as well as from the shifting duration of daytime during the course of a year. In this city, the rhythms of life and industrial production are no longer conditioned by natural processes but are heavily tied to an abstract version of time.

In Wells’ dystopia, the complexity of nature, in Bookchin’s words, is “reduced to simple Galilean physico-mechanical properties” (1980, p. 59). The domed city, a recurrent image in many utopian and dystopian narratives, is symptomatic of an inimical mentality towards nature. The post-apocalyptic connotation of a domed city leads to its conceptualization as a place of refuge. Frederick Kreuziger posits that it “is a womb in which humankind is nourished and protected against the onslaughts of change and terrors of history” (1986, p. 63). Indeed, many examples of science fiction canon like Arthur C. Clarke’s *The City and the Stars* (1956), Scott Russell Sander’s *Terrarium* (1985), and the film version of *Logan’s Run* (1976) directed by Michael Anderson present an image of uninhabitable and dangerous outside. However, in *The Sleeper Awakes*, the countryside is neither ecologically uninhabitable nor implied to harbour danger. For this reason, the motive of building a domed city in Wells’ work may be associated with what Simon C. Estok calls “ecophobia,” a condition that “can embody fear, contempt, indifference or lack of mindfulness (or some combinations of these) toward the natural environment” (2018, p. 1). The ecophobic attitude is not without reason. One of the prerequisites of the natural environment is biodiversity and social ecology transposes this requirement into the social sphere. The repudiation of first nature that is based on diversity becomes a blueprint for the social and cultural oppression of the city dwellers in the novel. For example, the strict sumptuary laws of the city force the common urbanites to wear uniform blue costumes. This is an example of “unity by suppression” which Lewis Mumford uses to denote a kind of unity “in which a single pattern of life is universalized” (1970, p. 311). The other type of unity that Mumford conceptualizes is “unity by inclusion” which suggests a more egalitarian type of unity respecting individual peculiarities. This type of unity is also akin to the type of diversity that exists in a healthy ecosystem and countryside. In an attempt to justify his administration, Ostrog, who overthrows the Council but sustains its oppressive system, tells Graham:

On the open countryside one man is as good as another, or nearly as good. The earlier aristocracy had a precarious tenure of strength and audacity. [...] There were insurrections, duels, riots. The first real aristocracy, the first permanent aristocracy, came in with castles and armour, and vanished before the musket and bow. But this is the second aristocracy. [...] The common man now is a helpless unit. In these days, we have this great machine of the city, and an organization complex beyond his understanding. (2005, p. 168)

The image of the city as a machine, an idea that would be exclaimed as the ethos of a new architectural aesthetics by Le Corbusier two decades after *The Sleeper Awakes*, undermines the possibility of building organic communitarian politics. Within a self-perpetuating ‘machine,’ people can hardly activate what Bookchin calls a libertarian reason. Their agency and ingenuity are as blurred as they are in Bookchin’s criticism of deep ecology which is explained in the theoretical section of this study. Moreover, Ostrog’s opinions on political history could not have better reflected social ecology’s emphasis on the parallelism between the domination of nature and the domination of humanity. The total domination of humanity becomes a culmination of architectural improvements and modifications that pave the way for the construction of hierarchies. In a Rousseauian vein, Ostrog acknowledges that he could not have ensured his domination without the help of the built environment that entirely excludes first nature. The reason lurking beneath this separation is that the more second nature approximates the first one, as it is in the ‘open countryside,’ the more it will be informed by

the operation of first nature. Second nature isolated from the first one fosters the idea of egotistical independence, which, in turn, obscures the realization of mutualism. For this reason, Ostrog is unable to recognize his own dependence on those whose labor he exploits. Ironically, in another attempt to justify his domination, Ostrog draws examples from nature: “So long as there are sheep Nature will insist on beasts of prey [...] The end will be the Overman- for all the mad protests of humanity” (2005, p. 171). Ostrog’s social Darwinist point of view is, according to social ecological perspective, a misunderstanding and a distortion of the mechanism of first nature. Kropotkin condemns such an attitude for putting the “personal advantages to the height of a biological principle which humans must submit to as well” (1902, p. 10).

However, despite all his libertarian and radical Victorian intellectual identity, Graham cannot be claimed to embrace a social ecological view of nature that construes human relations on the basis of interdependence. His notions on social hierarchies are, indeed, as deep as Ostrog’s support for these hierarchies. Though disillusioned by the results of Ostrog’s revolution, and thus, harbouring a grudge against him, Graham does not mount an effective resistance against Ostrog until the moment he hears that Ostrog summons an army of African soldiers to crush the opposition against himself. To dissuade Ostrog, he exclaims that “[w]hite men must be mastered by white men” (2005, p. 202). It should be noted that Graham does not wake up in the future with a *tabula rasa* mind; he is already acculturated by a political atmosphere that permeated into discourse in the Victorian society. His statement rationalizes hierarchical relations in two ways. Firstly, the domination of white men by the other white men does not seem to be an objectionable solution for Graham in this political crisis. This acceptance clearly makes his underhanded opposition to Ostrog count for nothing. Secondly, in addition to his acceptance of domination ‘by white men,’ he falls prey to the racist discourse of his period. Imperialism and racism have a special relationship with nature, not just because of the obvious fact of exploitation of nature in the colonized lands, but because the colonized subjects, according to the European point of view, were closer to nature, or in Hannah Arendt’s words explaining the origins of totalitarianism, they were “‘natural’ human beings who lacked the specifically human character” (1973, p. 192), which also put them beyond the ethical boundaries of the colonizers. The creed that they are closer to nature eventually leads to the justification of racist discourse and maltreatment of them because a political power that has no qualms about the degradation of nature is unlikely to consider the degradation of these ‘natural human beings’ strange. Thus, the intervention of the African police force in the white affairs becomes, at once, a matter of disturbing a universal order and hierarchy for Graham. As such, despite his apparent antagonism to Ostrog, Graham can never represent a utopian alternative that is based on egalitarianism or unity by inclusion.

In *Sleeper Awakes*, which purely focuses on the urban space of the 22nd century, (first) nature serves as an almost absent signifier. Though the narrative starts in Boscastle, a rural settlement in Cornwall, it immediately shifts to the claustrophobic atmosphere of a futuristic London. However, the narrative’s restriction to the urban space cannot be construed as the freedom of nature from any human intervention. The abovementioned relations of domination of human beings by other human beings is a symptom of domination of nature by human beings. Neither the Council nor Ostrog exempts the ecosystem of the countryside from their domain of influence, nor do they deem nature *terra incognita*. Except for the scene in which Graham’s flight experience is shown, the narrator does not relate any information on the countryside of 22nd century England. Moreover, Graham’s flight and the other aerial views are diversions arranged by Ostrog that render the ground level no more than a spectacle, leaving both the social and ecological predicaments unnoticed for Graham. However, some details in

the text indicate a mechanism of domination on nature that resembles the one established over human beings. The first one is as follows:

And all over the countryside, he knew, [...] cottages, churches, inns and farmhouses had nestled among their trees, wind-wheels [...] cast their whirling shadows and stored incessantly the energy that flowed away incessantly through all the arteries of the city. And underneath these wandered the countless flocks and herds of the British Food Trust, his property, with their lonely guards and keepers. (2005, p. 125)

Though the rural settlements of Britain were not politically decentralized in the 19th century, the depiction of the 19th century countryside above implies a certain degree of self-sufficiency with their institutions of culture, entertainment, and production. Secondly, though the *subordination* of the countryside to the city was already underway during Graham's period, the social and economic activities carried out in these settlements were for the continuity of these communities, not only for the accommodation of the growing needs of the cities. What is equally significant in the quotation above is the use of the verb "nestle" which refers to the way of being of the social institutions in the countryside. Having the connotations of comfort and protection, this verb implies a high level of interdependence and symbiosis between the social institutions and nature. These settlements, of course, are not to be viewed as the pre-literate communities that Murray Bookchin idealizes in his ecological theory; yet when compared to the futuristic version of London, they are, in Bookchin's words, "neither above nature nor below it but *within* it" (1982, p. 5). According to environmentalist and microbiologist René Dubos, "[t]here are throughout the living world countless types of symbiotic associations, in which both partners derive advantage from their nutritional complementarity and often require each other's presence to complete their development" (1965, p. 91). From a social ecological perspective, it is a fallacy to restrict such mutual relations to the 'first nature,' excluding the 'second nature' as if it were a totally separate realm. Regardless of their relative ecological propriety compared to the other means of energy production, the installation of the wind wheels in the countryside, depopulating these regions and putting them into the service of corporate capitalism in the form of food industry, merely reduce the countryside to be subservient to the cities, which establishes a parasitic relation between them. This parasitic relation can saliently be observed within the boundaries of the future London, too. The narrator states that "[t]he Thames, too, made no fall and gleam of silver to break the wilderness of the city; the thirsty water mains drank up every drop of its waters before they reached the wall" (2005, p. 126). Evidently, the centralization process that works against the regionalist outlook pushes the limits of nature. Second nature is no more 'nestled' in the first one, but, as the strong imagery of exploitation suggests in the above given example, it has a type of existence in defiance of first nature.

In addition to the diminishing level of regionalism, the countryside is subjected to biological domination through agricultural practices that aim to maximize material profit. Though Graham himself is not an eye-witness to such practices, the narrator delineates the agricultural economy of the country as follows:

[N]early all the towns in the country and almost all the villages disappeared. Here and there only, he understood, a gigantic hotel-like edifice stood amid square miles of some single cultivation and preserved the name of a town- as Bournemouth, Wareham or Swanage. (2005, pp. 126- 127)

The agricultural practice that is based on 'single cultivation' is inherent in the plantations which were extensively used by the Europeans, especially in their colonies. As it were, the political imperialism and domination are supplemented by biological imperialism that boosts the profits of the colonizers. What is problematic about these plantations is that they are utterly detrimental to the biodiversity in a region, for it is a system relying on monoculture. Serpil Oppermann states that the plantations, amongst many other biological interventions,

severely altered the ecological balance in the New World (2007, p. 182). The Council's and Ostrog's administration simply introduce colonial practices both on the people and nature through means that disregard any kind of diversity. To put it in another way, unity by suppression in the social sphere for the sake of political stability is in parallel with unity by suppression in the biological sphere for the sake of economic benefits.

Furthermore, the architecture of the 22nd century countryside in the above-given quotation is diametrically opposed to the one depicting the 19th century rural space. The previous quotation is marked by the diversity of social institutions that may facilitate a regionalist perspective; yet this one foregrounds an architectural, and thus, a social uniformity, which implies mere economic functionalism. Moreover, the metaphor of "hotel" further enhances the discrepancy between the old rural settlements and the new ones. The hotel-like buildings evidently accommodate the workers who toil in these fields. While the current buildings have the implication of transience of those who live and work there, the former buildings hint at a high level of embeddedness of those people in the region. The difference between the two types of settlements highlights the loss of a mentality that regards the flourishing of people heavily tied to the flourishing of land.

Conclusion

Today, in an age of globalization in which local allegiances disappear and corporate capitalism has ever-growing formative power, *The Sleeper Awakes* sustains its relevance to social as well as ecological issues to the same degree it did in the late Victorian Age. As it has been demonstrated in this paper, the novel is not only a premonition about the possible social oppression in the future, but also an extrapolation on the human-nature relationship in which humanity is entirely alienated from nature, and nature is subordinated to the economic interests of an oligarchy. What makes the novel essential and exemplary from a social ecological perspective is that it manifests the interrelatedness of the social structures and the state of nature in diverse ways. Firstly, the centralization of the population within a purely urban space, whose architecture cements hierarchies, serves to the disengagement of second nature from first nature. The rural settlements, where social life is governed through cycles and mechanisms of first nature, are eliminated in an attempt to preclude any communitarian politics. Secondly, the disengagement between first and second nature is not a random one, but is a result of political deliberation that, for its self-preservation, ignores and obscures ecological interdependencies. The head of the world government in the novel works through an instrumental reason that leaves no space for the recognition of these interdependencies. Moreover, it fallaciously interprets the mechanism of first nature to justify the inequalities imposed on second nature. Thirdly, the element of diversity is removed from both social and ecological spheres through a suppressive mechanism. Since the admission of the need for diversity would endanger the hierarchical social structures, neither the Council nor Ostrog jeopardizes the uniformity both in nature and society. To sum up, *The Sleeper Awakes* testifies to the ways in which nature and social politics penetrate into each other in the utopian and dystopian projections of the future.

Kaynakça

- Arendt, H. (1973). *The origins of totalitarianism*. San Diego: Harvest Book.
- Barry, J. (2003). Murray Bookchin. In J. A. Palmer (Ed.), *Fifty key thinkers on the environment*. 241- 146. London: Routledge.
- Best, S. (1998). Murray Bookchin's theory of social ecology: An appraisal of "The Ecology of Freedom". *Organization & Environment*, 11(3), 334-353.
- Bookchin, M. (1980). *Towards an ecological society*. Montreal: Black Rose Books.

-
- Bookchin, M. (1982). *The ecology of freedom: The emergence and dissolution of hierarchy*. Palo Alto: Cheshire Books.
- Bookchin, M. (2006). *Social ecology and communalism*. Oakland: AK Press.
- Booker, M. K. (1994). *Dystopian literature: A theory and research guide*. London: Greenwood.
- Crutzen, P. J.& Stormer E.F.(2000). The “Anthropocene”. *IGBP Newsletter*, 41, 17-18.
- Dubos, R. (1965). *Man adapting*. New Haven: Yale University Press.
- Estok, S. C. (2018). *The ecophobia hypothesis*. New York: Routledge.
- Hammond, J. R. (1979). *An H. G. Wells companion*. London: Macmillan.
- Howard, E. (1902). *Garden cities of tomorrow*. London: Swan Sonnenschein.
- Kreuziger, F. (1986). *The religion of science fiction*. Ohio: Bowling Green State University Popular Press.
- Kropotkin, P. (2021). *Mutual aid: A factor in evolution*. Toronto: PM Press.
- Lucarelli, M. (1995). *Lewis Mumford and the ecological region: The politics of planning*. New York: Guilford Press.
- Mateos, P. (2013). London’s population. In S. Bell & J. Paskins (Eds.), *Imagining the future city London 2062*. 7-21. London: Ubiquity Press.
- Morris, B. (2017). *Pioneers of ecological humanism: Mumford, Dubos and Bookchin*. Montreal: Black Rose Books.
- Mumford, L. (1927). Regionalism and irregionalism. *The Sociological Review*, 19(4), 277-288.
- Mumford, L. (1970). *The culture of cities*. San Diego: Harcourt Brace Jovanovic.
- Naess, A. (1973). The shallow and deep, long-range ecology movement. A summary. *Inquiry*, 16(1), 95-100.
- Oppermann, S. (2007). Ecological imperialism in British colonial fiction. *Hacettepe University Journal of Faculty of Letters*, 24(1), 179-194.
- Rigby, K. (2012). Utopianism, dystopianism and ecological thought. In Michael Hviid Jacobsen and Keith Tester, Farnham (Eds.), *Utopia: Social theory and the future*. 141-160. Farnham: Ashgate.
- Sloan, J. (2016). H. G. Wells, Fabianism and the ‘Shape of Things to Come’. In J. Rignal, H. Gustav & V. Cunningham. *Ecology and the literature of British left: The red and the green*. 137- 149. Oxon: Routledge.
- Wells, H. G. (1902). *Anticipations*. London: Chapman & Hall.
- Wells, H. G. (2005). *The sleeper awakes*. London: Penguin.
- White, L. (1996). The historical roots of our ecological crisis. In Cheryll Glotfelty & Harold Fromm (Eds.), *The ecocriticism reader: Landmarks in literary ecology*. 3-14. Athens: University of Georgia Press.
-

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Poetry as an Expression of Gratitude towards a Physician: Robert Bloomfield's "Song" for Doctor Edward Jenner, the Father of Immunology

Bir Hekime Minnettarlığın İfadesi Olarak Şiir: Robert Bloomfield'in İmmünolojinin Babası Doktor Edward Jenner İçin Yazdığı "Türkü"

Mevlûde ZENGİN^{a,*}

^a Doç. Dr. Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü, Sivas/TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-7778-8268

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 11 Şubat 2022

Kabul tarihi: 20 Haziran 2022

Anahtar Kelimeler:

"Song, Sung by Mr. Bloomfield";

Robert Bloomfield;

Edward Jenner;

Övgü şiiri;

Çiçek hastalığı;

Salgın hastalık;

Aşı.

ARTICLE INFO

Article History:

Received February 11, 2022

Accepted June 20, 2022

Keywords:

"Song, Sung by Mr. Bloomfield";

Robert Bloomfield;

Edward Jenner; poetry of praise;

Smallpox;

Epidemic;

Vaccination.

ÖZ

İnsanlığın tıbbi ve sosyal tarihinde, bir ülkede veya dünyada yaygın olan ölümcül virüsler veya diğer kötü hastalıklar nedeniyle yüzlerce, binlerce hatta milyonlarca insanın ölümüyle karşılaşılabilir. Pandemiler de, günümüz dünyasında yaşadığımız gibi, birçok kişinin ölümüne sebep olmuştur. Bugün, şimdiye kadar tahminen beş milyon insanın ölümüne neden olan Covid-19 adı verilen korona virüsü nedeniyle eşi benzeri görülmemiş bir pandemi yaşıyoruz. Ayrıca dünya tarihinde insanların içinde bulunduğu zor durumu hafifletmek, salgın hastalıkların veya pandemilerin yol açtığı aşım stresin üstesinden gelmelerine yardımcı olmak için şarkılar, şiirler ve diğer edebi eserler veya sanat eserleri ürettiğini de gözlemliyoruz. Edebiyat tarihine baktığımızda sadece bilimi değil, yeni şeyler icat eden ve yeni fikirler ortaya atan bilim adamlarını da takdir etmek için üretilmiş edebi eserlerin varlığına tanıklık ederiz. İngiliz şair Robert Bloomfield'in "Song, Sung by Mr. Bloomfield" isimli şiiri bunlardan biridir. 1803'te Doktor Edward Jenner'in doğum günü için yazılan bu şiir, çiçek aşısını icat eden hekime olan takdirinden dolayı günümüz okuyucusunun dikkatini çekmektedir. Bu bakımdan şiir, bilim adamına duyulan minnetin bir ifadesi olarak değerlendirilebilir. Bu çalışmanın amacı, Bloomfield'in Jenner'a duyduğu sadece kişisel minnettarlığı değil, aynı zamanda diğer tüm insanların ona karşı hissetmesi gereken minnettarlığı nasıl ifade ettiğini ve böylece ölümcül bir hastalık olan çiçek hastalığına karşı aşıyı icat eden bilim adamının asil eylemine takdir edici bir yanıt oluşturduğunu göstermek için şiirdeki övgü unsurlarını vurgulamaktır.

ABSTRACT

In human medical and social history, one can encounter the deaths of hundreds, thousands or even millions of people caused by either deadly viruses or other worst diseases prevalent in a whole country or the world. Pandemic diseases are also the cause of many deaths as we experience in today's world. Today we experience an unprecedented pandemic due to a corona virus called Covid-19, which has caused the deaths of an estimated five million people till now. In the world's history, we have also observed that people have produced songs, poems, and other literary or artworks to alleviate the challenging situation and help people overcome the extreme stress caused by epidemics or pandemics. When we look at literary history, we witness the existence of literary works produced to appreciate science and the scientists who invented new things and came up with novel ideas. The English poet Robert Bloomfield's "Song, Sung by Mr. Bloomfield" is one of them. This poem, written in 1803 for the anniversary of Doctor Edward Jenner's birthday, attracts the attention of today's readers due to its appreciation of the physician who invented vaccination against smallpox. In this regard, the poem may be considered the expression of gratitude. The purpose of this study is to highlight the elements of praise in the poem to indicate how Bloomfield expressed not only his gratitude to Jenner but also the gratitude that all the other people should feel towards him, and thus constituted an appreciative response to the scientist's noble act of inventing vaccination against smallpox, a fatal disease.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: mzengin@cumhuriyet.edu.tr

Introduction

*“I had a little bird, and its name was Enza,
I opened the window, and in-flew-Enza.”*

(A nursery rhyme during the Spanish Flu in 1918)

The tune in the epigraph is a children’s rhyme children sang while jumping rope during “a worldwide pandemic of a type of avian influenza which was dubbed the Spanish Flu” in 1918. It was sung to the melody of another nursery rhyme, “Ring around the Rosie” (“In Flew Enza”, 2018, no pagination). This jump rope chant and similar works give one the idea that even in very challenging situations, human beings produce songs, poems and other literary or artworks to alleviate the situation, help people manage their hardships, and overcome the extreme stress caused by deadly viruses, pandemic diseases or other worst diseases prevalent in a whole country or the world.

Throughout human medical and social history, the world has faced significant diseases, pandemics or epidemics that caused the deaths of hundreds and thousands or even millions of people, as in the case of the Spanish Flu in 1918, during which an estimated 20 million people died. We experience an unprecedented pandemic in today’s world due to a type of corona virus called Covid-19 and its current variants such as Delta and Omicron. Though not certain, according to the statistics, the number of deaths from Covid-19 has exceeded 5 million worldwide. Smallpox was also an infectious disease that has “existed since the dawn of the time”¹ (Bazin, 2000, p. 3). It caused many deaths during the great smallpox epidemics between 1775 and 1782 and various outbreaks of smallpox in all corners of the Earth at different times. Throughout human history, it is known that the outbreaks of this pestilence occurred in different parts of the world at different ages due to the contact of the peoples with each other (“History of Smallpox”, no pagination).

Edward Jenner (1749-1823)

Born in 1749 in Berkeley, Gloucestershire, becoming an orphan at age five and apprenticed to a country surgeon at age thirteen, Edward Jenner has never lost his interest in science and enthusiasm to search for and discover new things throughout his life. It is Edward Jenner who invented vaccination against smallpox due to his research on cowpox — an infectious disease that is similar to smallpox in nature and distinguishable from it by slight differences — and “Jenner’s work is widely regarded as the foundation of immunology” (Riedel, 2005, p. 21). Working as a country doctor, Jenner discovered in 1798 that people exposed to cowpox were immune to smallpox. Cowpox is a disease “felt to be a close relation to smallpox but presenting a much milder and seldom fatal form” (Kotar and Gessler, 2013, p. 48). It was common among the dairymaids and cowherds of Jenner’s rural village. Since smallpox was the most devastating disease endemic in Europe, this was a major find – potentially a miracle cure” (Fulford and Lee, 2006, pp. 146-147). Jenner is a scientist who “devoted the last years of his life to the cause of vaccination” (Bazin, 2000, p. xx). Despite the presence of immunity to smallpox in England before Jenner’s invention, the first scientist to

¹ See the first chapter entitled “On the Long Struggle of Man, before Jenner, to Fight Smallpox (1721-1798)” and devoted to an exploration of the extended history of smallpox, the initial treatments of the disease and the first practioners of these treatments till Jenner’s invention of the vaccination against smallpox in Hervé Bazin’s *The Eradication of Smallpox: Edward Jenner and the First and Only Eradication of Human Infectious Disease* (trans. by Andrew Morgan and Glenise Morgan. San Diego: Academic Press, 2000).

provide immunity against the disease by means of scientific ways and to show the medical prevention of the disease to the public was Jenner. “Jenner’s vaccine eradicated humankind’s deadliest infection, smallpox, from the face of the earth” (Offit, 2008, p. 31). Sophie Ochmann and Hannah Ritchie’s opening paragraph in one of their studies reveals the importance of Jenner’s invention:

Until today smallpox is the only human disease that has been successfully eradicated. The eradication of smallpox is therefore a major success story for global health for several reasons: it was a disease that was endemic – and caused high mortality rates – across all continents; but was also crucial to advances in the field of immunology as the smallpox vaccine was the first successful vaccine to ever be invented (2018, no pagination).

In the closing sentences of his work *Inquiry*², Jenner (1802) himself gives both the extent of the seriousness of the disease smallpox he fought against, and the extent of the significance of his research which he concluded with triumph:

To have admitted the truth of a doctrine, at once so novel and so unlike anything that ever had appeared in the Annals of Medicine, without the test of the most rigid scrutiny, would have bordered upon temerity: but now, when that scrutiny has taken place, not only among ourselves but in the first professional circles in Europe, and when it has been uniformly found in such abundant influences that the human frame, when once it has felt the influence of the genuine Cow Pox in the way that has been described, is never afterwards at any period of its existence available by the Small Pox, may I not with perfect confidence congratulate my country and society at large on their beholding, in the mild form of the Cow Pox, an antidote that is capable of extirpating from the earth a disease which is every hour devouring its victims; a disease that has ever been considered as the feverest Scourge of the human race (p. 130).

When we look at literary history, we encounter the existence of literary works produced to appreciate science and the scientists who invented new things and came up with novel ideas. The English poet Robert Bloomfield’s “Song,” written for the honour of Doctor Edward Jenner, is one of these works which carries the qualities of both a lyric poem and an ode and in which we see the praise of a scientist who invented the way of overcoming a prevalent and life-threatening disease. Jenner is reflected in the poem as the benevolent man of science.

The poem, written in 1803 for the anniversary of Jenner’s birthday, attracts the attention of today’s reader due to its appreciation of Jenner, who not only invented vaccination against smallpox but also granted it to the benefit of all humanity. Jenner is known to have refused “to patent his discovery, fearing doing so would raise the cost beyond the reach of the poorer classes” (Kotar and Gessler, 2013, p. 50). In this regard, the poem may be considered the expression of the gratitude toward Jenner for his philanthropic activities. The purpose of this study is to highlight the elements of praise in the poem to indicate how Bloomfield expressed not only his gratitude but also the gratefulness of all people to Jenner for his invention of the smallpox vaccine and thus constituted an appreciative response and a kind of genuflection to the scientist’s noble act of inventing vaccination against smallpox, a fatal disease.

² The work was thoroughly written with the 18th century English script. In the following extract, the words containing script unfamiliar to today’s reader have been written, by the author of this study, with the familiar script existing in today’s English.

Robert Bloomfield (1766-1823)

Robert Bloomfield is an English poet characterized as a “working-class poet” (Goodridge, 2013, p. 39). His works are appreciated in the context of other self-taught poets or bards such as Robert Burns, John Clare, Stephen Duck, James Woodhouse, Mary Collier, Mary Leapor and Ann Yearsley. Many others might be added. Born into a low-income family and being an orphan when he was only one (his father died of smallpox), Bloomfield had to work at the age of eleven. Thus, he was apprenticed on his uncle’s farm. Bloomfield learned to read and write at an early age when he was under her mother’s tutelage. His early reading “included Thomas Gray’s *Elegy Written in a Country Churchyard* and Oliver Goldsmith’s *The Deserted Village*, both of which were to influence him greatly in his own poetic compositions” (Matthew and Harrison, 2004, p. 280). Bloomfield was sent to London to become a shoemaker when he was fifteen. There, “Bloomfield taught himself English by reading the speeches of Burke, Fox and North in the London newspapers” (Blythe, 1999, p. 96), and his concern with poetry continued. His first poem, “The Village Girl” was published in 1786. The poem that brought Bloomfield a reputation is *The Farmer’s Boy*, which was firstly declined by several publishers but later published in 1800 and sold 25.000 copies in the following two years (“Famous Poet: Robert Bloomfield”, no pagination). The poem is credited as Bloomfield’s “most successful poem in commercial and critical terms, and the one for which he is best remembered” (White, 2013, p. 135). It is “a 1,500-line verse narrative of rural life in Suffolk”, and “Bloomfield’s literary fame still rested upon” this work (Mceathron, 2017, p. 152). The poem became so famous that it was published in America and translated into German, French, Italian, and even into Latin partially. In a study dealing with the function of the social classes in literary studies, Michael Scrivener (2012) states that the literary public largely accepted the works of laboring-class poets, and Bloomfield’s poetry volumes turned into bestsellers along with those of John Clare (p. 280). After his death, John Clare also praises Bloomfield in a letter to Bloomfield’s friend, Thomas Inskip, stating that Bloomfield is “the most original poet of the age and the greatest Pastoral Poet England ever gave birth to” (qtd. in Goodridge, 2013, p. 86). Bloomfield was also admired by Wordsworth and Southey (Romantic Circles, 2018, no pagination). The Romantic poets of the time spoke highly of Bloomfield³. In 1801, Bloomfield’s other work was published. It was *Rural Tales, Ballads, and Songs*, which “contains shorter poems in various metres, mostly vignettes and lyrics depicting the joys and vicissitudes of rural life and the folk ways of villagers” (Matthew and Harrison, 2004, p. 281). His *Wild Flowers; or Pastoral and Local Poetry* was published in 1806 and “sold well and attracted considerable notice in the reviews” (White, 2006, p. xxii). Bloomfield was a famous poet in his lifetime, but later, he tended to be neglected or forgotten because he was not among the mainstream poets in English literature. Fortunately, some important works have recently been held to promote

³ It seems certain that William Wordsworth read Bloomfield’s poems and he wrote, after Bloomfield’s demise, verses to the memory of the poet, published in *Blackwood’s Magazine* on September 1823. The lines read:

Love had he found in huts where poor men lie,
His daily teachers had been woods and rills;
The silence that is in the starry sky,
The sleep that is among the lonely hills.

Robert Bloomfield, *The Remains of Robert Bloomfield*. Vol. I. (London: Thomas Davidson, 1824), p. 171

Lord Byron also refers to Bloomfield in praise in lines 777 and 782 in his “English Bards and Scotch Reviewers”, which is a satire in verse, and in which he either attacks or praises the poets. See his *Selected Poems of Lord Byron*, ed. and intr. by Paul Wright. (Great Britain: Wordsworth Editions Ltd. 2006). pp.718-719.

awareness about Bloomfield's life and works; for instance, the Robert Bloomfield society was founded in 2000 (Robert Bloomfield Society, 2000, no pagination) and a revised edition of his selected poems edited by John Goodridge and John Lucas was published by Trent Editions in 2007. These efforts have encouraged academic studies related to Bloomfield as a poet and his works. The studies about him indicate that the works of the once-neglected poet have been studied in the literary context as well as its social and historical contexts (White, 2006, p. 17) because he is a working-class poet and his poems have the traces of the communal issues in the lives of the common folk.

Explanation and Interpretation of Bloomfield's Poem "Song" Written for Edward Jenner

The poem which is the primary concern of inquiry in this study was firstly published in *The Gentleman's Magazine* for June (vol. 93, p. 551); it also appeared in *The Lady's Magazine Or Entertaining Companion for the Fair Sex* in July (vol. 34, p. 383) (*Good Tidings; or News from the Farm (1804) Introduction*, no pagination). The poem also appeared in the book mentioned above, *Selected Poems*, published posthumously and bearing the title "SONG, SUNG BY MR. BLOOMFIELD / At the Anniversary of Doctor Jenner's Birth-Day, 1803"⁴.

Bloomfield's "Song," written to celebrate Jenner's victory against smallpox – one of the deadliest diseases in the world during his lifetime – is a poem between a lyric and an ode, which is actually "a much-practiced form of lyric" (Childs and Fowler, 2006, p. 160). Lyric can be defined as "a fairly short poem, usually expressing the feelings and thoughts of a single speaker in a personal and subjective way". "The lyric genre includes poetry intended to be sung, or clearly derived from a song tradition" (Bozkurt, 1977, p. 52). As a type of poetry, an ode may be defined as "a long lyric poem that is serious in subject and treatment, elevated in style, and elaborate in its stanzaic structure" (Abrams, 1999, p. 198). Emphasizing its other significant qualities Bozkurt (1977) defines an ode as "a ceremonious poem on a public or private occasion, in which personal emotion and general meditation are united" (p. 53). Bloomfield's poem comprises almost all the qualities of lyric poetry and an ode, excluding the ode's lengthy structure. The poem may be counted as a lyric as it is a relatively short one written to be sung, and revealing the poet's feelings and thoughts subjectively and expressively. Besides, it can be considered an ode as it is a ceremonious poem sung on a public occasion — during Jenner's birthday on 17th May 1803 — and its subject matter is a serious one — smallpox vaccination and its inventor. It also unites the poet's emotions and the public's feelings and thoughts on Jenner and his marvelous invention. Lastly and more significantly, it is a poem praising a victor, Doctor Jenner, and his hard-won victory. This poem is also an example of an occasional poem mainly in two respects: Firstly, it is being written to celebrate Jenner's victory over the epidemic disease, smallpox; and secondly, it is being sung on the anniversary of Jenner's birthday. An occasional poem is described as a poem "written to celebrate or memorialize a specific occasion, such as a birthday, a marriage, a death, a military engagement or victory" (Abrams, 1999, p. 197). Bloomfield may be thought to have intended while writing the "Song" to celebrate Jenner's invention and to memorialize Jenner and his invention; likely, Bloomfield did not want Jenner to be forgotten

⁴ Robert Bloomfield, *Selected Poems, Revised and Enlarged Edition*, ed. John Goodridge and John Lucas (Nottingham: Trent Editions, 2007), p. 87. (All future references will be to this edition, and only line numbers of the poem will appear within parentheses in the text).

and wished Jenner to be recalled forever. In fact, the last two lines of the poem prove this idea. In the analysis of the poem, this idea will be held again.

Bloomfield's "Song" is a lyric poem beginning with an apostrophe⁵, considered a common aspect of lyric poetry. The poem is not a long one; ; it consists of six stanzas with four lines. It begins with an address to an element of nature — a cow, from which the vaccination against smallpox is provided. The cow here may refer to all the cows and Blossom, that was the cow from which the dairymaid, Sarah Nelmes, was exposed to the virus of cowpox. This cow had particular importance during Jenner's initial work on smallpox. Through Sarah Nelmes's case, Jenner confirmed his idea that those with cowpox did not experience any dire consequences even if they got smallpox; in some cases, they were never affected by smallpox. To remember Jenner's initial work on smallpox, we can quote the part taken from *Smallpox: A History*:

In May 1796, a dairymaid named Sarah Nelmes presented with a rash on her hand that Dr. Jenner diagnosed as cowpox. She confirmed this by stating that one of her animals, a Gloucester cow named Blossom, had recently contracted cowpox. On May 14, 1796, Jenner took a bold step by inoculating a boy of eight years named James Phipps, son of his gardener. After making several scratches on the lad's arm, he effected an arm-to-hand transfer of matter from one of Sarah's pocks. James became mildly ill with cowpox but recovered within the week. Later exposure to smallpox proved his immunity (Kotar and Gessler, 2013, p. 49).

The cow is referred to as "mild beauty" and "sweet handmaid of Liberty" because it is the cowpox lymph — provided from the cowpoxed cow — that is used to benefit human beings; it is the protection against the fatal disease smallpox. Using the vaccination made of cowpox, man is made free from smallpox. So it is apparent that the speaker speaks as a man so informed and convinced of the benefits derived from cowpox. "Soul-cheering nectar" suggests the vaccination. In these lines, Bloomfield, as a nature poet, takes the cow as a natural element and appreciates it. This treatment of natural elements is common in Romanticism⁶. Knowing that Bloomfield is characterized as a Romantic-era labouring class

⁵ In its simplest sense, an apostrophe is "a poetic exclamation, colored by lament or acclaim". (David Mikics. *A New Handbook of Literary Terms*. New Haven and London: Yale University Press, 2007), p. 23. Apostrophe is defined by J. A. Cuddon as "a figure of speech in which a thing, a place, an abstract quality, an idea, a dead or absent person, is addressed as if present and capable of understanding" in *Dictionary of Literary Terms and Literary Theory*. (England: The Penguin Group, 1998), p. 51.

⁶ As it is widely known nature was a recurrent theme in Romanticism, which was an influential artistic and literary movement originated in Europe toward the end of the 18th century and reached its peak in the first half of the 19th century. With its various elements, landscapes, seasons, plants and etc., nature fascinated English romantic poets so much and stimulated them to create verses about it. Natural phenomena and the beauty of nature took place in the poetry produced in the Romantic Age in English literature. English romantic poets such as William Wordsworth, Percy Bysshe Shelley and John Keats, among others, are the best known nature poets because glorification of nature is an integral part of their poetry. They all suggested that one can reach the truth by observing and studying nature. These poets depicted nature with its different dimensions and qualities and expressed their delight in nature and the rural life (as opposed to the urban life) through their poems. For instance, for William Wordsworth, nature is a divine being and the true happiness could only be achieved by being in harmony with nature. The theme of nature appears in Shelley's poetry as the primary source of poetic inspiration for the poet. His poetry contains the depiction of nature's beauty; he reflected the idea that there is a close connection between nature and the poet. For Keats, nature is a great source of inspiration. He employed many images of nature in his poetry. Keats reflected his love of nature with especially the vivid descriptions of flowers. He found a sensual appeal in nature through flowers with their vibrant colours and scent. What is common in the poetry of nature poets is their view that humankind is a part of nature and nature has a healing power over man. Though there are innumerable books, essays and other studies on Romanticism, there is a need to limit the numbers of the sources, from which the ideas above have been inferred, and which are suggested here. See *English Romantic Poets: Modern Essays in Criticism* (ed. by M.H. Abrams), (London: Oxford UP, 1975); *Bloom's Modern Critical Views: The Romantic Poets* (ed. and intr. by Harold Bloom), (New York: Infobase Learning, 2011); Willard Spiegelman, *The Lives and Works of the English Romantic Poets*. (USA: The Teaching Company, 2002), and *The Romantic Poets: A Guide to Criticism* (ed. by Uttara Natarajan), (Great Britain: Blackwell Publishing Ltd., 2007).

poet, we can say that his poems carry the qualities of Romantic Poetry and that the natural elements used in the poem contribute to the romantic vision in the poem. The poem's tone is felt from the very first lines of the poem; Bloomfield created an appreciative tone. The atmosphere, which includes the appreciation and love of the rural world, is sustained throughout the poem.

In the second stanza, the hope in man's heart due to the vaccination is revealed by the line "the cup may o'erflow, and new grapes still be growing" (Line 5). The second line in the stanza — "The eyes of the drinkers resplendently shine;" (Line 6) — suggests the idea that those getting vaccination become happy because vaccinated persons are known to become immune from that disease; it is also known that even if vaccinated persons are seized with the disease, they will have the disease in a mild form. The "bright nymph" may be associated with Doctor Jenner, whom the speaker asks for a grant. Addressing the grantor, the speaker implies that his gift is the vaccination against smallpox, by means of which people's hearts would be relieved and thus lead a happy life. The "bright nymph" may also be accepted as the cow that grants his lymph to humanity. The "gift overflowing" may mean both the liquid in the pustules caused by cowpox, used as the smallpox vaccination or the smallpox vaccination itself. The image of relishing wine may suggest enjoying life and living life happily and safely. As a general commentary on the second stanza, it can be said that Bloomfield, as a poet, engaged with the realities of everyday life. This aspect of his poetry may be attributed to its being a poem belonging to self-taught poetry. Julie Pirandi (2008) expresses this quality of self-taught poetry as such: "Self-taught poetry tends to be social, engage a wide audience, and touch on everyday realities" (p. 6). This quality of Bloomfield's poem is directly related to its realism. The poet did not create an ideal world and did not people it with imaginary and unfamiliar personages; instead, he took a real personage like Edward Jenner. Likewise, instead of expressing extraordinary and fantastic things which are the products of his imagination, he dealt with, in the poem, an issue such as a scientific invention that was momentous in his own time.

In the third stanza of the poem, "Beauty" represents Blossom, from which Edward Jenner provided cowpox lymph to inoculate people, with the attenuated virus, against smallpox. Blossom is "the cow who initiated the eradication of the smallpox"; and Jenner is known to have "treated her with all due respect" (Bazin, 2000, p. 54). "Rosebud" may represent the pustules over the udders of the cow caused by cowpox. But interestingly, they are the remedy for smallpox. In the second line of this stanza — "Its guardianship rests with the friends of our cause." (Line 10) —, the poet seems to have adopted Jenner's cause. According to the speaker, this is not only Jenner's cause but also all humanity's cause because many people are affected by smallpox; due to this disease, some people become blind. Blindness is one of the devastating effects of smallpox on the people who seize the disease. Blindness may be taken here as a representative of the ill outcomes of smallpox. We know that death, disfiguration over the faces of victims other parts of their bodies, disorders in the skin of the patients, and blindness are the most common consequences of smallpox. The speaker identifying with the physician or becoming the spokesperson of the physician says that they cannot and should not be indifferent to the people made blind by smallpox. Immediately after asking whether they would be indifferent to the blind, the speaker reacts with an enthusiastic expression, "No!" Jenner is righteously reflected in the poem as the benevolent man of science through the expression "mercy and peace are the first of our laws". In this stanza, the poet's glorification of the scientist is maintained by reflecting Jenner's qualities as a devoted scientist. Here we can remember that Jenner was "revered for offering his discovery to the world free of charge so that vaccination might not be deprived to those

who could not afford it” (Kotar nad Gessler, 2013, p. 71). Generally, in this stanza, Bloomfield seems to have used both georgic elements such as a cow or specifically Blossom and the realistic elements such as the reality of smallpox. This quality of the poem, the mingling of romantic and realistic elements, may be a common aspect of working-class poetry. The poem’s dealing with a social issue such as vaccination is obvious evidence of the sociability of the poem. Romantic elements such as nature and the love of human beings are also reflected along with its sociability.

In the first two lines of the fourth stanza — “Wave, streamers of victory; be bravery required; / Be sails, in all climes, still with honour unfurl’d;” (Lines 13-14)) — Bloomfield describes the place where Jenner’s victory is celebrated; streamers are waving and unfurling there. Here the speaker addresses the streamers to wave — an act whereby, the poet speaker thinks, Jenner’s triumph won by using his bravery would be rewarded. Besides, the speaker tells us that the streamers would travel to every part of the world and appear in various countries as the signs of Jenner’s hard-won victory. These lines can also reflect a mixture of reverence and love towards Jenner, the inventor of the life-protecting scientific method.

In the following lines of the same stanza, Jenner’s philanthropic act is emphasized once again, along with the others’ philanthropy. It is known that Jenner did not quit his work on smallpox vaccination after he invented the vaccination; instead, he continued to produce the vaccination and sent vaccines to the other physicians or medical men so that they could inject the vaccination into the people in their city, town or county or village. The phrase “all lovers of man” may imply those medical men struggling against smallpox with the help of Jenner to eradicate this epidemic disease. The line “ ’Tis to banish the fears, and the tears of the world.” (Line 16) gives the reader the idea that they were working for just one aim: to eradicate smallpox. Edward Jenner and the other doctors and practitioners are appreciated here as they work for the global annihilation of smallpox. The feeling that arises in the reader throughout the stanza is philanthropy.

The first two lines of the penultimate stanza are “All nations shall feel, and all nations inherit / The wonderful blessing we place in their view;” (Lines 17-18). In the light of the history of the eradication of smallpox, we can infer from these lines the idea that the life-saving invention of Doctor Jenner, i.e. the smallpox vaccine, was offered for the service of the other countries. Jenner did not claim any right to the smallpox vaccine because he was such a person having humanitarian feelings toward all people regardless of their nationality or race. Jenner is known to have “made no attempt to enrich himself through his discovery” and “devoted so much time to the cause of vaccination that his private practice and his personal affairs suffered severely” (Riedel, 2005, p. 24). In the next couplet of the same stanza, Jenner wins plaudits due to the grandeur of his achievement, along with his granting his invention to all humanity without receiving any material interest from anyone and any nation.

In the poem’s last stanza, the first two lines read: “From the field, from the farm, comes the glorious treasure, / May its life-saving impulse – all fresh as the morn – ” (Lines 22-23). Bloomfield, in these lines, again focuses on the source of the life-saving vaccination; for this reason, he mentions the places such as “field” and “farm,” where cows live. The vaccine is seen as “the glorious treasure” because it is a splendid invention. Since the vaccine was a novelty in those times, and additionally, as mentioned earlier in the study, since Jenner’s scientific method was the first vaccination in the world, we can say that it resembles a fresh morning. Symbolically, morning in poetic diction represents newness, originality, birth, and a new beginning. Therefore, Jenner’s vaccination may be thought to be a new beginning in human history. Owing to his invention, a novel time has come, and a new path has opened before humanity.

In the last couplet of the poem, Bloomfield tells the reader that Jenner's invention is prevalent worldwide; besides, it will exist in the future. Future generations will make use of his remarkable invention. In the last line, the poet seems to have created an extended concept of time through the line "Till Time has forgot, when his Jenner was born" (Line 24). According to the poet, even in an extended future, Jenner's invention will be known or recalled in the future world; and as the future generations will not forget Jenner, he will live forever. As the poem praises Jenner in this way, it can be thought that by writing this poem, Bloomfield aimed at making people, in the future, know Jenner and memorialize him.

Conclusion

Taking into consideration Bloomfield's poem as a whole, it can be said that Bloomfield, through this poem, brought forward new subject matters such as vaccination and the physician who invented it. Besides, he employed both romantic and realistic elements in his poem. The reflection of the natural elements provides its romanticism, and its touch on a scientific and social issue makes it a realistic work. The general feelings pervading the poem are gratitude, praise, love, joy, and philanthropy. The poet presents the readers with gratitude towards Doctor Jenner in an exquisite manner. His appreciation of the physician is provided in the poem by employing the original metaphors, images, and symbols such as "mild Beauty," "Sweet handmaid of Liberty," "A soul-cheering nectar," "gay rosebud," "streamers of victory," "unfurl'd" streamers, "new grapes" which are expected to grow, "bright nymph," "the blind" and "the wonderful blessing". As can be seen in the explanation and interpretation of Bloomfield's poem in the above part, Bloomfield expressed not only his gratitude but also the gratitude of all people, even that of those who did not live in Jenner's time but today, because we know that if Jenner had not invented the smallpox vaccine, even today people might have died or disfigured or become blind due to smallpox. As the speaker in the poem, Bloomfield revealed his sincere sentiments toward Jenner, the most powerful of which is gratitude. The love and reverence that are reflected throughout the lines are not only towards Jenner but also towards nature, which is represented in the poem through Blossom, that was the cow from which cowpox lymph, i.e. the material for smallpox vaccination, was provided in the initial stages of Jenner's work. It has also been observed in the poem that the philanthropic quality of Jenner is emphasized and glorified.

Bloomfield's poem is a deserved praise for Doctor Edward Jenner. He not only invented the smallpox vaccination through his scientific explorations, observations, and findings but also paved the way for later studies in the field of immunology. At the end of this study, it can be thought that through his poem, Bloomfield aimed to make people know Jenner, respect him, and commemorate him even in the future. Then this study is proof that Bloomfield's purpose has been realized.

References

- Abrams, M. H. (ed.). (1975). *English romantic poets: Modern essays in criticism*. London: Oxford UP.
- Abrams, M. H. (1999). *A glossary of literary terms*. UK: Heinle&Heinle.
- Bazin, H. (2000). *The eradication of smallpox: Edward Jenner and the first and only eradication of human infectious disease*. Andrew Morgan and Glenise Morgan (trans.). San Diego: Academic Press.
- Bloom, H. (ed.). (2011). *Bloom's modern critical views: The romantic poets*. (New York: Infobase Learning.
- Bloomfield, R. (1824). *The remains of Robert Bloomfield*. Vol. I. London: Thomas Davidson, Retrieved November 10, 2021, from

- https://books.google.com.tr/books?id=ohBAQAAMAAJ&pg=PR34&lpg=PR34&dq=song+for+the+anniversary+of+dr+jenner&source=bl&ots=MmQsAhpq4S&sig=ACfU3U2JL_Sz7QGN0HI4Yr_3mBz0KnAzXA&hl=tr&sa=X&ved=2ahUKewjekoqft8f1AhV6RfEDHVA-BiwQ6AF6BAGJEAM#v=onepage&q=wordsworth&f=false
- Bloomfield, R. (2007). *Selected poems: Robert Bloomfield, revised and enlarged edition*. John Goodridge & John Lucas (eds.). Nottingham: Trent Editions.
- Blythe, R. (1999). *Talking about John Clare*. Nottingham: Trent Editions.
- Bozkurt, B. (1977). *Literary terms: A companion to the study of literature*. Ankara: Hacettepe UP.
- Childs, P. and Fowles, R. (2006). *The routledge dictionary of literary terms*. London: Routledge.
- Collected Writings of Robert Bloomfield. (2018). Retrieved October 22, 2021, from <https://romantic-circles.org/publications>
- Famous Poet: Robert Bloomfield. Retrieved October 01, 2021, from <https://allpoetry.com/Robert-Bloomfield>
- Fulford, T. & Lee, D. (2006). The vaccine rose: patronage, pastoralism, and public health. In Simon White, John Goodridge & Bridget Keegan (eds.). *Robert Bloomfield: Lyric, class, and the romantic canon*. Lewisburg: Bucknell UP.
- Good Tidings; or News from the Farm. (1804) Introduction. Retrieved October 17, 2021, from https://romanticcircles.org/editions/bloomfield_poems/editions.2019.bloomfield_poems18GoodTidingsPt1.html
- Goodridge, J. (2013). *John Clare and community*. UK: Cambridge UP.
- History of Smallpox. (2021). Retrieved December 17, 2021, from <https://www.cdc.gov/smallpox/history/history.html>
- Jenner, E. (1802). *An Inquiry into the causes and effects of the variolae vaccinae, a disease discovered in some of the counties of England particularly Gloucestershire, and known by the name of cow pox*. Springfield: Ashley and Brewer. Retrieved October 15, 2021, from <https://collections.nlm.nih.gov/catalog/nlm:nlmuid-2559001R-bk>
- Kotar, S. L. and Gessler, J. E. (2013). *Smallpox: A history*. Jefferson, North Carolina, and London: McFarland & Company, Inc., Publishers.
- Matthew, H. C. G. and Harrison, B. (ed.). (2004). *Oxford dictionary of national biography*. Volume 6. UK: Oxford UP.
- Mceathron, S. (2017). Working class poetry and the royal literary fund: Two case studies in patronage. In John Goodridge & Bridget Keegan (eds.). *A history of British working class literature*. 149-167. USA: Cambridge University Press.
- Natarajan, U. (ed.). (2007). *The romantic poets: A guide to criticism*. Great Britain: Blackwell Publishing Ltd.
- Ochmann, S. and Ritchie, H. (2018). Smallpox is the only human disease to be eradicated – here’s how the world achieved it. Retrieved December 12, 2021, from <https://ourworldindata.org/smallpox-is-the-only-human-disease-to-be-eradicated-heres-how-the-world-achieved-it> on 21.01.2022
- Offit, P. A. (2008). *Vaccinated: One man’s quest to defeat the world’s deadliest diseases*. New York: Harper Collins Publisher.
- Pirandi, J. (2008). *The poetry of the self-taught: an eighteenth-century phenomenon*. New York: Peter Lang.
- Riedel, S. (2005). Edward Jenner and the History of Smallpox and Vaccination. *Baylor University medical center proceedings*. 2005 January; 18 (1): 21–25. Retrieved January 04, 2021, from <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1200696/>
-

- Robert Bloomfield Society. Retrived January 15, 2021, from <http://robertbloomfieldsociety.blogspot.com/>
- Scrivener, M. (2012). *Class. A handbook of romanticism studies*. Joel Faflak and Julia M. Wright (eds.). USA and UK: Blackwell Publishing Ltd.
- Spiegelman, W. (2002). *The lives and works of the English romantic poets*. USA: The Teaching Company.
- In Flew Enza. (2018). Retrieved January 01, 2021, from <https://flexbooks.ck12.org/cbook/ck-12-biology-flexbook-2.0/section/13.31/related/rwa/in-flew-enza/>
- White, S. J. (2006). Introduction. In Simon White, John Goodridge & Bridget Keegan (eds.). *Robert Bloomfield: Lyric, class, and the romantic canon*. Lewisburg: Bucknell UP.
- White, S. J. (2013). *Romanticism and the rural community*. USA and UK: Palgrave Macmillan.

Appendix

SONG, SUNG BY MR. BLOOMFIELD

At the Anniversary of Doctor Jenner's Birth-Day, 1803

Come hither, mild Beauty, that dwell'st on the mountain,
 Sweet handmaid of Liberty, meet us to-day;
 Thy votaries philanthropy ask from thy fountain,
 A soul-cheering nectar wherewith to be gay.
 The cup may o'erflow, and new grapes still be growing; 5
 The eyes of the drinkers resplendently shine;
 But grant us, bright nymph, with thy gifts overflowing,
 To lighten our hearts, and to relish our wine.
 Is Beauty's gay rosebud a prize worth ensuring?
 Its guardianship rests with the friends of our cause. 10
 Shall we mark unconcern'd, what the blind are enduring?
 No! mercy and peace are the first of our laws.
 Wave, streamers of victory; be bravery requited;
 Be sails, in all climes, still with honour unfurl'd;
 All lovers of man with our cause are delighted; 15
 'Tis to banish the fears, and the tears of the world.
 All nations shall feel, and all nations inherit
 The wonderful blessing we place in their view;
 And if in that blessing a mortal claims merit,
 Oh! Jenner—your country resigns it to you! 20
 From the field, from the farm, comes the glorious treasure,
 May its life-saving impulse – all fresh as the morn –
 Still spread round the earth without bounds, without measure,
 Till Time has forgot, when his Jenner was born.

Robert Bloomfield (1803)

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Transcultural Memory of the Black Atlantic in Caryl Phillips's Crossing the River¹

Caryl Phillips'in Crossing the River Romanında Siyah Atlantik'in Transkültürel Belleği

Deniz KIRPIKLI^{a*}

^aDr. Öğretim Üyesi, Başkent Üniversitesi, Ankara/ TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-0330-593X

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 4 Mart 2022

Kabul tarihi: 18 Haziran 2022

Anahtar Kelimeler:

Caryl Phillips,
Crossing the River,
Transkültürel bellek,
Siyah Atlantik,
Kölelik

ARTICLE INFO

Article History:

Received March 4, 2022

Accepted June 18, 2022

Keywords:

Caryl Phillips,
Crossing the River,
Transcultural memory,
The Black Atlantic,
Slavery

ÖZ

Bu çalışmada Caryl Phillips'in Crossing the River romanında siyahi toplulukların Atlantik'teki yolculukları aracılığıyla transkültürel belleğin oluşum süreci incelenmekte ve bu sayede romanın kimlik ve siyah Atlantik deneyimi gibi kavramların tek unsurlu yapılaşmasını sorunsallaştırdığı öne sürülmektedir. Bellek, romanda çeşitli zaman dilimleri, mekânlar ve halklar arasındaki sürekliliği ören bir zemin işlevi görmektedir. Belleğin sınırlar arasında hareketi farklı deneyimleri bir araya getiren ve siyah Atlantik bölgeleri arasındaki temel bağlantıyı gösteren bellek ağları oluşturmaktadır. Bu ağlar üzerindeki zamansal ve mekânsal kırılmalar, diaspora deneyiminin tek bir anlatıya sığdırılmayan kültürlerarası niteliğini ortaya koymaktadır. Romanda diaspora kimliğinin özcu kimlik anlayışlarına nasıl meydan okuduğunu gösteren parçalı bir yapı kullanılır. Romanın parçalı yapısı ve çok sesli anlatımı da siyah diasporanın Atlantik'teki yolculuğunu yansıtmaktadır. Bu bağlamda bu çalışmada önce romanın siyahi Atlantik deneyimini Paul Gilroy tarafından kavramsallaştırıldığı şekliyle nasıl yansıttığı incelenecektir. Bunu, romanda günümüz siyahi diasporasının olası kökenlerini oluşturan kültürler arası hareketlerin ve bağlantıların nasıl şekillendiğinin ve romanın belleğin hareketini taklit eden biçimsel özelliklerinin kapsamlı bir analizi izleyecektir.

ABSTRACT

This paper argues that Caryl Phillips's Crossing the River illustrates how the transcultural memory of the black Atlantic is constituted by the movement of black populations across the Atlantic challenging the insular approaches to identity and the totalizing accounts of the black Atlantic history. Memory serves as a ground of identity formation, which weaves continuity between various time spans, locations, and peoples in the novel. The temporal and spatial ruptures on these networks reveal the transcultural nature of the diasporic experience that cannot be put into a single narrative. The fragmented structure and polyphonic narrative of the novel mirror the movement of the black diaspora across the Atlantic. First, the setting of the novel will be explored in the light of the roots and routes of the black peoples as conceptualized by Paul Gilroy. This will be followed by a thorough analysis of the mnemonic structure of the novel to discuss the ways in which the novel illustrates transcultural movements and connections that constitute the possible origins of the present black diaspora.

¹ The article is a part of the author's PhD dissertation entitled "The Role of Transcultural Memory in the Construction of Identity in Caryl Phillips's Fiction" available at <https://tez.yok.gov.tr>

This work was supported by TUBITAK BİDEB (Scientific and Technological Research Council of Turkey) under Grant 2214/A.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: denizkirpikli@baskent.edu.tr

Introduction

Shortlisted for the Booker Prize in 1993 and awarded the James Tait Black Memorial Prize for Fiction in 1994, *Crossing the River* is one of the most acclaimed and discussed novels by Phillips. The novel, spanning two hundred and fifty years of the African diaspora from the slave trade to the aftermath of World War II, opens with an African father lamenting the selling of his three children, Nash, Martha, and Travis, whose symbolic stories take place in the rest of the novel, to a slave trader, Captain James Hamilton. From then on, the guilt-ridden father, who embodies Africa, is haunted by “the chorus of a common memory” (Phillips, 2006, p.1). Framed by the voice of the African father in the prologue and the epilogue, the novel consists of four parts that focus on the fractured stories of the siblings from various historical settings, the US, Africa, and England, the three territories of the black Atlantic, alongside the section about Captain Hamilton on board a slave ship. Memory plays a crucial role in tying up these seemingly disparate parts of the novel. Intertwining the memories of the African descendants with the ones of slave traders and slave owners, the novel brings into dialogue multiple points of view from different time spans. Through individual characters who are representatives of the descendants of slaves, in the novel, the memory of the black Atlantic travels across the globe starting from eighteenth-century Africa through America and to Britain until the end of World War II. And this movement of memories across centuries and continents expands the historical interrogation of the novel to deal with the history of the Middle Passage and World War II as a significant part of the memory of the U.S, Britain, and Europe.

This paper argues that *Crossing the River*, through its fragmented structure and polyphonic narrative that mirrors the movement of the black diaspora across the Atlantic illustrates the transcultural connections beyond borders and contests the totalizing accounts of the black Atlantic history. The diversity of representations of black subjectivity in the novel can be considered a response to the essentialist and insular approaches to identity, which take identity as a homogeneous and fixed category alongside culture, race, and ethnicity. Furthermore, by introducing white English and American characters who are involved in the experience of the black Atlantic, the novel counters the notion that the legacy of slavery concerns only black people. Thus, as its dialogue with the past entails, the novel investigates the entangled memory of the black Atlantic to foreground the transcultural connections.

The term transcultural refers to the circulation of memory across borders and its resistance to any stable, essentialised frame of collective formation. The German philosopher Wolfgang Iser (1999) developed his concept of “transculturality” in the 1990s, claiming that “contemporary cultures are characterized by cross-cutting elements – and in this sense are to be comprehended as transcultural rather than monocultural” (p.194). Drawing on Iser’s ideas, Astrid Erll (2011) considers “transcultural memory” as a “*research perspective*, a focus of attention, which is directed towards mnemonic processes unfolding *across* and *beyond* cultures” (p. 9). Transcultural perspectives on memory aim to shift the focus of memory studies from an emphasis on the limited confines of national remembrance to the circulation of memory across borders. The emphasis on cultural exchange through mnemonic trajectories in the concept of transcultural memory is exemplified in Gilroy’s (1993) examination of the “transcultural reconceptualization” (p. 17) of “the black Atlantic” in his seminal work *The Black Atlantic: Double Consciousness and Modernity*. Migration brings along memories and offers a context of cultural encounter and hybridization; therefore, transcultural memory shares a common perspective with Gilroy’s concept of the black Atlantic, which is a cultural formation based on the intersecting histories of Africa, Britain, and America, the three territorial entities of the triangular slave trade. In the introductory chapter to *The*

Transcultural Turn Lucy Bond and Jessica Rapson (2014) build upon Welsch's definition of transculturality and underline that the dynamics of transcultural memory are constituted by "the travelling of memory *within* and *between* national, ethnic and religious collectives" and "forums of remembrance that aim to move *beyond* the idea of political, ethnic, linguistic, or religious borders" (p.19). The understanding of memory embedded within the confines of a single culture ignores these cultural dynamics outside a specific geographical area. The concept of transcultural memory and the black Atlantic, then, meet on the common ground that migratory trajectories, or routes, play an essential role in the construction of identity.

The black Atlantic territories embody a contact zone of interweaving memories (Gilroy, 1993, p. 6). In this contact zone different cultures create a transcultural entanglement. The novel lays bare this interweaving of black Atlantic memories in various times as it spreads through centuries. Accordingly, it is the movement that enables the reinvention of identity and expands its definition, as reflected in the novel. Once the characters Phillips creates cross the water, they enter a diasporic world, which has been built for ages. Memories, according to Erll (2011), "do not hold still—on the contrary, they seem to be constituted first of all through movement" (p. 11). Mobility of memories across continents generates networks of remembrance that bring diverse cultures together and illustrate the fundamental connection among the black Atlantic territories. Given this, temporal and spatial fractures in the novel reveal the transcultural quality of diaspora experience that cannot be contained within a single narrative. Thus, Phillips employs a fragmented structure that lays bare how the transcultural movement of memory contests essentialist understandings of identity. Transcending not only national and cultural borders across centuries but also the constructed categories of identity, the novel locates the African diaspora within a broad framework through time and space and offers ways of considering overlapping histories and cultures. By dealing with the memory of slavery, it both foregrounds the absent voices from the traditional historical accounts of the colonial past and allows a reconsideration of the past across cross-cultural encounters and entanglements. As such, the novel retraces the routes of the African diaspora and transforms received images from the past to suggest that there is no essential black identity.

Coincidentally, the novel was published in the same year as Gilroy's *The Black Atlantic* and it has been studied by many scholars since then in the light of the black Atlantic concept (Bellamy, 2014; Bonnici, 2005; Ward, 2007). It both charts the possible origins of the history of the present black diaspora and portrays how diaspora identity is constructed upon the memory of the black Atlantic experience and new routes of diverse encounters. The narrative fragments of the novel complement each other representing the cartography of the black Atlantic in different historical periods. The movement of the characters across the Atlantic traces the connections between "roots and routes" (Gilroy, 1993, p. 133) and leads to the formation of diasporic identities in the novel. To exemplify this, each section of the novel is set in a representative space of the triangular trade. While "The Pagan Coast" takes place in Africa, "West" is set in the United States. The title of the section "Somewhere in England" also refers to the setting in that part of the novel, and the last chapter "Crossing the River" is set on a ship sailing across the Atlantic.

Crossing the River has attracted some contrasting critical responses since its publication. It has received critical praise for its representation of the African diaspora in various time spans and locations. Also, it is widely agreed that the novel deals with the complexity of colonialism and destabilizes the prescribed formulations of the black diaspora. According to Ledent (2002), the novel is "a patchwork understanding of the historical process behind oppression" (p. 112). Likewise, Ward (2007) thinks it is a challenging task to "resist conventional categorization along racial lines of black victim or white figure of blame" (p.

21). In contrast to such views, some other scholars criticize Phillips, claiming that he introduces a mythical Africa in the novel. Among the major points that attract negative reactions to the novel are its emphasis on the slave trader Hamilton, the former slave character Nash's mimicry of colonial discourse, and the narration of Travis's story from an Englishwoman's perspective. Most notably, Goyal (2003) claims that Phillips privileges the discourse of "the grand narrative of modern Western humanism" by providing "moral growth" and "agency" to the white characters in the narrative, and denying the black characters an opportunity to resist them (p.20). In a similar vein, according to Bewes (2006), Phillips "humanizes" those who are "implicated in the slave trade" (p.49). However, one could contrarily argue that Phillips foregrounds the white characters in order to show their agency and responsibility in the history of slavery and at the same time to illustrate what they might have experienced in their interaction with Africa. To this end, the movement and criss-crossing of memory should be analysed in the novel.

Crossing the Borders through Memory

Phillips (2006) employs a mnemonic strategy that codes the memory of the black Atlantic into the complex temporal structure of the narrative. He does not put the black characters in a position to enforce their version of the story, but, instead, he promotes "the chorus of the common memory" (p.1) that rises above the limitations and boundaries as extensively featured in the epilogue. As such, Phillips avoids portraying an unrealistic, or utopian, depiction of the past. Refusing all forms of nationalism, he avoids glorifying any discriminatory notion and dehumanizing the white characters. Furthermore, it is not a painful story of abandoned children. He acknowledges in an interview: "I wanted to make an affirmative connection, not a connection based upon exploitation or suffering or misery, but a connection based upon a kind of survival. This is an unusually optimistic book for me" (Phillips, 2009, p. 93). It is not a story of loss; it does not mediate the past to lament the suffering in the history of slavery. To be more precise, the novel does not offer an alternative history to counter the dominant narratives either; it rather attempts to revise the prescribed knowledge about the past by filling in the gaps, and thereby providing the voice of the overlooked characters that we do not encounter in the official narratives of history. Memory emerges in the novel as a subversive force against the totalizing accounts of history. Therefore, unsettling the supposed roles and relationships assigned to the black subjectivity throughout history, the novel shows there is no essence to identity. To this end, Phillips confronts the reader with the private and public selves of the traders and slave owners while also exposing the truth about the victims who are subjected to abuse, torture, and death. Thus, he urges the reader to think about the gaps in history by interrogating its partiality. More significantly, the novel completes the gaps in the portrayal of the slave history with its roots and routes that are foregrounded through transcultural memory.

Erl (2011) points out that through the mobility of peoples across borders memory also travels "through time and space, across social, linguistic and political borders" (p. 11). This is also the case with the black Atlantic experience wherein the continual journey of both slaves and slave traders enables a transcultural engagement with the formation of memory. Phillips not only portrays dispersion and dislocation but also connects the moment of dispersal to the moment his characters enter the diasporic world. Such fragmentation displays the movement of the memory of the black Atlantic, that is, of the experience of slavery, broken familial relations, and an interrupted cultural heritage. The criss-crossing of the plotline, which coincides with the spaces of the black Atlantic, is in line with the workings of memory. In the prologue, the African father's and captain Hamilton's thoughts are individualized typographically: "*Bought 2 strong man-boys, and a proud girl. I soiled my hands with cold*

goods in exchange for their warm flesh. A shameful intercourse” (Phillips, 2006, p. 1). The lines in italics belong to Hamilton and reflect his business mindset while the father’s lines show his despair and sorrow. The novel’s first section, “The Pagan Coast,” is about Nash Williams, an emancipated slave, who is now a missionary sent to Liberia by the American Colonization Society² in the 1830s, and his former master, Edward Williams. It is narrated by an extradiegetic narrator who focuses on Edward’s journey to Liberia, which is occasionally interrupted by Nash’s letters to him. The second part, “West,” which is set in pre- and post-civil war eras in America, is devoted to Martha Randolph who used to work on a plantation in Virginia and, now, as a frontierswoman, heads towards the west, away from the Missouri River. It starts with Martha’s recalling the past in the form of a stream of consciousness that is blended with the voice of an extradiegetic narrator. The third section of the novel, “Crossing the River”, turns back to 1752 to focus on Hamilton’s logbook chronologically recording his journey to Africa and his two letters to his wife. And the last section “Somewhere in England” is set during World War II, focusing on the relationship between Travis, a black American GI stationed in the north of England, and Joyce, a white Englishwoman, whose journal entries reveal their story. The epilogue quotes some parts of the prologue and juxtaposes the memory of the father’s selling his children with the current story of survival of the African diaspora, thematically uniting all sections of the novel.

Through the movement of the siblings across the Atlantic, a common memory, as articulated by the African father, comes out and transcultural connections emerge. The history of slavery is shown to overlap with different stories in different historical moments, involving white people as well as the black diaspora throughout history. As Gilroy (1993) explains, the history of the Middle Passage is not only “somehow assigned to blacks,” but also is a part of Western modernity since modernity is mostly built upon slavery (p. 49). In line with Gilroy’s conception, to form an intertextual relation with the past, Phillips employs the log of a slave captain, which is a piece of narrative of the empire written from a colonialist perspective, letters of a slave owner, and the diary of a white Englishwoman alongside the story of the three African siblings and thereby emphasizes the inseparable historical connections. These intermingled relations reconfigure the black Atlantic experience and link the chapters to one another and to the experience of the future generations which is reflected in the epilogue of the novel.

The epilogue, which has not received much critical response, is the part where the novel ties up these seemingly disparate stories from different time spans and places through transcultural memory. The African father celebrates his children’s survival in spite of loss because once they cross the water, new routes provide new possibilities for them. Throughout the novel, the reworking of the roots goes beyond a mere narration of the former lives of the characters; by retracing the consequences of colonialism, the novel revives the lost moments in the past. As such, memory becomes a site of identity formulation as it is weaving new social and cultural ties across borders (Bond and Rapson, 2014, p. 17). In the novel, this transcultural vein of diaspora memory is emphasized by the African father’s portrayal of the future. He hears “the many-tongued chorus of the common memory” (Phillips, 2006, p.235) once again and refers to the “survivors,” (p. 236) of the African diaspora, who spread its culture across the borders:

² The Society for the Colonization of Free People of Color of America, known as the American Colonization Society (ACS), was founded in 1816 in order to promote a homogeneous white nation by sending black people to Africa, particularly Liberia, where ACS established a colony for black settlement.

In Brooklyn a helplessly addicted mother ... A barefoot boy in São Paulo is rooted to his piece of the earth... To reggae rhythms of rebellion and revolution dipping through the hills and valleys of the Caribbean... To the saxophone player on a wintry night in Stockholm. ... Samba. Calypso. Jazz. Jazz Sketches of Spain in Harlem. I have listened to the voice that cried: I have a dream³ that one day on the red hills of Georgia, the sons of former slaves and the sons of former slave-owners will be able to sit down together at the table of brotherhood. (p. 236-37)

The father's incomplete sentences and the transcultural connections he refers to are evocative of Gilroy's pluralistic notion of culture, which is not inherited but socially constructed. In line with Gilroy's delineation of the relation of black diaspora to modern cultural forms to recover black agency, Phillips draws attention to the movement of black cultural productions across the globe. The cultural products of Africa such as music, dance, stories, and rituals, operate within western cultural formations and even transform them. The diversity of black agency and its recovery through the intertwined cultures are mostly observed when the epilogue and prologue of the novel are juxtaposed; in the former we see a lamenting father suffering a guilty conscience, but in the latter, his tone is celebratory because his descendants manage to survive. This can be seen as a transformative effect of the act of transcending the established borders, which fosters the notion of rootedness.

These fractured lives mirror the fractured memory of the survivors of the Middle Passage. Symbolically, cultural memory is produced and transmitted by the children of the African father. The emergence of culture in various locations of the world can be read in terms of Erll's idea that memory is not a static phenomenon; it "travels through dimensions of culture — the movement of people, but also of materials and media, of forms and practices, and of the contents they carry" (Erll, 2017, p. 6). More significantly, this entanglement of cultures depicts how transcultural memory transcends "political, ethnic, linguistic, or religious borders" of the collective memory of communities (Bond and Rapson, 2014, p. 19). It is through the mobility of memory that boundaries are negotiated in various locations. And new routes that diaspora takes "bring into view heterogeneous memory cultures that were there all along but never entered into dominant understandings of the past" (Rothberg, 2016, p. 358). As such, transcultural memory of the black Atlantic transgresses both the nation-states and the discourses of fixed origins. The African father seems to embody the rootedness of diaspora at first, but as the epilogue suggests, his voice echoes the unlimited routes of his descendants. The new routes refer to a heterogeneous world. The experience of dislocation and the "shameful intercourse" (Phillips, 2006, p.1) link the diaspora's fate symbolically resonating not only the collective memory of Africa but also the transculturality of memory because the black Atlantic experience involves the peoples across "water" who resist the enslavement of identities and express hope for the future. Therefore, the experience of the African diaspora is not merely shaped by collective memory; it is transculturally shaped and constructed beyond the confines of a single collectivity.

The novel takes the reader beyond allegedly "fixed" boundaries of race and illustrates the characters' diverse life experiences and encounters with the west. In the first section, Edward, an American slave master, sails to Liberia to find out about his former slave Nash, who is already dead. It is revealed later that Edward's letter to Nash "was uncovered by Edwards' wife Amelia, and not conveyed" (Phillips, 2006, p. 11) and she also "destroy[ed] the colored man's letter" (p. 56) as well. Since Edward does not receive Nash's recent letters,

³ Phillips connects the African father's speech to an important figure in history by referring to Martin Luther King Jr.'s "I have a dream" speech. Just as King, the father dreams about a world free from discriminatory categories.

he thinks Nash is missing or does not want to communicate with him anymore. This section, therefore, introduces Nash's voice interrupted by Edward's perspective on the events. Nash's story is interrupted and fractured just like the voice of the black people in the official historical records. Brought up as a Christian by his master, Nash's mission in Liberia is to form a Christian colony to cope with the black labour shortage after emancipation and to civilize the natives by converting them to Christianity. As such, the novel offers a fictional rendering of the ambivalences of cultural process and the in-betweenness of black subjectivity. In Edward and Nash's story, such binarisms are unsettled on account of "the interactive and dialectical effects of the colonial encounter. ... the dynamic of change is not all in one direction; it is in fact transcultural, with a significant circulation of effects back and forth between the two" (Ashcroft et al., 2010, p.27). In his first days in Liberia Nash reproduces binaries mimicking the mindset of his master. As a colonized subject, he both assumes the colonizer's perspective and "disrupts its authority" (Ashcroft et al., 2010, 88). At first, thinking that he is "fortunate enough to be born in a Christian country" (Phillips, 2006, p. 21), Nash is alien to the culture in Liberia; he is one of those children of Africa who becomes a son to a slave owner. As Bonicci (2005) contends,

[t]he absence of Nash's (hi)story in his account characterizes the classical diaspora of modern slavery ranging from the mid-15th century to the late 19th century...Memory, built and cultured by the European slave master, limits itself to a time and space-bound alien ... The African memory with all its underlying culture is not only blurred but seen as something to combat and eradicate from the memory of other. (p. 71).

In this sense, memory is not only important in the formation of cultural affiliation in a new setting, but it is also crucial to developing a sense of belonging. Nash has an imagined community that he firmly believes in at the beginning, but as his memories are mediated through the new culture he lives in Liberia, his perspective begins to change.

Nash's transcultural movement provides him with another perspective that is his own. At first, he finds it difficult to believe that "these people of Africa are called [his] ancestors" (Phillips, 2006, p.32) because he mimics Edward's ideological attitude. The way Nash describes Liberian life, its poor inhabitants, dirtiness, and their laziness are all evocative of a Eurocentric point of view. He evaluates what he sees as a missionary abandoned by his master because as a former slave who crosses the borders, he does not have an unmediated memory of Liberia. Although his hometown is a part of his heritage, he does not define himself as African; the "imagined community" he carries in his mind is more related to his allegiance to his master and Christianity than his racial or ethnic identity, which he is taught to consider inferior. But his experience of transculturality helps him form new connections and reconstruct his identity. When he loses his familial ties with Edward assuming that he is abandoned, Nash feels he is in exile. Renouncing Western ideology, he gets accustomed to Liberian culture over time. As he gets to know about the everyday practices of the local people, his sense of self and relation to Africa undergo a transformation. More significantly, his experience as a missionary servant to a white man brings him to a cultural and moral awareness of his identity as a black man. He witnesses "Americans, many of whom privately mock African civilisation" (Phillips, 2006, p. 41) and begins to think that "this American protectionism is a disgrace to our dignity, and a stain on the name of our country" (Phillips, 2006, p. 41) as he witnesses that the slave trade has been going on although Liberia is an independent country. As he becomes accustomed to the "native style of living" he begins to regard the west as a "so-called civilised world" (Phillips, 2006, p. 31) and believes Edward uses him for his own purposes.

Nash's crossing of both cultural and geographical borders can be viewed in line with "the multitude of varying ways of life and lifestyles" that promote transculturality (Welsch, 1999, p.196). His identity is embedded in transcultural networks of relationships that demonstrate how fluid identity constructions are. While he refers to America as home, he clearly makes a home in Liberia, as well. He studies the African language, enjoys tribal gatherings, and practices polygamy, getting married to native women. He knows that his lifestyle there causes "some offence to those who would hold on to America as a beacon of civilization" (Phillips, 2006, p. 40) and he is ostracized by the American settlers. In his last attempt to reach out to Edward, he writes: "We, the colored man, have been oppressed long enough" (Phillips, 2006, p. 61). He becomes aware of the racial tension and abusive politics of ACS and his faith is weakened by the conditions. Just like the slave trade empties the resources and ruins the lives of the native populations there, Nash is exploited by Edward and now abandoned. His past and present are merged now in his struggle to figure out his relationship with his master. Thus, having crossed the boundaries he develops a political consciousness in Liberia, and reconfigures his self in a transcultural connection.

Edward's journey across the borders discloses the responsibility and hypocrisy of the West in colonial practices. He thinks he is a benevolent man in his engagement with slavery as he allows his slaves to learn reading and writing, and he "inherited from his father an aversion to the system which had allowed his fortunes to multiply" (Phillips, 2006, p.13). However, it is gradually laid bare that his actions are not disinterested acts of benevolence. Hiding behind his alleged benevolence through the mission of the ACS, Edward only seeks words of gratitude in Nash's lines to prove the worth of his own efforts. He seems to be wishing the best for Nash and the native people but all he does is exploit them. At first, Edward feels unwell during his journey to Africa; he gets "fever, the sleepless nights, the complex welter of emotions" (Phillips, 2006, p. 52). Yet, Nash's well-being would be Edward's victory as he has so much invested in him. Also, his relationship with his wife implies his feelings for Nash are not solely parental. Upon his finding out that it was Amelia who destroyed Nash's letters and now she is dead, he regrets his indifference towards her: "Tears misted his eyes, for indeed his love for Amelia had festered and become stamped with self-pity that was near-cousin to self-loathing. He simply craved to be offered the unconditional love of a child, could she not understand this?" (Phillips, 2006, p. 55). Amelia's dislike of Nash reveals Edward's homosexual desires for Nash. Phillips complicates the traditional relationship between slave and master by implying sexual abuse of young boys by slave owners. He highlights this as another "form of colonial exploitation" (Phillips, 1994, p. 28). Edward's abuse of Nash under the pretense of benevolence and paternal bond discloses the hypocrisy of colonialism. Thus, Nash is both abused by his master and the colonial mission to which he dedicates himself.

Before switching to Travis's story, the section "Crossing the River", which focuses on the slave-ship of Captain Hamilton, interrupts the narrative of the three siblings to offer another perspective on the history of the slave trade. Considering that the chapter has the same title as the novel and is situated in the middle of the novel, it can be held that Phillips draws attention to the agency of the white men in the history of slavery and suggests that they also cross the river. It also implies that this narrative is not a one-sided account of the past. Connecting all the stories of the siblings in the experience of the Middle Passage, the position and title of this section suggest that Hamilton's story is one of those stories that belong to the continuing legacy of slavery and colonialism. This section is set in the 1750s on board the slave vessel *The Duke of York* on the west coast of Africa and mainly deals with Hamilton's logbook, which is based on John Newton's *Journal of a Slave Trader: 1750-1754*. The

novel's dialogue with Newton's travel notes allows it to bring together official history and memory as the logbook is a product of the cultural memory of slavery. Phillips engages with an authentic eighteenth-century text to draw attention to the "constructedness of any discourse" in the past which can be borrowed and reused in different contexts (Guignery, 2018, p. 120). It is his strategy to emphasize the inconsistencies of the historical accounts. Hamilton's logbook covers the time period between August 1752 and May 1753 in a chronological order. However, there are ellipses between the entries of the journal skipping several days implying the fragmentedness of his account. The incomplete structure of the journal can be interpreted as a means of foregrounding the missing parts of official history, the ignored voices and stories, which the novel seeks to uncover. As such, the novel both hints at the textuality and unreliability of historical accounts and keeps the memory of the Middle Passage alive by urging the reader to think about what might also be missing in the archives of slavery.

Phillips's use of Newton's records has also been considered a contested choice. While Guignery (2018) deals with the hypertextuality of the novel through which, as she argues, Phillips demands an interrogation of the historical archive (p. 144), to Ward (2010), it is risky to rely on the narratives of traders or plantation owners "because of the possibility of transforming these documents into monuments" (p. 247). However, Boutros (2012) argues that the novel unsettles "stereotypical views of victims and perpetrators" by making use of actual documents (p. 184). In this sense, it can be said that by making use of historical records and distorting some parts of them, Phillips draws a more striking portrait of slavery beyond the stereotypes that already pervade the perceived history. The novel does not only fill in the blanks left by the official accounts; through the memory of the siblings, it also interrogates the ignored connections across borders. Therefore, by employing Newton's texts, Phillips makes his fiction more evidential and striking because Newton's, or Hamilton's, the logbook is in fact the embodiment of the Western perspective on the history of slavery.

The logbook records Hamilton's activities of buying and selling slaves with numerical data. It includes a list of crew members and names of those who die on the journey. As his records convey, Hamilton's logic only shows the technical problems he faces in his routine economic pursuit: "11 slaves, of whom I picked 5, viz., 4 men, 1 woman" are listed in his book (Phillips, 2006, p. 105). He reduces the slaves into numbers and calculates his profit regardless of the loss caused by diseases. In this sense, his trade records are a part of Western documents that demonstrate the official history recorded by the colonial ideology. As Nora (1989) suggests, "historical memories are analytic and critical, precise and distinctive. They have to do with reason - which instructs without convincing. Historical memories filter, accumulate, capitalize and transmit" (p. 10). There is no place for an account of "lived experience" in history (Halbwachs, 1980, p. 57). The mechanical interaction conveyed to the reader through the logbook can also be explained on the basis of the "epistemological constraints" Ledent (2002) mentions (p. 114). As she argues, "chronology, imposed by the West on the world at large" is reflected in the pursuit of unity and accuracy of his list (2002, p. 114). On the contrary, the enslaved subject's experience cannot be contained in a single linear narrative as it is disrupted and fragmented by the rupture caused by slavery. Nash, Martha, Travis and Joyce's stories are those that are either undocumented or dominated by the white people's version of history. Thus, the novel focuses on the missing parts of official histories, namely, the memories of the oppressed people that cannot be accurately contained by Western historiography. Their story involves their feelings of loss and displacement as well as the process of identity negotiation as they cross the borders. Rather than the numerical information provided by the log, the ellipses and gaps between dates, draw attention to the

deliberately ignored aspects of what might have happened in the past. In other words, the novel not only gives a fictional account of the underrecorded events through the story of the siblings but also allows the interrogation of the accounts of the past through the use of the logbook.

Phillips revises Newton's journal by creating a version of it and particularly foregrounds the love letters written by Newton to his wife in Hamilton's fictional account. This can be viewed as an attempt to illustrate an unfamiliar and unexpected aspect of the life of the slave trader figure. Unlike traditional associations of a slave trader, Hamilton sounds passionate and caring in his letters to his wife: "I confess that, ... the recollection of my past with you overpowers me with a tender concern ... I have written myself into tears" (Phillips, 2006, p. 110). These words written by such a man who engages in a cruel business complicate the possible judgements on the character. He is not a dehumanized figure; rather, he is an ordinary man who is capable of love. It is notable that Newton is known to be "a dedicated abolitionist" (Guignery, 2018, p. 122). In this sense, the parallels Phillips forms between Newton and Hamilton is in line with how, in almost all of his novels, Phillips creates such characters who are never depicted as completely monstrous. In so doing, Phillips weaves connections between Hamilton's vocational and private life. Hamilton is rather a lonely figure sharing the fate of his crew and the slaves on board as he also contracts a disease. He remembers those days he spent with his wife as a "valuable and precious time" (Phillips, 2006, p. 108) and depicts his present conditions as "fatigue and difficulty" (Phillips, 2006, p. 108). Other sea captains think Hamilton is "a slave" to his wife (Phillips, 2006, p. 109), which destabilizes his position as an authority figure. In this sense, just like Edward's in the first part of the novel, Hamilton's wife in the domestic sphere reveals another aspect of him. Phillips's portrayal of the slave captain as not only an opportunist and greedy person but also as a man who is capable of showing affection as indicated in his letters to his wife forms a contrast to the conventional representations of slave traders. Phillips deliberately attributes tenderness and compassion to Hamilton, that is, qualities that an ordinary person can have. It is especially striking to see that an ordinary man like him is capable of being involved in such atrocious acts as the slave trade, torturing others, destroying families, and leaving people to death for the sake of money. While slave traders like Hamilton seek to profit at the expense of others' lives, victims like the siblings reveal the traumatic experience of enslaved people.

The position of this section between Martha's memories, which she deems more real than her current dismay, and Travis's story of marginalization as a black soldier, is a mnemonic strategy Phillips uses in order to lay bare the contrast between memories of human loss and the commodification of people by the colonial mindset that considers slaves as numbers on a list. To highlight the difference in the two perspectives, Phillips adds another dimension to Hamilton's personality. It is revealed to the reader that the colonial system brings Hamilton's downfall, which places this character in a more complicated position than stereotypical representations of slave traders. Hamilton writes to his wife about his father's "belief that the teachings of the Lord were incompatible with his chosen occupation" (Phillips, 2006, p. 110), which suggests the corruption he feels in his soul and that this is the fate of the slave trader. He thinks it is his duty to follow in his father's footsteps in business who "cultivated a passionate hatred" (Phillips, 2006, p. 118) for slaves. His father, who is also a captain, dies on the western coast of Africa, which suggests that the business of the slave trade has been a part of their life for generations. Also, Hamilton is rejected by one of the officers, who worked with his late father, when he wants to be taken to visit his father's grave because he is considered to be a "*gentleman-passenger*" (Phillips, 2006, p. 109). In this sense, the logbook also functions as a reminder that it is not only black people but also the white

people who experience the disruption of families and crisscross the borders. The novel, then, offers a nuanced understanding of both sides' plight. In other words, through his explorations of Western colonial history, Phillips exposes the effects of the Middle Passage on both victims and persecutors.

Contrary to the colonial travel log in the previous section, the novel offers a different discursive construction in the last part, which follows the effects of war and the cultural intolerance in mid-twentieth-century Yorkshire, England. Joyce's journal entries, written in a nonlinear form covering twenty-five years from 1936 to 1963, are interrupted by her comments on the current events that have shaped her present perspectives. Even though this section is expected to focus on Travis's dislocation, the narrative focuses on Joyce's sense of isolation and detachment from the community she lives in and conveys to us a white woman's sense of dislocation and marginalization as a consequence of her relationship with a black man. She is a marginalized figure who contests the colonial ideology; therefore, in the epilogue, she is embraced by the African father as one of his children. Like the African siblings, Joyce comes from a broken family, too. She has no memory of her father, who was killed in World War I, and she mentions her mother as someone whose "sole occupation in life seems to be to make me feel guilty" (Phillips, 2006, p. 150). England is depicted as a land where trauma and suffering are caused by the so-called civilized Europeans who kill one another in the war. The despair and alienation Joyce feels resonates with the idea of "no return" dating back to the African father's epilogue. Joyce's sense of loss and her memories do not echo that of a single community or nation with a sense of unity; her feelings emanate from a common experience that may have appeared at another place and time throughout history. In this sense, the novel draws parallels between the suffering caused by the slave trade and World War II. Joyce and the siblings share the experience of dislocation and homelessness that unite them through memories of "collective images and narratives of the past" (Erl, 2011, p.12). Memory has a "multidirectional" (Rothberg, 2016) aspect in establishing a cross-cultural engagement and bringing together the memory of war and the memory of slavery, two significant frameworks of British history. The traumatic displacement of soldiers and Joyce's estrangement from the society are juxtaposed with the narratives of the black diaspora given in the other sections of the novel. Consequently, the novel underscores how memory functions to construct a sense of community for both white and black people who have been victimized in history. When Joyce describes the arrival of the American soldiers in the village, she gives a raceless depiction of the sound of the engines. But she also mentions the villagers' attitude towards them. They are expecting the American soldiers to be all white. When they see that there are black soldiers as well, as Joyce narrates, "[s]ome of the villagers couldn't contain themselves. I suppose we were all shocked, for we had nothing to prepare us for this" (Phillips, 2006, p. 129). Since this is the segregated American army, one of the white American officers comes to Joyce's shop and says: "[a] lot of these boys are not used to us treating them as equals" (Phillips, 2006, p. 145) implying the black soldiers in the group who are still defined by colonial ideology. In this sense, this chapter of the novel reconnects the British past during the war with its history of the slave trade. Just like in the slave trade, during the time of war, when nationalism increases, black people encounter racism. As a white Englishwoman, Joyce's narrative offers an alternative to the racist attitude underlying the townspeople's hostility. Her journal entries do not draw attention to the soldiers' race; she is more interested in their shared experience of displacement.

The narrative shifts back and forth in time to bring forth the effects of memory and its role in challenging the racist ideology by demonstrating that the horrors of the past continue to affect both white and black populations in different forms in the present society. Phillips

introduces strict social and racial barriers creating divisions that need to be crossed. The burden of the past is not only influential on the black diaspora; it is also a part of the lives of people like Joyce and persecutors like Captain Hamilton. Joyce does not mention that Travis is black in the first entries of her diary. She voices the speech of others without assimilating or appropriating them. As her free direct discourse also reveals, she is not one of those local people who believe in racial divides and stereotypes; she is like an “uninvited outsider” (Phillips, 2006, p. 129) among them. She remembers being ostracized by these people when she first moved to the village. Just like the black soldiers, she, too, was gazed upon by the townspeople because of her abusive husband Len who was sent to prison for his business in the black market. Her status as an outsider makes her feel close to the soldiers.

Joyce is also denounced by the townspeople for her relationship with Travis, which is considered miscegenation. It was a time when

[w]hite women were counselled by families, friends and authorities alike, against marriage with black men; black American soldiers who wished to marry British women were refused permission to do so by their Commanding Officers and quickly transferred. ... The result was disastrous for their offspring. (Carby, 2009, p. 172).

Relationships between white and black people are also seen as a “threat to the nation’s future” (Phillips, 2006, p. 172). And mixed-race children are considered the outcome of this threat. Therefore, Joyce’s husband Len condemns her too by blaming her for being a “traitor to [her] own kind” (Phillips, 2006, p. 217), implying her crossing the racial boundaries and breaking social norms. After Joyce gets divorced from Len, Travis gets permission to marry her from his commanding officer on the condition that they will not live in the United States because of the segregation laws. They get married during Travis’s leave but when he is stationed in Italy, he is shot and dies “[i]n a strange country. Among people he hardly knew” (Phillips, 2006, p. 229). It is later revealed that she gives birth to Travis’s child, Greer, but has to give him away for adoption. Familial bonds are disrupted again, but, this time, unlike the previous instances, a white woman is also involved, thereby revealing unexpected connections and the bond made possible by the black Atlantic experience. Joyce’s sense of loss, alienation, and being forced to give up her son for adoption connect her to the African father and Martha who are also separated from their children. Therefore, in the last pages of the novel, the African father counts Joyce as one of his children. This becomes the story of Joyce more than Travis’s because his voice is unheard throughout the narrative as a reflection of the absence of the black voice in Western history. When Phillips is asked about Travis’s invisibility in an interview, he states:

I tried to find a voice for Travis. I travelled down south during the research, drove round Georgia and Alabama for days in search of Travis. I couldn’t find him anywhere, but I wasn’t prepared to invent a voice. ... One thing I know is that Joyce was speaking to me forcefully, powerfully, in the dialect I grew up speaking, which is Yorkshire. I understood that intuitively. (1994, p. 27)

Including a white woman among the African father’s children is again a very significant and a highly contested decision on the part of Phillips. To Goyal (2003), “Joyce’s inclusion situates white characters at the heart of the African diaspora, as victims of history rather than its agents” (p. 21). However, the African father’s embracing attitude can be viewed as another instance where the novel traces alternative routes by privileging Joyce as a narrator. Phillips (2004) points out that the reason he wrote this novel is “so all of us can open our minds” and he rejects “racially narrow readings” of his work (p. 134). Racially essentialist categories of identification are unacceptable to Phillips. Thus, he clearly avoids investing in racial solidarity and rejects racial binaries by including Joyce as a child of the African father. Joyce’s inclusion challenges the notion that the black Atlantic experience involves only black

people by illustrating its memory transcending racial, cultural, and national boundaries comprising both black and white.

Despite the hatred and racism they encounter, their shared experience unites the members of the black diaspora and white people in transcultural connections. Rather than judging Joyce for giving up her son, the narrative reveals the racial ideologies on both sides of the Atlantic, which neither allow her to be a single mother with a mixed-race child in England nor leave her a chance to live with her son in the US, although her husband dies in war fighting for the US. Greer is another child taken from his mother like the children sold into slavery. Evidently, more than a century later nothing has changed much; still, the legacy of slavery continues to disrupt families. Joyce's separation from her child echoes the familial disruptions in the other chapters of the novel, but this time Phillips ends the story with a glimmer of hope since Greer and Joyce have a chance to see each other. Yet, the novel does not reveal romantic or unrealistic hopefulness; rather, it suggests that it is not possible to offer an unproblematic resolution to these issues. As a mixed-race child in a hostile society, Greer suffers the trauma of being abandoned and obviously, Joyce is still not able to reclaim him. Her hesitation is revealed in her words: "I was ashamed. I wasn't ready. ... I almost said make yourself at home, but I didn't. at least I avoided that" (Phillips, 2006, p. 231-32). Greer remains a dislocated child just as the siblings and Martha's daughter, whose fate is unknown, but the novel gives voice to the plight of the African children by recounting the stories of broken families and demanding a responsible reconsideration of the denied or ignored aspects of history.

The memory of the other side of the "river" crosses the boundaries in diverse ways. One of them is revealed through the products that are traded in return for slaves in the past. The GI soldiers bring the townspeople some presents: "[a]n orange, a pack of cigarettes, and some candy, as they call it. Chocolate is what we call it, and for most of us it was like being given lumps of gold" (Phillips, 2006, p. 166) notes Joyce in her diary. As Ledent (2002) contends, it is ironical that "the black GIs ... brought with them the very products that triggered off slavery" (p.123). These products are reminiscent of the manufactured goods that were made of raw materials, such as sugar, rice, and tobacco, obtained in colonial lands for which the merchants traded slaves. Thus, in a way, they are markers of slave labour and material exploitation during colonialism. "Plundered from other continents," such products "radically changed the Western way of life, which could no longer claim cultural homogeneity" (Ledent, 2002, p. 123). Also, they are indicators of how western modernity has achieved its economic hegemony through the slave trade. As such, Travis's story urges the reader to question the dialogue between western history and Africa as memory of the slave trade appears in the present revealing the persistency of discrimination and exploitation. It also indicates the double marginalization of the black soldiers who are not even considered American. Just like his ancestors were exploited in the slave trade, Travis, who is already marginalized in the army by the white soldiers, is brought to England, another corner of the triangle of the slave trade, to fight for the survival of the English and to die in a battle in Italy for the wellbeing of Europe.

The novel is dedicated to "those who crossed the river" which refers to all people who cross the established boundaries. It is also notable that Phillips uses the word "river" for the Atlantic Ocean as if it is just a flowing watercourse which is not that difficult to crossover. This is in line with the celebratory tone and his acknowledgement that it is not a pessimistic novel. In his essay entitled "Water", identifying himself with them, Phillips (2011) discusses the heritage of the Middle Passage connecting histories:

My life has been determined by a journey across water. Across the Atlantic Ocean. It was the people of the west coast of Africa who, looking out at the vastness of the ocean, first thought of it as a mighty river. Their journey - my journey - our journey, for if some were below, then others were on deck - our journey, back then in seventeen hundred and something, has changed for ever the nature of both British and American society. (p. 165-66)

His interpretation of water as connecting diaspora is also in line with Gilroy's understanding of "routes" and being on the move. In a similar vein, emphasizing water as a zone of interconnectedness, Gilroy (1993) points out that the black Atlantic, which has been "continually crisscrossed by the movements of African communities ... provides a means to re-examine the problems of nationality, location, identity, and historical memory" (p.16). To him, the ocean should not be considered only in relation to slavery and suffering; it also connotes diverse memories and convergences. The act of "crossing" comes with a rupture in each case with regard to the reconstruction of the self. Similarly, Phillips (2004) comments on the function of his reference to water in the title of the novel: "water, to me, is a pathway along which we continue to meet and encounter each other" (p. 117). In this sense, it posits a dual position. It is water that divides the world of the so-called civilized people from that of the allegedly uncivilized one, but also it connects them. It is associated with transcending the allegedly impermeable borders between different cultures that actually help in constructing new identifications. In this sense, the shared experience of the Atlantic is echoed in the image of water.

Crossing borders has become a literary theme in Phillips's work as it allows the exploration of travel as an essential process for the formation of memories and diaspora. Each instance of river-crossing symbolically reveals the porousness of borders and plurality inherent in identity. It also suggests displacement as a part of the diasporic experience. In Martha's story, on one bank of the Missouri, black people can be enslaved, but, on the other side of the river, they are free. It is the "symbol of arbitrariness of all human societal system" (Ledent, 2002, p.110). Martha crosses the river in search of her daughter; Nash is an alienated man who sees his Liberian people as savages; Edward crosses the Atlantic in search of Nash; Hamilton crosses the river for trade; and, Travis crosses the border to fight for the white people's cause. The border crossing always ends with a transformation; each section of the novel is marked by a symbolic river-crossing that implies transcending racial, national, and cultural boundaries. But the novel's tone is ambivalent since Phillips neither celebrates the act of crossing and transformation nor promotes the discourses of fixed origins. As the African father says, "[t]here are no paths in water. No signposts. There is no return.... You are beyond. Broken-off, like limbs from a tree. But not lost, for you carry within your bodies the seeds of new trees" (Phillips, 2006, p. 1-2), so the novel just illustrates how the act of transcending borders discloses their artificiality and fluidity. Addressing the myth of return, the novel refutes the idea of a mythical homeland, which depends on ethnic purity and cultural essentialism. What is historically lost is always there in the memories but cannot be taken back because of the transformation of the subject. Thus, the future is shaped by the routes.

Conclusion

The ending of the novel suggests that diaspora does not come from an essence or an idealised origin; just as in Gilroy's (1993) definition of diaspora, the connection among the members of the black diaspora is not bound to familial origins, or "essential blackness" (p. 99). It rather derives from the routes the characters take through their crossing of the river. This journey is traumatic as it is forced upon the individual and causes loss, but it is

regenerative at the same time. In an interview, Phillips (2009) explains his aim in emphasizing such connections as follows:

I wanted to make a connection between the African world which was left behind and the diasporan world which people had entered once they crossed the water. I wanted to make an affirmative connection, not a connection based upon exploitation or suffering or misery, but a connection based upon a kind of survival. (p. 93)

While a family member might betray, a stranger might be a real family member as exemplified in the relationship between the father and the children and Joyce's joining the family. The father's words also suggest a hopeful future, as he says, they all "arrive on the far bank ...loved" (Phillips, 2006, p. 237). The past causes pain and suffering, but it also connects diverse cultures and experiences through migratory trajectories, so the novel does not only deal with the past; it also looks to the future, new routes. Shared experiences are more efficient than familial ties and bloodline. The African father believes he can "rediscover his children" in the chorus of common memory. He hears them again in the black music as he reveals in the epilogue. Even though all the four sections share sad endings, the epilogue still refers, in a hopeful manner, to the voices of the African father's children scattered around the world: "their voices hurt but determined, they will survive the hardships of the far bank" (Phillips, 2006, p. 235). Through the dialogue initiated by the chorus of the common memory of Africa, the intertwined histories of the black Atlantic are revealed by transcultural memory and thereby enable the reader to reconsider the ignored aspects of history.

Kaynakça

- Ashcroft, B., Griffiths, G., & Tiffin, H. (2000). *Key concepts in post-colonial studies*. London: Routledge.
- Bellamy, M. R. (2014). Haunting the African diaspora: Responsibility and remaining in Caryl Phillips's *Crossing the river*." *African American Review*, 47(1), 129-144. <http://www.jstor.org/stable/24589800>.
- Bewes, T. (2006). Shame, ventriloquy, and the problem of the cliché in Caryl Phillips. *Cultural Critique*, 63, 33-60. doi: 10.1353/cul.2006.0014.
- Bond, L. and Rapson, J. (Eds). (2014). Introduction. *The Transcultural Turn: Interrogating Memory Between and Beyond Borders*, 1-26. Berlin: De Gruyter.
- Bonnici, T. (2005). Diaspora in Caryl Phillips's *Crossing the river* (1993) and *a distant shore* (2003). *Gragoatá*, 17(2), 63–86. ISSN 2358-4114.
- Boutros, F. (2012). Bidirectional revision: The connection between past and present in Caryl Phillips's *Crossing the River*. In B. Ledent and D. Tunca (Eds), *Caryl Phillips: Writing in the key of life*, 175-90. Amsterdam: Rodopi.
- Carby, H. V. (2009). Becoming modern racialized subjects' detours through our pasts to produce ourselves anew. *Cultural Studies*, 23(4), 624-657. doi.org/10.1080/09502380902950948
- Erl, A. (2011). Travelling memory. *Parallax*, 17(4), 4–18. doi: 10.1080/13534645.2011.605570.
- Erl, A. (2017). Travelling memory in European film: Towards a morphology of mnemonic relationality. *Image and Narrative*, 18, 5–19. Retrieved from <http://www.imageandnarrative.be>.
- Gilroy, P. (1993). *The black Atlantic: Modernity and double consciousness*. London: Verso.
- Goyal, Y. (2003). Theorizing Africa in black diaspora studies: Caryl Phillips' *Crossing the river*." *Diaspora: A Journal of Transnational Studies*, 12(1), 5-38. doi: 10.1353/dsp.2011.0033.

-
- Guignery, V. (2018). Pastiche, collage, and bricolage: Caryl Phillips' hybrid journal and letters of a slave trader in *Crossing the river*. *A Review of International English Literature*, 49(2-3), 119-148. doi: 10.1353/ari.2018.00.
- Halbwachs, M. (1980). *The collective memory* (F. J. Ditter, Jr., V. Y. Ditter Trans.). New York: Harper & Row.
- Ledent, B. (2002). *Caryl Phillips*. Manchester: Manchester UP.
- Nora, P. (1989). Between memory and history: Les lieux de mémoire. *Representations*, 26, 7–24. www.jstor.org/stable/2928520.
- Phillips, C. (1994). *Crossing the river: Caryl Phillips talks to Maya Jaggi.*” Interview by Maya Jaggi. *Wasafiri*, 10(20), 25-29. doi: 10.1080/02690059408574360.
- Phillips, C. (2004). Other voices: An interview with Caryl Phillips. Interview by Stephen Clingman. *Salmagundi*, 143, 112–140. www.jstor.org/stable/40549574.
- Phillips, C. (2006). *Crossing the river*. New York: Vintage.
- Phillips, C. (2009). Crisscrossing the river: An interview with Caryl Phillips. Interview by Carol Margaret Davison. In R. T. Schatteman (Ed.), *Conversations with Caryl Phillips*, 19–26. Jackson: University Press of Mississippi.
- Phillips, C. (2011). *Color me English: Migration and belonging before and after 9/11*. New York: The New Press.
- Phillips, C. (2012). A home for ourselves in the world: Caryl Phillips on slave forts and manillas as African Atlantic sites of memory. Interview by Alan Rice. *Atlantic Studies*, 9(3), 363-372. doi: 10.1080/14788810.2012.688630
- Rothberg, M. (2016). The witness as ‘world’ traveler: Multidirectional memory and Holocaust internationalism before human rights. In C. Fogu (Ed.), *Probing the Ethics of Holocaust Culture*, 355-372. Cambridge MA: Harvard UP, 2016.
- Ward, A. (2007). An outstretched hand: Connection and affiliation in *Crossing the river*. *Moving Worlds: A Journal of Transcultural Writings*, 7(1), 20-32. ISSN 1474-4600.
- Ward, A. (2010). Postcolonial interventions into the archive of slavery: Transforming documents into monuments in Beryl Gilroy's *Stedman* and Joanna.” *The Journal of Commonwealth Literature*, 45(2), 245–258. doi:10.1177/0021989410366893
- Welsch, W. (1999). Transculturality – the puzzling form of cultures today. In M. Featherstone & S. Lash (Eds.), *Spaces of Culture: City, Nation, World*, 194–213. London: Sage P.
-

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

The Liquidity Factors of The Conventional and Islamic Banks¹

Mevduat ve Katılım Bankalarının Likidite Faktörleri

Gönül ÇİFÇİ^{a*}

^a Araştırma Görevlisi Doktor, Adıyaman Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, Adıyaman / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-5788-7461

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 4 Şubat 2022

Kabul tarihi: 11 Mayıs 2022

Anahtar Kelimeler:

Banka likiditesi,
Mevduat bankaları,
Katılım bankaları,
Likidite risk faktörleri

ARTICLE INFO

Article History:

Received February 4, 2022

Accepted May 11, 2022

Keywords:

Bank liquidity,
Conventional banks,
Islamic banks,
Liquidity risk factors

ÖZ

Bu çalışma mevduat bankalarının ve katılım bankalarının likidite faktörlerinin kıyaslanmasını ve analiz edilmesini gerçekleştirmektedir. Bankaların likidite faktörlerini ortaya koyabilecek için bazı ekonomi-spesifik ve banka-spesifik değişkenler kullanılmıştır. Sonuçlar, araştırma dönemi içerisinde ortalama likiditenin her iki banka türü için de düşmüş olmasına rağmen, mevduat bankalarının katılım bankalarından daha likit olduğunu göstermiştir. Panel Havuzlanmış En Küçük Kareler regresyon analizi sonuçları bankaların likiditesinin çeşitli faktörlerden etkilendiğini ve bu faktörlerin mevduat ve katılım bankalarında farklılık gösterdiğini belirtmektedir. Katılım bankaları için riskli sektör kredileri, riskli sektör finansmanı, toplam varlıklar/ ödenmiş sermaye, temettü ödemesi/ ödenmiş sermaye, risk ağırlıklandırılmış varlıklar/ toplam varlıklar ve gayri safi yurtiçi hasıla reel büyüme oranı % 90 anlamlılık derecesinde anlamlıdır. Gayri safi yurtiçi hasıla reel büyüme oranı tek ekonomi-spesifik değişkendir. Katılım bankaları için riskli sektör finansmanı, en az temettü ödemesi/ ödenmiş sermaye ise en etkili faktör olarak belirlenmiştir. Diğer yandan, riskli sektör finansmanı ve temettü ödemesi/ ödenmiş sermaye banka likiditesi ise ters yönlü bir ilişki göstermektedir. Mevduat bankalarında şüpheli alacakların alacaklar içerisindeki payı, geniş para arzı, tüketici fiyat endeksi, varlık getirisi ve toplam borçlar/ toplam özsermaye % 95 anlamlılık düzeyinde anlamlı bulunmuşlardır. Ancak, tüm bu değişkenler mevduat bankaların likiditesi ile ters yönlü bir ilişkiye sahiptirler.

ABSTRACT

This study attempts to compare and analyze liquidity factors of the conventional and Islamic banks. Some economy-specific and bank-specific variables were used to reveal banks' liquidity factors. The results demonstrated even though the average liquidity had decreased both in the conventional and Islamic banks during the analysis period, the conventional banks had been more liquid than the Islamic banks. The Panel Pooled Ordinary Least Square regression analysis results indicated there are variety of factors impact the banks' liquidity and the factors show differences in the conventional and Islamic banks. Risky sector finance, total assets to share capital, earning assets to share capital, risk weighted assets to total assets, and growth rate of real gross domestic product were the significant variables at 90% significance levels in Islamic bank model. Growth rate of real gross domestic product is the only economy-specific, risky sector finance is the least and earning assets to share capital is the most effective factor for the Islamic banks. However, the bank liquidity had an inverse relation with risky sector finance and earning assets to share capital. Financing loss provisions to total finance, broad money supply, consumer price index, return on assets, and total finance to total equity are the significant variables at 95% significance level for the conventional banks. All of those variables had inverse relations with the liquidity, as well.

¹ Special thanks to Dr. Waeibrorheem Waemustafa for his kindness and explanations to the liquidity model.

Introduction

The financial system serves funds to financial markets via financial intuitions and the banks are the most common financial institutions in that system. The banks' main function is fund transferring which makes the banks fragile to the liquidity risk (Castagna and Fede, 2013). The bank liquidity shows the banks' ability to fulfil all commitments. That ability relies on the balance of the asset and liabilities in a bank. If assets are less than the liabilities, the bank will have a liquidity risk (IMF, 2010).

The liquidity risk may harm banks' sustainability and financial performance in a short-term and it causes prestige loss, high liquidity costs, and default risks (Watanabe and Watanabe, 2008; Dahir et al., 2018, Çanakçı and Tunalı, 2018). Therefore, the BASEL recommends to banks to constantly monitor the liquidity levels and have a liquidity management system.

The liquidity risk can be either systematic or unsystematic. The systematic risk impacts the whole financial markets. It is related to market conditions or economic issues. The systematic risk is hard to eliminate but it may be minimized with an effective management. Inadequate market depth, inefficient markets, market disruption, currency risks, volatile interest rates are some examples of the systematic risks (Iqbal, 2012).

The unsystematic liquidity risk comes about because of the bank-specific factors. It does not affect the whole markets. However, the liquidity risk into banking system is mostly unsystematic risk (Adrian and Shin, 2008). The unbalanced financial structure of banks causes unsystematic liquidity risk. Two factors which amount and maturity are important for the structure balance (Iqbal, 2012). The banks should have enough assets to be able to make necessary payments to the customers. If the assets are not enough to do that, the bank can use external fund sources. The bank will have liquidity risk highly possible, provided that the bank cannot find outsourcing funds too (Çelik and Akarım, 2012).

While the banks commit some interest and principal payments to borrowers, they generally collect short-term funds and may even small amount funds, however some assets need a long-time period to turn the cash. (Zengin and Yüksel, 2016). If the bank has that kind of financial structure, fulfilling all commitments on the time with its own assets will not be possible. Therefore, banks should have some external fund sources for the liquidity. Banks ability to generate liquidity either from their assets or from outsources changes with some factors.

As a basic function, all banks intermediate between the borrower and lender customers for fund transferring. However, their commitments, products, services and rules show variety in the banking systems. Therefore, expecting the dissimilar liquidity levels and liquidity factors should be acceptable. Many previous studies have searched the liquidity factors and benchmarked the factors on basis of the different bank types. The most common benchmarking is between the conventional and Islamic banks (see, for example, Doğan, 2013; Akhtar et al., 2011; Işıl and Özkan, 2015; Waemustafa and Sukri, 2016). The reason of examining those two banking systems is obviously due to their different financing systems. The conventional banks collect and borrow funds to their customers and the banks commit interest returns to the borrower customers and charge some costs to the lender customers at certain rates. The conventional bank customers do know how much their returns and costs.

On the other hand, neither any predetermined return nor repayments of the principal deposit amount are guaranteed in the Islamic banking system (Arab and Elmelki, 2008: pp.81). The borrower customers of the Islamic banks make investment to a company or a project and those customers can have some returns only if the company/ project will have profit. The risk

of having no return will be shared with the bank and customers. In case of no investment return will severely affect to allure of the Islamic banks. The other important factor is interest rate of an investment. Though, the Islamic banks use participation ratio instead of interest rate, they should offer same or similar return rates to the customers. Otherwise, the customers will prefer to invest the conventional banks to have higher returns and as a result the banks' asset liquidity will decrease (Arab and Elmelki, 2008).

Besides the customers' effects on the liquidity innovation, financial system of the Islamic banks is important for the liquidity. Banks finance not only short-term investments but also long-term investments. The term of deposits is generally short in the Islamic banking system and it is harmful for the liquidity management. The Islamic banks use short-term deposits in long-term financing. In that case, banks should undertake additional costs and commitments. Further, the banks have to wait until the end of the production process to take payments in some financing credits. Because of short-term deposit structure, debt-based contracts and leasing agreements, uncertain earnings/ losses makes the Islamic banks more fragile to the liquidity risk in compare of the conventional banks (Çanakcı and Tunalı, 2018; Jedidia, 2020).

This study aims to reveal the liquidity factors of the banks and shows if the factors vary depending on the bank-types. The outputs of the study will be so beneficial for banks, financial systems, and academicians especially in liquidity management.

Valla et al. (2006), Bonner et al. (2015), Özcan and Belke (2017), Uzun and Berberoğlu (2018) deduced that the bank liquidity change with different economy-specific and bank-specific factors. In this study, different liquidity factors for the conventional and Islamic banks are expected, as well. Moreover, the bank-specific factors should be key factors for the liquidity level of the banks. The economy-specific factors are market-wide factors and they ought to impact the all financial institutions at the same level. On the contrary, bank-specific factors are related with the banks own structures and they are not necessarily should be same.

The rest of the study is organized as follows. In the literature review section, the existing studies are discussed. The research aims and problems, liquidity measure, and sample and data are defined in the methodology section. The results section explains and represents the outputs of the analysis. The last section of the article is conclusion and discussion.

Literature Review

The bank liquidity has been discussed in three dimensions in the previous studies. The first dimension is about the liquidity level. Doğan (2013) found the conventional banks are more liquid than Islamic banks and less possibly experience the liquidity risk between 2005 and 2011. Segalla (2015) investigated to balance sheet positions' effects on the banks' liquidity levels on parent banks of Austria. The results proved that core deposit funding and total credit is important for the small banks' liquidity. The small banks' reactions to the liquidity risk rely on those two factors. The cross-sectional differences of the large banks are not totally related with liquidity, while the liquidity can be explained by various ex-ante determinants. Similarly, Correa et al. (2015) observed that the US banks' foreign affiliates impact the liquidity risk. The foreign affiliates help to banks to absorb the liquidity shocks and to increase lending account of the domestic and international customers. The core deposit funding shares and the outstanding credit commitments are determinators of the liquidity risk level. Jiang et al. (2019) examined the competition and liquidity level relation. They found regulatory-induced competition has bad effects on liquidity creation ability. Moreover, that bad effect is more strong on low- risk tolerance banks.

The second kind of studies are about the liquidity management. Berger and Bouwman (2009) analyzed how a bank liquidity could be improved in the USA from 1993 to 2003. They deduced those results; i) banks generate roughly half of their liquidity from off-balance sheets instead of the balance sheets, ii) value of a bank is important at the liquidity. However, the bank size does not change the liquidity level, iii) capital and liquidity relation is positive in the big banks but it is negative in the small banks and it is not significant in the medium banks, iv) the big banks create 81% of the whole banking sector liquidity and v) the members of multi-bank-holding, retail banks, and recently merged banks are so important to create liquidity in the banking industry. Loutskina (2011) concluded that securitization is beneficial for the liquidity. The banks can convert illiquid loans to liquid securities by securitization. The securitization reduces the sensitivity of credit banks to the external fundings and credit supply of banks becomes more liquid. Drehman and Nikolau (2013) revealed that the liquidity risk is low and stable especially around the important events dates. Also, the market and bank liquidity has a negative non-linear relation.

The third kinds of studies are regarding the liquidity factors of the banks. The factors are generally grouped as bank-specific and economy-specific. Valla et al. (2006) measured banks liquidity by using an asset-based measure. The results showed the balance sheet liquidity, liquidity expansion, and contraction restructure if the bank liquidity rise in overall. Additionally, positive output shocks cause positive effects on the liquidity. Akhtar et al. (2011) demonstrated the capital adequacy ratio (CAR) impacts liquidity levels of conventional banks positively and significantly. The liquidity of Islamic banks are affected from return on assets (ROA). Moreover, the size, net working capital, and net assets have positive relation with the liquidity but the relation is not significant.

İşıl and Özkan (2015) concluded that the liquidity level is related with the previous year's financing gap to total assets and the total credits the total assets ratios. If those two ratios are high in the previous period, the liquidity risk will be high as well in the current time period in the Islamic banks. While, the liquidity does not have any connection with bank-specific (liquid assets, CAR, ROA and bank size) and macroeconomic factors (GDP growth rate and inflation rates). Bonner et al. (2015) investigated the effects of bank-specific factors and institutional policies on the bank liquidity. They deduced that without any liquidity regulation bank's liquidity is relied both on the bank and country-specific factors. The liquidity regulations cause less lending volume during the critical times and disclosures of the banks are so important for the liquidity because they motivate to hold liquid assets. Özcan and Belke (2017) demonstrated the bank liquidity has an inverse relation with the return on equity (ROE), deposit growth, capital amount of the bank, loan loss provisions and inflation rates and has a positive relation with bank size and economic growth. Additionally, they showed global financial crisis do not affect the liquidity. Ersoy and Aydın (2018) concluded the liquidity does not have any connection with economic growth, unemployment rate and global crises, while it has a non-linear relation with the bank size. Dahir et al. (2018) revealed that the banks' risk appetite raise if the liquidity is low. The banks take more risks to compensate the lack of the funding liquidity. That high risk-appetite causes high default risk by nearly 1.44 in normal times and 1.514 in the financial crisis. Waemustafa and Sukri (2016) exhibited Islamic banks are more liquid than conventional banks and different variables affect the liquidity levels. The money supply (M_3) is the only economy-specific variable which has positive and significant relation with the liquidity in the Islamic banks. However, yield curve and consumer price index (CPI) has positive and output gap of GDP has negative effect on the liquidity of the conventional banks. Çelik and Akarım (2012) concluded that risky liquid assets and ROE have an inverse relation with the liquidity, whereas external financing and ROA have a positive relation with the

liquidity. Ayaydın and Karaaslan (2014) showed the liquidity risk and profitability has an inverse relation. The liquidity risk increases if the profitability is low. Moreover, the global financial crises and ownerships of foreign investors and domestic investors are important for the bank liquidity. Uzun and Berberoğlu (2018) studied online banking system and the liquidity relation. The transaction volume of the online banking increases the bank liquidity. However, active user numbers are not important for the banks' liquidity. Breitenlechner et al. (2021) found the uncertain GDP level decreases the bank liquidity, especially in the low-liquid banks. Sahyouni et al. (2021) deduced the balance sheet liquidity is related with CAR, management productivity and earning creation, whereas the off-balance sheet liquidity is just related with the asset qualities of the banks on the Middle East & North Africa (MENA) countries.

Methodology

In this section, detailed information was given about the study's aims, the sample, data and the models.

Research Aims and Problems

This study aims to answer these questions;

- i. Does the conventional and Islamic banks have same liquidity levels?
- ii. Which factors impact the banks' liquidity levels? Are the bank-specific factors more important than the economy-specific factors?
- iii. Does the same factors impact the conventional and Islamic banks' liquidity levels?

In this study, different liquidity levels are expected. Due to the banks legislations, the Islamic banks look more fragile to the liquidity risk relative to the conventional banks. Moreover, the bank-specific factors may decide to the banks' liquidity levels because the effects of the economy-specific factors ought to be same on the all banks.

Liquidity Models

There has been a large body of research regarding the liquidity factors of the banking system. According to previous studies, some economy and bank-specific factors impact the bank liquidity. Waemustafa and Sukri (2016) created two regression models to reveal the important factors for the bank liquidity by using various bank-specific and economy-specific factors. Those models are composed of nineteen factors. The conventional bank model seen in eq. (1).

$$L_{CB} = \alpha + \alpha_1 RSF + \alpha_2 FLP + \alpha_3 DTAR + \alpha_4 LEV + \alpha_5 REGCAP + \alpha_6 SIZE + \alpha_7 DER + \alpha_8 FINANCE + \alpha_9 RWA + \alpha_{10} EM + \alpha_{11} MGT + \alpha_{12} CR + \alpha_{13} DEPTA + \alpha_{14} ROA + \alpha_{15} YC + \alpha_{16} CPI + \alpha_{17} GDPGrowth + \alpha_{18} OutputGap + \alpha_{19} M_3 + \varepsilon_{it}$$

eq. (1)

The five factor of the eq. (1) are economy-specific factors where CPI is consumer price index and it indicates the inflation rate, GDPGrowth is real GDP growth rate, OutputGap is difference of the actual and potential GDP, M_3 is the money supply. L_{CB} is the liquidity level of the conventional banks. The other thirteen factors are the bank-specific factors. RSF is risky sector financing, FLP is ratio of financing loss provisions to total finance, DTAR is total assets to total liabilities, LEV is leverage tier 2 to tier 1, REGCAP is tier 1 to total assets, SIZE is the logarithm of the total assets, DER is ratio of the liabilities to equity, FINANCE is total finance to total equity, RWA is risk weighted assets, EM is the ratio of total assets to share capital, MGT is earning assets to share capital, CR is non-performing finance to total loans, DEPTA is

deposit to total assets, ROA is return on assets, YC is yield curve. The table 1 represents the factor definitions.

Table 1: Liquidity Factor Definitions

Factor Category	Factor	Definition
Bank-Specific Factors	RSF	Risky sector finance
	FLP	Financing loss provisions/ Total finance
	DTAR	Total liabilities/ Total assets
	LEV	Tier 2/ Tier 1
	REGCAP	Tier 1/ Total assets
	SIZE	Natural logarithm of total assets
	DER	Total liabilities/ Total equity
	FINANCE	Total finance/ Total equity
	RWA	Risk weighted assets/ Total assets
	EM	Total assets/ Share capital
	MGT	Earning assets/ Share capital
	CR	Non-performing finance/ Total loan
	ISCON	Islamic financing/ Finance
	DEPTA	Deposit/ Total assets
ROA	Net profit after tax/ Total assets	
L _{IB}	Average liquidity ratio of the Islamic banks	
L _{CB}	Average liquidity ratio of the conventional banks	
Economy-Specific Factors	IR	Short-term three months Islamic interbank rate
	YC	Ten- year government bond yield curve+ 3 month treasury bills yield curve
	CPI	Inflation rate (percentage change in the consumer price index)
	GDPGrowth	Growth rate of real GDP
	Outputgap	$GDP_{potential} - (GDP_{actual} / GDP_{potential})$
	M ₃	M ₂ + financial assets

The liquidity model is defined in eq. (2) for the Islamic banks. It is an adaptation of the conventional bank liquidity model for the Islamic banks. Like as in the conventional bank model, the Islamic bank model covers five economy-specific and fourteen bank-specific factors.

$$L_{IB} = \alpha + \alpha_1RSF + \alpha_2FLP + \alpha_3DTAR + \alpha_4LEV + \alpha_5REGCAP + \alpha_6SIZE + \alpha_7DER + \alpha_8FINANCE + \alpha_9RWA + \alpha_{10}EM + \alpha_{11}MGT + \alpha_{12}CR + \alpha_{13}ISCON + \alpha_{14}ROA + \alpha_{15}IR + \alpha_{16}CPI + \alpha_{17}GDPGrowth + \alpha_{18}OutputGap + \alpha_{19}M_3 + \epsilon_{it} \quad \text{eq. (2)}$$

The economy- specific factors are common factors. The some bank- specific factors are different where ISCON is Islamic financing to finance, IR is short-term interbank rate for the Islamic banks. The other factors are same with conventional bank factors. To recall, RSF is risky sector financing, FLP is ratio of financing loss provisions to total finance, DTAR is total assets to total liabilities, LEV is leverage tier 2 to tier 1, REGCAP is tier 1 to total assets, SIZE is the logarithm of the total assets, DER is ratio of the liabilities to equity, FINANCE is total finance to total equity, RWA is risk weighted assets to total assets, EM is the ratio of total assets to share capital, MGT is earning assets to share capital, CR is non-performing finance to total loan, ROA is return on assets. L_{IB} is the liquidity level of the conventional banks.

Sample and Data

The sample composes of seven privately-owned conventional and six Islamic banks which had operated in the Turkey from the years of 2010 to 2020. The table 2 shows the banks in the sample. The Turkish Ziraat Bank, Halkbank and Vakıfbank have operated during the analysis period both as conventional and Islamic banks, therefore they does not take part in the sample.

Table 2: The Sample

Bank Name	Bank Type
Yapı Kredi	Conventional Bank
Akbank	Conventional Bank
İşbank	Conventional Bank
Şekerbank	Conventional Bank
Anadolu Bank	Conventional Bank
Turkish Bank	Conventional Bank
TEB	Conventional Bank
Kuveyt Turk	Islamic Bank
Albaraka Turk	Islamic Bank
Türkiye Finans	Islamic Bank

The data set covers annual data from 2010 to 2020. The Islamic banks and conventional banks have 660 (33x20) and 1100 (55x20) observations, respectively. The all bank-specific data were gathered from the annual unconsolidated reports of the banks. Different databases were used for the IR, YC, CPI, GDP, potential GDP, and M_2 . Three-month TRLIBOR was used for the IR which is published by The Banks Association of Turkey (TBB). The YC is total of ten-year government bond and three-month treasury bills rates. The ten-year government bond and three-month treasury bills rates date was served by www.investing.com. The World Bank publishes *Global Economic Prospects*. That is an annual report and it forecasts the countries' GDP levels. The forecasted GDP_s were used as the potential GDP in this study. Also, GDP growth rates were served by www.knomea.com. CPI and M_2 data were gathered from the Turksat and Turkish Central Bank (TCMB) databases, respectively.

Results

The table 3 shows the descriptive statistics of the each banks. According to the table, EM is one of the high mean values both in the conventional and Islamic banks. EM is 35.84 for the conventional banks and 22.67 for the Islamic banks. Those indicates that the banks prefer to invest to the assets because they are high relative to the share capitals. However, the means of ROAs of the Islamic and conventional banks are 0.01. The assets generate 1% return. The standard deviation of ROA is zero for the Islamic banks and 0.01 for the conventional banks. It can be said that the ROA is almost stable during the analysis period. RSF is bigger in the conventional banks but it cannot be said that the conventional banks' credits are more riskier unless have risky sector finance to total finance ratios both for the banks. L_{CB} (it is 32.10) is relatively so high than L_{IB} (it is 0.30) and the conventional banks seem more liquid than the Islamic banks though the high standard deviation of the conventional banks.

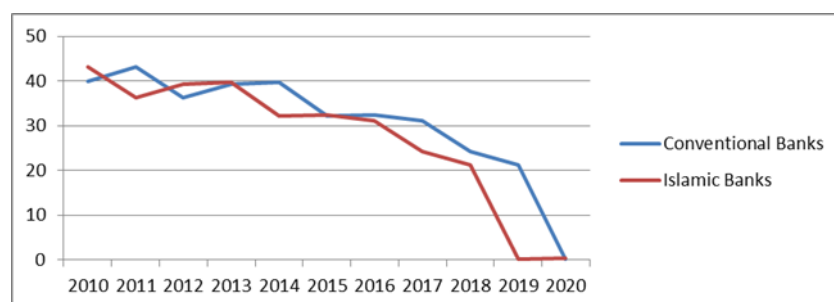
Table 3: Descriptive Statistics

<i>Islamic Banks</i>						
	Obs.	Mean	Median	Std. Dev.	Min.	Max.
L_{IB}		0.30	0.30	0.06	0.15	0.39
FLP		0.02	0.02	0.03	-0.05	0.07
DTAR		0.91	0.91	0.02	0.87	0.95
LEV		0.27	0.29	0.16	0.04	0.56
REGCAP		0.09	0.08	0.02	0.06	0.18
SIZE		7.49	7.53	0.31	6.92	8.18
DER		10.86	10.25	2.59	6.60	18.05
FINANCE		0.86	0.66	1.19	0.49	7.46
RWA		0.35	0.01	0.49	0.00	1.84
EM		22.67	17.39	11.99	10.68	57.10
MGT	33	0.02	0.00	0.03	0.00	0.08
CR		0.25	0.14	0.33	0.06	1.92
ISCON		0.96	0.99	0.16	0.10	1.00
ROA		0.01	0.01	0.00	0.00	0.02
IR		11.67	10.39	4.40	6.91	20.59
CPI		0.10	0.09	0.04	0.06	0.20
GDP Growth		0.05	0.05	0.03	0.01	0.11
Output gap		0.040	0.04	0.00	0.03	0.05
M3		1,450,744,206	1,191,912,952	832,033,775	587,298,436	3,385,904,944
RSF		33,055,866	30,070,477	27,667,385	3,730,208	131,376,424
<i>Conventional Banks</i>						
	Obs.	Mean	Median	Std. Dev.	Min.	Max.
L_{CB}		32.10	31.75	16.55	0.11	77.85
FLP		0.04	0.03	0.05	0.01	0.44
DTAR		0.88	0.88	0.03	0.82	1.00
LEV		0.18	0.16	0.14	0.00	0.53
REGCAP		0.12	0.11	0.02	0.07	0.17
SIZE		7.63	7.86	0.83	5.95	8.77
DER		7.71	7.60	1.79	4.42	14.23
FINANCE	77	0.63	0.65	0.10	0.04	0.78
RWA		0.83	0.84	0.11	0.53	1.14
EM		35.84	28.30	25.84	6.05	131.98
MGT		0.00	0.00	0.00	0.00	0.01
CR		0.36	0.14	0.71	0.00	3.94
DEPTA		1.20	0.98	1.66	0.83	15.52
ROA		0.01	0.01	0.01	-0.02	0.03
YC		20.88	18.19	6.05	14.79	32.92

CPI	0.10	0.09	0.04	0.06	0.20
GDP Growth	0.05	0.05	0.03	0.01	0.11
Output gap	0.04	0.04	0.00	0.03	0.05
M3	1,471,878,320	1,194,720,245	830,859,555	587,348,177	3,485,537,315
RSF	137,631,877	52,188,939	168,655,765	94,719	661,687,790

Notes: RSF is risky sector finance, FLP is financing loss provisions/ total finance, DTAR is total liabilities/ total assets, LEV is Tier 2/ Tier 1, REGCAP is Tier 1/ total assets, SIZE is natural logarithm of total assets, DER is total liabilities/ total equity, FINANCE is total finance/ total equity, RWA is risk weighted assets/ total assets, EM is total assets/ share capital, MGT is earning assets/ share capital, CR is non-performing finance/ total loan, ISCON is Islamic financing/ finance, DEPTA is deposit/ total assets, ROA is net profit after tax/ total assets, IR is three-month Islamic interbank rate, YC is ten- year government bond yield curve+ three- month treasury bills yield curve, CPI is inflation rate (percentage change in the consumer price index), GDPGrowth is growth rate of real GDP, Outputgap is $GDP_{potential} - (GDP_{actual}/GDP_{potential})$, M₃ is money supply, L_{IB} is Islamic bank average liquidity, L_{CB} is conventional bank average liquidity.

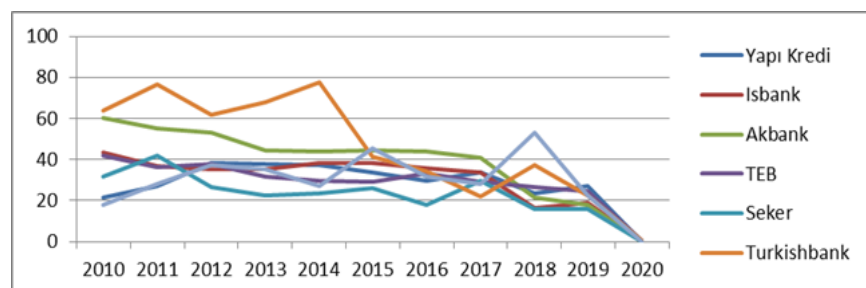
The graph 1 shows the average liquidity levels of the conventional and Islamic banks had gradually decreased and showed similar movements over the years. However, the Islamic banks had almost illiquid since the middle of the 2018.

Graph 1: Average Liquidity Level of The Islamic and Conventional Banks

Source: This graph was generated by the author

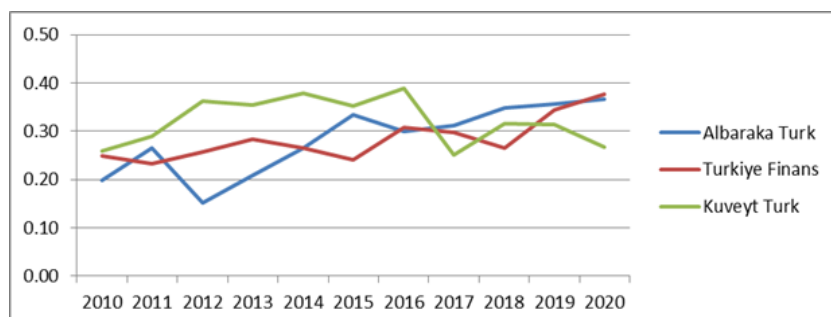
The graph 2 illustrates the average liquidity levels of each conventional bank. The all conventional banks show similarities except the Turkishbank and Şekerbank. The Turkishbank had been more liquid than the other conventional banks during to 2010 and 2015. The bank had three-peaks times which the first was on the 2011, the second was on the 2014, and the last one was on the 2018. Also, The Şekerbank had one-peak time on the 2018.

Graph 2: The Liquidity Level of The Conventional Banks

Source: This graph was generated by the author

The graph 3 shows the average liquidity levels of each Islamic banks. In spite of the conventional banks move together, it is hard to say that for the Islamic banks.

Graph 3: The Liquidity Level of The Islamic Banks

Source: This graph was generated by the author

The liquidity levels of the Albaraka Turk, Türkiye Finans, and Kuveyt Turk look volatile and the liquidity levels are under the conventional banks’ liquidity levels. Additionally, liquidity of the Islamic banks move independently from the each other.

Panel Pooled Ordinary Least Square (POLS) Test

The Panel Pooled Ordinary Least Square (POLS) regression analysis was applied for the econometric analysis. POLS is a good method to have significant estimators. The panel series should not have multicollinearity, heteroskedasticity, and autocorrelation problems (Akay et al., 2018; Tatoğlu, 2018a).

The multicollinearity is the linear relation of two or more independent variables. It would harm the analysis to estimates the parameters and to get accurate results (Alin, 2010; Daoud, 2017). The multicollinearity can cause the high correlations between the variables. Therefore, the high correlated variables which has equal or higher correlation than 0.8 should be examined with the variance inflation factor (VIF) test for the multicollinearity. If a variable has five or bigger VIF degree, the variable causes multicollinearity problem.

Table 4 shows the correlations of the variables for the Islamic banks. The high correlations were observed between RSF-SIZE, RSF-M₃, DER-DTAR, DER-SIZE, M₃-SIZE, and M₃-DER. Those results imply a possible multicollinearity problem between the variables.

Table 4: Correlation Table for The Islamic Banks

	RSF	FLP	DTAR	LEV	REGCAP	SIZE	DER	FIN	RWA	EM
RSF	1.0									
FLP	0.2	1.0								
DTAR	0.6	0.0	1.0							
LEV	0.4	-0.1	0.8	1.0						
REGCAP	-0.4	0.2	-0.6	-0.5	1.0					
SIZE	*0.8	0.1	0.8	0.7	-0.5	1.0				
DER	0.7	0.1	*1.0	0.7	-0.5	*0.8	1.0			
Finance	-0.2	-0.1	-0.2	-0.3	0.1	-0.4	-0.2	1.0		
RWA	-0.1	0.1	-0.7	-0.5	0.5	-0.3	-0.6	-0.1	1.0	
EM	0.4	-0.4	0.7	0.6	-0.3	0.5	0.7	-0.1	-0.4	1.0
MGT	-0.2	-0.3	0.3	0.1	0.0	-0.3	0.2	0.3	-0.5	0.5
CR	0.0	-0.1	-0.4	-0.2	0.3	-0.2	-0.2	0.2	0.4	0.0
ISCON	0.2	0.2	0.1	0.2	-0.1	0.3	0.1	-1.0	0.1	0.1
ROA	-0.5	0.3	-0.7	-0.7	0.4	-0.7	-0.7	0.3	0.4	-0.8
IR	0.4	-0.2	0.4	0.6	-0.2	0.6	0.4	-0.2	-0.2	0.5
CPI	-0.5	0.0	-0.6	-0.6	0.3	-0.7	-0.5	0.2	0.2	-0.5
GDPGrowth	-0.7	0.1	-0.6	-0.6	0.5	-0.8	-0.6	0.2	0.3	-0.5

OutputGAP	0.2	0.0	0.3	0.1	-0.4	0.2	0.2	-0.3	-0.2	0.0
M₃	*0.8	0.0	0.7	0.6	-0.5	*0.9	*0.8	-0.2	-0.3	0.7
	MG	CR	ISCO	RO	IR	CPI	GDP	OUTPU	M₃	
MGT	1.0									
CR	0.0	1.0								
ISCON	-0.3	-0.1	1.0							
ROA	-0.2	0.2	-0.2	1.0						
IR	0.0	0.1	0.1	-0.6	1.0					
CPI	0.1	0.1	-0.2	0.7	-0.6	1.0				
GDPGrowth	0.0	0.0	-0.2	0.7	-0.7	0.4	1.0			
OutputGAP	0.0	-0.4	0.3	-0.2	-0.1	0.1	-0.2	1.0		
M₃	-0.1	0.0	0.2	-0.7	0.6	-0.6	-0.8	0.0	1.0	

Notes: * denotes high correlation at 95% significance level. RSF is risky sector finance, FLP is financing loss provisions/ total finance, DTAR is total liabilities/ total assets, LEV is Tier 2/ Tier 1, REGCAP is Tier 1/ total assets, SIZE is natural logarithm of total assets, DER is total liabilities/ total equity, FINANCE is total finance/ total equity, RWA is risk weighted assets/ total assets, EM is total assets/ share capital, MGT is earning assets/ share capital, CR is non-performing finance/ total loan, ISCON is Islamic financing/ finance, ROA is net profit after tax/ total assets, IR is three-month Islamic interbank rate, CPI is inflation rate (percentage change in the consumer price index), GDPGrowth is growth rate of real GDP, Outputgap is $GDP_{potential} - (GDP - GDP_{potential})$, M₃ is money supply.

Table 5 represents the VIF test results for the Islamic banks. In the Panel A of the table 5 shows the average VIF degree is 36.96 and twelve out of nineteen factors have high VIF degrees. The seven factors (ISCON, Outputgap, ROA, DER, DTAR, SIZE, and M₃) were removed from the model to eliminate the multicollinearity.

Table 5: VIF Test Results for Islamic Bank Factors

Panel A				
Prob> F= 0.0012		R-squared= 0.894		Adj R-squared= 0.739
Variable	VIF	Variable	VIF	
ISCON		*161.69	MGT	*8.18
FINANCE		*161.29	IR	*5.90
DER		*92.59	CPI	*5.89
DTAR		*87.90	RWA	4.92
SIZE		*64.80	GDPGROWTH	4.90
RSF		*48.93	LEV	4.70
EM		*16.49	FLP	4.00
M ₃		*11.80	REGCAP	3.76
ROA		*10.65	CR	2.03
OUTPUTGAP		1.87		
Mean VIF 36.96				
Panel B				
Prob> F= 0.0001		R-squared= 0.798		Adj R-squared= 0.677
Variable	VIF	Variable	VIF	
EM	5.78	RWA	2.72	
RSF	5.77	FLP	2.54	
MGT	4.89	REGCAP	2.44	
LEV	3.45	FINANCE	1.50	
IR	3.26	CR	1.48	
GDPGROWTH	3.24	CPI	2.99	
Mean VIF 3.34				

Notes: *shows multicollinearity at 95% significance level. RSF is risky sector finance, FLP is financing loss provisions/ total finance, DTAR is total liabilities/ total assets, LEV is Tier 2/ Tier 1, REGCAP is Tier 1/ total assets, SIZE is natural logarithm of total assets, DER is total liabilities/ total equity, FINANCE is total finance/ total equity, RWA is risk weighted assets/ total assets, EM is total assets/ share capital, MGT is earning assets/ share capital, CR is non-performing finance/ total loan, ISCON is Islamic financing/ finance, ROA is net profit after tax/ total assets, IR is three- month Islamic interbank rate, CPI is inflation rate (percentage change in the consumer price index), GDPGrowth is growth rate of real GDP, Outputgap is $GDP_{potential} - (GDP_{actual} / GDP_{potential})$, M_3 is money supply.

The Panel B of the table 5 shows the VIF degrees after the factors were removed. The average VIF degree dropped from 36.96 to 3.34. Though, VIF degrees of EM and RSF are ruffly 5.77, they were kept in the model because removing them from the model would harm to the model’s power (the R^2 dropped from 0.798 to 0.563). After the multicollinearity factors were eliminated, the model became as seen in eq. (3) for the Islamic banks.

$$L_{IB} = \alpha + \alpha_1 RSF + \alpha_2 FLP + \alpha_3 LEV + \alpha_4 REGCAP + \alpha_5 FINANCE + \alpha_6 RWA + \alpha_7 EM + \alpha_8 MGT + \alpha_9 CR + \alpha_{10} IR + \alpha_{11} CPI + \alpha_{12} GDP + \varepsilon_{it} \quad \text{eq. (3)}$$

Table 6: Correlation Table for Conventional Banks

	RSF	FLP	DTAR	LEV	REGCAP	SIZE	DER	FINANCE	RWA	EM
RSF	1.0									
FLP	0.0	1.0								
DTAR	0.1	0.0	1.0							
LEV	0.2	-0.1	0.7	1.0						
REGCAP	-0.1	0.1	-0.9	-0.8	1.0					
SIZE	*0.8	-0.1	0.4	0.5	-0.4	1.0				
DER	0.1	0.0	*0.9	0.7	-0.8	0.3	1.0			
FINANCE	0.0	-0.6	0.4	0.3	-0.4	0.2	0.4	1.0		
RWA	0.1	-0.3	-0.1	0.2	0.1	0.3	-0.2	0.5	1.0	
EM	*0.9	0.0	0.2	0.3	-0.2	*0.8	0.2	0.0	0.0	1.0
MGT	-0.1	0.0	-0.3	-0.2	0.3	-0.2	-0.3	-0.3	-0.1	-0.2
CR	0.0	0.1	0.5	0.3	-0.4	0.2	0.5	0.0	-0.2	0.0
DEPTA	-0.1	*0.9	-0.2	-0.2	0.2	-0.3	-0.2	-0.7	-0.3	-0.1
ROA	0.2	-0.2	-0.3	-0.1	0.3	0.4	-0.4	0.0	0.5	0.2
YC	0.3	0.2	0.1	0.1	0.0	0.2	0.3	0.2	-0.2	0.3
CPI	-0.3	-0.1	-0.3	-0.1	0.2	-0.2	-0.4	-0.3	0.1	-0.4
GDPGrowth	-0.3	-0.1	-0.2	-0.2	0.0	-0.2	-0.3	-0.2	0.0	-0.4
OutputGAP	0.1	-0.2	0.0	0.1	0.0	0.0	0.0	0.2	0.2	0.0
M₃	0.4	0.2	0.3	0.2	-0.1	0.2	0.4	0.2	-0.3	0.5
	MG	CR	DEPT	ROA	YC	CPI	GDP	Output	M₃	
MGT	1.0									
CR	0.1	1.0								
DEPTA	0.2	0.0	1.0							
ROA	0.2	-0.2	-0.2	1.0						
YC	-0.3	0.1	-0.1	-0.2	1.0					
CPI	0.3	0.0	0.1	0.3	-0.6	1.0				
GDPGrowth	0.4	-0.1	0.1	0.2	-0.6	0.4	1.0			
OutputGAP	-0.1	-0.1	-0.2	-0.2	-0.2	0.1	-0.2	1.0		
M₃	-0.4	0.2	-0.1	-0.3	0.7	-0.6	-0.8	0.0	1.0	

Notes: * denotes high correlation with %95 significance level. RSF is risky sector finance, FLP is financing loss provisions/ total finance, DTAR is total liabilities/ total assets, LEV is Tier 2/ Tier 1, REGCAP is Tier 1/ total assets, SIZE is natural logarithm of total assets, DER is total liabilities/ total equity, FINANCE is total finance/ total equity, RWA is risk weighted assets/ total assets, EM is total assets/ share capital, MGT is earning assets/ share capital, CR is non- performing finance/ total loan, DEPTA is deposit/ total assets, ROA is net profit after tax/ total assets, YC is ten-year government bond yield curve+ three-month treasury bills yield curve, CPI is inflation rate (percentage change in the consumer price index), GDPGrowth is growth rate of real GDP, Outputgap is $GDP_{potential} - (GDP_{actual}/GDP_{potential})$, M_3 is money supply, L_{CB} is conventional bank average liquidity.

The table 6 is the correlation table of the conventional banks. High correlations (≥ 0.8) were observed between RSF-SIZE, EM-RSF, DEPTA-FLP, DER-DTAR, and SIZE-EM variables. The VIF test results of the conventional banks are shown at the table 7.

The Panel A of the table 7 shows the VIF test results of the all factors. The average VIF is 8.22 and nine out of nineteen factors (DEPTA, FLP, DER, SIZE, DTAR, RSF, EM, REGCAP, and FINANCE) have high VIF degrees. To eliminate the multicollinearity, EM, SIZE, DER, DEPTA, and REGCAP was removed from the conventional bank model.

Table 7: VIF Test Results for Conventional Bank Factors

Panel A				
Prob > F =0.000		R-squared =0.711		Adj R-squared = 0.628
Variable	VIF	Variable	VIF	
DEPTA	*21.25	ROA	4.19	
FLP	*19.40	YC	4.10	
DER	*15.68	LEV	3.54	
SIZE	*11.98	CPI	3.52	
DTAR	*11.66	RWA	3.23	
RSF	*10.74	GDPGR OPTH	2.28	
EM	*9.95	CR	1.85	
REGCAP	*8.39	OUTPUTGAP	1.26	
FINANCE	*6.65			
Mean VIF 8.22				
Panel B				
Prob > F =0.000		R-squared =0.779		Adj R-squared = 0.729
Variable	VIF	Variable	VIF	
M_3	4.66	FLP	2.70	
FINANCE	4.65	ROA	2.29	
RWA	3.23	LEV	2.23	
CPI	3.18	RSF	1.79	
YC	3.13	CR	1.48	
DTAR	3.11	OUTPUTGAP	1.29	
GDPGROWTH	3.08	MGT	1.12	
Mean VIF 2.71				

Notes: *shows multicollinearity at 95% significance level. RSF is risky sector finance, FLP is financing loss provisions/ total finance, DTAR is total liabilities/ total assets, LEV is Tier 2/ Tier 1, REGCAP is Tier 1/ total assets, SIZE is natural logarithm of total assets, DER is total liabilities/ total equity, FINANCE is total finance/ total equity, RWA is risk weighted assets/ total assets, EM is total assets/ share capital, MGT is earning assets/ share capital, CR is non- performing finance/ total loan, DEPTA is deposit/ total assets, ROA is net profit after tax/ total assets, YC is ten-year government bond yield curve+ three- month treasury bills yield curve, CPI is inflation rate (percentage change in the consumer price index), GDPGrowth is growth rate of real GDP, Outputgap is $GDP_{potential} - (GDP_{actual}/GDP_{potential})$, M_3 is money supply, L_{CB} is conventional bank average

The Panel B of the table 7 shows the VIF degrees after the factor elimination. The average VIF and VIF degrees of the factors dropped under 5. Also, R^2 increased from 0.711 to 0.779. The model for the conventional model is seen at the eq. (4) after the elimination.

$$L_{CB} = \alpha + \alpha_1RSF + \alpha_2FLP + \alpha_3DTAR + \alpha_4LEV + \alpha_5FINANCE + \alpha_6RWA + \alpha_7MGT + \alpha_8CR + \alpha_9ROA + \alpha_{10}YieldCurve + \alpha_{11}CPI + \alpha_{12}GDPGrowth + \alpha_{13}OutputGap + \alpha_{14}M_3 + \varepsilon_{it}$$

eq. (4)

The models should be free from the heteroskedasticity and autocorrelation for POLS regression analysis. The heteroskedasticity is a problem because it faults the efficiency of linear models and causes wrong parameter estimation (White, 1980). The White (1980) homoskedasticity test was used to examine for the heteroskedasticity. Though, that test does not give information how the correct the heteroskedasticity, it is a useful test to determine the all kinds of heteroskedasticity (Pedace, 2013). The null hypothesis of the White (1980) test accepts the existence of homoskedasticity (Tatoğlu, 2018a).

The table 8 shows heteroskedasticity and autocorrelation test results. According to the table 8, χ^2 of the conventional banks is 77 and p-value is 0.45. The χ^2 of the Islamic banks is 33 and p-value is 0.42. The H_0 cannot be rejected (p-values > 0.005).The Islamic and conventional bank series are homoskedastic.

Table 8: Heteroskedasticity, Autocorrelation and Cross-Section Dependence Test Results

	Conventional Banks				Islamic Banks			
	Com.AR co-eff.	χ^2	df	p	Com.AR co-eff.	χ^2	df	p
Wooldridge Autocorrelation Test	-	-	6	0.00	-	-	2	0.07
Wald Autocorrelation Test	0.28			0.00	0.106			0.00
Heteroskedasticity-White Test		77	76	0.45		33	32	0.42
Pesaran-CD Cross-Section Dependence Test				0.99				0.06

The autocorrelated series are not accepted in the POLS models because the autocorrelation decreases the efficiency in the linear panel- data models like homoskedasticity. The autocorrelation was examined with the Wooldridge (2002) autocorrelation test. The Wooldridge (2002) autocorrelation test-power is high even in unbalanced, balanced, homoskedasticity, heteroskedastic, small- size, and big- size series (Drukker, 2003). Therefore, it can be applied almost in all conditions to get accurate results. That test uses F-statistic and its null hypothesis is “no first- order autocorrelation” (Tatoğlu, 2018a).

The Wooldridge (2002) test results are represented at the table 8. Whereas no autocorrelation for the Islamic banks (p-value < 0.05), an autocorrelation was found for the conventional banks (p-value > 0.05). Also, a robust test necessary to examine the power of the model in case of autocorrelation. The Wald autocorrelation can show the power of the model (Tatoğlu, 2018a: 218). Therefore, the autocorrelation was examined with the Wald autocorrelation test, as well. The Wald test results are in the table 8. The test statistic is $0.005 \geq 0.000$ and one autocorrelation (common autocorrelation coefficient) was estimated. AR coefficient (0.28) is same for all independent variables (N) can meaningful to define the model, and also the Wald test is significant. Additionally, cross-section dependence was tested with Pesaran- CD test. The test results are 0.99 for conventional and 0.06 Islamic banks (which are > 0.05). According to those results, there is no cross-section dependence between variables both for the conventional and Islamic banks.

After the multicollinearity factors were eliminated from the banks’ liquidity models, the different factors are on the models. The Islamic bank liquidity model is composed of twelve factors which are EM, RSF, MGT, LEV, IR, GDPGrowth, RWA, FLP, REGCAP, FINANCE, CR, and CPI. The Islamic bank liquidity model is represented at the eq. (3).

$$L_{IB} = \alpha + \alpha_1 RSF + \alpha_2 FLP + \alpha_3 LEV + \alpha_4 REGCAP + \alpha_5 FINANCE + \alpha_6 RWA + \alpha_7 EM + \alpha_8 MGT + \alpha_9 CR + \alpha_{10} IR + \alpha_{11} CPI + \alpha_{12} GDP + \varepsilon_{it} \quad \text{eq. (3)}$$

The conventional bank liquidity model is composed of fourteen factors which are RSF, FLP, DTAR, LEV, FINANCE, RWA, MGT, CR, ROA, YC, CPI, GDPGrowth, Outputgap, and M₃. The eq. (4) is the conventional bank liquidity model.

$$L_{CB} = \alpha + \alpha_1 RSF + \alpha_2 FLP + \alpha_3 DTAR + \alpha_4 LEV + \alpha_5 FINANCE + \alpha_6 RWA + \alpha_7 MGT + \alpha_8 CR + \alpha_9 ROA + \alpha_{10} YieldCurve + \alpha_{11} CPI + \alpha_{12} GDP + \alpha_{13} OutputGap + \alpha_{14} M_3 + \varepsilon_{it} \quad \text{eq. (4)}$$

The POLS regression analysis was applied to eq. (3) and eq. (4). The results are represented in the table 9.

Table 9: Pooled Ordinary Least Square (POLS) Regression Analysis Results

<i>ISLAMIC BANKS</i>					
Factor	Coefficient	p>t	Factor	Coefficient	p>t
EM	0.005	***0.001	RWA	-0.075	***0.001
RSF	-0.000000002	***0.001	FLP	0.347	0.354
MGT	-2.296	***0.000	REGCAP	-0.029	0.942
LEV	0.024	0.724	FINANCE	0.002	0.716
IR	-0.002	0.314	CR	0.005	0.831
GDPGROWTH	-0.638	*0.083	CPI	-0.415	0.104
<i>CONVENTIONAL BANKS</i>					
Factor	Coefficient	P>t	Factor	Coefficient	P>t
M ₃	-0.000000017	***0.000	CR	-1.54	0.37
OUTPUTGAP	58.49	0.748	MGT	-1292.98	0.164
GDPGROWTH	-87.88	0.139	RWA	3.56	0.831
CPI	-102.29	**0.021	FINANCE	-101.63	***0.000
YC	0.24	0.414	LEV	-6.53	0.526
ROA	-346.27	**0.047	DTAR	-33.33	0.609
RSF	0.000	0.864	FLP	-107.17	***0.001
					0.001***

Notes: *, **, *** denotes 90%, 95% and 99% significance level, respectively. RSF is risky sector finance, FLP is financing loss provisions/ total finance, DTAR is total liabilities/ total assets, LEV is Tier 2/ Tier 1, REGCAP is Tier 1/ total assets, FINANCE is total finance/ total equity, RWA is risk weighted assets/ total assets, EM is total assets/ share capital, MGT is earning assets/ share capital, CR is non-performing finance/ total loan, ROA is net profit after tax/ total assets, IR is three-month Islamic interbank rate, YC is ten-year government bond yield curve+ three- month treasury bills yield curve, CPI is inflation rate (percentage change in the consumer price index), GDPGrowth is growth rate of real GDP, Outputgap is $GDP_{potential} - (GDP_{actual} / GDP_{potential})$, M₃ is money supply.

In the Islamic bank liquidity model EM, RSF, MGT and RWA are significant at 99% significance level and GDPGrowth at 90% significance level. LEV, FLP, REGCAP, FINANCE, IR, CR, and CPI are not significant for the Islamic bank liquidity.

The eq. (5a) defines the Islamic bank liquidity model at 90% significance level. Also, eq. (5b) shows the coefficients of the significant factors at 90% significance level.

$$L_{IB} = \alpha + \alpha_1 RSF + \alpha_2 EM + \alpha_3 MGT + \alpha_4 RWA + \alpha_5 GDPGROWTH + \varepsilon_{it} \quad \text{eq. (5a)}$$

$$L_{IB} = \alpha - 0.000000002RSF + 0.05EM - 2.296MGT - 0.075RWA + -0.638 GDPGROWTH\varepsilon_{it} \quad \text{eq. (5b)}$$

GDPGrowth is the only economy-specific and EM is the only positive-related variables in the model. The value weight of RSF is relatively low on the banks' liquidity levels. The one

point increase in EM causes 0.05 increase of the liquidity. On the other hand, increasing in RSF, MGT, RWA, and GDPGrowth can be reason of the illiquidity in the Islamic banks. Especially, MGT is important for the liquidity with its 2.296 point negative effect.

Whereas GDPGrowth is only economy-specific factor and M_3 was eliminated because of multicollinearity for the Islamic banks' liquidity in this study, Waemustafa and Sukri (2016) found the only macro-specific factor for the Islamic banks' liquidity is M_3 . Also, Gökhan and Özkan (2015) could not find a relation between the GDPGrowth and the liquidity of the Islamic banks.

According to the POLS regression analysis M_3 , FINANCE and FLP are significant at 99% significance level and CPI and ROA are significant at 95% significance level for the conventional bank liquidity. However, OutputGAP, GDPGrowth, YC, RSF, CR, MGT, RWA, LEV, and DTAR is not significant. The conventional bank liquidity model is defined in eq.(6a) and eq. (6b) shows the coefficients of the significant factors at 95% significance level.

$$L_{CB} = \alpha + \alpha_1 FLP + \alpha_2 M_3 + \alpha_3 CPI + \alpha_4 ROA + \alpha_5 FINANCE + \varepsilon_{it} \quad \text{eq. (6a)}$$

$$L_{CB} = \alpha - 107.17 FLP - 0.00000001740 M_3 - 102.29 CPI - 346.27 ROA - 101.63 FINANCE + \varepsilon_{it} \quad \text{eq. (6b)}$$

All of the significant variables have negative effects on the conventional bank liquidity. M_3 and CPI is the important economy-specific factors for the conventional banks. However, M_3 is relatively small with -0.000000017 value, one point decreases on the CPI causes a rise in the liquidity as much as 102.29.

FLP, ROA, and FINANCE impact is more powerful than the economy-specific factors in the conventional bank liquidity. Especially, ROA seems the very important factor for the liquidity. This result supports the Çelik and Akarım (2012) results. While, Işıl and Özkan (2015) mentioned the ROA and the liquidity does not have a relation.

Conclusion and Discussion

In this study, the conventional and Islamic banks were compared on basis of the liquidity levels and liquidity factors in the Turkish banking system.

According to the liquidity ratios, the conventional banks had been more liquid than the Islamic banks, though the liquidity level had been more volatile in the conventional banks. Apart from the conventional and Islamic banks' liquidity trends look like similar, the average liquidity shows decreasing trend between the years of 2010 and 2020 in the Turkish banking system. The variables which are ISCON, Outputgap, ROA, DER, DTAR, SIZE and M_3 were eliminated from the Islamic banks' model and DEPTA, FLP, DER, SIZE, DTAR, RSF, EM, REGCAP, and FINANCE were eliminated from the conventional banks' model due to multicollinearity of the variables. The POLS regression analysis results indicate the different variables impact the banks liquidity levels.

The bank-specific factors looks more important than the economy-specific factors for the Islamic banks. GDPGrowth is the only significant economy-specific factor at 90% significance level and it is -0.0638 in the Islamic bank liquidity model. RSF, EM, MGT, and RWA are significant factors at 99% significance levels. RSF is -0.000000002, EM is 0.005, MGT is -2.296, and RWA is -0.075. According to those results, EM is the only factor which have positive relation with the liquidity. The total assets ratio into share capital is important to increase the bank liquidity. If the total assets increase relatively to the share capital, banks will be more liquid. On the other any rise in the RSF, MGT, GDPGrowth, and RWA damage to the

bank liquidity because of their inverse relation with the liquidity. The Islamic banks should pay attention to RSF, MGT, RWA, and GDPGrowth factors if they desire to increase the liquidity. The Islamic banks can decrease earning assets, risk weighted assets and risky sector finance or increase share capital and total assets to have more liquid financial structures. GDPGrowth is an economy-specific factor and the banks cannot manage it but the banks can adjust their liquidity management on basis of the real GDP growth of the country. In this way, the Islamic banks can diminished the bad effects of GDP growth on the bank liquidity.

Even though GDPGrowth is an significant liquidity factor for the Islamic banks, it does not have any relation with the liquidity of the conventional banks. ROA and CPI is significant at 95% significance level and M₃, FINANCE, and FLP is significant at 99% significance level for the conventional banks. M₃ is -0.000000017, FINANCE is -101.63, FLP is -107.17, CPI is -102.29, and ROA is -346.27. The all those factors have inverse relations with the liquidity. Like as GDPGrowth, CPI and M₃ is economy- specific factors. The conventional banks can use inflation rates and money supply of the economy as a parameter to understand how their liquidity level may change. Especially, CPI is very important because of its high value. The conventional banks' liquidity level may be severely affected from high inflation rates. The conventional banks should either decrease total finance, financing loss provisions, and net profit after tax or grow total equity to raise the liquidity level. Those results also support a well-known hypothesis which says the high liquidity is harmful for the profit.

This study demonstrates the Islamic banks and conventional banks have different liquidity factors as expected. Some economy-specific and bank-specific factors are important both for the conventional and Islamic banks. It was assumed that the economy-specific factors relation should be same for the banks because those factors are systematic factors and they impact the whole markets. However, the economy-specific factors are also various for the banks. The conventional and Islamic banks should focus on different factors in the liquidity management. Each bank can manage their own liquidity level by adjusting those factors. It is important because the pinpoint adjustments can not only increase the liquidity level also spur the banks performance. Additionally, investors can use the factors to forecast the banks' potential liquidity level and to decide to make investments.

The researches can use the outputs of this study for the future studies and. The significant factors in this study are diverse from the previous studies. Those factors can be re-tested by expanding the sample and analysis period will show different results. Also, the reason for why the economy- specific factors has different effects on the banks though those factors are sistematic and should impact the all institutions in same way.

References

- Adrian, T. & Shin, H. S. (2008, July). *Liquidity and Financial Cycles*. BIS Working Papers No. 256. Retrieved September 13, 2021, from <https://www.bis.org/publ/work256.pdf>.
- Akay, E.Ç., Genç, E. G., Gülel, F. E., Güriş, B., Kızılarşlan, Ş., Koşan, İ., Saçıldı, İ.S., Şak, N., Şükrüoğlu, D., Tıraşoğlu, M., Ün, T., Van, M.H.,& Güriş, S.(Ed.).(2018). *Uygulamalı Panel Veri Ekonometrisi*. İstanbul: DER Kitapevi Yayınevi ve Dağıtım Paz. Ltd. Şti.
- Akhtar, M.F., Ali, K. & Sadaqat, S. (2011, January). Liquidity risk management: A comparative study between conventional and Islamic banks of Pakistan. *Interdisciplinary Journal of Research in Business*, 1(1), 35- 44. Retrieved November 10, 2021, from, <http://www.iaif.ir/images/khareji/articles/bank/81.pdf>.
- Alin, A. (2010). Multicollinearity. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Computational Statistics*, 2(3), 370-374. <https://doi.org/10.1002/wics.84>

- Arab, M.B. & Elmelki, A. (2008, September). Managing risks and liquidity in an interest free banking framework: the case of the Islamic banks. *International Journal of Business and Management*, 3(9), 80-95. <https://doi.org/10.5539/ijbm.v3n9p80>
- Ayaydın, H. & Karaaslan, İ. (2014). Likidite riski yönetimi: Türk bankacılık sektörü üzerine bir araştırma. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, 237-256. Retrieved December 1, 2021 from, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/635292#page=247>
- Berger, A. N. & Bouwman, C. H. (2009, September). Bank liquidity creation. *The Review of Financial Studies*, 22(9), 3779-3837. <https://doi.org/10.1093/rfs/hhn104>
- Bonner, C., Van Lelyveld, I. & Zymek, R. (2015). Banks' liquidity buffers and the role of liquidity regulation. *Journal of Financial Services Research*, 48(3), 215-234. <https://doi.org/10.1007/s10693-014-0207-579-3837>
- Breitenlechner, M., Geiger, M. & Scharler, J. (2021). Bank liquidity and the propagation of uncertainty in the US. *Finance Research Letters*, 102467. <https://doi.org/10.1016/j.frl.2021.102467>
- Castagna, A. & Fede, F. (2013). *Measuring and Managing Liquidity Risk* (First ed.). Croydon: John Wiley & Sons. <http://doi.org/10.1002/9781118818466>
- Correa, R., Goldberg, L.S. & Rice, T. (2015, December). International banking and liquidity risk transmission: Evidence from the United States. *IMF Economic Review*, 63(3), 626-643. <https://doi.org/10.1057/imfer.2015.28>
- Çanakcı, M. & Tunalı, H. (2018). İslami bankacılık sektöründe likidite riski unsurlarını belirleyen esaslar. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi (AKAD)*, 10(18), 90-119. Retrieved September 17, 2021 from, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/480413>
- Çelik, S. & Akarım, Y. D. (2012). Likidite riski yönetimi: Panel veri analizi ile İMKB bankacılık sektörü üzerine ampirik bir uygulama. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(1), 1-17. Retrieved September 17, 2021 from, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/113339>
- Dahir, A. M., Mahat, F. B. & Ali, N. A. (2018). Funding liquidity risk and bank risk-taking in BRICS countries: An application of system GMM approach. *International Journal of Emerging Markets*, 13(1), 231-248. <https://doi.org/10.1108/IJoEM-03-2017-0086>
- Daoud, J.I. (2017). Multicollinearity and regression analysis. *In Journal of Physics: Conference Series*, 949(1), 012009. <https://doi.org/10.1088/1742-6596/949/1/012009>
- Doğan, M. (2013). Katılım ve geleneksel bankaların finansal performanslarının karşılaştırılması: Türkiye örneği. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (58), 175-188. Retrieved November 11, 2021 from, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/427456>
- Drehmann, M. & Nikolaou, K. (2013). Funding liquidity risk: Definition and measurement. *Journal of Banking & Finance*, 37(7), 2173-2182. <https://doi.org/10.1016/j.jbankfin.2012.01.002>
- Drukker, D. M. (2003), Testing for serial correlation in linear panel-data models. *The Stata Journal*, 3(2), 168-177. <https://doi.org/10.1177/1536867X0300300206>
- Ersoy, E. & Aydın, Y. (2018). Bankaların likiditesini etkileyen makroekonomik ve bankaya özgü faktörlerin ampirik analizi: Türkiye örneği. *Global Journal of Economics and Business Studies*, 7(14), 158-169. Retrieved November 11, 2021 from, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/619602>
- International Money Funds. (2010, October). Global financial stability report: Sovereigns, funding, systemic liquidity. <https://doi.org/10.5089/9781589069480.082>

- Iqbal, A. (2012). Liquidity risk management: A comparative study between conventional and Islamic banks of Pakistan. *Global Journal of Management and Business Research*, 12(5), 1-11. Retrieved January 2, 2022 from, https://globaljournals.org/GJMBR_Volume12/6-Liquidity-Risk-Management.pdf
- Işıl, G. & Özkan, N. (2015). Liquidity risk management in Islamic banking: An empirical analysis on the Turkish participation banking. *International Journal of Islamic Economics and Finance Studies*, 1(2), 23-37. Retrieved January 2, 2022 from, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/303987>
- Jedidia, K. B. (2020). Profit and loss sharing impact on Islamic bank liquidity in GCC countries. *Journal of Islamic Accounting and Business Research*. 11(10). 1791-1806. <https://doi.org/10.1108/JIABR-10-2018-0157>
- Jiang, L., Levine, R. & Lin, C. (2019). Competition and bank liquidity creation. *Journal of Financial and Quantitative Analysis*, 54(2), 513-538. <https://doi.org/10.1017/S0022109018000820>
- Loutskina, E. (2011). The role of securitization in bank liquidity and funding management. *Journal of Financial Economics*, 100(3), 663-684. <https://doi.org/10.1016/j.jfineco.2011.02.005>
- Özcan, I. & Belke, M. (2017). Likidite riskinin belirleyicileri: Borsa İstanbul'a kote mevduat bankalarından kanıtlar. *Ekonomi Politika ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 113-126. <https://doi.org/10.30784/epfad.354458>
- Pedace, R. (2013). *Econometrics for Dummies*, Canada: John Wiley & Sons, Inc.
- Sahyouni, A., Zaid, M. A. & Adib, M. (2021). Bank soundness and liquidity creation. *EuroMed Journal of Business*, 16(1), 86-107. <https://doi.org/10.1108/EMJB-04-2019-0061>
- Segalla, E. (2015). International banking and liquidity risk transmission: Evidence from Austria. *IMF Economic Review*, 63(3), 426-454. <https://doi.org/10.1057/imfer.2015.20>
- Tatoğlu, F.Y. (2018a). *Panel Veri Ekonometrisi*, İstanbul: Beta Yayınevi.
- Tatoğlu, F.Y. (2018b). *İleri Panel Veri Analizi*. İstanbul: Beta Yayınevi.
- Uzun, U. & Berberoğlu, M. (2018). Current debates in finance & econometrics: Current debates in social sciences series. In O. Gönüllü, & H. Yıldız (Eds.). *Bankaların sermaye yeterlilik düzeyleri ile hisse değeri arasındaki ilişki üzerine bir inceleme: Türkiye bankacılık sektörü örneği* (pp. 33-44). London: IJOPEC Publication Limited. Retrieved December 4, 2021 from, http://ijopec.co.uk/wp-content/uploads/2018/05/VOL19_CUDES2018.pdf#page=34
- Valla, N., Saes- Escorbiac, B. & Tiesset, M. (2006, December). Bank liquidity and financial stability. *Banque de France Financial Stability Review*, 9(1), 89-104. Retrieved December 4, 2021 from, https://particuliers.banque-france.fr/sites/default/files/medias/documents/financial-stability-review-09_2006-12.pdf#page=89
- Waemustafa, W. & Sukri, S. (2016). Systematic and unsystematic risk determinants of liquidity risk between Islamic and conventional banks. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 6(4), 1321-1327. Retrieved November 4, 2021 from, <http://repo.uum.edu.my/id/eprint/19665/1/2609-8265-1-PB.pdf>
- Watanabe, A. & Watanabe, M. (2008). Time- varying liquidity risk and the cross- section of stock returns. *The Review of Financial Studies*, 21(6), 2449-2486. <https://doi.org/10.1093/rfs/hhm054>
- White, H. (1980, May). A heteroskedasticity- consistent covariance matrix estimator and a direct test for heteroskedasticity. *Econometrica: journal of the Econometric Society*, 817-838. <https://doi.org/10.2307/1912934>
- Wooldridge, J. M. (2002). *Econometric Analysis of Cross Section and Panel Data*. Cambridge, MA: MIT press.

Zengin, S. & Yüksel, S. (2016). Likidite riskini etkileyen faktörler: Türk bankacılık sektörü üzerine bir inceleme. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(29), 77-95. Retrieved December 24, 2021 from, [https:// app.trdizin.gov.tr/ publication/paper/ detail/ TWpVd056YzFOUT09](https://app.trdizin.gov.tr/publication/paper/detail/TWpVd056YzFOUT09)

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Google Trends “Altın” Aramaları ile Altın Fiyatları Arasındaki İlişkinin Analizi

Analysis of the Relationship Between Google Trends “Gold” Searches and Gold Prices

Muhammed Fatih YÜRÜK^{a*} Zekayi KAYA^b

^a Dr. Öğrt. Üyesi, Dicle Üniversitesi, Sivil Havacılık Yüksekokulu, Diyarbakır / TÜRKİYE

ORCID: 0000-0001-7429-2278

^b Doç. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi, İİBF, Çankırı / TÜRKİYE

ORCID: 0000-0003-2998-4675

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 7 Şubat 2022

Kabul tarihi: 6 Haziran 2022

Anahtar Kelimeler:

Google,

Google Trends,

Büyük veri,

Altın fiyatları

ARTICLE INFO

Article History:

Received February 7, 2022

Accepted June 6, 2022

Keywords:

Google,

Google Trends,

Big data,

Gold prices

ÖZ

Bilişim teknolojilerinin hızlı gelişimi beraberinde internet ağının kapsama alanını büyütürken “büyük veri” ağının oluşumunu sağlamıştır. Bilimden sanayiye, özel sektörden kamuya kadar birçok alanda büyük verilerin kullanımı önem kazanmıştır. Bu büyük verilerin kullanımı verileri kullananları rakiplerine göre avantajlı duruma getirmektedir. Bu çalışmanın amacı Google arama motorunda aranan anahtar kelimenin arama sıklığını sunan Google Trends’den elde edilen veriler ile altın fiyatlarının seyri arasındaki nedensellik ilişkisinin incelenmesidir. Çalışmanın veri seti, 01.01.2004-01.12.2021 tarihleri arasındaki Türkiye sınırları içinde Google arama motorunda “altın” anahtar kelimesinin arama sıklığı üzerine aylık verileri içermektedir. Çalışmada değişkenlerin durağanlık durumu analiz edilmiş, sonrasında değişkenler arasındaki uzun dönem ilişkisinin tespiti için Johansen Eşbütünleşme testi yapılmıştır. En son aşamada Granger Nedensellik Analizi yapılmıştır. Çalışma sonucunda altından aramaya doğru tek yönlü Granger nedensellik tespit edilmiştir.

ABSTRACT

The rapid development of information technologies has led to the formation of a "big data" network by increasing the coverage area of the internet network. The use of big data has gained importance in many fields from science to industry, from the private sector to the public. The use of this big data makes the users of the data advantageous compared to their competitors. The aim of this study is to examine the causality relationship between the data obtained from Google Trends, which presents the search frequency of the keyword searched in the Google search engine and the course of gold prices. The data set of the study includes monthly data on the search frequency of the keyword "gold" in the Google search engine within the borders of Turkey between 01.01.2004 and 01.12.2021. In the study, the stationarity of the variables was analyzed, and then the Johansen Cointegration test was used to determine the long-term relationship between the variables. At the last stage, Granger Causality Analysis was performed. As a result of the study, one-way Granger causality towards gold prospecting was determined.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.

e-posta: mfatih.yuruk@dicle.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

Countries have come closer to each other with the rapid globalization of the world. This convergence has also made the countries similar to each other in terms of technological structure. The countries are now connected by multi-protocol networks with the rapid development and progress of information technologies day by day. With these multi-protocol networks, which are also defined as the Internet, information communication tools in the world have become mutual communication. People's access to information has become easier with the development of internet technologies. Particularly with the mobile communication technologies reaching 4.5G speed, the speed of obtaining information and communication has also increased. 4.5G has now made it possible to communicate data while traveling outside the home or office with its high speed, low latency and fourth generation advanced technological structure. Finding sought-after information on a large network such as the Internet was initially a problem. Later on, search engines brought convenience to technology users in this regard. Founded in 1990 by a university student, the search engine named "Archie" was the first. Although various search engines were established in the following periods, the Google search engine, which was established in 1998, has taken the most important position. According to Google 2020 statistics, which has the most search engine features in the world, it has become the most popular and most used search engine in the world with a market share of 69.89%. Google has come to an important position in terms of researchers and academics by providing information about the frequency of searches made in the search engine. Investors can make decisions by analyzing Google trends data before making an investment decision. Collecting data from web pages and social media channels and evaluating the collected data has become a frequently used situation by researchers with the growing and developing internet technologies day by day. With network and internet technologies that could not keep up with the growth rate, data increased in terms of speed and diversity. The concept of "big data" was born as a solution to this increase. "Big data" has also changed the way of doing and managing business in the business World with the developed technologies. In this study, gold, which is an important commodity, is included in the scope of evaluation. Gold has an important position since the existence of mankind. It has always preserved its place both as a means of exchange in trade and as an investment instrument. In our country, governors are making great efforts to bring gold, which is called "under the pillow" investment tool, to the economy. The word "investment" refers to the value set aside in an uncertain future as a result of various concerns and purposes. This value can sometimes be in money, foreign currency or below. Banks consider investors' commodities under precious metal accounts instead of physically storing them. Gold has always maintained its position as a safe haven in financial crises. In this study, the relationship between gold, which is a safe haven, and Google searches is examined. The study includes research on whether there is a causal relationship between the change in gold prices and Google searches. In the study, the search data for the word "gold" in Turkey searches in Google Trends and the gold price data obtained through the Electronic Data Control System of the Central Bank of the Republic of Turkey were used. The data set includes monthly data between 01.01.2004 and 01.12.2021. Granger causality test was used to determine the relationship between gold prices and Google trends search data. Utilizing the program, the stationarity of the data was first examined, and then the Johansen cointegration test was performed to determine the long-term balance between the variables. ADF (Augmented Dickey-Fuller) root unit test, which is the most frequently used in the literature, was used to determine the stationarity. Then logarithms of gold and exploration data were taken and the unit root test was applied. When the first-order differences are taken to make the series stationary, it is seen that both the search numbers and the gold price series become stationary at the critical value of 1% and 5%, that is, they do not have unit roots. Then, the long-term balance between the variables in the study was investigated. The Johansen cointegration test was used to detect the presence of cointegration between the variables. As a result of the test, the state of the cointegration vectors was examined. As a result of the examination, the presence of the cointegrated vector was determined. The presence of the cointegrated vector indicates that there is a long-run equilibrium between the variables and that there is cointegration. Vector Autoregression (VAR) model was created to detect the existence and relationship of Granger causality. The lag length determination test was applied to determine the lag length of the var model. As a result of the Granger causality test, it was concluded that there is Granger causality. When the Granger Causality test results are examined, it is seen that the change in gold prices at a critical level of 5% affects the search. So, the independent variable (Gold) and the dependent variable (search) is Granger cause. It is seen that the P value is greater than 0.05 when the dependent variable is gold. This is expressed as the search variable is not the Granger cause of the gold variable. As a result of the test, it can be defined that there is one-way Granger causality towards gold search. In this study, it is found that price change increases the frequency of Google searches. In this study, unlike other studies, the existence of the cointegrated vector was analyzed by using the Co-integration Rank Test. People behaviorally show an interest in an asset when its price goes up or down, so the asset's popularity (reflected in Google searches) is related to the price change. Therefore, the result of the study supports this situation.

Giriş

Bilişim teknolojilerinin küresel anlamda çok hızlı gelişmesi ve internet ağının genişlemesi ile insanlar internete daha fazla bağlanmaktadır. İnternet gibi deryada bilgiye erişmek arama motorları ile daha kolay hale gelmiştir. Dünyada birçok arama motoru mevcuttur. Fakat arama motorları içinde en çok kullanılan ve en doğru sonuçları getiren Google'dır. Tablo 1'de görüldüğü üzere 2020 istatistiklerine göre Google, % 69,89'luk pazar payıyla Dünya'daki en popüler arama motoru olmuştur ve diğer arama motorlarına göre uzak ara lider durumdadır (İlgar, 2020). Google'ın, arama motorunda arananların sıklık durumunu paylaşması, görselleştirmesi ve rapor halinde sunması ile artık tüm yatırımcılar, karar vericiler ve akademik çalışma yapanlar için önemli bir mecra halini almıştır (Yıldız, 2018).

Tablo 1: Dünya'daki En Çok Tercih Edilen Arama Motorları

No	Arama Motoru	Oran
1	Google	%69,89
2	Bing	%13,35
3	Baidu	%12,48
4	Yahoo	%2,10
5	Yandex	%1,12
6	DuckDuckGo	%0,41
7	Ask.com	%0,18
8	Naver	%0,17
9	Ecosia	%0,12
10	Aol.com	%0,06

Kaynak: (İlgar, 2020)

Google Trends'in bilgi değerinin serilerin öngörülebilirliğindeki öneminin analizi, literatürde giderek önem kazanmaktadır. Altın, paladyum, platin ve gümüş gibi makroekonomik değerlerin (değişkenlerin) tahmin edilebilirliğinde Google Trends'de yer alan bilgilerden yararlanılmaktadır. Yatırımcılara gerçek zamanlı bilgi sunan ve böylece yatırım kararlarının alınmasını kolaylaştıran Google Trends büyük verilerin mevcudiyeti ile güçlenmiştir. Artık herhangi bir potansiyel yatırımcının herhangi bir yatırım kararı almadan önce çevrimiçi bilgi araması standart bir uygulama haline gelmiştir. Google arama motorunun yatırım kararlarının alınmasında çevrimiçi olarak sunduğu bilgilerin önemli bir rol oynadığı görülmektedir. Bu nedenle, aranan değişkenlerin davranışı Google arama motorunun önemli rol oynadığı internet ortamında mevcut bilgilerin yoğunluğundan etkilenebilmektedir (Salisu vd., 2020). Altın fiyatlarındaki artış ve düşüş yönündeki hareketler internet üzerinden yapılan aramaları artırarak yatırımcı ilgisini çekmektedir (Piccoli ve Castro, 2021: 7). Gelişen internet teknolojileri sayesinde web sayfalarından, bloglardan, sosyal medya uygulamalarından ve buna benzer birçok mecradan veriler toplanmaktadır. Adeta akan bu veriler finans, pazarlama, bankacılık, halkla ilişkiler, güvenlik, yönetim, tıp vb. birçok alanda kullanılabilir hale gelmiştir. Gün geçtikçe artan bilişim ve ağ teknolojileri ile birlikte veriler hız, çeşitlilik, kapasite açısından da büyük artış göstermiştir. Bu artışa teknolojinin ve yazılım dünyasının çözümler üretmesi ile "Büyük Veri" kavramı doğmuştur. Bu veriyi kullananlar rekabet ortamında bir adım öne çıkarak avantajlı duruma geçmiştir (Doğan ve Arslantekin, 2016). Fakat birçok durumda bilim, büyük hacimli verilerden değerli bilgileri keşfetme yeteneklerinde gerçek dünyanın gerisinde kalmaktadır. Büyük veriden fayda sağlamak ve avantaj elde etmek için mutlaka yeni teknikler ve teknolojilerin geliştirilmesi gerekmektedir. Geliştirilecek yeni teknolojiler ile büyük veri iş yapma, yönetme ve araştırma yapma biçimini değiştirecektir (Philip Chen ve Zhang, 2014).

Çalışma Google Trends veri ağında "altın" anahtar kelimesi araması ile altın fiyatları

arasında nedensellik ilişkisini inceleyen ilk çalışma olması nedeniyle önemlidir. Çalışmada ilk önce Google Trends kavramı açıklanmış ikinci aşamada Google Trends altın aramaları ile altın fiyatları arasındaki ilişkinin teorik çerçevesi oluşturulmaya çalışılmış daha sonra konuyla ilişkili literatür araştırması yapılmış ve en son aşamada da konu ampirik olarak incelenmeye çalışılmıştır.

Google Trends

Günümüzde Google Arama, özellikle bilgisi olmayan bireysel yatırımcılar için önemli bir bilgi kaynağı olarak ortaya çıkmıştır. Google arama motoruyla bilgisayar, cep telefonu, saat ve diğer elektronik cihazlar aracılığıyla yapılan her etkileşimden veriler üretilir (Jain ve Biswal, 2019: 501). Bireysel yatırımcıların bilgiye erişebilmesi yatırım kararlarını etkilemektedir. Bir emtia satın almadan önce bu tür bilgi araştırması, kârın artmasına ve kayıp riskinin azalmasını sağlar. İnternetin yaygınlaşması nedeniyle bilgi toplama süreci değişti ve kolaylaştı. Artık özellikle arama motorları, aranan kelime ve ilişkili faktörler hakkında en güncel bilgileri elde etmek için değerli kaynaklar olarak kabul ediliyor. Yatırımcılar için Yahoo vb. çeşitli arama motorları mevcut olmasına rağmen, Google, internet kullanıcılarının çoğunluğunun aramalarda etkin bir veri kaynağı olarak kullandığı arama motorunu temsil eder. Google'ın arama motoru küresel arama motoru pazarının yaklaşık %90'ını kapsamaktadır. Arama motorlarının sorgu verilerinin kullanımı halka açık hale gelmesiyle birlikte yaygınlaşmıştır (Miao vd., 2022: 1-2).

Google arama motoru, Google Trends platformu aracılığıyla arama hacmi endeksleri sunar. Google Trends; üreticiler, tüketiciler, politikacılar ve yatırımcılar için çeşitli konularda karar vermede kullanılabilen anahtar kelime aramaları ile faydalı bilgiler sağlamaktadır. Google Trends verilerinin kullanımı, 2006'daki başlangıcından bu yana muazzam bir şekilde artmıştır (Miao vd., 2022: 2).

Google Trends, Google Inc. tarafından sunulan, kullanımı ücretsiz olan, belirli bir kelime için arama hacmini görüntüleyen bir veri araştırma hizmeti (Miao vd., 2022: 2) ve Google'da yapılan gerçek sorguları içeren bir arama servsidir. Google sorgularında aramayı yapan bireylerin kişisel tanımlarının belirli olmaması ve aramaların konulara göre birlikte gruplandırılması, belirli konulardaki arama ilgisinin Google Trends verileri ile bölgesel veya küresel düzeyde gözlemlenebilmesine imkân vermektedir. Günlük yapılan çok sayıda sorgu sayesinde Google Trends herhangi bir konu ile ilgili kısa süre içerisinde işlenebilecek öngörülerini sağlayabilmektedir. Konular arasındaki karşılaştırmaları kolaylaştırmak için Google Trends arama platformunda her bir veri, temsil ettiği coğrafya ve zaman aralığının toplam sorgu miktarına bölünmesiyle standart hale getirilmekte ve 0 ile 100 arasında bir değer almaktadır (Ayan, 2020: 64).

Google Trends verileri, bölge ve zaman temelinde internet üzerinde yapılan aramaların ilgisini yansıtabilme potansiyelinden dolayı altın fiyatlarının Google Trends aramalarıyla ilişkisi de dahil birçok farklı alanda yapılan çalışmalarda yeni bir veri kaynağı olarak kullanılmaktadır (Ayan, 2020: 64).

Varlık fiyatlarını yönlendirmede özellikle bilginin ve piyasa katılımcılarının bilgiye kolay erişebilmesinin önemli rolü vardır. İnternet, bilgi toplamak ve yaymak için en büyük araçtır ve internet arama hacmi veya insanların internette bilgi arama sayısı, tüketim mallarından finansal ve reel varlıklara kadar çeşitli varlıklar için fiyat tespit sürecinde önemli rol oynamaktadır. İnternet, zamandan ve yapılan masraflardan tasarruf sağladığı için işlem maliyetlerini ve bilgi asimetrisini azaltarak varlık fiyatlarını iki farklı şekilde etkilemektedir. İşlem maliyetlerinin ve bilgi asimetrisinin azalması da internet arama hacimlerini etkilemektedir (Venkataraman, Panchapagesan ve Jalan, 2017: 103).

Google Trends “Altın” Aramaları ile Altın Fiyatları İlişkisi

Altın; bir para, değişim aracı ve değer biriktirme aracı olarak uzun bir geçmişe sahip olduğundan yatırımcıların altın konusunda gümüş, paladyum ve platin gibi değerli metallere farklı davranışları mümkündür. Altın merkez bankaları için rezerv varlık rolü nedeniyle de değerli bir metal olarak öne çıkmaktadır. Altın; dayanıklılığı, yüksek değer yoğunluğu, parlaklık ve parlaklık yansıması yüzünden yatırımcıların duygularını, davranışlarını ve dikkatini diğer bir deyişle ilgisini diğer değerli metallere daha da fazla etkileyebilmektedir (Baur ve Dimpfl, 2016: 306-310).

"Yatırım" terimi, tasarruf şeklinde birikimi yapılan paranın gelir ve kâr elde etmek yoluyla büyütülmeye çalışılması için kullanımını ifade eder. Yatırımcılar paralarını örneğin altın ve döviz gibi çeşitli şekillerde yatırıma dönüştürürler. Son yıllarda finansal yatırımlarda emtiaların fiziksel olarak görünür olmaktan çıkmasıyla kıymetli maden yatırımları artmıştır. Bu değerli metallere olan ilginin artmasının nedeni, değerli metallere değerli bir yatırım seçeneği olarak görülmesi ve finansal krizlerde güvenli liman olarak hizmet edebilmesidir. Altın, yüksek enflasyona sahip ülkelerde ve kötü zamanlarda finansal piyasa yatırımcıları için değer deposu, ticaret aracı ve para birimi olması nedeniyle tasarrufu ve riskten korunmayı sağlayan nispeten güvenli ve önemli bir yatırım aracı olarak görülmektedir. Aynı zamanda altın, sosyal statü ve zenginliği sembolize etmekte ve nesilden nesile aktarılmaktadır (Miao vd., 2022: 1).

Yatırımcılar yatırım kararı vermeden önce, mantıklı yatırım kararları alabilmek için değerli bilgileri elde etmeye yönelik daha hızlı ve ucuz bilgi kaynakları ararlar. Bir yatırımcı önceki deneyimlerine ya da farklı kaynaklardan elde ettiği bilgilere dayanan beklentilere göre kararlar alır. Google arama hacmi verileri müşterilere, yatırımcılara ve politika yapıcılara daha iyi kararlar verme konusunda yardımcı olma potansiyeline sahiptir. Yatırım kararları vermek için bilgi arayan yatırımcılar, malların fiyatında değişikliklerle ilgili haberler sağladıkları için Google trendlerini göz önünde bulundurmaktadırlar (Miao vd., 2022: 1). Bireysel tüccarlar, yatırımcılar ve ticaret firmaları Google Trends'i kullanarak piyasa fiyatı hareketlerini tahmin edebilmekte ve herhangi bir ürünle ilgili fiyat tahmininde faydalanmaktadır (Martínez, Orden-Cruz ve Román, 2021: 209).

Baur ve Dimpfl 2016 yılında yaptığı çalışmada Google Trends ile emtia fiyatları arasındaki ilişkiyi incelemiş ve yaptıkları bu çalışmada altın fiyatlarındaki dalgalanmalar ile Google aramaları arasında pozitif ilişki bulmuşlardır. Ayrıca altın getirileri ile yatırımcı bilgi talebi arasında da güçlü bir ilişki bulmuşlardır (Miao vd., 2022: 3-9). Bununla ilişkili olarak arama sorgusunun kullanılması bireysel yatırımcının ilgisine bir ölçü oluşturmaktadır. Gecikmeli ve eş zamanlı getiri sağlanması ve değişkenliği arama sorgularını etkilemektedir. Negatif altın getirileri pozitif altın getirilerine göre altın için arama sorgularındaki değişim üzerinde daha etkilidir. Yatırımcılar kötü haberlere özel bir ilgi duymakta ve ağırlıklı olarak altın negatif getiri gösterdiğinde bu tür kötü haberleri arama sorgularını iyi haberlerden daha fazla artırmaktadırlar (Baur ve Dimpfl, 2016: 306-310). Salisu vd. (2020) çalışmalarında Google Trends verilerinin değerli metal fiyatlarını tahmin etmek için kullanılabileceğini ileri sürmüşlerdir (Miao vd., 2022: 3-9).

Altın için Google Arama Trendleri aracılığıyla altın spot fiyatlarındaki değişimin yatırımcıların ilgisini çektiği tespit edilmiştir. Altın aramaları için Google Arama Trendleri ile altın spot fiyatları arasında altın fiyatları daha uygun olduğunda yatırımcı ilgisinin arttığını gösteren istikrarlı negatif bir korelasyon olduğu gözlemlenmiştir. Ayrıca altın arama trendleri ve altın fiyatları arasında çift yönlü doğrusal olmayan asimetric nedensellik de gözlemlenmiştir. Altın arama trendlerinin artması altın fiyatının artmasına, altın fiyatlarının düşmesi ise altın arama trendlerinin artmasına neden olmaktadır. Bu durum, fiyat düşüşüyle talebin artmasını

sağlayan ve yatırımcı ilgisinin fiyatları yönlendirmesini ifade eden yatırımcı davranışı ile uyumludur (Jain ve Biswal, 2019: 506-507).

Jain ve Biswal (2019) çalışmalarında altın için Google Arama Trends'in altın fiyatlarını ve döviz kurunu nasıl etkilediğini vurgulamaktadır. Artan altın talebi daha fazla altın ithalatına yol açacağından döviz kurlarında değer kaybı baskısı oluşturmaktadır. Merkez bankaları tarafından erken uyarı mekanizması olarak kullanılabilir altındaki artan bu talep Google Arama Trendleri'nde yakalanmaktadır (Jain ve Biswal, 2019: 501).

Literatür Taraması

Literatür incelendiğinde Google aramaları ve altın arasında nedensellik ilişkisini inceleyen çalışmaya rastlanmamıştır. Ayrıca konu ile ilgili finans alanında çok fazla çalışma olmadığından Google Trends ile ilgili farklı bilim dallarında yapılmış çalışmalar da literatür başlığı altında incelenecektir.

Kocabıyık vd. (2020) çalışmalarında dolar anahtar kelimesinin Türkiye Google arama sayısı ile aranan dönemdeki dolar kuru arasındaki ilişkiyi nedensellik bağlamında incelemişlerdir. Yazarlar değişkenler arasındaki ilişkiyi inceleyip Toda-Yamamoto ile nedensellik analizi yapmışlardır. Bulgular bölümünde yazarlar çift yönlü bir nedensellik ilişkisinden bahsetmişlerdir. Dolar kurunun Google'daki "Dolar" anahtar kelimesi ile yapılan aramaların arama verileri üzerinde etkili olduğu, ayrıca Google arama motorunda yapılan "Dolar" aramalarının da dolar kuru üzerinde etkili olduğunu yazmışlardır. Yazarlar arama sayısının dolar kuru üzerine etkisini "Bir finansal varlığın popülaritesinin, fiyatına etki edebileceği çıkarımı yapılabilmektedir" şeklinde açıklamışlardır.

Yıldırım (2020) Google aramaları ve Bitcoin/USD'nin birbirleri üzerinde açıklayıcı bir etkileri olup olmadığını çeşitli testler ile incelemiştir. Çalışmada ADRL sınır testi, Philips Perron (PP), Geliştirilmiş Dickey Fuller (ADF) ve Granger testlerini kullanmıştır. ADRL sınır testine göre kullandığı iki değişken arasında eş bütünleşmenin olduğunu belirtmiştir. Ayrıca yapılan Granger Testine göre Bitcoin Google arama sayısı ile Bitcoin/USD arasında Bitcoin aramalarından fiyata doğru tek yönlü bir ilişki olduğunu ifade etmiştir.

Nurdan ve Duygun (2021) Türkiye'deki e-ticaret sitelerinin Covid-19 salgını öncesi ve salgın sürecinde tüketiciler tarafından tercih edilme sıklığını incelemişlerdir. Diğer çalışmalardan farklı olarak herhangi bir istatistiki yöntem kullanmayan yazarlar sadece Google Trends verilerini yorumlamışlardır.

Ozdemir (2020) muhasebe mesleğini yürütenlerin, yatırımcıların ve diğer araştırmacıların Google arama motorunda "bilanço", "gelir tablosu", "temettü" ve "kurumlar vergisi" anahtar kelimeleri kullanılarak yapılan aramaların verilerini kullanarak araştırma yapmıştır. Yazar önce arama trendlerini grafiksel olarak analiz etmiş, ikinci aşamada analizi istatistiksel testlerle devam ettirmiştir. Google Trends verilerinden elde ettiği serilere normallik testi uygulamıştır. Serilerden gelir tablosunun normal dağılıma uyduğu diğerinin normal dağılım sergilemediği sonucuna ulaşmıştır. Gruplar arasındaki farklılığı tespit etmek için t testi uygulamış diğer serilerdeki farklılıkları ölçmek içinde Mann Whitney U testi uygulamıştır. Çalışmanın sonucunda tüm serilerde yapılan testlerde belirlenen gruplar arasında anlamlı farklılıklar ortaya çıkmıştır.

Yıldırım (2019) Google arama motorunda "büyük buhran", "hisse senedi piyasası" ve "VIX endeksi" anahtar kelimelerle yapılan aramaların S&P500 endeksi üzerine etkisini analiz etmiştir. Yazar çalışmasında regresyon analizi uygulamış fakat verilerin regresyon varsayımlarını yerine getirmediğinden Robust Regresyon Analizini kullanmıştır. Çalışma sonucunda; Google'da yapılan "büyük buhran" aramaları arttığında S&P500 endeksinde düşüş

yaşandığı, “hisse senedi piyasası” kelimesinin aranma sayısının artmasının ise S&P500 endeksinde bir yükselişe neden olduğu sonucuna ulaşmıştır. Ayrıca “VIX endeksi” verilerini sorgulama sıklığı arttığında, S&P500 endeksinde düşüşlerin yaşandığını belirtmiştir.

Samirkas (2020) Google arama motorunda “Bitcoin” anahtar kelimesiyle yapılan aramalar aracılığı ile Bitcoin’in popülaritesinin mi Bitcoin fiyatını etkilediği yoksa tersi bir ilişkinin mi olduğunu analiz etmiştir. Google Trends arama verileri ile Bitcoin’in USD bazında fiyat seyrini nedensellik bağlamında incelemiştir. Yazar nedensellik ilişkisini Toda-Yamamoto testi ile incelemiştir. Çalışma sonucunda Bitcoin fiyatlarından Google aramalarına doğru tek yönlü ilişki tespit etmiştir.

Çiçekdağı (2021) turizm alanındaki çalışmasında Google Trends verilerini kullanmıştır. Türkiye’de UNESCO Dünya Mirası Listesi’nde yer alan 18 lokasyonu Rusya, Bulgaristan, Almanya, Ukrayna ve İngiltere devletlerinin arama sıklık durumlarını trend analizi ile araştırmıştır. Çalışmada herhangi ekonometrik model kurulup analiz yapılmamış, çalışma sonucunda arama sıklık verileri ile yorumlama yapılmıştır.

Salisu vd. (2020) zaman serilerini karakterize eden istatistiksel özellikleri barındıran uygun bir ekonometrik model kullanarak, ticareti yapılan dört ana değerli metalden (altın, paladyum, platin ve gümüş) elde edilebilecek getirilerin tahmin edilmesinde Google eğilimlerinin rolünü araştırmayı amaçlamıştır. Yazar 6 ARDL model oluşturmuş ve sonuç olarak Google eğilimlerinin uzun vadeli tahminlerini pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı olarak bulmuştur.

Boone vd. (2018), Cui vd. (2018) Facebook verileri ile yapılan tahmin modelinin Google Trendler’den elde edilen müşteri arama verileri ile daha etkili ürün tahminlerini geliştirmek için nasıl kullanılabileceği üzerine çalışma yapmışlardır.

Aguilera vd. (2021) Google Trends verilerini psikoloji bilim dalında yaptıkları çalışmada kullanmışlardır. İnsanlarının tükenmişlik sendromu durumunu analiz etmek isteyen yazarlar verilerin resmi kaynaklardan istatistiksel olarak elde edilmesinin zor ya da mümkün olmaması nedeniyle Google arama verilerini kullanarak çalışma yapmışlardır. Bu çerçevede, yazarlar İtalya’da “tükenmişlik” anahtar kelimesi için arama sorgularında makro coğrafi alan etkisini test etmek için fonksiyonel varyans analizi (FANOVA) modeli kullanmışlardır.

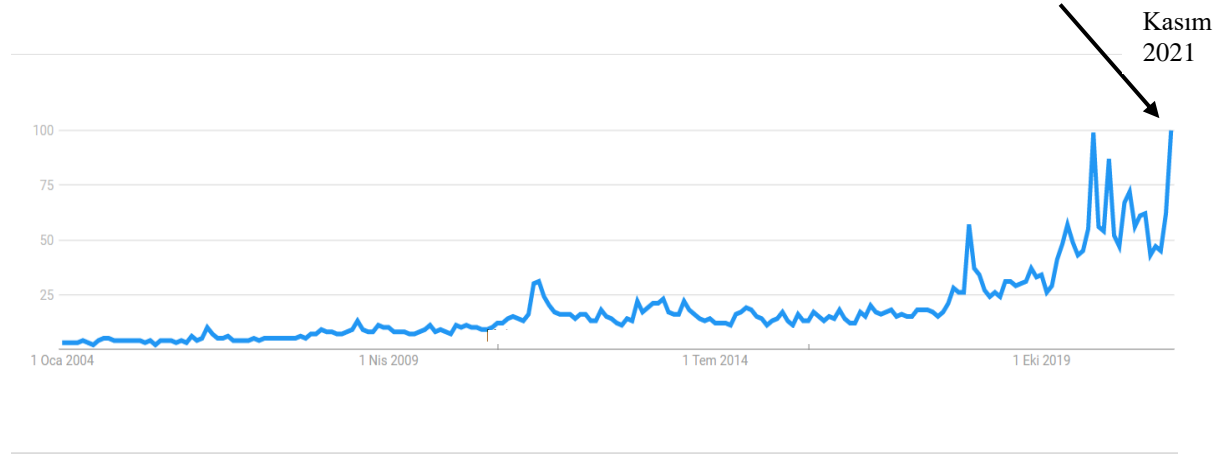
Araştırma-Metodoloji

Çalışma, Türkiye’de altın fiyatlarındaki değişim ile Google aramaları arasında bir nedensellik ilişkisinin olup olmadığını araştırmayı kapsamaktadır. Google trends çalışma prensibi şu şekildedir; <https://trends.google.com.tr> adresinde belirlenen zaman aralığı içerisindeki en fazla aramanın yapıldığı döneme 100 değerini atayarak, seçilen zaman aralığındaki diğer dönemlere ise arama değerine göre değer atamaktadır. Örneğin altın kelimesi aramasında Google en fazla arama yapılan aya 100 puan verirken, onun yarısı kadar arama yapılan aya ise 50 puan değerini vermektedir. Hiç aranmanın olmadığı döneme ise sıfır değeri atanmaktadır. Belirlenen zaman aralığındaki dönemlere değerler atanarak bir zaman serisi verileri elde edilmektedir. Zaman dilimi büyüdükçe Google’ın verdiği verinin dönemi de uzamaktadır (Yıldırım, 2020). Google’ın verdiği veriler aramanın seçilmiş olduğu bölgenin endeks değerleri olup farklı coğrafik konumların seçimi durumunda farklı endeks puanları elde edilebilecektir. Ayrıca farklı bölgelerde aranan kelime, cümle ve sayı için elde edilen endeks puanının aynı olması, arama sayılarının aynı olduğu anlamına gelmemektedir. Bir şehirde 1000 arama yapılan ay en yüksek arama sayısına karşılık 100 puan değeri verilirken, başka şehirde 2000 arama ile en fazla aranan ay olup 100 puan verilmektedir (Kocabıyık vd., 2020).

Veri Seti

Çalışmada Google Trends’de Türkiye aramalarında “altın” kelimesinin arama verileri ile Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Elektronik Veri Denetim Sistemi aracılığıyla elde edilen altın fiyat verileri kullanılmıştır. Veri seti, 01.01.2004-01.12.2021 tarihleri arasındaki aylık verileri içermektedir. Grafik 1’de Türkiye’de Google’da altın aramalarının yıllar itibari ile seyri görülmektedir. 2004-2021 yılları arasında ay bazında yapılan aramalarda en yüksek endeks değerini 2021 Kasım ayında almıştır.

Grafik 1: Google Trends Altın Aramaları

Kaynak: Google Trends

Yöntem ve Bulgular

Altın fiyatları ile Google Trends arama verileri arasındaki ilişkinin tespiti için Granger nedensellik testi yapılmıştır. Test için Eviews 12 paket programı kullanılmıştır. Program aracılığı ile ilk önce verilerin durağanlık durumu incelenmiş sonrasında değişkenler arasındaki uzun dönem dengesinin tespiti için Johansen koentegrasyon testi yapılmıştır. Durağanlığı belirlemek için literatürde en sık kullanılan ADF (Augmented Dickey-Fuller) sabitli kök birim testi uygulanmıştır (Dickey ve Fuller, 1979). Zaman serilerinin düzey seviye derecesinde ve 1., 2. farkları alındığında durağan olmadığı görülmüştür. Daha sonra altın ve arama verilerinin logaritmaları alınmış ve birim kök testine tabi tutulmuştur.

Tablo 2: ADF Birim Kök Testleri Sonuç Tablosu

	Sabitli				Sabitli			
	Google Trends Altın Arama Sayısı				Altın Fiyatları			
	T istatistiği	% 1 Kritik Değer	%5 Kritik Değer	Olasılık (P değeri)	T istatistiği	% 1 Kritik Değer	%5 Kritik Değer	Olasılık (P değeri)
Düzyey	-0,279530	-3.461630	-2,875195	0,9244	-0,192800	-3.486064	-2,885863	0,9351
Birinci Fark	-9,452968	-3.461630	-2,875195	0,0000	-9,533515	-3.486064	-2,885863	0,0000

H_0 hipotezi serilerin durağan olmadığını yani birim kökün olduğunu belirtirken H_1 hipotezi ise serilerin durağan olduğunu diğer bir ifadeyle birim kökün olmadığını belirtmektedir. Tablo 2’de görüldüğü üzere serilere uygulanan birim kök testinde düzey

seviyede durağan olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu durumda H_0 yokluk hipotezi reddedilememektedir. Serileri durağan hale getirmek için birinci dereceden farkları alındığında hem arama sayıları hem de altın fiyatları serilerinin %1 ve %5 kritik değerinde durağan hale geldiği yani birim köklerinin olmadığı görülmüştür. Bu durumda H_0 yokluk hipotezi reddedilmiştir. Birim kök testi sabitli olarak uygulandığında durağanlık sağlandığından ayrıca trendli kök testi yapılmamıştır.

Çalışmada yer alan değişkenler arasında uzun dönem dengesi araştırılmıştır. Eşbütünleme (koentegrasyon) kavramı ile de açıklana bilinen uzun dönem dengesi ile ilgili ilk çalışmaları Engle ve Granger (1987) yapmıştır. Finansal veriler için uzun dönem dengesinde (Kutlar, 2017):

$$\beta_1 Z_{1t} + \beta_2 Z_{2t} + \dots + \beta_n Z_{nt} = 0 \quad (1)$$

$$\text{eğer } \beta \text{ ve } Z_t; \text{ değişkenleri } (\beta_1, \beta_2, \dots, \beta_n) \text{ ve } (Z_{1t}, Z_{2t}, \dots, Z_{nt}) \quad (2)$$

vektörlerini gösteriyor ve $\beta Z_t = 0$ ise sistem uzun dönem denge içindedir. Uzun dönem dengesinden sapma $e_t = \beta Z_t$ şeklinde gösterilir.

Değişkenler arasında koentegrasyon varlığını tespit etmek için Johansen Koentegrasyon testi yapılmıştır. Test sonucunda koentegrasyon vektörlerinin durumu incelenmiştir. Koentegrasyon eksikliği değişkenler arasında uzun dönem dengesinin olmadığını göstermektedir (Kutlar, 2017).

Tablo 3: Koentegrasyon Rank Testi (Trace)

Hypothesized No. of CE(s)	Eigenvalue	Trace İstatistik	0.05 Kritik Değer	Prob.**
None *	0,186634	32,99128	20,26184	0,0005
En Fazla 1	0,068225	8,409027	9,164546	0,0694

Trace testi 0,05 düzeyinde 1 eşbütünleşme denklemini gösterir.

* 0,05 düzeyinde hipotezin reddedildiğini gösterir.

** MacKinnon-Haug-Michelis (1999) p-values

Tablo 4: Koentegrasyon Rank Testi (Maksimum Eigenvalue)

Hypothesized No. of CE(s)	Eigenvalue	Max-Eigen Statistic	0.05 Kritik Değer	Prob.**
None *	0,186634	24.58226	15.89210	0.0017
En Fazla 1	0,068225	8,409027	9,164546	0,0694

* 0,05 düzeyinde hipotezin reddedildiğini gösterir.

**MacKinnon-Haug-Michelis (1999) p-Değeri

Koentegrasyon testinde Tablo 3’de ilk satırda H_0 boş hipotezi koentegre vektörün olmadığı şeklindedir. Tabloda %5 kritik test değeri 20,26 değerini almıştır. Trace testi değeri ise 39,99’dir. Trace değeri %5 anlamlılık değerini aşmış olduğundan (32,99128>20,26184) en az bir koentegre vektör vardır. Tablo 3’de 2. satırda H_0 hipotezi en fazla bir koentegre vektör vardır şeklindedir. Bu hipotezin geçerliliğine karar vermek için tekrar tablodan %5 kritik değer

ile trace test değerini karşılaştırmak gerekmektedir. Trace değeri 8,40 değerini alırken %5 kritik test değeri 9,16 değerini almıştır. $8,40 < 9,16$ olduğundan yani %5 kritik test değeri trace değerinden büyük olduğundan H_0 hipotezini kabul edilmektedir. Yani en fazla bir koentegre vektör vardır. Aynı süreci Tablo 4'te verilen maksimum testi içinde uyguladığımızda maksimum test değerinin %5 kritik değerden fazla olduğu görülmektedir ($24,58 > 15,89$). Maksimum testinden de sadece bir koentegre vektör olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Koentegre vektörün varlığı değişkenler arasında uzun dönem dengesinin olduğunu ve eşbütünlüğünün varlığını göstermektedir.

Tablo 5: Alfa Ayarlama Katsayıları

Google Arama	-0,030899	-0,052683
Altın	0,036834	-0,013992

Çalışmanın esas konusu olan Granger nedensellik ilişkisini koentegresyon testinde alfa katsayılarını dikkate alarak bir ilişki çıkartılabilmektedir. Alfa katsayılarının sıfırdan farklı olması Granger nedenselliği ile ilişkilendirilir. Tablo 5'te değerler sıfırdan farklıdır yani Granger nedensellik ile ilişkilidir.

Granger Nedensellik

"Granger Nedensellik" kısaca şu şekilde tanımlanabilir; X_t , Y_t ve W_t olmak üzere üç terimimiz olduğunu ve ilk önce X_t ve W_t 'nin geçmiş terimlerini kullanarak $X_t + 1$ 'i tahmin etmeye çalıştığımızı varsayalım. Daha sonra X_t , Y_t ve W_t 'nin geçmiş terimlerini kullanarak $X_t + 1$ 'i tahmin etmeye çalışırız. İkinci tahminin daha başarılı olduğu tespit edilirse, Y_t 'nin geçmiş X_t veya W_t 'de olmayan $X_t + 1$ 'in tahmininde yardımcı olan bilgiler içeriyor gibi görünür. Özellikle, W_t olası açıklayıcı değişkenlerin bir vektörü olabilir. Bu nedenle, Y_t , $X_t + 1$ 'den önce gerçekleşirse, Y_t , $X_t + 1$ 'e "Granger neden olur"; ve diğer uygun değişkenler grubunda bulunmayan $X_t + 1$ tahmininde yararlı bilgiler içerir (Seth, 2007).

Granger nedenselliğinin varlığını ve ilişkisini tespit etmek için Vektör Otoregresyon (VAR) modeli oluşturulmuştur.

Tablo 6: Vektör Otoregresyon Tahmini

	LOGARAMA1	LOGALTIN1
LOGARAMA1(-1)	0.539768 (0.09500) [5.68175]	0.045079 (0.04349) [1.03661]
LOGARAMA1(-2)	0.128225 (0.09677) [1.32506]	0.042244 (0.04430) [0.95366]
LOGALTIN1(-1)	0.355228 (0.20957) [1.69499]	0.880490 (0.09593) [9.17818]

	-0.166867	0.065680
LOGALTIN1(-2)	(0.20250)	(0.09269)
	[-0.82405]	[0.70858]
C	-0.151013	0.092282
	(0.10458)	(0.04787)
	[-1.44400]	[1.92770]

VAR Modelinin matematiksel gösterimi denklem 3 ve denklem 4'te gösterilmiştir:

$$\text{LOGARAMA1} = 0.539768221227 * \text{LOGARAMA1}(-1) + 0.128225165388 * \text{LOGARAMA1}(-2) + 0.355227597331 * \text{LOGALTIN1}(-1) - 0.166867413613 * \text{LOGALTIN1}(-2) - 0.151013077332 \quad (3)$$

$$\text{LOGALTIN1} = 0.0450785963343 * \text{LOGARAMA1}(-1) + 0.0422438808815 * \text{LOGARAMA1}(-2) + 0.880490159555 * \text{LOGALTIN1}(-1) + 0.0656799114266 * \text{LOGALTIN1}(-2) + 0.0922819942157 \quad (4)$$

Daha önceki testlerde alfa katsayıları ile Granger nedenselliğinin varlığı tespit edilmişti. VAR modelini oluşturduktan sonra Granger Nedensellik analizi yapılmış ve değişkenlerin ilişki durumu tespit edilmiştir.

Tablo 7: Granger Nedensellik Test Sonuçları

BAĞIMLI DEĞİŞKEN: ARAMA			
Excluded	Chi-sq	df	Prob.
ALTIN	12.10568	2	0.0024
All	12.10568	2	0.0024
BAĞIMLI DEĞİŞKEN: ALTIN			
Excluded	Chi-sq	df	Prob.
ARAMA	4.569217	2	0.1018
All	4.569217	2	0.1018

H_0 : Bağımsız değişken bağımlı değişkenin Granger nedeni değildir. H_1 : Bağımsız değişken bağımlı değişkenin Granger nedenidir.

Tablo 7'de P değerine bakılarak hipotezlerden biri ret edilecektir. P değeri 0,05 kritik anlam seviyesinden küçük olduğu takdirde H_1 hipotezi kabul edilecektir. Hipotezin kabulü ile Granger nedensellik vardır şeklinde çıkarım yapılabilecektir. Granger Nedensellik test sonuçları incelendiğinde bağımlı değişkenin arama seçildiği durumda, %5 kritik seviyede altın fiyatlarındaki değişimin arama sonuçlarını etkilediği görülmektedir. Yani bağımsız değişken (Altın), bağımlı değişken (arama) Granger nedenidir. Bağımlı değişkenin altın seçildiği durumda P değerinin 0,05'den büyük olduğu görülmektedir. Bu durum arama değişkeninin, altın değişkeninin Granger nedeni değildir şeklinde ifade edilir. Testin sonucu olarak altından aramaya doğru tek yönlü Granger nedensellik vardır şeklinde tanımlama yapılabilir.

Sonuç ve Değerlendirme

İnternet ve bilişim teknolojilerinin hızlı gelişimi ile birlikte Türkiye’de internet kullanım oranı da artmıştır. Artık insanlar sokakta, parkta, kafede, hareket halinde vb. durumlarda bile mobil cihazlar ile bilgiye ulaşabilmektedirler. İnsanlara ulaşmak istediği bilgiyi arayabilecekleri bir platform gerekliydi ve bu ihtiyacı bir takım karışık algoritmalarla çalışan arama motorları gidermiştir. Aksi takdirde bilgiye ulaşmak oldukça zorlu olacaktı. İlk arama motoru olan “Archie” 1990 yılında bir üniversite öğrencisi tarafından geliştirildikten sonra 1996 yılında Google arama motoru geliştirilene kadar 11 arama motoru kullanılmıştır. Şu anda dünyada en büyük pazar payına sahip Google Dünya’da ve Türkiye’de internet kullanıcılarının en çok kullandığı arama motorudur. Günde milyarlarca kelimenin arandığı Google arama motoru büyük veri kaynağı haline gelmiştir. Büyük verinin artması beraberinde çözüm odaklı teknolojik cihazların da gelişmesini sağlamıştır. Verinin işlenmesinden kullanıcıya sunulmasına ve saklanmasına kadar ki aşamalar önemli olmaktadır. Büyük veriyi depolayan işleyen ve kullanıcıya sunan Google, akademiden iş dünyasına kadar birçok kesimin ilgisini çekmiştir.

Büyük veriyi kullanmak ve değerlendirmek kullananları avantajlı hale getirecektir. Bu çalışmada da Google’da arama sıklığını endeksleyerek sunan Google Trends’den elde edilen veriler kullanılmıştır. Altın insanlık tarihi boyunca hep önemli bir konumda olmuştur. Bu çalışmada bu denli önemli olan altının insanlar için popülaritesinin Google aramalarına yansımaları analiz edilmiş ve nedensellik bağlantısı test edilmiştir. Veri seti, 01.01.2004-01.12.2021 tarihleri arasındaki aylık verileri içermektedir. Çalışma sonucunda altından aramaya doğru tek yönlü uzun dönemli Granger nedensellik tespit edilmiştir.

Altın fiyatları ile Google aramaları arasındaki nedensellik ilişkisini inceleyen bir çalışma literatürde bulunmamaktadır. Benzer çalışmalarda Kocabıyık vd. (2020) dolar anahtar kelimeleri ile Google aramaları arasındaki nedensellik ilişkisini incelemiş ve çift yönlü nedensellik ilişkisi tespit etmiştir. Yıldırım (2020) Bitcoin aramaları ile USD fiyat arasındaki nedensellik ilişkisini incelemiş ve sonuç olarak Bitcoin aramalarından fiyata doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi bulmuştur. Samirkas (2020) Bitcoin aramaları ile fiyat arasındaki nedensellik ilişkisini incelemiş ve Bitcoin fiyatlarından Google aramalarına doğru tek yönlü nedensellik bulmuştur.

Literatür incelendiğinde bulunan nedensellik ilişkilerinin çeşitli çalışmalarda farklı yönlere doğru olduğu görülmüştür. Bu çalışmada fiyat değişiminin Google aramalarındaki sıklığı artırdığı bulunmuştur. İnsanlar davranışsal olarak bir varlığın fiyatı arttığında ya da azaldığında ona karşı bir alaka göstermektedir yani varlığın popülaritesi (Google aramalarına yansımaları) fiyat değişimi ile ilgili olmaktadır. Bu nedenle çalışmanın sonucu bu durumu desteklemektedir.

Bu çalışmada diğer çalışmalardan farklı olarak Koentegrasyon Rank Testi yapılarak koentegre vektörün varlığı analiz edilmiştir. Çalışmanın kısıtı olarak, Google Trends arama sayısını direkt vermemekte sadece arama sayılarını sıklığa göre sayısal olarak endekslemektedir. Bu endeksleme yerine ilgili anahtar kelimenin aranan zaman dilimi içinde arama sayısı olarak sunulması farklı analizlerin de yapılabilmesine olanak sağlayabilecektir.

Kaynakça

- Aguilera, A. M., Fortuna, F., Escabias, M. ve Di Battista, T. (2021). Assessing Social Interest in Burnout Using Google Trends Data. *Social Indicators Research*, 156(2), 587-599. doi: 10.1007/s11205-019-02250-5
- Seth, A. (2007). “Granger causality”, *Scholarpedia*, 2(7):1667.

- Ayan, B. (2020). Yeni Bir Veri Kaynağı Olarak Google Trends: Gelecek Yönelimi Endeksi İle İlgili Bir Değerlendirme, *Uluslararası Ekonomi, İşletme ve Politika Dergisi International Journal of Economics, Business and Politics*, 4 (1), 61-78.
- Baur D.G., Dimpfl T., (2016). Googling gold and mining bad news, *Resources Policy*, 50 306–311.
- Boone, T., Ganeshan, R., Hicks, R. L. ve Sanders, N. R. (2018). Can Google Trends Improve Your Sales Forecast? *Production and Operations Management*, 27(10), 1770-1774. doi: <https://doi.org/10.1111/poms.12839>
- Çiçekdağı, M. (2021). GOOGLE TRENDS VERİLERİNE GÖRE TURİZMDE TANINMIŞLIK VE TALEP TAHMİNİ. *Çatalhöyük Uluslararası Turizm ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* (6), 140-157.
- Cui, R., Gallino, S., Moreno, A. ve Zhang, D. J. (2018). The Operational Value of Social Media Information. *Production and Operations Management*, 27(10), 1749-1769. doi: <https://doi.org/10.1111/poms.12707>
- Dickey, D. A., ve Fuller, W. A. (1979). Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root. *Journal of the American statistical association*, 74(366a), 427-431.
- Doğan, K. ve Arslantekin, S. (2016). Büyük veri: önemi, yapısı ve günümüzdeki durum. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 56(1).
- Engle, R. F., & Granger, C. W. (1987). Co-integration and error correction: representation, estimation, and testing. *Econometrica: journal of the Econometric Society*, 251-276.
- İlgar, G. (2020). Dünya'daki 10 En İyi Arama Motoru 2020. <https://seowpclub.com/dunyadaki-10-en-iyi-arama-motoru-2020/>
- Jain, A. ve Biswal, P. C., (2019). Does internet search interest for gold move the gold spot, stock and exchange rate markets? A study from India, *Resources Policy*, 61, 501–507.
- Kocabıyık, T., Teker, T. ve Aksoy, E. (2020). Google Trends 'Dolar' Aramaları ile Dolar Kuru Arasındaki İlişkinin Keşfi. *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi* (6), 258-271.
- Kutlar, A.(2017). “Eviews ile Uygulamalı Çok Denklemli Zaman Serileri”, Umuttepe Yayınları, Ankara, 2017.
- Martínez, R.G., Orden-Cruz, C., Román C.P., (2021). Google Trends As Predictor of Grain Prices, *Economics of Agriculture*, Year 68, No. 1, (pp. 203-211).
- Miao, M., Khaskheli A., Raza, S.A. ve Yousufi S.Q., (2022). Using internet search keyword data for predictability of precious metals prices: Evidence from non-parametric causality-in-quantiles approach, *Resources Policy*, 75, 102478, 1-10.
- Nurdan, T. ve Duygun, A. (2021). E-Ticaret Sitelerinin Google Trends Arama Sonuçlarına Göre Analizi: Covid-19 Pandemisi Öncesi Dönem Ve Pandemi Dönemi. *Kapadokya Akademik Bakış*, 5(2), 21-42.
- Ozdemir, O. (2020). Google Trends' te Muhasebe Terimlerinin Arama Sonuçları Üzerine Bir Araştırma. *Iktisadi ve İdari Bilimlerde Teori ve Arastirmalar*, 357-380.
- Philip Chen, C. L. ve Zhang, C.-Y. (2014). Data-intensive applications, challenges, techniques and technologies: A survey on Big Data. *Information Sciences*, 275, 314-347. doi: <https://doi.org/10.1016/j.ins.2014.01.015>
- Piccoli, P., Castro, J. (2021). Attention-return relation in the gold market and market states, *Resources Policy*, 74, 102333.
- Salisu, A., Ogbonna, A. ve Adewuyi, A. (2020). Google trends and the predictability of precious metals. *Resources Policy*, 65(C), S0301420719307408.
- Samirkas, M. C. (2020). Google Aramaları İle Bitcoin Fiyatı Arasındaki İlişkinin Tespiti. *PressAcademia Procedia*, 11(1), 67-72.

-
- Venkataraman M., Panchapagesan V., and Jalan E., (2018). Does internet search intensity predict house prices in emerging markets? A case of India, *Property Management*, Vol. 36 No.1., pp. 103-118.
- Yıldırım, Ç. (2020). GOOGLE TRENDS “Bitcoin” Aramaları İle Bitcoin/Usd Fiyatları Arasındaki İlişkinin Analizi: Ardl Sınır Testi. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 15(2), 99-113.
- Yıldırım, H. (2019). Google Trends Hacim Endeksi Verilerinin 2008 Finansal Krizi Üzerindeki Etkisi. *Akademik Çalışmalar-2019/2*, 141.
- Yıldız, M. S. (2018). Google Arama Trendleri: Türkiye’de Sağlık Hizmetleri İle İlişkili Aramalar İçin Bir Uygulama. *Uluslararası Sağlık Yönetimi Ve Stratejileri Araştırma Dergisi*, 4(2), 168-179.
-

GAZIANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

COVID 19 Pandemisinin Küresel İslami ve Geleneksel Endeksler Üzerindeki Etkilerinin Karşılaştırılması

Comparison of the Effects of the COVID 19 Pandemic on Global Islamic and Traditional Indices

İlker SAKINÇ^{a*} Süleyman AÇIKALIN^b

^a Doç. Dr. Ondokuz Mayıs Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, Samsun / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-9549-8563

^b Doç. Dr. Hitit Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Çorum / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-9634-3897

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 11 Şubat 2022

Kabul tarihi: 11 Mayıs 2022

Anahtar Kelimeler:

COVID-19,

İslami Finans,

Hisse Senedi Piyasaları,

Olay Çalışması

ARTICLE INFO

Article History:

Received February 11, 2022

Accepted May 11, 2022

Keywords:

COVID-19,

Islamic Finance,

Stock Markets,

Event Study

ÖZ

Ocak 2020 sonunda uluslararası sağlık tehdidi niteliği kazanan COVID-19 küresel boyutta çok hızlı ve derin sosyo-ekonomik etkiler yaratmıştır. COVID-19, 2020 yılının Mart ayında bütün dünya hisse senedi piyasalarında çok büyük kayıplara yol açmıştır. Bu çalışmanın amacı COVID-19 pandemisinin İslami ve geleneksel borsalar üzerindeki etkilerini tespit etmek ve bunların karşılaştırmasını yapmaktır. Bu amaç için dokuz farklı bölge ve ülkeye ait İslami ve geleneksel endeks günlük getiri verileri olay çalışması yöntemi ile analiz edilmiştir. Bu çalışmada tahmin penceresi (-6, -200) olarak seçilmiş ve olay günü olarak Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ)'nün COVID-19'u küresel bir sağlık acil durumu ilan ettiği 30 Ocak 2020 tarihi kullanılmıştır. Olay günü sonrasında ait 30 günlük uzun dönem penceresinde İslami ile geleneksel tüm endekslerin kümülatif anormal getirisi negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. İslami ve geleneksel endeksler ciddi oranda değer kaybına uğrayarak küresel sağlık krizine benzer şekilde tepki vermişlerdir. Ancak, geleneksel endekslerin değer kaybı, Birleşik Krallık hariç, bütün endekslerde İslami endekslerden daha fazla olmuştur. Dokuz endeks için ortalama değer kaybı İslami endeksler için %28,65 iken bu değer geleneksel endeksler için %35,45 olarak hesaplanmıştır.

ABSTRACT

COVID-19, which has become an international health threat at the end of January 2020, has created very rapid and deep socio-economic effects on a global scale. COVID-19 has caused huge losses in stock markets all over the globe during March 2020. The aim of this study is to determine the effects of the COVID-19 pandemic on Islamic and traditional stock markets and to compare them. Islamic and traditional index daily returns belonging to nine different regions and countries were analyzed using the event study method. The forecast window of this study is (-6, -200) and the event date was January 30, 2020 since the World Health Organization (WHO) declared COVID-19 as global health emergency on this date. The cumulative abnormal return of all Islamic and traditional indices was found to be negative and statistically significant for the 30-day long-term window following the event day. Islamic and traditional indices have responded similarly to the global health crisis as they lost significant value. However, value lost was higher in traditional indices comparing to the Islamic indices with the only exception of the United Kingdom. The average loss in value for nine traditional indices was 28.65% while the same loss was equal to 35.45% for traditional indices.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: ilker.sakinc@omu.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

Equity markets, like other financial markets, react very quickly to important events. The COVID-19 pandemic has caused enormous economic and financial losses. Although COVID-19 started in December 2019, the attention of the world was turned to this issue after the events of January 2020. The rapid spread of the virus and the Chinese government's quarantine of the city of Wuhan on January 23, 2020, created a great shock effect all over the world. The World Health Organization (WHO) declared COVID-19 first as a Public Health Emergency of International Concern (PHEIC) on January 30, 2020, and then as a pandemic on March 11, 2020.

As a result of the closure measures taken during the COVID-19 pandemic, great losses were experienced in the stock markets in a short time following the onset of the pandemic. The losses experienced in the stock markets in March 2020 were approximately equaled to 26% in the Dow Jones Industrial Average Market Index, 10% in the London FTSE and 20% in the Japanese stock market.

An important part of the studies on COVID-19 claimed that Islamic index performances are better than the traditional indices. Excessive leveraged firms and traditional banks and insurance companies are not included in Islamic indices. This behavior probably highlights the resilience of Islamic financial services and products during crises. Investment instruments that follow the principles of Islamic finance have certain characteristics such as debt avoidance, linkages with the real economy, and risk sharing that can provide a better buffer against economic shocks.

The aim of this study is to compare the effects of the COVID-19 pandemic on Islamic and traditional indices by analyzing them with an event study method. For this purpose, nine different Islamic and traditional indices belonging to the same regions and countries are included in the analysis. The Islamic indices used in the study are obtained from Dow Jones Islamic Market Indices and they are; Developed Markets ex-Japan, Developing Markets, Europe, Asia Pacific, Japan, the US, the UK, Kuwait and Turkey. The traditional indices are: FTSE Developed ex-Japan Index, MSCI Emerging Markets Index, Dow Jones Europe Index, MSCI AC Asia Pacific Index, Japan Nikkei 225 Index, USA S&P 500 Index, MSCI United Kingdom Index, Kuwait Premier Market Index, BIST 100 Index.

Event study analysis is used as a method in the study. In event studies, "abnormal" returns are calculated to measure the effect of an event. Abnormal returns are found by subtracting the "normal" returns that are thought to be valid if this event does not occur from the actual returns of the stocks. Therefore, the normal returns must be calculated first. The "expected return" method is used to calculate normal returns. Data is organized in three windows. These are the forecast window, the event window, and the post-event window. In this study, forecast window (-6, -200), event window (-5, +5) and post-event or long-term window (+6, +36) days were used. January 30, 2020, when the World Health Organization (WHO) declared COVID-19 a global health emergency, was chosen as the event day.

The study indicated that the two-index series showed similar reactions to COVID-19 and experienced serious losses especially during March 2020 and they started to recover afterwards. On the other hand, although the fluctuation ranges of nine Islamic index series were wider than traditional series, the cumulative losses were lower for Islamic indices.

It is determined that Islamic stock indices experienced less losses than the traditional indices of the same country/region during the 36 days period following the event day of January 30th, 2020. The cumulative loss in value in all indices is lower in Islamic indices with the exception of the United Kingdom. The performance difference between Islamic and traditional indices is the highest in Turkey. In the 36-day period after the event, the loss of the Turkish Islamic index is 16.10%, while the loss for the Turkish traditional index was 38.49%. The least loss difference between two indices was seen in Japan, where the loss in Islamic index is 21.36% and the loss in traditional index is 22.06%. While the average loss in value for nine indices is 28.65% for Islamic indices, this value is calculated as 35.45% for the traditional indices.

This research differs from previous studies as the indices compared in the study are chosen from the same country and region. The study supports the previous research findings that Islamic stocks, which have gained importance as an alternative investment tool in financial markets for a long time, show better reaction to global shocks comparing to the traditional stocks. This type of research results could affect portfolio diversification decisions of individual and institutional investors, and could provide some guidelines for financial market makers.

Giriş

Hisse senedi piyasaları diğer finansal piyasalarda olduğu gibi önemli olaylara çok hızlı tepki vermektedir. COVID-19 küresel salgını bugüne kadar yaşanan en büyük küresel sağlık krizi olarak çok büyük ekonomik ve finansal kayıplara yol açmıştır. COVID-19 Aralık 2019'da başlamış olsa da dünyanın dikkati Ocak 2020'de yapılan açıklamalar üzerine bu konuya çevrilmiştir. Virüsün çok hızlı bir şekilde yayılması ve Çin hükümetinin 23 Ocak 2020 tarihinde virüsün ilk görüldüğü yer olan Wuhan şehrini tamamı ile karantinaya alması bütün dünyada büyük bir şok etkisi yaratmıştır. Kısa süre sonra, 30 Ocak 2020'de, Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) Wuhan'daki bu olayın Uluslararası Öneme Sahip Halk Sağlığı Acil Durumu (PHEIC) olduğunu ilan etmiştir. Bu tarihte virüs Çin dahil sadece 19 ülkede görülmüş ve tespit edilen vaka sayısı da 7711 olarak kayıt edilmiştir (Zhang vd., 2020, s.2).

DSÖ Çin ofisi Çin'in Wuhan şehrinde nedeni bilinmeyen zatürre benzeri vakaların görüldüğü hususunda 31 Aralık 2019 tarihinde bilgilendirilmiş ve 3 Ocak 2020 tarihinde bildirilen vaka sayısı 11 tanesi ağır olmak üzere toplam 44 vaka olarak kayıtlara geçmiştir. Bunun üzerine Çin hükümeti Wuhan şehrini temizlik ve dezenfeksiyon için 23 Ocak 2020 tarihinde dışarıya kapatmıştır. DSÖ COVID-19'u 30 Ocak tarihinde halk sağlığını tehdit eden bir tehlike ve 11 Mart 2020 tarihinde de pandemi ilan etmiştir.

DSÖ'nün "COVID-19 Gösterge Paneli" verilerine göre küresel toplam vaka sayıları şöyle bir seyir izlemiştir: 29 Haziran 2020 11,3 milyon, 4 Ocak 2021 89,7 milyon, 7 Haziran 2021 175,4 milyon ve 27 Aralık 2021 289,3 milyon. Aynı tarihlerdeki toplam ölüm sayıları ise sırası ile 574.300, 2.028.995, 3.804.220 ve 5.440.454 olmuştur. 2021 yıl sonu itibarı ile küresel toplam vaka sayısı 290 milyona erişmiş ve ölüm sayısı da 5,4 milyonu aşmıştır (World Health Organization, 2021).

Salgın sürecinde alınan kapanma önlemleri, yurt dışı giriş çıkış engelleri gibi sosyal ve ekonomik hayatı yavaşlatan önlemler sonucunda, salgının başlamasını takip eden kısa sürede, hisse senedi piyasalarında büyük kayıplar yaşanmıştır. COVID-19 nedeni ile Dow Jones Endüstriyel Ortalama piyasa endeksinde yaşanan düşüş Mart 2020'de yaklaşık %26 olmuştur (Mazur vd., 2021). 12 Mart 2020 tarihinde Londra borsası FTSE endeksinde %10 ve Japonya borsasında %20 düşüş yaşanmıştır (Zhang vd., 2020; Dharani vd., 2022).

Bütün dünyayı etkileyen küresel sağlık krizi COVID-19'un finansal piyasalara etkileri çok farklı boyutlarda ele alınmıştır. Bazı çalışmalarda COVID-19'un geleneksel hisse senedi piyasa getirileri üzerine etkileri ele alınırken (Ashraf, 2020; Zhang vd., 2020; Khan vd., 2020; Topçu ve Gülal, 2020; Liu, 2020; Phan ve Narayan, 2020; Al-Awadhi vd., 2020), diğer bazılarında ise getiri oynaklığı ve bunun kalıcılığı ön planda yer almaktadır (Albulescu, 2021; Baig vd., 2021; Bakas ve Triantafyllou, 2020; Zarembo vd., 2020). Geleneksel borsaların küresel sağlık krizlerine verdikleri tepkiler COVID-19 öncesi dönemde de ele alınmıştır (Chen vd., 2018; Wang vd., 2013; Chen vd., 2007; Lee ve McKibbin, 2004). Özellikle DSÖ tarafından ele alınan sağlık sorunlarının yatırımcıları negatif yönde etkilediği genel tespiti de yapılmıştır (Donadelli vd., 2017).

Geleneksel borsaların yanı sıra İslami borsaların ve İslami endekslerin krizlerden etkilenme durumu İslami finansın hızlı yükselişini takiben öne çıkan bir başka çalışma konusu olmuştur (Saleem vd., 2021; Hasan vd., 2021; Ashraf vd., 2020; Paltrinieri vd., 2019; Balcılar vd., 2015).

İslami finans küresel finans piyasaları içerisindeki yerini giderek büyütmektedir. İslami finans sunduğu yenilikçi yatırım alternatifleri sayesinde eriştiği üstel büyüme hızı ile dikkatleri üzerine çekmektedir (Paltrinieri vd., 2019; Saleem ve Ashfaq, 2020). Şeriat uyumlu İslami

Endekslerde düşük kaldıraç oranları ve düşük alacak hesapları söz konusudur ve bu nedenle de COVID-19 gibi kriz dönemlerinde daha düşük finansal riskler ve kırılabilirlik sergilemektedir (Farooq ve Alahkam, 2016). İslami finans ve İslami yatırım araçları birçok açıdan Sosyal Sorumlu Yatırım (SRI) yaklaşımında yer tutan etik bir yön taşımaktadır. İslami bir yatırım, finansal hizmet ve her türlü İslami ticaret uygulaması Kuran ve Şeriat kurallarına uygun olmak zorundadır. 2020 yılına gelindiğinde, dünyadaki tüm İslami finansal varlıkların toplam değeri 2,5 trilyon ABD dolarının üzerindedir (Puri-Mirza, 2021).

İslami finans sektörünün beş alt parçası bulunmaktadır. Bunlar: İslami Bankacılık, İslami sigortacılık (Tekafül), mikro finans şirketleri gibi diğer İslami Finans Kuruluşları (OIFI), tahvil benzeri İslami finansal sertifikalar (Sukuk) ve İslami Fonlardır. Sektörün bankacılık, sermaye piyasası ve sigortacılıktan oluşan üç temel parçası 2019 yılında çift haneli büyüme yaşarken bunların içerisinde temel konumda yer alan Küresel İslami Bankacılık %14'lük büyüme ile 1,99 trilyon ABD doları değerine ulaşmıştır ve İslami bankacılığın toplam varlıkları küresel bankacılık toplam varlıklarının yüzde 6'sını oluşturmaktadır (Mordor Intelligence, 2021).

Çalışmanın giriş bölümünde COVID-19 salgının ortaya çıkışı, konu ile ilgili araştırmalar ve salgının kısa sürede oluşturduğu kayıplar hakkında bazı kısa bilgiler paylaşılmaktadır. Literatür taraması bölümünde gerek geleneksel ve gerekse İslami hisse senedi piyasaları ve COVID-19 etkileşimleri daha detaylı olarak ele alınmaktadır. Farklı hisse senedi piyasalarının COVID-19 öncesi dönemde kriz dönemleri performanslarından da bahsedilmektedir. Veri ve yöntem kısmında bu çalışmada kullanılan temel yaklaşım olan "olay çalışması" hakkında bilgi verilmekte ve bu çalışmada kullanılacak tarihler ve İslami ve geleneksel endeksler tanıtılmaktadır. Makalenin en son kısmında olay çalışması sonucu İslami ve geleneksel endekslerde meydana gelen etkilerin ayrıntılı olarak ele alındığı bulgular ve sonuç bölümü yer almaktadır.

Literatür Taraması

COVID-19'un 11 Mart 2020'e DSÖ tarafından pandemi ilan edilmesini takip eden dönemde ülkelerin çoğu yerel ve ulusal boyutta kapanma kararları almışlardır. Daha öncesinde finansal piyasalarda kayıplarla başlayan olumsuz ekonomik gelişmeler artan vaka ve ölüm sayılarını takiben derinleşerek devam etmiştir. Ocak ayında başladığını kabul edebileceğimiz sağlık krizi, virüsün bulaşma hızı, öldürme oranı ve tüm dünyanın hazırlıksız yakalanması gibi nedenle sonucu çok derin bir ekonomik krize dönüşmüştür.

COVID-19 sonucu ortaya çıkan küresel ekonomik krizin boyutları hakkında fikir edinmek için ABD ekonomisi bir örnek olarak kullanılabilir. ABD ekonomisi 2019 yılının son çeyreğinden sonra peş peşe 2 çeyrek dönem daralmıştır. 2020 yılının ikinci çeyreğindeki daralma %9,1'lik oranla tarihi bir rekor kırmıştır. Çeyreklik dönemlerle verilerin tutulmaya başlandığı 1947 yılından itibaren 2020 yılı ikinci çeyreğine kadar Amerikan ekonomisi %3'ün üzerinde daralmamıştır (Routley, 2020). Salgının başladığı Ocak 2020'den Mart ayına gelindiğinde Amerika'nın en önemli hisse senedi endüstri endeksi olan Dow Jones' da ABD tarihinin en kötü üç kaybını yaşamıştır. Dow Jones ilk olarak 9 Mart'ta %7,79, sonra 12 Mart'ta %9,9 ve 16 Mart'ta ise %12,9 oranında kayıp yaşamıştır. Toplamda Dow Jones Endüstri Endeksinde 12 Şubat ile 23 Mart tarihleri arasında %37 oranında değer kaybı gerçekleşmiştir (Frazier, 2021).

Gelişmelerin hızı nedeni ile ABD hisse senedi borsalarında hisse alım satımına Mart 2020'nin sonlarında 10 kez ara verilmiştir. Sistemde mevcut olan devre kesiciler 1987 yılında yürürlüğe girdikten sonra en son 2008 krizinde kullanılmıştır. Dünya genelinde birçok hisse senedi piyasalarında benzer gelişmeler yaşanmıştır. Örneğin İngiliz FTSE endeksi 12 Mart

2020 tarihinde %10 düşerken, Japon borsasındaki kayıp Aralık 2019'daki en yüksek değerine göre %20'den fazla olmuştur (Zhang vd., 2020). Devre kesiciler, borsalarda panik satışı engellemek için ticareti durduran geçici önlemlerdir. Bu mekanizma S&P 500 endeksi bir gün içerisinde %7, %13 ve %20 şeklinde üç ayrı düzeyde yaşanacak kayıplara göre Amerikan borsalarında işleme bir süreliğine ara vermek için oluşturulmuştur.

Albulescu'nun (2021) çalışmasında Amerika ve dünya için yayınlanan yeni enfeksiyon ve ölüm oranlarını kullanarak bu gelişmelerin Amerikan finansal piyasalarının oynaklığına olan etkilerini araştırılmıştır. Çalışmada yeni enfeksiyon ve ölüm oranlarının oynaklık üzerinde pozitif etki yarattığı belirlenmiştir. Aynı zamanda, küresel düzeyde bildirilen rakamların gerçekleşen oynaklık üzerindeki etkisinin sadece Amerika için bildirilen rakamların etkisinden daha güçlü olduğu tespit edilmiştir. Piyasaların tek bir ülkeden gelen haberlerden ziyade küresel düzeydeki yayılma haberlerinden daha çok etkilendiği görülmüştür.

Literatürde COVID-19 virüsünün hisse senedi piyasaları üzerine etkileri çalışılırken İslami endekslerin performanslarını geleneksel endeks performansı ile karşılaştıran çalışmalar da mevcuttur. İslami finans portföy çeşitlendirmesi sağlaması açısından Müslüman yatırımcıların yanı sıra geleneksel yatırımcılar için de önemli bir alternatif haline gelmiştir. İslami yatırım araçları faizi yasaklayıp, kar zarar paylaşımı ilkesine göre çalıştıkları ve risk transfer mekanizmaları barındırmamaları nedeni ile kriz dönemlerinde geleneksel yatırım araçlarına göre daha dirençli olabilmektedir (Hassan vd., 2020).

S&P Küresel Geniş Pazar Endeksi (BMI) 25 adet gelişmiş ve 25 adet gelişmekte olan ülkeden seçilmiş 11,000 adet hisse senedini içermektedir. Bu endeks 2020 yılının ilk çeyreğinde %22,3 oranında değer kaybına uğramıştır. Buna karşın aynı endeksin İslam'a uygun iş yapan şirketlerin hisse senetlerinden oluşan S&P Küresel Geniş Pazar-Şariat (BMI-Shariah) endeksinin değer kaybı sadece %17,2 olmuştur. S&P Küresel Geniş Pazar-Şariat (BMI-Shariah) endeksi yaklaşık 11,000 hisse senedinden oluşan S&P BMI içerisinde İslami esaslara göre iş yapan toplam 48 ülke içerisinde seçilen hisse senetlerinden oluşmaktadır. İslami endekslerdeki daha iyi performans bütün bölgeler için geçerli görülmektedir. Örneğin, Dow Jones İslami Pazar (DJIM) Avrupa ve Gelişen Pazarlar Endeksleri geleneksel emsallerinden %8,0'den fazla oranda daha iyi performans sergilemişlerdir. DJIM-Avrupa Endeksi Geleneksel FTSE 100 endeksi ile karşılaştırıldığında İslami endeks değer kaybının %0,15 iken bu kaybın geleneksel endeks için %7,5 olduğu görülmüştür. Ayrıca İslami Endeksin standart hata ile ölçülen riskinin %2,5 ile %71,97 olan geleneksel endeks riskine göre çok daha düşük olduğu belirlenmiştir. Aynı çalışmada olaya sektör grupları olarak bakıldığında bilgi teknolojisi sektörünün hisse senedi getirilerinin COVID-19 salgınından pozitif olarak etkilenirken hava ve diğer ulaşım sektörleri, içecek, turizm ve eğlence sektörlerinin ise salgından olumsuz etkilenen sektörler olduğu tespit edilmiştir (Sherif, 2020).

İslami ve geleneksel endeksler arasındaki karşılaştırma genellikle eşbütünleşme analizi ile de yapılmaktadır. Paltrinieri vd.'nin (2019) çalışmasında İslami, Sosyal Sorumlu Yatırım (SRI) ve geleneksel hisse senedi endekslerinden oluşan 17 endeks arasındaki ilişki 2005-2015 dönemi için eşbütünleşme ve dinamik korelasyon yöntemi ile araştırılmıştır. Bu çalışmada endeksler arasında eşbütünleşme olduğu belirlenmiş ve endekslerin getirilerinin kriz dönemlerinde çok yakın hareket ederken, kriz sonrasında ise aralarındaki farkın arttığı gözlenmiştir. Hoque vd.'nin (2016) çalışmasında İslami ve geleneksel endekslerin eşbütünleşme ilişkisi taşıdıkları ve İslami endekslerdeki oynaklığın kriz döneminde fazla iken kriz sonrası dönemde daha az olduğu tespit edilmiştir. Ajmi vd.'nin (2014) çalışmasında ise İslami ve geleneksel hisse senedi piyasaları arasında Granger nedensellik ilişkileri olduğu belirlenmiştir.

COVID-19 öncesi dönemde yapılan İslami ve geleneksel hisse senedi endeks performans karşılaştırmaları karışık sonuçlar ortaya koymuştur. Bu çalışmaların bir kısmında İslami ve geleneksel endeks performansları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark tespit edilememiştir (Bin Mahfouz ve Hassan, 2013; Guyot, 2011; Hassan, 2005). Öte taraftan, diğer bazı çalışmalarda ise İslami endekslerin kriz döneminde daha iyi performans gösterdikleri tespit edilmiştir (Husseini ve Omran, 2005; Kaye ve Hassan, 2011; Sukmana ve Kholid, 2012; Ashraf ve Mohammad, 2014).

BinMahfouz ve Hassan'ın (2013) çalışmalarında Dow Jones'a ait ikisi İslami ve ikisi geleneksel endekslerin Temmuz 2005-Temmuz 2010 dönemindeki 61 aylık getiri verisi kullanılarak karşılaştırma yapılmıştır. Çalışma sonunda İslami endekslerin durumu geleneksel endekslerle karşılaştırıldığında Şeriat kurallarına göre yapılan taramanın getiri ve risk anlamında hiçbir negatif etki oluşturmadığı tespiti yapılmıştır. Ampirik sonuçlar, geleneksel ve geleneksel sürdürülebilirlik endeksleri ile İslami endeks performansları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark olmadığını ortaya koymuştur.

İslami kurallara uygun hisse senetlerinin sermaye piyasalarında yaşanan kayıp dönemlerinde geleneksel hisse senetlerinden daha iyi performans göstereceği şeklinde bir fikir bulunmaktadır. Bu fikir temel olarak Şeriat kurallarına göre yapılan taramalar sonucu aşırı kaldıraç kullanan şirket hisselerine İslami endekslerde yer verilmemesi gerçeğine dayandırılmaktadır. Ashraf ve Mohammad'ın (2014) çalışmasında lojistik yumuşak geçişli otoregresif (LSTAR) modelini kullanarak İslami endekslerin piyasalar aşağı yönde hareket ederken geleneksel endekslerden farklı sonuçlar verip vermediği araştırılmıştır. Çalışmanın sonuçları İslami endekslerin 2000-2012 döneminde geleneksel endekslerden daha iyi performans sergilediğini göstermiştir.

COVID-19 sonrasında yapılan çalışmaların önemli bir kısmında İslami endeks performanslarının geleneksel endekslere göre daha başarılı olduğu öne sürülmüştür. İslami endekslerin daha iyi performans göstermesinin nedenleri arasında aşırı kaldıraçlı çalışan firmalara ve geleneksel banka ve sigorta şirketlerine İslami endekslerde yer verilmemesi gösterilmiştir (Ashraf ve Mohammad, 2014). Bu durum, krizler sırasında İslami finansal hizmet ve ürünlerin dayanıklılığını vurgulamaktadır (Kayed ve Hassan, 2011). İslami finans ilkelerini takip eden yatırım araçları, borçtan kaçınma, reel ekonomi ile bağlantılar ve ekonomik şoklara karşı tampon sağlayabilecek risk paylaşımı gibi belirli özelliklere sahiptir. (Abedifar vd., 2015; Ebrahim, 2009; Ibrahim, 2016).

COVID-19 sağlık krizi ve benzer kriz dönemlerinde İslami endekslerin daha iyi performans göstermesinin açıklamalarından bir diğeri de İslami iş anlayışına göre "günah hisse senetleri" olarak da adlandırılan senetlere İslami endekslerde yer verilmemesidir. Bu kategoride değerlendirilen eğlence sektörü, geleneksel finansal hizmetler sektörü ve yüksek kaldıraçlı firma hisse senetleri COVID-19 döneminde göreceli yüksek bir değer kaybına uğramış görünmektedir. Bu tür hisse senetlerinin İslami endekslerde yer bulmaması ve İslami endeksler içerisinde hızlı büyüme gösteren teknoloji sektörlerinden hisse senetlerinin yüksek oranda yer alması İslami endekslerin pandemi esnasında daha az değer kaybetmesine yol açmıştır. Aynı şekilde bu endekslerin kriz sonrasında da daha hızlı toparlanma yaşayabileceği düşünülmektedir (Ashraf vd., 2020).

Irfan vd.'nin (2021) çalışmasında COVID-19'un Hindistan'ın Bombay Menkul Kıymetler Borsası Şeriat Endeksi (BSE-Shariah) ve Endonezya'nın Jakarta İslami Endeksi (JII) üzerindeki etkisi eşik oynaklığı ve olay çalışması modelleri ile analiz edilmiştir. Çalışma sonucunda BSE Şeriat Endeksinin COVID-19'a olumsuz tepki gösterip değer yitirdiği ancak aynı dönemde Jakarta İslami Endeksinin değer kazandığı görülmüştür. Buna bağlı olarak farklı

ekonomik koşullarda bulunan ülkelerde aynı olaya karşı piyasaların gösterebileceği tepkinin farklı olabildiği sonucuna varılmıştır.

Shahzad ve Naifar' ın (2022) çalışmasında geleneksel ve İslami endekslerin COVID-19 dönemindeki seyirlerine bakılarak eşleşme/ayırışma hipotezi test edilmiştir. İslami ve geleneksel hisse senetleri, normal ve kriz zamanlarında endüstri düzeyinde bağımlılık açısından farklı davranış sergilemekte ve dolayısı ile ayırışmaktadır. Çalışmada geleneksel hisse senedi getirileri arasındaki bağımlılık etkisinin COVID-19 sırasında İslami hisse senedi getirileri arasındaki bağdan daha güçlü olduğu tespit edilmiştir. İki farklı endeks grubu arasında COVID-19 sürecinde ayırışma yaşandığı belirlenmiştir.

Hasan vd.'nin (2021) çalışmasında COVID-19'un İslami ve geleneksel borsalardaki etkileri dalgacık yaklaşımı ile incelenmiştir. Bu çalışma sonucunda COVID-19'un hem geleneksel hem de İslami hisse senedi piyasalarında aynı düzeyde oynaklık yarattığı gösterilmiştir. Yine bu çalışmada İslami hisse senedi piyasalarının yatırımcılar için riskten korunma veya güvenli liman avantajı sağlamadığı belirlenmiştir.

Saleem vd.'nin (2021) çalışmasında COVID-19 öncesi ve sırasında İslami hisse senedi piyasasının durumu getiri ve getiri oynaklığı anlamlarında geleneksel hisse senedi piyasaları ile karşılaştırılmıştır. Olay çalışması analizinde 30 Ocak 2020 olarak alınmış olan olay günü sonrası 43 günlük süreçte kümülatif ortalama anormal getiriler negatif olarak hesaplandığı için İslami piyasaların kriz dönemlerinde bir bağımsızlıklarının olmadığı ve geleneksel piyasalarla benzer kayıplar yaşandığı tespiti yapılmıştır.

Veri ve Yöntem

Bu çalışmanın amacı COVID-19 küresel salgınının İslami ve geleneksel endeksler üzerindeki etkilerini olay çalışması yöntemi ile analiz ederek karşılaştırmaktır. Bu amaç doğrultusunda aynı bölge ve ülkeye ait dokuz farklı İslami ve geleneksel endeks analize dâhil edilmiştir. . Bu endeksler seçilirken farklı ekonomik gelişmişlik düzeylerinden ve farklı coğrafyalardan örneklerin çalışma içerisinde yer alması istenmiştir. Çalışmada kullanılan endeksler Tablo 1'de gösterilmiştir. Getiri hesaplamalarına temel oluşturan endeks kapanış fiyatları investing.com internet sitesinden elde edilmiştir.

Tablo 1: Analiz Edilen İslami ve Geleneksel Endeksler

Endeksler	İslami Endeksler	Geleneksel Endeksler
Gelişmiş Piyasalar-Japonya Hariç	Dow Jones Islamic Market Developed Markets ex-Japan Index	FTSE Developed ex-Japan Index
Gelişmekte Olan Piyasalar	Dow Jones Islamic World Developing Markets Index	MSCI Emerging Markets Index
Avrupa	Dow Jones Islamic Market Europe Index	Dow Jones Europe Index
Asya Pasifik	Dow Jones Islamic Market Asia Pacific Index	MSCI AC Asia Pacific Index
Japonya	Dow Jones Islamic Market Japan Index	Japan Nikkei 225 Index
ABD	Dow Jones Islamic Market US Index	USA S&P 500 Index
Birleşik Krallık	Dow Jones Islamic Market UK Index	MSCI United Kingdom Index
Kuveyt	Dow Jones Islamic Market Kuwait Index	Kuwait Premier Market Index
Türkiye	Dow Jones Islamic Market Turkey Index	BIST 100 Index

COVID-19 salgınının hisse senetleri endeksleri üzerindeki etkilerini incelemek için olay çalışması yöntemi tercih edilmiştir. Olay çalışması yöntemi olaya bağlı oluşan getirilerin yalnızca anormal kısmını dikkate alır ve piyasaların şoklara tepkisini belirleme ve izole etmede öne çıkan yöntemlerden birisidir.

Finans teorisi, finansal piyasaların etkin olduğunu yani hisse senedi fiyatlarının firmalar hakkında mevcut tüm bilgileri yansıttığını öne sürmektedir. Bu fikir etkin piyasa hipotezi

(EMH) olarak bilinmektedir (Fama, 1965; Fama, 1970; Kendall ve Hill, 1953). Belirli bir olayın hisse senetlerinin fiyat veya getirileri üzerinde etkisini ölçerek bunun firma ve yatırımcıların beklentilerini nasıl etkilediğini incelemek önemli bir konudur (Armitage, 1995; Corrado ve Zivney, 1992). Olay çalışması, önemli bir olayın hisse senedi gibi menkul bir kıymetin değeri üzerindeki etkisini incelemek için kullanılan bir yöntemdir.

Hisse senedi getirileri üzerinden yapılan olay çalışmalarında bir olayın oluşturduğu etkiye ölçmek üzere “anormal” getiriler hesaplanmaktadır. Anormal getiriler, hisse senetlerinin fiili getirilerinden bu olayın gerçekleşmemesi durumunda geçerli olacağı düşünülen “normal” getirilerin çıkarılmasıyla bulunmaktadır. Bu nedenle öncelikle normal getirilerin hesaplanması gerekir. Normal getirilerin hesaplanmasında “beklenen getiri” yöntemi kullanılmaktadır.

Beklenen getiri üç farklı yöntem ile hesaplanabilmektedir. Bunlar; tarihsel ortalama modeli, piyasa modeli ve Sermaye Varlıkları Fiyatlama (CAPM) modelleridir (Fama ve French, 1996; Black, 1993). Olay çalışması yönteminde gerçekleşen olay üzerinde koşullandırma olmaksızın beklenen getiri olarak tanımlanan normal getiriler, olayın gerçekleştiği tarihi içermemesi gereken bir tahmin penceresi kullanılarak hesaplanmaktadır. Bunun yapılmasındaki amaç olayın piyasalara olası etkisinin anormal getiri yaratıp yaratmadığını ölçmektir. Bu çalışmada beklenen getiri hesaplanmasında “tarihsel ortalama” modeli kullanılacaktır. Piyasa modelinde ele alınan endekslerin piyasaya göre anormal getirilerinin hesaplanması için piyasayı temsil edebilen ortak bir endeks seçilmesi gerekmektedir. Bu çalışmada dokuz farklı bölge ve ülkeyi temsil eden İslami ve geleneksel endeksler seçilmiştir. Bu endekslerin anormal getirisini ölçmek için tüm endeksleri kapsayacak ortak bir pazar bulmak imkânsızdır. Uygun olmayan ortak bir pazar seçilmesi durumunda ise olay çalışması yöntemi yanıltıcı sonuçlar doğurmaktadır. Ayrıca, bu çalışmada piyasa modelinin kullanılması durumunda endekslere özgü kur etkileri ve ülkelere/bölgelere özgü ekonomik etkiler göz ardı edilmiş olabilecektir (Pacocco ve Venegoni, 2019).

Tarihsel ortalama yönteminde anormal getiriler (AR) aşağıdaki şekilde hesaplanmaktadır:

$$AR_{i,t} = R_{i,t} - \bar{R}_i$$

$$AR_{i,t} = \text{Anormal getiriyi,}$$

$$\bar{R}_i = \text{Endeksin tahmin penceresi dönemindeki ortalama getirisini,}$$

$$R_{i,t} = \ln \frac{I_{i,t}}{I_{i,(t-1)}}$$

$$R_{i,t} = \text{Endeksin t zamanındaki getirisini,}$$

$$I_{i,t} = \text{Endeksin t zamanındaki kapanış fiyatını göstermektedir.}$$

Kümülatif anormal getiriler (CAR) aşağıdaki şekilde hesaplanmaktadır:

$$CAR_{i,t} = \sum_0^t AR_{i,t}$$

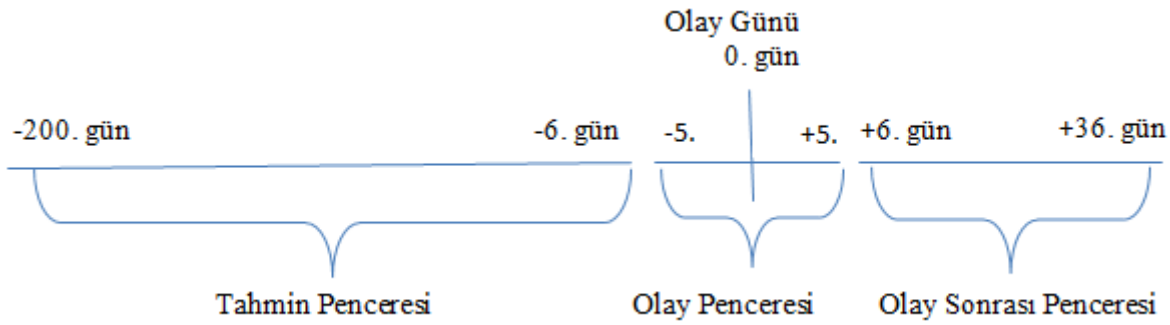
Kümülatif ortalama anormal getiriler (CAAR) ise aşağıdaki şekilde hesaplanmaktadır:

$$CAAR_{i,t} = \frac{1}{N} \sum_0^t CAR_{i,t}$$

Bu çalışmada olay tarihinde ve sonrasında AR ve CAR hesaplanmasının istatistiksel olarak anlamlılığı test etmek için parametrik bir test olmayan Wilcoxon testi kullanılmıştır.

Yöntem için veriler üç pencerede gruplandırılmıştır. Bunlar, tahmin penceresi, olay penceresi ve olay sonrası penceresidir. Bu çalışmada tahmin penceresi (-6, -200), olay penceresi

(-5, +5) ve olay sonrası veya uzun vadeli pencere (+6, +36) günleri belirlenmiştir. Olay günü penceresi olarak Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ)'nün COVID-19'u küresel bir sağlık acil durumu ilan ettiği 30 Ocak 2020 tarihi seçilmiştir. Çalışmada piyasanın beklenen getirisini tespit edebilmek için tahmin penceresi olarak olay günü öncesi 200 gün tercih edilmiştir. Olay çalışması yönteminde tahmin penceresi olarak 100 ila 250 gün öncesi alınmaktadır. Burada önemli olan olay gününün tahmin penceresi içerisinde yer almaması gerektiğidir (MacKinlay, 1997; Cox ve Peterson, 1994; Carow ve Kane, 2002). Olay penceresi ve olay sonrası penceresinde seçilen gün aralıkları çalışmanın amacına göre değişmektedir. Bu çalışmada olay penceresi olarak seçilen (-5, +5) günler olay gününün finansal piyasalara kısa dönemli yansımaları ortaya koymaktır. Bu pencerede olay günü meydana gelmeden önceki beşinci günden başlayarak olay meydana geldikten sonraki beş günlük süreçteki etki incelenmektedir. Çalışmada olay sonrası pencere olarak seçilen (+6, +36) günler olay gününden sonraki 30 günlük uzun dönemde olayın etkisini analiz etmektir. Uzun dönem incelemesi, olayın etkisinin kısa dönemli mi yoksa uzun dönemli mi olduğunu ortaya koymak için yapılmaktadır. İstatistiksel olarak anlamlı etkiler ele alınan olayın etkilerinin uzun dönemde de devam ettiğinin göstergesidir.

Şekil 1: Olay Çalışması Penceresi

Bulgular

Tablo 2, dokuz farklı İslami ve geleneksel endeksin olay günü öncesi 200 ve olay günü sonrası 36 günlük getiri ortalamasını ve standart sapmaları göstermektedir.

İslami endeksler içerisinde olay günü öncesi 200 günlük ortalama getiriler incelendiğinde Kuveyt dışında hiçbir endeksin ortalama getirisi negatif değildir. Yine bu endeksler içerisinde olay günü öncesi ortalama en fazla getiriyi Türkiye endeksi %0.079 ile sağlamaktadır. Türkiye endeksi diğer endekslere göre daha fazla getiri sağlaması yanında en fazla oynaklığa da (standart sapması 0.01128) sahiptir. Türkiye endeksinin ardından Gelişmekte Olan Piyasalar endeksi ve ABD endeksi ortalama %0.069 getiri sağlamaktadır. Bu endeksleri sırasıyla Japonya (%0.065), Gelişmiş Piyasalar-Japonya hariç endeksi (%0.061), Avrupa endeksi (%0.060) ve Birleşik Krallık endeksi (%0.045) ile Asya Pasifik endeksi (%0.045) takip etmektedir.

Olay günü öncesi geleneksel endeksler incelendiğinde sadece Birleşik Krallık endeksinin ortalama getirisi negatiftir. Bu endeksler içerisinde de en fazla getiriyi de yine Türkiye endeksi (%0.11) sağlamaktadır. Bu endeksi sırasıyla Kuveyt (%0.072), ABD (%0.059), Japonya (%0.049), Gelişmiş Piyasalar-Japonya hariç (%0.045), Avrupa (%0.025), Asya Pasifik (%0.019) ve Gelişmekte Olan Piyasalar (%0.006) endeksler izlemektedir.

İslami endeksler ve geleneksel endeksler olay günü öncesi ortalama getiriler açısından karşılaştırıldığında Türkiye endeksi hariç İslami endekslerin tamamının ortalama getirisi

geleneksel endekslere göre daha fazladır.

Olay günü sonrası İslami endeksler incelendiğinde tüm endekslerin ortalama getirisi negatiftir. Birleşik Krallık endeksi tüm endeksler içerisinde en fazla ortalama negatif getiriye (%-1.11) sahip endekstir. Onu sırasıyla ABD (%-0.99), Gelişmiş Piyasalar-Japonya Hariç (%-0.823), Avrupa (%-0.822), Asya Pasifik (%-0.77), Kuveyt (%-0.61), Türkiye (%-0.41), Gelişmekte Olan Piyasalar (%-0.39) ve Japonya endeksleri (%-0.05) takip etmektedir.

Olay günü sonrası geleneksel endeksler incelendiğinde yine tüm endekslerin ortalama getirisi negatiftir. Avrupa endeksi %-1.08 ortalama negatif getiri ile tüm endeksler içerisinde en fazla kaybı yaşayan endekstir. Onu sırasıyla ABD (%-1.07), Gelişmiş Piyasalar-Japonya Hariç (%-1.02), Birleşik Krallık (%-0.98), Türkiye (%-0.93), Kuveyt (%-0.89), Gelişmekte Olan Piyasalar (%-0.80), Asya Pasifik (%-0.77) ve Japonya (%-0.45) endeksi takip etmektedir.

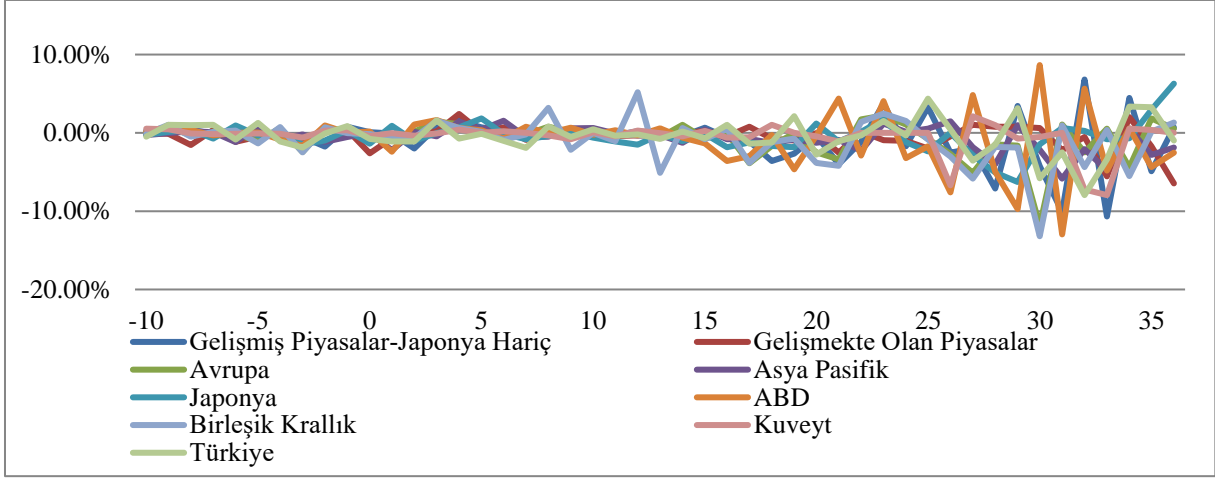
Birleşik Krallık endeksi hariç tüm endekslerde geleneksel endekslerde ortalama negatif getiri daha fazladır. Diğer bir deyişle, geleneksel endekslerde ortalama getiri kaybı İslami endekslere göre daha yüksektir. Bir diğer önemli husus da olay günü sonrası getiri serilerinin standart sapması aracılığı ile ölçülen oynaklık dereceleri olay günü öncesine göre gerek İslami ve gerekse de geleneksel endekslerde daha fazladır.

Tablo 2: Endekslerin Ortalama Getirileri ve Standart Sapmaları: Olay Günü Öncesi ve Sonrası

Bölge/Ülke	İslami Endeksler			Geleneksel Endeksler		
	İşlem günü sayısı	Ortalama Getiri	Standart Sapma	İşlem günü sayısı	Ortalama Getiri	Standart Sapma
Olay Günü Öncesi Ortalama Getiri ve Standart Sapma						
Gelişmiş Piyasalar-Japonya Hariç	200	0.00061	0.00736	200	0.00045	0.00672
Gelişmekte Olan Piyasalar	200	0.00069	0.00654	200	0.000060	0.00739
Avrupa	200	0.00060	0.00737	200	0.000245	0.00731
Asya Pasifik	200	0.00045	0.00660	200	0.000195	0.00621
Japonya	200	0.00065	0.00782	200	0.000488	0.00821
ABD	200	0.00069	0.00830	200	0.000593	0.00762
Birleşik Krallık	200	0.00045	0.00843	200	-0.000006	0.00737
Kuveyt	200	-0.00010	0.00597	200	0.000717	0.00839
Türkiye	200	0.00079	0.01128	200	0.001052	0.01261
Olay Günü Sonrası Ortalama Getiri ve Standart Sapma						
Gelişmiş Piyasalar-Japonya Hariç	36	-0.00823	0.03512	36	-0.01021	0.03594
Gelişmekte Olan Piyasalar	36	-0.00394	0.139674	36	-0.00804	0.02617
Avrupa	36	-0.00822	0.02544	36	-0.01076	0.03827
Asya Pasifik	36	-0.00765	0.01712	36	-0.00765	0.01804
Japonya	36	-0.00045	0.02048	36	-0.00449	0.02700
ABD	36	-0.0099	0.04080	36	-0.01066	0.04134
Birleşik Krallık	36	-0.01108	0.03173	36	-0.00979	0.02781
Kuveyt	36	-0.00613	0.02098	36	-0.00892	0.03912
Türkiye	36	-0.00428	0.02386	36	-0.00929	0.02509

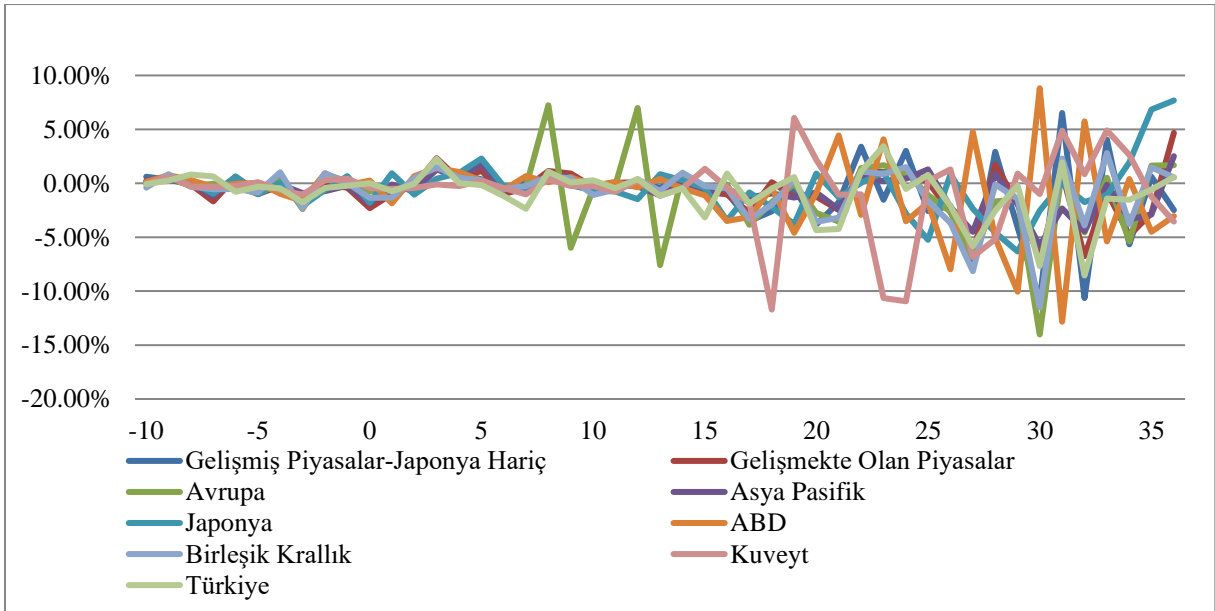
Şekil 2, İslami endekslerin olay günü öncesi 10 günlük ve olay günü sonrası 36 günlük anormal getirisini göstermektedir. Buna göre, yatay ekseninde 0 olarak gösterilen olay günü öncesinde ve olay günü sonrası 10 günde anormal günlük getiriler sıfır etrafında düşük bir oynaklık çizmektedir. Ancak, olay gününden 10 gün sonra günlük anormal getirilerin - %5 ile + %5 bandı arasına sığırdığı görülmektedir. İslami endeks getiri serilerinin oynaklığı olay

gününden 30 gün ileriye gidilerek Mart ayı başına gelindiğinde %10'luk bant içerisine taşınmış ve bunların büyük çoğunluğu, tahmin edilebileceği gibi, bandın negatif kısmında yer almıştır. Bu oynaklık İslami endekslerde olay gününden 25-30 gün sonra daha da artmakta ve +%10 ile -%15 arasında değişmektedir.

Şekil 2: İslami Endekslerde Anormal Getiri (AR)

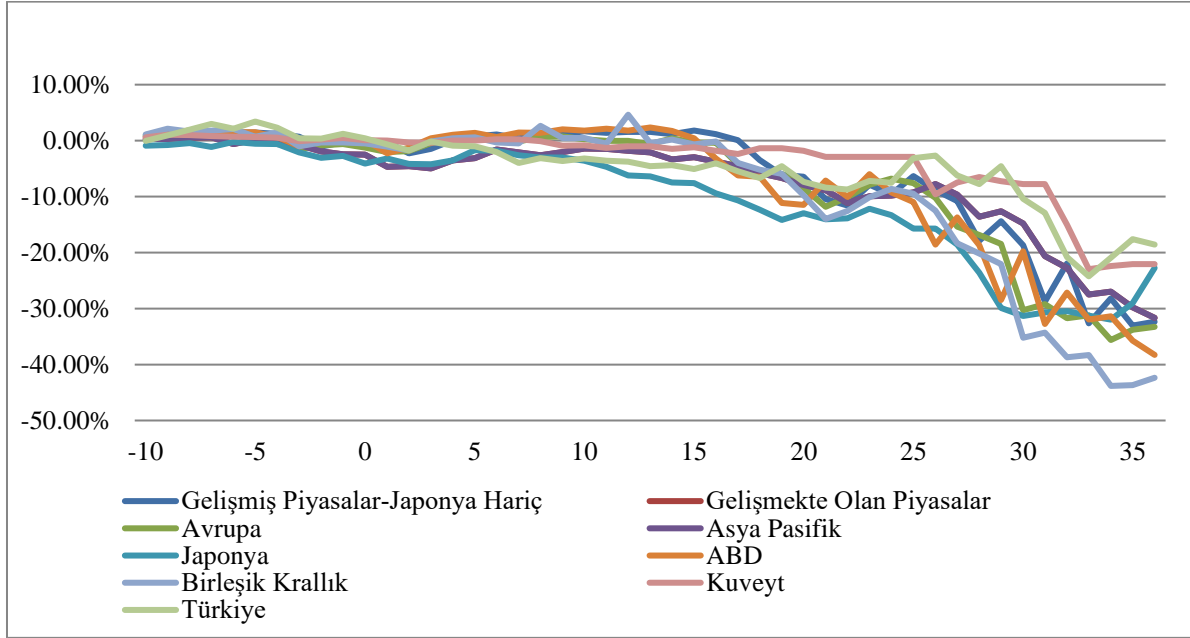
Şekil 3, geleneksel endekslerin olay günü öncesi 10 günlük ve olay günü sonrası 36 günlük anormal getirisini göstermektedir. Buna göre, geleneksel endeksler içerisindeki Avrupa endeksi olay gününden 5 gün sonra anormal getirisi - %5 ile + %5 bandının üzerinde hareket etmeye başlamıştır. Olay gününün 15 gün sonrası geleneksel endekslerde de dalgalanma artmaya başlamış ve anormal getiriler - %15 ile + %10 arasına sızmıştır. İslami endekslerle benzer şekilde olay gününden 25-30 gün sonrasında oynaklığın -%10 bandına indiğini görülmektedir.

Şekil 3: Geleneksel Endekslerde Anormal Getiri (AR)

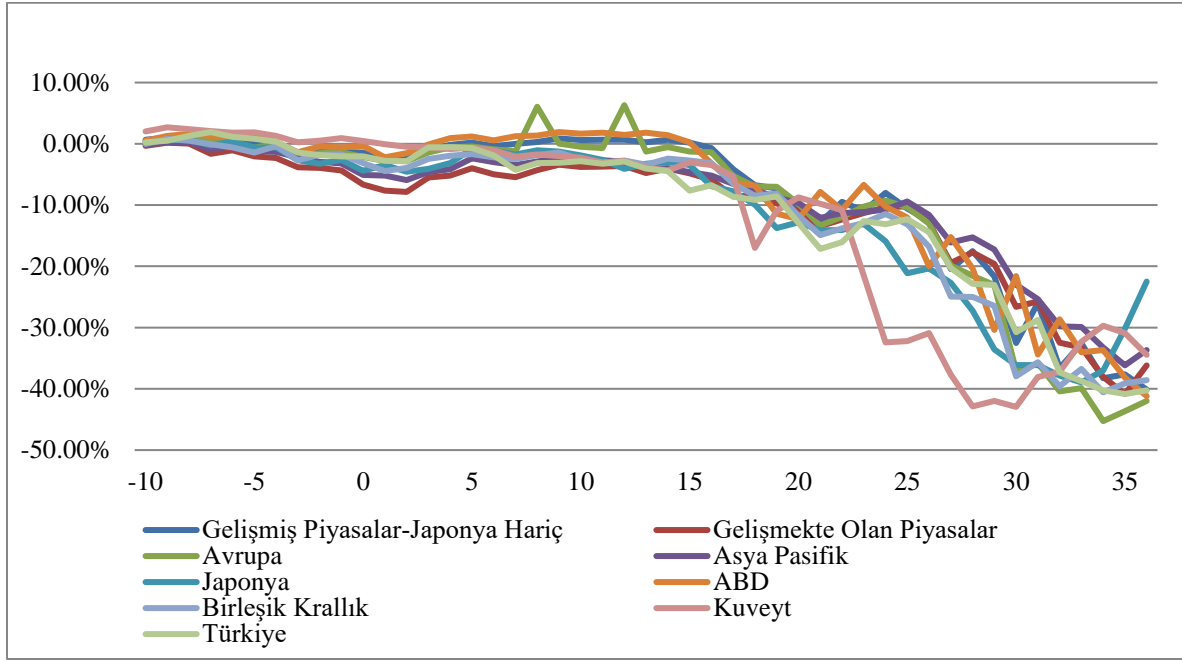
Şekil 4, İslami endekslerin olay günü öncesi 10 günlük ve olay günü sonrası 36 günlük kümülatif anormal getirisini göstermektedir. Buna göre İslami endekslerin kümülatif anormal getirileri olay gününden 10 gün sonra negatif düzlemde azalmaya başlamıştır. Azalış trendi, olay günü sonrası 20-25 gün aralığında, Kuveyt hariç, %10 kümülatif kayıp çizgisinde durağanlaşmış gözükmemektedir. Endeksler 25. günden sonra daha hızlı bir kümülatif kayıp

trendine girmiş ve bu hızlı kayıp dönemi de yaklaşık olarak 35. günde tekrar sabitleşmiştir. Olay günü sonrası 30-35 gün aralığındaki birikimli değer kaybı geniş bir aralık olan %5-40 bandında seyretmiş ve yaklaşık %30'luk bir ortalama kayıp yaşanmıştır. Olay gününden 36 gün sonra İslami endekslerden Birleşik Krallık endeksinin negatif kümülatif anormal getirisi %40'ın üzerinde iken Türkiye endeksi ise %20'nin altında kalmıştır. 36. gündeki yaklaşık ortalama kayıp yine %30 olarak gözükmektedir.

Şekil 4: İslami Endekslerde Kümülatif Anormal Getiri (CAR)

Şekil 5, geleneksel endekslerin olay günü öncesi 10 günlük ve olay günü sonrası 36 günlük kümülatif anormal getirisini göstermektedir. Buna göre İslami endekslerin kümülatif anormal getiri kayıpları olay gününden 10 gün sonra önemli ölçüde artmaya başlamıştır. Bu husus İslami endekslere paralellik göstermektedir. Geleneksel endekslerdeki kümülatif kayıp, Kuveyt hariç, olay günü sonrası 20-25 gün aralığında yaklaşık-%10-15 civarında durağanlaşmıştır. Olay günü sonrası yaklaşık 25-30 gün sonrası zaman aralığında geleneksel endekslerdeki kümülatif değer kaybı yeniden hızlanmıştır. Olay günü sonrası 30-35 gün aralığı için kümülatif değer kaybı %20-40 arasındadır. İki endeks serileri arasında birçok benzerlik olsa da 9 endeksten oluşan İslami endeks serilerin dalgalanma aralıkları geleneksel serilere göre daha geniş ancak kümülatif değer kaybı ise daha düşük olmuştur. Yani, İslami endekslerin kendi aralarındaki kümülatif getiri farkları geleneksel endekslerden daha fazla olmuştur. Olay gününden 36 gün sonra geleneksel endekslerden Japonya endeksi dışında tüm endekslerin kümülatif anormal getirileri negatif ve %30'un üzerindedir. Şekil 4 ve Şekil 5 kıyaslandığında geleneksel endekslerdeki kümülatif anormal kaybın İslami endekslere göre daha fazla olduğu görülmektedir.

Şekil 5: Geleneksel Endekslerde Kümülatif Anormal Getiri (CAR)

Tablo 3, İslami ve geleneksel endekslerin olay günü öncesi beş gün ve olay günü sonrası beş günlük kısa dönem penceresinden (-5, +5) kümülatif ortalama anormal getirilerini göstermektedir. Buna göre gerek İslami endekslerde ve gerekse geleneksel endekslerde ABD endeksi dışında tüm endekslerin kısa dönem kümülatif ortalama anormal getirileri negatiftir. İslami Japonya, Birleşik Krallık ve Türkiye endeksleri geleneksel Japonya, Birleşik Krallık ve Türkiye endekslerine göre daha fazla getiri kaybı yaşamıştır. Diğer endekslerde ise durum tam tersidir. Diğer bir deyişle, İslami endekslerden Gelişmiş Piyasalar – Japonya hariç, Gelişmekte Olan Piyasalar, Avrupa, Asya Pacific ve Kuveyt endeksleri geleneksel endekslerine göre getiri kaybı daha azdır. Ancak, tüm bu kısa dönem getirileri istatistiksel olarak anlamlı değildir.

Tablo 3: İslami ve Geleneksel Endekslerde Kısa Dönem (-5, +5) Kümülatif Anormal Getiri (CAR)

Endeksler	İslami Endeksler	Geleneksel Endeksler
Gelişmiş Piyasalar- Japonya Hariç	-0.23 %	-0.30 %
Gelişmekte Olan Piyasalar	-2.43 %	-3.01 %
Avrupa	-0.71 %	-0.87 %
Asya Pasifik	-1.82 %	-2.00 %
Japonya	-1.55 %	-1.39 %
ABD	0.05 %	0.08 %
Birleşik Krallık	-1.52 %	-1.15 %
Kuveyt	-0.32 %	-2.32 %
Türkiye	-2.66 %	-1.46 %

Tablo 4, İslami ve geleneksel endekslerin olay günü sonrası altıncı günden başlayarak 30 günlük uzun dönem penceresinden (+6, +36) kümülatif ortalama anormal getirilerini göstermektedir. Buna göre, uzun dönem penceresinde İslami ile geleneksel tüm endekslerin getirisi negatiftir ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Sadece Birleşik Krallık İslami endeksinin geleneksel Birleşik Krallık endeksine göre getiri kaybı fazladır. Diğer İslami endekslerin kümülatif ortalama getiri kaybı geleneksel endekslere göre daha azdır. İslami endeksler içerisinde kümülatif ortalama anormal getiri kaybı en az olan endeks Türkiye (%-16.10) endeksidir. En fazla getiri kaybı ise Birleşik Krallık (%-43.00) endeksidir. Birleşik Krallık endeksini ABD (%-39.16), Gelişmiş Piyasalar-Japonya hariç (%-36.31), Avrupa (%-34.04), Asya Pasifik (%-27.97), Japonya (%-21.36), Kuveyt (%-20.95) ve Gelişmekte Olan Piyasalar

(%-18.96) endeksleri izlemektedir. Geleneksel endeksler içerisinde uzun dönem kümülatif ortalama anormal en fazla getiri kaybı ise ABD (%-42.04) endeksidir. ABD endeksini sırasıyla Avrupa (%-41.79), Gelişmiş Piyasalar-Japonya hariç (%-40.18), Türkiye (%-38.49), Birleşik Krallık (%-36.97), Kuveyt (%-33.55), Gelişmekte Olan Piyasalar (%-32.33), Asya Pasifik (%-31.65) ve Japonya (%-22.06) endeksi takip etmektedir.

COVID-19 sonrası dönemi inceleyen 36 günlük süre için İslami hisse senedi endekslerinin geleneksel endekslerle benzer tepki verdikleri tespit edilmiş ve bu tespit Saleem vd., (2021) ve Sherif, (2020) çalışmaları ile uyum içerisinde. Her iki grup da DSÖ'nün yaptığı COVID 19 açıklamalarını takiben önce yavaş ve daha sonra daha hızlı şekilde değer kaybı yaşamıştır. Öte taraftan İslami hisse senedi endekslerinin pandeminin ilk döneminde yaşadıkları kaybın geleneksel endekslerden daha az olduğu belirlenmiştir. Bu sonuç daha önce yapılan çalışmalardan Nomran ve Haron (2021), Al-Khazali vd. (2014), Ashraf ve Mohammad, (2014), Kayed ve Hassan, (2011), Sukmana ve Kholid, (2012), Al-Zoubi ve Maghyreh (2007) ve Hussein ve Omran, (2005) çalışmalarında olduğu gibi İslami endekslerin kriz dönemlerinde geleneksel endekslerden daha iyi performans göstereceği savına destek sunmaktadır.

Tablo 4: İslami ve Geleneksel Endekslerde Uzun Dönem (+6, +36) Kümülatif Anormal Getiri (CAR)

Endeksler	İslami Endeksler	Geleneksel Endeksler
Gelişmiş Piyasalar- Japonya Hariç	-36.31 % ***	-40.18 % ***
Gelişmekte Olan Piyasalar	-18.96 % ***	-32.33 % ***
Avrupa	-34.04 % ***	-41.79 % ***
Asya Pasifik	-27.97 % ***	-31.65 % ***
Japonya	-21.36 % ***	-22.06 % ***
ABD	-39.16 % ***	-42.04 % ***
Birleşik Krallık	-43.00 % ***	-36.97 % ***
Kuveyt	-20.95 % ***	-33.55 % ***
Türkiye	-16.10 % **	-38.49 % ***

, * sırasıyla %5 ve %10 anlamlılık düzeyini göstermektedir.

Sonuç

Bu çalışma COVID-19'un İslami ve geleneksel hisse senedi piyasaları üzerinde oluşturduğu etkiler aynı bölge ve ülkeye ait dokuz İslami ve dokuz geleneksel endeks aracılığı ile incelemiştir. Dow Jones'un Japonya hariç Gelişmiş Piyasalar, Gelişmekte Olan Piyasalar, Asya Pasifik, Avrupa, ABD, Birleşik Krallık, Japonya, Türkiye ve Kuveyt İslami ve geleneksel hisse senedi endeksleri çalışmada kullanılmıştır. Bu endeksler seçilirken farklı ekonomik gelişmişlik düzeylerinden ve farklı coğrafyalardan örneklerin çalışma içerisinde yer alması istenmiştir. COVID-19 pandemisinin İslami ve geleneksel endekslerin getirilerine olan etkileri kısa ve uzun vadeli olay penceresi aralıkları kullanan olay çalışması yöntemi ile analiz edilmiş ve karşılaştırılmıştır.

İslami hisse senedi endekslerinin aynı ülke/bölge geleneksel endekslerine göre daha az değer kaybı yaşadıkları tespit edilmiştir. Birleşik Krallık hariç bütün ülke ve bölge endekslerinde kümülatif ortalama anormal değer kaybı İslami endekslerde daha düşük gerçekleşmiştir. Dolayısıyla ekonomik gelişmişlik düzeyi ve coğrafi konumun endeks performansları üzerinde çok ayrı bir etkisi olmadığı görülmüştür. İslami ve geleneksel endeks getiri farkı en büyük oranda Türkiye endekslerinde görülmüştür. Olay sonrası 36 günlük süreçte Türkiye İslami endeksindeki değer kaybı %16,10 iken Türkiye geleneksel endeksi için değer kaybı %38,49 olmuştur. En az değer kaybı farkı, İslami endeks için %21,36 ve geleneksel endeks için %22,06 olan Japonya'da gerçekleşmiştir. Dokuz endeks için ortalama değer kaybı İslami endeksler için %28,65 iken bu değer geleneksel endeksler için %35,45 olarak hesaplanmıştır.

Bu araştırma İslami ve geleneksel endeksleri aynı ülke/bölgeden seçerek iki grup arasındaki farklara baktığı için daha önceki benzer çalışmalardan ayrılmaktadır. Çalışma uzun zamandır finansal piyasalarda alternatif yatırım aracı olarak önem kazanan İslami hisse senetlerinin şoklara karşı gösterdiği tepkinin geleneksel hisse senetlerine göre daha olumlu olduğuna yönelik bulguları desteklemektedir. Ancak burada belirtilmesi gereken önemli bir husus İslami endekslerin krizlerden hiç etkilenmemesi gibi bir durum söz konusu olmamasıdır. Bu yöndeki bulguların artması bir taraftan bireysel ve kurumsal yatırımcıların portföy çeşitlendirmesini etkilerken diğer yandan finansal piyasa yapımcıları için de yön gösterici olabilecektir.

İslami endeks kümülatif değer kaybı olay günü sonrası 20-25 gün aralığında, Kuveyt hariç, %10 civarında durağanlaşmışken bu değer geleneksel endeksler için %10-15 aralığındadır. Ek olarak olay günü sonrası 30-35 gün aralığındaki kümülatif değer kaybı İslami endekslerde ortalama %30 olmuş ve bu değer oldukça geniş bir aralık olan %5-40 kayıp bandında yer almıştır. Öte taraftan, kümülatif getiri kaybı geleneksel endeksler için ortalama %35 civarında gerçekleşmiş ve bu değer 9 endeks için %20-40 kayıp bandında seyretmiştir. Dokuz İslami endeksin kendi içerisindeki geniş dalgalanma bandı İslami endekslerin ortalama olarak daha az kayıp yaşadığını ancak aynı zamanda İslami endekslerde bölgeler/ülkeler arasındaki getiri dalgalanmasının daha yüksek olduğunu göstermektedir. Bu farklılığın nedenleri farklı bir çalışma konusu olarak ele alınıp incelenebilir. Böyle bir çalışma aynı ülkede yer alan iki farklı yatırımcı grubun tercihlerinin neden ülkeler arasında farklılık gösterdiğini açıklamak için kullanılabilir. Aynı ülke ve bölgede yer alan İslami ve geleneksel endeksler arasında getiri oynaklık farkları yine başka bir çalışmanın konusu olabilir.

Kaynakça

- Abedifar, P., Ebrahim, S. M., Molyneux, P., & Tarazi, A. (2015). Islamic banking and finance: Recent empirical literature and directions for future research. *Journal of Economic Surveys*, 29(4), 637-670.
- Ajmi, A. N., Hammoudeh, S., Nguyen, D. K., & Sarafrazi, S. (2014). How strong are the causal relationships between Islamic stock markets and conventional financial systems?. Evidence from linear and nonlinear tests. *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money*, 28, 213-227.
- Al-Awadhi, A. M., Alsaifi, K., Al-Awadhi, A., & Alhammedi, S. (2020). Death and contagious infectious diseases: Impact of the COVID-19 virus on stock market returns. *Journal of behavioral and experimental finance*, 27, 100326.
- Albulescu, C. T. (2021). COVID-19 and the United States financial markets' volatility. *Finance Research Letters*, 38, 101699.
- Al-Khazali, O., Lean, H. H., & Samet, A. (2014). Do Islamic stock indexes outperform conventional stock indexes? A stochastic dominance approach. *Pacific-Basin Finance Journal*, 28, 29-46.
- Al-Zoubi, H.A. and Maghyreh, A.I. (2007). The relative risk performance of Islamic finance: a new guide to less risky investments. *International Journal of Theoretical and Applied Finance*, 10 (2), 235-249.
- Armitage, S. (1995). Event study methods and evidence on their performance. *Journal of economic surveys*, 9(1), 25-52.
- Ashraf, B. N. (2020). Stock markets' reaction to COVID-19: Cases or fatalities?. *Research in International Business and Finance*, 54, 101249.
- Ashraf, D., & Mohammad, N. (2014). Matching perception with the reality—Performance of Islamic equity investments. *Pacific-Basin Finance Journal*, 28, 175-189.
- Ashraf, D., Rizwan, M. S., & Ahmad, G. (2020). Islamic equity investments and the COVID-

- 19 pandemic. Available at SSRN 3611898. Erişim tarihi: 04.12.2021 SSRN. <https://ssrn.com/abstract=3611898>.
- Baig, A. S., Butt, H. A., Haroon, O., & Rizvi, S. A. R. (2021). Deaths, panic, lockdowns and US equity markets: The case of COVID-19 pandemic. *Finance research letters*, 38, 101701. 1-9.
- Bakas, D., & Triantafyllou, A. (2020). Commodity price volatility and the economic uncertainty of pandemics. *Economics Letters*, 193, 109283. 1-5.
- Balcılar, M., Demirer, R., & Hammoudeh, S. (2015). Global risk exposures and industry diversification with Shariah-compliant equity sectors. *Pacific-Basin Finance Journal*, 35, 499-520.
- BinMahfouz, S., & Hassan, M. K. (2013). Sustainable and socially responsible investing: Does Islamic investing make a difference?. *Humanomics*. 29(3), 164-186.
- Black, F. (1993). Estimating expected return. *Financial Analysts Journal*, 49(5), 36-38.
- Carow, K. A., & Kane, E. J. (2002). Event-study evidence of the value of relaxing long-standing regulatory restraints on banks, 1970–2000. *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 42(3), 439-463.
- Chen, M. H., Jang, S. S., & Kim, W. G. (2007). The impact of the SARS outbreak on Taiwanese hotel stock performance: an event-study approach. *International Journal of Hospitality Management*, 26(1), 200-212.
- Chen, M. P., Lee, C. C., Lin, Y. H., & Chen, W. Y. (2018). Did the SARS epidemic weaken the integration of Asian stock markets? Evidence from smooth time-varying cointegration analysis. *Economic research-Ekonomska istraživanja*, 31(1), 908-926.
- Corrado, C. J., & Zivney, T. L. (1992). The specification and power of the sign test in event study hypothesis tests using daily stock returns. *Journal of Financial and Quantitative analysis*, 27(3), 465-478.
- Cox, D. R., & Peterson, D. R. (1994). Stock returns following large one-day declines: Evidence on short-term reversals and longer-term performance. *The Journal of Finance*, 49(1), 255-267.
- Dharani, M., Hassan, M. K., Rabbani, M. R., & Huq, T. (2022). Does the COVID-19 pandemic affect faith-based investments? Evidence from global sectoral indices. *Research in International Business and Finance*, 59, 101537.
- Donadelli, M., Kizys, R., & Riedel, M. (2017). Dangerous infectious diseases: Bad news for Main Street, good news for Wall Street?. *Journal of Financial Markets*, 35, 84-103.
- Ebrahim, M. S. (2009). Can an Islamic model of housing finance cooperative elevate the economic status of the underprivileged?. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 72(3), 864-883.
- Fama, E. F., & French, K. R. (1996). The CAPM is wanted, dead or alive. *The Journal of Finance*, 51(5), 1947-1958.
- Fama, E., (1965). The behaviour of stock market prices. *Journal of Business*, 38, 34–104.
- Fama, E., (1970). Efficient capital markets: a review of theory and empirical work. *Journal of Finance*, 25, 383 – 417.
- Farooq, O., & Alahkam, A. (2016). Performance of Shariah-compliant firms and non-Shariah-compliant firms in the MENA region: which is better?. *Journal of Islamic Accounting and Business Research*. 7, 268-281.
- Frazier, L. (2021). The Coronavirus Crash of 2020, and the Investing Lesson It Taught Us. *Forbes Magazine*, June, 28.
- Guyot, A. (2011). Efficiency and dynamics of Islamic investment: evidence of geopolitical effects on Dow Jones Islamic market indexes. *Emerging Markets Finance and Trade*, 47(6), 24-45.
-

-
- Hasan, M. B., Mahi, M., Hassan, M. K., & Bhuiyan, A. B. (2021). Impact of COVID-19 pandemic on stock markets: Conventional vs. Islamic indices using wavelet-based multi-timescales analysis. *The North American Journal of Economics and Finance*, 58, 101504. 1-11.
- Hassan, A. (2005). Impact of ethical screening on investment performance: the case of the Dow Jones Islamic Index. *Islamic Economic Studies*, 12, 67-97.
- Hassan, K., Hoque, A., Gasbarro, D., & Wong, W. K. (2020). Are Islamic stocks immune from financial crises? Evidence from contagion tests. *International Review of Economics & Finance*, 1-30.
- Hoque, H., Kabir, S. H., Abdelbari, E. K., & Manahov, V. (2016). Islamic and conventional equity market movements during and after the financial crisis: Evidence from the newly launched MSCI indices. *Financial Markets, Institutions & Instruments*, 25(4), 217-252.
- Hussein, K., & Omran, M. (2005). Ethical investment revisited: evidence from Dow Jones Islamic indexes. *The journal of Investing*, 14(3), 105-126.
- Ibrahim, M. H. (2016). Business cycle and bank lending procyclicality in a dual banking system. *Economic Modelling*, 55, 127-134.
- Irfan, M., Kassim, S., & Dhimmarr, S. (2021). Impact of COVID-19 on Islamic stock markets: an investigation using threshold volatility and event study models. *International Journal of Islamic Economics and Finance (IJIEF)*, 4(1), 121-148.
- Jawadi, F., Jawadi, N. & Louhichi, W. (2014). Conventional and Islamic stock price performance: an empirical investigation. *International Economics*, 137(1), 73-87.
- Kayed, R. N., & Hassan, M. K. (2011). The global financial crisis and Islamic finance. *Thunderbird International Business Review*, 53(5), 551-564.
- Kendall, M. G., & Hill, A. B. (1953). The analysis of economic time-series-part i: Prices. *Journal of the Royal Statistical Society. Series A (General)*, 116(1), 11-34.
- Khan, K., Zhao, H., Zhang, H., Yang, H., Shah, M. H., & Jahanger, A. (2020). The impact of COVID-19 pandemic on stock markets: An empirical analysis of world major stock indices. *The Journal of Asian Finance, Economics, and Business*, 7(7), 463-474.
- Lee, J. W., & McKibbin, W. J. (2004). Globalization and disease: The case of SARS. *Asian Economic Papers*, 3(1), 113-131.
- Liu, Y. (2020). The importance of trust distance on stock market correlation: Evidence from emerging economics. *Borsa Istanbul Review*, 20(1), 37-47.
- MacKinlay, A. C. (1997). Event studies in economics and finance. *Journal of economic literature*, 35(1), 13-39.
- Mazur, M., Dang, M., & Vega, M. (2021). COVID-19 and the march 2020 stock market crash. Evidence from S&P1500. *Finance Research Letters*, 38, 101690. 1-8.
- Mordor Intelligence. (2021). Islamic finance market – growth, trends COVID-19 impact, and forecasts (2022-2027), Erişim adresi: 15.01.2022 <https://www.mordorintelligence.com/industry-reports/global-islamic-finance-market>
- Nomran, N. M., & Haron, R. (2021). The impact of COVID-19 pandemic on Islamic versus conventional stock markets: international evidence from financial markets. *Future Business Journal*, 7(1), 1-16.
- Pacicco, F., Vena, L., & Venegoni, A. (2019). Market reactions to ECB policy innovations: A cross-country analysis. *Journal of international money and finance*, 91, 126-137.
- Paltrinieri, A., Floreani, J., Kappen, J. A., Mitchell, M. C., & Chawla, K. (2019). Islamic, socially responsible, and conventional market comovements: Evidence from stock indices. *Thunderbird International Business Review*, 61(5), 719-733.
- Phan, D. H. B., & Narayan, P. K. (2020). Country responses and the reaction of the stock market to COVID-19—A preliminary exposition. *Emerging Markets Finance and*
-

- Trade*, 56(10), 2138-2150.
- Puri-Mirza, A. (2021). Islamic financial sector-statistics & facts. Statista, Erişim Tarihi: 12.01.2022. <https://www.statista.com/topics/6345/islamic-financial-sector/>.
- Routley, N. (2020). Charts: The economic impact of COVID-19 in the US so far. *Visual Capitalist*. Erişim Tarihi: 04.12.2021 <https://www.visualcapitalist.com/economic-impact-ofcovid-h1-2020/>
- Saleem, A., & Ashfaque, M. (2020). An analysis of profitability determinants of ıslamic banks: empirical study of Malaysia vs Pakistan. *International Journal of Business Reflections*, 1(2). 142-164.
- Saleem, A., Bárczi, J., & Sági, J. (2021). COVID-19 and Islamic stock index: evidence of market behavior and volatility persistence. *Journal of Risk and Financial Management*, 14(8), 389.
- Shahzad, S. J. H., & Naifar, N. (2022). Dependence dynamics of Islamic and conventional equity sectors: What do we learn from the decoupling hypothesis and COVID-19 pandemic?. *The North American Journal of Economics and Finance*, 101635. 1-12.
- Sherif, M. (2020). The impact of Coronavirus (COVID-19) outbreak on faith-based investments: An original analysis. *Journal of Behavioral and Experimental Finance*, 28, 100403. 1-9.
- Sukmana, R., & Kholid, M. (2012). Impact of global financial crisis on Islamic and conventional stocks in emerging market: an application of ARCH and GARCH method. *Asian Academy of Management Journal of Accounting & Finance*, 31(2), 357-370.
- Topçu, M., & Gülal, O. S. (2020). The impact of COVID-19 on emerging stock markets. *Finance Research Letters*, 36, 101691. 1-4.
- Wang, Y. H., Yang, F. J., & Chen, L. J. (2013). An investor's perspective on infectious diseases and their influence on market behavior. *Journal of Business Economics and Management*, 14(sup1), 112-S127.
- World Health Organization. (2021). WHO Coronavirus (COVID-19) Dashboard, Erişim Tarihi: 10.01.2022, <https://covid19.who.int/>
- Zaremba, A., Kizys, R., Aharon, D. Y., & Demir, E. (2020). Infected markets: Novel coronavirus, government interventions, and stock return volatility around the globe. *Finance Research Letters*, 35, 101597. 1-7.
- Zhang, D., Hu, M., & Ji, Q. (2020). Financial markets under the global pandemic of COVID-19. *Finance Research Letters*, 36, 101528. 1-6.
-

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Bitcoin ile Vadeli İşlemler Piyasası Arasındaki İlişkinin Analizi

Analysis of the Relationship Between Bitcoin and the Futures Market

Ethem KILIÇ^{a*}

^a Dr. Öğr. Gör., Bingöl Üniversitesi, Sosyal Bilimler MYO, Bingöl / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-6247-9024

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 26 Şubat 2022

Kabul tarihi: 1 Haziran 2022

Anahtar Kelimeler:

Bitcoin,
Vadeli işlemler piyasası,
DCC-GARCH

ARTICLE INFO

Article History:

Received February 26, 2022

Accepted June 1, 2022

Keywords:

Bitcoin,
Futures market,
DCC-GARCH

ÖZ

Çalışmanın temel amacı Bitcoin ile BIST30 vadeli, altın vadeli ve döviz vadeli işlemler piyasası arasındaki volatilité etkileşimini araştırmaktır. Bu doğrultuda 25.07.2010 – 13.02.2022 dönemine ait haftalık veriler kullanılmıştır. Bitcoin ile BIST30 vadeli, altın vadeli ve döviz vadeli işlemler piyasası arasındaki volatilité etkileşimini araştırmak için çok değişkenli GARCH modellerinden DCC-GARCH modeli kullanılmıştır. Bitcoin, BIST30 vadeli, altın vadeli ve döviz vadeli işlemler piyasasında meydana gelen volatilitenin kalıcı olduğu tespit edilmiştir. Bitcoin ile BIST30 vadeli işlemler piyasası arasında çift yönlü, altın ve döviz vadeli işlemler piyasasında Bitcoin'e doğru tek yönlü volatilité etkileşimi bulunmaktadır. Bitcoin ve BIST30 vadeli işlemler piyasası, altın vadeli işlemler piyasasından Bitcoin'e doğru negatif yönlü etkileşim mevcuttur. Fakat döviz vadeli işlemler piyasasından Bitcoin'e doğru volatilité etkileşimi ise pozitif yönde olduğu saptanmıştır.

ABSTRACT

The main purpose of the study is to investigate the volatility interaction between Bitcoin and BIST30 futures, gold futures and foreign exchange futures markets. In this direction, weekly data for the period 25.07.2010 – 13.02.2022 were used. DCC-GARCH model, one of the multivariate GARCH models, was used to investigate the volatility interaction between Bitcoin and BIST30 futures, gold futures and foreign exchange futures markets. It has been determined that the volatility in Bitcoin, BIST30 futures, gold futures and foreign exchange futures markets is permanent. According to the result of the study, there is a bidirectional volatility interaction between Bitcoin and the BIST30 futures market, and a one-way volatility interaction towards Bitcoin in the gold and currency futures market. Furthermore, there is a negative interaction from Bitcoin and BIST30 futures market, gold futures market to Bitcoin. However, the volatility interaction from the foreign exchange futures market to Bitcoin was found as positive.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: etemkic@hotmail.com

EXTENDED ABSTRACT

Nowadays, along with technological developments, there are some developments which can be described as metamorphosis in financial investment instruments. The biggest development in financial instruments can be expressed as the emergence of cryptocurrencies. The first cryptocurrency which has been released was Bitcoin. Clearly, technological developments play the most important role in the use of cryptocurrency in financial markets. Blockchain technology, which is created thanks to technological developments, contributes to the use of cryptocurrencies in the market. Bitcoin and blockchain technology emerged with the combination of many sciences such as cryptology, mathematics, and engineering. In this context, it can be expressed that Bitcoin is a decentralized system that distributes copies of data to all participants. Bitcoin has the function of providing electronic cash. Since Bitcoin is a digital currency, it does not have a physical existence. Since it is not a physical entity, its production and changes take place in virtual environments. In fact, it is possible to say that Bitcoin is accepted as an alternative to physical money. It can be said that it can replace financial institutions and is used as an alternative to hedging risk in high inflation economies. Another alleged assumption for Bitcoin is that Bitcoin is used as a speculative investment tool rather than as a medium of exchange.

When the finance literature is examined, it is possible to say that there is a relationship between Bitcoin and traditional investment instruments. There are studies examining the relationship between cryptocurrencies and spot markets, both at home and abroad. However, there are no studies examining the relationship between bitcoin and futures. For this reason, in the study the relationship between Bitcoin and BIST 30 futures, gold futures and foreign exchange futures markets is discussed.

In the study, weekly data from April 25, 2010 to February 13, 2022 were used and analyzed with the multivariate DCC-GARCH model. The Dynamic Conditional Correlation (DCC-GARCH) model was developed by Tse and Tsui (2002) and Engle (2002). According to this model, the correlation coefficient changes with time. In the model, information is obtained about the permanence of the volatility of financial assets, and also gives information about whether financial assets have an effect on each other's returns. It also explains which of the negative and positive information shocks are effective.

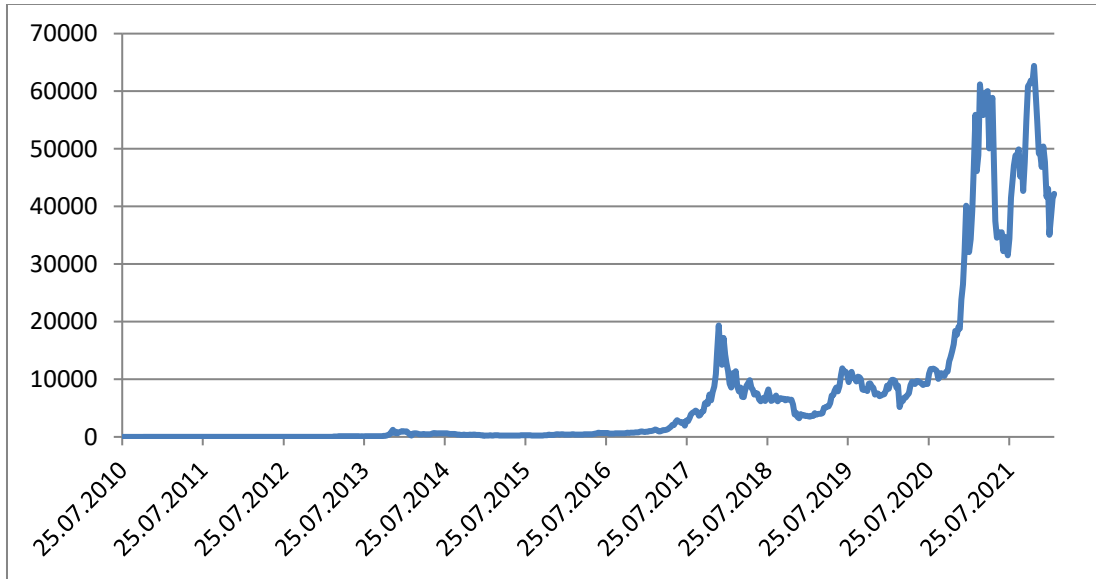
In the study, first of all, the data was converted into a return series. The stationarity test of the yield series was performed. According to the Lee-Strazich unit root test; It has been determined that the variables of Bitcoin, BIST 30 futures market, gold futures market and foreign exchange futures market are stationary at their level values, that is, they do not contain a unit root. The findings obtained as a result of the analyzes made; It has been determined that the volatility in Bitcoin, BIST30 futures market, gold futures market and foreign exchange futures market is permanent. A bidirectional volatility spread has been detected between Bitcoin and the BIST30 futures market. However, one-way volatility transfer was found between Bitcoin and gold futures market and foreign currency futures market. Bitcoin and BIST30 futures market, the interaction from the gold futures market to Bitcoin was found as negative. However, the volatility interaction from the foreign exchange futures market to Bitcoin was found as positive.

As a result of the study, for investors, it is possible to say that Bitcoin and the futures market are substitute investment instruments for each other. Bitcoin investors need to follow the increases and decreases in the futures market. Because unexpected changes in these markets may cause Bitcoin returns to be adversely affected. In this case, it may cause a decrease in the returns of the Bitcoin investor. In future studies, examining the relationship between other cryptocurrencies and the futures market, investigating the relationship between Bitcoin and the futures market with different methods is thought to be important in terms of finance literature. In terms of future studies, it is recommended to investigate futures markets of cryptocurrencies and traditional futures markets.

Giriş

Nakamoto (2008) Kasım 2008’de yayınladığı “Bitcoin: Uçtan Uca Elektronik Nakit Sistemi” başlıklı makalede ilk defa Bitcoin’den bahsedilmiştir. Birkaç ay sonrasında Ocak 2009’da alternatif bir ödeme aracı olarak Bitcoin piyasaya çıkmıştır. Bitcoin’in piyasaya çıkmasıyla birlikte finansal sistemde çeşitli teknolojik gelişmeler de ortaya çıkmıştır. Bugün, Blockchain teknolojisinin internetten sonraki en büyük dijital devrim olduğu söylenmektedir. Bitcoin ve blockchain teknolojisi kriptoloji, matematik ve mühendislik gibi birçok bilimin bir araya gelmesi ile ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda Bitcoin veri kopyalarının tüm katılımcılara dağıtımını sağlayan ve merkezi yapısı olmayan bir sistemdir. Bitcoin elektronik nakit sağlama işlevine sahiptir (Salihoğlu ve Göv, 2021, s.540). Bitcoin’in dijital bir para olmasından dolayı fiziksel bir varlığı bulunmamaktadır. Ayrıca içsel bir değerden bahsetmek mümkün değildir. Fiziksel bir varlık olmadığından dolayı üretimi ve değişimleri sanal ortamlarda gerçekleşmektedir. Bitcoin’inin üretilmesi için ileri düzeyde matematik bilgisine ihtiyaç duyulmaktadır (Aksoy, 2018, s.26).

Baek ve Elbeck (2015) tarafından Bitcoin fiziksel paraya alternatif olarak kabul edilirken, Yermack (2013) tarafından finansal kurumların yerini alabilecek ve yüksek enflasyonlu ekonomilerde riskten korunmak için alternatif olarak kullanılabilmesi iddia edilmektedir. Baur vd. (2018) ise Bitcoin’in bir değişim aracı olarak kullanılmaktan ziyade spekülasyon bir yatırım aracı olarak kullanıldığını ileri sürmektedirler (Buğan, 2021, s.166).

Şekil 1: 25.07.2010-13.02.2022 Bitcoin Haftalık Fiyat Hareketi

Kaynak: investing.com (21.02.2022)

Bitcoin piyasada ilk ve en çok kabul gören kripto paradır. Bitcoin’den sonra birçok kripto paranın piyasaya sürülmesine rağmen hiç birinin piyasa değeri, işlem hacmi vb. yönlerden Bitcoin’e ulaşamamıştır. Bitcoin fiyatında 2013 yılında başlayan yükseliş görülmektedir. Bu yükseliş 2017 yılında hızlanmış ve 20.000\$’a ulaşmıştır. 2017 yılında ulaştığı pik noktasından sonra 2018 yılında gerilemiş ve 4.000\$ seviyelerine kadar gelmiştir. 2018 – 2020 yılları arasında dalgalanmaların olduğu görülmekte, 2020 yılından itibaren ise tekrar yükselişe geçtiği ve 60.000\$’a kadar yükseldiği görülmektedir.

Bitcoin ve diğer kripto paraların birçok avantajının olduğunu söyleyebiliriz. Bu avantajlar; zamandan tasarruf sağlamaya yardımcı olması, alışveriş için fiziksel ortam gerektirmemesi, yapılacak işlemler için zaman kavramının olmaması yani işlemlerin istenilen zamanda yapılabilmesi, ihraç etmek için bürokratik işlemler gerektirmemesi, bu çerçevede birçok maliyeti ortadan kaldırması olarak ifade edilebilir. Ayrıca üretim miktarı 21 milyon ile sınırlandırıldığından dolayı altına benzer kaliteye sahip olduğunu söylemek mümkündür. Para arzının sınırlı olmasından dolayı enflasyona sebep olmamaktadır. Alternatif ödeme yöntemlerine göre maliyeti oldukça düşüktür. Bu da Bitcoin'in tercih edilmesine neden olmaktadır. Bu özellikler kripto paraların finansal piyasaların yenilikçi olmasına zemin oluşturmaktadır.

Bitcoin ve diğer kripto paralarının avantajları olduğu gibi dezavantajları da bulunmaktadır. Kripto para sisteminin bir otoriteye dayandırılmaması, değere bağlı olmadan şahıs veya kurum bazlı üretilmemesi gibi dezavantajları bulunmaktadır. Bu dezavantajlardan dolayı kripto para bünyesinde yüksek risk barındırmaktadır (Erkuş ve Gümüş, 2018:46-47).

Literatür incelendiğinde Bitcoin ile spot piyasalar arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmaların olduğu tespit edilmiştir. Ancak literatürde Bitcoin ile vadeli işlemler piyasası arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalara rastlanmamıştır. Bu nedenle bu çalışmada Bitcoin ile BIST 30 vadeli, altın vadeli ve dolar vadeli işlemler piyasası arasındaki ilişki ele alınmıştır. Çalışmanın finans literatürüne katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Ayrıca literatürde böyle bir çalışmaya rastlanılmaması çalışmanın özgünlüğünü ortaya koymaktadır. Çalışma beş bölümde oluşmaktadır. Çalışma giriş, literatür araştırması, veri seti ve yöntem, bulgular ve nihai olarak sonuç bölümü ile sonuçlandırılmıştır.

Literatür Araştırması

Bitcoin ve spot piyasalar ile ilgili yurtiçinde ve yurtdışında birçok çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalar kronolojik olarak Tablo 1'de özetlenmiştir.

Tablo 1: Literatür Özeti

Yazarlar	Konu-Veriler	Yöntem	Bulgular
Georgoula vd. (2015)	27.10.2014-12.01.2015 dönemine ait veriler kullanarak Bitcoin ile S&P500 hisse senedi piyasası arasındaki ilişkiyi ele almışlardır.	<ul style="list-style-type: none"> Johansen eşbütünleşme testi Hata düzeltme modeli 	Bitcoin fiyatları ile S&P500 hisse senedi piyasası arasında negatif yönlü ilişki tespit etmişlerdir.
Szetela, Mentel ve Gedek (2016)	Bitcoin ile seçili döviz kurları arasındaki ilişkiyi ele almışlardır.	<ul style="list-style-type: none"> ARMA ve GARCH modelleri. 	Bitcoin ile Dolar, Euro ve Yuan arasında koşullu varyans olduğunu belirlemişler, ancak Bitcoin ile Pound ve Zlotisi arasında ilişkiye rastlamamışlardır.
Dyhrberg (2016)	Bitcoin, altın ve dolar arasındaki ilişkiyi 19.07.2010-22.05.2015 dönemine ait günlük veriler ile araştırmıştır.	<ul style="list-style-type: none"> GARCH modeli. 	Riskten korunmak için Bitcoin, altın ve doların portföyde bulunmasının avantajlı olduğunu tespit etmişlerdir.

Dirican ve Canöz (2017)	24.05.2013-05.11.2017 dönemine ait veriler ile Bitcoin ve seçili hisse senedi piyasaları arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir.	<ul style="list-style-type: none"> • ARDL sınır testi. 	Bitcoin ile ABD ve Çin hisse senedi piyasasının eşbütünleşik olduğu, ancak Bitcoin ile Japonya, İngiltere ve Türkiye hisse senedi piyasalarının eşbütünleşik olmadığını tespit etmişlerdir.
Yıldırım (2018)	Bitcoin ile altın arasındaki ilişkiyi araştırmıştır.	<ul style="list-style-type: none"> • Johansen eşbütünleşme testi, • Hata Düzeltme Modeli • Düzeltilmiş en küçük kareler modeli 	Bitcoin ile altın arasında kısa vadeli ilişki olmadığı, ancak uzun dönemde altın fiyatlarının Bitcoin fiyatını tek yönlü olarak etkilediği tespit edilmiştir.
Kılıç ve Çütücü (2018)	Bitcoin ile Borsa İstanbul arasındaki eşbütünleşme ve nedensellik ilişkisini incelemişlerdir.	<ul style="list-style-type: none"> • Engle-Grange, Gregory-Hansen eşbütünleşme testi, • Toda-Yamamoto ve Hacker-Hatemi-j testleri. 	Bitcoin ile Borsa İstanbul'un eşbütünleşik olmadığını tespit edilmiştir. Ayrıca Toda-Yamamoto nedensellik testi sonucunda Borsa İstanbul'dan Bitcoin'e doğru tek yönlü nedensellik olduğu saptanmıştır.
Güleç, Çevik ve Bahadır (2018)	Bitcoin, döviz, hisse senedi piyasası, altın ve faiz arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır.	<ul style="list-style-type: none"> • Johansen eşbütünleşme testi • Granger nedensellik testi 	Faiz ile Bitcoin arasında ilişki tespit edilmiştir. Ancak Bitcoin ile döviz kuru, altın ve hisse senedi piyasası arasında ilişki tespit edilememiştir.
Kang, McIver ve Hernandez (2019)	Bitcoin ile altın arasındaki ilişkiyi 26.07.2010-25.10.2017 dönemine ait veriler ile incelemişlerdir.	<ul style="list-style-type: none"> • DCC-GARCH modeli. 	Bitcoin ile altın arasında volatilitenin kalıcı olduğu tespit edilmiştir.
Hacievliyagil (2020)	01.04.2015-30.09.2019 dönemine ait haftalık veriler ile döviz kuru ile Bitcoin fiyatları arasındaki ilişkiyi incelemiştir.	<ul style="list-style-type: none"> • Johansen eşbütünleşme testi • Maki eşbütünleşme testi • Granger nedensellik testi 	Değişkenler arasında uzun dönemli ilişki olmadığı, ancak değişkenlerin birbirlerinin Granger nedeni olduğu tespit edilmiştir.

Gürsoy ve Tuncel (2020)	19.07.2010-10.01.2020 dönemine ait veriler ile hisse senedi piyasaları ile Bitcoin arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır.	<ul style="list-style-type: none"> Toda-Yamamoto nedensellik testi 	Bitcoin'den S&P500 hisse senedi piyasasına doğru nedensellik ilişkisi saptanmıştır. Fakat BIST100, Bovespa, Invsaf40 ve Merval hisse senedi piyasaları ile Bitcoin arasında ilişki tespit edilememiştir.
Telek ve Şit (2020)	Bitcoin ile altın ons fiyatı ve dolar arasındaki ilişkiyi ele almışlardır.	<ul style="list-style-type: none"> ARDL sınır testi 	Bitcoin ile altın ve dolar arasında uzun dönemli ilişki tespit edilmesine rağmen kısa dönemli ilişki tespit edilememiştir.
Jareno vd. (2020)	2010-2018 dönemine ait veriler ile Bitcoin getirileri ile altın arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır.	<ul style="list-style-type: none"> Regresyon NARDL modeli 	Bitcoin ile altın arasında pozitif yönlü ilişki olduğu, ayrıca değişkenlerin eşbütünleşik oldukları tespit edilmiştir.
Koy vd. (2021)	10.03.2016-11.06.2016 dönemine ait veriler ile Bitcoin ile ABD borsa endeksleri arasındaki volatilité etkileşimini incelemişlerdir.	<ul style="list-style-type: none"> GARCH, EGARCH ve TARCH modelleri. 	SP500, Nasdaq100 ve Dow Jones endekslerinin Bitcoin'in volatilitésini açıklamada anlamlı oldukları saptanmıştır.
Camgöz (2021)	Bitcoin ile G7 ve BRICS-T ülkelerinin hisse senedi piyasaları arasındaki koşullu korelasyon ilişkisi belirlemeyi amaçlamıştır.	<ul style="list-style-type: none"> BEKK-MGARCH modeli 	Bitcoin ile hisse senedi piyasaları arasında düşük düzeyli korelasyon ilişkisi olduğu tespit edilmiştir.
Ghorbel ve Jeribi (2021)	Kripto paralar ile finansal göstergeler arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır.	<ul style="list-style-type: none"> DCC-GARCH modeli 	Altın ve kripto paralar arasında çift yönlü volatilité etkileşimi olduğu saptanmıştır.

Yapılan literatür araştırması sonucunda Bitcoin ile spot piyasaları arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmaların olduğu görülmektedir. Bu çalışmalarda elde edilen bulgularda fikir birliğinin olmadığını söylemek mümkündür. Bu nedenle konunun farklı yöntemlerle araştırılmasının önem arz ettiği değerlendirilmektedir. Literatür araştırması neticesinde ayrıca Bitcoin ile vadeli işlemler piyasası arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmaların yeterli düzeyde olmadığı dikkat çekmiştir.

Veri Seti ve Yöntem

Bu çalışmanın temel amacı Bitcoin ile vadeli işlemler piyasası arasındaki volatilité aktarımını incelemektir. Çalışmada 27 Temmuz 2017 – 13 Şubat 2022 dönemine ait haftalık veriler kullanılmıştır. Çalışmaya ait veriler investing.com adresinden ikincil veri olarak alınmıştır. Değişkenlere ait veriler getiri serisine dönüştürülerek analizler yapılmıştır. Bitcoin

ile BIST 30 vadeli, Altın vadeli ve Dolar vadeli işlemler piyasası arasındaki volatilité yayılımını belirlemek için çok değişkenli GARCH modellerinden, DCC-GARCH modeli kullanılmıştır.

Tse ve Tsui (2002) ve Engle (2002) geliştirdikleri Dinamik Koşullu Korelasyon (DCC-GARCH) modeli aşağıdaki gibi denklemlenmiştir.

$$r_t = \alpha + \sum_{i=1}^k \beta r_{t-i} + y_t \quad \text{Denklem (1)}$$

$$\gamma_{A,t} = \sqrt{h_{A,t} \varepsilon_{A,t}} \quad \text{Denklem (2)}$$

$$\gamma_{B,t} = \sqrt{h_{B,t} \varepsilon_{B,t}} \quad \text{Denklem (3)}$$

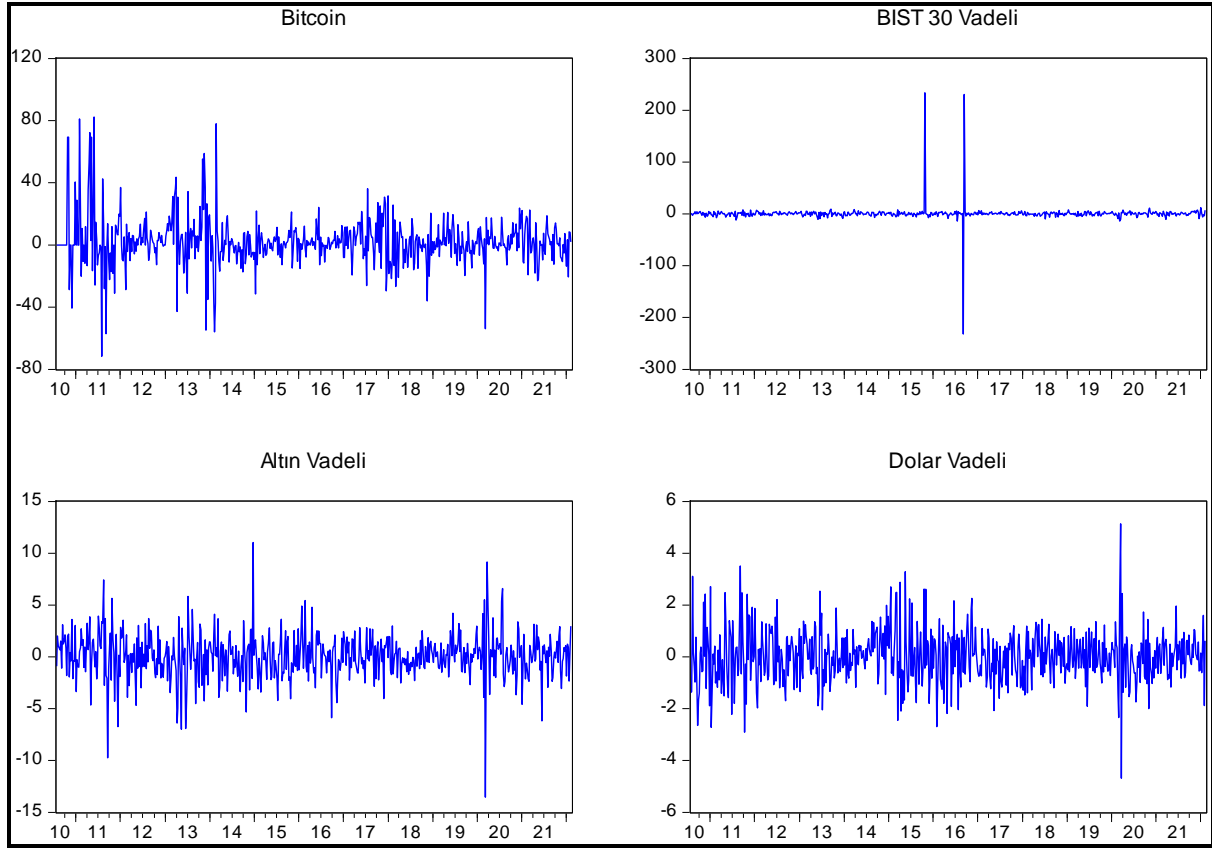
$$\rho_t = COV(\beta_{A,t} \beta_{B,t}) = (1 - \theta_1 - \theta_2) \rho + \theta_1 \rho_{t-1} + \theta_2 \Psi_{t-1} \quad \text{Denklem (4)}$$

$$\begin{bmatrix} h_{A,t} \\ h_{B,t} \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} y_1 \\ y_2 \end{bmatrix} + \begin{bmatrix} \phi_{1,1} & \phi_{1,2} \\ \phi_{2,1} & \phi_{2,2} \end{bmatrix} \begin{bmatrix} y_{A,t-1}^2 \\ y_{B,t-1}^2 \end{bmatrix} + \begin{bmatrix} \delta_{1,1} & \delta_{1,2} \\ \delta_{2,1} & \delta_{2,2} \end{bmatrix} \begin{bmatrix} h_{A,t-1} \\ h_{B,t-1} \end{bmatrix} \quad \text{Denklem (5)}$$

Denklem (1) k. mertebede vektör otoregresif (VAR) süreç izleyen ortalama modelini ifade etmektedir. Denklem (2) ve denklem (3) birinci ve ikinci finansal varlığın volatilitésini ifade etmektedir. Denklem (4) ρ_t zamana göre değişim gösteren yani sabit olmayan korelasyon kat sayısını temsil etmektedir. ρ korelasyon matrisinin istatistiksel açıdan anlamlı olduğunu söylemek için $0 \leq \theta_1, \theta_2 < 1$ ve $\theta_1 + \theta_2 \leq 1$ eşitliğinin sağlanması gerekmektedir (Hepsağ ve Akçalı, 2016, s.58). Çok değişkenli GARCH modellerinde biri olan DCC-GARCH modeli Denklem (5)'te ϕ_{11} ve δ_{11} parametreleri birinci finansal varlığa ait volatilitenin kalıcılığını temsil etmektedir. Bu parametrelerin istatistiksel açıdan anlamlı ve toplamları 1'den küçük olmalı, aynı zamanda ϕ_{11} ve δ_{11} parametrelerine ait katsayıların pozitif değere sahip olmalıdır. ϕ_{22} ve δ_{22} parametreleri ise ikinci finansal varlığa ait volatilitéyi açıklanmaktadır. Bu parametrelerin istatistiksel açıdan anlamlı ve toplamlarının 1'e yakın değere sahip olmasının yanı sıra ϕ_{22} ve δ_{22} parametrelerinin katsayıları pozitif olmalıdır. ϕ_{12} ve δ_{12} parametreleri ikinci finansal varlığın birinci finansal varlığın volatilitésini üzerindeki etkisini açıklamaktadır. İkinci finansal varlığın birinci finansal varlığın volatilitésini etkilemesi için ϕ_{12} ve δ_{12} parametrelerinin istatistiksel açıdan anlamlı olması yeterlidir. ϕ_{21} ve δ_{21} parametreleri ise birinci finansal varlığın ikinci finansal varlığının volatilitésini hakkında bilgi vermektedir. Birinci finansal varlıktan ikinci finansal varlığa doğru volatilité yayılımının varlığından bahsedebilmek için ϕ_{21} ve δ_{21} parametrelerinin istatistiksel açıdan anlamlı olmalıdır.

DCC-GARCH modeli finansal varlıklar arasındaki volatilité aktarımını açıklamaktadır. Aynı zamanda zamana göre korelasyon katsayısı da değişmektedir. Finansal varlıkların getirileri arasındaki ilişki hakkında araştırmacılara bilgi vermektedir.

Bulgular ve Değerlendirme

Şekil 2: Getiri Serilerine Ait Grafikler

Değişkenlere ait grafik serileri incelendiğinde BIST 30 vadeli işlemler piyasasında 2015 yılının ortalarında ciddi bir sıçramanın olduğu aynı şekilde 2016'nın Mart-Nisan dönemlerinde ciddi bir sıçramanın yaşandığı, ayrıca 2016'nın Nisan-Mayıs dönemlerinde ciddi bir düşüşün yaşandığı görülmektedir. Diğer üç değişkene ait grafik serisinde ise yoğun olarak oynaklıklar görülmektedir.

Tablo 2: Lee-Strazicich Birim Kök Testi

	Test İstatistiği	Kırılma Tarihi	Kritik Değer
Bitcoin	-8.0993*	19 Şubat 2012	-3.9305
BIST30 Vadeli	-22.411*	13 Mart16	-4.0615
Altın Vadeli	-15.8296*	27 Aralık15	-4.0561
Döviz Vadeli	-16.3177*	12 Nisan 2020	-3.9271

Not: * % 5 önem seviyesini temsil etmektedir.

Değişkenlere ait birim kök testi sonuçları Tablo 2'de raporlanmıştır. Değişkenlerin durağanlık sınaması Lee-Strazicich birim kök testi ile yapılmıştır. Çalışmada kullanılan değişkenlerin getiri serilerinin Lee-Strazicich birim kök testi sonuçlarına göre seviye değerlerinde durağan oldukları tespit edilmiştir.

Tablo 3: Bitcoin ve BIST30 Vadeli İşlemler Piyasası Getirilerine ait DCC-GARCH Modeli Sonuçları

	Katsayılar	Standart Hatalar	t-İstatistikleri	Olasılık Değerleri
$\gamma_{Bitcoin}$	237.5868*	0.1696	1401.2377	0.0000
γ_{BIST30}	278.3758*	0.1987	1401.2377	0.0000
$\phi_{Bitcoin, Bitcoin}$	0.2045*	0.0007	286.5685	0.0000
$\phi_{Bitcoin, BIST30}$	-0.0146*	0.0007	-20.4061	0.0000
$\phi_{BIST30, Bitcoin}$	-0.0436*	0.0007	-61.1571	0.0000
$\phi_{BIST30, BIST30}$	0.2144*	0.0007	300.4205	0.0000
$\delta_{Bitcoin, Bitcoin}$	0.6598*	0.0007	924.5715	0.0000
$\delta_{Bitcoin, BIST30}$	-0.1047*	0.0007	-146.6469	0.0000
$\delta_{BIST30, Bitcoin}$	-0.0562*	0.0007	-78.7934	0.0000
$\delta_{BIST30, BIST30}$	0.6699*	0.0007	938.7528	0.0000
$\theta_{Bitcoin}$	-0.0378*	0.0007	-52.9008	0.0000
θ_{BIST30}	-0.0032*	0.0007	-4.5174	0.0000

Not: * % 5 önem seviyesini temsil etmektedir.

Bitcoin ile BIST30 vadeli işlemler piyasası getirilerine ait DCC-GARCH modeli sonuçları Tablo 3'te sunulmuştur. Bitcoin değişkenine ait volatilitiyi açıklayan $\phi_{Bitcoin, Bitcoin}$ ve $\delta_{Bitcoin, Bitcoin}$ ARCH ve GARCH parametrelerinin her ikisinin istatistiksel açıdan anlamlıdır. Aynı zamanda katsayılarının pozitif olması ve toplamlarının 0.8643 olmasından dolayı Bitcoin'den meydana gelen volatilitenin kalıcı olduğu belirlenmiştir. BIST30 vadeli işlemler piyasasının volatilitesi ise $\phi_{BIST30, BIST30}$ ve $\delta_{BIST30, BIST30}$ parametreleri ile açıklanmaktadır. Bu iki parametrenin istatistiksel açıdan anlamlı olması, katsayı değerlerinin pozitif değere sahip olması ve toplamlarının 0.8843 gibi bir değere sahip olmasından dolayı BIST30 vadeli işlemler piyasasından ortaya çıkan volatilitenin kalıcı olduğunu söylemek mümkündür. $\phi_{Bitcoin, BIST30}$ ve $\delta_{Bitcoin, BIST30}$ parametreleri BIST30 vadeli işlemler piyasasının volatilitesinin Bitcoin getirileri üzerindeki etkisini açıklamaktadır. Bu parametrelerinin her ikisinin istatistiksel açıdan anlamlı olduğu görülmektedir. BIST30 vadeli işlemleri piyasasından meydana gelen %1 birimlik şokun Bitcoin getirilerini -0.1192 oranında azaltmaktadır. $\phi_{BIST30, Bitcoin}$ ve $\delta_{BIST30, Bitcoin}$ parametreleri ise Bitcoin'in BIST30 vadeli işlemler piyasasının getirileri üzerindeki etkisini açıklamaktadır. Burada ARCH ve GARCH parametrelerinin her ikisinin istatistiksel açıdan anlamlı olduğu saptanmıştır. Bu durumda Bitcoin piyasasındaki %1 birimlik şokun BIST 30 vadeli işlemler piyasasının getirilerini -0.0999 oranında azaltmaktadır. Bu durumda Bitcoin ile BIST30 vadeli işlemler piyasası arasında çift yönlü ve negatif volatilitite etkileşiminin olduğunu söylemek mümkündür. Dinamik koşullu korelasyonu temsi eden $\theta_{Bitcoin}$ ve θ_{BIST30} parametrelerinin %5 anlamlılık düzeyinde

anlamli olmasından dolayı değişkenler arasında zayıf normda ve negatif bir korelasyonun varlığından bahsetmek mümkündür.

Tablo 4. Bitcoin ve Altın Vadeli İşlemler Piyasası Getirilerine ait DCC-GARCH Modeli Sonuçları

	Katsayılar	Standart Hatalar	t-İstatistikleri	Olasılık Değerleri
γ_{Bitcoin}	9.2795*	2.7220	3.4090	0.0007
$\gamma_{\text{Altın Vadeli}}$	0.1920	0.1291	1.4869	0.1370
$\phi_{\text{Bitcoin,Bitcoin}}$	0.0829*	0.0209	4.6057	0.0000
$\phi_{\text{Bitcoin,Altın Vadeli}}$	0.0000	0.0898	0.0005	0.9996
$\phi_{\text{Altın Vadeli,Bitcoin}}$	-0.0019	0.0046	-0.4125	0.6800
$\phi_{\text{Altın Vadeli,Altın Vadeli}}$	0.1231*	0.0422	2.9156	0.0036
$\delta_{\text{Bitcoin,Bitcoin}}$	0.9166*	0.0276	34.0142	0.0000
$\delta_{\text{Bitcoin,Altın Vadeli}}$	-4.6430*	1.8260	-2.5427	0.0110
$\delta_{\text{Altın Vadeli,Bitcoin}}$	0.0423	0.0418	1.0135	0.3108
$\delta_{\text{Altın Vadeli,Altın Vadeli}}$	0.8440*	0.0475	17.7732	0.0000
θ_{Bitcoin}	-0.0925*	0.0186	-4.9675	0.0000
$\theta_{\text{Altın Vadeli}}$	-0.0461	0.0450	-1.0241	0.3058

Not: * % 5 önem seviyesini temsil etmektedir.

Tablo 4'te bitcoin ile altın vadeli işlem piyasası getirileri arasındaki volatilitte yayılımı sonuçları raporlanmıştır. ARCH ve GARCH parametresi olan $\phi_{\text{Bitcoin,Bitcoin}}$ ve $\delta_{\text{Bitcoin,Bitcoin}}$ parametrelerinin her ikisinin de istatistiksel açıdan anlamlı, katsayıları pozitif ve toplamları 0.9994'tür. Bu durumda Bitcoin değişkeninin volatilitesinin kalıcı olduğu söylenebilir. Altın vadeli işlemler piyasasına ait volatilitte kalıcılığını açıklayan ARCH ve GARCH, ($\phi_{\text{Altın Vadeli,Altın Vadeli}}$ ve $\delta_{\text{Altın Vadeli,Altın Vadeli}}$) %5 önem seviyesinde istatistiksel açıdan anlamlıdır. Aynı zamanda ARCH ve GARCH parametrelerinin katsayıları pozitif ve toplamları 1'den küçük olduğu saptanmıştır. Böylece altın vadeli işlemler piyasasının volatilitesinin kalıcı olduğunu söylemek mümkündür. Altın vadeli işlemleri piyasasında meydana gelen şokların Bitcoin getirileri üzerinde etkisi açıklayan ARCH ve GARCH parametrelerinden $\delta_{\text{Bitcoin,Altın Vadeli}}$ GARCH parametresi %5 önem seviyesinde anlamlıdır. Altın vadeli işlemler piyasasındaki %1 birimlik şok Bitcoin getirilerini -4.6430 oranında azaltmaktadır. Bitcoin'nin altın vadeli işlemler piyasası üzerinde etkisini açıklayan ARCH ve GARCH parametrelerinin ($\phi_{\text{Altın Vadeli,Bitcoin}}$ ve $\delta_{\text{Altın Vadeli,Bitcoin}}$) her ikisinin de %5 önem seviyesinde istatistiksel açıdan anlamlı değildir. Bu durumda Bitcoin'nin altın vadeli işlemler piyasası üzerinde etkisi bulunmadığını söylemek mümkündür. Altın vadeli işlemler piyasasında Bitcoin'e doğru tek yönlü volatilitte aktarımı bulunmaktadır. θ_{Bitcoin} ve $\theta_{\text{Altın Vadeli}}$ parametrelerinden sadece θ_{Bitcoin} parametresi istatistiksel açıdan anlamlıdır. Negatif ve zayıf normda bir korelasyon ilişkisinin varlığından bahsedilebilir.

Tablo 5: Bitcoin ve Döviz Vadeli İşlemler Piyasası Getirilerine ait DCC-GARCH Modeli Sonuçları

	Katsayılar	Standart Hatalar	t-İstatistikleri	Olasılık Değerleri
γ_{Bitcoin}	8.3415*	1.3457	6.1985	0.0000
$\gamma_{\text{Döviz Vadeli}}$	0.0433*	0.0217	1.9982	0.0457
$\phi_{\text{Bitcoin, Bitcoin}}$	0.0664*	0.0092	9.3148	0.0000
$\phi_{\text{Bitcoin, Döviz Vadeli}}$	0.1584	0.3312	0.4782	0.6325
$\phi_{\text{Döviz Vadeli, Bitcoin}}$	-0.0017	0.0020	-0.8526	0.3939
$\phi_{\text{Döviz Vadeli, Döviz Vadeli}}$	0.1411*	0.0373	3.7863	0.0002
$\delta_{\text{Bitcoin, Bitcoin}}$	0.9331*	0.0132	71.7221	0.0000
$\delta_{\text{Bitcoin, Döviz Vadeli}}$	7.6364*	2.0412	3.7411	0.0002
$\delta_{\text{Döviz Vadeli, Bitcoin}}$	-0.0034	0.0158	-0.2176	0.8277
$\delta_{\text{Döviz Vadeli, Döviz Vadeli}}$	0.8343*	0.0360	23.1888	0.0000
θ_{Bitcoin}	-0.0887*	0.0135	-6.5767	0.0000
$\theta_{\text{Döviz Vadeli}}$	-0.0399	0.0499	-0.7985	0.4246

Not: * % 5 önem seviyesini temsil etmektedir.

Bitcoin ile döviz vadeli işlemler piyasası getirilerine ait DCC-GARCH modeli ile elde edilen sonuçlar Tablo 5'te verilmiştir. Bitcoin volatilitelerini temsil eden ARCH ve GARCH parametrelerinin her ikisinin %5 önem düzeyinde anlamlı, katsayılarının pozitif değere sahip ve toplamları 0.9995 olarak belirlenmiştir. Bu durumda Bitcoin değişkenine ait volatilitenin kalıcı olduğunu söylemek mümkündür. $\phi_{\text{Döviz Vadeli, Döviz Vadeli}}$ ve $\delta_{\text{Döviz Vadeli, Döviz Vadeli}}$ parametrelerinin her ikisinin de istatistiksel açıdan anlamlı, katsayıları pozitif ve toplamları 0.9754 olarak belirlenmiştir. Böylece döviz vadeli işlemler piyasasında meydana gelen volatilitenin kalıcı olduğu söylenebilir. Döviz vadeli işlemler piyasasının Bitcoin getirileri üzerindeki etkisini açıklayan $\phi_{\text{Bitcoin, Döviz Vadeli}}$ ve $\delta_{\text{Bitcoin, Döviz Vadeli}}$ parametrelerinin her ikisi %5 önem düzeyinde istatistiksel açıdan anlamlıdır. Döviz vadeli işlemler piyasasından meydana gelen % 1 birimlik şok Bitcoin getirilerini 7.7947 oranında artırmaktadır. Bitcoin'in döviz vadeli işlemler piyasasının getirileri üzerinde etkisini açıklayan ARCH ve GARCH parametrelerinin her ikisinin de istatistiksel açıdan anlamlı değil, yani Bitcoin'in döviz vadeli işlemler piyasasının getirileri üzerinde etkisi bulunmamaktadır. Sonuç olarak döviz vadeli işlemler piyasasından Bitcoin'e doğru tek yönlü volatilitelik etkileşimi bulunmaktadır. Zaman bağlı olarak değişen dinamik korelasyon ilişkisini açıklayan θ_{Bitcoin} ve $\theta_{\text{Döviz Vadeli}}$ parametrelerinden sadece θ_{Bitcoin} parametresi %5 önem seviyesinde anlamlıdır. Bu Bitcoin ile döviz vadeli işlemler piyasası arasında zayıf normda negatif yönlü ilişki bulunmaktadır.

Sonuç

Günümüzde teknolojik gelişmelerin hız kazanması, beraberinde yatırım araçlarında da farklılık getirmiştir. Hızın ve belirsizliğin arttığı dünyada yatırımcılar açısından bilgiye ulaşmak da oldukça önemlidir. Teknolojik gelişmeler bilgiye ulaşmanın maliyeti düşmesine neden

olmasının yanı sıra bilgiye ulaşma zahmetini de azaltmaktadır. Bu durumda yatırımcılar için bir fırsat sağlamaktadır. Çünkü bilgi düzeyinin artışı yatırımcıların bilinçli yatırımların yapmasına, bu durum ise riskin minimize olmasına olanak sunmaktadır. Geliştirilen yazılımlar sayesinde geleneksel yatırım araçlarına alternatif yatırım araçlarının ortaya çıkmasına zemin oluşturmuştur. Günümüzde en yaygın bilinen ve alt yapısında tamamen bilgisayar yazılımlarının olduğu yatırım araçları kripto paralardır.

Son on yılın önemli yatırım araçları arasında yer alan kripto paraların piyasadaki sayılarının her geçen arttığı görülmektedir. Piyasaya sürülen ilk ve piyasaya değeri en yüksek olan kripto para Bitcoin'dir. Bu çalışmada Bitcoin ile vadeli işlemler piyasası arasındaki ilişki incelenmiş, bu maksatla 27 Temmuz 2017 – 13 Şubat 2022 dönemine ait haftalık veriler kullanılmıştır. Bitcoin, BIST30 vadeli işlemler piyasası, altın vadeli ve döviz vadeli değişkenlerine ait veriler getiri serisine dönüştürülerek çok değişkenli GARCH modeli olan DCC-GARCH (Dinamik Koşullu Korelasyon) modeli ile analiz edilmiştir. Bitcoin, BIST30 vadeli işlemler piyasası, altın vadeli piyasası ve döviz vadeli işlemler piyasasında meydana gelen volatilitenin kalıcı olduğu saptanmıştır. DCC-GARCH modeli ile elde edilen bir diğer sonuç ise Bitcoin ile BIST30 vadeli işlemler piyasası arasında karşılıklı volatilitite etkileşimi bulunurken, altın ve döviz vadeli işlemler piyasasında Bitcoin'e doğru tek yönlü volatilitite etkileşimi bulunmasıdır. Bitcoin ve BIST30 vadeli işlemler piyasasında gerçekleşen volatilitite etkileşimi ve altın vadeli işlemler piyasasından Bitcoin'e doğru gerçekleşen volatilitite etkileşimi negatif yönlüdür. Ancak döviz vadeli işlemler piyasasından Bitcoin'e doğru volatilitite etkileşimi ise pozitif yönde olduğu saptanmıştır. Analizlerde elde edilen sonuçların literatürdeki Georgoula vd. (2015), Dirican ve Cingöz (2018), Kang, McIver ve Hernandez (2019), Gürsoy ve Tuncel (2020), Jareno vd. (2020), Koy vd. (2021) çalışmalarına kısmen benzerlik gösterirken, Kılıç ve Çütücü (2018), Güleç, Çevik ve Bahadır (2018), Telek ve Şit (2020) çalışmalarından farklılık göstermektedir.

Sonuç olarak yatırımcılar için Bitcoin ile vadeli işlemler piyasasının birbirlerinin ikame yatırım araçları olduğunu söylemek mümkündür. Bitcoin yatırımcısının vadeli işlemler piyasasındaki artış ve azalışları takip etmesi gerekmektedir. Çünkü bu piyasalarda beklenmeyen değişimlerin yaşanması durumunda Bitcoin getirilerini olumsuz yönde etkilenmesine neden olabilir. Bu durumda Bitcoin yatırımcısının getirilerinin düşmesine neden olabilir.

Müteakip araştırmalarda diğer kripto paralar ile vadeli işlemler piyasası arasındaki ilişkinin incelenmesinin, Bitcoin ile vadeli işlemler piyasası arasındaki ilişkinin farklı yöntemlerle araştırılmasının finans literatürü açısından önemli bulgulara ulaşmada katkı sağlayacağı değerlendirilmektedir. Ayrıca kripto paraların vadeli piyasaları ile geleneksel vadeli piyasaların araştırılması da önerilen diğer çalışma konusudur.

Kaynakça

- Aksoy, E. (2018). *Bitcoin: paradan sonraki en büyük icat*, İstanbul, Abaküs Yayınları.
- Baek, C., & Elbeck, M. (2015). Bitcoins as an investment or speculative vehicle? A first look, *Applied Economics Letters*, 22(1), 30-34.
- Baur, D. G., Hong, K., ve Lee, A. D. (2018) Bitcoin: medium of exchange or speculative assets?, *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money*, 54, 177-189.
- Buğan, M. F. (2021). Bitcoin ve altcoin kripto para piyasalarında finansal balonlar, *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 13(24), 165-180.
- Çamgöz, M. (2021). Alternatif bir yatırım aracı olarak bitcoin: uluslararası hisse senedi portföylerinde daha üstün bir risk-getiri etkinliği mümkün mü?, *İşletme ve Ticaret Dergisi*, 2(2), 102-119.

- Dirican, C. ve Canöz, İ. (2017). Bitcoin fiyatları ile dünyadaki başlıca borsa endeksleri arasındaki eşbütünleşme ilişkisi: ARDL modeli yaklaşımı ile analiz, *Journal of Economics, Finance and Accounting*, 4(4), 377-392.
- Dyhrberg, A. H. (2016). Bitcoin, gold and the dollar—A GARCH volatility analysis, *Finance Research Letters*, 16, 85-92.
- Engle, R. F. (2002), Dynamic conditional correlation: a simple class of multivariate generalized autoregressive conditional heteroscedasticity model, *Journal of Business & Economic Statistics*, 20(3), 339-350.
- Erkuş, H. ve Gümüş, A. (2018). Blockchain ve kripto paraların kullanımı üzerine bir değerlendirme, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(2), 41–49.
- Georgoula, I., Pournarakis, D., Bilanakos, C. Sotiropoulos, D. N., ve Giaglis, G. M. (2015). Using time-series and sentiment analysis to detect the determinants of bitcoin prices, *Mediterranean Conference on Information Systems*, Samos, Greece, 1-12.
- Ghorbel, A., ve Jeribi, A. (2021). Investigating the relationship between volatilities of cryptocurrencies and other financial assets, *Decisions in Economics and Finance*, 44(2), 817-843.
- Güleç, Ö. F., Çevik, E. ve Bahadır, N. (2018). Bitcoin ile finansal göstergeler arasındaki ilişkinin incelenmesi, *Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(2), 18-37.
- Gürsoy, S. ve Tuncel, M. B. (2020). Kripto paralar ve finansal piyasalar arasındaki ilişkinin incelenmesi: bitcoin ve seçili pay piyasaları arasında yapılmış nedensellik analizi (2010-2020), *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 55(4), 2126-2142.
- Hacıevliyagil, N. (2020). *Finans teorisine uygulamalı katkılar-2*, Bursa: Ekin Yayınevi.
- Hepsağ A. ve Akçalı, B. Y. (2016). Analysis of Volatility spillovers between the bank stocks traded in Istanbul stock exchange and New York stock exchange, *Eurasian academy of sciences Eurasian econometrics, Statistics & Empirical Economics Journal*, 1, 54-72.
- Jareño, F., de la O González, M., Tolentino, M., & Sierra, K. (2020). Bitcoin and gold price returns: A quantile regression and NARDL analysis, *Resources Policy*, 67, 101666.
- Kang, S. H., McIver, R. P., ve Hernandez, J. A. (2019). Co-movements between bitcoin and gold: a wavelet coherence analysis, *Physica A: Statistical Mechanics and its Applications*, 536, 120888.
- Kılıç, Y. ve Çütücü, İ. (2018). Bitcoin fiyatları ile borsa istanbul endeksi arasındaki eşbütünleşme ve nedensellik ilişkisi, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 13(3), 235-250.
- Koy, A., Yaman, M. ve Mete, S. (2021). Kripto paraların volatilité modelinde abd borsa endekslerinin yeri: bitcoin üzerine bir uygulama, *Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 13(24), 159-170.
- Nakamoto, S. (2008). Bitcoin: A peer-to-peer electronic cash system. https://www.klausnordby.com/bitcoin/Bitcoin_Whitepaper_Document_HD.pdf
- Salihoğlu, E. ve G6v, A. (2021). Dijital emtia olarak bitcoin'e yatırım portf6y6nde yer verilmeli mi?: bitcoin'in altın, g6m6ş ve petrol fiyatları ile ilişkisi üzerine bir inceleme, *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi*, 6(16), 538-554.
- Szetela, B., Mentel, G. ve Gedek, S. (2016). Dependency analysis between bitcoin and selected global currencies, *Dynamic Econometric Models*, 16(1), 133-144.
- Telek, C. ve Şit, A. (2020). Kripto paraların altın ve d6vizle ilişkisi: bitcoin 6rneği, *Turkish Studies - Economy*, 15(2), 913-924.

-
- Tse, Y. K. ve Tsui, A. K. C. (2002). A multivariate generalized autoregressive conditional heteroscedasticity model with time-varying correlations, *Journal of Business and Economic Statistics*, 20(3), 351-362.
- Yermack, D. (2013). Is Bitcoin a real currency? An economic appraisal, National Bureau of Economic Research, Working Paper 19747, <http://www.nber.org/papers/w19747>
- Yıldırım, H. (2018). Günlük bitcoin ile altın fiyatları arasındaki ilişkinin test edilmesi: 2012 – 2013 yılları arası Johansen eşbütünleşme testi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 7(4), 2328-2343.
-

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi - Research Article

Bağımsız Denetim Raporunda Yer Alan Kilit Denetim Konuları İle İlgili Betimsel Bir İçerik Analizi

A Descriptive Content Analysis of Key Audit Matters in the Independent Audit Report

Jale SAĞLAR^{a*}, İsa KILIÇ^b

^a Doç. Dr., Çukurova Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, Adana / Türkiye

ORCID: 0000-0001-7152-9807

^b Dr. Öğr. Üyesi, İskenderun Teknik Üniversitesi, İskenderun Meslek Yüksekokulu, Muhasebe ve Vergi Bölümü, Hatay / Türkiye

ORCID: 0000-0001-7406-2245

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 1 Mart 2022

Kabul tarihi: 23 Haziran 2022

Anahtar Kelimeler:

Kilit Denetim

Konuları,

Denetim Raporu,

İçerik Analizi,

Bağımsız Denetim

ARTICLE INFO

Article History:

Received : March 1, 2022

Accepted: June 23, 2022

Keywords:

Key Audit Matters,

Audit Report,

Content Analysis,

Independent Audit

ÖZ

Bağımsız denetimin amacı, işletmelerin sunduğu finansal tablolarındaki bilgi riskini azaltmaktır. Denetim sürecinin sonunda ulaşılan denetim görüşü, bağımsız denetim raporu ile bilgi kullanıcılarına ilan edilmektedir. 09 Mart 2017 tarih 30002 no ile Resmi Gazete’de yayımlanan BDS 701 Kilit Denetim Konuları (KDK) standardına göre, 01 Ocak 2017 tarihinden itibaren hazırlanacak bağımsız denetim raporlarında cari dönemle ilgili Yönetim Kuruluna verilen bilgiler arasından çok önem arz eden konuların “Kilit Denetim Konuları” başlığı altında denetim raporunda yer alması gerekmektedir. Bu çalışmanın amacı, KDK’lerle ilgili istenilen nitelikte yarar sağlanıp sağlanmadığını betimsel bir içerik analizi ile belirlemek ve bu konudaki araştırmaya değer hususları ortaya çıkarmaktır. Araştırma kapsamında Uluslararası Denetim Standartlarından IAS 701 kodlu Kilit Denetim Konuları standardının uygulanmaya başlandığı 2016 yılından bu yana yapılan, Türkiye içinden ve dışından toplam 77 akademik araştırma makalesi incelenmiştir.

ABSTRACT

The purpose of the independent audit is to reduce the information risk in the financial statements presented by the enterprises. The audit opinion reached at the end of the audit process is announced to the information users with the independent audit report. According to ISA 701 Key Audit Matters (KAMs) standard published in the Official Gazette with the number 30002 dated 09 March 2017, among the information given to the Board of Directors in the independent audit reports to be prepared as of January 01, 2017, the most important issues should be included in the audit report under the heading "Key Audit Issues". The aim of this study is to determine with a descriptive content analysis whether the desired benefit is provided about CRAs and to reveal the issues worth researching on this subject. Within the scope of the research, a total of 77 academic research articles from Turkey and abroad, which have been published since 2016, when the IAS 701 Coded Key Auditing Standards, one of the International Auditing Standards, were implemented, were examined.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.

e-posta: jsaglar@cu.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

Financial statements, which are the outputs of the accounting process, are tools that transfer information from within the enterprise to the outside of the enterprise. The responsibility of presenting the financial information in financial statements accurately and honestly belongs to the management. The most effective way of reducing the information risk in the financial statements is independent auditing. The audit opinion reached at the end of the audit process is announced to the information users about the independent audit report. The most detailed explanation on how the independent audit report will be prepared, how it will be presented and what will be included in its content are included in the International Auditing Standards(IASs). Information on the content of audit reports in Turkey is included in the Independent Auditing Standards(BDS), which is a translation from International Auditing Standards, and in the Independent Audit Regulation issued under the supervision of Public Oversight Accounting and Auditing Standards Authority.

Over time, objections such as the lack of sufficient information in the independent audit reports, their presentation with only general information, and the inability to fully meet the information needs of the information users have increased the need for a new regulation. Key Audit Matters are a result of information users' requests for more information to be included in independent audit reports. The International Auditing and Assurance Standards Board(IAASB) published ISA 701 – Communication of Key Audit Matters (KAMs) in 2015. With the publication of this standard, it has started to be applied in countries that apply international auditing standards. In Turkey, "BDS 701 Standard for Disclosure of Key Audit Matters in the Independent Auditor's Report", which is a translation of International Auditing Standards, was published with the number RG.30002 dated 09 March 2017. The independent auditor is required to select matters of great importance and explain them under the Key Audit Matters in audit report. These matters, which are of great importance, are selected from among the matters communicated to those responsible for the senior management regarding the current period's audit by the independent auditor. These matters are determined entirely by the professional judgment of the independent auditor.

According to ISA 701 KAMs standard, the purpose of communicating key audit matters is to provide greater transparency regarding the audit performed and to increase the communicative value of the auditor's report. Here, the auditor's responsibility is to identify key audit matters and to express these matters in the auditor's report after forming an opinion on the financial statements. In accordance with ISA 705, the matters giving rise to an opinion except unqualified opinion or in accordance with ISA 570 the matters with related to a material uncertainty about events or conditions that may cast significant doubt on the entity's ability to continue as a going concern are identified as KAMs. With the reporting of key audit matters, it is expected that the information gap between the expectation of meeting the information needs of information users and the responsibilities of the independent auditor will decrease. The information gap is explained as the difference between information users' expectations from the financial statements prepared and the audit performed, and the information contained in a company's financial statements and audit report. KAMs are included in the independent audit report as a separate heading after the paragraph in which the opinion and the basis of opinion are determined. Matters that require maximum care come to the fore in determining key audit matters. It is expected that KAMs will be evaluated separately for each financial tables. However, it is observed that the information presented as KDK is repeated over time and it is questioned whether it meets the expected benefit.

The main purpose of this study is to determine whether the desired benefit has been achieved with regard to CRAs and to identify issues worth investigating in the future. In order to achieve this aim, a descriptive content analysis, which is one of the content analysis types, was conducted. Content analysis is a scientific research method that is used to categorize the researched written, oral or other materials or to make inferences about them and which guides future scientific studies. Meta-analysis, thematic content analysis (meta-synthesis analysis) and descriptive content analysis are counted as content analysis types(Telli Danışmaz,2019,s.1278). In accordance with the purpose of the study, descriptive content analysis was preferred as the analysis method. Descriptive content analysis is a systematic study that includes all published or unpublished studies and the evaluation of trends and research results in a descriptive dimension(Ültay ve diğerleri,2021,s.188). In other words, descriptive content analysis is thought to be an important study as it examines the different studies in detail and brings together the results related to the subject and guides future studies.

Within this study, KAMs oriented research articles from Turkey and abroad were examined and studies that could be examined were classified. In the study process, 77 research articles published since 2016 when the BDS 701 standard was implemented, were examined in detail. 75 of the research articles examined were included in the scope of the study. In this study, these 75 research articles were primarily divided into two main groups, 26 from within Turkey and 49 from outside Turkey. Later, the studies were classified according to their research issues.

Giriş

Muhasebe sürecinin çıktıları olan finansal tablolar, işletme içinden işletme dışına bilgi aktaran araçlardır. Finansal bilgilerin doğru ve dürüst bir şekilde sunulmasının sorumluluğu, işletme yönetimine aittir. Finansal tablolarda yer alan bilgi riskini azaltmanın yollarından en etkili olanı ise bağımsız denetimdir. Bağımsız denetim iktisadi bir olayla ilgili sunulan bilginin önceden belirlenmiş bir ölçüte uygunluğunun belirlenmesi amacıyla; bağımsız denetçi tarafından kanıt toplama, toplanan kanıtları değerlendirme ve ulaşılan sonucu bilgi kullanıcılarına raporlama sürecidir. Bağımsız denetçi, finansal tabloların tüm önemli yönleriyle geçerli finansal raporlama çerçevesine uygun olarak hazırlanıp hazırlanmadığına ilişkin bir görüş oluşturmaktadır (BDS 700, 10.paragraf). Detaylı bir işlem sürecinin sonunda hazırlanıp bilgi kullanıcılarına sunulan bağımsız denetim raporunun mümkün olduğunca özet hale getirilmesi gerekmektedir. Bağımsız denetim raporunun tanımı, kapsamı ve içeriği ile ilgili bilgiler ise pek çok yasal ve idari düzenlemede yer almaktadır. Bunlardan en temel olanlar; Kamu Gözetim Kurumu (Kamu Gözetimi Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu-KGK) gözetiminde çıkarılan Bağımsız Denetim Standartlarından BDS-700 Finansal Tablolara İlişkin Görüş Oluşturma ve Raporlama Standardı, Bağımsız Denetim Yönetmeliği, 6102 sayılı Türk Ticaret Kanunu, Sermaye Piyasası Kanununa bağlı çıkarılan seri X no22 Sermaye Piyasasında Bağımsız Denetim Standartları Hakkında Tebliğdir. Bu düzenlemelerde bağımsız denetim raporunun nasıl hazırlanacağı, nasıl sunulacağı, içeriğinde nelerin yer alacağı hususunda en detay açıklama Uluslararası Denetim Standartlarından çeviri olan Bağımsız Denetim Standartları ve KGK gözetiminde çıkarılan Bağımsız Denetim Yönetmeliği'nde yer almaktadır.

26 Aralık 2012 tarih ve RG.28509 no.lu Bağımsız Denetim Yönetmeliği'nin 10.maddesinde Bağımsız Denetim Raporu; “Denetim Kanıtlarının Türkiye Denetim Standartları (TDS)¹ çerçevesinde değerlendirilmesi sonucunda, belirlenen güvence seviyesine uygun şekilde oluşturulan denetçi görüşünün ve varsa dikkat çekilmek istenen diğer hususların kullanıcıların istifadesine sunulması amacıyla Kurum düzenlemelerine uygun olarak hazırlanan ve imzalayan denetim kuruluşu veya denetimi üstlenen bağımsız denetçi tarafından sorumluluğu üstlenilen belge” olarak tanımlanmıştır. 6102 sayılı Türk Ticaret Kanununun 402.maddesinde denetim raporu; bağımsız denetçi tarafından yapılan denetimin türünün, kapsamının, niteliğinin sunulduğu ve denetim sonuçları hakkında gereken açıklıkta, anlaşılır, basit bir dille yazılmış ve geçmiş yıllarla karşılaştırmalı olarak hazırlanmış, finansal tabloları konu alan rapor” olarak tanımlanmaktadır. Denetim raporunun içeriğinde yer alması beklenen içerik ise BDS 700 Finansal Tablolara İlişkin Görüş Oluşturma ve Raporlama Standardı'nda açıklanmaktadır. Standardın “Ana Hükümler” başlığı altında bağımsız denetim raporu ile ilgili temel bilgiler yer almaktadır. Aynı standardın “Açıklayıcı Hüküm ve Uygulamalar” başlığının altında “A” kodu ile yer alan paragraflarda bağımsız denetim raporunun içeriği ile ilgili açıklamalar yapılmaktadır. Standardın ek kısmında ise örnek bir bağımsız denetim raporu yer almaktadır. Bu standarda göre bağımsız denetçi raporu içeriğinde yer verilmesi gereken alanlardan biri de “Kilit Denetim Konuları-KDK”dır. KDK ise bağımsız denetim raporlarında, bilgi kullanıcılarının kararlarını etkileyebilecek düzeyde önemli görünen hususların vurgulanmasını öngörmektedir. Bu doğrultuda çalışmanın temel amacı KDK'lerle ilgili beklenen yararın sağlanıp sağlanmadığını betimsel bir içerik analizi ile belirlemek ve bu konuda gelecekle ilgili araştırmaya değer hususları ortaya çıkarmaktır.

¹ Bağımsız Denetim Standartları Uluslararası Denetim Standartlarından çeviridir. Ancak Standartlara Türkiye uygulaması olarak TDS kodu ile yeni eklemeler yapılmıştır. Zamanla bütünü ifade etmek için KGK gözetimindeki yasal düzenlemelerde Bağımsız Denetim Standartları yerine Türkiye Denetim Standartları ifadesi kullanılmaya başlanmıştır. Bu nedenle literatürde de hem BDS hem de TDS ifadelerinin kullanıldığı görülmektedir.

Kilit Denetim Konuları

09 Mart 2017 tarih 30002 no.lu Resmi Gazete’de BDS 701 Kilit Denetim Konularının Bağımsız Denetçi Raporunda Bildirilmesi Standardı yayımlanmıştır. BDS 701 standardının yayımlanmasına kadar olan süreçte bağımsız denetçinin olumlu denetim görüşünü değiştirmeyen ancak özellikle vurgulanmak istenilen önemli konular “Vurgulanacak Konular”(BDS 706)(Kaval ve diğerleri,2015:434), “Ek Açıklama” (Uyar & Çelik, 2009, s.143; Sayar & Ergüden, 2016, s.89) ifadesi ile denetim raporunda yer almaktaydı. Bu ek bilgiler bağımsız denetim raporunda görüş paragrafından sonra yer almaktaydı. Olumlu denetim görüşünü değiştirmeyen, finansal tablolarda ve/veya dipnotlarında yer alan belirli olaylarla ilgili bilgi kullanıcılarına vurgu yapmanın hedeflendiği bu ek açıklamaların yapılması, bağımsız denetçinin inisiyatifine bırakılmıştı. Ek açıklamalar geleneksel denetim uygulamalarında yer bulurken(SPK Seri X/16 35.md.; Seri X/22 12.md ve 29.Kısım2.md.), vurgulanacak konular ve diğer hususlar Bağımsız Denetim Standartlarından *BDS 706 Bağımsız Denetçi Raporunda Yer Alan Dikkat Çekilen Hususlar ve Diğer Hususlar Paragrafları* standardı ile uygulamaya geçmiştir.

Zamanla bağımsız denetim raporlarının içerisinde yeterli bilgi olmaması (Suttipun,2021,s.869), sadece genel bilgilerle sunulması (Ferreira&Morais,2020,s.262), bilgi kullanıcılarının bilgi ihtiyacını tam karşılayamaması(Zhai ve diğerleri,2021,s.1) gibi itirazlar yeni bir düzenlemeye duyulan ihtiyacı arttırmıştır. KDK bilgi kullanıcılarının bağımsız denetim raporlarında daha fazla bilgiye yer verilmesi taleplerinin sonucunda getirilmiş bir düzenlemedir (Ertan ve Kızılk,2019,s.265). BDS 701 Kilit Denetim Konuları Standardına göre; bağımsız denetçinin cari döneme ait denetimle ilgili olarak üst yönetimden sorumlu olanlara bildirilen konular arasından en çok önem arz eden konuları seçmesi(8,9) ve seçilen bu konuları Kilit Denetim Konuları başlığı altında açıklaması gerekmektedir (11). Bu konuların bildirilmesi tamamen bağımsız denetçinin mesleki muhakemesine bırakılmıştır.

Uluslararası Denetim ve Güvence Standartları Kurulu(International Auditing and Assurance Standards Board-IAASB) Kilit Denetim Konuları Standardını IAS 701 kodu ile 2015 yılında yayımlamıştır (Ferreira,2019,s.262). Bu standardın yayımlanması ile birlikte Uluslararası denetim standartlarını uygulayan ülkelerde de anılan standart uygulanmaya başlanmıştır. Standart ilk olarak 2016’da İngiltere ve İrlanda’da uygulanmıştır (Elmarzouky,2022,s.231). Londra Borsası, taslağın yayımlandığı 2013 yılından itibaren uygulamaya başlamıştır. Uluslararası Denetim Standartlarından çeviri olan BDS 701 Türkiye’de 2017 itibariyle yürürlüğe girmiştir(RG.2017/30002). Çin’de 2017 yılında (Zhai ve diğerleri,2021,s.2), Brezilya’da 2016’da (Ferreira,2019,s.262), Tayland’da 2016’da (Suttipun, 2021.s.870) uygulanmaya başlanmıştır.

BDS 701 KDK standardına göre Kilit denetim konularının bildirilmesinin amacı, yürütülen denetime ilişkin daha fazla şeffaflık sağlayarak denetçi raporunun iletişim değerinin artırılmasıdır. Denetçinin buradaki sorumluluğu, kilit denetim konularını belirlemek ve finansal tablolara ilişkin görüş oluşturduktan sonra bu konuları denetçi raporunda açıklamak suretiyle bilgi kullanıcılarına bildirmektir. BDS 705 uyarınca olumlu görüş dışında bir görüş verilmesine neden olan bir konu veya BDS 570 uyarınca işletmenin sürekliliğini devam ettirme kabiliyetine ilişkin ciddi şüphe oluşturabilecek olay veya şartlarla ilgili önemli bir belirsizlik olması durumları, nitelikleri itibarıyla KDK olarak belirlenmektedir. KDK’ler raporlanırken başlıca üç unsur vurgulanacaktır(Can ve Çil Koçyiğit, 2020, s.742). Bu unsurlar: konunun KDK olarak değerlendirilmesinin sebepleri, konunun denetim çalışmalarında nasıl ele alındığı, varsa, finansal tablolardaki ilgili açıklamalara atıf olarak sıralanabilir. Kilit denetim konularının raporlanması ile birlikte, bilgi kullanıcılarının bilgi ihtiyaçlarının karşılanması beklentisi ile bağımsız denetçinin sorumlulukları arasında oluşan bilgi boşluğunun azalacağı beklenmektedir. Burada bilgi boşluğu, bilgi kullanıcılarının hazırlanan finansal tablo ve sunulan denetim

raporundan elde etmek istedikleri bilgiler ile bir şirketin denetlenmiş finansal tablolarında ve denetim raporunda mevcut bilgiler arasındaki farklılık olarak açıklanmaktadır (Celayir ve Türedi, 2021,s.204). Bazı kaynaklarda bu durum, beklenti boşluğu olarak yer almaktadır.

KDK'ler; bağımsız denetim raporunda, görüş ve görüş dayanağının belirlendiği paragraftan sonra ayrı bir başlık olarak yer almaktadır. Kilit denetim konularının belirlenmesinde azami özen gerektiren konular ön plana çıkmaktadır. Bu kilit konuların her dönem için ayrı değerlendirilmesi beklenmektedir. Ancak, KDK kapsamında sunulan bilgilerin zaman içerisinde tekrara kaldığı gözlenmekte ve beklenen faydayı karşılayıp karşılamadığı sorgulanmaktadır.

Kilit Denetim Konularına Yönelik Betimsel Bir İçerik Analizi

Araştırmanın Amacı ve Yöntemi

Bu çalışmanın temel amacı; KDK'lerde yer alan bilgilerden istenilen nitelikte yarar sağlanıp sağlanmadığını belirlemek ve bu konudaki araştırmaya değer hususları tespit etmektir. Bu amaca ulaşmak için içerik analizi türlerinden olan betimsel bir içerik analizi yapılmıştır. İçerik analizi; araştırılan yazılı, sözlü veya daha farklı materyalleri kategorize etmek veya bunlarla ilgili çıkarımlarda bulunmak için yapılan ve ileride yapılacak olan bilimsel çalışmalara yön verici nitelikte olan bir bilimsel araştırma yöntemidir(Telli Danışmaz,2019,s.1278). Telli Danışmaz'a göre (2019) içerik analiz türleri olarak meta-analiz, tematik içerik analizi (meta-sentez analizi) ve betimsel içerik analizi sayılmaktadır. Çalışmanın amacına göre, analiz yöntemi olarak betimsel içerik analizi tercih edilmiştir. Betimsel içerik analizi belirlenmiş bir konu dâhilinde yapılan, yayımlanmış ya da yayımlanmamış bütün çalışmaların ele alınıp eğilimlerinin ve araştırma sonuçlarının tanımlayıcı bir boyutta değerlendirilmesini içeren sistematik çalışmalardır (Ültay ve diğerleri,2021,s.188). Diğer bir ifade ile betimsel içerik analizinin, birbirinden farklı olarak ortaya konan araştırmaları detay olarak inceleyip konuyla ilgili sonuçları bir araya getirmesi ve gelecek çalışmalara yol gösterici olması sebebi ile önemli bir çalışma olacağı düşünülmektedir.

Bu çalışma kapsamında, Türkiye içinden ve dışından yapılan KDK odaklı araştırma makaleleri incelenmiş ve incelenebilir nitelikte olan çalışmalar tasniflendirilmiştir. Çalışma sürecinde incelenen 77 araştırma makalesinden toplam 74 çalışma araştırmanın kapsamına alınmıştır.

Elde Edilen Bulgular

Bu çalışma içerisinde 75 araştırma makalesi; öncelikle 25 Türkiye içinden, 49 Türkiye dışından olmak üzere iki temel gruba ayrıştırılmıştır. Daha sonra çalışmalar kendi içerisinde yıllara göre gruplandırılmıştır.

ISA 701 KAMs standardının taslak olarak yayımlandığı yıl 2013, resmi olarak kabul edildiği yıl 2015, fiilen kullanılmaya başlandığı yıl 2016'dır. Türkiye'de fiilen uygulanmaya başlandığı yıl 2017'dir. Bu nedenle ilk gruplandırma 2016 ve öncesi olarak yapılmıştır. Covid 19 pandemisinin Aralık 2019'da başlaması ve 2020 yılında çok yoğun bir şekilde yaşanması sebebi ile 2017-2019 yılları arasındaki çalışmalar ikinci grup olarak ayrılmıştır. Covid dönemi ve sonrası olarak 2020 ve sonraki çalışmalar üçüncü grup olarak sınıflandırılmıştır. Türkiye açısından ilk uygulamanın 2017 olması sebebi ile Türkiye'de 2017 öncesi çalışma bulunmamaktadır. Bu sınıflandırmaya uygun olarak Tablo 1'de 2017-2019 yıllarında Türkiye'de yapılan çalışmalar, Tablo 2'de ise yine Türkiye'de yapılan çalışmalar arasından 2020-2022 yılları arasındaki çalışmalar sınıflandırılmıştır.

Tablo 1: Türkiye’de yayımlanmış 2017-2019 yılı arasında yayımlanan çalışmalar

Sıra No	Yılı	Yazar/lar	Amaç	Sonuç
1	2018	Aziz Doğan	KDK'nın bir denetim standardı ISA/BDS 701'e uygun olarak nasıl belirleneceği, bağımsız denetçi raporunda nasıl bildirileceği ve ABD ile Birleşik Krallık'daki KDK süreçleri incelenmiştir.	İnceleme ile KDK'lerin tespiti, uygulanması ve raporlanmasında, işletmelere ve denetimlere özgü hususlar olması ve standardın özü doğrultusunda standart cümlelerden uzak durulması gerektiği belirtilmiştir.
2	2018	Şaban Uzun Çağrı Köylü	Araştırmaya BİST imalat sektöründe faaliyet gösteren işletmelerin 2017 yılı bağımsız denetim raporları incelenerek kilit denetim konularının neler olduğu hususu incelenmiştir.	Bulgulara göre denetimlerde denetçilerin en çok dikkat ettikleri hususların başında <i>Hasılat, Maddi Duran Varlıklar, Ticari Alacaklar ve Stoklar</i> konuları gelmiştir. İmalat alt sektörlerinde elde edilen bulguların imalat sektörü genelinden elde edilen bulgularla büyük ölçüde örtüştüğünde araştırma bulgularında görülmüştür.
3	2018	Fatma Lerzan Kavut Nevzat Güngör	Araştırmada BİST-100 şirketlerinden 11 farklı sektörde faaliyet gösteren 2017 faaliyet yılı KDK'lerin ilk uygulaması olan 2017 yılına ait denetim raporlarında yer alan KDK'lar incelenmiştir.	KDK uygulamasının ilk yılı olmasına rağmen, denetçi raporlarında KDK ilke ve teorisine uygun kapsamlı bildirimler yaptıkları, aynı sektördeki şirketlerde belirli hususların ağırlık kazanmış olduğu ifade edilmiştir.
4	2018	Sadiye Oktay Serdar Bozkurt Bertaç Şakir Şahin	KDK'lerin uluslararası yönünü belirleyip sonraki çalışmalara fikir oluşturması için Ebsco, Wiley, Jstor ve Google Scholar, indekslerinde taranan 27 makale incelenmiştir.	İnceleme sonucunda ülkelerin dağılımında makaleler incelendiğinde ilk iki sırada ABD ve Türkiye yer almaktadır. SSRN dergisi bu alanda en çok yayınlanan dergidir. Bu alanlarda yayımlanan makale sayısı son üç yılda hızla arttığı belirtilmiştir.
5	2019	Yasemin Ertan Ekinç Kızık	Borsada işlem gören ve imalat sektöründe faaliyette bulunan işletmelerin KDK'lerin ilk uygulaması olan 2017 yılına ait denetim raporlarında yer alan kilit denetim konuları incelenmiştir.	İncelenen 177 işletmenin %4,52'sinin denetim raporunda KDK bulunmamaktadır. Toplam 8 işletmenin sadece biri için görüş vermekten kaçınılmıştır. KDK bulunmayan raporların büyük çoğunluğu yerel denetim firmaları tarafından verilen raporlardır. Yerel denetim firmalarından birinde KDK'nın görüşün dayanağı kısmında yer aldığı anlaşılmıştır.
6	2019	Gülsün İşseveroğlu	Araştırmada BİST'te işlem gören sigorta işletmelerinin 2017-2018 yıllarına ait denetim raporlarında yer alan KDK'lerin belirlenmesi ve KDK'lerde yıllar içerisindeki değişim ve karşılaştırma yapılmıştır.	Denetim raporunda yer alan KDK'lerin BDS 701 standardının kapsamına uygun ve sektöre özel konulardan oluştuğu belirlenmiştir. Bu konular “Gerçekleşmiş ancak rapor edilmemiş tazminat bedellerinin tahmini”, “Muallak Tazminat Karşılığında Kaynaklanan Net Nakit Akışlarının İskonto Edilmesi ve 31 Aralık 2016 Tarihi itibarıyla Hazırlanan Geçmiş Dönem Finansal Tablolarının Yeniden Düzenlenmesi”, “Sigorta sözleşmeleri yükümlülüklerinin hesaplanmasında kullanılan tahmin ve varsayımlar”, “Maddi olmayan duran varlıklara ilişkin avanslar ve yatırımlar, “Kullanım amaçlı gayrimenkullerin değerlemeye tabi tutulması” olarak belirlenmiştir.
7	2019	Tuğçe Uzun Kocamış Gülçin Yıldırım	KDK'nın BDS 701 kapsamında nasıl belirlendiği ve denetçinin raporda vurgulaması gereken konular ve olası etkileri incelenmiştir.	Denetçilerin yatırımcıların endişelerini giderebilmek adına bulgularını daha kapsamlı analizlerle doğrulamaya çalışacakları, raporların şeffaflık düzeyinin artması temelde raporların sorgulanması noktasında bir artışa ve denetim raporlarına

				olan güven düzeyinde potansiyel bir azalmaya yol açabileceği görülmüştür.
8	2019	Özgür Teraman Burak Çelik	Araştırmada 10 bağımsız denetçi ile yapılan mülakatlar sonucu elde edilen veriler üzerinden BDS 701 çerçevesinde, yeni ve gözden geçirilmiş raporlama standartlarında yer alan kilit denetim konularının belirlenmesi ile uygun bilgilerin raporlanmasına kadar ki mesleki yargı süreci incelenmiştir. Temel amaç KDK sonrasında denetim sürecindeki farklılıkları belirlemektir.	Yapılan mülakatlar sonucunda KDK'ler ile denetim raporlarında bir format değişikliğinin beklenildiği kadar denetçilere yük olmayacağı, şeffaflık ve güvenilirlik açısından karar alıcılara daha faydalı olacağı, mesleki dikkat ve özen çerçevesinde faydalı olacağı görülmüştür. KDK'lerin tespiti ile aynı zamanda riskli alanların da üzerinde daha fazla durulacağı ifade edildiği belirlenmiştir.
9	2019	Özkan Sarısoy Nazlı Kepece	Araştırmada bağımsız denetçilere, aracı kurum yöneticilerine ve bankacılara uygulanan bir anket ile KDK ve bağımsız denetim raporunda yapılan diğer değişikliklere ilişkin bağımsız denetim raporu kullanıcılarının beklenti boşlukları belirlenmiştir.	İnceleme sonucunda çıkar grupları arasında KDK'lere yönelik önemli beklenti farklarının olduğu, kilit denetim konularını en faydalı bulan kesim, denetim raporunun kullanıcıları olduğu görülmüştür. İşletme yöneticileri ve bağımsız denetçiler ise kararsız- katılıyorum arasında bir yanıt verdikleri ifade edilmiştir.
10	2019	Nalan Akdoğan Samet Bülbül	2017 yılında BİST 100'de işlem gören 100 şirketin denetim raporlarında yer alan 251 KDK belirlenmiş bağımsız denetim şirketlerinin kilit denetim konularına yönelik yaptığı çalışmalar detaylarıyla analiz edilmiş ve ilk uygulama sonuçları incelenmiştir.	KDK'lerin sayısının sektörler ve firmalar yönünden farklı aralıklarda olduğu görülmüştür. Konuların denetimde nasıl ele alındığı hakkında verilen açıklamalar benzerlikler içermektedir. Ayrıca, önemlilik kriterlerinin yabancı ülke uygulamalarında olduğu gibi sunuma dahil edilmesi hem denetim kapsamını hem de denetim kalitesini artıran bir faktör olacağı vurgulanmıştır.
11	2019	Aslı Türel Ahmet Türel	BİST'te işlem gören imalat ve finans sektöründeki işletmelere ait 2017-2018 yıllarına ait finansal tabloların hazırlanmasında ve bağımsız denetimi sürecinde ortaya çıkan sorunları belirlemek için KDK'ler incelenmiştir.	Finansal tabloların hazırlanmasında ve bağımsız denetim sürecinde en çok önem arz eden alanların başında finansal araçlar, hasılat, maddi duran varlıklar, stoklar ve varlıklarda değer düşüklüğü geldiği tespit edilmiştir.

2017-2019 yılları arasında Türkiye'de toplam 11 araştırma yapılmıştır. Bu araştırmaların önemli bir kısmı BDS 701 kodlu KDK standardının ilk uygulanmasını anlamak, içeriğinde yer alan bilgilerin diğer bir ifade ile denetçinin önemli gördüğü konuların tespitini yapmak üzerine kurgulanmıştır. Yapılan çalışmalarda KDK uygulaması ile ilgili gelişmeleri denetçilerin olumlu karşıladığı, önem arz eden konularda sektörel farklılıklar olduğu, bağımsız denetim sürecinde en çok önem arz eden alanların başında finansal araçlar, hasılat, maddi duran varlıklar, stoklar ve varlıklarda değer düşüklüğünün yer aldığı tespit edilmiştir. Genel itibari ile içerik analizi kullanılmıştır.

Tablo 2: Türkiye'de yayımlanmış 2020-2022 yılı arasında yayımlanan çalışmalar

Sıra No	Yıl	Yazar/lar	Amaç	Sonuç
12	2020	Mahmut Can Seyhan Çil Koçyiğit	Araştırmada KDK'lerin Bağımsız Denetçi Raporlarında Bildirilmesi Standardı'nın uygulamasının olası sonuçlarını tespit edip standart ile hedeflenen amaçlara ne ölçüde ulaşıldığı, kullanıcıların fikir ve beklentileri ile standardın uygulama sonuçları incelenmiştir. Sayıştay Başkanlığı'nda çalışan denetçilerin görüşleri anket yöntemi ile toplanmıştır	Genelde anket katılımcıları IFAC'ın KDK standardı ile ulaşmak istediği hedeflere paralel olan görüşler beyan etmişlerdir. Katılımcılar; denetim raporlarının kullanıcıları ve akademik çevrelerin standart hakkında dile getirilen çekince ve endişelerini ifade eden görüşlere daha düşük oranda katıldıklarını beyan etmişlerdir. Eğitim düzeyi, unvan ve mesleki tecrübe arttıkça olumlu görüşlere katılım düzeyinin arttığı gözlemlenmiştir.

13	2020	Alp Aytaç Ümit Gücenme Gençoğlu	İlk olarak 2013 yılında yayımlanan KDK taslağındaki denetim konularının stratejik diyagramı ve kilit denetim konularının günümüze kadar geçirdiği gelişim süreci incelenmiştir.	Mevcut çalışmalarda denetim beklenti boşluğunun ana tema, denetlenen firma özelliklerinin ise bir sonraki yılın beklenen teması olduğu ilerleyen dönemlerde de yeni denetim alt temalarının oluşabileceği ifade edilmiştir.
14	2020	Aydın Karapınar Tuğba Dölen	Araştırmada BİST’de işlem gören şirketlerin 2018 yılı denetim raporlarındaki KDK’ler denetçilerin yükümlülükleri özelinde ele alınarak kilit denetim açıklamaları sektörel ayrımlar yapılarak incelenmiştir.	KDK sayıları sektöre göre farklılık gösterdiği tespit edilmiştir. KDK’ler içerisinde; hasılatların muhasebeleştirilmesi, ticari alacakların geri kazanılabilirliği ve yatırım amaçlı gayrimenkullerin gerçeğe uygun değer tespitinin daha sık raporlandığı görülmüştür. Finans sektörü özelinde ise en fazla finansal alacakların değer düşüklüğü ve yatırım amaçlı gayrimenkullerin gerçeğe uygun değer tespitinin KDK olarak rapor edildiği belirtilmiştir.
15	2020	Rafet Aktaş Merve Acar	Araştırmada BİST 100 endeksinde işlem gören 2017 ve 2018 yılı denetim raporlarında belirtilen kilit denetim konuları, denetimde önemlilik kavramı ekseninde incelenmiştir.	Araştırma sonucunda denetim raporlarında “Karşılık, Koşullu Varlık/Yükümlülük”, “Finansal Araçlar” ve “Ertelenmiş Vergi Varlığı” gibi hesapların değerlemeye ilişkin kalemlerinde raporlanan KDK’lerde yıllar arasında önemli artışlar yaşandığı görülmüştür.
16	2020	Duygu Anıl Keskin Salih Tutar Buse Öktem Berika Akçay	Araştırmada imalat sektöründen 20, bankacılık sektöründen 21 ve telekomünikasyon sektöründen 13 olmak üzere toplam 3 sektörden 2018 yılına ait toplam 54 bağımsız denetçi raporundaki veriler cinsiyet farklılığına göre kilit denetim konularının okunabilirliğini etkileyip etkilemediği arı okunabilirlik endeksi kapsamında incelenmiştir.	Okunabilirlik sonuçlarına göre; kadın sorumlu denetçiler tarafından hazırlanan KDK’lerin okunabilirliğinin daha zor olduğu, denetim görüşü açısından değerlendirildiğinde, en büyük farklılığın görüş farklılığı arasında olduğu, sınırlı olumlu görüş verilmiş raporların kilit denetim konularının okunabilirliğinin daha zor olduğu ifade edilmiştir.
17	2021	Ayça Zeynep Süer	Bu çalışmada, BİST 30’da yer alan işletmelerin 2020 dönemi yıl sonu finansal tablolarında yer alan önemli tahmin ve varsayımlarının bağımsız denetim raporlarında bildirilen kilit denetim konularına ne ölçüde yansıdığı incelenmiştir.	Finansal tabloların dipnotlarında yer alan 196 muhasebe tahmin ve varsayımlarından sadece %24’ü KDK’kapsamına alınmıştır. Bununla beraber incelenen 65 denetim raporunun %71’inde önemli tahmin ve varsayımlara yer verildiği anlaşılmaktadır.
18	2021	Neriman Polat Çeltikçi Mehmet Serdar Atay	KDK hükümlerinin, mevcut standart ve uygulamalarla birlikte ele alınmasının, denetim faaliyetinin kalitesine bir değer katıp katmadığı, ortaya çıkması beklenen fayda ve etkilere yönelik denetçi algılarının ne olduğu araştırılmıştır. Araştırmada geliştirilen bir ölçek kullanılmıştır.	Araştırma sonucunda bağımsız denetçilerin KDK ile kalite algıları çok az da olsa anlamlı düzeyde arttığı, denetçilerin riske karşılık verme değişkeninin bağımlı değişkene en güçlü katkıyı yaptığı tespit edilmiştir.
19	2021	İdris Vancı Fevziye Kalıpcı Çağırın	Araştırmada BİST KOBİ sanayi sektöründe faaliyet gösteren işletmelere ait denetim raporlarında yer alan kilit denetim konularını ve finansal tablolarını nicelik bakımından etkileyen faktörler incelenmiştir.	İşletmelerin, %38’inin bir önceki yıldaki denetçisini değiştirdiği, son iki yılda zarar eden işletmelerin %15 civarında olduğu ve süreklilik riski taşıdığı, ilgili işletmelerin denetim raporlarında en fazla 5 adet kilit denetim konusu raporlandığının ifade edildiği görülmüştür.

20	2021	Kaan Sert Ali Alıng Bıçer	BİST'te işlem 33 gayrimenkul yatırım ortaklığı şirketlerine ait denetim raporlarında yer alan KDK'ler ve KDK'lerin bağımsız denetçi raporunda ayrıca açıklanacak kadar önemlilik teşkil ettiği hususlar incelenmiştir.	Araştırma sonucunda 24 şirketin Yatırım Amaçlı Gayrimenkullerin Gerçeğe Uygun Değer Ölçümünü KDK olarak açıkladığı, net dönem kar/zararı, Özkaynak Değişim Tablosu arasında anlamlı bir ilişki olduğu görülmüştür. Yatırım ortaklıklarının hepsinin bağımsız denetçi raporlarında en az bir KDK açıkladığı ifade edilmiştir.
21	2021	Kaan Ramazan Çakallı	Araştırmada 2020 yılında BİST 100'de endeksinde yer alan ve farklı sektörlerde faaliyet gösteren işletmelerin denetim raporlarında yer alan KDK'ler incelenmiş, benzerlik ve farklılıkları tespit edilmiş ve ülke dışı uygulamalarla karşılaştırılmıştır.	Ortalamada en fazla KDK Elektrik, Gaz ve Buhar alt sektöründe faaliyet gösteren firmaların denetim raporlarında yer aldığı görülmüştür. En fazla raporlanan kilit denetim konuları finansal araçlar, hasılatlar ve maddi duran varlıklar ve yatırım amaçlı gayrimenkullerle ilgilidir. Ayrıca, ulaşılan sonuçlar uluslararası literatürde yapılan benzer çalışmalarla karşılaştırılmış ve genel olarak farklı sonuçlara ulaşılmıştır.
22	2021	Murat Özcan Mehmet Günülük	Borsa İstanbul İmalat Sektörünün alt sektörlerinden biri olan Gıda, İçecek ve Tütün sektöründe yer alan şirketlere ait bağımsız denetim raporlarında bildirilen kilit denetim konularına yönelik değerlendirme yapılması için bu sektörde faaliyet gösteren şirketlere ait denetim raporları incelenmiştir.	Gıda, İçecek ve Tütün sektöründe 202 KDK belirlendiği, KDK'nın yoğun olarak, Hasılat, Maddi Duran Varlıklar, Stoklar/Stok Değer Düşüklüğü, Ticari Alacaklar olarak dağılım gösterdiği ifade edilmiştir
23	2021	Filiz Özşahin Koç	Covid-19 öncesi ve sonrası turizm sektöründe faaliyet gösteren 11 şirketin denetim raporlarında yer alan 36 KDK bir farklılık veya benzerlik durumu açısından incelenmiştir.	Bildirilen KDK'lerin ağırlıklı maddi duran varlıklar, finansal borçlar, hasılat ve yatırım amaçlı gayrimenkuller gibi hususlarda olduğu, 2018 yılında incelenen 11 şirket hakkında denetim firmaları olumlu görüş alırken 2020 yılında 2 şirketle ilgili şartlı görüş bildirdikleri ifade edilmiştir. Ayrıca, pandemi sonrasında (20 KDK) pandemi öncesi (16 KDK) döneme göre bildirilen kilit denetim konularının sayısında azalma olduğu gözlemlenmiştir.
24	2022	Berna Tez Ümit Gücenme Gençoğlu	Araştırmada KDK ile iç kontrol yapısı arasında güçlü bir ilişki olduğu düşüncesinden hareketle söz konusu ilişkinin sektörel bir farklılığının olup olmadığı BİST'de faaliyet gösteren işletmeler üzerinden incelenmiştir.	İşletmelerin iç kontrol sistemleri ile KDK arasında güçlü bir ilişki olduğu ve bunun sektörlerin yapısal özelliklerine bağlı olarak farklılıklar gösterdiği, kilit denetim konusundan; hasılatın muhasebeleştirilmesi, maddi duran varlıkların yeniden değerlemesi konularının sektörler genelinde ortak konular olduğu belirlenmiştir.
25	2022	Hüseyin Mert Memet Güner Gökтуğ Duyar İhsan Kamalak	Türkiye'de BİST ve İngiltere'de FTSE borsalarında faaliyet gösteren Gayrimenkul şirketlerinin 2017, 2018 ve 2019 yıllarındaki bağımsız denetim raporlarındaki KDK'ler hakkında yapılan açıklamalar incelenmiştir. Belirlenen kilit denetim konularının iki ülke arasındaki benzer ve farklı yönleri ortaya konulmuştur.	Karşılaştırma sonucunda, BİST'te işlem gören işletmelerde sektörel risklerin; yatırım amaçlı gayrimenkuller, stoklar ve kiralama KDK olarak ifade edildiği görülmüştür. İngiltere'de işlem gören işletmelerde ise sektörel risklerin yatırım amaçlı gayrimenkuller, gelirlerin muhasebeleştirilmesi, BREXIT ve Covid-19'unda KDK'lerinin raporlandığı belirtilmiştir.

2020 ila 2022 arasında KDK'lerle ilgili Türkiye'de 14 adet araştırma yapılmıştır. Bu dönemde yapılan çalışmalar genellikle KDK'ların içerikleri ve sektörel farklılıkların tespitine yönelik araştırmalardır. Sadece bir çalışma, Covid öncesi ve sonrasında karşılaştırmasını yapmış ve Covid pandemisi sonrasında önceye göre belirtilen KDK konularında azalma olduğunu tespit etmiştir. Diğer araştırmalarda KDK içeriğinde sektörel farklılıklar olduğu tespit edilmiştir.

Çalışmanın diğer kısmında yabancı literatür incelenmiş ve Türkiye dışındaki ülkelerde yapılan araştırmalar tasniflenmiştir. Daha önce de belirtildiği gibi Uluslararası Denetim ve

Güvence Standartları Kurulu tarafından ilan edilen ISA 701 KAMs standardının taslak metni 2013 yılında yayımlanmış ve İngiltere’de uygulamaya geçilmiştir. Standart 2016 yılından itibaren başta İngiltere ve İrlanda olmak üzere resmen uygulanmaya konulmuştur. Bu nedenle yapılan araştırmalar yayım yılına göre üç grupta tasniflendirilmiştir. Tablo 3’te Türkiye dışında uygulanmış, 2016 yılı ve öncesi yapılan çalışmalar özetlenmektedir. Tablo 4’te 2017-2019 yılları arasında araştırmalar gösterilmektedir. Tablo 5’te ise 2020-2021 yılları arasındaki araştırma sonuçları sunulmuştur.

Tablo 3: Türkiye dışında yayımlanmış 2016 yılı ve öncesindeki çalışmalar

Sıra No	Yıl	Yazar/lar	Amaç	Sonuç
1	2015	Jean Bedard Natalie Gonthier Alain Schatt	2003-2011 yılları arasında Fransada yayımlanan denetim raporlarında ifade edilen değerlendirmelerin KDK’ler ile benzerliği ve bilgi değerleri incelenmiştir.	KDK’ler Piyasa tepkilerinin KDK’lerdeki değerlendirmelerin ilk yayımlandığında daha az ilgi gördüğü, KDK’lerin işletmelere anormal getiriler sağlamadığı ifade edilmiştir.
2	2015	Christine Gimbar Bowe Hansen Michael E. Ozlancki	Kritik denetim konuları ile ilgili yayımlanmış çalışmalar üzerinden bağımsız denetçilerin denetçi görüşleri ve denetim kaygıları incelenmiştir.	İnceleme sonucunda; yapılmış olan çalışmalarda KDK’lerin uygulanması ile denetçilerin daha yüksek risklerle karşılaşacağı ve oluşması muhtemel bu risklere karşılık da denetçilerin iş yükünün artacağı gibi ortak sonuçların belirlendiği ifade edilmiştir.
3	2015	George-Silviu Cordoş Melinda-Timea Fülöp	Araştırmada 138 denetçiye anket mektubu gönderilerek denetimdeki iletişimi geliştirmek amacıyla bilgi kullanıcılarının yeni bir bölüm olan KDK’lerin denetim raporuna dahil edilmesi önerisine katılıp katılmadıklarını araştırmayı amaçlamaktadır.	KDK’lerin uygulama süreci ve denetim raporlaması üzerindeki etkisi ile ilgili endişelerini dile getiren birkaç denetçi olmuştur. KDK’lerin önemli bir konu olduğu ve bunların tanıtılmasının ve uygulanabilirliğinin denetim raporlama sürecine olumlu bir etkisi olacağı belirtilmiştir.
4	2016	Lineke Sneller Ries Bode Arnoud Klerckx	Araştırmada denetçilerin yeni denetçi raporlarında sunduğu KDK ile ilgili bilgilerin tespiti ve denetim raporlarındaki KDK’lerden yatırımcıların, denetçilerin ve araştırmacıların nasıl yararlanacağını belirlenmesi amaçlanmaktadır.	Araştırma sonucunda denetçiler ve akademisyenlerin, KDK açıklamalarında yer alan değerlerin daha da geliştirilmesinde rol oynamaları gerektiği, denetçilerin siber güvenlik gibi yüksek riskli alanlara daha fazla dikkat etmesi gerektiği, akademisyenleri, denetçi raporundaki yenilikleri proaktif olarak belirlemeye yönelik çalışmalar yapmaları gerektiği gibi önerilerde bulunulmuştur.
5	2017	Patrick Velte	Araştırmada İngiltere menkul kıymetler borsasında işlem gören şirketlerin denetim komitesinde görev alan kadınların sayısı ile KDK’ler arasındaki ilişki incelenmiştir.	Araştırma sonucunda denetim komitelerinde yer alan kadın oranının yüksek olması Flesch (okunabilirlik testi)’lerin okuma kolaylığı ile KDK’lerin okuma ve anlaşılma oranını artırdığı sonucuna varılmıştır.
6	2018	Wachira Boonyanet Waewdao Promsen	Araştırma Tayland Menkul Kıymetler borsasında ilk 100 şirkete ait denetim raporlarında yayımlanan KDK’lerinin yatırımcılara önceliklerden farklı bir bilgi değeri sağlayıp sağlamadığını araştırılmıştır.	Araştırma sonucunda KDK’lerin yeterince bilgilendirici olmadığı, ancak finansal oranlar, özellikle hisse başına kazanç, hisse senedi fiyatları ile pozitif yönde önemli ölçüde ilişkili olduğu, ayrıca şüpheli borç karşılığına ilişkin KDK’lerin hisse senedi fiyatları ile pozitif ve anlamlı bir ilişkisi olduğu belirtilmiştir.

2016 ve öncesi yapılan araştırmalarda daha çok KDK’ler değerlendirilmiş olup KDK’lerin ek yük getireceği, yeterince bilgilendirici olmadığı, akademisyenler tarafından daha

da geliştirilmesi gerektiği, denetim raporlarına katkı sağlayacağı ve ayrıca KDK olarak belirlenen konuların işletmelerin hisse değerine etkileri vurgulanmıştır. Tablo 4'te ülke dışında yapılan ve 2017-2019 yılları arasında yayımlanmış araştırmalar özetlenmiştir.

Tablo 4: Türkiye dışında yayımlanmış 2017-2019 yılı aralığındaki çalışmalar

Sıra No	Yıl	Yazar/lar	Amaç	Sonuç
7	2017	Hao Li	Çin'de 2016 yılında 84 A+ H-hisse borsasında işlem gören şirketlerin denetim raporlarında yer alan verilere dayandırılarak KDK'lerin ilan edilmesinin maliyetleri ve faydaları araştırılmıştır.	Çinli denetçilerin ilan ettiği KDK'lerin yabancı ülkelerde ilan edilen KDK'lere göre sınırlı olduğu, denetçiler tarafından ek bilgilerin açıklanmasının bilgilendirici bir değerden ziyade sembolik bir değere sahip olduğu
8	2018	Inês Pinto Ana Isabel Morais	Araştırmada İngiltere, Fransa ve Hollanda gibi Avrupa ülkelerinde denetim yapan denetçilerin beyan ettiği KDK sayısını etkileyen faktörlerin tespit edilmesi hususu incelenmiştir.	Araştırma sonucunda daha fazla muhasebe işlemlerindeki iş bölümü ve daha net muhasebe standartlarının kullanımı daha fazla sayıda KDK'nin açıklanmasını sağladığı, denetim ücretleri ile KDK arasında pozitif bir ilişkinin olduğu ifade edilmiştir.
9	2018	Boris Tušek Ana Ježovita	Araştırmada Hırvatistanda uygulanmaya başlayan KDK'lerin denetim raporlarının yapısındaki değişiklikleri tespit etmek ve önerilerde bulunmak amaçlanmıştır.	KDK'lerin ilan edilmesi ile birlikte getirilen düzenlemelerin yayımlanan denetim raporlarının bilgilendirici yönünü artırdığı, büyük denetim şirketlerinin KDK duyurmaya daha çok yöneldikleri sonucuna ulaşılmıştır.
10	2018	Norazura Masdor Amanuddin Shamsuddin	KDK'lerin açıklanması hususunun yatırımcıların tepkisi ve denetim kalitesi üzerindeki olası etkisi incelenmiştir.	KDK'lerin açıklanması gereklilikleri ile oluşan şeffaflık ile denetim raporlarının sağladığı faydanın arttığı, önemli konulara vurgu yapıldığı, denetçilerin denetimlerini gerçekleştirirken taşıdıkları mesleki şüphecilik arttığı gözlenmiştir.
11	2019	Catarina Ferreira Ana Isabel Morais	Araştırmada KDK'lerin ilan edilmesiyle daha bireysel hale gelen denetim raporlarının varsa eksikliklerinin tespit edilebilmesi ve mevcut durum için São Paulo Menkul Kıymetler borsasında işlem gören 447 şirketin denetim raporları incelenmiştir.	İlan edilen KDK sayısı ile hem denetçinin hem de denetlenen şirketin karmaşıklığı arasında pozitif bir ilişki olduğu, bireysel olarak karmaşık şirketlerin KDK'lerinin sayıca daha fazla olduğu görülmüştür. Denetçi ücretleri ve denetçi görüşünün değiştirilmesi arasında KDK sayısı arasında negatif bir ilişki tespit edilmiştir.
12	2019	Edilson Divino Alves Júnior Fernando Caio Galdi	Araştırma ile Brezilya borsasında işlem gören şirketlerin denetim raporlarında yer alan KDK'lerin yatırımcılara anlamlı bir katkı sağlayıp sağlamadığı konu edinmiştir.	KDK'leri ilan eden şirketlerin kümülatif getirilerindeki artış ile denetçi raporlarında bilgilendirilen KDK arasında pozitif ve tutarlı bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

13	2019	Riri Sahyda	Araştırmada KDK'lerin kullanılmadan önce ve kullanılmaya başladıktan sonraki denetçi raporları karşılaştırılarak aralarındaki farkların tespit edilmesi amaçlanmıştır.	KDK'lerin tüm taraflara hissedilecek düzeyde avantaj sağladığı, KDK öncesi ve sonrası raporlar arasında olumlu farklar olduğu ifade edilmiştir.
14	2019	Patrick Velte	2014-2017 yılları arasında İngiltere borsasında faaliyet gösteren 1319 veri araştırmaya dâhil edilmiş olup bu verilerden hareketle denetim raporlarında yer alan KDK'lerin okunabilirliği incelenmiştir.	Denetim komitelerinde bulunan finansal ve endüstriyel uzmanlar ile KDK'lerinin okunabilirliğinin arasında anlamlı bir ilişki olduğu belirlenmiştir. Sadece finansal veya endüstriyel uzmanların tek başlarına yeterli olmadığı gibi sonuçlara ulaşılmıştır.
15	2019	M.E Oghuvwu A.C Orakwue	Araştırmaya veri olarak Nijerya borsasında işlem gören 2016 ve 2017 yıllarındaki 15 bankanın denetim raporları belirtilen KDK'ların firmaların büyüklüğü ile denetim ücretleri arasında bir ilişki olup olmadığı incelenmiştir.	Denetim ücretleri ile KDK arasında anlamlı bir ilişkinin olduğu, işletmelerin denetim raporlarının geliştirilmesi ile güvenilirlik ve şeffaflığın arttığı ifade edilmiştir. Bu durumun da denetimin kalitesini artırdığı belirtilmiştir.
16	2019	Davi dos Santos Marques Guilherme Teixeira Portugal Sidmar Roberto Vieira Almeida	Brezilyada faaliyet gösteren 8 işletmenin KDK uygulamadan önce ve uygulandıktan sonraki dönemlere ait bağımsız denetim raporlarından hareketle KDK uygulamalarının denetim raporlarındaki yeni formatının nasıl olduğu, denetçilerin kritik konuları nasıl ele aldığı ve dönemler arasındaki farklar incelenmiştir.	KDK'lerin uygulanması ile birlikte denetlenen hesap kalemleri ve tablolar üzerinde daha çok zaman harcandığı, temel olarak daha fazla denetim prosedürü planladığı ve uyguladığı tespit edilmiştir. KDK paragrafının zorunlu olarak açıklanması ile denetim prosedürlerinin resmileştirilmesine ilişkin değerlendirmelerde denetçilerin daha şüpheli ve sağlıklı hareket ettiklerinin görüldüğü belirtilmiştir.
17	2019	Lee Wei Min Phua Lian Kee	Araştırmada KDK'lerin ilan edilmesi ile yöneticiler ve hissedarlar arasındaki bilgi asimetrisini azaltarak denetim raporunun iletişimsel değerlerini artırmaya hizmet edip etmediğini incelenmiştir.	Araştırma sonuçlarında denetim raporlarının KDK bölümünde belirtilen rakamların finansal tablolardan sağlanan oran analizi sonuçlarıyla her zaman uyumlu olmadığı, KDK'lerin denetçinin yayımladığı raporun kalitesini ve iletişimsel değerini artırdığı gibi sonuçlara ulaşılmıştır.
18	2019	Modar Abdullatif Ayat S. Al-Rahahleh	Ürdün'ünde uygulanmaya başlanan KDK'ler hakkında denetim sürecinde yer alan 18 denetçi/denetim şirketi direktörlerinin gözlemleri ve görüş önerilerinin tespit edilmesi amaçlanmıştır.	Yapılan mülakatlar sonucunda Ürdünde yapılan denetim raporlarındaki KDK'lerin sayıca nispeten az konuların yer aldığı, KDK'lerde yatırım amaçlı gayrimenkul ve gelir gibi hususların ifade edildiği, sektörlere özgü KDK'lerin az da olsa bildirildiği gibi sonuçlara ulaşılmıştır.
19	2019	Weerapong Kitwong Sillapaporn Srijumpetch	Tayland'dan 174, Malezya'dan 364 ve Singapur'dan 238 firma verisi araştırmaya dahil edilerek bu ülkelerin ilan ettiği KDK'lerde ulusal kültürlerin etkili olup olmadığı araştırılmıştır.	Araştırma sonucunda Kültürel özelliklerin KDK konularını etkilemediği, KDK'lerin benimsenmesinin ilk yıllarında işletmeye özel ve denetime özgü KDK'lerin açıklanmasından kaçınıldığı görülmüştür.

20	2019	Anna Gold Melina Heilmann	Araştırmada literatüre genel bir bakış sağlamak amacı ile KDK üzerine yapılmış olan makaleler incelenmiştir.	İnceleme sonucunda genel anlamda KDK'lerin açıklanmasının faydalı olduğu, KDK'lerin, özellikle profesyonel olmayan yatırımcılarla ilgili olarak, finansal tablo kullanıcılarının kararlarını etkileme potansiyeline sahip olduğu gibi tespitler yapılmıştır
21	2019	Minghe Zhou	Şanghai ve Shenzhen Menkul Kıymetler Borsasında işlem gören işletmelerin kilit denetim konularının ilan edilmesinin sermaye maliyeti üzerinde oluşturduğu etkiler ile bilginin etkileri incelenmiştir.	KDK'lerin işletmeleri farklı bilgi ortamlarında asimetrik olarak etkilediği, KDK paragrafları kısa olan şirketlerin sermaye maliyeti, uzun paragrafları olan şirketlere göre daha az arttığı ifade edilmiştir.
22	2019	Mohammad Abdullah Fayad Altawalbeh Mohammad Eid Sleem Alhajaya	Araştırma yayımlanması zorunlu kılınan kilit denetim konularının açıklanmasına karşı tepkilerini incelemeyi amaçlamaktadır	Araştırma sonucunda en çok KDK'nın imalat sektöründe faaliyet gösteren işletmelere ait olduğu, en çok rapor edilen konunun ise karşılıklar olduğu, ilan edilen KDK'lerin yatırımcılar üzerinde olumlu etkilerinin olduğu ifade edilmiştir.

Bu araştırmalar İngiltere, Fransa, Hollanda, Portekiz, Çin, Brezilya, Hırvatistan, Ürdün, Mısır, Bükreş, Tayland, Kore, İtalya, Finlandiya gibi pek çok ülkede yapılmıştır. Çin'de KDK'lerin diğer ülkelere göre sembolik bir değer taşıdığı; İngiltere, Hollanda ve Fransa'da yapılan araştırmada muhasebe sürecindeki ve muhasebe standartlarındaki netliğin KDK'lerin sayısını olumlu yönde etkilediği ve denetim ücretinin KDK'leri pozitif yönde etkilediği anlaşılmıştır. Hırvatistan'da yapılan araştırmada KDK'lerin denetim raporunun açıklama düzeyinin arttığı anlaşılmıştır. Ayrıca bu dönemde daha çok KDK'lerin içerik yönüyle ya da sayısıyla ilişkili olabilecek alanlar belirlenmeye çalışılmıştır. Çalışmalar sonucunda KDK'nin bilgi kullanıcıları için olumlu etkilere sahip olduğu belirlenmiştir.

Çalışmanın son tablosu olan Tablo 5'te, Türkiye dışındaki ülkelerde yayımlanmış 2020-2022 yılı aralığındaki çalışmalar sunulmaktadır. Bu dönem Covid salgınının tüm dünyayı etkilediği dönemi içermektedir.

Tablo 5: Türkiye dışındaki ülkelerde yayımlanmış 2020-2022 yılı aralığındaki çalışmalar

Sıra No	Yıl	Yazar/lar	Amaç	Sonuç
23	2020	Muttanachai Suttipun	Tayland Menkul Kıymetler borsasında işlem gören 150 şirketin yayımlanmış olduğu Kilit Denetim Konularının raporlama düzeyi ve raporlamayı etkileyen faktörler incelemiştir.	KDK'lerin raporlaması ile raporlarda 1.958 sayı içinde ortalama 756.686 kelime kullanıldığı, firma büyüklüğü ve karmaşıklığının KDK raporlama düzeyi üzerinde önemli düzeyde olumlu etkisi olduğu ifade edilmiştir. İşletme kârlılığının da KDK raporlama düzeyi üzerinde olumsuz bir etkisi olduğu belirtilmiştir.

24	2020	Asyiqin Abu Romlah Jaffar	KDK'lerin uygulanması ile birlikte Malezya EMAS endekslerinde işlem gören 100 şirketin denetim raporlarında yer alan KAM'ların açıklama uygulamalarını analiz etmek ve denetim komitesi etkinliğinin KDK'ler üzerindeki etkileri araştırılmıştır.	Araştırılan şirketlerin çoğu gelir beyanı ve şerefiye ve maddi olmayan duran varlıkların değer düşüklüğü konularında KDK'leri raporladığı, sık yapılan denetim komitesi toplantılarının KDK'lerin sayısını azalttığı gibi sonuçlara ulaşıldığı belirtilmiştir.
25	2020	Maria GROSU, Ioan-Bogdan ROBU Costel ISTRATE	Bükreş menkul kıymetler borsasında işlem gören 84 şirkete ait veriler üzerinden bir konunun KDK olarak kabul edilebilmesi için nelere dikkat edildiği ve belirlenen KDK'lerin denetim raporlarında nasıl sunulduğu araştırılmıştır.	Bir önceki yılda verilen denetim görüşünün türü ve KDK sayısı sonraki yıllarda verilecek olan denetim görüş türünü ve KDK sayısını etkilediği, dört büyük denetim şirketlerinde görev alan denetçilerin KDK'lere daha çok yer verdiğinin görüldüğü belirtilmiştir.
26	2020	Mohamed Abdel Aziz Hegazy Noha Mahmoud Kamareldawla	Mısırda faaliyet gösteren 4 denetim şirketince belirlenen KDK'lerin bağımsız denetçi raporunda yer alan dikkat çekilen hususlar ve diğer hususlar paragrafları (BDS 706) ve işletmenin sürekliliği (BDS 570) incelenmiştir.	BDS 701 açıklamalarının, bazı denetçilere, denetimleri sırasında ulaştıkları farklı konular arasında tüm KDK'leri doğru bir şekilde belirleme konusunda yeterince yardımcı olmadığı belirtilmiştir. Ayrıca dış denetçilerin çoğu KDK'leri yanlış bir şekilde sınıflandırdığı belirtilmiştir.
27	2020	Suneerat Wuttichindanon Panya Issarawornwanich	Denetçiler tarafından yayımlanan KDK'lerin belirlenmesi aşamasında ve ilan edilirken bağımsız denetçilerin dikkate aldığı faktörlerin belirlenmesi amaçlanmıştır.	KDK'lerin belirlenmesi ve açıklaması durumunda denetçiler için önemli faktörler olduğu ifade edilmiştir. Bu faktörlere örnek olarak da firma karmaşıklığı, karlılık ve firmanın faaliyet gösterdiği sektörlerin olduğu ifade edilmiştir.
28	2020	Chee Kwong Lau	Araştırmada Çin borsasında işlem gören 351 şirketin denetçi raporlarında yer alan KDK'lerin muhasebe tahminleriyle ilgili olup olmadığı ve ölçüm belirsizliğinin ve yönetim yanlılığının denetçileri KDK ilan ederken etkileyip etkilemediği incelenmiştir.	KDK'ler içerisinde gerçeğe uygun değer %2,6 değer düşüklüğü karşılığının ise %44,1 oranında yer aldığı belirlenmiştir. KDK'lerin raporlanarak güvence altına alınmasının muhasebe tahminleri hakkında bir "kırmızı bayrak" görevi gördüğü ifade edilmiştir.
29	2020	Weerapong Kitwong Naruanard Sarapaivanich	Tayland'da faaliyet gösteren 312 şirkete ait 1519 üzerinden KDK'lerin ilan edilmesi zorunluluğu sonrasında ilan edilen genişletilmiş denetçi raporunun uygulanmasının denetim kalitesini iyileştirip iyileştirmediği incelenmiştir.	Araştırma sonucunda denetçilerin denetimlerine daha fazla çaba göstermesi ve denetimlerinde KDK'lerin ifşa edilmesinin denetim kalitesini iyileştirdiğine dair zayıf göstergeler olduğu ifade edilmiştir. KDK sayısı ile denetim kalitesi arasında herhangi bir ilişki olmadığı belirlenmiştir.
30	2020	Chang-yeol In Taeheung Kim Sambock Park	Araştırmada Kore borsasında işlem gören ve siparişe dayalı üretim sektöründe faaliyet gösteren işletmeler için muhasebe uygulamalarındaki şeffaflığın artırılmasında KDK'lerin etkisi incelenmiştir.	Araştırma sonucunda KDK'lerin ilanı ile birlikte, KDK'lerin bilgi kullanıcılarını yönlendirdiği, tüm finansal tablolar setine olan dikkat düzeylerine göre bilgi kullanıcılarının ilgili KDK açıklamalarına olan ilgileri artırdığı vurgulanmıştır.

31	2020	Paul J. Coram Leiyu Wang	Araştırmada 240 katılımcıdan oluşan bir anket uygulaması ile kilit denetim konularının ilan edilmesi ile birlikte KDK'lerin denetim beklentisi açığı üzerindeki etkisi incelenmiştir.	İnceleme sonucunda denetim beklentisi açığını kapatmanın basit ekstra açıklamalarla yapılabilecek bir şey olmadığı, detaylı bir izahnamelerle açıklanması gerektiği ifade edilmiştir. Ayrıca denetçilerin bir konuyu vurguladığında bilgi kullanıcılarındaki algıyı değiştirebilecek konumda oldukları gibi sonuçlara ulaşmıştır.
32	2020	Anna Gold Melina Heilmann Christiane Pott Johanna Rematzki	Araştırmada 104 katılımcıdan oluşan anket uygulaması ile beğimsiz denetçi raporlarında yer alan kilit denetim konuları uygulanmasının yöneticilerin raporlama davranışını etkileyip etkilemediği incelenmiştir.	Araştırma sonucunda KDK'lerin, denetçiler tarafından kullanılan kesinlik ne olursa olsun, agresif finansal raporlama davranışını azaltarak finansal raporlama kalitesini artırmak için faydalı bir zeminin oluşmasına hizmet ettiği sonucuna ulaşılmıştır.
33	2020	Hui Li	Çin ve Honkong menkul kıymet piyasalarında işlem gören şirketlerin kilit denetim konularının ilan edilme şeklini, biçimini, taraflara etkileri içeriğini ve miktarını incelemektedir.	İnceleme sonucunda KDK'lerin açıklanmasıyla denetim kalitesinin artacağı ancak kazanç yönetimi düzeyinin azalacağı, KDK'ler ile yönetim kademesiyle iletişimin güçleneceği, bu da yönetim katmanının, finansal tabloların muhasebe standartlarına uygun olarak işletme çalışma koşullarını doğru bir şekilde yansıtmaya çalıştığına daha fazla dikkat edileceği belirtilmiştir.
34	2020	Xin Shao	Araştırmada Çin'deki kilit denetim konularının ilan edilmesi durumunun ilanını etkileyen faktörlerin firma ve denetçi düzeyinde kilit denetim konularının açıklanması üzerindeki etkisi incelenmiştir.	İlan edilen KDK'lerin metin uzunluğunun ve kilit denetim konularının sayısının nispeten dağınık olduğu, bu dağınıklık durumunun da metin içerisinde birliktelik olmamasına sebep olduğu, denetçiler tarafından yayınlanan kilit denetim konularının sayısında büyük farklılıklar olduğu belirtilmiştir.
35	2020	Annette Köhler, Nicole Ratzinger Sakel Jochen Theis	Araştırmada 89 katılımcıya uygulanan bir anket ile KDK'lerin denetçi raporlarında oluşturmuş olduğu etki ve taraflara sağladığı fayda düzeyi incelenmiştir.	Araştırma sonucunda profesyonel olmayan yatırımcılar için KDK bölümünün iletişimsel değerinin olmadığı, profesyonel olmayan yatırımcıların KDK ile iletilen bilgileri işlemede zorluk yaşadıkları, Profesyonel yatırımcıların KDK'lerden en yüksek düzeyde faydalandığı ifade edilmiştir.
36	2021	Budhi Setiyo Yoga Agung Dinarjito	Literatür araştırması yapılan çalışmada araştırmaya 2012-2021 yılları arasında yayımlanan 13 makale dahil edilmiş olup KDK'lerin ilan edilmesi ile denetçi raporunun iletişim değerini artırıp artırmadığının belirlenmesi amaçlanmıştır.	İnceleme sonucunda KDK'lerin açıklanması ile bilgi kullanıcılarına faydalı olacağı ve denetçi raporunun iletişim değerini artırdığı, KDK'lerin çok genel ifadeler ve kalıplarla değil de her işletmenin durum ve koşullarına göre belirtilmesi vurgulanmıştır.
37	2021	Yasser Barghathi Simran Mirani Naimat U. Khan	Araştırmada, Birleşik Arap Emirlikleri (BAE)'de KDK'lerin ilan edilme zorunluluğundan sonra KDK'lerin işletmeye olan gelir ve giderler üzerindeki etkileri incelenmiştir.	KDK'lerin belirtilmesinin borsada işlem gören büyük firmalara şeffaflık adına daha çok katkı sağladığı, yönetsel hesap verilebilirliği artırdığı, genel anlamda işletmelere olumlu katkılar sağladığı gibi sonuçlara ulaşılmıştır.
38	2021	Penny F. Zhang Greg Shafler	İngiltere de faaliyet gösteren 693 firma verisi üzerinden denetçilerin kilit denetim konularına ilişkin açıklamaları ile denetim komitelerinin önemli konulara ilişkin açıklamaları arasındaki ilişkiler incelenmiştir.	İnceleme sonucunda denetim komitelerinde daha çok muhasebe uzmanı veya sektör uzmanlarının yer alması denetçilerin daha az KDK raporlaması ile sonuçlandığı tespit edilmiştir.

39	2021	Muttanachai Suttipun	Araştırmada Tayland Menkul Kıymetler Borsasında işlem gören 100 şirketin 4 yıllık denetim raporlarında yer alan KDK'lar ile denetim kalitesi arasındaki ilişkinin belirlenmesi incelenmiştir.	KDK'lerin denetim raporlarında ifade edilmesi ile denetim kalitesi arasında anlamlı ve pozitif bir ilişkinin olduğu görülmüştür. Araştırma sonucunda denetim süresi, denetim bağımsızlığı ve kurumsal risklerinde denetim kalitesi üzerinde etkili olduğu ifade edilmiştir.
40	2021	Huayun Zhai Meiting Lu Yaowen Shan Qingzhuo Liu Ying Zhao	Araştırmada Çin borsasında işlem gören 3375 şirketin KDK'lerin açıklanmasının tablo kullanıcılarına ek senedi fiyatlarını etkileyip etkilemediği araştırılmıştır	KDK'lerin açıklanmasıyla; işletme hakkındaki bilgi edinme maliyetlerini azalttığı, finansal bilgi kullanıcılarına ve firmalara özel bilgiler sunduğu, hisse senedi sahiplerine işletme bilgilerine daha kolay erişim imkanı sunduğu gibi sonuçları olduğu tespit edilmiştir
41	2021	Antti Rautaimen Jani Saastamoinen Kati Pajunen	Finlandiya'da faaliyet gösteren 283 bağımsız denetçi üzerinde uygulanan bir anket ile denetçilerin, KDK'lerin denetim kalitesi ve denetim etkinliği üzerindeki etkisini nasıl algıladıkları hususu araştırılmıştır.	Araştırma sonucunda denetçiler, KDK'lerin denetimin kalitesini artırdığını düşünmediklerini ancak KDK'lerin kullanılmasıyla yöneticiler ve denetçiler arasındaki işbirliğini kolaylaştırdığı gibi sonuçlara ulaşılmıştır.
42	2021	Carlos Tadao Kawamoto José Alves Dantas José Roberto Morais Antiqueira	Brezilyada faaliyet gösteren 122 şirkete ait veriler KDK yayınlanma zorunluluğu şartının önceki dönem verileri ile karşılaştırılarak KDK zorunluluğunun denetim raporlarında herhangi bir gecikmeye sebebiyet verip vermediği incelenmiştir.	Araştırmada iddia edilenin aksine KDK'lerin bir gecikmeye sebebiyet vermediği, hatta KDK ile denetim sürecini vaktinde tamamladıkları, KDK'lerin açıklanmasında net ifadeler yer aldığı için bu hususun bilgi kullanıcıları için daha fazla fayda sağladığı sonucuna ulaşılmıştır.
43	2021	Lauren Dal Bem Venturini Márcia Bianchi Vanessa Noguez Machado Edilson Paulo	Bağımsız denetim raporlarında ifade edilen kilit denetim konularının içerdiği bilgiler ile şirketlerde görev yapan finansal analistlerin tahminleri arasındaki ilişki incelenmiştir.	KDK'ler ile duyurulan bilgilerin değeri ne kadar yüksek olursa finansal analistlerin tahminlerinin o oranda faydalı olduğu belirtilmiştir. KDK'lerin açıklanmasını izleyen çeyrekteki bu durumun kazançlara yansımadağı bir sonraki mali yıl verilerini etkilediği vurgulanmıştır.
44	2021	Pietro Fera, Michele Pizzo, Rosa Vinciguerra Giorgio Ricciardi	İtalya Menkul Kıymetler Borsasında faaliyet gösteren 118 firmaya ait 354 veri üzerinden iç kurumsal yönetim mekanizmalarının kalitesi ile dış denetçiler tarafından denetim raporlarında yer alan KDK'ler arasındaki ilişki araştırmaya konu edilmiştir.	Araştırma sonucunda, yüksek kaliteli ve sürdürülebilir bir kurumsal yönetim sistemine sahip olan firmaların az KDK ilan ettiği görülmüştür.
45	2021	Robyn Moroney, Soon-Yeow Phang Xinning Xiao	Araştırmada bağımsız denetim raporlarında kilit denetim konularının dahil edilmesiyle birlikte yatırımcının finansal tablonun değerine ilişkin algılarının etkilenip etkilenmediği incelenmiştir.	Araştırma sonucunda KDK'lerin var olduğu denetim raporlarının güven derecesinin yüksek olarak belirlendiği, 4 büyük denetim firmasına ait denetçilerin görev aldığı raporlara daha çok güven duyulduğu belirtilmiştir.
46	2021	Mohammad Ahmad Algam Yaser Mohd Hamshari Haitham Yousef Ali	Amman Menkul kıymetler borsasında işlem gören 105 işletme verisi kullanılarak kilit denetim konularının kullanılması ile geliştirilen denetim kalitesinin hissedarların almış olduğu temettülerde herhangi bir değişikliğe sebep olup olmadığı incelenmiştir.	Araştırma sonucunda denetim kalitesi ile kazanç yönetimi arasında negatif bir ilişki olduğu, denetim kalitesinin kilit denetim konularını artırdığını ve bunun da kazanç yönetimini azalttığı, KDK'lerin denetim kalitesi ve kazanç yönetimi arasındaki aracılık etkisi olduğu görülmüştür.

47	2022	Mahmoud Elmarzouky Khaled Hussainey Tarek Abdelfattah Atm Enayet Karim	Araştırmaya Londra Menkul Kıymetler Borsasında işlem gören şirketlere ait 6 yıllık finansal olmayan veriler kullanılarak yayımlanan KDK'ler ile denetçiler tarafından ilan edilen risk ile yöneticiler tarafından ilan edilen risk benzerlikleri araştırılmıştır.	KDK'ler ile riskli hususların açıklanmasının şirket düzeyleri ve sektörleri açısından farklılık gösterdiği belirtilmiştir. Denetçiler tarafından ilan edilen riskler ile yöneticiler tarafından ilan edilen riskler arasında pozitif bir ilişki olduğu görülmüştür.
48	2022	Saeed Rabea Baatwah	Araştırmada Umman sermaye piyasasında işlem gören şirketlere ait denetim raporlarında yer alan KDK'lerde 4 büyük denetim şirketleri için kilit denetim konularının heterojenliğinin belirlenmesi konu edinmiştir.	Yapılan araştırma sonucunda 4 büyük denetim şirketinin de KDK'leri farklı şekillerde raporladığı tespit edilmiştir. Ernst ve Young şirketlerinin de daha yüksek sayıda KDK raporlandırması arasında pozitif bir ilişki olduğu görülmüştür.
49	2022	Sau Yu Ong, Robyn Moroney Xinning Xiao	Avusturalya borsasında işlem gören bir işletmenin verilerinin KDK'ler finansal verilerinin daha yüksek bir düzeyde okunabilirliği ve anlaşılabilirliğinin belirlenmesi araştırılmıştır.	Araştırma sonucunda KDK'lerin okunabilirliği mali tabloların anlaşılabilirliğini artırdığı bu durumun da finansal tablo kullanıcılarına fayda sağladığı belirtilmiştir.

Yapılan incelemede 2020-2022 arasında 26 çalışma yayımlandığı anlaşılmaktadır. Bu süreçte Covid pandemisinin etkilerine yönelik bir inceleme yapılmamıştır. Bu süreçte yapılan araştırmaların büyük çoğunluğu KDK'lerin içeriği ve etkilerine yönelik olmuştur. Değerlendirmeler ülkeden ülkeye farklılık göstermektedir.

Değerlendirme ve Sonuç

BDS 701 KDK standardına göre kilit denetim konularının bildirilmesinin amacı, yürütülen denetime ilişkin daha fazla şeffaflık sağlayarak denetçi raporunun iletişim değerinin artırılmasıdır. Denetçinin buradaki sorumluluğu, kilit denetim konularını belirlemek ve finansal tablolara ilişkin görüş oluşturduktan sonra bu konuları denetçi raporunda açıklamak suretiyle bildirmektir. 09 Mart 2017 tarih 30002 no ile Resmi Gazete'de yayımlanan BDS 701 Kilit Denetim Konuları (KDK) standardına göre, 01 Ocak 2017 tarihinden itibaren hazırlanacak bağımsız denetim raporlarında cari dönemle ilgili Yönetim Kuruluna verilen bilgiler arasından çok önem arz eden konuların "Kilit Denetim Konuları" başlığı altında denetim raporunda yer alması gerekmektedir. Kilit denetim konularının raporlanması ile birlikte; denetim raporlarının daha şeffaf olacağı, bilgi kullanıcılarının bilgi ihtiyaçlarının karşılanması beklentisi ile bağımsız denetçinin sorumlulukları arasında oluşan bilgi boşluğunun azalacağı beklenmektedir. Kilit Denetim Konuları temelinde Türkiye'de ve Türkiye dışında yapılan araştırma makaleleri incelenmiş ve KDK'lara yönelik yapılan çalışmalar tasniflendirilmiştir. Çalışma içerisinde toplam 26 Türkiye tabanlı, 49 ülke dışı kaynaklı; toplam 75 araştırma incelenmiştir. Yapılan inceleme sonucunda çalışmaların ilk yıllarda, ilk kullanımı ve beklentileri anlama yönünde değerlendirme yaptıkları anlaşılmıştır. İkinci evrede, kıyaslama ve içeriğin detaylı incelenmesi üzerinde durulmuştur. Üçüncü evrede ise KDK'lerin temel bazı hususlara etkisi anlaşılmaya çalışılmıştır. Yapılan çalışmaların büyük çoğunluğunda KDK'ların olumlu yansımaları tespit edilmiştir.

Türkiye'de yapılan çalışmalar Covid-19 pandemi dönemi öncesi ve pandemi dönemi şeklinde ikiye ayrılmıştır. Covid-19 pandemi öncesi dönemdeki araştırmalarda yöntem olarak daha çok içerik analizi yöntemi kullanıldığı görülmüştür. Bu araştırma sonuçlarında KDK uygulaması ile ilgili gelişmeleri denetçilerin olumlu karşıladığı, önem arz eden konularda sektörel farklılıkların olduğu, bağımsız denetim sürecinde en çok önem arz eden alanların başında finansal araçlar, hasılat, maddi duran varlıklar, stoklar ve varlıklarda değer düşüklüğü olduğu belirlenmiştir. Covid sonrası dönemlerdeki araştırmalarda da daha çok KDK'lerin

içerikleri ve sektörel farklılıkların tespitine yönelik araştırmalar olduğu, sadece bir çalışma Covid öncesi ve sonrasının karşılaştırmasını yaptığı, Covid pandemisi sonrasında önceye göre belirtilen KDK konularında azalma olduğu, diğer araştırmalarda da KDK içeriğinde sektörel olarak farklılıklar olduğu tespit edilmiştir. Türkiye dışındaki ülkelerde yapılan çalışma sonuçları; ilgili standardın ilk uygulaması olan 2016 yılı ve öncesi, Covid-19 pandemi öncesi dönem olarak 2017-2019 yılları arası ve Covid-19 pandemi dönemi olarak 2020-2021 yılları arası yapılan çalışmalar olmak üzere üç farklı grupta gösterilmiştir. 2016 yılı ve öncesinde daha çok KDK'lar değerlendirilmiş, KDK'ların ek yük getireceği, yeterince bilgilendirici olmadığı, akademisyenler tarafından daha da geliştirilmesi gerektiği, denetim raporlarına katkı sağlayacağı, ayrıca; KDK olarak belirlenen konuların işletmelerin hisse değerine etkilerinin vurgulandığı görülmüştür. 2017-2019 yılları arası yapılan çalışmalarda Çin'de KDK'lerin diğer ülkelere göre sembolik bir değer taşıdığı, İngiltere, Hollanda ve Fransa'da yapılan araştırmada muhasebe sürecindeki ve muhasebe standartlarındaki netlik KDK'lerin sayısını olumlu yönde etkilediği ve denetim ücretinin KDK'leri pozitif yönde etkilediği, Hırvatistan'da yapılan araştırmada KDK'lerin denetim raporunun açıklama düzeyinin arttığı, ayrıca bu dönemde daha çok KDK'lerin içerik yönüyle ya da sayısı ile ilişkili olabilecek alanlar belirlenmeye çalışıldığı, araştırmalar sonucunda KDK'nin bilgi kullanıcıları için olumlu etkilere sahip olduğu belirlenmiştir.

Bu çalışmaların bir arada verilmesi ve Türkiye'de ve diğer ülkelerde yapılan KDK'ler ile ilgili araştırma ve sonuçlarının bir arada verilmesi gelecek dönemlerde yapılacak KDK temelli çalışmalara yol gösterecektir. Yayımlanan KDK'ların içeriği ile işletmelerin piyasa değeri veya benzeri hususlar arasındaki ilişkinin incelenmesi, bağımsız denetçilerin KDK'ların tespiti-raporlanması-sonrası gibi süreçlerde karşılaştığı güçlüklerin tespiti, standartla ilgili güncellemeler ve etkileri gibi konularda yapılacak araştırmalar konunun daha detaylandırılması için önemli görünmektedir.

Kaynakça

- Abdullatif, M. & Al-Rahahleh, A. S. (2020). Applying a new audit regulation: reporting key audit matters in Jordan. *Int J Audit.* (24), 268–291.
- Abu, N. & Jaffar, R. (2020). Audit committee effectiveness and key audit matters. *Asian Journal of Accounting and Governance*, 1-13.
- Aktaş, R. & Acar, M. (2020). Bağımsız denetimde önemlilik perspektifinden kilit denetim konuları: BİST 100 uygulaması. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 38(2),185-214.
- Akdoğan, N. & Bülbül, S. (2019). Bağımsız denetçi raporlarında kilit denetim konularının bildirilmesinde BİST 100 şirketlerindeki ilk uygulama sonuçlarının değerlendirmesine yönelik bir araştırma. *Muhasebe ve Denetim Bakış Dergisi*, (56), 1-24
- Algarn, A. A., Hamshari, Y. M. & Ali, H. Y. (2021). The mediating effects of key audit matters on the relationship between audit quality and earnings management: evidence from Jordan. *Humanities and Social Sciences Letters*, 9(4), 403-416.
- Altawalbeh, M. A. F. & Alhajaya, M. E. S. (2019). The investors reaction to the disclosure of key audit matters: empirical evidence from Jordan. *International Business Research*, 12(3), 50-57
- Aytaç, A. ve Gücenme Gençoğlu, Ü. (2020). Key Audit Matters: A Perspective Based on Bibliometric Analysis. *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 22(3), 547-562.
- Baatwah, S. R. (2022). Key audit matters and big4 auditors in Oman: a quantile approach analysis. *Journal of Financial Reporting and Accounting*, 1985(2517), 1-25.

- Barghathi, Y., Mirani, S. & Khan, N. (2021). Audit quality and earnings management after communicating key audit matters (KAMs) in the UAE – audacity and auditors’ perspectives. *Accounting and Management Information Systems*, 20(2), 173-198.
- Bedard, J. Besacier, N. G., & Schatt, A. (2018). Consequences of Expanded Audit Reports Evidence from the Justifications of Assessments in France. *AUDITING: A Journal of Practice & Theory*, (November, 20). 1-53
- Boonyane, W. & Promsen, W. (2018). Key Audit Matters: Just Little Informative Value to Investors in Emerging Markets?. *Chulalongkorn Business*, 41(159), 153-183.
- Can, M., Çil Koçyiğit, S. (2020). BDS 701 Kilit Denetim Konularının Bağımsız Denetçi Raporunda Bildirilmesi Standardı Uygulaması Üzerine Bir Araştırma. *Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi*. 13 (3), 739-771.
- Çakallı, K. R. (2021). Bağımsız Denetim Raporlarında Yeni Uygulama: Kilit Denetim Konularının Raporlanması ve Bist 100 Analizi. *Denetişim*, 12(23), 60-77
- Celayir, D. & Türedi, H. (2021). Kilit denetim konularının uluslararası denetim standardı (UDS) 701 kapsamında incelenmesi. *Sakarya Üniversitesi İşletme Enstitüsü Dergisi*. 3(2), 203-208.
- Coram, P. J. & Wang, L. (2020). The effect of disclosing key audit matters and accounting standard precision on the audit expectation gap. *Int J Audit*. (25), 270–282.
- Cordoş, G. S. & Fülöp, M. T. (2015). Understanding audit reporting changes: introduction of Key audit matters. *Accounting and Management Information Systems*, 14(1), 128-152.
- Doğan, A. (2018). Bağımsız denetimde yeni bir yaklaşım: kilit denetim konuları. *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*. 20(1), 65-89
- Ertan Y. & Kızılcık, E. (2019). Kilit denetim konuları: BİST imalat sektöründe faaliyette bulunan işletmelerin 2017 yılı denetim raporlarının incelenmesi. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (2019 Özel Sayı): 263-278.
- Elmarzouky, M., Hussainey, K., Abdelfattah, T, & Karim, A. E. (2022). Corporate risk disclosure and key audit matters: the egocentric theory. *International Journal of Accounting & Information Management*, 30(2), 230-251.
- Fera, P., Pizzo, M., Vinciguerra, R. & Ricciardi, G. (2021). Sustainable corporate governance and new auditing issues: a preliminary empirical evidence on key audit matters. *Corporate Governance*, 22(1), 194-211.
- Ferreira, C. & Morais, A. I. (2019). Analysis of the relationship between company characteristics and key audit matters disclosed. *USP, São Paulo*, 31(83), 262-274,
- Gimbar, C., Hansen, B. & Ozlanski, M. E. (2016). Early evidence on the effects of critical audit matters on auditor liability. *Current Issues In Auditing American Accounting Association*, 10(1),24-33.
- Gold, A. & Heilmann, M. (2019). The consequences of disclosing key audit matters (KAMs): A review of the academic literature. *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie* 93(1/2), 5–14.
- Gold, A., Heilmann, M., Pott, C. & Rematzki, J. (2020). Do key audit matters impact financial reporting behavior?. *Int J Audit*. (24), 232–244
- Grosu, M., Robu, I-B., Istrate, C. (2020), The Quality of Financial Audit Missions by Reporting the Key Audit Matters, *Audit Financiar*, 18(157), 182-195.

- Hegazy, M. A. A. & Kamareldawla, N. M. (2020). Key audit matters: did IAASB unravel the knots of confusion in audit reports decisions?. *Managerial Auditing Journal*, 36(8), 1025-1052
- In, C., Kim, T. & Park, S. (2020). Key Audit Matters for Production-To-Order Industry and Conservatism. *International Journal of Financial Studies*, 8(5), 1-19.
- İşseveroğlu, G. (2019). Bağımsız Denetim Raporunda Kilit Denetim Konuları: BİST Sigorta Şirketlerinin 2017-2018 Yılları Analizi. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (84), 49- 64.
- Júnior, E. D. A. & Galdi, D. C. (2019). The informational relevance of key audit matters. *USP, São Paulo*, 31(82), 67-83,
- Karapınar, A. ve Dölen, T. (2020). Bağımsız denetim raporlarında kilit denetim konusu açıklamaları: Türkiye örneği. *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 22(4), 763-780.
- Kaval, H., Karapınar, A., Bayırlı, R., Altay, A. & Torun, S. (2015). *Türkiye Denetim Standartları Uygulama ve Yorumları TDS*, Gazi Kitabevi, Ankara. ISBN: 978-605-344-194-6
- Kavut, F. L. & Güngör, N. (2018). Bağımsız Denetimde Kilit Denetim Konuları: BİST-100 Şirketlerinin 2017 Yılı Analizi. *Muhasebe Enstitüsü Dergisi*, 16(59), 59- 70.
- Kawamoto, C. T., Dantas, j. A., & Antiqueira, J. R. M. (2021). The relationship between the introduction of key audit matters and the audit delay in Brazil, *Revista Contemporânea de Contabilidade, Florianópolis*, 18 (49). 92-110.
- Keskin, A. D., Tutar, S., Öktem, B. & Akçay, B. (2020). Arı okunabilirlik endeksine göre cinsiyetin kilit denetim konularının okunabilirliği üzerine etkisi: sektörel bir inceleme. *Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi*, 15(53), 209-228.
- Kocamış, T. U. & Yıldırım, G. (2019). Bağımsız Denetçi Raporunda Kilit Denetim Konuları: Olası Etkileri. *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, (Özel Sayı), 634-642
- Köhler, A., Ratzinger-Sakel N. & Theis, J. (2020) The Effects of Key Audit Matters on the Auditor's Report's Communicative Value: Experimental Evidence from Investment Professionals and Non-professional Investors, *Accounting in Europe*, 17(2), 105-128.
- Kitiwong, W. & Srijunpetch, S. (2019). Cultural influences on the disclosures of key audit matters. *Professional Accounting Journal*, 15(46), 45-63.
- Kitiwong, W. & Sarapaivanich, N. (2020). Consequences of the implementation of expanded audit reports with key audit matters (KAMs) on audit quality. *Managerial Auditing Journal*, 35(8), 1095-1119.
- Lau, C. K. (2020). Measurement uncertainty and management bias in accounting estimates: the perspective of key audit matters reported by Chinese firms' auditors. *Asian Review of Accounting*, 29(1), 79-95.
- Li, H. (2017). The benefit of adding key audit matters to the auditing report. *Advances in Economics, Business and Management Research*, (49), 21-24.
- Masdor, N. & Shamsuddin, A. (2018). The implementation of İsa 701- key audit matters: a review. *Global Business and Management Research: An International Journal*, 10(3), 1107-1115.
- Li, H. (2020). A Study of key audit matters disclosure. *Modern Economy*, (11), 399-406.
- Mert, H., Güner, M., Duyar, G. ve Kamalak, İ. (2022). BDS 701 Kilit Denetim Konuları Kapsamında Gayrimenkul Yatırım Ortaklıkları Bağımsız Denetim Raporlarının Türkiye

- ve İngiltere Karşılaştırmalı İncelenmesi. *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 24(1), 234-260.
- Moroney, R., Phang, S. Y. & Xiao, X. (2020). When Do Investors Value Key Audit Matters?. *European Accounting Review*, 30(1), 63–82.
- Moroney, S. O. R. & Xiao, X. (2022). How do key audit matter characteristics combine to impact financial statement understandability?. *Accounting & Finance*, 62, 805–835.
- Min, L. W. & Kee, P. L. (2019). Disclosures of key audit matters to curb information asymmetry. *International Journal of Accounting, Finance and Business*, 4(24), 1-12.
- Oghuvwu, M. E. & Orakwue, A. C. (2019). Determinants of Key Audit Matters Disclosure. *Accounting and Taxation Review*, 3(3), 69-77.
- Oktay, S., Bozkurt, S. & Şahin, B. Ş. (2018). Investigation of studies in the field of key audit matters by content analysis. *Uluslararası Turizm, İşletme, Ekonomi Dergisi*, 2(2): 322-327.
- Özcan, M., ve Günlük, M. (2021). Borsa İstanbul imalat sektöründeki kilit denetim konularının belirlenmesi: gıda, içecek ve tütün alt sektöründe bir inceleme. *Denetim ve Güvence Hizmetleri Dergisi*. 1(1), 22-35.
- Özşahin, K. (2021). Kilit denetim konuları: BİST’te işlem gören turizm şirketlerinin covid-19 öncesi ve sonrası denetim raporlarının incelenmesi. *Uşak Üniversitesi Uygulamalı Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1(1), 36- 45.
- Rautiainen, A., Saastamoinen, j. & Pajunen, K. (2021). Do key audit matters (KAMs) matter? Auditors’ perceptions of KAMs and audit quality in Finland. *Managerial Auditing Journal*, 36(3), 386-404
- Sarısoy, Ö. & Kepçe, N. (2019). Bağımsız denetim raporunda kilit denetim konularına yer verilmesi ve beklenti farkları. *Mali Çözüm Dergisi*, 29(153), 39-66.
- Sahyda, R., (2019). Key Audit Matters in Enhanced Auditor’s Report: Tracing Malaysia in Its First Year Implementation. *International Journal of Progressive Sciences and Technologies*, 13(1), 39-45.
- Sayar, Z. & Ergüden, A. E. (2016). Son Düzenleme ve Gelişmeler Kapsamında Değişecek ve Yenilenecek Bağımsız Denetçi Raporları, *Muhasebe ve Denetim Bakış*, 16 (48), 85-98.
- Sert, K. & Biçer, A. A. (2021). Gayrimenkul yatırım ortaklıklarının kilit denetim konularıyla ilişkisi. *Working Paper Series*, 2(1), 1-13.
- Shao, X. (2020). Research on disclosure status and influencing factors of key audit matters. *Modern Economy*, (11), 701-725.
- Sneller, L., Bode, R. & Klerkx, A. (2016). Do it matters matter? it-related key audit matters in dutch annual reports. *International Journal of Disclosure and Governance*, 14(2), 139–151.
- Suttipin, M. (2020). Factors influencing key audit matters reporting in thailand. *Asian Journal of Accounting Perspectives*, 13(1), 26-39.
- Suttipin, M. (2021). Impact of key audit matters (KAMs) reporting on audit quality: evidence from Thailand. *Journal of Applied Accounting Research*, 22(5), 869-882.
- Süer, A. (2021). Önemli muhasebe tahminlerinin kilit denetim konuları çerçevesinde incelenmesi. *Muhasebe Enstitüsü Dergisi-Journal of Accounting Institute*, 65, 23-37.

- Uyar, S. & Çelik, M. (2009). İMKB’nda İşlem Gören Şirketlerin Görüşlerinin ve Denetim Raporlarının Denetim Şirketleri Açısından Araştırılması . *Muhasebe ve Finansman Dergisi* , (41) , 140-156.
- Uzay, Ş. & Köylü, Ç. (2018). Kilit denetim konuları: borsa istanbul üzerine bir araştırma. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (52), 47-70.
- Polat Çeltikçi, N. & Atay, M. S. (2021). Kilit Denetim Konuları (KDK) Standardı uygulaması ile bağımsız denetim kalite ilişkisi üzerine bir araştırma. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (60), 547-570.
- Portugal, G. T. & Marques, D. S. & Almedia, S. R. V. (2019). The Impact Generated by the Key Audit Matters on the Application of Audit Procedures. *European Journal of Scientific Research*, 152(2), 144-152.
- Pinto, I. & Morais, A. I. (2018). What matters in disclosures of key audit matters: evidence from europe. *J Int Financ Manage Account.* (30), 145–162.
- Teraman, Ö. & Çelik, B. Kilit denetim konularının bağımsız denetim raporuna yansıtılması: bağımsız denetçileri etkilemesi üzerine bir araştırma. *Çukurova Üniversitesi İİBF Dergisi*, 23(1), 49-61
- Tez, B., Gücenme Gençoğlu, Ü. (2022). Kilit Denetim Konuları ve COSO İlkeleri: Sektörel Karşılaştırma. *Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi*. 15 (1), 85-116.
- Tušek, B. & Ježovita, A. (2018). The key audit matters as an element of the independent auditor’s report – a booster to the corporate governance. *Intereulaweast*, (2), 241-276
- Celayir, D.&Türedi, H. (2021). Kilit Denetim Konularının Uluslararası Denetim Standardı (UDS) 701 Kapsamında İncelenmesi, *Sakarya Üniversitesi İşletme Enstitüsü Dergisi*. Cilt 3, Sayı 2, 203-208.
- Türel, A. & Türel, A. (2019). Bağımsız denetim ve kilit denetim konuları: bist şirketleri 2017-2018 analizi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (12): 68, 1267-1272
- Ültay, E., Akyurt, H., Ültay, N. (2021). Sosyal bilimlerde betimsel içerik analizi, *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, (10), 188-201.
- Wuttichindanon, S. & Issarawornrawanich, P. (2020). Determining factors of key audit matter disclosure in Thailand. *Pacific Accounting Review*, 32(4), 563-584.
- Varıcı, İ. & Kalıpçı Çağırın, F. (2021). Kilit denetim konularına etki eden faktörler: BİST kobi örneği. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, (32), 87-106.
- Velte, P. (2017). Does gender diversity in the audit committee influence key audit matters' readability in the audit report? UK evidence. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, (25), 748–755.
- Velte, P. (2019). Associations between the financial and industry expertise of audit committee members and key audit matters within related audit reports. *Journal of Applied Accounting Research*, 21(1), 185-200.
- Venturini, L. D. B., Bianchi, M., Machado, V. N. & Paulo, E. (2021). Informational content of key audit matters and financial analysts’ forecasts. USP, *São Paulo*, 1-19
- Yoga, B. S. & Dinarjito, A. (2021). The impact of key audit matters disclosure on communicative value of the auditor’s report: a systematic literature review. *Jurnal Akuntansi dan Keuangan Indonesia*: 18 (1), 15-32.

- Zhai, H., Lu, M., Shan, Y., Liu, Q. & Zhao, Y. (2021). Key audit matters and stock price synchronicity: Evidence from a quasi-natural experiment in China. *International Review of Financial Analysis*, (75), 1-11
- Zhang, P. F. & Shailer, G. (2021). The impact of audit committee expertise on external auditors' disclosures of key audit matters. *Int J Audit*. (26), 151–170.
- Zhou, M. (2019). The effect of key audit matters on firms' capital cost: evidence from chinese market. <https://ssrn.com/abstract=3470587>- 1-34.

Mevzuat

- Türkiye Denetim Standartları, BDS 701 Kilit Denetim Konularının Bağımsız Denetçi Raporunda Bildirilmesi standardı.
- SPK SeriXNo.22; Bağımsız Denetim Standartları Hakkında Teblig

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

“Metaverse” Platformlarının Pazarlama Karması Bağlamında Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleriyle İncelenmesi

Investigation of "Metaverse" Platforms in the Context of Marketing Mix Decision Making Using Multi-Criteria Decision Making Methods

Emrah Sıtkı YILMAZ^{a*} Orhan ECEMİŞ^b

^a Dr. Öğr. Üyesi, Gaziantep Üniversitesi, Oğuzeli Meslek Yüksekokulu, Muhasebe ve Vergi Bölümü, Gaziantep / TÜRKİYE

ORCID: 0000-0003-2741-4222

^b Öğr. Gör. Dr., Gaziantep Üniversitesi, Oğuzeli Meslek Yüksekokulu, Bilgisayar Teknolojileri Bölümü, Gaziantep / TÜRKİYE

ORCID: 0000-0002-8270-0857

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 6 Mart 2022

Kabul tarihi: 30 Mayıs 2022

Anahtar Kelimeler:

Metaverse,
Dijital pazarlama,
Pazarlama karması,
Entropi,
CoCoSo

ARTICLE INFO

Article History:

Received March 6, 2022

Accepted May 30, 2022

Keywords:

Metaverse,
Digital Marketing,
Marketing Mix,
Entropi,
CoCoSo

ÖZ

İçinde bulunduğumuz yüzyılın trendleri arasında ön plana çıkan dijital pazarlama faaliyetleri, firmaların rekabet düzeyini artırmaktadır. Yaşanan teknolojik gelişmelere paralel olarak firmaların dijital pazarlama faaliyetlerine katılım düzeyleri ise, rakiplerine göre avantaj sağlamaları ve yüksek getiri oranlarına sahip olmaları açısından oldukça önemli görülmektedir. Bu çalışmanın amacı; seçilen Metaverse platformlarının, pazarlama karması bileşenlerine (ürün, fiyat, dağıtım ve tutundurma) uygun olarak belirlenen kriterler aracılığıyla dijital pazarlama yeteneklerinin incelenmesidir. Analizler, Entropi ve CoCoSo yöntemleri kullanılarak yapılmıştır. Çalışmada, “Binance” ve “Intotheblock” platformlarındaki Metaverse’lere ait kriterler (toplam arz, sosyal medya, birim fiyat, piyasa değeri, ortalama işlem adedi, ortama adres sayısı, ortalama sahiplik süresi, küçük yatırımcı yüzdesi) Entropi yöntemiyle ağırlıklandırılmıştır. CoCoSo yöntemiyle elde edilen sonuçlara göre, Metaverse platformlarının başarı sıralaması “MANA, SAND, GHST, AXS, SLP, ALICE ve ILV” şeklinde gerçekleşmiştir. Ayrıca, pazarlama karması bağlamında çok kriterli karar verme yöntemlerinin, Metaverse platformlarına ait dijital pazarlama performans değerlendirilmesinde kullanılabileceği sonucuna ulaşılmıştır. Bunların yanı sıra çalışmada, pazarlama başarısının ölçülmesinde literatürde yoğun olarak kullanılan anketlere ek olarak çok kriterli karar verme yöntemleriyle de başarılı sonuçlar elde edilebileceği ortaya konulmuştur.

ABSTRACT

Digital marketing activities, which stand out among the current century's trends, boost the competitiveness of companies. Parallel to technological advancements, the level of participation of businesses in digital marketing activities is regarded as critical in terms of providing advantages over competitors and having high return rates. The purpose of this study is to look into the digital marketing capabilities of selected Metaverse platforms using criteria based on marketing mix components (product, price, place and promotion). The analyses were performed using Entropy and CoCoSo methods. The Entropy method was used to weight Metaverse criteria (total supply, social media, unit price, market value, average number of transactions, average number of addresses, average ownership period, percentage of small investors) on the "Binance" and "Intotheblock" platforms. According to the CoCoSo method results, the Metaverse platforms' success rankings are "MANA, SAND, GHST, AXS, SLP, ALICE and ILV". Furthermore, it has been concluded that multi-criteria decision-making methods in the context of marketing mix can be used to evaluate Metaverse platform digital marketing performance. In addition to these, the study revealed that successful results can be obtained with multi-criteria decision-making methods in addition to the questionnaires used extensively in literature in measuring marketing success.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: esyilmaz@gantep.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

With the development of technology, the digital transformation process experienced throughout the world manifests itself in all aspects of life. Digital transformation processes, which play an important role in changing all habits socially and economically, also open up great opportunities in a variety of fields. As a result of this digital transformation, the popularity of digital marketing activities in particular is growing, and investments in both personal and commercial terms are shifting to this area. Investments made based on the degree of conformity of their technological infrastructure and the steps taken enable businesses to differentiate themselves from competitors. With the incorporation of the concept of virtual reality into business activities today, the competitive advantage gained by companies has begun to take on a different dimension, particularly with the active use of social media in digital marketing strategies. The concept of Metaverse, which is accepted as the new favorite of digital marketing strategies, is growing in popularity in this field and provides diverse and numerous data production by operating at the same level as reality (Jeon, et al., 2021; Akour, et al., 2022). With these features, Metaverse, which aims to help individuals or businesses connect, create communities, and grow their businesses, is at the forefront of digital marketing tools (Kraus, et al., 2022; Wang, et al., 2022). The metaverse, which plays an important role in the establishment of new business models through activities such as sending instant messages, making joint visits, participating in multiplayer games, and creating, selling, or buying virtual art, provides high transaction-based returns in the areas of corporate branding and the use of new technology (Lee, et al., 2021; Rauschnabel, et al., 2022). In today's world, where the concept of digital marketing is increasingly being adopted by distinguishing it from traditional marketing activities, the use of platforms where virtual reality activities such as Metaverse are carried out provides tremendous opportunities for a wide range of industries. Metaverse platforms, which are regarded as virtual channels through which large investments can be made on a global scale and significant developments in the framework of digitalization can be witnessed, are traded in crypto exchanges as well as investment instruments such as cryptocurrencies; are preferred by both companies and individual investors. In this regard, the goal of the study is to determine the digital marketing capabilities of the identified Metaverse platforms in relation to the marketing mix components by examining data obtained from the crypto currency exchange "Binance" and the "Intothelock" website.

Shannon introduced the concept of entropy into the literature, which refers to unevenness in a broad sense and is one of the objective methods for determining criterion weights. The entropy method's basic logic is that the decision matrix, which is the first step in solving multi-criteria decision-making problems, contains information about the importance of criteria. The objective weights of the criteria are determined using the entropy method. It determines the importance of each response parameter without taking the decision maker's preference into account. The fundamental logic of entropy weight measurement is that a higher weight index value is more important than a lower index value. In multi-criteria decision-making problems, this method is critical for determining criterion weights, sorting alternatives, evaluating, and directly influencing selection processes (Ömürbek, et al., 2016; Ecer, 2019; Chodha, et al., 2022). The Cocoso method was introduced to literature by Yazdani, et al., (2019). Despite being one of the more recent methods, the Cocoso method has been successfully applied in a variety of fields. The Simple Additive Weighting (SAW) and Exponentially Weighted Product (EWP) methods were combined to create the Cocoso method (Yazdani, et al., 2019). The normalized criterion values, the sum of the weighted comparability sequences, and the sum of the exponential weights of the comparability sequences are calculated in the first step for each alternative. The optimal ranking index is then calculated using three different aggregation strategies. Metaverse platforms, which carry the criteria determined in the context of marketing mix, constitute the universe of the study. The sample of the study are the Metaverse platforms with a complete data set for the criteria determined operating on the "Binance" and "Intothelock" platforms operating in the crypto currency exchanges, "Aavegotchi (GHST), Axie Infinity (AXS), Decentraland (MANA), Illuvium (ILV), My Neighbor Alice (ALICE), The Sandbox (SAND) and Smooth Love Potion (SLP)" Metaverse platforms "Terra Virtua Kolekt (TVK), Mines of Dalarnia (DAR), Highstreet (HIGH) and Vulcan Forged (PYR)" are not included in the data set due to data deficiencies. The weights of the marketing mix components within the constraints are found to be 13,89 percent for the "product" component, 45,88 percent for the "price" component, 30,74 percent for the "distribution" component, and 9,49 percent for the "promotion" component, according to the study's findings. The criteria weights obtained from the entropy method are "unit price" calculated as 34,28%, "average number of transactions" as 20,09%, "total supply" as 11,78%, "market value" as 11,60%, "average number of addresses" as 10,65%, "percentage of small investors" as 5,857%, "average ownership time" as 3,65% and "social media" as 2,11%. The success ranking of the selected Metaverse platforms obtained by Entropy and CoCoSo methods was as follows: "MANA, SAND, GHST, AXS, SLP, ALICE and ILV". In the sensitivity analysis, the position of MANA, which is the best alternative, and ILV Metaverse, which is the worst alternative, did not change in both cases. In the first case where the criteria weights were considered equal, the rankings of the AXS, ALICE, GHST and SAND Metaverse platforms were changed. The rankings of the AXS, GHST, and SAND Metaverse platforms were changed in the second case, as a result of the displacement of the lowest criterion weights with the highest criterion weight, while the MANA, SLP, ALICE, and ILV platforms were unaffected. This shows that the changes in the rankings are caused by the differences between the criteria weight values. With today's technological advancements, companies' measurement-based, objective, relational, and interactive digital marketing activities have evolved into global marketing activities via platforms such as Metaverse, particularly social media (Krishen, et al., 2021). The global demand for crypto exchanges, particularly after the introduction of the first crypto currency in 2008, can be viewed as a great success of marketing science. Consumer investment preferences, which have shifted as a result of cryptocurrency exchanges, have taken on new dimensions, particularly with the Metaverse platforms, land purchase and sale, and games played with virtual reality applications. In recent years, there has been an increase in the use of data science in digital marketing activities, which facilitates decision-making and the extraction of actionable information from large datasets. (Saura, 2021). Parallel to this increase, the study discusses multi-criteria decision making methods, which are a branch of operations research, and "Metaverse" platforms, which were among the most popular applications lately. Using Entropy and CoCoSo methods, the success of selected Metaverse platforms was investigated in this study from the perspective of the marketing mix components (product, price, distribution, and promotion). Alternatives were sorted using 8 criteria (total supply, social media, unit price, market value, average number of transactions, number of addresses in the media, average ownership period, percentage of small investors) selected in accordance with the marketing mix components, and sensitivity analysis was used to determine Metaverse platforms affected or not affected by the criteria weights were determined. The study's most significant contribution to the literature is that it is the first to investigate the success of Metaverse platforms using multi-criteria decision-making methods and marketing mix from the perspective of marketing mix. Also in this case, it has revealed the importance of choosing the criterion weights depending on the study sensitivity. Furthermore, among the other results of the study, it has been concluded that multi-criteria decision-making methods in the context of marketing mix can be used to evaluate Metaverse platform digital marketing performance. In addition to these, the study revealed that successful results can be obtained with multi-criteria decision-making methods in addition to the questionnaires used extensively in literature in measuring marketing success. Among the study's limitations, it should be noted that two platforms that are considered cryptocurrency exchanges were chosen, and eight criteria based on marketing mix components were included in the data set. In addition, the inclusion of Metaverse platforms, which are only accepted as crypto, can be shown as another limitation. Suggestions for future studies can be listed as choosing different crypto currency exchanges, increasing the number of criteria, choosing non-crypto Metaverse platforms such as Facebook, and evaluating these platforms from different perspectives as well as marketing mix components.

Giriş

Teknolojinin gelişmesiyle birlikte dünya genelinde yaşanan dijital dönüşüm süreci, yaşamın her alanında kendini göstermektedir. Sosyal ve ekonomik olarak tüm alışkanlıkların değişmesinde önemli bir rol oynayan dijital dönüşüm süreçleri birçok alanda da büyük fırsatlar doğurmaktadır. Yaşanan bu dijital dönüşüme bağlı olarak özellikle dijital pazarlama faaliyetlerinin popüleritesi artmakta ve hem bireysel hem de ticari anlamda yatırımlar bu alana doğru kaymaktadır. Teknolojik alt yapılarının uygunluk derecelerine bağlı olarak yapılan yatırımlar ve atılan adımlar firmaların rakipleri karşısında farklılaşmalarını sağlamaktadır. Özellikle dijital pazarlama stratejilerinde sosyal medyanın aktif bir şekilde kullanımı ile firmaların elde ettiği rekabet avantajı, günümüzde sanal gerçeklik kavramının işletme faaliyetlerine entegre edilmesiyle birlikte farklı bir boyut kazanmaya başlamıştır.

Dijital pazarlama stratejilerinin yeni gözdesi olarak kabul edilen Metaverse kavramı da bu alan içerisinde kullanımını gün geçtikçe arttırmakta ve gerçeklikle aynı düzeyde faaliyetler göstererek çeşitli ve çok sayıda veri üretimi sağlamaktadır (Jeon, vd., 2021; Akour, vd., 2022). Bireylerin veya işletmelerin bağlantı kurmasına, topluluklar oluşturmaya ve işlerini büyütmeye yardımcı olmayı amaçlayan Metaverse, bu özellikleri ile dijital pazarlama araçları içerisinde ön plana çıkmaktadır (Kraus, vd., 2022; Wang, vd., 2022). Anlık ileti gönderme, ortak ziyaretlerde bulunma, çok oyunculu oyunlara katılma, sanal eserler oluşturma ve onları satma ya da satın alma gibi faaliyetler ile yeni iş modellerinin kurulmasında önemli bir rol oynayan Metaverse, kurumsal markalaşma ve yeni teknoloji kullanımı alanlarında işlem tabanlı yüksek getiriler sağlamaktadır (Lee, vd., 2021; Rauschnabel, vd., 2022).

Geleneksel pazarlama faaliyetlerinden farklılaşarak, dijital pazarlama anlayışının giderek benimsendiği günümüz dünyasında Metaverse gibi sanal gerçeklik faaliyetlerin yürütüldüğü platformların kullanılması birçok sektör için büyük fırsatlar sunmaktadır. Kripto paralar gibi yatırım araçlarının yanı sıra kripto borsalarda da işlem gören, küresel ölçekte büyük yatırımların yapılabildiği ve dijitalleşme çerçevesinde önemli gelişmelerin yaşandığı sanal mecralar olarak da kabul edilen Metaverse platformları; hem firmalar hem de bireysel yatırımcılar için tercih nedeni olmaktadır. Bu açıdan bakıldığında araştırmanın amacı; belirlenen Metaverse platformlarının dijital pazarlama yeteneklerini, kripto para borsası “Binance” ve “Intotheblock” sitesinden elde edilen verilerle incelenerek pazarlama karması bileşenleri doğrultusunda ortaya konulmasıdır.

Kavramsal Çerçeve

Metaverse

Metaverse kavramı; İngilizcede soyut (sanal) bir düşünceyi ifade eden “meta” ve karşılığı evren olan “universe” kelimelerinin birleşiminden oluşmakta ve artırılmış sanal gerçeklik olarak tanımlanmaktadır (Choi ve Kim, 2017). İlk olarak Amerikalı yazar ve teknoloji danışmanı Neal Stephenson’ın 1992 yılında yazmış olduğu “Snow Crash” isimli bilim kurgu kitabında adı geçen bir terim olan “Metaverse” (Joshua, 2017; Kraus, vd., 2022); günümüzde fiziksel dünya ile iç içe geçmiş, sürekli bir sanal evren oluşturmak için geliştirilmiş çok kullanıcı ve 3D sanal alanların bir birleşimi olarak kabul edilmektedir (Pietro ve Cresci, 2021; Shen, vd., 2021). İnternet ağ teknolojilerinin son ürünü olarak ortaya çıkan Metaverse, gelir yaratma özelliği ile birlikte firmalar ve girişimciler tarafından bir iş modeli olarak benimsenmekte ve böylece paydaşlar için sanal ve gerçek dünya arasında bir köprü görevi üstlenmektedir (Jung and Pawlowski, 2014; Lim, vd., 2022; Rauschnabel, vd., 2022; Wang, vd., 2022).

Bireylerin avatarlar aracılığıyla politik, ekonomik, sosyal ve kültürel faaliyetlerde bulunduğu üç boyutlu bir sanal dünyayı ifade eden Metaverse, içerik merkezli ilgi alanları ve sosyal etkileşim alışverişi için uygun ortamlar şeklinde de ifade edilmektedir (Sparkes, 2021; Park ve Kim, 2022). Artırılmış gerçeklik, sanal dünya, yaşam günlüğü ve ayna dünyası olmak üzere dört temel çerçevede şekillenen Metaverse (Lee, vd., 2021); belirli bir yapay olgu hakkında bilgi vermeye ya da kullanımını gerçekleştirmeye odaklanmaktadır (Jeon, vd., 2021; Mystakidis, 2022). Moda, etkinlik, oyun, çalışma, eğlence, eğitim, ofis ve arsa gibi çeşitli kullanım alanlarıyla sürükleyici bir etkileşim sağlayan ve kullanıcıları birbirine bağlayan Metaverse, bu özellikleri ile yeni bir sosyal ağ türü olarak da kabul görmektedir (Egliston ve Carter, 2021; Kim, 2021; Akour, vd., 2022; Kraus, vd., 2022; Park ve Kim, 2022).

Sanal Gerçeklik ve Ayna Dünyası

Çeşitli yöntemler kullanılarak, kullanıcıları fiziksel ortamlardan ayıran bilgisayar simülasyonlu, etkileşimli ve sürükleyici sanal ortamlar olarak ifade edilen sanal gerçeklik kavramı, Metaverse platformlarını diğer dijital ortamlardan ayıran en önemli özellik olarak kabul görmektedir (Dozio, vd., 2022). Kullanılan teknolojiler açısından karmaşıklığı, esnekliği ve sürükleyiciliği sayesinde Metaverse platformları ile bütünleşen sanal gerçeklik teknolojileri, firmalara markalarına yönelik tutumları geliştirme ve olumlu davranışları teşvik etme fırsatı sunarken, kullanıcılara da eş zamanlı bir iletişim uzantısı sağlamaktadır (Regt, vd., 2021). Turizm, eğitim, oyun, spor, sanat, sağlık, perakende ve gayrimenkul başta olmak üzere birçok sektörde kullanılan sanal gerçeklik teknolojileri, görsel ve işitsel uyarımlarla birlikte kullanıcıların gerçek dünyada olduğu gibi dolaşım sağlamasına olarak tanıma temeline dayanmaktadır (Yung ve Khoo-Lattimore, 2019; Kang, vd., 2020; Pleyers ve Poncin, 2020; Brůža, vd., 2021; Liu, vd., 2021; Richesin, vd., 2021; Kim, vd., 2022; Sülter, vd., 2022).

Metaverse platformlarının temel olguları arasında yer alan sanal gerçeklik teknolojileri, gerçek dünyadaki bilgileri, en gerçekçi şekilde sanal dünyaya yansıtmak olarak ifade edilen ayna dünyası kavramıyla da paralellik göstermektedir (Park ve Kim, 2022). Google Earth ve Microsoft Virtual Earth gibi uygulamaları ile ön plana çıkan ayna dünyası terimi, ilk olarak 1992 yılında David Gelernter tarafından yazılan “Ayna Dünyaları” kitabında kullanılmıştır (Grimshaw, 2014). Bireylerin yaşadığı gerçek fiziki alanların dijital ortamlara yüklenmesi ve ek simülasyon yöntemleriyle yeniden üretilmesi mantığı ile sanal gerçeklik teknolojilerinden farklılaşan ayna dünyası, bu özellikleriye Metaverse platformları için farklı boyutlar oluşturmaktadır (Park ve Kim, 2022). Yeni bir sanal ortam üretmek yerine, gerçek hayattaki bina veya nesnelerin görünümünü kopyalarak kendi işlevsel yöntemleri ile sanal bir ortam hazırlayan ayna dünyası, sanal gerçeklik teknolojileri gibi başta haritalama, tıp, mühendislik ve perakende zinciri gibi birçok farklı alanda yaygın olarak kullanılmaktadır (Ogunjimi, vd., 2021; Sato, 2021).

Avatar

Sanal dünyaların büyümesi ve dijital ortamların teknolojik olarak ilerlemesiyle birlikte Metaverse gibi platformlarda birbiri ile etkileşimde bulunan gerçek kullanıcıları temsil eden karakterlere ihtiyaç doğmuştur (Kohler, vd., 2011; Diego-Mas ve Alcaide-Marzal, 2015). Bu durum Metaverse platformlarının temel olgularından biri olarak kabul edilen Avatar kavramının ortaya çıkmasına neden olmuştur (Kostenko, 2022). Bilgisayar teknolojileri aracılığıyla kişiselleştirilen genel grafiksel tasarımlar şeklinde ifade edilen Avatar kavramı, Metaverse platformlarında kullanıcılar tarafından oluşturulan, kişiselleştirilebilen ve kullanıcının varlığını simgeleyen dijital temsiller olarak da tanımlanmaktadır (Korkeila ve Hamari, 2020; Hsu ve Chang, 2022). Avatarlar, çevrimiçi bir sohbetteki küçük hareketsiz bir resimden, bir video oyunu, sosyal medya mecraları veya Metaverse platformlarındaki 3D

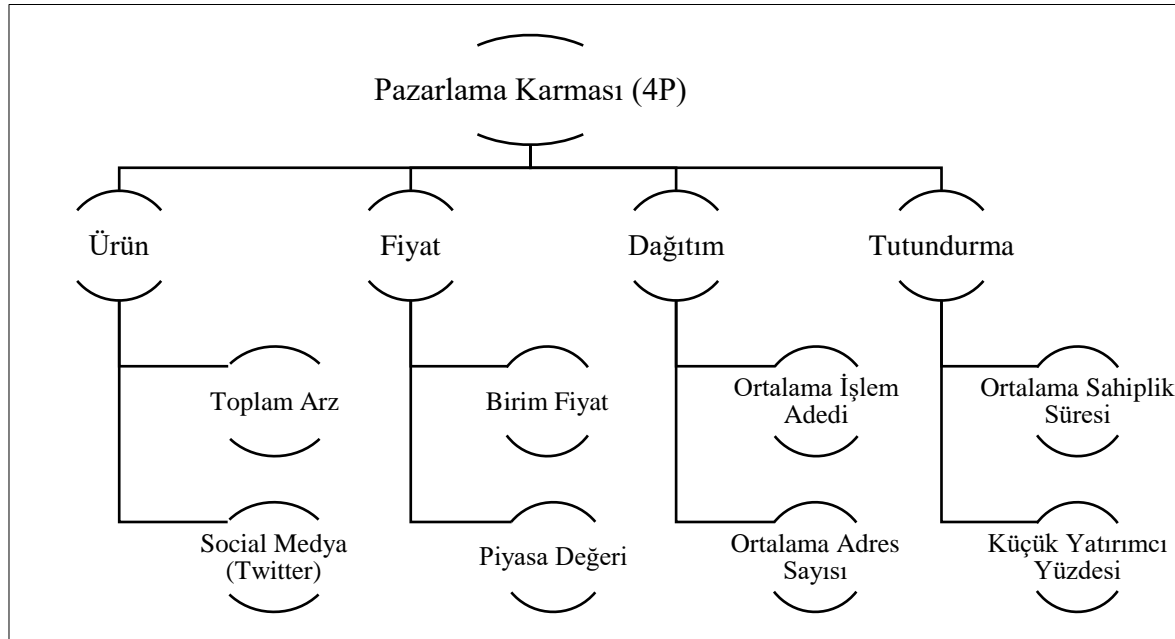
etkileşimli bir karaktere kadar farklı bağlam ve durumlarda kullanılabilir (Lin ve Wang, 2014; Cranmer, vd., 2021; Szolin, vd., 2022).

Gerçek dünyada olduğu gibi esnek ve belirli bir senaryoya uygun bir görünüm elde etmek için tasarlanabilen avatarlar, Metaverse gibi dijital platformlarda diğer kullanıcıların görüş ve algıları üzerinde büyük bir etki oluşturmaktadır (Lemenager, vd., 2020). Metaverse ve benzeri dijital pazarlama faaliyetlerinin yürütüldüğü, büyük yatırımların yapıldığı ve getiri oranlarının oldukça yüksek olduğu platformlarda, avatarlar kullanıcıların inandırıcılık ve güvenilirlik algıları üzerinde önemli bir rol oynamaktadır (Müller ve Bonnaire, 2021; Miao, vd., 2022). Tasarım ve özelleştirilmesi sosyal etki, bağlam ve uygunluk gibi faktörlere göre şekillenen avatarlar, kullanıcıların diğer kullanıcılar tarafından nasıl algılanmak istediklerine göre şekillenmektedir (Triberti, vd., 2017; Szolin, vd., 2022). Günümüzde neredeyse her dijital platformda karşımıza çıkan avatar teknolojileri, özellikle Metaverse, video oyunları, eğitim, tıp ve spor alanlarında sıklıkla kullanılan uygulamalar olarak görülmektedir (Bavelier ve Green, 2019; Green, vd., 2021).

Yöntem

Araştırmanın Amacı, Kapsamı ve Modeli

Dünya çapında yaşanan dijital değişim farklı birçok sektörde yeni yatırım araçlarının ortaya çıkmasına, bireylerin ve firmaların yatırım kararlarında köklü değişiklikler yaşanmasına neden olmaktadır. Yaşanan değişiklikler çerçevesinde yeni bir yatırım aracı olarak kabul gören “Metaverse” platformları ve “kripto paraların” küresel olarak yoğun talep almasında dijital pazarlamanın önemli bir etkisi olduğu düşünülmektedir. Bu bağlamda çalışmanın amacı; kripto borsalarda işlem gören seçili Metaverse platformlarının pazarlama başarısını, “toplam arz, sosyal medya (Twitter), birim fiyat, piyasa değeri, ortalama işlem adedi, ortalama adres sayısı, ortalama sahiplik süresi, küçük yatırımcı yüzdesi” kriterlerine bağlı olarak CoCoSo yöntemiyle incelenmesidir. Belirlenen kriterlerin Entropi yöntemiyle ağırlandırılarak pazarlama karması bağlamında performanslarının araştırılması ise çalışmanın kapsamını oluşturmaktadır. Pazarlama karması bileşenlerine göre belirlenen kriterlerden oluşan araştırma modeli ise şu şekildedir:

Şekil 1: Araştırma Modeli

Araştırmanın Anakütlesi ve Örneklemi

Araştırmanın anakütlesini pazarlama karması bağlamında belirlenen kriterleri taşıyan Metaverse platformları oluşturmaktadır. Araştırma örneklemini ise, kripto para borsalarında faaliyet gösteren “Binance” ve “Intotheblock” platformlarında belirlenen kriterlere yönelik veri seti tam olan “Aavegotchi (GHST), Axie Infinity (AXS), Decentraland (MANA), Illuvium (ILV), My Neighbor Alice (ALICE), The Sandbox (SAND) ve Smooth Love Potion (SLP)” Metaverse platformları oluşturmaktadır. Veri setine, veri eksikliklerinden dolayı “Terra Virtua Kolect (TVK), Mines of Dalarnia (DAR), Highstreet (HIGH) ve Vulcan Forged (PYR)” Metaverse platformları dâhil edilmemiştir.

Araştırma Yöntemi

Shannon tarafından literatüre kazandırılan kavram olan Entropi, genel anlamda düzensizliği ifade etmekte olup kriter ağırlıklarının belirlendiği objektif yöntemler arasında yer almaktadır. Entropi yönteminin temel mantığı, çok kriterli karar verme problemlerinin çözümünde ilk adım olan karar matrisinde, kriterlerin önemine dair bilginin var olduğudur. Entropi yöntemi, kriterlerin nesnel ağırlıklarını belirlemek için kullanılır. Karar vericinin seçimini dikkate almadan her bir yanıt parametresinin önemini belirler. Entropi ağırlığı ölçümünün temel mantığı daha yüksek bir ağırlık indeks değerinin, daha küçük bir indeks değerinden daha önemli olmasına dayanır. Bu yöntem çok kriterli karar verme problemlerinde kriter ağırlıklarının belirlenmesi, alternatiflerin sıralanması, değerlendirmesi ve seçim süreçlerini doğrudan etkilemesi açısından büyük önem arz etmektedir (Ömürbek, vd., 2016; Ecer,2019; Chodha, vd., 2022). Bu açıdan bakıldığında kriterlerin Entropi yöntemiyle ağırlıklandırılması ile ilgili adımlar şu şekilde formülize edilmektedir:

1. Karar Matrisinin Oluşturulması: m :alternatif sayısı; n :kriter sayısı; x_{ij} : i . alternatifin j . kritere göre değerini göstermektedir.

$$X = \begin{bmatrix} x_{11} & \dots & x_{1j} & \dots & x_{1n} \\ \vdots & & \vdots & & \vdots \\ x_{i1} & \dots & x_{ij} & \dots & x_{in} \\ \vdots & & \vdots & & \vdots \\ x_{m1} & \dots & x_{mj} & \dots & x_{mn} \end{bmatrix}; i = 1, \dots, m \quad j = 1, \dots, n$$

2. Standart Karar Matrisinin Oluşturulması: Karar matrisinde yer alan birbirinden farklı indeks boyutlarının eşölçülemezlik üzerindeki etkileri, fayda ve maliyet indekslerine göre aşağıdaki eşitliklerle giderilerek standart karar matrisi oluşturulur.

$$r_{ij} = \frac{x_{ij}}{\max(x_{ij})} \quad (1)$$

$$r_{ij} = \frac{\min(x_{ij})}{x_{ij}} \quad (2)$$

3. Normalize Karar Matrisinin Oluşturulması: Farklı ölçü birimlerindeki aykırılıkları giderilmesi için normalize karar matrisi P_{ij} hesaplanır.

$$P_{ij} = \frac{x_{ij}}{\sum_{j=1}^m x_{ij}} \quad (3)$$

4. Entropi Değerinin Hesaplanması: k Entropi katsayısı, E_j Entropi değeri aşağıdaki eşitliklerle hesaplanır.

$$k: (\ln(n))^{-1} \quad (4)$$

$$E_j = -k \sum_{j=1}^m [P_{ij} \ln P_{ij}] \quad (5)$$

5. Belirsizlik Değerinin Hesaplanması: Kriterlere ait d_j belirsizlik ölçüsü aşağıdaki eşitlikle hesaplanır.

$$d_j = 1 - E_j \quad (6)$$

6. Kriter Ağırlıklarının Hesaplanması:

$$w_j = \frac{d_j}{\sum_{j=1}^n d_j}; \forall j \quad (7)$$

CoCoSo yöntemi, Yazdani, vd., (2019) tarafından literatüre kazandırılmıştır. CoCoSo yöntemi yeni yöntemler arasında yer almasına rağmen farklı birçok alanda başarılı şekilde uygulanmıştır. Literatürde CoCoSo yöntemiyle yapılan bazı çalışmalar şunlardır.

Gençkaya, vd., (2021), otuz büyükşehir belediyesinin web sayfalarını Stapel ölçeği ve içerik analizi yöntemi ile yeterlilik açısından on üç ana kritere göre değerlendirilmiştir. Kriterlerin ağırlıklandırılmasında LBWA yöntemi ve web sitelerinin sıralamasında ise CoCoSo yöntemi kullanılmıştır. Pala, (2021), BIST inşaat sektöründe yer alan firmaların finansal performansını CCSD- CoCoSo; Akgül, (2021) BIST ticari bankaların finansal performansını CRITIC- CoCoSo yöntemleriyle değerlendirmiştir. Altıntaş, (2021), G7 ülkelerinin bilgi performansını, Global Bilgi Endeksi (GKI) bileşenlerinin değerleri üzerinden CoCoSo yöntemi ile ölçülmüştür. Ecer (2021a), elektrikli araç seçiminde Seca, Marcos, Mairca, CoCoSo, Aras ve Copras gibi çok kriterli teknikleri kullanılmıştır. Torkayesh, vd., (2021) ise, CoCoSo yöntemiyle Doğu Avrupa'daki yedi ülkenin sağlık performanslarını değerlendirmiştir.

CoCoSo yöntemi, Simple Additive Weighting (SAW) ve Exponically Weighted Product (EWP) yöntemlerinin birleşiminden oluşturulmuştur (Yazdani, vd., 2019). İlk aşamada normalleştirilmiş kriter değerlerinin hesaplanması, ağırlıklı karşılaştırılabilirlik dizisi toplamı, her bir alternatif için karşılaştırılabilirlik dizilerinin üstel ağırlığının toplamı hesaplanmaktadır. Daha sonra üç farklı birleştirme stratejisiyle optimal sıralama indeksine ulaşılmaktadır. CoCoSo yöntemi şu adımlardan oluşmaktadır (Gençkaya, vd., 2021; Çiftçi, vd., 2021):

1. Eşitlik (1)'deki gibi karar matrisi oluşturulur.

2. Normalize Karar Matrisinin Oluşturulması: Fayda ve maliyet olarak belirlenen kriterler için aşağıdaki eşitliklere göre karar matrisi normalize edilir.

$$r_{ij} = \frac{x_{ij} - \min x_{ij}}{\max x_{ij} - \min x_{ij}} \text{ (Fayda kriteri)} \quad (8)$$

$$r_{ij} = \frac{\max x_{ij} - x_{ij}}{\max x_{ij} - \min x_{ij}} \text{ (Maliyet kriteri)} \quad (9)$$

3. Ağırlıklı karşılaştırılabilirlik dizisi toplamı S_i Eşitlik (10) kullanılarak bulunur. Her bir alternatif için karşılaştırılabilirlik dizilerinin güç ağırlığının toplamı P_i Eşitlik (11) kullanılarak bulunur.

$$S_i = \sum_{j=1}^n (w_j r_{ij}) \quad (10)$$

$$P_i = \sum_{j=1}^n (r_{ij})^{w_j} \quad (11)$$

4. Alternatiflerin göreceli ağırlıkları Eşitlik (12), (13) ve (14) kullanılarak hesaplanır.

$$k_{ia} = \frac{P_i + S_i}{\sum_{i=1}^m (P_i + S_i)} \quad (12)$$

$$k_{ib} = \frac{S_i}{\min S_i} + \frac{P_i}{\min P_i} \quad (13)$$

$$k_{ic} = \frac{\lambda(S_i) + (1 - \lambda)(P_i)}{(\lambda \max S_i + (1 - \lambda)\max P_i)} \quad (14)$$

$$0 \leq \lambda \leq 1$$

k_{ia} : Ağırlıklı toplam (S_i) ve üstel ağırlığının toplam (P_i) karşılaştırılabilirlik değerlerinin aritmetik ortalaması hesaplanmaktadır

k_{ib} : S_i ve P_i değerlerinin ideal duruma en uzak alternatife göre değerinin hesaplanmasıdır.

k_{ic} : WASPAS yöntemindeki bütünleşik genel değerlerin hesaplanmasına benzer biçimde S_i ve P_i değerlerinin, $[0,1]$ aralığındaki λ ile dengelenerek hesaplanmasıdır. Yazdani, vd., (2019) tarafından, λ katsayısını S_i ve P_i değerlerini eşit ağırlıklı $\lambda=0,5$ olmasını önerilmiştir.

5. Alternatiflerin nihai sıralaması Eşitlik (15) kullanılarak hesaplanmıştır.

$$k_i = (k_{ia}k_{ib}k_{ic})^{1/3} + \frac{1}{3}(k_{ia}k_{ib}k_{ic}) \quad (15)$$

Pazarlama karması bileşenlerine göre seçilen kriterler incelendiğinde; ürün bileşeni için, kripto varlığın toplam arzını gösteren “toplam arz” ve Twitter üzerinde kripto varlık üzerindeki olumlu mesajların toplam mesajlara oranı (pozitif+negatif+nötr) olarak hesaplanan “sosyal medya” kriterleri belirlenmiştir. Fiyat bileşeni içinde, kripto varlığın birim fiyatını ifade eden “birim fiyat” ve kripto varlığın toplam piyasa değerini ifade eden “piyasa değeri” kriterlerine yer verilmiştir. Dağıtım bileşeni kapsamında, belirli bir günde belirli bir kripto varlığı için işlem sayısını gösteren “ortalama işlem adedi” kriteri kullanılmıştır. Bu kriter, kripto varlığından elde edilen faydayı yansıtmakta ve temel kripto varlığı için daha az spekülasyon kullanımına ve daha fazla organik kullanıma işaret etmektedir. Bu bileşen içerisinde yer alan diğer kriter ise, belirli bir günde bir veya daha fazla zincir üzerinde işlem yapılan adresleri ifade eden “ortalama adres sayısı” kriteridir. Bu kriter, uzun vadeli bir ufukta, bakiyeye sahip toplam adres sayısı, belirli

bir kripto varlığına sahip olma ve yatırım yapma konusundaki ilginin göstergesi olarak kabul edilmektedir. Tutundurma bileşeni içinde, bir kripto varlığın yatırımcılar tarafından ortalama tutulma süresini gösteren “ortalama sahiplik süresi” kriteri yer almaktadır. Bu kriter, tüm adreslerin bu kriptoyu aktarmadan (veya satmadan) önce adresler için bekleme sürelerinin ortalaması alınarak hesaplanmaktadır. Daha uzun sahiplik süresi kripto varlığa daha uzun vadeli inancı göstermektedir. Bir kripto varlığın değer kazanması için, satmak istemeyen uzun vadeli destekçilere sahip olmak oldukça önemli kabul edilmektedir. Tutundurma bileşeni içerisinde yer alan “küçük yatırımcı yüzdesi” kriteri ise, kripto varlık dolaşımdaki arzının %0,1 ila %1’ini elinde bulunduran yatırımcı yüzdesini göstermektedir. Balina yatırımcı olarak adlandırılan büyük yatırımcılar yerine daha fazla sayısı olan küçük yatırımcılar, bu bileşen çerçevesinde değerlendirmeye alınmıştır.

Pazarlama karması bileşenleri bağlamında, Metaverse platformlarının pazarlama performansını değerlendirmek için belirlenen kriterler ve bu kriterlere yönelik açıklamalar Tablo 1’de detaylı olarak gösterilmiştir.

Tablo 1: Belirlenen Kriterler ve Açıklamaları

Kriter	Kod	Açıklama	Pazarlama Karması	Fayda / Maliyet
Toplam Arz	K1	Ürünün toplam arzı (TL)	Ürün	Fayda
Sosyal Medya	K2	Ürün hakkındaki olumlu Twitter verileri (Yüzde)	Ürün	Fayda
Birim Fiyat	K3	Ürün birim fiyat (TL)	Fiyat	Maliyet
Piyasa Değeri	K4	Ürünün piyasa değeri (TL)	Fiyat	Fayda
Ortalama İşlem Adedi	K5	Ürün son 1 aydaki ortalama işlem adedi (Adet)	Dağıtım	Fayda
Ortama Adres Sayısı	K6	Ürün üzerinde 1 aydaki ortalama adres sayısı (Adres)	Dağıtım	Fayda
Ortalama Sahiplik Süresi	K7	Ürünün elde tutulma süresi (Gün)	Tutundurma	Fayda
Küçük Yatırımcı Yüzdesi	K8	Yatırımcıların türü (Yüzde)	Tutundurma	Fayda

Çalışmada kullanılan veri seti, belirlenen kriterlere göre “Binance” ve “Intotheblock” platformlarından elde edilen alternatiflerin değerleri, Tablo 2’de yer almaktadır. Belirlenen kriterlere göre aşağıdaki tabloda yer alan veri seti elde edilmiştir.

Tablo 2: Veri Seti

Alternatif	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8
ALICE	2755,83	32,05	89,51	2.673,52	94,71	5,29	80,833	5,56
AXS	41062,61	64,60	619,57	37.008,61	10,86	17,47	84,62	7,82
GHST	1690,73	18,24	27,71	1.695,08	31290	5,62	26,11	5
ILV	4727,29	19,73	6884,47	4.332,65	187,57	16,7	92,86	1,36
MANA	64325,85	48,46	32,59	58.188,20	2600	201,22	24,44	29,14
SAND	46029,69	18,03	38,55	41.663,02	6480	102,76	45,83	8,61
SLP	1250,3	38,60	0,24902	1.211,77	2610	113,45	11,00	16,05

Bulgular

Entropi Yöntemi Kriter Ağırlıklarının Hesaplanması

Çalışmada kriter ağırlıklarının hesaplanması için Entropi yöntemi kullanılmıştır. Karar matrisinde yer alan kriterlerin fayda/maliyet özellikleri ve alternatiflerin kriterlere göre değerleri Tablo 3.'de görülmektedir.

Tablo 3: Karar Matrisi

Fayda/Maliyet	Fayda	Fayda	Maliyet	Fayda	Fayda	Fayda	Fayda	Fayda
Alternatif	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8
ALICE	2755,83	32,06	89,51	2673,52	94,71	5,29	80,83	5,56
AXS	41062,61	64,60	619,57	37008,61	10,86	17,47	84,62	7,82
GHST	1690,73	18,25	27,71	1695,08	31290,00	5,62	26,11	5,00
ILV	4727,29	19,74	6884,47	4332,65	187,57	16,70	92,86	1,36
MANA	64325,85	48,46	32,59	58188,20	2600,00	201,22	24,44	29,14
SAND	46029,69	18,03	38,55	41663,02	6480,00	102,76	45,83	8,61
SLP	1250,30	38,60	0,25	1211,77	2610,00	113,45	11,00	16,05
ALICE	2755,83	32,06	89,51	2673,52	94,71	5,29	80,83	5,56

Karar matrisinde kriterlerin fayda/maliyet özelliklerine göre (Eşitlik 1 ve 2) standardize karar matrisi aşağıdaki Tablo 4'de yer almaktadır.

Tablo 4: Standart Karar Matrisi

Alternatif	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8
ALICE	0,0428	0,4962	0,0027	0,0459	0,0030	0,0262	0,8705	0,1908
AXS	0,6383	1	0,0004	0,6360	0,0003	0,0868	0,9112	0,2683
GHST	0,0262	0,2824	0,0089	0,0291	1	0,0279	0,2812	0,1715
ILV	0,0734	0,3055	0,000	0,0744	0,0059	0,0829	1	0,0466
MANA	1,0000	0,7501	0,0076	1,000	0,0830	1	0,2632	1
SAND	0,7155	0,2791	0,0064	0,7160	0,2070	0,5106	0,4935	0,2954
SLP	0,0194	0,5975	1	0,0208	0,0834	0,5638	0,1184	0,5507

Daha sonra her bir ilgili kriter değerinin toplamına ilgili alternatifin kriter değeri bölünerek karar matrisi normalize edilmiştir (Eşitlik 3). Normalize karar matrisi aşağıdaki Tablo 5'te yer almaktadır.

Tablo 5: Normalize Karar Matrisi

Alternatif	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8
ALICE	0,0170	0,1337	0,0027	0,0182	0,0021	0,0114	0,2210	0,0756
AXS	0,2537	0,2694	0,0003	0,2521	0,0002	0,0377	0,2313	0,1063
GHST	0,0104	0,0761	0,0087	0,0115	0,7230	0,0121	0,0714	0,0679
ILV	0,0292	0,0823	0,00004	0,0295	0,0043	0,0361	0,2539	0,0184
MANA	0,3974	0,2021	0,0074	0,3964	0,0600	0,4350	0,0668	0,3962
SAND	0,2844	0,0752	0,0062	0,2838	0,1497	0,2221	0,1253	0,1170
SLP	0,0077	0,1610	0,97437	0,00826	0,06031	0,24529	0,03008	0,21825

Normalize karar matrisi hesaplandıktan sonra her bir kriter kendi logaritma değeriyle

çarpılmıştır. Sonuçlar Tablo 6’da yer almaktadır.

Tablo 6: Normalize Değerlerin Kendi Logaritma Değerleriyle Çarpımlarının Hesaplanması

Alternatif	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8
ALICE	-0,0693	-0,269	-0,0160	-0,07	-0,0134	-0,05113	-0,33	-0,195
AXS	-0,3479	-0,353	-0,0030	-0,35	-0,0020	-0,1237	-0,34	-0,238
GHST	-0,0476	-0,196	-0,041	-0,05	-0,2344	-0,05359	-0,19	-0,1827
ILV	-0,1032	-0,2055	-0,0003	-0,10	-0,0235	-0,1199	-0,35	-0,073
MANA	-0,3667	-0,3231	-0,0364	-0,37	-0,1689	-0,3620	-0,18	-0,3668
SAND	-0,3575	-0,1946	-0,0318	-0,36	-0,2843	-0,3342	-0,26	-0,251
SLP	-0,0375	-0,2940	-0,0253	-0,04	-0,169	-0,3447	-0,11	-0,3322
TOPLAM	-1,3300	-1,8358	-0,1546	-1,3397	-0,8961	-1,3894	-1,7553	-1,64026

Çalışmada değerlendirilen Metaverse platformu sayısı 7 olduğundan dolayı, k sabiti $=1/\ln(7)$ 0,513898342 hesaplanmıştır. Tablo 6’te yer alan her bir kriterin toplam değeri ile k sabiti çarpılarak her bir kriter için E (Entropi) değeri hesaplanmıştır. Daha sonra her kriter için belirsizlik D_j değeri $(1-E_j)$ ile hesaplanmıştır. Kriter ağırlıkları ise hesaplanan D_j değerlerinin, toplam D_j oranına göre hesaplanarak Tablo 7’te verilmiştir (Eşitlik 4,5,6,7).

Tablo 7: E_j , D_j , W_j Değerlerinin Hesaplanması

Alternatif	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	
E_j	0,6835	0,9434	0,0795	0,6885	0,4605	0,7140	0,9021	0,8429	TOPLAM
D_j	0,3165	0,0566	0,9205	0,3115	0,5395	0,2860	0,0979	0,1571	2,6855
W_j	0,1178	0,0211	0,3428	0,1160	0,2009	0,1065	0,0365	0,0585	1

Entropi yönteminden elde edilen kriter ağırlıkları “birim fiyat” %34,28, “ortalama işlem adedi” %20,09, “toplam arz” %11,78, “piyasa değeri” %11,60, “ortalama adres sayısı” %10,65, “küçük yatırımcı yüzdesi” %5,85, “ortalama sahiplik süresi” %3,65, “sosyal medya” %2,11 olarak hesaplanmıştır. Hesaplanan 8 kriterin ağırlıklarının toplamı, pazarlama karması bileşenleriyle birlikte değerlendirildiğinde; yaklaşık olarak “ürün bileşen” %13,89, “fiyat bileşen” %45,87, “dağıtım bileşen” %30,74 “tutundurma bileşen” %9,49 ağırlığa sahip olduğu görülmektedir.

CoCoSo Yönteminin Uygulanması

Kripto borsalarda işlem gören Metaverse platformlarının “Binance” ve “Intotheblock” sitelerinden elde edilen kriterlere ait verileri, fayda/maliyet özellikleri ve ağırlıkları karar matrisi şeklinde düzenlenerek Tablo 8’de detaylı olarak verilmiştir.

Tablo 8: Karar Matrisi

Fayda/Maliyet	Fayda	Fayda	Maliyet	Fayda	Fayda	Fayda	Fayda	Fayda
Alternatif	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8
ALICE	2755,83	32,06	89,51	2673,52	94,71	5,29	80,83	5,56
AXS	41062,61	64,60	619,57	37008,61	10,86	17,47	84,62	7,82
GHST	1690,73	18,25	27,71	1695,08	31290,00	5,62	26,11	5,00
ILV	4727,29	19,74	6884,47	4332,65	187,57	16,70	92,86	1,36
MANA	64325,85	48,46	32,59	58188,20	2600,00	201,22	24,44	29,14
SAND	46029,69	18,03	38,55	41663,02	6480,00	102,76	45,83	8,61

SLP	1250,30	38,60	0,25	1211,77	2610,00	113,45	11,00	16,05
-----	---------	-------	------	---------	---------	--------	-------	-------

Karar matrisi, kriterlerin fayda/maliyet özelliklerine göre (Eşitlik 8 ve 9) ifade edilen uzlaşık normalizasyon yöntemiyle normalize edilmiştir. Normalize karar matrisi Tablo 9'da verilmiştir.

Tablo 9: Normalize Karar Matrisi

Alternatif	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8
ALICE	0,02	0,30	0,99	0,03	0,00	0,00	0,85	0,15
AXS	0,63	1,00	0,91	0,63	0,00	0,06	0,90	0,23
GHST	0,01	0,00	1,00	0,01	1,00	0,00	0,18	0,13
ILV	0,06	0,04	0,00	0,05	0,01	0,06	1,00	0,00
MANA	1,00	0,65	1,00	1,00	0,08	1,00	0,16	1,00
SAND	0,71	0,00	0,99	0,71	0,21	0,50	0,43	0,26
SLP	0,00	0,44	1,00	0,00	0,08	0,55	0,00	0,53

Ağırlıklı karşılaştırılabilirlik dizisi toplamı S_i (Eşitlik 10) yardımıyla hesaplanarak Tablo 10'da verilmiştir.

Tablo 10: Toplam Ağırlıklı Karşılaştırılabilirlik (S_i) Değerlerinin Hesaplanması

Alternatif	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	S_i
ALICE	0,00	0,01	0,34	0,00	0,00	0,00	0,03	0,01	0,39
AXS	0,07	0,02	0,31	0,07	0,00	0,01	0,03	0,01	0,533276
GHST	0,00	0,00	0,34	0,00	0,20	0,00	0,01	0,01	0,558764
ILV	0,01	0,00	0,00	0,01	0,00	0,01	0,04	0,00	0,057422
MANA	0,12	0,01	0,34	0,12	0,02	0,11	0,01	0,06	0,776367
SAND	0,08	0,00	0,34	0,08	0,04	0,05	0,02	0,02	0,632191
SLP	0,00	0,01	0,34	0,00	0,02	0,06	0,00	0,03	0,458488

Her bir alternatif için karşılaştırılabilirlik dizilerinin güç ağırlığının toplamı olan P_i değerlerine Tablo 11'de yer verilmiştir.

Tablo 11: Toplam Üssel Ağırlıklı Karşılaştırılabilirlik (P_i) Değerlerinin Hesaplanması

Alternatif	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	P_i
ALICE	0,64	0,98	1,00	0,65	0,30	0,00	0,99	0,90	5,46
AXS	0,95	1,00	0,97	0,95	0,00	0,74	1,00	0,92	6,52
GHST	0,56	0,89	1,00	0,58	1,00	0,51	0,94	0,89	6,36
ILV	0,71	0,93	0,00	0,71	0,35	0,74	1,00	0,00	4,45
MANA	1,00	0,99	1,00	1,00	0,61	1,00	0,94	1,00	7,53
SAND	0,96	0,00	1,00	0,96	0,73	0,93	0,97	0,92	6,47
SLP	0,00	0,98	1,00	0,00	0,61	0,94	0,00	0,96	4,49

Metaverse platformların pazarlama karması bileşeni bağlamında sıralanması her alternatif için hesaplanan k_a , k_b , k_c sıralamaları ve nihai olan uzlaşık sıralama sonuçları Tablo 12’de yer almaktadır. Uzlaşık sıralamada λ katsayısı her bir alternatif için hesaplanan KIC değeri içerisinde k_i , S_i ve P_i değerlerinin ağırlıklarını belirlemektedir. λ katsayısı literatüre uygun olarak 0,5 kabul edilmiştir.

Tablo 12: CoCoSo Yöntemi Sonuçları ve Performans Sıralamaları

Alternatif	k_{ia}	Sıra	k_{ib}	Sıra	k_{ic}	Sıra	k_i	Son Sıralama
ALICE	0,13	5	8,04	6	0,70	5	3,204	6
AXS	0,16	3	10,75	4	0,85	3	4,400	4
GHST	0,15	4	11,16	3	0,83	4	4,528	3
ILV	0,10	7	2,00	7	0,54	7	0,918	7
MANA	0,19	1	15,21	1	1,00	1	6,409	1
SAND	0,16	2	12,46	2	0,85	2	5,057	2
SLP	0,11	6	8,99	5	0,60	6	3,431	5

Çalışmada yer alan sınırlılıklarla birlikte, Entropi ve CoCoSo yöntemleriyle elde edilen bulgulara göre pazarlama karması bağlamında en başarılı Metaverse platformu “MANA” olarak bulunmuştur. MANA’yı sırasıyla “SAND, GHST, AXS, SLP, ALICE ve ILV” Metaverse platformları izlemektedir.

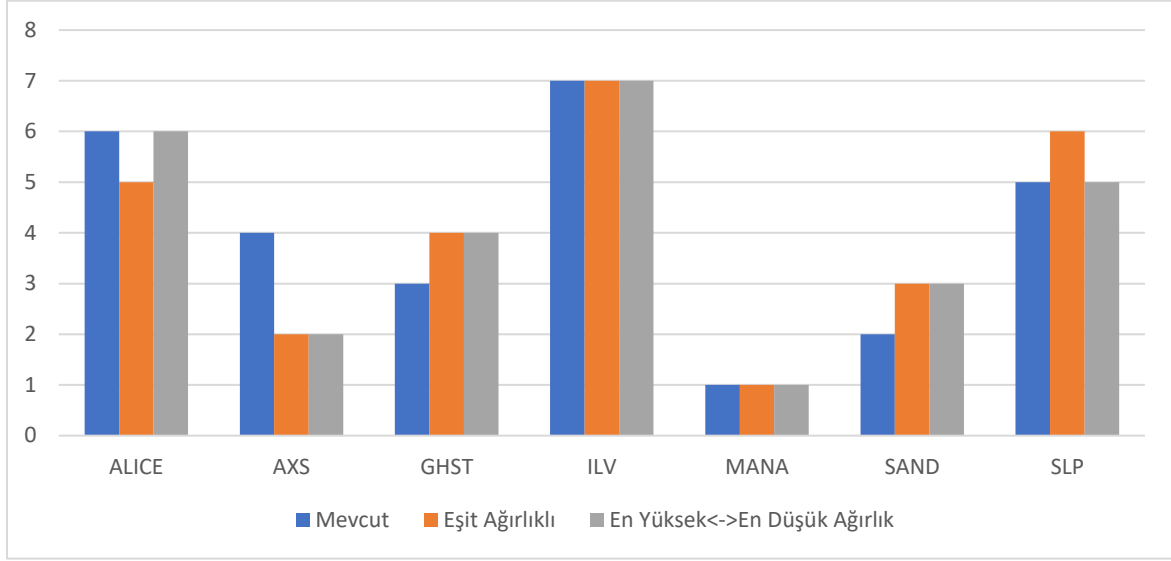
Duyarlılık Analizi

Kriter ağırlıklarına, Entropi yöntemiyle hesaplanan değerlerden farklı kriter ağırlıklarının atanmasının alternatiflerin sıralamasına etkisini incelemek için duyarlılık analizi yapılmıştır. Yavuz ve Baki, (2019) tarafından yapılmış olan çalışmada duyarlılık analizi, eşit ağırlıklı kriterler ve en yüksek-en düşük ağırlık değerlerinin yer değiştirilmesiyle iki farklı durumda gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmada aynı yöntem benimsenerek duyarlılık analizi yapılmış ve bu durumlara ait kriter ağırlıklarına Tablo 13’de yer verilmiştir.

Tablo 13: Duyarlılık Analizi Kriter Ağırlıkları

Senaryo	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8
Mevcut Durum	0,1178	0,0211	0,3428	0,1160	0,2009	0,1065	0,0365	0,0585
Durum 1	0,125	0,125	0,125	0,125	0,125	0,125	0,125	0,125
Durum 2	0,1178	0,3428	0,0211	0,1160	0,2009	0,1065	0,0365	0,0585

Kriter ağırlıklarının eşit kabul edildiği 1. durum ve en büyük kriter ağırlığının en küçük kriter ağırlığının yer değiştirildiği 2. duruma ait CoCoSo yöntemi sıralamaları Şekil 2’de yer almaktadır.

Şekil 2: Duyarlılık Analizi

Şekil 2 incelendiğinde mevcut durumda en iyi alternatif olan MANA ve en kötü alternatif olan ILV Metaverse platformlarının yerleri her iki durumda da değişmemiştir. Kriter ağırlıklarının eşit kabul edildiği ilk durumda, AXS, ALICE, GHST ve SAND Metaverse platformlarının sıralama yerleri değişmiştir. En yüksek kriter ağırlığıyla en düşük kriter ağırlıklarının yer değiştirmesi sonucu olan ikinci durumda ise AXS, GHST ve SAND Metaverse platformlarının yerleri değişmiş, MANA, SLP, ALICE ve ILV platformları söz konusu değişimden etkilenmemiştir. Bu durum sıralamalardaki değişimlerin, kriter ağırlık değerleri arasındaki farklılıklardan kaynaklandığı göstermektedir.

Sonuç

Günümüzde yaşanan teknolojik gelişmelerle birlikte firmaların uyguladıkları ölçüm tabanlı, nesnel, ilişkisel ve etkileşimli dijital pazarlama faaliyetleri, başta sosyal medya olmak üzere Metaverse gibi platformlar aracılığıyla küresel çapta pazarlama faaliyetlerine dönüşmüştür (Krishen, vd., 2021). Özellikle 2008 yılında ilk kripto paranın ortaya çıkmasından sonra kripto borsalara olan küresel talep pazarlama biliminin büyük başarı olarak gösterilebilmektedir. Tüketicilerin kripto borsalarla değişim geçiren yatırım tercihleri, günümüzde Metaverse platformları ile arsa alım satımı ve sanal gerçeklik uygulamaları ile oynanan oyunlar başta olmak üzere farklı boyutlara ulaşmıştır. Son yıllarda, dijital pazarlama faaliyetlerinde karar vermeyi ve büyük veri kümelerinden eyleme dönüştürülebilir bilgilerin çıkarılmasını kolaylaştıran veri bilimlerinin kullanımında artış görülmektedir (Saura, 2021). Görülen bu artışa paralel olarak çalışmada, yöneylem araştırmasının bir dalı olan çok kriterli karar verme yöntemleriyle son dönemin popüler uygulamaları arasında yer alan dijital pazarlama ortamlarından “Metaverse” platformları ele alınmıştır.

Bu çalışmada Entropi ve CoCoSo yöntemleriyle pazarlama karması bileşenlerine (ürün, fiyat, dağıtım ve tutundurma) yönelik bakış açısıyla seçili Metaverse platformlarının başarısı incelenmiştir. Pazarlama karması bileşenlerine uygun olarak seçilen 8 kriter (toplam arz, sosyal medya, birim fiyat, piyasa değeri, ortalama işlem adedi, ortama adres sayısı, ortalama sahiplik süresi, küçük yatırımcı yüzdesi) ile alternatiflerin sıralaması gerçekleştirilmiş ve duyarlılık analizi ile kriter ağırlıklarından etkilenen/etkilenmeyen Metaverse platformları belirlenmiştir. Çalışmanın literatüre en önemli katkısının çok kriterli karar verme yöntemlerinin ve pazarlama karması bakış açısıyla kullanıldığı Metaverse platformlarının başarısını inceleyen ilk çalışma olması şeklinde ifade edilebilmektedir.

Çalışmanın sonuçlarına göre, kısıtlar dâhilinde pazarlama karması bileşenlerinin ağırlıklarının “ürün” bileşeni için %13,89, “fiyat” bileşeni için %45,88, “dağıtım” bileşeni için %30,74 ve “tutundurma” bileşeninin için ise %9,49 olduğu görülmektedir. Entropi yönetimi kullanılarak elde edilen kriter ağırlıkları ise, “birim fiyat” %34,28, “ortalama işlem adedi” %20,09, “toplam arz” %11,78, “piyasa değeri” %11,60, “ortalama adres sayısı” %10,65, “küçük yatırımcı yüzdesi” %5,85, “ortalama sahiplik süresi” %3,65, “sosyal medya” %2,11 olarak hesaplanmıştır. Seçili Metaverse platformlarının Entropi ve CoCoSo yöntemleriyle elde edilen başarı sıralaması ise “MANA, SAND, GHST, AXS, SLP, ALICE ve ILV” şeklinde gerçekleşmiştir. Duyarlılık analizinde ise mevcut durumda en iyi alternatif olan MANA ve en kötü alternatif olan ILV Metaverse platformlarının yerleri her iki durumda da değişmemiştir. Kriter ağırlıklarının eşit kabul edildiği ilk durumda, AXS, ALICE, GHST ve SAND Metaverse platformlarının sıralama yerleri değişmiştir. En yüksek kriter ağırlığıyla en düşük kriter ağırlıklarının yer değiştirmesi sonucu olan ikinci durumda ise AXS, GHST ve SAND Metaverse platformlarının yerleri değişmiş, MANA, SLP, ALICE ve ILV platformları söz konusu değişimden etkilenmemiştir. Bu durum sıralamalardaki değişimlerin, kriter ağırlık değerleri arasındaki farklılıklardan kaynaklandığı göstermektedir. Ayrıca bu durum, kriter ağırlıklarının çalışma hassasiyetine bağlı olarak seçilmesinin önemini ortaya çıkarmıştır. Ayrıca çalışmanın diğer sonuçları arasında, pazarlama karması bağlamında çok kriterli karar verme yöntemlerinin, Metaverse platformlarına ait dijital pazarlama performans değerlendirilmesinde kullanılabileceği sonucuna ulaşılmıştır. Bunların yanı sıra çalışmada, pazarlama başarısının ölçülmesinde literatürde yoğun olarak kullanılan anketlere ek olarak çok kriterli karar verme yöntemleriyle de başarılı sonuçlar elde edilebileceği ortaya konulmuştur.

Çalışmanın kısıtları arasında kripto para borsası olarak kabul edilen iki platformun seçilmesi, pazarlama karması bileşenlerine göre belirlenen 8 kriterin veri seti dahil edilmesi gösterilebilmektedir. Ayrıca sadece kripto olarak kabul edilen Metaverse platformlarının çalışma konusuna dahil edilmesi de diğer bir kısıt olarak gösterilebilir. Gelecekte yapılacak çalışmalara öneriler ise, farklı kripto para borsalarının seçilmesi, kriter sayılarının artırılması, Facebook gibi kripto olmayan Metaverse platformlarının incelenmesi ve bu platformların pazarlama karması bileşenlerinin yanı sıra farklı açılardan da değerlendirilebilmesi şeklinde sıralanabilmektedir.

Kaynakça

- Akgül, Y. (2021). Borsa İstanbul’da işlem gören ticari bankaların finansal performansının bütünlüklük CRITIC CoCoSo modeliyle analizi. *Ekonomi ve Finansal Araştırmalar Dergisi*, 3(2), 71-90.
- Akour, I. A., Al-Marouf, R. S., Alfaisal, R. ve Salloum, S. A. (2022). A conceptual framework for determining metaverse adoption in higher institutions of gulf area: An empirical study using hybrid SEM-ANN approach. *Computers and Education: Artificial Intelligence*, 3(1), 100052.
- Altıntaş, F. F. (2021). G7 ülkelerinin bilgi performanslarının analizi: COCOSO yöntemi ile bir uygulama. *Journal of Life Economics*, 8(3), 337-347.
- Bavelier, D. ve Green, C. S. (2019). Enhancing attentional control: Lessons from action video games. *Neuron*, 104(1), 147-163.
- Brůža, V., Byška, J., Mičan, J. ve Kozlíková, B. (2021). VRdeo: Creating engaging educational material for asynchronous student-teacher exchange using virtual reality. *Computers & Graphics*, 98(1), 280-292.
- Chodha, V., Dubey, R., Kumar, R., Singh, S. ve Kaur, S. (2022). Selection of industrial arc welding robot with TOPSIS and Entropy MCDM techniques. *Materials Today: Proceedings*, 50(5), 709-715.

- Choi, H.-S. ve Kim, S.-H. (2017). A content service deployment plan for metaverse museum exhibitions-Centering on the combination of beacons and HMDs. *International Journal of Information Management*, 37(1-B), 1519-1527.
- Cranmer, E. E., Han, D.-I. D., Gisbergen, M. V. ve Jung, T. (2021). Esports matrix: Structuring the esports research agenda. *Computers in Human Behavior*, 117(1), 106671.
- Çiftçi, H. N., Yıldırım, S. K. ve Yıldırım, B. F. (2021). Nakit akış oranlarına dayalı finansal performansların kombine uzlaşık çözüm yöntemi ile analizi: BIST’te işlem gören enerji firmaları üzerine bir uygulama. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 92(1), 207-224.
- Diego-Mas, J. A. ve Alcaide-Marzal, J. (2015). A computer based system to design expressive avatars. *Computers in Human Behavior*, 44(1), 1-11.
- Dozio, N., Marcolin, F., Scurati, G. W., Ulrich, L., Nonis, F., Vezzetti, E., Marsocci, G., Rosa, A. L. ve Ferrise, F. (2022). A design methodology for affective virtual reality. *International Journal of Human-Computer Studies*, 162(1), 102791.
- Ecer, F. (2019). Özel sermayeli bankaların kurumsal sürdürülebilirlik performanslarının değerlendirilmesine yönelik çok kriterli bir yaklaşım: Entropi-Aras bütünlük modeli. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 14(2), 365-390.
- Ecer, F. (2021). A consolidated MCDM framework for performance assessment of battery electric vehicles based on ranking strategies. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 143(1), 110916.
- Egliston, B. ve Carter, M. (2021). Critical questions for Facebook's virtual reality: Data, power and the Metaverse. *Internet Policy Review*, 10(4), 1-23.
- Gençkaya, Ö., Gündoğdu, H. G. ve Aytekin, A. (2021). Büyükşehir belediyeleri web sitelerinin yönetim ilkeleri açısından değerlendirilmesi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 16(3), 705-726.
- Green, R., Delfabbro, P. H. ve King, D. L. (2021). Avatar identification and problematic gaming: The role of self-concept clarity. *Addictive Behaviors*, 113(1), 106694.
- Grimshaw, M. (2014). *The oxford handbook of virtuality*. New York: Oxford University Press.
- Hsu, C.-P. ve Chang, C.-W. (2022). Does the social platform established by MMORPGs build social and psychological capital? *Computers in Human Behavior*, 129 (1), 107139.
- Jeon, H.-J., Youn, H.-C., Ko, S.-M. ve Kim, T.-H. (2021). *Blockchain and AI meet in the Metaverse*. <http://dx.doi.org/10.5772/intechopen.99114>.
- Joshua, J. (2017). Information bodies: Computational anxiety in Neal Stephenson's Snow Crash. *Interdisciplinary Literary Studies*, 19(1), 17-47.
- Jung, Y. ve Pawlowski, S. D. (2014). Virtual goods, real goals: Exploring means-end goal structures of consumers in social virtual worlds. *Information & Management*, 51(5), 520-531.
- Kang, H. J., Shin, J.-H. ve Ponto, K. (2020). How 3D virtual reality stores can shape consumer purchase decisions: The roles of informativeness and playfulness. *Journal of Interactive Marketing*, 49(1), 70-85.
- Kim, G., Jin, B. ve Shin, D. C. (2022). Virtual reality as a promotion tool for small independent stores. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 64(1), 102822.
- Kim, J.-G. (2021). A Study on Metaverse culture contents matching platform. *International Journal of Advanced Culture Technolog*, 9(3), 232-237.
- Kohler, T., Fueller, J., Stieger, D. ve Matzler, K. (2011). Avatar-based innovation: Consequences of the virtual co-creation experience. *Computers in Human Behavior*, 27(1), 160-168.
- Korkeila, H. ve Hamari, J. (2020). Avatar capital: The relationships between player orientation and their avatar's social, symbolic, economic and cultural capital. *Computers in Human Behavior*, 102, 14-21.

- Kostenko, O. (2022). Electronic jurisdiction, Metaverse, artificial intelligence, digital personality, digital avatar, neural networks: Theory, practice, perspective. *World Science*, 1(73), 1-13.
- Kraus, S., Kanbach, D. K., Krysta, P., Steinhoff, M. ve Tomini, N. (2022). Facebook and the creation of the Metaverse: Radical business model innovation or incremental transformation? *International Journal of Entrepreneurial Behaviour & Research*, <https://www.emerald.com/insight/1355-2554.htm>.
- Krishen, A. S., Dwivedi, Y. K., Bindu, N. ve Kumar, K. S. (2021). A broad overview of interactive digital marketing: A bibliometric network analysis. *Journal of Business Research*, 131(1), 183-195.
- Lee, L.-H., Braud, T., Zhou, P., Wang, L., Xu, D., Lin, Z., Kumar, A., Bermejo, C. ve Hui, P. (2021). All one needs to know about Metaverse: A complete survey on technological singularity, virtual ecosystem, and research agenda. *Journal of Latex Class Files*, 14(8), 1-67.
- Lemenager, T., Neissner, M., Sabo, T., Mann, K. ve Kiefer, F. (2020). “Who Am I” and “How Should I Be”: A systematic review on self-concept and avatar identification in gaming disorder. *Current Addiction Reports*, 7(2), 166–193. *Current Addiction Reports*, 7(2), 166–193.
- Lim, W. M., Rasul, T., Kumar, S. ve Ala, M. (2022). Past, present, and future of customer engagement. *Journal of Business Research*, 140(1), 439-458.
- Lin, H. ve Wang, H. (2014). Avatar creation in virtual worlds: Behaviors and motivations. *Computers in Human Behavior*, 34(1), 213-218.
- Liu, H., Wang, Z., Mazumdar, A. ve Mousas, C. (2021). Virtual reality game level layout design for real environment constraints. *Graphics and Visual Computing*, 4(1), 200020.
- Miao, F., Kozlenkova, I. V., Wang, H., Xie, T. ve Palmatier, R. W. (2022). An emerging theory of avatar marketing. *Journal of Marketing*, 86(1), 67-90.
- Müller, T. ve Bonnaire, C. (2021). Intrapersonal and interpersonal emotion regulation and identity: A preliminary study of avatar identification and gaming in adolescents and young adults. *Psychiatry Research*, 295(1), 113627.
- Mystakidis, S. (2022). Metaverse. *Encyclopedia*, 2(1), 486-497.
- Ogunjimi, A., Rahman, M., Islam, N. ve Hasan, R. (2021). Smart mirror fashion technology for the retail chain transformation. *Technological Forecasting and Social Change*, 173(1), 121118.
- Ömürbek, N., Karaatlı, M. ve Balcı, H. F. (2016). Entropi temelli MAUT ve SAW yöntemleri ile otomotiv firmalarının performans değerlemesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 31(1), 227-256.
- Pala, O. (2021). BIST inşaat endeksinde bütünleşik CCSD-COCOSO tabanlı finansal performans analizi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(4), 1500-1513.
- Park, S.-M. ve Kim, Y.-G. (2022). A Metaverse: Taxonomy, components, applications, and open challenges. *IEEE Access*, 10(1), 4209-4251.
- Pietro, R. D. ve Cresci, S. (2021). Metaverse: security and privacy issues. *The Third IEEE International Conference on Trust, Privacy and Security in Intelligent Systems, and Applications*.
- Pleyers, G. ve Poncin, I. (2020). Non-immersive virtual reality technologies in real estate: How customer experience drives attitudes toward properties and the service provider. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 57(1), 102175.

-
- Rauschnabel, P. A., Babin, B. J., Dieck, M. C., Krey, N. ve Jung, T. (2022). What is augmented reality marketing? Its definition, complexity, and future. *Journal of Business Research*, 142(1), 1140-1150.
- Regt, A. D., Plangger, K. ve Barnes, S. J. (2021). Virtual reality marketing and customer advocacy: Transforming experiences from story-telling to story-doing. *Journal of Business Research*, 136(1), 513-522.
- Richesin, M. T., Baldwin, D. R. ve Wicks, L. A. (2021). Art making and virtual reality: A comparison study of physiological and psychological outcomes. *The Arts in Psychotherapy*, 75(1), 101823.
- Sato, Y. (2021). A concept of mirror world for radioactive working environment by interactive fusion of radiation measurement in real space and radiation visualization in virtual space. *Physics Open*, 7(1), 100070.
- Saura, J. R. (2021). Using data sciences in digital marketing: Framework, methods, and performance metrics. *Journal of Innovation & Knowledge*, 6(2), 92-102.
- Shen, B., Tan, W., Guo, J., Zhao, L. ve Qin, P. (2021). How to promote user purchase in Metaverse? A systematic literature review on consumer behavior research and virtual commerce application design. *Applied Sciences*, 11(23), 1-29.
- Sparkes, M. (2021). What is a metaverse. *New Scientist*, 251(3348), 1-18.
- Sülter, R. E., Ketelaar, P. E. ve Lange, W.-G. (2022). SpeakApp-Kids! Virtual reality training to reduce fear of public speaking in children – A proof of concept. *Computers & Education*, 178(1), 104384.
- Szolin, K., Kuss, D., Nuyens, F. ve Griffiths, M. (2022). Gaming Disorder: A systematic review exploring the user-avatar relationship in videogames. *Computers in Human Behavior*, 128(1), 107124.
- Torkayesh, A. E., Pamucar, D., Ecer, F. ve Chatterjee, P. (2021). An integrated BWM-LBWA-CoCoSo framework for evaluation of healthcare sectors in Eastern Europe. *Socio-Economic Planning Sciences*, 78(1), 101052.
- Triberti, S., Durosini, I., Aschieri, F., Villani, D. ve Riva, G. (2017). Changing avatars, changing selves? The influence of social and contextual expectations on digital rendition of identity. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 20(8), 501-507.
- Wang, F.-Y., Qin, R., Wang, X. ve Hu, B. (2022). MetaSocieties in Metaverse: MetaEconomics and MetaManagement for MetaEnterprises and MetaCities. *IEEE Transactions on Computational Social Systems*, 9(1), 2-7.
- Yavuz, N. ve Baki, B. (2019). Patent değerlerinin çok kriterli karar verme yöntemleri ile sıralanması: Otomotiv sektöründe bir uygulama. *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(17), 27-52.
- Yazdani, M., Zarate, P., Zavadskas, E. K. ve Turskis, Z. (2019). A combined compromise solution (CoCoSo) method for multi-criteria decision-making problems. *Management Decision*, 57(9), 2501-2519.
- Yung, R. ve Khoo-Lattimore, C. (2019). New realities: a systematic literature review on virtual reality and augmented reality in tourism research. *Current Issues in Tourism*, 22(17), 2056-2081.
-

GAZIANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Reading Derridean Deconstruction on the Repetitive Visuals of an Avant-garde Design

Avangard Bir Tasarımın Tekrarlanan Görselleri Üzerinden Derridacı Yapısökümü Okumak

Gizem KIZILTUNALI^{a*}

^aDr. Öğretim Üyesi, Yaşar Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Yeni Medya ve İletişim Bölümü, İzmir / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0001-5681-9371

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 13 Ocak 2022

Kabul tarihi: 15 Mayıs 2022

Anahtar Kelimeler:

İçerik analizi,

Avangard, tasarım,

Derrida,

Yapısöküm,

İz,

Metinlerarasılık,

Différance

ARTICLE INFO

Article History:

Received January 13, 2022

Accepted May 15, 2022

Keywords:

Content analysis,

Avant-garde,

Design,

Derrida,

Deconstruction,

Trace,

Intertextuality,

Différance

ÖZ

Bu makale, bir durum incelemesi çalışması olarak Hüseyin Çağlayan'ın *Memory Dress* tasarımına odaklanır ve Derridacı yapıbozumun eleştirel avangard yöntemi ile avangard moda tasarımı arasındaki benzerliklere işaret etmek için içerik analizi yapar. *Memory Dress*'in dört farklı versiyonu üzerinde yürütülen içerik analizini standart hale getirmek için bir kodlama şeması kullanılmıştır. Çalışma, *Memory Dress*'in dönüştürülebilir yüksek yaka, parlak düğme, dikey iğne dikişi, yatay çift dikişi ve yama göğüs cebi gibi tasarım detaylarına odaklanır ve Derridacı metinlerarasılık, iz ve *différance* kavramları altında her kategoriye ayrı ayrı inceler. Kodlama şeması, giysinin görsel görüntüleri üzerinde yapılan nitel analiz yoluyla her Derridacı kavramının görsel karşılığını ortaya çıkarır. Bu şekilde makale, avangard bir giysinin yapısını dekonstrüktivist normlarla ilişkili olarak açıklamaktadır. Bu amaçla, makale, bir giysinin yapısal olarak nasıl somutlaştığını ve Derridacı metinlerarasılık, iz ve *différance* kavramlarını görsel olarak nasıl iletildiğini göstermektedir. Makale, tasarım detayları ve motifler üzerine soyut, felsefi terimleri somutlaştırarak, postmodern eleştirel düşünce ile avangard yaratıcılık arasındaki paralellliği vurgulamaktadır.

ABSTRACT

This article focuses on Hussein Chalayan's *Memory Dress* as a case study and applies content analysis on it so as to point out the similarities between the critical avant-garde method of Derridean deconstruction and avant-garde fashion design. A coding schema is utilized to standardize the content analysis conducted on the variety of styles of the *Memory Dress*. The study focuses on the design details of the *Memory Dress* such as the convertible high-stand collar, the shiny button, the vertical needle stitch, the horizontal double stitches and the chest patch pocket and studies each category separately under the Derridean concepts of intertextuality, trace and *différance*. The coding schema reveals the visual equivalence of each Derridean concept through the qualitative analysis conducted on the visual images of the garment. This way, the article explains an avant-garde garment's structure in relation to deconstructivist norms. With such intention, the article demonstrates how a garment structurally embodies and visually communicates the Derridean notions of intertextuality, trace and *différance*. By materializing abstract, philosophical terms on design details, and motifs, the article highlights the parallelism between postmodern critical thinking, and avant-garde creativity.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: Gizem.kiziltunali@yasar.edu.tr

Introduction

This article focuses on the avant-garde Turkish fashion designer Hussein Chalayan's *Memory Dress*, which is repetitively presented in four different versions. The dress is from the designer's S/S 99-00 *Echoform* collection. The article conducts a content analysis on the garment and aims to show the similarities of an avant-garde fashion object with Derridean deconstruction. In doing so, the article focuses on the Derridean concepts of Intertextuality, Trace and *Différance*. Although Derrida did not directly write on fashion, according to Gill (2015, p. 256), Roland Barthes was invented methods to interpret fashion as an expressive language. She goes on to say that Derrida's technique of focusing on a text's assembly may be applied to garment structures as well. Building on Gill's words, this article utilizes particular concepts of deconstructivist criticism, and approaches an avant-garde fashion object as a text to show how it visually communicates the Derridean notions of Intertextuality, trace and *différance*. In this respect, the article brings an innovative perspective onto the analysis of fashion objects. Kwon and Keum's (2008) and Kwon's (2007) studies are the only ones conducted so far that apply deconstructivist characteristics to Alexander McQueen's collections. In this article I apply a similar approach to Chalayan's repetitive versions of the *Memory Dress* as so far only collection have but such a design with different versions has not been studied before.

Agnès Rocamora (2015, p. 255) stresses that fashion design, akin to Derrida's writing, may highlight an uncertainty in writing or clothing to communicate both creation and annihilation, creating and undoing. It would be plausible to state that the *Memory Dress* is a design that goes hand in hand with Rocamora's words in the way it deliberately emphasizes absence, presence, instability and uncertainty, like a text of deconstruction. Instead of a conventional garment structure, which is finalized, and presented in a single image, the *Memory Dress* is unfinished, open to interpretation and full of absence and presence that hinder a stability of look.

On different occasions, Derrida *described* what deconstruction is. Yet, he never *defined* it. The scholar never defined it because according to Derrida, defining something means its end, its finalization. Rather, deconstruction for Derrida is an on-going process, it is a strategy for reading texts (Rutli, 2019, p. 24). The fact that the *Memory Dress* is deliberately not finalized in the repetitive images it is presented, renders the garment an ideal case study for applying deconstructivist concepts on it. The article engages with content analysis. A coding schema is used to standardize the content analysis conducted on the *Memory Dress*. The schema includes five categories under the title of design details: The convertible high-stand collar, the shiny button, the vertical needle stitch, the horizontal double stitches, and the pocket. Each category is studied separately under the Derridean concepts of intertextuality, trace and *différance*.

Derridean Theoretical Framework

Jacques Derrida wrote his seminal book *Of Grammatology* in 1967 and introduced "Deconstruction" as a postmodern critical theory. The deconstructivist approach aims to unravel the irrational elements and inconsistencies that are to be found in Western philosophy (Best and Kellner, 1991; Sarup, 1993). Building on Saussure, Hegel and Rousseau, by the method of deconstruction, Derrida draws attention to the contradictory aspects of classical Western thinking's Meta narratives that have been present since Plato. According to the critical theory of deconstructivism, opposing concepts are merely constructions. In this respect, the deconstructivist technique aims to point out the ways binary oppositions are fabricated by Western metaphysics and imposed to us. It emphasizes that hierarchical binaries (established in the form of concepts) are not rightly or justly opposites only because one of them is considered to be of greater value over the other (Derrida, 1988, p. 236).

Binary oppositions provide a hierarchical system of ethics and values, with Western philosophy determining which thought is seen as superior to the others. This hierarchical dichotomy designates what *Truth* is. Conversely, Derridean deconstruction aims to challenge false pretences to truth established by dichotomies (Williams, 2005, p. 25) by focusing on these so-called assumptions (Williams, 2005, p. 29).

Method

This article focuses on the changing “details” of the four different versions of Chalayan’s *Memory Dress*. The *Memory Dress* is chosen as a case study to be analysed. Case studies provide a possibility for a complete understanding of a process (Patton and Appelbaum, 2003, p.63). It plays an important role in generating ideas and developing theories. A case study is a research technique, not a method (Hartley, 2004, p. 323; Titscher et al., 2000, p. 43). Data gathering and analysis are done in a continuous process, which might be a merit because it allows for thinking based on empirical facts (Hartley, 2004, p. 329). Furthermore, a thorough explanation of the data and the creation of classifications into which to categorize actions or processes have shown to be critical phases in the data analysis process. The data can then be categorized around specific subjects, important themes, or essential issues, and then reviewed to see how well they fit or don't fit into the predicted classifications (Hartley, 2004, p. 329). A theory or theoretical framework emerges initially in case studies, not as a result of a logical approach, but as a result of the inductive method of analyzing an experiential example or object. Content analysis is an inductive technique that uses a set of guideline procedures to analyze data sources in a systematic way. As a result, content analysis might be a good way to analyze and analyze case study data.

This study employs a guided method to content analysis, which begins with a theory or pertinent research findings as direction for first codes (Hsieh and Shannon, 2005). The hypothesis of the article is that avant-garde design carries qualities of Derridean deconstruction as and the key concepts related to it.

Content analysis provides for a qualitative or quantitative study of data in relation to a certain topic. According to Bryman (2004, p. 542) content analysis is An method of documents that stresses the investigator's role in the formation of textual meaning. Allowing categories to arise from data is emphasized, as is acknowledging the importance of knowing the setting in which an object being examined (and the categories formed from it) arose.

In content analysis, the emphasis is on constructivist methods where there is no clear-cut objectivity or reality, and qualitative procedures arise from phenomenological and interpretative paradigms (Cassell and Symon, 1994, p. 2). They add that, with its qualitative nature, content analysis is less likely to apply rigid a priori categories on the collecting of data and hence research is directed by emergent themes and idiographic descriptions rather than extremely explicit hypotheses and category frameworks (p. 4). Content analysis is used to show the amount of visual rhetoric related to the selected Derridean terms the *Memory Dress* manifests through its details. The essay analyses and creates qualitative relationships between the each Derridean notion and the *Memory Dress*' design features. The content analysis of the four various versions of the *Memory Dress* is standardized using a coding system: The convertible high-stand collar, the shiny button, the vertical needle stitch, the horizontal double stitches, and the pocket are all included in the design details schema. The Derridean ideas of intertextuality, trace, and *différance* are used to study each category independently. Each Derridean concept's visual equivalence is qualitatively observed and represented in the coding scheme.

Hussein Chalayan as an Avant-garde Designer

Hussein Chalayan, a Turkish/Cypriot designer working in London, was born in 1970. Chalayan was born in Nicosia, Cyprus, and attended Türk Maarif Koleji before fleeing to the

United Kingdom owing to political instability in 1974. Tangent Flows, the designer's graduation collection at Central Saint Martin's, was released in 1993. Browns, a London fashion retailer, later featured the collection. In 1994, he established his own label, "Cartesia Ltd," and named it after himself. Chalayan has become famous for his novel, unconventional fashion collections.

Having explained deconstructivist critical theory, deconstruction in fashion and Hussein Chalayan, the next section will focus on the Derridean concepts of intertextuality, trace and *différance* that will later be visually applied to Chalayan's *Memory Dress*.

Derridean Concepts of Intertextuality, Trace and *Différance*

Although the first traces of the concept of intertextuality can be found in T. S. Eliot's 1919 essay "Tradition and the Individual Talent", Derrida's initial engagement with the notion starts when he 'question(s) Saussure's two-faced sign, the maintenance of the rigorous distinction between the signifier and the signified' (Hendricks, 2016, p. 3). According to the structuralist claims of Saussure (1857-1913), there exists an arbitrary relation between a signifier and a signified, which connects them to each other and "specifies" meaning (Jackson, 2014, p. 239). Derrida goes against Saussure's structuralist claim regarding the relation between the signifier and the signified. Derrida rejects Saussure's assertion, which he interprets to be a "simplistic, deterministic view of human signification" (Culler, 1982, p. 28). Instead, Derrida argues that there is no connection between a signifier and a signified that specifies meaning. This is because a signifier's meaning builds on other signifiers. In other words, an absolute meaning cannot exist between the signifier and the signified because meaning develops in regards to other signifiers within a platform based on continuous references. This platform is subject to incessant changes. Thus, these *changes* make the *specification* of meaning impossible. These inter-text connections and interactions amongst concepts and signs that affect one another for meaning production are defined as *Intertextuality* (Derrida, 1981, p. 26).

According to Derrida, if no specific meaning within a text is ever present, then only what he coins as Trace exists. In this respect, for Derrida, a signifier is merely a trace within an unlimited chain of referents consisting of other traces. As explained earlier and referred as intertextuality, in written or verbal discourse, no element can function as a signifier, without its connection to another element's trace. So, each element can exist only by referring to other elements' traces (Orman, 2015, p. 75). On this matter, Derrida (1981, p. 26) states as follows: "there are only, everywhere, differences and traces of traces". This means that each signifier is hindered from having a stable meaning. This is because each signifier exists in the form of a trace instead of being an entity endowed with a fixed meaning. Further to the matter, due to intertextuality, the structure and existence of a signifier is determined by the traces of the other signifiers (Orman, 2015, p. 75), which never end up being fixed or present. The concept of trace is not in a relationship with the future less than the relationship it has with the past and present (Can, 2016, p. 25). This means that, while each existing element carries the traces of the past elements, the traces of the future elements can also be observed in harmony with the past and present ones.

According to the deconstructivist method, the intertextual nature of texts causes signs and concepts to continuously change and interact with trace at their centre. For this reason, Derrida (1981, p. 136) puts deconstruction as "an incessant movement of recontextualization". As a result of this interaction and recontextualization, a constant reproduction of meaning takes place. This endless meaning generation obliterates the formation of grand narratives within texts. In other words, metanarratives within texts are eliminated by the constant reproduction of various meaning patterns. This situation makes deconstruction a creative approach.

For Derrida, 'texts need not refer to an external reality as metaphysically or ontotheologically present' (Hendricks, 2016, p. 9). In Derridean intertextuality, the authority of the author over a text is lost because there is no specific meaning to be conveyed and thus,

the so-called source of meaning (the author) becomes out of the question. Because there is no fixed meaning in any text, the existence of a *Transcendental Signifier* is impossible. In contrast to Derrida, Western metaphysics depends on transcendental signifiers that constitute fixed/stable meanings. These fixed meanings lead to hierarchical binaries that are believed to be true and they also generate grand narratives (Hendricks, 2016, p. 5). But for Derrida, as “nobody has the authority over the meaning of the text, and that there is no hidden, ultimate, stable meaning to be deciphered” (Haberer, 2007, p. 58), “the ontology of intertextuality claims that there is no transcendental signified, that the signifier points only to other signifiers, that texts refer only to other texts” (Irwin, 2004, p. 235). The fact that there is no transcendental signifier or an authority over a text means an objection against the presence of grand narratives and leads us from the concept of intertextuality to the concept of *Différance*.

The concept of *différance* first appeared in Derrida’s paper entitled “Cogito and the History of Madness” (1978). The paper was written in response to Foucault’s 1961 work *Folie et Deraison: Histoire de la Folie a l’age Classique* (the History of Madness). *Différance* has two meanings: 1. to be different by depending on the differences from others 2. the act of constantly postponing, deferring. *Différance* is a term that Derrida intentionally misspells but both words’ (*différence* & *différance*) pronunciation is the same. By doing so, Derrida goes against what he criticizes in Saussure: *Logocentrism*. By Logocentrism, Saussure meant “the privileging of speech over writing” (Hendricks, 2016, p. 8). By the intentional misspelling of the word, Derrida aims to point out that because both words’ pronunciations are the same during speech, and because speech fails to show the difference between the two words, the notion of speech proves to be inadequate. This situation defies the hierarchical binary of speech over writing that Western metaphysics and Saussure puts forward.

Différance and intertextuality are related. This is because in the case of intertextuality, as claimed by Saussure and rejected by Derrida, there is no one-to-one connection between a signifier and a signified. This means that meaning cannot be fully obtained because the meaning a signifier is supposed to be endowed with is always linked to other signifiers. Thus, for meaning to be produced, a signifier does not need to be connected with a signified because the meaning of a signifier always depends on other signifiers. This continues as an endless chain of difference from other signifiers, which leads us to the concept of *différance* states Rodolphe Gasché (cited in Sallis, 1987, p. 4).

So, the difference of a signifier from all other referents corresponds to the first meaning of *différance*: to diverge from others by depending on the differences from others. In this respect, it could be said that each element is subject to a process of ‘infinite implication’ that involves a reference of one signifier to another (Baugh, 1997, p. 129). Within this process, each concept ‘always signifies again and differs’ from others in an endless vicious circle (Baugh, 1997, p. 129).

The constant processes of referral and difference amongst signifiers results in the second meaning of *différance*: to postpone, to delay. Being dissimilar to others and becoming meaningful (never fully) in relation to others suggest a dependence on the other meanings and concepts of a text. This reliance creates a problem: the original meaning constantly gets deferred. In other words, it is not possible to capture the original, fixed meaning of a text because meaning is not independent from the signs, concepts and words used within a text, which are constantly in a process of change. In this regard, Derrida explains to John Caputo (1997, p. 31) that when you strive to solidify the sense of an object, try to set it in its place, the item itself fades away.

As meaning constantly circulates amongst signifiers, we can never be sure of it. This is because meaning is never specifically related to the connection between a signifier and a signified (Sarup, 1993, p. 40-41). In other words, it means the celebration of the free play of

language. As language is exempt from closed, stable or fixed meaning patterns, the presence of a grand narrative can never be captured (Kearney, 1996, p. 113). Rather, it is always postponed.

Similar to Barthes, through *différance*, Derrida objects to the concept of an author of a text and claims that there is only a circulation of signs that constantly change and this circulation of signs create an infinite phase of meaning, eliminating the chance of a final, fixed meaning (Calcagno, 2009, p. 36-38). Because of the ongoing process of meaning production and meaning's impossibility of being captured, meaning becomes something that is continuously postponed, which eliminates the important role an author plays within the production of a text.

The Memory Dress

Hussein Chalayan's *Memory Dress* is endowed with a design that visually demonstrates the Derridean notions of intertextuality, trace and *différance*. In his S/S 1999 collection entitled *Echoform* in which the *Memory Dress* was displayed, Chalayan engaged with memory and echo, created a wide range of almost similar denim outfits that he imagined as filled with the memories of other clothing (Evans, 2003, p. 57). Marcus Tomlinson took the pictures of the *Memory Dress* (figure 1), which were displayed in four distinct versions. Each image of the design features the garment and repeats it only with slight differences in the ensuing pictures. The fact that the *Memory Dress* is specifically chosen to be analysed in this paper is that similar to Derridean deconstruction that goes against the presence of grand narratives and meaning within texts, the *Memory Dress* rejects the presence of a finalized, completed look. Gill (2015, p. 256) states that Derrida's definition of textuality hints at a way of thinking about fashion products and pictures as densely linked intertexts full of meaning traces to be deciphered.

In this respect, approached as a text, the *Memory Dress* can be "read" and the concepts of intertextuality, trace and *différance* can be observed on it. The construction technique of the dress is endowed with a replication and deprivation of design elements. In other words, with each new capture, some detail, sign or motif of the *Memory Dress* is absent or illustrated again.

Before mentioning the changes that take place on the *Memory Dress*, I would like to draw attention to the shared qualities of the design for the purpose of making a general introduction to the garment's structure. The repetitive images of the *Memory Dress* display a rectangle body shape. There are no side seams observable that run along the side of the garment. Further, the highpoint shoulder is another shared quality in all four captures. The denim fabric and blue colour are other elements that are commonly presented in the garment and illustrated in each version of the garment.

Figure 1: Hussein Chalayan, *The Memory Dress*, Spring/Summer 99/00 *Echoform* Collection

Having made a general introduction to the dress and its common qualities that are illustrated in each image, what follows will conduct a content analysis on the *Memory Dress*.

Philosophy on Design: Observing Intertextuality, Trace and *Différance* on the Memory Dress

Intertextuality

As mentioned earlier, intertextuality can take place with regards to various elements. Chalayan (cited in Evans, 2003: 57) points out his emphasis on the intertextual dialogue of

timely elements he uses in his designs:

Nothing is shiny and new; everything has a history ... A '60s dress gets cut away to reveal its past as a medieval dress.... The design is a wish or a curse that casts the garment and its wearer into a time warp through historical periods, like a sudden tumble through the sediment of an archaeological dig.

The *Memory Dress* illustrates such a position not in terms of conspicuous historical references in the form of details but in the absence, presence, appearance, disappearance and reappearance of references that are time wise intertextually constructed, brought together, deconstructed and reconstructed to be brought back again in every new version of the dress. Just as the words and concepts in texts change intertextually and generate new meanings, the details in each visual of the *Memory Dress* change intertextually and this way lead to a constant innovation of design and interpretation.

Table 1: Intertextuality

The Design Detail	Image 1	Image 2	Image 3	Image 4
The Convertible High-stand Collar	Both visible	One visible on the right	Both visible again	One visible on the right again
The Shiny Button	Second button	First button	Second button again	None visible
The Vertical Needle Stitch	Single stitch visible on the left	Double stitches visible on the right	Double stitches on the right	Double stitches at the centre
The Horizontal Double Stitches	Visible as a whole	Partly invisible on the left	Partly invisible on the left again	Mostly invisible on the right
The Chest Patch Pocket	Visible on the left	Visible on the right	Remains on the right	Moves back to the left side

The shifts that take place in the dress' design structure show that there is both a reference to the past and future as many times the past is brought back into the present with repetitive design details. To illustrate, the convertible high-stand collar that can be worn open or closed with buttons appears in the first picture as a whole. However, one of the pointed ends of the high-stand collar cannot be seen in the second photo. Instead, a half-scoop neckline appears on the left side. Yet, the high stand convertible collar comes back in the third image. In the final image, one of the pointed ends of the the high-stand collar reappears again. Furthermore, in all four pictures, the place of the shiny metal-looking button changes. In the first image, it appears as the second button right up to the vertical needle stitch, but in the second picture, it is on the top, this time next to the double needle stitch that runs vertically along the dress. In the third image, it is placed back down again up to the double needle stitch. In the final capture, no button is present. Similarly, the vertical needle stitch on the left changes into a double needle stitch on the right with partly missing areas in the second and third images and re-emerges at the centre in the final image. The double stitches that constitute the centre front that runs horizontally along the front appear as a whole in the first image. In the second image, some of the left parts of it are non-visible. In the third image, more left parts are invisible and in the final image most of the right parts have disappeared. The chest patch pocket is visible in the first picture on the left yet in the second image it moves to the right side and constitutes another design form. While

it stays the same in the third image, it switches back to the left side in the final picture and reforms the first design structure.

Just like Derrida points out with regards to texts' structure, this play amongst the design details brings a past presence of a motif into the present and connotes an intertextual dialogue with regards to time. In this vein, the *Memory Dress* visually communicates how the elements of the past can be brought back again into the present and future and this way, generate new looks by intertextually mixing with other design details and motifs. Mainly, the absence and presence of the design details and motifs of the *Memory Dress* illustrate this intertextual cycle. The changing elements' visual dialogue with the other elements of the dress generates an on-going process of creation. Thus, when a change of design detail is brought together with an unchanged motif, or some other changed detail, a whole change of look appears and a new version of the *Memory Dress* gets created. This visual dynamic is akin to how Derrida claims the network of signs within a text and also amongst texts constantly create and recreate new meanings by the interaction amongst them and other textual elements. In other words, similar to how the past, present and future signs and elements intertextually mesh and weave new sentences and meanings within a text, the design details of the *Memory Dress* demonstrate the same relation amongst themselves and lead to a time wise intertextual creativity.

Approached as a text, the intertextual shift of details and motifs that take place on the *Memory Dress* leads to a cycle of ceaseless signification, interpretation and meaning elements. As a result of the intertextual play of signs in the form of motifs and details, a deconstructing and reconstructing process related to design occurs in each new capture. In this vein, the garment is repeatedly interpreted and reinterpreted because the signs and details continually change. Thus, the garment becomes endowed with many different interpretations of both design and meaning. Prudence Black (2009, p. 508), explains this process as follows, "in terms of semiotic systems, the detail is a vector as it points elsewhere from a given position. That elsewhere ... is another system... a linking device" which, as a consequence, leads to other significations and interpretations in terms of design and meaning. These structural and meaning wise interpretations are doomed be obliterated by some other detail, leading to a new reinterpretation form that continuously emerges within the design of the dress. This renders the *Memory Dress* as a *work in progress* and makes it a garment of *inventory yet*, which is endowed with a huge potential of different structure and meaning possibilities that operate in an endless cycle.

Trace

As argued by Derrida, trace can only be defined as a notion that refers to the missing details within a text. The *Memory Dress*, as a whole, can be interpreted as an embodiment of the notion of trace. This is because its design always has something missing. None of its details are ever visually finalized and they are always left in progress.

Table 2: Trace

The Design Detail	Image 1	Image 2	Image 3	Image 4
The Convertible High-stand Collar	Collars complete, left collar stitches partly missing	Left collar missing, right collar stitches partly missing	Collars complete, left collar stitches partly missing	Left collar missing
The Shiny Button	Missing on top	Missing on the lower part	Missing on top	Missing
The Vertical	Single stitch	Double stitches visible on the	Double stitches	At the centre with lower

Needle Stitch	visible on the left	right yet lower parts partly missing	visible on the right yet lower parts partly missing	parts missing
The Horizontal Double Stitches	Visible as a whole	Partly missing on the left	Partly missing on the left	Mostly missing on the right
The Chest Patch Pocket	Parts of the left pocket missing	Parts of the right pocket missing	Parts of the right pocket missing	Parts of the left pocket missing

As it is with the notion of trace, this quality endows the garment motifs with partial design details, structures and meanings but never with a full one that is enough to form a complete entity. To illustrate, the design motif of the convertible high-stand collar's stitches and the collar itself has something missing in each image. Further, the collar's left part even in the fourth image is missing. The shiny button, on the other hand, is missing on the top in the first image and it is missing on the lower part in the second image. In the third image it is missing again on the top but in the final image, it is completely missing. The needle stitch that runs vertically at the centre front appears as a single stitch on the left in the first image. Yet, it appears as a double stitch on the right in the second and third images with its lower areas partly missing. In the final image, it appears at the centre with lower parts missing. Additionally, the horizontal double stitches that constitute the centre front are mostly missing in all images except the first one. Further, in the first image we see a left chest patch pocket with missing parts. However, in the next image, we see an unfinished right pocket with missing parts, which is the same in the subsequent image. In the final image, we return where we were in the first image as, again, we see a left pocket with missing parts.

As it is clear, the design motifs and details of the *Memory Dress* serve as visual embodiments of the Derridean notion of trace with their largely missing structure that hinders the formation of a complete entity of themselves. Trace could be put as the basic trigger that creates the structural on-going process of change that takes place in the *Memory Dress*. It triggers the quest for completion yet fails to fulfil it. But this quest enables *change* to become an ever-ending process.

As it is with texts, trace observed in the structure of the *Memory Dress* is inseparable from the concept of *différance*.

Différance

According to Derridean deconstruction, capturing meaning is impossible as it constantly defers. Akin to the deferring of an original meaning within a text, due to the presence of traces, the four images of the *Memory Dress* display a constant postponement of design completion. Each new image of the *Memory Dress* directs us to the next image in search of seeing the design's final version. Yet, completion and finalization are constantly deferred and never reached. This situation highlights *différance*'s meaning of postponement. As a result of change that builds on incompleteness, there exists no "final look" of the *Memory Dress*. To emphasize this, the fourth version of the dress (seemingly last) is presented as the one with the most missing parts; one side of the high stand collar is incomplete, no button is present, the vertical needle stitch's lower parts that run along the front are not visible. Equally, the horizontal seam allowances' right parts are not visible either. The fact that every new version of the dress and its details transform into another design of the dress without finalization is very similar to how meaning within texts gets constantly deferred and deprives its reader of reaching an original meaning, which the author aims to convey. A more detailed deployment of the missing details

can be seen in the following table.

Table 3: Différance

The Design Detail	Image 1	Image 2	Image 3	Image 4
The Convertible High-stand Collar	left collar stitches incomplete	Left collar missing, right collar stitches incomplete	left collar stitches partly incomplete	Left collar incomplete
The Shiny Button	Missing on top	Missing on the lower part	Missing on top	Missing
The Vertical Needle Stitch	Single stitch present on the left	Lower parts incomplete on the right	Lower parts incomplete on the right	At the centre with lower parts missing
The Horizontal Double Stitches	Visible as a whole	Incomplete on the left	Incomplete on the left	Incomplete on the right
The Chest Patch Pocket	Incomplete left pocket	Incomplete right pocket	Incomplete right pocket	Incomplete left pocket

Due to the differences and contrasts amongst the motifs and design details of the *Memory Dress*, a constant process of change in the garment's look takes place. The *Memory Dress* manifests a constant difference from the previous versions of the same dress. The generation of each new image takes place by forming something different than what has already been represented. Accordingly, the convertible high-stand left collar stitches are incomplete in the first image and such structure directs us to the next image. In the second image, the left collar is completely missing and the right collar stitches are incomplete. In the ensuing image, the collars are incomplete as the left collar is brought back with partly incomplete stitches. And in the final picture, the left collar is missing again. The shiny button is missing on top in the first image and directs us to the second, which, this time is missing on the lower part. While the shiny button is missing on the top in the third image, no button is visible in the final image. Further, the vertical needle stitch is present as a single stitch in the first image, yet, it can be seen as double stitches on the right with incomplete lower parts in the second and third images. This directs us to the final image where we see that it has moved to the centre with missing lower parts. While the horizontal double stitches are visible as a whole in the first image, they are incomplete on the left in the second and third images directing us to the final image where we face completion on the right side. The incomplete chest patch pocket attached to the horizontal seam allowances on the left in the first picture is positioned at the opposite side in the second and third pictures and positioned back to its initial left side in the final picture in its incomplete structure again.

Trace leads to *différance* and with *différance*, we are directed to the ensuing images right after the one we have seen. Each image carries difference from the previous one and completion is always deferred, postponed, which is why we are directed to the next image in search of completion.

Conclusion

By focusing on Hussein Chalayan's *Memory Dress*, which is repetitively presented in four different versions, this paper has demonstrated how the Derridean concepts of intertextuality, trace and *différance* can be visually observed on an avant-garde design. In doing so, the paper has shown how, akin to Derridean deconstruction, the avant-garde design

manifests the rejection of a grand narrative of look, which mainstream fashion commonly displays. Metaphorically *read* as a text, change and recreation that take place on the garment have been explained by the interaction amongst the design details and structural motifs, just as sentences and words in a text form meaning.

Although the critical technique of deconstruction has been applied to many different non-literary domains such as architecture, media, graphic design etc. the key notions that make up the concept of Derridean deconstruction (intertextuality, trace, *différance*) have not been applied to design objects on the basis of deconstruction's process-oriented operational mechanism. In doing so, the article has shown the applicability of these notions on areas other than literary texts. Such content analysis has underlined avant-garde creativity and its similarity with post-modern design thinking in Hussein Chalayan's fashion.

References

- Baugh, B. (1997). Making the difference: Deleuze's difference and Derrida's *différance*. *Social Semiotics*, 7(2), 127-146.
- Best, S. and Kellner, D. (1991). *Postmodern theory: Critical interrogations*. New York: Guilford Press.
- Black, P. (2009). The detail: Setting fashion systems in motion. *Fashion Theory*, 13(4), 499-510. doi: <https://doi.org/10.2752/175174109X467503>
- Bryman, A. (2004). *Social research methods*. New York: Oxford University Press.
- Calcagno, A. (2009). Foucault and Derrida: The question of empowering and disempowering the author. *Springer*, 32(1), 33-51.
- Can, E. (2016). Anlam arayışında Derrida'nın yinelenebilirlik ve *différance* söylemi. *Kaygı Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, 27(27), 15-28.
- Caputo, J. (1997). *Deconstruction in a nutshell*. New York: Fordham University Press.
- Cassell, C. and Symon, G. (1994). Qualitative research in work contexts. In C Cassell and G Symon (Ed), *Qualitative Methods in Organizational Research, a Practical Guide*, 1-13: London: Sage.
- Culler, J. (1982). *On deconstruction: Theory and criticism after structuralism*. London: Routledge.
- Derrida, J. (1988). *Limited Inc*. Evanston, IL: North-western University Press.
- (1981). *Positions*. Chicago: University of Chicago Press.
- (1978). Cogito and the history of madness. In: A. Bass (Ed), *Writing and Difference*, 31-63: London & New York: Routledge.
- (1967). *Of Grammatology*. Maryland: Johns Hopkins University Press.
- Evans, C. (2003). *Fashion at the edge: Spectacle, modernity & deathliness*. New Haven: Yale University Press.
- Foucault, M. (1961). *Madness and civilization: A history of insanity in the age of reason*. New York: Pantheon Books.
- Gasché, R. (1987). Infrastructures and systematicity. In: J. Sallis (Ed), *Deconstruction and Philosophy: The Texts of Jacques Derrida*, 3-20: Chicago: University of Chicago Press.
- (2015). Jacques Derrida: Fashion under erasure. In: A. Rocamora and A. Smelik (Ed), *Thinking Through Fashion: A Guide to Key Theorists*, 251-268: London: I.B. Tauris.
- Haberer, A. (2007). Intertextuality in theory and practice. *Literatura*, 49(5), 54-67.
- Hartley, J. (2004). Case study research. In: C. Cassell and G. Symon (Ed), *Essential Guide to Qualitative Methods in Organizational Research*, 323-333: London: Sage.
- Hendricks, P. (2016). Deconstruction the end of writing: Everything is a text, there is nothing outside context. *Verbum et Ecclesia*, 32(1), 2-9. doi: <https://doi.org/10.4102/ve.v37i1.1509>
- Irwin, W. (2004). Against intertextuality. *Philosophy and Literature*, 28(2), 227-242.

-
- Jackson, L. (2014). *The poverty of structuralism: Literature and structuralist theory*. New York: Routledge.
- Kearney, R. (1996). *Modern movements in European philosophy*. Manchester and New York: Manchester University Press.
- Kwon, H. S. (2007). Deconstructionism in Issey Miyake's Fashion Design. *Journal of Fashion Business*, 11(6), 87-100.
- Kwon, H. S. and Keum, Y. J. (2008). Characteristics of avant-garde deconstruction-ism expressed in Alexander McQueen's design. *Journal of Fashion Business*, 12(2), 100-116.
- Orman, T. (2015). Language in Jacques Derrida's thought. *Cilicia Journal of Philosophy*, (1), 61-81.
- Patton, E. and Appelbaum, S. (2003). The case for case studies in management research. *Management Research News*, 26(5), 60-71.
- Rocamora, A. (2015). *Thinking through fashion: A guide to key theorists*. London: I. B. Tauris.
- Rutli, E. (2019). Yapısöküm ve hakikat. *Düşünbil*, 75.
- Sarup, M. (1993). *Post-structuralism and postmodernism*. Essex: Pearson.
- Williams, J. (2005). *Understanding post-structuralism*. Malta: Gutenberg Press.
-

GAZIANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Bursa Örnekleri Işığında Bizans Dini Mimarisinde Kiborion Plan Tipi

Ciborion Plan Type in Byzantine Religious Architecture Based on Bursa Examples

A. Nazlı SOYKAN^{a*}

^aDr.Öğr.Üyesi, Karabük Üniversitesi, Sanat Tarihi, Karabük / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-8611-8936

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 30 Ocak 2022

Kabul tarihi: 28 Mayıs 2022

Anahtar Kelimeler:

Kiborion plan tipi,

Bizans mimarisi,

Bursa,

Bithynia

ARTICLE INFO

Article History:

Received January 30, 2022

Accepted May 28, 2022

Keywords:

Ciborion plan type,

Bizans architecture,

Bursa,

Bithynia

ÖZ

Marmara Denizi'nin güney kıyıları ve bu denize komşu Anadolu'nun kuzeybatısı tarihi kaynaklarda Bithynia olarak adlandırılmaktadır. Başkent'e yakınlığı, önemli ticaret ve sefer yollarının bölgeden geçiyor olması nedeniyle Bithynia, Bizans siyasi ve dini tarihinde büyük bir rol oynamıştır. Bölge, 1. yüzyıldan itibaren Hıristiyanlaşmaya başlamış, sonraki yüzyıllarda Bizans dini yaşamının önemli merkezlerinden biri haline gelmiştir. İznik ve İzmit gibi dini ve siyasi açıdan önemli şehirlerin yanı sıra Gemlik, Mudanya ve Bursa gibi yerleşimler de önemli dini merkezler olmuşlardır. Çalışma konusu Bursa'da kiborion planlı örnekler arasında yer alan, Kumyaka, Başmelekler Kilisesi, Gemlik Kurşunlu Aziz Aberkios Manastırı Kilisesi ve İznik Yenişehir Kapı yakınındaki kilisedir. Öncelikle yapıların mimari tanımları çizim ve fotoğraflarla desteklenerek yapılmıştır. Ardından plan tipinin ilk örnek ve dağılımları incelenmiş ve kiborion plan tipinin Bizans dini mimarisindeki yeri belirlenmeye çalışılmıştır.

ABSTRACT

The southern shores of the Sea of Marmara and the northwest of Anatolia adjacent to this sea are called Bithynia in historical sources. Bithynia played a great role in Byzantine political and religious history due to its proximity to the capital, and the fact that important trade and expedition routes passed through the region. The region started to become Christian as of the 1st century, and in the following centuries it became one of the most important centers of Byzantine religious life. In addition to religiously and politically important cities such as İznik and İzmit, settlements such as Gemlik, Mudanya and Bursa have also become important religious centers. The subject of the study is Kumyaka, Archangels Church, Gemlik Kurşunlu St. Aberkios Monastery Church and the church near the İznik Yenişehir Gate, which are among the examples with a kiborion plan in Bursa. First of all, the architectural presentations of the buildings were supported by drawings and photographs. Then, the first examples and distributions of the plan type were examined and the place of the kiborion plan type in Byzantine religious architecture was tried to be determined.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: anazlisoykan@karabuk.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

Kiborion, which is used as a plan type in architecture in Byzantine Art and as a liturgical element in churches, is "Ciborium" in Latin and "Kiborion" in Greek. Although there are minor differences in meaning depending on the function, the kiborion is generally "an independent structure consisting of a dome or vault rising on columns" (Yıldızalp, 199, p. 346), "the section formed by the dome carried by four columns, which was built to emphasize the importance of the altar" (Bouras, 1991, p. 462) or "an open architectural element supported by four, sometimes six, carriers" (Wessel, 1966, p. 1055). When we examine the examples of the Kiborion application (as a plan type or liturgical element), it is seen that it is used to emphasize the sacred.

The plan type we encounter in three buildings in Bursa is located on a square ground plan and is covered with a pendentive transitional dome resting on four supports in the middle.

When the origin of the plan type is examined, it is seen that it was used for the first time in temples and tomb structures in architecture. Strzygowski (1936, p. 73), Erdmann (1943, p. 40) and Khatchatrian (1971, p. 80) refer to the earliest examples of kiborions transformed from a liturgical element to an architectural scheme in the BC. They argue that it was seen in Persian temples in the 4th century. Sedlmayr (1935, p. 44), Smith (1971, p. 8) and Akurgal (1998, p. 266-267) stated that the architectural scheme was first used in mausoleums in Roman architecture. Grabar (1946, pp. 70, 81-85) stated that this architectural scheme was mostly used in martyriums in the early Christian period, researchers such as Fakhry (1951, p. 20) and Wilkinson (1972, p. 28-30) also supported Grabar's view.

In Anatolia, the kiborion plan type is encountered in the regions of Psidia, Pamphylia, Kilikia Trakheia, Bithynia and Kappadokia, including the capital Istanbul. The type used in temple and tomb architecture in pre-Christian periods was used in martyriums in the early period with Christianity, and in church and chapel architectures in later periods.

The earliest known examples of plan type in Anatolia are seen in two martyriums in Pamphylia. The first is the building in the south of the Side Temples Basilica, dated to the middle of the 5th century to the beginning of the 6th century, and the second is the double structure to the south of the Episcopal Basilica, which is also in Side, dated to the 5-6th centuries (Eyice, 1960, p. 53-60). The earliest known example of the plan type in Istanbul is the Hagios Panteleimon Church on Yuşa Hill. The name of the church was first mentioned in Prokopios' book of Buildings (Prokopios, 1994, p. 38). The historian mentions that there was a superficial martyrion of Saint Panteleimon on the steep promontory protruding on the shore of the Bosphorus while he was on his way to the Black Sea, and Emperor Justinian had the structure demolished and a magnificent church built in its place. In the light of this information, it is possible to date the building to the 6th century, but Eyice considers the materials and technique in the building and states that the building may have been built in the 8th-9th centuries (1954, p. 95). Another example of the plan type is Egirdir in the Psidia region, the Hagios Stephanos Monastery Church on Nis Island. The building is dated to the 8th century (Rott, 1908, p. 88). İvriz, the church near Ambar Stream (Restle, 1979, p. 139), dated to the 9th-10th centuries, Kırşehir, Üçayak Church dated to the 10th-11th centuries (Eyice, 2004, p. 155), and Göreme St. Katherina Church dated to the 11th century (Rodley, 1985, p. 182) are shown as examples of the Kappadokia region of the plan type. The Chora Monastery Church, dated to the 11th centuries (Akyürek, 1996, pp. 25-27) and the Methamorphosis Church in Burgazada, dated to the 11th-12th centuries, are among the 11-12th century examples of the kiborion plan type in Istanbul (Özcan-Özyurt, 1998, p. 69-73). Cilicia Tracheia examples of the plan type are the 6th century Silifke, Boğsak Island Chapel (Özyurt-Özcan, 2002, p. 111) and the 12th century Alanya, Cilvardo Cape Monastery Chapel (Özyurt-Özcan, 2002, p. 106).

As a result, the kiborion emerges as an element in Christian art that emphasizes the sanctity of these parts by rising above the altar in front of the apse or over the tombs in the churches. The desire to emphasize this sanctity was reflected in the architecture over time. In Byzantine architecture, the kiborion plan, which is seen primarily in tomb structures and baptisteries, was also preferred in church architecture from the 5th to the 13th centuries. The majority of the buildings either did not survive or survived at the foundation level. Kумыака Archangels Church and Kurşunlu St. Aberkios Monastery Church, which are the subjects of the study, have survived to the present day in better condition than the church near the İznik Yenişehir gate. Although the Kiborion plan type is not suitable for expansion as a plan, it was expanded by making additions to the Kумыака Archangels Church in the process. However, it is possible to say that the kiborion plan type was not only used in Byzantine religious architecture, but also continued to be used in religious and civil buildings of the Turkish and Islamic periods.

Giriş

Bizans Sanatı'nda mimaride plan tipi, kiliselerde ise liturjik bir eleman olarak kullanılan kiborionun Latincesi "Ciborium", Yunancası "Kiborion"dur. İşleve bağlı olarak küçük anlam ayrımları olsa da kiborion, genellikle "sütunlar üstünde yükselen bir kubbe ya da tonozdan oluşmuş bağımsız strüktür" (Yıldızalp, 199, s. 346), "altarın önemini vurgulamak için onun üzerine kaplayacak biçimde yapılmış dört sütunun taşıdığı kubbeyle oluşturulmuş bölüm" (Bouras, 1991, s. 462) ya da "dört, bazen altı taşıyıcı tarafından desteklenen etrafı açık bir mimari eleman" (Wessel, 1966, s. 1055) olarak tanımlanmaktadır. Kiborion uygulamasının örneklerini (plan tipi ya da liturjik eleman olarak) incelediğimizde, kutsal olanı vurgulama amaçlı kullanıldığı görülmektedir.

Bursa'da üç yapıda karşımıza çıkan plan tipi, kare bir zemin planı üzerinde yer almakta ve ortada dört desteğin üzerine oturan pandantif geçişli kubbe ile örtülmektedir.

Plan tipinin kökeni incelendiğinde, mimaride ilk defa tapınaklarda ve mezar yapılarında kullanılmaya başlandığı görülmektedir. Strzygowski (1936, s. 73), Erdmann (1943, s. 40) ve Khatchatrian (1971, s. 80) liturjik elemandan mimari şemaya dönüştürülen kiborionların en erken örneklerine M.Ö. 4. yüzyılda Pers tapınaklarında görüldüğünü savunmaktadırlar. Sedlmayr (1935, s. 44), Smith (1971, s. 8) ve Akurgal (1998, s. 266-267) mimari şemanın Roma mimarisinde ilk olarak mausoleumlarda kullanıldığını belirtmişlerdir. Grabar (1946, s. 70, 81-85) bu mimari şemanın erken Hıristiyanlık döneminde en çok martyriumlarda kullanıldığını belirtmiş, Fakhry (1951, s. 20) ve Wilkinson (1972, s. 28-30) gibi araştırmacılar da Grabar'ın bu görüşünü desteklemişlerdir.

Plan tipi çeşitli dillerde, çeşitli araştırmacılar tarafından farklı isimlerle tanımlanmıştır. Wulff bu tipteki yapıları "Kreuzkuppelkirche" başlığı altında değerlendirmiş ve bu tipin en erken örneklerinin Sige Başmelekler Kilisesi, Nis Adası Stephanos Kilisesi ve Kırşehir Üçayak Kilise olduğunu belirtmiştir (1914, s. 458). Ebersolt da bu tür yapıların "Kreuzkuppelkirche" başlığı altında incelenmesi gerektiğini ve Wulff'un görüşlerine katıldığını belirtmiştir (1934, s. 29-30). Hamilton, "Domed Squares" başlığı altında incelediği bu tipteki yapıların erken örneklerine Bithynia'da (Sige, Başmelekler Kilisesi), Philadelphia'da, Sardis'de, Galatia'da (Kırşehir, Üçayak Kilise) ve Nis Adası, Stephanos Kilisesi'nde görüldüğünü belirtmiştir (1933, s. 110). Hamilton'ın bu görüşü Davies tarafından desteklenmiştir (1953, s. 64). Krautheimer "the atrophied Greek cross" başlığı altında incelediği plan tipine örnek olarak Khora Manastırı Kilisesi'ni, Ereğli'deki ve Yuşa Tepesi'ndeki yapıları göstermektedir (1965, s. 242-243). Bu görüş Mercangöz (1992, s. 82-83) ve Ousterhout (1985, s. 266-270) tarafından desteklenmektedir. Plan tipi ilk olarak Eyice tarafından "kiborion mekanlı" olarak adlandırılmıştır (1954, s. 194; 2004, s. 125-167). Eyice, kiborion mekanlı yapıların Hıristiyan sanatının erken dönemlerinden itibaren Bizans sanatının her döneminde önemli olduğunu ve Paleologoslar döneminin dehlizli kiliselerinde de yeni bir mimari şeklin özünü oluşturduğunu belirtmiştir (1980, s. 109).

Bursa Örnekleri

İlk inşa evresi 8. yüzyıla tarihlenen Kumyaka (Sige), Başmelekler (Archangeloi) Kilisesi, 11.-12. yüzyıllar arasına tarihlenen Gemlik Kurşunlu (Elegmi) Aziz Aberkios Manastırı Kilisesi (Ötügen, Durukan, Acun ve Pekak, 1986, s. 76-77) ve 11.-13. yüzyıllar arasına tarihlenen İznik Yenişehir Kapı yakınındaki kilise (Eyice, 1983, s. 158) bu plan tipinin Bursa örnekleri arasında yer almaktadır.

Kiborion plan tipinin Bursa örneklerinden ilki, şehrin 36,6 km. kuzeybatısında, Mudanya ilçesinin 6,5 km. batısında, Tirilye'nin 5 km. doğusunda, Kumyaka (Sige) Beldesi sınırları içerisinde yer alan Başmelekler (Archangeloi) Kilisesi'dir (Resim 1-2).

Resim 1: Kumyaka, Başmelekler Kilisesi,

Güneybatıya Bakış

Resim 2: Kumyaka, Başmelekler Kilisesi,

Doğuya Bakış

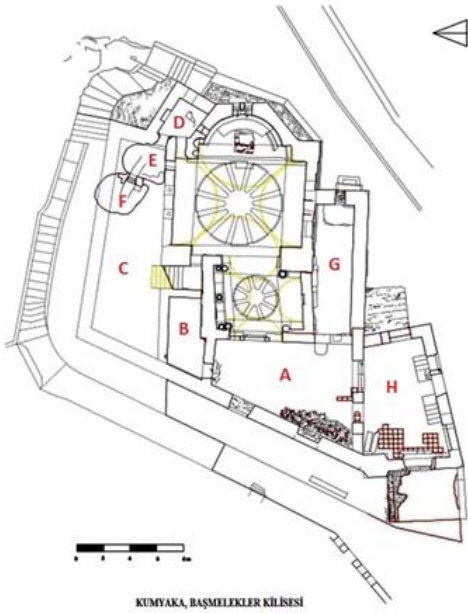
Yapıyla ilgili ilk bilgiler seyyahlar tarafından aktarılmıştır. İngiliz seyyah Dr. John Covell 1675-1677 yılları arasında İstanbul'dan başlayarak karayolu ile Edirne, Bursa ve çevresi ile İzmir'e, deniz yoluyla Marmara Denizi'nin güney kıyılarına gezerek Çanakkale'ye kadar gitmiştir. Araştırmacının gezi notları 1998 yılında Jean Pierre Grégoire'in editörlüğünde yayımlanmıştır. Covell gezi notlarında 10 Ekim 1675 tarihinde Sige'ye geldiklerini, burada Aziz Mikhael'e adanmış Hagios Strategos olarak adlandırılan, tuğla ve taştan yapılmış kubbeli bir "Yunan kilisesi" olduğundan, güneyde de "Christos" adı verilen ve mucizevi tedaviler gerçekleştiren bir ayazma olduğundan bahsetmiştir (1998, s. 142, 216). Jacob Spon ve George Wheler yayınlarının birinci cildinde Sige'den geçtiklerini, burada Başmelek Mikhael'e adanmış bir kilise bulunduğunu ve bölgede de kutsal bir su kaynağının olduğunu belirtmektedirler (1678, s. 275). MacFarlane, 1847-1848 yılları arasında Türkiye'ye yaptığı gezileri kaleme almıştır. Kumyaka'ya yaptığı yolculuğu anlatan araştırmacı yapının bölümlerinden, duvar resimlerinden ve yapının inşa tarihinden bahsetmiştir. Araştırmacı, yapıdaki akıl hastalarının iyileştirildiği hücre üzerinde oldukça durmuştur. Yayın Başmelekler Kilisesi ve çevresindeki günlük yaşamı da anlatması bakımından oldukça önemlidir (1850, s. 86-92). Texier, Mudanya'nın batısındaki köyde incir ağaçlarının çok olmasından dolayı Siği (İncirler) olarak anıldığından, köyde Aziz Michael'e ithaf edilen bir Rum kilisesinin bulunduğu ve eski haritalarda köyün Seguino adıyla anıldığından bahsetmektedir (1862, s. 114). M. Kleonymos ve K. Papadopoulos Yunanca yayınlarında Sige'de 300 Ortodoks Hıristiyan ailenin yaşadığını, köyde bir Yunan İlkokulu'nun bulunduğunu ve halkın da Mudanya Körfezi'ndeki zeytinlerin ticareti ile geçimlerini sağladıklarını belirtmişlerdir. Yayında Başmelekler Kilisesi'nden "Taksiarkhi mabedi" olarak bahseden araştırmacılar, yapının Konstantin Porfirogenetos zamanında inşa edildiğini, Konstantin Paleologos ve daha sonra da Padişah Mahmut tarafından onarıldığına değinmişlerdir (1867, s. 149). Hamilton, Pagan tapınaklarında ve Hıristiyan kiliselerinde hastalıkların nasıl iyileştirildiğini araştırdığı yayınında Cyzicus başlığı altında Başmelekler Kilisesi'ndeki hastaların iyileşme süreçlerinden ve benzer uygulamaların olduğu yapılardan bahsetmektedir (1906, s. 219-221). Hasluck, makalesinde Tirilye'deki yapılardan, Kumyaka, Başmelekler Kilisesi'nden ve Bithynia Bölgesi'nde bulunan yerleşim yerlerinden bahsetmiştir. Yayında Kumyaka'nın konumu ve komşu yerleşim yerleri belirtilmiş, yapının inşa edilmiş efsanelerine, günümüzde yok olan yazıtlarına ve mimarisine değinilmiştir. Yayın, yapının bilinen ilk planını içermesi açısından oldukça önemlidir (1906/7, s. 294-298). Bates, Erken Hıristiyan, Bizans ve Ortaçağ dönemi yapılarını genel olarak tanıttığı yayınında, Bithynia'daki yapıların Hasluck

tarafından araştırıldığını belirtmektedir. Tirilye'deki Fatih Cami'nin ve Kemerli Kilise'nin plan tiplerine değinen araştırmacı, Sige Başmelekler Kilisesi'nin 780 yılında inşa edildiğini, naosun ve apsisin orijinal kalabildiğini, diğer eklentilerin ise modern dönem eklentileri olduğunu söylemektedir (1909, s. 232-233). Hasluck, Başmelekler Kilisesi'nden Aziz Mikael Kilisesi adıyla bahsetmekte, güneyde ve kuzeyde üst katlarda bulunan Aziz Haralambos ve Aziz Nikolaos Şapeli'nin parekklesion olduğunu belirtmektedir. Araştırmacı yayınında, özellikle akıl hastalarının kilisede şifa bulmaya geldiklerini, iyileşme süreçlerindeki diyetlerini ve hem Rumlar hem de Türkler tarafından kilisenin iyileştirme gücünün olduğuna inanıldığını anlatmaktadır (1910, s. 62-64). Millingen, yayınında İstanbul'daki Bizans Dönemi kiliselerinin tarihçelerini ve mimari özelliklerini benzer örnekler doğrultusunda incelemiştir. Araştırmacı yayınında Khora Manastırı'ndan bahsederken Kumayaka'daki Başmelekler Kilisesi ile benzer örnekler olduğunu belirtmiş ve yapının Hasluck tarafından çizilen planını kullanmıştır (1912, s. 316). Wulff, Geç Hıristiyan ve Bizans Sanatı'nı incelediği yayınında, Kapalı Yunan Haçı plan tipinin Hıristiyanlığın erken döneminde Anadolu'da yaygın bir biçimde görüldüğünü, plan tipinin 8. ve 9. yüzyıllarda da kullanıldığını belirtmektedir. Bu tipin en erken örneklerinin Sige Başmelekler Kilisesi, Nis Adası Stephanos Kilisesi ve Kırşehir Üçayak Kilise olduğuna değinen araştırmacı, Başmelekler Kilisesi'nin merkez mekandaki kubbesinin ve apsisinin orijinal olarak günümüze gelebildiğini belirtmiştir (1914, s. 458). Hasluck, 1929 tarihli yayında Sultanların yönetiminde Hıristiyanlığı ve Müslümanlığı incelemiştir. Araştırmacı Başmelekler Kilisesi'ni iyileştirici özelliklerinden dolayı Müslümanlar tarafından sık sık gidilen kiliseler başlığı altında ele almıştır. Yapılarla ilgili ayrıntı vermeyen Hasluck, Müslümanlar tarafından iyileştirici özelliği olan Ortodoks kiliselerinin isimlerini de bu başlık altında belirtmiştir (1929, s. 66-67). Bizans dönemindeki mimari planları ve süslemeleri incelediği yayınında Hamilton, Bithynia'da (Sige, Başmelekler Kilisesi), Philadelphia'da, Sardis'de, Galatia'da (Kırşehir, Üçayak Kilise) ve Nis Adası'nda (Stephanos Kilisesi) bulunan bazı yapıların planlarının değişik olduğunu ve bu yapıların "Domed Squares" başlığı altında incelenebileceğini belirtmiştir (1933, s. 110). Menthon, yayınında en büyük sorunun yapının tarihlendirilmesi ve bölgenin adı olduğunu belirtmektedir. Yapıda bulunan kitabeler doğrultusunda yapının tarihlendirilmesine değinen araştırmacı, Tirilye ve Mudanya'da bulunan yapıların tarihsel süreçlerini inceleyen arkeologların hagiograf metinlerine baktıklarını belirtmektedir (1935, s. 183-184). Buchwald, makalesinde yapı ile ilgili daha önce yapılan çalışmalardan bahsetmiş ve yapıyı ilk kez 1965 yılının yazında sonra da 1966 yılının yazında yapıya gittiğini belirtmiştir. Araştırmacı, yapının mimari özelliklerine değinmiş ve yapıyı İznik Koimesis Kilisesi'nin, Ankara Klemens Kilisesi'nin ve Selanik Ayasofyası'nın içinde bulunduğu kiliseler arasında ele almıştır. Yayın yapının örtü sistemi hakkında bilgi vermesi ve yapının yayımlanan ilk kesitlerini içermesi açısından önemlidir (1967, s. 305-308). Foss, makalesinde yapının tarihlendirilmesi ile ilgili ayrıntılı bir çalışma yapmıştır. Araştırmacı, Hasluck tarafından yayımlanan ve günümüzde yok olan kitabelerden ve naosta yer alan monogramlı sütün başlıklarından yola çıkarak yapıyı 780 yılına tarihlendirmiş ve yapıdaki restorasyon dönemlerine öneri getirmiştir (1967, s. 309-317). Büyükögen, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde lisans tezi olarak hazırladığı "Tirilye ve Sıy'deki Bizans Kiliseleri" başlıklı çalışmada bölgedeki Bizans Dönemi kiliselerini incelemiştir. Bölgenin tarihçesine kısaca değinen araştırmacı Başmelekler Kilisesi'nin sorunlarına, mimari-plastik eserlerine ve malzeme-teknikğine değinmeden yapıyı tanıtmıştır (1969). Buchwald'ın 1969 tarihli kitabı Başmelekler Kilisesi'nin tanıtıldığı ilk ve tek monografik yayındır. Kitap, yapı hakkında günümüze kadar yapılmış en ayrıntılı çalışma olmasından dolayı önem taşımaktadır. Araştırmacı, yapıyı bölümlere ayırmış, bu bölümleri ayrı ayrı ele almış, yazıtlardan, malzeme teknikten ve geçirdiği onarımlardan yola çıkarak yapının sekiz inşa evresi olabileceğini belirtmiştir. Buchwald 1967 tarihli makalesinde kullandığı plan ve kesitleri bu yayınında da kullanmış, yapıdaki duvar resimlerine değinmiştir. Araştırmacı

yapının plan tipini yanlış olarak İznik Koimesis Kilisesi'nin, Ankara Klemens Kilisesi'nin, Selanik Ayasofyası'nın vb. içinde bulunduğu plan tipinde değerlendirmiştir. Yayında yapıda bulunan iki monogramdan birisi okunmuş, diğeri ise okunamamıştır. Yayının sonunda Clive Foss'un 1967 tarihli makalesine yer verilmiştir (1969). Mango ve Ševčenko, yayınlarında Marmara Denizi'nin güneyinde yer alan bir grup kilise ve manastırı incelemiştir. Makalede Başmelekler Kilisesi ile ilgili ayrıntılı bilgi mevcut değildir ancak yapının ilk olarak Hasluck tarafından incelendiği ve yayımlandığı ve yapı hakkında Buchwald tarafından monografik bir çalışma yapıldığı belirtilmiştir (1973, s. 235). Janin, Bizans İmparatorluğu'nun önemli merkezlerindeki kiliseleri ve manastırları incelediği yayınında Bithynia başlığı altında Başmelekler Kilisesi'ni de tanıtmıştır. Yapının kitabesinden yola çıkarak inşa ve onarım dönemlerinden bahseden araştırmacı, yapıda bulunan sütun başlıklarındaki monogramlardan yola çıkarak yapıyı 8. veya 9. yüzyıllara tarihlendirmektedir (1975, s. 183-184). Tunay, yayımlanmamış doktora tez çalışmasında Türkiye'deki Bizans Dönemi'ne ait yapılara taş ve duvar tekniğine göre tarihlendirme önerileri getirmiştir. Yayında öncelikle yapılar kısaca tanıtılmış, yapıların malzeme ve tekniğine değinilmiştir. Araştırmacı Başmelekler Kilisesi'nin malzeme ve tekniğini 8. yüzyıl yapıları olarak incelediği Bergama Akropolündeki surlar ile Athena kutsal bölgesindeki sur parçası, Ankara Klemens Kilisesi, Silifke Barakçı Kalenin Bizans devri inşaatı, Yalova Kara kilisenin kuzeydeki apsisi, Demre Aziz Nikolaos kilisesinin kubbeli bazilika olarak düşünülen ikinci yapı devresi, İstanbul karasurları üzerindeki 740 tarihli onarım ve Ayairini Klisesi'nin 740 tarihli yeniden yapılış dönemi içerisinde karşılaştırmalı olarak ele almıştır (1984, s. 196-197, 329). Buchwald, Batı Anadolu'nun genel mimari özelliklerini tartıştığı yayınında plan tiplerinin gelişimlerini ele almıştır. Başmelekler Kilisesi'ni kapalı Yunan haçı plan tipinin öncülleri arasında ele aldığı yayınında yapının mimarisinin muhtemelen yarım kalmış olabileceğinden ve yapıdaki eklemelerden bahsetmektedir (1984, s. 219). Ötügen, Durukan, Acun ve Pekak, Bursa ve ilçelerindeki vakıf abideleri ve eski eserleri inceledikleri yayınlarında Başmelekler Kilisesi'ne de değinmişlerdir. Yayında yapının tarihçesi, geçirdiği onarımlar ve plan tasvirleri yer almaktadır (1986, s. 473-476). Foss, Oxford Bizans Leksikonu'nun III. cildinde Sige maddesinde Başmelekler Kilisesi'nin bulunduğu yeri belirtmiş ve günümüzde kaybolan kitabeden bahsetmiştir (1991, s. 1893). Buchwald, 1991 yılında Sige ve Tirilye'ye yaptığı ziyareti bir sayfalık bir notla anlatmıştır. Yayında iki yerleşim yerinde bulunan yapıların 1964 yılından 1991 yılına kadar çok fazla değişmediği, bölgelere yeni evlerin yapıldığı, eskilerin ise yenilendiğini yine de dokunun bozulmadığı belirtilmiştir. Araştırmacı notunda Kumyaka Belediye Başkanı ile tanıştığını, kendilerine yazdığı kitaptan bir kopya verdiğini ve bölge sakinlerinin kiliseyi restore ettirmek istediklerini fakat bunun için para kaynağı bulamadıklarını belirtmiştir (1992, s. 323). Köroğlu, yayımlanmamış doktora tezinde Bizans Sanatı'nda İkonoklazma Dönemi dini, sivil ve askeri mimari açısından incelemiştir. Araştırmacı Başmelekler kilisesinin Kubbeli Haç plan özelliklerinde olduğunu belirtmiş ve yapıdaki duvar resimlerine değinmiştir (1994, s. 74-77). Dennert, 780 yılına tarihlediği Başmelekler Kilisesi'nde altı tane basit tipte sütun başlığı bulunduğunu fakat bu başlıklarının kilisenin orijinalinde olup olmadıklarının, sonraki bir restorasyonda yeniden kullanılıp kullanılmadıklarının ve başka bir yerden getirilip getirilmediklerinin belli olmadığına değinmektedir. Araştırmacı, sütun başlıklarındaki bezemelerden bahsettikten sonra monogramların yazı tipinden yola çıkarak, başlıkların 8.-9. yüzyıla tarihlendiklerini belirtmektedir (1997, s. 41-42). Brubaker ve Haldon, yayınlarında Başmelekler Kilisesi'nin kubbeli bazilikal planını yansıttığını, pastaforium hücrelerinin ve yan apsilerinin olduğuna dair bir kanıt olmadığını, kuzeydeki üçlü açıklığın kilisenin orijinalinde güneyde de olduğunu, Buchwald'ın kiliseyi tarihlendirirken Hasluck'ın görüşlerinden yararlandığını belirtmişlerdir (2001, s. 10). Bizans Mimarisi'nin gelişiminden örneklerle bahseden Mango, yayınında Başmelekler Kilisesi'nin 780 yılına tarihlendiğini belirtmiş ve

yapının kısaca mimari tasvirini yapmıştır (2006, s. 142). Pekak, Fatih Cami'ni benzer örneklerle karşılaştırmalı olarak değerlendirmiştir. Araştırmacı yayınında, Fatih Cami'de bulunan apsis nişlerini benzer örneklerle karşılaştırmıştır. Benzer örnekler arasında Başmelekler Kilisesi'nin apsis nişlerine de değinmiştir (2009, s. 160-161).

Yapı ortada naos, naosun kuzeyinde C Mekanı (Aziz Haralambos Şapeli), kuzeydoğusunda D Mekanı (Kuzeydoğu Mekan) ve bu mekanın kuzeybatısında doğu batı doğrultusunda E ve F Mekanları (Kayaya Oyulmuş İki Mekan), naosun güneyinde G Mekanı (Aziz Nikolaos Şapeli), batısında narteks ve A Mekanı (Eksonarteks), A Mekanının kuzeyinde B Mekanı (Anargyri/İyileştirme Hücresi) ve güneyinde H Mekanından (Giriş Mekanı) ibarettir (Çizim 1). Yapının ilk inşa evresi olan kiborion planlı ana mekan, günümüzde kaybolan kitabeğe göre 8. yüzyıla tarihlenmektedir.

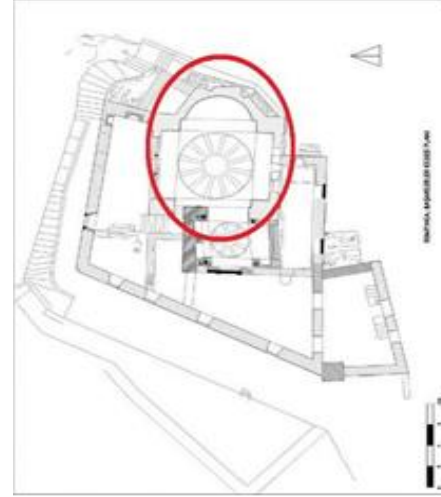

Çizim 1: Başmelekler Kilisesi, Plan (Çizen: YPD, Genim-2016)

Yapı topluluğunun merkezinde doğu batı doğrultusunda kiborion planlı naos yer almaktadır. Kareye yakın dikdörtgen ana mekan dik eksenlerde haç kollarıyla genişletilmiştir. Naosun kuzey duvar üst seviyesinde üçüz pencere (tribelon) düzenlemesi bulunmaktadır (Resim 3-5, Çizim 2). Naos doğuda dıştan üç cepheli, içten yarım daire bir apsisle sınırlanmaktadır. Apsis doğu duvarında eksende ikiz pencere düzenlemesi ve pencerelerin bitiminde kathedra bulunmaktadır.

Resim 3: Naos, Kuzeydoğuya Bakış

Çizim 2: Naos ve Apsis (Çizen: YPD, Genim-2016)

Resim 4: Naos, Kuzeybatıya Bakış

Resim 5: Naos, Güneybatıya Bakış

Naos köşelerde duvar payelerinin taşıdığı pendentif geçişli, yüksek kasnaklı bir kubbe ile örtülmüştür (Resim 6).

Resim 6: Naos, Kubbe

Bursa'daki kiborion planlı ikinci yapı şehrin 28 km. kuzeyinde, Mudanya ilçesinin 14 km. doğusunda, Gemlik ilçesinin 17 km. güneybatısında Kurşunlu beldesi sınırları içinde yer alan Kurşunlu (Elegmi) Aziz Aberkios Manastırı Kilisesi'dir (Resim 7-8).

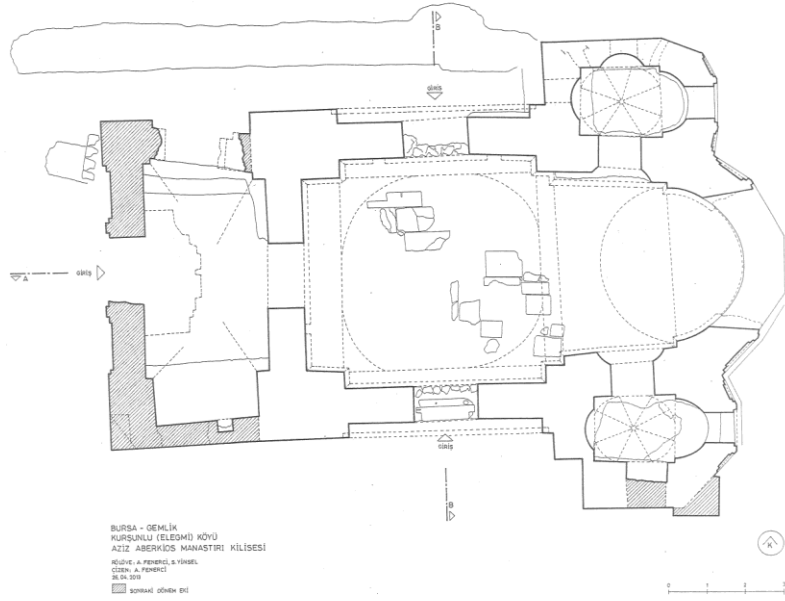
Resim 7: Kurşunlu, Aziz Aberkios Manastırı
Kilisesi, Güneybatıya Bakış

Resim 8: Kurşunlu, Aziz Aberkios Manastırı
Kilisesi, Batıya Bakış

Yapı ile ilgili ilk bilgilere 19. yüzyılın ikinci yarısında bölgede araştırma yapan Kleonymos ve Papadopoulos'un Yunanca yayınlarında ulaşılmaktadır. Araştırmacılar yapının konumundan, küçük bir yapı olduğundan ve ziyaretlerinden kısa bir süre önce yapının onarılmış olduğundan bahsetmektedirler (1867, s. 150-152). Kitabında Uludağ ve Bursa çevresindeki yerleşimlerde bulunan manastır ve kiliseleri tanıtan din adamı Menthon yapının konumuna kısaca değinmiştir (1935, s. 27-44). Ramazanoğlu 1953 yılında Selanik'te Bizans Kongresi'nde bildiri olarak sunduğu yayınında yapının mimarisi ve resim programının mevcut durumu hakkında kısaca bilgi vermiştir (1955, s. 440-442). Yapıyla ilgili yayımlanmış en kapsamlı yayın Mango tarafından gerçekleştirilmiştir. Mango, komplekse ait typikon ve diğer kaynakları mimari verilerle birlikte değerlendirmiş ve kilisenin mimari plan özelliklerine, resim programına ve kilisenin tarihçesine kısaca değinmiştir (1968, s. 169-176). Mango ve Ševčenko Marmara Denizi'nin güney kıyılarındaki bazı kilise ve manastırları toplu olarak inceledikleri yayınlarında, yapının konumu ve tarihçesi üzerinde durulmuştur. Ayrıca yayında kilisenin mimarisi plan ve fotoğraflar eşliğinde değerlendirilmiştir (1973, s. 235-277). Ötüken, Durukan, Acun ve Pekak, Bursa ve ilçelerindeki vakıf abideleri ve eski eserleri inceledikleri yayınlarında yapıdan Theotokos Manastırı Kilisesi olarak bahsetmişlerdir. Yapının tarihçesi ve mimari özellikleri hakkında bilginin yanı sıra ayrıca yayında yapının mevcut durumunu gösteren fotoğraflara ve planına yer verilmiştir (1986, s. 76-79). Yapı hakkındaki son güncel eser Yinsel ve Pekak tarafından yayımlanmıştır. Makale yapının kapsamlı tanıtıldığı tek monografik eser olmasından dolayı oldukça önemlidir. Yapının tarihçesini detaylı bir şekilde tartıştıkları yayınlarında araştırmacılar, yapının çizimlerine, restitüsyon önerilerine yer vermişler ve yapıyı benzer örneklerle karşılaştırma yaparak değerlendirmişlerdir (2016, s. 85-104).

11.-12. yüzyıllar arasına tarihlenen yapı doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı, ortada naos, batıda narteks, doğuda bema ve apsisin iki yanında dışa taşkın pastoforium hücreleri ile kiborion plan tipini yansıtmaktadır (Çizim 3). Dört yönden haç kollarıyla genişletilen naos, kareye yakın dikdörtgen planlı ve kubbeye örtülüdür.

Çizim 3: Aziz Aberkios Manastırı Kilisesi, Plan (Çizen: Fenerci, 2013)

Naosun doğusunda bema ve apsis bulunmaktadır. Beşik tonozla örtülü bema düzgün olmayan dikdörtgendir. Yarım yuvarlak kubbeyle örtülü apsis içten yarım daire, dıştan beş cephelidir. Bemanın kuzeyinde ve güneyinde birer açıklıkla kareye yakın dikdörtgen pastoforium hücrelerine geçiş sağlanmaktadır. Yapının batısında üstü düzleştirilmiş çapraz tonozla örtülü narteks kuzey-güney doğrultusunda düzensiz dikdörtgen planlıdır (Resim 9-10)

Resim 9: Kurşunlu, Aziz Aberkios Manastırı Kilisesi, Naos, Doğuya Bakış

Resim 10: Kurşunlu, Aziz Aberkios Manastırı Kilisesi, Naos, Batıya Bakış

Bursa'daki kiborion planlı son yapı ise şehrin 76 km kuzeydoğusunda yer alan İznik Yenişehir kapı yakınındaki kilisedir (Eyice, 1983, s. 158) (Resim 11-12).

Resim 11: İznik, Yenişehir Kapı Yakınındaki
Kilise, Doğuya Bakış

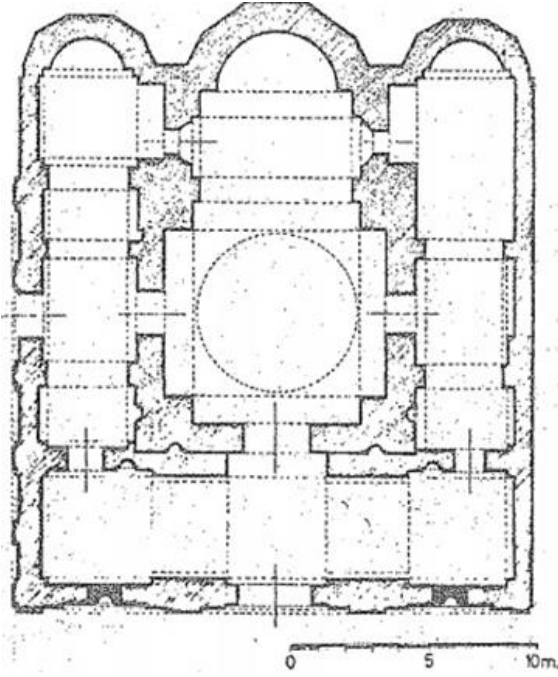

Resim 12: İznik, Yenişehir Kapı Yakınındaki
Kilise, Batıya Bakış

Eyice yapının ilk olarak 17. yüzyılda bölgeyi ziyaret eden Dr. John Covel tarafından incelendiğini, basit bir krokinin çizildiğini fakat yayımlanmadığını, bu krokinin 1976 yılında J. Raby tarafından yayımlandığını belirtmiştir (Eyice, 1983, s. 159; Raby, 1976, s. 162-164). 1932-38 yılları arasında İznik'te araştırmalar yapan Schneider, yapının tamamıyla çalılarla örtülü olduğunu sadece duvar kalıntılarını tanımlayabildiğini belirtmiştir (Schneider, 1943, s. 18). Yapıyla ilgili en kapsamlı çalışma ise Eyice tarafından gerçekleştirilmiştir. 1971 yılındaki yayınında yapıyı genel olarak tanıtan araştırmacı (1971, s. 314-315), 1983 tarihli yayınında yapıyı mimari özellikleri, süslemeleri ve tarihçesiyle birlikte detaylı bir şekilde ele almıştır (1983, s. 152-167). Yapı 2002 ve 2009 yılında doktora tez çalışmalarında da incelenmiştir. 2002 yılında, Özcan-Özyurt İstanbul ve Anadolu'daki kiborion planlı yapıları ve plan tipinin ortaya çıkışını incelediği doktora tezinde yapının detaylı mimari tasvirini yapmıştır (Özcan-Özyurt, 2002, s. 78-81). 2009 yılında İznik ve çevresindeki Bizans dönemi mimari faaliyetlerini incelediği doktora tezinde Ermiş, yapının mimari özellikleri ve buluntuları tanıtmıştır (Ermiş, 2009, s. 115-128).

Araştırmacılar tarafından yapının inşa tarihiyle ilgili farklı görüşler öne sürülmüştür. Schneider yapının duvar işçiliğinden dolayı 1000 yılı civarına (1943, s. 18); Eyice nişlerle hareketlendirilmiş duvarlar ve döşeme mozaïği parçalarından yola çıkarak yapının 11. yüzyıl sonrasına (1983, s. 158,161); Peschlow ise yapıda kullanılan duvar tekniğinin 11. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar kullanıldığını ve yapının da bu tarihler arasında inşa edilmiş olabileceğine dikkat çekmiştir (2004, s. 212).

Yapı doğu-batı doğrultusunda kareye yakın dikdörtgen planlı, ortada naos, batıda narteks, kuzeyde ve güneyde yan koridorlar, doğuda bema ve içten yarım daire dıştan beş cepheli üçlü apsis düzenlemesiyle kiborion plan tipini yansıtmaktadır. Dört yönden haç kollarıyla genişletilen naos, kare planlı ve kubbeye örtülüdür (Çizim 4). Günümüzde sadece beden duvarlarının bir kısmı ayakta olan yapı oldukça harap durumdadır.

Çizim 4: İznik, Yenişehir Kapı Yakınındaki Kilise, Plan (Eyice, 1987, s. 83)

Değerlendirme ve Sonuç

Anadolu'da başkent İstanbul dahil Psidia, Pamphylia, Kilikia Trakheia, Bithynia ve Kappadokia bölgelerinde kiborion plan tipine rastlanmaktadır. Hıristiyanlık öncesi dönemlerde tapınak ve mezar mimarisinde kullanılan tip, Hıristiyanlıkla birlikte erken dönemde martyrionlarda, sonraki dönemlerde ise kilise ve şapel mimarilerinde kullanılmıştır.

Plan tipinin Anadolu'da bilinen en erken örnekleri Pamphylia'da iki martyrionda görülmektedir. Birincisi 5. yüzyılın ortaları 6. yüzyılın başlarına tarihlenen Side Mabetler Bazilikasının güneyindeki yapı, ikincisi ise yine Side'de bulunan, 5.-6. yüzyıllara tarihlenen Piskoposluk Bazilikasının güneyindeki çifte yapıdır (Eyice, 1960, s. 53-60). İstanbul'da plan tipinin bilinen en erken tarihli örneği Yuşa Tepesi Hagios Panteleimon Kilisesi'dir. Kilisenin adı ilk olarak Prokopios'un Yapılar kitabında geçmektedir (Prokopios, 1994, s. 38). Tarihçi, Karadeniz'e doğru yol alırken boğaz kıyısında çıkıntı yapan sarp burunda, Aziz Panteleimon'un eskiden üstünkörü yapılmış bir martyrionunun olduğundan İmparator Iustinianus'un yapıyı yıktırarak yerine görkemli bir kilise yaptırdığından bahsetmektedir. Bu bilgiler ışığında yapıyı 6. yüzyıla tarihlenmek mümkündür, fakat Eyice yapıdaki malzemeleri ve tekniği ele alarak, yapının 8.-9. yüzyıllarda yapılmış olabileceğini belirtmektedir (1954, s. 95). Plan tipinin bir diğer örneği Psidia bölgesinde Eğirdir, Nis Adası Hagios Stephanos Manastırı Kilisesi'dir. Yapı 8. yüzyıla tarihlenmektedir (Rott, 1908, s. 88). 9.-10. yüzyıllar arasında tarihlenen İvriz, Ambar Deresi yakınındaki kilise (Restle, 1979, s. 139), 10.-11. yüzyıllar arasında tarihlenen Kırşehir, Üçayak Kilisesi (Eyice, 2004, s. 155) ve 11. yüzyıla tarihlenen Göreme Azize Katherina Kilisesi (Rodley, 1985, s. 182) plan tipinin Kappadokia bölgesi örnekleri olarak gösterilmektedir. İstanbul'da 11. yüzyıla tarihlenen Khora Manastırı Kilisesi (Akyürek, 1996, s. 25-27) ve 11.-12. yüzyıllara tarihlenen Burgazada, Methamorphosis Kilisesi, kiborion plan tipinin 11.-12. yüzyıl örnekleri arasında gösterilmektedirler (Özcan-Özyurt, 1998, s. 69-73). Plan tipinin Kilikia Trakheia örnekleri 6. yüzyıla tarihlenen Silifke, Boğsak Adası Şapeli (Özyurt-Özcan, 2002, s. 111) ve 12. yüzyıla tarihlenen Alanya, Cilvardo Burnu Manastırı Şapeli'dir (Özyurt-Özcan, 2002, s. 106).

Sonuç olarak kiborion Hıristiyan sanatı içinde öncelikle apsis önündeki altların üzerinde ya da kiliselerin içinde bulunan mezarların üzerlerinde yükselerek, bu kısımların kutsallığını vurgulayan bir eleman olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kutsallığın vurgulanması isteği zamanla mimariye de yansımıştır. Bizans mimarisinde ise öncelikle mezar yapılarında ve vaftizhanelerde karşımıza çıkan kiborion plan 5. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar kilise mimarisinde de tercih edilmiştir. Yapıların çoğunluğu ya günümüze gelememiş ya da temel seviyesinde gelebilmiştir. Çalışma konusu olan yapılardan Kumyaka Başmelekler Kilisesi ve Kurşunlu Aziz Aberkios Manastırı Kilisesi günümüze, İznik Yenişehir kapı yakınındaki kiliseden daha iyi durumda gelebilmiştir. Kiborion plan tipi, aslında plan olarak genişlemeye uygun olmamakla birlikte Kumyaka Başmelekler Kilisesi'ne süreç içerisinde eklemeler yapılarak genişletilmiştir. Bununla birlikte kiborion plan tipinin sadece Bizans dini mimarisinde kullanılmadığını, aynı zamanda Türk ve İslam dönemi dini ve sivil yapılarında da kullanılmaya devam ettiğini söylemek mümkündür.

Kaynakça

- Akurgal, E. (1998). *Anadolu Uygarlıkları*. İstanbul: Net Yayınları.
- Akyürek, E. (1996). *Bizans'ta Sanat ve Ritüel*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Bates, W. N. (1909). Archaeological Discussions. *American Journal of Archaeology*. Vol. 13, No. 2, pp. 187-248.
- Bouras, L. (1991). Ciborium, *The Oxford Dictionary of Byzantium*. Vol. 1, p. 462. New York: Oxford Press.
- Brubaker, L. ve Haldon, J. (2001). Byzantium in the Iconoclast Era (ca. 680-850): The Sources an Annotated Survey. *Birmingham Byzantine & Otoman Monograph*, 7.
- Buchwald, H. (1967). Preliminary Note on the Church of the Archangels at Sige. *JÖBG*, 16. pp. 305-309. Köln-Wiener-Wien: Verlag Hermann Böhlau Nachfolger, Graz-Cologne.
- Buchwald, H. (1969). *The Church of the Archangels in Sige near Mudania*. Wien-Köln-Graz: Verlag Hermann Böhlau Nachf.
- Buchwald, H. (1984). Western Asia Minor as a Generator of Architectural forms in the Byzantine Period, Provincial Back-Wash or Dynamic Center of Production?. *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik – Band 34*, p.199-234. Wien: Der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Büyüköğen, K. (1969). *Tirilye ve Siyi'deki Bizans Kiliseleri* (Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü, İstanbul).
- Covel, J. (1998). Dr. John Covel Voyages en Turquie 1675-1677, *Realites Byzantines* 6. Paris: Editions P. Lethielleux.
- Davies, J. G. (1953). *The Origin and Development of Early Christian Church Architecture*. New York: Philosophical Library.
- Dennert, M. (1997). Mittelbyzantinische Kapitelle, Studien zu Typologie und Chronologie. *Asia Minor Studien, Band 25*, 188. Bonn: Dr. Rudolf Habelt GMBH.
- Ebersolt, J. (1934). *Monument d'Architecture Byzantine*. Paris: Éditions d'Art et d'Histoire.
- Erdmann, K. (1943). *Die Kunst Irans zur Zeit der Sasaniden*. Berlin: Kupferberg.
- Ermiş, Ü. M. (2009). *İznik ve Çevresi Bizans Devri Mimari Faaliyetinin Değerlendirilmesi* (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul).
- Eyice, S. (1954). Remarques sur deux Anciennes Églises Byzantines d'Istanbul: Koca Mustafa Paşa Camii et l'Église du Yuşa Tepesi. *Actes du IXème Congrès International des Atudes Byzantines*, Thessalonique 1953. Atina, cilt I, s. 190-195.
- Eyice, S. (1960). Side'nin Bizans Devrine Ait Binalarının Sanat Tarihi Bakımından Değeri. V. *Türk Tarih Kongresi Tebliğleri*, s.53-60. Ankara: TTK Yayınları.
- Eyice, S. (1980). *Son Devir Bizans Mimarisi: İstanbul'da Palaiologos Devri Anıtları*. İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu.

- Eyice, S. (1983). Die Byzantinische Kirche in der Nähe des Yenişehir-Tores zu Iznik (Nikaia) (Kirche C), in *Byzantino-Altaica. Festschrift für Hans Wilhelm Haussig (Materialia Turcica, 7-8)*, pp. 152-167. Bochum.
- Eyice, S. 1987. İznik, *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C.1, S.1 (Kasım), 65-116.
- Eyice, S. (2004). Kırşehir’de Üç-Ayak Adındaki Yapı Kalıntısında Araştırmalar. *Anadolu Araştırmaları Dergisi*, S.17/2. s. 125-167. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Fakhry, A. (1951). *The Necropolis of el-Bagawât in Kharga Oasis*. Kairo: Government Press.
- Foss, C. (1967). Historical Note on the Church of Sige. *JÖBG*, 16. pp. 309-317. Köln-Wiener-Wien: Verlag Hermann Böhlau Nachfolger, Graz-Cologne.
- Foss, C. (1992). Sige. *The Oxford Dictionary of Byzantium (c. III, s. 1893)*. Oxford: Oxford University Press.
- Grabar, A. (1946). *Martyrium. Recherches sur le Culte des Reliques et l'art Chrétien Antique*. Paris: Collège de France.
- Hamilton, J. A. (1933). *Byzantine Architecture and Decoration*. London: Batsford.
- Hamilton, M. (1906). *Incubation or The Cure of Disease in Pagan Temples and Christian Churches*. London: W. C. Henderson & Son, St. Andrews Simpkin, Marshall, Hamilton, Kent & Co.
- Hasluck, F. W. (1929). *Christianity and Islam under the Sultans*. (Ed. Margaret M. Hasluck). Vol I. Oxford: Clarendon Press.
- Hasluck, F. W. (1906/7). Bithynica. *The Annual of the British School at Athens. Vol-13*, (Session 1906-1907), pp. 285-308. London: Kraus Reprint 1971.
- Hasluck, F. W. (1910). *Cyzicus*. Cambridge: University Press.
- Janin, R. (1975). *Les Églises et Les Monastères des Grands Centres Byzantins (Bithynie, Hellespont, Ladros, Galesios, Trebizonde, Athenes, Thessalonique)*. Paris.
- Khatchatrian, A. (1971). *L'Architecture arménienne du IVe au VIe siècle*. Paris: Klincksieck.
- Kleonymos, M. ve Papadopoulos, K. (1867). *Bithnika*. Constantinople.
- Köroğlu, G. (1994). *Bizans Sanatı'nda İkonoklazma Dönemi*. (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul).
- Krautheimer, R. (1965). *Early Christian and Byzantine Architecture*. Baltimore: Penguin Books.
- MacFarlane, C. (1850). *Turkey and Its Destiny: The Result of Journeys made in 1847 and 1848 to Examine into the State of that Country*. Vol 2. pp. 86-92. London: John Murray, Albemarle Str.
- Mango, C. (1968). *The Monastery of St. Abercius at Kurşunlu (Elegmi) in Bithynia*. *Dumbarton Oaks Papers*, c.22, 169-176.
- Mango, C. ve Ševčenko, I. (1973). Some Church and Monasteries on the Southern Shore of the Sea of Marmara. *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 27. pp. 235-277. Washington: Dumbarton Oaks, Trustees for Harvard University.
- Mango, C. (2006). *Bizans Mimarisi*. (Çev. M. Kadiroğlu). Ankara: Rekmay Ltd. Şti.
- Mention, B. (1935). *L'Olympe de Bithynie, Ses Saints, Ses Couvents, Ses Sites*. Paris: Bonne Presse.
- Mercangöz, Z. (1992). Kapıkırı Adası'ndaki Manastır Kilisesi. *Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi* 6, s. 73-90. İzmir: Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Millingen, A. V. (1912). *Byzantine Churches in Constantinople. Their History and Architecture*. pp.316. London: Macmillan and Co. Limited.
- Ousterhout, R. G. (1985). The Byzantine Church at Enez: Problems in Twelfth-Century Architecture. *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 35. p. 261-280. Wien.

- Ötügen, Y., Durukan, A., Acun, H. ve Pekak, S. (1986). *Türkiye’de Vakıf Abideleri ve Eski Eserler*, 4. syf. 473-476. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Özyurt-Özcan, H. (2002). *Bizans Dini Mimarisinde Kiborion Tipinin İstanbul ve Anadolu’daki Örnekleri Işığında Değerlendirilmesi* (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul)..
- Peschlow, U. (1972). Neue Beobachtungen zur Architektur und Ausstattung der Koimesis-Kirche in İznik. *IstMitt*, 22, s.145-187.
- Pekak, S. (2009). *Trilye (Zeytinbağı) Fatih Camisi, Bizans Kapalı Yunan Haçı Planı*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Prokopios. (1994). *İstanbul’da İustinianus Döneminde Yapılar, Birinci Kitap*. (çev. E. Özbayoğlu). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Raby, J. (1976). A seventeenth century description of İznik-Nicaea. *Istanbul Mitteilungen*, XXVI, 149-188.
- Ramazanoğlu, M. Eine Kirche in Bithynien, *Actes (Pepragmenon) du IX. Congres, Int. des Studes Byzantin Salanique 1953, Atina*. 1955, s.440-442.
- Restle, M. (1979). *Studien zur Frühbyzantinischen Architektur Kappadokiens I-II*. Wien: VÖAW.
- Rodley, L. (1985). *Cave Monasteries of Byzantine Cappadocia*. Cambridge.
- Rott, H. (1908). *Kleinasiatische Denkmaeler aus Psidien, Pamhylien, Kappadokien und Lykien*. Leipzig.
- Sedlmayr, H. (1935). Zur Geschichte des Justinianischen Architektursystems. *Byzantinische Zeitschrift – A*. 35, P. 38-69. Wien: Herr Herbert Bauer.
- Schneider, A.M. (1943). *Die Römischen und Byzantinischen Denkmäler von Iznik-Nicaea*. Berlin: Deutsches Archäologisches Institut, 1943.
- Smith, E. B. (1971). *The Dome, a Study in the History of Ideas*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Spon, J. ve Wheler, G. (1678). *Voyage d’Italie, de Dalmatie, et du Levant*. Vol. I, pp. 275. Lyon: Avec Privilege Dv Roy.
- Strzygowski, J. (1936). *L’ancien art chrétien de Syrie*. Paris: E. De Boccard.
- Texier, C. (1862). *Asie Mineure: Description Géographique, Historique et Archéologique des Provinces et des Villes de la Chersonnèse d’Asie*. Paris: Firmin Didot Frères.
- Tunay, Mehmet İ. (1984). Türkiye’de Bizans Mimarisinde Taş ve Duvar Tekniğine Göre Tarihlendirme (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul).
- Wessel, K. (1966). Ciborium, *RBK – I*. s. 1055. Stuttgart: A. Hiersemann.
- Wilkinson, J. (1972). The Tomb of Christ: An Outline of Its Structural History. *Levant IV*. pp. 83-97.
- Wulff, O. (1914). *Altchristliche und Byzantinische Kunst, Vol-II*. Berlin-Neubabelsberg: Akademische Verlagsgesellschaft Athenaion.
- Yıldızalp, A. (1997). Ciborium. *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi. C-I*, s. 346. İstanbul: Yem Yayınları.
- Yinsel, S. ve Pekak S. (2016). Kurşunlu’da (Elegmi) Aziz Aberkios Manastırı Kilisesi. *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, Sayı 151, s.85-104, İstanbul.

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Doğa Sanatı ve Doğanın Sunduklarıyla Doğada Sanat Üreten Sanatçılar

Nature Art and Artists Who Create Art in Nature with What Nature Offers

Berna Özlem ÖZCAN^{a*}

^a Doç. Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, Grafik Bölümü, Hatay / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0001-9957-5346

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 31 Ocak 2022

Kabul tarihi: 16 Mayıs 2022

Anahtar Kelimeler:

Doğa,
Land Art,
Doğa sanatı

ÖZ

Land Art (Arazi Sanatı), Environmental Art (Çevresel Sanat) ve Nature Art (Doğa Sanatı) çoğu zaman birbiri yerine adlandırılan ya da karıştırılan sanat anlayışları olarak karşımıza çıkarlar. Arazi Sanatı ve Çevresel Sanat, 1960'ların sonunda Amerika'da ortaya çıkmış, 1970'ler ve 1980'ler boyunca batı ülkelerini etkilemiş deneysel sanat türleridir. Gerçekleştirildiği yere göre önceden tasarlanmış doğal ve doğal olmayan materyallerle oluşturulan heykelsi özellikler gözetilen yaklaşımlardır. Doğada yapılan zaman odaklı bireysel performans ve ortak gerçekleştirilen "sosyal bilinç projeleri" gibi sanatsal deneyimleri kapsarlar. Ancak eserlerin çoğu, üretildiği çevrenin ekolojisine gerekli önem verilmeden ağır iş makineleriyle yapılmıştır. 1981 yılında Kore Doğa Sanatçıları Derneği (YATOO) ile kurumsallaşmış Doğa Sanatında ise; taş, toprak, buz, dallar, yapraklar gibi doğal malzemelerle arazinin olanaklarından yararlanılarak gerçekleştirilen uygulamalar öne çıkar. Eserin tasarım süreci kayda alınır ya da tamamlanan işin fotoğrafı çekilerek belgelenir. Yapılan eser doğanın doğal döngüsüne bırakılır. Araştırmanın odağını oluşturan Doğa Sanatı incelenirken söz konusu sanat akımı üzerine aktif olarak etkinlikler düzenleyen uluslararası ve ulusal gruplar, bireysel üreten sanatçılar ile örnek çalışmalar hakkında bilgi verilecektir. YATOO, ORANKI (Finlandiya), ART SELLA (İtalya), BAGGAT ART ASSOCIATION (Kore) doğa sanatı çalışmalarını gerçekleştiren uluslararası aktif gruplarken, İzmir merkezli PATİKA SANAT GRUBU ve Gaziantep merkezli TOPRAK ART GROUP ise Türkiye'de doğa sanatı çalışmaları yürüten gruplardır. Bu çalışmanın amacı Doğa Sanatının genel özelliklerini ve Türkiye'de yapılan Doğa Sanatı gruplarını ve ilk Doğa Sanatı çalışmalarını tanıtmaktır. Doğa Sanatı çalışmalarının, gerek üretim olarak yaygınlaşması ve gerekse ortaya çıkan eserlerin daha çok insanla buluşturulmasının doğayı koruma bilincinin geliştirilmesi için anlamlı olacağı düşünülmektedir.

ARTICLE INFO

Article History:

Received January 31, 2022

Accepted May 16, 2022

Keywords:

Nature,
Land Art,
Nature art

ABSTRACT

Land Art, Environmental Art, and Nature Art often appear as art concepts that are called or mixed interchangeably. Land Art and Environmental Art are avant-garde art genres that emerged in America in the late 1960s and influenced western countries throughout the 1970s and 1980s. They are approaches that take into account sculptural features created with pre-designed natural and unnatural materials where they are performed. They encompass artistic experiences such as time-oriented individual performance in nature and collaborative "social awareness projects". However, most of the artifacts were made with heavy-duty machinery, without paying due attention to the ecology of the environment in which they were produced. In Nature Art, which was institutionalized with the Korean Nature Artists Association (YATOO) in 1981; Applications made using natural materials such as stones, soil, ice, branches, leaves and the possibilities of the land come to the fore. The design process of the work is recorded or documented by photographing the completed work. The work is left to the natural cycle of nature. While studying the Natural Art, which is the focus of the research, international and national groups that actively organize events on this art movement, individual producing artists, as well as case studies will be provided. YATOO, ORANKI (Finland), ART SELLA (Italy), BAGGAT ART ASSOCIATION (Korea) are international active groups that carry out natural art works, while Izmir-based PATİKA ART GROUP and Gaziantep-based TOPRAK ART GROUP are the groups that carry out natural art works in Turkey. The aim of this study is to introduce the general characteristics of Natural Art and the groups of Natural Art made in Turkey and the first Natural Art works. It is thought that the dissemination of Natural art works, both as production and the bringing of the resulting works to more people will be meaningful for the development of nature conservation awareness.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: bernaozcan@mku.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

Inspired by nature in his art from past to present, the artist has painted or engraved animals, hunting scenes and sections from his own life on the cave walls. Many gigantic ancient floor drawing, bas-relief mound, or other geometric and sculptural artifacts are created by ancient humans from soil or stone placed in the landscape. The nearly 2000-year-old Nazca lines, located in the Andean desert 400 km south of the Peruvian capital Lima, can be cited as an example of natural art made by human hands. (geoglyphs created by excavating the dark top layer of the desert and revealing the light layer below).

Since Land Art, Environmental Art, and Nature Art are not strictly separated from each other, they often appear as art concepts that they often appear as understandings of art that are called or mixed interchangeably. Although a full limitation cannot be made. these definitions, which are quite complex and intertwined, can be examined according to the material used and the difference in purpose, Land Art and Environmental Art are avant-garde art genres that emerged in America in the late 1960s and influenced all western countries during the 1970s through the 1980s. Land Art and Environmental Art are approaches that create new forms by combining the environment and materials that do not belong to the environment, which are specially designed for the place where they are performed, and observe sculptural features. Rather, projects are produced that place unnatural objects with similar purposes in the natural environment. Time-oriented individual performances in nature are seen; they encompass a wide range of post-war artistic experiences, such as jointly realized “social awareness projects”. Also site-specific projects that use nature's materials to produce new shapes; They include time-sensitive individual studies and interventions in nature that bring new, unnatural objects to the natural environment for the same purposes. However, most of the works were made with heavy machinery, with little or no regard to the ecology of the environment in which they were produced.

In the Nature Art works; There are a wide variety of application forms using many natural materials such as stone, soil, ice, tree stumps, branches, leaves. In the gallery space, where artists dig trenches in nature and bury natural or unnatural materials; It is seen that they frequently use soil, manure, stone or human-made environmental objects.

Nature Art was institutionalized with the establishment of the Korea Nature Artists Association (YATOO) in 1981, oriented more towards nature, focusing on discovering the unique nature of every place and producing with nature. Nature art; It is a branch of art that takes its inspiration entirely from nature and what the land offers. It cares about the relationship between nature and the artist. In this context, nature art shows significant differences compared to similar art formations.

The English artist Andy Goldsworthy, creates works that incorporate the art of nature - also known as earthworks or environmental art - either embedded in the landscape or incorporating elements from the landscape into a work of art. Hans Haacke, James Brunt, Alois Leopold Lindenbauer are some of the artists who produce natural art with the materials they find in nature and leave what they produce as a gift to nature. Also Mehmet Ali Uysal, Mehmet Kavukçu, Yücel Dönmez, Cengiz Tekin, Varol Topaç, Elçin Ekici can also be listed as artists who make natural art in our country.

While studying the Natural Art that is the focus of the research, information will be provided about international groups and organizations that actively organize events on this art movement, as well as groups that produce it on a national scale and case studies. YATOO (Korea), ORANKI (Finland), ART SELLA (Italy) BAGGAT ART ASSOCIATION (Korea), which conducts natural art studies, are internationally active groups, while PATHKA ART GROUP based in Izmir and TOPRAK ART GROUP based in Gaziantep stand out as the first groups to implement natural art studies in Turkey. The aim of this study is to introduce the general characteristics of Natural Art and the groups of Natural Art made in Turkey and the first Natural Art works. It is thought that it will be meaningful for Natural Art works to be spread both as production and for the resulting works to be brought together with more people.

Giriş

Geçmişten günümüze sanatında doğadan ilham alan sanatçı, hayvanları, av sahnelerini ve kendi hayatından mağara duvarlarına kadar olan bölümleri çizmiş ya da kazımıştır. Eski insanlar toprak veya taş bloklar kullanarak uçsuz bucaksız düzlüklere, çöllere ve manzaraya hakim olacak şekilde tepelere yerleştirilen birçok devasa antik zemin çizimi (jeoglif), kabartma höyük ve anıtsal heykel eserler yapmışlardır.

Peru'nun başkenti Lima'nın 400 km güneyindeki Andean çölünde bulunan yaklaşık 2000 yıllık Nazca çizimleri, devasa boyutlarıyla (çölün koyu renk üst tabakasının kazılarak alttaki açık renk tabakanın ortaya çıkarılmasıyla oluşturulmuş jeoglifler) insan eliyle yapılmış doğa sanatına örnek olarak gösterilebilir. 800'den fazla düz çizgi, 300 geometrik figür ve arı kuşu, maymun, örümcek gibi 70 hayvan ve bitki tasarımı vardır (Görsel 1 ve 2). 1994 yılında UNESCO Dünya Mirası Listesi olarak belirlenen jeoglifler, 80 yıldan fazla süredir incelenmelerine rağmen, araştırmacılar için hala bir gizemdir¹.

Görsel 1: <https://www.bilimseldunya.com/nazca-cizgileri/>

Görsel 2: <https://indigodergisi.com/2015/12/nazca-cizgilerinin-sirri/>

Güney Nevada'dan Kaliforniya Körfezi'ne kadar Colorado nehri boyunca dağ aslanlarını, kuşları, yılanları ve tanımlanamayan hayvan benzeri figürleri ve geometrik şekilleri tasvir eden 200'den fazla dev figür toprağa oyulmuştur.

1932'de Las Vegas, Nevada'dan Blythe, California'ya giden bir uçuşta pilot George Palmer tarafından 100 metreden uzun bir insan figürünün ana hatları fark edilmiştir. 1952'de National Geographic konuyla ilgili bir makale yayınlamıştır. Bu makale için yapılan saha çalışmasında ondan fazla gravürden oluşan başka bir küme keşfedilmiş ve Ripley Grubu adı verilmiştir (Leska, 2008:125).

Özbekistan Ustyurt yaylası, Kazakistan Turgai bozkırları Şili Atacama çölü gibi yerküremizin değişik yerlerinde de farklı boyut ve biçimlerde jeoglifler yer almaktadır².

Güney Avustralya, Finnis Spring Platosunda 1998 yılında bulunan ve Marree Man adı verilen jeoglif hayvan başı olan ve elinde bumerang ya da sopa bulunan bir avcıyı tasvir etmektedir (Görsel 3). Kim tarafından, ne amaçla yapıldığı hala gizemini koruyan 4.2 kilometreye yayılan bu jeoglif pilot Sith Trevor tarafından keşfedilmiştir. Marree Man, Guinness Rekorlar Kitabında tüm gezegendeki en büyük jeoglif olarak listelenmiştir³.

¹Golomb, J. (2017) "Nazca Lines.", National Geographic. Erişim Tarihi: 02.10. 2021

<https://www.nationalgeographic.com/history/article/nasca-lines>

² Marks, K. (2021) 14 "Greatest ancient geoglyphs in the world", Erişim Tarihi: 28.10. 2021

<https://owlcation.com/humanities/10-Greatest-Ancient-Geoglyphs-in-the-World>

³ Mao, F. (2018) "Marree Man: The enduring mystery of a giant outback figure", Erişim Tarihi: 19.10. 2020.

Görsel 3: Phil Turner “Marree Man” Güney Avustralya Finnis Spring Platosu

Arazi Sanatı, Çevre Sanatı ve Doğa Sanatı birbirinden kesin olarak ayrılmadığından, tam bir sınırlama yapılamaz olsa da genellikle birbirinin yerine kullanılan veya karıştırılan sanat kavramları olarak ortaya çıkar. Oldukça karmaşık ve iç içe olan bu tanımlar, malzeme farklılıklarına göre incelenebilir. Land Art sanatı resim, heykel, mimari gibi sanatın diğer disiplinleri arasındaki sınırları ortadan kaldırmıştır. Aynı zamanda kamera veya video ile tespit edilebilen kalıcılığı kayıtlarla tescillenen anıtsal ölçeklere sahip yapıtlar anlamında da kullanılmaktadır.

Arazi Sanatı, sade, geometrik şekillerin açık alanlara uygulanması açısından Minimalizm ile taş/toprak gibi doğal malzeme kullanımı ve süreçselliği açısından Arte Povera ile, yapıtların genellikle gelip geçici doğası nedeniyle ‘Happening’le, hatta bazen sanatçının doğaya bizzat müdahale sürecine odaklanması açısından Performans Sanatıyla ve projelerin zaman zaman salt belge, fotoğraf, harita ve benzeri ‘artakalan’ malzemeye sergilenmesi dolayısıyla Kavramsal Sanat ile yakınlık taşıyan bir akım olarak nitelendirilmiştir (Antmen, 2009: 253).

Land Art (Yeryüzü Sanatı) sanatıyla sanatçılar müze ve galerilerin sanatı ticarileştiren sistemine karşı çıkıp doğa ile bütünleşerek üretmeye başlamışlar, terk edilmiş endüstriyel alanlar, kırsal alanlar, çöller ve su kenarları onların eserlerini izleyici ile buluşturdıkları yeni sergileme mekânlarına dönüşmüşlerdir.

Sanayi devrimi ve teknolojik gelişmelere paralel olarak köy ve kasabalardan yeni kurulan kentlere göçlerin artması, çarpık kentleşme ve hızla artan fabrika ve üretim tesislerinin enerji ihtiyacını karşılamak için yapılan barajlar, yeşil alanların, akarsuların ve ormanların yok edilmesine yol açarak doğa üzerinde olumsuz etkiler yaratmıştır. Bir grup sanatçı doğa ve doğal kaynakların yanlış kullanımının tehlikeli boyutlara ulaştığını insanlara anlatmak, doğayı koruma bilincini geliştirmek, yoğun nüfus artışı ve kentleşme karşısında zarar görmüş mekânları yeniden kazanmak için yalnızca doğada bulunan malzemelerle ya da doğal ve yapay malzemeleri birlikte kullanarak çeşitli sanatsal faaliyetler gerçekleştirmişlerdir. Çoğu zaman sanat ve sanatçının bu çabaları kesin çözümler üretmese de toplum üzerinde farkındalık yaratmayı başarmıştır.

Doğa Sanatının, ABD'den Robert Smithson, Michael Heizer ve Walter de Maria, Avrupa'dan Richard Long ve Andy Goldsworthy gibi sanatçılarla birlikte 1960-70'lerde Arazi Sanatı olarak başladığı görülmektedir. Romanya, İran, Finlandiya, Güney Kore gibi ülkelerin sanatçıları, kendi tarzlarını doğup büyüdüğü yerlerin kültürel geçmişlerini yansıtmak için doğa sanatını arazi sanatçılarından farklı bir bakış açısıyla sahiplendiler. Doğaya zarar verecek makine ve materyallerden uzaklaşıp sadece orada ve o anda buldukları ile yetinmeyi tercih

ettiler. Doğada süreç içerisinde yok olacak doğal malzemeler kullanarak üretmeye başladılar ve ürettiklerini doğaya bir armağan olarak bırakıp yollarına devam ettiler.

Doğa sanatında, küçük dokunuşlarla geçici etkiler yaratmak ve sürece yani doğanın döngüsüne kalıcı şekilde etki etmeyen, anıtsal yeryüzü şekillendirmeleri yerine tercih edilir. Arazi sanatına göre daha pratik, samimi ve küçük ölçekli çalışmalardır. Ağaç kütük ve dalları, çiçekler, yapraklar, su ve buz gibi doğanın sunduğu materyallerle yapılan tasarımlar, çarpıcı fotoğraf ya da süreç videoları ile belgelenir, galerilerde, web sitelerinde veya kitap haline getirilerek insanlarla paylaşılır.

Yaratılan sanat eseri, doğaya bırakılır, değişime ve dönüşüme açıktır, hatta zaman içinde yok olur. Sanatçı, araziye gelmeden önce zihninde tasarlamış olduğu fikirleri uygulamak ya da kendi sanat tarzını o araziye uyarlamak yerine, arazi ve barındırdığı potansiyelleri değerlendirerek üretir. Arazinin yapısal özellikleri tasarım değişkenlerini belirler. Bu noktada, ortaya konan sanat eserinin bağlamıyla ilişkisi araziye özgüdür (site-specific) diyebiliriz.

Doğa Sanatında;

- Sanatçı; dolaştığı arazide doğayı gözlemler.
- Arazide bulunan malzemeleri araştırır.
- Arazide bulunan malzemelerin özelliklerini keşfeder,
- Bu özelliklerin ortaya çıkarabileceği tasarım potansiyelleri değerlendirir.
- Yerinde doğaçlama yolu ile sanat eserleri yaratılır.
- Gerçekleştirilen yapıt fotoğraflanır ve belgelenir.
- Tasarım yapıldığı yerde bırakılır ve doğanın kendi doğal döngüsüne terk edilir.
- Sergilenen ise o anda çekilen süreç veya sonuç fotoğrafıdır.

Doğa sanatı fotoğraf olarak kaydedildiğinde, fotoğraf denilen var olan sanata bağlanır, mekanın çalışması depolanmak ve sergilenmek üzere dönüştürüldüğünde dış mekan heykel veya yerleştirme sanatı gibi mevcut sanatın alanına girer.

Doğa Sanatı ile Üretenler

Ünlü İngiliz sanatçı Andy Goldsworthy, toprak işleri veya çevre sanatı olarak da bilinen doğa sanatını - ya manzaraya yerleştirilmiş ya da manzaradan unsurları bir sanat eserine ekleyen çalışmalar yapmaktadır. Goldsworthy'nin yapıtları kısa ömürlü, başka bir deyişle doğanın kendi döngüsüyle veya insanlar bozana kadar geçici süre için var olabilen işlerdir. Gezip, dolaştığı yerlerde karşısına çıkan malzemelerle yaratılarını ortaya koyan sanatçı doğa sanatının öncülerinden biridir. (Görsel 4).

Görsel 4: Andy Goldsworthy “Üvez yaprakları ve delik” 1987

Goldsworthy, sanatını; “Sadece ellerimi ve "bulunmuş" aletleri kullanma özgürlüğünün tadını çıkarıyorum - keskin bir taş, bir kuşun kanat tüyü, dikenler. Her günün sunduğu fırsatları değerlendiriyorum: Kar yağıyorsa karla çalışırım, yaprak düştüğünde yapraklarla olur; devrilmiş bir ağaç, sürgün ve dalların kaynağı olabilir. Keşfedilecek bir şey olduğunu hissettiğim için bir yerde dururum veya bir malzeme alırım. Öğrenebileceğim yer burası” sözleriyle açıklamaktadır (Friedman, 2009: 180-181).

Doğa sanatçısı James Brunt da yapraklar, çubuklar, deniz kabukları ve taşlar gibi özenle düzenlenmiş doğal nesnelere yaptığı geçici işler ile tanınmaktadır. Brunt mandala benzeri spiraller ve eşmerkezli daireler halinde düzenlenebilecek doğru türde malzemeyi şekillerine, dokularına ve desenlerine dikkat ederek seçer ve yerleştirir. (Resim 5). Ormanlık alanlardaki çalışmalarını, çoğunlukla doğrudan mevcut yollar üzerinde oluşturur böylece bitki örtüsüne zarar vermektan kaçındığını belirtmektedir. Su kenarlarında yaptığı çalışmalarında ise kısmen gömülü taşlardan değil, toplanmış yığınlardan yararlanmakta taşları ve yaşam alanlarından uzaklaştırmamaya dikkat etmektedir.

Görsel 5. James Brunt “ Yaprak ve Taş Mandalalar”

Bir diğer arazi sanatçısı Hans Haacke ‘de çalışmalarının özelliğini kendi ifadeleriyle şöyle açıklamıştır;

“Hareket, değişim, ışık, büyüme ve çürüme doğanın can damarları, çalışmalarım sayesinde dokunmayı denediğim enerjileridir. Doğa değişim halinde... Sanatımda mevsim, hava, malzeme değişikliklerine duyarlı ve tetikte olmak istiyorum. Her iş büyür, kalır ve bozulur. Süreç ve bozulma kesindir. Çalışmalarımındaki geçicilik doğadaki yansıtır” (Aydın, Zümrüt, 2013:58)

Görsel 6: Hans Haake, Grass Grows 1968

Doğa sanatında yapının tasarım sürecinde sanatçıyı yönlendiren ve bulunduğu ortamla nasıl bir etkileşim kuracağını belirleyen doğanın kendisidir ve sanatçı ilhamını, tamamen doğadan ve bulunduğu arazinin sunduklarından alır.

YATOO-İ koordinatörü Jeon Won-gil bu ilişki ile ilgili bir tanımlama getirir:

“Doğa sanatında, Sanatçı, doğaya sadece bedeniyle gider; duyarlı gözler ve kulaklarla, doğa ile konuşur ve doğa, kendi “iç-doğasını” açığa çıkarıncaya kadar bekler... doğa ve sanat, açık koşullarda var olur ve insanın sanat yapma arzusunun doğa tarafından, itilip çekildiği (güdülendiği) bir denge noktasında, Doğa Sanatı geçici olarak var olur”⁴

Doğa Sanatı sanatçıları, doğada buldukları materyallerle doğaya zarar vermeden yaptıkları düzenleme ve yerleştirmeler süreç içerisinde doğanın bir parçası haline gelmektedir. Üretim sırasında geçiciliği olan tasarım ve fikirlere odaklanılarak, bunların saatler, dakikalar içinde yok olduğu metaforik bir göçebelik yaratılabilir. Örneğin üretilen eser, bir ayın düzenlenerek yakılabilir, akıntı yönünde suya bırakılabilir veya rüzgarın etkisiyle dağılıp gitmesine izin verilebilir.

Sanatçı, fiziki çevreyi sanat üretimi sırasında bir hammadde gibi algılar. Sadece bir gözlemci değil onun bir parçası haline gelir ve doğrudan doğanın kendi malzemesiyle bir etkileşim içerisindedir. Sanatçı doğanın ona sunduğu gerçek nesnelere doğanın malzeme ve süreçleriyle işbirliğine girerek yeni yöntemler ve yeni bir bağlamla kurgular. Bu doğrultuda doğanın içinde insanın ve bütün canlıların geçiciliğine, doğadaki değişime ona yeniden şekil vererek sanat yapıtına dönüştürür (Tomsuk, 2018: 80).

DÜNYADA DOĞA SANATI KAPSAMINDA ETKİNLİK YAPAN GRUPLAR

YATOO (Güney Kore)

Doğa sanatı, 1981 yılında Ko Seung- Hyun, Jeon Won- Gil, Ri Eung-Woo, Kang Hee-Joon ve Kim Hae-Sim gibi sanatçılar tarafından kurulmuştur. (Tomsuk, 2018:100) Kore Doğa Sanatçıları Derneği'nin (YATOO) kurulmasıyla kurumsallaşmış, daha çok doğaya yönelmiş, her mekânın kendine özgü doğasını keşfetmeye ve doğayla üretmeye odaklanmıştır.

⁴ Won-gil, J.(2015) “Between Nature and Art”, International Nature Art Seminar 2015, Erişim Tarihi: (19.10.2021), <http://yatooi.com/57789>

YATOO üyesi sanatçılar, doğayla diyaloglarını, doğayla bir olmak üzerine kurgulayıp, doğa sanatı uygulamalarında doğal çevreyi ve sunduklarını kullanarak, yapısına müdahalede bulunarak sanatsal üretim yapmaktadırlar. Alois Leopold Lindenbauer (Görsel 7-8) sepet şeklinde örülerek tekne formu verilmiş bir yapıyı yerel toprakla doldurmuş ve canlı söğüt ağaçları dikmiştir. Zaman içinde büyüyen söğüt ağaçları tam bir tekne formunu almıştır.

Görsel 7: Lindenbauer Alois, Growing Boat 2012

Görsel 8: Lindenbauer Alois, Growing Boat

Holz, Seile, 2012

Bazı sanatçıların doğayı, soyutlamacı bir yaklaşımla ele alıp, doğada bulduğu malzemeleri, heykeller ve yerleştirme sanatı yaparak sanata dönüştürdükleri, bazılarının ise kendi bedenlerini performatif anlatım pratiğiyle doğanın özüne inme aracı olarak kullandıkları görülmektedir. Bu yaklaşımlarıyla; aynı zamanda doğadaki canlı varlıkların zaman olgusu içinde işleyişini ve içselliğini kavramak amacıyla da üretimlerini sürdürmektedirler. Açık alanlarda gerçekleştirilen ve doğa koşullarında zaman içinde yok olan bu çalışmaları eş zamanlı izlemek genellikle mümkün olmadığından, sanatçılar çalışmalarını fotoğraf veya video çekimleri ile kayıt altına alıp ancak bu şekilde sergileyebilmektedirler.

YATOO'nun, 1989'dan bu yana Doğa sanatının kavramını geliştirmek ve genişletmek amacıyla düzenlediği ve ev sahipliği yaptığı etkinlikler, 2004 yılında ilk Geumgang Doğa Sanat Binalini Kültür, Spor ve Turizm Bakanlığı Chungcheongnam-do ve Gongju City'den destek alarak gerçekleştirmesini sağlamıştır. Her yıl, Dört Mevsim YATOO atölyesi olarak üç hafta süren dört düzenli sanat etkinliği kapsamında uluslararası pek çok sanatçı bir araya gelip sanatsal üretimler, seminerler gerçekleştirmektedir. Eserlerin fotoğrafları daha sonra sergilenmekte ve diğer yabancı sanatçı üyelerinin eserleriyle birlikte projenin web sitesine yüklenmektedir. Bu etkinliklere yerli halk ve çocukların da katılımı teşvik edilmektedir. YATOO Uluslararası Rezidans Programı, sergiler ve sanatçı değişim programları da düzenlemektedir. Uluslararası ve yerel sanatçıların katılımıyla, düşüncelerin ve metotların paylaşımı için ortamlar oluşturmakta ve günümüzde de çalışmalarını sürdürmektedir. En önemli projeleri ise Global Nomadic Art Project olarak bilinmektedir.

GNAP (Global Nomadic Art Project)

Global Nomadic Art Project (GNAP), farklı ülkelerden doğa sanatçılarının farklı coğrafyalarda toplanarak o yer’de ve o an’da, doğanın, coğrafyanın, kültürün ve tarihin özelliklerinden ilham alarak doğal malzemelerle, doğaya armağan ettikleri sanat eserleriyle, tıpkı nomadlar (göçebeler) gibi iz bırakmadan yoluna devam ettikleri bir projedir. YATOO (Kore Doğa Sanatçıları Derneği) tarafından geliştirilen tüm dünyada doğa sanatı alanında çalışan sanatçılar ve küratörleri buluşturan bir projedir. İlk defa 2014 yılında Güney Kore’de başlatılan bu projenin ve 2020 yılında sonlanması planlanmaktadır. 2015’te Kore ve Hindistan, 2016’da Güney Afrika ve İran’da, 2017 yılında İnciraltı, Bahçelerarası, Bergama, Bornova, Kemalpaşa, Seferihisar, Tire ve Kapadokya’ yı kapsayan Bulgaristan, Romanya, Macaristan, Almanya, Fransa ve Litvanya Avrupa kıtasında gerçekleştirildi (Resim 9,10). 2018’de İngiltere sonraki yıl Almanya 2020’de ise Mongolya’da düzenlendi.

Görsel 9: Onur Fındık GNAP Turkey, İzmir, 2017

Görsel 10: Rumen Dimitrow GNAP Turkey, Kapadokya, 2017

ORANKI ART (Finlandiya)

2001 yılında, birkaç Finli sanatçının Kuzey Finlandiya Lapland’da Oranki köyünün dışındaki sanatçı arazilerinden biri olan çam ormanında bir sanat sergisi düzenlemesi ile başlamıştır. Uluslararası sanatçıların da yer aldığı çalıştaylar, sempozyumlar ve sergiler düzenlenmekte, yöre halkının da katılımı teşvik edilmektedir. Eserlerin çoğu, serginin bulunduğu ormanda bulunan malzemelerden yapılmaktadır. Bu durum onları değişen hava koşullarına ve mevsimlere karşı savunmasız hale getiriyor ve pek çok parça geçici olarak görülebilmektedir. (Görsel 11,12)

Görsel 11: Susanne Stiegeler, Wrong landing place 2014

Görsel 12: Karen "Waiting for the Tide", 2013

INTERNATIONAL BAGGAT ART EXHIBITION (Kore)

En önemli hedefleri diğer sanat türleriyle 'karışmak' ve 'iletişim kurmak' olan Baggat Sanat, Derneği 1981'den beri faaliyetlerini sürdürmektedir. İlk sergileri Winter (Kış) başlığı altında 31 sanatçıyla 1981 yılında Daesung-ri, Güney Kore'de gerçekleştirildi. Doğa, ekoloji ve çevre ile ilgili çağdaş bir söylem sunmayı amaçlayan derneğin sanatsal üretim süreci, toplumsal iletişim ve anlam üretme hedefleriyle ilgilidir (Resim 13, 14). Dernek, katılımcılara sanatçı ücreti, 10 gün süreyle konaklama ve yolculuk ücreti vermektedir. Çalışma sürecinde katılımcı sanatçı ve yerel sanat derneği sanatçıların satış yapması için sanatçı ve sanat piyasası arasında aktif iletişim sağlanmaktadır. Etkinlik sürecinde yerel halkında gönüllü olarak katılımı teşvik edilmektedir.⁵

Görsel 13: Park, Bong-gi, "Nefes Almak" 2013, Kore

Görsel 14: Lee, Kuei-chih, "Kar Nabzı" 2013, Kore

ART SELLA (İtalya)

1986'dan beri Borgo Valsugana belediyesinin bir parçası olan Val di Sella vadisinin çayırları ve ormanları, uluslararası bir çağdaş sanat etkinliğinin mekanı olmuştur. Arte Sella Derneği 1990 yılında Trentino'da kurulmuştur. Farklı dünya görüşüne sahip insanlarla bir arada çalışarak ortak çıkarlarını sanat ve doğa sevgisi amacına yönlendiren grup, bu anlayışı kendilerine misyon edinmiştir. Giacomo Bianchi, Giorgio Boneccher, Antonella Calliari, Miriam Ganesini, Emanuele Montibeller, Laura Tomaselli gibi sanatçılar tarafından kurulmuş ve önce yalnızca doğa sanatı örneklerinin gerçekleştirildiği ve sergilendiği bir park iken; süreç içerisinde dans ve müzik gibi sanatın diğer alanlarını da kapsayan bir merkeze, sanatçıların buluşma noktasına dönüşmüştür (Görsel 15,16). Derneğe sadece sanatçı veya zanaatkarlar değil, becerisine, deneyimlerine ve ilgi alanlarına göre sıradan insanlar da katılabilmektedir⁶

Görsel 15: Cameron Hockenson, Arte Sella, 2010, İtalya

Görsel 16: Patrick Dougherty, Tana Libera Tutti, Arte Sella, 2011, İtalya

⁵ YATOO-i (2013) International Baggat Art Exhibition Korea. Erişim Tarihi: 25.10.2021 <http://yatooi.com/iback>

⁶ YATOO-i (2013) "Art Sella" Italy. Erişim Tarihi: 25.10.2021 <http://yatooi.com/52093>

TÜRKİYE’ DE DOĞA SANATI

Ülkemizde bu sanatın gelişimi 2000’li yıllara rastlar. Ancak cam altı ve akrilik soyutlamalarıyla tanınan ressam Yücel Dönmez 1974 yılında İlk arazi sanatı örneğini gerçekleştiren sanatçıdır. Bu alanda eserleri olan sanatçılarımız Mehmet Ali Uysal, Mehmet Kavukçu, Yücel Dönmez, Cengiz Tekin, Varol Topaç, Elçin Ekici olarak sıralanabilir. 2007 yılından sonra birçok doğa sanatı çalışması yapılmıştır. Bu durum yeryüzü sanatının uygulanması ve organize edilmesi konusundaki zorluklara rağmen, Türkiye’deki uygulamaların arttığını göstermektedir.

Mehmet Ali Uysal

Yaşantımızın içinde olan ama varlığına alıştığımız, dikkat etmediğimiz objeleri kullanan Mehmet Ali Uysal, sanat eseri ve galeri mekanı arasındaki ilişkiyi keşfederken, hem sıradan gündelik nesnelere hem de galeri mekanını manipüle ederek boyutlar, perspektif ve çevremize dair anlayışımızı araştırmaktadır. İçinde buldukları binanın malzemesine eklenen, mekanı dönüştüren ve hem izleyicinin mekan hakkındaki algısını hem de etrafında nasıl hareket ettiğini değiştiren büyük ölçekli enstalasyonlar yaratmaktadır. 2008 yılında ‘Ten’ ‘Mandal Heykeli’ isimli yerleştirmesi The Independent’in “Dünyanın En İyi 10 Kamusal Sanat Örneği” listesine 3’üncü sıradan giren sanatçının söz konusu eserinin ilki Fransa’da Fresnes-all-mont’ta inşa edilmiştir (Görsel 17). Daha sonra Belçika’nın Meuse şehrinde Liege kentinin Chaudfontaine Park’ ta 2010 yılında ikinci yerleştirme gerçekleştirilmiştir. Üçüncüsü İstanbul Kemer Country hotel önünde (Resim 18) dördüncü ve dokuz metrelik en uzun versiyonu İsveç’in Umea kentinde 2013 yılından beri sergilenmektedir. Ten’in beşinci ve son edisyonu ABD’nin Kuzey Virginia eyaletinde özel bir koleksiyondadır.

Görsel 17: Mehmet Ali Uysal, "Skin" 2008

Görsel 18: Mehmet Ali Uysal, "Skin 3. edisyon" 2015

Mehmet Kavukçu

Sanatçı, “çalışmalarında küp, kare gibi geometrik formları sıkça kullanmakta, mekân, alan, ışık, gökyüzü, manzara, tarihsel süreç ve kanıtlar üzerinde kavramsal anlatımlarda yoğunlaşmakta ve bu sistem içinde ürünler vermektedir” (Aydın, 2014: 32). Sanatın uğramadığı halk mekânlarını eserlerini oluşturmak için seçen sanatçı, çalışmalarını yaşadığı çevrenin hava koşullarını gözlemleyip performanslar gerçekleştirir. İlk dönem ürettiği enstalasyonlarda suyun buza dönüşüm sürecini yansıtmak için seçtiği mimari yapıların, karakteristik özelliklerini ortaya koyan dış hatlarını ve iç boşluklarını kullanmıştır. Üzerine su sıkılan Erzurum Çifte Minare’nin çelik konstrüksiyonunu daha sonra üzerine benzin döküp yakarak mekan bağlamından çıkararak uzama yeni bir boyut eklemek için dönüştürmeyi hedeflemiştir. (Görsel 19)

Görsel 19: Mehmet Kavukçu, Kristalleşen Sanat Nesnesi, Çifte Minareler Buz ve Ateş 2013; Erzurum

Kavukçu “Tabut”, “Şiddeti Düşünmek”, “Yatak” gibi çalışmalarında, insanın doğa üzerindeki olumsuz etkilerini, dünyada ve ülkemizde terör kaynaklı şiddet ortamına paralel artan mülteci sorununa tepki göstermiştir (Görsel 20, 21).

Görsel 20: Mehmet Kavukçu, "Yatak" 2016

Görsel 21: Mehmet Kavukçu, "Tabut" 2016

2020 yılında Elmalı Köyü yakınındaki ormanlık alanda çıkan yangında zarar gören ağaç dallarını kent merkezine sırtında taşıyarak gelecek nesillere mirasımız olan doğanın korunması konusunda farkındalık oluşturmayı amaçlamıştır (Görsel 22).

Görsel 22: Mehmet Kavukçu, "Orman Yangını" 2020

Görsel 23: Mehmet Kavukçu, "Orman Yangını"

Yakılmış bir ağaçlık arazide başına taktığı tenekeye elleriyle veya taşlarla vurarak, ezerek çıkardığı seslere eşlik eden gök gürültüsü, yıldırım ve şimşek çakması sonucu oluşan sesleri hem görsel hem de işitsel bir performans olarak belgelemiştir. Gelecek nesillere bırakacağımız en önemli mirasımız olan doğaya karşı yapılan yıkıma ve insanların duyarsızlığına tepki göstermiştir. (Görsel 23).

Yücel Dönmez

Yücel Dönmez 1974 yılında Kaçkar dağlarının Kuartat vadisinde yerleştirdiği 11 kaya heykeli ile ülkemizdeki ilk arazi sanatı örneğini gerçekleştirmiştir.

1975 yılında Uludağ'da ilk kar resmini daha sonra Uludağ'da 1996 senesinde Fuji Film-İstanbul sponsorluğunda 10 bin metre karenin üzerinde bir kar resmi gerçekleştirmiştir. 2013 yılında Antalya Saklıkent kayak merkezinde ve yine Antalya Akseki'de kar üzerine çoklu renk içeren resim çalışmaları yapmıştır (Görsel 24, 25).

Görsel 24: Yücel Dönmez Antalya Saklıkent Kayak Merkezi, 2013

Görsel 25: Yücel Dönmez Antalya Akseki, 2015

Cengiz Tekin

Sanatçı, çalışmalarında özellikle yaşadığı coğrafyanın gündemindeki problemlere dikkat çeken video ve fotoğraflar kurgular. Genellikle toplumsal yaşamın gelenek, aile, inanç gibi unsurlarını ele alan sanatçı doğa ve insanı merkeze aldığı işleri ile öne çıkar. “Fotoğraf ve videolarında kusursuz bir kare yerine, tedirgin edici olan görüntülerle izleyiciyi bir başka açıdan görmeye davet eder” Çaylı, E. (2019). Sanatçı Görsel 26’de görülen kum adlı eserinde, gündelik bir mekanda sıradan bir yaz gününü belgelemiştir. Bir kişinin duvara gün batımı resmi astığı ve sakin bir kumsalı andıran manzarada bir kız çocuğunun oturduğu görülmektedir. Oda zemini, plaj kumu ile kaplanmış gibi görünse de aslında hızlı kentleşme nedeniyle inşaatlarda kullanılan ve Dicle havzasındaki kum ocaklarından taşınan kum ile doldurulmuştur. Hızlı kentleşme ve artan nüfus yoğunluğu nedeniyle yerkürenin ekolojik dengesinin bozulması konu edinilmiştir.

Görsel 26. Cengiz Tekin, "Kum" 2010

Varol Topaç

“Güneş simgesini sıklıkla kullanan sanatçı doğaya, yaşama ve insana ait oluşumlara önem atfeder” (Aydın, 2014:50). İzmir’de “Fermuar Çimen”, Kore’nin Gongju kentinde “Yuvarlanan Ağaçlar” ve Finlandiya’da “Algı Kapısı” gibi arazi sanatı eserleri yanında doğada kalıcı iz bırakmayan, kum, toprak, taş, ağaç, su, ve gibi maddeleri kullanarak doğa sanatı çalışmaları yapmaktadır (Görsel 27, 28). “Sanatçı doğada iz sürerken, varoluşsal arayışını,

zaman ve mekân ayrımı yapmaksızın yok oluşlarla sürdürmektedir” (Tandoğan ve Es, 2018:1364). Finlandiya, Güney Kore, Hırvatistan, Bulgaristan gibi çeşitli ülkelerde eserler üreten sanatçı için bu yok olma durumu yaratılan eserin, mevsim geçişleri veya doğanın döngüsüne paralel olarak süreç içinde bozulmasıdır.

Görsel 27: Varol Topaç Alğı Kapısı Finlandiya 2008

Görsel 28: Varol Topaç Yuvarlanan Ağaçlar G.Kore 2006

Elçin Ekici

Sanatçı, doğal olanın mimari unsurların kalıba sokulması geometrik olarak biçimlendirilmesi, şablonlarla tanımlanması ve sınıflandırılmasını konu edinmekte ve böylece farklı iktidar biçimlerine gönderme yapmaktadır. Sanatçının “İnşa” adlı çalışması, temel geometrik formlar kullanarak temsili yapıların yeniden inşa edilmesi üzerinedir (Hasırcı ve Onan, 2020:93). Söz konusu esere ait bir dizi fotoğraf ve video yerleştirilmesi Düzenin Doğası//The Nature of Order başlığı ile 2013 yılında bir sanat galerisinde sergilenmiştir. (Görsel 29)

Görsel 29: “İnşa” Bilincin Daire ve Kareleri, Elçin Ekinci, 2013, Kilyos,

PATİKA SANAT GRUBU (Patika Art Group)

2015 yılında İzmir'de, Varol Topaç'ın oluşumunu başlattığı Patika Sanat Grubunu bir araya getiren güç doğadır. Grubun üyeleri heykeltıraş Varol Topaç, Aysun Öz, Tuğçe Aytürk, Buse Mutan, ressam Oktay Değirmenci ve seramik-cam sanatçısı Sema Okan Topaç'tır. Grup her mevsimde doğadaki değişim -dönüşümün kattığı zenginliği değerlendirmekte, doğanın sunduğu renk, doku ve doğal malzemelerle üretim yaptıkları çalıştaylar düzenlemektedir. Bu süreçteki çalışmaları fotoğraf ve video olarak belgelemekte, dijital çıktıları ile sergiler oluşturarak izleyicilerle paylaşmaktadırlar. Doğadaki çalışma ve müdahaleleri, kalıcı ve uzun ömürlü, hatta yıllarca kalabilir olabildiği gibi, fotoğraf çekecek kadar bile ömrü olmayabilmektedir. “Doğada yaptıkları çalıştaylar ile bir araya gelen Patika Sanat grubu, doğa

ile düşünen, bütünleşen, tasarlayan, doğaya sanatla bakan ve doğadaki yaratı süreciyle mutlu olan bir gruptur” (Bingöl, 2017). Yaşadığı deneyimleri paylaşmayı, ulusal ve uluslararası etkinlikler oluşturmayı önemsemektedir Grup kurulduğundan beri Ulusal ve Uluslararası proje ve sergiler gerçekleştirmiştir. Bunlardan bazıları 2017 yılında 4. Uluslararası İzmir Güncel Sanat Trienali kapsamında GNAP Türkiye-"Doğanın İzinde" projesi hayata geçirilmiştir. Eş zamanlı olarak İzmir ve Nevşehir Kapadokya’da yapılan doğa çalıştaylarında ortaya çıkan çalışmalar 36 ulusal ve uluslararası sanatçının katılımıyla Doğa sanatı sergisi ile sonuçlandırılmıştır. 2018 yılında Bulgaristan Veliko Tarnovo şehrine bağlı Gabrovtsi köyünde Patika Sanat Grubu ve Duppini Art Group işbirliğinde Uluslararası Çevresel Heykel & Doğa Sanatı Sempozyumu gerçekleştirilmiştir. 2019 yılında Bulgaristan’ın Filibe A.B. Kültür başkenti projesi kapsamında ‘Meriç Nehri’ – Bir nehir üç ülke adlı arazi sanatı etkinliğine Patika Sanat grubu üyeleri olarak katılmışlardır (Görsel 30, 31).

Görsel 30: Sema Okan Topaç 2018 Bulgaristan

Görsel 31: Varol Topaç 2018 Bulgaristan

TOPRAK ART GROUP (Toprak Sanat Grubu)

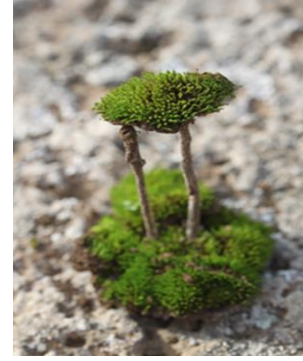
2017 yılında Ayhan Özer'in katkılarıyla kurulan, Toprak Art Group çeşitli sanat alanlarından gelen üyeleriyle, doğayı önemseyen ulusal ve uluslararası sanat etkinlikleri düzenlemeyi, katılmayı ve bunları çeşitli mecralarda ve özellikle sosyal medya aracılığıyla dünyayla paylaşmayı amaç edinen bir gruptur.

Toprak Sanat Grubu, Ayhan Özer, Berna Özlem Özcan, Hasan Yelken ve Ali Özkan gibi sanat ve bilim insanlarından ve doğada sanatsal üretimde bulunmak isteyen öğrencilerden oluşan doğada önceden belirledikleri parkur üzerinde çalıştaylar düzenleyen basit ve minimal eserler üreten bir gruptur. Doğanın sunduğu malzemelerle buluşan katılımcılar, bu buluşma sonucunda kendiliğinden gelişen deneyimlerinin ortaya çıkardığı sanatsal süreç ve bu sürecin var ettiği sanatsal üretimlerini belgeledikten sonra doğaya bırakıp, önceden belirlenmiş olan güzergâh üzerinde yollarına devam etmekte ulaştıkları arazinin onlara sunduklarıyla yeni üretimler yapmaktadır.

Toprak Art group ilk olarak 2017, yılında bir araya gelerek Mardin iline bağlı Savur, Midyat ve Dere içi köyü yörelerinde doğa sanatı çalıştayını düzenledi. Patika grubuyla birlikte açtıkları bir sergiyle sonuçlandırdı. 2018 yılında ise Gaziantep Rumkale de gerçekleştirdiği çalıştayını, son olarak 2019 yılında İslahiye Tilmen Höyük ve İdilli köyünde gününbirlik bir çalıştay yaptılar.

Görsel 32: Ayhan Özer, "Ownership of Nature" 2018

Görsel 33: Berna Özlem Özcan" 2018

Sonuç

Doğa sanatı insanoğluna, yeryüzündeki ekolojik dengenin korunması ve sürdürülebilirliği için doğaya dönülmesi ve ona saygı gösterilmesinin elzem olduğunu hatırlatır. İnsanın doğa ile iletişim kurmasını sağlarken aynı zamanda onun estetik algı düzeyine katkıda bulunur. Doğaya karşı insanların tutumlarında hem sanatçı hem de izleyici açısından önemli farkındalıklar sağlar. Doğa, sanatın konusu olarak, sanat içinde var olur.

Doğa sanatı, doğa olaylarının sürdürülmesi ve içeriğinin kolayca iletilmesi özellikleriyle insanları denemeye teşvik eder. Doğa sanatı, üretilen ve beğenilen genel sanattan farklı olarak, doğayla tanışma deneyimiyle gerçekleştirilir ve sanat dünyasının ötesinde insan yaşamına genişletilmelidir.

Ülkemizde 2000'li yıllarda başlayan ve hız kazanan doğa sanatı, doğasever sanatçı ve heykeltıraşların bağımsız olarak yaptıkları eserler ve uluslararası etkinliklere katılımlarıyla hız kazanmıştır. Bu durum yeryüzü sanatının uygulanması ve organize edilmesi konusundaki zorluklara rağmen, Türkiye'deki, uygulamaların arttığını göstermektedir. Uluslararası Patika Art Group, ve Toprak Art Group öncülüğünde gelişmekte olan 'Doğa Sanatı'nın ülkemizde geç de olsa anlaşılmiş olması önemli görülmektedir. Doğa Sanatı çalışmalarının, gerek üretim olarak yaygınlaşması ve gerekse ortaya çıkan eserlerin daha çok insanla buluşturulmasının, gelecek kuşaklara bırakacağımız mirasımız olan doğa ve kaynaklarının korunması konusunda halkın bilinçlendirilmesi açısından anlamlı olacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

- Antmen, A. (2009) 20.Yüzyıl Batı Sanatında Akımlar, 2.Basım, Sel Yayıncılık, İzmir.
- Aydın, A. (2014) *Türkiye'de Yeryüzü Sanatı*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, Ankara 2014
- Aydın, İ. ve Zümrüt, Y. (2013) *Doğa ve Sanat Ekseninde Farklı Yaklaşımlar*, Anadolu Üniversitesi Sanat ve Tasarım Dergisi, 4, 53-65.
- Bingöl, E. (2017) *Doğa Sanatıyla Doğadan Esinlenerek Tasarlamak: Global Nomadic Art Project, Türkiye*. <https://www.arkitera.com/gorus/doga-sanatiyla-dogadan-esinlenerek-tasarlamak-global-nomadic-art-project-turkiye/> Erişim tarihi:02.09.2021
- Friedman, T. (2008) *Chronology, Time-Andy Goldsworthy (2. Bs)*. Londra: Thames & Hudson.
- Çaylı, E. (2019) "Sanatın Antroposeni"ni Cengiz Tekin ile birlikte düşünmek Erişim Tarihi: 25.11. 2021 <https://manifold.press/sanatin-antroposeni-ni-cengiz-tekin-ile-birlikte-dusunmek>
- Golomb. J. (2017) "Nazca Lines.", National Geographic. Erişim Tarihi: 02.10. 2021

- Hasırcı, Z. ve Onan B. C. (2020) *Güzel Sanatlarda Akademik Çalışmalar* 81-99. Livre de Lyon
- İpek T. (2021) Prof. Dr. Kavukcu, başına geçirdiği teneke ile orman yangınlarına dikkat çekti
Erişim Tarihi: (15.12.2021) <https://www.dha.com.tr/gundem/prof-dr-kavukcu-basina-gecirdigi-teneke-ile-orman-yanginlarina-dikkat-cekti-1849852>
- Leska, A. (2008). "A brief introduction to the intaglios of the Mojave Desert". Trough to Trough: 125–26. Erişim tarihi: 02.09.2021, <http://biology.fullerton.edu/dsc/pdf/2008troughtotrough.pdf>
- Mao, F. (2018) "Marree Man: The enduring mystery of a giant outback figure", Erişim Tarihi: 19.10. 2020. <https://www.bbc.com/news/world-australia-445977304>.
- Marks, K. (2021) 14 "Greatest ancient geoglyphs in the World", Erişim Tarihi: 28.10. 2021.1 <https://owlcation.com/humanities/10-Greatest-Ancient-Geoglyphs-in-the-World>
- Öztürk, Ö.T. Türe, A. ve Al, F. "Mehmet Kavukcu ve Füsun Onur'un Postmodern Sanat Yaklaşımları". *İdil*. 84 (2021 Ağustos): s. 1247–1258. doi: 10.7816/idil-10-84-09
- Tandoğan, O. ve Erdi E. B. (2018). *Dünyada ve Türkiye'de arazi sanatı (land art)*. *İdil Dergisi*, 7(51), 1359-1368.
- Tomsuk, E. E. (2018). Sanatta Doğayla İşbirliği Eylemleri Bağlamında 'Doğa Sanatı' Yayınlanmamış Sanatta Yeterlik Tezi, Gazi Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, Ankara,
- Topaç, V. Sanatçı ile Yazışma. 2021.
- Won-Gil, J. "Between Nature and Art", International Nature Art Seminar 2015, Erişim Tarihi: 05.10.2021, <http://yatooi.com/57789>.
- Yağmur Ö. Doğayı Şekillendiren Sanat: Land Art idil, 2016, Cilt 5, Sayı 27
- YATOO, The World Nature Art Catalog Editör: WON-GIL, J, 2013
- YATOO-i (2013) International Baggart Art Exhibition Korea. Erişim Tarihi: 25.10.2021 <http://yatooi.com/ibaek>
- YATOO-i (2013) Art Sella, Italy. Erişim Tarihi: 25.10.2021 <http://yatooi.com/52093>

Görseller

- URL 1. <https://www.bilimseldunya.com/nazca-cizgileri/> Erişim Tarihi: 14/10/2020
- URL2. : <https://indigodergisi.com/2015/12/nazca-cizgilerinin-sirri/> Erişim Tarihi: 14/10/2020
- URL 3. <https://www.bbc.com/news/world-australia-44597730> Erişim Tarihi: 14/10/2020
- URL 4. <http://www.artnet.com/artists/andy-goldsworthy/rowan-leaves-laid-around-a-hole-yorkshire-xQM35YQIW6W9kozYXOQDg2> Erişim Tarihi: 15/12/2020
- URL 5. <https://mymodernmet.com/james-brunt-ephemeral-art-mandalas/> Erişim Tarihi: 10/10/2020
- URL 6. <https://www.studiointernational.com/index.php/hans-haacke-all-connected-at-the-new-museum> Erişim Tarihi: 10/10/2020
- URL 7. <https://tr.pinterest.com/pin/112.027.109.458.202.285/> Erişim Tarihi: 10/11/2021
- URL 8. <https://aloslindenbauer.at/wachsende-boote/> Erişim Tarihi: 10/11/2021
- URL 9. <https://m.arkitera.com/gorus/1114/doga-sanatiyla-dogadan-esinlenerek-tasarlamak--global-nomadic-art-project-turkiye> Erişim Tarihi: 10/11/2020
- URL 10. <https://www.facebook.com/patikaartgroup/photos/a.1888682468064145/1891081061157619/?type=3&theater> Erişim Tarihi: 10/11/2020
- URL 11. <https://www.floridafinns.com/en/in-finland-there-is-a-secret-art-collection-in-the-forest-you-may-not-even-know/> Erişim Tarihi: 10/11/2021
- URL 12. <http://yatooi.com/52256> Erişim Tarihi: 10/11/2021
- URL 13. <http://yatooi.com/ibaek> Erişim Tarihi: 10/11/2021
- URL 14. <http://yatooi.com/ibaek> Erişim Tarihi: 29/12/2021

-
- URL 15. <https://en.calameo.com/read/0011389750224e357f6c4> Erişim Tarihi: 29/12/2021
- URL 16. <http://yatooi.com/52093> Erişim Tarihi: 10/11/2021
- URL 17. <https://www.milliyet.com.tr/cumartesi/ten-in-dunya-seyahati-2024266> 15/12/2020
- URL 18. <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/dunyada-el-ustunde-turkiyede-yok-218323>
Erişim Tarihi: 15/12/2020
- URL 19. <http://mehmetkavukcu.com/cifte-minareler-buz-ve-ates> Erişim Tarihi: 15/11/2021
- URL 20. <http://kolajart.com/wp/2017/09/23/hatice-dogan-mehmet-kavukcunun-performanslarinda-doga-insan-iliskisi-ve-siddet/> Erişim Tarihi: 15/11/2021
- URL 21. <http://www.erzurumgazetesi.com.tr/haber/Kavukcu-dan-terore-sanatli-tepki/106058>
Erişim Tarihi: 15.11.2021
- URL 22. <https://www.sondakika.com/haber/haber-profesorden-dikkat-ceken-eylem-yanmis-agaci-13672020/> Erişim Tarihi: 15.12.2020
- URL 23. <https://www.cnnturk.com/turkiye/prof-dr-kavukcu-basina-gecirdigi-teneke-ile-orman-yanginlarina-dikkat-cekti?page=1> Erişim Tarihi: 15.12.2021
- URL 24. <https://turkishartmarket.files.wordpress.com/2013/02/saklikent-105849e2.jpg> Erişim Tarihi: 15.12.2020
- URL 25. https://turkishartmarket.files.wordpress.com/2015/03/10959113_10153176175128330_6932671561801120914_n.jpg Erişim Tarihi: 12/09/2021
- URL 26. <https://manifold.press/sanatin-antroposeni-ni-cengiz-tekin-ile-birlikte-dusunmek>
Erişim Tarihi 29.12.2021
- URL 27,28. <http://vtopac.blogspot.com/2015/03/some-of-my-works.html> Erişim Tarihi: 14.12.2021
- URL 29. <https://www.haberler.com/elcin-ekinci-nin-duzenin-dogasi-sergisi-daire-5393361-haberi/> Erişim Tarihi: 14.12.2021
- URL 30. <https://www.facebook.com/patikaartgroup/photos/a.2012204709045253/2013343508931373/?type=3&theater> Erişim Tarihi: 30.09.2021
- URL 31. <https://www.facebook.com/patikaartgroup/photos/a.2012204709045253/2015202672078790/?type=3&theater> Erişim Tarihi: 30.09.2021
- URL 32. Ayhan Özer (Sanatçının Kendi arşivinden)
- URL 33. Berna Özlem Özcan (Sanatçının Kendi arşivinden)
-

GAZIANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Venedik Mimarlık Bienali Üzerinden Mimarlık Sergisinin Dönüşümünün İncelenmesi¹

Examining the Transformation of Architecture Exhibition Through Venice Architecture Biennale

Buşra GÜRDAĞ^{a*} Duygu KOCA^b

^a Araştırma Görevlisi, Bursa Uludağ Üniversitesi Mimarlık Fakültesi İç Mimarlık Bölümü, Bursa / TÜRKİYE

ORCID: 0000-0002-2748-5568

^b Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi İç Mimarlık ve Çevre Tasarımı Bölümü, Ankara / TÜRKİYE

ORCID: 0000-0003-4176-8115

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 10 Şubat 2022

Kabul tarihi: 22 Mayıs 2022

Anahtar Kelimeler:

Mimarlık sergisi,

Mimari temsil,

Mekân,

Venedik Mimarlık Bienali

ARTICLE INFO

Article History:

Received February 10, 2022

Accepted May 22, 2022

Keywords:

Architecture exhibition,

Architectural representation,

Space,

Venice Architecture Biennale

ÖZ

Mekânsal bir fikrin ifadesi temsiller aracılığıyla sağlanır. Buradaki temsil sözcüğü hem mekânsal fikri içeren şey hem de bu şeyin nesneleştirilmesinde kullanılan araca gönderme yapar; çizim, fotoğraf, makale gibi. Bu araçlardan biri de mimarlık sergileridir. Mimarlık sergileri literatürde çoğunlukla çeşitli temsil araçlarının bir araya getirilerek izleyiciler ile buluştuğu ortamlar yani temsil nesnelерinin iletiminde yararlanılan birer araç olarak nitelendirilir. Ancak mimarlık sergileri temsil aracı olmanın ötesinde bir potansiyel taşırlar ve geçmişten bu yana kolektif mimari görüşün değişiminde ya da mekânsal yaklaşımların dönüşümünde etkili olmuşlardır. 1980 yılında ilk sergisi düzenlenen Venedik Mimarlık Bienali bu alanda bir dönüm noktası oluşturur ve sergi yapma/sergi için yapma biçimlerinin çeşitlenmesine öncülük eder. Bu nedenle Venedik Mimarlık Bienali üzerine odaklanan çalışma, Bienal arşivinde yer alan verileri küratör, sergi teması, sergileme yaklaşımı ve sergi nesnesi ölçütleri üzerinden inceler; sergilerin tarihsel süreçteki düşünsel ve mekânsal dönüşümünün izlerini sürer. Araştırma sonucunda ise sergi tarihindeki önemli kırılma noktaları tespit edilmiş, farklı sergi yaklaşımlarına ve sergi nesnesinin dönüşümüne dikkat çekilmiştir.

ABSTRACT

Expression of a spatial idea is provided through representations. The word representation here refers both to the thing that contains the spatial idea and to the tool used to objectify this thing; such as drawings, photographs, articles. One of these tools is architecture exhibitions. Architecture exhibitions are often described in the literature as environments where various means of representation meet with the audience, that is, a tool used in the transmission of representational objects. Architecture exhibitions have a potential beyond being a means of representation and have been influential in the change of collective architectural view or the transformation of spatial approaches since the past. The Venice Architecture Biennale, the first exhibition of which was held in 1980, constitutes a turning point in this field and pioneers the diversification of the ways of doing exhibition/doing for exhibition. For this reason, the work focusing on the Venice Architecture Biennale examines the data in the Biennial archive through the criteria of the curator, the exhibition theme, the exhibition approach and the representational object; traces the intellectual and spatial transformation of the exhibitions in the historical process. As a result of the research, important breaking points in the history of the exhibition were determined, attention was drawn to different exhibition approaches and the transformation of the representational object.

¹ Bu makale, Hacettepe Üniversitesi İç Mimarlık ve Çevre Tasarımı Anabilim Dalı'nda Doç. Dr. Duygu Koca danışmanlığında yazımı sürmekte olan doktora tez çalışmasından üretilmiştir.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.

e-posta: busragurdag@gmail.com

EXTENDED ABSTRACT

The subject of this article is about architecture exhibitions. Architecture exhibitions organized since the 20th century appear as an effective tool in the spread and transformation of architectural thought. The interest in the first architectural exhibition held in 1932 played an important role in the spread of the modern architectural approach and pioneered the creation of private collections and museum activities. In this context, exhibitions have an important potential. These developments are followed by the biennial events that emerged in the 1970s. Architecture exhibitions are environments where representation tools such as drawings, models and photographs are brought together and presented to the audience. However, exhibition practices and representational object have changed in the historical process. This change is more evident especially in the architecture exhibitions organized within the biennial. The Venice Architecture Biennale, the first exhibition of which was held in 1980, marks a turning point in this field and pioneers the diversification of the ways of doing exhibition and doing for exhibition. The biennial exhibitions are shaped by a different curator and theme determined by the curator each time. The study sets out from the idea that the Venice Architecture Biennale is an important resource in order to follow the transformation of the widespread architectural view and the exhibition and the representational object depending on this view. The study examines the transformation of the architectural exhibition through the Venice Architecture Biennale, the most rooted and most comprehensive event in the field of architecture. It is thought that this review of the Venice Architecture Biennale is an important guide in following the current exhibition approach in the field of architecture. The act of exhibiting and making for exhibition stand out as a new field of practice in the discipline of architecture. So much so that in many institutions abroad, the practice of exhibition finds its place in architectural education. Therefore, it is important to disseminate the knowledge produced on architectural exhibitions and exhibition practice both in the professional field and in the field of education, and to guide new forms of practice by interpreting it. Archival data of 17 international exhibitions organized within the scope of the Venice Architecture Biennale; curator, exhibition theme, exhibition approach and representational object criteria. As a result of the examination, the transformation and breaking points of the architectural exhibitions organized within the Venice Architecture Biennale were determined based on the determined criteria. In the historical process, it was observed that the exhibition was divided into five different periods. In the first period, the exhibition develops under the influence of architectural movements and is a transmission space where the projects of invited architects are shown. With the competition period, the exhibitions appear as a production area. In this process, the representational object is the traditional means of representation. With the transformation experienced in 1996, the thought that dominated the exhibition is freed from the influence of architectural movements and classifications. While the curators were chosen from Italy until 1996, the determination of competent names from different nations as curators is also effective in this change and in catching different perspectives in the exhibition approach. In 1996, the artist's aspect of the architect was highlighted, and most of the exhibition featured artistic installations. With the third period focused on urban issues, exhibitions can be considered as information transfer areas, the theme is mostly conveyed to the audience through presentations and video installations. In the fourth period, the focus of the exhibition is the space itself. Along with this process, it is seen that architectural installations are used, the experience of space is at the forefront, and the architectural qualities of the space are utilized by including the existing exhibition area in the exhibition from time to time. There are attempts to present a spatial experience to the audience due to the reproduction of the spaces that actually exist in the exhibition. In its final phase, the exhibition turns into a research area. Different space proposals aiming to answer the question of the future of space in the face of social, economic and environmental problems faced in the world are conveyed to the audience through new materials and designed structures. This situation transforms the representational object, the representational object becomes independent from the main exhibition space. It is thought that the findings of the research are an important guide in following the current exhibition approach in the field of architecture. While making exhibitions and making for exhibitions stand out as a new field of practice in the discipline of architecture today, they also find a place in the architecture programs of many institutions. As a result, the importance of disseminating and interpreting the knowledge produced on architectural exhibitions and exhibition practice both in the professional field and in the field of education is emphasized in a way that will guide new application forms.

Giriş

Mimarlık sergileri mimarlığın iletilmesinde ve mimari düşüncenin dönüşümünde etkili bir temsil ortamı olarak işlev görür. İlk mimarlık sergisi, Henry-Russel Hitchcock ve Philip Johnson'un küratörlüğünde 1932 yılında düzenlenir. "Modern Mimari" adını taşıyan sergide modern dönem mimarlarının işlerinden oluşan bir seçki yer alır ve dönemin ünlü mimarları tarafından tasarlanmış yapılar maket, fotoğraf gibi temsiller aracılığıyla izleyiciye sunulur. Sergi ilk uğrak yeri olan Modern Sanat Müzesi'nden sonra yedi yıl boyunca farklı mekânlarda gösterilmiş ve modern mimarlığın dünya çapında yayılmasında etkili olmuştur (Colomina, 2011, s. 202). "Modern Mimari" sergisi mevcutta var olan mimari yapılara ilişkin çizim, maket, fotoğraf gibi geleneksel temsil araçlarıyla oluşturulmuştur ancak mimarlık sergilerinin kurgulanmasında zaman içerisinde farklılıklar gözlenir. Mimarlık sergileri; 1957 yılında Uluslararası Yapı Fuarı'nın bir bölümü olarak Berlin'de inşa edilen Interbau örneğinde olduğu gibi serginin bir parçası olarak inşa edilen mimari yapıları, yarışmaların ardından sergilenen projeleri veya yapının tamamlanmasından sonra paylaşılan tanıtım amaçlı nesnelere içeren bir çeşitlilikte kurgulanabilir. Farklı amaçlar, ölçekler ve izleyiciler ile üretilen bu farklı sergi kurguları mimari ifadelerin genel kültür ve disiplin içinde yayılmasını genişletmiştir.

Bu durum mimarlık alanında uzmanlaşmış kurumların ortaya çıkmasında etkili olmuştur. 1932 yılında düzenlenen ilk mimarlık sergisinden iki yıl sonra, Philip Johnson başkanlığında Modern Sanatlar Müzesi Mimarlık Departmanı açılmıştır. Özel koleksiyonlar, galeriler, müzeler vb. mimari temsil nesnelere oluşan koleksiyonlarını yoğunlaştırmıştır. 1970lerde mimarlık müzeleri, modern mimarlık arşivleri ve galeriler bağımsız kurumlar olarak yeniden yapılandırılmıştır. Bu gelişmenin akabinde özellikle Avrupa'da pek çok mimarlık müzesi kurulmuştur (Savaş, 1994, s. 7-9). Müzelerin kurulumunu bienaller takip eder ve bu gelişmeyle birlikte sergi yapma pratiği farklı bir boyut kazanır, çoğunlukla mimari çizim maket ve fotoğraflardan oluşan bir kurguyu izleyicilerle buluşturan serginin yapısı dönüşür. Bienal etkinlikleri bünyesinde mimarlık sergileri, dinamik bir yapıya sahiptir. Kalıcı koleksiyon içermeyen sergiler her seferinde farklı bir küratör ve küratörün belirlediği söylem veya yöntem çerçevesinde kurgulanır. Çalışma, ilk bienal olan Venedik Bienali'nin mimarlık bölümünü konu alır. Mimarlığa adanmış en kapsamlı etkinlik olan Venedik Mimarlık Bienali sergileri üzerinden mimarlık sergisinin dönüşümü araştırılır. Venedik Mimarlık Bienali'nin yaygın mimari görüşün ve bu görüşe bağlı olarak serginin ve sergi nesnesinin dönüşümünü izleyebilmek adına önemli bir kaynak olduğu düşüncesinden yola çıkan çalışmada ilk olarak mimarlık disiplininin Venedik Sanat Bienali'nde kendine yer bulması ve Mimarlık Bienali'nin sanat bölümünden bağımsız bir etkinlik olarak düzenlenmesi süreçlerine kısaca yer verilmiştir. Sonrasında Venedik Mimarlık Bienali bünyesinde düzenlenmiş olan uluslararası nitelikte 17 sergiye ilişkin arşiv verileri; küratör, sergi teması, sergileme yaklaşımı ve sergi nesnesi ölçütleri üzerinden incelenmiştir.

Venedik Mimarlık Bienali'nin Tarihine Kısa Bir Bakış

1893 yılında dönemin Venedik Belediye Başkanı Riccardo Selvatico'nun başkanlık ettiği Venedik Kent Konseyi, İtalyan sanatını sergilemek üzere bir bienal düzenleme kararı alır. Konseyin mimarı Enrico Trevisa ve Venedikli sanatçı Marius De Maria 1894-1895 kışı boyunca Giardini'de yer alan Sergi Sarayının inşası üzerine çalışmalarını sürdürür. İlk sergi 1895 yılında 1. Uluslararası Sanat Bienali adıyla açılır. 1907 yılında Giardini'de ilk ulusal pavyon olan Belçika pavyonu inşa edilir ve ilerleyen yıllarda sergi alanına yeni ülke pavyonları eklenir. 1910 yılında Klimt, Renoir, Courbet gibi dünya çapında ünlü isimlerin işleri ilk kez sergilenir. Birinci Dünya Savaşı süresince iptal edilen Bienal'in yönetimi 1920 yılında Belediye Başkanlığı'ndan ayrılarak Bienal Başkanlığı görevine Giovanni Bordiga, genel sekreterlik görevine ise sanat eleştirmeni Vittorio Pica getirilir. Bu gelişme ile avangart sanat Bienal'de

kendine yer bulur. Empresyonizm akımıyla yakından ilgilenen Pica, sergide Empresyonist, Post-Empresyonist ve Ekspresyonist sanatçıların varlığını destekler (LaBiennale, 2022).

1930 yılında alınan bir karar ile Bienal'in denetimi Venedik Kent Konseyi'nden alınarak İtalyan faşist devletine bırakılır. Böylece Bienal fonları artar ve müzik, sinema, tiyatro gibi yeni etkinliklerin eklenmesiyle Bienal bugün sahip olduğu multidisipliner karaktere bürünür. İkinci Dünya Savaşı nedeniyle Sanat Bienali 1942-1948 yılları arasında kesintiye uğrar. Sanat Bienali, savaş ve faşizmin çöküşünün ardından 1948 yılında büyük bir sergiyle geri döner. Sergide Chagall, Klee, Magritte gibi çağdaş sanatın önemli isimlerine yer verilir. 1949 yılında Golden Lion ödülleri verilmeye başlanır. Sanat Bienali 1962 yılında İformel sanat, 1964 yılında ise Pop art akımlarını Avrupa'ya tanıtır (LaBiennale, 2022).

1968 yılında öğrenci protestoları Bienal'in açılışını engeller ve 1973'e kadar sürecek olan kurumsal değişiklikler dönemi başlar. Bu süreçte Bienal'in kökleri yeniden yapılandırılır; sanat, tiyatro, sinema ve müzik bölümleri kurumsallaşır; her bölüm için ayrı bir yönetici seçilir. Ayrıca Bienal bahçelerinin dışında, kentin diğer alanlarında da etkinlikler düzenlenmesi ve Bienal'de mimarlık ve tasarımın tanıtılması yönünde kararlar alınır. Yeniden yapılanma sonucu 1973 yılında Venedik Bienali yeniden başlasa da önemli sergilerin düzenlenmesi 1974 yılını bulur (Szacka, 2010, s. 40).

1973 yılında Sanat Bienali'nin direktörü olması istenen Vittorio Gregotti, bu görevi küçük bir mimarlık sergisi düzenlemek koşuluyla kabul eder. Sergiyi görsel sanatlar ve mimarlık olarak iki ayrı kesitte ele alır. 1974 yılında çalışmalarına başlanan ilk mimarlık sergisi "Proposte per il Mulino Stucky" 1975 yılında açılır (Levy & Menking, 2010, s. 22). 1976 yılında ilk Mimarlık Bienali düzenlenir.² Üç bölümden oluşan serginin ilki İtalya'da 1930lardan itibaren baskın olan faşizmin mimarlığına odaklanır ve söz konusu periyodu analiz etmek amaçlanır. İkinci bölüm Werkbund akımına adanır. Vittorio Gregotti bunun nedenini Werkbund akımının modern mimarlığın gelişmesinde etkili bir rolü olmasının yanı sıra İtalya'da Werkbund'un yeterince bilinmemesi olarak açıklar. Üçüncü bölüm ise çağdaş mimarlığa adanmıştır, Avrupalı ve Amerikalı önemli mimarların monografik sunumlarını içerir. 1975 ve 1976 yılında düzenlenen sergiler için mekân olarak Magazzini del Sale ilk kez kullanılmıştır (Szacka, 2010, s. 40).

1979'da Bienal yönetimi sanat ve mimarlık alanlarının ikisinde de ehil direktör bulmanın zor olması nedeniyle bu bölümleri ayırma kararı alır. Bu kararla birlikte mimarlık bölümü bağımsızlık kazanır ve 1980 yılında Venedik Mimarlık Bienali ilk sergisi düzenlenir.

Venedik Mimarlık Bienali Sergileri

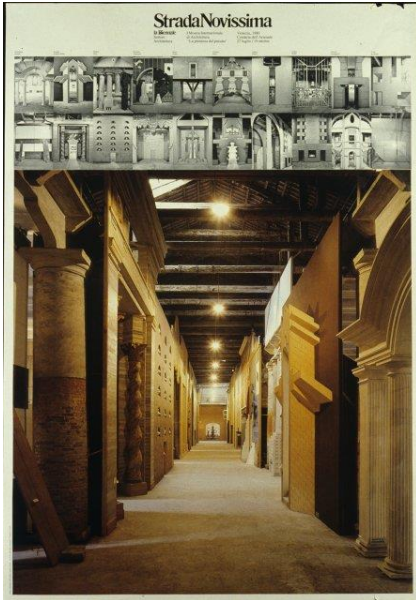
1. *Uluslararası Mimarlık Sergisi*³, 1980 yılında Paolo Portoghesi küratörlüğünde, "La Presenza del Passato" (geçmişin varlığı) adıyla düzenlenir. Sanat bölümünden bağımsız olarak düzenlenen ilk Mimarlık Bienali'dir. Gregotti'nin Bienal'e elitist bir perspektiften baktığını belirten Portoghesi, mimarlık yoluyla insanlar ve mimarlar arasında direkt bir ilişki kurabileceği fikriyle popüler bir sergi yapmak istediğini söyler. Portoghesi'nin sergisinde fikir mimari imajları değil mimarlığın kendisini göstermektir (Levy & Menking, 2010, s. 36). Bu

² Venedik Bienali'nin kendi arşivinde ilk Mimarlık Bienali 1980 yılına tarihlenir. Ancak Lea-Catherine Szacka'nın Vittorio Gregotti ile gerçekleştirdiği röportajda Gregotti, ilk Mimarlık Bienali'nin 1976 yılında kendi direktörlüğünde gerçekleşen sergi olduğunu belirtiyor.

³ Venedik Mimarlık Bienali'nin bağımsızlık kazanması sonrasında sergiler "Uluslararası Mimarlık Sergisi" olarak adlandırılır.

fikri daha iyi uygulayabileceği bir mekân olan Corderie’yi kullanabilmek için ordudan izin ister ve Corderie dell’Arsenale Bienal’de ilk kez sergi mekânı olarak kullanılır.

1. Uluslararası Mimarlık Sergisi’nin “Strada Nuovissima” bölümünde, dönemin 20 ünlü mimarı (Rem Koolhaas, Ricardo Bofill, Charles Moore, Robert Stern, Franco Purini, Stanley Tigerman, GRAU, Thomas Gordon Smith, Arata Isozaki, Massimo Scolari, Constantino Dardi, Michael Graves, Frank O. Gehry, Oswald Mathias Ungers, Robert Venturi, Leon Krier, Joseph Paul Kleihues, Hans Hollein, Christian de Portzamparc, Allan Greenberg) tarafından Postmodern karakterde tasarlanan 20 cephe, mekânın lineer yapısından faydalanılarak, bir sokak oluşturacak şekilde 1/1 ölçekte inşa edilir (Şekil 1). Her cephenin ardında mimarının monografik sergisi yer alır. Bu sergilerde çizim, maket, fotoğraf gibi geleneksel temsil araçları kullanılır (Şekil 2). Sergide “Strada Nuovissima” dışında Aldo Rossi tarafından tasarlanan “Teatro del Mondo”; 20. yüzyılın üç önemli ustası Philip Johnson, Ignazio Gardella ve Mario Ridolfi’ye adanmış bölümler, 73 genç mimara ayrılmış özel bölüm ve Ernesto Basile retrospektifi yer alır.

Şekil 1: Strada Nuovissima sergi poster. (URL-1)

Venedik Mimarlık Bienali’nin ilk sergisi hem yeni bir sergileme tekniği önermesi hem de tarihsel süreçte modern mimariden postmodern mimariye doğru bir kaymaya işaret etmesi nedeniyle önem taşır. Ayrıca sergi, 16. yüzyıldan kalma bir halat fabrikası olan Arsenale’yi yeni bir sergi mekânı olarak Bienal’e kazandırmıştır.

Şekil 2: Thomas Gordon Smith'e ait bölümden bir görünüm. (URL-2)

1982 yılında 2. *Uluslararası Mimarlık Sergisi* “Architettura nei Paesi Islamici” (İslam Ülkelerinde Mimarlık), Paolo Portoghesi küratörlüğünde düzenlenir. İslam kültürünün 19. yüzyılın sonundan itibaren mimarlığa olan etkileri araştırılır. Sergide, işlerinde İslam kültüründen izler barındıran Hassan Fathy, Fernand Pouillon, Le Corbusier, Louis Khan ve Mimar Sinan'ın projelerinden oluşan bölümlerin yanı sıra İslam ülkelerinden davet edilen pek çok mimarın projelerine yer verilir. Altuğ ve Behruz Çinici Türkiye'den davet edilen isimlerdir. Sergi, Giardini içinde yer alan Padiglione d'Italia'da gerçekleştirilir. Sergi yaklaşımı geleneksel niteliktedir. Ana sergi mekânında yüzeyler oluşturulduğu, sergi nesnesinin ise mevcut projelere ait görsel, çizim ve maketlerden oluştuğu gözlenir (Şekil 3).

Şekil 3: Hassan Fathy'e ait bölümden bir görünüm. (URL-3)

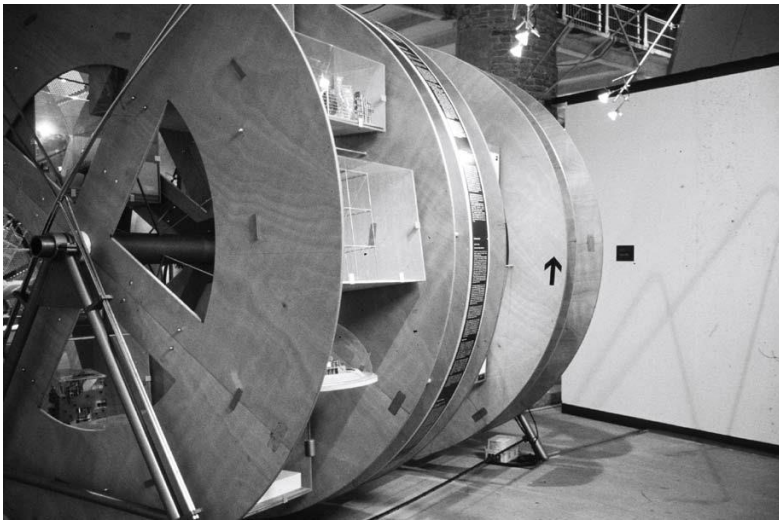
3. ve 4. *Uluslararası Mimarlık Sergileri* sırasıyla 1985 ve 1986 yıllarında Aldo Rossi küratörlüğünde düzenlenir. 3. Uluslararası Mimarlık Sergisi “Progetto Venezia”, yarışma biçiminde kurgulanır. Mimarlardan Venedik kentinde belirlenen on nokta için proje üretmeleri istenir ve yarışmanın sonucunda üretilen proje çıktılar sergilenir (Şekil 4). Sergi, yarışma sonucunda üretilen projelerin tekliflerini gerçekleştirme vaadi içermediğinden kâğıt mimarlığı olarak nitelendirilmiştir (Szacka, 2008, s. 30). Sergi mekânı ikinci sergide olduğu gibi Padiglione d'Italia'dır. 1986 yılında düzenlenen 4. Uluslararası Mimarlık Sergisi “Hendrik Petrus Berlage”, isminden de anlaşılacağı üzere Hollandalı mimar Hendrik Petrus Berlage'a adanmıştır ve mimarın önemli projelerinin sergilenmesi şeklinde gerçekleşir. Sergi mekânı olarak adalar bölgesinin dışında kalan Villa Farsetti kullanılır. Bienal arşivinde bu sergiye ilişkin görsel veri bulunmamaktadır ancak tema ve sergi kurgusundan serginin geleneksel

biçimde ele alındığı, sergi nesnesinin de Berlage'ın projelerini aktaran çizim, fotoğraf gibi temsil araçlarından oluştuğu düşünülmektedir.

Şekil 3: Rocca di Noale bölgesi için üretilen projelerin sergilendiği alandan bir görünüm. (URL-4)

5. *Uluslararası Mimarlık Sergisi* Quinta Mostra Internazionale di Architettura (Beşinci Uluslararası Mimarlık Sergisi) 1991 yılında, Francesco Dal Co küratörlüğünde gerçekleşir. Sergi bu yıl ilk kez ulusal pavyonların davet edilmesiyle uluslararası nitelik kazanır. Teması olmayan tek sergi olan Beşinci Uluslararası Mimarlık Sergisi'nde ikisi davetli biri açık olmak üzere (Giardini'deki İtalyan Pavyonu, Lido'daki Palazzo del Cinema ve Piazzale Roma için) düzenlenen üç mimari yarışmanın sonuçları kamuya sunulur. 1985 yılının aksine bu yarışmalar sonucunda seçilen projelerin inşa edilmesi amaçlanmışsa da bu amaç gerçeklik kazanmamıştır (Szacka, 2008, s. 31). Sergide Ulusal pavyonlar ve yarışmalar dışında 43 mimarlık okuluna çalışma yöntemleri ve mimari yaklaşımlarını sergilemeleri için ayrılmış "Venice Prize" bölümü yer alır (Şekil 5). Serginin bu bölümünde geleneksel temsil araçlarını farklı biçimde sunma arayışları dikkat çeker. Bunlar mimari yerleştirme tasarımının da ilk fikirleri olarak okunabilir. Sergi mekânı olarak Corderie dell'Arsenale, Padiglione d'Italia ve Giardini'de yer alan ulusal pavyonlar kullanılır. Gerrewey (Gerrewey, 2012, s. 47), bu sergiyi gerçekliğin bir temsili olarak okur. Dal Co'nun yaklaşımında mimarlık apaçık bir biçimde sergilenir ve genel hikâyenin, eleştirel yorumun veya olası yeni gelişmenin küratör tarafından öne çıkarılmaması, okuyucuya veya ziyaretçiye bir arayış olarak sunulması önemlidir.

Şekil 4: Venice Prize bölümünde TU Delft. (Gerrewey, 2012, s. 52)

1996 yılında 6. *Uluslararası Mimarlık Sergisi* "Sensori del futuro-L'architetto come sismografo" (Geleceğin sensörleri-Sismograf olarak mimar) Hans Hollein küratörlüğünde

gerçekleşir. Avusturyalı mimar, Bienal'in İtalyan olmayan ilk küratörüdür. Sergide, mimarın günümüzün yer altı titreşimlerini yakalama ve bunları geleceğe tercüme etme yeteneğini araştırmak amaçlanır. Hollein'e göre mimarların 1990larda hala belirli hareket veya düşünce okullarının parçası olması uygun değildir. Mimar tüm sınıflandırmalardan bağımsız olmalıdır, bu sayede geleneksel mekân fikrine meydan okuyabilir. Bu söylem, postmodern yaklaşımın etkisinde gelişen Bienal'de bir kırılma noktasıdır. Sergi mekânı olarak Giardini'de yer alan ana salon ve ulusal pavyonlar kullanılır. Temsil nesnesi dönüşür, sergi "Fotografi di architettura (mimari fotoğraflar)" başlıklı bir bölümün yanı sıra davetli mimarların projelerine ilişkin çizim ve maketlere ek olarak fotoğraf ve video çalışmalarını da içerir.

Liefoghe'ye göre Hans Hollein'in sergisi belirli bir konuyu ele almak ya da bir manifesto işlevi görmek için girişimde bulunmaz. Bienal'den geriye yalnızca biçimsel birtakım noktalar akılda kalır; küratörün kimliği, Golden Lion ödüllerinin Mimarlık Bienali'nde bu yıl ilk kez verilmesi gibi (Liefoghe, 2012, s. 54). Hollein, Mimarlık Bienali'ni Sanat Bienali modelinde kurgular (Şekil 6-7). Farklı sergileme fikirlerinin peşinden gitmek ve teknolojiye olan ilgisi nedeniyle sergide çeşitli medya türleri ile neler yapılabileceğini görmek istediğini belirtir (Levy & Menking, 2010, s. 72).

Şekil 5: DS+R. Bad Press: Dissident Ironing⁴. (URL-5)

Şekil 6: Japonya Pavyonu⁵, 6. Uluslararası Mimarlık Sergisi. (URL-6)

⁴ Elizabeth Diller & Ricardo Scofidio'nun ilk kez 1993 yılında sergilenen, Dissident Housework serisinden Bad Press adlı eseri 1996 yılı ana sergisinde yer alır.

⁵ Küratörlüğünü Chiharu Takemoto, Arata Isozaki, Miki Okabe'nin üstlendiği yerleşime, 1995 yılında Kobe bölgesinde meydana gelen depremin yıkıcı sonuçlarını canlandırıyor.

1998 yılında Bienal'in yapısı değişir. Bienal resmî sitesinde yer alan açıklamaya⁶ göre bu tarihten itibaren Mimarlık Bienali sadece Ulusal Pavyonlar'ın katkısıyla oluşturulan bir sergi değildir. Aksine her birinin kendi küratörü ve projesi olan Ulusal Pavyonlar, Bienal küratörü tarafından oluşturulan Uluslararası Sergi ve Bienal küratörü tarafından onaylanan tamamlayıcı etkinlikler dizisinin bütünüdür. Bienal yönetimine göre, yeni sergi modeli çoğulcu ifadenin önünü açmıştır. Sergi alanları da bu duruma uygun biçimde stratejik ihtiyaçlar doğrultusunda büyümüş ve sonraki sergilerde Giardini ve Arsenale sabit sergi mekanları olarak birlikte kullanılmaya başlanmıştır.

7. *Uluslararası Mimarlık Sergisi* bu değişimin akabinde 2000 yılında, Massimiliano Fuksas küratörlüğünde düzenlenir. "Citta: Less Aesthetics, More Ethics" başlıklı serginin teması, 90lar itibariyle kentsel dönüşümdeki hız ve büyüme ve buna bağlı gelişen kirlilik, büyük ölçek, sosyal hoşnutsuzluk ve eşitsizliğin mimaride yeni etik yanıtların araştırılmasını gerektirdiği düşüncesi üzerine odaklanır. Sergileme, sanatsal bir yaklaşımla ele alınan 1996 sergisinin aksine geleneksel bir yaklaşımla ele alınır, tema doğrultusunda üretilen projeler alışıldık düzende sergilenir. 7. Uluslararası Mimarlık Sergisi'ni takip eden üç sergide "Next" (2002), "Metamorph" (2004), "Citta, Architettura e Societa" (2006) söylem, 2000 yılında olduğu gibi kent ölçeği üzerinden belirlenir. Deyan Sudjic'in küratörü olduğu 8. *Uluslararası Mimarlık Sergisi* "Next", geleceğin mimarisini ve kentlerdeki dikey büyümeyi konu alır. 2004 yılında Kurt Forster'ın 9. *Uluslararası Mimarlık Sergisi* için seçtiği tema, yeni teknoloji ve malzemelerin mimariye dikte ettiği metamorfozdur. Sergide ziyaretçilerin temayı doğrudan hissedebilmeleri için Asymptote tarafından, bilgisayar teknolojisini kullanarak, Corderie'nin merkezinde her bölümün kendiliğinden ve aynı anda bir sonrakine kaymasına izin veren modüler bir yerleştirme tasarlanmıştır (Şekil 8). Böylelikle ana sergi mekanının kullanımında bir farklılık yaratılır.

Şekil 7: Metamorph, Corderie-Arsenale. (URL-7)

2006 yılında Ricky Burdett küratörlüğünde gerçekleşen 10. *Uluslararası Mimarlık Sergisi* "Citta, Architettura e Societa"; nüfusu 3 milyonu aşan küresel kentlere odaklanır. Sergide çağdaş toplumsal sorunlar, mimarlık ve gerçek kullanıcıları arasındaki etkileşim, daha demokratik ve sürdürülebilir çevreler tasarlanmasında mimarın rolü gibi konular tartışmaya açılır. Sergi, seçilen 16 şehre ilişkin verilerin sunulması biçiminde kurgulanmıştır. Sergilemede

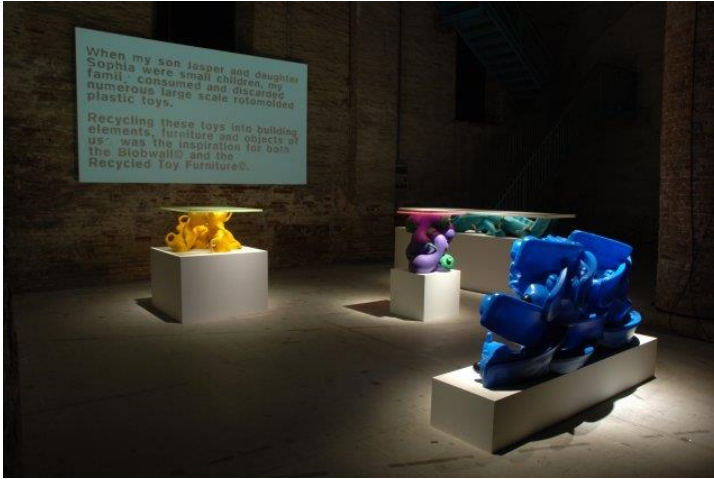
⁶ Orijinal metin için bkz. <https://www.labiennale.org/en/la-biennale-di-venezia>

duvar yüzeylerinin yanı sıra zeminin sıklıkla kullanıldığı ve dijital yüzeylerin çizim, fotoğraf gibi temsil araçlarına tercih edildiği görülmektedir (Şekil 9).

Şekil 8: Sergi mekânından bir görünüm. (URL-8)

11. *Uluslararası Mimarlık Sergisi* “Out There: Architecture Beyond Building” 2008 yılında Aaron Betsky küratörlüğünde gerçekleşir. Betsky’e göre mimarlık yalnızca inşa edilmiş bir bina değil, inşa etmeye dair her şeydir, dünyada kendimizi evde hissetmekle ilgilidir. Sergide binasız mimarlık fikrine odaklanan Betsky, bunu ayartıcı imgeler yoluyla gerçekleştirmeyi hedefler, dolayısıyla sergi pek çok yerleştirme ve görüntüden oluşur. Söylemin ölçeği önceki sergilerde olduğu gibi kenttir, ancak Betsky’nin bienalinde temsil nesnelere alışılmışın dışına çıkar, soyut nesnelere, bilgisayar destekli üretimler, video yerleştirmeler vb. ağırlıktadır (Şekil 10).

Şekil 9: Greg Lynn, Recycled Toys Furniture⁷. (URL-9)

2010 yılında 12. *Uluslararası Mimarlık Sergisi* “People Meet in Architecture” Kazuyo Sejima küratörlüğünde gerçekleşir. Sejima, Venedik Mimarlık Bienali’nin ilk kadın küratörüdür. Sergide, mimaride çok yönlü yaklaşımlar üzerine düşünmek ve mimarlığın çok yönlü olasılıklarını deneyimlemek amaçlanır. Küratöre göre sergide ziyaretçilere aşırı bilgi yüklemek değil, insanların projeleri deneyimlemesini ve sergilenen malzeme ile iletişim

⁷ Lynn tarafından tasarlanan bu yerleştirme “En İyi Yerleştirme” kategorisinde “Golden Lion” ödülü almıştır.

kurmasını sağlamak önceliklidir. Bu düşünceyle yola çıkan Sejima, sergiyi bir bütün olarak ele alır; her katılımcı için ayrı bir alan belirlenir ve sergi nesnelerinin yan yana gelişi söyleme uygun bir ritim içerisinde kurgulanır. Sergi atmosferinin yaratılmasında tekdüze bir yönelimden ziyade çoklu bakış açıları etkilidir. Ayrıca mevcut sergi mekanının temsil sürecine bilinçli olarak dahil edilmesi söz konusudur. Mevcut mekânın tarihi atmosferinin sergiye dahil edilmesi ve farklı duyuları harekete geçiren yerleştirmeler aracılığıyla mekânsal bir deneyim yaratılır. Bu nedenle sergi hem söylem hem de küratöryel yaklaşım bakımından önceki sergilerden ayrılır. Geleneksel temsil yöntemlerine ek olarak ilk kez mimari yerleştirmelerin kullanıldığı görülür (Şekil 11).

Şekil 10: Cloudscapes. (URL-10)

13. Uluslararası Mimarlık Sergisi “Common Ground” başlığını taşır. 2012 yılında gerçekleşen serginin küratörlüğünü David Chipperfield üstlenir. Chipperfield, çağımızda öne çıkan bireysellik kavramına tepki göstermek istediğini belirtir ve sergide, mimari kültürün temelini oluşturan ortak ve paylaşılan fikirlerin tasvir edilmesi istenir. Sergi nesnesi dönüşmüştür, sergide mimari yerleştirmelerin yanı sıra geçici mekanların kurgulandığı görülür (Şekil 12).

Şekil 11: Torre David/Gran Horizonte⁸ (URL-11)

⁸ Bir şirketin genel merkezi olarak inşasına başlanan David kulesi şirketin 1994 yılında iflasını açıklamasının

2014 yılında düzenlenen *14. Uluslararası Mimarlık Sergisi* “Fundamentals”, küratör Rem Koolhaas rehberliğinde herhangi bir zamanda herhangi bir mimar tarafından kullanılan zemin, duvar, cephe, pencere, kapı gibi yapı elemanlarını araştırır. Elements of Architecture adı altında derlenen bu tipolojiler Giardini’de sergilenir (Şekil 13). Koolhaas, sergisini yıldız mimarlar ve ürünleri için bir showroom yerine, mimarlığın kendisini tartışmak için bir alan olarak kullanmak istediğini ifade eder. Küratörün bu yaklaşımı sergiyi dönüştürmüştür, sergi nesnesi fotoğraf ya da çizim değil malzemenin kendisidir. Serginin diğer bölümü olan Monditalia’da ise İtalya gerçekliği doğaçlama araştırmalar ile temsil edilir. Türkiye Pavyonu 2014 yılında ilk kez Bienal’de yer alır.

Şekil 12: Windows. (URL-12)

Bienal söylemi 2014 yılının ardından küresel bir boyuta taşınır. 2016 yılında Aravena *15. Uluslararası Mimarlık Sergisi*’nin başlığını “Reporting From The Front” olarak belirler ve sergi teması, mimarlığın yanıt vermesi beklenen konuların yelpazesini genişletmektir. Halihazırda kapsama dahil olan kültürel ve sanatsal boyutlara ekonomik, sosyal, politik, çevresel boyutların dahil edilmesi istenir. Sergide; ayrımcılık, eşitsizlik, sanasyona erişim, doğal afetler, konut sıkıntısı, göç, kayıt dışılık, suç, trafik, atık, kirlilik ve toplumsal katılım gibi sorunlarla yüzleşen insanların çalışmalarını irdelemek ve aynı zamanda farklı boyutların sentezlendiği örnekler sunmak amaçlanır. Sergi nesnesi değişir, sergide büyük ölçekli strüktürlere ve çeşitli projelerin 1/1 ölçekli prototiplerine yer verilir (Şekil 14).

ardından yarım bırakılır. Kule halk tarafından işgal edilir ve 2007 yılı itibarıyla 2500’den fazla kullanıcıya ulaşır. Kulenin karma kullanımlı işgalini inceleyen Urban-Thin Thank, kulede yer alan Gran Horizonte adlı restoranı Bienal’in 2012 yılı sergisinde yeniden yaratır. Restoran sergi boyunca geleneksel yemeklerini orijinal haliyle servis eder ve ziyaretçilerin Venezuela kültürünü paylaştığı bir sosyal alan oluşturur.

Şekil 13: Droneport. (URL-13)

2018 yılında gerçekleşen *16. Uluslararası Mimarlık Sergisi* “Freespace” küratörleri Yvonne Farrel ve Shelley Mcnamara, sergi için belirledikleri bu adın Bienal’in çoğulcu yapısına katkı sağlayacağını belirtirler. Sergide, mimarının yaşadığımız dinamik gezegenle olan ilişkisini ve kültürünü sürdürmek için insanlara, yere, zamana, tarihe dayalı mimarideki çeşitliliği, özgünlüğü ve sürekliliği ortaya çıkarmak amaçlanır. Serginin biçimlenişi kullanılan mimari yerleştirmeler ve mekânsal strüktürler dolayısıyla kendinden önceki sergi ile benzerlik taşır (Şekil 15).

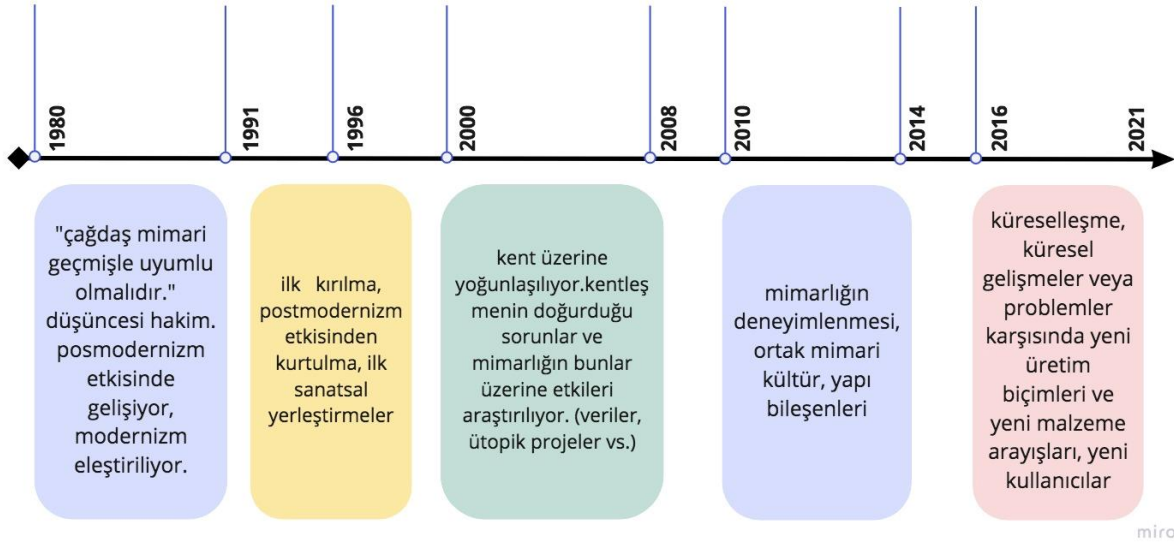

Şekil 14: Bamboo stalactite. (URL-14)

2021 yılında düzenlenen *17. Uluslararası Mimarlık Sergisi* “How will we live together?” başlığını taşır. Hashim Sarkis’in küratörlüğünü yaptığı sergi yeni bir mekânsal sözleşmeye ihtiyacı fikrinden yola çıkar. Sarkis, genişleyen siyasi bölünmeler ve büyüyen ekonomik eşitsizlikler bağlamında, mimarları birlikte cömertçe yaşayabileceğimiz alanlar hayal etmeye çağırır. Sergi teması doğrultusunda farklı canlı türlerinin mekânsal tartışmalara nasıl dahil edilebileceği, tükenen kaynaklar ve doğal çevrenin tahribatı nedeniyle yeni malzeme arayışları gibi noktalara dikkat çekilir. Sergide, araştırma projelerinin sonucu olarak sergilenen strüktürlerden sanatsal yerleştirmelere geniş bir seçkiye yer verilir.

Tartışma ve Sonuç

Tablo 1. Venedik Mimarlık Bienali'nde değişen dönemler

Johnson'un öncülük ettiği ilk serginin ardından mimarlık sergileri; modellerin, çizimlerin ve fotoğrafların ötesine geçmiştir. Mimarlık sergileri araştırmaya dayalı enstalasyonları, medya alanlarını, sanatçılarla iş birliklerini, çeşitli performansları, mimari öncelik ve provokasyonları topluma iletmeye yönelik çabaları içeren kompleks birer yapıya dönüşmüştür (Urbach, 2010, s. 14). Venedik Mimarlık Bienali bünyesinde ise sergiler, küratörün söylemi doğrultusunda farklı biçimlerde gelişir. 1980-1991 yılları arasında Bienal sergilerinde farklı mimari akımlar öne çıkar. Venedik Mimarlık Bienali'nin ilk on yıllık bu döneminde mimari yaklaşımda Postmodern eğilimlerin öne çıktığı söylenebilir. Sergi söylemi değişkendir; tek bir mimarın monografik sergisi, kente özgü problemlere odaklanan yarışmalar, bir temanın bulunmayışı gibi. İtalyan küratörler tarafından kurgulanan sergilerin yerel bir nitelik taşıdığından bahsedilebilir, sergiler Venedik kenti ile de sıkı bir ilişki içerisindedir. Sergi mekânı sabit değildir, Bienal'i kentle bütünleştirmek düşüncesine paralel olarak, her sergi için kentte bulunan farklı noktaların kullanımı söz konusudur. Mimarlık çoğunlukla çizimler yoluyla temsil edilmektedir, sergi nesnesi geleneksel temsil araçlarıdır. Bu anlamda Bienal, 1930lardan itibaren yaygınlaşan mimarlık sergilerinin bir uzantısıdır; mimari temsil araçları, sanat eseri gibi sergilenir ve sergilerde farklı tasarlama yöntem ve süreçlerinin vurgulandığı görülür. 1980 yılında gerçekleşen ilk sergide 1/1 ölçekte inşa edilen sokak kurgusu elbette istisnadır. 1991 yılına gelindiğinde ise "Venice Prize" bölümünde öğrenciler tarafından üretilen çizim ve maketlerin sergilenmesinde geleneksel yöntemin dışına çıktığı ve yerleştirme fikrinin ilk adımlarının atıldığı söylenebilir. Bu dönemde sergilerin; mimari tasarımların ve tasarlama biçimlerinin iletildiği bir ortam niteliği taşıdığı söylenebilir.

1996 yılında Hollein tema metninde mimari akımlar ve düşünce ekollerini kastederek "mimar tüm sınıflandırmalardan bağımsız olmalıdır" der. Sergi söyleminin esnekleşmesi, spesifik bir kavram veya nesneye gönderme yapmaması farklı ve eleştirel yaklaşımların önünü açar. Sergide mimari tasarımların yanı sıra mimarlarca üretilen sanatsal çalışmalar ve yerleştirmeler gibi farklı temsil yöntemlerine yer verilir. Bu gelişme hem sergi niteliğinin dönüşmesi hem de temsil biçimlerinin çeşitlenmesi bakımından önemlidir. Sergi hem Postmodernizm etkisinin zayıflaması hem de sergi kurgusunda yapılan yöntem değişikliği nedeniyle Bienal'de bir kırılma noktası yaratır.

2000-2008 yılları arasında düzenlenen sergiler kent teması üzerine yoğunlaşır ve bu sergilerde küresel kentler, kentsel dönüşümdeki hız ve büyüme, dikey büyüme gibi konular ele alınır. Kentleşmenin yol açtığı çağdaş toplumsal sorunların boyutu, mimarlık ve gerçek kullanıcılar arasındaki etkileşim, mimarlığın bu sorunlar karşısında takınabileceği tutum ve daha demokratik çevreler yaratılmasındaki rolü tartışılır. Sergilerde, bu sorunlara yanıt niteliği taşıyan proje önerileri yer alsa da veri paylaşımı daha baskın görünmektedir. Bu dönemde sergiler genel olarak ziyaretçileri yakın zamanda yapılacak projeler, mimarlığın biçimsel dünyasındaki dönüşüm ve metropollerimizin mevcut durumu hakkında bilgilendirmeyi amaçlar. Sergi yöntemi Hollein'in sergisine kıyasla benzerlik taşısa da bu yıllarda gerçekleştirilen dört sergi söylemi de kent ile sınırlandırılmıştır ve sergiler; mimarlığın insan yaşamına, çevreye, kente etkilerinin anlaşılmasına çalışıldığı birer ortam olarak karşımıza çıkar. Geleneksel temsil araçlarına ek olarak soyut nesnelere, dijital yüzeyler, video yerleştirmeler gibi farklı araçlar sergi nesnesi olarak karşımıza çıkar.

2010-2014 yılları arasında sergi söylemi mekânın kendisine döner. 2010 ve 2012 yıllarında sergiler mekânsal bir deneyimi yaratmayı ve mimari kültürün temelini oluşturan ortak ve paylaşılan fikirler üzerine düşünmeyi amaçlar. 2010 yılında Sejima'nın sergisi ile birlikte ilk kez mimari yerleştirmelere yer verilir. Bu sergileme biçimi sonraki yıllarda da devam eder. 2014 yılında ise ölçek yapı bileşenlerine iner, bu durum sergi nesnesini dönüştürür ve sergi mekânında 2 boyutlu nesnelere yerine malzeme ya da yapı bileşeninin kendisi sergilenir.

2016-2021 yılları arasında sergi söylemleri küresel gelişmelere vurgu yapar. Kent temasını işleyen sergiler ile benzer şekilde kurgulan bu üç sergi, küresel problemler karşısında mimarlığın ne şekilde dönüşeceği üzerinde durur. Sergiler farklı malzeme ve üretim biçimlerini içeren araştırma sonuçlarına yer verir, bunlar zaman zaman mekânın kendisinin sergilenmesi şeklinde izleyiciye sunulur.

Sonuç olarak, Venedik Mimarlık Bienali bağlamında mimarlık sergilerinin yaşanan dönüşüm doğrultusunda beş döneme ayrıldığı gözlenmiştir. İlk dönemde sergi, mimari akımların etkisinde gelişir ve davetli *mimarların projelerinin gösterildiği bir iletişim alanıdır*. Yarışmalar dönemiyle birlikte ise sergiler, *bir üretim alanı* olarak karşımıza çıkar. Bu süreçte sergi nesnesi geleneksel temsil araçlarıdır. 1996 yılında yaşanan dönüşümle birlikte sergiye hâkim olan düşünce mimari akımların/sınıflandırmaların etkisinden kurtulur. Bu değişimde ve sergi yaklaşımında farklı bakış açılarının yakalanmasında küratörlerin 1996 yılına kadar İtalya'dan seçilirken bu tarihten itibaren farklı uluslardan yetkin isimlerin küratör olarak belirlenmesi de etkilidir. 1996 yılında mimarın sanatçı yönü öne çıkarılır ve serginin büyük bir bölümünde sanatsal yerleştirmelere yer verilir. Kentsel sorunlar üzerine odaklanılan üçüncü dönemle beraber sergiler, *bilgi aktarım alanı* olarak değerlendirilebilir, tema çoğunlukla sunular ve video yerleştirmeler aracılığıyla izleyiciye iletilir. Dördüncü dönemde serginin odak noktası mekânın kendisidir. Bu süreçle birlikte mimari yerleştirmelerin kullanıldığı, mekân deneyiminin ön planda olduğu ve mevcut sergi mekanının yer yer sergiye dahil edilerek mekânın mimari niteliklerinden faydalandığı görülür. Gerçekte var olan mekanların sergide yeniden üretilmesi dolayısıyla izleyicilere *mekânsal bir deneyim* sunmak gibi denemelere rastlanır. Son döneminde sergi, *bir araştırma alanına* dönüşür. Dünyada karşı karşıya kalınan sosyal, ekonomik, çevresel vb. problemler karşısında mekânın geleceği sorusuna yanıt vermeyi amaçlayan farklı mekân önerileri, yeni malzemeler, tasarlanmış strüktürler yoluyla izleyicilere iletilir. Bu durum sergi nesnesini dönüştürür. Nesnelere bağımsızlaşır, ana sergi mekânı arka plana itilir. En köklü ve kapsamlı mimari etkinlik olan Venedik Mimarlık Bienali üzerinden yapılan bu tespitlerin mimari alandaki güncel sergi yaklaşımının izlenmesinde önemli bir kılavuz olduğu düşünülmektedir. Sergi yapma ve sergi için yapma eylemleri günümüzde mimarlık disiplininde yeni bir pratik alanı olarak öne çıkarken aynı zamanda pek çok kurumun

mimarlık programında kendisine yer bulmaktadır. Dolayısıyla hem profesyonel alanda hem de eğitim alanında mimarlık sergileri ve sergi pratiği üzerine üretilmiş bilginin yaygınlaşması ve yorumlanarak yeni uygulama biçimlerine yön verecek biçimde kullanılması önem kazanır.

Kaynakça

- Chan, C. (2010, Eylül 17). Exhibiting architecture: show, don't tell. Erişim tarihi: 30.10.2021 <https://www.domusweb.it/en/architecture/2010/09/17/exhibiting-architecture-show-don-t-tell.html>
- Colomina, B. (2011). Mahremiyet ve Kamusalılık: Kitle İletişim Aracı Olarak Modern Mimari. İstanbul: Metis Yayınları.
- Gerrewey, C. V. (2012). The 1991 Architecture Biennale: The Exhibition as Mimesis. OASE(88), 43-53.
- La Biennale, (2022). Erişim tarihi: 10.02.2022, <https://www.labiennale.org/en/history>
- Levy, A., & Menking, W. (2010). Architecture on Display: On The History of The Venice Biennale of Architecture. London: Architectural Assosiation London.
- Liefoghe, M. (2012). The 1996 Architecture Biennale: The Unfulfilled Promise of Hans Hollein's Exhibition Concept. OASE(88), 54-60.
- Savaş, A. (1994). Between Document and Monument: Architectural Artifact in an Age of Specialized Institutions. Cambridge: Massachusetts Institute Of Technology.
- Szacka, L.-C. (2008). The Architectural Public Sphere. Multi, 2(1), 19-34.
- Szacka, L.-C. (2010). A Conversation with Vittorio Gregotti. Log(20), 39-43.
- Urbach, H. (2010). Exhibition as Atmosphere. Log(20), 11-17.
- URL-1. Erişim tarihi: 10.02.2022, <http://asac.labiennale.org/it/documenti/fototeca/ava-ricerca.php?scheda=218031&p=1>
- URL-2. Erişim tarihi: 10.02.2022, <https://asac.labiennale.org/it/documenti/fototeca/ava-ricerca.php?scheda=402263&p=5>
- URL-3. Erişim tarihi: 10.02.2022, <https://asac.labiennale.org/it/documenti/fototeca/ava-ricerca.php?scheda=402822&p=1>
- URL-4. Erişim tarihi: 10.02.2022, <https://asac.labiennale.org/it/documenti/fototeca/ava-ricerca.php?scheda=403117&p=1>
- URL-5. Erişim tarihi: 10.02.2022, <https://dsrny.com/project/bad-press>
- URL-6. Erişim tarihi: 10.02.2022, <http://www.kmaa.jp/en/venice-biennale1996archi/>
- URL-7. Erişim tarihi: 10.02.2022, <http://asac.labiennale.org/it/documenti/fototeca/ava-ricerca.php?scheda=246102&p=1>
- URL-8. Erişim tarihi: 10.02.2022, <https://asac.labiennale.org/it/documenti/fototeca/ava-ricerca.php?scheda=71416&p=29>
- URL-9. Erişim tarihi: 10.02.2022, <http://asac.labiennale.org/it/documenti/fototeca/ava-ricerca.php?scheda=130211&p=2>
- URL-10. Erişim tarihi: 10.02.2022, <http://asac.labiennale.org/it/documenti/fototeca/ava-ricerca.php?scheda=130211&p=2>
- URL-11. Erişim tarihi: 10.02.2022, <https://asac.labiennale.org/it/documenti/fototeca/ava-ricerca.php?scheda=241039&p=1>
- URL-12. Erişim tarihi: 10.02.2022, <https://asac.labiennale.org/it/documenti/fototeca/ava-ricerca.php?scheda=251412&p=37>
- URL-13. Erişim tarihi: 10.02.2022, <https://asac.labiennale.org/it/documenti/fototeca/ava-ricerca.php?scheda=269209&p=7>
- URL-14. Erişim tarihi: 10.02.2022, <https://asac.labiennale.org/it/documenti/fototeca/ava-ricerca.php?scheda=402657&p=5>

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Dezenformasyonla Mücadele: Kavramlar ve Kurumlar¹

Countering Disinformation: Concepts and Institutions

Ahmet ATEŞ^{a*}

^a Öğretim Görevlisi Doktor, Iğdır Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, Iğdır/TÜRKİYE

ORCID: 0000-0001-5184-7701

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 1 Şubat 2022

Kabul tarihi: 17 Haziran 2022

Anahtar Kelimeler:

Dezenformasyon,
Mezenformasyon,
NATO,
AB,
ASEAN

ARTICLE INFO

Article History:

Received February 1, 2022

Accepted June 17, 2022

Keywords:

Disinformation,
Misinformation,
NATO,
EU,
ASEAN

ÖZ

Göreceli olarak yeni bir olgu olan ve son on yılda ulusal ve uluslararası güvenliğe olan etkisi giderek artan dezenformasyon faaliyetleri literatürde ve pratikte yeterli ilgiyi görmemektedir. Bu çalışma, dezenformasyonla mücadelenin literatürde ve uygulamadaki durumunu analiz etmektedir. Bu bağlamda, dezenformasyon literatürü sistematik olarak taranmış ve ilgili çalışmalar üç grupta toplanmıştır. Bu gruplar; dezenformasyonun kavramsal çerçevesi, dezenformasyonun (sosyal ve politik) sonuçları ve dezenformasyon ve bilişsel süreçlerdir. Yapılan analiz sonucunda literatürün, dezenformasyon ve türevlerinin kavramsal çerçevesinin oluşturulması, otoriter rejimlerin dezenformasyon faaliyetlerinin analizi ve dezenformasyonun teknik boyutunun incelenmesi hususunda genişleyeceği tespit edilmiştir. Ardından, dezenformasyonla mücadele uygulamaları ulusal ve uluslararası düzeyde incelenmiştir. İlk olarak, Rusya menşeli dezenformasyon faaliyetlerine hedef olan Ermenistan, Bulgaristan, Ukrayna, Çekya ve Fransa'nın dezenformasyonla mücadele pratikleri incelenmiş ve dezenformasyonla mücadele konusunda algı ve kapasite yönünden farklılıklar olduğu tespit edilmiştir. İkinci olarak, NATO, ABD ve ASEAN'in dezenformasyonla mücadele yöntemleri karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir. Gerçekleştirilen karşılaştırmalı analiz sonucunda, dezenformasyon ile mücadelede AB'nin göreceli olarak en başarılı ve kurumsal uluslararası örgüt olduğu tespit edilmiştir. Bu durumun temel iki sebebinin ise AB'nin dezenformasyonu daha geniş bir çerçevede ele alması ve dezenformasyon ile mücadeleye göreceli olarak daha erken başlamış olması olduğu sonucuna ulaşılmıştır. NATO'nun ise dezenformasyon tanımını askeri düzlemde sınırlayarak kullanmasının sonucu olarak AB'ye oranla göreceli olarak daha az kurumsallaşmış olduğu tespit edilmiştir. Son olarak, ASEAN'in ise dezenformasyon ile mücadele konusunda diğer iki uluslararası örgüte oranla daha proaktif bir yol izlediği tespit edilmiştir.

ABSTRACT

Disinformation activities, which are a relatively new phenomenon and whose impact on national and international security have increased in the last decade, do not receive sufficient attention in the literature and practice. This study analyzes combating disinformation in the literature and in practice. In this context, the disinformation literature was systematically surveyed and related studies were classified under three groups. These groups are; the conceptual framework of disinformation, the (social and political) consequences of disinformation and disinformation and cognitive processes. As a result of the analysis, it has been determined that the literature will expand on the formation of the conceptual framework of disinformation and its derivatives, the analysis of the disinformation activities of authoritarian regimes and the examination of the technical dimension of disinformation. Then, the practices of combating disinformation were examined at national and international level. Firstly, the practices of fighting against disinformation of Armenia, Bulgaria, Ukraine, Czechia and France, which were targets of Russian-originated disinformation activities, were examined and it was determined that there were differences in terms of perception and capacity in combating disinformation. Secondly, the methods of combating disinformation of the NATO, the EU and ASEAN were analyzed comparatively. As a result of the comparative analysis, it has been determined that the EU is the most successful and institutional international organization in combating disinformation. It has been concluded that the two main reasons for this are the EU's handling of disinformation in a wider framework and the fact that it has started the fight against disinformation relatively earlier. As a result of NATO's limited use of the definition of disinformation at the military level, it has been determined that it is relatively less institutionalized compared to the EU. Finally, it has been determined that ASEAN has followed a more proactive way in combating disinformation compared to the other two international organizations.

¹ Bu çalışma, 3 Eylül 2021 tarihinde Karadeniz Teknik Üniversitesi tarafından düzenlenen 4. Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Kongresi'nde sunulan "Dezenformasyon ile Mücadelede Uluslararası Örgütlerin Rolü: Karşılaştırmalı Bir Analiz" başlıklı bildiri ve 26 Ocak 2022 tarihinde Milli Savunma Üniversitesi Kara Harp Okulu'nda düzenlenen Hibrit Tehditler ve Milli Güvenlik Sempozyumu'nda sunulan "Dezenformasyonun Kavramsal Çerçevesi ve Sosyal, Politik ve Bilişsel Sonuçları" başlıklı bildirilerin genişletilmiş halidir.

EXTENDED ABSTRACT

Access to information has been of great importance for individuals and states throughout the history of civilizations. States with relatively more successful access to information have benefited from this advantage tactically and strategically, both politically and economically. The importance of information and communication has increased with the innovations in the global arena and communication has also changed in parallel with the developments. In the last two decades, the most important development that has been experienced on a global scale and has an impact on the process of communication is digitalization. As a result of digitalization, communication processes of individuals and societies have also been moved to technological platforms. As a result of this process, information flow and information security in digital channels have become an important element of national and international security. Disinformation activities constitute the most important threat to information security on these platforms. There is no consensus in the literature and practice on measures to prevent disinformation activities and related activities, which have consequences at the individual, social and international levels and are increasingly encountered in academic studies and speeches of policy makers. In this respect, in this article, firstly, a conceptual and theoretical framework has been drawn by systematically examining the relevant literature on disinformation. Then, the practices of combating disinformation at the national and international level were analyzed comparatively. This study contributes to the elimination of the ambiguity of the disinformation concept in the literature and offers a comparative perspective to the practitioners.

In the first part of the article, the disinformation literature was surveyed and examined under three groups. These are the conceptual framework of disinformation, the (social and political) consequences of disinformation, and disinformation and cognitive processes. Due to the development of disinformation as an activity and the increase in its derivatives and effects, especially after the digital transformation, a significant part of the literature in the first group has been carried out in order to define disinformation and draw a conceptual framework. The most important contribution of this literature is to draw the border between disinformation and misinformation and to indicate that there is an intention to deceive in disinformation. The second group in the literature has expanded to a large extent after 2016. Disinformation activities for the 2016 US Presidential Elections accelerated the research on Russia's and China's disinformation activities by academic circles. For this reason, a large part of this literature consists of related studies. The most important contribution of this literature is the determination that the resilience of disinformation is relatively low in authoritarian regimes. The third group of literature consists of studies aimed at understanding how disinformation spreads at the individual level. There are four different approaches to understand spreading disinformation. These are behavioral patterns, echo chamber, self-confidence and mood. As a result of the studies carried out, it has been determined that the effect of disinformation on the internet and social media is more effective than traditional channels, the spread of disinformation is not only a result of technological developments, and in fact, the psycho-social factors that determine human behavior are still the most effective factors. Also, it has been determined that the self-confidence of individuals plays an important role in exposing disinformation and disinformation occurs more frequently in matters such as terrorism, finance or natural disasters.

In the second part of the article, national methods and cases and combating disinformation practices of three international organizations, the European Union (EU), NATO and Southeast Asian Nations Association (ASEAN), were analyzed comparatively. It has been concluded that the activities to combat disinformation at the national level differ from country to country in terms of perception and capacity. In the examples of Armenia and Bulgaria, the origin of the disinformation activities towards the countries was evaluated within the scope of the cultural and political ties of the countries, and it was determined that the necessary importance was not given to the counter disinformation. On the other hand, in the case of Ukraine, Czechia and France, it has been observed that countering disinformation is shaped by the capacities of states. In other words, it has been determined that the capacity of a single country is mostly insufficient in combating digitalizing and globalizing disinformation activities. It has also been concluded that international organizations differ in terms of method and institutionalization in combating disinformation, as in national examples. In this context, it is argued that the European Union is the most successful and institutional international organization in terms of countering disinformation. There are two reasons. The EU has dealt with disinformation in a broader framework and has started to counter disinformation earlier than other international organizations. NATO, on the other hand, has limited the definition of disinformation at the military level and is therefore relatively less institutionalized compared to the EU. Finally, ASEAN follows a more proactive way in combating disinformation compared to the other two international organizations. The main reason is the motivation to have an early impact on the disinformation process by intensely training the bureaucracy and public opinion of the member states of the union, rather than a reactive practices.

Giriş

Bilgiye erişim medeniyetler tarihi boyunca bireyler ve devletler için büyük önem arz etmiştir. Bilgiye erişimi göreceli olarak daha başarılı olan devletler bu avantajdan taktiksel ve stratejik olarak hem siyaseten hem de ekonomik olarak istifade etmişlerdir. Bilginin ve iletişimin önemi küresel alanda gerçekleşen yenilikler ile birlikte artmış ve iletişim de yaşanan gelişmelere paralel olarak değişkenlik göstermiştir. Son yirmi yılda küresel boyutta yaşanan ve iletişimin sürecine etki eden en önemli gelişme dijitalleşmedir. Dijitalleşmenin sonucu olarak bireylerin ve toplumların iletişim süreçleri aynı zamanda teknolojik platformlara taşınmıştır. Bu sürecin bir sonucu olarak dijital mecralardaki bilgi akışı ve bilgi güvenliği ulusların ve uluslararası güvenliğin önemli bir unsuru haline gelmiştir. Dezenformasyon faaliyetleri bu platformlardaki bilgi güvenliği hususunda en önemli tehdidi oluşturmaktadır. Bireysel, toplumsal ve uluslararası düzeyde sonuçları olan ve akademik çalışmalarda ve politika yapıcıların konuşma metinlerinde giderek daha sık karşılaşılan dezenformasyon faaliyetleri ve ilgili faaliyetlerin önlenmesine yönelik tedbirler konusunda literatürde ve uygulamada bir konsensüs bulunmamaktadır. Bu minvalde, bu makalede, ilk olarak dezenformasyona dair ilgili literatür sistematik bir şekilde incelenerek kavramsal ve kuramsal bir çerçeve çizilmiştir. Ardından, ulusal ve uluslararası düzeyde dezenformasyonla mücadele pratikleri karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir. Bu çalışma, literatürdeki muğlaklığını giderilmesi hususunda katkı sağlamakta ve uygulayıcılara karşılaştırmalı bir perspektif sunmaktadır.

Dezenformasyonun Kavramsal ve Kuramsal Çerçevesi

Dezenformasyon kavramının ilk kullanımı Sovyetler Birliği döneminde rakipleri aldatmaya yönelik faaliyetler olarak tanımlanan “dezenformatsiya” tanımından gelmektedir. (Kux, 1958, s.19) Ancak, ilerleyen süreçte dezenformasyonun tanımı, kapsamı ve gerçekleştirildiği mecra ve yöntemlerin değişime uğraması ile birlikte kavrama yönelik akademik ilgi giderek artmıştır. Özellikle internet platformları ve sosyal medyanın gelişimi sonrası dezenformasyonun bu platformlar üzerinden sistematik olarak icra edilmesi konunun ilgili literatürde sıkça ele alınmasına yol açmıştır. Bu durumun bir diğer sonucu olarak dezenformasyon kavramı başta siyaset bilimi olmak üzere, iletişim bilimleri, davranışsal bilimler ve bilgisayar mühendisliği literatürlerinde de sıkça ele alınmıştır.

Soğuk Savaş sonrası (1992-1995) ilk olarak artarak çalışılan konu özellikle 2016 yılından sonra literatürün en önemli araştırma sorularından birisi haline gelmiştir. Bu durumun en temel sebebini ise 2016 yılında gerçekleşen Amerika Birleşik Devletleri (ABD) Başkanlık Seçimlerine yönelik Rusya tarafından gerçekleştirilen dezenformasyon faaliyetleri oluşturmaktadır. Dezenformasyona dair literatürün büyük bir kısmı Batılı akademisyenlerin araştırmalarından oluşmaktadır. 1975 ile 2021 yılları arasında yayımlanan akademik çalışmaların coğrafi olarak ilk beş sıralaması şu şekildedir: ABD (3671), İngiltere (819), Avustralya (525), Kanada (455) ve İspanya (416) (Bran vd., 2021, s.8-10).

Göreceli olarak yeni bir çalışma alanı olan ve özellikle son on yılda literatürdeki görünürlüğü önemli oranda artan dezenformasyona dair güncel literatüre bakıldığında, literatürün temelde üç farklı grupta şekillendiği ve ilerlediği görülmektedir. Bunlar a) dezenformasyonun kavramsal çerçevesi, b) dezenformasyonun (sosyal ve politik) sonuçları ve c) dezenformasyon ve bilişsel süreçlerdir.

Dezenformasyonun Kavramsal Çerçevesi

Bir faaliyet olarak dezenformasyonun gelişimi ve özellikle yaşanan dijital dönüşüm sonrası türevlerinin ve etkilerinin artması sebebiyle ilgili literatürün önemli bir kısmı

dezenformasyonu tanımlamak ve bir kavramsal çerçeveye oturmak amacıyla gerçekleştirilmiştir. Bu durum çoğunlukla dezenformasyon, mezenformasyon, sahte haber ve propaganda gibi terimlerin dezenformasyon kavramı altında kullanılması sonucu ortaya çıkmıştır. Bu bakımdan, 2010 ile 2015 yılları arasında gerçekleşen yayınların büyük bir kısmı dezenformasyonu bu gri alandan çıkartmaya ve net bir kavramsal çerçeve çizmeye yöneliktir (Wilson ve Starbird, 2020, s.2; Patel vd. 2020, s.3; Bliss vd., 2020, s.1).

İlgili literatürün en önemli katkısı dezenformasyon ile mezenformasyon arasındaki sınırın çizilmesi ve dezenformasyonda aldatma niyeti olduğunu belirtilmesidir (Saez-Trumper, 2019, 1). Aynı şekilde, dezenformasyon ile diğer bilgi bozukluğu türleri arasındaki farkların ortaya net bir şekilde konulmasıdır. Dezenformasyonun kavramsal çerçevesi ve sınıflandırılması konusundaki en önemli çalışma Zou ve Zafrani (2018)'dir. Zou ve Zafrani dezenformasyon ve benzer kavramları orijinallik ve niyet kapsamında sınıflandırmıştır. İlgili sınıflandırma Tablo 1'te gösterilmiştir.

Tablo 1: Dezenformasyon ve benzer kavramların sınıflandırılması

	Özgünlük	Niyet
Dezenformasyon	Yanlış	Kötü
Mezenformasyon	Yanlış	Bilinmiyor
Malenformasyon	Doğru	Kötü

Kaynak: Zou ve Zafrani, 2018, s.3

Tablo 1. de görüldüğü üzere genel kapsamda ismi bilgi bozuklukları olan fenomenin üç temel kavramı bulunmaktadır. İlgili literatürün analizi sonucunda bu kavramların dezenformasyon, mezenformasyon ve malenformasyon olduğu saptanmıştır. Bu üç kavram, özgünlük ve uygulayıcının niyeti/kastı hususlarında birbirinden ayrılmaktadır. Diğer bir deyişle, dezenformasyon ve mezenformasyonda söz konusu bilgiler yanlış olmakla birlikte dezenformasyonda negatif bir etki yaratmak için uygulayıcının niyeti/kastı söz konusudur. Malenformasyonda ise söz konusu bilgiler doğru olup aynı şekilde negatif bir etki yaratmak için uygulayıcı tarafından bilerek dolaşıma sokulmaktadır.

Özetle, literatürdeki ilk grup dezenformasyonun kavramsal çerçevesini oluşturmak, dezenformasyonu benzer kavramlardan ayırmak ve dijital dönüşümle birlikte genişleyen etki alanını belirlemek konusunda çalışmalar gerçekleştirilmektedir.

Dezenformasyonun (Sosyal ve Politik) Sonuçları

Dezenformasyon faaliyetlerinin sosyal ve politik sonuçlarına ilişkin literatür büyük oranda 2016 yılında sonra genişlemiştir. 2016 yılı ABD Başkanlık Seçimlerine yönelik dezenformasyon faaliyetleri, Rusya'nın ve Çin'in dezenformasyon faaliyetlerinin akademik çevrelerce araştırılmasını hızlandırmıştır. Bu sebeple, bu literatürün büyük bir kısmını ilgili çalışmalar oluşturmaktadır.

Beskow ve Carley (2020), Farkas ve Bastos (2018) ve Karami vd. (2021) Rusya Federasyonu'nun Internet Research Agency vasıtasıyla gerçekleştirdiği dezenformasyon faaliyetlerini incelemiş ve ilgili çalışmanın özellikle ABD'nin alt kültürel çatışma alanlarında birisi olan ırkçılık üzerinden gerçekleştiğini Twitter verileriyle ispatlamıştır. Aynı şekilde, Çin Halk Cumhuriyeti'nin de dijital mecralarda gerçekleştirdiği dezenformasyon faaliyetlerini incelemiştir.

Wiesenberg ve Tench (2020) ile Guess ve Lyons (2020) ise Rusya'nın dezenformasyon faaliyetlerini teknik açıdan incelemiş ve botların ve algoritmanın ilgili faaliyette esas etkiyi sağladığını göstermiştir. İlgili çalışmalara ek olarak COVID 19 ve

dezenformasyon kapsamında yeni çalışmalarda olmakla birlikte, devlet destekli dezenformasyon faaliyetleri literatürün bu grubunun temel araştırma alanı olmaya hala devam etmektedir.

Dezenformasyonun sosyal ve politik etkileri ile ilgili literatürün bir diğer alt grubunu ise rejim türleri ve dezenformasyon faaliyetleri oluşturmaktadır. Bu gruptaki çalışmalar demokrasiler ve otoriter rejimlere yönelik gerçekleşen dezenformasyon faaliyetlerinin etkileri ve arasındaki farkları incelemektedir. Humprecht vd. (2020), McKay ve Tenove (2021) ve Tucker vd. (2018) bu alandaki en önemli çalışmalardır. Ayrıca PEW Research Center, Reuters Institute ve Statista gibi akademi dışındaki kuruluşlarında ilgili çalışmaları mevcuttur. Tucker vd. (2018) dezenformasyon ve yalan haberin ülkelerdeki siyasal kutuplaşmayı artırdığını ancak bu artışın siyasal elitlerin ilgili dezenformasyon ile etkileşimi ile katlandığını savunmaktadır ve otoriter rejimlerdeki elitlerin bu noktada demokrasilerdeki elitlere oranla daha çok rol oynadığını tespit etmiştir. McKay ve Tenove (2021) ise dezenformasyonun bir ekosistem dâhilinde olduğunu tespit ederek ilgili ekosistemlerin şeffaflığının dezenformasyonun yayılmasında etkili olduğunu savunmuştur. Alandaki en geniş ve başarılı çalışmalardan birisi olan Humprecht vd. (2020) ise dezenformasyona maruz kalma ile rejim türü arasındaki ilişkiyi açıklayan bir çalışmadır. 18 ülkenin verilerinden yararlanılan çalışmanın sonucunda demokrasi skoru yüksek olan Kuzey Avrupa ülkelerinin dezenformasyona en dirençli olan ülkeler olduğunu, demokrasi skoru göreceli olarak düşük olan Güney Avrupa ülkeleri ve ABD'nin ise dezenformasyon direncinin çok daha düşük olduğunu ortaya koymuştur. Bu sonuç literatürdeki hâkim görüş olan otoriter rejimlerde dezenformasyonun direncinin düşük olduğu ve ABD ve İngiltere'nin birer istisna oluşturduğu argümanını desteklemektedir. İlgili veriler kamuoyu araştırmaları ile de örtüşmektedir.

Dezenformasyon ve Bilişsel Süreçler

Literatürdeki son grup ise dezenformasyon ve bilişsel süreçler olarak sınıflandırılan araştırmalardır. Bu araştırmaların temelinde dezenformasyonun bireysel düzeyde nasıl yayıldığını anlama motivasyonu bulunmaktadır. Dezenformasyonun yayılması ve bu durumun açıklanmasında temelde dört farklı yaklaşım bulunmaktadır. Bunlar; davranış kalıpları, yankı odası, özgüven ve duygu durumudur.

Bastick (2021) dezenformasyona, kısa süreli dahi olsa, maruz kalmanın bireylerin seçimleri ve davranışlarında bilinçdışı bir değişime yol açtığını gerçekleştirdiği deney ile kanıtlamıştır. Bu durumun bir sonucu olarak internet ve sosyal medya üzerinde maruz kalınan dezenformasyonun etkisinin geleneksel mecralardan daha büyük oranda tesirli olduğunu belirtmiştir.

Kapantai vd. (2021) dezenformasyonun yayılmasının salt teknolojik gelişmelerin bir sonucu olmadığını ve aslında insan davranışını belirleyen psiko-sosyal faktörlerin hala etkili unsurlar olduğunu belirtmektedir. Bu bağlamda, insanların gerçek hayatta olduğu gibi dijital platformlarda da kendi görüşüne yakın toplulukların üyesi olduğunu ve sosyal hayattaki yankı odalarının dijital ortamlarda taklit edildiği ve bireylerin görüşlerinin bu bağlamda dezenformasyonun unsur haline geldiğini ifade etmiştir.

Lyons vd. (2021) ise dezenformasyona maruz kalma ve dezenformasyonu tespit etme hususunda bireylerin özgüveninin önemli bir rol oynadığını belirtmektedir. Gerçekleştirdiği çalışma neticesinde bireylerin yaklaşık yüzde yetmiş beşinin dezenformasyonu tespit etme noktasındaki yeteneklerini abarttığını ve bu hususta aşırı özgüvene sahip bireylerin yüzde yirmi iki oranında dezenformasyona daha çok uğradığını belirtmiştir.

Son olarak, Vosoughi vd. (2018) 2006 ve 2017 yılları arasında Twitter’da paylaşılan doğru ve yanlış 126000 haberi inceleyerek yanlış haberlerin daha alışılmışın dışında olduğunu, genellikle önemli olaylar olan terör, finans veya doğal afet gibi konularda gerçekleştiğini tespit etmiştir. Bu durumun sonucu olarak yanlış haber ve dezenformasyonun bireylerde bir duygu durum değişikliğine yol açtığını ve doğru habere oranla daha sık paylaşıldığını/yayıldığını tespit etmiştir.

İlgili literatür incelendiğinde dezenformasyon ve türevlerine dair kavramsal bir çerçevenin çizilmesi hususunda akademik bir mutabakatın olmadığı görülmektedir. Bu sebeple, bu yöndeki çalışmaların yakın gelecekte de devam etmesi beklenmektedir. Ayrıca, otoriter rejimlerin yürüttüğü dezenformasyon faaliyetlerinin keskin güç kavramı altında incelenmesi ve bilginin otoriter rejimlerce silahlaştırılması konularının yakın ve orta gelecekte literatürdeki önemli konular olması beklenmektedir. Son olarak, dijitalleşmenin dezenformasyona etkisi bağlamında dezenformasyon konusunun sosyal bilimlerden çok bilgisayar bilimleri konusunda ele alınması ve yakın ve orta vadede daha çok teknik analiz içeren yayınların artması öngörülmektedir.

Dezenformasyonla Mücadele Uygulamaları ve Kurumlar

Küresel olarak yaşanan dijital dönüşümün sonucu olarak sosyal medya ve internet platformları son yıllarda dezenformasyon faaliyetlerinin yoğunlukla gerçekleştiği mecralar haline gelmiştir. Göreceli olarak yeni bir fenomen olan dezenformasyon ile mücadele konusunda bu sebeple kurumsallaşmış bir yapı ve uluslararası mekanizmalar diğer siyaset alanlarına oranla oturmamıştır. Dezenformasyonla mücadelenin kurumsal çerçevesini aktarmak için makalenin bu bölümünde önce ulusal yöntemler ve vakalardan bahsedilecektir. Ardından, üç uluslararası örgütün, Avrupa Birliği (AB), NATO ve Güneydoğu Asya Uluslar Birliği (ASEAN) dezenformasyon ile mücadelesi karşılaştırmalı olarak analiz edilecektir.

Ulusal Örnekler ve Uygulamalar

Dijital mecralar üzerinden yürütülen dezenformasyon faaliyetlerinin genellikle Rusya menşeli olduğu yönündeki görüş literatürde hakimdir. Bu bağlamda, bu bölümde, ulusal örnekler olarak Rusya menşeli dezenformasyon faaliyetlerine hedef olan beş ülke; Ermenistan, Bulgaristan, Ukrayna, Çekya ve Fransa, analiz edilmektedir.

Rus menşeli dezenformasyon faaliyetlerinin tespit edildiği bir ülke olan Ermenistan’ın, bu hususla mücadele etme konusunda yeterli özveriye göstermediğini savunmak mümkündür. Bu durumun temel sebebi ise, Rusya ve Ermenistan ilişkilerinin tarihsel süreç içerisinde genellikle yakın bir çizgide ilerlemesidir. Örneğin, 2017 yılında gerçekleşen ulusal seçimler öncesinde sosyal medyada Rus menşeli ciddi bir etkileme kampanyası yürütüldüğü tespit edilmiştir. Bu kampanya çerçevesinde, dijital unsurlar marifetiyle sosyal medyada ABD’nin seçimlere müdahale ettiğine yönelik dezenformatif paylaşımlar gerçekleştirilmiştir (kremlinwatch.eu/armenia, 2022). Bu iddia ülkedeki Amerikan makamları tarafından yalanlanmasına rağmen seçmenler üzerinde önemli bir etkiye sahip olmuştur (kremlinwatch.eu/armenia, 2022).

Rusya menşeli dezenformasyon faaliyetlerinden yoğun bir biçimde etkilenen bir diğer ülke Bulgaristan’dır. Ermenistan örneğinde olduğu gibi Rusya ile Sovyetler Birliği döneminden devam eden kültürel ilişkilerin yanı sıra Bulgaristan enerji arzı hususunda da Rusya’ya büyük oranda bağımlıdır. Rusya’nın ülke üzerindeki etkisine örnek olarak Bulgaristan Savunma Bakanlığı tarafından sekiz sene önce hazırlanan NATO dokümanında Rusya etkisinden bahseden kısımların, gelen baskı sonucunda dönemin başbakanı Georgi Bliznashki tarafından rapordan çıkartılması verilebilir (kremlinwatch.eu/bulgaria, 2022). Bir

diğer örnek ise, Ermenistan’da olduğu gibi ana akım Bulgar medyasının büyük oranda Rus unsurlar tarafından finanse edilmesi ve Rusya yanlısı yayınlar yapmasıdır. Bu duruma rağmen, Bulgar siyasi karar alıcılar, bu durumu dezenformasyonla mücadele kapsamında ele almamaktadır (kremlinwatch.eu/bulgaria, 2022).

Rusya menşeiili dezenformasyon faaliyetlerinden en çok etkilenen ülkelerin başında şüphesiz Ukrayna gelmektedir. Özellikle 2014 yılında gerçekleşen Kırım’ın ilhakı ve Luhansk ve Donetsk bölgelerindeki karışıklıklar (Bowen, 2019, s.331; Payne ve Foster, 2017, s. 26; Galeotti, 2016, s.286-290) sürecinde dezenformasyon faaliyetleri gerçekleştiren Rus aktörlerin bu alanda elde edilen tecrübeyi küresel faaliyetlerde kullanmaya başladığı belirtilmektedir (kremlinwatch.eu/ukraine, 2022). Ukrayna özelinde ise Rus medyasının ve trol ordularının Moskova lehine bir anlatı yansıtmak amacı taşıyan dezenformasyon faaliyetleri yürüttüğü saptanmıştır. Örnek olarak, Ukrayna’da yaşanan siyasi ve askeri krizin müsebbibin Ukraynalı unsurlar olduğunu işleyen geleneksel ve dijital mecralarda yürütülen Rus menşeiili kampanyalar verilebilir (kremlinwatch.eu/ukraine, 2022). Dezenformasyonla mücadele için Ukrayna’da 2014 yılında Milli Enformasyon Politikası Bakanlığı kurulmuştur ve ilgili Bakanlık 2017 yılında ülkedeki Rus etkisinin ve propagandasının etkinliğini azaltmak için Rusya destekli medya kuruluşlarını televizyon ağlarından engellemiş ve Rus sosyal medya sitelerini ve diğer sayfaları yasaklamıştır. (kremlinwatch.eu/ukraine, 2022).

Çekya ise Rus menşeiili dezenformasyon ile mücadelede lider ülkelerden birisidir. 2018 yılında gerçekleşen cumhurbaşkanlığı seçimi sırasında adaylardan olan ve kampanya sürecinde Avrupa yanlısı politikalar izleyeceğini belirten Jiri Drahos’u Çekya sınır güvenliğini tehlikeye atan ve pedofil olarak yansıtan Rus menşeiili bir dezenformasyon kampanyası yürütülmüştür (kremlinwatch.eu/czechia, 2022). Bu durumun sonucu olarak görevdeki cumhurbaşkanı olan Milos Zeman seçimi yaklaşık yüzde üçlük bir farkla kazanmıştır (Hanley ve Vachudova, 2018, s.120). Bu durum, 2015 yılından itibaren güvenlik strateji dokümanlarında dezenformasyona ayrı bir önem veren Çekya için önemli bir dönüm noktası olmuştur ve 2015 tarihli *2030 Savunma Perspektifinde Çekya Savunma Bakanlığı* dokümanında dezenformasyonla mücadele hususunda yeniden düzenlenmiştir (kremlinwatch.eu/czechia, 2022).

Son olarak Fransa, Rusya menşeiili dezenformasyon faaliyetlerinin 2017 yılında hedefi olmuştur. Gerçekleşen cumhurbaşkanlığı seçiminde Emmanuel Macron hakkında Facebook üzerinden hedef odaklı oltalama (spear phishing) yöntemi ile ele geçirilen bilgiler seçimden bir buçuk gün önce yayınlanmıştır (kremlinwatch.eu/france, 2022). Ayrıca, seçim sürecinde Sputnik France ve RT France Macron’a yönelik olumsuz imajı pekiştirmeye yönelik çeşitli yayınlar gerçekleştirmiştir (kremlinwatch.eu/france, 2022). Seçim sürecindeki dezenformasyon faaliyetlerinin bir sonucu olarak Cumhurbaşkanı Macron 2018 yılında bir düzenlemeye gidilmesi yönünde adımlar atmıştır. Bu sürecin sonucu olarak, seçim dönemlerine mahsus olmak üzere dezenformatif içerikle paylaşılan dijital mecraların engellenmesi mümkün kılınmıştır (kremlinwatch.eu/france, 2022).

Verilen örneklerde de görüleceği üzere ulusal düzeyde dezenformasyonla mücadele faaliyetleri ülkeden ülkeye algı ve kapasite yönünden farklılıklar göstermektedir. Ermenistan ve Bulgaristan örneğinde görüldüğü üzere ülkelere yönelik dezenformasyon faaliyetlerinin menşei, ülkelerin kültürel ve siyasi bağları kapsamında değerlendirilerek mücadele hususuna gereken önem verilememektedir. Diğer yandan, Ukrayna, Çekya ve Fransa örneğinde görüldüğü üzere dezenformasyonla mücadele, devletlerin mukabele kapasitesi hususunda şekillenmektedir. Diğer bir deyişle, dijitalleşen ve küreselleşen dezenformasyon faaliyetleri ile mücadelede tek bir ülkenin kapasitesi çoğunlukla yetersiz kalmaktadır. Bu sebeple,

dezenformasyonla mücadele özellikle son on yılda uluslararası örgütlerin gündemine girmiştir.

Uluslararası Örgütler ve Uygulamalar

Dezenformasyonla mücadelenin etkilerinin uluslararası güvenliğe tehdit oluşturması ve mücadelenin devletlerin kapasitesinin üstünde olması sebebiyle, uluslar üstü bir yaklaşımın gerekliliği son on senede literatürde ve pratikte kendisine yer bulmaya başlamıştır. Bu bağlamda, bu bölümde, üç farklı uluslararası örgütün, (AB, NATO ve ASEAN) dezenformasyon ile mücadele girişimleri karşılaştırmalı olarak analiz edilecektir.

AB bünyesinde dezenformasyonla mücadele hususunda kurumsal ve yasal girişimler bulunmaktadır. Dezenformasyonla mücadele çoğunlukla AB Dış İlişkiler Servisi çatısı altında yürütülmektedir (Hedling, 2021, s.841-842). Genel anlamda birliğin diğer ülkelerle olan ilişkileri konusunda görev yapan Servis, özellikle 2015 yılında East Stratcom Task Force'un kurulmasıyla birlikte dezenformasyonla mücadelenin birlik içerisindeki planlayıcısı ve uygulayıcısı haline gelmiştir (Wagnsson ve Hellman, 2018, s.1161).

2019 yılında Avrupa Komisyonu ve Yüksek Temsilciliği tarafından ortak bir bildiri ile kurulan hızlı uyarı sistemi ise bir diğer kurumsal koordinasyon mekanizmasıdır. Tüm üye ülkelerden katılımcıların bulunduğu sistem, dezenformasyon ile mücadele konusunda iki hususta üye ülkelere ve Birliğe hizmet vermektedir. Bunlar, Birlik genelinde dezenformasyonla mücadele stratejilerinin oluşturulması için işbirliği ve koordinasyonun sağlanması ve aktif dezenformasyon faaliyetlerinin teknik ve siyasal açıdan incelenerek AB kurumları ve üye ülkelere sunulmasıdır (Hedling, 2021, s.842; Saurwein ve Spencer-Smith, 2020, s.830).

Ayrıca, dezenformasyon ile mücadele kapsamında birlik çatısı altında iki platform daha kurulmuştur. Bunlar, Social Observatory for Disinformation and Social Media Analysis (SOMA) ve European Digital Media Observatory (EDMO)'dir. Dezenformasyonla ortaklaşa mücadele edecek bir Avrupa topluluğuna destek sağlamak için başlatılan SOMA'nın amacı, dezenformasyona karşı çalışmalarında uzmanları destekleyerek onlara işbirliği yapabilecekleri geniş bir toplulukla faydalı altyapı ve bağlantılar sağlamaktır. Ayrıca, tüm uzmanların dezenformasyona karşı soruşturmalar yürütmek için birlikte çalışabilecekleri, işbirliğine dayalı bir doğrulama platformu SOMA bünyesinde oluşturulmuştur (disinfobservatory.org, 2022). EDMO ise çevrimiçi dezenformasyon alanında medya kuruluşları ile işbirliği yapmaktadır. (edmo.eu, 2022).

Dezenformasyonla mücadelede kurumsal altyapının yanı sıra hukuksal altyapının ve eşgüdümün Birlik içerisinde gerçekleştirilmesi yönünde çalışmalarda AB'nin dezenformasyonla mücadelesinin bir ayağını oluşturmaktadır. Bu bağlamda, ilgili hukuki sözleşmelere gereken hukuki atıf yapılarak, Avrupa Komisyonu tarafından 2018 tarihinde *Dezenformasyonla Mücadele Eylem Planı* ve *Dezenformasyonda Uygulama Kuralları* kabul edilmiş ve yayınlanmıştır (The European Parliament, Policy Department for Economic, Scientific and Quality of Life Policies, 2018, s.20; European Economic and Social Committee, 2018, s.5).

NATO'nun dezenformasyon ile mücadelede kilit rol oynayan kurumu ise STRATCOM Mükemmeliyet Merkezi'dir. Merkez, Estonya, Almanya, İtalya, Letonya, Litvanya, Polonya ve İngiltere tarafından 2014 yılında imzalanan bir memorandum ile kurulmuştur (stratcomcoe.org, 2022). 2016 yılında Finlandiya ve Hollanda, 2017 yılında İsveç, 2018 yılında Kanada, 2019 yılında Slovakya, 2020 yılında Danimarka ve ABD, 2021 yılında ise Fransa ve Macaristan merkeze dâhil olmuştur (stratcomcoe.org, 2022). NATO'nun

dezenformasyonla mücadele hususunda en temel tehdit parametresinin Rusya menşeli faaliyetler olması, Merkezin kurumsal yapısını da etkilemiştir. Rusya menşeli dijital mecralarda gerçekleştirilen çeşitli saldırılara hedef olan ve Rusya ile coğrafi olarak yakınlığı bulunan iki ülke olan Letonya ve Estonya'nın başkentlerinde sırasıyla STRATCOM Mükemmeliyet Merkezi ve Siber Güvenlik Mükemmeliyet Merkezi'nde bulunmaktadır (ccdcoe.org, 2022). Özellikle son beş yılda NATO, dezenformasyonla mücadele konusunu (Rusya kaynaklı) hibrit tehditler kapsamında ele almaktadır. Bu bağlamda, Avrupa Birliği ile müşterek olarak 2017 yılında kurulan Avrupa Hibrit Tehditlerle Mücadele Mükemmeliyet Merkezi ise yine jeopolitik öneminden dolayı Helsinki'de bulunmaktadır (hybridcoe.fi, 2022).

Dezenformasyonla mücadele konusunun NATO bünyesindeki öneminin kısa vadede daha da artacağı öngörülmektedir. Kasım 2020 tarihli *NATO 2030: Yeni Bir Çağ İçin Birliktelik* başlıklı raporda dezenformasyonun önümüzdeki on senede uluslararası güvenliğe yönelik en temel tehditlerden birisi olacağı açıkça belirtilmiştir (NATO, 2020, s.17). Bu bağlamda, NATO çatısı altında dezenformasyonla mücadeleye daha fazla kaynak ayrılarak, konvansiyonel tehditlerin yanı sıra ittifakın dezenformasyonla mücadele konusunda da hazırlığının tamamlanması, gerekli kurumsal dönüşümün sağlanması ve ilgili işbirliklerinin geliştirilmesi karara bağlanmıştır (NATO, 2020, ss.22-62).

İlk olarak 2016 tarihli *ASEAN Strategic Plan for Information and Media 2016-2025* isimli raporda dezenformasyon ile mücadeleye dikkat çeken ASEAN ise dezenformasyon ile kurumsal mücadeleye 2017 yılında başlamıştır. ASEAN bünyesinde kurulan Bilgiden Sorumlu Bakanlar (ASEAN Ministers Responsible for Information, AMRI) 2018 yılında birlik içerisinde dezenformasyon ile mücadelenin çerçevesini oluşturan bir deklarasyon yayınlamıştır (Hacıyakupoglu vd., 2018, s.9). Bununla birlikte, yine 2018 yılında sahte haberlerin önlenmesine yönelik bir başka bildiri yayınlanmıştır (Smith vd., 2021, s.118). Dezenformasyonla mücadelede konusunda kurumsallaşma için ise 2018 yılında AMRI tarafından AB'deki platformların benzeri olan dezenformasyonla mücadele işbirliği platformlarının kurulmasına karar verilmiştir (ASEAN, 2020, s.2). AB ve NATO'dan farklı olarak ASEAN dezenformasyonla mücadele konusunda kurumsallaşmanın yerine toplumsal bilinçlenmenin önemine vurgu yapmaktadır. Devletler düzeyinde ASEAN Bölgesel Forumu'nu (ASEAN Regional Forum) bu hususta işbirliği platformu olarak öneren ASEAN, dezenformasyonla mücadele konusunda medya etiği, medya okuryazarlığı ve dijital yetkinliklerin geliştirilmesi ve dezenformasyonla mücadelenin bireysel düzeyden başlayarak aşağıdan yukarı yönde ilerlemesini prensip edinmiştir (ASEAN, 2020, ss.2-3; Temiz, 2020, s.375).

Ulusal örneklerde olduğu gibi dezenformasyonla mücadele konusunda uluslararası örgütlerde yöntem ve kurumsallaşma yönünde birbirinden ayrılmaktadır. Bu bağlamda, dezenformasyonla mücadele konusunda göreceli olarak en başarılı ve kurumsal uluslararası örgütün Avrupa Birliği olduğunu savunmak mümkündür. Bu durumun temelde iki sebebi bulunmaktadır. AB, dezenformasyonu daha geniş bir çerçevede ele almış ve dezenformasyon ile mücadeleye diğer uluslararası kuruluşlara oranla daha erken başlamıştır. NATO ise dezenformasyon tanımını askeri düzlemde sınırlamıştır ve bu sebeple AB'ye oranla göreceli olarak daha az kurumsallaşmıştır. Son olarak, ASEAN ise dezenformasyon ile mücadele konusunda diğer iki uluslararası örgüte oranla daha proaktif bir yol izlemektedir. Bu durumun temel sebebi ise reaktif bir mücadele yerine birlik üyesi devletlerin bürokrasisi ve kamuoyunu yoğun bir biçimde eğitime tabi tutarak dezenformasyonun yayılım sürecine erken etki etme motivasyonudur.

Sonuç

Dijitalleşmenin sonucu olarak bireylerin ve toplumların iletişim süreçleri aynı zamanda teknolojik platformlara taşınmıştır. Bu sürecin bir sonucu olarak dijital mecralardaki bilgi akışı ve bilgi güvenliği ulusların ve uluslararası güvenliğin önemli bir unsuru haline gelmiştir. Dezenformasyon faaliyetleri bu platformlardaki bilgi güvenliği hususunda en önemli tehdidi oluşturmaktadır. Bireysel, toplumsal ve uluslararası düzeyde sonuçları olan ve akademik çalışmalarda ve politika yapıcıların konuşma metinlerinde giderek daha sık karşılaşılan dezenformasyon faaliyetleri ve ilgili faaliyetlerin önlenmesine yönelik tedbirler konusunda literatürde ve uygulamada bir konsensüs bulunmamaktadır. Bu minvalde, bu makalede, ilk olarak dezenformasyona dair ilgili literatür sistematik bir şekilde incelenerek kavramsal ve kuramsal bir çerçeve çizilmiştir. Ardından, ulusal ve uluslararası düzeyde dezenformasyonla mücadele pratikleri karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir. Bu çalışma, literatürdeki muğlaklığını giderilmesi hususunda katkı sağlamakta ve uygulayıcılara karşılaştırmalı bir perspektif sunmaktadır.

Bu bağlamda, yapılan çalışma neticesinde elde edilen temel bulgular şu şekildedir:

- Her ne kadar dezenformasyona yönelik akademik ilgi artsa da dezenformasyon ve türevlerine dair kavramsal bir çerçevenin çizilmesi hususunda akademik bir mutabakat henüz sağlanamamıştır.
- Dezenformasyonun bireysel düzeyde yayılması sürecinde bilişsel faktörlerin etkili olduğu tespit edilmiştir.
- Otoriter rejimlerin dezenformasyonla mücadele literatüründe ayrı bir öneme sahip olduğu sonucuna varılmıştır. Bu durumun iki temel nedeni bulunmaktadır. İlk olarak, özellikle otoriter rejimlerin gerçekleştirdiği/desteklediği dezenformatif faaliyetler yıkıcılığı ve denetim eksikliği sebebiyle keskin güç kavramı altında incelenmektedir. İkinci olarak ise otoriter rejimlerin dezenformasyon direncinin demokratik rejimlere oranla daha düşük olduğu tespit edilmiştir.
- Ulusal düzeyde dezenformasyonla mücadele ülkeden ülkeye algı ve kapasite yönünden farklılıklar göstermektedir. Bir yandan, dezenformasyon faaliyetlerinin menşei, hedef ülkelerin kültürel ve siyasi bağları kapsamında değerlendirilerek mücadele hususuna gereken önem verilmemektedir. Diğer yandan ise, dezenformasyon faaliyetleri ile mücadelede tek bir ülkenin kapasitesi çoğunlukla yetersiz kalmaktadır.
- Ulusal örneklerde olduğu gibi dezenformasyonla mücadele konusunda uluslararası örgütlerde yöntem ve kurumsallaşma yönünde birbirinden ayrılmaktadır. Dezenformasyonla mücadele konusunda göreceli olarak en başarılı ve kurumsal uluslararası örgütün Avrupa Birliği olduğu tespit edilmiştir.

Kaynakça

- ASEAN. (25 Ağustos 2020). Joint Statement of the ASEAN Ministers Responsible for Information to Minimise Negative Effects of Coronavirus Disease 2019 (COVID-19). <https://asean.org/wp-content/uploads/2021/09/Joint-statement-of-AMRI-for-COVID-19-Adopted-AMRI-25Aug20.pdf> (Erişim Tarihi: 31/01/2022).
- Bastick, Z. (2021). Would you notice if fake news changed your behavior? An experiment on the unconscious effects of disinformation. *Computers in human behavior*, 116, 106633.
- Beskow, D. M., & Carley, K. M. (2020). Characterization and comparison of Russian and Chinese disinformation campaigns. *Disinformation, misinformation, and fake news in social media* (ss. 63-81). Springer, Cham.

- Bliss, N., Bradley, E., Garland, J., Menczer, F., Ruston, S. W., Starbird, K., & Wiggins, C. (2020). An agenda for disinformation research. arXiv preprint arXiv:2012.08572.
- Bowen, A. S. (2019). Coercive diplomacy and the Donbas: Explaining Russian strategy in Eastern Ukraine. *Journal of Strategic Studies*, 42(3-4), 312-343.
- Bran, R., Tiru, L., Grosseck, G., Holotescu, C., & Malita, L. (2021). Learning from Each Other—A Bibliometric Review of Research on Information Disorders. *Sustainability*, 13(18), 10094.
- ccdcoe.org (2022). About us. <https://ccdcoe.org/about-us/> (Erişim Tarihi: 31/01/2022).
- disinfobservatory.org (2022). About us. <https://www.disinfobservatory.org/about-us/> (Erişim Tarihi: 28/01/2022).
- edmo.eu (2022). EDMO at a Glance. <https://edmo.eu/edmo-at-a-glance/> (Erişim Tarihi: 28/01/2022).
- European Economic and Social Committee. (2018). Joint Communication of the European Parliament, the European Council, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions Action Plan Against Disinformation, TEN/687 – EESC-2018-06302-00-00-AC-TRA. <https://www.eesc.europa.eu/en/our-work/opinions-information-reports/opinions/action-plan-against-disinformation> (Erişim Tarihi: 28/01/2022).
- Farkas, J., & Bastos, M. (2018). State propaganda in the age of social media: Examining strategies of the Internet Research Agency. 7th European Communication Conference (ECC), Lugano, Switzerland (31 October-3 November).
- Galeotti, M. (2016). Hybrid, ambiguous, and non-linear? How new is Russia's 'new way of war'?. *Small Wars & Insurgencies*, 27(2), 282-301.
- Guess, A. M., & Lyons, B. A. (2020). Misinformation, disinformation, and online propaganda. *Social media and democracy: the state of the field, prospects for reform*, 10-33.
- Hacıyakupoglu, G., Hui, J. Y., Suguna, V. S., Leong, D., & Rahman, M. F. B. A. (2018). Countering fake news: A survey of recent global initiatives. https://www.think-asia.org/bitstream/handle/11540/8063/PR180307_Countering-Fake-News.pdf?sequence=1 (Erişim Tarihi: 31/01/2022).
- Hanley, S., & Vachudova, M. A. (2018). Understanding the illiberal turn: democratic backsliding in the Czech Republic. *East European Politics*, 34(3), 276-296.
- Hedling, E. (2021). Transforming practices of diplomacy: the European External Action Service and digital disinformation. *International Affairs*, 97(3), 841-859.
- Humprecht, E., Esser, F., & Van Aelst, P. (2020). Resilience to online disinformation: A framework for cross-national comparative research. *The International Journal of Press/Politics*, 25(3), 493-516.
- Hybridcoe.fi (2022). Establishment. <https://www.hybridcoe.fi/establishment/> (Erişim Tarihi: 31/01/2022).
- Kapantai, E., Christopoulou, A., Berberidis, C., & Peristeras, V. (2021). A systematic literature review on disinformation: Toward a unified taxonomical framework. *New media & society*, 23(5), 1301-1326.
- Karami, A., Lundy, M., Webb, F., Turner-McGrievy, G., McKeever, B. W., & McKeever, R. (2021). Identifying and analyzing health-related themes in disinformation shared by conservative and liberal Russian trolls on twitter. *International journal of environmental research and public health*, 18(4), 2159.
- Kremlinwatch.eu/armenia (2022). Armenia. <https://www.kremlinwatch.eu/countries-compared-states/armenia/> (Erişim Tarihi: 27/01/2022).
- Kremlinwatch.eu/bulgaria (2022). Bulgaria. <https://www.kremlinwatch.eu/countries-compared-states/bulgaria/> (Erişim Tarihi: 27/01/2022).
-

- Kremlinwatch.eu/czechia (2022). Czechia. <https://www.kremlinwatch.eu/countries-compared-states/czechia/> (Erişim Tarihi: 27/01/2022).
- Kremlinwatch.eu/france (2022). France. <https://www.kremlinwatch.eu/countries-compared-states/france/> (Erişim Tarihi: 27/01/2022).
- Kremlinwatch.eu/ukraine (2022). Ukraine. <https://www.kremlinwatch.eu/countries-compared-states/ukraine/> (Erişim Tarihi: 27/01/2022).
- Kux, D. (1985). Soviet active measures and disinformation: overview and assessment. *The US Army War College Quarterly: Parameters*, 15(1), 19-28.
- Lyons, B. A., Montgomery, J. M., Guess, A. M., Nyhan, B., & Reifler, J. (2021). Overconfidence in news judgments is associated with false news susceptibility. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 118(23), 1-10.
- McKay, S., & Tenove, C. (2021). Disinformation as a threat to deliberative democracy. *Political Research Quarterly*, 74(3), 703-717.
- NATO. (25 Kasım 2020). NATO 2030: United for a New Era: Analysis and Recommendations of the Reflection Group Appointed by the NATO Secretary General. https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/2020/12/pdf/201201-Reflection-Group-Final-Report-Uni.pdf (Erişim Tarihi: 31/01/2022).
- Patel, S., Moncayo, O. E., Conroy, K., Jordan, D., & Erickson, T. (2020). The landscape of disinformation on health crisis communication during the COVID-19 pandemic in Ukraine: hybrid warfare tactics, fake media news and review of evidence. <https://dash.harvard.edu/bitstream/handle/1/37364388/Patel%20-%20JCOM-Ukraine-Disinformation-Review-2020-v2.pdf?sequence=1> (Erişim Tarihi: 27/01/2022).
- Payne, K. B., & Foster, J. S. (2017). Russian strategy Expansion, crisis and conflict. *Comparative Strategy*, 36(1), 1-89.
- Saez-Trumper, D. (2019). Online disinformation and the role of wikipedia. arXiv preprint arXiv:1910.12596.
- Saurwein, F., & Spencer-Smith, C. (2020). Combating disinformation on social media: Multilevel governance and distributed accountability in Europe. *Digital Journalism*, 8(6), 820-841.
- Smith, R. B., Perry, M., & Smith, N. N. (2021). 'Fake News' in Asean: Legislative Responses. *JAS (Journal of ASEAN Studies)*, 9(2), 117-137.
- Stratcomcoe.org (2022). About NATO Stratcom COE. https://stratcomcoe.org/about_us/about-nato-stratcom-coe/5 (Erişim Tarihi: 31/01/2022).
- Temiz, S. (2020). Asya-Pasifik'te Uluslararası ve Bölgesel Güvenliğe Yönelik Politika Geliştirme Mekanizması: ASEAN Bölgesel Forumu. H. Acar içinde, *Küresel Terör ve Güvenlik Politikaları* (s. 373-397). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık
- The European Parliament, Policy Department for Economic, Scientific and Quality of Life Policies. (2018). The legal framework to address "fake news": possible policy actions at the EU level. [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2018/619013/IPOL_IDA\(2018\)619013_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2018/619013/IPOL_IDA(2018)619013_EN.pdf) (Erişim Tarihi: 28/01/2022).
- Tucker, J. A., Guess, A., Barberá, P., Vaccari, C., Siegel, A., Sanovich, S., ... & Nyhan, B. (2018). Social media, political polarization, and political disinformation: A review of the scientific literature. *Political polarization, and political disinformation: a review of the scientific literature* (March 19, 2018).
- Vosoughi, S., Roy, D., & Aral, S. (2018). The spread of true and false news online. *Science*, 359(6380), 1146-1151.
-

-
- Wagnsson, C., & Hellman, M. (2018). Normative power Europe caving in? EU under pressure of Russian information warfare. *JCMS: Journal of Common Market Studies*, 56(5), 1161-1177.
- Wiesenberg, M., & Tench, R. (2020). Deep strategic mediatization: Organizational leaders' knowledge and usage of social bots in an era of disinformation. *International Journal of Information Management*, 51, 102042.
- Wilson, T., & Starbird, K. (2020). Cross-platform disinformation campaigns: lessons learned and next steps. *Harvard Kennedy School Misinformation Review*, 1(1), 1-13.
- Zhou, X., & Zafarani, R. (2018). Fake news: A survey of research, detection methods, and opportunities. *arXiv preprint arXiv:1812.00315*, 2.
-

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Merkez-Yerel İlişisine Farklı Bir Bakış: Belediye Başkanlığının Sona Ermesi Üzerinden Bir Değerlendirme

A Different Perspective on The Center-Local Relationship: An Evaluation on The Termination of The Mayorship

Osman NACAĞ*^a

^a Doktor Öğretim Üyesi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Nazilli İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Aydın/Türkiye
ORCID: 0000-0002-2010-5059

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 18 Mart 2022

Kabul tarihi: 27 Haziran 2022

Anahtar Kelimeler:

Merkezi Yönetim,

Yerel Yönetim,

Belediyeler,

Belediye Başkanlığının Sona Ermesi

ARTICLE INFO

Article History:

Received March 18, 2022

Accepted June 27, 2022

Keywords:

Central Administration,

Local Administration,

Municipalities,

Termination of Mayorship

ÖZ

Kamu yönetimi, her ne kadar parçalı bir örgüt yapısından meydana gelmekte olsa da idarenin bütünlüğü esastır. Bu nedenle merkezi yönetim ile merkezi yönetimin dışında örgütlenen yerel yönetimler arasında bir ilişki söz konusudur. Anayasanın 127. maddesine göre merkezi yönetim ile yerel yönetimler arasındaki ilişki kanunla düzenlenmek zorundadır. Bu nedenle yerel yönetimlere ilişkin kanunlarla bu ilişkinin çerçevesi belirlenmeye çalışılır. Ancak bazen kanunlardaki düzenleme eksiklikleri bazen de düzenlemelerdeki muğlaklıklar nedeniyle bu ilişkide sorunlar yaşanabilmekte ve merkezi yönetim ile yerel yönetimler karşı karşıya gelebilmektedir. Merkezi yönetim ile yerel yönetimler arasındaki ilişki de sorunlara yol açan konulardan birisinin de merkezi yönetimin, belediyelerin seçilmiş organı olan belediye başkanlığının sona ermesi konusundaki yetkileri olduğu söylenebilir. Çalışmanın esas konusu merkezi yönetim ile yerel yönetimler arasındaki ilişkidir. Fakat çalışmada bu ilişki, genel perspektif yerine farklı bir bakış açısıyla merkezi yönetim ile belediyeleri zaman zaman karşı karşıya getiren ve kamuoyunda da sıklıkla tartışmalara yol açan belediye başkanlığının sona ermesi konusu üzerinden ele alınmaktadır. Çalışmanın temel amacı; belediye başkanlığının nasıl ve ne şekilde sona erdiğinin, yeni belediye başkanı veya belediye başkanvekilinin nasıl belirlendiğinin ve merkezi yönetimin tüm bu süreçteki yetkilerinin neler olduğunun analiz edilmesidir.

ABSTRACT

Although public administration consists of a fragmented organizational structure, the integrity of the administration is essential. Therefore, there is a relationship between the central administration and local administrations organized outside the central administration. Pursuant to Article 127 of the Constitution, the relationship between the central administration and local administrations must be regulated by law. For this reason, the framework of this relationship is tried to be specified by the laws related to local administrations. However, there may be problems in this relationship, sometimes due to the shortcomings of regulations in the laws and sometimes due to the ambiguities in the regulations, and central administration and local administrations may confront each other. One of the issues that give rise to problems in the relationship between the central administration and local administrations can be said to be the authority of the central administration to terminate mayorship, which is the elected body of municipalities. The main subject of the study is the relationship between the central administration and local administrations. However, in the study, this relationship is discussed from a different point of view instead of the general perspective and over the termination of mayorship, which sometimes leads to confrontation between the central administration and municipalities and often causes disputes in public opinion. This study aims to analyze how mayorship is terminated, how the new mayor or deputy mayor is selected, and what the powers of the central administration in this whole process are.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: onacak@adu.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

Centralization and decentralization principles are used together in the organization of public administration worldwide. This fact disintegrates the structuring of public administration. Although public administration consists of a fragmented organizational structure, its integrity is essential. Therefore, there is a relationship between the central administration and local administrations organized outside the central administration. Pursuant to Article 127 of the Constitution, the relationship between the central administration and local administrations must be regulated by law. For this reason, the framework of this relationship is tried to be specified by the laws related to local administrations. However, there may be problems in this relationship, sometimes due to the shortcomings of regulations in the laws and sometimes due to the ambiguities in the regulations, and central administration and local administrations may confront each other. One of the issues that give rise to problems in the relationship between the central administration and local administrations can be said to be the authority of the central administration to terminate mayorship, which is the elected body of municipalities.

The central administration has had an important effect on the appointment and dismissal of the mayor from the past to the present. Although some regulations were made to decrease this effect of the central administration after the 1961 Constitution, it can be said to have intensified again with the 1982 Constitution. Nowadays, it is obvious that the central administration has some authority on the termination of mayorship and the power of appointment by proxy for mayorship. However, there are misimplementations at times due to the shortcomings of regulations in the Municipal Law regarding the termination of mayorship and the ambiguities in the regulations. This situation causes problems in the central-local relationship. It is seen that there is a limited number of studies on this issue in the literature. Therefore, the main subject of the study is the relationship between the central administration and local administrations. However, in the study, this relationship is discussed from a different point of view instead of the general perspective and over the termination of mayorship, which sometimes leads to confrontation between the central administration and municipalities and often causes disputes in public opinion. This study aims to analyze how mayorship is terminated, how the new mayor or deputy mayor is selected, and what the powers of the central administration in this whole process are. In the study, the central-local relationship is discussed over the mayor, one of the three bodies of the municipality. The other two bodies of the municipality, the special provincial administrations and villages were excluded from the study.

In the study, a qualitative research method was used. The literature review and document analysis method were used to obtain data for the study, and the descriptive analysis method was used for data analysis. The main data sources of the study are comprised of studies focusing directly on this issue, books on administrative law, and legal regulations related to municipalities.

The study consists of four main sections. The first section addresses how and for what reasons mayorship is terminated. The second section involves the discussion of the process to be followed when mayorship is terminated. The third section examines the issue of the execution of mayorship by proxy. In the last section, the authority of the central administration to appoint the mayor is analyzed.

Significant results were obtained in the study. It is seen that mayorship is terminated in two ways, irrevocably and temporarily. From the study, it is concluded that the central administration does not have direct authority for the irrevocable termination of mayorship. This authority has been granted to the Council of State, which is the judicial body, by the constitution. The authority of the central administration is limited to the initiation of the termination process. It is possible to say that the central administration has much broader authority regarding the temporary termination of mayorship. However, it is seen that this authority of the central administration is not unlimited, and the use of authority is conditional. However, the uncertainties related to temporary termination, the shortcomings of regulations and the ambiguities in the regulations make it easier to use the authority given to the central administration and can result in misimplementations. The wide discretionary power of the central administration and occasional misimplementations cause confrontation between the central administration and municipalities and adversely affect the central-local relationship. If mayorship is terminated, the municipal council essentially has the authority to appoint for it. The control duty related to the operation of this process has been given to the central administration. It can be said that the authority of the central administration to appoint a mayor is extremely limited and very exceptional. This authority granted to the central administration can only be used if the municipal council does not perform its duties within the time specified. This limited authority was broadened with the paragraph added to Article 45 of Municipal Law No. 5393 in 2016.

Giriş

Devletin yerine getirmekle yükümlü olduğu kamu hizmetleri, kamu yönetimi tarafından yürütülmektedir. Tüm dünyada kamu yönetiminin örgütlenmesinde merkezden yönetim ve yerinden yönetim ilkelerinin birlikte kullanıldığı görülmektedir. Çünkü kamu hizmetlerinin tamamının merkezi yönetim tarafından yerine getirilebilmesi mümkün değildir. Üstelik kamu hizmetlerinin tamamının merkezi yönetim tarafından yerine getirilmesi verimlilik ve kamu yararı açısından da uygun değildir. Bu nedenle kamu yönetiminin örgütlenmesinde merkezi yönetimin yanında yerinden yönetime de yer verildiği, bunun da kamu yönetiminin yapısını parçalı bir hale getirdiği bilinen bir gerçektir (Eryılmaz, 2020, s. 106, 139, 175).

Kamu yönetimi, her ne kadar parçalı bir örgüt yapısına sahip olsa da, en temel örgütlenme ilkelerinden birisi idarenin bütünlüğü ilkesidir. Bu nedenle kamu yönetiminin hem yapısal hem de işlevsel yönden bütünlük göstermesi gerekmektedir (Gözübüyük, 2003, s. 41; Akyılmaz ve diğerleri, 2018, s. 159; Gözler, 2021, s. 112). Bu durum anayasamızda, “idare, kuruluş ve görevleri ile bir bütündür” şeklinde ifade edilmektedir (1982 Anayasası, md. 123/1). Kamuda bütünlüğü sağlama görevi esas olarak merkezi yönetime verilmiştir. Bu, merkezi yönetim ile merkezi yönetimin dışında örgütlenmiş yerel yönetim kuruluşları arasındaki ilişkiyi zorunlu hale getirmektedir. Anayasamıza göre merkezi yönetim ile merkezi yönetimin dışında örgütlenmiş yerel yönetimler arasındaki ilişki, kanunla düzenlenmek zorundadır (1982 Anayasası, md. 127/6). Bu nedenle yerel yönetimlere ilişkin kanunlarla merkezi yönetim ile yerel yönetimler arasındaki ilişki düzenlenmeye çalışılmaktadır. Ancak ne var ki, bazen kanunlardaki düzenleme eksikliklerinden bazen de düzenlemelerdeki muğlaklıklardan kaynaklı olarak merkezi yönetim ile yerel yönetimler arasındaki ilişkide sorunlar yaşanabilmektedir.

Türkiye’de yerel yönetimler söz konusu olduğunda akla hemen belediyeler gelmektedir. Ülkemizde modern belediyeler, 19. yüzyılda Tanzimat döneminde modernleşme çalışmaları içinde devlet eliyle kurulmaya başlanmıştır (Ortaylı, 2000, s. 13, 119; Eryılmaz, 2006, s. 201). Ancak ülkemizde belediyelerin, merkezi yönetimin dışında bir mahalli idare birimi şeklinde değil (Kavruk ve Tatar, 2010, s. 633), tamamıyla merkeziyetçi bir düşünceyle merkezi yönetimin kontrolü ve sıkı denetimi altında bir birim şeklinde kurulduğu görülmektedir. İlk belediye teşkilatımız olan İstanbul Şehremanetinin, merkezi yönetimin bir şubesi şeklinde kurulmuş olması, belediyenin organlarının doğrudan merkezi yönetim tarafından atanması ve yine doğrudan merkezi yönetim tarafından görevden alınması bunun önemli bir göstergesidir (Ortaylı, 2000, s. 132-136; Eryılmaz, 2006, s. 204; Turan, 2020, s. 2). Üstelik bu düşüncenin merkezi yönetim ile yerel yönetimler arasındaki ilişkinin genel çerçevesini belirlediği ve bu çerçevenin, 1580 sayılı Belediye Kanunu’nu önemli ölçüde etkilediği gibi günümüzde yürürlükte olan 5393 sayılı Belediye Kanunu’na da kısmen sirayet ettiği görülmektedir (Kavruk ve Tatar, 2010, s. 634; Turan, 2020, s. 9; Mengi, 2021a, s. 256-257). Dolayısıyla günümüzde de merkezi yönetimin, belediyelerin kuruluşunda, işleyişinde ve organları üzerinde oldukça etkin olduğu dikkati çekmektedir.

Günümüzde belediyelerin; belediye başkanı, belediye meclisi ve belediye encümeni olmak üzere üç organı bulunmaktadır. Elbette ki belediyenin her bir organının ayrı bir önemi vardır. Ancak yürütme organı olan ve belediye teşkilatının başında yer alan belediye başkanının çok daha farklı bir öneme sahip olduğunu söylemek mümkündür. Hatta öyle ki belediye başkanının sahip olduğu önem ve güç nedeniyle Türkiye’deki belediyelerde, başkanlık sistemine benzetilen güçlü belediye başkanlığı modelinin uygulanmakta olduğu ifade edilmektedir (Azaklı ve Özgür, 2005, s. 298; Erinçin, 2007, s. 334-335; Şengül, 2020, s. 91).

Merkezi yönetimin, belediye başkanının atanması ve görevden alınması konusunda, geçmişten günümüze önemli bir etkisi söz konusudur. Örneğin merkezi yönetim, belediye teşkilatının ilk olarak kurulduğu 1854'ten I. Meşrutiyete kadar yaklaşık yirmi yıllık sürede İstanbul'da on dokuz belediye başkanı değiştirmiştir (Ortaylı, 2000, s. 139). Merkezi yönetimin bu etkisinin, Cumhuriyetin ilk yıllarında da büyük ölçüde devam ettiği, 1961 Anayasası sonrasında azaltılması yönünde bazı düzenlemeler yapılmış olsa da, 1982 Anayasasıyla birlikte yeniden artış gösterdiği söylenebilir. Günümüzde de merkezi yönetimin, belediye başkanlığının sona ermesi ve belediye başkanlığına vekaleten görevlendirme yapabilme konularında bazı yetkileri olduğu muhakkaktır. Ancak bu yetkilerin son derece sınırlı ve istisnai yetkiler olduğunu söylemek mümkündür. Fakat Belediye Kanunu'ndaki düzenleme eksikliği ve düzenlemelerdeki muğlaklıklar nedeniyle zaman zaman yanlış uygulamalarının söz konusu olduğu görülmektedir. Bu durum, merkezi yönetim ile belediyelerin karşı karşıya gelmesine yol açmakta ve merkez-yerel ilişkisini önemli ölçüde etkilemektedir. Literatürde bu konuya ilişkin sınırlı sayıda çalışma olduğu görülmektedir. Bu nedenle çalışmanın esas konusu merkezi yönetim ile yerel yönetimler arasındaki ilişkidir. Fakat çalışmada bu ilişki, genel perspektif yerine farklı bir bakış açısıyla merkezi yönetim ile belediyeleri zaman zaman karşı karşıya getiren ve kamuoyunda da sıklıkla tartışmalara yol açan belediye başkanlığının sona ermesi konusu üzerinden ele alınmaktadır. Çalışmanın amacı; belediye başkanlığının nasıl ve ne şekilde sona erdiğini, yeni belediye başkanı veya belediye başkanvekilinin nasıl belirlendiğini ve merkezi yönetimin tüm bu süreçteki yetkilerinin neler olduğunu analiz etmektir. Çalışmada merkez-yerel ilişkisi, belediyenin üç organından birisi olan belediye başkanı üzerinden ele alınmaktadır. Belediye meclisi ve belediye encümeni ile il özel idareleri ve köyler çalışmanın kapsamı dışında bırakılmıştır. Ayrıca çalışmada belediye başkanlığının sona ermesi konusu tamamıyla hukuki ve idari perspektiften ele alınmaktadır.

Çalışma dört ana başlıktan meydana gelmektedir. Birinci başlıkta belediye başkanlığının kesin ve geçici olarak hangi sebeplerle sona erdiği konusuna yer verilmektedir. İkinci başlıkta belediye başkanlığının sona ermesi halinde takip edilmesi gereken süreç irdelenmektedir. Üçüncü başlıkta belediye başkanlığının vekaleten yürütülmesi konusu incelenmektedir. Son başlıkta ise merkezi yönetiminin belediye başkanlığına vekaleten görevlendirme yapabilme yetkisi ayrıntılı bir biçimde analiz edilmektedir.

Belediye Başkanlığının Sona Ermesi

Belediye başkanlığının sona ermesi konusu, Belediye Kanunu'nun 44, 45, 46 ve 47. maddelerinde düzenlenmektedir. Kanuna göre belediye başkanlığı iki biçimde sona ermektedir. Birincisi belediye başkanlığının kesin sona ermesi, ikincisi de belediye başkanlığının geçici sona ermesidir. Oysaki kamuoyunda her ikisinin de aynı olduğu düşünülmektedir. Hâlbuki iki durum, nedenleri, sonuçları ve sonrasındaki süreç itibarıyla birbirinden oldukça farklıdır.

Belediye Başkanlığının Kesin Olarak Sona Ermesi

Belediye başkanlığının kesin olarak sona ermesi, mevcut belediye başkanının bir daha geri dönmek üzere görevinden ayrılması anlamına gelmektedir. Belediye Kanunu'nun 44. maddesine göre belediye başkanlığı; 'kendiliğinden' ve 'düşürülme' olmak üzere iki biçimde kesin olarak sona ermektedir.

Kendiliğinden kesin olarak sona erme

'Kendiliğinden' ifadesiyle kasıt, sona ermeye yol açan gerekçenin ortaya çıkmasıyla başkaca bir işlem yapılmasına gerek kalmaksızın belediye başkanlığının derhal, kesin olarak

sona ermesidir. Belediye Kanunu'na göre belediye başkanlığı 'ölüm' ve 'istifa' halinde 'kendiliğinden' sona ermektedir (md. 44/1). Kanunda ifade edilmemiş olsa da 'görev süresinin sona ermesini' de kendiliğinden sona erme gerekçeleri arasında saymak mümkündür. Zira belediye başkanlığı, seçim döneminin sona ermesiyle başkaca işlem yapmaya gerek kalmadan kesin olarak sona ermektedir (Gözler, 2018, s. 262; Şengül, 2020, s. 132). Kendiliğinden sona erme konusunda, 'istifa' gerekçesinin incelenmesinde yarar vardır.

Belediye başkanı, tıpkı diğer kamu görevlilerinde olduğu gibi, istifa etme hakkına sahiptir. Dolayısıyla belediye başkanı, hiç kimseye danışmadan ya da herhangi bir kişi veya makamdan izin almadan dilediği zaman istifa edebilir. Ancak burada akla, belediye tüzel kişiliğinin en üst hiyerarşik amiri olan belediye başkanının görevinden istifa ettiğine ilişkin dilekçeyi kime ya da hangi makama vereceği sorusu gelmektedir? Gerçekten de belediye başkanının hiyerarşik amiri bulunmamaktadır. Bu nedenle istifa dilekçesini hiyerarşik amirine verebilmesi mümkün değildir. Belediye başkanı görevinden ayrıldığına ilişkin dilekçesini merkezi yönetimin yerel düzeydeki temsilcisi ve aynı zamanda idari vesayet denetimi makamı olan o yerin en büyük mülki idare amirine teslim etmektedir. Daha somut bir ifadeyle istifa dilekçesini, belde ve ilçe belediye başkanları kaymakamlığa, il ve büyükşehir belediye başkanları ise valiliğe vermektedir.

Belediye başkanının istifasına ilişkin ikinci önemli konu, istifanın geçerli olabilmesi için mülki idare amiri veya daha üst bir makam (Bakanlık/Cumhurbaşkanlığı gibi) tarafından onaylanıp onaylanmaması gibi bir durumun söz konusu olup olmadığıdır. Esasında bu konunun kamuoyunda da sıklıkla tartışıldığı görülmektedir. Elbette ki bir belediye başkanının istifasının herhangi bir makam tarafından kabul edilip, edilmemesi gibi bir durum kesinlikle söz konusu değildir. Zira kanunda 'istifa halinde kendiliğinden sona ermektedir' ifadesiyle kastedilen de tam olarak budur. Bu nedenle bir belediye başkanının görevinden ayrıldığına ilişkin istifa dilekçesini mülki idare amirine ulaştırmasıyla hukuki sonuç derhal ortaya çıkar ve belediye başkanlığı kesin olarak sona erer.

Düşürülme ile kesin olarak sona erme

'Düşürülme' ifadesinden kasıt, belediye başkanlığının bir makam ya da organ tarafından sonlandırılmasıdır. Peki, belediye başkanının görevine kim son verebilir? Kamuoyunun önemli bir bölümünde belediye başkanının merkezi yönetim (Cumhurbaşkanı, Bakan ya da Vali) tarafından istediği zaman doğrudan görevden alınabileceği şeklinde bir düşünce söz konusudur. Oysaki 1982 Anayasasının 127/4. maddesine göre mahalli idarelerin seçilmiş organlarının, organlık sıfatını kaybetmeleri konusundaki denetim, yargı yoluyla gerçekleşmektedir. Dolayısıyla Anayasaya göre belediye başkanı ancak yargı yoluyla kesin olarak görevden düşürülebilmektedir. Daha somut bir ifadeyle belediye başkanı, Belediye Kanunu'nda belirtilen nedenlerden herhangi birinin ortaya çıkması halinde Danıştay Sekizinci Dairesinin kararıyla düşürülebilmektedir (Akyılmaz ve diğerleri, 2018, s. 268; Gözler, 2018, s. 263). Merkezi yönetimin bu konudaki yetkisinin ise aşağıda ayrıntılı bir biçimde açıklanacağı üzere dolaylı/tali bir yetki olduğunu söylemek mümkündür.

Belediye başkanlığından düşürülme nedenleri Belediye Kanunu'nun 44. maddesinde sayma yoluyla düzenlenmektedir. Belediye başkanının düşürülebilmesi için düşürülmeye neden olabilecek kanunda belirtilen nedenlerden herhangi birisinin ortaya çıkması zorunludur. Aksi takdirde doğrudan düşürülebilmesi mümkün değildir. Ayrıca hemen belirtelim ki, bu nedenlerden herhangi birinin ortaya çıkmış olması halinde de belediye başkanlığı hemen sona

ermemektedir. Dolayısıyla kanunda belirtilen bu nedenler, bir anlamda belediye başkanlığının düşürülme sürecinin başlangıcı şeklinde ifade edilebilir. Çünkü asıl olarak belediye başkanlığından düşürülme, Danıştay kararıyla mümkün olabilmektedir.

Belediye Kanunu'na göre belediye başkanının düşürülmesine yol açan nedenlerden ilki, belediye başkanının 'mazeretsiz ve kesintisiz yirmi günden fazla görevini terk etmesidir.' Ancak burada dikkat edilmesi gereken önemli hususlardan birincisi yirmi günden fazla görev terkinin 'kesintisiz' olma zorunluluğudur. Bu nedenle farklı zamanlardaki görev terklerinin toplanması suretiyle başkanın düşürülebilmesi mümkün değildir. Diğer taraftan görev terkinin 'mazeretsiz' olması gerekmektedir. Dolayısıyla belediye başkanının geçerli bir mazeretinin olması halinde düşürülme nedeni gerçekleşmiş olmamaktadır. Son olarak mazeretsiz ve kesintisiz görev terkinin merkezi yönetimin temsilcisi olan mülki idare amiri tarafından tespit edilmiş olması zorunludur. Bu tespitin yasaya uygun biçimde gerçekleştirilmiş olması da muhakkaktır.

Belediye Kanunu'na göre belediye başkanının düşürülmesine yol açan nedenlerden ikincisi, belediye başkanının 'seçilme yeterliliğini kaybetmesidir.' 2972 sayılı Kanun'un 9. maddesine göre belediye başkanlığına aday olan kişi(ler), 2839 sayılı Milletvekili Seçimi Kanunu'nun 11. maddesinde belirtilen şartları taşımak zorundadır. Bu şartlardan herhangi birini taşımayan kişiler, belediye başkanı adayı olamaz. Ancak seçilme yeterliliği şartlarını sadece seçimden önce taşıyor olmak yeterli değildir. Belediye başkanı seçilen kişinin seçilme yeterliliğini görev süresi boyunca taşıması gerekmektedir. Aksi takdirde belediye başkanı görevinden düşürülebilmektedir. Bir belediye başkanının seçilme yeterliliğine ilişkin şartlardan herhangi birisini kaybetmesi halinde, ilk olarak bu duruma ilişkin tespit yapılmaktadır. Bu tespit, o yerin en büyük mülki idare amiri tarafından yaptırılmaktadır. Sonrasında İçişleri Bakanlığı, Danıştay nezdinde talepte bulunmaktadır. Belediye başkanlığının düşürülme yoluyla kesin olarak sona ermesi ancak Danıştay kararı ile mümkün olabilmektedir.

Belediye Kanunu'na göre belediye başkanının düşürülmesine yol açan nedenlerden üçüncüsü, 'görevini yapmasına engel olacak bir hastalığın ya da engellilik durumunun ortaya çıkmasıdır.' Buradaki birinci önemli husus, hastalık ya da engelliliğin, belediye başkanının görevini yapmasına engel olması gerektiğidir. Eğer hastalık ya da engellilik, kişinin görevini yapmasına engel olmuyorsa belediye başkanlığından düşürülemez. Örneğin, belediye başkanının felç geçirmesi her koşulda belediye başkanlığını sonlandırmaz. Çünkü sadece ayakları felç olduğu için engellilik durumu ortaya çıkan belediye başkanı, tekerlekli sandalyeyle görevini yerine getirebilir. Dolayısıyla belediye başkanının engelliliği, görevinden düşürülmesine yol açmaz. Ancak tamamıyla felç geçiren belediye başkanının görevini sürdürebilmesi mümkün değildir. Dolayısıyla bu durumda belediye başkanının engelliliği, görevinden düşürülmesine yol açmaktadır. İkinci önemli husus, kişinin görevini yapmasına engel hastalık ya da engelliliğin mutlaka yetkili sağlık kuruluşu raporuyla tespit edilmesi zorunluluğudur. Bu husus, kanunda da açıkça ifade edilmektedir. Bu nedenle yetkili sağlık kuruluşu raporu olmadan düşürülmenin gerçekleştirilebilmesi mümkün değildir. Yetkili sağlık kuruluşunun böyle bir raporu olması halinde ise ilgili rapor, mülki idare amiri tarafından İçişleri Bakanlığına iletilir. İçişleri Bakanlığı, Danıştay nezdinde talepte bulunmaktadır. Belediye başkanlığının düşürülme yoluyla kesin sona ermesi ancak Danıştay kararıyla mümkün olabilmektedir.

Belediye Kanunu'na göre belediye başkanının düşürülmesine yol açan nedenlerden dördüncüsü, belediye başkanının 'fiil, eylem ve davranışlarıyla belediye meclisinin feshedilmesine neden olmasıdır.' Esasında burada yürütme organı ile karar organı arasında bir denge oluşturulmaya çalışıldığını söylemek mümkündür. Bir diğer ifadeyle belediye başkanının bilerek ya da bilmeden bir şekilde belediye meclisinin feshedilmesine sebebiyet vermesi halinde belediye başkanlığı da sona ermektedir. Zira belediye başkanı, aynı zamanda belediye meclisinin başkanıdır. Bu nedenle meclisin işleyişinde oldukça önemli role sahiptir. Dolayısıyla belediye başkanının eylem ve işlemleri ile belediye meclisinin feshine sebep olması halinde belediye başkanlığı sona erebilmektedir. Bu konuda mülki idare amiri tarafından yapılan tespit, İçişleri Bakanlığına iletilmektedir. İçişleri Bakanlığı, Danıştay nezdinde talepte bulunmaktadır. Belediye başkanlığının düşürülme yoluyla kesin sona ermesi ancak Danıştay kararıyla mümkün olabilmektedir.

Belediye başkanlığından düşürülme nedenleri Belediye Kanunu'nun 44. maddesinde sayma yoluyla düzenlenmiş olsa da, Belediye Kanunu'nun farklı maddelerinde de düşürülme nedenlerine yer verildiği görülmektedir. Buna göre üç ayrı nedenle de belediye başkanı görevinden düşürülebilmektedir. Bunlardan birincisi 'faaliyet raporunun belediye meclisi kararıyla yetersiz görülmesi', ikincisi belediye başkanı hakkında verilen 'gensoruya ilişkin başkan tarafından yapılan açıklamaların belediye meclisi kararıyla yetersiz görülmesi' ve üçüncüsü de belediye başkanının 'seçim dönemini aşacak bir biçimde kamu hizmetinden yasaklanma cezası almış olmasıdır.'

Belediye başkanı, önceki yıla ilişkin faaliyet raporunu, Nisan ayı toplantısında belediye meclisine sunar (Akyılmaz ve diğerleri, 2018, s. 268; Belediye Kanunu, md. 56). Faaliyet raporundaki açıklamalar, belediye meclisinin üye tam sayısının dörtte üçü tarafından yetersiz görülmesi halinde, yetersizlik kararı ile görüşmelere ilişkin tutanaklar meclise başkanlık eden başkanvekili tarafından o yerin en büyük mülki idare amirine gönderilir. İlgili dosyaya Vali gerekçeli görüşünü ekler ve gereği için dosyayı Danıştay'a gönderir. Belediye başkanının düşürülmesine ilişkin nihai karar Danıştay tarafından verilmektedir (Belediye Kanunu, md. 26).

Meclis, üye tam sayısının en az üçte birinin imzasıyla belediye başkanı hakkında gensoru önergesi verilebilmektedir. Gensoru önergesinin verilmiş olması tek başına herhangi bir anlam taşımamaktadır. Zira gensoru önergesinin gündeme alınabilmesi için üye tam sayısının salt çoğunluğunun oyu gerekmektedir. Birçok gensoru önergesinin daha bu aşamada yeterli çoğunluğa ulaşamaması nedeniyle reddedildiği görülmektedir. Gensoru önergesinin gündeme alınması halinde belediye başkanı, gensoruya ilişkin açıklamalarda bulunur. Belediye başkanı tarafından gensoruya yönelik yapılan açıklamalar, belediye meclisinin üye tam sayısının dörtte üçü tarafından yetersiz görülmesi halinde yetersizlik kararı ile toplantıya ilişkin tutanaklar o yerin en büyük mülki idare amirine gönderilir. İlgili dosyaya Vali gerekçeli görüşünü ekler ve gereği için dosyayı Danıştay'a gönderir. Belediye başkanının düşürülmesine ilişkin nihai karar Danıştay tarafından verilmektedir (Belediye Kanunu, md. 26).

Belediye başkanının düşürülme nedenlerinden sonuncusu da, belediye başkanının kamu hizmetinden mahrumiyet cezası almasıdır. Kamu hizmetinden mahrumiyet, Türk Ceza Kanunu'nun 53. maddesinde "belli hakları kullanmaktan yoksun bırakılma" başlığı altında düzenlenmektedir. İlgili kanunun 53/1-a. maddesine göre belediye başkanı kasten işlemiş

olduğu suçtan dolayı hapis cezasına mahkum edilmesinin kanuni bir sonucu olarak; sürekli, süreli ya da geçici bir kamu görevinin üstlenilmesinden, bu kapsamda belediyelerde seçime tabi bütün memuriyet ve hizmetlerde istihdam edilmekten yoksun bırakılabilmektedir. Türk Ceza Kanunu'nda ifade edilen kamu hizmetinden yasaklanma cezası esasında bir güvenlik tedbiri olarak ifade edilmektedir. Bu tedbirin uygulanabilmesi iki koşulun bir arada varlığına bağlanmıştır. Birincisi kişinin kasten işlediği bir suçun var olmasıdır. İkincisi de kasten işlemiş olduğu suçtan dolayı hapis cezası almış olmasıdır.¹ Bu şartların ortaya çıkması halinde Türk Ceza Kanunu'nun 53/1-a maddesinin işletilebilmesi söz konusu olmaktadır. Kamu hizmetinden mahrumiyet cezasının süresi, kişinin almış olduğu hapis cezası süresi kadardır. Dolayısıyla hapis cezasının bitmesiyle kamu hizmetinden yasaklanma tedbiri de sona ermektedir.² Bu nedenle belediye başkanlığının kesin olarak sona erebilmesi için almış olduğu kamu hizmetinden yasaklanma cezasının süresinin, seçim döneminin sonunu aşacak nitelikte olması gerekmektedir. Aksi takdirde belediye başkanlığı kesin olarak sona ermez.

Belediye Başkanlığının Geçici Olarak Sona Ermesi

Geçici olarak sona erme, belediye başkanının çeşitli nedenlerle bir süre için görevinin başında bulunamaması şeklinde ifade edilebilir. Belediye başkanlığının geçici sona ermesinde, kesin sona ermeden farklı olarak, geçici sona ermeye yol açan neden(ler) her an ortadan kalkabilmekte ve belediye başkanı görevinin başına dönebilmektedir. Ancak belediye başkanının görevinin başına ne zaman geri dönebileceğine ilişkin bir kesinlik bulunmamaktadır. Ya da geçici sona erme, süreç içinde kesin sona ermeye de dönüşebilir. 5393 sayılı Belediye Kanunu'na göre belediye başkanlığı; 'görevinden uzaklaştırma', 'herhangi bir nedenle tutuklanma' ve 'kamu hizmetlerinden yasaklanma cezası alma' olmak üzere üç nedenle geçici olarak sona ermektedir. Merkez-yerel ilişkisinde sorunlara yol açan esas konulardan birisinin bu olduğunu söylemek mümkündür.

Görevden uzaklaştırma nedeniyle geçici olarak sona erme

Belediye başkanlığını geçici olarak sona erdiren nedenlerden ilki, belediye başkanının 'görevinden uzaklaştırılmasıdır.' Belediye başkanını görevden uzaklaştırma yetkisi, anayasa ve kanunla merkezi yönetimde yer alan İçişleri Bakanına verilmiştir. Anayasanın 127/4. maddesine göre, '... bir belediye başkanı, İçişleri Bakanı tarafından ... görevinden uzaklaştırılabilmektedir.' Benzer biçimde Belediye Kanunu'nda da 'belediye başkanının, İçişleri Bakanı tarafından görevden uzaklaştırılabileceği' ifade edilmiştir (md. 47). 1921, 1924 ve 1961 Anayasalarında yer almayan bu yetkinin ilk kez 1982 Anayasasıyla verilmiş olması (Kavruk ve Tatar, 2010, s. 639), merkezi yönetimin yerel yönetimleri daha fazla denetim altında tutma düşüncesinin bir tezahürü şeklinde değerlendirilebilir. Zira Turan da, 1982 Anayasasıyla merkez-yerel ilişkisinde, merkezi yönetimin daha fazla güçlendirildiğini ifade etmektedir (2020, s. 13). Bilgiç'te merkezi yönetimin, yerel yönetimler karşısındaki hakim konumunun devam ettirildiğini belirtmektedir (2005, s. 202-203).

¹ Kişiyi isnat edilen suçun ve suça bağlı olarak alınan mahkûmiyetin seçilme yeterliliğinin kaybedilmesine neden olmayacak olması zorunludur. Aksi takdirde belediye başkanlığı seçilme yeterliliğinin kaybedilmesi gerekçesiyle sona erecektir.

² Türk Ceza Kanunu'nun 53. maddesinde bu durumun istisnalarına da yer verilmektedir. Ancak bu istisnalar, çalışmanın kapsamı dışında olduğu için burada ayrıca ele alınmamaktadır.

Görevden uzaklaştırma konusunda İçişleri Bakanına geniş bir takdir yetkisi verildiğini söylemek mümkündür. Ancak İçişleri Bakanının takdir yetkisini dikkatli kullanımı oldukça önemlidir. Çünkü aksi takdirde uzaklaştırma tedbirlerinin siyasi amaç ve kaygılarla kullanıldığı yönünde eleştirilerle karşı karşıya kalması mümkündür. Zira bu yetkinin, 1580 sayılı Belediye Kanunu döneminde de siyasi kaygılarla kullanıldığı yönünde eleştirilerin olduğu ifade edilmektedir (Öner, 2006, s. 164). Keza Çelik tarafından 2005 yılında yayınlanan bir çalışma, İçişleri Bakanı tarafından gerçekleştirilen görevden uzaklaştırma tedbirlerinin çoğu zaman, özellikle de genel seçim sonuçları ile yerel seçim sonuçlarının farklılaştığı dönemlerde, siyasi amaç ve kaygılarla uygulandığına işaret etmektedir (Çelik, 2005, s. 148-150).³ Keleş de bu yetkinin, merkezi yönetim tarafından zaman zaman yerel özerkliğe müdahale aracı olarak kullanılabilmesini ifade etmektedir (2006, s. 253).

Görevden uzaklaştırma konusunda İçişleri Bakanına geniş bir takdir yetkisi verilmiş olsa da, bu yetkinin sınırsız ve hiçbir koşula bağlı olmaksızın kullanılacak bir yetki olmadığını söylemek gerekmektedir. İçişleri Bakanının yetkisini kullanabilmesi için ilk olarak belediye başkanı hakkında soruşturma ya da kovuşturma açılmış olması zorunludur. Dolayısıyla hakkında açılmış soruşturma ya da kovuşturma olmadan bu yetkinin doğrudan kullanılabilmesi kesinlikle mümkün değildir. İkincisi belediye başkanı hakkında açılan soruşturma veya kovuşturmanın mutlaka belediye başkanlığı göreviyle ilgili bir suçta dayanması gerekmektedir. Bu nedenle belediye başkanının göreviyle ilgili olmayan bir soruşturma ya da kovuşturmadan hareketle görevinden uzaklaştırılabilmesi kesinlikle mümkün değildir.

Görevden uzaklaştırma uygulaması geçici bir tedbirdir (1982 Anayasası, md.127/4; Belediye Kanunu, md. 47). Zira kanuna göre görevden uzaklaştırma uygulaması en fazla kesin hüküm verilinceye kadar devam ettirilebilmektedir. Mahkeme tarafından kesin hüküm verildikten sonra devam ettirilebilmesi mümkün değildir. Ayrıca Belediye Kanunu, uygulamanın geçici tedbir olması nedeniyle iki ayda bir gözden geçirilmesini zorunlu kılmaktadır. Gözden geçirmede, tedbirin devam ettirilmesinde kamu yararı olmaması halinde tedbirin derhal kaldırılması gerektiği açıkça ifade edilmektedir (Belediye Kanunu, md. 47/2). Fakat kanunda net bir çerçeve yerine ‘kamu yararı’ gibi muğlak bir ifadenin tercih edilmiş olması, bu konuda da İçişleri Bakanına takdir yetkisi vermektedir. Bununla birlikte görevden uzaklaştırılan belediye başkanı hakkında kovuşturma açılmaması halinde de geçici tedbir uygulamasının kaldırılması gerekmektedir. Ayrıca belediye başkanı hakkında açılan kamu davasının; düşmesi, kişinin davadan beraat etmesi, davanın genel af ile ortadan kaldırılması halinde de uzaklaştırma tedbiri kaldırılır. Dahası görevden uzaklaştırılan belediye başkanı, hüküm alsa dahi bu hüküm, seçilme yeterliliğinin kaybedilmesine yol açmaması halinde uzaklaştırma tedbiri kaldırılmalıdır (Belediye Kanunu, md. 47/3).

³ Anavatan Partisi, 1984-1989 yılları arasında hem genel hem de yerel seçimlerde çoğunluğu elde etmiştir. Bu dönemde Anavatan Partisi'nin İçişleri Bakanı tarafından görevden uzaklaştırılan 18 belediye başkanının 10'u Anavatan Partisi'ndendir. Anavatan Partisi, 1989-1991 yılları arasında ise genel seçimlerdeki başarısını yerel seçimlerde sağlayamamıştır. Bu dönemde Anavatan Partisi'nin İçişleri Bakanı tarafından görevden uzaklaştırılan 24 belediye başkanının sadece 1'i Anavatan Partisi'ndendir. Çelik, 1989-1991 yılları arasındaki görevden uzaklaştırma tedbirlerini, yetkinin “partizanca” kullanılması olarak ifade etmektedir. Ayrıca Çelik, siyasi kaygılarla gerçekleştirilen görevden uzaklaştırma uygulamalarının 1991-1995 yılları arasında siyasal iktidarı elde eden Doğru Yol Partisi ile Sosyal Demokrat Halkçı Parti koalisyonu döneminde de devam ettiğini belirtmektedir (Çelik, 2005, s. 148-150).

Tutuklanma nedeniyle geçici olarak sona erme

Belediye başkanlığını geçici olarak sona erdiren nedenlerden ikincisi, belediye başkanının ‘herhangi bir nedenle tutuklanmasıdır.’ Tutuklama, Ceza Muhakemesi Kanunu’nun 100 ila 108. maddeleri arasında düzenlenmektedir. İlgili kanunda tutuklama; delillerin korunması, şüpheli ya da sanığın kaçmasının önlenmesi, tanık ya da mağdur üzerindeki baskının önlenmesi gibi nedenlerle başvurulmuş geçici bir tedbir olarak belirtilmektedir. Tutuklama kararı muhakkak mahkeme tarafından verilmek zorundadır. Çünkü tutuklama tedbirinin uygulanması durumunda kişi, geçici süreyle de olsa özgürlüğünden yoksun bırakılmaktadır. Tutuklama tedbirinin süresine ilişkin Ceza Muhakemesi Kanunu’nda düzenlemeler olsa da suçun mahiyeti ve niteliğine göre bu sürelerin değişebileceği ve belli durumlarda bu sürelerin uzatılabileceği görülmektedir. Dolayısıyla belediye başkanının tutuklanması halinde kanunla kendisine verilen görevleri yerine getirebilmesi mümkün değildir. Bu nedenle belediye başkanının herhangi bir nedenle tutuklanması halinde belediye başkanlığı geçici olarak sona ermektedir.

Belediye Kanunu’nda belediye başkanının herhangi bir nedenle tutuklanması haline yer verilmekle birlikte, tutuklanma kararının kaldırılması haline verilmemiştir. Bir diğer ifadeyle kanunda, tutukluluk hali sona eren belediye başkanının ne zaman görevine geri dönebileceğine ilişkin düzenleme bulunmamaktadır. Bununla birlikte tutuklanma tedbirinin birçok yönden görevden uzaklaştırma tedbirine benzediği görülmektedir. Bu bakımdan nasıl ki görevden uzaklaştırma tedbiri sonlandırıldığında belediye başkanı hemen görevine geri dönüyorsa aynı şekilde tutuklanma tedbirinin mahkeme tarafından kaldırılmasıyla belediye başkanı hemen görevine geri dönebilmelidir. Ancak burada şu noktaya dikkat etmek gerekmektedir. Bir belediye başkanının tutuklanması, bir soruşturma ya da kovuşturmayaya dayanmaktadır. Belediye başkanı hakkında başlatılmış olan soruşturma ya da kovuşturmanın, göreviyle ilgili bir suçta dayanması halinde İçişleri Bakanı tarafından görevinden uzaklaştırılması/uzaklaştırılmış olması mümkündür. Dolayısıyla böyle bir durumda tutukluluk hali sona eren belediye başkanının hemen görevine geri dönebilmesi mümkün değildir. Çünkü tutuklama tedbiri sonlandırılmış olsa dahi İçişleri Bakanı tarafından uygulanan görevden uzaklaştırma tedbiri hala devam etmektedir. Bu nedenle belediye başkanının görevine geri dönebilmesi ancak uzaklaştırma tedbirinin de sonlandırılmasıyla mümkün olabilmektedir.

Kamu hizmetlerinden yasaklanma nedeniyle geçici olarak sona erme

Belediye başkanlığının geçici olarak sonlanması durumunu ortaya çıkaran üçüncü ve son neden, belediye başkanının ‘kamu hizmetinden mahrumiyet cezası almasıdır.’ Kamu hizmetinden mahrumiyet cezası yukarıda ayrıntılı bir biçimde açıklandığı için burada ayrıca açıklanmayacaktır. Ancak kamu hizmetinden yasaklanma cezasının bir taraftan belediye başkanlığını kesin olarak diğer taraftan da geçici olarak sona erdiren bir neden olduğu görülmektedir. Esas olarak buradaki temel farklılığın belediye başkanına verilen kamu hizmetinden yasaklanma cezasının süresinden kaynaklandığını söylemek mümkündür. Belediye başkanına verilen kamu hizmetinden yasaklanma cezasının süresinin; seçim dönemini aşması halinde belediye başkanlığı kesin olarak, ancak seçim dönemini aşmaması halinde ise belediye başkanlığı geçici olarak sona ermektedir. Bu bakımdan burada dikkat edilmesi gereken husus, kişiye verilen cezanın süresidir.

Belediye Başkanlığının Sona Ermesi Halinde Yeni Başkanın/Başkanvekilinin Belirlenmesi

Belediye başkanlığının kesin ve geçici olmak üzere iki şekilde sona erdiği görülmektedir. Her iki durumu ortaya çıkaran nedenler birbirinden son derece farklı olduğu gibi yarattığı hukuki sonuçlar da birbirinden oldukça farklıdır. Belediye başkanlığının kesin olarak sona ermesi halinde kalan süreyi tamamlaması için yeni bir belediye başkanı, geçici olarak sona ermesi halinde ise belediye başkanı görevine geri dönene kadar belediye başkanlığına vekalet etmesi için bir başkanvekili belirlenmektedir.

Belediye başkanlığının sona ermesi halinde izlenmesi gereken süreç, Belediye Kanunu'nun 45. maddesinde düzenlenmektedir. Ancak buradaki düzenlemenin son derece yüzeysel, eksik ve bazı muğlaklıkları da içeren bir düzenleme olduğu görülmektedir. Bu nedenle izlenen süreçte farklı uygulamaların olabildiği ve merkezi yönetimin, sürece ilişkin yetkilerini zaman zaman hatalı bir biçimde kullanılabildiği dikkati çekmektedir. Bu durumun, merkez-yerel ilişkisini olumsuz bir biçimde etkilediğini söylemek mümkündür.

Kesin Sona Erme Halinde Yeni Belediye Başkanın Belirlenmesi

Belediye başkanlığının kesin olarak sona ermesi halinde yeni belediye başkanı, belediye meclisi tarafından belirlenmektedir (Belediye Kanunu, md. 45/1). Meclis, yeni belediye başkanını kendi üyeleri arasından belirlemektedir. Dolayısıyla yeni belediye başkanı için belediye meclisi dışından bir kişinin aday olabilmesi ya da merkezi yönetimin belediye başkanı aday göstermesi söz konusu değildir. Kanunda, meclis üyeleri arasından kimin ya da kimlerin aday olabileceği konusunda herhangi bir hüküm bulunmamaktadır. Bu nedenle belediye meclis üyelerinden her birinin aday olabilmesi mümkündür.

Kanun, belediye başkanını belirleme yetkisini belediye meclisine verirken, belediye başkanının belirleneceği meclis toplantısının tarih ve saatini belirleme yetkisini ise valiye bırakmıştır. Esasında bunun, bir anlamda idari vesayet denetimi örneği olduğunun söylenebilmesi mümkündür. Bir diğer ifadeyle Belediye Kanunu böylesine önemli ve hassas bir konunun merkezi yönetimin gözetimi ve denetimi altında gerçekleştirilmesini istemektedir. Belediye Kanunu'na göre belediye meclisi, sona ermeyi takip eden günden başlamak üzere on gün içinde vali tarafından belirlenecek bir tarihte olağanüstü gündemle toplanmaktadır. Belediye Kanunu'nun, konunun suiistimal edilmemesi için süre sınırlaması yolunu tercih ettiği görülmektedir.

Belediye meclis toplantısında ilk olarak, toplantı yeter sayısı aranmaktadır. Toplantı yeter sayısının olmaması halinde toplantı ertelenir. Peki, toplantının ertelenmesi halinde yeni toplantı tarih ve saati kim tarafından belirlenecektir? Zira Belediye Kanunu'nun 22. maddesinde, toplantı yeter sayısına ulaşamaması halinde meclis başkanının, en geç üç gün içinde olmak kaydıyla yeni toplantı tarih ve saatini ilan ederek meclisi tatil edeceği ifade edilmektedir. Fakat bu meclis toplantısı Belediye Kanunu'nun 45. maddesinden hareketle yapılmaktadır. Bu durumda erteleme toplantısının yapılacağı tarih ve saat, 22. maddeden hareketle meclis başkanı tarafından mı? Yoksa 45. maddeden hareketle vali tarafından mı belirlenecektir? Kanundaki muğlak konulardan birisi budur. Ancak Belediye Kanunu'nun 22. maddesindeki düzenlemenin, olağan süreçteki işleyişte geçerli olduğunu söylemek mümkündür. Oysaki bu toplantı, yeni belediye başkanının belirlendiği önemli bir toplantıdır. Hatta bu olağanüstü toplantıyı, normal süreçteki olağanüstü toplantılardan da ayrı tutmak gerekmektedir. Çünkü niteliği ve kanundaki düzenlenmesi bakımından diğer olağanüstü

toplantılardan önemli ölçüde farklılık göstermektedir. Bu bakımdan toplantı yeter sayısının sağlanamaması halinde yeni toplantı tarih ve saati vali tarafından belirlenmelidir.

Erteleme toplantısına ilişkin bir diğer muğlak konu da, erteleme toplantısı yeter sayıdır. Zira yine Belediye Kanunu'nun 22. maddesinde erteleme toplantısının başlayabilmesi için üye tam sayısının dörtte birinden az olmayan çoğunluğun yeterli olduğu ifade edilmektedir. Belediye meclisinin yeterli çoğunluğu sağlayamaması nedeniyle ertelenmesi durumunda nasıl ki Belediye Kanunu'nun 22. maddesinin uygulanması mümkün değilse bu konuda da aynı maddenin uygulanmasının mümkün olmayacağı söylenebilir. Bu nedenle temsilde adalet ilkesi gereğince üye tam sayısının salt çoğunluğunun muhakkak aranmasının daha doğru olacağı söylenebilir.

Belediye meclisinde toplantı yeter sayısının sağlanması halinde olağanüstü toplantının gündemi okunur ve gündemin kabulü sonrasında toplantı başlar. Peki, gündemin kabul edilmemesi halinde ne olur? Bu konuda da kanunda herhangi bir hüküm bulunmamaktadır. Olağanüstü meclis toplantısında, olağanüstü toplantı gündemi dışında başka bir gündem maddesi görüşülemez. Bu nedenle bu gündem maddesinin reddedilmesi halinde toplantı yeter sayısının sağlanamaması durumuyla aynı yöntem uygulanmalıdır. İlgili toplantı tutanakları meclis başkanı tarafından valiliğe bildirilmeli ve vali tarafından yeni toplantı tarihi belirlenmelidir. Valilik tarafından belirlenen bu toplantıda da ilk olarak toplantı yeter sayısı aranmalıdır. Toplantı yeter sayısının sağlanması halinde gündem oylaması yapılmalıdır. Gündem, meclis çoğunluğu tarafından yine reddedilirse, aynı yöntemle toplantı yenilenmelidir.

Belediye meclisi, yeni belediye başkanını gizli oylamayla belirlemektedir. Yapılacak oylamanın gizliliği son derece önemlidir. Yapılacak gizli oylamada adaylardan birisinin belediye başkanı seçilebilmesi için ilk iki oylamada üye tam sayısının üçte iki çoğunluğunu sağlaması gerekmektedir. Bu çoğunluğa ulaşamaması halinde üçüncü oylamada adaylardan birisinin üye tam sayısının salt çoğunluğunu sağlaması gerekmektedir. Adayların bu turda da istenilen çoğunluğa ulaşamaması halinde üçüncü oylamada en yüksek oyu alan iki aday arasında nihai ve son oylama gerçekleştirilir. Bu turda oyların çoğunluğunu alan aday, belediye başkanı seçilmiş olur. Oylamada eşitlik çıkması halinde ise kur'a⁴ ile yeni belediye başkanı belirlenir. Kur'a işlemindeki şekil şartları son derece önemlidir. Çünkü şekil şartlarındaki herhangi bir eksiklik kur'a işleminin iptaline⁵ neden olabilir.

Belediye meclisinde yapılan oylamadaki önemli hususlardan birisi de üye tam sayısının hesabıdır. Zira belediye başkanlığının sona ermesi halinde meclisin toplam üye

⁴ Kur'a, meclis başkanı tarafından çekilir. Birbirinin aynısı olan ve üzerinde adlar yazılı olan kağıtlar, bir torbaya konulur. Meclis başkanı tarafından torbadan kağıtlardan birisinin çekilmesi suretiyle kur'a işlemi tamamlanır (Belediye Meclisi Çalışma Yönetmeliği, md. 13).

⁵ İzmir'in Menemen İlçesinde, 1 Aralık 2020 tarihinde belediye başkanvekilinin belirlenebilmesi için toplanan mecliste son oylamada da eşitlik bozulmamış ve bunun üzerine kur'a yöntemiyle başkanvekili belirlenmiştir. Ancak "kur'a çekiminde, yönetmeliğe aykırı biçimde cam kavanoz kullanıldığı gerekçesiyle" İdare Mahkemesine başvuruda bulunmuştur. İdare mahkemesi, yapılan işlemin usule aykırı olduğu gerekçesiyle belediye meclisinin kararının yürütmesini durdurmuştur (<https://www.aa.com.tr>). Kur'a çekiminde, kur'a çekimini gerçekleştiren meclis başkanının şaibeleri önleyebilmek ve şeffaflığı sağlayabilmek bakımından elinin, bileğinin ve kolunun net bir biçimde herkes tarafından görünebilir olduğundan emin olması gerekmektedir. Örneğin, varsa ceketin çıkarılması ve uzun kollu giysilerin kıvrılması sonrasında kur'a çekiminin yapılması şekil bakımından iptallerin önüne geçecektir.

sayısı bir kişi eksilmektedir. Peki, bu eksilme, üye tam sayısını değiştirir mi? Bu sorunun cevabına ilişkin ne Belediye Kanunu'nda ne de Belediye Meclisi Çalışma Yönetmeliği'nde herhangi bir hüküm bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu konuda da bir muğlaklık söz konusudur. Ancak üye tam sayısının doğru tespiti, seçim sonucunu dahi etkileyebilecek derecede önemlidir. Bu bakımdan soruyu Danıştay kararından hareketle cevaplamak daha doğru olacaktır. Danıştay 8. Dairesinin 2010/9303 E., 2013/6778 K. nolu kararına⁶ göre belediye meclisinin üyelerindeki eksilme, meclis üye tam sayısını değiştirmemektedir.

Görüldüğü üzere belediye başkanlığının kesin olarak sona ermesi halinde yeni belediye başkanını belirleme yetkisi, belediye meclisine verilmiştir. Belediye meclisinin, Belediye Kanunu'nun 45. maddesinin son fıkrasına göre belediye başkanı seçimini onbeş gün içinde tamamlaması zorunludur. Tamamlayamaması halinde ise meclisin feshedilmesine ilişkin hükümler uygulanmaktadır. Bu hüküm, esas itibarıyla belediye başkanının belirlenmesi sürecinin herhangi bir nedenle bilerek ya da bilmeden sürüncemeye uğramaması veya meclis üyeleri ya da meclisin çoğunluğunu elinde bulunduranlar tarafından suiistimal edilmemesi için son derece önemlidir. Dolayısıyla belediye meclisinin görevini yapmamasının son derece önemli bir yaptırıma bağlandığının söylenilebilmesi mümkündür. Üstelik yine bu düzenleme, Belediye Kanunu'nun 46. maddesinin uygulanabilmesi bakımından da son derece önemlidir. Bu konu aşağıda daha ayrıntılı bir biçimde açıklanmaktadır.

Belediye meclisine verilen on beş günlük sürenin başlama tarihi konusunda da bir kesinlik bulunmamaktadır. Böyle olmakla birlikte on beş günlük sürenin başlangıç tarihinin, belediye başkanlığının sona erdiği tarihi takip eden günden değil, belediye meclisinin vali tarafından toplandığı tarihten itibaren başladığı söylenebilir. Zira belediye başkanının belirleneceği toplantının ne zaman yapılacağını belirleme yetkisi valiye bırakılmıştır. Bu nedenle belediye başkanlığının kesin olarak sona erdiği tarih ile belediye meclisinin toplantı tarihi arasındaki geçen süre, belediye meclisinden kaynaklanmamaktadır. Bu sebeple arada geçen süreden, belediye meclisinin sorumlu tutulabilmesi mümkün değildir.

Geçici Sona Erme Halinde Başkanvekilinin Belirlenmesi

Belediye başkanlığının geçici olarak sona ermesi halinde, kesin sona ermeden faklı olarak, belediye meclisi yeni bir belediye başkanı değil, belediye başkanının görevinin başında olmadığı süre için geçici olarak bir başkanvekili (geçici belediye başkanı)

⁶ İzmir'in Çiğli ilçesinde belediye başkanının vefatı nedeniyle yeni belediye başkanının belirlenebilmesi için belediye meclisi toplanmış ve 23/11/2009 tarihli 2009/93 sayılı meclis kararıyla yeni belediye başkanı belirlenmiştir. Meclis kararı, Belediye Kanunu'nun 45. maddesine aykırı olduğu gerekçesiyle iptali için yargıya taşınmıştır. İdare mahkemesi belediye meclisi üye tam sayısının belediye başkanı ile seçilmiş belediye meclisi üyelerinin toplamından meydana geldiğini ve Çiğli belediye meclisinin otuziki olan üye tam sayısının, belediye başkanının vefatı ile bir eksildiğini, yeni belediye başkanının seçimi için yapılan meclis toplantısına üyelerin tamamının katıldığını, yapılan üçüncü tur oylamada adaylardan birinin belediye meclisi üye tam sayısının salt çoğunluğu olan onaltı oya ulaştığını belirtmiş ve dava konusu işlemde hukuka aykırılık bulunmadığı gerekçesiyle davayı reddetmiştir. Ancak Danıştay 8. Dairesi 2010/9303E, 2013/6778K nolu kararında; Belediye Kanunu ile Belediye Meclisi Çalışma Yönetmeliği'nde üyeliklerde boşalma olması halinde meclis üye tam sayısının değişip değişmeyeceği konusunda düzenleme olmadığını, fakat TBMM İç Tüzüğünde, üyeliklerde boşalma olması halinde bunun TBMM üye tamsayısını değiştirmeyeceğinin ifade edildiğini, büyük ölçüde birbirine benzerlik gösteren meclislerde, benzer hususları düzenleyen hükümlerin uygun düştüğü ölçüde uygulanabilir olduğunu değerlendirmiş ve buradan hareketle belediye başkanlığında boşalma olsa bile belediye meclisi üye tam sayısının değişmeyeceğini, dolayısıyla üçüncü tur oylamada meclis üye tam sayısının salt çoğunluğunun onaltı değil, onyedisi olması gerektiğini belirterek Mahkeme kararında hukuki isabet görülmediğine hükmetmiştir.

belirlenmektedir. Çünkü belediye başkanlığının geçici olarak sona ermesinde, mevcut belediye başkanının her an görevine geri dönebilme ihtimali bulunmaktadır. Bu nedenle yeni bir belediye başkanının seçilmesi söz konusu değildir.

Belediye başkanlığının geçici olarak sona ermesi halinde de Belediye Kanunu'nun 45. maddesindeki yöntem uygulanmaktadır. Bu bakımdan belediye başkanvekilinin belirlenmesinde de izlenen yöntemin, yeni belediye başkanının belirlenmesi yöntemiyle aynı olduğunu söylemek gerekmektedir. Bu nedenle belediye başkanvekilinin belirlenmesine ilişkin süreç, tekrar olmaması için yeniden açıklanmayacaktır.

Belediye meclisi tarafından belirlen yeni belediye başkanı ile belediye başkanvekili arasında görev ve yetki bakımından herhangi bir fark bulunmamaktadır. Bir diğer ifadeyle yetki ve görev bakımından belediye başkanvekiline yönelik herhangi bir sınırlama bulunmamaktadır. Bu bakımdan belediye başkanvekili seçilen kişi, belediye başkanının sahip olduğu bütün yetkilere sahip olmakta ve kanunla belediye başkanına verilmiş bütün görevleri yerine getirmektedir. Aslında belediye başkanvekili seçilen kişi, mevcut belediye başkanı görevinin başına dönene kadar pratikte belediye başkanlığı yapmaktadır.

Bu noktada akla, önemli bir soru daha gelmektedir. Belediye başkanlığının geçici olarak sona ermesi halinde belediye meclisi tarafından başkanvekili seçilen bir kişi, süreç içinde belediye başkanlığının kesin olarak sona ermesiyle doğrudan belediye başkanı olur mu? Ya da belediye başkanvekili seçilen kişi, belediye başkanlığı kesin olarak sona erdiği için seçim sonuna kadar görevini sürdürmeye devam edebilir mi? Bu soruyu şu şekilde cevaplamak mümkündür. Belediye başkanlığının geçici olarak sona ermesi halinde seçilen başkanvekilinin görev süresi; mevcut belediye başkanı görevine geri dönene kadar ya da geçici sona ermenin devam etmesi halinde seçim döneminin sonuna kadar veya belediye başkanlığının kesin olarak sona ermesine kadar devam etmektedir (Tortop ve diğerleri, 2014, s. 341). Örneğin, İçişleri Bakanı tarafından görevinden uzaklaştırılan belediye başkanı yerine belediye meclisi tarafından seçimle belirlenen belediye başkanvekilinin görev süresi, belediye başkanının istifa etmesiyle kendiliğinden sona ermektedir. Çünkü mevcut belediye başkanının istifasıyla artık belediye başkanlığı kesin olarak sona ermiştir. Bir diğer ifadeyle istifa, hukuk alanında yeni bir hukuki sonuç yaratmıştır. Böyle bir durumda başkanvekilinin yeni belediye başkanı adıyla görevine devam etmesi mümkün değildir. Bu nedenle istifa tarihi itibarıyla belediye başkanlığı kesin olarak sona ermiş kabul edilmekte ve belediye başkanlığının kesin olarak sona ermesine ilişkin süreç en baştan itibaren yeniden işletilmektedir. Kısacası istifa tarihini takip eden günden başlayarak on gün içinde vali tarafından belirlenen tarihte toplanan belediye meclisi, bu defa aynı usulle kendi içinden kalan süreyi tamamlaması için yeni bir belediye başkanı seçmektedir. Başkanvekilliği yapmış kişinin belediye başkanlığı için aday olmasında ve yeterli çoğunluğa ulaşabilmesi halinde yeni belediye başkanı olarak seçilmesinde ise herhangi bir engel bulunmadığını söylemek gerekmektedir.

Belediye Başkanlığının Vekâlet İle Yürütülmesi

Belediye Kanunu'na göre belediye başkanı üç önemli görevi yerine getirmektedir. Bunlardan ilki belediye teşkilatının başı sıfatıyla belediye teşkilatını sevk ve idare etmektir (md.38/a). Bir diğer ifadeyle belediye başkanı, belediyenin yürütme organıdır. Belediye başkanının ikinci önemli görevi belediye encümenine başkanlık etmektir (md. 38/d). Belediye başkanının üçüncü görevi ise belediye meclisine başkanlık etmektir (md. 19, 38/d).

Görüldüğü üzere belediye başkanının, belediye teşkilatı içinde oldukça önemli bir rolü vardır. Bu nedenle belediye başkanlığının sona erdiği tarih ile belediye meclisi tarafından yeni

belediye başkanı ya da belediye başkanvekilinin belirlendiği tarih arasındaki geçen sürede belediye başkanlığının vekaletle yürütülmesi gerekmektedir. Zira kamu hizmetleri süreklidir ve kişilerden bağımsız bir biçimde kesintisiz olarak sürdürülmek zorundadır.

Belediye Başkanının Yürütme Görevinin Vekaletle Yürütülmesi

Belediye başkanlığının sona ermesi halinde belediye başkanlığına kimin vekalet edeceği konusu, esas olarak Belediye Kanunu'nun 45/6. maddesinde açıkça düzenlenmektedir. Ancak buna rağmen bu konuda pratikte yanlış uygulamalarla karşılaşılabilen ve zaman zaman fikir ayrılıkları ortaya çıkabilmektedir. Belediye Kanunu'nun 45/6. maddesine göre belediye meclisi tarafından yeni belediye başkanı veya başkan vekili belirlenene kadar belediye başkanlığına vekalet etme görevi, ilk olarak meclis birinci başkanvekiline verilmiştir. Meclis birinci başkanvekilinin herhangi bir nedenle bu görevi yerine getirememesi halinde ise meclis ikinci başkanvekili vekalet görevini yerine getirecektir. Ancak her iki meclis başkanvekilin de bu görevi yerine getirememesi halinde ise merkezi yönetim, daha somut bir ifadeyle vali tarafından görevlendirilen kamu görevlisi belediye başkanına vekalet edecektir. Dolayısıyla meclis başkanvekillerinden herhangi birisi belediye başkanlığına vekalet edebilecek durumdayken vali tarafından belediye başkanlığına vekaleten bir görevlendirme yapılabilmesi mümkün değildir. Çünkü kanunla merkezi yönetimin vekaleten görevlendirme yapabileceği yetkisi açıkça şarta bağlanmıştır. Yetkinin kullanımı ancak şartın gerçekleşmesi ile mümkün olabilmektedir. Konunun kanunda açıkça düzenlenmesine ve her iki meclis başkanvekilinin de belediye başkanına vekalet edemeyecek durumda olmasına rağmen zaman zaman bu kuralın aksine Belediye Kanunu'nun 46. maddesinden hareketle doğrudan İçişleri Bakanı ya da Vali tarafından vekaleten görevlendirme yapılması şeklinde yanlış uygulamalarla karşı karşıya kalındığı görülmektedir. Bu görevlendirmenin Belediye Kanunu'na uygun olmadığını söylemek mümkündür.

Belediye Başkanının Encümen Başkanlığı Görevinin Vekaletle Yürütülmesi

Belediye Kanunu'nun encümen başkanlığının vekaletle yürütülmesi konusunda herhangi bir düzenlemeye yer vermediği görülmektedir. Dolayısıyla bu konuda da bir muğlaklığın olduğu söylenebilir. Esasında belediye başkanının encümene başkanlık etmesini, belediye başkanının yürütmeye ilişkin görevleri arasında değerlendirmek mümkündür. Bu bakımdan encümen başkanlığına vekalet etme işleminin, yürütme yetkisinin vekaletle yürütülmesi konusu içinde görmek gerekmektedir. Bu nedenle belediye başkanlığının herhangi bir nedenle sona erdiği tarih ile yeni belediye başkanı ya da belediye başkan vekilinin belirlendiği tarih arasında encümen toplantısının yapılmasının zorunlu olduğu hallerde encümen başkanlığına, yürütmeye vekalet eden kişinin vekalet etmesi gerektiğini söylemek mümkündür.

Belediye Başkanının Meclis Başkanlığı Görevinin Vekaletle Yürütülmesi

Belediye Kanunu'na göre belediye meclisinin başkanı, belediye başkanıdır. Dolayısıyla belediye başkanlığının herhangi bir nedenle sona ermesi halinde belediye meclis başkanlığı da boşalmaktadır. Bu durumda Belediye Kanunu'nun 45. maddesinin birinci fıkrasına göre meclis başkanlığına, ilk olarak meclis birinci başkanvekili vekalet etmekte ve meclis başkanlığını yürütmektedir. Birinci başkanvekilinin görevi yürütemeyecek olması halinde ise, meclis ikinci başkanvekili meclis başkanlığına vekalet etmekte ve meclis başkanlığı görevini yürütmektedir. Esas itibarıyla belediye meclisinde iki başkanvekili seçilmesinin temel nedeni de budur. Ancak her iki başkanvekilinin de bu görevi yerine

getirememesi halinde ise en yaşlı belediye meclis üyesi⁷ meclis başkanlığına vekalet etmekte ve meclis başkanlığını yürütmektedir.

Görüldüğü üzere Belediye Kanunu, meclis üyesi olmayan meclis dışından bir kişinin vekaleten de olsa belediye meclisine başkanlık etmesine imkan vermemektedir. Zira her iki meclis başkanvekilinin bulunmaması halinde; yürütme organına vali tarafından görevlendirilen kamu görevlisi vekalet edebilirken, meclis başkanlığına en yaşlı meclis üyesi vekalet etmektedir. Belediye Kanunu konuyu, herhangi bir tartışmaya ya da görüş ayrılığına yer vermeyecek biçimde açıkça düzenlenmektedir. Kanunda açıkça düzenlenen bir konuda da hiçbir kurum veya yöneticinin takdir yetkisinin olmadığı, bağlı yetkinin kullanılmasının gerektiği (Gözübüyük, 2003, s. 300; Akyılmaz ve diğerleri: 2018, s. 102; Gözler, 2021, s. 327) idare hukukunun genel öğretisidir. Dolayısıyla belediye meclisinin, yeni belediye başkanı ya da başkanvekilini belirleyene kadar belediye meclisine, hangi gerekçeyle olursa olsun Belediye Kanunu'nda sayılan kişilerin haricinde başka bir kişinin başkanlık edebilmesi ya da başkanlık etmesi için görevlendirilebilmesi mümkün değildir. Ancak ne var ki Belediye Kanunu'nda açıkça düzenlenmiş olmasına rağmen zaman zaman çeşitli gerekçelerle bu konuda da merkezi yönetim tarafından vekaleten görevlendirme yapılabildiği ve meclis başkanlığının merkezi yönetim tarafından görevlendirilen kamu görevlisi tarafından yürütülebildiği görülmektedir. Bu ve benzeri uygulamaların, Belediye Kanunu'nun 45/1. maddesine aykırı olduğunun söylenilmesi mümkündür.

Merkezi Yönetimin Belediye Başkanı/Başkanvekili Görevlendirebilme Yetkisi

Merkezi yönetiminin, belediye başkanlığına vekaleten belediye başkanvekili veya belediye başkanı görevlendirebilme yetkilerinin olduğu görülmektedir. Ancak bu yetkinin, çok sınırlı ve istisnai bir yetki olduğunu ve ancak belli koşulların ortaya çıkması halinde uygulanabileceğini söylemek mümkündür. Söz konusu bu yetki, Belediye Kanunu'nun 45/2. ve 45/6. maddeleri ile yine Belediye Kanunu'nun 46. maddesinde düzenlenmektedir. Aralarındaki önemli farklılıklar nedeniyle bu maddelerin ayrı başlıklar altında ele alınıp değerlendirilmesinde yarar vardır.

Merkezi Yönetimin 45/6. Maddeden Hareketle Vekaleten Görevlendirme Yapması

Merkezi yönetim tarafından belediye başkanlığına vekaleten görevlendirme yapılabilmesinin birinci yöntemi Belediye Kanunu'nun 45/6. maddesinde düzenlenmektedir. Buna göre; "Belediye başkanı veya başkan vekili seçilinceye kadar belediye başkanlığı görevi, meclis birinci başkan vekili, bulunmaması durumunda ikinci başkan vekili, onun da bulunmaması durumunda vali tarafından görevlendirilecek bir kamu görevlisi tarafından yürütülür."

Madde metni incelendiğinde, merkezi yönetim tarafından belediye başkanlığına vekaleten görevlendirme yapılabilmesi mümkündür. Ancak yetkinin kullanımı konusunda merkezi yönetime herhangi bir takdir yetkisi verilmemiş, aksine yetkinin kullanımı, kanunda

⁷ En yaşlı meclis üyesinin tespitinde ilk olarak yıl, sonrasında ay ve son olarak gün dikkate alınmaktadır. İki üyenin doğum tarihinin gün, ay ve yıl olarak aynı olması halinde ise iki üye arasında kur'a yöntemiyle oturuma başkanlık edecek üyenin tespiti daha adil olacaktır. En yaşlı üyenin toplantıya katıl(ma)maması halinde ise toplantıya katılanların arasındaki en yaşlı üyenin başkanlığı yürütmesi yerinde olacaktır.

açıkça belirtilen şarta bağlanmıştır. Bir diğer ifadeyle merkezi yönetime verilen bu yetki, bağlı yetkidir. Bu nedenle merkezi yönetimin, bu yetkisini dilediği zaman doğrudan kullanabilmesi mümkün değildir.

Merkezi yönetime verilen yetkinin kullanılabilmesi için muhakkak meclis birinci ve ikinci başkan vekilinin herhangi bir nedenle belediye başkanlığına vekalet edememesi gerekmektedir. Meclis birinci ya da ikinci başkanvekili var ve belediye başkanlığına da vekalet edebilecek durumdayken hangi gerekçeyle olursa olsun merkezi yönetim tarafından belediye başkanlığına vekaleten görevlendirme yapılması kesinlikle mümkün değildir.

Peki, meclis birinci ve ikinci başkanvekilinin bulunmamasıyla kastedilen nedir? Bu soruyu iki şekilde cevaplamak mümkündür. İlk olarak meclis birinci ve ikinci başkanvekili zaruri nedenlerle görevini yerine getiremeyebilirler. Daha açık bir ifadeyle, esasında belediye meclisi tarafından kendi üyeleri arasından seçimle belirlenmiş birinci ve ikinci başkanvekili vardır. Ancak başkanvekillerinin her ikisi de, var olan geçerli mazeretleri nedeniyle belediye başkanına vekalet etme görevini yerine getirememektedir. Olası böyle bir durumda belediye başkanlığı boş kalamayacağı için Belediye Kanunu'nun 45/6. maddesi çerçevesinde doğrudan vali tarafından belediye başkanlığına vekaleten görevlendirme yapılır.

Meclis birinci ve ikinci başkanvekilinin bulunmamasıyla kastedilen ikinci durum ise, belediye meclisinde birinci ve ikinci başkanvekilinin herhangi bir nedenle henüz belirlenmemiş olmasıdır. Belediyeye ilişkin seçimler her beş yılda bir Mart ayının son Pazar günü gerçekleştirilmektedir (2972 sayılı Kanun, md. 8). Belediye meclisi kesin seçim sonuçlarının ilanını takip eden beşinci gün belediye başkanının başkanlığında kendiliğinden toplanmaktadır (Belediye Kanunu, md. 19). Belediye meclisinin gerçekleştirilen ilk toplantısında ilk olarak birinci ve ikinci başkanvekili ile en az iki katip üyeden oluşan belediye meclisi başkanlık divanı üyeleri seçimle belirlenmektedir. Ancak bu seçimler yapılamadan belediye başkanlığının sona ermesi halinde vali tarafından belediye başkanlığına vekaleten görevlendirme yapılır. Çünkü bu durumda belediye meclisi henüz ilk toplantısını gerçekleştirmediği, ya da ilk toplantısını gerçekleştirmekle birlikte henüz meclis birinci ve ikinci başkanvekilini belirleyemediği için meclis üyelerinden herhangi birisinin belediye başkanlığını vekaleten yürütebilmesi mümkün değildir.

Belediye Kanunu'nun 45/6. maddesiyle merkezi yönetime verilen görevlendirme yapabilme yetkisi, sadece vali tarafından kullanılabilir. Çünkü kanunla, yetkinin kullanımının doğrudan valiye verildiği görülmektedir. Kanunla doğrudan bir makama verilmiş bir yetkiyi hiyerarşik üstte olsa bir başkasının kullanabilmesi mümkün değildir. İdare hukukunda bu durum, ikame yasağı olarak ifade edilmektedir (Akyılmaz ve diğerleri, 2018, s. 167; Gözler, 2021, s. 117). Ancak zaman zaman hatalı uygulamaların olduğu, 45/6. madde ile 46. maddelerin birlikte işletilerek belediyeler arasında bir ayrıma gidildiği ve büyükşehir belediyeleri ile il belediyelerinde İçişleri Bakanı, ilçe ve belde belediyelerinde ise vali tarafından görevlendirme yapıldığı gözlemlenmektedir. Oysa iki maddenin birlikte değerlendirilmesi ve işletilebilmesi söz konusu değildir.

Son olarak merkezi yönetim tarafından yapılan vekaleten görevlendirmenin kapsamının da son derece sınırlı olduğu görülmektedir. Vekaleten görevlendirilen kişi sadece belediye başkanlığının sona erdiği tarih ile belediye meclisi tarafından yeni belediye başkanı ya da başkanvekilinin belirlendiği tarihe kadar görev yapmaktadır. Ayrıca merkezi yönetim tarafından vekaleten görevlendirilen kişi sadece belediye başkanının yürütmeye ilişkin görevlerine vekalet edebilmektedir. Bu bakımdan belediye meclisine başkanlık edebilmesi kesinlikle mümkün değildir.

Merkezi Yönetimin 45/2. Maddeden Hareketle Vekaleten Görevlendirme Yapması

2016 tarihli 674. sayılı KHK'nın 38. maddesi (aynen kabul: 10/11/2016 tarihli 6758/34. Md.) ile Belediye Kanunu'nun 45. maddesine birinci fıkradan sonra gelmek üzere aşağıdaki fıkra eklenmiştir. Kamuoyunda ve literatürde 'belediyelere kayyım/kayyum ataması' şeklinde de ifade edilen (Keleş ve Özgül, 2017, s. 300; Güler ve Yılmaz, 2018, s. 1803; Apan, 2021, s. 88-89; Mengi, 2021a, s. 259-260) Belediye Kanunu'nun 45/2. maddesine göre;

“Ancak, belediye başkanı ... terör veya terör örgütlerine yardım ve yataklık suçları sebebiyle görevden uzaklaştırılması veya tutuklanması ya da kamu hizmetinden yasaklanması veya başkanlık sıfatı ... sona ermesi hallerinde 46 ncı maddedeki makamlarca belediye başkanı veya başkan vekili ... görevlendirilir.”

İlgili fıkra ile belediye başkanlığının sona ermesi konusunda merkezi yönetime üç önemli yetki verilmiştir. Bu yetkileri; belediye başkanlığını geçici olarak sona erdirebilme, vekaleten belediye başkanvekili görevlendirebilme ve belediye başkanı görevlendirebilme şeklinde ifade etmek mümkündür. Dolayısıyla bu fıkra ile merkezi yönetimin yetkisinin oldukça genişlediği, hatta belediye meclisinin uhdesinde olan belediye başkanını/belediye başkanvekilini belirleme yetkisini dahi kapsadığı görülmektedir. Bu nedenle bu uygulamanın, yerel demokrasi ve yerel özerklik ilkeleriyle uyumlu olmadığı gerekçesiyle kimi çevreler tarafından eleştirildiği görülmektedir (Keleş ve Özgül, 2017, s. 310-312; Güler ve Yılmaz, 2018, s. 1803). Hatta Mengi, olağanüstü dönemde çıkarılan bir KHK ile bir kanuna ek yapılmasının hukuki açıdan da tartışılması gereken bir konu olduğunu belirtmektedir (2021b). Ancak diğer taraftan bu uygulamanın, keyfi ve belediyeleri işlevsiz kılan bir uygulama olmadığı, aksine kamu kaynaklarının terör ve terör örgütlerine aktarılmasının önünü kestiği, böylelikle kamu kaynaklarının vatandaşların ihtiyaç duyduğu kamu hizmetleri için kullanımının sağlandığı, benzeri uygulamaların Avrupa'da da birçok ülkede uygulanmakta olduğu ifade edilmektedir (Güler ve Yılmaz, 2018, s. 1803; Erdoğan, 2019, s. 247-248; Apan, 2021, s. 100)

Belediye Kanunu'nun 45/2. maddesiyle merkezi yönetime, ilk olarak belediye başkanlığını geçici olarak sona erdirebilme yetkisinin verildiği görülmektedir. Esasında bu yetki yeni değildir. Yukarıda da açıklandığı üzere hem anayasanın 127. maddesi hem de Belediye Kanunu'nun 47. maddesiyle merkezi yönetime belediye başkanını görevden uzaklaştırma yetkisi verilmiştir. Ancak Belediye Kanunu'nun 45/2. maddesiyle merkezi yönetimin görevden uzaklaştırabilme yetkisine yeni bir gerekçenin daha eklendiği görülmektedir. Buna göre merkezi yönetim, bir belediye başkanını 'terör veya terör örgütlerine yardım ve yataklık suçları' sebebiyle de görevden uzaklaştırabilmektedir.

Belediye Kanunu'nun 45/2. maddesiyle merkezi yönetime, belediye başkanvekili görevlendirebilme yetkisi de verilmektedir. Yukarıda da açıklandığı üzere belediye başkanlığının geçici süreyle sona ermesi halinde belediye başkanlığına vekalet edecek belediye başkanvekilini belirleme yetkisi belediye meclisine verilmiştir. Belediye meclisi kendi üyeleri arasından birisini belediye başkanvekili olarak belirler. Oysaki belediye başkanının, Belediye Kanunu'nun 45/2. maddesinde düzenlenen 'terör veya terör örgütlerine yardım ve yataklık suçları sebebiyle görevden uzaklaştırılması, tutuklanması ya da seçim dönemini aşmayacak bir biçimde kamu hizmetinden yasaklanması' hallerinde belediye başkanlığına vekalet edecek belediye başkanvekilini belirleme yetkisi, belediye meclisinden merkezi yönetime geçmektedir. Dolayısıyla merkezi yönetim, Belediye Kanunu'nun 46. maddesinden hareketle büyükşehir ve il belediyelerinde İçişleri Bakanı, ilçe ve belde belediyelerinde ise vali eliyle görevlendirme yetkisini kullanmaktadır. Keleş ve Özgül

merkezi yönetime verilen bu yetkinin, ‘terör’ konusu ile sınırlandırılmış olduğunu ve bunun dışında kullanımının söz konusu olamayacağını ifade etmektedir (2017, s. 306).

Belediye Kanunu’nun 45/2. maddesiyle merkezi yönetime, son olarak belediye başkanı görevlendirebilme yetkisi de verilmektedir. Bilindiği üzere belediye başkanlığının herhangi bir nedenle kesin olarak sona ermesi halinde kalan süreyi tamamlaması için belediye meclisi tarafından, yine belediye meclisi üyeleri arasından bir belediye başkanı belirlenir. Ancak belediye başkanlığının ‘terör veya terör örgütlerine yardım ve yataklık suçları’ sebebiyle kesin olarak sona ermesi halinde ise kalan süreyi tamamlaması için yeni belediye başkanını belirleme yetkisi, tıpkı belediye başkanvekilinde olduğu gibi, belediye meclisinden merkezi yönetime geçmektedir. Böyle bir durumda merkezi yönetim, Belediye Kanunu’nun 46. maddesinden hareketle görevlendirme yetkisini yerine getirmektedir.

Merkezi Yönetimin 46. Maddeden Hareketle Vekaleten Görevlendirme Yapması

Belediye Kanunu’nun 46. maddesi, merkezi yönetim tarafından belediye başkanlığına görevlendirme yapılabilmesi konusunu düzenlenmektedir. Ancak 46. maddeden kaynaklanan yetkinin genellikle yanlış değerlendirildiği ve bu nedenle de yanlış uygulamalarının ortaya çıkabildiğini söylemek mümkündür.

Belediye Kanunu’nun 46. maddesine göre;

“Belediye başkanlığının herhangi bir nedenle boşalması ve yeni belediye başkanı veya başkan vekili seçiminin yapılamaması durumunda, seçim yapılmaya kadar belediye başkanlığına büyükşehir ve il belediyelerinde İçişleri Bakanı, diğer belediyelerde vali tarafından görevlendirme yapılır. Görevlendirilecek kişinin belediye başkanı seçilme yeterliğine sahip olması şarttır.”

İlgili madde metni incelendiğinde, merkezi yönetim tarafından belediye başkanlığına vekaleten görevlendirme yapabilme yetkisinin olduğunu ancak bu yetkinin şarta bağlandığını söylemek mümkündür. Çünkü madde de bu yetkinin kullanımının“... yeni başkan ya da başkanvekili seçiminin yapılamaması durumunda, ...” gerçekleştirebileceği çok açık bir biçimde ifade edilmektedir. Daha somut bir ifadeyle belediye başkanlığının kesin ya da geçici olarak sona ermesi sonrasında Belediye Kanunu’nun 45. maddesinde belirtilen yöntemle belediye meclisinin onbeş gün içinde yeni belediye başkanını ya da başkanvekilini belirleyememesi gerekmektedir. Çünkü belediye meclisinin seçimleri onbeş gün içinde tamamlayamaması durumunda belediye meclisinin feshedilmesine ilişkin hükümler uygulanmaktadır. Bu durumda, yeni seçimler⁸ tamamlanana kadar belediye başkanlığı makamı boş mu kalacaktır? Elbette ki belediye başkanlığı makamının boş kalması söz konusu değildir. İşte tam bu noktada Belediye Kanunu’nun 46. maddesi devreye girmektedir. Zira 46. maddenin, bu tür durumların ortaya çıkabilmesi ihtimaline karşılık bir güvence maddesi olarak düzenlendiğini söylemek mümkündür. Belediye meclisinin, belediye başkanı ya da başkanvekilini süresi içinde belirleyememesi nedeniyle fesih sürecinin başlatılması halinde 46. maddeden hareketle büyükşehir ve il belediyelerinde İçişleri Bakanı, ilçe ve belde belediyelerinde ise vali tarafından vekaleten görevlendirme yapılmaktadır. Bir diğer ifadeyle 45. maddedeki yöntem uygulanmadan ya da dikkate alınmadan veya belediye meclisi

⁸ 2972 sayılı Kanunu’nun 29. maddesine göre, seçim dönemi sonundan önce belediye meclisinin yetkili organlarca feshedilmesi halinde, feshedilme işlemi mülki amirler tarafından 30 gün içinde yetkili seçim kuruluna bildirir. Yetkili seçim kurulu yeniden seçim kararı alarak ilgili kararı ilan eder. Seçimler, ilan tarihini takip eden günden başlayarak 60. günü takip eden ilk Pazar günü yapılır. Görüldüğü üzere belediye meclisinin feshedilmesi durumunda belediye meclisinin yeni üyeleri seçimle belirlenmesi yaklaşık üç aylık bir süreçtir.

görevinin başındayken doğrudan 46. maddeden hareketle görevlendirme yapılmasının Belediye Kanunu'na aykırılık teşkil edeceğini söylemek mümkündür.

Belediye Kanunu'nun 46. maddesinde düzenlenen yetkinin kullanılabilmesinin bir diğer yolu da, belediye başkanlığının kesin veya geçici olarak sona ermesinin Belediye Kanunu'nun 45/2. maddesinden kaynaklanıyor olmasıdır. Zira yukarıda da ifade edildiği üzere belediye başkanlığının sona ermesi Belediye Kanunu'nun 45/2. maddesinde düzenlenen 'terör veya terör örgütlerine yardım ve yataklık suçları' ile gerçekleşmiş olması halinde belediye başkanlığına merkezi yönetim tarafından doğrudan görevlendirme yapılmaktadır. Bu görevlendirmenin diğer görevlendirmeden önemli bir farkı bulunmaktadır. Zira belediye meclisinin feshedilmesi nedeniyle Belediye Kanunu'nun 46. maddesinin kullanılması halinde görevlendirme, yeni seçimler yapılincaya kadar devam etmektedir. Ancak 'terör veya terör örgütlerine yardım ve yataklık suçları' ile belediye başkanlığının sona ermesi halinde görevlendirme, belediye başkanı görevine geri dönene ya da bir sonraki mahalli idareler seçimlerine kadar devam etmektedir.

Belediye Kanunu'nun 46. maddesinden hareketle merkezi yönetim tarafından yapılan vekaleten görevlendirmenin, diğer vekaleten görevlendirmeden önemli bir farklılığı daha bulunmaktadır. Buna göre Belediye Kanunu'nun 45/6. maddesinden hareketle yapılan vekaleten görevlendirmede, görevlendirilen kişi, sadece belediye teşkilatının başı olan ve yürütme organı olarak ifade edilen belediye başkanına vekalet etmektedir. Ancak Belediye Kanunu'nun 46. maddesinden hareketle vekaleten görevlendirilen kişi, feshedilen belediye meclisinin yerine yeni meclis seçilinceye ya da terör veya terör örgütlerine yardım ve yataklık suçları ortadan kalkıncaya kadar hem yürütme görevini hem de encümenin memur üyelerini başkanlığında toplayarak meclise ait görevleri yerine getirmektedir.

Sonuç

Belediye teşkilatının en önemli organlarından birisi olan belediye başkanlığının kesin ve geçici olmak üzere iki şekilde sona erdiği görülmektedir. Kanunda kesin ve geçici sona erme farklı nedenlere dayandırılmıştır. Belediye başkanlığının ancak bu nedenlerden herhangi birisinin ortaya çıkması halinde sona erebildiği görülmektedir. Çalışmadan belediye başkanlığının kesin olarak sona ermesi konusunda merkezi yönetimin doğrudan bir yetkisinin bulunmadığı sonucuna ulaşılmaktadır. Bu yetki, anayasa ile doğrudan yargı organı olan Danıştay'a verilmiştir. Merkezi yönetimin yetkisi ise sona erme sürecinin başlatılabilmesi ile sınırlandırılmıştır. Daha somut bir ifadeyle belediye başkanlığının sona erdirilmesine yol açacak nedenlerden birisinin ortaya çıkması halinde Danıştay'da dava açma yetkisi merkezi yönetime verilmiştir. Nihai karar ise Danıştay tarafından verilmektedir.

Belediye başkanlığının geçici olarak sona ermesi konusunda ise merkezi yönetimin yetkisinin çok daha geniş olduğunu söylemek mümkündür. Ancak merkezi yönetiminin bu yetkisinin sınırsız olmadığı ve yetkinin kullanımının şarta bağlandığı görülmektedir. Dolayısıyla merkezi yönetime verilen yetkinin, ancak bu şartların varlığı halinde kullanılabilmesinin mümkün olduğu son derece açıktır. Fakat geçici sona ermeye ilişkin belirsizlikler, düzenlenme eksiklikleri ve düzenlemelerdeki muğlaklıklar, merkezi yönetime verilen yetkinin kullanımını oldukça kolaylaştırdığı gibi yanlış uygulamaların ortaya çıkmasına da yol açabilmektedir. Merkezi yönetimin geniş takdir yetkisi kullanımı ve zaman zaman yaşanan yanlış uygulamalar, merkezi yönetim ile belediyeleri karşı karşıya getirmekte ve merkez-yerel ilişkisini olumsuz bir biçimde etkilemektedir. Öyle ki merkezi yönetimin, konuya ilişkin takdir yetkisini siyasi kaygılarla kullandığı gerekçesiyle eleştirildiği dahi görülmektedir.

Belediye başkanlığının sona ermesi halinde yerine görevlendirme yapabilme yetkisi esas olarak belediye meclisine verilmiştir. Bu sürecin işleyişine ilişkin kontrol görevi ise merkezi yönetime verilmiştir. Bununla birlikte sürece ilişkin birçok konunun kanunda ya hiç düzenlenmediğinin ya da muğlak bir biçimde düzenlendiğinin söylenilmesi mümkündür. Bu durumdan kaynaklı yanlış uygulamalar, merkezi yönetim ile belediyeler arasındaki ilişkide sorunların yaşanmasına ve merkez-yerel ilişkisinin olumsuz etkilenmesine neden olmaktadır. Merkezi yönetiminin, belediye başkanlığına vekaleten görevlendirme yapabilme yetkisinin ise son derece sınırlı ve çok istisnai bir yetki olduğunu söylemek mümkündür. Merkezi yönetime verilen bu yetki ancak belediye meclisinin süresi içinde yeni belediye başkanı ya da belediye başkanvekilini belirleyememesi halinde kullanılabilir. Ancak bu konuya ilişkin düzenlemenin de eksik ve muğlak olduğu, bu nedenle bu konuda da yanlış uygulamalarla karşılaşıldığı görülmektedir. Ayrıca bu sınırlı yetkinin 2016 yılında 5393 sayılı Belediye Kanunu'nun 45. maddesine eklenen fıkra ile genişlediği söylenebilir. Üstelik bu yeni düzenleme ile merkezi yönetim, sadece belediye başkanlığını geçici olarak sonlandırma değil aynı zamanda belediye başkanlığına görevlendirme yapabilme yetkisine de sahip olmuştur.

Son söz olarak belediye başkanlığının sona ermesi konusunun merkez-yerel ilişkisini önemli ölçüde etkileyen konulardan birisi olduğu ortadadır. Ancak bu konunun merkez-yerel ilişkisini olumsuz biçimde etkilediği de muhakkaktır. Bunun esas olarak Belediye Kanunu ile diğer yasalardaki konuya ilişkin düzenleme eksiklikleri ile muğlaklıklardan kaynaklandığı görülmektedir. Bu nedenle bu konuya ilişkin gerekli kanuni değişikliklerinin hızla yapılması, eksiklik ve muğlaklıkların bir an önce giderilmesi gerekmektedir. Ancak diğer taraftan hızla değişen dünyada her şeyin kanunlarda düzenlenebilmesinin mümkün olmadığı da ortadadır. Bu bakımdan ilk olarak Osmanlıda Tanzimat döneminde ortaya çıkmaya başlayan ve günümüzde de etkilerini devam ettiren merkez-yerel ilişkisinin genel çerçevesinin yeniden gözden geçirilmesinde yarar olduğu düşünülmektedir.

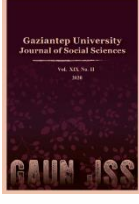
Kaynakça

- Akyılmaz, B., Sezginer, M. ve Kaya, C. (2018). Türk idare hukuku. Ankara: Savaş Yayınları.
- Apan, A. (2021). İdari vesayet, belediye başkanlarının görevden uzaklaştırılması ve "kayyum" görevlendirmesi: Teori ve uygulama. *Türk İdare Dergisi*, 93 (492), 71-106.
- Azaklı, S. ve Özgür, H. (2005), Belediye organları ve organlar arası ilişkiler: Başkan, meclis ve encümen. Özgür, H. ve Kösecik, M. (Ed.). *Yerel yönetimler üzerine güncel yazılar I*. Ankara: Nobel Yayınları, 297-320.
- Belediye Kanunu. Kanun No: 5393, Resmi Gazete Tarihi: 13/07/2005. Resmi Gazete Sayısı: 25874.
- Belediye Meclisi Çalışma Yönetmeliği. Resmi Gazete Tarihi: 09/10/2005. Resmi Gazete Sayısı: 25961.
- Bilgiç, K., V. (2005). Türkiye'de merkezi yönetim-yerel yönetim ilişkileri üzerine bir değerlendirme. Özgür, H. ve Kösecik, M. (Ed.). *Yerel yönetimler üzerine güncel yazılar I*. Ankara: Nobel Yayınları, 201-212
- Çelik, A. (2005). Belediye başkanlarının geçici olarak görevinden uzaklaştırılması üzerine bir çalışma. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 4 (14), 145-159.
- Danıştay Sekizinci Dairesi, 2010/9303 E., 2013/6778 K., Karar Tarihi: 01.10.2013.
- Danıştay Sekizinci Dairesi, 2020/3797 E., 2021/700 K., Karar Tarihi: 09.02.2021.
- Erdoğan, O. (2019). Belediyelere kayyum atanması uygulaması üzerine bir değerlendirme. *Türk İdare Dergisi*, 91 (488), 245-264.

- Erinçin, A. (2007). Türkiye’de belediye başkanlığının gelişimi ve artan önemi, Özgür, H. ve Kösecik, M. (Ed.). Yerel yönetimler üzerine güncel yazılar II. Ankara: Nobel Yayınları, 334-353
- Eryılmaz, B. (2006). Tanzimat ve yönetimde modernleşme. İstanbul: İşaret Yayınları.
- Eryılmaz, B. (2020). Kamu yönetimi (13. Baskı). Kocaeli: Umuttepe Yayınları.
- Gözler, K. (2018). Mahalli idareler hukukuna giriş. Bursa: Ekin Yayınları.
- Gözler, K. (2021). İdare hukuku dersleri. Bursa: Ekin Yayınları.
- Gözübüyük, A., Ş. (2003). Yönetim hukuku (18. Baskı). Ankara: Turhan Yayınları.
- Güler, T. ve Yılmaz, A. (2018), Yerel demokrasi-güvenlik sarmalında yerel yönetimler: Türkiye’de belediyelere kayyum atanması pratiği. Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 17 (68), 1801-1816.
- Kavruk, H. ve Tatar, T. (2010). Belediye başkanlarının görevden uzaklaştırılmaları ve başkanlıklarının yargı kararı ile sona erdirilmesi. AUHFD, 59 (4), 631-690.
- Keleş, R. (2006). Yerinden yönetim ve siyaset 5. Baskı, İstanbul: Cem Yayınları.
- Keleş, R. ve Özgül, C. G. (2017). Belediye organına “kayyum” atamaları üzerine bir değerlendirme. Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 72 (2), 299-313.
- Mahallî İdareler ile Mahalle Muhtarlıkları ve İhtiyar Heyetleri Seçimi Hakkında Kanun. Kanun No: 2972. Resmî Gazete Tarihi: 18/1/1984, Resmî Gazete Sayısı: 18285 (Mükerrer).
- Mengi, A. (2021a). Türkiye’de yerel yönetim krizi. Güneş, M. ve Gül, H. (Ed.). Türkiye’de devlet ve kriz. Bursa: Sentez Yayınları, 243-272.
- Mengi, A. (2021b). Kent ve hukuk bağlamında kent yönetiminde karmaşa. Kavanoz, E., S., Uzun, A. ve Şengül, H. (Ed.). Karmaşık sorunlar ve kent. Ankara: Astana Yayınları, 87-110.
- Ortaylı, İ. (2000). Tanzimat devrinde Osmanlı mahalli idareleri. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Öner, Ş. (2006). Yeni mevzuat çerçevesinde Türkiye’de belediye yönetimi. Ankara: Nobel Yayınları.
- Şengül, R. (2020). Yerel yönetimler (11. Baskı). Kocaeli: Umuttepe Yayınları.
- Tortop, N., Aykaç, B., Yayman, H. ve Özer, M. A. (2014). Mahalli idareler 3. Baskı. Ankara: Nobel Yayınları.
- Turan, M. (2020). Osmanlı’dan günümüze Türkiye’de belediye başkanlarının göreve gelmesi ve görevden alınması. Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi, 29 (2), 1-19.
- Türkiye Cumhuriyeti Anayasası. Kanun No: 2709. Resmi Gazete Tarihi: 09/1/1982. Resmi Gazete Sayısı: 17863 (Mükerrer).

İnternet

- <https://www.aa.com.tr/tr/politika/menemen-belediye-baskan-vekili-aydin-pehlivan-gorevine-basladi/2109881>. Erişim Tarihi: 15.09.2021.

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Küreselleşmenin Rusya'nın Güvenlik Anlayışına Etkileri: Tehditler ve Cevaplar

The Effects of Globalization on Russia's Security Approach: Threats and Response

Kürşat KAN^{a*} Hakan ULU^b

^aDr. Öğretim Üyesi, Selçuk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler, Konya / TÜRKİYE

ORCID: 0000-0003-2195-2556

^bDoktora Öğrencisi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler, Konya / TÜRKİYE

ORCID: 0000-0002-9368-1321

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 24 Mart 2022

Kabul tarihi: 2 Temmuz 2022

Anahtar Kelimeler:

Küreselleşme,

Rusya,

Uluslararası Güvenlik

ÖZ

Kültürel, enformasyonel, teknolojik, ekonomik, siyasi ve askeri gelişmelerin ve bu gelişmelere bağlı olarak ortaya çıkan ittifakların ve süreçlerin sonucu olarak görülen küreselleşme tarihin her dönemi ile ilişkilendirilebilecek bir kavramdır. Bu kapsamda çalışmanın amacı küreselleşmeye dair kavramlaştırmaların analizini yaparak küreselleşmenin Rusya açısından nasıl anlaşıldığını ve küreselleşmenin Rusya Federasyonu'nun Vladimir Putin Dönemi güvenlik anlayışına etkilerini ortaya koymaktır. Bu bağlamda küreselleşme kavramının gelişimine ve Rusya tarafında küreselleşmenin nasıl algılandığına dair bir perspektif oluşturulmuştur. Sonrasında yakın çevresinde ve dünyanın geri kalan bölgelerinde siyasi, askeri ve ekonomik rakipleriyle olan mücadelesi çerçevesinde küreselleşmenin Rusya'nın güvenliğine etkileri, Rusya Federasyonu'nun küreselleşme karşısındaki ve NATO'nun doğuya doğru genişlemesi karşısındaki tutumu değerlendirilmiştir.

ARTICLE INFO

Article History:

Received March 24, 2022

Accepted July 2, 2022

Keywords:

Globalization,

Russia,

International Security

ABSTRACT

Globalization, which is seen as a consequence of cultural, informational, technological, economic, political and military developments and the alliances and processes that emerged in accordance with these developments, is a concept that can be linked to each and every period of history. In this context, the aim of the study is to analyze various conceptualizations of globalization and to reveal how globalization is understood by Russia and the effects of globalization on the perception of security in the Russian Federation during the Vladimir Putin Era. In this connection, a perspective was created regarding the development of the concept of globalization and how globalization is perceived by Russia. Then, the effects of globalization on Russia's security, the attitude of the Russian Federation towards globalization and NATO's eastward expansion were evaluated within the framework of Russia's conflict with its political, military and economic rivals in its immediate environment and in the rest of the world.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: kursatkan@selcuk.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

This study aims to describe how globalization is interpreted and understood by Russia in terms of its security in Russian Federation and Vladimir Putin. To fulfill this aim, first the theoretical conceptualizations of globalization are reviewed and then the article explains how the globalization effects Russia's security concerns and what attitudes toward globalization and the eastward expansion of NATO are adopted by Russia, which is struggling with its political, military, and economic rivals in its immediate environment and in the rest of the world. Globalization, which is a multidimensional process that connects countries economically, politically, socially, technologically, financially, geographically, and culturally through information networks, maintains its currency in international relations analysis. In today's world, globalization effects the security perceptions of states. Threats such as terrorist organizations operating on a global scale, cyber-attacks and hybrid wars cause a change in the perception of global security. Moreover, because of such threats, states question the effectiveness of international institutions and international law. In this regard, globalization has become a questionable issue for Russia especially after the end of the Cold War, the military activities of NATO, which is positioned as a global organization of security, and the ongoing discussions concerning its expansion to the east. During the Cold War, NATO was seen as a tool to prevent the expansion and impact of the USSR in Europe. After the Cold War, its function underwent a thorough transformation. It has become a global institution that performs different kinds of activities in various parts of the world and undertakes new tasks other than security. The eastward expansion of NATO has led to the emergence of conflicting views. According to one view, the enlargement of NATO would bring about positive developments in the countries of the region, including the Russian Federation. According to the other view, since the USSR collapsed, NATO completed its task and enlargement would change Russia's perception of threat, which in turn might lead to serious consequences. From the disintegration of the USSR until 2000, the Russian Federation turned to regional policies in accordance with the near abroad doctrine. After the year 2000, when Vladimir Putin became the head of state, the Russian Federation began to develop economically as a result of the increase in oil and natural gas prices and exports, and the developing economy paved the way for the modernization of the Russian army in accordance with the technological advancements. The process called color revolution, which started in Georgia in 2003, Ukraine in 2004 and Uzbekistan in 2005, raised the perception of threat to a higher level from the immediate vicinity of the Russian Federation. In this context, Vladimir Putin stated at the Munich Security Conference in 2007 that the era of a unipolar world had come to an end. Then, with the military intervention in Georgia in 2008, the Russian Federation demonstrated its willingness to use force against NATO's activities in the region. In the process of NATO's eastward expansion, as a result of the struggle for political influence between the West and Russia between 2004 and 2014, Crimea was occupied and annexed in 2014, and Donetsk and Lugansk regions came under the control of pro-Russian separatist forces. With the security memorandum signed in Budapest by the Russian Federation, England, the USA, and Ukraine in 1994 after Ukraine gained its independence, Russia, the USA, and the UK became the guarantors of Ukraine's independence, sovereignty, and existing borders. These countries also pledged to defend Ukraine against any military aggression. However, with the political and military intervention of the Russian Federation on Ukraine, this memorandum in general have been violated. Russia has positioned the Central Asian countries as buffer states against the USA and China and aimed to limit the influence of the USA and China on these countries, thanks to the relations it has established with these countries. In addition, Russia aimed to eliminate, through use of force, the existing dangers facing it in the South Caucasus with the Georgian war, in Eastern Europe with the intervention in Ukraine, and in the Middle East with the intervention in Syria. After 2000, Russia prepared some strategy documents to determine the foreign policy of the Russian Federation to deal with the threat posed by NATO's enlargement and it put them into practice. The Russian Federation, which consolidated its economic, political, and military power after the interventions in Georgia (2008), Ukraine (2014) and Syria (2015), created the most comprehensive foreign policy concept in the period of Vladimir Putin in 2016. In accordance with this new conceptualization, targets were determined to increase the effectiveness of Russian culture in a global sense, and to identify and eliminate the threats posed by the globalization process. Although a global war had not been foreseen, this new conceptualization emphasized that the crisis and conflicts that might occur near abroad of the Russian Federation would increase the security risks. It was further stated that the enlargement policy of NATO and the European Union was damaging the relations between Russia and the West. In this context, the scope of NATO-Ukraine relations that started in 1991 developed rapidly, and Russia reacted firmly to the announcement of Ukraine's membership to NATO as a constitutional target with the amendment made in the Ukrainian constitution in 2019. Accordingly, a statist mentality and nationalist movements gained strength in Russia again and NATO enlargement was considered a threatening development. As a result of the heated debates that began at the end of 2021 within the framework of Ukraine's membership to NATO, the Russian Federation started to conduct military exercises on the border line between Belarus and Ukraine. The Russian Federation demanded that security guarantees be given to it by the USA and NATO, and during this period, it maximized its military activity on the Ukrainian border. In an article titled "On the Historical Union of Russians and Ukrainians" published in July 2021, Vladimir Putin referred to the historical unity of the Russian and Ukrainian peoples and emphasized the geopolitical importance of Ukraine for Russia, describing Ukraine's close relations with the West as the most important threat to the Russian Federation. In this context, on the pretext of increasing aggression by Ukraine and with the purpose of protecting the Russian people, the Russian Federation recognized the independence and sovereignty of the Donetsk People's Republic and the Lugansk People's Republic and signed a friendship and mutual aid treaty with these two Republics. On February 24, 2022, it launched a large-scale military intervention against Ukraine on the grounds that its security demands were not met by the USA and NATO. This intervention was named by Russia as a "Special Operation aimed at combating Nazism and rescuing and liberating Russian nationals who suffered genocide in Ukraine". This military intervention had two important consequences. The risk of an intervention like the one in Ukraine emerged in the countries in the immediate vicinity of the Russian Federation, and the debates among EU states regarding Russian aggression gave way to increasing unity and solidarity within NATO. In addition, the sanctions imposed on the Russian Federation due to the intervention in Ukraine and the termination of the activities of global companies in Russia led to comments that the West was putting an end to the process of Globalization.

Giriş

Bir kavram olarak küreselleşme dünyanın iç içe geçmesini ve bütün olarak dünyada ortak bilincin yoğunlaşmasını ifade etmektedir. Günümüzde küreselleşme ile açıklanan süreçler ve eylemler neredeyse asırlardır devam etmektedir, fakat küreselleşme tartışması Soğuk Savaş sonrası dönemde yoğunlaşmıştır (Robertson, 1992, s. 8). Küreselleşme süreci çok sayıda etkenin ortaya çıkması sonucunda uluslararası sisteme hâkim olmuştur. Bu etkenler teknolojik ideolojik ve ekonomik faktörler olarak üç ana başlıkta toplanmaktadır (Topuz, 2016, s. 17). Küreselleşmeyi, ülkeleri bilişim ağları aracılığıyla ekonomik, siyasal, sosyal, teknolojik, finansal, coğrafi, kültürel ve ekolojik olarak birbirine entegre eden çok boyutlu bir süreç olarak tanımlayabiliriz. Küreselleşme dünyanın çeşitli bölgelerinin birbiriyle olan bağları ve bunların zaman içindeki değişimleri ile de ilişkilidir (Held vd. 1999, s. 484).

George Ritzer (2010, s. 28) küreselleşmeyi: “Artan likiditeyi ve insanların, nesnelerin, yerlerin ve bilgilerin artan çok yönlü akışlarının yanı sıra bu akışlara engel olan veya bu akışları hızlandıran, karşılaştıkları ve oluşturdukları yapıları içeren gezegenler arası bir süreç veya süreçler dizisi” olarak tanımlamaktadır. Robert Keohane (2002, s. 193-194) küreselleşme sürecini: “Sermaye ve malların, bilgi ve fikirlerin, insanların ve gücün yanı sıra çevresel ve biyolojik olarak ilgili maddelerin (asit yağmuru veya patojenler gibi) akışları ve etkileriyle birbirine bağlanan çok kıtalı mesafelerde karşılıklı bağımlılık ağlarını içeren bir dünya durumu” olarak açıklamaktadır. Ancak bu karşılıklı ilişkiler ağının küresel olabilmesi için bölgesel ağların yanında kıtalar arasında da bir bağ kurması gerekmektedir. Makarychev ve Sergunin (2000, s. 398) ise küreselleşmeyi: “Ortak üretim ile teknolojik, yönetsel, sosyolojik ve kültürel ortak değerlerin dünyanın her yerinde aynı şekilde tezahür ettiği bir süreç ve tüm bu değerlere sahip tek toplum” olarak tanımlanmaktadır. Tüm bu tanımların ötesinde Manuel Castells (2008, s. 99) küreselleşmeyi kısaca “ağ toplumu” kavramlaştırmasıyla enformasyonel, küresel ve ağ örgütlenmesine dayalı ekonomi olarak açıklamaktadır.

Doksanlı yılların sonunda dünyada yaşanan belirsizliğin nasıl kavramlaştırılacağına dair tartışmalar başlamıştır. Belirsizlik değişimin yönü ve anlamı yanında değişimin kendisinin temsili konusunda da ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda kavramlaştırma çabaları üç yaklaşımda açıklanmıştır: Değişim, dönüşüm ve süreç (Shaw, 2000, s. 7). Küreselleşme uluslararası finans sistemini, ulus-devletin tüm eksikliklerini, hukuki ve siyasi önlemler ile aşarak birleştirmeyi hedefleyen ekonomi politikalarını içermektedir (Bourdieu, 2006, s. 155). Ekonomiyle birlikte siyasal, sosyal, teknolojik, finansal, coğrafi, kültürel ve ekolojik etkileşimler ‘zamansal-alansal’ yaklaşımın ana gövdesini oluşturmakta ve teknolojik gelişmelerin küresel doğası uzak mesafelerdeki toplumlara zamansal kısıtlamalardan arındırmaktadır (Giddens, 2000, s. 44). ‘Zaman/mekân sıkışması’ ise insanlığın tüm bu parametrelerinde meydana gelen çok merkezli dönüşümü ifade etmektedir. Bu bağlamda küreselleşme bazı kesimler tarafından evrenselleşme, bazıları tarafından ise yerleşme şeklinde algılanmaktadır (Bauman, 2012, s. 8).

Küreselleşmenin siyasal ve ekonomik boyutu İngiltere ve ABD’nin öncülüğünde “teoride Neoliberalizm”, “siyasette Washington uzlaşması” olarak IMF ve DTÖ gibi kuruluşların öncülüğünde yaygınlaştırılmıştır (Wallerstein, 2011, s. 151). Fukuyama (1989, s. 3-4) Liberal demokrasilerin komünizm ve faşist yönetimler karşısındaki bu başarısını “insanlığın ideolojik evriminin son noktası” ve “nihai insani hükümet biçimi” olarak nitelendirmiş ve küreselleşme sürecinin tarihin sonu olabileceğini değerlendirmiştir. Küreselleşme çok az egemen devletin sözünün ulusal finans alanlarının bütününde geçerli olmasının yolunu açmıştır.

Günümüzde uluslararası sistem, kendi içinde çatışan oluşumların birbirlerini desteklemesiyle şekillenmektedir. Modern uluslararası sistem ekonomi açısından küresel, ekonominin paylaşılan değerleri açısından evrensel ve eylemleri açısından da uluslar üstü bir nitelik taşımaktadır. Ancak bölgesel örgütler, ulusal kimlikler ve etnik milliyetçilik politikalarıyla dünyada farklılaşmalar ortaya çıkmaktadır (Kan, 2011, s. 2). Kapitalist uluslararası sistem merkez ve çevre olarak nitelendirilen iki bölgeden oluşan bir sistem olarak kurgulanmıştır. Merkez devletleri zengin, çevre devletleri fakir olduğundan bu iki bölge arasındaki ilişki merkezdekileri daha zenginleştirecek, çevredekileri daha fakirleştirecek bir şekilde yürüyen küresel işgücü dağılımı tarafından yönlendirilmektedir (Aydın, 1996, s. 85). Bu bağlamda küreselleşmeyi Rusya'nın ulusal güvenliğine tehdit olarak değerlendirenler günümüzde küreselleşmenin, zengin ve fakir ülkeler arasında derin bir ayrılık oluşturduğunu ve tüm dünyada sosyo-kültürel ayrışmayı büyüten, neoliberal ekonomik ilkeler bağlamında uygulandığını savunmaktadır. Bu yaklaşıma göre küreselleşmenin şu anda uygulanan şeklinin, politik alanda hegemonik düzeni sürdürmeyi hedefleyen, finansal ve teknolojik açıdan gelişmiş ülkeler için faydalı olduğunu değerlendirmektedir (Voloh & Vasilyeva, 2012, s. 306).

Soğuk Savaş sonrasında güvenlik kavramı dünyadaki değişimden payını almış, tehdit unsurları dönüşüme uğramış, tehditler farklılaşmış ve çeşitlenmiştir. Bu dönüşümler ulus-devlet anlayışının güvenlik yaklaşımını değiştirmiştir. Bu sebeple yeni bir güvenlik kavramına ve politik yaklaşıma ihtiyaç duyulmuştur (Kan, 2011, s. 4). Bu dönemde neoliberalizm ve küreselleşme bağlamında jeopolitiğin öneminin azaldığı, ulus-devlet egemenliğinin son bulduğu ve sınırların ortadan kalktığı gibi görüşlere rağmen küreselleşme jeopolitiğe daha kesin bir anlam kazandırmıştır. Bu bağlamda, belirli aralıklarla yayınlanan güvenlik stratejileri küreselleşmenin jeopolitiği konusunda Rusya'nın yaklaşımının belirlenmesi açısından önem arz etmektedir (Baysoy, 2009, s. 72).

Küreselleşme dünya politik düzenini liberal demokrasiye yönlendirmiş, ancak küreselleşme sürecinde bazı ülkeler demokratik sistemlerini ilerletirken, bazılarının geriye gitmiştir (Kollmeyer, 2014, s. 179). Bu bağlamda Sovyetler Birliğinin çöküşüyle birlikte Rusya'da ülke içinde yerleşme hareketi başlamış, ülke dışında yakın çevresini ilgilendiren konularda tehdit oluşturabilecek durumlar Rusya'nın saldırgan realist politikalar uygulamasına sebep olmuştur. Bu makale küreselleşmeyi Rusya özelinde Vladimir Putin dönemini güvenlik boyutuyla incelemeyi amaçlamaktadır. Bu çerçevede Rusya açısından küreselleşmenin nasıl algılandığı ortaya konularak küresel tehditler karşısında Rusya tarafından verilen tepkiler ve son olarak NATO'nun doğuya doğru genişlemesi Ukrayna krizi üzerinden tartışılacaktır.

Küreselleşmenin Rusya'nın Güvenlik Anlayışına Etkileri

Küreselleşme ile ilgili yapılacak tek tip bir kavramlaştırma küresel sorunların çözülmesi için farklı çözümlerinin önünü tıkama tehlikesini beraberinde getirmektedir. Bu durumda küresel toplumun geleceğinin tehlikeye düşeceği değerlendirilmektedir. Üstelik Neoliberal anlayış çerçevesinde yapılan bir küreselleşme kavramlaştırması sömürgeci uygulamaları hatırlatan "demokrasi ihracı" gibi yeni uygulamalara sebep olmaktadır. Küresel sistemin dengesi içinde mevcut askeri güç kapasiteleri değerlendirildiğinde savaşların konvansiyonel yöntemlerle değil, ideolojik ve radikal terör örgütlerinin katıldığı hibrit yöntemlerle yürütüleceği öngörülmüştür (Ateş, 2006, s. 37). Küreselleşme sürecinde ülkelerin güvenlik algılarında derin dönüşümler meydana gelmiştir. Devlet dışı aktörlerin sürece katıldığı çok taraflı, askeri, ekonomik ve çevresel boyutları içeren hibrit tehditleri belirlemenin zorlaştığı yeni bir güvenlik/güvensizlik ortamı meydana gelmiştir. Bu kapsamda siber ve ekolojik terör gibi yeni tehditler varlık göstermeye başlamış; bireysel, çevresel ve

ekonomik güvenlik daha önemli hale gelmiş ve geleneksel tehditler dönüşerek hibrit tehditler halini almıştır (Karabulut, Güz 2009, s. 7). Günümüzde küreselleşmenin etkisiyle iç ve dış güvenlik ortamı farklılaşmış; polis, asker, gerilla ve terörist gibi kavramlar iç içe geçmiş ve sınırların sembolik anlam ifade etmeye başladığı yeni bir dönem başlamıştır. Bu çerçevede nispeten istikrarlı bölgelerde bulunan devletler, küreselleşme baskısına en çok maruz kalan ülkeler olarak görülmektedir. Bu devletler küreselleşmenin getirdiği tehditler ile mücadele için ulusal güvenlik kurumlarını dönüştürmeyi hedeflemektedir. Bu kurumsal dönüşüm konvansiyonel olmayan tehditleri de içererek güvenlik anlayışı derinleştirilmektedir. Çatışma bölgeleri ile çevrili devletler ise egemenliklerini korumak adına küreselleşmenin tehditlerine karşı direnç geliştirmekte ve askeri güçlerini küreselleşme baskısını azaltmak amacıyla kullanmaktadırlar (Ağır, 2015, s. 110-112).

Rusya’da realist yaklaşımı benimseyenlerden Alexander Sergunin (2005, s. 126-127) küreselleşme konusuna şüpheci yaklaşmakta ve küreselleşmenin uluslararası ilişkilere etkilerinin abartıldığını düşünmektedirler. Ona göre “güç siyaseti, güç dengesi ve ulusal çıkarlar” hala politikanın en önemli araçları olarak görülmektedir. Küreselleşme uluslararası sistemin askeri yapısının güçlendirilmesi ve hegemonik siyasi kontrol kalıplarının ortaya çıkışı ile ilişkilendirilmekte ve sömürgeleştirmenin bir aracı olarak görülmektedir. Bu kapsamda Rus realistlerin en önemli tedirginlikleri gelecekte küreselleşme sebebiyle devletlerin egemenliklerinin ve kontrollerinin azalmasıdır. Rusya’da liberal yaklaşımı benimseyenler uluslararası ilişkilerde önemini kabul etmelerine rağmen devletleri gerçek aktörler olarak görmemektedir. Onlara göre uluslararası hukuk ve kurumlar küresel siyasette adaleti sağlayabilecek yegâne kurumlardır. Rusya’da liberal yaklaşımı benimseyenler, liberal siyasi ve ekonomik alanda küresel yönetimi güçlendiren uluslararası hukuk sisteminin devletleri küresel anarşiden koruduğu görüşünü savunmaktadır. Liberaller küreselleşmeyi karşı konulamaz bir güç ve aynı zamanda Rusya için bir fırsat olarak görmektedir. Rusya’da küreselci yaklaşım ulus-devlet egemenliği yerine küresel sistemin hegemonyasını kabul etmektedir. Bu bağlamda ulus-devletlerin küresel dinamikler karşısında savunmasız olduğunu, bu süreçleri kontrol edecek yapılara sahip olmadığını, dikte edilen küresel kurallara uyulması gerektiğini, küresel yönetim sisteminin hükümetlerin yerini aldığını ve onların üzerinde nüfuz sahibi olduğunu savunmaktadır (Sergunin, 2005, s. 128-131).

SSCB’nin dağılmasıyla birlikte yeni kurulan Rusya Federasyonu’nun ülke içindeki Atlantikçiler/Batıcılar olarak adlandırılan gruplara karşı duruşunu temsil eden ve özellikle Vladimir Putin’in devlet başkanı olmasından sonraki süreçte daha görünür ve etkin olmaya başlayan Yeni Avrasyacılık hareketinin önemli savunucularından Alexander Dugin küreselleşmenin iki tür sınıflandırmasından bahsetmektedir. Gerçek Küreselleşme olarak adlandırdığı ilk küreselleşmeyi Batı’nın ekonomik, politik, kültürel, teknolojik ve bilgi kodlarının tüm dünya devletlerine dayatılması olarak ifade etmektedir. Bu küreselleşme ile zengin Batının fakir ülkeler üzerinde liberal ekonomik düzen aracılığıyla hegemonya kurarak dünya hâkimiyetini güçlendirmeye çalıştığı, fakir ülkelerin egemenliklerini kaybederek küresel sisteme entegre oldukları, bu sisteme entegre olmayan ülkelerin dışlandığı, şer eksenini olarak nitelendirildiği ya da parya ülkeler haline getirildiği savunulmaktadır. Bu küreselleşme türü ABD ordusu ve müttefiklerinin dünyanın her tarafında kontrolü eline aldığı tek kutuplu küreselleşme olarak kavramlaştırılmaktadır (Dugin, 2007). Potansiyel/Olası Küreselleşme olarak adlandırılan diğer tür ise: Batı’nın herkese tek bir ekonomik, kültürel, politik, bilgisayarlı değer modeli dayatmasından ziyade “küresel bir deneyim alışverişi” olarak nitelendirilen farklı konulardaki iş birliğini ve etkileşimi ifade etmektedir. Aynı zamanda insani küreselleşme olarak da adlandırılan bu türde sömürgecilik reddedilmektedir. Çok kutupluluğu savunan bu tür “yerel küreselleşme” ya da “geniş alanların küreselleşmesi” olarak da

değerlendirilmekte ve Avrupa Birliği ile Avrasya Birliği bu küreselleşmeye örnek olarak gösterilmektedir. Potansiyel küreselleşme aynı zamanda hali hazırda var olan gerçek küreselleşmeye alternatif olarak gösterilmektedir (Dugin, 2007).

Küreselleşme belirli bir süreç içinde ortaya çıksa da Rus siyaset ve akademi çevresi küreselleşmeyi kavramada gecikmiştir. Rus güvenlik stratejileri büyük oranda küreselleşmenin dünya üzerindeki etkilerinin yorumlanması çerçevesinde şekillenmektedir. Rus güvenlik anlayışı dar ve askerî açıdan yorumlanan geleneksel güvenlik düşüncesini genişletmiş ve Rusya Güvenlik Yasası (Yeltsin, 1992) ile güvenliğin askeri yönü dışında ekonomik, sosyal, enformasyonel ve ekolojik yönleri de ele alınmaya başlanmıştır. Ayrıca yeni güvenlik anlayışının yanında küreselleşme sürecinde ulusal ve uluslararası politikanın güvenlik anlayışının merkezinde sert güçten yumuşak güce doğru değişim eğilimi olduğu değerlendirilmiştir. Başlangıçta uluslararası aktörlerin Rusya'nın bütünlüğüne karşı tavırlarından çekinen yönetimler zamanla yarı izolasyoncu ve tek taraflı müdahalelerden iş birliği modeline ve çok taraflı çözüm projelerine yönelmiştir. Yumuşak güvenlik anlayışıyla birlikte NATO gibi eski aktörlerin yeni güçlüklerle mücadele stratejileri ve yetenekleri sorgulanır hale gelmiştir. Baltık Denizi Devletleri Konseyi, Barents-Avrupa-Arktik Konseyi ve Arktik Konseyi gibi yeni aktörler ise yeni problemler ve aktörler ile mücadele için kurgulanmıştır (Sergunin, 2005, s. 118-119).

SSCB'nin en güçlü olduğu dönemde Rus kültürü daha geniş bir coğrafyada yaygınlaşmıştır. Ancak SSCB'nin çöküşüyle birlikte Rusya'nın bu gücü giderek azalmış ve Rus kültürü de etkisini yitirmeye başlamıştır. Soğuk Savaş sonrası yeni dünya düzeninde askeri stratejiler ve güç kullanımı konusunda eğilimler bölgeselleşmeye doğru yönelmiştir. Bölgeselleşme Rusya'nın devlet dışındaki askeri güçlerini azaltmasına neden olmuştur. Bu dönemde Rusya küresel askeri kapasitesini kaybetmiş, tüm stratejisini ve gücünü yakın çevresine odaklamıştır (Huntington, 2015, s. 81-122). 1996 yılında Rusya, Çin, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan'ın katılımıyla oluşturulan Şanghay İş Birliği Örgütü (ŞİÖ) Rusya için önemli bir stratejik pencere açmıştır. Çin, Batı'ya açılmanın bir yolu olarak gördüğü Orta Asya'yı zengin yeraltı kaynakları sebebiyle "stratejik değeri yüksek bir ara bölge" olarak nitelendirmiş ve geleceği için stratejik bir bölge olarak görmüştür. Bu sebeple Orta Asya'da Rusya ve Çin hem partner hem de rakip olarak ABD karşısında birlikte hareket etmektedir (Perovic, 2004, s. 352).

Rusya, Orta Asya bölgesinde kendi güvenliği açısından planlı politikalar yürütmektedir: Bunlar: Sovyet sonrası alanda kendisi dışında bir güç ve etki mekanizmasını engellemek, kendisine yakın hükümetleri desteklemek ve ABD ile Çin'in etkisini azaltmak veya tamamen engellemek olarak özetlenmektedir (Demirel, 2019, s. 253). Ayrıca Rusya, ABD'nin Kırgızistan gibi ülkelerde kurduğu askeri üsler ile bu ülkelerle yakın ilişkiler kurması ve Çin'in Konfüçyüs Enstitüsü ve Bir Kuşak Bir Yol vizyonu ile Orta Asya ülkeleri üzerinde tahakküm oluşturması tehlikeleriyle mücadele etmek durumunda kalmaktadır (Nogayeva, 2012, s. 187-198).

Rusya Federasyonu Ulusal Güvenlik Konseptinde (Yeltsin, 1997): "Asya ve Pasifik bölgesinde devam eden entegrasyon sürecinin dışında bırakılmasının Avrupa, Yakın Doğu, Merkez ve Güney Asya ile Asya ve Pasifik bölgesinde ulusal çıkarları olan bir Avrasya gücü olan Rusya için kabul edilemez olduğu" ifade edilmiş ve Rusya Federasyonu kendisini bölgesel bir güç olarak tanımlamıştır. Ayrıca Rusya'nın yakın çevresi ile ilgili tehdit algılamasının arttığı bir dönemde Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütüne yönelik tehditler belirlenmiş ve bu tehditler karşısında Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü ve yakın çevre ülkeleriyle iş birliği çerçevesinde cevap verilmesi öngörülmüştür. Rusya 2000 yılına kadar küreselleşme ve yerelleşme etkisiyle ekonomik ve askeri çerçevede ortaya çıkan tehditleri

bertaraf edebilmek için bölgeselleşmeye önem vererek ülkenin bir arada kalmasını sağlamaya çalışmıştır (Perovic, 2004, s. 350). 1998 yılında ortaya çıkan ekonomik kriz Rusya'nın uluslararası finans piyasalarında kırılabilirliğini artırmış, Rusya'nın güvenlik anlayışında ekonomik açıdan küreselleşmenin tehdit olarak görülmesine yol açmıştır. Kriz sonrası dönemde yeni Ulusal Güvenlik Konsepti (Putin, 2000) ile Rusya'nın önemli bir dış saldırı tehlikesine maruz olmadığı, aksine Rusya'nın güvenliğine yönelik en önemli tehdidin içerden yükseldiği ifade edilmiştir. Bu konseptte uluslararası terörizm Rusya'nın egemenliğine tehdit oluşturduğundan iç terörizm ve ayrılıkçı tehditler dış tehditlerle bir tutulmuş ve bunlara karşı uluslararası mücadele önerilmiştir.

Rusya Federasyonu açısından uluslararası alanda ortaya çıkan ana tehditler ile ilgili olarak belirli faktörler tespit edilmiştir. Bu bağlamda: “Belirli devletlerin ve hükümetler arası oluşumların Birleşmiş Milletler (BM) ve Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı'nın (AGİT) uluslararası güvenliği sağlamaya yönelik mevcut mekanizmalarının rolünü küçümsemesi; Rusya'nın dünyadaki siyasi, ekonomik ve askeri etkisinin zayıflaması tehlikesi; askeri-politik ittifakların pekiştirilmesi, NATO'nun doğuya doğru genişlemesi; Rusya sınırlarının yanı sıra başında yabancı askeri üslerin ve büyük birliklerin konuşlanması; kitle imha silahlarının ve bunların dağıtım araçlarının yayılması; Bağımsız Devletler Topluluğu'ndaki entegrasyon süreçlerinin zayıflaması; Rusya Federasyonu devlet sınırına ve Bağımsız Devletler Topluluğu üye devletlerinin dış sınırlarına yakın çatışmaların başlaması ve tırmanması ile Rusya'dan toprak talepleri” Rus güvenlik konseptinin tehdit algılamasını ortaya koymaktadır (Kurt, 2018, s. 106-107).

Bu güvenlik konsepti ile enformasyon alanında ulusal güvenliğe yönelik tehditlerde artış olduğu, bazı ülkelerin küresel bilgiye erişme ve onu yönetme konusunda aşırı davranışlar sergilediği, Rusya'nın ülke içi ve dışında enformasyon alanından dışlanma çabalarının olduğu belirtilerek Rusya'ya karşı dijital savaş açıldığı görüşü dile getirilmektedir. Bununla beraber bilgi teknolojileri sistemlerinin işleyişine, bilgi kaynaklarına ve güvenilirliğe dönük tehditlerin artması, bilgi kaynaklarına izinsiz erişme, NATO'nun kendi sorumluluk alanı dışında ve BM Güvenlik Konseyi'nin izni olmadan askeri güç kullanması gibi etkenlerin tüm dünyadaki stratejik saldırmazlık durumunu istikrarsızlaştırma tehlikesini içinde barındırdığı ifade edilmektedir. Bu durum bazı ülkelerin artan teknolojik üstünlüğü, yeni nesil silah sistemleri ve askeri teçhizat üretme yeteneklerinde artış ile silahlanma yarışında niteliksel bir aşamaya geçişin savaş türlerinde ve yöntemlerinde radikal değişimlerin koşullarını oluşturduğu belirtilmektedir (Putin, 2000).

Rusya Federasyonu'nun 2020 Yılına Kadar Ulusal Güvenlik Stratejisi (Medvedev, 2009) uluslararası tehditlerden çok ülkenin ve halkın güvenliğine yönelik tehditleri kapsamaktadır. Bu kapsamda Rusya bireylerin, toplumun ve devletin gelişimi için tehdit ve risk yaratan uluslararası sorunlar ile ekonomik küreselleşme bağlamında yeni bir ulusal güvenlik politikası uygulamaya başlamıştır. Bu çerçevede ulusal güvenliğe yönelik tehditlerin önlenmesi, sosyal istikrarın, etnik ve mezhepsel uyumun sağlanması, ulusal ekonominin mobilizasyon potansiyelinin ve büyümesinin artırılmasının yanı sıra devlet kurumları tarafından gerçekleştirilen işlerin kalitesinin artırılması ve etkili mekanizmalar kurulması öngörülmüştür.

Rusya 2008 yılından itibaren yapmış olduğu müdahalelerde uluslararası alanda Batı tarafından kullanılan bazı kavramları sahiplenmeye başlamıştır. Bu bağlamda Rusya Federasyonu insani müdahale, hukukun üstünlüğü ve iç işlerine karışmama gibi uluslararası hukuka ait birçok terimi yardım politikaları çerçevesinde uluslararası arenada Ukrayna ve Suriye müdahalelerinde kullanmıştır. Bununla birlikte uluslararası ve bölgesel çatışmalarda yardım kuruluşlarının önemini kavrayan Rusya yumuşak güç unsuru olarak bu kuruluşların

kullanılmasını amaçlamıştır. Bu çerçevede Rusya Federasyonu'nun Uluslararası Kalkınma Yardımı Alanında Devlet Politikası Konsepti (Putin, 2014) ile “Modern uluslararası ilişkiler sisteminin oluşturulması ve daha da geliştirilmesi konusundaki tarihsel sorumluluğunun bilincinde olan Rusya Federasyonunun, uluslararası kalkınma yardımını küresel ve bölgesel sorunları çözmek ve yeni zorluklara ve tehditlere yanıt vermek için etkili bir mekanizma olarak” gördüğü belirtilmekte ve Batı'nın geçmişte kullandığı yardım fonlarına atıfta bulunarak Rusya'nın bölgesel ve küresel etkinliğinin artırılmasında bu fonların önemine değinmektedir.

Rusya için en önemli küresel tehditlerden birisi küresel enformasyon süreçlerinin dışında tutulma riskidir. Bu sebeple Rusya Federasyonu Bilgi Güvenliği Doktrini (Putin, 2016). Bu güvenlik doktrini ABD'nin tekelinde olan internet altyapısı gibi yeni teknolojilerin Rusya dışında geliştirilmesinin bilgi güvenliği açısından Rusya'nın elini zayıflattığını iddia etmektedir. Ancak özellikle 2007 yılında Estonya'da ve 2020 yılı ABD seçimlerinde Rusya'ya yöneltilen bilgi kaynaklarına izinsiz erişim suçlamaları, Rusya'nın gayri nizami savaş tekniklerini siber alana taşıdığını göstermekte ve ülke sınırlarına yakın bölgelerde Rusya'nın sınırların fiziki ya da dijital alanda olmasına bakmaksızın aşılmasına müdahale ettiği görülmektedir.

Vladimir Putin'in Münih Güvenlik Konferansında (2007) yaptığı konuşma ile başlayan ve Gürcistan (2008), Ukrayna (2014) ve Suriye müdahaleleri (2015) ile devam eden sürecin sonunda bölgesel gücünü pekiştiren ve küresel gücünü artıran Rusya Federasyonu çok geniş kapsamlı bir Dış Politika Konsepti (Putin, 2016) oluşturmuştur. Bu konsept ile Rus dış politikasına yeni ve çok yönlü bir vizyon çizilmiştir. Rus dış politikasının ekonomi ve kültür alanındaki hedefleri: “Uluslararası ve bölgesel ekonomik ve finansal kuruluşların sunduğu seçenekleri kullanarak Rusya'nın küresel ekonomik ilişkilerdeki konumunu güçlendirmek ve Rus mal, hizmet ve yatırımlarına karşı herhangi bir ayrımcılığı önlemek; Rusya'nın uluslararası kültürdeki rolünü güçlendirmek; Rus dilinin dünyadaki kullanımını teşvik etmek ve pekiştirmek; Rusya'nın kültürel başarıları ve ulusal tarihi mirası, Rusya halklarının kültürel kimliği ve Rus eğitimi ve araştırması hakkında küresel farkındalık yaratmak; Rusça konuşan diasporayı bir araya getirmek; Rus kitle iletişim araçlarının küresel bilgi alanındaki konumunu güçlendirmek ve Rusya'nın uluslararası süreçlere yaklaşımını daha geniş bir uluslararası topluluğa aktarmak” şeklinde açıklanmıştır.

2016 Tarihli Rus Dış Politika Konsepti Rusya açısından küreselleşme süreci ile ilgili yapılan en geniş kapsamlı değerlendirmeyi içermektedir. Bu bağlamda uluslararası sistemle ilgili olarak: “Dünya'nın çok kutuplu bir uluslararası sistemin ortaya çıkmasıyla ilgili temel değişikliklerden geçtiği, uluslararası ilişkilerin yapısının giderek daha karmaşık hale geldiği, küreselleşmenin yeni ekonomik ve politik güç merkezlerinin oluşumuna yol açtığı, küresel güç ve kalkınma potansiyelinin tek merkezden merkezsizleşmeye evrildiği ve Asya-Pasifik Bölgesi'ne doğru kaydığı, geleneksel batılı güçlerin küresel ekonomik ve siyasi egemenliğinin aşındığı, dünyanın kültürel ve medeniyet çeşitliliğinin ve çoklu kalkınma modellerinin varlığının her zamankinden daha açık hale geldiği, küresel kalkınmadaki eşitsizlikler, devletler arasında artan refah farkı ve kaynaklar için artan rekabet, pazarlara erişim ve ulaşım yolları üzerindeki kontrol nedeniyle gerginliklerin arttığı ve rekabetin birçok açıdan medeniyetsel bir boyut kazandığı” belirtilmektedir.

Küreselleşmenin merkezsizleştiği bu dönemde Rus Dış Politika Konseptinde: “Başkalarına kendi değerlerini dayatma girişimlerinin uluslararası ilişkilerde yabancı düşmanlığını, hoşgörüsüzlüğü ve çatışmaları körükleyebilme potansiyeline sahip olduğu, bunun sonucunda uluslararası ilişkilerde kaosa ve kontrolsüz bir ortama yol açabileceği” değerlendirilmektedir. Ayrıca “Batılı devletlerin küresel süreçlere kendi bakış açılarını

dayatmak ve alternatif güç merkezlerini kontrol altına almak için belirli politikalar uygulamak gibi dünya üzerindeki konumlarını korumak için yaptıkları girişimlerin, uluslararası ilişkilerde daha büyük bir istikrarsızlığa ve küresel türbülansa yol açtığı” görüşü savunulmaktadır.

Bu konsept ile askeri ve ekonomik alanda: “Büyük güçler arasında nükleer savaş da dahil olmak üzere büyük ölçekli herhangi bir savaş olası görülme de, bölgesel çatışmaların ve meydana gelen çeşitli krizlerin riskleri artırdığı görüşü paylaşılmakta, krizlerle birlikte yeni bir küresel ekonomik gerçekliğin ortaya çıktığı, bu yeni gerçekliğin daha düşük büyüme oranları, finansal ve emtia piyasalarında oynaklık ve küresel ekonomik alanın bölgesel yapılara bölünmesi ile karakterize edildiği” ifade edilmektedir. Bu çerçevede, “Dünya Ticaret Örgütü'nün (DTÖ) norm ve kurallarına uygun bölgesel entegrasyon ve bölgesel rezerv para birimlerinin rolünün desteklenmesi; rekabet gücünün güvenliğinin ve finansal istikrarın güçlendirilmesine yardımcı olduğu; uluslararası ekonomik yönetim ve düzenlemeye yönelik kolektif yaklaşımlar; küresel ekonomi ve ticarete şeffaflığın artırılması; evrensel ticaretin inşa edilmesi ve daha açık, dengeli ve küreselleşen dünyanın gerçekliğine daha iyi karşılık gelen parasal ve finansal sistemler oluşturulması” gerekliliği savunulmaktadır.

Uluslararası terörizm ile ilgili olarak: “Artan uluslararası terör tehdidinin dünyanın en tehlikeli gerçeklerinden biri olduğu, aşırılıkçı ideolojinin yayılması ve terörist grupların başta Orta Doğu ve Kuzey Afrika'daki faaliyetlerinin küreselleşme süreçlerinin açıkça ortaya koyduğu sistemik kalkınma sorunlarının sonucu olarak ortaya çıktığı ve dış müdahalelerde önemli bir rol oynadığı; bu durumun geleneksel yönetim ve güvenlik mekanizmalarının yok olmasına ve silah ve mühimmatların daha büyük ölçekte illegal olarak yayılmasına yol açtığı ifade edilmektedir.

Uluslararası sistemin geleceği ile ilgili bu konseptte Rusya'nın adil ve sürdürülebilir bir dünya düzenini şekillendiren küresel zorlukların üstesinden gelmede öncelikleri: “Rusya Federasyonu'nun dış politikası uluslararası hukukun genel kabul görmüş normlarına ve küresel topluluğun her bir üyesi için eşit güvenlik ile eşit haklar, karşılıklı saygı ve devletlerin iç işlerine karışmama ilkelerine dayanan istikrarlı ve sürdürülebilir bir uluslararası ilişkiler sistemi oluşturmayı amaçladığından BM Şartı'nın temel hüküm ve ilkelerine sıkı sıkıya uyulmasını sağlamak, BM'nin kapasitesini güçlendirerek hükümetler arası doğasını korurken yeni küresel gerçekliklere verimli bir şekilde uyum sağlamak; uluslararası barış ve güvenliğinin korunmasında birincil sorumluluğu taşıyan BM Güvenlik Konseyi'nin etkinliğini daha da artırmak, bu organın makul bir BM reformunun parçası olarak temsilde orantılılığını sağlamak ve aynı zamanda faaliyetlerinde verimliliği sağlamak” şeklinde sıralanmıştır.

2016 Rus Dış Politika Konsepti belgesinin en önemli başlığı Rusya'nın yakın çevresi ile ilgili bölümdür. Bu bölümde: “Rusya'nın Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütünü, Sovyet sonrası alanda mevcut güvenlik çerçevesinin temel unsurlarından biri olarak gördüğü; örgütün sorumluluk alanı içindeki ve komşu bölgelerdeki çeşitli küresel ve bölgesel faktörlerin artan baskısının günümüz dünyasının karşılaştığı zorlukların ve tehditlerin üstesinden gelebilecek önde gelen çok işlevli bir uluslararası örgüte dönüşmesini kolaylaştırmayı amaçladığı; Avrupa-Atlantik bölgesinde son çeyrek yüzyılda biriken sistemik sorunların, Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO) ve Avrupa Birliği'nin (AB) izlediği jeopolitik genişleme süreçlerinde kendini gösterdiği; bu bağlamda ortak bir Avrupa güvenlik ve işbirliği çerçevesinin oluşturulmasının Rusya ile Batılı devletler arasındaki ilişkilerde ciddi bir krize yol açtığı” belirtilmiştir. Ayrıca: “ABD ve müttefikleri tarafından Rusya'ya karşı benimsenen çevreleme politikası ve Rusya'nın karşı karşıya kaldığı siyasi, ekonomik, bilgi teknolojileri ve diğer alanlardaki baskıların bölgesel ve küresel istikrarı baltaladığı ve tüm tarafların uzun vadeli çıkarlarına zarar verdiği” görüşü savunulmuştur.

ABD ile ilişkiler bağlamında bu konsept ile Rusya Federasyonu'nun: "İki devletin küresel stratejik istikrar ve genel olarak uluslararası güvenlik için özel sorumluluk taşıdığı; ticaret, yatırım, bilim ve teknik alanlarında büyük potansiyel taşıdığını göz önünde bulundurarak, ABD ile karşılıklı olarak yararlı ilişkiler kurmakla ilgilendiği; Rusya'nın, ABD ile ikili ve uluslararası meselelerde diyalogun ancak eşit temelde, karşılıklı güvene, birbirlerinin çıkarlarına saygıya ve birbirlerinin içişlerine karışmamaya dayalı olarak yürütüldüğünde istikrarlı ve öngörülebilir bir şekilde ilerleyebileceğine inandığı" belirtilmiştir. Ancak ABD ile küresel güvenlik bağlamında ilişkilerinde Rusya: "ABD'nin uluslararası hukuk sınırlarının ötesindeki sınır ötesi yargı yetkisi politikasını tanımadığını; ABD askeri, siyasi, ekonomik vb. baskı uygulamak için kabul edilemez girişimlerde bulunurken, ulusal savunmanın güçlendirilmesi ile birlikte düşmanca eylemlere karşı misilleme veya asimetrik önlemler almak şeklinde sert yanıt verme hakkını saklı tuttuğunu; Rusya'nın stratejik saldırı ve savunma savaşı arasındaki ayrılmaz bağlantıyı ve nükleer silahsızlanmayı çok taraflı bir süreç haline getirme zorunluluğunu göz önünde bulundurarak, silahların kontrolünde ABD ile yapıcı işbirliğini savunduğunu; ABD tarafından küresel füze savunma sisteminin oluşturulmasını ulusal güvenliğine bir tehdit olarak gördüğü ve yeterli misilleme önlemleri alma hakkını saklı tuttuğunu" belirtmektedir.

Arktik bölgesi ile ilgili olarak Rusya'nın: "Arktik bölgesinde barışı, istikrarı ve yapıcı uluslararası işbirliğini korumayı amaçlayan bir politika izlediği; Rusya'nın mevcut uluslararası yasal çerçevenin, Arktik Okyanusu'ndaki kıta sahanlığının dış sınırlarının belirlenmesi konusu da dâhil olmak üzere, herhangi bir bölgesel sorunu müzakere yoluyla başarılı bir şekilde çözmek için yeterli olduğuna inandığı; bu bağlamda Arktik Konseyi, Arktik Beşlisi ve Barents Avrupa-Arktik Konseyi'nde işbirliğinin artırılmasını savunduğu; Arktik bölgesine siyasi veya askeri çatışma unsurları getirme ve genel olarak bölgedeki uluslararası işbirliğini politize etme girişimlerine karşı kararlı olacağı; Kuzey Denizi Rotasının Rusya'nın Arktik'teki ulusal ulaşım rotası olarak ve Avrupa ile Asya arasında transit taşımacılar için kullanılmasının bölgenin gelişimi için önemli olduğu ve 1 Aralık 1959 tarihli Antarktika Antlaşması'nda öngörülen mekanizma ve prosedürlerin etkin kullanımı da dâhil olmak üzere, Antarktika'daki varlığını korumak ve genişletmek için çabalarını sürdüreceği" ifade edilmiştir.

Bu çerçevede Rusya, bölgede buzulların erimesi ile yeraltı kaynaklarına erişim ve gelecekte bunların pazarlanması için yeni transit geçiş yollarının oluşturulması ve korunması açısından bir ön alma ve hukuki haklarını garanti altına almayı amaçlamaktadır. Arktik bölgesinde artan askeri faaliyetler bölgede çatışma riskini artırmaktadır. Rusya tarafından Arktik bölgesinde 2021 yılında Zapad 2021 (TASS, 2021) tatbikatı, 2022 yılı Ocak ayı içinde ise Kuzey Filosu tarafından Barents Denizi ve Murmansk bölgesi tatbikatı gerçekleştirilmiştir (Rossiyskaya Gazeta, 2022). NATO tarafından ise 14 Mart 2022 tarihinden itibaren "Brilliant Jump" ve "Cold Response 2022" tatbikatlarının gerçekleştirilmesi planlanmıştır. Bu tatbikatlar NATO'nun kuruluş antlaşmasının 5. maddesi kapsamında gerçekleşmesi muhtemel bir senaryoyu içeren savunma tatbikatları olarak planlanmıştır (NATO, 2022). Ancak 2021 yılının sonunda had safhaya ulaşan Ukrayna'daki gerginlik sonucunda 2022 yılı başında Rusya'nın Ukrayna'ya askeri müdahalesi, buna cevap olarak NATO'nun askerî açıdan Doğu Avrupa'daki müttefiklerini askeri yönden desteklemesi ve Arktik bölgesinde artan tansiyon çatışma risklerini beraberinde getirmekte, yeni bir işgal ve ilhak ile izolasyon sürecinin emarelerini göstermektedir.

Çin'le ilişkileri bağlamında 2016 konseptinde Rusya'nın: "ŞİÖ ile ilişkiler aracılığıyla bölgesel ve küresel meselelerdeki rolünü daha da güçlendirmeyi ve üyeliğini genişletmeye önem verdiği, ŞİÖ'nün siyasi ve ekonomik potansiyelini artırmaya ve Orta Asya'da karşılıklı

güven ve ortaklığı pekiştirmek için pratik önlemler uygulamaktan yana olduğu; Çin ile kapsamlı, eşit ve güvene dayalı ortaklık ve stratejik işbirliği geliştirmeye devam edeceği ve proaktif olarak tüm alanlarda işbirliğini artıracacağı; küresel gündemdeki kilit konuların ele alınmasında iki ülke tarafından benimsenen ortak ilkeli yaklaşımları bölgesel ve küresel istikrarın temel unsurlarından biri olarak gördüğü; yeni zorluklara ve tehditlere karşı koymak, acil bölgesel ve küresel sorunları çözmek, uluslararası ve çok taraflı kuruluşlarda işbirliği dâhil olmak üzere çeşitli alanlarda Çin ile dış politika işbirliğini teşvik etmeyi amaçladığı” belirtilmektedir. Rusya’nın Çin ile ilişkilerini küresel denkleme sokarak ABD ile ilişkilerinde özellikle çatışma alanlarında Çin’le birlikte hareket etme eğiliminde olduğuna dikkat çekilmektedir. Rusya Hindistan ile ilişkilerinde: “Özel imtiyazlı ortaklıktan daha ileri taşıma niyetini, acil uluslararası konularda iş birliğini ve karşılıklı yarar sağlayan ikili ilişkileri güçlendirmeyi” taahhüt etmektedir. Yine bu konsept ile Rusya’nın: “Suriye’yle birlikte İslam dünyası ülkeleriyle ilişkilerini, İslam İş Birliği Teşkilatı’nın çalışmalarına gözlemci statüsü ile katılarak ve faaliyetlerini takip ederek, geliştirmek istediği ve Latin Amerika ve Karayip Devletleri ile ilişkilerini kapsamlı bir şekilde güçlendirmeye kararlı olduğu” beyan edilmektedir.

1990’lı yılların sonlarından itibaren küreselleşme sürecine uyum sağlamaya çalışan Rusya’nın yayınladığı dış politika konseptleri ile ülkenin dış politikasına bir yön çizmeye çalıştığı görülmektedir. Ancak genel olarak tüm bu stratejilerin ortak noktası güvenlik temelli olarak kurgulanmalarıdır. Bununla birlikte bu konsept belgelerinde güvenlik dışında bazı konular üzerinde durulsa da uygulanan politikalara rağmen Rusya ekonomisinin küresel piyasalarda kırılgan ve zayıf olması sebebiyle ABD ve Çin karşısında zayıf kalacağı öngörülmektedir. Rusya’nın dış politika konseptleri içinde 2016 yılında yayınlanan konsept ile Rusya küreselleşmenin her alanında kendine karşı yöneltilen tehditleri belirleme, bununla ilgili stratejik hedef çizme ve tehditlere karşı mücadele yolları geliştirme çabalarına dair geniş bir vizyon paylaşmakta ve bu tehditlere karşı verilecek cevaplar değerlendirilmektedir.

Tehditlere Karşı Cevaplar

Rusya, ABD ve Çin arasında Orta Asya’da şekillenen güç mücadelesi, bu ülkelerin hem küresel hem de bölgesel düzeyde güç merkezleri olması sebebiyle önem arz etmektedir. Bu bölgedeki mücadeleler stratejik alan kazanma ve enerji kaynaklarının kontrolü ile ilgili olarak yürütülmektedir. Boris Yeltsin döneminde Atlantikçi/Batıcı politikaların başarısız olması sebebiyle Rusya’da Yeni Avrasyacılık ideolojisi kabul görmüş ve bu çerçevede Rusya Avrasya bölgesinde etkinliğini artırmaya çalışmıştır. 1993 yılında Yakın Çevre Doktrini ile ulusal güvenliğin sağlanması ve yakın çevrede meydana gelebilecek bütün gelişmeler gözlenmeye başlanmıştır. Bu dönemde sınırların korunması ve bölgesel istikrarsızlıkların Rusya’ya sirayet etmesini engellemek ulusal güvenliğin ana temasını oluşturmuştur (Aydın, 2015, s. 5).

Rusya Gürcistan’da (2003), Ukrayna’da (2004) ve Kırgızistan’da (2005) meydana gelen renkli devrimler ile yakın çevresindeki ülkelerde meydana gelebilecek siyasi gelişmelerde aktif politika üretme zorunluluğunda olduğunu düşünmüştür. Bu bağlamda Kosova’nın bağımsızlığını ilan ettiği 2008 yılında Abhazya ve Güney Osetya’yı işgal etmiş ve ardından iki bölgenin de bağımsızlığını tanımıştır. Böylece özellikle 2005 yılından itibaren ABD tarafından Gürcistan ile yapılan sınır güvenliği anlaşmaları gibi ikili ilişkileri güçlendirme çabaları karşısında Rusya, güç kullanma yoluyla Gürcistan’ın toprak bütünlüğünü bozmuştur (Sönmez, 2010, s. 65-66). Rusya, Abhazya ve Güney Osetya’nın bağımsızlıklarını tanıyarak Kosova’nın bağımsızlığı ne kadar hukuki ve uluslararası anlaşmalara uygun ise Abhazya ve Osetya’nın da bağımsızlıklarının aynı derecede hukuki olduğu görüşünü savunmuştur.

2004 yılında Ukrayna’da başlayan renkli devrimler sonrasında ülkede Rus ve Batı yanlıları arasında başlayan rekabet 2014 yılında daha da sertleşince Rusya tarafından Kırım özerk bölgesi ile Donetsk-Lugansk bölgelerinde “insani yardım” ve “davet ile müdahale” çerçevesinde olduğu iddia ettiği müdahalelerde bulunmuş, Kırım önce işgal ve sonrasında ilhak edilmiş, Donetsk ve Lugansk bölgelerinde ise düşük yoğunluklu çatışmalar devam etmiştir. Ukrayna krizinin dış güçlerin karışması ile ortaya çıktığı, aslında Ukrayna krizinin, Rusya ile Batı arasındaki ilişkilerde SSCB’nin dağılmasında sonra NATO’nun genişlemesi ve karşılıklı güven eksikliği, silah kontrol rejimlerinin aşındırılması, renkli devrimler ile siyasi rejim değişiklikleri gibi biriken tüm problemlerin sonucunda ortaya çıktığı iddia edilmektedir (Timofeev, 2017, s. 19).

11 Eylül saldırıları sonrasında Afganistan’ın işgali ile başlayan süreçte Orta Asya’da kendine yeni askeri üsler kuran ABD, Rusya’ya karşı önemli bir tehdit olarak görülmüştür. Gürcistan, Ukrayna ve Kırgızistan’da yaşanan renkli devrimler ile ABD bölgedeki etkisini artırmıştır. Ancak 2005 yılında Özbekistan’da başlayan renkli devrim ayaklanmasının bastırılması ve sonrasında Gürcistan’ın işgali yakın çevresinde Rus-Amerikan dengesini Rusya lehine değiştirmiştir (Sönmez, 2010, s. 65). Kırımın ilhakı ve buna yetersiz tepki gösterilmesi bu durumu daha da perçinlemiştir. Ukrayna’nın Donbas bölgesindeki donmuş olarak nitelendirilen ve Rusya’nın Ukrayna işgali ile başka bir yöne evrilen çatışmalar Rusya’nın yakın çevresinde devam eden en önemli krizdir. Bu kriz Rusya’nın küresel problemler ve güvenlik açısından iş birliği temellerini de zayıflatmaktadır. Bölgedeki çatışmaların bir sonucu olarak Avrasya ekonomik birliği çerçevesinde birlik süreci negatif gündem oluşturmaktadır.

Arap Baharı sürecinin Suriye’ye sıçraması ile Rusya yakın çevresindeki sorunlarda güçlü bir karşılık görmeyen müdahalelerinden aldığı cesaretle Ortadoğu’ya Suriye üzerinden giriş yapmıştır. Rusya 2015 yılına kadar diplomatik olarak desteklediği, askeri ve ekonomik açıdan verdiği sınırlı desteklerle Esad rejimini ayakta tutmaya çalışmış, ancak Suriye’deki muhalif örgütlerin birleşmesiyle birlikte rejim karşısında güç kazanan örgütler Rusya’nın çıkarları açısından hayati önem arz eden Lazkiye ve Tartus limanı ile Hmeymim hava üssünü korumak iddiasıyla askeri olarak Suriye’ye müdahalede bulunmuştur (İnat, 2019). Davet ile müdahale kapsamında olduğu belirtilen (Mercier, 2016) Suriye müdahalesi, Rusya’nın hem Suriye’deki hem de Doğu Akdeniz’deki çıkarlarını temsil eden bir müdahale olarak değerlendirilmiştir. Küresel güç kapasitesini geliştirme açısından Kırım’ın ilhakı ve Suriye’de askerî açıdan elde edilen başarılı sonuçlar ile Esad rejiminin ayakta tutulması Rusya için hayati kazanımlar olmuştur (Demirel, 2019, s. 48).

Özellikle Orta Asya’daki gelişmelerde Rusya, güvenliğini tehdit eden durumlara müdahil olacağını diğer bölgelerdeki müdahaleleriyle göstermiştir. Orta Asya, güvenlik açısından Rusya için bir tampon bölge konumundadır. Bu sebeple bölge ülkeleri ile kurulacak ilişkiler ve diğer ülkelerin bölge ülkeleri üzerindeki etkilerinin yakından takip edilmesi gerekmektedir. Buradan anlaşılacağı üzere Rusya’nın Orta Asya politikasında temel kaygısı, ulusal güvenlik üzerine şekillenmektedir. Bu bağlamda BDT, Kolektif Güvenlik Örgütü ve Şanghay İş Birliği Örgütü bünyesinde Orta Asya ülkelerinin katıldığı askeri eğitim ve tatbikatlar düzenlenmektedir. Rusya Gazprom şirketi ve gaz iletim hatları projeleri aracılığıyla enerjinin üretimi, depolanması ve nakli ile edindiği konumu dış politikada koz olarak kullanmakta ve kendisine yönelik izolasyon politikaları ile yaptırımları engelleme amacı gütmektedir (Aydın, 2015, s. 6-7).

Rusya’nın dış tehditler açısından kırılgan olmasının önemli bir nedeni ekonomisinin zayıf ve petrol ile doğalgaz ihracatına dayalı olması sebebiyle spekülatif müdahalelere açık olmasıdır. Bu sebeple ekonomisini çeşitlendirmesi ve modernize etmesi gerekmektedir.

Ayrıca ülkenin makine ve teknoloji ithalatı açısından dışarıya bağımlı olması hem Rus ekonomisini hem de sanayisini tehdit etmektedir. Batı ile olan çatışmalarda Rusya egemenlik ve güvenlik ile sınır ötesi küresel faaliyetlere katılma arasında seçim yapmak zorunda kalmaktadır. Güvenlik konularının gündemde olması Rusya'nın küreselleşme süreçlerine entegrasyonunu engellemektedir (Timofeev, 2017, s. 14-32). Rusya için potansiyel teşkil eden sorunlardan biri çok fazla göçmen işçi istihdam ettiğinden göç konusudur. Rusya'da nitelikli işgücü eksikliği, nüfus büyüme oranının düşmesi ve ekonomik istikrarsızlık ülke içindeki etnik gruplar arasında çatışma risklerini beraberinde getirmektedir. Bu sebeple küresel bir sorun olan göç olgusuna yaklaşımların farklı boyutlarıyla birlikte değerlendirilmesi gerekmektedir.

Gürcistan, Ukrayna ve Suriye'deki askeri müdahaleleri Rusya'nın uluslararası alanda etkinliğini kademeli şekilde artırmış ve bu durum Rusya'nın 2015 tarihli Ulusal Güvenlik Stratejisi'nde NATO aracılığıyla ABD'nin Rusya'nın yakın çevresindeki faaliyetlerinin oluşturduğu tehdit güçlü bir şekilde ifade edilmiştir. Rusya'nın Avrasya bölgesindeki etkisinin artırılması için Avrasya Ekonomik Birliği'nin kurulması, Avrasya'nın bütünleşmesi açısından önemli bir eşik olarak görülmüştür. Rusya, Gürcistan savaşı ile Güney Kafkasya'da, Ukrayna müdahalesi ile Doğu Avrupa'da ve Suriye müdahalesi ile Ortadoğu'da kendisine yönelen mevcut tehlikeleri güç kullanarak ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Bu bağlamda diğerlerinden farklı siyasi, sosyolojik ve ekonomik sonuçları olan Ukrayna krizi daha detaylı ele alınmalıdır.

NATO'nun Genişlemesi ve Ukrayna Krizi

1949'da kurulan NATO Soğuk Savaş boyunca SSCB'nin Avrupa'da bölgesel ve ideolojik olarak yayılmasını engellemeyi amaçlamış, SSCB'nin dağılması sonucu Avrupa'nın özgürleşmesi ile ABD ve NATO Avrupa üzerindeki stratejik görevini tamamlamıştır. Bu süreçten sonra ABD'nin ve NATO'nun rolleri sorgulanmaya başlanmıştır. Bu çerçevede NATO için etnik çatışmalar, soykırımı önleme, insani müdahale ve çatışma sonrası istikrar operasyonları gibi görevler tartışılmıştır. 11 Eylül saldırıları NATO'yu küresel güvenlik için önemli bir örgüt haline getirmiştir. Operasyonel birikimleri ile bölgesel erişiminin ve operasyonlarının kapsamını genişleten NATO, başta Afganistan olmak üzere birçok ülkede yürüttüğü faaliyetler ile kuruluş gayesi olan ittifak ülkelerini koruma görevinden kapsamlı bir güvenlik, lojistik, yardım ve askeri operasyon gücüne dönüşmüştür. Bu bağlamda NATO'nun amacı toprak savunması olmaktan çıkmış, küresel sorunlarla mücadele etmek için tüm demokratik dünya ülkelerinin ortak çıkarlarını paylaştığı ve bu ülkelerin kaynaklarını hizmetine sunduğu küresel bir örgüt halini almıştır (Daalder & Goldgeier, 2006, s. 105-110). Dolayısıyla günümüzün güvenlik tehditlerinin küreselleşmesi sebebiyle dar ve bölgesel yaklaşımların işe yaramayacağı gerekçesiyle NATO sorunlara coğrafi değil, işlevsel olarak bakma yönünde dönüşüme uğramıştır (Scheffer, 2008).

ABD'nin küreselleşmiş NATO düşüncesi 11 Eylül sonrası ortamının psikolojisini yansıtmaktadır. Bu dönemde ABD, Afganistan ve Irak operasyonları için NATO üyesi ve üyesi olmayan ülkelerle birlikte çalışma gerekliliği duymuştur.

1990'larda NATO'nun doğuya doğru genişlemesinin hatalı bir biçimde "doğru ve gerçekçi" olduğu düşünülmüştür. Ancak böyle bir durumda genişlemenin Kuzey Atlantik Antlaşması'nın 5. Maddesinde ifade edilen güvenlik garantisini ilgili ülkelere sağlayıp sağlayamayacağı endişesi ortaya çıkmıştır (Daalder & Goldgeier, 2006, s. 112). Bu çerçevede Batı'da NATO'nun genişlemesi ile ilgili iki farklı bakış açısı ortaya çıkmıştır. Genişleme taraftarları doğuya doğru genişleyen NATO'nun, Rusya dâhil Avrupa'daki bütün ülkeler için olumlu getirileri olacağını iddia etmişlerdir. Genişlemeye muhalif olanlar ise Soğuk Savaş

sonrası dönemde Avrupa'nın güvenliğini sağlamak adına NATO'ya ihtiyaç kalmadığını ifade ederek eski Doğu Bloku ülkelerini NATO içine dâhil etmenin geniş çaplı maliyetleri olacağını ve hepsinden önemlisi genişlemenin, Rusya'nın güvenlik algısını değiştireceği gerekçesiyle, tehlikeli olduğunu savunmuşlardır (Wolff, 2015, s. 1107).

1990 yılında Doğu ve Batı Almanya'nın birleşmesi amacıyla SSCB'nin rızasını kazanmak için NATO içinde bazı ABD ve Batı Almanya yetkilileri tarafından SSCB'ye NATO'nun doğuya daha fazla genişlemeyeceğine dair sözlü güvence verildiği iddia edilmiştir (Frederick vd. 2017:29). Batı tarafından NATO'nun doğuya doğru genişlemeyeceği hususunda Rusya'ya verildiği iddia edilen sözlerin tutulmaması Rusya tarafından Gürcistan ve Ukrayna müdahalelerine gerekçe olarak gösterilse de Batılı siyasetçiler tarafından Rusya'ya böyle bir söz verilmediği belirtilmektedir (Sarotte, 2014, s. 91). 1999'da NATO Polonya'yı, Çek Cumhuriyeti'ni ve Macaristan'ı üyeliğe alarak doğuya doğru genişlediğinde ilişkilerini zedelememek amacıyla Rusya'ya genişlemenin kendisine karşı bir tehdit olmadığına dair güvence vermiştir (Hallams, 2009, s. 445-446). Genişleme konusunda geçmişte Batı tarafından verildiği ve tutulmadığı iddia edilen bu sözler sebebiyle Rusya genel olarak NATO'nun ve Avrupa Birliği'nin genişleme fikrini kendisine karşı açık tehdit olarak değerlendirmiştir.

NATO doğuya doğru genişleme sürecinde Ukrayna ile bazı antlaşmalar yaparak Ukrayna'yı da bu sürecin bir parçası haline getirmiştir. Bunlar aynı zamanda Ukrayna'nın NATO'ya üyeliği için bir yol haritası oluşturmuştur. NATO'nun Ukrayna ile diyalogu ve iş birliği ülkenin bağımsızlığını kazanmasından sonra Kuzey Atlantik İş Birliği Konseyi (1991) ve Barış İçin Ortaklık programı (1994) süreçleri ile başlamış ve hız kazanmış, NATO-Ukrayna Komisyonu'nu oluşturan 1997 Belirgin Ortaklık Şartı'nın yürürlüğe girmesiyle ilişkiler sağlamlaşmıştır. 2009 yılında yayınlanan NATO-Ukrayna Şartını Tamamlama Bildirgesi ile Bükreş'teki NATO Zirvesinde alınan kararlar çerçevesinde NATO-Ukrayna Komisyonu kurulmuştur. Bu bağlamda Üyelik Eylem Planları Ukrayna ve Gürcistan için doğrudan üyelik açısından önem arz ettiğinden NATO (2008) bu ülkelerin üyelik planlarını sürekli olarak desteklemiştir. 2016 NATO Varşova Zirvesi ile NATO Ukrayna için Kapsamlı Yardım Paketi oluşturmuştur. 2017'de Ukrayna Parlamentosu NATO üyeliğini stratejik güvenlik çıkarları için uygun gören bir yasa çıkarmış, 2019'da Ukrayna Anayasasında bu yönde bir değişiklik kabul edilmiştir. 2020 yılında ise Ukrayna Devlet Başkanı Volodimir Zelenskiy, Ukrayna'nın NATO'ya üyeliği için Ulusal Güvenlik Stratejisini onaylamıştır (NATO, 2022).

Ukrayna'nın bağımsızlığını kazanmasından sonra Rusya Federasyonu, İngiltere, ABD ve Ukrayna tarafından Budapeşte'de imzalanan Ukrayna'nın Nükleer Silahların Yayılmasını Önleme Antlaşması'na Katılımıyla Bağlantılı Güvenlik Güvencelerine İlişkin Muhtıra (United Nations, 1994) ile Rusya, Ukrayna'nın bağımsızlığını, egemenliğini ve hali hazırdaki sınırlarını tanıdığı, Ukrayna'nın toprak bütünlüğüne veya siyasi bağımsızlığına karşı güç kullanmayacağını, ekonomik zorlama yollarına başvurmayacağını, ayrıca Ukrayna'nın herhangi bir askeri saldırıya uğrama ya da nükleer saldırıya maruz kalma tehlikesine karşın Birleşmiş Millet Güvenlik Konseyi (BMGK) çerçevesinde Ukrayna'nın savunulmasını ve bu muhtıra ile ilişkili olarak Ukrayna'ya karşı nükleer silah kullanılmamasını taahhüt etmiştir. Ukrayna ise bu muhtıra ile SSCB'den kalma nükleer silahlarını teslim etmeyi kabul etmiştir. NATO-Rusya Kurucu Senedi (1997) ile "Birleşmiş Milletler Antlaşması ve Helsinki Nihai Senedinde yer alan Katılımcı Devletler Arasındaki İlişkileri Yönlendiren İlkeler Bildirgesi ile bağdaşmayan herhangi bir şekilde, birbirlerine ve diğer herhangi bir devlete, egemenliğine, toprak bütünlüğüne veya siyasi bağımsızlığına karşı tehdit veya kuvvet kullanmaktan kaçınma" şartları kabul edilmiştir. Ancak 2014 yılına gelindiğinde Rusya Kırım'ı işgal ve

ilhak ederek ve Donetsk ve Lugansk bölgelerindeki taraftarlarını silahlandırarak ve buradaki çatışmalara müdahale ederek geçmişte taraf olduğu bu antlaşmaları ihlal etmiştir.

Vladimir Putin “Ruslarla Ukraynalıların Tarihî Birliği Hakkında” adlı makalesinde (2021) Saint Petersburg'un ilk belediye başkanı Anatoly Sobchak'ın SSCB sonrası yeni kurulan devletlerle ilgili olarak yaptığı: “Birliğin kurucusu olan Cumhuriyetler, 1922 Birlik Antlaşması'nı feshettikten sonra, Sovyetlere katılmadan önceki sınırlarına geri dönmelidirler” yorumuna atıfta bulunarak Rusya'nın SSCB sonrası dönemde yeni jeopolitik gerçeklikleri tanıdığını ve Ukrayna'nın bağımsızlığını bu bağlamda değerlendirdiğini, ancak Ukrayna'nın gerçek egemenliğinin Rusya ile ortaklık kurmasıyla mümkün olduğunu ifade etmiştir. Putin bu makalesinde Rusya ile Ukrayna'nın tarihsel bağlarına, akrabalık ilişkilerine değinerek aynı tarihî ve manevî alanın birer parçası olan Ruslarla Ukraynalıların tek bir halk ve bir bütün olduklarını belirtmektedir. Ruslar ile Ukraynalılar ve Beyaz Ruslar'ın Avrupa'nın en büyük devletlerinden biri olan Eski Rusya'nın mirasçısı olduğunu, Ladoga, Novgorod ve Pskov'dan başlayıp Kiev ve Çernigov'a kadar uzanan geniş toprakların Slav ve diğer kabilelerin tek bir dil, ticaret ağı, Ortodoksluk ve Rürük soylu prenslerinin iktidarıyla birbirlerine bağlı olduklarını ifade ederek Rus Ukrayna ilişkilerine tarihsellik kazandırmaktadır. “Ukrayna” adının XII. yüzyıldan itibaren kullanılan eski Rusçadaki “okraina” (sınır) toprakları için kullanıldığını, “Ukrain” kelimesinin ise sınırların güvenliğini sağlayan, sınırda görev yapan kimseleri ifade ettiğini belirten Putin'e göre Ukrayna Rusya'nın batı sınırını oluşturmaktadır. 1918 yılında Merkezî Rada'nın (Meclis) Ukrayna'nın bağımsızlığını ilan ettiğini belirten Putin o dönemki Ukrayna'nın Almanya himayesinde olduğunu iddia ederek günümüzde Ukrayna'yı dış güçlerin yönetimine verenlerin, 1918'de Kiev'deki hâkim rejimin başına gelen korkunç sondan ders alması gerektiğini ifade etmiştir.

Ukrayna'nın doğusunda Donbas'taki durumun kritik bir sürece girmesi ve çatışmaların artması sonucunda Vladimir Putin yaptığı konuşma (2022) ile 2021 yılında yazdığı makaledekine benzer şekilde Rusya-Ukrayna tarihine atıfta bulunarak Ukrayna ile Rusya arasında tarihsel olarak akrabalık bağı olduğunu, modern Ukrayna'nın Bolşevik ve komünist Rusya tarafından yaratıldığını, bu sürecin 1917 devriminden sonra Lenin tarafından Rusların hakları çiğnenerek başlatıldığını ifade etmiştir. 2. Dünya Savaşı sonrasında Stalin'in Polonya, Romanya ve Macaristan'a ait bazı toprakları Ukrayna'ya devrettiğini, 1954'te ise Kruşçev'in Kırım'ı Ukrayna'ya bıraktığını belirtmiştir. Günümüz Ukrayna'sında dekomünizasyon yapıldığını belirten Putin Ukrayna isminin Lenin tarafından verildiğini belirtmiştir (Putin, 2022).

Sonuç olarak Rusya, kendisinin barış ve çözüm politikalarına rağmen Ukrayna'nın artan saldırganlığını gerekçe göstererek halklarını korumak iddiasıyla Donetsk Halk Cumhuriyeti'nin ve Lugansk Halk Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını ve egemenliğini tanımış ve bu iki Cumhuriyetle dostluk ve karşılıklı yardım antlaşması imzalamıştır (Prezident Rossii, 2022). Bu çerçevede önceden Donbass'taki sorunların barış yoluyla çözümünü amaçlayan Minsk Anlaşmasının alternatifini olmadığını ifade eden Putin, gazetecilerin sorularını cevapladığı bir konuşmasında Donetsk ve Lugansk Halk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıkları tanındığı için Minsk anlaşmalarının hükümlerinin ortadan kalktığını belirtmiş, hem Donetsk Halk Cumhuriyeti hem de Lugansk Halk Cumhuriyeti ile yapılan anlaşmalar ile bu Cumhuriyetlere askeri de dâhil olmak üzere uygun yardımların yapılacağını, bu bölgelerde gerekirse antlaşmaların yükümlülüklerinin gereğini yapacaklarını bildirmiştir (Putin, 2022). Bu bağlamda 24.02.2022 tarihinde Donetsk-Lugansk bölgesine ve genel olarak tüm Ukrayna içinde askeri müdahale başlatan Rusya anlaşmaların gereğini vakit geçirmeksizin yerine getirmeye başlamıştır. Rus yetkililer ve basını tarafından bu askeri müdahale ‘özel operasyon’ olarak nitelendirilmektedir.

Ukrayna'daki durumu; Rusya'nın, NATO'nun doğuya doğru genişlemesini sebep göstererek Ukrayna'ya ikinci kez ve konvansiyonel güçlerle ilan edilmemiş bir savaş başlatması şeklinde değil de tersten okuma yaparak Rusya'nın zaten kendisine ait olduğunu tarihselleştirerek açıkladığı ve istediği toprakları almak için başlattığı doğrudan askeri müdahale olarak değerlendirilmesi de mümkündür. Bu çerçevede Rusya'nın yakın çevresindeki ülkelerde de Ukrayna'dakine benzer bir müdahaleye maruz kalma riski ortaya çıkmıştır.

Avrasya Ekonomik Birliği süreci SSCB'nin dağılmasından sonraki dönemde Rusya için en hayati bölgesel entegrasyon girişimi olarak görülmektedir (Lapenko, 2014, s. 121). Ukrayna, bağımsız bir ülke olarak Avrasya'da Rusya'nın eksenini dönüştürme kapasitesine sahip jeopolitik bir eksenidir. Ukrayna olmaksızın Rusya'nın Avrasya Birliğini sağlaması imkânsızdır. Ukrayna'nın sağlayacağı jeopolitik ve ekonomik avantajlar olmaksızın Rusya, ABD ile olan küresel hegemonya mücadelesinde zayıf kalacaktır. Ancak Rusya'nın Ukrayna üzerinde tam kontrol sağlaması onun Avrupa ve Asya'yı içine alan güçlü bir imparatorluk haline gelmesinin önünü açma ihtimalini barındırmaktadır. Eğer Ukrayna Rusya karşısında bağımsızlığını kaybederse, bu durumda Polonya, Avrupa'nın doğu sınırındaki jeopolitik eksen haline gelerek Avrupa için yeni tehditler ortaya çıkmasına sebep olacaktır (Brzezinski, 1998, s. 46). Bu sebeple NATO'nun gelecekte barış ve güvenlik ortamı oluşturmak için küresel birleştirici rol oynaması ve Avrupa ve Atlantik dışında önemli alanlarda demokrasiyi savunan dinamik liderlerle güvenlik politikaları oluşturulmasını sağlaması gerekmektedir. Bu kapsamda hali hazırda temeli 'Barış için Ortaklık' modeli üzerine inşa edilen NATO'nun, İttifak'ın siyasi ağırlığını artırması için küresel düzeyde bir sistem oluşturması önem arz etmektedir (NATO 2030 Young Leaders Group, 2021, s. 13).

Sonuç

Küreselleşme süreci, devletlerin siyasi sınırlarının önemini yitirdiğine ve askerî olmayan güvenlik sorunlarının sınır ötesine taşındığına dair iddiaları beraberinde getirmiştir. Bir yandan küreselleşme süreci ile dünya bütünleşme içerisine girmiş, diğer yandan küreselleşme tek tipleştirici eğilimleri sebebiyle tepki çekmiş ve yerelleşme akımlarının önü açılmıştır. Bunun sonucu olarak, kimlik tartışmaları güvenlik çalışmalarının ilgi alanı içine girmiştir. Bu süreçte güvenlik kavramı, fiziki kapasiteler değil, 'ben' ve 'öteki' gibi kimlik ayrışmaları üzerinde şekillenmeye başlamıştır (Ağır, 2015, s. 124).

SSCB'nin dağılması ile Rusya'nın, ülke içindeki bağımsızlık hareketleri ve uluslararası alanda statüsünün değişmesi sebebiyle jeopolitik etkisi oldukça azalmıştır. Baltık Denizindeki hakları sınırlanan Rusya'nın, Ukrayna, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan gibi ülkelerin bağımsızlık ilan etmeleriyle Karadeniz'de ve Güney Kafkasya'da da etkinliği azalmış, Uzak Doğu'da ise Çin yükselen bir değer haline gelmiştir (Brzezinski, 2012, s. 20). Vladimir Putin'in iktidara gelmesiyle birlikte aktif dış politika izlenmesi ve siyasi ve askeri strateji belgelerinin yürürlüğe konulmasıyla Rusya uluslararası alanda önemli askeri ve politik kazanımlar elde etmiştir. Ancak askeri ve siyasi alandaki kazanımlar ekonomide aynı etkiyi gösteremediği için Rusya'nın küresel etkinliği kısıtlanmıştır. Vladimir Putin döneminde Rusya dış politikada Batı yanlıları ile Avrasyacıların bir sentezi olan 'Pragmatist Avrasyacılık' olarak adlandırılabilir bir siyaset izlemiştir. ABD'de 11 Eylül 2001 tarihinde meydana gelen saldırılar karşısında terörle mücadelede iş birliği gibi konularda Rusya'nın ABD ile yakınlaşması ve Almanya ve Fransa ile özel ilişkiler kurması bu kapsamda değerlendirilmektedir. Ancak ABD'nin izlediği saldırgan olarak nitelendirilen politikalar karşısında Rusya Çin, Hindistan, İran ve Suriye gibi ülkelerle ve Latin Amerika ülkeleri ile ilişkiler kurarak ABD'yi dış politikada zora sokmayı amaçlamıştır (Sönmez, 2010, s. 69).

Rusya Gürcistan Savaşı ve Kırım'ın işgali ile Batı eksenli dış politika izleme gayretindeki yakın çevresindeki ülkelere kuvvet kullanma tehdidini göstermiştir. Ukrayna'nın doğusundaki çatışmalar kültürel ve etnik olarak bölünmüş ülkeler için Rusya'nın müdahale biçimi ile ilgili bir fikir vermektedir. Avrupa'nın enerji ihtiyacının önemli bir kısmını sağlayan Rusya, kendisine uygulanan yaptırımlar karşısında enerjiyi önemli bir koz olarak elinde tutmaktadır. Rusya'nın Suriye'de gücünü artırması Suriye'nin dışında Doğu Akdeniz'de geniş alanda yeni nüfuz alanları elde etmesini sağlamıştır. Rusya'nın Kuzey Afrika'daki faaliyetleri, Suriye'de rejimin ayakta tutulması ve askeri limanların güvenliğinin sağlanması sonucunda gerçekleştiğinden Suriye müdahalesi Rusya için gelecekte daha cazip ekonomik, siyasi ve askeri kazanımların önünü açmıştır. Rusya, Cezayir ile ilişkilerini geliştirmiş ve Libya iç savaşına daha fazla müdahale etme imkânı bulmuştur (İnat, 2019).

ABD'nin Avrupalı müttefikleri ile birlikte Ukrayna'yı, jeopolitiğini ve kendisi için ifade ettiği anlamı görmezden gelerek, Rusya'nın görüş alanından çıkarmaya çalışması ve Batı'ya eklemek amacıyla NATO'nun genişleme alanı içine alması Ukrayna krizinin temel sebebi olarak görülmektedir. Bu bağlamda doğuya doğru genişleme ve Batı tarafından Ukrayna'da Turuncu Devrimin desteklenmesi sorunun ilk adımları olarak değerlendirilmiştir. Rusya tarafından Batı'nın genişleme politikaları 1990'lardan itibaren ret edilmiş ve NATO üssüne döneceği düşüncesiyle Kırım işgal ve ilhak edilmiş, ayrıca ülkenin batısı ve doğusu arasında güvensizlik ortamı oluşturularak ve dikkatler doğudaki Donbass bölgesine yöneltilerek ülkenin istikrarsızlaşması sağlanmıştır. Batı'nın Ukrayna'nın Rusya için önemini kabul ederek Rus karşıtlarını desteklememesi ülke içindeki çatışmaların durması açısından önem arz ettiği, NATO ve Rusya arasında sıkışmış, ekonomik sorunlarla boğuşan bir Ukrayna yerine egemen bir Ukrayna'nın Batı değerlerinin savunulması için önemli bir örnek teşkil edeceği savunulmuş (Mearsheimer, 2014, s. 77-87), ancak süreç bu düşüncenin aksi yönde ilerleyerek Rusya'nın Ukrayna müdahalesinin önü açılmıştır.

Rusya'nın itirazlarına rağmen NATO'nun genişleme kararı Rusya'da devletçi düşünce yapısının tekrar egemen olmasının önünü açmıştır. Rus bakış açısıyla devletçilik "saygı ve tanınmanın yalnızca güçten gelebileceğini ve zayıflığın saygıya layık olmadığını" varsaymaktadır. NATO'nun genişletilme süreci dışında bırakılması, Rusya tarafından Batı'nın "güç oyunları oynadığı ve Rusya'nın geçici zayıflığından yararlanmaya çalıştığı" şeklinde algılanmıştır. Dolayısıyla Rusya içinde milliyetçiler haklı çıktıklarını savunmuş, liberaller dâhil birçok siyasetçi ve aydın NATO'nun genişlemesini "tehlikeli ve tehditkâr bir gelişme" olarak görmüştür (Tsygankov, 2016, s. 98).

Vladimir Putin'in 12.07.2021 tarihli makalesi ve 21.02.2022 tarihli konuşması birlikte incelendiğinde ikisinin de ortak noktasını Rusya'nın ve Ukrayna'nın tarihsel ve akrabalık bağları üzerine yapılan derin vurgu oluşturmaktadır. Ukrayna ve Rus halklarının bir bütün olduğunu savunan Putin'in makalesi ve konuşması ile ilgili olarak üzerinde değerlendirme yapılmasını gerektiren stratejik konu bu metinlerde geçen bazı bölgelerin hali hazırdaki ve gelecekteki statüleridir. Kırım, Sivastopol, Donetsk ve Lugansk'tan başka bazı ülke ve bölge isimlerini Putin'in özellikle zikretmesi "ülkelerin geleceklerini halkları belirleyecektir" sözüyle birlikte değerlendirildiğinde: Litvanya ve Polonya gibi ülkeler ile Ukrayna içinde Kiev, Odessa ve Zaporijya gibi şehirlere yapılan atıf Putin'in bu ülke ve şehirlerin geleceğine dair vizyonunu yansıtmaktadır. Donetsk'in ve Lugansk'ın bağımsızlığının kabul edilmesi sonrasında, Kırımdakine benzer bir ilhakın gerçekleşmesinin sürpriz olarak görülmemesi gerekmektedir. Ayrıca Kiev'in, Odessa'nın ve Zaporijya'nın Ukrayna içindeki geleceği ile Polonya ve Litvanya'nın egemen ülkeler olarak Rusya tarafından hedef alınmaları göz önünde bulundurulmalıdır. Bu bağlamda Polonya ve Litvanya'nın Rusya karşıtı ve Ukrayna'nın

AB'ye katılımını desteklediğine dair yaptıkları deklarasyon bu tehlikenin işaretlerinin bu ülkeler tarafından alındığını göstermektedir (Zelenskiy, 2022).

Putin (2022) Rus dış politikasının üç önemli argümanının altını çizmektedir. Bunlar NATO'nun daha fazla genişlemesini önlemek, NATO'nun Rus sınırlarına saldırı silahı sistemleri yerleştirmesini önlemek ve Avrupa'daki askeri potansiyelinin ve altyapısının, Rusya-NATO Kuruluş Yasası'nın imzalandığı 1997 yılına geri dönmesini sağlamaktır.

Rusya küresel tehditlere cevap verebilmek için yakın çevresindeki sorunlu bölgelerle ilgili adım atmak zorunda kalmış gibi davranmaktadır. 2020 yılında meydana gelen Azerbaycan-Ermenistan çatışmasında Rusya'nın müdahalesi/müdahalesizliği bunun ilk somut işareti olarak görülebilir. Özellikle Çin'in Bir Kuşak Bir Yol projesi üzerindeki problemler bölgelerde sorunların çözülmesinde oynayacağı rol Rusya'nın üzerindeki ekonomik, siyasi ve askeri yükü hafifleterek hem onun bu projenin değerli bir ortağı olmasını hem de bölgesel ve küresel çıkarları üzerinde olumlu etki etme potansiyelini ortaya çıkarmaktadır.

Rusya, küresel ve bölgesel kurumların yaşadığı dönüşümler çerçevesinde BM'yi halen en önemli uluslararası kurum olarak görmektedir. Ancak Güvenlik Konseyi'nin daimî üyelerinin birbirleri arasındaki anlaşmazlıklar ve uluslararası hukuka aykırı tek taraflı askeri müdahaleler örgütün etkisini sınırlamaktadır. Bu açıdan Rusya henüz alternatifi olmayan BM'nin uluslararası alandaki etkinliğini artırma çabalarını kendi çıkarları doğrultusunda desteklemektedir (Timofeev, 2017, s. 10). Küreselleşme sürecinde AB ve ABD tarafından yayılan çok taraflılık ilkesi, Rusya'nın Batı tarafından oluşturulan uluslararası kurumlara katılmasını şart koşmaktadır. Ancak bu tür bir yaklaşım Rusya tarafından gerçekte kolektif tek taraflılığın tezahürü olarak eleştirilmekte ve Rusya'nın bu eleştirel yaklaşımı çok kutuplu bir dünya için alternatif görüşler sunmaktadır (Makarychev & Morozov, 2011, s. 369).

Çatışmaya dönük eğilimlerin küreselleşmenin kazanımlarını ortadan kaldırma riskini ortaya çıkardığı bugün aşıkardır. Küresel değerlerin hakim kılındığı bir coğrafi alan yaratmaktansa bölgenin tamamen ve her anlamda güvenlikleştirildiği günümüzde barış için tarihe geri dönülmesi gerekmektedir. Tüm bu zorluklarla mücadele etmek için Rusya'nın küresel sisteme uyum sağlaması da zorunluluktur (Tsygankov, 2016, s. 272).

Kaynakça

- Ateş, D. (2006). Küreselleşme: Ne Kadar Tek Boyutlu? Doğu Üniversitesi Dergisi, 7(1), 25-38.
- Aydın, A. (2015). Küresel Mücadele Politikaları: Orta Asya'da Rusya, ABD ve Çin. Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi, 6(13), 1-11.
- Aydın, M. (1996). Uluslararası İlişkilerde Yaklaşım, Teori ve Analiz. Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 51(1), 71-93. doi:https://doi.org/10.1501/SBFder_0000001917
- Ağır, B. S. (2015). Güvenlik Kavramını Yeniden Düşünmek: Küreselleşme, Kimlik ve Değişen Güvenlik Anlayışı. Güvenlik Stratejileri Dergisi, 11(22), 97-131.
- Bauman, Z. (2012). Küreselleşme Toplumsal Sonuçları (4. b.). (A. Yılmaz, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Baysoy, E. (2009). Rusya, AB, ABD İlişkileri Bağlamında Enerjinin Ekonomi Politikası ve Küreselleşmenin Jeopolitiği. Güvenlik Stratejileri Dergisi, 5(10), 59-82.
- Bourdieu, P. (2006). Karşı Ateşler. (H. Yücel, Çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Brzezinski, Z. (1998). The Grand Chessboard: American Primacy and Its Geostategic Imperatives (12 b.). New York: Basic Books.
- Brzezinski, Z. (2012). Stratejik Vizyon: Amerika ve Küresel Güç Buhranı . (S. Yalçın , & A. T. Orhan, Çev.) İstanbul: Timaş Yayınları.

- Castells, M. (2008). *Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür, Ağ Toplumunun Yükselişi* (2. b., Cilt 1). (E. Kılıç, Çev.) İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Daalder, I., & Goldgeier, J. (2006). Global NATO. *Foreign Affairs*, 85(5), 105-113.
- Demirel, E. (2019). Rus Dış Politikasında Güvenlik faktörü. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(28), 243-265.
- Dugin, A. (2000). *Osnovı Geopolitiki*. Moskva: Arktogeia-Tsentr.
- Dugin, A. (2007, 12 14). *Geopolitika Postmoderna: Vremena Novıh İmperii Ocherki Geopolitiki XXI Veka*. Sankt-Peterburg: Amfora. 02 13, 2022 tarihinde Geopolitika Postmoderna: http://yanko.lib.ru/books/politologiya/dugin-geopolitics_postmodern-a.htm#_Toc185403779 adresinden alındı
- Frederick, B., Povlock, M., Watts, S., Priebe, M., & Geist, E. (2017). *Assessing Russian Reactions to U.S. and NATO Posture Enhancements*. Santa Monica, CA: RAND Corporation. 02 13, 2022 tarihinde https://www.rand.org/pubs/research_reports/RR1879.html adresinden alındı
- Fukuyama, F. (1989). The End of History? *The National Interest*(16), 3-18.
- Giddens, A. (2000). *Tarihsel Materyalizmin Çağdaş Eleştirisi*. (Ü. Tatlıcan, Çev.) İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Hallams, E. (2009). NATO at 60: Going Global? *International Journal*, 64(2), 423-450.
- Held, D., McGrew, A., Goldblatt, D., & Perraton, J. (1999). *Globalization. Global Governance*, 5(4), 484-496.
- Huntington, S. P. (2015). *Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması* (14. b.). (M. Turhan, & C. Y. Soydemir, Çev.) İstanbul: Okyanus Yayınları.
- İnat, K. (2019, 01 23). Rusya, Suriye’de Ne İstiyor? 06 10, 2021 tarihinde SETA: <https://www.setav.org/rusya-suriyede-ne-istiyor/> adresinden alındı
- Kan, K. (2011). Globalleşmenin Uluslararası İlişkilere Etkileri. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*(1), 1-10.
- Karabulut, B. (Güz 2009). Küreselleşme Sürecinde Güvenlik Alanında Değişimler: Karadeniz’in Güvenliğini Yeniden Düşünmek. *Karadeniz Araştırmaları*, Cilt: 6, Sayı: 23, Güz 2009, s.1-11., 6(23), 1-11.
- Keohane, R. O. (2002). *Power and Governance in a Partially Globalized World*. New York: Routledge.
- Kollmeyer, C. (2014). *Glocalization and the Simultaneous Rise and Fall of Democracy at the Century’s End*. R. Robertson (Dü.) içinde, *European Glocalization in Global Context* (s. 171-189). New York: Palgrave Macmillan.
- Kramer, F. D. (2013). *NATO Global Partnerships: Strategic Opportunities and Imperatives in a Globalized World*. Washington: Atlantic Council. 02 13, 2022 tarihinde https://www.jstor.org/stable/pdf/resrep03573.pdf?refreqid=excelsior%3A8fdbd148f15809cde5069b3037d1407e&ab_segments=0%2Fbasic_search_gsv2%2Fcontrol&origin= adresinden alındı
- Kurt, S. (2018). Neo-Avrasyacı Perspektiften Rusya Federasyonu’nun Güvenlik Algısı. *Güvenlik Stratejileri*, 14(28), 91-125.
- Lapenko, M. (2014). The Ukrainian Crisis and its Effect on the Project to Establish a Eurasian Economic Union. *Connections*, 14(1), 121-136.
- Leonova, O. G. (2018). *Kontseptualizatsiya Ponyatiya Globalizatsiya v Sovremennoy Nauke*. *Vek Globalizatsii*, 15-23.
- Makarychev, A., & Morozov, V. (2011). Multilateralism, Multipolarity, and Beyond: A Menu of Russia's Policy Strategies. *Global Governance*, 17(3), 353-373.

- Makarychev, A., & Sergunin, A. (2000). Globalization. K. Segbers, & K. Imbusch (Dü) içinde, *The Globalization of Eastern Europe: Teaching International Relations Without Borders* (s. 397-424). Hamburg: Lit.
- Mearsheimer, J. J. (2014). Why the Ukraine Crisis Is the West's Fault: The Liberal Delusions That Provoked Putin. *Foreign Affairs*, 93(5), 77-89.
- Medvedev, D. (2009, 05 13). *Strategiya Natsionalnoi Bezopasnosti Rossiyskoy Federatsii do 2020 Goda*. 06 10, 2021 tarihinde President Rossii: <http://kremlin.ru/supplement/424> adresinden alındı
- Mercier, S. (2016, 04 29). The Legality of Russian Airstrikes in Syria and 'Intervention by Invitation'. 06 09, 2021 tarihinde E-International Relations: <https://www.e-ir.info/2016/04/29/the-legality-of-russian-airstrikes-in-syria-and-intervention-by-invitation/> adresinden alındı
- NATO. (1997, 05 27). *Founding Act on Mutual Relations, Cooperation and Security between NATO and the Russian Federation*. 02 13, 2022 tarihinde North Atlantic Treaty Organization: https://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_25468.htm adresinden alındı
- NATO. (2008, 04 03). *Issued by the Heads of State and Government Participating in the Meeting of the North Atlantic Council in Bucharest*. 02 13, 2022 tarihinde Bucharest Summit Declaration: https://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_8443.htm adresinden alındı
- NATO. (2022, 02 11). *Exercises to Commence in Norway: Brilliant Jump 2022 and Cold Response 2022*. 02 13, 2022 tarihinde Media Advisory: https://jfcbs.nato.int/systems/file_download.ashx?pg=3139&ver=4 adresinden alındı
- NATO. (2022, 01 11). *Relations with Ukraine*. 02 13, 2022 tarihinde NATO Topics: https://www.nato.int/cps/en/natolive/topics_37750.htm adresinden alındı
- NATO 2030 Young Leaders Group. (2021). *NATO 2030: Embrace the Change, Guard the Values*. Brussels: NATO. 02 13, 2022 tarihinde https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/2021/2/pdf/210204-NATO2030-YoungLeadersReport.pdf adresinden alındı
- Nogayeva, A. (Yaz 2012). ABD, Rusya ve Çin'in Nüfuz Mücadelesinde Orta Asya: Araçlar ve Süreçler. *BİLİG Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*(62), 183-204.
- Perovic, J. (2004). Regionalisation Trends in Russia: Between the Soviet Legacy and the Forces of Globalisation . *Geopolitics*, 9(2), 342-377.
- Prezident Rossii . (2022, 02 21). 02 23, 2022 tarihinde *Podpisanie Dokumentov o Priznanii Donetskoy i Luganskoy Narodnih Respublik*: <http://kremlin.ru/events/president/news/67829> adresinden alındı
- Putin, V. (2000, 01 10). *O Kontseptsii Natsionalnoy Bezopasnosti Rossiyskoy Federatsii*. 06 01, 2021 tarihinde Ukaz Prezidenta Rossiyskoy Federatsii: <http://www.kremlin.ru/acts/bank/14927> adresinden alındı
- Putin, V. (2007, 02 10). *Speech and the Following Discussion at the Munich Conference on Security Policy*. 06 10, 2021 tarihinde Kremlin: <http://en.kremlin.ru/events/president/transcripts/24034> adresinden alındı
- Putin, V. (2014, 04 20). *Concept of the Russian Federation's State Policy in the Area of International Development Assistance*. 06 01, 2021 tarihinde The Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation: https://www.mid.ru/en_GB/foreign_policy/official_documents/-/asset_publisher/CptICk6BZ29/content/id/64542 adresinden alındı
- Putin, V. (2014, 04 17). *Direct Line with Vladimir Putin*. 02 13, 2022 tarihinde President of Russia: <http://en.kremlin.ru/events/president/news/20796> adresinden alındı

- Putin, V. (2016, 12 05). Ob Utverjdenii Doktrini İnformatsionnoy Bezopasnosti Rossiyskoy Federatsii. 06 01, 2021 tarihinde Ukaz Prezidenta Rossiyskoy Federatsii: <http://kremlin.ru/acts/bank/41460> adresinden alındı
- Putin, V. (2016, 11 30). Ob Utverjdenii Kontseptsii Vneshney Politiki Rossiyskoy Federatsii. 06 01, 2021 tarihinde Ukaz Prezidenta Rossiyskoy Federatsii: <http://kremlin.ru/acts/bank/41451> adresinden alındı
- Putin, V. (2021, 07 12). Article by Vladimir Putin "On the Historical Unity of Russians and Ukrainians". 02 13, 2022 tarihinde President of Russia: <http://en.kremlin.ru/events/president/news/66181> adresinden alındı
- Putin, V. (2022, 02 21). Obrashenie Prezidenta Rossiyskoy Federatsii. 02 23, 2022 tarihinde Prezident Rossii: <http://kremlin.ru/events/president/news/67828> adresinden alındı
- Putin, V. (2022, 02 22). Vladimir Putin Otvetil na Voprosı Jurnalistov. 02 23, 2022 tarihinde Prezident Rossii: <http://kremlin.ru/events/president/news/67838> adresinden alındı
- Ritzer, G. (2010). *Globalization: a Basic Text*. West Sussex: John Wiley & Sons.
- Robertson, R. (1992). *Globalization: Social Theory and Global Culture*. London: SAGE Publications.
- Rossiyskaya Gazeta. (2022, 01 26). Severniy Flot Nachal Ucheniya s Arkticheskoy Ekspeditsionnoy Gruppirovkoy Voisk. 02 13, 2022 tarihinde Rossiyskaya Gazeta: <https://rg.ru/2022/01/26/reg-szfo/severnyj-flot-nachal-ucheniia-s-arkticheskoy-ekspedicionnoj-gruppirovkoj-vojsk.html> adresinden alındı
- Sönmez, A. S. (2010). Moskova'nın Kutuplaşma Çabaları: Putin Dönemi Rus Dış Politikası. *Avrasya Etüdleri*, 37(1), 37-76.
- Sarotte, M. E. (2014). A Broken Promise? What the West Really Told Moscow About NATO Expansion. *Foreign Affairs*, 93(5), 90-97.
- Scheffer, J. d. (2008, 11 04). Remarks by NATO Secretary General Jaap de Hoop Scheffer at the Clingendael Institute. 02 13, 2022 tarihinde Global NATO?: https://www.nato.int/cps/en/natolive/opinions_21123.htm adresinden alındı
- Scheffer, J. d. (2009, 07 20). Speech by NATO Secretary General Jaap de Hoop Scheffer at Chatham House, London, UK. 02 13, 2022 tarihinde The Future of the Atlantic Alliance: Jaap de Hoop Scheffer adresinden alındı
- Sergunin, A. (2005). Global Challenges to Russia's National Security: Any Chances for Resisting/Bandwagoning/Adapting/Contributing to an Emerging World Order? E. Aydınlı , & J. N. Rosenau (Dü) içinde, *Globalization, Security, and the Nation-state: Paradigms in Transition* (s. 117-134). Albany: State University of New York Press.
- Shaw, M. (2000). *Theory of Global State: Globality as Unfinished Revolution*. New York: Cambridge University Press.
- TASS. (2021, 09 10). Russia Kicks Off Arctic Military Drills to Secure Sea Route. 02 13, 2022 tarihinde The Moscow times: <https://www.themoscowtimes.com/2021/09/10/russia-kicks-off-arctic-military-drills-to-secure-sea-route-a75016> adresinden alındı
- Timofeev, I. (2017). *Theses on Russia's Foreign Policy and Global Positioning*. Moscow: Center for Strategic Research and Russian International Affairs Council.
- Topuz , Z. Ç. (2016). Küreselleşmenin Ulus-Devlete Etkileri. *Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(3), 13-26.
- Tsygankov, A. P. (2016). *Russia's Foreign Policy Change and Continuity in National Identity* (4. b.). Maryland: Rowman & Littlefield.
- United Nations. (1994, 12 05). Memorandum on Security Assurances in Connection with Ukraine's Accession to the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons . 02 12, 2022 tarihinde Memorandum No. 52241:

- <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%203007/Part/volume-3007-I-52241.pdf> adresinden alındı
- Voloh, O. V., & Vasilyeva, N. (2012). Globalizatsiya: Ugroza i Bızov dlya Natsionalnoy Bezopasnosti Rossii. Vestnik Omskovo Universiteta, 3(65), 306-310.
- Wallerstein, I. (2011). Dünya-Sistemleri Analizi: Bir Giriş. (E. Abadoğlu, & N. Ersoy, Çev.) İstanbul: BGST Yayınları.
- Wolff, A. T. (2015). The Future of NATO Enlargement After the Ukraine Crisis. International Affairs, 1103–1121.
- Yeltsin, B. (1992, 03 05). Zakon Rossiyskoy Federatsii O Bezopasnosti . 06 07, 2021 tarihinde Dom Sovetov Rossii: <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&prevDoc=102144301&backlink=1&&nd=102015025> adresinden alındı
- Yeltsin, B. (1997, 12 17). Ob Utverjdenii Kontseptsii Natsionalnoy Bezopasnosti Rossiyskoy Federatsii. 06 09, 2021 tarihinde Ukaz Prezidenta Rossiyskoy Federatsii: <http://www.kremlin.ru/acts/bank/11782/page/1> adresinden alındı
- Zelenskiy, V. (2022, 02 23). Sovmestnoe Zayavlenie Prezidenta Ukrainı, Prezidenta Litovskoy Respubliki i Prezidenta Respubliki Polsha v Svyazi s Resheniem Rossiyskoy Federatsii Priznat Tak Nazıvaemie DNR i LNR. 02 23, 2022 tarihinde Prezident Ukrainı: <https://www.president.gov.ua/ru/news/spilna-zayava-prezidenta-ukrayini-prezidenta-litovskoyi-resp-73077> adresinden alındı
-

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Göç ve Kentsel Mekân: Suriye'de Etnik Kompozisyonun Yeniden Dağılımı

Migration and Urban Space: Redistribution of Ethnic Composition in Syria

Zeynep Banu DALAMAN^{a*} Hüseyin Murat LEHİMLER^b

^aDr. Öğr Üyesi, İstanbul Topkapı Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, Göç Politikaları Araştırma ve Uygulama Merkezi (GÖÇAR) Müdürü, İstanbul / TÜRKİYE

ORCID: 0000-0002-6691-0782

^bİstanbul Topkapı Üniversitesi, Göç Politikaları Araştırma ve Uygulama Merkezi (GÖÇAR) Koordinatörü, İstanbul / TÜRKİYE

ORCID: 0000-0002-9542-9322

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 1 Nisan 2022

Kabul tarihi: 27 Haziran 2022

Anahtar Kelimeler:

Suriye,
Arap Baharı,
Göç Hareketliliği,
Sykes Picot,
Federal Suriye Devleti.

ÖZ

2011'den itibaren devam eden Suriye kaynaklı göç hareketliliği, 2010'da başlayan Arap Baharı (siyasal – sosyal hareketler serisi) içinde değerlendirilen Suriye İç Savaşı'nın sonucudur. Göç hareketliliği, ortaya çıkışı, gelişimi ve etkileri bakımından çok katmanlıdır. Tarihsel açıdan geçmişle, günümüzle ve gelecekle ilgili unsurlara sahiptir. Ortadoğu'nun tüm tarihsel dönemlerinden arta kalan etnik, dini, kültürel yapılar varlıklarını sürdürmektedir ve 20. yüzyıl başlarından itibaren yaşanan gelişmeler bu unsurlar arasındaki ilişkileri, iş birliklerini ve rekabetleri derinleştirerek günümüzde yaşananların tarihsel zeminini oluşturmuştur. Ortadoğu'nun siyasal - kültürel yapısının heterojen karakteri de bu iç savaşı etkilemiş durumdadır. En önemlisi petrol olmak üzere doğal kaynakların ele geçirilmesine yönelik uluslararası rekabetin, bölge dışı devletlerin, uluslararası kuruluşların ve terörist grupların bölgedeki aşiret, tarikat, siyasi parti, yasal ya da yasadışı örgütler hatta hükümetlerle dönemlere göre değişen ittifaklar, koalisyonlar ortaya çıkarılmasıdır. Bir başka katman da her biri eski uygarlıkların bakiyesi kentlerin yıkımı sorunudur. Yıkım, savaşan tarafların kenti ele geçirmek için uygulandığı ve ele geçirildiğinde son verilen bir sınırlılıkla kalmamaktadır. Kentin mimari ve tarihi yapıları ortadan kaldırılmakta, tapu ve nüfus kayıtları imha edilmekte, demografik yapının değişimi için kent sakinleri göçe zorlanmakta ve ülkenin “başka yerlerinden insanların kente yerleşmeleri” özendirilmektedir. Kent odaklı mekânsal değişimlere ek olarak kentlerin idari yapılarında “meclis”, “öz yönetim”, “komisyon” benzeri adlarla yeni yönetim modelleri denenmektedir. 1916'da Sykes Picot Anlaşması ile oluşturulan, Ortadoğu'nun heterojen, etnik – kültürel dağınıklığını dikkate almayan sınır düzenlemeleri yerini homojenleştirilmiş, etnik – kültürel kimliklerin kendilerine ait kentlere, bölgelere yığıldıkları yeni bir Ortadoğu inşa edildiğini göstermektedir. Bu makalede, Suriye İç Savaşı'ndaki tarafların siyasal ve ideolojik eylemleri incelenerek “Suriye'de Etnik Kompozisyonun Göç Yoluyla Mekâna Yeniden Dağılımı ve De Facto Federe Kent Yapılanmaları” hipotezi tartışılmaktadır.

ARTICLE INFO

Article History:

Received April 11, 2022

Accepted June 27, 2022

Keywords:

Syria,
Arab Spring,
Migration Mobility,
Sykes Picot,
Federal State of Syria.

ABSTRACT

The migration mobility originating from Syria, which has been continuing since 2011, is the result of the Syrian Civil War, which is evaluated within the Arab Spring (political-social movements series) that started in 2010. Migration mobility is multi-layered in its emergence, development and effects. Historically, it has elements related to the past, present and future. Ethnic, religious and cultural structures remaining from all historical periods of the Middle East continue to exist, and the developments since the beginning of the 20th century have deepened the relations, cooperation and rivalries between these elements and formed the historical basis of what is happening today. The heterogeneous character of the political-cultural structure of the Middle East has also affected this civil war. The most important thing is that international competition for the seizure of natural resources, including oil, creates alliances and coalitions with tribes, sects, political parties, legal or illegal organizations and even governments in the region by non-regional states, international organizations and terrorist groups. Another layer is the problem of the destruction of cities, each of which is the remnant of ancient civilizations. The destruction is not limited to the fact that the warring parties are applied to seize the city and end when it is captured. The architectural and historical structures of the city are destroyed, the land registry and population records are destroyed, the inhabitants of the city are forced to migrate to change the demographic structure, and “people from other parts of the country are encouraged to settle in the city”. In addition to the urban-oriented spatial changes, the administrative structures of the cities include “assembly”, “self-defense”. New governance models are being tried with names such as “governance”, “commission.” Border regulations created with the Sykes Picot Agreement in 1916, which do not take into account the heterogeneous and ethnic-cultural disintegration of the Middle East, are replaced by a new homogenized, ethnic-cultural identities concentrated in their own cities and regions. In this article, the hypothesis of “Redistribution of Ethnic Composition in Syria through Migration and De Facto Federated Urban Settlements” is discussed by examining the political and ideological actions of the parties in the Syrian Civil War.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: banudalaman@gmail.com

EXTENDED ABSTRACT

Urban areas are at the forefront of places affected by migration mobilities. In most migration mobilities, cities remain as a direct source of migration and destination. In terms of its effects on these spaces, migration is accepted as a paradigmatic dynamic that reveals the structure, space and community changes in the society. Immigration originating from Syria originates from the cities that have been rendered irreversible since the beginning of the immigration. Examining the data and reports on the attempts to change the demographic structure, as well as the armed physical destruction carried out by the civil war parties, proves this determination. Especially by scanning the archive data and reports compiled by the officials of international organizations in Syria, it has been tried to determine the change in the ethnic and cultural profile of migration in the cities of Syria. In this research study, it is tried to reveal that the migration mobility originating from Syria has changed the ethnic and cultural demographic profile of the provinces in the source country, by making a result analysis. In the introduction part of the study, the historical transformation of the social structure in Syria is investigated by making a literature review. Syria, which reflects the ethnic-cultural heterogeneous profile of the Middle East, has a rich heritage that should be accepted as the remnant of the religion and belief communities of the states and empires that lived in the past. The fact that these differences have created an environment of constant conflict since the beginning of the 20th century is a finding that the literature frequently emphasizes and tries to determine its causes. According to some authors included in the article, this chaotic diversity was tried to be resolved with the Sykes-Picot Agreement. But other writers think that the Sykes-Picot aimed to delay problems rather than resolve conflict. It is thought that both approaches should be considered in this study. When analytically focusing on migration mobility, there may be a phenomenon of migration that exhausts the conditions of return as soon as it begins. This is the first case, and if it happens, countries and cities that have to accept immigrants are waiting for changes that can reach the "uncontrollable" point. The second situation is migration mobility, where the conditions for return are not exhausted, and even if the exact duration is uncertain, migration can be considered "controllable, manageable" until the moment of return. The change in the ethnic composition of the cities in the country of origin (Syria) is important in terms of debating which of the two situations is in question.

In the analysis phase of the study, discussions were made in the context of Edward Azar's Protracted Social Conflict and Moser & Weiss' concepts of belonging in the nationalization process, Nuri Bilgin's social identity – collective identity analysis. As a method, reference is made to the conceptual meanings of demographic (ethnic - cultural) change, which can be considered in the sociological framework, in terms of law, political science and history.

In the process of the Syrian Civil War, the conflicting parties seem to have turned to the aim of "changing the ethnic-cultural structure of the cities they have under their control", leaving aside their aims, which they describe as "overthrowing the Assad regime and transitioning to democracy with free elections". While reaching this goal, a city is being created where those who migrate from the cities cannot return. This opinion (conclusion) obtained in this study is foreseen as the main problem of migration management for transit and destination countries.

Since 2011, the Syrian civil war has dealt irreversible blows to the unitary structure of the country. Territories belonging to ethnic-cultural identities that make up the country historically pass into the hands of powers other than their owners. All conflicting elements do not hesitate to use violence against those who do not belong to the ethnic and cultural identities they own, they seize their assets and force them to migrate. There are reports that internally displaced persons (IDPs) had to migrate at least once before arriving in their home city.

This chaotic situation became the problem of all states that dominated the region, including the Ottoman Empire. Sykes-Picot Agreement can be regarded as a failed project prepared for this purpose in the 1916. The "colonization policy" that France tried to implement after the Sykes-Picot (1916) was not long-term either, and it tried to gain the control that it could not achieve in all, with the separation of the Nusayri - Alawi state. However, this plan was also unsuccessful in a short time, and with the establishment of the Syrian Arab Republic in 1945, these ambitions were left to the future.

With Hafez Assad's seizure of power, the Syrian State implemented a unique policy in which Sunni Arabs, Kurds and Turkmens were ignored. In this period, the USSR (and Russia) supported regime adopted a totalitarian political system that constantly competes and struggles with each other and with the regime. The most sad result of the Syrian civil war has been the destruction of cities and provinces with a historical past in such a way that they could not stand up again. The social and physical destruction of cities and infrastructures during the Civil War is the source of internal and external migration of the country. Urban-spatial destruction is technically difficult to recover under the control of organizations from each region or in the face of proxy wars with non-regional countries. Because the financial need for resettlement after demolition is quite high.

In terms of migration management, the irreversible situation of the migration source provinces (physical destruction, change of demographic structure, change of ethnic-cultural structure) is seen throughout the Syrian governorates. There is a political approach that develops spontaneously during the civil war or is used for this purpose. As a result, the redistribution of ethnic composition to governorates and physical damage can not be solved only by migration management and humanitarian aid, but will increase the problems.

Giriş

Göç hareketliliklerinin etkilediği mekânların başında kentsel alanlar gelmektedir. Çoğu göç hareketliliğinde kentler, doğrudan göç kaynağı ve varış mekânı durumunda kalmaktadır. Bu mekânlardaki etkileri bakımından göç, toplumdaki yapı, mekân ve topluluk değişimlerini ortaya çıkaran paradigmatik bir dinamik kabul edilmektedir. Zira tarihsel açıdan incelendiğinde göç, kentlerin gelişimi ve dönüşümü için beşerî, iktisadi ve kültürel girdileri temin etmektedir. Ama diğer yandan göç, kentleri kontrol edilemez değişime sürükleyebilmektedir. Suriye kaynaklı göçmenlik, göçmenliğin başlama anından itibaren geri dönülemez duruma getirilen kentlerden kaynaklanmaktadır. İç savaş taraflarının gerçekleştirdikleri silahlı fiziki yıkım yanında demografik yapının değiştirilmesi girişimlerine ilişkin veri ve raporların incelenmesi bu tespiti kanıtlamaktadır. Özellikle uluslararası kuruluşların Suriye’deki görevlileri tarafından derlenen arşiv verileri ve raporlar taranarak Suriye’deki kentlerde göçün etnik ve kültürel profil değişimi tespit edilmeye çalışılmıştır. Nitel – Doküman Arşiv araştırma yöntemi uygulanarak ulaşılan arşiv verileri ve dokümanlardan sonuç çıkarma ve varsayımın tartışılmasını sağlayan doğrulama sınanmıştır. Bu çalışmada, Suriye kaynaklı göç hareketliliğinin kaynak ülkede kent etnik ve kültürel demografik profili değiştirdiğinin tespiti, sonuç analizi yapılarak ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Ortadoğu ve Dünya için göç olgusunun başladığı andan itibaren geri dönmenin söz konusu olamayacağı biçimde gerçekleşme özelliği taşıması; göç yönetim sürecinde tüm uluslararası, ulusal, sivil, kamusal aktörlerin göçle ilgili yaklaşım ve faaliyetlerini etkileyecektir.

Çalışmanın Giriş bölümünde literatür taraması yapılarak Ortadoğu ve Suriye’de toplumsal yapının tarihsel dönüşümü araştırılmıştır. Ortadoğu’nun etnik – kültürel heterojen profilini yansıtan Suriye, geçmişte yaşamış devlet ve imparatorlukların, din ve inanç topluluklarının bakiyesi kabul edilmesi gereken zengin bir mirasa sahiptir. Bu farklılıkların 20. yüzyılın başlarından bu yana sürekli çatışma ortamı doğurması, literatürün sıklıkla vurguladığı ve nedenlerini belirlemeye çalıştığı bir tespittir. Bu kaotik çeşitlilik, makalede yer verilen bazı yazarlara göre Sykes Picot Antlaşmaları ile çözülmeye çalışılmıştır. Ama başka yazarlar, Sykes Picot’nun çatışmalı ortamın giderilmesinden çok sorunların ertelenmesini amaçladığı düşüncesindedir. Bu çalışmada her iki yaklaşımın da dikkate alınması gerektiği düşünülmektedir. Analitik olarak göç hareketliliği odağa alındığında, başladığı anda geri dönme koşullarını tüketen göç olgusu söz konusu olabilir. Bu birinci durumdur ve olması durumunda göçmenleri kabul etme durumunda kalan ülke ve kentleri “kontrol edilemez” noktaya varabilecek değişimler beklemektedir. İkinci durum ise geri dönme koşullarının tükenmediği göç hareketliliğidir ve kesin süresi belirsiz de olsa geri dönme anına kadar göç, “kontrol edilebilir, yönetilebilir” kabul edilebilir. İki durumdan hangisinin söz konusu olduğunun tartışılabilirliği açısından göç kaynağı ülkede (Suriye) kentlerin etnik kompozisyonunun değişimi önemlidir.

Çalışmanın analiz aşamasında Edward Azar’ın uzun süren sosyal çatışma (1990), Moser ve Weiss ikilisinin uluslaşma sürecinde aidiyet kavramları (2003) ve Nuri Bilgin’in sosyal kimlik–kolektif kimlik analizleri (2016) bağlamında tartışmalar yapılmıştır. Yöntem olarak sosyolojik çerçevede ele alınabilecek demografik (etnik–kültürel) değişimin hukuk, siyaset bilimi ve tarih açısından da kavramsal anlamlarına atıf yapılmaktadır.

Kentlerin etnik kompozisyonunun kentlere yeniden dağılımı, savaş ve istilaların amaçlarından biridir. Bu tarihsel gerçeklik çağlar boyunca yaşanan göçlerin çoğunun nedeni olmuştur. Suriye İç Savaşı sürecinde ise çatışan taraflar, “Esad rejimini devirmek ve serbest seçimlerle demokrasiye geçmek” olarak betimledikleri amaçlarını bir tarafa bırakarak, “kontrol altına aldıkları kentlerin etnik–kültürel yapısını değiştirmek” amacına yönelmiş

gözükmektedir. Bu amaca ulaşırken kentlerden göç edenlerin geri dönemeyecekleri bir kent ortaya çıkarılmaktadır. Bu çalışmada elde edilen bu kanaat (sonuç), geçiş ve varış ülkeleri için göç yönetiminin temel problemi olarak öngörülmektedir.

Ortadoğu ve Suriye

Gerek coğrafi gerekse siyasal anlamda Orta Doğu kelimesi, ilk defa Amerika Birleşik Devletleri'nde, tarihçi Alfred Thayer Mahan tarafından kullanılmıştır (Lewis, 1964, s. 75). Batısında Mısır ve Kuzey Afrika'nın, kuzeyinde Türkiye'nin, doğusunda Asya'nın bulunduğu bölge, Batı düşünüy için Doğu'nun (Şark'ın) kapısıdır. Orta Doğu bölgesi, Asya ve Avrupa ya da Afrika kıtalarından ayrı, müstakil bir kültürel alan olarak kabul edilmektedir. Roma İmparatorluğu'nun Doğu'yu "yakın", "orta", "uzak" olarak tanımlamasına dayandığı da ileri sürülmektedir (Dursun, 2010, s. 1233). Tanım Türk Dil Kurumu sözlüğünde 'Orta Doğu' olarak, ayrık yazılmış (Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu) olsa da bugün akademik yazında kabul gören yazım şekli 'Ortadoğu' şeklinde bitişik yazıdır.

Ortadoğu'nun tarihsel anlamı neredeyse insanlık tarihi ile birlikte anlaşılabilen bir mefhumdur. Zira bu coğrafya M.Ö. 12 binlerden, Neolitik Çağ'dan, insanların yerleşik hayata geçişine ve dünyadaki ilk yerleşmeleri kurmasına ev sahipliğiyle önem taşımaktadır. Tarım Devrimi olarak adlandırılan ilk büyük küresel değişimin merkezi kabul edilmektedir (Seyhan & Günay, 2015). Aynı zamanda Ortadoğu, modern devletin ilk aşamada, kent-devlet formuyla ortaya çıktığı coğrafya kabul edilmektedir (Ateş & Ünal, 2004).

Ortadoğu'nun tarihini betimleyen dönemleri tasnif eden eserler tarandığında, Antik dönem, Roma İmparatorluğu dönemi, İslam ve Arap Devlet hakimiyeti, Moğol istilas, Haçlı seferleri ve son olarak Osmanlı İmparatorluğu dönemi sıralaması yapılabilir. Norman John Greville Pounds, bu sıralamanın sonunda yer alan Osmanlı İmparatorluğu'nun, günümüz Ortadoğu'sunun temel biçimleyicisi olduğunu, "İslam dinine dayalı biraradalık ile Osmanlı'nın bıraktığı "kültürel miras" tanımıyla anlatmaktadır. Ama Ortadoğu'nun bir başka büyük mirası da teolojik tarihidir. Musevilik ve Hristiyanlık dinleri de Ortadoğu kaynaklıdır (Çetin, 2014, s.4). Ayrıca etnik yapı; Hint-Avrupa, Sami ve Turani olmak üzere üç kaynakla açıklanmaktadır. Bu kaynaklardan gelen Araplar, İbranilerdir. Kaldeliler, Süryaniler, Akadlar, Babilliler, Asuriler Ortadoğu'nun etnik çeşitliliğini oluşturmaktadır ve her birinin gerek üç semavi dine gerekse de diğer dinlere yönelik alt kültürleri bulunmaktadır (Dursun, 2010, s. 1248).

Ortadoğu tarihinin eski, çok kültürlü yapısının ortaya çıkmasında temel etkenlerden biri de savaşlar ve istilalardır. Moğol istilas veya Haçlı seferleri başta olmak üzere çok sayıda savaş ve istila Ortadoğu'ya farklı ırk ve kültürlerin taşınmasına neden olmuştur. Her istila, aynı zamanda Ortadoğu yerli halklarının ve kültürlerinin bölgeyi istila eden halklar ve kültürleriyle ilişki kurmasını sağlamıştır. Yine tarihsel açıdan, Ortadoğu'nun şekillenmesini sağlayan bir başka bileşen, ticaret olmuştur. İpek ve Baharat yolu olarak isimlendirilen, İlk ve Orta Çağ'ın küresel ticaret rotaları, Ortadoğu'nun Doğu Akdeniz kıyılarında Levant olarak isimlendirilen bölgenin dünya ticaret merkezlerinden birisi olmasını sağlamıştır. Bu bileşen de Ortadoğu'nun etnik unsur, kültür ve inanç yapısını çeşitlendirmiştir. Dolayısıyla Ortadoğu'nun tarihsel dönüşümü onu, Bernard Lewis'in deyimiyle "transferler alanı"na dönüştürmüştür (Özkul, 2011). Bu alanın tarihsel, tekrarlanan ve karmaşıklaşan dinamik yapısı bölge sınırlarını aşan ve dünyanın genelini ilgilendiren bir öneme sahip olmasını sağlamıştır.

20. yüzyıl başlarına gelindiğinde ise Ortadoğu'nun dünya için mevcut önemi yeni bir ivme kazanmıştır. Sanayi Devrimi'nin temel girdisi petrolün hem rezerv büyüklüğü hem çıkarma – işleme maliyetinin ekonomik oluşu hem de sanayileşen ülkelere en yakın

mesafedeki üretim alanı oluşu, Ortadoğu'nun önemini artırmıştır. Birinci Dünya Savaşı ile Osmanlı İmparatorluğu'nun elinden tamamen alınan coğrafya, İngiltere tarafından dönemin İngiliz siyasetinin temel stratejisi olarak kolonileştirilmeye çalışılmıştır. 1916 Sykes Picot anlaşması ile Ortadoğu, devletlere bölünmüştür. Bu devletlerin kurulması, toplumların geçirdikleri siyasal değişim evreleriyle, uluslaşma veya ulus devletleşme gibi süreçlerle olmamıştır. Ortadoğu bütünü oluşturulan etnik ya da dini unsurlardan herhangi birine ait olmayan, Arapça dili ve İslamiyet'in görünürde kurulan devletler için bağlam kabul edildiği ama diğerlerinden farkı anlatılamayan Irak, Suriye, Ürdün, Lübnan ve Körfez emirlikleri bir "bölünmüşlüğün yönetimi" olarak tercih edilmiştir. Neredeyse her devlet, petrol rezervlerinin işletilmesi ve dünya pazarlarına arz edilmesi için muhataplığı yürüten yöneticilerinin Batılı firmalarla ilişki tesis ettiği firmalar gibi kurgulanmıştır. Dolayısıyla 20. yüzyıl Ortadoğu'sunun en üst katmanı "devlet aygıtı" içinde yer alan "yöneten aileler veya sınıflar"dan oluşturulmuş, ancak alttaki katmanlar tarihsel mirası temsil eden etnik ve inanç dağınıklığı olarak muhafaza edilmiştir. Çok sayıda etnik grup, çok sayıda dini cemaat ve Ortadoğu'nun aşiret-kabile toplumsallığı tüm geleneksel tanım ve tavırlarıyla yaşamaya devam etmiştir. Embel'e göre Ortadoğu'da milli devlet inşası yerelde gelişmemiş, devlet kurumu dışarıdan ithal edilmiştir (2021, s. 184).

20. yüzyıl başlarında kurgulanan ve göreceli olarak kaotik tanımlanabilecek siyasal – sosyal durumun Sykes Picot ile "kalıcı" bir düzene dönüştüğünü ileri sürmek zordur. Çünkü 1916'da Sykes Picot'nun böldüğü arazi parçaları, zaten coğrafyaya dağılmış ve birbirleriyle iç içe geçmiş kimlik alanlarının dahi içinden geçen sınırlarla daha da bölünmüştür. Aslında çoğu yazar, prensipte bu bölünmüşlük ve kaotik sistemin ortaya çıkarılmasının nedenini, aşiret ve kabilelerin, etnik grupların, inanç kümelerinin aralarındaki rekabetten de yararlanarak, coğrafyayı kolay yönetme pozisyonu almak için olduğu görüşündedir. Dolayısıyla birbirinden farklı etnik, dini, kültürel unsurların yaşadığı köylerin, mahallelerin dahi yan yana konuşlandığı coğrafyada sosyal, ekonomik ve siyasal düzenin oluşumu da zorlaşmıştır. Bu zorluk, yapay sınırlara sahip devletlerin baskıcı yönetim sistemleriyle yönetmeyi kolaylaştıran bir modelin uygulanmasını kolaylaştırmıştır.

Ortadoğu ve Suriye'de etnik ve kültürel kimliklerin tanımları ve aralarındaki ilişkiler, sosyal kimlik niteliği taşımakla beraber kolektif kimliğe dönüşmede sorun yaşamıştır. Nuri Bilgin, sosyal kimliği tanımlarken, "kimliğin kişilerarası düzeydeki ifadesidir" (Bilgin, 2016, s.17) şeklinde bir tanımlama yapmıştır. Ona göre Kolektif Kimlik ise "sosyal kimliğin topluluklar düzeyindeki ifadesi"dir ve etnik, dinsel ve ulusal kimlikler bunun versiyonlarından (A.g.e., s. 18). Dolayısıyla, Ortadoğu ve Suriye'de sosyal kimlikler, kabile ve aşiret düzeyinde kalmış, uluslaşmayla tamamlanacak bir kolektif kimlik genişlemesinin yaşanması gecikmiştir. Bu gecikmede bölgede hâkim olan imparatorlukların, kolonist işgalcilerin ve nihayet Baas¹ rejiminin etkileri bulunmaktadır.

¹ Orta Doğu'nun geçtiğimiz yüzyıla damgasını vuran siyasal hareketlerden biri olan BAAS(yeniden diriliş), emperyalist ülkelerin sömürü düzenine karşı milliyetçi(Arap milliyetçiliği) bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Baas, 1943 yılında çoğunluğu batıda eğitim görmüş bir grup Suriyeli Arap entellektüeli tarafından Ortodoks Hıristiyan Mişel Eflak'ın ve Selahaddin Bitar'ın öncülüğünde kurulmuş, 1944 yılında parti halini almıştır. Baas Partisi, Irak'ta 1968'den 2003' kadar 35 yıl, Suriye'de ise 1963'ten bu yana yaklaşık 60 yıldır iktidarda olan ve yirminci yüzyılın ikinci yarısı ile yirmi birinci yüzyılın ilk çeyreğinde Ortadoğu'yu derinden etkilemiştir. 1971'den beri Esad ailesi tarafından yönetilmektedir. Bir kitle partisi olmak amacıyla yola çıkan Baas Partisi, toplumsal eşitlik ve sekülerizm ilkeleri dolayısıyla daha çok azınlıkların ilgisini çekmiştir. Baas liderleri, daha önceleri şehirli ve Sünni Arapların tekelinde bulunan Arap milliyetçiliğini seküler bir temel üzerinde yeniden tanımlayarak Batı tarzı bir ideolojiye dönüştürmüş ve böylece azınlıklara dayanan bir rejim oluşturmuşlardır. İslam'ı ikinci plana iten Baas Partisi, Arap tarihindeki merkezi rolü dolayısıyla İslam dinini Arap milli kültürünün ayrılmaz bir parçası olarak görmeye devam etmiştir (Ataman, 2012, s.15).

Ortadoğu halklarının kendilerine ait petrol ve diğer doğal kaynakları sahiplenecek bilince ya da siyasal yapıyı ulus devlete dönüştürebilecek gelişmeleri sağlayacak rejimlerin doğmasına da engel olmuştur. Batılı esinlerle ortaya çıkan Baas gibi siyasal projeler ise kısa sürede “romantik” deneyimlere dönüşerek başarısız olmuştur. Baas, Suriye ulusu kolektif bilincinin oluşmaması için toplumu oluşturan sosyal (etnik, kültürel) unsurlar arasında sürekli rekabet ve çatışma ortamı oluşturmuş, çoğu zamanda da bazılarıyla doğrudan çatışmıştır.

2010’da Kuzey Afrika ülkeleri ve Ortadoğu’da -görünürde 2008 Küresel Ekonomik Kriz nedeniyle- sosyal huzursuzluklar başlamış ve kısa süre içinde etkili siyasal muhalefet hareketine dönüşmüştür. Libya, Mısır, Tunus ve Cezayir’de iktidarda bulunanların yönetimden uzaklaştırdığı eylemlere dönüşen değişim, 2010’da Suriye’de de denenmiştir (Harunoğulları, 2017, s. 324-325). Ancak Suriye’de bu deneme, ortaya bir iç savaş çıkarmıştır. Bu durum, 2 yıl içinde bölge dışı ülkelerin ve uluslararası kuruluşların dahil olduğu, *Islamic State of Iraq and Al-Sham* (Irak ve Şam İslam Devleti -ISIS) gibi örgütlerin devlet olmayan savaşan taraflar olarak yer aldığı bir kaosa dönüşmüştür. Bu kaotik ortam görünürde “Nizam” adı verilen Esad yönetiminin ve temsil ettiği kabul edilen Nusayri azınlığın devlet yönetiminden uzaklaştırılmasının ardından Suriye’de özgür seçimlerin yapılması ve demokrasiye geçilmesi ile son bulacaktır. Ancak bu beklenti gerçekleşmemiştir. Rejimin Suriye’de uyguladığı politikalar, Hafız Esad döneminden başlayan ve halefi Beşar Esad tarafından sürdürülmeye çalışılan, Suriye’ye özgü, tipik bir modeldir. Bu modelde genel nüfus içinde azınlık durumunda bulunan Nusayriiler, ekonomi, bürokrasi ve güvenlik kurumlarında kilit konumdadırlar. Fransız sömürge döneminde Batılılaşan aile ve modern Nusayri toplumu öz yaşamlarında Batılı bir yaşam süren, Suriye’nin elit kesimlerini temsil etmektedir. Ancak bu Batılı yaşam tarzı, Suriye’de Batılı değerlerin siyasal ve toplumsal yaşama sirayetini engellemektedir. Suriye toplumunu oluşturan etnik ve dini kimliklerin temsil edildiği bir siyasal sistem yerine onların tarihten devraldıkları yaşam biçimlerini sürdürmelerine ve kendi aralarında süren didişmeleri devam ettirmelerine müdahale etmemek, bu durumdan iktidarı elde tutmak için yararlanmak, Esad Rejiminin temel stratejisidir (Kodaman & Birsnel, 2012, s. 21).

Suriye’nin 1918 sonrasında iktidarı eline alan tüm egemen çevreleri bu stratejiyi “coğrafyayı yönetmenin formülü” olarak kabul etmiştir. Bu durum, milliyetçi söylem ve programlara sahip siyasal çevrelerin aralarında Arap Milliyetçiliğini temsil ettiğini ileri süren BAAS Partisinin de değiştirmedeği bir yaklaşımdır. Bu yaklaşımın sonucunda Suriye’de, “Suriyelilik” ya da “Suriye ulusu” olgularının ve kimliklerinin oluşumu engellenmiştir.

Yirminci yüzyıl başlarından günümüze kadar Suriye’de gözlemlenebilecek bir durum da, gerek rejimin gerekse Suriye toplumunu oluşturan tüm unsurların bölge dışı güçlerle (devletlerle, örgütlerle) ideolojik ve real-politik işbirliklerine girişmeleridir (Yavuz, 2005). Rejim, uluslararası ilişkilerde konumunu güçlendirebilmek ve ülke içindeki gücünü askeri ve teknik açıdan geliştirebilmek için uzun süredir Sovyetler Birliği ve ardılı Rusya ile Rus pragmatizmine dayalı iş birliği yapmaktadır (Ercan & Tezcan, 2021, s. 82-83). Toplumu oluşturan unsurlar (etnik gruplar, cemaatler, aşiret ve kabileler) ise ülke dışından, kendilerini yerel rakiplerine ve rejime karşı koruyabilecek güçlerle ideolojik, askeri ve ekonomik ittifaklar meydana getirmiştir. Özellikle dini alanda Sünniler, Şiiiler, Selefiler küresel düzeyde eylem gerçekleştirebilme kabiliyetine sahip El Kaide, Müslüman Kardeşler, Hizbullah gibi örgütlerle tüm alanlarda iş birliği halindedir ve neredeyse tamamı bu yapıların Suriye’deki kolları görünümündedir (Aksu, 2021). Dolayısıyla rejimin etnik ve kültürel unsurların bir arada yaşama kültürünü geliştirmeyen, demokrasiyi tesis etmeyen tavrı karşısında, bu unsurların neredeyse tamamı, ülkenin bir kısmında veya tamamında kendi hakimiyetlerini kurmayı amaçlamaktadır. Bu siyasal habitat, Arap Baharı’nın özünde demokrasiye geçiş için

çaba gösteren sivil birey ve toplulukların başkaldırısı işlevini Suriye’de görmeyi engellemiştir.

Küreselleşme ile birlikte alışılmışın ötesi bir nicelikte büyüyen dünya ekonomisi, gelişmiş ve sanayileşmiş ülkelerin ve bu ülkelerin zengin sınıflarının lehine, geri kalmış ülkelerin ve zaten durumları oldukça kötü alt sınıflarının aleyhine yeni bir adaletsizlik doğurmuştur. Özellikle geri kalmış (ama dünya ekonomisinin temel ihtiyacı olan doğal kaynakları, ana mal ve hammaddeleri temin eden) ülkelerde, yaşanan ekonomik krizleri çözebilecek hamleler yapılamamıştır. Bu ülke iktidarları ekonomik krizlerden yıkım derecesinde etkilenen toplumlarını milliyetçi ya da dinsel söylemlerle teskin etmeyi ve yer yer de “siyasal reform” ve “ekonomik mucize” vaatleriyle, oyalamayı tercih etmiştir. Artan huzursuzluklara tepki verebilecek eğitilmiş bireyler, başlarda siyasal muhalefete katılmış ama gördükleri siyasal baskı, demokratik muhalefetin sönükleşmesine ya da yurt dışına göç etmelerine neden olmuştur.

Arap Baharı tanımlamasının ilk formu “Yasemin Devrimi”dir. Tunus’ta 1956–1987 Habip Burgiba “tek adam” yönetimine son verdiğini ilan eden Zeynel Abidin Bin Ali 1987’de iktidarı ele geçirdikten sonra, selefinin izinden giderek kendi tek adam yönetimini kurmuştur. 2008 küresel ekonomik krizi ile birlikte yaşanan yüksek işsizlik ve enflasyon, nüfusun önemli oranı gençlerden oluşan Tunus’ta Bin Ali yönetimine muhalefetin artmasına ve sesini yükseltmesine zemin hazırlamıştır. Tunus’ta başlayan, önce Yasemin Devrimi ve ardından Arap Baharı olarak isimlendirilen sosyal hareketlilik, bazı yazarlara göre çağın ilk “siber devrimi”dir. Zira muhalefeti başlatan ve yönlendiren aktivistler, ilk çıkışlarını blog yazarları olarak gerçekleştirmişler, sokak hareketlerini başlatan çağrılar ise internet siteleri ve sosyal medya hesaplarından yapılmıştır. Tunus’ta başlayan hareketliliğin ilk eylemi ise Tarık el-Tayyib Muhammed Buazizi isimli gencin, yönetimi protesto etmek amacıyla kendini yakmasıdır. Buazizi, “26 yaşında, üniversite mezunu, işsiz, seyyar satıcılık yapan, ekonomisi ve yaşam koşulları oldukça kötü Sidi Bu Zeyd (Sidi Bouzid) kentinde yaşamaktadır”. Bu profil, Yasemin Devriminin ülkedeki hangi katmanları ve mekânları doğrudan etkilediğini anlatmaktadır. Literatürde ve ekonomi medyasında Tunus’un yaşadığı sosyal, siyasal ve ekonomik travma, Bin Ali yönetiminin Dünya Para Fonu (International Monetary Fund – IMF) ile gerçekleştirdiği iş birliği ile de ilişkilendirilmektedir (Özkoç, 2019, s. 707).

Tunus’ta Buazizi’nin ölümü ile yeni bir aşamaya geçerek hızlanan, yoğunlaşan sokak hareketlerini Rejim, güvenlik görevlilerine göstericilerin üzerine ateş açma emri vererek bastırmaya çalışmıştır. Hareketliliğin çoğu blog yazarı aktivist liderleri ise bu şiddete, güvenlik görevlilerine Yasemin çiçeği verilmesi önerisini getirmişler ve bu öneri hareketliliğin Yasemin Devrimi olarak adlandırılmasına yol açmıştır. Yasemin çiçeğinden ilhamla hareketlilikler Arap Baharı olarak adlandırılmış (Öcal, 2021) ve Cezayir, Libya, Mısır, Bahreyn ve Ürdün’e sıçrayan muhalif eylemlerin tamamı bu başlık altında tanımlanmıştır. Arap Baharı, Tunus’ta Cumhurbaşkanı Zeynel Abidin Bin Ali ile Başbakan Muhammed Gannuşi’nin ülkeyi terk etmelerine yol açmıştır. Mısır’da Hüsnü Mübarek ve Libya’da Muammer Kaddafi’nin iktidardan devrilmeleri, diğer ülkelerde hükümetlerin istifası ve rejimlerin sert uygulamalarını yumuşatma sinyalleri, Arap Baharı’nın önemli sonuçları olarak tanımlanmaktadır (Tuygan, 2011, s. 153).

Suriye’de Arap Baharı Etkisi ve İç Savaş Süreci

Genel kabule göre Arap Baharı’nın etkilediği ülkelerden biri de Suriye Arap Cumhuriyeti’dir. Suriye; Kuzey Afrika ve Ortadoğu ülkelerinin neredeyse tamamında görülen, Birinci Dünya Savaşı sonrası Kolonizasyon Modernleşmesi politikalarıyla kurgulanmış Avrupa yanlısı üst tabaka ve liderler tarafından yönetilmektedir. Bu kurguya

göre; ordu, bürokrasi ve orta sınıf sermaye ile elitler, temelde “anayasa”, “parlamento”, “siyasi partiler”, “genel ve yerel seçimler”, “yasama-yürütme-yargı iş bölümü”, “anayasa mahkemesi veya yüksek yargı denetimi” gibi parlamenter demokrasinin ve hukuk devletinin tüm enstrümanlarına sahip görüntüsünde olan devlet mekanizması ve kamusal düzenle iç içedir. Ancak, tek adam eksenli fiili durum, Ortadoğu ve Kuzey Afrika’ya özgü bir durum olarak benimsenmiştir. Ayrıca, bu demokrasi, toplumun, sıradan insanların ve sosyal grupların sisteme dahil olmasını sağlayabilecek ara mekanizmalar ve politikalarından yoksun haliyle kabullenilmiştir. Toplum, Birinci Dünya Savaşı öncesi tarihsel dönemlerden miras alınan “aşiret”, “kabile”, “tarikat” gibi arkaik kurumların ve kimliklerin merkezinde olduğu gelenekseli yaşamaya devam etmektedir. Suriye’de bu yapısal durum, Hafız Esad tarafından pragmatik bir sürdürülebilirliğe ulaşmış kabul edilmektedir. Zira bazı yazarlara göre Hafız Esad, Suriye’nin, Ortadoğu tarih, etnik yapı ve kültürünün, her döneminden ve her karakterinden bakiye kalan unsurlarının gelenekselin içinde bulunmaları, kendi aralarında rekabet içinde olmaları, birbirlerini soyutlamaları, bazen şiddetli çatışmalara dönüşen iletişim sorunlarını, iktidarını koruyan, pekiştiren bir avantaj olarak görmüş; uluslaşma sürecini engelleyerek yapının devamını sağlamıştır (Azar, 1990; Moser & Weiss. 2003). Böylece, 1 saatlik karayoluyla yapılacak ülke içi seyahatte; iki, üç din ya da mezhep, iki üç farklı dil veya lehçe, iki üç ve bazen daha fazla etnik kökene rast gelinen Suriye ülkesi profili; Hafız Esad’ın iktidarının tek adam stratejisinin dayanağı olmuştur. Bu, sürekli gerilim üreten yapısal durum; literatürde dahi sık sık eleştirilen, “Sykes Picot’nun cetvelle çizilen devlet sınırları” vaziyetini de doğurmuştur. Zira, Keldani, Asuri, Yezidi, Sünni Arap, Şii Arap, Nusayri, Yezidi, Kürt, Türkmen, Çerkez-Çeçen, Ermeni, Rum köylerinin, mahallelerinin yan yanlığı, neredeyse tüm Suriye kent ve kasabalarının genelini hasletli durumundadır. Bu güçlü heterojenlik, Hafız Esad ve aslında “Suriye kimliklerinden sadece biri” durumunda bulunan Nusayrilere, iktidara odaklanan ve iktidarı koruma avantajına sahip, “siyasal güç” olmayı sağlamıştır. Bu yaklaşımın doğal sonucu olarak Hafız Esad; Sovyetler Birliği (ve ardılı Rusya) ile askeri, başta Fransa olmak üzere Avrupa ülkeleri ile ticari ve kültürel iş birlikleri geliştirerek, heterojen yapıyı baskılayan bir rejim ortaya çıkarabilmiştir.

Arap Baharı; Tunus, Cezayir, Mısır’da, Suriye’deki kadar radikal değişimlere neden olmamış kabul edilmektedir. Zira Suriye’nin bu oldukça dağınık ve neredeyse “ileri heterojen” sosyo-kültürel yapısı, Arap Baharı’nın Suriye üzerinde yıkıcı etkiler ortaya çıkarmasına neden olmuştur. İlk dalgada Hafız Esad’ın halefi Beşar Esad’ın “tek adam” rejimini geriletmesi ile doğan devlet boşluğunun kısa süre içinde Islamic State of Iraq and Al-Sham (ISIS) tarafından doldurulabilmesinin temelinde; “ileri heterojen” yapının “güçlü ve toplumsal birlikteliği temsil eden” bir muhalefeti yaratmamış olması bulunmaktadır. ISIS’a karşı birlikte mücadele, Birleşmiş Milletler (BM) tarafından önerilmişse de kısa süre içinde bölge dışı ülkelerin “vekâlet savaşları” stratejisi devreye girmiştir. ISIS işgali sona erdikten hemen sonra, neredeyse her biri bir bölge dışı güçle askeri ve siyasi iş birliği içinde olan etnik ve kültürel farklılığı temsil eden unsurların tarafı olduğu Suriye İç Savaşı aşamasına geçilmiştir. Bu nedenlerle; 2010 – 2011 Suriye genelinde Esad rejiminin etkisizleşmesi ve boşluğu ISIS’in doldurması birinci aşama, neredeyse her biri bölge dışı ülkeler tarafından desteklenen unsurların çatışmalarıyla geçen ve devam eden İç Savaş, ikinci aşama kabul edilebilir.

Hafız Esad rejiminin 2010–2012 arası dönemde, birinci aşamada; Suriye ülkesindeki devlet hakimiyetini kaybetmesi ve boşluğu ISIS’in doldurmasına ve buna karşı harekete geçen savaşan tarafların neredeyse hepsinin, sivil halka yönelik, katliam düzeyine ulaşan saldırılarına yol açmıştır. Halep kentinde yoğun olarak yaşanan bu kaotik durum; kentin o tarihte ülke nüfusunun %28’inin bu kentte yaşaması ve kent arazisinin, ülke yüzölçümünün

%37'sini oluşturmasının da etkisiyle ülke yıkımına dönüşmüştür. Bu alandaki konut ve diğer bina stokunun %44'ü; elektrik, su altyapılarının %51'i ve ulaşım altyapısının %43'ü kullanılamaz duruma gelmiştir. Yaşanabilirlik koşullarının hızla azalması, Halep başta olmak üzere orta ve kuzey Suriye kentlerinde yaşayanların göç hareketliliğine neden olmuştur. Birinci aşamada göç hareketliliğine dahil olan yaklaşık 9 milyon Suriyeli, ülke nüfusunun %40'ını oluşturmaktadır. Bunların yarıya yakını Türkiye'ye zorunlu sığınmacı statüsünde kabul edilirken %21'i Ürdün, Irak, Lübnan ve Avrupa ülkelerine yönelmiştir. %39'u ise ülke içinde aynı ülke içinde başka bölgeye kaçan kişiler yani ülke içinde yerinden edilmiş kişiler (*internally displaced persons-IDPs*) hayatta kalmaya çalışmıştır.

2012'den günümüze kadar süren dönemde, ikinci aşamada ise; Kuzeyden Güneye, Doğu'dan Batı'ya (Şam'a kadar uzanan) bir alan "savaş cephesi"ne dönüşmüştür. Bu aşamada petrol, elektrik, içme suyu rezerv kaynaklarının ele geçirilmesi ve bunların altyapılarının yıkıma uğraması; ekilebilir tarım arazilerinin tahrip edilmesi, ülke içi ulaşım ağlarının fiziksel yıkımı ya da belli bir unsurun bloke etmesi nedeniyle devre dışı kalması gibi nedenlerle oluşan fiziksel yıkım, ilk aşamaya göre makro seviyeye yükselmiştir. Bu aşamada çatışma alanlarında, eğitim, sağlık, sınai üretim fiziki altyapılarında yaşanan yıkıma dayalı envanter kayıpları ortalama %71 düzeyindedir. İkinci aşamada göç hareketliliğine dahil olan veya potansiyelle dönüşen ilave 6 milyonluk bir kitle ortaya çıkmıştır. Bu kitle Suriye'de IDP pozisyonunda bulunmaktadır ve bunların İdlib merkezinde ve periferisinde bulunan 2 milyonu uluslararası göç kararlılığı gösteren kitle olarak kabul edilmektedir (UNHCR, 2021, s. 47).

Suriye'de Etnik ve Kültürel Tablonun İç Savaş Sürecinde Hareketliliği

Suriye ülkesinin "ileri heterojen" kültürel ve etnik dağınıklığı, sosyal ve kültürel yıkımın büyümesine yol açan temel etken durumundadır. Kesişen ve ayrışan özellikleriyle tüm etnik unsurlar, asırlardır devam eden iç içeliği Ortadoğu'ya mahsus kurumlarla dengelemeyi başararak bugüne kadar gelebilmiştir. Örneğin Araplar, Türkmenler, Kürtler aşiret ya da kabile örgütlenmelerine sahiptir ve bu yönleriyle ayrışmaktadır. Ancak aynı aşiret-kabile yapısı olası bir çatışmanın, aşiret-kabile reislerinin araya girmesiyle sona erdirilmesi seçeneğini diri tutmuştur. Öte yandan Ermeniler ve Türkmenler arasında olası bir gerilim Arap aşiret reislerinin arabuluculuğuyla sulha dönüşebilmektedir. Bariz bir şekilde Türkmenler ile Kürtler arasında toplumlararası topyekûn bir çatışma, her iki unsurun örgütleri arasında meydana gelen çatışmalardan dolayı alevlenmemiştir. Bu durumun temel nedeni, tüm farklılıklara rağmen hiçbir unsurun ayrı düştüğü hatta çatıştığı unsuru tamamen yok etme amacını gütmemesidir. Somut olarak, çatışmalardan dolayı yer yer bir aşiret – kabileye karşı sürülmeler, bölgeyi terke zorlamalara rastlansa da bu kolektif öfke durumları katliama dönüşmemiştir. Ama en önemlisi hiçbir gerilim veya çatışma bir etnik unsurun rakibi olan etnik unsuru topyekûn imha etme girişimine dönüşmemiştir. Farklılıklarla yaşamaya alışmış bir Ortadoğu geleneği – zaman zaman ve yer yer didişmeyi de gelenekselleştirerek- sürdürülebilmiştir.

Suriye'de Osmanlı sonrası, Sykes Picot ile kurgulanan jeo-kültürel düzen, her etnik ya da dini unsurun aralarında yaşayabilecekleri hoşnutsuzluklara rağmen rakip unsurları bertaraf edemeyecekleri bir gerilim yönetimine dayandırılmıştır. Ancak İç Savaş, her bir unsurun vekâlet savaşları yoluyla, rakiplerini bertaraf edebilecek, onları köy ve kasabalardan, ilçelerden hatta kentlerden sürebilecek askeri güce ulaşmalarını sağlamıştır. Artık Osmanlı sonrası, Sykes Picot ile kurgulanan dengeleme mekanizması etkisizleşmeye başlamıştır. Bu tarihsel dengelenme mekanizması Suriye İç Savaşı ile birlikte bozulmuştur (Perthes, 2014). İç Savaş, "farklılıkların sorunlu bir aradalığı"ni değişime uğratmıştır.

Literatürde, yoğun farklılıkların siyasal baskı ile bir arada yaşamaya zorlanması *Protracted Social Conflict* (Müzmin Toplumsal Çatışma) başlığı ile incelenmiştir. Yasin Atlıoğlu, Amerikalı siyaset bilimci Edward Azar'ın 2. Dünya Savaşı sonrasında özellikle 3. Dünya ülkelerinde gözlemediği bu durumu tespit ettiğini aktarmaktadır. Azar, “sosyo-etnik çatışmalar” olarak adlandırdığı bu eylemselliğin müzminleştiğini ileri sürmektedir (Atlıoğlu, 2018, s. 132). Azar'ın bu teorisinin Suriye özelinde, 2. Dünya Savaşı öncesini, 1. Dünya Savaşı'na kadar olan dönemi de kapsayan bir geçerlilikte olduğunu söylemek mümkündür. Suriye iç savaşının olgusal olarak etkilediği en önemli durum, bu müzminliğe son vermesidir. Zira iç savaşın, müzmin çatışmaların taraflar açısından, “yine de bir arada yaşamak zorunda kalmak” sınırlılığını kaldırdığını, vekaleten elde edilen askeri gücün her bir unsuru, rakiplerini bertaraf etme, bölgeden sürme konusunda cesaretlendirdiğini ileri sürecektir kanıtlar gözlemlenmektedir. Özellikle Sünni – Şia geriliminde bu yöne dikkat çekilmektedir (Ulutaş, 2013).

Bu değişimin ana hatlarını şu şekilde tanımlamak mümkündür:

1- Her bir etnik ya da kültürel kimlik (unsur) geleneksel yönetim yapısını kaybetmiş, kimliğin, unsurun geleneksel yönetici sınıflarının kitleleri üzerindeki otorite ve yönlendirme etkisi ortadan kalkmıştır. Örneğin Türkmen, Arap ve Kürtlerin geleneksel aşiret –kabile düzenleri içinde aşiret– kabile reisine sadakatlerine dayalı, İbn-i Haldun'un “asabiye” tanımına uygun bağları silikleşmeye başlamıştır.

Ekonomik olarak aşiret –kabilesinin en zengini durumunda bulunan reis (şeyh, bey vb.)- iç savaşın ilk aşamasında servetini ve ailesini yurt dışına, özellikle Avrupa ülkelerine taşımaya başlamıştır. Başlarda geçici bir tasarruf olarak sunulan bu durum, İç Savaş'ın yıkıcılığı arttıkça başsız ve çaresiz kalan aşiret -kabilenin üyeleri arasında aşiret– kabile reisi ile yönetici sınıf durumundaki ailesine karşı hoşnutsuzluk ve itaatsizliğe dönüşmüştür. Dolayısıyla aşiret –kabilenin özellikle genç bireyleri için aşiret– kabile “düzeni” bir anlam ifade etmemeye başlamıştır (Koldaş & Ayaz, 2016, s. 12-13).

Bunun ilk etkisi, bölgeye “vekâlet savaşları” stratejisi gereği sokulan örgütlerin bu gençleri militan olarak devşirebilme seçeneğine kavuşabilmeleridir. Aşiret–kabile reislerinin, yöneticilerinin destek vermediği, yönlendirmediği, kaçtığı bir anda gençler, örgütler tarafından kendilerine teklif edilen 50, 100 ABD Doları aylık ve ailelerine yapılan gıda yardımı karşılığında militan olmayı kabul etmeye başlamıştır. Bu durum bölgede güç sahibi olmaya çalışan ve bir örgüt üzerinden etkili olmaya çalışan, bölge içi ya da dışından tüm ülkelerin başvurduğu bir yöntem durumundadır. Dolayısıyla İç Savaş'ın bitmesinin bu kitleler üzerindeki ilk etkisi, alternatifi olmayan, ellerindeki tek istihdam ve ekonomik seçeneğinden mahrum kalmalarıdır.

2- Benzer yapı çözülmesi İslam dininden olmayan etnik unsurlar için de söz konusudur. İç Savaş'ın ilk aşamasında ISIS, Hristiyanlara hatta İslamiyet dışında kabul ettiği gruplara karşı büyük saldırılar düzenlemiştir. Bu saldırılar asırlardır Ermeni, Süryani, Keldani, Asuri, Yezidi cemaatleri üzerinde yönetsel güçleri bulunan dini önderlerin, rahiplerin, kilise mensuplarının hayatlarını kaybetmelerine ya da Suriye'den ayrılmalarına neden olmuştur.

3- Suriye'nin ülke sınırlarının Sykes Picot Anlaşmalarıyla belirlendiği genel kabulü, Ortadoğu'da benzer hatta aynı etnisitelerin, etnik kimliklerin ve kültür gruplarının ülke sınırları ile bölündüğünü de kabul etmeyi gerektirmektedir. Ancak bu unsurların Türkiye, Irak, Suriye, Lübnan, Ürdün ülkelerinde kalan her parçası, 1915 sonrasında değişime uğramış durumdadır. Örneğin Türkiye, Irak ve Suriye sınırları içinde kalan Kürt nüfus grupları, sınırları içinde kaldıkları ülke diyalektiklerinin uyumlu parçalarına dönüşmüş durumdadır.

Aynı aşiretten –kabileden olsalar dahi bu öbeklerin her biri kaldıkları ülkenin diğer unsurlarıyla ve ülkenin değişen sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel yapılarına eklenmiş durumdadır. Kürtler örneğinde olduğu gibi bölünmüş ve başkalaşmış Kürtlerin bir araya getirilmesi YPG/PYD gibi örgütler eliyle dayatılmaktadır. Bu dayatmanın Suriye ve diğer ülkeler dışında yeni siyasi varlıklar elde edilmesi amaçlı olduğunu bizzat bu örgütler dile getirmektedir (İyitat, 2018, s. 9).

4- Unsurları temsil ettiğini iddia eden ama bu unsurlardan kopuk örgütlerin ordulaştırılması Suriye İç Savaşı'nın hâlihazırda gündemde tutulan üç seçenek dışında yeni bir seçenek için kotarıldığını göstermektedir. Birinci seçenek Beşar Esad, Esad ailesi ve Nusayri azınlığın yönetimden çekilmesidir. İkinci seçenek Beşar Esad yönetimindeki rejimin tüm tarafların onayını alan yeni bir anayasal sistem içinde Suriye'nin yeni bir siyasal sisteme geçmesine rıza göstermesidir. Astana sürecinde olduğu gibi Rusya, Amerika Birleşik Devletleri(ABD) ve diğer bölge dışı güçlerin güdümünde sağlanmış, de facto bir bölünme ise üçüncü seçenek olarak sunulmuştur. Bu seçenek, her bölge dışı gücün bir yerel unsuru (daha doğrusu o unsuru temsil ettiğini ileri süren örgütü) himaye etmesine dayalı bir denge ve çatışmasızlık öngörmektedir.

Üç seçenek dışında, ordulaştırılmış örgütler eliyle Suriye coğrafyasına dağılmış etnik, dini, kültürel unsurların her birinin Suriye'nin belirli bir coğrafi bölgesinde toplanmaya zorlanması söz konusudur. Bu siyasete göre örneğin neredeyse Suriye'nin her tarafında dağılmış ve asırlardır bu halini koruyan Kürt köyleri, ABD güdümündeki YPG/PYD eliyle, Haseke bölgesinde toplanmaya zorlanırken, Şii Araplar Deyrezzor'un doğusunda Irak sınırına doğru İran güdümündeki Hizbullah tarafından iteklenmektedir. Benzer durum Kuteyre'nin güneyine İhvan (Müslüman Kardeşler) güdümündeki örgütler tarafından Sünni Arapların iteklenmesi biçiminde tekrarlanmaktadır. Bu toplanma, öbeklenmelerin ordulaştırılmış örgütler kontrolüne verilmesi, Suriye içinde IDP'ler açısından “sadece çatışmalı alanlardan uzaklaşarak hayatta kalma” amacının yönlendirilmesidir. Suriye'nin farklı bölgelerindeki yerleşimlerini terk ederek belli alanda öbeklenenlerin, aynı etnik ya da kültürel kökenden gelseler de İç Savaş bitiminde toplandıkları bölgede kalmayıp geldikleri yerlere dönme niyetleri fiili olarak gerçekleştirilemez duruma gelmiştir.

Göç olgusu açısından ele alındığında göç edenlerin geri dönüşlerini engelleyen ekonomik bir engelden ibaret görülse de mülksüzleşme sorunu; vatandaşı olduğu kent ve ülkeden sürülme, demografik yapının zorla değiştirilmesi (ki bu sadece beşeri olmayıp tarihi, kültürel mirasın yok edilmesi, kişisel belge ve verilerin tahribi, mal varlıklarının yağmalanması gibi çoğu savaş suçu niteliği taşıyan insan hakları ihlalleri ile birlikte değerlendirilmelidir), göç edilen kent ve ülkede hayatı sürdürmeye yetecek sermaye ve malvarlıklarından mahrum bırakma eylemleri içeren karmaşık bir sorundur (Syrian Association for Citizens Dignity –SACD, 2021).

Yoğun Mülksüzleşme Sorunu ve Mülksüzleştiriminin Amacı

Göç hareketliliklerinin göçmen üzerindeki önemli etkilerinden biri de “Mülksüzleşme olarak kabul edilmektedir. Yaşadığı yerden kopan birey göç etmekte, çoğunlukla işçi olarak hayatını sürdürmek zorunda kalmaktadır. Bu süreçte, mülk olarak istinat edebileceği varlıklarını kaybetmekte, kapitalist sosyal örgü içinde “sermayesi olmayan birey” olarak yaşamını idame ettirme çareleri aramaya başlamaktadır. İşçiliğe geçiş ise göçmenlerin belirli bir kısmı için sosyal, ekonomik güvence sağlayabilmekte, çok daha azı da işçilikten elde edebileceği gelire mülk edinebilmektedir. Bu döngü göç etmek zorunda kalan bireyler açısından göçün travmatik sonuçlarına kaynaklık etmektedir. Terk edilen eskiden yaşanan

yerde ortaya çıkan mülk kaybı geri dönüşü, göç edilen yerde mülksüzlük ise uyum sürecini engelleyen bir faktör olmaktadır.

Suriye kaynaklı göç hareketliliğinin ülke içi boyutunda IDP'ler "Mülksüzleşme" sorunu ile karşı karşıyadır. Çatışan tarafların kentlere, altyapıya ve binalara verdiği zarar sonucunda göçmenlerin çadır kentlerde yaşama ve insani yardımlarla hayatlarını sürdürme dışında seçenekleri ortadan kalkmıştır. Dolayısıyla bu koşullarda yaşama niyetiyle ayrıldıkları yerlere dönme kararı vermeleri mümkün olmamaktadır.

Ülke dışı boyutta ise göç edenler; geçiş ülkelerinde veya varış ülkelerinde yeni bir hayat kurmalarını sağlayacak mülk ve sermayeden yoksun kalmaktadır.

Mülksüzleşme, göç hareketliliğine neden olan olayların sonucu olarak ele alınmakta, istila amaçlı savaşlarda "ele geçirme" stratejisine dayanmaktadır. Olaylara sebep olanlar veya dahil olanlar, çatışma ve şiddet ile gelen yıkımdan sağ kurtulanların olduğu kadar göç etmek zorunda kalanların mal varlıklarını "ganimet" kabul etmektedir.

Mülksüzleşme, Suriye iç savaşının da ortaya çıkardığı bir sorundur. Ancak diğerlerine göre daha çetrefillidir. Görünürde Suriye Devleti ve Esad Rejiminin muhatap olduğu bir çatışma ortamında, "iç savaş" nitelemesi yapılsa da göç etmek zorunda kalanlar bu çatışmaların tarafı değildir. Çoğunlukla rejimle ve kendi aralarında çatışan taraflar arasında gerçekleşen çekişmedir.

Bir kent veya kasabada, bunların banliyö ve köylerinde yaşayan sivil halkın kendileriyle aynı etnik ya da kültürel özelliklere sahip çatışma tarafı örgüt ya da gruplar tarafından bu silahlı gücün kontrol ettiği bölgelere göç ettirilerek burada kümelenmeye zorlanması, Suriye IDP hareketliliklerinin temel karakterine dönüşmüştür. Göçmenler, ayrılmalarıyla meydana gelen mülksüzleşmeyi, göç ettikleri yerlerden sürülen eski kent sakinlerinden kalan mülklerle telafi etmeye yöneltilmektedir. Bu durum aslında IDP hareketliliğinin doğurduğu mülksüzleşmenin yerelde meşrulaşmasına yol açmaktadır.

Ülke dışına yönelen göç hareketliliğinin doğurduğu mülksüzleşme sorunu ise daha derin etkilere yol açmaktadır. Göçün ani ve zorunlu karakteri çoğu Suriyelinin yanlarına giysi bile almadan göç etmesine yol açmıştır. Bu durum, kentlerindeki, ülkelerindeki mallarını kaybetmeleri yanında göçmenlerin yaşamlarını sürdürecekleri geçiş ve varış ülkelerinde, hayatlarını sadece insani yardımla sürdürebilecek duruma düşmelerine yol açmaktadır.

Mülksüzleşme, Suriye iç savaşında çatışan tarafların hasımlarının siyasal gücünü kırma amacını sağlayan bir politik amaca dönüşmüş durumdadır. Zira ele geçirilen yerleşim yerinin sakinlerinin sürülmesi, mekânı terk etmeye zorlanmaları yanında, mekanla her türlü hukuki ve ekonomik bağlarının kesilmesi, daha önce bu yerleşim yerinde hak iddia eden siyasi grubun; mekânın kendisine aidiyet iddiasını kanıtlayabileceği sicillerden, belgelerden ve olası sayımlarda dayanabileceği nüfustan mahrum kalmasına yol açmaktadır.

Suriye'de, dünyanın karşılaştığı Filistin, Kıbrıs ve benzeri göç mülksüzleşmelerinden daha yoğun yaşanan mülksüzleşme sorunu, hukuki boyutuyla Arap Baharı, Esad rejimine isyan ve diğer gerekçelerle izah edilemeyen farklı ve yoğun bir değişimin olduğunu göstermektedir.

Etnik ve Kültürel Tarafların "Yurt" İddiaları ve Aidiyet

Suriye ülkesinin; Irak, Lübnan, Ürdün ve İsrail ile Suudi Arabistan ülkelerini kapsayacak etnik ve kültürel hareketlilik içinde bulunduğu; Sykes Picot ile kurulan siyasal düzenin de adeta "geçici" olduğu kabul edilmektedir. 2010'da başlayan Suriye iç savaşı bu geçiciliğe; bir kısmı doğrudan çatışan tarafa dönüşen kimliklerin Suriye Rejimi tarafından

sağlanan suskunluğuna son vermiştir. Dolayısıyla her biri tarihin bir döneminde, ülkenin belirli bir bölümünde hâkim olmuş ve bu geçmişe istinaden yeniden etkin olmak için uygun koşulları bekleyen unsurlar olarak kabul edilmektedir. Unsurlardan bazıları ümmetçilik, mezhepçilik; bazıları ise -uluslaşma süreci devam eden gecikmiş veya- mikro milliyetçilik güden çatışma taraflarıdır. Örneğin ülke nüfusunun %12'sini oluşturan Nusayriler, Arap kökenli olarak kabul edilmektedir. Nusayriler 7. Yüzyıldan bu yana Suriye'nin batısında egemenlik kurmayı başarmış, Roma İmparatorluğu döneminde müstakil eyalet kurmuşlardır. Arap-İslam fetihleriyle birlikte İslam'a geçen ama Şia'nın bir kolu olmayı tercih eden topluluğa Fransızlar, 1920'de, bir Fransız vali yönetiminde olsa da Nusayri Alevi Devleti kurmuşlardır ve bu devlet 1936'ya kadar bu isimle, 1936'dan 1946'ya kadar da Lazkiye Hükümeti olarak devam etmiştir. Bu siyasallaşma süreci günümüz Suriye'sinde Nusayrilerin devlet aygıtını elinde tutan etnik unsuruna dönüşmesini sağladığı gibi Suriye iç savaşının da en etkin siyasal grubu olmasına neden olarak gösterilmektedir. Özellikle Lazkiye, Tarsus bölgeleri Nusayriler tarafından kadim yurt olarak kabul edilmektedir.

Nusayriler gibi Suriye'deki diğer etnik-kültürel unsurlar da tarihsel bir dönem ve belirli bir coğrafi alanla kendilerini aidiyet temelli ilişkilendirmektedir. Ermeniler, M.Ö. 95'lerde Antakya havalisinin hâkimi olduklarını, Halep ve Antakya arasında, Doğu- Batı ekseninde köy ve ilçelere sahip olduklarını belirtmektedir. Lübnan ve Suriye bölgesinin bir başka unsuru Grekofon Müslüman olarak adlandırılan Rum kökenlilerdir. 20. yy. ortalarına kadar görünür sıklıkla, günümüze kadar ise seyrekleşerek Yunanca konuşan bu kimlik, Batı Suriye'de, Hamidiye kenti ilçe ve köyleriyle aidiyet iddiasındadır. Ülke nüfusunun %15'i olduğu kabul edilen Kürtler de tarihi geçmişe ve yurda, bölgeye sahip oldukları iddiasındadır. Halep-Haseke bölgesinde kontrol sağlamaya, ülkenin farklı bölgelerinde yaşayan Kürtleri bu bölgeye yerleşmeye, bölgede yaşayan diğer kültürel ve etnik unsurları göç etmeye zorlamaktadırlar. Kendilerini Arami ve Keldani olarak da adlandıran Süryaniler ise resmi tarihçelerini M.S. 37'de Mor Petrus tarafından Antakya'da kilise kurmasına kadar götürmektedir. Süryaniler kendilerini; milattan önceki tarihleri de dikkate alındığında Suriye'de uzun süre egemen olmuş en eski etnik ve kültürel unsur kabul etmektedirler. Suriye'de tarihsel geçmiş ve coğrafi bölge aidiyeti iddiasında Türker de bulunmaktadır. Literatürde Türklerin 7. Yüzyıldan itibaren bölgeye göç etmeye, 10 ve 11. Yüzyıldan itibaren de fetihlere giriştiğine ilişkin çalışmalar bulunmaktadır. 1516-1918 arasında ise Suriye Osmanlı İmparatorluğu egemenliğinde kalmıştır. Bugün Türkmen olarak adlandırılan Türkler özellikle Halep merkez, ilçe ve köylerinde etkin olmaya çalışmaktadır.

Kentlerin Değişen Kimlikleri

Ortadoğu'nun genelinde görülen kent kimliği baskınlığı Suriye'de de görülmekle birlikte Suriye iç savaşı sürecinde silikleşmeye başlamıştır. Kent kimliği, bir kentin diğerlerinden kendisini ayıran farklılıklarını tanımlamaktadır. Bu farklılıklar kentte yaşayanların belirli bir dönemde ortaya çıkardıkları sosyal, kültürel, iktisadi olgulara, eser ve eylemlere dayanmaktadır. Ruşen Keleş kentlerin kendilerini diğerlerinden ayırt etmeye yarayan özelliklerinin bir yaşam biçimi ortaya çıkardığını ve bunun kimlik olarak tanımlanabileceğini belirtmektedir (Keleş, 2005, s. 9). Bozkurt Güvenç ise kentlerde sosyal ilişkilerin inancı da içine alan karmaşık nedenlere dayandığını ve bunlar içinde benimsenen, davranışa dönüşenlerin o kentin kentliliğinin belirginleşmesine neden olduğunu belirtmektedir. Keleş, Lewis Mumford'un "Kentlerin Kültürü" adlı eserinden "kent bir topluluğun kültürünün ve erkinin yoğunlaştığı yer, zamanın bir ürünü ve birikimidir" tespitini aktarmaktadır. Buna göre uygarlıkla kentlilik arasında doğrudan bir ilişki bulunmaktadır (Güvenç, 2020).

Suriye iç savaşı öncesinde Suriye’de bulunan her kent, tarihsel birikimle oluşmuş özgün farklılıklara sahip olmuşlardır. Arabistan, Asya ve Avrupa’dan göç eden insanların oluşturduğu Suriye toplumu, bu coğrafi alanların kültürlerinin de bulunduğu bir alan durumundadır.

Yaşanan kent, sosyal ve kolektif kimliğin inşasında belirleyici kabul edilmektedir. Moiser ve Weiss’e göre kentlerin sosyal ve kolektif kimliklerin oluşumunda inşai etkileri bulunmaktadır. Sosyal temsil, kent yaşamı ve sosyal ya da kolektif kimliklerle doğrudan ilişkilidir. Siyasal olarak da toplumun geneline veya dünyaya; insan davranışlarını, geleneklerini, inançlarını meşrulaştırmak için dayanak sağlamaktadır. Uluslaşma sürecinde ulusa ait vatandaşlık statüsünü kazanmakla doğrudan ilgilidir (Moser & Weiss, 2003, s. 22). Dolayısıyla Halep, Şam ve diğer Suriye kentleri, Ortadoğu’nun tüm kentleri gibi oldukça eski tarihlerinden kaynaklanan insan birikimlerinin mekânlarıdır. Bu insanların yaşadıkları kente dayanarak kurguladıkları ve kuşaklar boyu ancak oluşabilecek kentlilikleri aynı zamanda onların sosyal ve kolektif kimliklerinin de inşai unsurudur. Suriye iç savaşı taraflarının kentlerin demografik yapılarını değiştirme ve hatta etnik temizlik girişimleri sadece bir nüfus siyaseti değildir.

Sonuç

2011’den itibaren Suriye iç savaşı ülkenin üniter yapısına geri dönülemez darbeler vurmuştur. Tarihsel açıdan ülkeyi oluşturan etnik – kültürel kimliklere ait bölgeler sahiplerinin dışında güçlerin eline geçmektedir. Suriye’deki iç savaşın neredeyse tüm tarafları, kendi kontrol bölgelerinde, temsil ettiklerini iddia ettikleri yaşam alanlarından daha fazlasını ellerinde tutma mücadelesi vermektedir. Tüm çatışan unsurlar, sahiplendikleri etnik, kültürel kimliklerden olmayanlara karşı şiddet uygulamaktan çekinmemekte, varlıklarına el koymakta ve göç etmeye zorlamaktadır. IDP’ler buldukları kente gelmeden önce en az bir defa daha göç etmek zorunda kaldığına dair raporlar bulunmaktadır.

Tarihsel olarak sürekli heterojen sosyo-kültürel yapıya sahip Suriye’nin barındırdığı kimlikler ve bunların yaşam alanları arazide dağınık ve kaotiktir. Örneğin bir ilçede, ülkedeki tüm kimliklerden insanların yan yana köylerini, mahallelerini, sokaklarını bulmak mümkündür.

Bu kaotik durum Osmanlı İmparatorluğu dahil olmak üzere bölgeye hâkim olan tüm devletlerin sorunu olmuştur. 1916 Sykes Picot Antlaşmaları da bu amaçla hazırlanmış, başarısız olmuş bir proje kabul edilebilir. Sykes Picot (1916) sonrasında Fransa’nın uygulamaya çalıştığı “kolonizasyon politikası” da uzun erimli olmamış, tamamında sağlayamadığı kontrolü Nusayri – Alawi devleti ayrışması ile elde etmeye çalışmıştır. Ancak kısa süre içinde bu plan da başarısızlıkla sonuçlanmış, Suriye Arap Cumhuriyeti’nin 1945’de kurulmasıyla bu amaçlar atıya bırakılmıştır.

Hafız Esad’ın yönetimi ele geçirmesiyle birlikte Suriye Devleti, Sünni Arapların, Kürtlerin ve Türkmenlerin yok sayıldığı, nev-i şahsına münhasır bir siyaset uygulamıştır. Bu dönemde SSCB (ve Rusya) destekli rejim; kendi aralarında ve rejimle sürekli rekabet, mücadele eden totaliter siyasal sistemi benimsemiştir. Suriye iç savaşı, kentlerdeki tarihsel çeşitlilik iç savaş sonucunda kentlerin yeniden ayağa kalkamayacağı yıkımlarla sonuçlanmıştır.

İç Savaş sürecinde kentlerin ve altyapıların karşılaştığı toplumsal ve fiziki yıkım, ülkenin iç ve dış göç kaynağıdır. Kentsel-mekânsal yıkımın her bir -bölgeden ya da bölge dışı ülkelerle vekâlet savaşları karşısında, ilişkide bulunan- örgütlerin kontrolünde düzelmesi teknik açıdan zordur. Zira yıkım sonrasında yeniden iskân için gereken finansman ihtiyacı

oldukça yüksektir. Sürdürülebilir olmayan, kentlerin yaşanabilir duruma getirilmesi girişiminin, etnik kompozisyonun göç yoluyla kentlere yeniden dağılımı amacı gütmesi Suriye iç savaşının önemli bir yönüdür.

Göç yönetimi açısından, göç kaynağı kentlerin geri dönülemez duruma getirilmesi (fiziksel yıkım, demografik yapının değiştirilmesi, etnik – kültürel yapı değişimi) Suriye kentlerinin genelinde görülmektedir. İç savaş sırasında kendiliğinden gelişen ya da iç savaşın bu amaçla kullanıldığı politik yaklaşım söz konusudur. Her iki olasılık da etnik kompozisyonun kentlere yeniden dağılımı, göç olgusunun yönetiminde, sadece insani yardımlarla giderilemeyecek problemleri çoğaltabilecektir.

Kaynakça

- Aksu, B. (2021, 26 Mayıs). Vekalet Savaşları Kapsamında Suriye İç Savaşı'nın Değerlendirilmesi, Yüzyıl Türkiye Enstitüsü. Erişim Tarihi: 8.2.2022, <https://21yyte.org/tr/suriye/vekalet-savaslari-kapsaminda-suriye-i-c-savasi-nin-degerlendirilmesi>
- Ataman, M. (2012). Suriye'de iktidar mücadelesi: Baas rejimi, toplumsal talepler ve uluslararası toplum. Seta Rapor, 6, 51.
- Azar, E. E. (1990). Protracted international conflicts: Ten propositions. In Conflict: Readings in management and resolution (pp. 145-155). Palgrave Macmillan, London.
- Ateş, H., & Ünal, S. (2004). Devletin doğduğu yer: Antik Çağ Ortadoğusu'nda idari hayat. Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi, (8), 21-42.
- Athoğlu, Y. (2013). Suriye iç savaşı ve müzmin toplumsal çatışma, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Cilt 73, No. 1, 2018, s. 129-156. Erişim Tarihi: 4.10.2021. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/447825>
- Bilgin, N. (2016). Kimlik İnşası, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı 95, İzmir.
- Çetin, E. (2014). Hıristiyan Fundamentalizmi ve Ortadoğu'da Tanrıyı Kıyamete Zorlama Stratejisi. Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 5(1), 1-16.
- Dursun, D. (2010). Ortadoğu'nun Ekonomik, Sosyal ve Siyasi Yapı Özellikleri Üzerine Genel Tespitler. Journal of Social Policy Conferences, 0(50), 1231-1274. Erişim Tarihi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/iusskd/issue/81/9955>
- Embel, M. Ö. (2021). Orta Doğu'da Modern Devletin İnşası: Irak ve Suriye Örnekleri Üzerinden Bir Değerlendirme. Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi, 8(1), 157-189. Erişim Tarihi: 8.2.2022. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1205036>
- Ercan, A. & Tezcan, R.T. (2021). “Rusya'nın Suriye Politikasının Geçmişten Günümüze Etkileri”, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl 2021, Cilt 2, Sayı 42, 67-89, Erişim Tarihi: 17.2.2022. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1787615>
- Güvenç, B. (2020). İnsan ve Kültür, Boyut Yayın Grubu, İstanbul.
- Harunoğulları, M. (2017). Suriye İç Savaşı ve Küresel Etkilerinin Siyasi Coğrafya Açısından Değerlendirilmesi. Marmara Coğrafya Dergisi, (36), 315-326. Erişim Tarihi: 12.2.2022, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/327172>
- İyiat, B. (2018). Suriye İç Savaşında Kürtler ve PYD Terör Örgütü, Ankara Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, 1(2), 2-10. Erişim Tarihi: 11.2.2022. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/614333>
- Keleş, R. (2005). Kent ve kültür üzerine. Mülkiye Dergisi, 29(246), 9-18. Erişim Tarihi: 4.2.2022. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/839>
- Kodaman, T. & Birsal, H. (2012). “Arap Baharı Rüzgârında Bir Kimlik Arayışı, Arap Milliyetçiliğinden Suriyeliliğe: Bir Suriye Paradoksu”, Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi, 4(7), 17-29. Erişim Tarihi: 12.2.2022, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/213926>

- Koldaş, U. & Ayaz, E. (2016). “Suriye’de Mezhepsel Bölünmüşlük, Barış Süreci ve Avrupa Birliği’nin Rolü”, Yakın Doğu Enstitüsü (YDE) Yayınları, KKTC, 2016. Erişim Tarihi: 8.2.2022. https://yde.neu.edu.tr/wp-content/uploads/sites/170/2018/02/YDE_SuriyeAB.pdf
- Lewis, B. (1964). Orta Şarkın Tarihi Hüviyeti, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, XII.
- Moser, G. & Weiss, K. (2003). Espaces de vie: Aspects de la relation homme-environnement, Armand Colin, Paris.
- Öcal, H. (2021, 29 Temmuz). “Arap Bahar’ında açan hiçbir çiçek yaşamadı”, Milliyet. Erişim Tarihi: 27.12.2021. <https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/hakki-ocal/arap-baharinda-acan-hicbir-cicek-yasamadi-6562030>
- Özkoç, Ö. (2019). Tunus’ ta demokrasiye geçiş süreci ve En-Nahda’nın ideolojik dönüşümü. Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 74(3), 689-718. Erişim Tarihi: 9.2.2022. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/680931>
- Özkul, M. (2011). Ortadoğu’daki Halk Hareketlerinin Kaldıraçları: Küreselleşmenin Çelişkileri, İslami Düşünce ve Katılım. Akademik İncelemeler Dergisi, 6(2), 93-122. (Erişim Tarihi: 23.5.2021, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/akademikincelemeler/issue/1548/19015>)
- Perthes, V. (2014, 17 Mart). Three years of conflict in Syria: No proxy war, no solution without society, Stiftung Wissenschaft und Politik (SWP), Erişim Tarihi: 18.11.2021. <https://www.swp-berlin.org/publikation/three-years-of-conflict-in-syria-no-proxy-war-no-solution-without-society>
- Seyhan, T. A. Ş., & Günay, E. (2015). Antik Çağ toplumlarının özellikleri, geleneksel statüleri ve iktisadi yapıyı belirleyen kurumları. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 12(2), 141-166.
- Syrian Association for Citizens Dignity (SYACD). (2021, 17 Aralık). “Geri dönüşü tartışmaya başlamadan önce, BM’nin önceliği güvenli bir ortam oluşturmak olmalıdır.”, SYACD, 17.12.2021, Erişim Tarihi: 20.2.2022, <https://syacd.org/tr/geri-donusu-tartismaya-baslamadan-once-bmnin-onceligi-guvenli-bir-ortam-olusturmak-olmalidir/>
- Tuygan, A. (2011). Arap Baharı ve Libya Örneği. Mülkiye Dergisi, 35(272), 151-162. Erişim Tarihi: 18.2.2022. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/53>
- Türk Dil Kurumu. (t.y.). Yazım Kılavuzu, (Erişim Tarihi: 22.5.2021, <https://www.tdk.gov.tr/icerik/yazim-kurallari/ayri-yazilan-birlesik-kelimeler/>)
- Ulutaş, U. (2013). “Suriye’de mezhepsel ve etnik iç savaş tartışmaları” 29.5.2013, SETA, Erişim Tarihi: 4.10.2021. <https://www.setav.org/suriyede-mezhepsel-ve-etnik-ic-savas-tartismalari/>
- UNHCR. (2021, Mart). Report on International Protection Considerations with Regard to People Fleeing the Syrian Arab Republic – Update VI, March 2021, HCR/PC/SYR/2021/06, UNHCR United Nations High Commissioner for Refugees. S.47. Erişim Tarihi: 11.2.2022. <https://www.refworld.org/pdfid/606427d97.pdf>
- Yavuz, C. (2005). “Genişletilmiş Orta Doğu Projesinin İkinci durağı Suriye mi?”, 2003, Sayı. 56, 2005, Ankara, s. 10-17.

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Türkiye'de Güvenlik Algısının Kavramsal ve Pragmatik Dönüşümü: Modern Dönemlerin Karşılaştırılması

The Conceptual and Pragmatic Transformation of Security Perception in Turkey: A Periodic Comparison

Murat ASLAN^{a,*}

^aDr. Öğr. Üyesi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-5128-1020

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 24 Nisan 2022
Kabul tarihi: 4 Temmuz 2022

Anahtar Kelimeler:

Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler,
Türkiye,
Güvenlik,
Tarihsel Süreç,
Modernite

ARTICLE INFO

Article History:

Received April 24, 2022
Accepted July 4, 2022

Keywords:

Political Science and International
Relations,
Turkey,
Security,
Historical Discourse,
Modernity

ÖZ

Türkiye 12 Eylül 1980 ihtilalinden itibaren güvenlik algılarında dönüşümü tecrübe ederek yaşamış, kimi zaman tabii olduğu yapının kimi zaman da iç güvenlik bağlamında güvenliğin kavramsal ve pratik dönüşümüne tabii olmuştur. Yapısal faktörlerin dikte koşullar ve çarpan etkisi yaratan kısıtları veya yönlendirmeleri istikametinde iç ve bölgesel sorunlar ile tecrübe edilen fiili dönüşüm Türkiye'yi temposu gittikçe artan güvenlikleştirme sarmalına tabii kılmıştır. Önceleri güvenliğini yapının teminatları ile sağlamaya çalışan Türkiye, yapıdaki dönüşüm karşısında geleneksel güvenlik okumalarını terk etme ihtiyacı hissetmiştir. Bu çerçevede iktidarlara veya bölgesel/yapısal dönüşümlere bağlı olarak Türkiye, sırasıyla; uluslararası yapıya endeksli, doğrudan tehditlere mukabelede bulunan ve pro-aktif bir güvenlik stratejisi izlemeye başlamıştır. Türkiye'nin güvenliği deruhte etmede izlediği yöntem dış dünyada 'yayılmacı' olarak algılanmıştır. Ancak yeni dönemde kavramlar güvenlik olaylarını açıklamada geç kalmakta ve devlet dış aktörlerin de yer olduğu yeni yapıda devlet aktörlerin güvenlikleştirme süreçlerinde sert – yumuşak tehditlere yönelik çok katmanlı, esnek ve alternatifli olmasını gerektirmektedir. Araştırmada Türk siyasi tarihinin modern dönüm noktaları esas alınarak bahse konu güvenlik algısı dönüşümü incelenmiş ve modern dönemde tercih edilen güvenlikleştirmeye yönelik değerlendirme yapılmıştır.

ABSTRACT

Türkiye has experimented with the cyclical transformation in its security perception directly by experiencing after the September 12th Military Coup D'état of 1980 and was a subject of this conceptual and practical transformation of security. The mutation of internal and regional issue fields, under the structural constraints which dictate its own conditions and has their own multiplying effect on the internal and regional developments; in the meantime, diffusion of the structure pushed Turkey to be subjected to the spiralling in securitization processes with an increasing tempo. Türkiye, which leaned on the security guarantees of the structure, has given up this idea of traditional security readings per the transformation of the structure's security posture. In this context, security issue fields, under the clout of governing bodies and regional/structural transformations, led Türkiye, to rely on international structure, respond only the direct threats, and follow a proactive security strategy, respectively. This method of sustaining the security of Türkiye has been perceived as 'expansionist' in the minds of the other actors. Nevertheless, the security concepts in the emerging era are lacking to explain the security situations while state actors are pushed to handle the securitization multi-layered flexible and with alternative approaches against both hard and soft security threats where non-state actors are part of it. All in all, this research scrutinizes the transformation of such security perception by taking the modern era of Turkish political history as the turning point and evaluates the preferred securitization of Türkiye in this modern term.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: Murat.aslan@izu.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

It has been a continuous but temporally fluctuating process to re-interpret the insight of security conceptualization. As Kenneth Booth argues, the quantitative and qualitative transformation of security-related issues steadily transforms, and the decision-makers tend to be traditional in their commitments through procedures of governing and managing. But security is not a product of efforts to counter threats, mainly an adversary's military capabilities, but more of it. It is under the diffusion of intrinsic or external dynamics such as inherited perceptions of history and culture, experienced physical or information or environment, and varying sorts of actors. Given the fact that all these dynamics' attitudes, capabilities and intentions transform, other than structure itself, the continuity of change is inevitable. As a result, the term 'ambiguity' has expanded its sphere towards 'complexity'.

The theoretical framework for security addresses the debates on its evolvement, though; the theory is an outcome of the practice that the implementation of the security's *modus operandi* needs to be scrutinized pending the historical discourse for a comparative analysis on the proceeding. On the other hand, normative reading of security dictates that the least agreed standards of normalcy, which are universal values, seal the interpretation of the security choices based on the parameters of legality and justifiability. Then security perception of the actors concerned can be attributed to the fundamental referent parameters to display the secured zone for them.

This research will focus on Türkiye's security perspective based on conceptualizations of state-led thinking, the security environment and its expansion. In this context, the article will scrutinize to what extent the security perception in Türkiye is threat-oriented of hard types and how it addresses the disequilibrium emanating from complicity. Then Türkiye's security engagements, including measures to respond to them, can be questioned in the frame of their designation and practices.

In accordance with the mentioned theme of the research, this article's methodology is to visit the historical procedure and discourse with a qualitative interpretation of the security perception through analysis and synthesis of the security-based words and deeds. In other words, Baldwin's conceptual explanation of "security for whom, for what values, how much, against what threats, by what instruments, up to what costs, and in what time intervals" will be reviewed for Türkiye's security proceeding based on time intervals and turning points in Türkiye's late history (Baldwin, 1997, 12-18). Meanwhile, given Baldwin's question "Of what this is an instance?" in reference to James Rosenau, Türkiye's security perception has been scrutinized in the frame of the 'then' modernity by environment, temporality, spatiality, instruments and threats.

The article's purpose is to display the proceeding of the security perceptions of the state mechanism and relevant debates in the frame of relevant security acts and functions. Hence the research hypothesizes that Türkiye will be compelled to transform its security perception, proceedings, and sector through a revolutionary understanding. Per this hypothesis, Türkiye's security paradigm of the latest era has been reviewed, the experienced security environment has been monitored, and the security perception, which is entrapped with traditional thinking, has been discussed.

For the sake of the purpose of this research, the intrinsic and extrinsic dynamics have been analyzed and synthesized to justify the security interpretation of the identified eras. In this sense, time intervals, being referred to as turning points, are the basic eras to be scrutinized for comparative analysis. The era of 1980 -1983 has been the initial time interval to denote the 12 September 1980 Coup D'état as the basis of militarist security thinking inspired by the Cold War security understanding. The era after 1983 has put forward Turgut Özal's leadership to delineate the change in the priorities and transformation from a militarist status quo and dynamic civilian approach to security policies under the clout of systemic constraints. The coalitions of the 1990s and AK Party Governments' security policies have been scrutinized to visit the very modern term afterwards. The purpose is not to present a critical interpretation of these terms but to visualize the era by threat perceptions and preferred policies.

It has been concluded that Turkish security thinking was an abstraction of internal grievances based on terror threats and economic contraction. International structure and the system that Türkiye feels addicted to guarantees imposed the prerequisites of the Cold war thinking during and after the cold war era with a reactive logic. But Türkiye had hardship in managing the security risks due to its low capacity and capability of then. The post-cold war era could not transform its security perception with a fast pace of re-interpreting the security environment. Economic rehabilitation and prosperity had been the essential concern with a fluctuation though, direct threats of the 1990s were challenged by proactive measures as could be witnessed by addressing terror threats, Kardak crisis with Greece and warning to the Syrian regime to expel the PKK leadership from Syria. But Türkiye had aligned its policies in the Balkans, Caucasus and the Middle East with the Alliances that Turkey was part of.

The Ak Party Government has transformed the security perception and proceedings by tidal waves. The concern of the Allied actors, mainly the USA, was based on controlling the security preferences of Türkiye under the wait and observed strategy towards the Arab Spring as if Türkiye would be a point of turbulence. Türkiye acted more independently, not binding the country's security to the allied actors' guarantees, mainly expanding the defence capacity. Per the internal turmoil of the 2010s, Türkiye preferred proactive security engagements to repel the perceived threats. Hence, the experienced events and practice to address them expanded Türkiye's security conceptualization, covering both hard and soft security concerns of the 2020s.

Giriş

Güvenlik kavramı üzerine Ken Booth'un (2001, s. 1) eleştirel yaklaşımında; “insanoğlunun iki ayak üzerinde yürümeye başladığından beri kürenin yeni bir dönüm noktasına girdiği, şahit olunan tehdit ve sorunsallar ışığında güvenlik kavramının yeniden anlamlandırılması gerektiği” argümanı ileri sürülmüştür. Bu önermenin geçerliliğinin her geçen gün arttığı ifade edilebilir. Nitekim güvenliğin yeniden anlamlandırılması değişken bir tempo içinde süreklilik arz etmektedir. Ancak Booth'un işaret ettiği sorunsalların nicelik ve niteliği dönüşmeye devam ederken, aynı eserde karar vericilerin gelenekselliğine yönelik tespitinde bir değişiklik olmadığı görülmektedir. 1990'lı yıllara hâkim olan güvenlik anlayışında görüldüğü ve Buzan, Weaever ve Wilde tarafından vurgulandığı gibi (1998, s. 3) güvenliğin, sadece tehdit veya karşılaşılabilecek askerî kabiliyetlerin dengelenmesine yönelik bir çabanın sonucu olmadığı artık tamamen benimsenmiş durumdadır.

Baldwin'in (1997, s. 12-18) meşhur “Güvenlik Kavramı” isimli makalesinde vurguladığı gibi güvenlik çok fonksiyonlu bir çalışma alanı olarak; algı, ortam, aktör gibi birçok iç ve dış dinamiğin etkisi altında olup dinamiklerin kendi çehresindeki dönüşüm de ayrı bir sorgulama konusu haline gelmiştir. Nitekim geçmişte yapılan bahse konu tespitler güvenliğin ‘konusunda’ yaşanan değişimin sürekliliğinde uzlaşmaktadır. Ancak Uluslararası İlişkiler disiplininde değişimin içeriği ancak değişim yaşandıktan sonra ortaya konabilmektedir. Diğer bir ifadeyle değişimin ne olabileceği, hangi istikamette seyredebileceği ve nasıl bir süreci takip edeceği konusunda öncül tahminler yetersiz kalmakta, hatta böyle bir tahminin riskleri akademik çizgiyle çelişebilmektedir.

Güvenlik alanında değişimin öngörülememesi, yanlış-yetersiz algılanması ve kapsamının eksik yorumlanması sonucunda mevcut sorunsallar fark edilememekte, bazen problem sahalarıyla ansızın yüzleşilebilmekte ve literatürde ‘belirsizlik’ teriminin ağırlığı ‘karmaşıklık’ kavramıyla zenginleşebilmektedir. Bu çerçevede ontolojik devrim bir yandan “güvenlik” amacına ulaşmada devlet aktörlerin yaşadığı belirsizlik ve maruz kalınacak faktörleri artırırken, diğer yandan güvenlik alanında çok bilinmeyenli ‘denksizliklerin’ çözülmesini gerekli kılmaktadır. Modern literatürün asimetric, vekâlet, gayri nizami gibi nitelendirmelere yaftaladığı; tehdit algıları, Uluslararası İlişkilerin artan sayıda aktörü, tecrübe edilen ve farklı boyutlarla ifade edilebilecek ‘ortam’ gibi girdiler ‘denksizliklere’ neden olan ana hususlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Eşitsizlik ve orantısızlık sorunsalı, güvenlik ihtiyaçlarının giderilmesinde izlenecek alternatif süreçlerin kapsamını da etkilemektedir. Diğer bir ifadeyle güvenliğin ‘nasıl’ tesis edileceği sorusu karşımıza çıkmakta, yöntem tercihlerinin sunduğu avantajların, dezavantajların ve karşılaşılabilecek hassasiyetlerin kapsamlı analizi güvenlik kavramının konusu kadar önem kazanmaktadır. Özellikle üslup ve hukukilik ekseninde geçerlilik testine tabi tutulan güvenlikle ilgili normlar tercihlere kısmen de olsa etki etmekte ve tercih edilen strateji istikametinde karar vericilerin bir kısıntısı olarak karşımıza çıkabilmektedir. Ayrıca güvenliğe yönelik kavramların “uygulamaya” yansması sonrası karşılaşılabilecek sonuçlar, güvenlik alanındaki kavramsal genişleme ile birlikte uygulama şeklinin ve süreçlerinin de sorgulanmasını dikte etmektedir.

Uygulama denilince, güvenliğe normatif bakış açılarının tatbiki doğal bir zorunluluk olarak kendini hissettirmektedir. Nitekim algı ve değerlerdeki farklılıklar kavramlara farklı anlamlar yükleyebilmektedir. Güvenlik sorunsalının Atlantik ‘öteki’ tarafı ile Avrupa cenahında nasıl algılandığı, Türkiye’de yüklenen anlamı ile bir Afgan, Iraklı veya Suriyelinin zihnindeki içeriği doğal olarak farklı çıkarımlara öne çıkarmaktadır. Örneğin kendi toprağında saldırıya maruz kalan ABD’nin 11 Eylül algısını ne Avrupa ne Türkiye ne de diğer başka bir

ülkenin herhangi bir analiz düzeyinde yapılan yorumuyla açıklamak mümkün değildir. Aynı şekilde Türkiye'nin 1980'li yıllardan bu yana mücadele ettiği terör örgütlerinin Batı zihniyetindeki algısı da farklılığı ile öne çıkmaktadır. ABD'nin terör örgütü PKK'nın Suriye kolu ile farklı isimlendirmeler yoluyla iş birliği yapıyor olması Türkiye nezdinde etik eksenli normatif tartışmaları algı odaklı çıkar arayışlarına mağlup kılmaktadır.

Tüm normatif algı farklılıklarının gölgesinde önemli olan husus asgarî standartları işaret eden evrensel değerler üzerinde anlaşılması ve meşruiyet – hukukilik gibi temel parametreler ışığında vazgeçilemez hakların teminat altına alınmasıdır. Ancak normatif farklılıkların etkisi altında, güvenlik veya güvensizliğin tarafı olmuş aktörlerin ancak bir süreç sonrasında mevzubahis güvenlik ortamını tecrübe ettiği ifade edilebilir. Bahse konu süreç, 11 Eylül saldırılarında olduğu gibi, travmalar şeklinde belirgin dönüm noktalarına tahvil edilebilirken birikim şeklinde tercihleri etkileyebilmektedir. Bu çalışma; güvenlik kavramı, ortamı ve açılımlarına yönelik tartışmalarda Türkiye perspektifini tarihsel süreci bağlamında, güvenliğin ne dereceye kadar tehdit odaklı algılandığı, karmaşıklıktan kaynaklı dengesizliklere hangi düzeyde mukabelede bulunabildiği, güvenlik tedbirlerinin uygulama şekli ve süreçlerini sorgulama düzeylerini tartışmaktadır.

Araştırmada güvenlik kavramının ne olduğu üzerine genel tartışmalara taraf olmak ve objektiviteden uzaklaşmak yerine, Türkiye'nin güvenlik kavramına yüklediği anlamı tahlil (parçalara ayırma), bütünleme ve sentez sürecinden geçirmek amaçlanmıştır. Diğer bir ifadeyle Baldwin'in (1997, s. 12-18) "Güvenlik Kavramı" isimli makalesinde yaptığı gibi "kim için, hangi değerler için, ne kadar, hangi tehditlere karşı, hangi araçlarla, ne kadar maliyetle, hangi zaman aralığında" gibi soruların ilgili olanlarını Türkiye özelinde sormak tercih edilmiştir. Baldwin'in aynı eserinde James Rosenau'ya atfederek sorduğu "Of what this is an instance? – Nasıl bir an yaşıyoruz?" sorusu da dikkate alındığında güvenlik kavramının gerçekleştirileceği ortam; zaman, mekân, araçlar ve tehditler bağlamında araştırılmıştır. Dolayısıyla yapılan çalışma Türkiye özelinde ampirik ve nitel bir incelemedir. Gütülen amaç, Türkiye'nin mevcut güvenlik algısının, tespit edilen güvenlik fonksiyonları çerçevesinde, modern ile post-modern güvenlik tartışmalarının gölgesinde hangi istikamete yöneldiğinin ortaya konmasıdır (Brauch, 2012, s. 167-196). Çalışmanın argümanı Türkiye'nin önümüzdeki dönemde güvenlik anlayışını, süreçlerini ve sektörünü devrimsel bir dönüşüme sokması gerektiği önermesi üzerine inşa edilmiştir. Bu argümanın incelenmesine yönelik olarak öncelikle yakın tarihinde sahip olduğu güvenlik paradigması ortaya konmuş, müteakiben Türkiye'nin halen tecrübe ettiği güvenlik ortamı tahlil edilmiş ve geleneksellikten uzaklaşmayan güvenlik algısının dönüşümü tartışılmıştır.

Türkiye'nin Güvenlik Algısının Tarihsel Gelişimi

Güvenlik özü itibarıyla; bölünmez, devredilmez, sürekli, elzem ve bütüncül bir ihtiyaçtır. Güvenliğin açıklanmasında Türkiye için iç güvenlik, sınır güvenliği, dış güvenlik, siber güvenlik gibi muhtelif tasnifler yapılmakta olsa da güvenlik genel olarak 'her çeşit risk ve tehdidin verebileceği zarardan masuniyet' şeklinde algılanabilir. Bu nedenle güvenlik tarımdan sanayiye, sağlıktan iktisada, terörden dış kaynaklı tehdiye kadar birçok dinamiğin iç içe geçmiş karmaşıklığı ve birbirlerini tamamlayan sinerjisi dâhilinde düşünülebilir. Askerî, ekonomik, sosyal, çevre ve siyasi sektörler güvenlik algılamalarında bir çerçeve olarak kullanılabilir de güvenlik ile ilintili iç ve dış dinamiklerin nitelik ve niceliği, modernitenin kapsayabileceğinden daha geniş bir katman sarmalına haizdir.

Türkiye'nin 1980'lerden itibaren güvenlik algılarının ne olduğunun ortaya konması kapsamında söz konusu iç ve dış dinamiklerin tespiti ve analizi mevcut bakış açısının ortaya konmasına yardımcı olacaktır. Bu maksatla bu çalışmada, sırasıyla; Türk siyasi hayatına

büyük etkileri olan 12 Eylül askerî darbesinin yoğun etkilerinin görüldüğü 1980-1983 dönemi, Turgut Özal'ın liderliğinde geçirilen 1983-1993 dönemi, Koalisyonlarla geçirilen 1993-2002 dönemi ve 2002 sonrası dönem iç ve dış dinamikler ekseninde ve tehdit algıları kapsamında analiz edilecektir. Amaç bu dönemlerde uygulanan güvenlik politikalarına eleştirel yaklaşmak değil, sadece güvenlik bağlamında tayin edilmiş önceliklerin ve tehdit algılarının resmini çıkartmaktır. Nitekim yapay bir tasnife tabi tutulmuş 'iktidar ve gücü elde bulundurma' kronolojisi, güvenlik algısındaki dönüşümü ortaya koyabilecektir.

12 Eylül İhtilali ve Sivil Yönetime Geçiş Dönemi (1980-1983)

Türkiye yanında birçok üçüncü dünya ülkesinin sorunsalı olan askerî darbe ve müdahalelerinin kendisi sivil ve demokratik yaşama yönelik bir güvenlik tehdididir. Demokrasilerin ve halk egemenliklerinin, halkın iradesi yerine belirli bir kişi, zümre veya dış aktör tarafından, zor kullanmak suretiyle kesintiye uğratılması uzun vadede onarılması güç etkiler bırakabilmektedir. Travma niteliğindeki askerî darbelerin siyasi ve sosyal sonuçları ile hukukî 'yeniden yapılanması' uzun dönemde etkisini yitirmemektedir. Aynı zamanda Türk siyasi hayatının önemli figürlerinin 'askerî müdahale' kaygısıyla tercihlerinde koşullanmışlık yaşamış olmasına, diğer bir deyişle iradelerine kendi istekleriyle sınırlama getirmesine sıklıkla şahit olunmuştur. Ancak bu kısımda, 12 Eylül müdahalesinin dinamikleri yerine, askerî müdahale sonrası bahse konu güvenlik algılarını şekillendiren tehdit ve faktörler üzerinde durulacaktır.

Askerî silsile dahilinde yapılan 12 Eylül müdahalesinin önceliği iç güvenlik olmuş ve darbe bildirisinde ayrıntılı bir şekilde iç güvenlikten ne anlaşıldığı ifade edilmiştir (Genelkurmay ve Millî Güvenlik Konseyi Başkanı Orgeneral Kenan Evren'in Türk Milletine Açıklaması, 1980). İç tehdit (yıkıcı, irticai ve nispeten bölücü) bağlamında Kenan Evren'in 12 Eylül 1980 tarihinde yaptığı ve resmî gazetede de yayımlanan meşhur konuşmasında belirttiği gibi sosyal ve ekonomik sorunlar sonucu karşılaşılan ağır buhranlar askerî darbenin gerekçesi olarak ileri sürülmüştür. Ayrıca bildiri, her gün 20 civarında vatandaşın hayatına mal olan anarşi, terör ve bölücülüğün altını çizerken Türk vatandaşlarının kamplaşmasına vurgu yapmıştır. Diğer bir deyişle 12 Eylül İhtilali sonrası iktidara, darbe bildirisinde ifade edilen iç güvenlik sorunlarının halli için sorumluluk yüklenmiştir. İç güvenliğe yönelik bildiri de ifade edilen tehdit unsurları 'özel harp' teknikleri olarak nitelendirilmiş ve iç siyasi istikrarsızlığın etkileri askerî darbeye yol açan nedenler hiyerarşisinin zirvesine konumlandırılmıştır. İç tehdidin tanımlanması için kullanılan "yıkıcı ve bölücü mihraklar" ile "irticai ve diğer sapık ideolojiler" terimleri 12 Eylül sonrası için tehdit literatürünü teşkil etmiştir. Dolayısıyla askerî yönetim öncelikle iç tehdit olarak algılanan sorunlar üzerinde yoğunlaşmıştır.

12 Eylül'ün iktidara taşıdığı 'askerî aklın', doğal olarak askerî karakterde tehditleri ve Soğuk Savaş algısını ön plana çıkardığı yadsınamaz. Bu nedenle bu dönemin askerî liderlerinin Soğuk Savaş'ın gerginlikleri ile büyüdüğü dikkate alındığında, Dünya konjonktürünün okunmasında; Türkiye'nin üyesi olduğu NATO ittifakı ve İkinci Dünya Harbi sonrası psikolojisi ön plana çıkmıştır. Ayrıca müttefik devlet aktörlerin tekrarladığı meta-söylemler çerçevesinde gelenekselleşmiş milli politika ve talepleri ile İran örneğinde olduğu gibi devlet aktörlerin yönetim sistemlerinde meydana gelen değişimler nedeniyle Cumhuriyet rejiminin bekasına yönelik risklerin göğüslenmesi kendini hissettirmiştir. Şüphesiz uluslararası yapının bir parçası olan Türkiye'nin güvenlik algılarına, diğer Batılı devletlerde olduğu gibi, Sovyet ve peyklerinin tehdidi damga vurmuştur.

1980'li yıllarda Sovyetler Birliği'nin, komşu ülkeler üzerindeki nüfuzu diğer Batılı müttefiklerine kıyasla Türkiye'nin güvenlik algılarında çarpan etkisi yapmıştır. Bu dönemde Türkiye'yi, Sovyetler Birliği'nin; (1) Karadeniz kuzeyi, Gürcistan ve Ermenistan'a uzanan

hududu, (2) Jivkov iktidarının hüküm sürdüğü Bulgaristan'ın Varşova Paktı üyesi olması, (3) Suriye'ye sağladığı askerî destek, (4) NATO üyesi Yunanistan ile dini ve tarihi 'yakınlığı', (5) Sovyet füze ve nükleer kabiliyetleri gibi hususlar kaygılandırmıştır. NATO'nun güneydoğu cephesinin güvenliğini de sağlayan Türkiye, Sovyetlerin askerî tehdidine yönelik olarak güvenlik önceliklerini şekillendirmiş ve Avrupalı ülkeler gibi NATO şemsiyesi altında, ABD'nin güvenlik garantilerini esas almıştır. Ayrıca Sovyet tehdidine karşı Silahlı Kuvvetlerini ABD ve kısmen Avrupa silahlarıyla teçhiz ederken, önceliğini niceliksel anlamda güçlü konvansiyonel yapılanmaya yönelmiş ve sayı anlamında dünyanın en büyük ordularından birisini her an muharebeye girecekmiş gibi hazır bulundurmıştır.

Sovyet tehdidi yanında, 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı sonrası tırmanan Türk-Yunan sorun yumağının genişlemesi diğer bir güvenlik kaygısı olmuştur. İran devriminin ve Sovyetlerin Afganistan işgalinin gölgesi altında NATO'nun askerî kanadından ayrılmış olan Yunanistan, Roger Planı'nın verdiği teminatlar ışığında 20 Ekim 1980'de Kenan Evren'in de oluruyla tekrar NATO bloğuna dâhil edilmiştir (Gürel, 1993, s. 87). Dolayısıyla Türkiye'deki askerî yönetim, Yunanistan'a karşı, ikili sorunların çözümünde faydalanabileceği bir kozu kullanamamıştır. Bu nedenle Batı Avrupa ve ABD'nin Yunanistan lehinde tutum takınması ve kendini '7/10' oranı olarak duyuran tercih (Oran, 2001, s. 709), Türkiye'nin Kıbrıs ve Ege coğrafyasında Yunan tezlerine karşı 'savunma'da kalmasını gerekli kılmıştır. Özellikle Yunanistan'ın Türkiye'yi işaret ederek tehdidin doğudan geleceği tezi (Gürel, 1993, s. 93), Türkiye'nin de Kıbrıs 'Enosis'ine ve Yunan 'Megali Idea'sına karşı tedbir almasına yol açmıştır. Türkiye'nin, Yunan konvansiyonel tehdidine karşı Trakya ve Batı Anadolu'da konuşlandığı askerî gücü, Sovyet tehdidi yanında, Kıbrıs'ın intikamını alma azmindeki Yunan tehdidini de dikkate almıştır. Bu çerçevede Türkiye, silahlanma programını hem Sovyet hem Yunan tehdidine karşı konvansiyonel askerî güç birikimi üzerine ve ABD desteğine bağımlı bir şekilde kurgulamıştır. NATO içinde, NATO üyeleri arasında vuku bulan sorunların 'halli' politikası Türkiye'nin Yunanistan ile sorunlarını ittifak çatısı altında yatıştırmış, ancak sonlandırmamıştır. Nitekim Ege hava sahasında üstünlük kurma yarışı iki ülke Hava Kuvvetlerini sürekli karşı karşıya getirmiştir.

Türk güvenlik zihniyetinde, Yunanistan yanında İran odaklı gelişmelere dikkat etmek gerekmektedir. Tüm muhalif İranlı unsurların gerçekleştirdiği 1979 İran devrimi sonrası, bir nevi farklı siyasi eğilimlerin gerçekleştirdiği devrimi kendi hanesine yazdırmayı başaran Humeyni rejiminin, İslam coğrafyasına rejim ihraç etme gayreti özellikle Türk askerî eliti için bir kaygı nedeni olmuştur. İran, İstanbul Kasımpaşa'da başlattığı fikirsel yayılma çabalarında başarılı olamamış, ancak Batman ve Diyarbakır gibi illerde özellikle kurulan kitabeveleri ve yapılan sohbet toplantılarıyla propaganda ve eğitim faaliyetleri yürütmüştür (NTV, 6 Ocak 2011). Dolayısıyla darbe sonrası askerî yönetim 1979 İran devriminin Türkiye'deki yansımaları ile baş etmeye çalışmış, güvenliğin sadece askerî değil fikirsel ve ideolojik savunmaya yönelik boyutuna da dikkat edilmiştir. Diğer bir ifadeyle Türkiye için güvenliğin kapsam genişlemesi fark edilmiştir.

Bu dönemde güvenlik kaygısına neden olan bir diğer sorun ise ASALA tehdidi ve paralelinde vücut bulan PKK terörüdür (Manaz, 2005, s. 15). Ermeni terör örgütünün, Türkiye'nin diplomatik temsilciliklerine yönelik eylemleri Ermeni iddialarının uluslararası alanda canlı kalmasına yol açmıştır. Ayrıca ASALA ve bölücü terör örgütü PKK'nın Lübnan'ın Sidor kentinde 08 Nisan 1980 tarihinde yapmış olduğu görüşme ve yayımlanan ortak bildiri Türkiye'ye karşı iş birliğini ihtiva etmektedir. Sidor Bildirgesi sonrası sırasıyla 9 ve 19 Kasım 1980 tarihlerinde Strasburg ve Roma'da Türk diplomatlarına saldırılar düzenlenmiş, eylemlerin sorumluluğunu her iki örgüt de üstlenmiştir. Ayrıca ASALA ve PKK'nın 30 Kasım 1980 tarihinde, Tahran'da ortak yayınladıkları bildirmede; Ermeni, Kürt ve

Arap halklarının “emperyalizme ve Türkiye’ye karşı iş birliği yapmaları gerektiği” ilan edilmiştir. Özetle 1980-1983 döneminde ASALA, PKK’yı yanına çekerek kendini geri plana iterken, PKK’yı araçsallaştırmıştır (Manaz, 2005, s. 17). PKK ise askerî darbe ile tasfiye olan yandaşlarını cezaevlerinde örgütlerken Suriye’nin himayesinde önce 15-25 Temmuz 1981 tarihinde Lübnan-Helve’de, sonra 20-25 Ağustos 1982 tarihinde Suriye-Şam’da iki kongre toplamış ve Türkiye’ye karşı silahlı mücadele başlatma kararı almıştır. Öte yandan Türkiye, ASALA terör örgütüne yönelik yurt dışında aktif tedbirler alırken PKK’nın yarattığı riski gerektiği kadar tasavvur edememiştir. Sonuçta 12 Eylül askeri darbesi öncesinde ideolojik kamplaşmanın bir sonucu olarak görülen terörizm, ASALA ve PKK sonrası uluslararası ve ulusal düzeyde yeni yoruma tabi tutulmuş ve asimetrik harbin öncül etkileri hissedilmiştir.

Sonuç olarak, 12 Eylül darbesi sonrasında Turgut Özal’ın Anavatan Partisi iktidarına kadar, global konjonktürden doğrudan etkilenen bir Türkiye’nin; yanı başındaki Sovyet tehdidi, Kıbrıs harekâtı sonrası travma yaşayan Yunanistan, İran devriminin agresif yayılcılığı, ülke içindeki siyasi hareketlenmeler tasfiye edilirken iç ve dış terör odakları bağlamında ASALA-PKK gibi etnik ve ideolojik terör yapılanması ile muhatap olduğu görülmektedir. Ayrıca ekonomik sıkıntılarla boğuşan Türkiye’de, 12 Eylül yönetiminin kendisini ABD ve Avrupa Topluluğu nezdinde benimsetme çabaları nedeniyle verdiği ödünlerin müteakip yıllarda güvenlik sahasına olumsuz yansımaları olmuştur.

1983-1993 Dönemi

Bu dönemin belirgin özelliği neo-liberal ekonomik sistemin yükselişe geçmesi, Doğu Bloku ile Batı arasındaki ilişkilerin yumuşamaya başlaması, Sovyetler Birliği’nde yaşanan değişimler, ABD’nin dünyanın tek süper gücü olarak rakipsiz kalması ve Avrupa’da siyasi birlik kurma çabalarının yoğunlaşması olmuştur (Özen, 2011, s. 121-177). Bu esnada Özal’ın 1989 yılına kadar Başbakan olarak, müteakiben vefatına kadar Cumhurbaşkanı olarak benimsediği güvenlik politikaları önceleri ekonomik liberal, sonraları ise siyasi liberal bir çizgiyi takip etmiştir (Özen, 2011, s. 121-177). Uluslararası düzenin şahit olduğu derin dönüşümleri kucaklayan Özallı yıllarda Türkiye ekonomik kalkınma modelini değiştirmeye ve uluslararası yapıyla bütünleşmeye yönelmiştir (Demiray, 2017, s. 13). Ancak Türkiye’nin ekonomik rehabilitasyon ihtiyacı ve artan bir ivmeyle karşı karşıya kaldığı terörizm tabanlı sorunlar, söz konusu yapısal dönüşümün sancılarının yönetilmesinden ziyade reaktif tarzda pasif pozisyon alınmasına neden olmuştur. Şüphesiz bu dönemde Türkiye’nin ansızın karşı karşıya kaldığı güvenlik sürprizi Sovyetler Birliği’nin çöküşü olmuştur.

Ekonomik, sosyal ve ülke içinde birlik bağlamında zayıflayan Sovyetler Birliği, 1989 yılında dağılmasına kadar olan süreçte, Türkiye, Soğuk Savaş dönemindeki tehdit algısını korumuştur. Sovyetler Birliği’nin yıkılması ve yerini Rusya Federasyonu’na bırakması ise tehdit algılarında dönüşümü zorunlu kılmıştır. Soğuk Savaş sonrası uluslararası toplumun düzenine yönelik belirsizlik, eski peyk ülkelerdeki istikrarsızlık ve yeni Cumhuriyetlerin doğum sancıları gibi büyük dönüşümler Türkiye’nin NATO paralelinde tehdit algılarını revize etmesine neden olmuş ve dönüşümün uluslararası yapı ile birlikte yönetimi ön plana çıkıştır. Bu dönemde nükleer bir tehdidin bertaraf edilmesi Türkiye’yi olumlu etkilerken; Rusya Federasyonu’nun askerî ve nükleer gücünü muhafaza etmesi, nükleer-biyolojik-kimyasal silahların kontrolsüzlüğü ve azalan jeo-politik önem gibi hususlar kaygı nedenleri olarak ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla Sovyetler Birliğinin askerî gücü yerine, kontrolsüz hale gelen ve yapısal sorunlar nedeniyle başıboş kalan Sovyet askerî gücünün istenmeyen ellere geçmesi tehdidi hissedilmiş, jeo-politik algıdaki dönüşüm de Batı desteğini azaltmıştır.

Sovyet tehdidi hariç tutulursa, 1983 sonrasında Turgut Özal’ın ekonomik gelişmeyi ve uluslararası liberal yapı ile entegrasyonu öncelik olarak tayin etmesi, dış politikada barışçıl

münasebetler kurma politikasını ön plana çıkartmıştır. Böyle bir politikanın gerekçesi, Türkiye'nin ekonomik kalkınma hamlesi yapabilmesi için kriz ve çatışma ortamından uzak tutulması gerekliliğidir. Yabancı sermayenin iç ve dış politika bağlamında istikrarlı ve gelişen bir Türkiye'yi tercih edeceği de dikkate alındığında, 1983 sonrası Yunanistan'a 'zeytin dalı' uzatma politikası güdülmüş ve bu ilke Anavatan Partisinin programına dâhil edilmiştir (Anavatan Partisi Programı, 1983). Ancak Özal'ın taktiği Yunanistan ile meselelerin çözülmesi değil, ekonomik kalkınma için sorunların tehir edilmesidir. Çünkü ekonomisi güçlenen bir Türkiye, aslında, bu sorunların çözümünde inisiyatifi ele alabilecektir. Ayrıca 'kazan-kazan' stratejisi kapsamında iş birliği ve ekonomik açılım her iki ülkenin de yararına olacaktır. Esasen bu dönemde ekonomik öncelikler doğrultusunda 'zamana oynama' politikası güdüldükçe, Yunanistan'ın bir tehdit olduğu algısı ihmal edilmemiştir. Bilakis Yunanistan'la yaşanan sorunlar ve Yunanistan'ın Türkiye algısının bilincinde olan Türkiye, 'tehdidi yönetme' yoluna gitmiştir. Ancak Yunanistan Türkiye'nin 'zeytin dalı' politikasına soğuk yaklaşmış ve 1986 yılında Davos'ta el sıkışan iki ülke Başbakanları 1987 yılında Ege'deki sorunlar nedeniyle savaşın eşiğine gelince 1988 yılında görüşmüş ve düzenli aralıklarla bir araya gelme kararı almışlardır (Özen, 2011, s. 31). Bu gelişmeler Yunanistan'ın her zaman potansiyel bir muhasım olduğu gerçeğini ortaya çıkarmıştır.

Türkiye Özal'ı yıllarda bir savaşa taraf olma ihtimalini derinden yaşamıştır. Irak'ın Cezayir Antlaşmasını feshetmesi ve Şat-ül Arap Nehri üzerinden geçen sınırı tanımaması sonrası başlayan İran-İrak Savaşı Türkiye'yi savaşa komşu bir ülke konumuna itmiştir. Ayrıca İran-İrak savaşının 1988 yılında sonlanması sonrası, Irak'ın 02 Ağustos 1990 tarihinde Kuveyt'e saldırmasıyla sonuçlanan süreç, Türkiye'yi çevreleyen coğrafyanın uzun dönemde kriz ve savaşlara sahne olacağı sinyallerini güçlenmiştir. Turgut Özal'ın ABD yanında savaşa dâhil olma niyetine rağmen Genelkurmay Başkanı Necip Torumtay'ın istifası sonrası Körfez (İrak) Savaşına girmeyen Türkiye Batı dünyasının Irak'a yönelik yaptırımlarından iktisadi anlamda olumsuz etkilenmiştir. Ayrıca Irak karşıtı koalisyonun Irak'ta teşkil ettikleri uçuşa yasak bölgeler ve yerel unsurlara yapılan yardımlar Türkiye'nin karşı karşıya olduğu terör tehdidinin Irak'ta üslenmesine ve lojistik desteğe ulaşmasına uygun koşulları hazırlamıştır (Uslu, 2016, s. 237-239). Diğer bir ifadeyle Körfez Harbi, iç tehdit olarak algılanan terörizmin hudut ötesi bir gerçeklik haline dönüşmesine neden olmuştur. Ayrıca Irak ile ilgili gelişmelere paralel olarak İran'ın savaş sonrası toparlanma sürecine girmesi ve petrol-doğal gaz kaynaklarını kalkınma amaçlı rasyonel kullanımı yanında füze ve nükleer programını başlatması önemli bölgesel güvenlik dönüşümlerdir. Bu durum Türkiye'yi artan tempoda İran'ın Batı ile yaşadığı krizlere yönelik duruşunu gözden geçirmeye zorlamıştır. İran ve Pakistan ile Özal'ın ekonomi odaklı politik tercihleri doğrultusunda 1985 yılında Kalkınma için Bölgesel İşbirliği Örgütü kurulmuş, ancak 1990'lı yılların başından itibaren İran'ın Türkiye'deki faaliyetleri söz konusu inisiyatifin gelişmesini engellemiştir (İnat, 2005, s. 9). Ayrıca İran'ın PKK terörüne tolerans göstermesi ve topraklarında barınmasına müsaade etmesi İran kaynaklı riskleri iç güvenlik ekseninde artırmıştır. Sonuçta PKK'ya destek veren ve hamilik yapan Suriye, Irak ve İran, Türkiye için güvenlik riskleri barındıran ülkeler olmuş, 1980'lerde başlayan değişim ve belirsizlikten kaynaklanan kaygılar hissedilmeye başlanmıştır.

Bu dönemde Türkiye'nin tarihi ve kültürel nedenlerle ilgi alanında olan Balkanlarda meydana gelen gelişmelerin de altı çizilmelidir. Bulgaristan ve Romanya'da yaşanan halk hareketleri ve rejim değişiklikleri, en önemlisi Yugoslavya'nın parçalanması Türkiye'nin bir yandan iç tehdit unsurlarıyla mücadele ederken diğer taraftan Irak-İran savaşı ve sonrasında Körfez Harekâtının gölgesinde Boşnaklara yönelik Avrupa'nın önyargılı duruşuna karşı koymasını gerekli kılmıştır. Sonuçta Türkiye çok cepheli belirsizlik ve kaos ortamını solumuş,

ancak Türk ekonomisinin henüz toparlanma sürecinde olması, Türkiye'nin söz konusu krizlerde aktif siyaset izlemesini engellemiştir.

Çevre kuşak ülkelere Osmanlı'nın mirası ve emaneti olarak bırakıldığı bilincinin sonucu olarak bu ülkelerdeki Türklere baskı uygulanması, bu yılların en önemli kaygılarından birisidir. Kökleri Balkan Savaşları ve Cumhuriyet'in kurulmasına kadar götürülebilecek 'azınlık Türkler' sorunu 1980'li yıllarda özellikle Bulgaristan ve Yunanistan'ın homojen devlet ve tek katmanlı toplum yaratma heveslerinin meydan okuyanı olarak algılanmıştır. Bu çerçevede bahse konu ülkelerde Türk toplumlarına baskı ve zorunlu göç gibi evrensel değerlere tamamen zıt uygulamalar, Türkiye'yi artan göç ve Türk azınlıkların haklarının korunması gibi siyasi mücadelelere sürüklemiştir. Özellikle Bulgaristan'ın 1950-51 ve 1968-78 yıllarında Türkiye ile yapılan antlaşmalar sonrasında, sırasıyla 154.393 ve 130.000 kişi göçmen olarak Türkiye'ye gelmiş ve iskân edilmiştir. Bulgaristan'ın Türk azınlık yerine 'Müslümanlaşmış' Bulgar kavramını ortaya atması ve "Soya Dönüş" programı başlatmasıyla; Türkçe isimler değiştirilmiş, ibadete izin verilmemiş ve Türk kimliği reddedilmiştir (CNN Türk, 3 Temmuz 2014). Yunanistan'da da benzer baskılar yaşanmış, Lozan Antlaşmasında dinî kimliği esas alan "Türkiye'de yaşayan gayrimüslimler" ve "Yunanistan'daki Müslüman Azınlık" ibareleri nedeniyle, içinde "Türk" geçen dernekler kapatılmıştır. Yunanistan, 1971 yılında yapılan yasal düzenlemeyle Türklerin vatandaşlıktan çıkarılmasının önünü açmış, Yunan hükümeti 1940'lı yılların sonlarında Arnavut Çam'larına yaptığı gibi Türkleri ülkeden göç ettirmeye yönelik uygulamalara girişmiştir. Dolayısıyla Lozan Antlaşması sonrası sürekli Türkiye'nin ilgi alanını oluşturmuş bir sorunlar dizisi, 1980'lerde Türkiye için güvenlik sorunsalı haline gelmiş ve toplu göçlerin sosyoekonomik etkileri hissedilmiştir.

İç tehdit (yıkıcı, irticai ve artan oranda bölücü) bağlamında Türkiye'de ivme kazanan güvenlik kaygıları 1983-1993 arası dönemde tüm vatandaşlar tarafından hissedilir hale gelmiştir. 12 Eylül askerî müdahalesinin "anarşiyi önlemek, ülkenin bölünmez birliğini ve bütünlüğünü yeniden tesis etmek ve devlet otoritesini yeniden kurmak" önceliklerine rağmen; bölücü, yıkıcı ve Hizbullah gibi terör örgütlerinin yurt sathında örgütlenmesinin önüne geçilememiştir. 1984 yılından itibaren eylemlere başlayan PKK, özellikle Tunceli ve Bingöl kuzeyi kırsalında faaliyet gösteren TIKKO ve DEV-SOL, yurt dışında konumlanmasına rağmen Türkiye'de hatırı sayılır eylemlere imza atan DHKP/C, İran destekli Hizbullah gibi terör örgütleri Soğuk Savaş sonrasında yakın coğrafyasındaki belirsizliklerle meşgul olan Türkiye'nin güvenlik algısına meydan okumuştur. Özellikle PKK'nın köy baskınları ve sivilleri toplu infazları Türkiye'nin askerî gücü ile kolluk kuvvetlerini Anadolu'nun güneydoğu coğrafyasına nakletmesine yol açmış, ancak tehdit nitelendirilirken "üç-beş çapulcu" söylemi gibi küçümseyen ve ihmalcî güvenlik nitelendirmeleri Türkiye'nin 21'inci yüzyıla miras kalacak terör sorununu beslemiştir.

PKK ve yasal uzantısı olan siyasi hareketlerin güçlenmesinde askerî yönetimin bir kısım uygulamaları etkin olmuştur. Türkçe haricinde mahalli bazda konuşulan dillere konulan kısıtlamalar ve PKK yanlısı yasal oluşumların siyaset sahnesinden çekilmeye itilmesi gibi uygulamalar PKK'nın temelsiz tezlerine bir nevi geçerlilik kazandırmıştır. Askerî darbe sonrası ülke yönetimini bilfiil elinde tutan Milli Güvenlik Konseyi'nin dışlamacı yaklaşımları PKK'nın bir riskin ötesine geçerek tehdit haline dönüşmesine katkı sağlamıştır (Özen, 2011, s. 127). Ancak Türkiye'nin istihbarat kapasitesinin yetersizliği ve devletin kendini Kürtler nezdinde ifade etmesinde yaşanan eksikliklere karşın PKK; etkin propaganda yöntemleri uygulamış olmasına rağmen, 'savunma ve denge sağlama' sonrası hedeflenen 'halk başkaldırı'sı stratejisinde başarı elde edememiştir. Öte yandan aldığı dış destekle özgüveni artan PKK'nın 1992 yılında Irak kuzeyine mevzi harbi yapma girişimi tam bir fiyaskoyla sonuçlanmış, yine 1992 yılında Şırnak şehir merkezinde güvenlik kuvvetlerine karşı giriştiği

geniş katılımlı eylemler başarısız olmuş, 1993 yılında TSK'nın yurt içinde icra ettiği operasyonlar ise terör örgütünün kırsalda serbest hareket etmesinin önüne geçmiştir. Yine de ASALA'nın yeni yüzü haline gelen PKK terörü Türkiye'nin yaşamsal güvenlik sorunu haline gelmiştir. Öte yandan Körfez Savaşı sonrası bölücü terör örgütünün, ABD önderliğindeki Koalisyonun Çekiç Güç Harekâtı kapsamında sağladığı koruma şemsiyesinden fayda sağlamış ve yurt dışı örgütlenmesini sağlamıştır.

Sonuç olarak Özal'ın iktidarda olduğu 1983-1993 yılları arasında Türkiye ekonomik yapılanmasını sağlamlaştırma çabalarının gölgesi altında Balkanlar ve Orta Doğu coğrafyası ile Sovyetler Birliğinde meydana gelen büyük fay kırılmaları sonucu meydana gelen belirsizlik ve konjonktürel etkiler ile başa çıkmaya çalışmıştır. Türkiye'nin "birlik ve bütünlüğüne tehdit olarak algılanan iç ve dış mihraklar" söylemi üstü kapalı bir tarzda yıllarca persenk edilirken, 1990'lı yıllarda söz konusu tehditlerin ne olduğunu Türk kamuoyu açıkça hissetmeye başlamış ve bölücü terör örgütünün yarattığı tehlike özellikle 1990'ların başından itibaren kamuoyu gündeminin üst sıralarına yerleşmiştir. Özal'ın vefatı sonrası aynı tehdit unsurları içerik değişiklikleri geçirerek devam etmiştir.

1993-2002 Dönemi

1991-2002 yılları arasında kalan dönem koalisyonlar dönemidir. Ancak Özal'ın Cumhurbaşkanlığı döneminde kurulan Doğruyol-Sosyal Demokrat Halkçı Parti koalisyonu sarf-ı nazar edildiğinde, Özal'ın vefatı ve Süleyman Demirel'in Cumhurbaşkanı olarak seçilmesinden sonra Türkiye muhtelif koalisyon alternatiflerini (toplam yedi) tecrübe etmiş, bu süreç de güvenlik ile ilgili öncelikleri etkilemiştir. Özal sonrası; (1) Doğruyol Partisi ve Sosyal Demokrat Halkçı Parti 05 Ekim 1995 tarihine kadar (iki defa), (2) 1995-1996'da DYP – CHP, (3) 1996'da Anavatan ve Doğruyol Partileri, (4) 1996-1997'de Refah Partisi – DYP, (5) 1997-1999'da Anavatan – Demokratik Sol – Demokratik Türkiye Partisi, (6) Son olarak Demokratik Sol – Anavatan Partisi – Milliyetçi Hareket Partisinin 2001 ekonomik krizine kadar koalisyonları kurulmuştur (Çakır, 2020, s. 19-37).

Koalisyonlar döneminde Türkiye'nin kırılğan siyasi yapısı, Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti) iktidarına kadar Özallı Türkiye'den miras alınan güvenlik sorunsallarına devlet geleneği dâhilinde çözümler üretmeye çalışmıştır. Güvenlik sorunsallarının değerlendirilmesinde Koalisyon hükümetlerinin kırılğan yapısının dikkate alınması gerekmektedir. Ancak Türk devlet geleneğinin güçlü yapısı da politik zafiyetleri giderecek niteliktedir. Keza Türkiye iç güvenlik ve Kardak krizlerinde, koalisyonlara rağmen kararlı tutum sergilemekten geri durmamıştır.

Önceki kısımda ifade edildiği üzere bu dönemde yıkıcı ve bölücü terör örgütlerinden kaynaklanan tehdit algısı Türkiye'nin gündemi haline gelmiştir. 1993 yılı başlarında PKK ile geçici bir çatışmasızlık dönemine girilmiş, af tartışmaları başlamış, ancak 24 Mayıs 1993 tarihinde Şemdin Sakık isimli teröristin liderlik yaptığı PKK'lı bir grubun Bingöl'de yol keserek 33 silahsız acemi askeri katletmesiyle Türkiye terörle mücadelede tamamen askerî yöntemlere dönmüştür (Hürriyet, 22 Ağustos 2005). Esasen PKK, güç kaybettiği dönemlerde çatışmasızlık ilanı ile zaman kazanmış, şartlar olgunlaştığında veya Türkiye'nin başka bölgesel sorunlara angaje olmasının istenmediği dönemlerde eylemlere başlamıştır.

Otuz üç askerin şehit edilmesi sonrasında, TSK yurt içinde ve Irak'ın kuzey sektöründe operasyonlar yaparken, koalisyon hükümetleri terör örgütünün dış desteğinin kesilmesine yönelik girişimlerde bulunmuştur. Örneğin Tansu Çiller'in 1993 yılında sırasıyla Almanya ve ABD hükümetleri nezdinde resmi girişimlerinde bulunmuş, İran ve Suriye ile PKK'ya müsamaha gösterilmemesi için görüşmeler yapılmıştır (Dalaman, Almanya'da 'PKK Yasağı Kalksın' Mitingi). Böylece Türkiye, PKK'nın uluslararası toplum nezdinde terör

örgütü olarak tanınmasını sağlamaya çalışmış ve bu gayretinde de başarılı olmuştur. 1993 yılında Türkiye'nin güneydoğusunda yoğun iç güvenlik harekâtı icra edilirken Almanya ve Fransa gibi ülkeler de kendi topraklarında PKK'ya yönelik tutuklamalar yapmıştır (TRT Arşivi, 23 Mayıs 2017). Özellikle PKK'nın gelir kaynağı olarak uyuşturucu kaçakçılığı yaptığı gündeme getirilmiş ve para trafiği önlenmeye çalışılmıştır. TSK, 1995 ve 1997 yıllarında Irak kuzeyindeki PKK kamplarına yönelik operasyonlar yapmış, ancak PKK 1992 yılında tercih ettiği mevzi harbi yapma hatasını tekrarlamamış ve TSK ile silahlı çatışmaya girmekten kaçınmıştır (Yazıcı, 2016, s. 157). Ayrıca PKK, bazı devletler ve uluslararası örgütler tarafından terör örgütü ilan edilmesine karşı KONGRA-GEL, KCK, KKK gibi isim değişiklikleri yapmaya başlamış, bu sayede yaptırımların etrafından dolaşmak istemiştir (Koç, 2015, s. 30-45). Bu dönemde PKK terörünün organizasyonel yapısı karmaşık hale gelmiş, örgütlenme çalışmaları tamamlanmış ve bir devlet gibi kurumsallaşmaya çalışmıştır. Abdullah Öcalan'ın 15 Şubat 1999 tarihinde Kenya'da yakalanıp Türkiye'ye getirilmesi terör örgütünde bir süre gerilemeye neden olmuş, ancak örgüt teşkilat düzenlemeleri ile liderlik çatışması içine düşmemiş ve kanlı eylemlerine devam etmiştir. Dolayısıyla bölücü terör en önemli güvenlik sorunu olarak 2000'li yıllara nakledilmiştir.

Rejimin değiştirilmesine yönelik yıkıcı faaliyetler yürüten örgütler bu dönemde yurt dışına çıkmak zorunda kalmış, yurt içinde ise kendi aralarında bölünmeler yaşarken yeraltına çekilmiştir. Bir kısım sol örgüt ise kırsala çıkmış, ancak büyük bir varlık gösterememiştir. 1990'lı yılların başında PKK ile benzer ideolojik çizgiye sahip olmasına rağmen ortak hareket etmeyen TİKKO ve DEV-SOL gibi sol örgütler, 1990'lı yılların ortalarından itibaren Tunceli ve Bingöl kırsalında PKK ile hareket etmeye başlamış (Hürriyet, Ovacık eylemini PKK ile ittifak yapan sol örgütler üstlendi) ve PKK'nın Anadolu güneyinden kuzey istikametine genişlemesine olanak tanımıştır (Haberler, 13 Şubat 2013).

Yıkıcı ve bölücü terör örgütleri yanında Türkiye devlet aktörlerin güvenlik tehditleriyle de muhatap olmuştur. Yunanistan'la kalıcı hale gelen sorun yumakları bu dönemde iki farklı eğilim içindedir. Türk-Yunan ilişkilerini doğrudan etkileyen Kıbrıs ve Ege'deki kıta sahanlığı, FIR hattı, egemenliği tartışmalı ada ve kayacaklar gibi Yunan 'Megali Idea'sının temel direkleri her iki ülkeyi çatışmanın kıyısına itmiştir. Ege Denizinde, 1995 yılında yaşanan Kardak krizi sonrası iki ülke savaşa ramak kala ABD'nin müdahalesi sonucu durdurulabilmiş, hilafında S-300 füzelerinin Güney Kıbrıs Rum Yönetimi'ne konuşlandırılması krizi patlak vermiş ve füzelerin Girit'e yerleştirilmesi ile sorun çözülmüştür (Independent Türkçe, 26 Ağustos 2020). Yunanistan; Türkiye'nin Avrupa Toplulukları ile ilişkilerinde veto hakkını 1999 Helsinki Zirvesine kadar kullanmaktan geri durmamış, ancak ABD'nin zorlamasıyla geri adım atmıştır. Helsinki Zirvesinde, yapısal dönüşüm amaçlayan Yunanistan, Simitis hükümeti ve George Papandreou'nun Dışişleri Bakanı olmasıyla nispeten uyumlu politika izlemeye başlamış ancak bu olumlu hava özellikle Kıbrıs sorunu nedeniyle kısa sürmüştür, iyi ilişki kurma temennileri söylem düzeyinde kalmıştır. Kardak krizinin, Türkiye'nin harbe girme ihtimalini hissettirmesi, Yunanistan'ın halen tehdit niteliği olan bir ülke olduğu gerçeğini gündeme getirmiştir. Ayrıca Yunanistan'ın Ermenistan ve Suriye ile askerî iş birliğine gitmesi ve Lavrion Kampını PKK ve diğer sol terör örgütlerine tahsis etmesi gibi Türkiye aleyhine yaptığı girişimler, hiçbir zaman iki ülkeyi ortak müştereklere çekememiştir.

1990'lı yılların Türkiye'nin resmi tehdit literatürüne kattığı bir terim de irticadır. Özellikle TSK, cemaatleri Cumhuriyetin temel değerlerine bir tehdit olarak algılamıştır (Ergin, 1997). Esasen 1980'li yıllardan itibaren TSK'ya sızmaya çalışan cemaatlerin varlığı, TSK'nın irtica kaygılarını artırmıştır. Ancak 1990'lı yıllarda başta FETÖ, TSK'ya bağlı okullar başta olmak üzere, muhtelif eğitim kurumlarına sızmaya başlamış ve kendi kadrolarını

örtülü yöntemlerle yetiştirmeye başlamıştır. Dolayısıyla FETÖ gibi terör örgütlerinin gizli örgütlenmesine ve taraftar bulmasına ortam hazırlanmıştır. FETÖ'nün tüm devlet kurumlarını içten ele geçirme ve 'hava' gibi hissedilmeme stratejisi işe yaramış, birçok mürit veya çıkar saikli şahıs örgütün himayesinde devlet kadrolarına sızmıştır. Siyasilerin de oy kaygısıyla yakınlaştığı örgüt bir yandan meşruiyet vasıtası haline getirilmiş, diğer taraftan örgütün istekleri yerine getirilmiştir.

1970'lerde yaşanan ekonomik kriz sonrası, 24 Ocak kararları ile liberalleşerek toparlanma faaliyetlerini artıran Türkiye, koalisyonlar döneminin hem başında hem de sonunda ekonomik kriz tecrübe etmiştir. 1994 yılında Tansu Çiller döneminin devalüasyonu ve 2001'de daha önce benzeri görülmemiş ekonomik buhran, siyasi kriz ve sosyal çalkantıları beraberinde getirmiştir (Darıcan, 2013, s. 39-46). Esasen ekonomik durumun da tehdit kavramının bir parçası olduğu anlaşılmaya başlanmıştır. Dolayısıyla Türkiye'de tehdit ve güvenlik algısının kapsamında büyük dönüşüm yaşanmaya başlamıştır.

2002-2021 Dönemi

Adalet ve Kalkınma Partisinin (AK Parti) iktidara geldiği 2002 yılında dünya genelinde tehdit anlayışında dönüşüm başlamış ve Türkiye'nin yeni hükümeti 2001 yılından miras kalan ekonomik sorunlarla boğuşurken Irak müdahalesi nedeniyle ABD'nin talepleriyle yüzleşmiştir. TBMM oylaması sonrasında Irak'a müdahale için topraklarını ABD'ye açmayan Türkiye, ABD'nin karşıt tercih ve tavırla karşılaşmıştır. Irak savaşının sosyal, ekonomik, siyasi veya güvenlik gibi alanlardaki olumsuz sonuçlarını tecrübe eden Türkiye; Irak kuzeyinde ABD'nin koruması altında Kürt Bölgesel Yönetimi'ni, Irak'taki varlığını sağlamlaştıran PKK'yı, kaosa sürüklenen ve ABD'nin apansız bir şekilde Irak'ı terk etmesiyle istikrarsız ve 'batmış' bir hale bürünen Irak devletini, Irak'taki Şii bölgeleri ile Irak kuzeyinin bir kısmını nüfuzu altına alan İran'ı, siyasi izolasyon sürecine sokulan ve intikam hırsını DEAŞ'la dışa yansıtan Sünni toplulukları karşısında bulmuştur. Irak'ın bütünlüğüne yönelik yürüttüğü geleneksel politikaya rağmen, Irak hükümetleri de Türkiye'nin güvenliğine ve çıkarlarına duyarsız kalmıştır.

Irak'ta yaşanan güvenlik çöküşü sonrası, DEAŞ ABD'nin Irak'taki cezaevinde bir hükümlü olan Bağdadi tarafından kurulmuş ve Musul'a yerleşmesi sonrası tüm ideolojik yayılmasını hızlandırmıştır (DeutscheWelle, 27 Ekim 2019). Bu süreçten Irak kadar Suriye de etkilenmiş, Arap Baharının Suriye'deki etkileri halk devrimine yol açarken DEAŞ hem devrime hem de rejime meydan okuyan bir örgüt halini almıştır. Etnik ve mezhepsel gerginlikleri demokratik yöntemlerle çözemeyen Suriye karmaşık yapıda bir iç savaş tecrübe etmeye başlamıştır. Bu ortamda DEAŞ Irak ve Suriye'de aynı anda yayılmak için uygun koşullardan ziyadesiyle faydalanmıştır. Özellikle yabancı militanların Irak ve Suriye'ye akın etmesi DEAŞ'ın tehdit unsuru olma niteliğini güçlendirmiş, bölgesel bir terör örgütüken bir anda küresel düzeyde eylemlere başlamıştır (Wiess ve Hassan, 2016, s. 75). Türkiye Suriye'deki güvenlik çöküşü ve DEAŞ varlığından, diğer devlet aktörlere oranla en fazla etkilenen ülkelerden birisi olurken, medya ve istihbarat örgütleri Türkiye'yi DEAŞ'a destek veren ülke olarak algılamış ve ithamlarda bulunulmuştur.

Suriye'deki savaşın sosyal ve olumsuz güvenlik sonuçlarıyla muhatap olunması yanında, Suriye'nin küresel hegemon güçlerin ve peyklerinin mücadele alanı haline gelmesi Türkiye'nin Suriye'de tehdit çeşitlemeleriyle aynı anda mücadelesini gerekli kılmıştır. ABD'nin PKK/PYD gibi terör örgütleri vasıtasıyla DEAŞ'la mücadele adı altında Orta Doğu'da kendine müzahir bir kontrol rejimi kurmaya çalışması Türkiye'nin milli çıkarlarına tehdit oluşturmuştur. Aynı dönemde Rusya Federasyonu da Suriye'de varlığını muhafaza etme maksadıyla Esed yönetimine her türlü desteği sağlamıştır. Suriye bir nevi Doğu

Akdeniz’de hâkimiyet kurma isteğinin alanı haline gelmiş; kimin kiminle dost, kiminle muhasım olduğu belirsizleşmiştir.

Türkiye Suriye sorununun göç formunda sosyal göğüslemeye çalışırken Batı’nın ve Rusya’nın “Janus” karakterinde politikalarına karşı gerektiğinde tek başına hareket ederek Suriye’ye askerî müdahalelerde bulunmuştur. Türkiye’nin Özgür Suriye Ordusuyla birlikte DEAŞ’a karşı giriştiği müdahale ABD’nin başını çektiği Koalisyon tarafından ‘ilginç’ bir şekilde dirençle karşılanmıştır. Bu nedenle Suriye iç savaşı esnasında, Türkiye, Orta Doğu’da yalnız hareket ederek, kendi gücüne dayalı politikalar izlemeye yönelmiştir. Çünkü yeni kriz ve çatışmalar ittifak ve koalisyonların birlikte hareket edebileceği türden mücadele olmaktan çıkmış ve devlet aktörlerin tek başlarına veya küçük gruplar halinde ‘geleneksel gerçekçiliğe’ dayalı bir anlayışla çıkarlarına odaklanmaya itmiştir.

DEAŞ ile ortaya çıkan güvensizlik algıları yanında yıkıcı ve bölücü terör örgütlerinin 2002 sonrası izlediği stratejilerin devamı niteliğinde, PKK başta olmak üzere terör örgütlerinin yarattığı tehdit de dikkate değerdir. Öncelikle, HDP gibi örgütlenmelerin ‘arabuluculuk’ girişimleri ‘barış’ sloganıyla 2002 sonrasında artmıştır. Türkiye’nin iç güvenlik sorunlarına çare bulabilmek adına “çatışmazlık”, “çözüm”, “barış süreci” gibi isimlerle tanımlanan girişimlerden sonuç alınamamıştır (Köse, 2017, s. 13-40). Öte yandan PKK’nın KCK vasıtasıyla teşkilatlanma çabalarını artırdığı ve tamamladığı 2002 sonrası dönemde, Batı kamuoyuna yönelik yürüttüğü propaganda başarılı olmuş, özellikle söz ve sembol sanatının özendirici kullanımı Avrupalı toplumlara, PKK’yı sözde Kürt hareketinin temsilcisi olarak tanımaya itmiştir (Dinç, 2020, s. 47-67). Şüphesiz PKK’nın Avrupa’daki örgütlenmesi böyle bir kanaatin oluşmasında etkin olmuş, Avrupa siyasetinin sol çizgideki ideolojik eğilimleri ‘ulus üstü’ Avrupa kurumlarında PKK’nın boy göstermesine yol açmıştır. Dolayısıyla Türkiye Avrupa’da PKK’ya sağlanan siyasi sempatiyle de mücadele etmek zorunda kalmıştır.

PKK, diğer sol eğilimli yıkıcı örgütlere göre öne çıktığı bu dönemde, Suriye’de görülen kaosa benzer kitlesel direniş hayalini, stratejisinde uç noktada yer alan ‘serhildan-toplu başkaldırı’ yoluyla gerçekleştirmek istemiştir. Bir nevi Suriye’deki karmaşayı Türkiye’ye ithal ve Batılı devletleri gücü konusunda ikna etmek için meskûnlara sızdırdığı militanları ve sempatizanlarıyla ‘hendek savaşı’na dayalı meskûn mahal mücadeleye yönelmiştir. Türk güvenlik kuvvetleri her ne kadar zayıf olsa da PKK meskûnlarda sıkışmış ve aslında örgütün terör eylemleri dışında yüz yüze savaşıma kabiliyetinin kısıtlı olduğu ortaya çıkmıştır. Güvenlik kuvvetlerine verdirdiği zayıflığın özellikle el yapımı patlayıcılar ve bubi tuzaklarından kaynaklandığı dikkate alındığında PKK’nın aslında inanılandan daha zayıf bir kuvvet yapısı olduğu ortaya çıkmıştır. Sivil halkın can ve mal kaybı karşısında, Türk güvenlik kuvvetlerinin halkla teröristi ayırma başarısı PKK’yı halk nezdinde itibar kaybına uğratmış, bölge halkının güvenlik kuvvetleriyle daha çok iş birliği yapmasına neden olmuştur. Diğer bir deyişle hendek siyaseti ve mücadelesi Türkiye’yi terörle mücadelede belirgin şekilde üstün kılmış, PKK’nın yurt içinde gerileme dönemi başlamıştır. Bu olayların sonunda Türkiye’deki sosyal yapının güçlü ve güvenlik kuvvetlerinin Irak ve Suriye ile kıyaslanamayacak şekilde kurumsallaşmış olduğu ortaya çıkmıştır. Ancak Türkiye, yurt içinde güvenliğin sağlanmasında meskûn mahal mücadelesinin önemini kavramış ve tedbirler almaya başlamıştır.

‘Hendek’ üzerine bina edilmiş çatışma girişiminin başarısızlığı sonrası PKK, DEAŞ’ın Batı dünyasında ‘İslâmla’ özdeşleştirilen şiddet eylemlerine karşı konumlanarak meşruiyet kazanmak istemiştir (Soner vd., 2017, s. 3). ABD’nin Irak ve Afganistan hataları sonrası düşük maliyetli ‘araç’ arayışına cevap veren PKK, bölge ülkelerindeki uzantı yapılanmalarını ABD’nin emrine vermiş, karşılığında meşrulaşma şansı yakalamıştır. ABD’nin DEAŞ’a karşı

bel bağladığı PKK'nın Suriye kolu PYD ve onun silahlı g¼c¼ YPG; konvansiyonel bir ordunun sahip olabileceği silah, araç ve malzemeye hiçbir maliyete katlanmadan sahip olmuş, çatışma sonrası d¼nemde bir 'Silahlı Kuvvet' olma iddiası için zemin hazırlamıştır (Soner vd., 2017, s. 14). Ayrıca Batı kamuoyunda y¼r¼tt¼đ¼ propaganda sonrası Avrupa ve Amerikalı sol ve radikal İslam karşıtı kişi veya grupların sempatisini kazanmış, hatta bu kitleden sembolik d¼zeyde 'elemanlama' da yapmıştır. ABD ve Rus askerlerinin YPG sembolleriyle medyaya servis edilmesi sonrası YPG için DEAŞ'a karşı savaşan ve gerekli bir aygıt algısı yaratılmıştır. B¼ylece PKK/PYD/YPG ¼rneđi, diğer ter¼r ¼rg¼tleri için emsal bir uygulama haline gelmiştir.

T¼rkiye, b¼l¼c¼ ter¼r yanında 'Gezi' ismi verilen toplumsal olaylar dizisiyle de muhatap olmuştur. İstanbul Taksim'de ağaçlık bir alanın korunması şeklinde sivil toplum hareketi olarak başlayan olaylar, ¼nce AK Parti h¼k¼metine muhalif bir direnç şeklinde gelişmiş, m¼teakiben aşırı sol fraksiyonların provokat¼r eylemleriyle yıkıcı bir girişim olarak v¼cut bulmuştur. Yurt dışında, Arap Baharının bir uzantısı olarak algılanan, ancak sonradan Arap Kışına d¼n¼řm¼ř olan s¼zde Arap Baharıyla bir benzerliği olmadığı anlaşılan Gezi olayları sağduyu sahibi sivil toplum ¼rg¼tleri ve etkin g¼venlik tedbirleriyle bir s¼re sonra sonlanmıştır. Bu olaylar T¼rkiye'nin g¼venlik algısının d¼n¼řmesine neden olmuş ve toplumsal olayların çehresinin değiştiği anlaşılmıştır.

Bir diğer g¼venlik sorunsalı olarak; 1980'lere yeşermeye, 1990'lı yıllarda olgunlaşmaya ve 2000'li yıllarda yeraltı ve g¼lge k¼kleri ile T¼rkiye'nin yaşamsal alanlarını ele geçiren FET¼, ¼zellikle 2010'dan itibaren saldırgan ve aktif stratejilerle T¼rkiye'nin bekasına tehdit teşkil etmiştir. Bu çerçevede cemaat kaynaklı ¼ farklı olaylar zinciri T¼rkiye'nin g¼venlik algısını derinden etkilemiştir. Bunlardan ilki Balyoz ve Ergenekon ismi verilen darbe teřebb¼s¼ ve ilintili gizli ¼rg¼tlenmeye y¼nelik iddialardır (NTV, 21 Nisan 2016). İkinici olay serisi 17-25 Aralık 2013 tarihinde yargı yoluyla h¼k¼met darbesi teřebb¼s¼ ve son olarak 15 Temmuz 2016 tarihinde yapılan g¼r¼lmemiř kalkışma hareketidir. FET¼ sivil, asker, polis t¼m b¼rokrasinin kilit noktalarını ele geçirmiş ve g¼r¼nmez bir el gibi ¼lkenin mukadderatına m¼dahale etmeye çalışmıştır. FET¼; PKK gibi ter¼r ¼rg¼tleri, yabancı finans çevreleri, yabancı istihbarat servisleri ile tesis ettiği karmaşık ilişkiler ağını d¼nya geneli cemaatini b¼y¼tmek ve g¼lendirmek için kullanmıştır. FET¼'n¼n varlığı T¼rkiye'deki cemaatlerin kontrol altına alınması hususunu g¼ndeme taşımıştır. Nitekim eleman temin eden, sosyal ilişkiler ağıyla devlet kadrolarına personel yerleştiren ve ticari çıkar birlikteliği olan t¼m yapılanmaların potansiyel tehdit olabileceği anlaşılmıştır.

2002 sonrası d¼nemin bir diğer sorunu Kıbrıs meselesidir. 2004 yılında Annan Planı olarak bilinen öz¼m T¼rkiye ve Kıbrıs T¼rklerinin ¼n¼ne konmuş, T¼rkiye uyguladığı ¼ng¼r¼ye dayalı s¼re y¼netimi ile G¼ney Kıbrıs Rumlarının reddettiği planı kabul ederek uzun yıllardan bu yana muhatap olduğu uzlaşmazlık suçlamalarını boşa çıkartmıştır (Çalik, 2019, s. 127-140). Buna rağmen G¼ney Kıbrıs Rum Devleti, "Kıbrıs Devleti" adıyla, Helsinki kıstaslarına ve garant¼rl¼k antlaşmalarında garant¼rlere verilen haklar dikkate alınmaksızın Avrupa Birliği ¼yeliđine kabul edilmiştir. B¼yle bir siyasi hata, Kıbrıs sorunun öz¼m¼n¼ Rumlar lehine çıkmaza sokmuştur (Nugent, 2006, s. 63). T¼rkiye 2004 referandumu sonrasında, Doğu Akdeniz'de enerji kaynaklarının bulunmasına kadar geçen d¼nemde pasif-savunmacı stratejiler izlemiş, ekonomik durumun rekabet edebilir hale gelmesi ve savunma sanayiinde dışa bağımlılığın azalmasıyla Doğu Akdeniz'de aktif-savunmacı siyaset izlemeye başlamıştır (Aslan, 2020, s. 70-76).

Türkiye'nin 'Modernitesi'

Doğu Akdeniz'de doğal kaynakları, Türkiye'yi ve Kıbrıslı Türkleri dikkate almadan, kendi aralarında paylaşma gayretinin öne çıktığı 2018 yılından itibaren, güvenlik meselelerinin iç güvenlikten sıyrılarak bölgesel ve küresel düzeye eriştiği görülmektedir. Bu kapsamda, Türkiye'yi; (1) Irak ve Suriye'de devam eden çatışmalar, (2) Çatışmaların yasa dışı göç gibi sosyal ve siyasi sonuçları, (3) Doğu Akdeniz'de Yunanistan'ın enerji denkleminde Türkiye aleyhine zemin kazanma çabaları, (4) Libya'da Hafter'in dış destekli bir hükümet darbesine kalkışması, (5) Azerbaycan'ın işgal altındaki topraklarına yönelik Ermeni girişimleri sonucunda ortaya çıkan savaş, (6) Avrupa'da ve ABD'de İslamofobik akımların ve Türkiye karşıtlığının yükselmesi, (7) ABD'nin çelişkili politika ve stratejilerle Orta Doğu ve Avrupa'da dengesini kaybetmekte olan bir sürece girmesi, (8) Rusya'nın akıllı stratejiler üretmekle güç boşluklarını asimetrik maharetle istismar etmesi gibi ana temayı teşkil eden olaylar sonrasında Türkiye re-aktif değil aktif siyasi-askerî stratejiler üretmeye başlamıştır (Aslan, 2020, s. 70-76).

Genel gidişat dikkate alındığında, Türkiye'yi çevreleyen Balkan-Kafkas-Orta Doğu bölgelerinde etnik ve mezhepsel gerginlikler süreklilik dâhilinde risk teşkil eden sorunsallardır. Balkanlar'da her an etnik gerilime ve radikalleşmeye dayalı düşük ve orta düzeyli çatışmalar potansiyel olarak Türkiye'nin önündeyken, özellikle Rusların etkisiyle, Kafkaslar ve Karadeniz Batılı devletlerin ilgisini üzerine çekebilmektedir. Türkiye özellikle Balkan-Karadeniz-Kafkas uzanımına tarihi ve kültürel nedenlerle angaje olmak zorunda kalabilmekte, ayrıca Montrö Antlaşması ile tesis edilen Boğazlar rejimi nedeniyle üçüncü devletler ve Rusya'nın Karadeniz'de üstünlük kurabilme mücadelesinin yükünü hissedebilmektedir. Nitekim ABD'nin Balkanlarda askerî üsler kurması sonrası, bölgesel kriz ve gerginliklerde Karadeniz'e intikal ettirdiği deniz gücünün, mevcut Montrö geçiş rejimini tanımama ihtimali risk olarak ortaya çıkmaktadır. Karadeniz'e özellik veren husus bir hançer gibi Avrupa'nın ortasına kadar uzanan Tuna Nehrinin güvenliği ile de ilgilidir. Dolayısıyla Karadeniz'in güvenliği ve statüsü aslında Orta Avrupa güvenliği olarak algılanabilir. Rusya Federasyonu'nun Kırım'ı ilhak etmesi ve ABD'nin Romanya ve Bulgaristan'a asker konuşlandırması dikkate alındığında Karadeniz'in önümüzdeki yıllarda gerginliklere gebe olduğu yadsınamayacaktır. Özellikle Baltık Denizinde Rusya ile kuzey ülkelerinin yaşadığı askerî gerginliklere paralel olarak, Rusya'nın Gürcistan'ın otonom bölgelerine yönelik girişimleri ve Gürcistan'ın NATO'ya üye olmasının savaş sebebi olduğunu ilan etmesi Rusya kaynaklı gerilimin geniş bir cephe hattında yayılımının muhtemel olduğunu göstermektedir. Ayrıca Balkanlarda Sırp ve Karadağ milliyetçilerine arka çıkan Rusya'nın politik gerginlikleri körüklemesi de dikkate alınmalıdır. Bu nedenle Rusya'dan kaynaklanan kaygılar Türkiye'yi önümüzdeki yıllarda da meşgul edebilecektir.

Uluslararası politikanın ekonomik ve siyasi araçlarının da Türkiye'nin hayati çıkarlarına yönelik bir tehdit olduğu 2002 sonrası dönemde anlaşılmıştır. Borç yükü altında ezilen ve gelişmekte olan veya gelişmemiş ulusların dış yardıma muhtaç ve uluslararası piyasaların etkilerine karşı hassas olması ekonomik ve siyasi araçların bir şantaj aracı olarak kullanılmasına imkân tanımaktadır. Asimetrik tehdit olarak da nitelendirilebilecek ekonomik ve siyasi baskı araçları, Türkiye'nin ABD ve Avrupa ile ilişkilerinde bir risk kalemi olarak ortaya çıkmıştır. Özellikle Türkiye'nin Avrupa Birliği üyeliği ve ekonomik sorunları Türkiye'ye baskı yapılması yolunda koz teşkil eden konu başlıkları olarak kullanılagelmiştir. Bu nedenle ekonomik araçlar ile yaptırım söylemleri Türkiye için bir güvenlik kaygısı olarak ortaya çıkmıştır.

Türkiye'nin yakın coğrafyasında meydana gelen çatışmaların sosyal sonuçları tehdit kavramının ne kadar değişken olduğunu göstermektedir. Önceleri hiç dikkate alınmayan

sosyal ve kültürel farklılıklar, çatışmaların sosyal sonuçları hissedilmeye başladıktan sonra başat sorun sahaları haline gelmiştir. Örneğin Avrupa devletleri, Ortadoğu krizlerini askerî ve siyasi sonuçlarını bir dereceye kadar dikkate alırken sosyal sonuçları kapsamında niteliksiz göçü bir tehdit olarak algılamaktadır. Suriyeli göçmenlerin Türk toplumuna entegre edilmesine yönelik tedbir almaya çalışan Avrupa devletleri, Suriye gibi ülkelerdeki insanî dramalara yasadışı göçlere etkisi kadar ilgi göstermiştir. Ülkelerin sosyal dengelerini uzun dönemde derinden değiştirebilecek göç gibi sosyal ve kültürel sonuçların yönetilmesi Türkiye için de bir güvenlik sorunu haline gelmiştir.

Görüldüğü üzere 2002 sonrası tehdit algıları çeşitlenmiş, karmaşık hale gelmiş ve farklı tehdit katmanlarının kendi aralarında etkileşimleri söz konusu olmuş, modernite çerçevesinde güvenlik kaygıları ön plana çıkmıştır. Türkiye'nin müttefiklik ve koalisyon gibi daimî veya geçici birlikteliklerin, tehdit veya risk kavramlarına karşı kader birliği anlamına gelmediği anlaşılmıştır. Bu çerçevede ABD'nin gayri nizami örgütler ile eskiden beri yaptığı örtülü birliktelikler, PKK/PYD örneğinde isim değişiklikleriyle açıktan yürütülmeye başlanmıştır. Böylece Soğuk Savaş döneminde dahi dikkate alınan uluslararası yapının genel yararı yerine devlet aktör özelinde millî çıkar öncelik kazanırken, bu yolda terör örgütleri gibi devlet dışı aktörlerin açıktan kullanılması uluslararası güvenliğe yeni boyutlar kazandırmıştır.

Çökmekte olan ülkelerin topraklarında terör örgütleri veya yerel unsurlara 'vekâleten' icra ettirilen simetrik-asimetrik mücadelelere karşı tedbir alınması zorunluluk haline gelmiştir. Nitekim 2010'lu yılların sonuna yaklaşırken, 1980'lerde bu yana tecrübe edilen güvenlik sorunlarının kümülasyonu ve evrimi, Türkiye için olayları seyretmek ve pasif duruş sergilemek yerine aktif ve önleyici angaje yoluna başvurmasını gerekli kılmaktadır. Dolayısıyla Türkiye'nin pro-aktif siyasi ve askerî müdahaleleri tek başına yapabilmesi istikametinde kabiliyet kazanması bir güvenlik ihtiyacı haline gelmiştir. Öte yandan salgın hastalıkların, deprem ve orman yangını çevrenin dikkate alındığı güvenlik ortamı Türkiye'nin güvenlik tercihlerinde güvenliğe, halen yapılmış modern yorumların ötesinde anlam yüklemesi gerektiğini hatırlatmıştır. Nitekim orman yangını ve finansal saldırı gibi son yıllarda görülen güvenlik kaygıları halen Türkiye gibi çok nadir ülkeler tarafından tecrübe edilmektedir.

Türkiye'nin, daha önce ifade edilen güvenlik tehditleriyle salgın hastalıkların hâkim olduğu güvenlik ortamında mücadele etmesi gereklilik halini almıştır. Nitekim salgın hastalık ortamında çatışmaların gidişatında ve çehresinde bir yavaşlama olmamıştır. Örnek vermek gerekirse Türkiye'nin Doğu Akdeniz'de enerji kaynaklarının keşfedilmesi sonrası güvenlik araçlarında deniz ve hava gücünün ön plana çıkması sert güç nitelendirmelerinde bir dönüm noktası olmuştur. Ayrıca COVID-19 salgınına rağmen Libya'da Doğu Akdeniz odaklı çatışmaların yaşanması ve Türkiye'nin bu çatışmada Trablus hükûmetini desteklemesi güvenliğin yeni boyutlarının dikte ettiği yeni koşullarda sert güvenlik uygulamalarının vazgeçilmezliğini hatırlatmıştır. Öte yandan ABD ile yaşanan; eksen kayması, Brunson, Halk Bankası, S400 hava savunma sistemi ve F35 savaş uçakları ortaklığından çıkarılma gibi sorunlar uluslararası güvenlik rejimlerine modernite ötesinde pek itibar edilemeyeceğini hatırlatmıştır. Sonuçta Türkiye, bilinç düzeyinde güvenliğin karmaşıklığını pratikte yaşamış ve algısını dönüştürme ihtiyacı hissetmiştir.

Sonuç

Güvenliğin, sadece tehdit veya karşılaşılabilecek askerî kabiliyetlerin dengelenmesine yönelik bir çaba olmadığı Türkiye için de geçerli bir önermedir. Ancak Türkiye için böyle bir algı, ancak uluslararası yapıyla tedbir geliştirilen güvenlik risk ve tehditlerinin güvenliğin kapsamının değişmesiyle dönüştüğü görülmektedir. Türkiye'nin 12 Eylül ihtilali sonrasında güvenliğe tahvil ettiği anlamın 1970'lerden miras alınan döneme mahsus terör kaygılarıyla nitelendirdiği, iç / dış mihraklar söylemleriyle genelleştirdiği ve NATO odaklı Soğuk Savaş güvenlik sistemine dahil olduğu görülmektedir. Bu dönem boyunca uluslararası politikanın değişen güvenlik algısının henüz Türkiye'de keşfedilmemiş olduğu, nitekim müttefiklerin de Soğuk Savaş iklimine uygun kavramsallaştırmaları benimsediği görülmektedir. Ayrıca Türkiye ekonomik sorunlar ve askerî kapasite eksikliği nedeniyle güvenlik risklerini yönetmekte zorlanmış ve re-aktif bir stratejiyi benimsemiştir.

Soğuk Savaş sonrası 'belirsizliğe' havale edilmiş güvenlik algısı, Türkiye için de geçerlidir. Ancak bu dönem Türkiye'nin, Soğuk savaşın bitmesiyle refah devleti olma ve dönüşümü yönetme çabası içindeki diğer devletlerden farklı olarak terörizmin yeni bir yüzüyle karşılaştığı görülmektedir. Önceki süreçte olduğu üzere askerî kapasite eksikliği ve güvenliğin yeni boyutlarını keşfedemeden Türkiye sert güce adayalı ancak geleneksel askerî yapılanma aracılığıyla terörizmle mücadele stratejisi uygulamıştır. Ayrıca küresel ve bölgesel dönüşümde tayin eden değil tabii olan devletler safında yer almıştır. Ancak Türkiye için doğrudan tehdit teşkil eden olaylara karşı pro-aktif tedbirler geliştirilebilmiştir. Nitekim Türkiye'nin; sınır ötesi teröristle mücadele operasyonları, Yunanistan ile Kardak krizi ve Suriye'den PKK'nın çıkarılmasına yönelik ikaz gibi eylemleri pro-aktif eğilimi hatırlatan girişimlerdir. Türkiye'nin ilgi alanı olarak ifade edilebilecek Balkanlar, Kafkaslar ve Orta Doğu ile denizlerde meydana gelen krizlerde Türkiye mensubu olduğu ittifaklar dâhilinde hareket etmiştir.

Türkiye'nin 1990'lı yıllarda tecrübe ettiği ekonomik krizler ve kurumsallaşan terör tehdidi sonrasında 2000'li yılların iki farklı bağlamda ele alınması gerekmektedir. Türkiye, toparlanma süreci olarak nitelendirilebilecek 2011 yılına kadar güvenlik bağlamında gel-gitler yaşamıştır. PKK ile mücadele edilirken, 'çözüm süreci' adı altında siyasi çözüm alternatifleri değerlendirilmiş, Suriye ile ısınan ve soğuyan bir güvenlik ilişkisi yaşanmış, 1 Mart tezkeresi sonrasında ABD ile sorunlu sürecin kapısı aralanmıştır. Ancak Türkiye, aynı dönemde, ekonomik toparlanması ve savunma hamlelerini gerçekleştirmiş ve güvenlik kararlarında münferit hareket etmeye başlamıştır. Dolayısıyla Müttefiklerin zihniyetinde Türkiye'nin kontrol edilebilirliği ve yükselen siyasi öz tanımlaması kaygı nedeni olmuştur. Öte yandan Türkiye, rejim güvenliğine yönelik tehditleri travmalar şekline yaşamış, güvenlik politikalarını bağımsız ve agresif bir desende şekillendirmiştir. Dolayısıyla Türkiye'nin, Arap Baharının artçı şokları hudutlarında yankılanırken pro-aktiviteyi bir yöntem olarak benimsediği ve uluslararası yapıdan ziyade özgün kapasitesine öncelik verdiği görülmektedir.

Türkiye'nin yakın coğrafyasındaki çatışmalar karmaşık ve öngörülemez bir hâl alırken Türkiye güvenlik kavramının değişmiş olan kavramsal çerçevesini teorik açıklamalardan ziyade pratik tecrübelerle keşfetmiştir. Türkiye'nin tarihi boyunca göç olgusuna maruz kalan Anadolu coğrafyası, Batı toplumunun bir toplumsal güvenlik tehdidi olarak algıladığı toplu göçleri büyük dalgalar halinde hissetmiştir. Dolayısıyla Türkiye, Suriye'den gelen toplu göç dalgalarıyla güvenliğin değişen kapsamına yönelik bilinç düzeyi geliştirmeye başlamıştır. Diğer bir ifadeyle Arap Baharı sonrasında Türkiye'nin artan yoğunlukta yeni güvenlik yorumlamaları üretmeye başladığı ifade edilebilir. Sert güvenliğin asimetri, hibrit, vekâlet gibi değişen nitelikleri de dikkate alındığında Türkiye, özellikle askerî müdahaleleri önleyici tarzda icra ederken karmaşıklıktan yeni çatışma türlerinden kaynaklı 'denksizliklere'

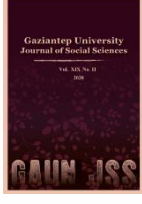
mukabele etmeye başlamıştır. Dolayısıyla güvenliğe yönelik yeni kavramların “uygulamaya” yansması sonrasında Türkiye; güvenlik alanındaki kavramsal genişlemeyi tecrübe ederek, uygulama şekil ve süreçlerini sorgulamak yoluyla kendini ‘güvenlikleştirmeye’ çalışmıştır. Söz konusu sorgulamaya konu olan değişimin durağan olmadığı dikkate alındığında Türkiye’nin önümüzdeki dönemde güvenlik anlayışını, süreçlerini ve sektörünü devrimsel bir dönüşüme sokması gerekmektedir.

Kaynakça

- Çakır, E. M. (2020, Kış). 1991-2020 Yılları Arasında Koalisyon Hükümetleri Yönetimi. IBAD Sosyal Bilimler Dergisi(6), 19-37.
- Çalik, F. O. (2019). K.K.T.C. Cumhurbaşkanı Rauf R. Denктаş’ın Annan Planı Sürecindeki Mücadelesi. İstanbul: Hiper Yayın.
- Özen, H. (2011). Turgut Özal Emre Toros 2011. E. Toros içinde, Türkiye’de Siyasi Liderlik: Dönemler, Özellikler ve Karşılaştırmalar. Ankara: Atılım Üniversitesi.
- (2017, Mayıs 23). TRT Arşivi: www.trtarsiv.com/izle/106569/1993-yili-pkk-nin-yurt-disi-yapilanmasina-karsi-mucadele-adresinden-erisildi.
- Anavatan Partisi Programı, Seçim Beyannamesi, Hükümet Programı . (1983, Kasım 6). TBMM: <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/609?locale-attribute=tr> adresinden erişildi.
- Aslan, M. (2020). Türkiye: Yükselen Bölgesel Oyuncu. M. Yeşiltaş içinde, Ortadoğu’da Güvenlik Savunma ve Silahlanma. İstanbul: SETA Yayınları.
- Baldwin, D. A. (1997). The Concept of Security. *Review of International Studies*, 23(1), 12-18.
- Bayraklı, E. ve Ulutaş, U. (2017). FETÖ’nün Anatomisi. İstanbul: SETA Yayınları.
- Booth, K. (2001). *Theory of World Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brauch, H. G. (2012). Güvenliğin Yeniden Kavramsallaştırılması: Barış, Güvenlik, Kalkınma ve Çevre Kavramsal Dörtlüsü. M. Aydın, H. G. Brauch, N. Polat, M. Çelikpala, & U. O. Spring içinde, *Uluslararası İlişkilerde Çatışmadan Güvenliğe Seçme Makaleler*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Buzan, B., Wæver, O. ve Die Wild, J. (1998). *Security: A New Framework for Analysis*. Londra: Lynne Rienner Publishers.
- CNNTürk. (2014, Temmuz 3). Asimilasyon ve Göç: Bulgaristan Türklerinin Öyküsü. <http://www.cnnturk.com/haber/turkiye/asimilasyon-ve-goc-bulgaristan-turklerinin-oykusu-adresinden-erisildi>.
- Dalaman, C. (Kasım 2016). Almanya’da 'PKK Yasağı Kalksın' Mitingi. Şubat 2021 tarihinde <https://www.amerikaninsesi.com/a/almanya-da-pkk-yasagi-kalksin-mitingi/1791602.html> adresinden erişildi.
- Darıcan, M. F. (2013). Ekonomik Krizler ve Türkiye. İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi, 5(17), 39-46.
- DeutscheWelle. (tarih yok). Who was the 'Islamic State' leader Abu Bakr al-Baghdadi? Şubat 2021 tarihinde Deutsche Welle: <https://www.dw.com/en/who-was-the-islamic-state-leader-abu-bakr-al-baghdadi/a-39281068> adresinden erişildi.
- Demiray, M. (tarih yok). Özal Dönemi Türk Dış Politikasının Temel Anlayışları , (Erişim Tarihi 25 Haziran 2017). *Özgür Tarih Dergisi*.
- Demiray, M. (2017, Nisan 18). Özal Dönemi Türk Dış Politikasının Temel Anlayışları. Şubat 2021 tarihinde *Türk Tarihi ve Kültür Araştırmaları*: <https://www.altayli.net/ozal-donemi-turk-dis-politikasinin-temel-anlayislari.html> adresinden erişildi.

- DeutscheWelle (2019), "Who was the 'Islamic State' leader Abu Bakr al-Baghdadi?" Deutsche Welle, <https://www.dw.com/en/who-was-the-islamic-state-leader-abu-bakr-al-baghdadi/a-39281068>.
- Dinç, P. (2020). The Kurdish Movement and the Democratic Federation of Northern Syria: An Alternative to the (Nation-)State Model? *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 20(1), 47-67.
- Ergin, S. (1997, Kasım 2). İrtica tehdidi, devletin en önemli belgesinde. Şubat 2021 tarihinde <https://www.hurriyet.com.tr/irtica-tehdidi-devletin-en-onemli-belgesinde-39271634> adresinden erişildi.
- Eski Yunan Dışişleri Bakanı Pangalos: Öcalan'ın valizinden çok büyük para çıktı. (2020, Ağustos 26). Şubat 2020 tarihinde Independent Türkçe: <https://www.indyrturk.com/node/291026/haber/eski-yunan-dis-isleri-bakan-pangalos-ocalanin-valizinden-cok-buyuk-para-ctikti> adresinden erişildi.
- Gürel, Ş. S. (1993). Tarihsel boyutları içinde Türk-Yunan ilişkileri, 1821-1993. İstanbul: Ümit Yayıncılık.
- Genelkurmay ve Millî Güvenlik Konseyi Başkanı Orgeneral Kenan Evren'in Türk Milletine Açıklaması, T.C. Resmî Gazete, Sayı 17103, 12 Eylül 1980, , (Erişim Tarihi 16 Mayıs 2017). (1980, Eylül 12). Resmi Gazete: http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/17103_1.pdf adresinden erişildi.
- Hürriyet. (2005, Ağustos 22). İlk 'eylemsizlik'te silahsız 33 askeri şehit etmişlerdi. Şubat 2021 tarihinde Hürriyet Gazetesi: <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/ilk-eylemsizlik-te-silahsiz-33-askeri-sehit-etmislerdi-344001> adresinden erişildi.
- "Genelkurmay ve Millî Güvenlik Konseyi Başkanı Orgeneral Kenan Evren'in Türk Milletine Açıklaması. (1980, Eylül 12). Şubat 2021 tarihinde T.C. Resmî Gazete (17103): http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/17103_1.pdf adresinden erişildi.
- İnat, K. (2005, Temmuz). Ekonomik İşbirliği Örgütü'nün 30. Yılında Türkiye-İran Ekonomik İlişkileri. SETA Analiz 132. İstanbul: SETA.
- Köse, T. (2017). Çözüm Sürecinin Yükseliş ve Düşüşü. *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 4(1), 13-40.
- Koç, M. (2015). Çözüm Süreci Nereden Nereye?2015. İstanbul: Ekin Yayıncılık.
- Manaz, A. (2005). Türkiye'ye Yönelik Terör Odakları. Ankara: IQ.
- NTV. (2011, Ocak 6). Ne sen sormuş ol, ne de ben duymuş olayım. Aralık 2020 tarihinde <https://www.ntv.com.tr/turkiye/ne-sen-sormus-ol-ne-de-ben-duymus-olayim,ilVffg29IEyQ4BeP0NqQtw> adresinden erişildi.
- NTV. (2016, Nisan 21). Ergenekon davasında karar. Şubat 2021 tarihinde NTV: <https://www.ntv.com.tr/turkiye/ergenekon-davasinda-karar,1niPVD8ffUO3g6k6bObF6w> adresinden erişildi.
- Nugent, N. (2006). *The Government and Politics of the European Union*. Durham: Duke University.
- Oran, B. (2001). *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, s. 709. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ovacık eylemini, PKK ile ittifak yapan sol örgütler üstlendi. (2016, Haziran 15). Hürriyet Gazetesi: <https://www.hurriyet.com.tr/ovacik-eylemini-pkk-ile-ittifak-yapan-sol-orgutler-ustlendi-37296101> adresinden erişildi.
- PKK ile DHKP-C'nin Ortak Eylemleri. (2013, Şubat 13). HABERLER: <https://www.haberler.com/pkk-ile-dhkp-c-nin-ortak-eylemleri-4328612-haberi/> adresinden erişildi.
- Soner, B. A., Aslan, Ö., & Kılıcı, H. (2017, Mart). *PKK's Regional Franchise of Terror*. Polis Akademisi. Ankara: Uluslararası Terörizm ve Güvenlik Araştırmaları Merkezi.

-
- Toprak, S. (2014, Haziran). Türk-Yunan Siyasi İlişkileri Çerçevesinde Batı Trakya Sorunu. Bitlis Eren Üniversitesi SBE Dergisi, 3(1), 51.
- Uslu, N. (2006). Nasuh Uslu, Türk Dış Politikası Yol Ayrımında: Soğuk Savaş Sonrasında Yeni Sorunlar, Yeni İmkânlar ve Yeni Arayışlar. Ankara: ANKA Yayınları.
- Wiess, M., & Hassan, H. (2016). Michael Weiss ve Hassan Hassan, ISIS: Inside the Army of Terror. New York: Regan Arts.
- Yazıcı, N. (2016). PKK'nın Hakkâri Projesi: 1984-2013. Ankara: Alibi Yayıncılık.
-

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Suriyeli Çocukların Eğitiminde Alternatif Eğitim Mekânları: Kurslar¹

Alternative Educational Places in the Education of Syrian Children: Courses

Mahmut KAYA^{a*}

^a Doç. Dr., Harran Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Şanlıurfa / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-2728-9858

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 17 Şubat 2022

Kabul tarihi: 13 Nisan 2022

Anahtar Kelimeler:

Göç,

Suriyeli sığınmacılar,

Eğitim,

Kurslar (معهد -maehad)

ARTICLE INFO

Article History:

Received February 17, 2022

Accepted April 13, 2022

Keywords:

Migration,

Syrian refugees,

Education,

Courses (معهد -maehad)

ÖZ

Bu çalışma, Suriyeli çocukların eğitiminde okul dışı alternatif eğitim mekânları olan kurslar (معهد -maehad) üzerine odaklanmaktadır. Araştırmanın amacı, Suriyeli topluluk tarafından açılan kursların model olarak nasıl bir eğitim faaliyeti yürüttüğü ve söz konusu eğitimin Suriyeli çocuklar üzerindeki etkilerinin neler olduğunu tespit etmektir. Araştırma, nitel yöntemle tasarlanmış olup derinlemesine bireysel görüşme ve saha notlarından oluşan bulgulara dayanmaktadır. Araştırma sahası, Şanlıurfa merkez ve ilçelerini (Eyyübiye, Haliliye, Akçakale, Suruç) kapsamaktadır. Araştırma sonuçlarına göre göç sonrası yerleşim bölgesinde dinsel ihtiyaçlara bağlı olarak kursların geliştiği tespit edilmiştir. Kurslar formel ve informal türde olup temelde göçmenlerin din, dil eğitimi ve bir takım sosyal ihtiyaçlarını karşılamaktadır. Kurslar, eğitim, sosyalleşme ve uyum bakımından hem Suriyeli topluluğun hem de ev sahibi toplumun belirli ihtiyaçlarını karşılama, iletişim ve etkileşime zemin hazırlama yönünden görece önemli fonksiyonlara da sahiptir. Diğer taraftan kursların öğretim elemanları, işleyiş ve eğitim süreçleri bakımından profesyonellik, ortak eğitim modeli, şeffaflık ve kontrol edilebilirlik niteliklerinden uzak olması uyum süreçlerinin zorlaşmasına yol açmakta ve sosyal gettolaşma risklerini arttırmaktadır.

ABSTRACT

This study focuses on the courses (معهد -maehad), which are alternative education venues out of school, in the education of Syrian children. The research aims to determine what kind of educational activity the courses opened by the Syrian community carry out as a model and the effects of education on Syrian children. The research was designed with a qualitative method and is based on findings consisting of in-depth individual interviews and field notes. The research area covers the center of Şanlıurfa and its districts (Eyyübiye, Haliliye, Akçakale, Suruç). According to the results, it was determined that the courses developed depending on the religious needs in the post-migration settlement area. The courses are of a formal and informal type and meet the religious (spiritual), language education and some social needs of immigrants. The courses also have relatively essential functions in meeting the Syrian community's specific needs and the host society in terms of education, socialization and adaptation and laying the groundwork for communication and interaction. On the other hand, the courses are far from professional, co-educational model, transparency and controllability in teaching staff, operation and education processes. These lead to difficulties in adaptation processes and increase the risks of social ghettoization.

¹ Bu çalışma TÜBİTAK tarafından desteklenen 220K267 numaralı projenin bulgularından üretilmiştir. Çalışma ilk olarak 27-28 Mayıs 2021 tarihinde Uluslararası Göçmen Çocukların Eğitimi Online Sempozyumunda sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

EXTENDED ABSTRACT

Today, transnational migrations have caused humanitarian crisis and political debates almost all over the world. After the mass popular movements that started in Tunisia in 2010, revolutions and internal turmoil occurred in many countries, which triggered/culminated in conflict and migration. In Syria this conflict has caused the forced migration of millions of people to the surrounding countries, especially Turkey. The Syrian population under temporary protection who took shelter in Turkey due to wars and conflicts have reached the level of 3.7 million (DGMM, 2021). Although there are many age groups such as the elderly, adults and young people in the incoming population, children also constitute an important part of this population. The education of Syrian children is of critical importance in terms of the risk of lost generation, cohesion and integration with the host society. The literature on the education of Syrian children ranges from primary education to higher education. The studies examined are generally related to language in formal education processes, academic and social cohesion, student problems, teacher perceptions, school attendance/absenteeism, exclusion, etc. focuses on problems. The subject of religious education was evaluated through the Imam-Hatip schools in public schools (Atasü Topçuoğlu, 2013; Ereş, 2015; Emin, 2016; Kızılabdullah and Yuruk, 2018; Demir and Okşar, 2018; Tosun et al., 2018; Altıntaş, 2018; Yaralı Akkaya et al., 2018; Baltacı et al., 2019; Şahin, 2020; Demir and Demir, 2020; Gül and Sasman Kaylı, 2020; Kaya and Şahin, 2021). In this context, studies on alternative education structures were not found in the survey. Therefore, this research is unique in terms of its handling of informal education processes. While there are various types of training processes implemented by official and non-governmental organizations in Turkey, the Syrian community also carries out some training programs with its own means and various external supports. The education of Syrian children, which started with Temporary Education centers and in-camp education activities, is now carried out with Turkish children in public schools, entirely by the Ministry of National Education (MEB). On the other hand, some educational models carried out in the Syrian community, either formally or informally, are still observed in the field. This study deals with education models. The aim of the research is to determine how the courses opened by the Syrian community carry out an educational activity as a model and what are its effects on Syrian children. In this qualitative study, in-depth interviews were conducted with a total of 36 Syrian people -28 men and 8 women- by using snowball sampling method from formal and informal (madrasah, dervish lodge, informal courses, etc.) institutions. Content analysis was used to analyze the data. The research area covers the center of Şanlıurfa and its districts: Eyyübiye, Haliliye, Akçakale, Suruç.

This study which examines the courses opened by Syrian refugees as alternative education institutions, found important results with respect to international migration and education. According to the findings, the educational model of the courses, legal legislation, educational materials, lessons taught to children, the quality of course instructors, the quality of course students in terms of age and gender, the certification/certification of education, the institutions and actors cooperated with, the nature of educational venues, the social adaptation function of the courses, the risk of social ghettoization and socialization opportunities in the courses were examined. First of all, these courses emerged as a result of some basic needs in the post-migration country. The reasons for the establishment and organization of these courses on a religious basis include The religious education culture of the immigrant population in their own country before the migration and overcoming the trauma experienced during and after the forced migration process, economic and social losses, and identity anxiety. In the international forced migration process, Hollenbach (2014) pointed out that religion provides meaning to immigrants, reduces anxiety, integrates with social support and religion; Dumont (2003) viewed that religion provides individuals with moral code, self-identity, compensating for the sense of loss and gaining self-esteem. According to Hirschman (2004), It is in line with the determinations expressed by religion in the function of providing refuge, respectability and resources for immigrant communities. These courses have certain effects in terms of these functions. On the other hand, it should be noted that transnational religious networks that have existed from past to present in the context of Turkey and Syria have a significant impact on the establishment, expansion and institutionalization of the courses (Castles and Miller, 2008; Pinto, 2010).

According to the results of the research, the education model of the courses is based on a graded achievement model, similar to the school system, in the classroom environment, in individual and group education format, following a certain curriculum. The courses are of two types: formal depending on the legislation of the Presidency of Religious Affairs and informal which is not based on any legal permission. In general, common sources are used in formal courses, while sources used in either Syria or determined by instructors are followed in informal courses. The courses are mostly related to the field of religious education such as the Qur'an, Arabic, Hadith, Siyer and Fiqh. Turkish language course is uncommon and taught by non-professionals. Course instructors consist of people who have an official diploma or qualification certificate (certificate-icazet), such as theology graduates, former mufti, imam hatip, mudarris. While the expenses of official courses opened in cooperation such as water and electricity are covered by the mufti, all the expenses of the other courses are met with the help of national and international organizations and philanthropists. Students in the courses are boys and girls aged 5-15 years and range from pre-school to secondary school level. Some lessons are also given to local and Syrian adults at the education venues. Most of these places operate in the outskirts of the city and have multiple deficiencies in terms of physical conditions and equipment. In addition to all these, the courses also have relatively important functions to fulfill the specific needs of both the Syrian community and the host society in terms of education, socialization and adaptation, and laying the groundwork for communication and interaction. On the other hand, the fact that the courses are far from professionalism, co-educational model, transparency and controllability in terms of teaching staff, operation and education processes leads to difficulties in adaptation processes and increases the risks of social ghettoization. When the mission of schools is compared with the courses with the "great equalizer" mission, which eliminates many disadvantages, it can be stated that the courses in question are specific to a certain social and religious group and are insufficient in meeting equality in terms of the doctrinal education model.

Giriş

Göç, son yıllarda devlet ve toplumları çok boyutlu etkileyen sosyolojik bir konu olarak gündemde olmaya devam etmektedir. Özellikle uluslararası göçler neredeyse tüm dünyada insani kriz ve politik tartışmalara yol açmış durumdadır. 2010 yılında Tunus'ta başlayan kitlesel halk hareketleri akabinde birçok ülkede devrimler ve iç karışıklıklar meydana gelmiş bu durum çatışma ve göçleri tetiklemiştir. Söz konusu sürecin Suriye'de tezahürü, milyonlarca insanın çevre ülkelere zorunlu göçüne neden olmuştur. Bu durumdan Türkiye de önemli ölçüde etkilenmiştir. Günümüzde savaş ve çatışmalardan dolayı Türkiye'ye sığınan geçici koruma altındaki Suriyeli nüfus, 3.7 milyon seviyesine ulaşmıştır (GİGM, 2021). Söz konusu nüfusun önemli bir kısmını çocuklar teşkil etmektedir. Suriyeli çocukların eğitimi konusu, kayıp nesil riski, ev sahibi toplumla uyum ve bütünleşme bakımından kritik önemdedir. Suriyeli çocukların eğitimine ilişkin literatür, ilköğretimden yüksek öğretime kadar geniş bir yelpazeyi kapsamaktadır. Suriyelilerin eğitimi konusundaki çalışmalar, genel olarak resmi eğitim süreçlerindeki dil, akademik ve sosyal uyum, öğrenci sorunları, öğretmen algıları, okula devam/devamsızlık, dışlanma vb. problemlere yoğunlaşmaktadır. Din eğitimi konusu ise imam hatip okulları üzerinden incelenmiştir (Atasü Topçuoğlu, 2013; Ereş, 2015; Emin, 2016; Kızılabdullah ve Yürük, 2018; Demir ve Okşar, 2018; Tosun ve Arkadaşları, 2018; Altıntaş, 2018; Yaralı Akkaya vd., 2018; Usta vd., 2018; Baltacı vd., 2019; Şahin, 2020; Demir ve Demir, 2020; Gül ve Sasman Kaylı, 2020; Kaya ve Şahin, 2021). Bu bağlamda yapılan taramada Suriyelilerin alternatif eğitim yapılanmalarına yönelik çalışmalara rastlanılmamıştır. Dolayısıyla resmi olmayan eğitim süreçlerini ele alması bakımından bu araştırma konusunun özgün olduğu düşünülmektedir.

Türkiye'de resmi ve sivil kuruluşların çeşitli türlerde uyguladığı eğitim süreçleri söz konusu iken Suriyeli topluluk da kendi imkânları ve çeşitli dış desteklerle birtakım eğitim programları yürütmektedir. Geçici Eğitim Merkezleri (GEM) ve kamp içi eğitim faaliyetleri ile başlayan Suriyeli çocukların eğitimi günümüzde resmi olarak tümüyle Milli Eğitim Bakanlığı (MEB) eliyle okullarda Türkiyeli çocuklarla birlikte gerçekleştirilmektedir. Diğer yandan Suriyeli topluluk içinde formel veya informal yollarla yürütülen birtakım eğitim modelleri de halen sahada gözlemlenmektedir. Bu çalışma söz konusu eğitim modellerini ele almaktadır.

Araştırmanın Yöntemi

Araştırma nitel yöntem paradigmasına dayanmaktadır. Nitel araştırma, sosyal yaşamın çok yönlü ve karmaşık doğasını incelemek için kullanılan çok çeşitli bakış açılarını içerir. Sosyal gerçekliğin derinlemesine incelenmesi ve açıklanmasının karmaşıklığı ve giderek farklılaşan problem algısı nitel araştırmanın dinamik yönüne vurgu yapmaktadır. Özellikle etnometodoloji (kültür analizleri), fenomenoloji (olgubilim) ve durum çalışmaları, kuram oluşturma ve eylem araştırmaları gibi çok sayıda yaklaşımı kapsayan nitel araştırmalar, sosyal gerçekliğin kendi bağlamından kopmadan ve derinlemesine anlaşılmasına katkı sağlar (Baltacı, 2019; Yıldırım ve Şimşek, 2011). Çalışmada nitel yöntem veri toplama araçları kullanılarak derinlemesine bireysel görüşme tekniği sayesinde kursların yapısı ve işleyişi hakkında zengin veriler derlenmiş saha notları aracılığıyla da kurs mekânları ve aktörlere dair gözlemler kaydedilmiştir. Araştırma kapsam olarak Şanlıurfa ilindeki Suriyelileri içermektedir. Çalışmamızda kartopu örneklem yoluyla ulaştığımız formel (dernek) ve informal (medrese, dergâh, resmi olmayan kurs vb.) organizasyonlardan 28'i erkek, 8'i kadın toplam 36 Suriyeli ile görüşme yapılmıştır. Sahada kadınların erkeklere oranla az olması görüşme sayısına da yansımıştır. Verilerin çözümlenmesinde içerik analizinden yararlanılmıştır. Bu bağlamda çalışmada elde edilen tüm bulgular deşifre edilerek, eğitim süreçleri, öğretim elemanları, öğrenci profili, kurs mekânları, kaynaklar ve müfredat vb. başlıklar altında kodlama ve kategorileştirme (temalaştırma) işlemine tabi tutulmuştur. Böylece nitel analiz yoluyla kursların

ne tür bir eğitim modeli sergilediği incelenmeye çalışılmıştır. Araştırma için Harran Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulundan 2019/68 nolu kararla etik kurul onayı alınmıştır.

Uluslararası Göç Sürecinde Eğitim

Uluslararası göç sürecinde mülteciler, maddi manevi birçok kayıp yaşar. Mültecilerin yararlandığı kamu hizmetlerinin önemli bir kısmı da kesintiye uğrar. Hedef ülkede temel insani ihtiyaçların karşılanmasından sonra mülteciler için en önemli problem eğitimini sürdürmektir. Eğitim, hem mültecilerin bireysel gelişimini sağlama ve onları daha güçlü hale getirme hem de yeni toplumsal koşullarda ev sahibi toplumla uyumunu güçlendirme hususunda kilit bir faktördür. Nitekim göç edenler eğitim yoluyla toplumun daha aktif üyeleri olma, istihdam fırsatlarına katılmak için gerekli beceri ve yeterlilikler sağlama fırsatı elde eder. Bu, mültecilerin yukarı doğru toplumsal hareketliliğine olanak sağlayan bir süreçtir. Castles ve Miller (2008), örgün ve mesleki eğitim alma şansına sahip olan göçmen ailelerin çocuklarının, ebeveynlerine oranla çok daha iyi işlerde çalışma imkânı yakalayabildiğini ifade etmişlerdir.

Fernández ve Gerbeau, tarihsel olarak okulların farklı geçmişlere, çevrelere, gelir seviyelerine ve ulusal kökenlere sahip öğrencilerin başarı fırsatına sahip olmalarını sağlayan “büyük eşitleyici”ler olduğunu ileri sürmektedir (Fernández ve Gerbeau, 2020). Dolayısıyla çeşitli fırsatlara erişim ve başarılı bir entegrasyonun kilit bileşeni olarak eğitim, birçok araştırmacı tarafından altı çizilen önemli bir konudur. Ager ve Strang (2008), mültecilerin entegrasyonunu önemli ölçüde belirleyen faktörler arasında eğitimi de sayarlar. Yazarlar, eğitimle birlikte elde edilen beceri ve niteliklerin uyum, dil ve istihdam gibi diğer entegrasyon alanlarına pozitif etkisinin olacağına ileri sürmüşlerdir. Favel, barınma, istihdam, haklar gibi öğelerle birlikte çok kültürlü eğitim politikası, kültürel pratiklerdeki tolerans politikası ve kurallar, etnik kurumlar ya da dini azınlıklar için kültürel kurumsallaşma, ev sahibi toplumun kültüründeki dil ve kültür kurslarının entegrasyonun boyutları olarak dikkate alınması gerektiğini ifade eder (Favell, 2001). Çocukların entegrasyonu beş tür alanla ilişkilidir: Hukuki Durum, Dil, Psiko-Sosyal İyilik ve Sağlık, Sosyal İlişkiler, Eğitimde Başarı. Tüm alanlar birbiriyle bağlantılı ve ilişkilidir. Ve sırayla üç seviyeye ayrılabilen bireysel ve durumsal faktörlerden etkilenir Bunlar: (1) Mikro seviye, (çocuk ve ailesi), (2) Mezo seviye, (okul, mahalle ve diğer birincil yerler) (3) Makro seviye, (politikalar ve büyük siyasi, ekonomik ve sosyal sistemler) olarak ifade edilebilir (Fernández ve Gerbeau, 2020). Dolayısıyla eğitimin hem kendisi ve oluşturduğu sermaye hem de diğer kaynaklara erişim açısından göç sürecinde çok yararlı bir araç olduğu açıktır. Ancak hedef ülkedeki eğitim süreci göç edenler açısından çoklu dezavantajlara da sahip olabilir. PISA verilerine göre Avrupa ülkelerine yeni göç eden göçmen çocukların yeni bir dil öğrenme, ev sahibi ülkenin sosyal ve kültürel yapısına uyum sağlama ve okul sistemini tanıyamama gibi nedenlerle eğitimde zorluklar yaşadığı anlaşılmaktadır. Buna bağlı olarak göçmen çocukların diğer çocuklara göre akademik başarısı düşmektedir. Dolayısıyla göçmen çocukların ev sahibi ülkede bir eğitim eşitsizliği ile karşı karşıya oldukları ve öğretim dilini öğrenme, okul koşullarını tanıma ve entegrasyon gibi desteklere ihtiyacı olduğu ifade edilebilir (Ereş, 2015, s.21). Ayrıca mülteci çocukların, türlü nedenlerle örgün eğitimin dışında kalması doğrudan kayıp nesil riskini ve çocuk işçiliğine yönelişi belirlemektedir (Gültekin, 2019). Bu bağlamda eğitim entegrasyonun yanı sıra çeşitli risklerden koruyucu etkilere de sahiptir.

2013 yılında çıkarılan 6458 sayılı *Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu* Türkiye’deki yabancıların eğitim hakkını, *Yardım ve Hizmetlere Erişim* 89. madde ve *Uyum*

başlığında 96. maddenin 2. ve 3. maddeleri ile yasal teminat altına almıştır.² Bu bağlamda ilgili kurum ve kuruluşlar mültecilerin eğitim hizmetine erişimi konusunda faaliyetler yapmaya başlamıştır. Suriyelilerin eğitimlerine yönelik Millî Eğitim Bakanlığı önceki yılda çıkardığı genelgenin kapsamını daha da genişleterek yeni bir genelge yayımlamıştır. 23 Eylül 2014 tarihinde 2014/21 sayılı “Yabancılara Yönelik Eğitim-Öğretim Hizmetleri” başlıklı bu genelge ile Suriyeli çocuklara sunulacak eğitim hizmetleri belirli bir standart ve güvenceye bağlanmıştır (Emin, 2016). Benzer şekilde MEB tarafından yayımlanan 2019-2023 Stratejik Plan raporunda Türkiye’de geçici koruma altında bulunan çocuklarının eğitim ve öğretim konusundaki ihtiyaçlar, tespitler ve riskler ele alınmış ve bu çocukların eğitim sistemine erişimi ve uyumu noktasında gerçekleştirilecek stratejiler ifade edilmiştir (MEB, 2019).

Türkiye’de göçmenlerin eğitim hizmetleri almasına yönelik yasal metinler olmasına karşın eğitime erişim, kayıp nesil riski, dil, dışlanma, okulların yapısı, öğrenci, öğretmen ve yöneticilerin tutumu/eğitimi (kültürlerarası eğitim, insan hakları, göçmenlere karşı ayrımcılık vb.) gibi konularda önemli ihtiyaç ve problemler de mevcuttur. Göçmen çocukların resmi eğitim süreçlerine dahil olması ile gelişen eğitimde heterojenlik konusu, cinsiyet, kültür, sosyal sınıf, dil, ırk, etnisite, milliyetçilik, din gibi farklılık yönetimi bileşenleri, okul sisteminin farklılığı yönetmede üstesinden gelmek zorunda olduğu kritik faktörlerdir. Bu bağlamda eğitimde farklılık yönetimi göçmen çocukların eğitimi sürecinde temel bir husustur. Diğer yandan Türkiye’de göçmen çocukların profili üzerine yapılan araştırmalarda göçmen çocukların sığınma ülkesindeki ihtiyaçları şöyle tespit edilmiştir: Psiko-sosyal destek, hukuki destek, güvenli barınma, sağlıklı beslenme, dil desteği, eğitime erişim, sağlık hizmetlerine erişim, çalışmanın düzenlenmesi, kaçak çalışmanın ve çocuk işçiliğinin önlenmesi. Dolayısıyla göçmen çocukların eğitimi ve gelişimine yönelik sosyal, ekonomik, etnisite, dil vb. engellerin ortadan kaldırılması ve değer farklılıklarıyla ilgili olumsuz eğilimlerle başa çıkmada çeşitli önlemlerin alınması önem arz etmektedir (Ereş, 2015, s.23-24; Kirişçi, 2014, s.31-35; AFAD, 2014; ORSAM-TESEV, 2015; MÜLTECİ DER, 2015; Atasü Topçuoğlu, 2013). Tunga ve arkadaşlarının (2020), *Türkiye'deki Suriyeli Çocukların Eğitiminde Karşılaşılan Sorunlara İlişkin Bir Literatür Taraması* adlı kapsamlı çalışmasında Suriyelilerin okul çağında karşılaştıkları üç ana zorluk olduğunu tespit etmiştir. Bunlar, okula düşük erişim oranları, dil engeli ve nitelikli öğretmen eksikliğidir. MEB (2019) verilerine göre, Suriyeli çocukların sadece %63,23'ü okula erişmiştir. Bu durumun nedenleri arasında yoksulluk, karma eğitim nedeniyle kızların Türk okullarına gönderilmemesi gibi kültürel çatışmalar olarak belirlenmiştir. Ayrıca asimilasyon korkusu, Arapçayı unutma korkusu gibi duyuşsal faktörler de Suriyeli çocukların okuldan ayrılma nedenleri arasındadır. Araştırmalar, Suriyeli çocukların Türkçe öğrenmekte zorlandıklarını ve çoğunun Türk okullarına devam etmek için dil yeterliliğine sahip olmadığını göstermiştir. Son zorluk ise, Suriyeli çocuklar için nitelikli öğretmen eksikliğidir. Suriyeli çocukların eğitiminden sorumlu Türk öğretmenlerin, mülteci eğitimi konusundaki yetersizlikleri ile mülteci eğitimine yönelik verilen hizmet içi eğitimlerin yetersizliği önemli problemler arasındadır. Benzer şekilde, Suriyeli çocukların eğitiminden sorumlu Suriyeli öğretmenlerin pedagojik bilgi eksikliği de ciddi bir sorun olarak belirlenmiştir (Tunga, Engin ve Çağıltay, 2020, s.318-319).

Türkiye’de eğitim sürecine dâhil olan ve kısıtlı koşullarda yaşayan göçmen öğrenciler maddi olarak desteklenmektedir. Yabancılara Yönelik Şartlı Eğitim Yardım Programı (ŞEY)

² Yabancılar Ve Uluslararası Koruma Kanunu, Kanun Numarası: 6458, Kabul Tarihi: 4/4/2013, Yayımlandığı R. Gazete: Tarih: 11/4/2013 Sayı: 28615, Yayımlandığı Düstur: Tertip: 5 Cilt: 53, <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.6458.pdf>

adlı program, geçici koruma kapsamındaki ilkökul ve ortaokul öğrencilerine nakit para sağlamaktadır. ŞEY, “mülteci çocukların ulusal eğitim sistemine entegrasyonunu, çocukların derslere düzenli olarak katıldıklarında mali bir teşvik yoluyla desteklemeyi amaçlamaktadır. Proje ayrıca bir çocuk koruma bileşeni de içermektedir.” Program, İnsani Yardım Uygulama Planı aracılığıyla AB tarafından finanse edilmektedir. UNICEF, AÇSHB, Türk Kızılay’ı ve Milli Eğitim Bakanlığı tarafından yürütülmektedir (Kaya, Rottmann, Gökalp Aras ve Şahin Mencütek, 2021, s.146).

Millî Eğitim Bakanlığı Hayat Boyu Öğrenme Genel Müdürlüğü Göç ve Acil Durum Eğitim Daire Başkanlığı (MEB HBÖGM) verilerine göre 2021 yılı itibariyle 3.6 milyon Suriyeli içerisinde 5-17 yaş aralığındaki Suriyeli öğrenci nüfusu 1.197.124’tür. Eğitim çağındaki bu kitle içinden 771.458 çocuk okullaştırılmıştır. Bunlardan okul öncesi grupta %28,06, ilkökulda %79,75, ortaokulda %77,92 lisede %39,86 okullaştırılmış olup toplam okul dışı kalan öğrenci sayısı ise 425.666 kişidir. Toplam okullaşma oranı %64,44’tür. Cinsiyet açısından bakıldığında okullaşma oranının %50,97’si erkek, %49,03’ü ise kız öğrencidir (MEB HBÖGM, 2021). Suriyelilere yönelik yaygın eğitim yoluyla da önemli kurslar sunulmaktadır. Başta Türkçe öğretimi başta olmak üzere genel ve mesleki dallarda çeşitli alanlarda Halk Eğitimi Merkezleri bünyesinde kurslarla eğitim öğretim faaliyetleri verilmektedir. MEB verilerine göre 1.898.460 Suriyeli kursiyer bu kurs merkezlerinde düzenlenen eğitim öğretim faaliyetlerine katılım sağlayarak belge almıştır (MEB HBÖGM, 2021). Emin’in (2016) aktardığına göre Türkiye’de, Suriyeli çocukların akademik eğitimlerinin yanında yetişkinler için birtakım meslek edindirme, yabancı dil, dikiş nakış, güzel sanatlar gibi kurslarla birlikte Kur’an-ı Kerim ve hafızlık eğitimi gibi yaygın eğitim kursları da açılmıştır.

Türkiye’de Suriyelilere yönelik yukarıda bahsedilen eğitimin yanı sıra çeşitli proje ve adlar altında yürütülen birtakım eğitim uygulamaları da bulunmaktadır. Kaya’nın 2017 yılında yaptığı araştırmada Suriye’den göç eden birçok dini önderin din merkezli meclisler kurduğu tespit edilmiştir. Söz konusu meclis ve yapılanmalar, Suriyelilerin dini ve toplumsal yaşamına ilişkin kutsal bir otorite olarak çözüm üretici bir mekanizma fonksiyonu görmekle birlikte göç eden insanları dini yönden eğitmek için çeşitli kurslar ve eğitim mekânları da açmıştır (Kaya, 2017). Çalışmanın bir sonraki bölümünde sözü edilen alternatif eğitime sahip kursların yapısı ve etkileri ayrıntılı olarak incelenmektedir.

Alternatif Bir Eğitim Kurumu Olarak Dini Kurslar (معهد -Maehad)³

Türkiye’ye 2011 yılından itibaren göç eden Suriyelilerin eğitim süreçleri devlet ve mülteciler nezdinde iki düzeyde ilerlemektedir. İlk olarak GEM ile başlayan eğitim süreçleri son düzenlemelerle birlikte Suriyeli çocukların MEB bünyesindeki resmi okullara entegrasyonu ile sonuçlanmıştır. Eğitim hakkı, ilk, orta ve yükseköğrenim düzeyinde eğitime erişim koşulları sağlayan tüm Suriyeli öğrenciler için geçerlidir. Diğer yandan Suriyeli mültecilerin aktif olduğu sivil toplum ve dini gruplar merkezinde din ve ahlak eğitiminin olduğu alternatif eğitim modelleri yürütmektedir. Din eğitimi, UNESCO tarafından kişinin kendi dinini veya manevi uygulamalarını öğrenmesi veya diğer din veya inançları öğrenmesi olarak tanımlanmaktadır. (UNESCO, 2006). Göç sürecinde görülen söz konusu eğitim Suriye’de de var olan medrese ve kurslar (معهد -Maehad) üzerinden işleyen bir yapıda olup temelinde mültecilerin dini eğitimi sürdürme kaygısı bulunmaktadır. Nitekim görüşmelerde bu durum şöyle izah edilmektedir:

³ (معهد -Maehad): Suriye’de lise sonrası iki yıllık enstitü anlamına gelmektedir. Ancak Türkiye’deki Suriyeliler bu çalışmada ele alınan tüm kurslar için bu kavramı yaygın bir şekilde kullanmaktadır.

Buraya gelenlerin çoğu Kur'an eğitimi için geliyor. Örneğin bir Suriyeli kadın geldi ve iki cüz ezberledi ve bizimle kaldığı süreç içerisinde yirmi beş tane cüz ezberledi. Bu ezberinden sonra burada eğitimci (hafız) olarak çalışmaya başladı. Kurumumuzda hafızlık eğitimi de var. İnsanlar bağlarını Kur'an üzerinden inşa ediyorlar (Erkek, 40, İlahiyat Mezun, Haseke).

Kurslarımızda verdiğimiz eğitimlerde ya da hutbelerde öğrencilere iman takviyesi yapıyoruz. Bazen oturumlar düzenliyoruz ve bu oturumlarda Akide dersleri vererek iman takviyesi almalarını sağlamaya çalışıyoruz (Erkek, 42, Müderris, Humus).

Dini eğitime imkân tanıyan sosyolojik zemin iki boyutludur. İlk boyut resmi olup formel dernekler aracılığıyla gerçekleşmektedir. Bu bağlamda faaliyetlere meşruiyet sağlayan yasal çerçeve 2019 tarihli Sosyal Uyum ve Yaşam Eğitim Programı (SUYE)⁴ projesidir. Diyanet İşleri Başkanlığı, İç İşleri Bakanlığı Göç İdaresi Genel Müdürlüğü ve Milli Eğitim Bakanlığı Hayat Boyu Öğrenme Genel Müdürlüğünün ortaklaşa yürüttüğü Sosyal Uyum ve Yaşam Eğitim Programı Suriyeli mültecilerin çeşitli kurslardan yararlanmasını öngörmektedir. İlgili yazıda amaç ve kapsam şöyle ifade edilmektedir:

Genel Müdürlüğümüz 6458 sayılı Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu çerçevesinde, ilgili kamu kurum ve kuruluşları, yerel yönetimler, sivil toplum kuruluşları ve üniversitelerle işbirliği yaparak ülkemizdeki yabancılara yönelik uyum faaliyet ve etkinlikleri gerçekleştirmektedir. Bahse konu faaliyet ve etkinlikler yabancıların Türk toplumu ile karşılıklı uyumlarının desteklenmesi açısından büyük önem arz etmekle birlikte ihtiyaca yönelik çeşitlendirilmekte ve kapsamı genişletilmektedir. Bu kapsamda bahse konu Kanunun Uyum başlıklı 96. Maddesinde “yabancılar, ülkenin siyasi yapısı, dili, hukuki sistemi, kültürü ve tarihi ile hak ve yükümlülüklerinin temel düzeyde anlatıldığı kurslara katılabilir” ibaresine yer verilmektedir. Yine aynı maddede düzenlenecek söz konusu kursların uzaktan eğitim ve benzeri sistemlerle tanıtım ve bilgilendirme etkinlikleri Genel Müdürlükçe kamu kurum ve kuruluşları ile sivil toplum kuruluşlarıyla da işbirliği yapılarak yaygınlaştırılacağı yer almaktadır. Bu itibarla Göç İdaresi Genel Müdürlüğü ile Millî Eğitim Bakanlığı Hayat Boyu Öğrenme Genel Müdürlüğü arasında imzalanan protokol kapsamında; Geçici Koruma kapsamında bulunan yabancılar başta olmak üzere ülkemizde yasal olarak kalan tüm yetişkin yabancılara “Sosyal Uyum ve Yaşam Eğitim Programı” geliştirilmiş ve 04.10.2019 tarihli Makam Olur'u ile programı onaylandığı tarafımıza bildirilmiştir. Bahse konu işbirliği Protokolünde belirlenen yükümlülükler kapsamında açılacak olan Sosyal Uyum ve Yaşam Kurslarında; kursiyerlerin dil yeterlilikleri göz önünde bulundurulduğunda, sınıfta tercümanlar eşliğinde eğitimlerin verilmesinin faydalı olacağı düşünülmektedir. Temel olarak eğitimlerin Halk Eğitim Merkezlerinde verilmesi planlanmaktadır. Kapasitenin yetersiz olması durumunda ise; okular, kültür merkezleri gibi alanların da kullanımı planlanmaktadır. Eğitimlerle ilgili olarak fiziki mekân, tercüman ve eğitici eğitimlerinde eğitmen desteği gibi hususlarda, Diyanet İşleri Başkanlığı ile işbirliğinin programı güçlendireceği değerlendirilmektedir.⁵

Söz konusu protokol ilk olarak pilot bölgelerde uygulanmış daha sonra kapsamı aralarına Ankara, İstanbul, Gaziantep ve Şanlıurfa gibi birçok il de katılarak yaygınlaştırılmıştır. Bu program sayesinde müftülüklerle işbirliği dâhilinde dil, din ve sosyal temalı birçok ders dernek ve dini gruplarla işbirliği yapılarak açılmıştır. Şanlıurfa'da incelenen kursların niteliği dini eğitim temelli olup formel olanlar söz konusu SUYE programı bağlamında ve informal yapıda olanlar ise yerel yöneticilerin bilgi ve toleransı ile sürdürülen kurslardır. İlki müftülükler ve Halk Eğitim merkezlerinin işbirliği ile sürdürülürken dini eğitime imkân tanıyan ikincisi ise resmi örgütlenmesi bulunmayan ama fiili olarak önemli bir kitleyi

⁴ Bu proje, MEB Hayat Boyu Öğrenme Genel Müdürlüğü ve İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Genel Müdürlüğü arasında yapılan iş birliği protokolü doğrultusunda Suriyeli kitleye bir dizi kursla uyumu arttırmayı hedeflemektedir. Söz konusu proje bağlamında Diyanet İşleri Başkanlığı da illerde müftülükler aracılığıyla özellikle dil (Arapça) ve Kur'an eğitimi kurslarının yürütülmesini sağlamaktadır. Bkz. İç İşleri Bakanlığı Göç İdaresi Genel Müdürlüğü Uyum ve İletişim Dairesi Başkanlığı 18.10.2019 tarih ve E.64836 sayılı yazı

⁵ Bkz. İç İşleri Bakanlığı Göç İdaresi Genel Müdürlüğü Uyum ve İletişim Dairesi Başkanlığı 18.10.2019 tarih ve E.64836 sayılı yazı.

mobilize eden sufi gruplar ve diğer dini grupların kendi imkânları ve çeşitli dış desteklerle yürüttüğü kurslardır. Bu grupların ağ ve ilişkileri savaş öncesine dayanan ulus ötesi bir nitelik taşımaktadır. Diğer yandan aynı tarikat ve cemaat aidiyetini taşıyan yerli halk da söz konusu yapılara maddi manevi destek olmakta kuruluş ve sürdürülebilirlik noktasında katkı sağlamaktadır. Bu durum görüşmelerde şöyle ifade edilmektedir:

Türkiye’de iki Kur’an kursumuz var biri Şeyh S.’nin İ. köyünde biri de Şanlıurfa’da. Buradaki kursu bize K. Hafız temin etti ve üç yıldır burada derslerimizi yapıyoruz. Şeyhimiz burada olmadığı için hayır sahiplerinin yardımıyla kurslarımızda eğitim veriyoruz. Bu iki yer de bize ait değil, başkalarının temin ettiği yerler (Erkek, 45, İmam Hatip, Deyrzor).

Bizim İHH ve Ata Derneği ile ilişkilerimiz iyi durumdadır. Ata Derneğinden önce İHH’da bulunan B. ağabey bize Ata Derneğinden önce kira yardımıyla bulunmuştu. İnsani yardım platformu, Hayrat Derneği ve Şeyh S. gibi kişi ve kurumların da bize destekleri olmuştur ve halen de olmaktadır (Erkek, 43, Müderris, Haseke).

Her iki düzeyde işleyen kursların öğrenci kitlesi, ders ve müfredatı birbirine yakındır. Temel Arapça eğitimi ile başlayan süreç Kur’an ve diğer dini disiplinlerin eğitimi ile devam etmektedir. Bu açıdan bakıldığında öğrenciler, genelde 5-15 yaş arası kız ve erkek çocuklar olup okul öncesinden ortaöğretim seviyesine kadar çeşitlilik göstermektedir. Eğitim mekânlarında yerli ve Suriyeli yetişkinlere de Arapça, Kur’an gibi dersler verilmektedir. Eğitim, kursların verdiği birtakım sertifika ve icazet belgeleriyle derecelendirilmektedir. Kurslardaki dersler genel olarak din eğitimi ağırlıklıdır. Ancak bazı kurslar faaliyetlerinde düşük düzeyde de olsa sosyal, sportif ve Türkçe dil kurslarına yer vermektedir.

Burada her gün Kur’an, Tefsir, Hadis, Fıkıh, Tecvit ve Akide gibi dersler veriliyor. Burası resmi bir yer ve Mevlana Celaleddin-i Rumi Külliyesidir. Burada dini eğitimler yani şer’i ilimler verilir. Buraya hem Suriyeli öğrenciler hem de yerli öğrenciler hafızlık eğitimi için geliyor (Erkek, Sufi Önder, 43, Haseke/Kamışlı).

Öğrencilerin yaş aralığı 5-15 arasındadır. Kursta Arapça ve Kur’an-ı Kerim dersleri verilmektedir. Şeri ilimler dediğimiz Akide, Tefsir, Hadis, Fıkıh, Sıyer ve Peygamberlerin Hayatları gibi dersler verilmektedir. Çocuklara ve kadınlara yönelik Türkçe dersi veriyoruz. Türkçe dersini Suriyeli üniversite öğrencileri vermektedir (Erkek, 42, Raşidin Medresesi Müdürü, Humus).

Kur’an-ı Kerim’i tecvitli bir şekilde okuma dersleri veriyorum, Kırk Hadis dersleri de veriyorum. El Cezeri Metnini de veriyorum. Er Raşidin alanında da uzmanım aynı zamanda Raşidin kitabının da icazetini aldım. Öğrencilerimin sayısı 50-60 arasındadır. Hem erkek hem de kız öğrencilere ders veriyorum. Öğrencilerimin yaşları 10 ile 60 yaş arasındadır. Yetişkin öğrenciler içerisinde genel olarak Suriyeli kişiler var ama az sayıda yerliler de geliyor ve benim evime yakın oturan yerli komşular evime gelip Kur’an ve Arapça dersi alıyorlar hatta onlar Arapça bile öğrenmeye başladılar (Kadın, 45, Kurs Hocası, Halep).

Bu kursta bu söylenen dersler dışında sosyal etkinlikler de yapılmaktadır. Kursta Suriyeli milli basketbolcumuz var o da hafız onunla birlikte bütün erkek öğrencileri halk eğitim merkezine basketbol oynamaya götürüyoruz. Bir de Türk Dili kursumuz da var. Suriyeli üniversite öğrencilerine hocaları Türkçe dersi veriyor. Bu şekilde Türkçe öğrenen birçok Suriyeli üniversite öğrencisi mezun olmuştur (Erkek, 38, Dernek Başkanı, Halep).

Kurslardaki öğretim elamanlarının niteliğine bakıldığında bu kişilerin genelde dini eğitim alanında uzmanlaşmış, geleneksel ve modern eğitim kurumlarındaki birtakım prosedürleri bitirmiş sertifika sahibi kişiler olduğu anlaşılmıştır. Kurs öğrencileri, ilahiyat mezunu, eski müftü, imam hatip, müderris gibi resmi diploma sahibi veya yeterlilik belgesine sahip (sertifika-icazet) kişilerden oluşmaktadır. Öğreticiler genel olarak düşük ücretli veya gönüllü olarak çalışmaktadır. Ücretler, çeşitli yerel, ulusal dernek veya hayırseverlerin desteği ile sağlanmaktadır:

Hocalarımızın hepsi gönüllü çalışıyorlar yani maaş almıyorlar. Maaş vermek için Kur’an kurslarımız yeterli maddi imkâna sahip değil. M. E. S., yeme içme gibi maddi ihtiyaçları karşılıyor. Kira ve diğer gelirleri de K. Hafız karşılıyor (Erkek, 48, Öğretmen, Deyrzor).

Altı erkek altı kadın toplam on iki hocamız var. Hocalarımız işlerini gönüllü olarak yapıyor ama eğer çok fazla çalışırlarsa harçlık veriyoruz (Erkek, 30, Kurs Hocası, Şam).

Kursların faaliyet gösterdiği eğitim mekânları, cami, Kur'an kursu, kiralanmış daire, dükkân ve gecekondu evlerinden oluşmaktadır. Bir kısım yerlerde evin bir bölümü sufi grupların lider ve öğreticilerinin kaldığı yerler olup diğer kısımlarda (dergâh, medrese vb.) eğitim öğretim faaliyetleri yürütülmektedir. Bu mekânların büyük bir kısmı şehrin kenar semtlerinde faaliyet yürütmekte olup fiziki koşullar ve donanım bakımından çoklu yetersizlikler taşımaktadır. Tüm bunlarla birlikte kurslar, eğitim, sosyalleşme ve uyum bakımından hem Suriyeli topluluğun hem de ev sahibi toplumun belirli ihtiyaçlarını karşılama, iletişim ve etkileşime zemin hazırlama yönünden görece önemli fonksiyonlara da sahiptir. Bu konuya ışık tutan bazı katılımcı görüşleri aşağıda verilmiştir:

Kur'an Kursumuza Suriye'nin farklı birçok şehriden gelenler var örneğin Rakka, Humus, Deyrzor, Haseke. Bu kişilerle ilk başlarda uyum sağlamaya çalışıyoruz ve takımlar kuruyoruz. Bu takımlar arasında müsabakalar düzenliyoruz, maçlar düzenliyoruz. Bu sayede anti sosyal olan kişilikleri tedavi etmiş oluyoruz. Bir de biz zaten sürekli olarak gelenlerle bu konuları işliyoruz. Böylelikle onları radikalizmden korumaya çalışıyoruz. Onlara hadis ve ayetlerle birlikte bu konuları anlatıyoruz. Şu anda Suriyeliler birbirinden ayrılır, paramparçalar. Bizler bayramlarda mescitlerimizde bayram namazı kıldırıp onların buluşmasını sağlıyoruz. Kendilerini yalnız hissetmesinler diye aileleri ağırlıyoruz ve onlar için etkinlikler düzenliyoruz örneğin kültürel ve bilgi yarışmaları düzenliyoruz. Bu sayede de bir araya gelmiş oluyorlar (Erkek, 38, Kurs hocası, Rakka).

Biz zaten Kur'an kurslarımızla sosyal uyuma destek sağlıyoruz. Çünkü kurslarımız ortak nokta, hem Suriyeliler hem de yerliler geliyor. Kur'an kurslarımızın sosyal uyuma çok büyük katkısı olmaktadır. Örneğin bize gelen birçok öğrenci Türkçe konuşmaya başladı. Sokakta yerli arkadaşlarıyla rahatlıkla konuşabiliyorlar. Bunlar doğal olarak gelişen uyumlar bir de zorla gerçekleştirilen uyumlar vardır. Bizler buraya gelen öğrencilere neler yapıp etmeleri konusunda talimatlar veriyoruz. Türkçe konuşmaları konusunda onlara yardımcı oluyoruz ama zaten okula da gittikleri için biliyorlar. Birçok Kur'an kursunda Cuma namazı kılınmaktadır ve hatipler, imamlar sürekli olarak hutbelerde uyum konusunda öğüt verirler. Yaşadığımız bölgede yüksek sesle konuşmayın, yaşadığınız bölgenin kültürüne saygılı olun, parklarda bazı davranışlardan kaçının gibi öğütler de bulunuyor (62, Erkek, İHH Kurs Koordinatörü, Haseke).

Aktarımlarda kursların belirli ölçülerde etkileşim ve uyuma zemin hazırladığı görülmektedir. Ancak bu uyumun niteliği ve derecesi tartışmalıdır. Nitekim kursların belirli dini saiklerle açılması mültecilerin ve ev sahibi toplumun önemli bir kısmını dışarıda bırakmaktadır. Bu bağlamda dini cemaatleşme şeklinde bir gettolaşma durumu söz konusu olduğu gibi toplumsal uyum noktasında da önemli güçlükler oluşması kaçınılmazdır. Öte yandan genel olarak resmi olmayan bu eğitim kurumlarının müfredat içerikleri, denetlenebilirlik, şeffaflık, hesap verilebilirlik vb. birçok yönden yetersiz olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu durum eğitim süreçleri ve çıktıları bakımından önemli problemlere kaynaklık edebilir.

Tartışma ve Sonuç

Suriyeli mülteciler tarafından alternatif eğitim kurumları olarak açılan kursların incelendiği bu çalışmada uluslararası göç ve eğitim konusunda önemli sonuçlara ulaşılmıştır. Elde edilen bulgular doğrultusunda kursların eğitim modeli, yasal mevzuat, eğitim materyalleri, çocuklara öğretilen dersler, kurs öğretim elamanlarının niteliği, yaş ve cinsiyet açısından kurs öğrencilerinin niteliği, eğitimin belgelendirilmesi/sertifikasyonu, işbirliği yapılan kurum ve aktörler, eğitim mekânlarının mahiyeti, kursların sosyal uyum fonksiyonu, sosyal gettolaşma riski ve kurslardaki sosyalleşme imkânları incelenmiştir. İlk olarak söz konusu kurslar, göç sonrası ülkede birtakım temel ihtiyaçların sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Göç eden kitlenin gerek göç öncesi kaynak ülkedeki din eğitimi kültürü ve gerekse zorunlu göç süreci ve sonrasında tecrübe edilen travma, ekonomik ve sosyal kayıplar, kimlik kaygısı ve buhranların üstesinden gelme adına söz konusu kursların dini temelde kuruluş ve örgütlenme gerekçelerini

oluşturmaktadır. Bu durum Hollenbach'ın işaret ettiği uluslararası zorunlu göç sürecinde dinin göç edenlere, anlam sağlama, kaygıyı azaltma, sosyal destek ve din yoluyla bütünleşme, Dumont'un dinin bireylere ahlaki kod, öz kimlik, kayıp duygusunu telafi etme ve benlik saygısı kazandırma, Hirschman'ın dinin göçmen topluluklar için, sığınak (refuge), saygınlık (respectability) ve kaynak (resources) sağlama işlevinde ifade ettiği saptamalarla uyumludur (Hollenbach, 2014; Dumont, 2003; Hirschman, 2004). Söz konusu kurslar anılan işlevler bakımından belirli düzeyde etkilere sahiptir. Ulusaşırı ağlar (Castles ve Miller, 2008; Pinto, 2010), söz konusu süreçlerde etkilidir. Kursların kuruluş, yayılma ve kurumsallaşmasında Türkiye ve Suriye bağlamında geçmişten günümüze var olan ulusaşırı dini ağların önemli bir katkısı olduğunu belirtmek gerekir

Araştırma sonuçlarına göre kursların eğitim modeli okul sistemine benzer şekilde sınıf ortamında, bireysel ve grup eğitimi formatında, belirli bir müfredat takip edilerek sertifikalandırılmış dereceli bir başarı modeline dayanmaktadır. Kurslar, Diyanet İşleri Başkanlığı mevzuatına bağlı formel ve herhangi bir yasal izne dayanmayan informel türde olmak üzere iki çeşittir. Genel olarak formel kurslarda ortak belirlenmiş kaynaklar kullanılırken, informel kurslarda Suriye'de kullanılan veya öğreticilerin belirlediği kaynaklar takip edilmektedir. Dersler daha çok Kur'an, Arapça, Hadis, Siyer ve Fıkıh gibi dini eğitim alanına ilişkindir. Türkçe dil kursu, çok yaygın olmayıp profesyonel olmayan kişilerce verilmektedir.

Kurs öğreticileri, ilahiyat mezunu, eski müftü, imam hatip, müderris gibi resmi diploma sahibi veya yeterlilik belgesine sahip (sertifika-icazet) kişilerden oluşmaktadır. İşbirliği ile açılan resmi kursların su elektrik gibi giderleri müftülüklerce karşılanırken diğer kursların tüm giderleri ulusal ve uluslararası kuruluş ve hayırseverlerin yardımı ile karşılanmaktadır. Yukarıda da vurgulandığı üzere kursların oluşumu ve faaliyet süreçleri çeşitli dini ağlarla ilişkilidir.

Kurslardaki öğrenciler, 5-15 yaş arası kız ve erkek çocuklar olup okul öncesinden ortaokul seviyesine kadar çeşitlilik göstermektedir. Eğitim mekânlarında yerli ve Suriyeli yetişkinlere de birtakım ders ve kurslar verilmektedir. Bu mekânların büyük bir kısmı şehrin kenar semtlerinde faaliyet yürütmekte olup fiziki koşullar ve donanım bakımından çoklu yetersizlikler taşımaktadır. Tüm bunlarla birlikte kurslar, eğitim, sosyalleşme ve uyum bakımından hem Suriyeli topluluğun hem de ev sahibi toplumun belirli ihtiyaçlarını karşılama, iletişim ve etkileşime zemin hazırlama yönünden görece önemli fonksiyonlara da sahiptir. Diğer taraftan kursların öğretim elemanları, işleyiş ve eğitim süreçleri bakımından profesyonellik, ortak eğitim modeli, şeffaflık ve kontrol edilebilirlik niteliklerinden uzak olması uyum süreçlerinin zorlaşmasına yol açmakta ve sosyal gettolaşma risklerini arttırmaktadır. Okulların birçok dezavantajı ortadan kaldıran "büyük eşitleyici" misyonu kurslarla kıyaslandığında söz konusu kursların belirli bir sosyal ve inançsal kitleye özgü oluşu ile doktrinel eğitim modeli açısından eşitliği karşılamada yetersiz olduğu ifade edilebilir. Bu durum da entegrasyon çabalarına ket vuran gettolaşmaya yol açar. Bu çalışma uluslararası göç sürecinde Suriyeliler örneğinde gelişen inanç temelli eğitim modeli olan kurslara odaklanmıştır. Göç, formel ve informel eğitim konusu geniş bir alan olup sistematik kapsamlı ampirik bilimsel çalışmaları zorunlu kılmaktadır. Dolayısıyla Suriyeli göçmen çocukların eğitim ihtiyaçlarının karşılanması, sosyal uyumun sağlanması ve kayıp nesil riskinin önlenmesi için eğitim süreçlerinin akademik olarak incelenmesi ve eğitim faaliyetlerine yönelik yasal düzenlemelerin yapılması büyük önem arz etmektedir.

Kaynakça

- AFAD. (2014). *Türkiye'deki Suriyeli Kadınlar*. Başbakanlık Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı, Ankara.
- Ager, A. ve Strang, A. (2008). Understanding Integration: A Conceptual Framework. *Journal of Refugee Studies*, Vol. 21, No. 2, doi. 10.1093/jrs/fen016., p.166-191.
- Altıntaş, M. E. (2018). DKAB Öğretmenlerine Göre Suriyeli Çocukların Devlet Okullarında Karşılaştıkları Sorunlar (Nitel Bir Araştırma). *Marife Dergisi*, 18/2, 469 – 498.
- Atasü Topçuoğlu, R. (2013). *Türkiye'de Göçmen Çocukların Profili, Sosyal Politika ve Sosyal Hizmet Önerileri Hızlı Değerlendirme Raporu*. Ankara: Uluslararası Göç Örgütü.
- Baltacı, A., Coşkun, M. K., ve Ceylan, İ. (2019). Suriyeli Sığınmacı Öğrencilerin Din Eğitimi Sorunları: Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenleri Üzerine Nitel Bir Araştırma. *Darülfünun İlahiyat*, 30 (2), 383-405.
- Baltacı, A. (2019). Nitel Araştırma Süreci: Nitel Bir Araştırma Nasıl Yapılır? *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(2), 368-388. DOI: 10.31592/aeusbed.598299.
- Castles, S. ve Miller, M. J. (2008). *Göçler Çağı: Modern Dünyada Uluslararası Göç Hareketleri*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Demir, R. ve Okşar, Y. (2018). Suriyeli Öğrencilerin Din Eğitiminde Karşılaşılan Sorunlar: Kilis İli Örneği. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18 (1), 285–312.
- Demir, R. (2019). İmam Hatip Lisesinde Öğrenim Gören Suriyeli Öğrencilerin Eğitim Sorunları: Kilis Örneği. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16 (44), 280-306.
- Demir, S. ve Demir, Y. (2020). Suriyeli Ortaokul Öğrencilerinin Türk Eğitim Sistemindeki Yaşantılarına İlişkin Bir Değerlendirme. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 28 (1), 456-467. DOI: 10.24106/kefdergi.3663.
- Dumont, W. (2003). Immigrant Religiosity in a Pluri-Ethnic and Pluri-Religious Metropolis: an Initial Impetus for a Typology. *Journal of Contemporary Religion*, 18:3, 369-384, DOI:10.1080/13537900310001601712.
- Emin, M. N. (2016). *Türkiye'deki Suriyeli Çocukların Eğitimi Temel Eğitim Politikaları*. SETA Analiz, Şubat 2016, Sayı: 153.
- Ereş, F. (2015). Türkiye'de Göçmen Eğitimi Sorunsalı ve Göçmen Eğitiminde Farklılığın Yönetimi. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6 (2) , 17-30. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/jiss/issue/25891/272819>.
- Favell, A. (2001). Integration Policy And Integration Research In Europe: A Review And Critique. *Citizenship Today: Global Perspectives and Practices* ed., T. Alexander Aleinikoff, Douglas Klusmeyer, Published by: Carnegie Endowment for International, 2001.
- Fernández, M. ve Gerbeau, Y. M. (2020). A Systemic Approach To Immigrant And Refugee Children Integration. IMMERSE. https://www.researchgate.net/publication/352374133_2021_A_systemic_approach_to_immigrant_and_refugee_children_integration#fullTextFileContent, Erişim Tarihi, 15 Şubat 2021.
- GİGM, (2021). Göç İdaresi Genel Müdürlüğü Geçici Koruma İstatistikleri, <https://www.goc.gov.tr/gecici-koruma5638>, Erişim Tarihi, 17 Ekim 2021.
- Gül, M. ve Sasman Kaylı, D. (2020). Türkiye'deki Suriyeli Üniversite Öğrencilerinde Sosyal Dışlanma Algısı Üzerine Nitel Bir Araştırma. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 31 (3), 985-1007, DOI: 10.33417/tsh.688774.
- Gültekin, M. N. (2019). Kent ve Yeni Sosyal Etkileşimler: Gaziantep'teki Suriyelilerin Genel Örüntüsü, Mevcut Durumu ve Muhtemel Geleceği. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 18 (1), 162-176. DOI: 10.21547/jss.487215.

- Hirschman, C. (2004). The Role of Religion in the Origins and Adaptation of Immigrant Groups in the United States. *IMR Volume 38 Number 3* (Fall 2004), pp.1206-1233.
- Hollenbach, D. (2014). Religion and Forced Migration. *The Oxford Handbook of Refugee and Forced Migration Studies*, Edit. Elena Fiddian Qasmiyeh, Gil Loescher, Katy Long, and Nando Sigona. Print Publication Date: Jun 2014 UK: Oxford University Press.
- Kartarı, A. (2017). Nitel Düşünce Ve Etnografi: Etnografik Yönteme Düşünsel Bir Yaklaşım. *Moment Dergi Hacettepe Üniversitesi İletişim Fakültesi Kültürel Çalışmalar Dergisi 2017, 4 (1)*: ISSN: 2148-970X. DOI: <https://doi.org/10.17572/mj2017.1.207220>, 207-220.
- Kaya, M. (2017). *Türkiye'deki Suriyeliler İç İç Geçişler ve Karşılaşmalar*. İstanbul: Hiperlink.
- Kaya, M. ve Şahin, H. (2021). Harran Üniversitesi'ndeki Suriyeli Öğrencilerin Akademik Entegrasyon Süreçlerinin Analiz". *İnsan&Toplum*, Yıl: 2021 (Eylül) / Cilt: 11, Sayı: 3, 39-84.
- Kaya, A., Rottmann, S. B., Gökalp Aras, N. E. ve Şahin Mencütek, Z. (2021). *Koruma, Kabul ve Entegrasyon Türkiye'de Mültecilik*. Çev. A. Çağlar Deniz, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Kızılabdullah, Y. ve Yürük, T. (2018). The Contribution Of The Religious Culture and Ethics Course On The İntegration Of Children Of Syrians İn Adana. *Turkey. Religious Education*, 113:3, 289-301. Doi: 10.1080/00344087.2018.1456067.
- Kirişçi, K. (2014). *Misafirliğin Ötesine Geçerken: Türkiye'nin "Suriyeli Mülteciler" Sınavı*. Çev.Sema Karaca, Brookings Enstitüsü & Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu (Usak), Ankara.
- MEB HBÖGM, (2021). https://hbogm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2021_07/09200139_Haziran_2021_internet_bulteni.pdf, Erişim Tarihi, 17 Ekim 2021.
- MEB (2019). *Millî Eğitim Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Millî Eğitim Bakanlığı 2019–2023 Stratejik Planı*. Ankara https://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2020_03/31150840_stratejik_plan_2019_2023.pdf, Erişim Tarihi: 31.12.2021.
- MÜLTECİ DER. (2015). *Türkiye'de Mültecilerin Kabul Koşulları, Hak Ve Hizmetlere Erişimleri. Uydu Kentler İzleme ve Raporlama Projesi Raporu*. Mültecilerle Dayanışma Derneği, Egeus Matbaacılık: İzmir.
- ORSAM-TESEV (2015). *Suriyeli Sığınmacıların Türkiye'ye Etkileri*. ORSAM Rapor No: 195., Ankara.
- Pinto, P. (2010). Kurdish Sufi Spaces Of Rural-Urban Connection In Northern Syria. *Études Rurales*, No. 186, Ruralité, Urbanité Et Violence Au Kurdistan (juillet-décembre 2010), *EHESS*, <https://www.jstor.org/stable/41403607>, DOI:10.4000/etudesrurales.9290, pp.149-167.
- Şahin, S. A. (2020). Dışlanma ve Umut Arasında: Suriyeli Yükseköğretim Öğrencilerinin Deneyimleri. *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, 10 (3), 494-503.
- Tosun, A., Yorulmaz, A., Tekin, İ. ve Yıldız, K. (2018). Mülteci Öğrencilerin Eğitim Sorunları, Eğitim ve Din Eğitiminden Beklentileri: Eskişehir Örneği. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(1), 107–133. Doi:10.17494/ogusbd.45708.7.
- Tunga Y., Engin G., ve Çağiltay, K. (2020). Türkiye'deki Suriyeli Çocukların Eğitiminde Karşılaşılan Sorunlar Üzerine Bir Alanyazın Taraması. *İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 21(1), 317-333. DOI: 10.17679/inuefd.535845
- UNESCO. (2006). *Guidelines on Intercultural Education*. Paris. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000147878>, Erişim Tarihi. 14.02.2022.
- Usta, M. E., Arıkan, İ., Şahin, Y. ve Çetin, M. S. (2018). Suriyeli Eğitimcilerin Geçici Eğitim Merkezlerinde Karşılaştıkları Sorunların İncelenmesi. *Mukaddime*, 9 (1), 173-188. DOI: 10.19059/mukaddime.341921.

-
- Yabancılar Ve Uluslararası Koruma Kanunu, Kanun Numarası: 6458, Kabul Tarihi: 4/4/2013, Yayımlandığı R. Gazete: Tarih: 11/4/2013 Sayı: 28615, Yayımlandığı Düstur: Tertip: 5 Cilt: 53, <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.6458.pdf>, Erişim Tarihi, 17 Ekim 2021.
- Yaralı Akkaya, A., Azimli Çilingir, G. ve Tuğ Levent, G. (2018). Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi'ndeki Suriyeli Öğrencilerin Akademik Sorunları Üzerine Bir Çalışma. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi, Göç Özel Sayısı Cilt 2*, 413-448. DOI: 10.21560/spcd.vi.447969.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2011). Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri. (8. Tıpkı Basım) Ankara: Seçkin.
-

GAZIANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Amerika Konsolosu Cesnola'nın Kıbrıs'taki Arkeolojik Çalışmaları

The American Consul Cesnola's Archaeological Activities in Cyprus

Sungur DOĞANÇAY^{a*}

^aDr. Öğr. Üyesi, Dicle Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Diyarbakır / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0001-8291-3775

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 2 Şubat 2022

Kabul tarihi: 22 Nisan 2022

Anahtar Kelimeler:

Louis Palma di Cesnola,
Kıbrıs,
Asar-ı Atika,
Eski eser kaçakçılığı,
Kültür varlığı,
Arkeolojik yağma

ARTICLE INFO

Article History:

Received February 2, 2022

Accepted April 22, 2022

Keywords:

Louis Palma di Cesnola,
Cyprus,
Historical Artifacts of Cyprus,
Antiquities trafficking,
Cultural property,
Archaeological looting in Cyprus

ÖZ

1865'te Kıbrıs'a Amerika konsolosluğuna atanmış olan Louis Palma di Cesnola, görev yerine gelmez bölgeyi tanımak için çalışmalara başladı. Ada hakkında yeterli malumat sahibi olduktan sonra arkeolojik kazılara başladı. İstanbul ve Kıbrıs'taki Amerikalı siyasilere destekleri sayesinde çalışmalarını her geçen gün arttırdı. Bu çalışmalar sonunda pek çok tarihi eseri gün yüzüne çıkardı. Her yıl firmanını yeniletmeyi başaran Cesnola bu sayede sorun yaşamadan çalışmalarını devam ettirdi. Fırsat buldukça Kıbrıs'ın kültür ve tabiat varlıklarını Avrupa'nın ve Amerika'nın muhtelif müzelerine gönderdi. Bunlar arasında en önemlileri New York'taki Metropolitan Müzesi, Londra'daki British Museum ve Paris'teki Louvre Müzesi'di. Çalışmada Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'ndeki vesikalar, Cesnola'nın kendi eseri başta olmak üzere konu hakkında bilgi veren kaynaklardan istifade edilerek Cesnola'nın Kıbrıs'taki arkeolojik çalışmaları ve bu çalışmalarını sonunda bulduklarını harice kaçırması hakkında bilgi verildi.

ABSTRACT

Louis Palma di Cesnola, who appointed as a consul to Cyprus, started to acknowledge about the Island as soon as arrive there. He started archaeological work after he had knowledge about the Island. He worked more than one archaeological sites and got positive results under favour of American political representatives in İstanbul and Cyprus. He unearthed numerous historical artifacts. He renewed his firman (imperial order) every year and continued his work without having any difficulties. But he sent these artifacts some museums in The United States Of America and Europe. The most important ones of these museums were The Metropolitan Museum of Art (New York), The British Museum (London) and Musee du Louvre (Paris). In this Paper, the information was given about the archaeological work of Cesnola in Cyprus by using of first hand documents from Presidency of the Republic of Turkey, Directorate of State Archives and books and papers about this topic.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: sungurdogancay@gmail.com

EXTENDED ABSTRACT

Louis Palma de Cesnola was born in Rivaloro Canavese near Turin. He served in the army of Duchy of Savoy. He attended in the Austrian War and Crimean War as a soldier. He left his country and went to The United States of America at the end of 1850 and build a military school. He attended a cavalry regiment in New York and became a colonel. He was wounded in the battle and captured. He was prisoned for 10 months. He released and returned to the army again. He was promoted to a brigadier general by the President of the United States of America Abraham Lincoln. President Lincoln appointed him as a consul of the USA in the Island of Cyprus. Then Cesnola sailed for Cyprus. After a long journey he arrived in Larnaca and inaugurated (1865). His duty as a consul was not difficult in the island. He firstly started to learn of the geography, the culture and life of the island. For this reason he traveled all around the island for about a year. The most important historic and strategic places for him were Paphos, Idalium, Golgoi, Curium, Citium and Amathus. Visiting these places was very enjoying and fruitfull for him. He learned the history of these places and was influenced by the historical artefacts in these ancient cities. Although he was not an archaeologist, he became interested in archaeology after a while. He started to follow archaeological developments in Europe especially in Italy. On the other hand he decided to build good relations up with the consuls, diplomatic representatives and commercial agents from different countries in the island. For instance British consul T. B. Sandwith, British R. Hamilton Lang who was the director of the Imperial Bank of Ottoman in Larnaca, French consuls Tiburce Colonna Ceccaldi and his brother George Colonna Ceccaldi. They were in archaeological activities in the ancient cities and had unearthed some historical artefacts as such statues, ceramics, vases, ornaments, glaswares, tablets which were so important to enlighten to the history of Cyprus. Although they were on the field before Cesnola, they did not make much progress. Because of he was affected by both the historic cities he saw and these archaeological activities he decided to be in archaeological activities in the island. His Friend from the USA Hiram Hitchcock was in connection with Cesnola in those days. Hitchcock was Cesnola's advisor, confidante, financial provider, marketer. Cesnola was supported by him during his post as a consul persistently. The United States of America and its diplomatic representatives in Constantinople also promoted him. The Ottoman State's military, economic and political difficulties made Cesnola's job easier. The other important thing which made the Cesnola's work easier was that there was not any comprehensive and protective law about cultural heritage and historical artefacts. He was inexperienced in archaeology while he was started to excavate. Yet he employed natives for excavations and succeeded to unearth lots of artefacts in every passing months. Even though the natives were not paid enough they obliged to work in the Cesnola's excavation fields. Because the condition of life was very hard and almost all the people were poor. Some local authorities were opposite to him for his work but they did not have enough power to stop him from excavation and exportation of goods. Moreover they were threatened by him. Being a consul of the USA, Russia and working for wealthy and famous museums from different countries was a great advantage for him. By using these advantages he started to export the artefacts he found to different countries. Both collectors and the representatives of museums from all around the World got in contact with him. The most famous of those museums were The Metropolitan Museum Of Art "The Met" (New York), The British Museum (London), Muse du Louvre (Paris), South Kensington Museum, Fitzwilliam Museum (Cambridge), Museum of Athents, Turin Museum (Italy), Nicholson Museum University of Sydney. After these negotiations lots of historical artefacts and cultural values were smuggled. Lots of them were sent to the Metropolitan Museum of Art in New York. When the consulate was closed by the USA he had to leave for New York in 1877. After a while his brother major Alessandro de Cesnola began to archaeological activities on behalf of The Metropolitan Museum of Art in Cyprus. But he was not lucky like his brother because the island was occupied by the British Empire and he was not allowed to work in the island. They claimed that Cesnola was not following the rules and was conducting illegal excavations. Finally he obliged to stop his excavations and left the island of Cyprus.

After a short time Louis Palma di Cesnola arrived to New York he became a first secretary of the Metropolitan Museum and then honored with a first director of the same museum. He held his duty until his death in 1904.

Giriş

Kıbrıs, tarih boyunca sahip olduğu jeo-stratejik konumu dolayısıyla pek çok yerleşim yeri ile etkileşim halindeydi. Bu yerler arasında Akdeniz'in doğusuna kıyısı olan ve günümüzde Lübnan, Suriye ve Filistin'in bulunduğu bölgeler, dünya tarihinde önemli yeri olan Mısır, Batıda Helen uygarlığı ve nihayet Anadolu kıyıları vardı. Bu etkileşim elbette Kıbrıs sanatına da yansdı ve bu alanda sayısız sanat eseri meydana geldi. 19. yüzyılın ortalarından itibaren Kıbrıs'ta başlayan arkeolojik çalışmalar sonunda çıkarılan eski eserler sadece Kıbrıs Adası'nın değil aynı zamanda yukarıda zikredilen yerleşim yerlerinin tarihine de ışık tutar niteliktedir.

British Museum Oriental Antiquities'in 1866-1885 tarihleri arasında müdürlüğünü yapan Dr. Samuel Birch, Napolyon'un Mısır'ı istilası sırasında Fransız askerlerinin buldukları Reşit (Rosetta) Taşı Mısır için ne anlam ifade ediyorsa Kıbrıs'ta ortaya çıkarılan yazılı taşların da Kıbrıs için o kadar önemli olduğunu ifade etmiştir (Cesnola, 1884, s. 14).

Kıbrıs'ta arkeolojik anlamda ilk çalışmaların 1847'den itibaren başladığı bilinmektedir. Alman Dr. Ross ve Fransız Waddington burada çalışmalar yapan ilk bilim insanlarıydı. Bunları İngiliz R. Hamilton Lang, cont de Vogue ve nihayet General Louis Palma di Cesnola takip etti.

Yukarıda adı geçenlerin hepsi de arkeolojik kazılar sırasında tarihi eser bulmuş olmakla birlikte en önemli çalışmalar Cesnola tarafından yapıldı. Cesnola'nın sistematik kazıları, siyasiler ve ada halkı ile olan iyi ilişkileri, coğrafyayı kısa sürede öğrenmesi işini kolaylaştırdı ve bulduğu pek çok arkeolojik eseri Amerika ve Avrupa'ya kaçırdı (Cyprus Antiquities, 1881, s. 2; Eisenberg,, 2000, s. 24). Söz konusu eserlerin sergilendikleri yerler arasında New York Metropolitan Museum "The Met", Louvre ve British Museum'dan başka South Kensington Museum, Cambridge'deki Fitzwilliam Museum, Museum of Athens, Berlin, Boston, Torino, Monaco, Perugia, St. Germain, General Pitt-Rivers ve Sidney Üniversitesi Nicholson müzeleri sayılabilir (Myres, 1914, s. XIII; Gözübüyük, 1993, s.6).

Kıbrıs'a Konsolos Olarak Atanması ve İlk Faaliyetleri

Cesnola, Amerika'da bir askeri okul kurdu. İç Savaş patlak verince New York Dördüncü Alayında Albay rütbesiyle bu savaşa katıldı. 17 Haziran 1863'te yaralı olarak ele geçirildi ve Virginia Aldie'de Libby Hapishanesine konuldu. 1864'ün ilk aylarında serbest bırakıldı. Bu defa Tuğgeneral olarak yeniden savaşa dahil oldu. Cesnola'yı taltif ederek general rütbesi veren Amerika Başkanı Abraham Lincoln 15 Nisan 1865'te öldürülmesinden birkaç gün evvel Cesnola'yı Kıbrıs'a Amerika Konsolosu olarak atadı. Amerika, işlerini yürütecek kişiler bulmakta sıkıntı yaşayınca farklı uyrukları da istihdam edebiliyordu. Ticaretinin Kıbrıs'ta kesintiye uğramaması için Cesnola'yı bu göreve getirdi. Amerikan konsolosluğu sırasında bir dönem Rusya, Avusturya ve Yunanistan konsolosluğu görevini de üstlendi. Böylece General Cesnola yeni bir coğrafyayı tanıma ve arkeolojik çalışma yapma imkanı bulmuş oldu (Eisenberg, 2000, s. 24; Gözübüyük, 1993, s. 8; Çelik, 2021, s.270; <http://www.ottomanlands.com/sites/default/files/pdf/Allenessay>).

Kıbrıs'taki konsolosluk görevi pek de ağır değildi. Öncelikli vazifelerinden birisi buradaki Türk ahaliyi kendisinin zararsız biri olduğuna ikna etmektir. Bunu başarınca sahaya yönelmesi ve kazılar için etrafına insan toplaması oldukça kolay oldu. Osmanlı Devleti'nin pek çok yerinde olduğu gibi Kıbrıs ahalsinin tarihi eserlerden anladığı daha çok defne avcılığından

öteye geçmiyordu¹. Buradan Avrupa'ya ahalinin de dahil olduğu tarihi eser kaçakçılığı trafiği vardı. Avrupalı temsilcilerin ise bu trafiği engellemeye niyetleri yoktu. Çünkü bu kaçakçılıkta kendileri de yer alıyorlardı. Mesela İngiliz konsolos T.B. Sandwith 1865-1868 yılları arasında Kıbrıs'ta arkeolojik çalışmalar yapmıştı. Osmanlı Bankası direktörü Lang onu takip eden bir başka önemli İngiliz temsilciydi. Bu kişi Londra ve Glasgow müzelerine önemli eserler ulaştıran kişiydi. Fransız konsolos Tiburce Colonna Ceccaldi 1865-1869 yılları arasında burada kazılar yapmıştı. Kardeşi Georges Colonna Ceccaldi de arkeolojik çalışmaları ve yazıları ile bilinen birisiydi. Kıbrıs'ın abidelerini anlatan bir makalesi yayınlandı. Bunlar Cesnola'yı etkileyen ve hatta yol gösteren örneklerdi. Cesnola'nın Amerikan konsolosu olarak atanmasından sonra George Colonna Ceccaldi ile aralarında arkadaşlık gelişti ve Ceccaldi, Kıbrıs'ı sık sık ziyaret ederek Cesnola'nın koleksiyonunu görme fırsatı buldu. Bu koleksiyonu da anlatan bir çalışması Ceccaldi'nin 1879'da ölümünden sonra yayınlandı (1882) (Marangou, 2000, s. 53; Gözübüyük, 1993, s. 6-7).

Cesnola oldukça meşakkatli ve yorucu geçen bir yıllık çalışmanın sonucunda Kıbrıs'ın hem topoğrafik hem de beşeri durumu hakkında tafsilatlı bilgilere ulaştı. Anna Marangou, Cesnola'nın bir asker olduğunu arkeoloji alanında bilgilerinin sığ olduğunu ifade eder (Marangou, 2000, s. 24). İlk dönemlerde arkeoloji alanında oldukça acemiydi. Fakat bu dönemde zaten dünyada da günümüzdeki gibi sistematik çalışmalar yürütüldüğü söylenemezdi (Myres, 1909, s. XIII). Genellikle kazıya başlamadan evvel belirlenen noktada sondaj yapılır ve neticeye göre kazıya başlanır ya da kazıdan vazgeçilirdi (Tanyeri-Erdemir, 2007, s. 71-72). Cesnola, bununla yetinmeyerek modern tekniği öğrenmeye ve sahaya yansıtmaya gayret etti. Bu bakımdan kendisinin arkeolojik çalışmaları Kıbrıs'ta sistematik ve modern arkeolojinin ilk örneğini teşkil eder (Ulbrich, 2001, s. 97).

Larnaka'da kazılara başlayan Cesnola 200 binden fazla mezar ve iki tapınak buldu. Kıbrıs'ta hüküm süren İdalyon Şehir Krallığının tarihini gün yüzüne çıkaran ilk kişi Cesnola oldu. Fransız Melchior de Vogue 1862'de bu siteyi ziyaret etmiş fakat orada yaptıklarının bir kaydını tutmamıştı. Cesnola ise burada 1865'ten 1876'ya kadar kazılar yaptı ve köylülerden aldığı bilgilerden de istifade ile pek çok eseri gün yüzüne çıkarmayı başardı (Gaber, 2008, s. 52-53; Edbury, 1998, s. 15; Eldem, 2013, s. 30). Antik çağlarda hüküm süren Curium medeniyetinden kalma pek çok tarihi eser, bundan başka Fenikeliler, Yunanlar, Asurlar dönemine ait tarihi kıymeti olan ve Kıbrıs tarihinde önemli yer tutan vazolar, büstler, heykeller, altın gümüş ve bronz eşyalar, yazılı levhalar, lahitler, çanak çömlekler vardı (Cesnola, 1882, s. 5; Lightfood, s. 18; Çelik, 2021, s. 270-271). Rum yazar Despina Pillides

...General Cesnola ve kardeşi Alessandro Cesnola'nın faaliyetlerinin Kıbrıs hakkındaki bilimsel araştırmaların başlamasından daha erken bir döneme denk geldiğini gerek kazılar gerek satın alma yoluyla ele geçirdikleri ve Amerika'ya ihraç ettikleri eserlerin Amerikalı arkeologların Kıbrıs'a ulaşmasından evvel olduğunu ve Kıbrıs'ın tarihinin aydınlatılmasına bu manada katkıları olduğu...

Yorumunu yapar (Pillides, 2008, s. 6).

Cesnola, Kıbrıs'ın tarihi zenginlikleri ve burada kazılara nasıl başladığını şöyle ifade

¹ Ahmet Mumcu Osmanlı Devleti'nde eski eserlere duyulan derin ilgisizliği şu iki örnekle verir: 1850-1859 yıllarında Anadolu'yu boydan boya dolaşan meşhur oryantalist D. A. Mortman, köylülerin pek değerli ve çeşitli antik eserleri türlü önemsiz amaçlarla kırdığını görür. Engel olmak istedikçe hep aynı cevapla karşılaşır: <bu taşlar işe yaramaz>. 1313/1895-1896 yılında Ergani'de, 1315'te Bağdat'ta Dicle Nehri'nde bulunan pek değerli Osmanlı ve Abbasi altın sikkeleri Maliye Nezareti'nce <müzayaka-i hazine> gerekçesi ile eritilmek istenmiş ancak Osman Hamdi Bey'in Sadrazam Halil Paşa'ya ricaları üzerine baha biçilemez tarihi değeri olan bu define kurtarılabildiği (Mumcu, 1969, s. 45).

eder:

Dali (Lefkoşa yakınlarında küçük bir yerleşim yeri)'ye gelişimizin ertesi günü köylü Hacı Jorghi'nin heykel kalıntılarını bulduğu yeri ziyaret ettim. Bazı köylüler tarafından bir yıl evvel yapılan kazılar sonunda bulunan bir mabede ulaştım. Burada çömlekten yapılmış vazolar bulmuş ve oynamaları için çocuklarına vermişlerdi. Kadı'dan korktukları için kazılara devam edememişlerdi. Burasını yeniden kazıdım ve antik dönemlere ait iki büyük vazoyu buldum. İki haftalık çalışmalarım sonunda önemli bulgulara ulaştım. Bundan sonra İstanbul'daki siyasi temsilcimiz Edward Joy Morris'e burada çalışmak istediğimi bildirdim. Siyasi nüfuzunu kullanarak benim otoritemde yapılacak kazılar için ferman aldı. Siyasi temsilcimiz İstanbul'da kaldığı süre boyunca bu ferman mütemadiyen yenilendi. Bu benim için bir şanstı (Cesnola, 1877, s. 65).

Amerika'nın İstanbul'daki siyasi temsilcisinin Kıbrıs'taki kazılara olan desteği devam etti. Çünkü Cesnola kazıları ısrarla ve başarılı bir şekilde devam ettiriyordu. "*Muhteşem arkadaşım*" diye nitelediği Amerikalı temsilci George H. Baker hafriyat fermanı alması için yardımlarını esirgemiyordu. Bu nedenle de Cesnola kendisine müteşekkir olduğunu bildiriyordu. Baker mektubunda: *Sevgili general görüyorum ki açtığınız delikler yüzünden günün birinde Adayı batıracaksınız. Lütfen konsolosluktaki arşiv belgelerini muhafaza edin.* demişti (Cesnola, 1877, s. 65; Ayrıca bkz; BOA, HR.İD 1444/34).

Konsolos, çalışmaları için finansal olarak New York Metropolitan Müzesi tarafından destekleniyordu. Maddi anlamda sıkıntıya düşmemesi ve ödemelerin düzenli yapılabilmesi için en büyük desteği verenlerden birisi aynı müzenin direktörü Edwin H. Lawrence idi (Eisenberg, 2000, s. 24). Hatta Cesnola ile bu müzesinin gelişmesinde ve dünya çapında üne kavuşmasında önemli payı bulunduğu için Kıbrıs'tan buraya ulaşan eserlerin bulunduğu koleksiyona Lawrence-Cesnola Koleksiyonu adı verildi.

Akıl danışmanı, finansal destekçisi, Kıbrıs'tan Amerika'ya ulaşan eserleri karşılayan ve bunların tanıtımını yapan pazarlamacısı, adına kontratları imzalayan resmi vekili, müzayedelerde tam yetkili temsilcisi, yakın dostu madenci Hiram Hitchcock'tu. Hitchcock fırsat buldukça Cesnola koleksiyonu hakkında makaleler kaleme alıyor ve bunu yüksek tirajlı gazeteler ve dergilerde yayımlıyor, konferanslar veriyordu. Mali işlerde pek iyi olmayan generale bu hususta da danışmanlık yapıyordu (Marangou, 2000, s. 79-80; Eisenberg, 2000, s. 24; Çelik, 2021, s. 277).

Kendi ailesinden başka eşinin ailesini de düşünmek zorunda kalan general muhtelif zamanlarda onlara maddi yardımlarda bulunuyordu. Müzayedelerden elde ettiği paralardan elde ettiği gelirin bir kısmını yine bu aile için ayırmak zorunda kalabiliyordu. Eserlerin satışından evvel Hitchcock ile müzakere ederken British Museum yerine Metropolitan Müzesini tercih etmesine gerekçe olarak bu müzenin kendisine 10 yıllık süre için ödeme yapmasını ve bu sayede eşinin ailesinin ekonomik taleplerini karşılayabilmesini gerekçe göstermişti. Cesnola arkeologdan ziyade tacir gibiydi. Adadan ihraç ettikleri kendisi için kültürel ve tarihi eserler değil ekonomik değeri olan emtiaydı. Şöyle ki Boston'a gitmek üzere Kıbrıs'tan kalkan tarihi eser yüklü geminin battığı haberini Hitchcock'a verirken *mühim olan kültürel kayıplardan ziyade bunların sigortasız olması* diyordu (Marangou, 2000, s. 129, 132, 133).

Cesnola'nın Amerika'ya döndükten sonra Metropolitan Müzesi'nin birinci sekreteri ve akabinde müdürü olmasında yine Hitchcock doğrudan etkiliydi. Cesnola ve Hitchcock arasında gelip giden 200 mektup bu yakın ilişkiyi ortaya koymaktadır (Marangou, 2000, s. 79-80).

Bir başka destek ise Rum Dimitrios Pierides idi. Kıbrıs arkeolojisine ilgi duyan konsolos, arkeolog, seyyah, diplomat hemen herkes Pierides'in evine muhakkak uğradı. Pierides, Kıbrıs tarihi ve kültürü hakkında bilgi sahibi bir bilim insanıydı ve bu husus hakkında bilgisini paylaşıyor ve eserlerin harice nakledilmesinde yardımlarını esirgemiyordu. Siyasi atmosfer de buna imkan sağlayınca Kıbrıs'ta tarihi eser yağması kaçınılmaz oluyordu. Cesnola

da Pierides'ten bu hususta destek görmüştü (Marangou, 2000, s. 35).

Cesnola'nın arkeoloji bilimini öğrenmek ve öğrendiklerini kısa sürede sahaya yansıtmak için gösterdiği gayret, kendisine siyasilerin desteği ve aynı müzenin finansörlüğünü üstlenmesi Kıbrıs'ta sistematik kazıların ve kaçakçılığın başlamasına olanak sağladı. Zira eski eser kaçakçılığı, *bir toplumun doğal ve kültürel mirası niteliğindeki kültür ve tabiat varlıklarının bilimsel amaç ve yöntemler kullanılmaksızın kaçak kazılar veya soygunlar gerçekleştirerek ele geçirilmesi ve ticarî bir meta olarak yurt içinde ve yurt dışında pazarlanması veya bundan çıkar sağlanması* şeklinde tanımlanmaktadır (Muşmal, 2009, s. 65). Cesnola'nın arkeolojik çalışma adı altında yaptığı faaliyetler daha çok yukarıda verilen tanıma uymaktadır. Konsolos, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu askerî, siyasî, ekonomik sorunlardan istifade ederek ve konsolosluğunu yürüttüğü Amerika Birleşik Devletleri'nin siyasi ağırlığını da arkasına alarak kazılarını sistematik bir hale getirdi ve çoğuncası ahlakî değerleri göz ardı ederek bulduklarını özellikle Amerika'ya ihraç etmek hususunda daha cüretkar davranmaya başladı.

Oysa Osmanlı devlet adamları konsolosun asli görevinin konsolosluk vazifesini yürüttüğü ülkenin ticari meselelerini takip etmek ve kendi vatandaşlarının işlerini ahidnamede belirlenen şartlara uygun olarak takip etmek olarak tanımlamaktaydılar. Bunlar ise doğum, nikah, ölüm ve pasaport işlemleri vs. sayılabilir. Oysa konsolosların bilhassa 19. yüzyıldan itibaren bu vazife ile sınırlı kalmadıkları, misyonerlikten jurnalciliğe insan kaçakçılığından çalışmanın da konusunu teşkil eden tarihi eser araştırmaları ve bunların ihracına kadar pek çok işle iştigal oldukları Osmanlı arşiv vesikaları takip edildiği takdirde müşahade edilebilir (Çoruh, 2017, s. 333; Erdönmez, 2011, s. 95).

Oysa Marangou, Türk otoriteleri ve yerel halkın baskıları dolayısıyla 1878'e kadar Kıbrıs'ta arkeoloji ile ilgili bilgilerin sabit kaldığını, gazetelerin sustuğunu ifade etmektedir (Marangou, 2000, s. 24). Bunun gerekçesi ise Marangou'nun Osmanlı arşiv vesikalarına ulaşmaması ve dönemin gazetelerini takip etmemesidir. Zira 1872'de Müze-i Hümayûn'un başına getirilen Avusturya Lisesi müdürü Dr. Philipp Anton Dethier'nin 1874'te Kıbrıs'a giderek Cesnola ile müzakere, münakaşa ve mücadelesinin sonunda 88 sandık tarihi eseri İstanbul'a getirtmesi dönemin arşiv vesikalarında ve gazetelerinde yer bulmuştu (Gürsoy, 2007, s. 115).

Sistematik Kazılar ve İhracat

Yukarıda da ifade edildiği gibi Cesnola, Kıbrıs'a geldikten sonra bölgeyi, bölge insanını tanımış, tarihi yerlerin tespitini yapmış fakat arkeoloji alanında bilgi sahibi olmadığı için profesyonelce çalışmalar yürütememişti. İlerleyen zamanlarda yabancı devletlerin buradaki temsilcileri ile temaslarını arttırmış ve arkeoloji ile ilgili önemli bilgiler edinmişti. Avrupa'daki arkeolojik faaliyetleri takip eden Cesnola, anavatanı İtalya'daki bilimsel çalışmalar hakkında da malumat sahibi olmuştu. Bu hususta İtalya'nın kuzeyinde önemli çalışmalar yapıyordu (Myres, 1909, s. XIII). Arkeolojiye ilgisi her geçen gün artan Cesnola, daha planlı ve sistematik çalışmalar yapmaya karar verdi ve kurduğu ekiplerin sayısını arttırarak işe başladı. Kısa süre sonra ekiplerde çalışanların ve kazı alanlarının sayısı arttı. Akabinde ümit verici gelişmeler olmaya başladı. Beklemediği oranda eserin gün yüzüne çıktığını görünce azmi daha da arttı².

² Cesnola'nın antik Curium şehrinin harabelerindeki ilk araştırmalarından birini şöyle anlatır: *...Curium Harabelerini ziyaret ettiğimde üzerinde biten çalılar yüzünden neredeyse görünmez hale gelen ve dar, karanlık çukurlara düşme tehlikesiyle karşı karşıya kaldım. Yaklaşık 40 fit derinliğindeki çukura bir işçiyi indirdik. Engerek*

Bu gelişmeler Cesnola'yı mutlu etse de bundan rahatsızlık duyanlar da vardı ve bunların sayıları peyderpey artıyordu. En çok muhalefet edenler arasında Dali'deki imam ve kadıydı. Bu kişilerin halk nazarında nüfuzları bir hayli fazlaydı. Bu nedenle toplumu yönlendirebiliyorlardı. Cesnola'nın ifadesine göre bu kişiler kendisini uzaktan takip ediyor, İstanbul'a şikayet mektupları yazıyorlardı. Yine Cesnola'nın ifadesiyle hoca, camisinde cemaate: *...eğer kazılarda yer almazlarsa cennette kendilerini hurilerin beklediğini... vaaz ediyordu. Tabii Cesnola amele bulmakta pek sıkıntı çekmedi. Çünkü ada halkının ekonomik durumu iyi sayılmazdı. Kadı ve imamın tüm çabalarına karşın Cesnola'nın kazılarına katılıyorlardı (Cyprus, 1877, s. 79).*

Cesnola, kadı ve imamın kazılardan duydukları rahatsızlık ve müdahaleleri ile ilgili bir anısını şöyle anlatır:

Kazılarda gündelikçiler de çalışıyorlardı. Bir gün kazıdan dönerlerken kadı ve imama rastlamışlar. Sepetlerdeki kafataslarının konsoloshaneye götürüldüğünü öğrenince hiddetlenmişler. Benim için çalıştıklarını ispat edemeyince derdest edilmişler. Ertesi gün Vali Said Paşa ile görüşüm. Kadı ve İmam da görüşmede yer alıyorlardı. İddiaların aksine Müslümanlara saygısızlık etmediğimi, buluntuların (Hz) Muhammed'den önce yaşamış insanlara ait olduğunu ifade edince Paşa samimi duygularını ifade ederek ayrıldı. Duyduğuma göre her ikisini sonuçları kötü olacak meseleler ortaya çıkarmakla suçlamış ve azarlamış (Cesnola, 1877, s. 79-80).

Ktima (Baf şehrinde bir yer)'da yaşayan ve Cesnola'nın fanatik olarak nitelediği Türkler kendisine "*şeytan*" lakabını takmışlardı. Bundan başka 1869'da adamlarının kazı yapmasına mani olmaya çalışan Türklerden birisinin kendisine hakaret içeren sözüne içerlediği için Türk otoriteleri ile bizzat görüşüp eğer bu kişilere ceza verilmezse kendilerinin de zarar göreceğini iletmış ve neticede hakaret edenler mahkum edilmişti (Cesnola, s. 220-222; Dinç, 2019, s. 449).

Osmanlı Devleti'nde eski eser aranması ve bunların ihracı hususunda 1869'a kadar dikkate değer bir kanun ya da nizamname yoktu. Ahmet Mumcu *...eski eserler hukuku Türkler için alışılmamış bir kavram belirtmektedir. Halbuki özellikle batı hukuklarında bu kavram yerleşmiş ve oldukça iyi incelenmiştir...* tespitinde bulunur (Mumcu, 1969, s. 45).

Hüseyin Karaduman da *...1869 tarihli asar-ı atika Nizamnamesinden önce, eski eserlerin hukuki durumları fıkıh esaslarına göre düzenlenmiştir. Bunun yanı sıra 1858 tarihli ceza kanunnamesinde ve emirnamelerde konuya ilişkin düzenlemeler göze çarpmaktadır. Ancak tüm bu düzenlemeler yeterli olmamış, eski eserlerin korunması da ön planda tutulamamıştır...* yorumunda bulunur (Karaduman, 2005, s. 74).

Nitekim 09.08.1858 tarihli ceza kanunnamesinin 133. hükmü *Hayrat-ı şerife ve tezyinat-ı beldeden olan ebniye ve âsâr-ı mevzu'a-yı hedm ve tahrib veyahut bazı mahallerini kırıp rahnedar eden ve cevami ve seyir yerlerinde ve esvak ve meydanlardaki ağaçları kat' ve telef eyleyen olur ise zararları tazmin ettirildikten sonra bir aydan bir seneye kadar habs ile mücazat olunur ve bir Mecidiye altunundan on Mecidiye altununa kadar ceza-yı nakdi alınır* demektedir ve sadece kutsal ve anıtsal yapılara girişilecek tecavüzleri cezalandırmaktaydı lakin araştırma ve kaçakçılığı önleyici mahiyette değildi (Düstur 1279 (1863), TTK Kütüphanesi, Kayıt No: 1731, Yer No: A 918).

Cesnola da dahil olmak üzere dünyanın pek çok ülkesinden Osmanlı Devleti'nin muhtelif yerlerinde bulunan antik şehirler ya da harabelerde çoğu zaman yağma niteliği taşıyan çalışmalar sonucu ele geçirilen eserlerin ihracı önemli boyutlara ulaştı. Bu faaliyetler ve

kaçakçılığın artarak devam etmesi Osmanlı devlet adamlarını önlemler almaya yöneltti ve eski eserlerin yasa dışı ihracını yasaklayan ilk nizamname 13.02.1869 tarihinde yayınlandı (Pillides, 2008, s.6; Stanley-Price, 2001, s. 269-270; Nizamname için bkz: Takvim-i Vekayi Gazetesi, 1 Zilkade (Cumaertesi)1285-1 Şubat 1284 (M. 13.02.1869) tarihli nüshası; Nizamnamenin tahlili ve sadeleştirilmiş hali için ayrıca bkz: Mumcu, 1969, s. 69; Karaduman, 2005, s. 80-92).

Aynı yıl içerisinde asar-ı atika ve müze işleri de Maarif Nezareti'ne bağlandı. Bu nizamnamede Osmanlı topraklarında külliyetli miktarda tarihi kıymeti bir hayli fazla olan eserlerin mevcut olduğu, bu nedenle bu ilme vâkıf olanlar tarafından ilgilenilmesi ve müzelerde saklanması gerektiği, yurtdışına çıkarılmasına mani olunmasına yönelik politikalar geliştirilmesi gerektiği belirtiliyordu. Bu tarihten itibaren eskiye nispetle daha korumacı tutum izlenmeye başlanılmıştır. Lakin bunun da yeterli olmadığını belirtmek gerekir. Dahası 1874 nizamnamesinin de henüz bu hususta yeterli olmadığı anlaşılmıştır (Gürsoy, 2007, s. 111-113; Stanley-Price, 2001, s. 270-271).

Cesnola'nın yaptığı kazılar kısa süre sonra diğer yabancılar tarafından duyuldu ve hem sahaya inerek kazılara başladılar hem de serbest çalışan kazıcıların çıkardıkları eserleri yüksek fiyatlar vererek ele geçirdiler. Fransız konsolos George Colonna Ceccaldi ve İngiliz Konsolos Lang, hafriyat için kendisi ile adeta mücadeleye tutuşmuşlardı. Oysa Cesnola henüz adaya gelmeden bu kişiler buradaydılar. Cesnola'nın en ciddi rakibi ise Lang idi. Lang Larnaka'daki Osmanlı Bankası'nın yöneticisiydi (Cesnola, 1877, s. 82; Marangou, 2000 s. 44,46; Eisenberg, 2000, s. 24). Lang aynı zamanda bölgede nispeten de olsa sevilen birisiydi. Çünkü bu bankanın Larnaka'ya gelmesinde büyük katkısı olmuştu. Buna rağmen hepsi de Cesnola'nın gölgesinde kalmaktan kurtulamadılar.

Cesnola Kıbrıs'taki kazılarının üçüncü yılında on binden fazla mabet, sayısız vazo ve obje çıkardı (Cesnola, 1877, s. 83; BOA, İ.HR., 238/14160). Larnaka'da bir ev ve onun yanında bulunan arsayı satın alarak buraya depolar inşa ettirdi. Eski eserleri bu depolarda muhafaza eden konsolos, koleksiyonunu pazarlamak için içlerinden en önemlilerinin fotoğraflarını çekerek Paris, St Petersburg ve Londra'ya gönderdi. Nihayet gönderdiği fotoğraflar III. Napoleon'un ilgisini çekti (1870). Napoleon, koleksiyonun tamamını alıp Louvre Müzesine hediye etmek istiyordu. Bunların satılması için Wilhelm Froehner bir müzayede düzenledi. Lakin Fransa ile Prusya arasında Sedan Savaşı başlayınca satış gerçekleşmedi. Koleksiyonun önemli müşterileri arasında St Petersburg'daki Harmitage Museum da vardı. Cesnola aynı zamanda Rusya'nın Kıbrıs Konsolosu olan Cesnola ile Haziran 1870'te Hermitage Museum'un temsilcisi Johannes Doell arasında mülakat ve pazarlık başladı. Bu mülakat ve pazarlık yaklaşık 8 hafta sürdü. Bu süre içerisinde Doell, Cesnola Koleksiyonunun bir kataloğunu da çıkardı. Doell, koleksiyon hakkında Hermitage müzesine olumlu rapor sununca Ruslar tüm koleksiyon için 148.000 Ruble teklif ettiler. Taraflar anlaşta fakat Ruslar sonradan karar değiştirerek sadece altın objelerden bir kısmına müşteri oldular ve bunlara 3000 Ruble önerdiler. Cesnola bu teklifi reddetti (Marangou, 2000, s. 197-198; Çelik, 2021, 273-275). Rusya'nın ekonomik zorluklar içinde olması ve Avrupa'da değişen siyasi denge ve sınırları menfaatine uygun hale getirmek için askeri harcamalara ağırlık vermesi de etkiliydi.

İngiltere'deki siyasi partiler de bulduklarını İngiltere'ye göndermesi için Cesnola'yı teşvik ettiler. Nitekim başta British Museum olmak üzere pek çok eser adanın muhtelif müzelerine nakledildi (Cesnola, 1877, s. 170). Bundan başka bazı eserler de bağımsız olarak çalışanlar tarafından gemilere yüklenerek Avrupa'nın diğer ülkelerine olduğu gibi İngiltere'ye özellikle British Museum'a satıldılar (Cesnola, 1877, s. 95). Bunlar günümüzde aynı müzenin 72 numaralı odasında sergilenmektedir (<https://www.britishmuseum.org/collection/galleries/ancient-cyprus>).

Bundan önce de ifade edildiği üzere Cesnola'nın arkeolojik çalışmalarına ve

bulduklarını ihraç etmesine karşı İstanbul ve Kıbrıs'ta ciddi bir muhalefet vardı. Buna rağmen Cesnola öyle ya da böyle kazılarına devam etti ve bulduklarını ihraç etmek için çaba sarf etti (Dinç, 2019, s. 447). Nihayet bu çalışmaları sonuçlarını verdi ve ihracata başladı. Kıbrıs Valisi Said Paşa ile bir konuşmasında, vali fermanında yazılı olmadığı için eserleri ihraç etmesine müsaade etmeyeceğini söyleyince, Cesnola da *eğer bulduklarımı ihraç etmeyeceksem neden kazı yapıyorum? Hangi koşullar altında ihraç edebilirim?* sorularını yöneltti. Vali de *hiçbir koşulda* cevabını verdi (Cesnola, 1877, 171). Valinin bu cevabı vermesindeki gerekçe 1869 tarihli Asar-ı atika Nizamnamesinin İkinci Maddesiydi. Bu maddede, *Memâlik-i Şâhânedede mahzur görülmiyen mahallerde ruhsat ile hafriyat yapan eşhâsın bu hafriyatda bulunduğu antika eşyânın memâlik-i ecnebiyeye ihrâcî kat'iyen memnû'dur* denilmekteydi ve vali de Cesnola'nın buna riayet etmediğinin idrakındaydı. Bu hususta Babıalı'ye şikayetlerde bulunuyordu. Buna rağmen konsolos, Kıbrıs ve Babıalı'deki Amerikan nüfuzundan faydalanarak zararlı faaliyetlerini sürdürdü (Barker and Merrillees, 2017, s. 51). Çünkü aynı nizamnamenin Dördüncü Maddesinde *her nev' antik meskûkâtın hârice gönderilmesi sûreti ittihaz olunacak memnû'iyetden müstesnâ tutulacaktır* ifadesi yer alıyordu. Yedi maddeden oluşan bu nizamname Osmanlı Devleti sınırları dahilinde usulsüz kazı yapılmasını ve bunların ihracını engelleyecek yeterlilikte değildi. Maddeler doğrudan doğruya birbirleri ile çelişiyordu (Takvim-i Vekayi Gazetesi, 1 Zilkade (Cumaertesi)1285-1 Şubat 1284 (M. 13.02.1869)).

Amerika Konsolosu, kendisine verilen fermanında ve nizamnamede belirtilen şartlara riayet ederek çalıştığını, belirlenen taksimata uygun hareket ettiğini fakat Dersaadet'in ilgili memurlarının gayri kanuni davrandıklarını iddia ediyordu. Kaleme aldığı eserinde bu duruma temas ederek Devlet-i Aliyye'ye vermesi gereken iki sandık eserin İstanbul'a ulaşmaması ile ilgili Takımadalar Valisi Kayserili Mehmet Paşa'yı suçluyordu. Eserlerin müzeye teslimi hususunda teminat verdiği halde konutunun bulunduğu Çanakkale Boğazı'na kadar giden eserlerin öteye geçemediğini, zaten müzeye ulaştırılsa büyük şaşkınlık yaşayacağını çünkü antikacılara satıldığını, Amerika'nın siyasi temsilcisi ve Müze-i Hümâyûn Müdürü Dr. Philipp Anton Dethier ile Müze-i Hümâyûn'u ziyareti sırasında gönderdiği eserleri burada göremediğini iddia ediyordu (Cesnola, 1877, 172-173).

Bulduklarının yarısını vermeyi taahhüt ettiği halde bunu yerine getirmemesine gerekçe olarak Osmanlı Devleti'nin asar-ı atika nizamnamesinde böyle bir maddenin olmamasını göstermiştir (BOA. HR. İD.. 1444/28).

İlk Asar-ı Atika nizamnamesi 1869'da çıkarılmakla birlikte Cesnola'nın da ifadesini tersinden okuduğumuzda bu nizamname Osmanlı Devleti'nin menfaatini gözetecek yeterlilikte değildi. Dahası kaçakçılığı tam anlamıyla men edecek nitelikte değildi. Bu ancak Osman Hamdi Bey'in Müze-i Hümâyûn müdürü olmasından sonra yani *Memâlik-i Osmâniyye'de zuhûr eden âsâr-ı atıkanın diyâr-ı ecnebiyyeye nakl ve ihrâcî kat'iyen memnû'dur* maddesini ihtiva eden 21.02.1884 tarihli Asar-ı Atika Nizamnamesiyle mümkün olabilmiştir (BOA. HH.d. 25145; Muşmal, 2009, s. 68).

Cesnola, mevcut 1869 Asar-ı Atika Nizamnamesinin bu hususta elini kuvvetlendirdiğini biliyordu. Mesela kendisine bahşedilen fermanında ifade edilen yükümlülük çerçevesinde iki sandık eseri müzeye gönderdiğini ve şartı yerine getirdiğini bildirmiş ama ne kadar eseri gün yüzüne çıkardığını, iki sandığın bulduklarının ne kadarına tekabül ettiğini söylememiştir. Ayrıca kazı yaptığı alanları ederinden daha fazla ücret ödeyerek aldığını ve bulduklarının da kendisine ait olduğunu ifade etmiştir (BOA.HR.İD.. 1444/28).

Burada Amerikan Hariciyesine yazdığı 25 Kasım 1871 tarihli raporunda da belirttiği gibi İstanbul'daki siyasi temsilci Baker'ın yardımları ile Kıbrıs'ta avantajlı konuma geldiğini, bu sayede bulunduğu eserleri gemilere yükleyerek ve teftiş ettirmeden buradan nasıl

uzaklaştırdığını unutmamak gerekir³. Nihayet Cesnola Kıbrıs'taki Fransız Kont de Vogue de Toit, Kont de Maricort'un yüzlerce sandık eski eseri Louvre Müzesine göndermelerini, İtalyan konsolosun kendisiyle aynı dönemde yaptıkları kazılar sonunda bulduklarını devlete pay vermeden adadan uzaklaştırdığını kendi usulsüzlüklerine gerekçe göstermektedir. Halbuki suimisal emsal teşkil edemeyeceği için bu gerekçeleri kendisinin adadaki arkeolojik yağmasına asla meşruiyet kazandıramaz. Bilindiği gibi bu dönem siyasi ve askeri çalkantıların, ekonomik darlığın zirve yaptığı bir dönemdir. Bir de Osmanlı Devleti'nde tarihi eserlere verilen önem yüzeysel olup arkeolojik kazılardan anlaşılan-Goold, Philipp Anton Dethier, Osman Hamdi Bey ve bir kısım devlet adamı ve arkeoloğu hariç tutarsak-define avcılığıdır⁴. Böyle bir ortamda Fransızların, İtalyanların ve diğerlerinin de yağmaya girişmeleri gayet mümkündür. Düzensizlik bazı zümreler için düzen olabilir ve bu düzensizlikten menfaat temin edebilirler. Bu sadece Osmanlı Devleti'ne mahsus bir durum değil fakat pek çok devlet için de geçerlidir. Lakin bu hal Cesnola'yı haklı çıkarmadığı gibi fırsatçı olduğunu da gizlemez.

Cesnola, raporunun son kısmında Osmanlı devlet adamlarının kendisini negatif ayrımcılığa tabi tuttuklarını yazmıştır. Bu ifadesine karşılık olarak ise kazı yaptığı alanın genişliğini, bulduklarını gemilerle harice nasıl naklettiğini, bu dönemde Kıbrıs'tan kaçırılan eski eserler söz konusu olunca derhal kendisinin akla geldiğini fermanlarda belirtilen paylaşım esaslarına fırsat buldukça riayet etmediğini nazarı itibara almak gerekir (BOA. HR. İD.. 1444/28; BOA. HR.MKT 854/41; Dinç, 2019, s. 449).

Amerikan sefaretı Kıbrıs Adası'ndan çıkarılan eserlerin Metropolitan Müzesine de gönderildiğinden Cesnola'nın kazı yapmasına dair izin uzatılmasını talep etti. Sefaretin bu talebi üzerine Hariciye Nezareti konsolosun suiistimalini gerekçe göstererek bu süreyi uzatmak istemedi. Sefaret ise Ayasuluğ ve Musul havalisinde kazı yapılmasına verilen müsaadeyi emsal göstererek temsilcilerinin Kıbrıs'ta kazı yapmasına bir müddet daha müsaade edilmesini talep etti. Lakin Cesnola, devlete vermesi lazım gelenleri vermediği gibi devletin bu hususa dair kurallarına da muhalifti. Amerika siyasi temsilcisinin ısrarları ve emsal göstermeleri karşısında kazıların mahalli hükümet memurlarının nezareti altında yapılması, usulsüzlük yapılmayacağına dair sefaretleri tarafından senet verilmesi, usulsüzlük zuhurunda çalışmanın derhal durdurulacağına dair teminat alınca süre uzatılmasına karar verildi⁵. Bu önlemlere ve yazışmalara rağmen Cesnola bildiğinden geri durmadı ve Kıbrıs'ın tarihi zenginliğini yağmalamaya ve bunları kaçırmaya devam etti (Özkul, 2013, s. 271).

³ *Tuzla'da (şimdiki Gazi Magosa) mukîm Amerika konsolosu yedinde bulunub cezireden harice naklolunmak istenilen asar-ı atıkanın mumaileyh tarafından sanduklar derununa vaz' ile temhir edilmiş ve muayenesine dahi rıza gösterilmemiş olduğu cihetlerle bunların cinsi ve mikdarına dair bir güna ma' lûmat olunamadığı* ifadesi belki de bu hususa verilecek pek çok örnekten yalnızca biridir (BOA. HR. MKT 854/41).

⁴ 1879'da Edirne Valisi olan Rauf Paşa, burada bulunan eski saraydan söktürdüğü toplam 27 sandık değerli parçaları ve çinileri sefirler ve İngiltere Kraliçesi Victoria'ya hediye etmiştir (Muşmal, 2009, s. 66).

⁵ Belirlenen bu şartlar yaklaşık 5 ay sonra yani Nisan 1874'te ilan edilecek olan yeni Asar-ı Atika Nizamnamesinde yer alacaktır. Mevcut 1869 nizamnamesi sadece yedi maddeden müteşekkildi ve çok yetersizdi. Amerika Sefareti tarafından da belirtildiği üzere Musul ve Ayasuluğ'da İngilizler usulsüz kazılarına devam ediyorlar ve bulduklarını İngiltere'ye aşırıyorlardı. Bunu bilen Amerikalılar İngilizlere gösterilen iltimasın kendilerine de tanınmasını talep ediyorlardı. (BOA. HR.MKT 829/60); "Müfaddı emrû fermân-ı sâmi-i cânib-i asafaneleri ve mezkûr takriri müeddası rehini ikadı çakeri olduktan sonra meclisi kebirî maarifin daire-i idaresine ledelhavale asarı atika nizamnamesinin ikinci maddesi iktizasınca meskukatdan başka asarı atıkanın memaliki ecnebiyeye nakli memnu olub halbuki konsoloslar ele geçirecekleri asarı kadimeyi bittabi memleketlerine nakl itmek niyetiyle bu babda ruhsat tahsil idegeldikleri ve tahkikata nazaran bunlar her vakit asarı mezkureyi nakl idüb haiz oldukları ruhsatı resmîyeye mebni meni dahi mümkün olamadığı cihetle nizamı mezkur ahkamı muhafaza olunmak üzere..." (İ.HR 247/14672).

Usulsüz kazıların ve yağmanın önüne geçmek isteyen Babıali kendisine verilen fermandaki şartları yerine getirmesi kaydıyla Cesnola'ya bulduklarını harice nakletmesine müsaade etmek zorunda kaldı fakat ... *âsâr-ı merkumeden hükümete bir şey teslim etmeksizin ve konsoloshaneyeye müte'allik eşyadır diyerek sandıkları rüsûmat dairesinde açtırmaksızın mukaddemâ ekserisini* ... aşırmaya devam ettiği 18 Haziran 1873'te Kıbrıs Mutasarrıflığından Hariciye Nezareti'ne bildirildi. Hatta bu eserleri nasıl sattığı gazetelerde dahi yer buldu. Bu da Kıbrıs mahalli idarecileri tarafından yakından takip edilip, kendisine müsaade edildiği takdirde Kıbrıs'tan önemli oranda eserin çıkarılacağı için bu sakıncalı durumun göz önünde bulundurulması bildirildi (BOA. HR.MKT 789/75; Myres, 1909, s. XIII). Mutasarrıflığın bu açıklamaları göz önünde bulundurulsa bile konsolosun bu faaliyetlerinin önüne geçmek mümkün olmadı.

Bir taraftan nizamname esaslarına uyacağını taahhüt ederken diğer taraftan bildiğini okumaktan geri durmadı. Kıbrıs Mutasarrıflığından Haziran 1873'te gönderilen yazıda Cesnola'nın eserleri sandıklara yerleştirerek mühürlediği ve bunların değil paylaşılması incelenmesine dahi müsaade etmediği ifade edilmekteydi (BOA, HR.MKT 793/73; Edbury, 1998, s. 15, 20). Bu sayede eserleri paylaşımına tabi tutmadan nakledecekti. Oysa savunmasında nizamname şartlarına riayet ettiğini ve fermanın kendisine tanıdığı haklar çerçevesinde kazı yaptığını ve bulduklarını ihraç ettiğini söylemişti. Diğer taraftan da konsoloshanesindeki çalışanlarına sandıkların açılmasına kesinlikle müsaade etmemeleri, Dersaadet'te bulunan sefirleri tarafından emir gelmedikçe tersi yönde kesinlikle hareket etmemeleri gerektiği talimatını vermişti. Mevcut 1869 Nizamnamesi usulsüz kazıları ve bu kazılar sonucu bulunanların ihracını men edecek maddeleri içermemekteydi. Bu nedenle bu nizamnamenin şartlarına uyması menfaatine idi. Oysa asıl riayet etmesi gereken Babıali'den aldığı berattı. Buna da kesinlikle uymuyordu⁶.

⁶ 1873'te Amerika'dan döndüğümde Türklerin Dr. Schliemann yüzünden bana karşı daha da olumsuz tutumları olduğunu gördüm ve [kazı için] ferman ancak büyük zorluklarla elde edilebildi. Amerikan elçisi Baker ile anlaşarak elimdeki çift eserlerin çok büyük bir kısmını İstanbul müzesine hediye etmeye karar verdim ve bu teklifim kabul edildi. Ne var ki Babıali ihtiyar Dr. Dethier'yi Kıbrıs'a yolladı ve kendisi de bana karşı gayet aptalca hareket etti. Kıbrıs Mutasarrıfına hitaben elinde bulunan yazıda Kıbrıs'a benim eski eserlerimi paylaştırmaya geldiği yazıyordu. Yani benim tarafımdan gönüllü olarak yapılmış olan bir hediye olmaktan çıkmış, Türk hükümetinin eliyle resmi bir hacze dönüşmüştü. Tahmin edeceğinize üzere Dr. Derhier'yi kapı dışarı ettim. Kendisine tek bir eser vermeyeceğimi söyledim. Dethier Kıbrıs'ta hem de Amerika konsolosuna İstanbul'da davrandığı gibi davranamayacağını anlayınca adanın başkentine döndü. Diplomatu oynamak isteyen Dethier aptal, Kıbrıs Mutasarrıfıyla o zaman elimde olan eski eserlerin yarısını gönüllü olarak vermiş olduğumu kabul etmek zorunda kaldı. Kısacası mutasarrıf ile ihtiyar doktor benden en utanç verici şekilde özür dilediler, ben de evimde istediği her şeyi seçmesine izin verdim o da hiç çekinmeden 88 kasa aldı. Fakat Amerikan elçisi Baker, bana reva görülen harekete kudurmuş ve 88 kasayı haczettirmiş. Bana teşekkür edilmesi ve fermanımın yenilenmesi karşılığında müzeye verilmesine karar verilmiş. Teşekkür biraz gecikti, ferman ise hiçbir zaman yenilenmedi... (Eldem, 2013, s. 31). Bu açıklamadan da anlaşılacağı üzere konsolos, elçinin direktifleri doğrultusunda hareket etmiş ve Babıali'nin resmi görevlilerine gayet küstahça davranmıştır. Paylaşım esaslarına riayet etmediği yukarıdaki vesikanın muhtevassından da anlaşılacağı üzere antika ihracını kendisine meslek edinen Cesnola'nın nizamnamenin belirlediği esasları göz ardı edip paylaşımına yanaşmadığı gibi vermek zorunda olduklarını bağış olarak göstermek gayretindeydi. Ayrıca Amerikan elçisinin araya girmesiyle fermanının yenilenmesi yönünde teminat verildiğini lakin bunun asla gerçekleşmediğini ifade etmiştir. Lakin fermanının yenilendiği ve bu fermanla kazılara devam ettiği arşiv vesikalarında ve sonradan kaleme aldığı eserinde sabittir. Nitekim 31 Ağustos 1874 tarihli vesikada ... *Tuzla iskelesinde mukim Amerika konsolosu Mösyö Cesnola'nın harice nakl itmek istediği asarı atika hakkında Kıbrıs ceziresi Mutasarrıflığının tevarihî muhtelifle ile Şurayı devlete havale buyurulub Dahiliye dairesinde kiraet olunan iki kîta tahrirat ile bir kîta telgrafnamesi meallerinde canibi sefaretten sureti gayri resmiyede olarak vuku bulan iltimas üzerine mukaddema her nasılsa konsolosu mumaillehin yedinde bulunan asarı atikanın bila muayene imrarına fi 24 Cemaziyelahir 90 tarihinde ba emirname-i sami ruhsat virilmiş olduğu halde konsolosu*

Pulhan, *Dünyanın her yerinde arkeolojik yerleşmelere en çok zarar veren eylemin, eski eser piyasasına mal sağlamak amacıyla yapılan kaçak kazılar ve tahribatlar olduğu ...* yorumunda bulunur (Pulhan, 2008, s. 80). Cesnola'nın yaptığı da aynen bu tanıma uymaktadır. Çünkü Cesnola Kıbrıs'tan kaçak ya da temin ettiği izinler doğrultusunda yaptığı kazılar sonucu elde ettiği eserleri Avrupa, Amerika hatta Avustralya'ya gönderdi. Cesnola yeri geldiğinde talebe göre arz meydana getiriyordu.

Yine Pulhan, talepte bulunan antikacı, müzeler ya da herhangi birilerinin ... *insanlığın ortak mirasını korudukları gibi iyi niyetle yaratılmış ifadelerin arkasına sığınarak arkeolojik varlıkların buldukları topraklara değil, dünyadaki herkese ait olduğu fikriyle arkeolojik eser ticaretini savunmanın bu tahribatin verdiği zararları hafifletmeyeceğini ve ahlaki açıdan göz yumulur bir hale getirmeyeceğini...* ifade eder (Pulhan, 2008, s. 80). Lakin tüm bu gerçekliğe rağmen bu işten menfaat temin eden şahıs ya da devletler siyasi, askeri ve iktisadi güçlerini kullanarak kaçakçılığın devamını hatta sıradan bir trafik haline gelmesini sağladılar.

Bu anlayışın izlerini günümüzde de görmek mümkündür. 2006'da organize edilen "Geçmiş, Bugün ve Gelecek" başlıklı sempozyumda söz alan Metropolitan Müzesi'nin müdürü Philippe Montebello, 19. yüzyıldaki anlayışın yani kazılarda bulunanların kazı yapanla paylaşılması sistemine dönülmesini (Partager), dahası eserlerin getirildiği Türkiye, Mısır, Yunanistan, Irak, Suriye gibi ülkelerde sergilenmesi halinde bunları pek çok insanın görmekten mahrum kalacağını iddia etmiştir. Kwame Appiah ise yaratıcılığın uluslara değil şahıslara bağlı olduğunu, bu kişilerin ya da ulusların günümüzdeki milletlerle bir alakalarının olmadığını savunmaktadır (Pulhan, 2008, s. 89). Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere tarihi eser kaçakçılığını organize ve finanse edenler bu usulsüzlüklerine geçmişte olduğu gibi günümüzde de kılıf uydurmakta güçlük yaşamamaktadırlar.

Avrupa'da arkeolojiye olan ilginin artması, sanatın kalıcı, yaşamın geçici olduğu anlayışının arkeolojiye ilgisi olanlar arasında şiar haline gelmesi sonucu kültürel eserleri ait oldukları yerlerden kopardılar (Kutlu-Dilbaz, 2018, s. 30). Bu yağmaya maruz kalan yerlerden birisi de Anadolu'ydu. Burada kurulan medeniyetler arkalarında çok zengin bir tarihi miras bıraktılar. Bu kültürel zenginlik beraberinde arkeolojik yağmayı getirirse de arkeoloji ilminin gelişmesine oldukça önemli katkılarda bulundu (Mumcu, 1969, s. 45).

Koleksiyonerlerin başlattıkları bu hareket daha geniş çaplı bir hal alarak zaman zaman

mumaileyh asarı mezkureden bazılarını nakl ve ihraç itmeyüb bir tarafdan teksir iderek muahharen neşr ve ilan olunan asarı atika nizamnamesi emirname-i mezkurun hükmünü fesh idemeyeceğinden bahisle bunları şimdi imrar itmek talebinde bulunduğu ve bu suretin ademi imkanı canibi hükümetden kendisine tebliğ kılınması üzerine konsolosu mumaileyhin nezdinde bulunan asarı atika altmış iki sandık ve kırk sekiz sepet ve otuz dört adet açık taşdan ibaret olarak kabul olunur ise bunların nisfini devleti aliye müzesine terk ideceğine dair cevaben gelen mektubunun sureti gönderildiği beyanıyla icabı maslahat istihsar kılınmış ve zikr olunan emirname-i sami ol vakit mumaileyhin yedinde olan asarın imrarına mahsus olduğu sureti mütalaasından anlaşıldı ise de şimdi bunların tefrik ve tayini ve binaenaleyh nizamname-i mezbur ahkâmının işbu asar hakkında icrası müşkil olub mahaza asarı merkumeden nisfinin ahzıyla tesviye yoluna gidilmesi halinde hukuku devleti muhafaza edilmiş olacağından bu vecihle lazım gelen muamelenin ifası ve alınacak asarın değersiz şeyler olmaması için mahalline antikaya aşına bir memur izam edilerek anın marifetiyle tefriki bittasavvur ol babda vaki olan istihsar üzerine Maarif nezareti celilesinden alınan cevabda mütalaayı müdevverenin tasvibiyle beraber konsolosu mumaileyh asarı atika bey ve furuhtunu kendisine ticaret idinmiş ve bu yolda haylice akçe kar itmiş idüğinden bundan böyle dahi bir takım vesail ile asarı atika taharri ideceği melhuz olması ve ba husus gerek devleti aliyye ve gerek düveli ecnebiye memurlarının memur buldukları mahallerde icrayı hafriyat ve taharriyat idememeleri asarı atika nizamnamesinin cümle-i ahkâmından bulunması cihetle badema mumaileyhin aleni ve hafiyi icrayı taharriyat ve hafriyat idememesine begayet itina ve dikkat olunması hususunun mezkur mutasarrıflığa... (BOA, ŞD. 2379/65).

doğrudan devletlerin desteklediği arkeolojik yağmaya dönüştü ve dünyanın pek çok yerinde kurulan müzelerde bu tarihi ve kültürel eserler yerlerini aldılar (Kutlu-Dilbaz, 2018, 45).

Maarif Nezareti'nin Cesnola hakkında Şûrâ-yı Devlete 5 Ağustos 1874 tarihli yazısında:

Âsâr-ı atıka taharriyle bey' ve fûruhtunu adeta kendisine bir ticaret edinmiş ve bu bâbda haylice akça kazanmış idüğinden bundan böyle dahi yine bir takım vesâil ile âsâr-ı atıka taharri ideceği melhuz olması ve bâ husus gerek Devlet-i 'Aliyye ve gerek düvel-i ecnebiye memurlarının memur buldukları mevâki ve mahalde icra-yı hafriyat ve taharriyat edememeleri bu kere neşr ve i'lân olunan âsâr-ı atıka nizamnamesi cümle-i ahkâmından bulunduğu ifade ediliyordu (BOA, MF.MKT 18/154).

Bu ifadeden de anlaşılacağı üzere Maarif Nezareti Osmanlı Devleti'nin pek çok coğrafyasında olduğu gibi Kıbrıs'ta da yabancı devletlerin gayri kanuni kazı yapmalarına ve bu kazılar sonunda bulunanların ticarete konu olmalarına mani olunması gerektiğinin farkındaydı.

Cesnola, İtalyanların, Fransızların, İngilizlerin ve sair konsolosların da hiçbir bedel ödmeden kazılar yapıp, bulduklarını aşırıklarını devletin de buna müsaade ettiğini öne sürüyor ve usulsüzlüklerine dayanak bulmaya çalışıyordu. Hariciye Nezareti'nden Maarif Nezareti'ne yazılan belgenin mefhumundan da anlaşılacağı üzere Cesnola'nın iddia ettiği bu usulsüzlüklere devletin rızası yoktu⁷. Usulsüz kazıların ve bu kazılar sonunda ele geçen eserlerin nakillerinin önüne geçilmeye çalışılsa da mani olunamıyordu. Buna ilave olarak 22 Ağustos 1875 tarihinde konsolosluğunu yürüttüğü Amerika Birleşik Devletleri umum için geçerli olan nizamnamenin hilafına olarak kendi konsoloslarının bundan müstesna tutulmasını talep etti (Nisan 1874 tarihli Asar-ı Atıka Nizamnamesi. Nizamnamenin tamamı için bkz; BOA. A.DVN.MKL 12/5). Babialı bu teklifi 22 Ağustos 1875 tarihinde reddetti (BOA. HR.MKT 888/51). Ayrıca gün yüzüne çıkarılan eserlerin harice çıkarılmalarının yasaklanması, çalışma ruhsatlarının uzatılmaması, çıkarılacak eserlerin sadece resimlerinin alınarak asıllarının bırakılması, nezaret edecek memurun maaşının ve masraflarının hafriyatı yapan tarafından karşılanmasını şart koştu. Bu tedbir de Cesnola'nın çalışmalarını engellemek için yeterli olmadı (BOA. HR.MKT 888/51; MF.MKT 32/162). 1874 Nizamnamesinin 25. maddesine göre eser ya da eserler kazılar sonucunda veyahut tesadüfen ele geçerse bunların belirlenen miktarının devlet müzesine ulaştırılmak üzere görevli memura teslim edilmesini, eğer yanlarında memur yok ise on gün zarfında mahalli hükümete haber verilmesini zorunlu kıldı (Muşmal, 2009, s. 58-58). Fakat bu maddenin işletilebilmesi belki İstanbul ve çevresi için kısmen mümkün olmakla birlikte Kıbrıs ve merkezden uzak yerlerde bir hayli zordu. Bunu kendisi için avantaja çevirmeyi bilen Cesnola, pek çok eseri paylaşımına tabi tutmadan harice çıkarmayı başardı.

1874'te eserleri Amerika'ya göndermek için deniz kuvvetlerinin de kapısını çaldı. Deniz kuvvetlerinin sekreteri ise kendisine olumlu cevap verdi ama nakliye başlanması biraz zaman alacaktı. Koleksiyonunu taşımaya müsaade etmesi için İstanbul'a başvurdu, ret cevabı aldı. Bulduklarını kaçıracağından şüphelenilmiş olacak ki birkaç gün sonra Larnaka'daki Amerikan Konsolosluğu'nun önüne mürettebatıyla bir Türk korveti demirledi. Buna rağmen gerekli izinleri alması için dragomanı Bes Bes'i gümrük idaresine gönderdi. Dragomana burada

⁷ *Maarif Nezaretine Tezkere-yi Sâmiye*

Kıbrıs cezaresinde bazı kesan ve hususuyla Amerika konsolosu taharri ve ihraç eylediği kıymetdar bir takım âsâr-ı atıkayı öteye beriye göndermekde ve bu hal Şam ve Beyrut'ça dahi bilinmekde idüğinden ve konsolos-u mûmâileyh mukaddema dahi bulduğu bir çok âsârı Amerika'ya irsal ile mebâliği vefire mukâbilinde fûruht eylemiş olduğu gibi geçende dahi bir çok âsâr derdest kılındığından ve ifâdât-ı saireden bahisle icra-yı i'câbını havi Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığından mevrud tahriratın sureti leffen tesyiri mucibi samileri kılınmış olmağla usûl ve nizamına nazaran bu bâbda vâki' olacak mütala'-yı devletlerinin mahalline bildirilmek üzere serian işâri hususuna himmet buyurulması siyâkında 3 Temmuz (12)90 (BOA. HR.MKT 840/75).

konsolosun eski eserleri harice çıkarmasını men eden telgraf gösterildi (Cesnola, 1877, s. 173). Dragoman konsolosluğa döner dönmez bu yasağın Amerika Konsolosunu bağladığını fakat Rus Konsolosu için geçerli olamayacağını söyledi. Cesnola, 1874-75 yıllarında Rusya'nın da konsolosluk görevini yürütüyordu. Derhal liman amirine gittiler ve Rus konsolosu olarak ihracat için izin talep ettiler. Liman amiri izin vermek zorunda kaldı. Aynı gün Larnaka'daki bütün hamallar koleksiyonu mavnalara yüklemeye başladılar. Beş saatlik bir çalışmanın ardından eserlerin yükleme işi tamamlandı ve mavnalar yola çıktı. Dragomanının entrikaları ve çekilen Yunan bayrağı ile gemiler kontrol edilmeksizin Türk karasularından uzaklaştılar ve Londra'ya ulaştılar (Cesnola, 1877, s. 175; Eldem, 2013, s. 30).

Eylül 1874 tarihli vesikada Amerika konsolosunun usulsüz olarak Kıbrıs'ta eski eser çıkardığı ve ihraç ettiği, elinde 62 sandık, 48 sepet ve 34 adet taş bulunduğu, bunların yarısının Müze-i Hümayun'a verilmesi gerektiği, alınacak payın değersiz şeyler olmaması için müze müdürü Dethier'nin memur olarak görevlendirildiği, kazıların ve paylaşımın not edilmesi için iki adet defter tutulması 28 Nisan 1874 tarihli fermanın gereklerine uygun olarak beş aydan beri adanın dört bir tarafında birkaç yüz amele ile kazı yaptığı, kazıya başlaması ve kazılarla ilgili olarak mahalli memurları bilgilendirmediği için bazı müşkilatın ortaya çıktığı, bu nedenle ruhsatının geçerli olup olmayacağı, geçerli olacaksa yeni nizamnameye uygun hareket etmesi hususuna riayet etmesi talep ediliyordu. Bu talebe karşılık olarak ise Babıali; arazi eğer şahsa ait ise sahibine, devlet arazisi ise devlete gerekli payın verilmesi, her ne bulunur ise üç gün içinde devlete bildirilmesi, belirtilen hususların hilafına fiiliyatta bulunulması halinde hafriyatın derhal durdurulması şartıyla izin ruhsatının bir yıl uzatılması, sürenin nihayete ermesinden sonra ise açıktan ya da gizli kazı yapmasına, bulduklarını ihraç etmesine mani olunması bildirilmişti (BOA, ŞD 2379/73; MF. MKT, 19/81; MF, MKT 20/174; Ayrıca bk. Koşay vd, 2013, s. 46 (bu çalışmada Cesnola, "Husiul" olarak okunmuştur lakin 1874'te Amerika'nın Kıbrıs konsolosu Cesnola olduğu ve verdiği bilgiler istifade edilen arşiv vesikası ile örtüştüğünden bahsi geçen konsolos Cesnola'dır). Bu ferman aslında Nisan 1874 tarihli asar-ı Atika Nizamnamesinin ilgili maddelerine uygun olarak hazırlanmıştı. Yabancı devletlerin usulsüz araştırmalar yapmalarını ve ihracatlarını engellemeye yönelik maddeler içeren nizamname yedi maddeden oluşan ve oldukça yetersiz olan 1869 Nizamnamesinden daha kapsamlı ve koruyucuydu.

Eski eserler hakkında oldukça tecrübeli olan Dethier, Cesnola'nın çalışmalarına yerinde nezaret etmek ve rapor tutmak üzere Kıbrıs'a gönderildi (BOA, MF.MKT 20/25). Cesnola'nın bundan önce defaatle yaptığı gibi yine Müze-i Osmanî için değersiz parçaları ayırmayacağını hatta bu kadar külliyetli miktardaki buluntunun yarısını ortadan kaybetmeyeceğini kimse garanti edemezdi. Nitekim öyle de oldu ve belgede bahsedilen eserleri gemilere yükleyerek harice çıkarmayı başardı. Dethier, Cesnola'nın koleksiyonundan sadece 88 parça eseri İstanbul'a getirtti (Şahin, 2007, s. 115). Oysa harice çıkarılanların İstanbul'a gönderdiklerinden kaç kat fazla olduğu yıllar sonra sergilendikleri müzelerde ortaya çıktı. Gerçi Cesnola bunları bağış olarak verdiğini, ihtiyar, bunak ve aptal olarak nitelediği Dethier'nin haczetmediğini ya da elinden zor kullanarak almadığını hatta Dethier'yi kapı dışarı ettikten sonra Dethier'nin kendisinden özür dilemek zorunda kaldığını ifade etse de gönül rızasıyla da vermemişti. Hatta, bu durumu İstanbul'daki Amerika sefirine aktarınca sefirin de Kıbrıs'tan gelen eserleri haczettğini ve kendisinin kazı ruhsatının yenilenmesine karşılık eserlerin müze-i hümayuna teslimine müsaade ettiğini yazıyordu (Eldem, 2013, s. 31).

Gelişmenin tarihi oldukça kritiktir. Çünkü İstanbul, Avrupa'da meydana gelen siyasi askeri gelişmelerden etkilendiği gibi Rusya ile münasebetleri de bir süredir gergindi. Bu gerginlik kısa süre sonra zaten savaşa dönüştü ve akabinde İngilizler adaya asker çıkardılar (1878).

Bundan başka içeride de Sultan Abdülaziz'i devirmeye çalışan ve Genç Türkler denilen grup İstanbul'da oldukça etkiliydi. Bunlar da kısa süre sonra Meşrutiyetin ilanını sağladılar (1878). Konsolos, bu atmosferden istifade ile ruhsatının süresi dolmasına rağmen kazılara ve ihracata devam etti. Londra'ya sattığı eserlere 12.000 Lira kıymet biçildiği gazetelerde yer buluyordu (BOA, MF.MKT 45/46; MF.MKT 45/91; HR.İD.. 1444/33). Eserlerini Londra'ya satmasında Cesnola'ya yardımlarını esirgemeyen Schliemann vardı. Schliemann'ın başta Gladstone olmak üzere İngiltere'nin siyaset ve bilim çevreleriyle yakın ilişkileri ve dostlukları vardı. Bu münasebetlerden Cesnola da faydalandı (Marangou, 2000, s. 63).

Diğer taraftan konsolos, arama ruhsatını bedel ödemeksizin alıyordu. Kendisine verilen fermanla ve nizamnamede açıkça belirtildiği gibi bulduklarının bir kısmını devlet müzesine ve eğer arazi özel mülk ise sahibine vermesi gerekiyordu⁸ ama hakikatte bu paylaşım çoğu zaman olmuyordu. Eserler Avrupa'nın ve Amerika'nın önde gelen müzelerine satılıyordu (Myres, 1909, s. XIII). Eserlerin nakledildiği gemilerin görevliler tarafından aranmasına mani olan Cesnola,⁹ arkasına aldığı Amerika'nın desteğini de ziyadesiyle kullanmasını gayet iyi biliyordu (Saatçi-Ata, 2021, s. 470).

Cesnola 22 Mayıs 1877 tarihinde Amerikan Hariciyesine gönderdiği raporunda fermanı olduğu halde kazılara devam edemediğini ifade ediyordu. Fakat bu doğru değildi çünkü Nizamnamenin yirminci maddesinde belirtilen *Ruhsatnâme tarihinden itibaren üç ay zarfında hafriyata mübâşeret idilmez veyahud mübâşeret idilip de bilâ gadr iki ay terk idilir ise ruhsatnâmenin hükmü münfesihtir olur* (BOA, A.DVN.MKL 12/5; MF.MKT 38/28) hükmü gereği kazı izni iptal edilmişti. Yani gayri kanuni olarak kazılara devam ediyordu. Amerikan hariciyesine yanlış bilgi vermesinin gerekçesi ise adada keşfettiklerini Amerika'daki ya da Avrupa'daki antika tacirlerine satmaktı. Raporundaki bir başka yanıltıcı ifade ise eserlerin paylaşımı ile ilgiliydi. Burada Müze-i Hümayun'a keşiflerinin bir kısmını verdiğini hatta müze müdüründen teşekkür mektubu dahi aldığını belirtmiş lakin miktarı vermemişti. Konsolos adada yaptığı yağma ile ilgili kendi bakanlığına tam bilgi vermemiş oysa kaleme aldığı eserinde Larnaka'daki konutunun ve yanındaki depoların tarihi eserlerle dolu olduğunu ifade etmekten çekinmemişti. Raporunun sonuç kısmında ise Amerika'nın Babıali'deki eski siyasi temsilcisi Baker'dan detaylı bilgi alınabileceğini belirtmişti (BOA, HR.İD.. 1444/34). Oysa yukarıda da ifade edildiği üzere Baker kendisinin yakın dostu ve sürekli destekçisiydi. Konsolosluk görevi süresince Cesnola'ya Kıbrıs'taki çalışmalarında yardımlarını esirgememişti. Buradan hareketle Baker'ın Cesnola aleyhine olan ithamları kabul etmesi pek de imkan dahilinde görünmemektedir (Cesnola, 1877, s. 65).

⁸ Üçüncü Madde: *Gayri meşruf olan âsâr-ı atika her nerde bulunursa bulunsun devlete aittir. Fakat mezunen icrayı taharriyat edenlerin bulacakları âsâr-ı atikanın sülüsü canibi miriye ve sülüsü dahi bulana ve diğer sülüsü âsâr-ı atikanın zuhur ettiği arazinin sahibine ve âsâr-ı atikayı bulan âdem kendi arazisinde bulmuş ise sülüsünü kendisine ve sülüsü miriye aid olacaktır.* Nisan 1874 tarihli âsâr-ı atika Nizamnamesi (BOA, A.DVN.MKL 12/5; HR.TO., 147/111).

⁹ Otuz İkinci Madde: *Memâlik-i Şahanenin herhangi tarafından olursa olsun memâlik-i ecnebiyeye çıkarılacak gerek meskukat ve gerek sair nev' âsâr-ı atikanın bir kut'a defteri Maarif Nezareti'ne irsâl ve i'sal olunup me'zuniyet-i resmiye alınmadıkça çıkarılamayacaktır. Âsâr-ı mezkûreden müzeye lüzumlu olanların iştirasına râğbet olunur ise değer ve kıymetinin tediyesiyle sahibi ırza olunarak diğerlerine ruhsat verilecektir.* Otuz Üçüncü Madde: *Memâlik-i şahaneden bilâd-ı ecnebiyeye çıkarılacak âsâr-ı atika otuz ikinci maddede muharrer mu'amelenin icrasından ...(?) gümrüğü alınarak ruhsat verilecek ve bilad-ı ecnebiyeden getirilen âsâr-ı atika yegan yegan gümrükte itihaz edilecek defter-i mahsusaya kayd olunarak tekrar ihracında kaydıyla bi't-tatbîk bir güne resm alınmaksızın ruhsat tezkeresi verilecektir.* Otuz Dördüncü Madde: *Âsâr-ı atika gümrükden kaçırılır iken tutulursa kâmilen müsâdere olunur.* Aynı nizamname (BOA, A.DVN.MKL 12/5).

Cesnola'nın Kıbrıs'tan Ayrılması

1865'te başladığı Amerika Birleşik Devletleri Kıbrıs konsolosluğu görevini-her ne kadar konsolosluktan ziyade tarihi eser kaçakçısı olarak çok daha aktif çalışsa da-1876'da Amerika Konsolosluğunun lağv olmasıyla bırakmak zorunda kaldı (BOA, HR.TO., 147/111). Marangou konsolosluğun kapanmasında Cesnola'nın konsolosluk görevini yerine getirmemesini Kıbrıs'a gelen Amerikalı seyyahların Washington'a sundukları raporda belirtmeleri nedeniyle gerçekleştiğini ifade eder (Marangou, 1877, s. 76). 11 yılı aşkın bu görevi süresince arkeoloji adına oldukça büyük işler yaptı. Kısa sürede pek çok eseri yurt dışına kaçırdığı gibi kişisel servet biriktirmeyi başardı. Fakat Kıbrıs'taki misyonunun artık sona erdiğini yakın çevresindekilere ifade ediyordu. Tabii bunda müzenin kendisine ayırdığı tahsisatı kısması, düzensiz ya da geç göndermesi, eşinin sağlığının bozulması, İstanbul'un kendisini, kazı alanlarını yakın takibe alarak eserleri harice çıkarmasına engeller çıkarması da etkili oldu. Zira kaleme aldığı eserinde bu ve buna benzer hususları ele almış, duyduğu derin rahatsızlığı belirtmiştir (Cesnola, 1877, 348).

En son çıkardıklarını Kıbrıs'ta bırakmaya niyeti olmadığı için bunları New York'a ulaştırılmak üzere gemiye yükletti. Antik Curium şehrinden çıkardığı ve riske atılmayacak, özel ihtimam gösterilmesi gereken bazı altın objeleri 1877'de Kıbrıs'tan ayrılırken yanında götürdü (Cesnola, 1877., 349; Edbury, 1998, s. 15).

Cesnola'nın Kıbrıs'tan aşırıldığı ve asgari hasarla Metropolitan Müzesine ulaştırdığı eserler günümüzde de Cesnola Koleksiyonunun en önemli parçalarını oluştururlar. Cesnola'ya ileride bu müzenin müdürlüğünü getirecek olan bu eserler antik dönem Kıbrıs medeniyetinin anlaşılması için oldukça mühim kaynaklar hükmündedirler (Myres, 1909, s. 95; Lightfoot, s. 18; Eldem, 2013, s. 3; Hermary vd, 2017, s. 242).

Chris Lightfoot, *...Metropolitan Müzesi'nde Cesnola Koleksiyonunun açılışında Cesnola'nın gururla yerini aldığından, bu koleksiyonun zenginliği ve o zamana kadarki en büyük sergi olması sayesinde adı geçen müzenin klasik antik eserlerin deposu şöhretini kazandığından...* bahseder (Lightfoot, s. 18; Hermary vd, 2017, s. 242).

Cesnola'nın bölgeden ayrılmasından sonra ise bu görevi ekibinde yer alan ve arkeoloji alanında kendisinden pek çok şey öğrenen kardeşi Alexander di Cesnola devam ettirdi. Amerika Birleşik Devleti'ne ulaştıktan sonra Metropolitan Müzesinin sekreteri, 1879'da ise birinci yöneticisi pozisyonuyla taltif edildi. Bu görevini 1904'te ölümüne kadar sürdürdü (Eisenberg, 2000, s. 25; Gözübüyük, 1993, s. 8; Barker vd, 2017, s. 51-53; Hermary vd, 2017, s. 242). Baedeker'in Amerika Birleşik Devletleri rehberi¹⁰ bu müzede bulunan Cesnola Koleksiyonunu Fenike ve arkaik Yunanistan ile ilgili en geniş ve en değerli koleksiyon olarak değerlendirmiştir (Çelik, 2016, s. 99).

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin ve Akdeniz'in doğusunun kadim ve önemli yerleşim yerlerinden olan Kıbrıs pek çok medeniyete ev sahipliği yaptı. Fenikeliler, Romalılar, Yunanlar, Asurlar bunlardan yalnız bir kaçıdır. Bu medeniyetler arkalarında zengin bir tarihi miras bıraktılar. Asırlar boyu Kıbrıs'ta keşfedilmeyi bekleyen bu zengin miras nihayet 19. yüzyılda İngiltere, Almanya, Fransa, Amerika gibi emperyal devletlerin temsilcilerinin dikkatinden kaçmadı. Adı

¹⁰ 19. Yüzyılda Avrupa'da rehber kitapları çıkaran üç temel yayınevinden birisi olan Bedeker'in Almanya'da yayınlamış olduğu temel rehber kitaplarından biridir.

geçen devletlerin temsilcilerinin önemli görevlerinden birisi de buldukları coğrafyaların zenginliklerini tespit ve rapor etmekte.

Bu devletler Ortadoğu coğrafyasına ekseriyetle tecrübeli, başarılı, azimli, bölgenin dilini ve kültürünü, sosyal hayatını bilen diplomatlarını gönderdiler. Burası oldukça önemli ve kendileri için asla vazgeçilemeyecek bir coğrafyaydı. Yeni çıkar alanları oluşturmak ya da mevcut nüfuzlarını muhafaza etmek için başvurdukları metotlardan birisi ve belki en önemlisi bu diplomatlarını hedef coğrafyaya göndermek, orada nüfuz ve menfaat alanları oluşturmaktı. Arkeolojik ve bilimsel çalışma adı altında yaptıkları yağma bu politikanın önemli unsurlarındandı. Kıbrıs'tan başka Ninova, Babil harabelerinin bulunduğu Musul ve Bağdat, Tedmür (Palmira), Kudüs, Van, İzmir Aydın, İstanbul gibi kökleri eskilere dayanan şehirler bu yağmadan nasibini alan (!) pek çok misalden yalnızca bir kaçıdır. Fakat bu hususa dair bir hayli kıymetli eser meydana getirilmiş olmakla birlikte bu çalışmaların yeterli seviyede olduğu söylenemez.

Bu nedenle bu mühim vakıanın aydınlatılabilmesi ve daha iyi anlaşılabilmesi için en çok ihtiyaç duyulan arşiv vesikaları da Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde ziyadesiyle mevcuttur. Sadece Tarih alanından değil Uluslararası İlişkiler, Siyasal, Bilgiler, Sanat Tarihi gibi disiplinlerden bilim insanlarının da bu hususa dair pek çok eser meydana getirebilecekleri kanaatindeyiz.

Kaynakça

Arşivler

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

A.DVN.MKL 12/5

HH.d. 25145

HR.İD.. 1444/28 - 1444/33 - 1444/34

HR.MKT, 768/72 - 789/75 - 793/73 - 829/60 - 840/75 - 854/41 - 888/51

İ.HR., 238/14160

İ.HR., 247/14672

MF.MKT, 18/154 - 20/25 - 32/162 - 38/28 - 45/46 - 45/91-19/81-20/174-20/21-27/100;

ŞD 2379/65- 2379/73

HR.TO., 147/111

Düstur 1279 (1863), TTK Kütüphanesi, Kayıt No: 1731, Yer No: A 918

Sürelî Yayınlar

Takvim-i Vekayi Gazetesi, 1 Zilkade 1285-1 Şubat 1284 (M. 13.02.1869) tarihli nüshası

Araştırma İnceleme Eserleri

Barker, C., Merrillees, R. S. (2017). Cypriot antiquities from the Cesnola collections in the Nicholson museum at the University Of Sydney”, *Mediterranean Archaeology Australian And New Zeland Journal For The Archaeology Of The Mediterranean World*, Vol. 30, Sydney, Avustralia, pp. 51-71

Brereton, G. (2018). *I am Ashurbanipal, king of the world, king of Assyria*, London, Thames&Hudson Ltd.

(1881). *Cyprus antiquities*, London, Printed and Bound by W. Holmes & Son, 195.

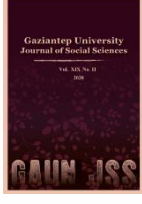
Çelik, C. (2021). “The American consul Cesnola brothers and the fate of antiquities in the Ottoman Cyprus”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl 11, Sayı 22,

- pp.265-293
- Çelik, Z. (2016). *Asar-ı atika Osmanlı İmparatorluğu'nda arkeoloji siyaseti*, (Çev: Ayşen Gür), İstanbul, Koç Üniversitesi Yayınları: 107.
- Çoruh, H. (2017). *Sultan II. Mahmud döneminde Kıbrıs (1808-1839)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu.
- Di Cesnola, L. P. (1877). *Cyprus its ancient cities tombs and temples*, London.
- Di Cesnola, L. P. (ed.) (1882). *Metropolitan museum of art*, New York.
- Di Cesnola, L. P. (1894). *A descriptive atlas of the Cesnola collection of Cypriote antiquities in the metropolitan museum of art*, New York.
- Di Cesnola, A. P. (1884). *Salamina (Cyprus) the history treasures&antiquities of Salamis in the island of Cyprus*, London.
- Kutlu-Dilbaz, B. (2018). *Osmanlı Devleti'nin arkeoloji politikası*", İstanbul, Okur Tarih Yayıncılık.
- Dinç, G. (2019). Başbakanlık Osmanlı arşivinde konsolosluk yazışmalarının tek toplu kataloğu: Kıbrıs mutasarrıflığı konsolosluk yazışmaları (TŞR.KB.KNS), 2. *Uluslararası Osmanlı Coğrafyası Arşiv Kongresi*, Ankara, 2019, 441-453.
- Edbury, P. W. (1998). Cyprus in the 19th century and politics (Ed. Veronica Tatton-Brown), *Cyprus in The 19th Century AD Fact, Fancy And Fiction*, Oxford, Oxbow Books.
- Eisenberg, J. M. (2000). Luigi Cesnola and other 19th century collectors of Cypriot antiquities", *The International Review Of Ancient Art&Archaeology*, Volume 11, Number 3, Great Britain, 24-28.
- Eldem, E. (2013). Philipp Anton Dethier'nin Schliemann ve Cesnola ile mücadelesi (1874), *ST Sanat Tarihi Araştırmaları*, Özel Sayı, Sayı 2, İstanbul, s. 25-39.
- Erdönmez, C. (2011). Tanzimat devrinde İngiltere konsoloslarının Kıbrıs'taki faaliyetleri (1839-1856)", *Bilig*, S. 58, ss. 91-118.
- Gözübüyük, M. (1993). *İstanbul arkeoloji müzelerinde bulunan Cesnola koleksiyonu bünyesindeki pişmiş toprak eserler*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Şahin, G. (2007), Avrupalıların Osmanlı ülkesindeki eski eserlerle ilgili izlenimleri ve Osmanlı müzeciliği, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 26, Sayı: 42, ss. 101-125.
- Hall, I. H. (1874). *The Cypriote inscriptions of the Di Cesnola collection in the metropolitan museum of art*, New York.
- Hermay, A.-Mertens, J. R., (2017). The Cesnola collection of Cypriot art, *Bulletin Of The American Schools Of Oriental Research*, No. 378, pp. 242-244.
- Karaduman, H. (2005). Belgelerle ilk Türk asar-ı atika nizamnamesi", *Belgeler*, XXV/29, ss. 73-92
- Koşay, H., Orgun Z. (2013). *Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti çağlarında Türk kazı tarihi C. I*, 1. Kitap, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınevi.
- Lightfoot, C. (2000). The new Cypriot galleries at the metropolitan museum of art&archaeology", *Minerva*, Volume 11, Number 3, Great Britain, pp. 18-24.
- Marangou, A. G. (2000). *The consul Luigi Palma di Cesnola, 1832-1904: life&deeds*, Nicosia, Cultural Center Of The Popular Bank Group.
- Muşmal, H. (2009). *Osmanlı Devleti'nin eski eser politikası Konya vilayeti örneği (1876-1914)*, Konya, Kömen Yayınları.
- Pillides, D. (2008). Welcome sir, to Cyprus", the local reaction to American archaeological research", *Near Eastern Archaeology*, Vol. 71, No. ½, Ancient Cyprus: American Research, The University Of Chicago Press, pp. 6-15.
- Stanley-Price, N. (2001). The Ottoman law on antiquities (1874) and the founding of the Cyprus museum, Cyprus in the 19th century a.d. fact, fancy and fiction", *Papers Of The 22nd*

- British Museum Classical Colloquium*, Oxbow Books, pp. 267-275.
- Pulhan, G. (2008). Arkeolojik Varlıkların Talanı, *Rezan Has müzesi konferansları II, Arkeoloji merceği altında*, (Editör: Zeynep Çulha), İstanbul, ss. 78-93.
- Reeve, A. (2020). The archaeological activities of the Scott-Stevensons in Cyprus, 1878-1883”, *Bulletin Of The History Of Archaeology*, 30 (1): 7, pp. 1-13.
- Tanyeri-Erdemir, T. (2007). Going native through archeology: the impact of the British explorers and A archaeologists in the Ottoman Empire in the 19th century”, *Isimu 10*, pp. 65-74.
- Gaber, P. (2008). The history of history: excavations at Idalion and the changing history of a city kingdom, *Near Eastern Archaeology*, Vol. 71, No. ½, Ancient Cyprus: American Research, pp. 52-63.
- Myres, J. L. (1909) *The Cesnola collection*, Volume IV, Number 6, New York.
- Myres, J. L. (1914). *Handbook of the Cesnola collection of antiquities from Cyprus*, New York.
- Özkul, A. E. (2013). The consuls and their activities in Cyprus under the Ottoman administration (1571-1878)”, *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish Or Turkic*, Volume 8/2, Ankara, pp. 239-283.
- Saatçi-Ata, M. B. (2021). Müze-i hümayun müdürü Dr. Philipp Anton Dethier'nin Osmanlı maarif nazırları dönemindeki (1872-1881) faaliyetleri üzerine bir değerlendirme”, *Belgi Dergisi*, S. 21, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, ss. 459-482.
- Ulbrich, A. (2001). *An Archaeology Of Cult? Cypriot Sanctuaries in 19th Century Archaeology, Cyprus in The 19th Century AD Fact, Fancy And Fiction*, (Ed, Veronica Tatton-Brown), Exeter, The Short Run Press.
- Varuy, N. (1988). (Ed.), Kentsel Sitlerin Korunması, *Murat Sarıca armağanı*, İstanbul, Aybay Yayınları.

Web Kaynakları

- <https://www.britishmuseum.org/collection/galleries/ancient-cyprus>, Erişim Tarihi: 15.09.2021
- <http://www.ottomanlands.com/sites/default/files/pdf/Allenessay>, Erişim Tarihi: 10.12.2021

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Cumhuriyetin İlk Yıllarında Gaziantep ve Maraş Halkevi Öncülüğünde Dil Bayramı Kutlamaları

Language Festival Celebrations Under the Leadership of Gaziantep and Maras Community Centres in The Early Years of Turkish Republic

Erhan ALPASLAN^{a*} Hilal KOCAOĞLAN^b

^a Doç. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Kahramanmaraş / TÜRKİYE

ORCID: 0000-0001-7251-6733

^b Yüksek Lisans Öğrencisi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Kahramanmaraş / TÜRKİYE

ORCID: 0000-0002-5569-9475

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 15 Şubat 2022

Kabul tarihi: 14 Nisan 2022

Anahtar Kelimeler:

Dil Bayramı,
Türk Dili Tetkik Cemiyeti,
Dil Kurultayı,
Halkevleri,
Gaziantep,
Maraş

ARTICLE INFO

Article History:

Received February 15, 2022

Accepted April 14, 2022

Keywords:

Language Day,
Turkish Language Investigation Society,
Language Congress,
Community Centers,
Gaziantep,
Maraş

ÖZ

Mustafa Kemal Paşa'nın gerçekleştirmiş olduğu milli dilin yaratılmasını amaç edinen ve dil devrimine giden sürecin en önemli adımı 1 Kasım 1928 tarihinde Yeni Türk Harflerinin Kabulü ile başlamıştır. İlerleyen süreçte 12 Temmuz 1932 tarihinde ise Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin kurulması ile dilin sadeleştirilmesi, özünün ortaya çıkarılması ve geliştirilmesi amaçlanmıştır. Hedefler doğrultusunda Atatürk Dönemi'nde 1932, 1934 ve 1936 yıllarında olmak üzere üç dil kurultayı düzenlenmiştir. İlki 1932 yılında yapılan Dil Kurultayı'nda Halit Fahri Bey tarafından bir öneri sunulmuştur. Bu doğrultuda gelen öneriye onay verilerek kurultayın ilk günü olan "26 Eylül" tarihi "Dil Bayramı" olarak kabul edilmiş ve tüm yurtta kutlama etkinlikleri düzenlenmiştir. Dil bayramlarının kutlanması, diğer milli bayramlarımız ve özel günlerde olduğu gibi milli kültürün gelişmesine ve yayılmasına öncülük ederek katkıda bulunan Halkevleri bünyesinde yapılmıştır. Halkevleri milli bayramlarda belirli hafta ve özel günlerde kutlamalar, anma törenleri gibi etkinliklerde aktif şekilde faaliyet gösterirken; Dil Bayramları da Halkevlerinin dokuz şubesinden biri olan Dil, Edebiyat ve Tarih Şubesi içerisinde düzenlenen konferanslarda coşkulu şekilde yapılmış, şiir dinletilerinin yanında söylevler verilerek, enstrümanlar eşliğinde konserler düzenlenerek kutlanmıştır. Bu çalışmada ise Cumhuriyetin ilk yıllarında Gaziantep ve Maraş Halkevi öncülüğünde belirli yıllarda yapılan Dil Bayramları ile ilgili kutlamalar ele alınarak bu illerde gerçekleştirilen etkinliklere yer verilmiştir.

ABSTRACT

The most important step in the process to the language revolution, which aims to create the national language that Mustafa Kemal Pasha made, was taken on November 1, 1928 with the Acceptance of the New Turkish Letters. On July 12, 1932, the establishment of the Turkish Language Study Society and its basic structure with language development were intended to be facilitated, uncovered and developed. In line with the objectives, three language boards were held in 1932, 1934 and 1936 during the Atatürk period. A proposal was made by Halit Fahri Bey at the first Language Congress in 1932. In this respect, the first day of the assembly, "September 26", has been accepted as "Language Festival Day" and celebrations have been organized throughout the country.

The celebration of language festivals was held within the Community Centres, which led to the development and spread of national culture as well as other national holidays and special days. Community Centres are active in the events such as celebrations, commemorations and celebrations during specific weeks and special days during national holidays, while Language Festivals are celebrated by organizing concerts with musical instruments and singing in the lectures organized in the Language, Literature and History Branch, which is one of the nine branches of the Community Centres. In this study, the activities carried out in the provinces were given as a celebration of Language holidays in certain years, led by Gaziantep and Maras Community Centres in the early years of Turkish Republic

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: eaalpaslan@ksu.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

This study covers the Language Festival celebrations held in the early years of the republic under the leadership of Gaziantep and Maras Community Centre in certain years, and includes the activities carried out in these provinces.

Turks have used many articles by changing places, religions and text in the historical process. When the Tanzimat Period was reached, the problem of the alphabet came to light as a result of the problems experienced in education. The difficulties of printing and the difficulty of using the Arabic letters in education and the deficiencies in Turkish language have resulted in the need to change the form. The introduction of a universal Latin text to Turkey started with the period of Tanzimat.

Following the shortcomings of Turkish language, the discussions closely, Atatürk emphasized the importance of simplifying, enriching and adopting Turkish language. He addressed on making the language harmonious and beautiful.

After preparing the favorable environment, Atatürk announced the acceptance of the New Turkish letters on November 1, 1928 in the creation of national language. On July 12, 1932, the organization of the Turkish Language Study Society followed this development. With the cooperation of the Turkish Language Study Society, Atatürk whose first aim was to simplify Turkish language establish unity and harmony between the language of the people, establish the language of speech, the language of literature and science with strict rules, and to create scans, compilations from historical texts and living people's beneficiaries, and to build a vocabulary and term treasure. Secondly, he intended to analyze and compare dead or old languages that are documents in historical research in a methodical way. In this respect, the language congress was held in the Atatürk period in 1932, 1934 and 1936, and the administrative bodies of the institution were elected, language policy was set and scientific statements were presented and discussed.

The first Turkish Language Council was held at the Dolmabahçe Palace's Examination Hall between September 26 and October 5 1932, while the opening speech was held by Mr. Samih Rifat. In the congress, which was very important and honored by Gazi Mustafa Kemal Atatürk, the Turkish Parliament President Kazım Pasha was elected as chairman of the congress and the second presidents were brought to the Presidents of Reşit Galip and Samih Rifat gentlemen. At the end of the assembly, a proposal has been made by Halit Fahri Bey. In line with the proposal presented, the opening day of the establishment, September 26, was approved as a Language Festival.

In Turkey, the celebration of Language Festival was carried out by activities within the Community Centres. Conferences were held in these centers to raise awareness of language. Conferences were organized in community centers in order to raise public awareness about language. The language boards were announced by radio, while folk poetry and local folk songs about the importance of Turkish language were made.

It is important to consider the experience and accumulation of the second Meşrutiyet Period in the organization process of the public. In this respect, the share of Türk Ocakları which were founded in 1912, is important in the process of dispersion, as an extension of the Turkish movement. Türk Ocakları have made a goal for them to increase the culture level of the people by contributing to the development of national language and national emotion and values. In order to achieve these, conferences, training activities, theater and social aid activities have been utilized.

In the congress of the Turkish Ocagi Istanbul branch on October 10, 1925, the report revealed the idea of the Türk Ocakları becoming Community Centres. As a result of the 1927 amendment to the Türk Ocakları statutes, the effect of the CHP has increased and 257 branches have been taken to the CHP with all their goods and debts by the decision to terminate Turk Ocakları and join the CHP at an extraordinary congress held by Turk Ocakları in Ankara on April 10, 1931.

Established about ten months after the closing of Turk Ocakları, Community Centre was established on February 19, 1932; using knowledge of Turk Ocakları national cultural activities. The first opening of the Community Centre building, Ankara Halkevi building, the Turk Ocagi's Headquarters, was held here, using it as the headquarters for each opening of the Community Centres.

The development of national culture, the spread and the smell of the buildings, the Community Centres were divided into nine branches, serving from 1932 to 1951 when they were closed. These are Language, History and Literature, Fine Arts, Representation, Sports, Social Aid, Public Associations and Courses, Library and Theology, Villagers, Museums and Exhibition branches. In the community, the public has gathered information about social and cultural structures, keeping both community memory alive and dynamic, and increasing the literacy rate and publishing many magazines and books.

Gaziantep Community Centre was opened on 24 June 1932. The working areas and conditions of Gaziantep Community Centre branches are determined by the center, while the work programs between them are determined as a result of their work section. Branches have organized their activities in their own fields, meeting with other branches. In the Gaziantep Community Centre, which published books on various topics, conferences were held on many topics, celebrations were held on special days and national holidays, and commemoration ceremonies were held on important individuals. Language Festivals are also celebrated in Gaziantep with conferences held within the Language, Literature and History Branch of the Community Centre.

Maras Community House was opened on February 23, 1934 at the old Turk Ocakları Building. Maras Community Centre has been active during national holidays, organizing events such as celebrations, commemorations and events on specific weeks and special days. Language Festivals in Maras are also celebrated with conferences held within the Language, Literature and History Branch of the Community Centre.

During the celebrations with the Language Festival discussions, conferences were given and lectures were spoken. While the music was performed, concerts were organized with instruments, marches were played and songs were sung. Language Festival was celebrated by public with great joy in Gaziantep and Maras.

The Latin alphabet, which is accepted as a result of the Letter Revolution and has a universal quality, has made Turkish easy to learn and understand, while making it the same as the writing language and the language of speech. The Turkish Language Institution, founded afterwards, has been an important step toward Turkish Language in terms of Turkish liberation from the yoke of foreign languages, self-finding and development. Language festivals have been a great importance because of the fact that Turkish has found its national spirit, its social identity and kept it in memory.

Giriş

Binlerce yıllık tarihe dayanan Türkçe'nin Anadolu'da devlet dili olmasını sağlayan gelişme Karamanoğlu Mehmet Bey'in 13 Mayıs 1277 tarihinde Türkçeyi resmi dil olarak ilan eden "Bugünden sonra hiç kimse sarayda, divanda, meclislerde ve seyranda Türk Dili'nden başka dil kullanmaya" şeklindeki fermanının yayınlanması ile başlamıştır (Uca ve Ülker, 2016, s. 169, 198).

Değişken bir yaşam süren Türkler tarihi süreç içerisinde yer, din ve yazı değiştirerek on kadar yazı kullanmışlardır. Tanzimat Dönemi'ne geldiğinde ise alfabe sorununun gün yüzüne çıkması eğitimde yaşanan sıkıntılar neticesinde olmuştur. Kullanılan Arap harflerinin hem basım konusunda yaşattığı zorluklar hem de eğitim-öğretimde kullanımının zorluğu ve Türk diline uymaması yazıda değişikliğe gidilmesi gereksinimini ortaya çıkarmıştır. Evrensel bir niteliğe sahip olan Latin yazısının Türkiye'ye girmesi de yine Tanzimat Dönemi ile başlamıştır (Şimşir, 1992, s. XI,1,30-37).

Türk dili ile ilgili eksiklikleri, tartışmaları yakından izleyen Atatürk; Türk dilinin sadeleştirilmesi, zenginleştirilmesi ve kamuoyuna bunların benimsetilmesi için her yayın vasıtasından faydalanılmasının ve her aydının hangi konuda olursa olsun yazarken buna dikkat edebilmesinin gerekliliğinin önemini vurgulamıştır. Konuşma dilinin ise ahenkli ve güzel bir hale getirilmesine değinmiştir (Altan, 2019, s. 53).

Doğru zamanı planlayarak harf devrimine karşı direnebilecek gerici yuvaları ortadan kaldıran Atatürk, elverişli ortamı hazırladıktan sonra (Şimşir, 1992, s. 56-57) milli dilin yaratılması aşamasında 1 Kasım 1928 tarihinde Yeni Türk Harflerinin Kabulünü duyurmuştur (Aktaş, 1999, s. 700). Bu gelişmeyi 12 Temmuz 1932 tarihinde Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin kuruluşu izlemiştir. Atatürk, Türk Dili Tetkik Cemiyeti ile ilk olarak; Türk dilinin sadeleşmesini, halkın konuşma dili arasında birlik ve ahenk kurulmasını, konuşma, edebiyat ve bilim dilinin kesin kurallarla belirlenerek tarihi metinlerden ve yaşayan halk lehçelerinden taramalar, derlemeler yaparak bir kelime ve terim hazinesi vücuda getirilmesini hedeflemiştir. İkinci olarak ise tarihi araştırmalarda belge olan ölü veya eski dillerin metotlu bir şekilde incelenmesi ve mukayese edilmesini amaçlamıştır (Sakaoğlu, 1991, s. 23-29). Bu doğrultuda Atatürk Dönemi'nde 1932, 1934 ve 1936 yıllarında Dil Kurultayları düzenlenerek kurumun yönetim organlarının seçimi yapılmış, dil politikası belirlenmiş ve bilimsel bildiriler sunularak tartışmaya açılmıştır (Gündüz ve Fırat, 2014, s. 64).

İlk Türk Dil Kurultayı 26 Eylül- 5 Ekim 1932 tarihleri arasında Dolmabahçe Sarayı'nın Muayede Salonunda yapılırken, açılış konuşması Samih Rıfat Bey tarafından gerçekleştirilmiştir. Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün çok önemseddiği ve şereflendirdiği kurultayda, Kurultay Başkanlığına TBMM Başkanı Kazım Paşa seçilirken ikinci başkanlıklara da Reşit Galip ve Samih Rıfat Beyler getirilmiştir. Yirmi tezin sunulduğu on üç konuşmanın yapıldığı kurultayın (Yılmaz, 2013, s. 86-88) sonlarına doğru Halit Fahri Bey tarafından bir öneri sunulmuştur. Sunulan öneri doğrultusunda kurultayın açılış günü olan 26 Eylül tarihinin Dil Bayramı olarak kutlanması uygun görülerek kabul edilmiştir.

Türkiye'de Dil Bayramlarının kutlanması Halkevleri bünyesinde yapılan faaliyetlerle gerçekleştirilmiştir. Dil konusunda halkı bilinçlendirmek amacı ile halkevlerinde konferanslar düzenlenmiştir. Yapılan dil kurultayları radyo vasıtası ile halka duyurulurken, Türk Dilinin önemi üzerine halk şiirleri ve yerli türkü dinletileri yapılmıştır (Özüçetin vd., 2017, s. 251-255).

Cumhuriyetin ve getirmiş olduğu ideolojinin ve 1930'lu yıllardaki ekonomik- toplumsal şartların bir sonucu olarak Halkevlerinin kuruluş sürecinde İkinci Meşrutiyet Dönemi tecrübe ve birikiminin göz önüne alınması gerekir. Bu doğrultuda özellikle 1912 yılında kurulan,

dağılma sürecinde Türkçülük akımının bir uzantısı şeklinde kendini gösteren Türk Ocaklarının payı önemlidir (Arıkan, 1999, s. 262). Ocaklar, milli duygu ve değerlerin, milli dilin gelişmesine katkıda bulunarak halkın kültür seviyesini yükseltmeyi kendisine amaç edinmiştir. Bunların gerçekleştirilmesi doğrultusunda ise konferanslardan, eğitim faaliyetlerinden, tiyatro ve sosyal yardım faaliyetlerinden yararlanılmıştır (Özdemir ve Aktaş, 2011, s. 237).

Türk Ocağı İstanbul şubesinin 10 Ekim 1925 tarihli kongresinde, ocağın toplumsal sahadaki görevlerini belirlemek amacı ile seçtiği heyetin verdiği rapor Türk Ocaklarının Halkevlerine dönüşmesi fikrini ortaya atması bakımından önem teşkil etmiştir. Türk Ocaklarının tüzüğünde 1927 yılında yapılan değişiklik neticesinde CHP'nin etkisi artmış ve Ocak etkinliklerinin Türkiye Cumhuriyeti ile sınırlı tutulduğu açıkça vurgulanmıştır (Arıkan, 1999, s. 264). Bu bağlamda Atatürk, Hâkimiyeti Milliye Gazetesi'ne verdiği demeçte Türk Ocakları'nı CHP'nin kültür şubesi olarak kabul etmiş ve ocakların yapması gereken görevleri açıklamıştır. Türk Ocakları'nın yapmış olduğu olağanüstü kongre Ankara'da 10 Nisan 1931 tarihinde toplanmıştır. Bu kongrede Türk Ocaklarının feshi ve CHP'ye katılması kararı alınarak 257 şube tüm mal ve borçları ile CHP bünyesine alınmıştır. Türk Ocakları tarafından alınan karar 10 Mayıs 1931 tarihinde toplanan CHP'nin 3. Büyük Kongresi'nde olduğu şekliyle kabul edilmiştir (Arıkan, 1999, s. 264-266; Özacun, 2002, s. 19; Özüçetin vd., 2017, s. 253).

Halkevlerinin Kuruluşu ve Faaliyetleri

Türk Ocaklarının kapatılmasının ardından yaklaşık on ay geçtikten sonra kurulan Halkevleri, Türk Ocaklarının milli kültür faaliyetleri konusundaki bilgi ve birikimlerinden yararlanılarak 19 Şubat 1932 tarihinde teşkil edilmiştir. Türk Ocağı'nın Genel Merkez binası olan Ankara Halkevi binası Halkevlerinin her açılışında genel merkez gibi kullanılarak; Halkevlerinin ilk açılışları da burada gerçekleştirilmiştir. Açılış töreni Ankara Radyosu vasıtası ile tüm ülkede yayınlanarak kutlanmıştır (Olgun, 2019, s. 12-13). Hazırlıkları tamamlanan ilk halkevleri; Afyon, Ankara, Aydın, Bolu, Bursa, Çanakkale, Denizli, Diyarbakır, Eminönü, Eskişehir, İzmir, Konya, Malatya ve Samsun olmak üzere 14 merkezde açılmıştır. 19 Şubat tarihine yetişemeyen; Antalya, Bilecik, Edirne, Gaziantep, Giresun, Silifke, Kastamonu, Kayseri, Kırklareli, Kocaeli, Kütahya, Ordu, Rize, Sinop, Şebinkarahisar, Tekirdağ, Trabzon, Van, Yozgat ve Zonguldak Halkevi şubeleri ise 24 Haziran 1932 tarihinde açılmıştır (Özdemir ve Aktaş, 2011, s. 247). 1950 yılında ise Halkevlerinin sayısı 478'e, Halk odalarının sayısı ise 4322'ye ulaşmıştır (Arıkan, 1999, s. 261).

Milli kültürün gelişimi, inkılapların yayılması ve kökleştirilmesini amaç edinen Halkevleri, kuruldukları 1932 yılından kapatıldıkları 1951 yılına kadar hizmet vererek kendi içinde dokuz şubeye ayrılmıştır. Bunlar; Dil, Tarih ve Edebiyat, Güzel Sanatlar, Temsil, Spor, Sosyal Yardım, Halk Dershaneleri ve Kurslar, Kütüphane ve Neşriyat, Köycüler, Müze ve Sergi şubeleridir. Kuruldukları yörede toplumsal ve kültürel yapı hakkında bilgileri toplayan Halkevleri hem toplum hafızasını canlı ve dinamik tutmuş, hem de okuma yazma oranını yükselterek pek çok dergi ve kitap yayınlamıştır (Olgun, 2019, s. 1-2; Özacun, 2002, s. 21-26).

Halkevleri CHP'nin siyasal faaliyetlerinin dışında tutularak hiçbir zaman siyasal bir kurum olarak düşünülmemiştir. Yönetim açısından CHP'ye bağlı bir kuruluş olan Halkevlerinin herkese açık olduğu ve partiye kayıt koşulu aranmadığı, Halkevleri Talimatnamesinde, "Halkevi, kalplerinde ve dimağlarında memleket sevgisini mukaddes ve ileri yürüten yüksek bir heyecan halinde duyanlar için toplanma ve çalışma yeridir. Bu itibarla halkevinin kapıları kayıtlı olan ve olmayan bütün vatandaşlara açıktır" şeklinde dile getirilmiştir (Arıkan, 1999, s. 269).

Genel Olarak Gaziantep Halkevi Kuruluğu ve Faaliyet Alanları

Gaziantep Halkevi, 24 Haziran 1932 tarihinde açılmıştır (Ünüvar, 2017, s. 311). Açılış Halkevi salonunda 700 kişinin katılımı ile coşkulu şekilde gerçekleştirilmiştir. Açılış programında sırası ile önce İstiklal Marşı dinlenmiş, Cumhuriyet yemini edilerek, CHP Genel Sekreteri Recep Peker'in nutku radyodan dinlendikten sonra CHP Gaziantep İl Başkanı Ömer Asım Aksoy'un açılış nutkunun ardından halkevlerinin programı açıklanmıştır. Daha sonra Behçet Kemal Çağlar'ın açılış şiiiri ile devam eden programda, CHP Gaziantep İdare Heyeti'nden Ahmet Muhtar Göğüş'ün konuşması yer almıştır (Gaziantep Halkevi Broşürü, 1935, s. 12).

Gaziantep Halkevi yönetim kurulu; Ömer Asım Aksoy başkanlığında şu isimlerden oluşmuştur:

Dil, Edebiyat ve Tarih Şubesi: Öğretmen Şakir Sabri Yener, Güzel Sanatlar Şubesi: Öğretmen Ferit, Spor Şubesi: Ali Battal, Temsil Şubesi: Öğretmen Sait, Sosyal Yardım Şubesi: Doktor Saip Özer, Kütüphane ve Yayın Şubesi: Ali Baz, Halk Dershaneleri ve Kursları Şubesi: Öğretmen Bekir Kırac, Köycüler Şubesi: Hilmi Dağcı, Müze ve Sergiler Şubesi: Yılmaz Dokuzoğuz.

Gaziantep Halkevi tüzüğe uygun şekilde 9 şubede faaliyet gösterirken şubelerin yönetim komitelerine seçilen isimler şu şekildedir:

Tablo 1: Gaziantep Halkevi Şubeleri ve Yönetim Komitelerine Seçilen İsimler

1) Dil, Edebiyat ve Tarih Şubesi:	
Şakir Sabri Yener	(Öğretmen)
Ahmet Muhtar	(Çiftçi)
Galip Mükerrerem	(Terzi)
2) Güzel Sanatlar Şubesi:	
Ferit Bey	(Öğretmen)
Oğuz Alıcı	(Diş Doktoru)
Mehmet Bey	(Öğretmen)
3) Spor Şubesi:	
Ali Battal	(Memur)
Fuat Ural	(Öğretmen)
Muhtar Beyaz	(Çiftçi)
Demir Bey	(Öğrenci)
Şemsi Akbayram	(Nakkaş)
4) Temsil Şubesi:	
Sait Bey	(Öğretmen)
Mehmet Bey	(Öğretmen)
Faik Bey	(Öğretmen)
Turgut Bey	(Öğretmen)
Necmiye Hanım	(Öğretmen)
5) Sosyal Yardım Şubesi:	
Saip Özer	(Doktor)
B. Selçuk Aksoy	(Ezacı)
Kanevetçi Mahmut	(Çiftçi)
6) Kütüphane ve Yayın Şubesi:	
Ali Baz	(Tüccar)
Ali Ünler	(Gazeteci)

Esat Tüzün	(Öğretmen)
7) Halk Dershaneleri ve Kurslar Şubesi:	
Bekir Kıraç	(Öğretmen)
Nuri Doğan	(Öğretmen)
Tarık Remzi	(Kâtip)
8) Köycüler Şubesi:	
Hilmi Dağcı	(Postacı)
Faik Yargıcı	(Sağlık Müdürü)
Kadri Şinasi	(Jandarma Komutanı)
9) Müze ve Sergiler Şubesi:	
Y. Dokuzoğuz	(Ticaret Odası Başkâtibi)
Gazenfer Galip	(Çiftçi)
Mahmut Ersoy	(Tüccar)
Kaynak: (Gaziantep Halkevi Broşürü, 1935, s. 14-16)	

Gaziantep Halkevi'nde ilk zamanlarda her şubenin üye kaydı alması ile birlikte kayıtlı üyelerin sayısı 455 kişiye ulaşmıştır. Bunlardan 12 kişi kadın üye olmuştur. Temsil Şubesi 131 kişi ile en fazla üye sayısına sahip iken Kütüphane ve Neşriyat şubesi 13 üye ile en az üye sayısına sahip şube olmuştur. 1945 yılına gelindiğinde ise Gaziantep Halkevi'nin üye sayısı 1420'ye ulaşırken kadın üyelerin sayısı ise 207'ye yükselmiştir. 1944 verilerine göre ise Gaziantep'te; Gaziantep, Kilis, Nizip, İslâhiye olmak üzere dört halkevi ve kırk bir halk odası bulunmaktadır (Temiz, 2006, s. 23-27).

Gaziantep Halkevi şubelerinin çalışma alanları ve şartları merkez tarafından tespit edilirken kendi aralarında yaptıkları iş bölümü neticesinde çalışma programları belirlenmiştir. Şubeler kendi görev alanlarında yapacağı faaliyetleri diğer şubelerle görüşerek organize bir şekilde planlamış ve uygulamıştır. Çeşitli konularda araştırmalar yapan kitaplar yayımlayan Gaziantep Halkevi'nde, yine pek çok konuda konferanslar düzenlenmiş, özel günlerde ve milli bayramlarda kutlama programları düzenlenerek önemli şahsiyetleri anma törenleri gerçekleştirilmiştir. Okuma yazma, yabancı dil, giyim ve nakış kursları gibi kurslar açan Halkevi bünyesinde köylere ulaşarak vatandaşlara ve öğrencilere yardımlar yapılmıştır. Halkın sağlık giderlerinin karşılanması konusunda da çalışmalarda bulunulmuştur. Spor karşılaşmaları ve kır gezileri düzenlenerek halk arasında sosyal faaliyet kapsamında birlik bütünlük sağlanması amaçlanmıştır (Temiz, 2006, s. 199).

Gaziantep Halkevi kuruluşundan yedi yıl sonra 19 Şubat 1939 tarihinde Başpınar isminde bir dergi çıkarmıştır. Çeşitli nedenlerden dolayı yayın hayatına zaman zaman ara vermek durumunda kalan dergi toplamda 108 sayı yayınlamıştır. Gaziantep'in yerel tarihini, kültürünü ortaya çıkaran bu dergi gelecek kuşaklara bıraktığı miras ile bugüne kadar gelmesini sağlayarak hem yöreyi tanıtmış hem de Halkevi'nin yaptığı faaliyetleri sayfalarına taşımıştır (Ünüvar, 2017, s. 311).

Gaziantep Halkevi Öncülüğünde Dil Bayramı Kutlamaları

Halkevlerinin, Dil, Edebiyat ve Tarih şubesi 1932 tarihli talimatname ile oluşturularak dil ve tarih çalışmalarını birlikte yürütmüştür. Ancak Tarih şubesi 1940 tarihli talimatname ile bu koldan ayrılmıştır. Şubenin faaliyetleri Cumhuriyet ve inkılap prensiplerinin kökleşmesini, vatan sevgisinin ve vatandaşlık vazifeleri duygusunun yükselmesini sağlayacak şekilde konferanslar düzenlemek, dil ve edebiyat çalışmaları yapmak, büyükleri anmak ve dergiler çıkarmak şeklinde özetlenebilir. Şubenin dil çalışmalarının amacı Türk diline esas hakkını vererek her türlü fikrî ve hissi kavramların ifadesinde istiklalini kazandırmaktır. Bunun gerçekleşmesi için gereken: Eski Türkçe eserlerdeki öz Türkçe söz ve tabirleri, atasözlerini,

milli masalları toplamak ve derlemek, Türk dilinin yazıda kullanılmayan ancak halk arasında yaşıyan Türkçe söz ve tabirler ile folklor ürünlerini toplamak, eski Türkçe ve halk Türkçesinin dil bilgisi ve şive hususiyetlerini araştırmaktır. Bu doğrultuda derlenen malzeme ve yapılan araştırmalar, monografiler ve lügatçeler halinde gazete ve mecmualarda neşredilmiştir (Aktaş ve Özdemir, 2011, s. 189-190; C.H.F Halkevleri Talimatnamesi, 1932, s. 10).

Gaziantep Halkevi'nin Dil, Edebiyat, Tarih Şubesi; dil, edebiyat, folklor üzerine araştırmalar yapmış, konferanslar düzenlemiş, dergi ve kitaplar çıkarmıştır. Gaziantep Halkevi 1935 ve 1938 yılında iki Halkevi broşürü yayınlamıştır. Broşürlerde; Halkevi çalışmaları, Gaziantep'teki eski eserler, şehrin tarihçesi, Gaziantep Müdafaası, Gaziantep büyükleri, Gaziantep'in bilim, ekonomik ve sosyal açıdan durumu, belediye çalışmaları, Gaziantep ilçeleri, demiryolu, karayolu, köprüler, Gaziantep'te tarım, bağcılık ve Antep fıstığı, Gaziantep'te sağlık işleri ve eğitim konuları üzerinde durulmuştur. Konferanslar 1940 yılına kadar kütüphane şubesi tarafından düzenlenirken bu tarihten sonra Dil ve Edebiyat Şubesi tarafından yapılmıştır. Çarşamba günleri düzenli olarak konferans günü olarak belirlenmiştir. Bu konferanslara halk ilgi ile katılım göstermiştir (Temiz, 2006, s. 28).

Gaziantep'te Dil Bayramları da Halkevinin Dil, Edebiyat, Tarih Şubesi bünyesinde gerçekleştirilen konferanslarla kutlanmıştır (Ünler, 1939, s. 20).

İkinci Türk Dili Kurultayı 18 Ağustos 1934'te İstanbul Dolmabahçe Sarayı'nda toplanmıştır. Kurultayda Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin çalışmaları gözden geçirilerek Türk dili üzerine yazılan tezler sunulmuştur. Kurultay müzakerelerinin Türkiye dâhilinde dinlenebilmesi için müzakere salonuna radyo vericisi konulmuştur. Program öncesinde Gaziantep Halkevi Radyosundan bütün vatandaşların yararlanması için iyi bir hoparlör sipariş edilmiştir. Kurultaya Gaziantep Halkevi Başkanı Ömer Asım Bey katılmıştır (Gaziantep Gazetesi, 1934 4 (300), s. 1).

Cumhurbaşkanı, başbakan, meclis başkanı paşalar ile Gaziantep milletvekilleri Kılıç Ali ve Nuri Beyler de saat 14.00'te Dolmabahçe'de Kurultay salonuna teşrif ederek büyük tezahürat ve alkışlarla karşılanırken, İstiklal Marşı çalınmış ve ardından kurultay marşı hep bir ağızdan okunmuştur. Kurultay, Maarif Vekili Abidin Bey'in dil inkılabının önemini, Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin çalışmalarını açıkladığı nutku ile açılmıştır. Kazım Karabekir Paşa, Kurultay başkanlığına seçilirken yaptığı öz Türkçe nutku büyük alkışlarla karşılanmıştır. Kâtipler ve komisyonların seçiminden sonra Ahmet Cevat Bey'in "Türk Dilinin yapılış karakterleri ve Türkçe'nin Hint-Avrupa dilleri ile mukayesesi" adlı tezi ile program devam ederken kurultaya Türk bilim adamlarından başka yabancı dil uzmanları da katılmıştır (Gaziantep Gazetesi, 1934 4 (304), s. 1).

Birinci Dil Kurultayı'nın toplandığı 26 Eylül gününün Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nce "Dil Bayramı" olarak kutlandığı ikinci yıl dönümü Türkiye'nin her yerinde olduğu gibi Gaziantep Halkevi'nde de büyük bir törenle kutlanmıştır (Gaziantep Gazetesi, 1934 5 (309), s. 1). Gaziantep Halkevi Başkanlığı tarafından CHP Genel Sekreterliğine 13.09.1934 tarihli yazınının karşılığı olarak gönderilen 22.10.1934 tarihli yazıda; II. Dil bayramının evlerinde büyük bir merasimle kutlandığı belirtilmiştir. Yapılan kutlamanın içeriği şu şekilde bildirilmiştir: Saat 20.00'de büyük konferans salonu dinleyiciler ile dolarak, müzik şubesinin piyano ve kemanları eşliğinde hep bir ağızdan söylenen İstiklal Marşı ile merasime başlanmıştır (BCA 490-1-0-0 13-71-5 (1). Halkevi Başkanı Ömer Asım Bey'in II. Dil Kurultayına yönelik görüşlerini anlattığı, kurultayın açılışı ve konuşmacıları ile ilgili söylevinden sonra Genel Sekreter İbrahim Necmi Bey iki senelik süreçte yapılan işler hakkında ana hatları ile bir rapor sunduktan sunarak başkan ve encümenler seçimine de değinmiş, ardından kurultayda okunan tezler hakkında da görüşlerini dile getirmiştir. Ömer Asım Bey ise Türk Dili Tetkik Cemiyeti

idare heyetine Erzincan mebusu Saffet Bey'in seçildiğini, idare heyetinin ise altı kola ayrılırken şimdi sekiz kola ayrıldığını söyleyerek cemiyetin iki senede yapacağı işleri bildirmiştir. Buna göre; Türkçe lügatleri yapmak, terimlerin Türkçe karşılığını toplayarak bir terim lügati yapmak, Türkçenin ana dil bilgisini meydana getirmek, derleme fişlerini bir kitap halinde basmak, eski ve kıymetli Türk metinlerini şimdiki dili ile basmak, derleme işine önem vererek büyük bir Türk sözlüğü yapmak gibi faaliyetlerden bahsetmiştir (Gaziantep Gazetesi, 1934 5 (309), s. 1-2). Müzik şubesinin kısa dinletisinin ardından lise Türkçe Öğretmeni Sait Bey'in, Türk Dili Savaşının önemi ve kıymeti, Türkçenin diğer dillere göre zenginliği ile ilgili nutku okunmuştur (BCA 490-1-0-0 13-71-5 (1)).

Sait Bey'in nutkundan sonra programın devamında Ticaret Odası Başkâtibi Yılmaz Bey'in eski yazı ve yeni yazı dili arasındaki farkları anlatarak Arapça ve Farsçaya boğulan eski yazı dilindeki uygunsuzlukların gülünç taraflarına vurgu yapması dinleyicilerin ilgisi ile karşılanarak alkışlanmıştır. Saat 24.00'te hep bir ağızdan okunan Cumhuriyetin onuncu yıl dönümü marşı ile program sonlandırılmıştır (BCA 490-1-0-0 13-71-5 (1); Gaziantep Gazetesi, 1934 5 (309), s. 2).

Birinci Dil Kurultayının açılışının üçüncü yıl dönümü olan 26 Eylül 1935 Perşembe günü büyük Türkiye'de olduğu gibi Gaziantep Halkevi'nde de büyük bir törenle kutlanmıştır. Saat 20'de Halkevinin geniş salonu davetlilerle solmuş ve törene piyano eşliğinde Halkevi gençlerinin okuduğu İstiklal Marşı ile başlanmıştır. Daha sonra lise Türkçe öğretmenleri Nureddin Can ve Said Gökçe tarafından, "kaynaklarından bugüne kadar Türk dili, Türk dili acun dillerinin anasıdır, Türk dilinin üstünlüğü" konuları hakkında söylevler verilmiş ve öz Türkçe şiirler okunmuştur. Söylev aralarında çalınan klasik müzik parçaları zevkle dinlenmiş, faydalı olan ve samimi bir hava içerisinde gerçekleştirilen tören sonlandırılmıştır (Gaziantep Gazetesi, 1935 6 (368), s. 1).

Üçüncü Türk Dili Kurultayı 24 Ağustos Pazartesi günü saat 14.00'te İstanbul Dolmabahçe Sarayı'nda açılmıştır. Kurultayda vekiller, generaller, kumandanlar ile birçok sefaret erkânı bulunurken, kurultaya; Alman, Fransız, İngiliz, Japon, Macar, Rus, Leh, Yunanlı ve Avusturyalı olmak üzere on beş dil bilimcisinin katılması, kurultayı uluslararası bir bilim toplantısı şekline dönüştürmüştür. Atatürk, İsmet İnönü, Londra elçisi Fethi Bey'in salona girişiyle beraber İstiklal marşının ardından Maarif vekili Saffet Arıkan, söylevi ile birlikte kurultayı açmış, kendisi kurultay başkanlığına seçilirken Profesör Afet Hanım ile Gaziantep Milletvekili Nuri Conker asbaşkanlığa seçilmiştir. Kurultayda Güneş Dil Teorisi ve dil karşılaştırmaları komisyonu ön plana çıkarken, Profesör Yusuf Ziya'nın Güneş Dil Teorisi hakkındaki tezi çok alkışlanmıştır (Gaziantep Gazetesi, 1936 6 (416), s. 1).

Türkiye'nin her tarafında kurultayın önemini halka anlatmak amacı ile törenler düzenlenirken Gaziantep Halkevi de dil inkılabının önem ve kıymetini anlatmak amacı ile kurultayın toplandığı 24.25.26.27 Ağustos günlerini takip eden dört günlük bir program hazırlamıştır (Gaziantep Gazetesi, 1936 6 (416), s. 1).

Gaziantep Halkevi Başkanı Ahmet Muhtar Göğüş C.H.P. Genel Sekreterliği'ne Üçüncü Dil Kurultayı münasebeti ile yapılan programı bildirmiştir:

Gaziantep Halkevi tarafından hazırlanan programda kurultayın ve dil devriminin önemi üzerine halk aydınlatılmıştır. Kurultayda ve halkevinde verilecek söylevleri halka dinletmek için Halkevi bahçesine ve şehrin en işlek yeri olan Maarif Bahçesi'ne hoparlör konulmuştur. 24 Ağustos Pazartesi saat 14.00'te radyo İstanbul'a göre ayarlanmış, kurultayda verilecek söylevleri dinlemek için halkevi ve maarif bahçesine binlerce vatandaş toplanmış ancak daha önceki törenlerde olduğu gibi İstanbul'u dinlemek mümkün olamamıştır. Toplanan halka öğretmen Sait Gökçe tarafından günün değerini anlatan bir söylev verilmiştir (BCA 490-1-0-0-

1168-101-1 (1); Gaziantep Gazetesi, 1936 6 (416), s. 1).

Akşam saat 18.00'den itibaren Halkevi programının tatbikine başlanarak İstiklal Marşı ile tören başlatılmıştır. İstiklal Marşı sonrası Halkevi Başkanı Muhtar Göğüş tarafından Dil Kurultayı'nın önemi hakkında bir söylev verilmiştir. Ardından bir müzik konseri gerçekleştirilmiş, sonrasında "Güzel Türkçe" adlı bir şiir dinletisi yapılmıştır. Şiir dinletisinin ardından konsere devam edilerek halk türküleri, müzik parçaları, onuncu Cumhuriyet marşı ile konser tamamlanmıştır (BCA 490-1-0-0-1168-101-1 (1)).

Güzel Türkçe

İlk yazın ormanlarında ağaçlar yeşerirken
Kuytu yerlerden keskin, uyanık sesler gelir
Bu şakıyan ses beni titretir yüreğimden
Bülbül sesi değil o, benim güzel Türkçemdir.

Yağmurlar yağar acun serin bir dere,
Bir gümüş kemer gibi oradan akıverir
Kıvrılır, döner, gider, getirir bolluk yere
Çağlayan dere değil, beni güzel Türkçemdir.

Gökyüzü geceleri ışıl ışıl parıldar,
Aya göz kırpan yıldız, bakarsın birden erir
Bu kutlu görünüşte dersiniz bir ses mi var
Parlayan bir sestir o, benim güzel Türkçemdir.

Yüksek yaylalardaki yürüğün curasından,
Çobanın kavalından işte o ses belirir,
Yurdumun orasından, yurdumun burasından
Bana "Türk'üz biz diyen, benim güzel Türkçemdir.

Beni bağlayan sana, seni bağlayan bana,
Bu sestir ki bizlere Türk Tanrısından gelir,
O öz ana sesidir, bir ses benzemez ona
Dinle, iyi dinle! O, benim güzel Türkçemdir.

Başını alıp gitsen, en uzak doğulara,
Geçtiğin yerlerde hep o tatlı ses yükselir,
Bulamıyorsan eğer kendini ondan ara,
Türk ulusunun bağı, benim güzel Türkçemdir.

Severim onu eşsiz pek derin bir sevgiyle,
Onu duydukça gönlüm varlığıyla sevinir.

İstemem başka bir ses, sen durma söyle!

Tanrının sesidir o, benim güzel Türkçemdir.

S. Gökçe (Gaziantep Gazetesi 1936 6 (416), s. 3)

25 Ağustos Salı günü Ankara Dil, Tarih Fakültesi öğrencisi Sabahat Göğüş tarafından Türkçe'nin üstünlüğü, genişliği ve ana dil olduğu hakkında bir söylev verilmiştir. Müzik konseri ile devam eden törende ar şubesi tarafından yetiştirilen baylar ve bayanlar (Muzaffer Hanım'ın şanı, Vedat Ürlü'nün piyanosu, Lale Hanım'ın kemanı eşliğinde) (Gaziantep Gazetesi 1936 6 (416), s. 1) tarafından müzik parçaları söylenmiş, yine keman ve piyano ile bunlara eşlik edilerek halk türküleri de okunmuştur (BCA 490-1-0-0-1168-101-1 (1)).

26 Ağustos Çarşamba günü saat 18.00'de Yılmaz Dokuzoğuz tarafından eski yazı ile yeni yazı dili arasındaki fark ve eski ıstılahçıların gülünç konuşmaları üzerine bir söylev verilmiş ve ardından konser ve halk türküleri devam etmiştir (BCA 490-1-0-0-1168-101-1 (2)).

27 Ağustos Perşembe günü aynı saatte Türkçe öğretmeni Nurettin Can tarafından bir söylev ve ar şubesi tarafından da bir konser verilmiştir. Halkevi ve Maarif bahçelerinde bulunan binlerce vatandaş hoparlörle verilen bu yayını zevk ve ilgi ile dinlemiştir (BCA 490-1-0-0-1168-101-1 (2)).

Öğretmen Sait Gökçe vermiş olduğu nutukta; ilk dil kurultayından önce yapılan harf devriminin büyük bir hizmet olduğunun altını çizirken, öğretmenler olarak Arap harflerinin öğrenme zorluğundan dolayı okuldan kaçanlara çok şahit olduklarını dile getirmiş ve Türk milletini bu zorluktan Atatürk'ün kurtardığına değinmiştir. I. Kurultayda yabancı kelimeleri ve onların uyduğu yabancı dil bilgisi kurallarını dilimizden atmanın amaç edinildiğini ve bunun için çalışıldığını söyleyen Gökçe, 1934'te toplanan ikinci kurultayın kararına göre "Karşılıklar Kılavuzu" adlı iki kitapla bu işin başarıldığını açıklamıştır (BCA 490-1-0-0-1168-101-1 (9)).

Ahmet Muhtar Göğüş, "Bugün, sayısız devrim günlerimizin en büyüklerinden birisini yaşıyoruz. Esirliklerin en kötüsüne düşen, kapitülasyonların en belalisına uğrayan dilimizin bugün, gerçekten bir kurtuluş günüdür" diyerek başladığı söylevinde dört yıl içerisinde alınan sonucun insanı hayrete düşürdüğünü dile getirmiştir. Büyük Önder Atatürk'ün yapmış olduğu devrimlerle, ulusu çok kısa zamanda uçurumların dibinden kurtardığından bahseden Göğüş, dil devrimi ile çocukların ilkokulu bitirmeden gazete okumaya başladıklarına vurgu yapmıştır. "Hayır, bunu kimse yapamazdı: Bunu ancak, Atatürk yapabiliirdi!" diyen Muhtar Göğüş sözlerini, "Büyük önderimiz. Yüce Atatürk'ümüz. Dilimizin temizlenmesi ve ulusal şuur ile harmonize olması için verimi pek çok ve pek çabuk olan bir sistem yaratmıştır: Dil Kurultayı... Dil Kurumu... Dil fakültesi... Güneş—dil teorisi... İşte bugün açılan dil kongremiz, bu sistemin büyük cihazlarından birisidir. Atatürk'ün güneş dehasının ışıkları altında şüphesiz birçok başarılar gösterecektir" cümleleri ile sonlandırmıştır (Gaziantep Gazetesi 1936 6 (416), s. 2-3).

Sabahat Göğüş'ün söylevinden bir kesit (BCA, 490-1-0-0-1168-101-1 (3)-(4)):

"Sayın Bayanlar, Baylar:

Bugün yüce katınıza mutlu bir bayramı haber vermeye geldim. Bu bayram bize asırların karanlık perdeleri arkasından ecdadımızın sesini işittiren bayramdır. Bu bayram Atatürk'ün dehasından kopmuş önemli bir inkılap safhasıdır.

Türklüğün ömrüne nispeten bir saniye denecek kadar kısa bir zamanda fesi attık, kıyafetimizi değiştirdik, dilimizden Arap harflerini attık, yüzümüzü açtık, kadın, erkek azimle, sebatla beraber çalışmayı öğrendik. Daha bunun gibi birçok saadetlere kavuştuk. Bütün bunlar bir azim ve iradenin başarabileceği şeylerdi. Onun herhangi birisinde meydana gelecek küçük bir aksaklık bizi bugünkü erdiğimiz saadetten mahrum edebilirdi. Fakat ne saadet ne bugün de

Atatürk'ümüzün yaratıcı dehasının aydınlatıcı ışıklarıyla dil durumunun da sonuna zaferle ermiş bulunuyoruz.

Arkadaşlar, bu inkılap dilden birkaç kelime kaldırıp yerine birkaç kelime koymaktan ibaret değildir. Dilimizde doğmuş tekâmül etmiş, ölmüş kelimelere yeniden can vermektir. Bu hiç kimsenin kolaylıkla başaracağı bir iş değildir. Bunu ancak eski bir millete yeniden can veren büyük adam yapabilir.

Sayın dinleyiciler: bu bayram ruhları değiştiren bir bayramdır. Hudutlarımızdan düşmanı nasıl kovduk, hayatımızdan ecnebi olan her şeyi nasıl attık, bugün de ruhumuzdan ecnebi unsurları atıyoruz. İradesi zayıf bir insan bunu düşünmekten bile korkar. Fakat bugün Türk ulusu tek bir iradeden Atatürk'ün iradesi... Ulu Önder, azimli, keskin kararlarıyla projesini çizdi, neticeden daha projeyi yaparken emindi. Harp cephesinde nasıl asker, hedefiniz Akdeniz dedi ise, dil cephesinde de gençliğe hitaben hedefiniz saf Türklüğe yakışır saf Bir Türk tipi dedi.”

Bu sözlerle konuşmasına başlayan Sabahat Göğüş, Atatürk tarafından Ankara'da Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin kurulduğunu açıklamıştır. Göğüş, konuşmasında fakültedeki birçok dil bilimine değinmiş; kelimeler, terimler ile ilgili açıklamalarda bulunmuş ve Türk Dilinin eski bir lehçesi olan Sümercenin bütün dillere kelime verdiğinin altını çizmiştir (BCA, 490-1-0-0-1168-101-1 (5)-(8)).

Gaziantep'li Üçüncü Dil Bayramını kutlamaya büyük bir coşkuyla hazırlanmış, Ömer Asım Aksoy başkanlığındaki heyet, Dil bayramında yapılacak törenin değerine layık şekilde geçmesi için uygulanacak işlerin tespitini yapmıştır. Program iki kısımdan oluşurken saat 18'de başlayacak ve ilk kısımda Ankara ve İstanbul radyoları birleştirilmiş olarak Dil Kurumu adına verilecek söylev dinletilecektir. İkinci kısımda Gaziantep Halkevi programı 19:30'da istiklal Marşı ile başlayıp, Ömer Asım Aksoy'un "Güneş Dil Teorisi ve Üçüncü Dil Kurultayı" ile ilgili konuşmasına yer verilecektir. Programda aralarda müzik dinletilerine yer verilirken Sabahat Göğüş'ün "dil devrimine bir bakış" adlı söyleviden sonra Nurettin Can tarafından şiir dinletisi yapılacaktır (Gaziantep Gazetesi, 1936 6 (420), s. 1).

Üçüncü Dil Bayramı Gaziantep'te tam bir heyecan ve sevinç ile kutlanmıştır. Akşam 18'den itibaren Halkevi salonunu doldurmaya başlayan halk programa ve dil devrimi ile ilgili konuşmalara büyük ilgi göstermiştir. Halkevi başkanı Muhtar Göğüş'ün programın tam tatbikiyle bizzat meşgul olduğu kutlamada Ankara'da Türk Dili Kurumu'nun verdiği söylev dinletisinden sonra, saat 19:30'da Halkevi programı İlbyay vekili Vehbi Kahramanoğlu, askeri komutan Aykut başta olmak üzere şehrin ileri gelenleri ve büyük bir halk kitlesinin katılımı ile başlamıştır.

Törende İstiklal Marşı'nın ardından Ömer Asım Aksoy kürsüye çıkarak konuşmasının ilk kısmı olan dil inkılabı ve Güneş Dil Teorisi ile ilgili bir buçuk saat süren söylev vermiştir. On dakikalık bir fasıladan sonra ikinci kez kürsüye çıkan ve Üçüncü Dil Kurultayı hakkındaki söylevini gerçekleştiren Aksoy, kurultayın öneminden ve yapılan işlerden bahsederek konuşmasına son verirken salonda "Yaşasın Atatürk" sesleri yükselmiştir. Ardından Muhtar Göğüş'ün kızı Bayan Sabahat söylevini gerçekleştirmiştir (Gaziantep Gazetesi, 1936 6 (421), s. 1).

Gaziantep'le birlikte Kilis'te de dil bayramı kutlamaları düzenlenmiştir. Halkevi bünyesinde 26.9.1936 tarihinde cumartesi günü dördüncü dil bayramı büyük bir toplulukla birlikte, derin bir heyecanla bir program çerçevesinde kutlanarak, Türk Dili Kurumu Başkanlığı'na kutlama telgrafları çekilmiş ve tören münasebeti ile okunan söylev ve şiirlerin kopyaları Dil Araştırma Kurumu Genel Sekreterliğine gönderilmiştir. Dil bayramı için bütün

müessese ve dükkânlar bayraklarla donatılmış, kutlama töreni de cumartesi günü 19.30'da Halkevi salonunda İstiklal Marşı ile açılmıştır. Program Kurultay marşı ile devam etmiş, ardından Halkevi başkanı dış doktoru Orhan Oktay tarafından söylev verilmiştir. Halkevi müzik kolunun önder marşı dinletisinden sonra öğretmen Nedim tarafından Atatürk'e adlı şiir okunmuştur. Program çeşitli müzik dinletileri ile sonlandırılmıştır (BCA: 490-1-0-0-1168-101-1 (20)).

26 Eylül 1937 Dil Bayramı Gaziantep Halkevi'nde törenle kutlanmıştır. Aydınlar ve yüzlerce vatandaşın katıldığı program saat 17.00'de başlamış, İstiklal marşı hep bir ağızdan okunduktan sonra Ziya Öner Dil İnkılabının önemi ile ilgili söylev vermiştir. Öğrenciler tarafından öz Türkçe şiirler okunurken, Ankara Hukuk Fakültesi son sınıf öğrencisi Sabri Haksever Güneş dil teorisi hakkında konuşma yapmıştır. Tören halkevi gençlerinin hep birlikte okuduğu Cumhuriyet marşı ile son bulmuştur (Gaziantep Gazetesi, 1937 8 (471), s. 1).

Halkevleri ve kültür kurulları tarafından her sene kutlanan Dil Bayramı 26 Eylül 1938 günü Gaziantep Halkevi'nde içten şekilde kutlanmıştır. Saat 18.00'de İstanbul radyosunun yayınladığı Türk Dil Kurumu'nda verilen söylev ile tören başlatılmış sonrasında halkevinin yaptığı programa geçilmiştir. Ar şubesinin piyano ve kemanlarla eşlik ettiği İstiklal marşı hep birlikte söylendikten sonra "Türk Dili" isimli şiir okunmuş ve ardından Cumhuriyet marşı ile tören sonlandırılmıştır (Gaziantep Gazetesi, 1938 9 (523), s. 2).

1943 Eylül ayında yayınlanan Halkevi yayın organı olan Başpınar Dergisinde Sabri Güzel'in Dil İnkılabı şiiri şu şekildedir:

İşte sen dilimizin aydınlığı göründü
Çünkü duygusunun öz kılığına büründü.
Bilmeyenlerin böcek sayıldığı günlerde
Neredeydi Türk dilini anlayıp yazan nerede.

Bugün yürekten bir ses gürlüyor bütün soya
O sestten hız alıyor Türk dili doya doya.
Kurulunca on bir yıl önce büyük kurultay
Başladı dil ordusu söküne alay alay.

İlk dil kurultayıyla dile temel atıldı
Arapçaya, Farsçaya karşı savaş açıldı.
Ne kadar borçlanmıştık bu yabancı dillere
Her dili doyurmuşken öz dilden vere vere

Düşman tabyalarını bulduk bu savaşta da
Başkaldıramaz oldu yabancı dil bir daha.
Ellerdeki tüfekler Türk dilinin kökleri
Eklentiler kurşundur koşacağız ileri.

Yaşa ey Milli başkan büyük sil bilgin başkan
Sana borç heceliyor damarda dolaşan kan.

Ey inkılap yolunda koşan yurt çocukları
İlham kaynağınızdır bir eşsiz dil pınarı

Yadırgılar atıldı öz dilden uzaklara

Yabancı dil ordusu tutuldu tuzaklara.

Türk dilinin göğünde güneşler yaratıldı.

Karanlıklar, güçlükler geçmişlere katıldı (Başpınar Dergisi, 1943 (52), s. 12-13).

1944 yılı, 26 Eylül akşamı Dil Bayramı münasebeti ile yapılan törende Halkevi başkanı Sabri Güzel tarafından Dil İnkılabının anlamı ve içeriği hakkında konuşma yapılmış, şiirler okunmuştur. Öğretmen Kerim Fırat tarafından törende söylev verilmiştir (Başpınar, 1944 (65), s. 16). Başpınar Dergisi'nin Eylül ayında Dil Bayramı ile ilgili yazılar yayınlanırken, Sabri Güzel'in "Dil İnkılabımız" adlı yazısı da derginin sayfalarında yerini almıştır. Yazısında halkın anlayamadığı bir yazı dilini benimsemesinden yakınmış, dil inkılabının gerekliliğine ve önemine işaret ederek bu noktada ilk olarak 1928 yılında Harf İnkılabı ile yeni harflerin kabul edilmesine daha sonra Dil Kurumunun her yıl çalışmalarına devam ederek yaptığı önemli hizmetlere işaret etmiştir (Başpınar, 1944 (65), s. 1-3).

Yine derginin aynı sayısında Suat Ballar, Dil Devriminin Gelenekçilik Yolunda Ülküleşmesi adlı yazısında, Türk dilinin yabancı kurallardan ve kelimelerden kurtarılmasının ve kültürel hayat için gerekli olan kelimeleri ana dilden bulup çıkarmanın önemine değinmiştir. Gelenekçilik yolunda yapılacak dil devrim ülküsünün ana dilin değerini yükselteceğinden bahsetmiştir. Dil Bayramı münasebeti ile öğretmen Kerim Fırat'ın söylevine de sayıda yer verilmiştir (Başpınar, 1944 (65), s. 6-9).

Gaziantep Başpınar Dergisi'nin Ağustos-Eylül 1945 sayısında "Dil Bayramı Halkevinde kutlandı" başlıklı yazıda; Dil Devriminin 13. yıl dönümünün 26 Eylül Çarşamba günü saat 17'de Halkevinde yapılan coşkulu bir törenle kutlandığı yazılmıştır. Gaziantep valisi Raif Tek, vali yardımcısı, komutan, daire amirleri, parti ve belediye başkanları ile bütün memurların ve kalabalık bir halk kitlesinin katıldığı kutlama töreninde Halkevi Başkanı Sabri Güzel tarafından inkılabın esas ve gayelerini açıklayan konuşma ve dil hakkında çeşitli konuşmacılar tarafından konuşmalar yapılmıştır. Liseli bir genç tarafından şiir okunan kutlamada saz eşliğinde çeşitli halk türküleri söylenerek törene son verilmiştir (Başpınar Dergisi, 1945 (75-76), s. 14).

Genel Olarak Maraş Halkevi Kuruluşu ve Faaliyet Alanları

Maraş Halkevi 23 şubat 1934 tarihinde eski Türk Ocağı binasında açılmıştır. Halkın göstermiş olduğu yoğun ilgi karşısında, Halkevi çalışmalarına bir şube ile başlamışken 22 şubat 1948 tarihine gelindiğinde Maraş'ta Halkevi sayısı 9 şubeye ulaşmış ve oda sayısı ise 61 olmuştur (Doğan, 2017, s. 17)

Maraş Halkevi 9 şubede faaliyette bulunurken şubeler ve şubelerin bir yıllık süreç içinde yapmış olduğu faaliyetler şu şekildedir: Dil, Tarih ve Edebiyat şubesi, çeşitli konularda 20 konferans düzenlemiştir. Ar şubesi, 18 konser, 53 tedansan, 5 şölen, 6 nişan töreni yaparak 14.008 vatandaşı ağırlamıştır. Gösterit şubesi, 12 gösteri düzenlemiştir. Spor şubesi, bir spor yurdu açmış, üç futbol bir voleybol ve birkaç kez güreş müsabakaları düzenlenmiş ve iki günlük atlı gezinti etkinliği yapmıştır. Sosyal Yardım şubesi, çarşafları kaldırmış ve 15 muhtaç kadına manto hediye etmiştir. Halk Dershaneleri ve Kursları şubesi, öğrenciler için riyaziye ve Almanca dersleri vermiş, biçki, dikiş, çiçek ve şapka kursu açmıştır. Kitapsaray ve Yayın şubesi: Bir okuma evi ve kitapsarayı açmış, bu okuma evlerinden ve kitaplardan 13.302

vatandaş faydalanmıştır. Kyclk Şubesi, On köyde Köy Kanunu'nu halka anlatmış ve tatbiki konusunda vatandaşa yardımcı olmuştur. Müze ve Sergi Şubesi tarihi araştırmalarda bulunmuştur (Gmşalan, 2014, s. 154). Şubeler vatandaşlara partiye bağlılık şartı aranmadan açık tutulurken, yönetim kurulu ve Şube yönetim komitelerine ye olmada CHP'ye yazılı olma şartı konulmuştur (Doğan, 2017, s. 17-18).

Maraş Halkevi Komite Başkanlıklarına ve yeliklerine seçilenler şu şekildedir:

Tablo 2: Maraş Halkevi Şubeleri ve yeliklerine Seçilen İsimler

1) Dil, Tarih ve Edebiyat Şubesi:	
Emin Oktay	(ğretmen) (Başkan)
Ali Arıkan	(ğretmen)
Adile Girgin	(ğretmen)
2) Ar Şubesi:	
Abdurrahman Ata	(Mütekait) (Başkan)
A. Bozkurt	(Muhasebe Ktibi)
Mehmet Tike	(Alay Ktibi Mütekait)
Lütfi Oğuz	(ğretmen)
3) Gösterit Şubesi:	
şefik Ergndz	(Kültür Direktörü) (Başkan)
Mevlt nsel	(Baş ğretmen)
Bayan Fikret	(ğretmen)
4) Spor Şubesi:	
Nuri ncl	(Marangoz) (Başkan)
Süleyman Bey	(Tahsildar)
Ahmet Avşar	(Tecimen)
5) Sosyal Yardım Şubesi:	
Osman Bey	(Nüfus Müdürü)
Refia	(ğretmen)
Lütfi Bey	(Eczacı)
6) Halk Dershaneleri ve Kurslar Şubesi:	
Ruhi şenel	(ğretmen) (Başkan)
Süleyman Z.	(ifti ve Mütekait)
7) Kitapsaray ve Yayım Şubesi:	
Skti Tkel	(şarbay) (Başkan)
Cemil şiriki	(Tecimen)
Hüsamettin Baykal	(Tahsildar)
8) Kycler Şubesi:	
Ali Rıza uhadar	(ifti) (Başkan)
Dervif Bilgi	(Zerbank Sayışmanı)
Ziya Abaza	(ifti)
şevket Beyazıt	(ifti)
9) Müze ve Sergi Şubesi:	
Hamit Beşkardeş	(Ziraat Bankası Direktörü) (Başkan)
Osman Sandal	(Evlenme Memuru)

Kaynak: (Doğan, 2017, s. 21-22).

Maraş Halkevi, Milli Bayramlarda, belirli hafta ve özel günlerde kutlamalar, anma törenleri gibi etkinlikler düzenleyerek aktif faaliyetlerde bulunmuştur.

Maraş Halkevi Öncülüğünde Dil Bayramı Kutlamaları

Ulu önder Atatürk'ün Türk milletine armağan ettiği bayramlardan biri olan ve Birinci Dil Kurultayı'nda alınan karar doğrultusunda "Dil Bayramı" olarak kabul edilen, 26 Eylül'ün yıldönümü sebebi ile yurdun her yerinde kutlamalar düzenlenmiştir. Maraş'ta da Dil Bayramı 26 Eylül 1936 Cumartesi günü, Maraş Halkevi'nin düzenlemiş olduğu etkinliklerle bu büyük bayrama yakışır şekilde çok coşkulu olarak kutlanmıştır. İlbay Salih Cemal Gülen'in başkanlığında toplanan Maraş Halkevi İdare Heyeti'nin hazırlamış olduğu program neticesinde öncelikle Vali tarafından hazırlıkların tanzimine memur edilen Kütüphane Şubesi Delegatesi Kültür Direktörü, salonda gereken düzeni aldırarak organize etmiştir. Saat 15.00'de İlbay Salih Cemal Gülen ve Saylav Hasan Reşit Tankut, Parti ve Halkevleri Müfettişi Şevket, Halkevi salonuna giriş yapmıştır. Halkevi mızıkasının çaldığı İstiklal Marşı ile törene başlanırken marş büyük sessizlik ve saygı ile dinlendikten sonra, törende; Maraş Halkevi Dil, Edebiyat ve Tarih Şubesi Başkanı ve aynı zamanda ortaokul tarih öğretmeni olan Emin Oktay hazırlamış olduğu nutku okumuştur. Oktay'ın nutku sonrasında sevilen şair Adile Girgin günün anlam ve önemine özel yazmış olduğu şiirini okumuştur.

Maraş Halkevi Ar Şubesi'ne mensup öğretmen Lütfi, viyolansan ve öğretmen Mehmet de keman eşliğinde, hazırlamış oldukları parçaları çalmıştır. Öğretmen Remzi ise törende Behçet Kemal tarafından yazılmış bir şiiri okumuştur. Ankara Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi'nde Profesör olan Saylav Hasan Reşit Tankut da kürsüye çıkarak dil inkılabının neden ileri geldiğine değinerek gerekliliğini ve önemini anlatmıştır. Yapılan tören mızıkasının çaldığı Cumhuriyet Marşı ile sona ermiştir. (Maraş Gazetesi, 1936 (157), s. 1).

Dil Bayramı için Adile Girgin'in okuduğu şiir şöyledir:

Bu birlikte yükselir Türk'ün dağ yıkan sesi!
Nasıl ki yoğurdunsa toprağını kanınla,
Öyle koruyacaksın dilini de canınla.
Gösterilen ölküye durmadan koşacağız,
Yurdun her köşesinde Türkçe konuşacağız

Buna ant içiyorken hepimiz canımızdan,
Dökeceğiz kalsa da son damla kanımızdan.
Ulusal bir varlığa bağlanmaktır yolumuz,
Atatürk savaşıdır bağrımızda türkümüz.
Ey güzel dil, temiz dil sen Türk'ün bir eşisin
Sana candan bağlıyız yurdun öz güneşisin.

Adile Girgin (Maraş Gazetesi, 1936 (157), s. 1).

Öğretmen Mehmet'in, Dil Bayramı'nda yazdığı ve Maraş Halkevi'nde okuduğu şiir şu şekildedir (Maraş Gazetesi, 1936 (157), s. 2):

Konuşacağız

Bugün Dil Bayramı'nın kutlu günüdür.
Hep sözler heyecanlı yüreklerden taşıyor.
Bu muştuluk haberi Atatürk'ün ünüdür.
Devirdi her engeli, bunda da savaşıyor.

Savaş deyip de geçme, onu yaptın anlarsın,
arpışıp didindiğin günleri hatırlarsın.
Sana Gazi dediler, acun adın tanıdı,
Ölmeden dikiyorsun ölmeyecek anıtı.

Eğildi bütün başlar, sen başın kaldırmıştın,
Türklüğü kurtarmak için lme saldırmıştın.
Ne mutlu sana ki; göğsün kabardı taştı,
Güne dek yaptıkların çıkmaz hesabı açtı.

Her devrim kafandadır, her acı hatıranda;
Bunu yaşatacaksın tek başına kalsan da!
Sana güvenimiz var acımızı dindirdin,
“Türk hastadır” sözünü kafalardan sildirdin.

Atatürk! Dilimize devrimle örnek verdin.
Erişilemez yıllara sen hem bir anda erdin.
Çünkü yıldırmısın sen; senden çıkıyor şimşek.
Ulus geliyor nder! Arkandan hep gelecek.

Küflenmiş kafalara dilimizle çağırdın,
“Türkçe konuş arkadaş!” diye her an bağırdın.
Seni nasıl unutsun, bir sel gibisin durmadan taş,
Bağıralım dil için hep acuna arkadaş.

Çünkü biz Türk’z, ne diller bizden doğdu,
Bakımsızlık yüzünden yabancı onu boğdu.
Bir güneş doğdu bugün, biz ona koşacağız,
Hep Türkçe konuşacağız, biz Türkçe konuşacağız!

Mehmet

Eylül ayı 1936 yılında Maraş Halkevi tarafından, Yüce nder Atatürk’ün ulusa armağan ettiği Dil Bayramı gününde Maraş halkını dil savaşında aydınlatması için Hasan Reşit Tankut, Maraş’a davet edilmiştir. Saylav Hasan Reşit Tankut, önce memleketi olan Elbistan’a gitmiş, sonrasında da Dil Bayramı münasebetiyle Maraş Halkevi’nde bir konferans vermek üzere Maraş’a gelmiştir. Saylav Hasan Reşit Tankut, 27 Eylül 1936 Pazar günü saat 15’te Güneş Dil Teorisi üzerinde daire müdürlere, bütün öğretmenlere, memurlara ve memleketin münevverlerine bir konferans vermiştir (Maraş Gazetesi, 1936 (157-18), s. 2).

Dil Bayramı’nın 5. yıl dönümü 26.9.1937 günü Maraş Halkevi’nde yapılan büyük bir törenle kutlanmıştır. Halk, saat 15’ten itibaren Halkevi toplantı salonunu doldurmaya başlamış

ve saat 17’de İlbay Osman Şahinbaş’ın salona teşrifleri ile program gereğince İstiklal Marşı ile tören başlamıştır. Törende İstiklal Okulu Başöğretmeni Ruhi Şenel, Büyük Önder’in yaratıcı, irşad ve himayeleri altında çalışan Türk Dili Kurumu’nun çalışmaları hakkında söylev vermiş ve ardından öğretmen Adile Kandeğer ve Mehmet Somer bugün için hazırladıkları şiirlerini okumuşlardır. Program sonunda İstanbul ve Ankara radyolarının birleştirilmesi ile Türk Dili adına verilen nutuklar dinletilmiştir (Maraş Gazetesi, (1937) (208-69), s. 1).

Öğretmen Adile Kandeğer’in Dil Bayramı için hazırlamış olduğu şiir:

Öz Dilimiz

Beşinci yıldönümü dil bayramının bugün
Bu devrimle de saldık acuna büyük bir ün
Bir ulusun dilidir varlığını gösteren
Dildir ona her yerde büyük bir benlik veren
En çetin yokluklarda biz bir varlık yarattık
İçimizde ki yabancı ne varsa silip attık
Kaynadık özümüzün fişkırان menbaında
Kalmadık saltanatın örümcekli ağı
Yıllarca onlar bizi her yoklukta bıraktı
Her gün dünkünden fazla içimize ağ aktı
Öyle karmakarışık bir dilimiz vardı ki
İçimizi o kadar yabancılık sardı ki
Arap’ın ve Acem’in sözleri ile karıştık
Terkiplerin içinde büsbütün bunalmıştık
Her devrimi başardı ulusumuz her yandan
Ayrılmadı içinde cevher denen inandan
Yazı şekli değiştı, Arap sözleri bitti;
Her Türk kendi bağrında özlüğünü eşitti.
Yazıda, düşüncece her ayrılıkta birlik
Kaynayınca ulusa verdi her yerde dirlik
En yumuşak anlamlı güzel sözleri bulduk
Kendi öz benliğinde yaşayan ulus olduk
En coşkun devrim aşkı kaynıyor içimizde
Ceddimizin asil kanı var çünkü bizde
Ant içtik Atatürk’e bağlıyız her savaştta
Devrimler yaratırız Atamız varken başta
Bu dil savaşını da o bize bağışladı
Her nesneden üstündür gönlümüzdeki adı
Öz Türkçeyi kullanmak her yurttaşın borcudur.
Ulusun varlığını gösterecek hep budur
Her Türk bunu her yerde bir amaç edinmeli
Koruyalım yurttaşlar yaşatalım öz dili.

Adile Kandeğer (Maraş Gazetesi, (1937) (208-69), s. 1)

Dil Bayramı'nın 6. yıl dönümü olan 26 Eylül 1938 Pazartesi günü Maraş Halkevi tarafından toplantı salonunda saat 17.00'de kutlanmıştır. Valinin katılımı olduğu programda Halkevi mızıkasının çaldığı İstiklal Marşı ile törene başlanırken ortaokul direktörü Ali Arıkan açılış konuşması yapmıştır. Öğretmen Adile Kandeğer bugün için yazmış olduğu şiirini okurken öğretmen Ruhi Şenel, Ulu Önder'in kurmuş olduğu Türk Dili Kurumu'nun altı yıllık çalışmaları hakkında bilgi vermiştir. Posta memuru Remzi Bey Türk dilinin büyüklüğü hakkında konuşma yaparken Halkevi müzik kolunun çaldığı Cumhuriyet marşından sonra Âşık Mehmet Kiper sazı eşliğinde Dil Bayramı ile ilgili bir şiir okumuştur. Maraş Halkevi programının sona ermesi ile birlikte Ankara Radyosu dinlenmiştir. Maraş valisi Sayın Osman Şahinbaş Ulu Önder Atatürk'e Dil Bayramı münasebetiyle telgraf çekerek şükranlarını sunmuş ve heyecanla kutlama yaptıklarını bildirmiştir (Maraş Gazetesi, 1938 (259), s. 1).

Dil Bayramı'nın 10'ncü yıldönümü olan 26 Eylül 1942 tarihinde yurdun dört bir köşesinde yapılan kutlamalarda Türk Dili davasının önemine vurgu yapılmıştır. Aynı gün Maraş Halkevi'nde de bir tören yapılmıştır. Törene İstiklal Marşı ile başlanmasının ardından Öğretmen Saim Emirmahmudoğlu tarafından bir konferans verilmiştir. Öğretmen Saim Emirmahmudoğlu 26 Eylül 1942 Dil Bayramı günü, Maraş Halkevi'nde verdiği söylevde: "Dil Bayramınız mutlu ve kutlu olsun. Bu bayram, milli bayramlarımızdan en önemlilerindedir. Her milletin bir dil bayramı olması gerekir. Ancak dil bayramı, yılın bir günü olarak kalmamalıdır. Yılın her günü, Türk'ün dil bayramı olmalıdır... Bugün Milli Şef'in kazandırdığı en büyük zaferin sevinç ve sükûnu içinde de bu bayramı kutluyoruz. Artık güzel ve şirin Türkçe, ince ahengi ve gür kaynakları ile meydana çıkmaktadır. Her Türk kızı, her Türkoğlu ve her Türk olan öz ve şirin Türk dili ile konuşmaktadır. Bugün herkese, her Türküm diyene düşen ödev de budur. Güzel Türkçeyi sevmek, öz Türkçe konuşmak ve yazmak, milliyetçiliğin birinci şartıdır. Türk'ün öz duygusunu ancak öz Türkçe anlatır. Ne mutlu Türkçe yazan kâtime ne mutlu Türkçe konuşan insana ne mutlu; Türkçeyi öz ve şirin Türkçeyi benimseyen aydınlara..." şeklindeki ifadelerle yer vererek Türk dilinin önemi ve gerekliliği üzerinde durmuştur (Maraş Gazetesi, 1942 (467), s. 1-2).

Dil Bayramı'nın 11'nci yıldönümü olan 26 Eylül 1943 günü Maraş Halkevi'nde yapılan etkinliklerle kutlanmıştır. Törene, saat 17.00'da kalabalık bir seyirci huzurunda şehir bandosunun çaldığı İstiklal Marşı ile başlanırken İstiklal Marşı'nı müteakip Öğretmen Mehmet Ali Küçükpınar kürsüye çıkarak dil inkılabını ve bugünün anlam ve önemini açık bir dille anlatmıştır. Şehir bandosunun çaldığı muhtelif parçalardan sonra törene son verilmiştir (Maraş Gazetesi 1943, (518), s. 1).

26 Eylül 1945 yılında Dil Bayramı münasebetiyle Maraş Halkevi'nde bir toplantı yapılmıştır. Yapılan bu toplantıya halkın iştirak etmemesi gündeme gelmiştir. Nitekim Maraş Halkevi neşriyatı olan Maraş Gazetesinin 29 Eylül 1945 tarihli 620. Sayısında yer alan haberde Remzi Arifoğlu bu durumu şu sözleriyle eleştirmiştir: "26 Eylül günü saat 18.00'da halkevine gittik. Salonun duvarları boyunca sıralanmış sandalyelerde her toplantıda olduğu gibi daire müdürleri, öğretmenler, CHP ve Halkevi İdare Heyeti Üyelerinden bir kısmı yerlerini almış oturuyorlardı. Zamanında törene İstiklal Marşı ile başlandıktan sonra genç ve münevver bir arkadaş Dil Bayramının tarihçesini, önemini ve yaptığı yenilikleri birer birer anlattı ve dinledik, duygularımızı ve bildiklerimizi bir daha tekrarladık. Halkevindeyiz, milli bir toplantı yapıyoruz; elde bir program var, programda konferans var, konferansçı var, milli havalar var fakat Halkevinde halk yok. Evet, daire müdürleri, öğretmenler, Parti ve Halkevi İdare Heyetinden bir kısmı halktan. Ne yazık ki Halkçılığın nüvesini ve çoğunluğunu teşkil eden büyük halk kitlesi yok." (Maraş Gazetesi, 1945, (620), s. 1).

Sonuç

Milli bayramlar; Türk halkının milli değerlerini, toplumsal hafızasını, birlik ve beraberliğini, vatan sevgisini, canlı ve dinamik tutması bakımından çok önemlidir. Dil Bayramı da Gazi Mustafa Kemal Atatürk'n Türk milletine hediye ettiği en önemli devrimlerdendir.

Atatürk dil devrimine giden süreçte en önemli ve ilk adımı, 1 Kasım 1928'de Harf İnkılabı ile alfabeyi değiştirerek gerçekleştirmiştir. Ardından 12 Temmuz 1932 tarihinde Türk Dili Tetkik Cemiyeti kurulmuştur. Dilin sadeleştirilmesi ve özünün ortaya çıkarılması ve geliştirilmesini takiben halkın konuşma dili arasında ahenk kurulması, edebiyat ve bilim dilinin kesin kurullarla tespiti ve terim hazinesi meydana getirilmesi amaçlanmıştır. Hedefler doğrultusunda Atatürk Dönemi'nde 1932, 1934 ve 1936 yıllarında üç dil kurultayı düzenlenmiştir.

Birinci Türk Dili Kurultayı, 26 Eylül- 5 Ekim 1932 tarihleri arasında Dolmabahçe Sarayı'nda gerçekleştirilmiştir. Bu kurultayda Halit Fahri Ozansoy tarafından verilen ve kurultayın toplandığı ilk gün olan 26 Eylül'n "Dil Bayramı" olarak kutlanması nerisi kabul edilmiştir. Dil kurultaylarına Türk bilim adamlarından başka yabancı dil bilimcilerinin de katılması kurultayı uluslararası bir bilim toplantısı haline dönüşmüştür. Atatürk Dil kurultaylarına bizzat teşrif etmiştir.

19 şubat 1932 tarihinde açılan Halkevleri Milli kültürün gelişimi, inkılapların yayılması ve kkleştirilmesini amaç edinerek topluma hizmet etmiştir. Milli bayramlarımız ve özel günlerimiz Halkevleri bünyesinde kutlanmıştır. Yurdun dört bir yanında kutlanan Dil Bayramları Halkevlerinin öncülüğünde yapılan törenlerle gerçekleştirilmiştir.

Gaziantep ve Maraş Halkevlerinde de Dil, Tarih ve Edebiyat şubeleri tarafından Dil Bayramı kutlamaları için çeşitli programlar hazırlanmıştır. Bu doğrultuda; verilen sylevlerle, enstrüman eşliğindeki konserlerle, şiir dinletileriyle, alınan marşlar ve türkülerin okunmasıyla Dil Bayramı coşkulu şekilde tüm yurttta olduğu gibi bu şehirlerde de yapılan etkinlikler ile kutlanmıştır.

Neticede, Harf İnkılabı sonucunda kabul edilen ve evrensel niteliğe sahip olan Latin alfabesi, yazı dili ile konuşma dilinin aynı hale gelmesini sağlarken Türkçeyi kolay renilebilir ve anlaşılabilir hale getirmiştir. Sonrasında kurulan Türk Dil Kurumu, Türkçe'nin yabancı dillerin boyunduruğundan kurtulması, kendi özünü bulması ve gelişimi açısından Türk Dili için atılan önemli bir adım olmuştur. Dil Bayramları da Türk'n milli benliğini, toplumsal kimliğini bulması ve hafızada tutması nedeniyle çok büyük bir önem teşkil etmiştir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

- BCA 490-1-0-0-13-71-5 (1)
- BCA 490-1-0-0-1168-101-1 (1)
- BCA 490-1-0-0-1168-101-1 (2)
- BCA 490-1-0-0-1168-101-1 (9)
- BCA, 490-1-0-0-1168-101-1 (3)-(4)
- BCA, 490-1-0-0-1168-101-1 (5)-(8)
- BCA: 490-1-0-0-1168-101-1 (20)

Kitap, Makale ve Tezler

- Aktaş, A. (1999). Atatürk ve harf devrimi, *Erdem*, 11 (33).
- Aktaş, E. ve zdemir, Y (2011). Bütünden parçaya halkevleri şubeleri, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15 (2), 187-204.
- Altan, M. Z. (2019). Atatürk; dil, Türk dili ve yabancı dil. *Academia*.

- Arıkan, Z. (1999). Halkevlerinin kuruluşu ve tarihsel işlevi, *Atatürk Yolu Dergisi*, 6 (23).
- Doğan, H. (2017). *Maraş halkevi ve faaliyetleri*. Yüksek Lisans Tezi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi.
- Gümüşalan, N. (2014). Maraş halkevi ve faaliyetleri, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 10 (19).
- Gündüz, Ö. ve Fırat, İ. (2014). Dil devriminin gerçekleşmesinde Türk dil kurumunun rolü, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7 (34).
- Olgun, K. (2019). *Türkiye’de halkevleri gerçeği teftiş raporları ışığında birinci yılında halkevleri*. Ankara: Iksad Publications.
- Özacun, O. (2002). *Halkevlerinin kuruluşu ve Atatürk döneminde İstanbul halkevlerinin faaliyetleri (1932-1938)*. Doktora Tezi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul Üniversitesi.
- Özdemir, Y. ve Aktaş, E. (2011). Halkevleri (1932’den 1951’e). *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 0 (45), 235-262.
- Özüçetin, Y., Kara, B. ve Bolat, M. (2017). Bazı İl ve İlçelerde Halkevi Bünyesinde Muhtelif Dil Bayramı Kutlamaları. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 61.
- Sakaoğlu, S. (1991). Türk Dili Tetkik Cemiyeti’nin Kuruluşu ve Atatürk. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten*, 39 (19).
- Şimşir, B. N. (1992). *Türk yazı devrimi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Temiz, Ö. (2006). *Gaziantep halkevi ve Başpınar dergisi*. Gaziantep: Gaziantep Büyükşehir Belediyesi.
- Temiz, Ö. (2006). Gaziantep halkevi ve Başpınar’da yayımlanan Ömer Asım Aksoy yazıları, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 0 (10), 197-212.
- Uca, A. Ve Ülker, A. (2016). Türk dil bayramı ve Karaman. Duru,Z. vd. (Haz.), *Talat Duru armağanı*. Konya: Palet Yayıncılık.
- Ünüvar, S. (2017). Yerel tarih ve Gaziantep halkevi yayın organı Başpınar dergisi, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10 (53), 308-317.
- Yılmaz, M. Y. (2013). *Türk dil planlaması bağlamında Türk Dil Kurumu*. Doktora Tezi. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul Üniversitesi.

Resmi Yayın

C. H. F. (1932). *Halkevleri talimatnamesi*. Ankara: Hâkimiyeti Milliye Matbaası.

Sürelî Yayınlar

- Ballar, S. (1944). Dil devriminin gelenekçilik yolunda ölküleşmesi, *Başpınar Dergisi*, (65), 6-9.
- Gaziantep Gazetesi (1934). 4 (300). 2 Ağustos.
- Gaziantep Gazetesi (1934). 4 (304). 23 Ağustos.
- Gaziantep Gazetesi (1934). 5 (309). 27 Eylül.
- Gaziantep Gazetesi (1935). 6 (368). 3 Ekim.
- Gaziantep Gazetesi (1936). 6 (416). 28 Ağustos.
- Gaziantep Gazetesi (1936). 6 (420). 25 Eylül.
- Gaziantep Gazetesi (1936). 6 (421). 2 Ekim.
- Gaziantep Gazetesi (1937). 8 (471). 1 Teşrinievvel.
- Gaziantep Gazetesi, (1938). 9 (523). 30 Eylül.
- Başpınar Dergisi (1943). (52), Gaziantep Halkevi.
- Başpınar Dergisi (1945). (75-76), Gaziantep Halkevi.
- Gaziantep Halkevi Broşürü. (1935). Gaziantep Halk Fırkası Matbaası.
- Güzel, S. (1944). Dil inkılabımız, *Başpınar Dergisi*, (65), 1-3.
- Maraş Gazetesi (1936). (157).
- Maraş Gazetesi (1936). (157-18).

Maraş Gazetesi (1937). (208-69).

Maraş Gazetesi. (1942). (467).

Maraş Gazetesi. (1945). (620).

Maraş Gazetesi. (1943). (518).

Ünler, A. N. (1939). Halkevimiz ölkü yolunda, *Başpınar Dergisi*, Sayı:1

GAZIANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Safeviler’de Dönüşüm Sembolü Olarak Başkentler: Kazvin ve İsfahan

Capital Cities as Transformation Symbol in the Safavids: Qazvin and Isfahan

İlgar BAHARLU^{a,*}

^aDr. Öğr Üyesi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Hacı Bektaş Veli Araştırma ve Uygulama Enstitüsü, Nevşehir / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-5200-1705

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 5 Mart 2022

Kabul tarihi: 5 Haziran 2022

Anahtar Kelimeler:

Kazvin,
İsfahan,
Şah Tahmasb,
I. Şah Abbas,
Kızılbaş,
Safevi Devleti

ÖZ

Safevi Devleti’nin yaklaşık iki buçuk asırlık ömrü boyunca, manevi başkenti mahiyetinde olan Erdebil dışında üç şehir bu devlete başkentlik etmiştir. Bu şehirlerden Tebriz ve Kazvin tarihi Azerbaycan sınırları içerisindeyken, üçüncü başkent yani İsfahan ise Acem bölgesinde yer almıştır. Bu başkentlerin seçiminde dönemin siyasi, itikadi, sosyokültürel ve ekonomik şartlar belirleyici olmuştur. Devletin sınırları ve bu sınırlara göre rakip veya düşman olan komşulara yakınlığı, bölgedeki nüfus ağırlığı ve bu nüfusun etnik, itikadi ve kültürel özellikleri, dönemin ekonomik şartları ve ticaret rotaları başkentlerin seçilmesi veya değiştirilmesinde önemli rol oynamıştır. Bu çalışmada Kazvin’in Şah Tahmasb tarafından başkent seçilmesi ve ardından I. Şah Abbas (1587-1629) döneminde başkentin Kazvin’den İsfahan’a taşınmasının nedenlerini ele alınmaktadır. Bu doğrultuda, kronikler ve seyahatnameler eşliğinde ve ayrıca konu ile ilgili çalışma yapan muasır araştırmacıların fikir ve çıkarımlarına yer verilerek Kazvin’in Tebriz’e göre avantajları ve Tebriz’in söz konusu dönemde dezavantajları ele alınmış, devamında ise Safevi Devleti’nin son başkenti olan İsfahan, aynı yöntemle mütalaya konu edilmiştir.

Çalışma sonucunda görülen şu ki söz konusu iki başkent seçiminde, siyasi, ekonomik, coğrafi şartlar, askerî gerekçeler ve tabii Şah Tahmasb ve I. Şah Abbas’ın şahsî hassasiyetleri önemli rol oynamıştır. Bunun yanı sıra her iki sultanın -Tahmasb ve I. Şah Abbas- bu kararlarında, Kızılbaşlar ve elbette bu zümrelerin inancı ve bu inanca mensup zümrelerin ülkedeki tutum, davranış ve gücü de önemli faktörlerden olmuştur. Başka bir deyimle yukarıda zikredilen sebeplerin yanı sıra dönemin itikadi özellikleri ve bu itikadın temsilcilerinin devlette oynadıkları rolün göz önünde bulundurulması gerekmektedir.

ARTICLE INFO

Article History:

Received March 5, 2022

Accepted June 5, 2022

Keywords:

Qazvin,
Isfahan,
Shah Tahmasb,
Abbas I,
Qizilbash,
Safavid State

ABSTRACT

During the Safavid State (1501–1736), except for Ardabil, which was its spiritual center, three cities had been the capital of this state. While Tabriz and Qazvin were within the boundaries of historical (ancient) Azerbaijan, Isfahan was situated in the Persian region. Political, faith, socio-cultural, and economic conditions were critical in selecting these capitals. This study investigates the selection of Qazvin by Shah Tahmasb I, and reasons for moving from Qazvin to Isfahan during Shah Abbas (Abbas I: 1587-1629). Additionally, this research analyzes the advantages of Qazvin in comparison with Tabriz and the disadvantages of Tabriz during the mentioned period. It moreover studies Isfahan, the last capital city of the Safavid State.

This research suggests that political, economic, geographic conditions, military reasons, and feelings of sultans had a significant role in selecting the mentioned two capital cities. In addition to this, in these decisions by both sultans –Tahmasb I and Abbas I- the Qizilbash and their faith, attitude, behaviour, and power were also essential factors. In other words, along with the above-mentioned reasons, faith features of the period and the role of representatives of this faith in the state should be taken into consideration.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: ilgarbaharlu@gmail.com

EXTENDED ABSTRACT

Founded by Shah Ismail (Ismail I) in 1501, Safavid State had selected three cities as its capital during its life. Therefore, except for Ardabil, which was its spiritual centre, Tabriz, Qazvin, and Isfahan had become cities that had been the capital of Safavid State. While the first two of these capital cities, Tabriz and Qazvin, were within the boundaries of historical Azerbaijan, Isfahan was situated in the Persian (Iranian) region. In selecting these capital cities, whether Tabriz or Qazvin and Isfahan cities, political, faith, socio-cultural, and economic conditions were critical in choosing these capitals.

This research studies the selection of Qazvin by Shah Tahmasp (Tahmasp I) and analyzes reasons for moving from there to Isfahan during the Shah Abbas (Abbas I) era. Additionally, the literature review discusses the advantages of Qazvin in comparison with Tabriz and the disadvantages of Tabriz and Isfahan. Furthermore, it examines the reasons for such moving stated in the chronicles. It is investigated whether these reasons met the requirements of the historical period or not. In addition to this, we tried to bring to light the unseen aspect of moving the capital city from one region to another based on events that occurred during those periods. Chronicles of the mentioned period are mostly repeated for the same reasons, including political ones or Astronomers' predictions as motives of such moves. In this stage, we gave a place to studies done before, and we consulted different researchers' ideas and opinions relevant to the subject. But, what should be mentioned here is that problem of looking at the matter of change of capital cities through just political window draw the attention not only in the chronicles but also some contemporary researchers' writings. Particularly, such that, today, the general opinion of the reason for moving the capital city from Tabriz to Qazvin is stated as the danger of the Ottoman.

As a matter of fact, it is considered necessary that the above-mentioned subjects should be examined consulting/apply to (refer to) both chronicles and researchers' studies, and these subjects should be analyzed under the scope of conditions of the period. Herewith, several issues will be revealed. One of those is the period historians' view of the problem and addressing the way of the subject (issue) by them and reasons which they propounded. In addition, while opinions and views by travelers who visited this state present a foreigner's point of view of the subject matter, they will reveal these persons' ideas concerning the subject. In addition to this, thanks to examining the issue/matter of capital city change, it will conduce architectural situation of these cities, their level and position (situation) of public works, their ethnicity/ethnic features, their politic, socio-economic and faith features to emerge into the daylight. What is more, putting capital changes into scope will clarify/shed light on; features of Safavid State during the periods which are the subject of scrutinization, in particular, and within the historical course of the state, in general; its political tendencies, social actions, faith point of view, relationships with its neighbour countries, attitude towards developments in the world, and consequently important subjects concerning its change and transformation.

What (it) is seen as a result of the study is that boundaries of the state and its closeness (proximity) to neighbours that are rival or enemy according to these boundaries; population weight (heaviness) in the region and ethnical, faith, and cultural features of this population; economic conditions and commercial routes of the period; played a significant role in selecting or changing capital cities.

It is possible to see these conditions have a significant role in selecting not only Qazvin and afterward Isfahan but also Tabriz, the first capital city of the state. Tabriz, the first capital city, was selected in the region, that is Azerbaijan, where the Turkmen Qizilbash were living densely, whom they have a special place for the Qizilbash state. Qazvin, the second capital city, is situated (located) in the same geography in the same way. But, this city was more attractive to the new sultan (ruler) socially and politically. Here, Shah Tahmasp particularly would be able to carry out in an easier way religious and faith (believe) reforms which seem difficult to be done, away from the rooted structure of Turkmen Qizilbash in Tabriz, and would be able to create a new environment for him, away from Tabriz where he did not like, and he was liked. But, Isfahan would be a milestone (turning point) in consequence of being located/situated outside of the historical and cultural basin of Azerbaijan, by the geographical location of Isfahan; or be a breaking point in terms of Turk-Turkmen culture. Although moving of the capital city to Isfahan was explained politically, economically, and concerning Shah Abbas's character, the truth is that power, population, influence, and, of course, the faith of Qizilbash element on the foundation of this selection was among important causes/reasons.

Consequently, political, economic, geographic conditions, military reasons, and, of course, personal sensitivities of sultans (rulers) had a significant role in selecting the said two capital cities. But, to summarize the reason to change of those capital cities with these only would not be right. In other words, in addition to these reasons, in these decisions by both sultans –Tahmasp I and Abbas I- the Qizilbash (Red Heads) and, for sure, faith (belief) of these groups, and attitude, behaviour, and power in the state of groups that are a member of this faith, were also among important factors. But, for whatever reasons might be, in some ways, ethnic, sect (denominational), social and cultural features of today's Iran had taken shape with the main lines during this period, and elements of Turkmen culture, which had begun from the Qarakoyunlu, had given (left) their place to Persian culture as of this period.

Giriş

Devletler tarafından seçilen başkentlerin birtakım özelliklere sahip olması gerekmektedir. Diğer devletlerin muhtemel saldırılarına karşı fizikî açıdan kolay korunabilme, ticari ve genel bir tanımla ekonomik potansiyele sahip olma, jeopolitik ve stratejik bir konum, coğrafi açıdan uygun bir iklim, demografik yapının devletin kurucu unsurlarıyla uyum içinde olması ve devletin büyümesiyle birlikte şehircilik açısından da büyümeye elverişli olma gibi özellikler başkent seçilmesinde başta gelen etkenlerdir. Ancak devletler için başkent stabil bir mekân anlamına gelmemektedir. Başkent, dönemin şartlarına göre başka bir şehre taşınır, yeniden inşa edilir ya da eski bir başkent kalıntıları üzerinde yeni ihtiyaçlara uygun bir şekilde tasarlanır.

Safevi Devleti'nin ilk başkenti olan Tebriz de kuruluş aşamasında olan bu yeni Türkmen devleti için ideal özelliklere sahiptir. İpek Yolu gibi önemli bir ticari yol üzerinde bulunması, Anadolu, Kafkasya, Irak, Horasan ve günümüz İran tanımlanan coğrafyaya giden yollar üzerinde bulunması ve ayrıca Şah İsmail'in elde etmeye çalıştığı ve kendisinin hakkı olarak bildiği Akkoyunlu coğrafyasını da kontrol edebilecekti. Ayrıca batıdaki en önemli rakibi olan Osmanlı'nın hareketlerini de izleyebilecek konumu hasebiyle bu şehir Safevi Devleti için siyasi, askerî ve iktisadi açıdan stratejik bir mevkie sahiptir (Baharlu, 2021a, s. 73- 102).

Buna ilaveten Dandanakan Savaşı'ndan itibaren Tebriz ve etrafının Türkmenlerin daha yoğun yaşadığı yerler olduğundan söz konusu bölge Safevi Devleti için nüfus açısından önemli bir kaynak özelliği taşımıştır. Bunun yanı sıra Tebriz'in Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletlerinin ortaya çıktığı Van ve Diyarbakır'a yakınlığı da önemlidir. Zira bilindiği üzere konfedere bir yapıya sahip olan bu devletlere tabi olan oymakların büyük bir kısmı Safevi çatısı altında toplanacaktır. Tebriz'in zikredilen bu iki bölgeye yakınlığı ise bu oymakları kontrolü ve ulaşımını kolaylaştıracaktı. Nitekim Tebriz kuruluşunda özellikle Türkmenlerin gücüne dayanarak hareket eden Safevi Devleti için savaşçı gücünün temini açısından vazgeçilmez bir konumdur. Ancak bu Türkmen nüfusunun yoğunluğu sadece askeri avantaj sağlamakla sınırlı değildir. Bu durumun başka bir getirisi de Türkçenin kültürel hâkimiyetidir. Nitekim Tebriz konumu itibarı ile de nüfus bakımından da devletin kuruluşu döneminde ideal bir seçimdir.

Bütün bunların yanı sıra Tebriz, daha önce İlhanlı, Çobanlı, Altın Orda, Muzafferiler ve Celayirlilere başkentlik yapması ve devamında özellikle iki Türkmen devleti yani Karakoyunlu ve Akkoyunluların başkenti olması hasebiyle Safevi Devleti için vazgeçilmez bir seçenek olmayı başarmıştır. Zira bölgede hakimiyet kuran önceki devletlerin başkentinin ele geçirilmesi ve başkent ilan edilmesi Safeviler için bir meşruiyet kaynağı teşkil ederek yeni kurulan devleti bir önceki devletlerin devamcısı gösterebilecektir (Baharlu, 2021 a, s. 102). Tebriz, Safevi tarikat önderleri ve gelecekteki sultanları/şahları için yukarıda sayılan özelliklerin yanı sıra başka bir özellik daha taşımaktadır. Bu da Safevi mürşit ve taliplerinin ocağı mahiyetinde olan Erdebil'e yakınlığında görülebilir (Baharlu, 2021 a, s. 74).

Bu şehir eskiden birçok devletin başkenti olmuştur. Bu da Tebriz'in bir başkent olarak belirli bir altyapıya sahip olup bakımlı olduğu anlamına gelmektedir. Ayrıca alt yapı olarak büyüme ve gelişmeye müsait bir potansiyel sahibi olma özelliğini göstermektedir. Tebriz'in büyümesi ve gelişmesi için uygun şartları hazırlayarak bir başkente dönüşebilme potansiyelini açığa çıkarmıştır (Baharlu, 2021a, s. 103). Dolayısıyla Tebriz, fiziki konumu demografik yapısı, siyasi ve ekonomik potansiyeli, stratejik konumu ve elbette önceki devletlerinin başkenti olmasının sağladığı avantajlar sayesinde Safevi Devleti tarafından başkent seçilmiştir.

Ancak kuruluşu aşamasındaki bir devlet yeni kurulan devletin sınırları, sınırları ötesindeki rakip veya düşman olan devletlerin yakınlık veya uzaklığı vs. gibi etkenlere uygun olarak seçilir ancak ilerleyen süreçte sınırların genişlemesi veya daralması, yeni devletlerin kurulması sonrasında oluşan tehdit veya genel itibarıyla yeni ihtiyaçlar sonucu yeni bir başkente ihtiyaç

duyarlar.

Bu çalışmada ise Safevi Devleti'nin ilk başkenti Tebriz'den sonra seçilen iki başkent, Kazvin ve İsfahan ele alınacaktır. Aslında bu çalışma daha önce kaleme aldığımız *Koca Tebriz: Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevi Türkmen Devletlerinde bir Başkentin Serüveni* çalışmamızın bir devamıdır. Zikredilen çalışmada Safevi döneminde Tebriz detaylı bir şekilde incelenmiştir ve bu çalışmada ise Kazvin ve İsfahan'ın başkent seçilme süreci, başkentin Tebriz'den Kazvin'e taşınmasının nedenleri, devam eden süreçte İsfahan'ın seçilme nedenleri ve bu iki başkentin özellikleri mercek altına alınarak özellikle başkentin Azerbaycan merkezietinden uzaklaşmasına değinilecektir.

Safevi Devleti'nin İkinci Başkenti Kazvin

Arkeolojik kazılar Kazvin'in tarihini milattan önce II. yüzyıla kadar götürmektedir. Bu şehir konumu itibarıyla tarih boyunca bölgenin önemli şehirlerinden olmuş ve itibarını koruyabilmiştir. Kuzey-güney ve doğu-batı yolları üzerinde bulunan bu şehir özellikle Tebriz'den güneyde Basra Körfezine giden yol üzerinde bulunması hasebiyle ticari ve askeri olarak önemli bir merkez olmuştur (Tüfenk, 2020, s. 270). Kazvin kuzey komşusu olan Geylan bölgesine açılan kapı olma özelliği ve kuzeydeki dağlık alan için geçit mahiyeti İslamî dönemde özellikle zikredilen bölgelerde faaliyette olan Deylemilerle mücadeleler açısından Bağdat hakimlerinin dikkatini çekmiş ve bu bölgelere giriş için bir üs olarak kullanılmıştır. Büyük Selçuklu döneminde de Alamût Kalesi'nin kuzeydoğusunda bulunması bu şehrin Selçuklu dönemi kaynaklarında sıkça anılmasına neden olmuştur. Selçuklular döneminde bu şehirde birçok imar faaliyetleri yapılmış camiler inşa edilmiş ve şehrin sulamasını sağlamak amacıyla günümüzde de anılan Humar-taş yer altı sulama sistemi inşa edilmiştir ki bunlar da Selçuklular döneminden şehrin önem kazandığının göstergesidir. Ancak bu şehir Moğol saldırılarından nasibini almış ve ciddi derecede tahrip olmuştur. Devamında ise Emir Timur Küreken dönemine kadar bakımsız bir vaziyete kalmıştır (Tâlibî, 2008, s. 121-122).

Kazvin'in İslami dönemde kazandığı önem ve itibarı asıl Safevi dönemi ile başlamıştır. Bu şehir Şah İsmail'den sonra tahta geçen Şah Tahmasb tarafından devletin başkenti olarak seçilmiş ve başkent Tebriz'den Kazvin'e taşınmıştır. Başkentin Kazvin'e intikali h. 965/m. 1558 yılında gerçekleşmiştir (Kadı Ahmed Kumî, 2005, s. 398)¹. Ancak dönemin kroniklerinden anlaşıldığı üzere Şah Tahmasb tarafında Kazvin'e taşınma hazırlıkları daha önceki yıllardan başlatılmıştır. Kadı Ahmed Kumî *Hulasatü't-tevarih* isimli eserinde 1545 yılında Şah Tahmasb kışla amacıyla Kazvin'deyken bu şehirde bir bahçe inşa etmek istediğini kaleme almıştır. Esere göre Şah Tahmasb bu niyetin gerçekleşmesi için Kazvin'de bulunan Zengî-âbâd bölgesinin arazisini Mirza Şeref Cihan'dan satın almış ve memalik-i mahrusanın her tarafından mühendisler ve mimarlar bir araya getirerek dörtgen şeklinde bir bahçenin tasarlanması ve inşasını emretmiştir. Şah Tahmasb tarafından "Saadet-abâd" olarak adlandırılan bu bahçede yüksek binalar, geniş tâlârlar, eyvanlar ve havuzların yapılması istenilmiştir (Kadı Ahmed Kumî, 2005, s. 312).

Ancak muhtemeldir ki Kazvin'e ilgi Tahmasb'dan önce Şah İsmail döneminde gerçekleşmiştir. Başka bir deyimle Kazvin'de devlet erkanı ve özellikle devletin sultanı için bina

¹ Hulasatü't-tevarih isimli eserde bu olay Şah Tahmasb saltanatının otuz beşinci yılının olaylarını anlatırken zikredilmiştir. Bu değişimin tam tarihi 965 senesinin Cemazeyilevvel ayının yirmisi Cuma günü şeklinde kaydedilmiştir.

وهم درین سال قشلاق در دار السلطنه قزوین شد وبعد ازین بیلاق و قشلاق در قزوین نموده مدت نوزده سال دیگر که شاه جم جاه در قید حیات بود از قزوین بیرون نفرمودند.

veya binaların inşa edilmesinin Şah İsmail dönemine götürmek mümkündür. Zira Şah Tahmasb'ın kendi kalemiyle yazılan ve günlükleri diyebileceğimiz *Rûznâme-yi Şah Tahmasb* isimli eserde Şah Tahmasb, zilhacce ayının on ikisi, perşembe gününde gerçekleşenleri ele alırken “s’ad bir saatte Kazvin’de bulunan babamın divanhanesine geldim” cümlesini yazmıştır (Şah Tahmasb Safevi,---, vr. 5a.). Ancak Kadı Ahmed Kumî eserinde Şah Tahmasb tarafından başkent Kazvin’e taşındığını anlatırken Şah Tahmasb’ın yeni “devlet-hane”nin bitmediği için daha önce Kadı Cihân Hasani’nin evlerinden olan bir binaya yerleştiğini anlatır. Ancak eserin başka bir yerinde yazar Şah Tahmasb’ın saltanatının otuz beşinci yılını anlatırken Şah Tahmasb’ın eski devlethaneden yeni devlethaneye taşındığını söyler (Kadı Ahmed Kumî, 2005, s. 379, 401). Bu doğrultuda Şah Tahmasb’ın ilk yerleştiği yerin kendisinin de yazdığı gibi Şah İsmail tarafından inşa edilen binalardan olduğunu düşünmek daha doğru olacaktır.

Dönemin kaynaklarından anlaşılan, Kazvin’de Safevi Devleti’ne başkentlik etmek için gereken imar faaliyetleri muntazam bir şekilde Şah Tahmasb döneminde başlatılmıştır. Şah Tahmasb yukarıda anılan Saadet-abad binasının yanı sıra İmam Cafer Sadık ismine müsemma Cafer-âbâd müstemilatını yaptırmış ve dönemin Kazvin şehrinin kuzeyinde de sultana yakın olanlar çok sayıda imaretler yapmışlardır (Kadı Ahmed Kumî, 2005, s. 399). Bu minval üzere Safevi Devleti’nin yeni başkenti Kazvin olmuş ve bu şehir I. Şah Abbas dönemine kadar bu konumunu koruyabilmiştir.

Başkent Tebriz’den Kazvin’e Taşınma Nedenleri

Başkent Tebriz’den Kazvin’e taşınmasında birçok etkenin mevcut olduğunu söylemek mümkündür. Ancak şehirler arasında Kazvin’in tercih edilmesinin nedenlerinin yanı sıra başkent Tebriz’den taşınmasına sebep olan etkenlerin de ele alınması icap eder. Konuya bu açıdan bakılınca bu değişime zemin hazırlayan önemli bir etken, dönemin siyasi gelişmeleridir. Bu da Çaldıran Savaşı’na müteakip Yavuz Sultan Selim tarafından Tebriz’in ele geçirilmesidir. Aslında 1514’te Osmanlı ordusunun Tebriz’e girişi son kez gerçekleşen bir hadise olmayacaktı. Aksine, başkent Tebriz’den Kazvin’e intikal etmesine karar veren Şah Tahmasb, bu şehrin üç kere Osmanlılar eline geçmesine şahit olur (Tâlibî, 2008, s. 123).

Olaya başka bir açıdan bakılırsa Tahmasb’ın başkenti değişmesinin önemli nedenlerinden Safevi Devleti’nin kuruluşu aşamasındaki sınırlarının Çaldıran Savaşı’ndan sonra daralmasıdır. Şah İsmail Akkoyunlu Devleti’ne son vererek bu devletin başkenti olan Tebriz’de kendi devletinin kuruluşunu ilan etmiştir. Şah İsmail bu dönemde Akkoyunluların hâkim olduğu coğrafyayı kılıç hakkına dayanarak iddia etmiş, ayrıca Uzun Hasan’ın torunu olması hasebiyle de kendisini Uzun Hasan’ın varisi şeklinde düşünmüştür. Ancak Çaldıran Savaşı’ndan sonra Akkoyunluların ilk başkenti Diyarbakır’ın Osmanlı coğrafyasıyla ilhakıyla bu iki rakip devletin sınırı Van bölgesine dayanmıştır. Bu da Safevi başkentini Osmanlı ordusu tarafından kolay ulaşılabilecek bir şehir haline getirmiştir ki bu durum Tebriz için ciddi bir tehlike oluşturmaktadır. Başka bir ifade ile daha önce devletin kuruluşunda Tebriz’in seçilmiş olma nedeni Akkoyunlu coğrafyasına yakınlığı dolayısıyla bu bölgelere kontrol sağlaması ise artık yeni gelişmeler sonucunda eski şartlar geçerli olmadığı ve Osmanlı ile Safevi başkenti arasında tampon bölgenin kalkması anlamına gelmektedir. Dönemin kroniklerinden olan *Tarih-i Âlemârâ-yı Abbâsî* eserinde de yazar açık bir şekilde bu durumu kaydetmiştir. Yazar, Van bölgesinin Osmanlılar eline geçmesi ve bu bölgenin de Tebriz’e yakın olmasından dolayı başkent Tebriz’in Kazvin’e taşınması için gerekçelendirmiştir (İskender Bey Münşî Türkmen, 1972, s. 96)².

² چون خطه وان بدست رومیه درآمدہ مدار السلطنه تبریز نزدیک بود بجهت پایتخت همایون و مقر سلطنت ابد مقرون دار السلطنه قزوین را

Osmanlı'nın Van'a kadar ilerleyişi ve buranın Tebriz ile yakın mesafede olması hasebiyle ortaya çıkan tehdit II. Şah Abbas (1642-1666) ve Şah Süleyman (1666-1694) dönemlerine on iki yıl Safevi coğrafyasında bulunan Jean Chardin'in de dikkatini çekmiştir. Bu seyyah da başkent Kazvin'e intikalini Tebriz'in Osmanlı Devleti sınırlarına yakınlığı şeklinde göstermiştir (Chardin, 1997, s. 485).

Bu bağlamda Tebriz karşısında Kazvin şehrinin konumu da önemlidir. Aslında *Hulasatü't-tevarih* eserinin yazarı Kadı Ahmet Kumî bu seçimin gerekçesini Kazvin'in Safevi hakimiyeti altındaki coğrafyanın ortasında yer alması ve başka bölgelere ulaşımın kolaylığı şeklinde beyan etmiştir (Kadı Ahmed Kumî, 2005, s. 379). Yazarın bu ifadesi ayrıca Safevi Devleti'nin doğudaki düşmanının konumunu da akla getirmektedir. Zira bilindiği üzere doğuda Özbek Devleti, Safevi Devleti'nin kuruluşundan itibaren Safevilerle mücadele halinde idi. *Rüznâme-yi Şah Tahmasb* eserinde Şah Tahmasb'ı saltanatı boyunca meşgul eden önemli tehditlerden birinin Özbeklerin Horasan bölgesine saldırıları ve bazen Nişabur'a kadar ilerleyişleri olduğu gösterilmektedir. Bu eserde de görülen şu ki Şah Tahmasb için Kazvin'in başkent olması Özbekler ve Herat'a seferlerin daha kolay ve elverişli olduğunu göstererek Irak-ı Arap bölgesine de ulaşımını kolaylaştırarak Kazvin'in merkezde bir üs gibi kullanıldığını göstermektedir (Şah Tahmasb Safevi, ---, vr. 6a-7b.). Nitekim başkent Kazvin'e taşınması doğu ve batı bölgelerine ulaşımı ve kontrolünü daha kolaylaştıracaktır.

Kazvin'in coğrafi konumu iktisadî açıdan da birtakım avantajlara sahip idi. Jean Chardin, Kazvin'i Azerbaycan şehirleri, Gürcistan, Hazar Denizi ile güneyde Basra Körfezi yolları üzerinde bulunduğu için ticari kervanların uğrak yerlerinden olduğu ve bu sebepten de ticari açıdan mümtaz bir mevkie sahip olduğunu belirtmiştir (Chardin, 1997, s. 510).

Yukarıdaki satırlarda Tebriz'in konumu itibarıyla eskiden beri Türkmenlerin yoğunlukla yaşadıkları bölgede bulunduğu ve bu durumun Safevi Devleti ve bu devletin kurucusu olan Şah İsmail için avantajlarından bahsedilmiştir. Kazvin'in de Tarihî Azerbaycan içinde bulunması ve Türkmen nüfusu açısından zenginliği ise bu şehrin başkent seçilmesinde etkili olmuştur. Eskiden beri Türkler ile meskûn olan bu şehir sosyokültürel ve demografik yapısı ile adeta Tebriz'in bir benzeri idi. Nitekim Safevi sultanı Tahmasb başkenti Kazvin'e taşımak ile aslında ister şehir içinde isterse şehir etrafında Türkmenler ve Kızılbaş oymakları ile meskûn olan bir şehre taşınmış olacaktır. Bu vesile ile devletin kurucu unsurlarından uzak kalmamakla birlikte bu savaşçı cemiyetleri yanında tutabilecektir.

Bu bağlamda *Hulasatü't-tevarih* eserinin yazarı Kazvin'in seçilmesindeki fark yaratan özellikler içinde bu bölgenin kışla açısından diğer bölgelere göre daha müsait olduğunu zikreder (Kadı Ahmed Kumî, 2005, s. 379). Buna ilaveten Bayat boyuna mensup Oruç Bey, 1602-1603 tarihinde yazdığı eserin on ikinci bölümünde Türkmenlerin önemini ele almıştır. Eserde yazar Kazvin'den bahsederken bu şehrin tıpkı birçok başkent gibi farklı cemiyetlerden oluştuğunu ancak şehirdeki Türkmenlerin şehir dışında bulunan Türkmenler ile akrabalık, taraftarlık ve aleyhtarlık ilişkilerinin olmasını kaleme almıştır (Oruç Bey Bayat, 1960, s. 228, 235). Dahası Roemer'in tespitine göre başkent Kazvin'e intikali ile birlikte Tebriz civarındaki Türkmen Kızılbaş büyükleri ve bunlara mensup oymakların Kazvin'e taşınmalarıdır (Roemer, 1996, s. 60). Kronikler ve araştırmaların sunduğu bu bilgiler de Kazvin şehrinin hem sultanın yaşayacağı şehrin iklim açısından uygunluğu hem de etrafına yerleşecek göçerevli Türkmen Kızılbaşlar için müsait bir ortam anlamına geldiğine işaret etmektedir. Bu minval üzere Kazvin'in coğrafi şartları,

geniş meralara sahip olma ve iklim açısından uygunluğu başkentini değişimi ile sultanın etrafında göç eden ve yerleşen oymaklar için uygun olmasını göstermektedir.

Bütün yukarıda işaret edilen tüm hususlar doğrultusunda Şah Tahmasb tarafından başkentini Tebriz'den Kazvin'e taşınmadan önceki yıllarda bu şehrin kışla olarak tercih edildiğine bakılınca Kazvin'in iklim ve coğrafi şartlarının bir başkent için uygunluğu daha net anlaşılacaktır. Şah Tahmasb elli dört yıllık saltanatının otuz beş kısmını Kazvin'de geçirmiştir. Bunun on dokuzu Kazvin'in başkent seçilişinden sonradır (Tâlibî, 2008, s. 127). Bu da Kazvin'in başkent olmadan önceki yıllarda da Şah Tahmasb ve belki de Şah İsmail tarafından önemsendiğinin edildiğinin kanıtlarıdır.

Şah Tahmasb daha bir yaşındayken Tebriz'den çok uzak olan Simnan'dan Maverâünnehir'e kadarki coğrafyayı lalası Emir Han (Sultan) Musullu ile idare etmek üzere Horasan'a gönderilmiştir (Kadı Ahmed Kumî, 2005: 134; Handmîr, 1992: 89). Bu da aslında Tahmasb'ın Tebriz'i, bu şehrin kültürünü ve halkını tanımasını, onlarla irtibat kurmasını engellemiş olabilir. İlginç olan şu ki -seyyahın yazdığına güvenirse- Tebriz halkı da Tahmasb'a karşı soğuktu. Tahmasb döneminde Tebriz'de bulunan Vinçento Dalsandry, Tebriz halkının Tahmasb'la ilgili olumlu bir fikir veya görüşe sahip olmadığını yazmaktadır. "Elbette bu bir gerçektir ki Tebriz halkı ona diğer şehirlerde olduğu kadar sevgi ve saygı beslemezler. Ve deniliyor ki o bu sebepten şehri terk etmiş ve yaşamak için Kazvin'e gitmiştir. Zira bu şehirde istediği kadar saygı ve izzet sahibi olmadığını bilmektedir³" (Vinçento Dalsandry, 1971, s. 475).

Belki de Tebriz ahalisinin bu tutumu Şah Tahmasb'ın başkentini taşınmasından önce Tebriz'den ziyade zamanını Kazvin ve diğer bölgelerde geçirmesiyle alakalıdır. Ancak Tahmasb'ın da Tebriz ile ilgili iyi hatıraları ve gönül bağı olmadığını düşünmek mümkündür. Şah Tahmasb'ın günlüklerine bakıldığında Çaldıran Savaşı'nın onun her an zihninin bir köşesinde yer edindiğini görmek mümkündür.⁴ Üstelik Tebriz'in Osmanlılar tarafından birkaç kere ele geçirilmesi de Şah Tahmasb'ı etkilemiş olabilir. Sonuç olarak onun kötü hatıraları ve bunlardan kurtulmak istemesi belki de başkentini değişme fikrinde etkili olmuştur.

Elbette Tebriz'in sosyal yapısı da Tahmasb'ı etkilemiş olabilir. Dalsandry, Tebriz'in demografik ve sosyal yapısından bahsederken bu durum ile ilgili kayda değer ipuçları vermektedir. Seyyah, söz konusu dönemdeki Tebriz'in ikiye bölündüğünden bahseder. Bir tarafta Haydarîler ve diğer taraf ise Nimefîler vardır. Şehir bu iki grup arasında bölünmüş ve şehirde bulunan toplam dokuz mahalleden beşi bir gruba ve dördü ise diğer gruba ait olup bu iki grup sürekli birbirleri ile savaş halindedirler. Diğer taraftan Tebriz'de şehrin önde gelenleri veya başka bir deyimle güç sahibi Kızılbaş büyükleri öyle bir güç ve nüfuz sahibi ki mizaçlarına uygun düşmeyen yaptırımlarda devlet erkanının evlerini kuşatıp baskın yapıyorlardı (Dalsandry, 1971, s. 475). Tabiidir ki genç yaşta tahta geçen ve babası Şah İsmail kadar karizmatik bir şahsiyet olmayan yeni sultan için Tebriz'deki bu yapıyı sökmek ve zihnindeki planları uygulamak mümkün olmadığından Tebriz, pek de ideal görünmeyecektir.

İran araştırmacılarından olan Tâlibî, başkentini Kazvin'e taşınmasında başka bir sebebi de

³ البته این مطلب درست است که مردم تبریز به قدر مردم دیگر شهرها این همه عشق و احترام برای شاه طهماسب قائل نیستند، و به همین علت میگویند که شاه آنجا را ترک گفته و به قزوین رفته است تا در آنجا رحل اقامت افکند زیرا دیده است که چنانکه دلخواه اوست در تبریز مورد عزت و احترام نیست.

⁴ Bu durum Tahmasb'ın kaleme aldığı günlüklerinde aşikâr bir biçimde göze çarpmaktadır. Tahmasb'ın Osmanlı ordusunun karşısından sürekli bir şekilde çekinmesi, karşılaşmaktan kaçınması ve özellikle Kanuni Sultan Süleyman'ın gönderdiği mektubun cevabında Çaldıran Savaşı ile ilgili yazdıklarından anlaşılmalıdır. Detaylı bilgi için bz. (Şah Tahmasb Safevi,---, vr. 14b.).

ileri sürmüştür ki yazarın işaret ettiği bu konu aslında yukardaki satırlarla bağlantılıdır. Bu da Tebriz'deki köklü ve güçlü bir şekilde temelleri atılmış ve istikrar bulmuş Kızılbaşların inanç sistemidir. Ona göre Şah Tahmasb, Kızılbaşlar ve bunların inancından rahatsız idi. Bu sebepten yapmak istediği ıslahat için daha uygun bir ortam arayışında olmuştur (Tâlibî, 2008, s. 133)⁵. Araştırmacının ileri sürdüğü bu fikir birçok açıdan Tahmasb'ın itikadî dünyası ve bu doğrultuda yaptığı hamleler ile örtüşmektedir. Aslında Tahmasb'ın özellikle hakimiyetinin ikinci döneminden itibaren yaptıklarına bakıldığında onun için babası Şah İsmail'in kurduğu erkanın pek önem taşımadığını ve bu düzenin değiştirmesi ve kendisinin de uzaklaşmaya çalıştığını söylemek yerinde olacaktır. Tahmasb, Şia alimlerinin etkisinde iki defa tövbe etmiştir. Kızılbaş dede, pir, halife ve mürşitler yerine Cebel-i Amil'den getirerek himayesi altına aldığı şeriatçı Şia fakihlerinin itikadî mevzularda her zaman arkalarında durmuştur. Kızılbaş Alevi yol ve erkânı yerine şeriatçı Şia'nın fıkıh ve usulünü yürütmeye çalışmış, bazen de heterodoks çevrelere karşı sert bir tutum sergilemiştir (Baharlu, 2021b, s. 89, 92-93, 197). Tebriz'de ise daha Karakoyunlular döneminden Türkmen tasavvufu ve bâtnî ekollerinin köklü ve güçlü bir şekilde yürütülmekte olması, Şah İsmail'in döneminden itibaren sistematik ve muntazam bir şekilde bu tarz hareketlerin başında bulunarak himaye edilmesi ve son olarak Kızılbaşların ilk siyasî merkezinde istediği değişimleri yapması pek mümkün değildir. Bu sebepten başkentini Kazvin'e taşınmasında Tebriz'in itikadî ve sosyokültürel yapısının da önemli bir etken olduğunu söylemek yerinde olacaktır.

Safevi Devleti'nin Üçüncü Başkenti İsfahan

İsfahan'ın Zâyende-rûd nehrinin kenarında bulunması ve bu nehrin kenarındaki geniş geniş meralar ve verimli topraklar tarih boyunca insanlar tarafından tercih edilmesine sebep olmuştur. Bunun yanı sıra İsfahan'ın etrafında bulunan surlar, çok sayıda kale ve kuleler doğal olarak şehri güvenli bir hale getirerek etraftaki insanların bu bölgeye toplanmasıyla sonuçlanmıştır (Zaferiyân vd., 2021, s. 166-167).

İsfahan H. 1006/M. 1597 yılında Safevi Devleti'nin üçüncü başkenti olmuştur. Bu hadise İsfahan'ın ün kazanmasında ve zihinlere kazınmasında bir milat mahiyetindedir. Fakat bu şehrin bir devlete başkentlik etmesinde Safevi Devleti bir ilk değildir. İsfahan ilk defa 935 yılında Büveyhoğulları Devleti'nin başkenti olmuştur. Büveyhoğulları'ndan sonra ise İsfahan, Sultanı Melikşah döneminde Büyük Selçuklu Devleti'nin başkenti olmuştur. Söz konusu dönemde İsfahan ticarî, kültürel ve dinî açıdan önemli Orta Çağ şehirlerinden biri olmuş, gerçek manada imar faaliyetleri hız kazanmış, gelişmiş ve mamur ve bayındır bir şehir haline gelmiştir (Özgüdenli, 2000, s. 499; Atıcı Arayancan, 2017, s. 271).

İsfahan Büyük Selçuklulardan sonra Harizmşahlar, İldenizliler, Moğollar, İlhanlılar, Muzafferîler, Timurlular, Karakoyunlular ve Akkoyunluların hakimiyetine girmiştir. İsfahan'ın “nisf-i cihan” (cihanın yarısı) oluşu ise Safevi sultanı Şah Abbas döneminde başkentini Kazvin'den taşınması ile birlikte gerçekleşmiştir. Şah Abbas döneminde bu şehir ciddi imar

⁵Burada dikkate alınması gereken husus zikredilen araştırmacı, Şah Tahmasb'ın bu reformlarını haklı görmektedir. Araştırmacıya göre Şah Tahmasb özellikle Şah İsmail döneminde İran coğrafyasına göç eden Anadolu gâli Şiaların münharif ve ahlaksız inançları ile mücadele etmiştir. Ona göre ahlaksız Kızılbaşların davranışları özellikle Sünniler karşısında onun devletin haysiyetini lekelerdi. Bu sebepten söz konusu sultan, Şia'nın utancın sebep olan Kızılbaşları ve elbette itikatlarını Şia ulemasının aracılığıyla düzene sokmak istemiştir. Bu doğrultuda Kızılbaşları uzaklaştırmaya ve Alevi-Kızılbaşların da sapkın itikatlarından seyrilmeye çalışırdı (Tâlibî, 2008, s. 133-135). Burada zikredilen araştırmacının bakışı genel anlamda İran ve özelde de Şia bakışının Kızılbaşlığa bakışımı yansıtmakta olup Şia karşısında Kızılbaş Alevilerin inancını tahkir gözü ile bakmakta ve Şah Tahmasb'ın davranışlarını aklamak peşindedir.

faaliyetlerine şahit olmuş, medreseler, camiler, saraylar, meydanlar ve köprülere sahip olmuştur (Özgüdenli, 2000, s. 501). Savory, İsfahan'ın Şah Abbas döneminde tamamen yenilediği ve daha ziyade bu şehrin yeniden planlandığı ve tasarlandığından bahsetmiştir. Ona göre şehrin bir kişi tarafından tamamen değiştirildiğine şahit olabiliriz. Ancak bu şehir Şah Abbas tarafından yeniden inşa edilmiştir (Savory, 1980, s. 154). Günümüzde de İsfahan'ın turistik yerlerinden olan Çahar-bağ, Nakş-i Cihan Meydanı, Çihil-sütün Sarayı, Allah-verdi Han Köprüsü, Şeyh Lütfullah Mescidi, Şah Mescidi, Âli-kapu İmareti ve sayısız bahçeler söz konusu dönemin mirasıdır. Bu yenilemenin en güzel tarafı ise daha önce ve özellikle Selçuklu döneminin mirası olan yapılara dokunmamak olmuştur. Eski binalar eski İsfahan denilen bölgede muhafaza edilirken yeni İsfahan inşa edilmiş ve bu iki bölge Nakş-i Cihan Meydanı ile birbirine bağlanmıştır.

Başkentten Kazvin'den İsfahan'a aktarılması ile birlikte şehir iktisadî, kültürel, siyasî ve içtimai açıdan gelişmiştir. Bu dönemde İsfahan ile Hindistan, Çin, Anadolu, Türkistan ve Avrupa arasında ticari ilişkiler kurulmuş, bu şehir ticari kervanlarının bir merkezi haline gelmiştir (İntişârî Dâniş, 2016, s. 4).

Başkentten Kazvin'den İsfahan'a Taşınma Nedenleri

Safevi Devleti'nin kurucusu Şah İsmail tarafından Tebriz'in başkent seçilmesinin gerekçelerine bakılınca dönemin siyasî, sosyokültürel ve iktisadî şartlarına gayet uygun bir seçim olduğunu görmek mümkündür. Şah İsmail'den sonra bu devletin ikinci sultanı tarafından başkentten Tebriz'den Kazvin'e taşınmasının da gayet açık gerekçelere dayandığını söyleyebiliriz. Fakat gerçek şu ki kroniklerde I. Şah Abbas tarafından başkentten Kazvin'den İsfahan'a taşınmasının sebepleri mercek altına alındığında, Şah Abbas'ın şahsi temayülleri dışında coğrafi şartlar ve siyasi gerekçeler öne çıkmaktadır.

Bu bağlamda başkentten Kazvin'den İsfahan'a taşınması döneminde Safevi Devleti'nin durumu ve bu tercihin sebepleri Oruç Bey Bayat tarafından ele alınmıştır. Oruç Bey eserinde başkentten taşınmasının Osmanlı sultanı III. Mehmed'in tahta çıktığı döneme denk geldiğini kaydeder. Yazar, Osmanlı'nın yeni sultanını daha önce III. Murat ve I. Şah Abbas arasında yapılan antlaşmaya bağlı kaldığını söyleyerek söz konusu dönemde Safevi Devleti'nin kuzey batı ve kuzey doğu sınırlarında sükûnetin hâkim olduğunu kaleme almıştır. Bu sebepten de Şah Abbas ülkenin içi meseleleri ile ilgilenmeye ve başkentten taşınması ve burada yeni imar faaliyetlerine fırsat bulmasına işaret etmiştir. Oruç Bey'den anlaşılan bu tercihin sebebi başlıca Irak-ı Acem'in büyük şehirlerinden olması, merkezi bir konumda bulunması ve şehrin etrafındaki verimli ve geniş toprakların büyük bir insan nüfusunun ihtiyaçlarını karşılamaya yetecek olmasını saymaktadır (Oruç Bey Bayat, 1960, s. 259).

Başkentten İsfahan'a taşınması ile ilgili bilgi veren diğer bir kronik ise *Alem-ârâ-yı Abbâsî* isimli eserdir. İskender Bey Münşî eserinde Şah Abbas'ın zaman zaman av ve eğlence için İsfahan'a gittiğini söyler. İsfahan'ın özelliği ise bölgenin güzelliği, Zâyende-rûd nehrinin suyu ve her taraftan akan çeşmeler olarak gösterilmiştir. Bu sebeplerden dolayı Şah Abbas bu şehri yenilemek ve başkentten buraya taşınmasını istemiştir (İskender Bey Münşî, 1972, s. 544).

Başkentten intikali mevzusu Jean Chardin de dikkatini çekmiştir. Seyyah bu seçimin nedenlerini duydukları ve okuduklarına dayandırmıştır. Devamında ise duydukları içinde daha mantıklı olan fikri beyan ederek bir analizde bulunmuştur. Chardin'in bu tarz yaklaşımı başkentten değişim nedenlerinin o dönemde yaşayanlar için de pek açık ve geçerli nedenlerle anlaşılabilir olmadığına bir işaret olabilir. Chardin okuduklarına dayanarak bu seçimin nedenlerinden birini Kazvin'in havasının Şah Abbas'ın mizacına uygun olmadığı şeklinde beyan etmiştir. Seyyah buna ilaveten dönemin müneccimleri tarafından Kazvin'in ona şans getirmeyeceğini söylemini de ilave etmiştir. Ayrıca Şah'ın inşasını hayal ettiği büyük bir şehrin yapılması için Kazvin'in kapasite ve potansiyel açısından yetersiz olduğu fikrini başkalarından duyduğunu da zikretmiştir.

Chardin devamında Şah'ın yakınlarından duyduğu bir fikri daha mantıklı bulduğunu kaleme almıştır. Bu da Şah Abbas'ın asıl hayalini her taraftan hakimiyeti alanını genişletmek olduğunu bunun için da İsfahan'ın Kazvin'den doğu ve güneye daha yakın olduğu için bu şehri tercih ettiğini beyan eder (Chardin, 1997, s. 511). Chardin eserinin başka bir yerinde Kazvin'de nehir bulunmadığı ve su açısından sıkıntı yaşandığını kaydetmiştir (Chardin, 1997, s. 507).

J. B. Tavernier (1605-1689) Safevi başkenti İsfahan'ı defalarca ziyaret eden ve İsfahan'ın başkent olması nedenleriyle ilgilenen bir diğer seyyahdır. Fransız seyyaha göre Şah Abbas'ın bu kararı güneyde Hürmüz ve Lar bölgelerini ele geçirdikten sonraki yıllara döner. Bu bağlamda Şah Abbas'ın düşüncesi, güney bölgelerde devletin sınırlarını genişlettiği gibi batı ve doğuda da aynı planı gerçekleştirmektir. Bu sebepten hakimiyeti alanı içerisinde bulunan coğrafyada daha merkezî bir konumda bulunması hasebiyle başkenti İsfahan'a taşımıştır (Tavernier, 1991, s. 378).

Elbette bu gerekçelere bir diğerini de eklemek yerinde olacaktır. Bu da güneyde Basra Körfezi ve Hürmüz Boğazı'nın özellikle 1507 yılından itibaren kazandığı önemdir. Bilindiği üzere Portekizliler 1507'de Basra Körfezi'ne gelerek 1515 yılında Hürmüz Adası'nı ele geçirmişlerdir. Portekizlilerin Hürmüz'e girişi sonrasında 1523 yılında Safevi Devleti ve Portekizlilerin arasında Minâb Sözleşmesi imzalanmıştır (Savory, 2002, s. 92-93). Portekizlerin Hürmüz'e girişlerinden itibaren yaklaşık bir asır boyunca bölgenin önemli limanlarından olan Gembrun Limanı Portekizlerin işgalinde bulunuyordu. Şah Abbas'ın girişimleri sonucunda bu liman 1622 yılında İngilizlerin yardımıyla Şah Abbas tarafından ele geçirilmiş ve bu tarihten itibaren Abbas Limanı olarak anılmaya başlanmıştır. Ancak bizi ilgilendiren konu söz konusu Hürmüz Boğazı ve Abbas Limanı'nın ticari açıdan stratejik önemi ve Hint Okyanusu'nda varlıklarını tespit ettiren İngiliz ve Hollandalıların bulunması idi. Şah Abbas'ın amacı ipek ihracatını yasaklamak, yüklü miktarda ipeğin batılı tüccara satmak vesilesiyle Osmanlı'nın Safevilere yaptığı altın ve gümüş ambargosuna karşılık vermek ve ayrıca İpek Yolu'nu Osmanlı topraklarından Hint Okyanusu'na kaydırmak ve Osmanlı limanlarını devre dışı bırakmak idi (İnalçık, 2017, s. 301). Görüldüğü üzere zikredilen bölgelerin Şah Abbas için değeri ciddi manada büyüktü. Bu bölgenin kontrolü bir taraftan Safevi ve Osmanlı devletleri arasında 1514'ten beri başlayan ekonomik savaş için önemli bir rol oynarken diğer taraftan ise Safevi Devleti için ekonomik gelir açısından da stratejik bir konumda bulunurdu. Nitekim Şah Abbas tarafından başkentin bu bölgeye daha yakın bir konumda bulunma isteğini de göz ardı etmemek gerekmektedir.

Görüldüğü üzere başkentin Kazvin'den İsfahan'a taşınma nedenleri ister dönemin kronikleri olsun isterse Safevi coğrafyasını ziyaret eden seyyahların eserlerinde olsun ana hatlarıyla aynı gerekçelere dayandırılmaktadır. Ancak gerekçeler ne olursa olsun bu kararın devletin kurucuları mahiyetinde olan Türkmen Kızılbaşlar ve Türk kültürü açısından sonuçları çok derin olduğunu söyleyebiliriz. Belki de başkent değişiminin nedenlerinden biri veyahut önemli sebeplerinden birinin de tam olarak Tebriz, Kazvin ve genel anlamıyla Tarihî Azerbaycan sınırları içerisinde derin bir geçmişe, güce, nüfus ağırlığı ve köklü bir itikadî ve kültürel yapıya sahip olan Kızılbaşlara karşı yapılmıştır. Bu da Azimî ve ekibinin dikkatini çekmiş olmalı ki çalışmalarında Şah Abbas tarafından başkentin değişimini, Azerbaycan'ın bütününde var olan Kızılbaş büyüklerine bir hamle olarak kaydetmişlerdir. Bunlara göre I. Şah Abbas tarafından Şahseven birliğin oluşturulması da aslında Kızılbaşların iktidarını kırmak için planlanmış bir hareket idi (Azimî, 2015, s. 1037-38). Gerçekten de Şah Abbas'ın yaptığı sosyo-politik ve siyasî hareketlere bakılınca önceki satırlarda belirtilen düşüncenin doğru olma ihtimali güçlenmektedir.

Bu bağlamda I. Şah Abbas'ın hakimiyeti süresince ana hatlarıyla icraatlarına değinmek konumuz açısından faydalı olacaktır. Hakimiyeti boyunca Şah Abbas'ın uygulamalarına bakılınca, askerî ve itikadî açıdan kendisine tehdit potansiyeli barındıran Kızılbaş aşiretlerini pasifleştirmeye çalışmış, Kızılbaş Türkmen oymaklarının gücünü kırmak için bir çok Türkmen

oymak büyüklerini ortadan kaldırmaya yönelik faaliyette bulunmuştur (Felsefi, 1969, s. 172). Bunun yanı sıra Şah Abbas birçok Türkmen oymağını parçalayarak ülkeye dağıtmış, (Aka, 2014, s. 848) ve geçmişten beri organize bir şekilde varlığını devam ettiren Kızılbaş birliği karşısında Şahseven aşiret birliğini oluşturmuştur (Tapper, 2010, s. 295). Bu minval üzere Kızılbaşları bu yeni teşekkül içinde eritmeye çalışarak Şah Tahmasb'dan itibaren⁶ (Baharlu, 2021b, s. 84) Safevi sarayına hizmet amaçlı getirilen Ermeni, Gürcü, Afgan, Lor, Tat, Çerkes ve Tacik asıllıları yükselterek önemli mevkilere getirmiş hatta onları Türkmen oymakalarının başına geçirmiştir (Aka, 2014, s. 848). Ayrıca daha önceki dönemlerde orduda yeri olmayan Tatları ordu içine alarak dönemin önemli ve belirleyici sınıfının, yani askerî birliklerin içine dahil etmiştir (Baharlu, 2021b, s. 85). Bu sayılanlara Kızılbaş Alevi inanç sisteminin özellikle İsfahan'da yerini fikhî, usulî esaslara dayanan müteşerri Şia'ya bırakması ve bu inanç sisteminin kanaat önderleri yerine Şia fukahasının söz konusu dönemlerde söz sahibi olup sufiler ve inançlarının arka plana itilmesini de eklemek yerinde olacaktır⁷. İşte bu noktada zikredilen uygulamalara eskiden beri Türkmenlerin ocağı mahiyetinde olan Azerbaycan'dan başkent taşınması eklenince Tahmasb'ın gayet planlı bir şekilde, önceden belirlediği hedefler doğrultusunda yaptıklarının organize bir şekilde, ciddi bir hedef uğrunda gerçekleştiğini düşünmek abartılı olmayacaktır. Aslında Şah Abbas'ın başkent değişimi, eskiden beri Türk devletçilik ocağının Azerbaycan'dan Acem bölgesine taşınması olarak okunabilir. Elbette böylesine köklü bir değişimin sonuçları da yüzeysel etkilerle sınırlı olmayacaktır.

Roemer, başkent Kazvin'den İsfahan'a taşınması ile ilgili "Bu değişim ve dönüşüm neticesinde Safevi İmparatorluğunu daha da İranileştirdiği müşahede edilir. Zira bu işin gerçekleşmesi ile birlikte Tebriz'de köklü ve istikrar bulmuş Türkmenlerin geleneği anlamı ve ehemmiyetini kaybetti." (Roemer, 1996, s. 59-60) şeklinde net bir çıkarımda bulunmuştur. Sonuç olarak başkent İsfahan'a taşınması ile birlikte her ne kadar bu Türkmen devleti sarayında Türkçe ehemmiyetli bir yer işgal etse ve hatta şehirde de belli bir süre hakim dil özelliğini korusa da ancak yerli desteğini kaybettiği için uzun vadede etki ve etkinliğini kaybetmiştir. Bu minval üzere kültürün en önemli ögesi olan dilin zayıflaması sonucunda diğer kültürel öğelerin de gerilemesini düşünmek mümkün görülmektedir.

Sonuç

Safevi Devleti kuruluşunda cesur bir yaklaşım ile Tebriz'i başkent olarak seçmiştir. Ancak bu şehir başkentlik vasfını pek uzun süre koruyamamış, devletin ikinci sultanı döneminde makamını daha güneyde bulunan ve Azerbaycan'ın diğer şehirlerinden olan Kazvin'e kaptırmıştır. Başkent Kazvin'e intikal etmesine başlıca Osmanlı Devleti sınırlarının Van'a kadar dayanması ve bu bölgenin Tebriz'e yakınlığı sebebiyet vermiştir. Ancak bu değişimde zikredilen olay tek ve son sebep değildir. Kaynaklar ve kronikler sayesinde Şah Tahmasb'ın verdiği bu karar için başka gerekçelere de rastlamak mümkündür. Tebriz, Şah Tahmasb için adeta Çaldıran Savaşı'nı sürekli canlı tutan bir şehirdir. Bu duruma Tebriz'in Osmanlılar tarafından birkaç kere ele geçirilmesi de eklenince bize göre zayıf bir kişilik ve değişken bir mizaca sahip olan sultanın kararında etkili olmuştur. Bütün bunlara ilave olarak Kızılbaş aksakalların

⁶ Gürcü, Ermeni ve Çerkezlerin Safevi teşkilatında yer alması genel olarak I. Şah Abbas'tan itibaren yürürlüğe girdiği bilinse de bu hareketin ilk tohumları Şah Tahmasb saltanatının ikinci döneminde serpilmiştir. Aslında Şah Tahmasb döneminde Safevi sarayına giren bu zümreler ilk başta alt tabakalarda yer alsalar da I. Şah Abbas döneminde ciddi mevkilere gelmişlerdi. Detaylı bilgi için bz. (Baharlu, 2021b, s. 84-85).

⁷ Tebriz'den İsfahan'a zikredilen değişimleri bir örneklem üzerinden okumak ve Kızılbaş sufi zümrelerin ibadetlerinin bu devletin kuruluşu yıllardan son dönemlerine kadarki süreçte geldiği nokta için bz. (Baharlu, 2021c).

Tebriz'deki halk arasında nüfuzu, şehirde etkileri ve ayrıca şehrin Nimetî ve Haydarî gibi farklı tasavvufî taraflar arasındaki bölünmüşlüğü, dahası bu mutavavvıf grupların sultanın hakimiyetini gölgede bırakacak derecede güçlenmeleri de bu kararı etkilemiş olabilir. Bu bağlamda Kızılbaşlık ve tasavvufî hareketlerin köklü bir geçmişe sahip olduğu Tebriz'de Tahmasb'ın keskin reformlarına set oluşturabileceği ve ayrıca Tahmasb'ın Tebriz ahalisi içinde saygın bir yere sahip olmayışı düşünmek de yerinde olacaktır.

Bu minval üzere başkent olmadan önce de devletin kurucusu Şah İsmail ve halefi olan Şah Tahmasb'ın dikkatini çekebilen Kazvin, müsait iklimi, ticaret yollarının üzerinde bulunması, geniş meraları ve etnisite özellikleri sayesinde genç sultanı kendine çekmeyi başarmış ve devletin yeni başkenti unvanını kazanabilmiştir.

Ne var ki Kazvin de yarım asır olmadan yerini daha güneyde ancak bu sefer Acem Diyâr-ı diyebileceğimiz bölgede bir şehre bırakmıştır. Böylece İsfahan bu Türkmen imparatorluğunun üçüncü başkenti ve aynı zamanda da son başkenti olmuştur.

Kronikler İsfahan'ın merkezî bir konumda bulunması, şehrin etrafında geniş verimli toprakların olması, şehirde yaşayanlar ve çiftçiliğin ihtiyaçlarını giderecek Zayende-rûd gibi bir nehrin bulunması, İsfahan'ın potansiyel olarak sultanın hayalindeki şehri inşa etmesine sunduğu imkanlar, ülkenin sınırlarına göre daha merkezî bir konumda bulunması hasebiyle batı ve doğusunda sınırlarını genişletme fikrine daha elverişli bir konumda bulunması ve ayrıca uluslararası ticaret merkezilerinden biri haline gelmiş olan Hürmüz Boğazı'na yakınlığını seçilme nedenleri olarak göstermişler. Bunlara ilaveten kaynaklar müneccimlerin önerisi ve ayrıca Kazvin'in havasının Şah Abbas'ın mizacına uygun olmadığını da I. Şah Abbas'ın Kazvin'e yüz çevirmesine neden olarak göstermişlerdir.

Ancak dönemin kaynaklarındaki gerekçelerin dışında, söz konusu sultanın eylem, plan ve davranışları mercek altına alındığında bu kararın sosyo-politik ve itikadî başka sebepleri de olduğunu söylemek mümkündür. Bu da devletin kurucuları olan Kızılbaşların oymakalrı ile birlikte daha kesif bir şekilde yaşadığı Azerbaycan coğrafyasından uzaklaşarak eskiden beri kökleşmiş oymak yapısı ve elbette inanç sisteminin yapısını değiştirmektir.

Şurası bir gerçek ki Safevi Devleti'nde başkent olarak İsfahan'ın tercih edilmesi, daha önceki değişimle yani başkentin Tebriz'den Kazvin'e taşınmasıyla kıyaslanabilecek bir hadise değildir. Her ne kadar yukarıda işaret edilen Osmanlı tehlikesi, su sorununun olmaması, verimli araziler ile çevrili olma veya daha merkezi bir konuma sahip olma gibi hususiyetler barındırsa da İsfahan çok daha büyük bir değişimin sembolü olarak okunmalıdır. Kuruluşundan itibaren Kızılbaş Türkmen Devleti olarak var olan Safevîlerde ilk defa İsfahan ile Kızılbaş Türkmen nüfuzunun dışına taşınmak istenmiş, devletin sonraki yıllarda itidadî değişim, devlet dilinin, memuriyet ve askerî pozisyonların dağılımındaki çeşitlilik de bu tespiti doğrulamaktadır.

Kaynakça

- Özgüdenli, O. G. (2000). İsfahan. *TDV İslâm araştırmaları merkezi*, 22, 497-502.
- Aka, İ. (2014). Selçuklu Sonrası Orta Doğu'da Türk Varlığı. *Türkler ansiklopedisi*, Ankara:Yeni Türkiye Yayınları. 839-860.
- Atıcı Arayancan, A. (2017). İsfahan'da Nizarî-İsmâilî faaliyetleri. *Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları*, 14, 270-287.
- Azimî, S. Civân-laçî, A. (2015). Delayi-i tağyir-i paytaht der devre-yi Safeviye. *Hemayiş-i Temerküz-züdâ-yi ve Sâmân-dihi-yi Paytaht*. Tahran: Danişgah-i Terbiyet Müderris, 1028-1041.

- Baharlu, İ. (2021a). Koca Tebriz: Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevi Türkmen Devletlerinde Bir Başkent'in Serüveni . *T. C. Dışişleri Bakanlığı Tebriz Başkonsolosluğunun kuruluşunun 100. yılı*. Umut Başar (Ed.), Ankara: Nobel Akademik.
- _____. (2021b). *Şah'ın Bahçesinde Şah İsmail Öncesi ve Sonrası Kızılbaşlık*. İstanbul: Kitabevi.
- _____. (2021c). Safeviler döneminde sema (semah) (kronikler, seyahatnâmeler ve minyatürlerde). *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli araştırma Dergisi*, 97, 11-28.
- Emir Muhammed Handmîr. (1992). *Tarih-i Şah İsmail ve Şah Tahmasb Safevi (Zeyl-i Tarih-i Habîüs-siyer)*. Muhammed Ali Cerrahî (Haz.), Tahran: Güsterih.
- Felsefî, N. (1969). *Tarih-i Zindegân-yi Şah Abbas-ı Evvel*. Tahran: İntişarat-ı Danişgah.
- Ferrier, R. (2015). Ticaret der devre-yi Safevi. *Tarih-i İnan (Devre-yi Safeviyân)*. (Y. Ajend Çev.) Tahran: Câmî.
- İntişârî, S. ve Dâniş, H. (2016). Taamül-i hüner ve mimari-yi ictimai der germâbehâ-yı asr-ı Safevi. *Konfrans-ı Beynûlmileli-yi Modiriyet ve Ulum-i İnsanî*, Müessesesi-yi Müdirân-ı İde. 1-14.
- Jean Baptiste Tavernier. (1991). *Sefernâme-yi Tavernier*. (E. Nurî Çev.), Tahran: Senâyi.
- Jean Chardin. (1997). *Sefernâme-yi Şövalye Chardin*, Cilt 2, (İ. Yağmayî Çev.), Tahran: Tûs.
- Kadı Ahmed Kumî. (2005). *Hulasatü't-Tevarih*, Cilt 1. (İ. İsrâkî Haz.), Tahran: Danişgah-ı Tahran.
- İskender Bey Münşî Türkmen. (1972). *Tarih-i Âlemârâ-yı Abbasî*, Cilt 1, (İ. Afşar Haz.), Tahran: Emir-kebir.
- Oruç Bey Bayat. (1960). *Don Juan İnanî*. Tahran: Bûngâh-ı Tercüme ve Neşr-i Kitap.
- Pietro Della Valle. (1992). *Sefernâme-yi Pietro Della Valle*. (Ş. Şifa Çev.) Tahran: İntişarât-ı İlmî.
- Roemer, H. R. (1996). Ber-âmeden-i Safeviyân. *Tarih-i İnan (Devre-yi Safeviyân)*. (Y. Ajend Çev.) Tahran: Câmî.
- Savory, R. M. (1980). *Iran Under The Safavids*. London:: Cambridge University Press.
- Savory, R. M. (2002). *Safeviyân*. (Y. Ajend Çev.), Tahran: Neşr-i Merkez.
- Şah Tahmasb Safevi. (---). *Rûznâme-yi Şah Tahmasb*. Tahran: Kütüphâne-yi Meclis-i Şevrâ-yı Milli, Elyazma Eserler No: 76, Kayıt No: 212259.
- Tüfenk, H. (2020). Kazvin'in fethi, islamlaşması ve IV/X. asrın sonuna kadar şehirdeki İslâm kültür ve medeniyetinin gelişmesindeki ana unsurlar. *Van İlahiyat Dergisi*, 267-289.
- Tâlibî, T. (2008). Berresi-yi iel-i intihab-ı Kazvin be unvan-ı paytaht der asr-ı Safevi . *Fıkıh ve Tarih-i Temeddün*, 119-142.
- Tapper, R. L. (2010). Şahseven. *TDV İslâm ansiklopedisi*, 295-297.
- Vinçento Dalsandry. (1971). *Sefernâmeha-yı Veniziyân der İnan (Şeş Sefernâme)*, (M. Emirî Çev.), Tahran: Hârezmî.
- Zaferiyân, D. ve Cedidî, B. ve Turâbî Farsânî, S. (2021). Avamiş-i müessir ber iktisad-ı şehri-yi İsfahan der devre-yi Safeviyye. *Pejuhişh-â-yı Tarih-yi İnan ve İslam*, 163-184.

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

17. Yüzyılda Ayntâb Sancağında Sürsat Yükümlülüğü

Sursat Obligation in Ayntâb Sanjak in the 17th Century

Hasan ARSLAN^{a*}

^a Dr. Öğr. Üyesi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Kahramanmaraş / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-7945-6689

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 20 Mart 2022

Kabul tarihi: 29 Mayıs 2022

Anahtar Kelimeler:

Sürsat zahiresi,
Sürsat bedeli,
Osmanlı Devleti,
Ayntab Sancağı/Kazası,
Telbaşer Kazası,
Avarız-ı Divaniye,
Tekâlif-i örfiyye

ARTICLE INFO

Article History:

Received March 20, 2022

Accepted May 29, 2022

Keywords:

Provisions (Zakhire) of Sursat,
Bedel-i Sursat,
Ottoman State,
Ayntab Sanjak/Kaza,
Telbasher Kaza,
Avâriz-ı Divaniye
Tekâlif-i örfiyye

ÖZ

Bu tetkik, Osmanlı Devleti'nin bir değişim ve dönüşüm aşısı kabul edilen 17. yüzyılda ülkenin mütevacı bir sancağı olan Ayntab'da sürsat mükellefiyetini konu almıştır. Sürsat olağanüstü durumlarda harp ihtiyaçları kapsamında talep edilen bir yükümlülüktü. Bu yükümlülük, mahiyeti itibariyle tam bir vergi olmayıp miktarı ve fiyatı merkezî idarece belirlenen arpa, un/ekmek, koyun, sadeyağ, bal ve odun/saman gibi ürünlerin tayin edilen menzillere reaya tarafından nakledilerek orada askerlere akçe karşılığında satılmasıdır. Ayntab, tetkik edilen dönemde Maraş eyaletine bağlı bir sancak merkeziydi ve Ayntab ve Telbaşer kazalarından oluşuyordu. Liva halkı, sürsat yükümlülüğünü, doğu seferleri sırasında ekseriyetle aynen, batı yönündeki seferler esnasında da nakden yerine getirmiştir. Bu tetkikte başlıca kaynak olarak, T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı bünyesindeki Osmanlı Arşivi'nin çeşitli fonlarında kayıtlı döneme ait onlarca *Sürsat Zahiresi/Bedeli Defteri, Mevkufat Defteri* ile *Ayntab Şer'iyye Sicillerinin* yanı sıra çok sayıda vesika kullanılmıştır. Kaynakların elverdiği ölçüde 17. yüzyılda Ayntab sancağı/kazası özelinde sürsat yükümlülüğünün mahiyeti/kimliği, zaman içindeki seyri ve tarh-tahsil sürecindeki işleyişi takip edilmiştir. Bu süreçte dönem boyunca ortaya çıkan kimi zaman radikal kimi zaman da yavaş ancak istikrarlı bir tarzda arzilikten daimiliğe; aynilikten nakdiliğe doğru olan değişim/dönüşümü gözlemlenmiştir. İlk başlarda aynen talep edilen akdi ve ivazlı bu mükellefiyetin zamanla tam bir vergiye nasıl dönüştürüldüğü izlenmiştir. Bu araştırma, şehrin ekonomik, mali, idari ve sosyal hayatına dair bilgilere yenilerini eklemiştir.

ABSTRACT

This study deals with the sursat obligation in Ayntab, which was an average sanjak of the country in the 17th century, which was considered a century of change and transformation of the Ottoman State. Sursat was an obligation demanded within the scope of war needs in extraordinary situations. This obligation was not a full tax in nature, but the transportation of products such as barley, flour/bread, sheep, clarified butter, honey and wood/straw at destinations determined by the reaya and selling them to the soldiers in exchange for money. Ayntab was subordinate to the province of Marsh in the studied period. It was a sanjak consisting of Ayntab and Telbaşer kazas. The people of Liva fulfilled their sursat obligation mostly in-kind during the eastern military campaigns and in cash the western military campaigns. As the main source in the research, dozens of *Sursat Zahiresi/Bedeli Notebooks, Mevkufat Notebooks* and *Ayntab Şer'iyye Registers*, as well as many documents belonging to the period recorded in various funds of the Ottoman Archive under the Presidency of the State Archives of the Republic of Turkey were used. As far as the sources allow, the nature/identity of the sursat obligation, its course in time and its functioning in the assessment-collection process were followed in the 17th century in the private of the Sanjak/Kaza of Ayntab. In this process, from randomness to permanence, which emerged throughout the period, sometimes radically, sometimes in a slow but steady manner; the change/transformation from in-kind to cash has been observed. It has been observed how this contractual and imposing obligation, which was demanded in the beginning, was transformed into a full tax over time. This research has illuminated the financial/economic, social and even administrative situation of the period and the region a little more.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: hasanarslan@ksu.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

This study deals with the sursat obligation in Ayntab, which was an average sanjak of the country in the 17th century, which was considered a century of change and transformation of the Ottoman State. In the 17th century, the Ottoman State supplied the food of its soldiers on the road routes and the products needed for the feed of the pack and riding animals in the army, mostly by sursat, partly by the ishtira (purchasing) method. Sursat was an obligation demanded within the scope of war needs in extraordinary situations. This obligation was not a full tax in nature, but the transportation of products such as barley, flour/bread, sheep, clarified butter, honey and wood/straw at destinations determined by the reaya and selling them to the soldiers in exchange for money. For this reason, Ottoman financiers regarded sursat legally contractual and compensation obligation.

As the main source in the research, dozens of *Sursat Zahiresi/Bedeli Notebooks*, *Mevkufat Notebook* and *Ayntab Şer'iyye Registers*, as well as many documents belonging to the period recorded in various funds of the Ottoman State Archive were used. As far as the sources allow, the nature/identity of the sursat obligation, its course in time and its functioning in the assessment-collection process were followed in the 17th century in the Ayntab sanjak/kaza (district). In this process, from randomness to permanence, which emerged throughout the period, sometimes radically, sometimes in a slow but steady manner; the change/transformation from in-kind to cash has been observed. It has been observed how this contractual and imposing obligation, which was demanded in the beginning, was transformed into a full tax over time. How the people/communities dealing with the sursat were affected by this whole process and their reactions to it, their cries when the burden became unbearable, how they took action to do something and their efforts to make their voices heard in the Center were discussed. In this context, provincial-central relations were examined. It is tried to be mentioned how the Sultan and the administration in his entourage responded to these complaint and begging rising from the people of Ayntab sanjak. Again, the identities of the mubashir (tax collector), how they undertake that task and under what conditions, thanks to which relationships, and the difficulties they experienced in the process are discussed. This research has illuminated the financial/economic, social and even administrative situation of the period and the region a little more.

Ayntab was subordinate to the province of Marsh in the studied period. It was a sanjak consisting of Ayntab and Telbasher kazas. In the first half of the 17th century, the kazas of the Liva the Ottoman military campaigns to the Eastern side and in the operations carried out against the rebel pashas in Anatolia mostly have fulfilled the provisions (zakhire) of sursat. In all of the military campaigns to Rumelia and in some eastern military campaigns where the battlefield was far from the starboard, sursat was levied and collected in cash. In the hundred-year period in which it is mentioned, sursat has been accrued at least eight times in-kind from the kazas of Ayntab liva. From the taxpayers of Ayntab Kaza were requested as in-kind provisions (zakhire) of sursat, barley in the range of approximately 1.200 to 3.000 kile (bushels) (26 tons 700 kg. - 66 tons 750 kg.), flour in the range of 100-500 bushels (2 tons 565.5 kg. - 12 tons 828 kg.), sheep between 100-200, clarified butter in the range of 100-200 kıyye (128.2 kg.- 256.4 kg.), honey between 50-200 kilos (64.1 kg.- 256.4 kg.). In addition to these, wood between 20-60 cars were also requested. The government sometimes ordered the people to deliver 4,000-8,000 loaves of bread instead of flour. The administration ordered the people to transfer these provisions and ammunition to the nearest destinations on the military campaigns route, such as Kizilirmak Nehirkenari, Telbasher and Mezar/Mizar, and sell them to the soldiers in exchange for money. However, no record of the payment of these provisions was found in the archival documents. Although most of the grain demanded was delivered to the army authorities at the distances, there were times that some of it remained unfinished, and the price of the remaining grain was collected separately from time to time.

Ayntab sanjak fulfilled this obligation in cash during the military campaigns carried out on the Rumelian side or in the eastern military campaigns that were not comprehensive. Sursat obligation levied and accrued in times of emergency and military campaigns in the early stages, especially since the middle of the 17th century, it has been started to be taken in cash on a permanent basis. Ottoman bureaucrats, who followed a fiscal policy that was flexible and could easily adapt the obligations to the conditions, eventually turned the provisions (zakhire) of sursat, which was a contractual and modest duty, into a tax in this period. As a result, sursat, which came of age with steady steps in the first quarter of the 17th century and turned into a full tax, was levied and collected in the same year, often together with other customary taxes, since the middle of the century. When the residents of Ayntab paid their provisions (zakhire) of sursat in cash, by the middle of the century they were generally paying close to awariz, less than nüzul amount. But by the end of the century it had risen to a higher amount than either. During the period, Ayntab liva was paid between 195,000 and 330,000 akcha (coin); Ayntab Kaza was paid a sursat fee between 138.000-246.410 akcha (coin).

While the sursat akcha collected from the sanjak were mostly spent on military expeditions, they were sometimes spent on the expenses of institutions such as Tersane-i Âmire, Matbah-ı Âmire and Ebniye-i Hümayun. Especially in the second half of the period, sursat was levied together with other tekâlif-i örffiyye obligations. As a matter of fact, within the period under review, as far as can be determined, the sursat obligation was levied and accrued on the people of Ayntab at least three times with awariz alone, six times with nüzul alone, and at least fourteen times all three together.

Giriş

Ayntab (günümüzde Gaziantep) şehrinin Osmanlılar tarafından ilhakı, Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi sırasında savaşız bir surette 20 Ağustos 1516 tarihinde gerçekleşmiştir. Osmanlı hâkimiyetinde sancak halinde teşkilatlandırılan şehir, önce Arap Eyaleti'ne, 1531'de Dulkadir/Maraş eyaletinin kurulması üzerine de bu eyalete bağlanmış ve bu bağlılık 1830 tarihine kadar fasılasız devam etmiştir (Özlu, 2004, s. 21; Arslan, 2020, s. 34-69). Sancak, araştırmaya esas 17. asırda *Ayntab* ve *Telbaşer* kazalarından meydana gelmekteydi.

Bu tetkikte kaynak olarak, T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı bünyesindeki Osmanlı Arşivi'nin çeşitli fonlarında kayıtlı onlarca Sürsat Zahiresi/Bedeli ve Mevkufat Defteri ile döneme ait Ayntab Şer'iyye Sicili başta olarak çok sayıda arşiv belgesi kullanılmıştır. Bu çalışmanın amacı, Osmanlı Devleti'nin bir dönüşüm ve değişim devri olan 17. yüzyılda, Ayntab sancağı halkına yüklediği sürsat yükümlülüğünü sistematik bir şekilde incelemektir. Kaynakların elverdiği ölçüde Liva'nın kazalarında sürsatın tarh-teslim süreçlerinin işleyişi, tarh sıklığı ve miktarı, tahakkukundaki muvaffakiyet ve bu devredeki değişimi/dönüşümü izlenecektir. Ayrıca vergiye muhatap olan reayanın bu zaman dilimindeki durumları, ağırlaşan ve sıklaşan sürsat karşısındaki tepkisi, onunla baş etme çabaları, seslerini duyurabilme gayretleri ve bütün bu tepkilere Merkezi hükümet ve Sultanın verdiği cevapların da imkânlar ölçüsünde üzerinde durulacaktır. Bu bağlamda ayrıca taşra-merkez ilişkileri irdelenecektir. Araştırma, incelenen bölgenin o zamanki sosyo-ekonomik durumu ve idarî vaziyeti ile ilgili bilgilere yenilerini katacaktır.

Sürsatın Mahiyeti, Tarh ve Tevzii

Osmanlı maliye terminolojisinde *sürsat*; un, koyun, ekmek, yağ, arpa, bal, saman, odun vs. gibi belirli maddelerin tayin edilen menzillere sürülmesi (nakledilmesi) ve burada, Maliye bürokratları tarafından tespit edilmiş bir bedel karşılığında, askeri neferata satılması muamelelerini ifade eder (Barkan, 1993, s. 14; Güçer, 1964, s. 93). "*Sürsat*" aynı zamanda, Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'ın ilanına kadar daha ziyade olağanüstü durumlarda sefer ihtiyaçları cihetine olmak üzere her türlü hizmet, eşya veya para şeklinde reyadan talep edilen *avarız-ı divaniye* veya *tekâlif-i divaniye* grubunda yer alan bir yükümlülüktür (Barkan, 1993, s. 13; Sahillioğlu, 1991, s. 108). Osmanlılar, 17. yüzyılın başlarında, sınırlarda savaşız askerlerinin yaşesi için gerekli zahireyi, daha ziyade nüzul mükelefiyeti ile temin ettiği gibi cepheye intikal eden ordunun yol boyunca ihtiyaç duyduğu zahire ile arpa, un, odun ve saman gibi diğer mühimmatı da genellikle halka yüklediği aynî sürsat sayesinde tedarik etmekteydi (İnalçık, 2017, s. 113).

Sürsat, aslı itibarıyla arızî ve aynî mahiyetinde olmasına rağmen sonradan nakdî ve sürekli bir forma dönüşmesi, sefer halindeki asâkir-i mansûrenin zad ü zahire ve mühimmatı cihetine istenmesi açılarından nüzul ile benzerlik gösterse de birkaç yönden ondan ayrılır. Öncelikle sürsat, nüzul gibi avarızhane birimleri üzerinden alınmaz, kaza sınırları dâhilinde yaşayan reaya ve berâyâyâ toplu olarak tarh edilirdi. Ancak merkezî hükümetin, kadimden beri kazalara tarh edilen sürsat miktarını, şehirdeki reayanın mali kapasitesi ve kazanın hane adedi ile mütenasip bir oranda tespit ettiği bazı arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır. Bununla ilgili sayılabilecek ve sicil kaydına geçen 16 Ağustos 1615 tarihli bir hüccette Ayntab kazası ahalisinden bazıları, Mahkemede yetkililer huzurunda kendilerinden talep edilen sürsat zahiresine itiraz ederken kendi iddialarını Ayntab ile Telbaşer kazalarının hane sayılarına atıf yaparak dile getirmişlerdi ve haklı görülmüşlerdi (AŞS, 162, s. 321). Esasen hükümet, hane adedi belirtmeden kazadaki tüm ahali üzerine, uzun yılların tecrübesiyle, tahakkuk ettirdiği sürsat zahiresi/akçesini; Liva'daki kadılar, diğer yetkili ve ileri gelenlerin marifetiyle kazalarındaki tüm hanelere ekonomik seviyelerine göre salyane ettirdikten sonra tahsil/tedarik

ederlerdi. Tatbikatın bu şekilde cereyan ettiğini gösteren pek çok sicil kaydına bu çalışma esnasında rastlanılmıştır¹.

Nüzul ve avarız yükümlülüklerindeki toplu ve bireysel muafiyetler, sürsatta göz önüne alınmadan hatta zimmiler (Selçuk, 2008, s. 164) de dâhil tüm ahali, imkânları ölçüsünde bu tekâlîfe iştirak ettirilirdi². Mesela, Haleb'e giden su kanalını temizleme, tamir etme ve koruma vazifeleriyle mükellef kılınan ve "Su Karyeleri" diye de nitelenen Kızılhisar-ı Tahtani (Aşağı Kızılhisar), Hacer ve Seylan köylerindeki ahali bu hizmetleri karşılığında tekâlîf-i örfiyyeden muaf tutulmuşlardı³. Ancak bu karyelerin sürsat vermek istememelerinin muhakeme edildiği bir yargılama esnasında eski sicil ve defterlere bakıldıktan sonra sürsat ödemeleri gerektiğine Mahkemece karar verilmiştir (AŞS, 61, s. 122).

Nüzul, yalnızca arpa ve un/buğday şeklinde talep ve tahsil edilirken, sürsat bunların yanı sıra saman, odun, koyun, ot, yağ ve bal gibi maddeleri de ihtiva etmekteydi. Diğer taraftan, sürsat zahiresi sefer halindeki askeri birliklerin yol güzergâhındaki menzillere nakledilip burada askerlere satılırken⁴, nüzul zahiresi harp sahasına yakın stratejik noktalarda Hükûmet tarafından inşa edilen ambarlara ulaştırılıp depolanmakta ve savaştan ordu kıt'alarına dağıtılmaktaydı⁵.

İki yükümlülük arasındaki en önemli fark belki de nüzulün Hükûmet katında gerçek bir vergi olarak görülmesine karşın sürsatın; reyanın zikredilen zahireyi emredilen menzillerde askerlere satarak onların iaşesine bir ferahlama, bir yardım ve genişlik; kendilerine de ticari bir kazanç ve geçim olarak tanımlanmasıdır. Yani sürsat, hukuki yönden akdi-ivazlı bir muamele iken diğer taraftan da zorlayıcı vasfı olan melez bir teklifti. Divan-ı Hümayun'dan yetkililere sürsata dair irsal edilen tüm emirnamelerde bu mükellefiyetin, diğer tekâlîf-i örfiyye gibi olmadığı; ordunun belirlenen menzillere varmasından önce orada hazır edilen maddelerin para ile askere satılacağı ve sahiplerine bedellerinin eksiksiz verileceği çoğu zaman belirtilmiştir. İlâveten bu alış verişin sefere giden İslam askerinin iaşesine bir yardım, genişlik ve yol azığı; rençber taifesine de önemli kâr ve kazanç sağlayacağı her daim vurgulanırdı⁶. Bazı fermanlarda

¹ Bazıları için bkz. AŞS, No. 29, s. 147; AŞS, No. 14, s. 390; AŞS, No. 37, s. 170; AŞS, No. 35, s. 288.

² Bir arşiv vesikasının orijinal ifadesiyle: "... sürsat zahiresi tekâlîf-i örfiyyeden olmayub akçe iledir cümle tekâlîfden muaf olan reaya bu hususda sayir reaya ile beraberdir ferman olunan sürsat zahiresi cümle reayadan ve yağcı ve küreci ve taşçı ve derbentçi ve çeltikçi vesayir muaf olan reayadan cem ve tahsil ve..." (AŞS, No. 170B, s. 78-79). Benzer başka bir kayıt: "...sürsat zahîresi tekâlîf kısmından olmayub reaya taifesine sebeb-i ticaret ve asker halkına seat-i maişet için olmağla sürsattan kimesne muaf olmaz derbentçi ve köprücü ve bedelci vesayir tekâlîfden muaf olanlara asla teallül ve inad ettirilmeyüb sayir reaya ile alesseviye tahmil ve tevzi eylesüz..." (AŞS, No. 14, s. 21). Başka kaynaklar için bkz. MAD.d. No. 3471, s. 1; MAD.d., No. 3474, s. 7; MAD.d., No. 3251, s. 3; KK.d., No. 2624, s. 105; AŞS, No. 14, s. 20-21; AŞS, No. 28, s. 225; AŞS, No. 35, s. 220, 287; AŞS, No. 171, s. 145; AŞS, No. 30, s. 103, 334; AŞS, No. 37, s. 4; AŞS, No. 170B, s. 1.

³ Bazı kaynaklar için bkz. AŞS, No. 13, s. 24; AŞS, No. 62, s. 169-171; AŞS, 61, s. 122-123, 285; MAD.d., No. 43, s. 101; MAD.d., No. 8475, s. 101; Koçak, 2010, s. 113.

⁴ Sadece birkaç kaynak için bkz. MAD.d., No. 4433, s. 46-48; AŞS, No. 170B, s. 1, 78-79; KK.d. No. 2575, s. 49; KK.d., No. 2583, s. 97; KK.d., No. 2577, s. 29-30; MAD.d., No. 4347, s. 25-26; AŞS, No. 14, s. 18-21, 103-104; AŞS 15, s. 3-5; AŞS, No. 28, s. 225; AŞS, No. 162, s. 341-342.

⁵ Bazı me hazlar için bkz. KK.d., No. 2553, s. 12-14; MAD.d., No. 457, s. 105-109; D.MKF, No. 15/56; MAD.d., No. 4347, s. 28, 80; MAD.d., No. 4433, s. 46-48; KK.d., No. 2583, s. 20.

⁶ Bu husus resmi vesaikte şu kalıplarla ifade edilmiştir: "... menzil-i mezbure nüzul eyledikte olunageldüğü üzere akçe ile asker-i İslam'a fûruht edüb asker halkına seat-i maişet ve ashabına sebeb-i ticaret vaki ola... bu zahîre tekâlîf-i örfiyyeden olmayub akçe iledir..." (AŞS, 162, s. 341-42); "...sürsat zahiresi akçeler iledir tekâlîf-i örfiyyeden değildir..." (AŞS, 170B, s. 1); "...kadıların marifetiyle reaya kendüleri getirüb ve yine kendileri satmağa akçelerin almağa ve bahane ile hizmet namına akçe alınmamağa ve fukaraya tekâlîf-i mâlâyutak olmamağa teyid? olunmuş imdi asâkir-i İslam'a seat ve ashabına sebeb-i ticaret için mümkünîyle fukara ve reaya kendüleri getirüb kisb ü kar eylemeleri tekâlîfden olmadığı malumunuzdur..." (AŞS, 170A, s. 275); "...sürsat

sürsat zahiresinin tedarikinden sonra emredilen menzillere sahipleri/vekilleriyle birlikte hazır edilmesi, orada günün narh fiyatları üzerinden alım satım işleminin gerçekleştirilmesi emredilmiştir⁷.

Ancak, pratik sebeplerden ötürü, bu alışveriş ameliyesi, satıcı durumundaki ahali ile asker taifesini bir araya getiren bir pazar ortamında serbest piyasa şartları ve fiyatlarıyla gerçekleşmemekteydi. Esasen tatbik edilebilirlik açısından bunun gerçekleşmesi de imkânsızdı. Süreç; kadı ve/veya görevlendirilen tahsildarlar marifetiyle reayadan toplanan zahire ve diğer mühimmatın menzillere taşıtırılması, zahirenin nüzul emini⁸ ve koyunların da ganem (koyun) emini tarafından Maliye'nin tespit ettiği değerler üzerinden kendilerinden satın alındıktan sonra bir çeşit taşeron durumundaki bu emimler tarafından tekrar askere satılması şeklinde cereyan etmekteydi. Sürecin bu şekilde gerçekleştiğini *Şer'iyye Sicili'ndeki* bir iki kayıttaki detaylar net bir biçimde göstermektedir. Bu kayıtlardan biri IV. Murad'ın, Safevilere karşı açmayı düşündüğü seferin ihtiyaçları için 1-10 Ocak 1635 tarihinde Ayntab, Malatya ve Divriği sancaklarındaki kadılara gönderdiği sürsat emridir. Bu emirde kadılara cins ve miktarı orada belirtilen sürsat zahiresinin tedariki için kazalarındaki mahalle, köy ve kasabalarda insanların toplandığı yerlerde sağlamca tembih ve ilan edilerek meselenin reayaya anlatılıp duyurulması, onların ellerindeki ürünlerinin kendi ihtiyaçlarından fazla olanını hayvanlarıyla emredilen menzillere götürmeleri ve orada geçerli narh üzerinden askerlere satmaları emredilmiştir. Ayrıca devletçe kimseye sabit bir fiyat dayatılmayacağı herkesin istediği şekilde alışverişini yapacağı dile getirilmiştir. Fakat on gün sonra aynı kadılara bu konu ile ilgili gönderilen diğer bir hükümde daha önce emredilen zahirenin on beş yirmi gün içinde tedarik edilerek tayin edilen menzillere götürülüp ordu-yı hümayundaki nüzul eminine teslim etmeleri hususunda ferman sadır olduğu belirtilmiştir (AŞS, 14, s. 18-21).

Devletin resmi kayıtlarında her ne kadar sürsat zahiresinin ivazlarının sahiplerine eksiksiz tediye edileceği pek çok kez belirtilse de araştırılan devrede Devletin, aynî sürsat ücretlerini ödemediği ile ilgili açık bir kayda bu araştırma esnasında tesadüf edilmemiştir. Hatta Bağdat seferine ait bir *Sürsat Zahiresi Defteri'nde* sürsat akçesinin reayaya verilmeyip miri için alıkonulması hakkında 20 Mayıs 1638 tarihinde ferman çıktığı notu düşülmüştür (MAD.d., 4347, s. 3). H. İnalçık, sürsat zahiresi için halka vadedilen ödemelerin bazen eksik yapılabildiğini, geciktirildiğini veya sıkışık durumlarda hiç yapılmadığını ifade eder (İnalçık, 2017, s. 113). Keza, S. Polat, IV. Murad'ın Revan seferi ile ilgili hazırladığı doktora tezinde, Hükümet'in bu sefer dolayısıyla aynen teslim aldığı sürsat karşılıklarını reayaya ödemediğine dair arşivin ilgili belgelerinde herhangi bir kayda tesadüf etmediğini belirtmiştir (Polat, 2015, s. 236). Yine aynı hükümdarın 1638'de giriştiği Bağdat seferi ihtiyaçları için talep edilen aynî sürsat kayıtlarını tetkik eden L. Güçer de bu ücretlerin verildiğine dair bir kayda rastlamadığını ifade etmiştir (Güçer, 1964, s. 104-105). Karşılıklarının verilmediği bu tür durumlarda sürsat, fiilî olarak avarız ve nüzul benzeri bir vergiye dönüşmekteydi. Zaten tetkik edilen yüzyılın

zahiresi tekâlif kısmından olmayub reaya taifesine sebab-i ticaret ve asker halkına seat-i maişet için olmağla sürsattan kimesne muaf olmaz..." (AŞS, 14, s. 21). Başka me hazlar için bkz. A.DVNSMHH.d., No. 77, s. 21-2; A.DVNSMHH.d., No. 78, s. 33-34; AŞS, No. 13, s. 19-20; AŞS, 170B, s. 78-79; AŞS, No. 167, s. 243.

⁷ "...sürsat zahiresi tekâlif-i örfiyyeden olmayub akçe ile dir... yanına yarar adamlar koşub ashabıyla menzil-i mezbûre gönderüb ihzar ettüresün ki serdarım asâkir-i İslam ile nüzul eyledükde mukayyed olub narh üzere işтира olunub askeri halkına sebab-i maişet ve ashabına sebab-i ticaret vaki ola..." (AŞS, 170B, s. 78-79). Başkaca bkz. AŞS, No. 14, s. 18; AŞS, No. 167, s. 243.

⁸ Nüzul Emini: Sefere çıkan ordunun konaklayacağı yerleri ve oralarda yiyecek ve içecekleri hazırlayan memur hakkında kullanılan bir tabirdir (Pakalın, 1983, s. 710).

ikinci yarısında sürsat zahiresi mükellefiyeti, ekseriya bedel şeklinde tarh ve tahakkuk ettirilince artık tam anlamıyla bir vergi hüviyetini kazanacaktır.

Sürsatın aynen tarh ve talep edildiği kazalarda, bu mükellefiyetin organize edilip istenen zahirenin tedarik edilerek belirlenen menzillere taşınması sorumluluğu aynî nüzul vergisinde olduğu gibi kadılara tevdi edilmişti. Hükûmetin İstanbul'da sefer kararı almasının ardından belirlenen sefer güzergâhı boyunca askerin konaklayacağı menziller ve kısa bir müddet dinleneceği oturaklar tespit edilirdi. Bir sonraki aşamada belirlenen bu menzil ve oturaklarda asker neferâtının ihtiyacı olan un/ekmek, kasaplık koyun, sadeyağ ve bal gibi erzakın yanı sıra hayvanlarına yem olarak kullanılacak arpa, ot veya saman ile yakacakları odun miktarı hesaplanırdı. Bu hesap sonunda çıkan yekûn, sürsat zahiresini aynî ihraç edecek kazalara kadimden alınageldiği üzere bölüştürülürdü. Böylece her kazanın hangi menzile ne kadar mühimmat/zahireyi ne zaman getireceği belirlenmiş olurdu. Merkezî idare, nakliye masraf ve zamanından tasarruf etmek için her kaza halkını, sürsatlarını çoğunlukla mesafe açısından kendilerine en yakın menzilde hazır etmeleri için yükümlü tutardı.

Daha sonra tüm bu organizasyonun hatasız işleyebilmesi için kadılar başta olmak üzere tüm yetkililere hitaben o kaza ahalisinin çıkaracağı sürsat zahiresi müfredatının, zahireyi nakledeceği menzil ve tarihin de belirtildiği ferman ve emirler kaleme alınırdı. Sürsat zahiresinin ihraç ve nakline vazifelendirilen mübaşirlerle birlikte yollanan bu emr-i şeriflerin giriş kısımlarında aynî sürsatın, sefere çıkan ordu neferâtının mühimmat ve zahiresi için ne kadar önemli ve gerekli olduğu kat'î bir dille zikredilirdi. Mübaşirle birlikte gönderilen *mühürlü ve nişanlı Mevkûfât Defteri sureti ile emr-i şerif mücebince* tedariki gereken zahirenin herhangi bir ihmale mahal verilmeden, hakkaniyet üzere ve adalet ölçüleri içerisinde halka dağıtıldıktan sonra bir an evvel toplanarak emredilen menzillere götürülmesi kendilere emredilirdi. Düzenlenecek seferin neticesi üzerinde müessir bir role sahip sürsatın tedarik ve teslimi sürecinde kadı ile diğer görevlilerden kaynaklanacak her türlü ihmal, gecikme, zulüm ve askerin zahire müzayakasına yani sıkıntısına sebep olacak diğer kusurların kesinlikle şiddetle cezalandırılacağı da her zaman vurgulanırdı.

Sürsat emrini alan Ayntab livasındaki kadılar, derhal harekete geçerek kendi adli muntikalarında istenen zahire ve mühimmatı tedarik etmeye başlardı. Öncelikle muafiyet gözetmeksizin Müslim ve gayrimüslim ayırımı dahi yapılmadan talep edilen zahireyi tüm halka ekonomik seviyelerine göre vilayet ileri gelenleri ve görevli mübaşir marifetiyle tevzi ederlerdi. Daha sonra toplanıp çuvallanan zahire ve diğer maddeleri, nakliye masrafları yine halktan alınmak suretiyle, ya bizzat kendileri veya vekil tayin ettiği kimseler vasıtasıyla Hükûmetçe belirlenen menzillere asker gelmeden önce ulaştırırlardı. Getirilen mühimmattan arpa ve un/ekmek nüzul eminine; bal, yağ ve odun matbah eminine; koyunlar ganem eminine teslim edilir ve kendilerine eminler tarafından tesellüm tutanağı verilirdi. İstanbul'daki Mevkufat Kalemi memurları da kadılara eminlerden aldıkları ve tesellüm keyfiyetini ihtiva eden ellerindeki eda tezkerelerine binaen tahsilat işleminin tamamlandığını gösteren bir temessük yani makbuz verirdi⁹.

⁹ Tüm bu süreçleri aydınlatan bazı kaynaklar için bkz. A.DVNSMHHM.d., No. 77, s. 7, 21; A.DVNSMHHM.d., No. 78, s. 33-34; AŞS, No. 13, s. 19-20, 33, 59; AŞS, No. 14, s. 18-21, 103-04; AŞS, No. 15, s. 3-4; AŞS, No. 162, s. 341-342; AŞS, No. 167, s. 269; AŞS, No. 170A, s. 252-253, 275; AŞS, No. 170B, s. 1, 78-79; KK.d., No. 2775, s. 3; KK.d., No. 2583, s. 41; KK.d., No. 2705, s. 72-73; KK.d. No. 2575, s. 49; D.MKF, No. 12/41; MKF.d., No. 27441, s. 48; MAD.d., No. 4347, s. 25-26.

Sürsat Zahiresinin Aynen Tarh ve Tahsili

İlk dönemlerde sefer zamanlarında ordunun zahiresi ve diğer mühimmatı için ihdas edilen sürsat, esasen arızî bir ödevdi. Merkezî otorite, bu yükümlülüğü tarh ve tahsil ederken umumi kaide olarak, tasarlanan sefer güzergâhına yakın liva/kazalardan aynî olarak, güzergâhın dışında kalan uzak yerlerden de nakdî olarak talep etmekteydi (MAD.d., 4482, s. 4; MAD.d., 3451, s. 4; AŞS, 37, s. 4; AŞS, 30, s. 103). Bu çalışmanın mevzubahis ettiği yüz yıllık devrede Ayntab livasındaki kazalardan sürsat zahiresinin en az yedi sekiz kez aynen tahakkuk ettirildiği arşiv vesikalarından anlaşılmaktadır. Bu senelerin tamamı Anadolu cihetine yapılmış harekâtlara rast gelen yıllardır.

Nitekim zikredilen arşiv vesikalarındaki kayıtlardan yararlanarak oluşturulan 1 numaralı tablodan da izlenebileceği gibi incelemeye esas dönem boyunca Ayntab kazasındaki yükümlülerden aynî sürsat zahiresi olarak yaklaşık 1.200 ile 3.000 kile¹⁰ (26 ton 700 kg. - 66 ton 750 kg.) aralığında şair (arpa), 100-500 kile (2 ton 565,5 kg. - 12 ton 828 kg.) aralığında dakik (un), 100-200¹¹ arasında ganem (koyun), 100-200 kıyye¹² (128,2 kg.- 256,4 kg.) aralığında sadeyağ ve 50-200 kıyye (64,1 kg.- 256,4 kg.) arasında asel (bal) talep edilmiştir.

Kaza halkından bahsedilen zahireye ek olarak 1044/1634-35 senesi için 20 araba (AŞS, 14, s. 20-21), 1047/1637-38 ve 1048/1638-39 yıllarında ise 60 araba (KK.d., 2575, s. 49; MAD.d., 4347, s. 25-26; KK.d., 2583, s. 21) odun da aynî olarak istenilmiştir. Hükûmet, unu işleyip ekmek haline getirme maliyet, zaman ve külfetinden kurtulmak maksadıyla bazen unun tamamını veya bir kısmını ekmek olarak teslim etmelerini halka emrederdi. Nitekim 1629 senesinde Veziriazam Hüsrev Paşa'nın gerçekleştireceği şark seferi için Ayntab livasına tarh edilen 10.000 ekmeğin 8.000 adedi Ayntab kazasından talep edilmiştir (MKF.d., 27441, s. 48). Benzer şekilde 1634 yılında Sadrazam Mehmed Paşa'nın yürüttüğü seferin ihtiyaçlarına Ayntab'ın Telbaşer kazasından un yerine talep edilen 4.000 adet ekmeğin 3.865 tanesi Ayntab kadısı Mustafa Efendi tarafından 29 Mayıs 1634 tarihinde ordu nüzul eminine teslim edilmiştir (KK.d. 2575, s. 49 ; MKF.d., 27441, s. 67).

Aynı dönemde Ayntab livasına tahakkuk ettirilen sürsat zahire miktarı ise 1.400 - 4.500 kile (31 ton 150 kg. - 100 ton 125 kg.) aralığında arpa, 250-600 kile (5 ton 664 kg. -13 ton 593,6 kg.) arasında un, 150-300 arasında koyun, 150-300 kıyye (192,3 kg.- 384,6 kg.) arasında sadeyağ ve 150-250 kıyye (192,3 kg.- 320,5 kg.) arasında bal şeklindedir. Bu konudaki diğer teferruat aşağıdaki tablodan izlenebilir.

Tablo 1: 17. Yüzyıl Boyunca Ayntab Kaza/Livasından Aynen Tahakkuk Ettirilen Sürsat Miktarı

Sene	Şair	Dakik (un)/	Ganem	Revgan-ı sade	Asel	Saman/	Kaynaklar
	(arpa)	ekmek	(koyun)	(sadeyağ)	(bal)	odun	
	Kile	Kile /adet	Re's	Kıyye	Kıyye	Garar/ Araba	
1008/1599-1600	500/ 300	- ¹³	50	-	-	-	AŞS 167: 243

¹⁰ Bir hacim ölçüsü birimi olan kilenin miktarı yöreden yöreye farklılık gösterirdi. Nitekim sürsat zahiresinde esas alınan İstanbul kilesi, arpa ticaretinde yaklaşık 22,25 kg, un ticaretinde ise 25,656 kg üzerinden işlem görmektedir (Hinz, 1990, s. 51).

¹¹ Yalnız 1032/1622-23 yılında 1.500'i Ayntab kazasından olmak üzere Ayntab livasından 1.700 baş koyun talep edilmiştir (KK.d., 2566, s. 49).

¹² Bir kıyye (vukiyye) 1 okka yani 400 dirhemlik ölçü birimi olup miktarı 1,282 kg.'dır (İnalçık, 2017, s. 467).

¹³ Kayıtlarda "kifayet miktarı ekmek" diye geçiyor.

1032/1622-23 ¹⁴	2.500/ 2.000	700/500	1.700/ 1.500	300/200	150/ 100	-	KK 2566: 49; AŞS 170B: 1
1033/1623-24	- / 1.000	-/3.000	-/300	-/200	-/100		AŞS 170B: 78
1038/1628-29	2.500/ 2.000	10.000/ 8.000*	300/200	150/ 100	-	-	MKF 27441: 48; AŞS 13: 19-20
1043/1633-34	2.500/ 2.000	250 ¹⁵ / 250	300/200	150/100	80/50	-	KK 2575: 49; MKF 27441: 67
1044/1634-35	2.400/ 1.200	350/300	150/100	300/200	150/100	25/20	MAD 4433: 48; AŞS 15:3-5; AŞS14:20-21
1047/1637-38	4.500/ 3.000	600/500	250/200	250/200	250/ 200	- / 90/60	MAD 4347: 25-26; KK 2577: 29-30
1048/1638-39	4.500/ 3.000	600/500	250/200	250/200	250/ 200	- / 90/60	KK 2583: 41

Not: “*” İstenilen ekmek sayısıdır.

Ayntab ahali, en yüksek aynî sürsat mükellefiyetini, IV. Murad’ın 1638 yılında bizzat çıktığı ve Bağdat’ın geri alınmasıyla neticelenen İran seferi esnasında askerin ihtiyaçlarına yaptığı katkı ile yerine getirmiştir. Liva’daki ahali, 1047/1637-38 ve 1048/1638-39 senelerine mahsuben ayrı ayrı olmak üzere 4.500 kile arpa, 600 kile un, 250 baş koyun, iki yüz elliler kıyve sadeyağ ve bal ile 90 araba odun vermek zorunda bırakılmıştır (MAD.d., 4347, s. 25-26; KK.d., 2583, s. 41, 96-97; KK.d., 2577, s. 29-30). 1047/1637-38 yılına ait *Sürsat Zahiresi Defteri’ne* göre Ayntab kazasına tarh edilen zahirenin tamamı Mezar/Mizar menziline Ayntab kadısı Mustafa Efendi tarafından orduya teslim edilmiştir. Ancak bu sene için Ayntab kazasından istenen 500 kile unun 145,5 kilesi aynen, geri kalanın yerine 35.450 adet ekmek adı geçen menzilde; Telbaşer kazasının 100 kilelik ununa karşılık olmak üzere 10.000 adet ekmek de kaza kadısı Mevlana İsmail tarafından Telbaşer menziline ordudaki yetkililere teslim edilmiştir (MAD.d., 4347, s. 25-26). Sancak’ın 1048/1638-39 senesine ait sürsatından sadece 250 koyunun adı geçen menzillerde Ordu Ganem Emni Şaban Ağa’ya 16 Eylül 1639 tarihinde teslim edildiği deftere derkenar düşülmüşse de diğer zahirenin teslimi hakkında herhangi bir kayıt yer almamaktadır (KK.d., 2583, s. 41). Bağdat harekâtının ihtiyaçları bağlamında Ayntab, Maraş ve Malatya livalarına tabi 27 kazadan müteşekkil Maraş Eyaleti’nden toplam 121.000 adet ekmek, 1.700 kile un ve 34.600 kile arpa talep edilmiştir (Güçer, 1964, s. 99).

Erzurum valiliğinden alınarak Sivas valiliğine atanmayı hazmedemeyen Abaza Mehmed Paşa, katledilen Sultan II. Osman’ın kanını bahane ederek etrafına topladığı sekbanlarla Anadolu’da 1623’te isyan edince bu asi üzerine gerçekleştirilen askerî harekâtlar esnasında Ayntab sancağı ahalisinden de birkaç kez sürsat zahiresi talep edilmiştir. Nitekim Vezir Cıgalazâde Mahmud Paşa, giderek yaygınlaşan ve nazik bir hal alan Abaza isyanını bastırmak üzere serdar tayin edilmiştir. İşte bu sırada Ayntab kadısına yazılan Ağustos 1623 tarihli bir fermanla isyan ve tuğyan içinde olan Abaza Mehmed’in defi ve izalesinin umur-ı din ü devletten olduğu belirtildikten sonra bu sefere katılan asâkir-i İslam’ın ihtiyaçları bağlamında kazasından istenen sürsatın çok acele tedarik edilerek belirtilen menzile getirilmesi emredilmiştir. Talep edilen zahire şöyle idi: 2000 kile arpa, 500 kile un, 200 baş koyun, 200

¹⁴ Mart 1623 tarihli bir sicil kaydında Diyarbekir muhafazasında olan Vezir Ahmed Paşa serdarlığında Bağdad üzerine düzenlenen sefere katılan askerlerin sıkıntısını gidermek için Ayntab kazasından 2.000 kile arpa, 1.000 kile un, 300 baş koyun, 500 vukiyye revgan-ı sade ve 250 vukiyye bal talep edilmiştir. Liva’dan o seneye mahsuben istenen sürsat zahiresinin miktarı daha sonra bu şekilde mi değiştirildi, yoksa sicil kayıtlarındaki bu zahire kazadan fazladan mı istendi tam anlaşılmamaktadır. İlgili kayıta Ayntab Kadısına bu zahirenin acele tedarik edilerek Receb ayının sonuna kadar Musul sahrasına nakledilmesi ve bu hususta herhangi bir ihmale sebebiyet vermemesi emredilmiştir (AŞS, 170A, s. 252-53, 275).

¹⁵ O sene Liva’nın Telbaşer kazasından 4.000 tane de ekmek istenilmiştir.

vukiyye sadeyağ ve 100 vukiyye bal (AŞS, 170B, s. 1). Bu harekât neticesinde de Abaza Paşa ortadan kaldırılamayınca bir yıl sonra bu kez Rumeli, Anadolu ve İstanbul'daki tüm askerlerden teşkil edilen daha kalabalık bir ordunun başına getirilen Veziriazam Tayyar Mehmed Paşa, bu işe görevlendirildi. Bu külliyetli harekâta katılan askerin mühimmatı için 1.000 kile un, 3000 kile arpa, 300 koyun, 200 vukiyye sadeyağ ve 100 vukiyye baldan oluşan sürsat zahiresinin bir dakika bile geciktirilmeden Ayntab Vilayet ahalisinden tedarik edilerek yanına yarar adamlar koşulup sahipleriyle birlikte askerin varışından önce İskenderun menziline gönderilmesi Ayntab kadısına bildirilmiştir (AŞS, 170B, s. 78-79)

Sefer hazırlıkları kapsamında sürsat hususu ile ilgili olarak yetkililere gönderilen pek çok fermenda sürsat zahiresine dâhil olan maddelerin tedarik edilip emredilen yere nakledilerek hazır edilmesi hakkında “*ehemm-i umûr*”, “*mühimmât-ı umur*”, “*umûr-ı lazıme*”, “*umûr-ı ehem*” veya “*ehemm-i mehâm/mühimmât*” gibi tabirler geçmektedir. Merkezî Hükûmet, bu ifadelerle, sefere çıkan asker için hayati önem taşıyan sürsat zahiresinin Devlet'in en mühim ve lazım işlerinden olduğunu vurgulayarak bu hususta hiçbir ihmal ve özrün kabul edilmeyeceğini muhataplarına şiddetle bildirmekteydi (AŞS, 14, s. 18-21, 103-104; AŞS, 170B, s. 78-79; AŞS, 162, s. 341-42). Lakin halkın aynî olarak kendilerinden talep edilen bu sürsat yükümlülüklerinin bazen bir kısmını bazen de tamamını yerine getiremediği de yine arşiv belgelerine yansımıştır. Hatta halkın sıklaşan şikâyetlerini de göz önüne alan Osmanlı Padişahları zaman zaman çıkardıkları fermanlarla Ayntab ahalisine tarh edilen sürsat zahirelerinin bir kısmını affederek, onların ağırlaşan mali yükümlülüklerini azaltmış ve böylelikle hallerine merhamet etmişlerdir. Mesela, 1600 yılının Mayıs sonlarına ait bir *Şer'iyye Sicili* kayıtlarından anlaşıldığına göre Ayntab livasından 500 kile arpa, 50 koyun ve yeteri kadar ekmeğin mübaşir Mehmed Çavuş marifetiyle acele tedarik edilerek belirlenen menzilde orduya gönderilmesi ve zahire sahiplerine de ücretlerinin geçerli narh üzerinden ödenmesi oradaki kadılara emredilmiştir. Şehirdeki fakir ahali, “*Bu kadar zahireyi vermeye tahammülümüz yoktur.*” diye ilgili mercilere yakınıp şikâyette bulununca bahsedilen zahireden sadece 500 kile arpanın (300 kilesi Ayntab ve 200 kilesi Telbaşer kazasından olmak üzere) toplanarak gönderilmesi için kaza kadılarına başka bir emr-i şerif gönderilmiştir (AŞS, 167, s. 243). Yine kaza sakinleri, 1038/1628-29 yılında, Serdar Hüsrev Paşa komutasında Şark seferine çıkacak askerin ihtiyaçları cihetine aynî olarak 2.000 kile arpa, 8.000 ekmek, 200 baş koyun ve 100 kıyye sadeyağını vermekle mükellef kılınmışlardı. Bu maddelerin çoğunu Ordu Nüzul Emmini Yusuf Ağa'ya teslim eden halkın zimmetinde bakaya kalan 100 kile arpa ve 50 koyun daha sonra Padişah IV. Murad tarafından affedilmiştir. Sultan IV. Murad, Kaza'nın 1043/1633-34 yılında ödemek zorunda olduğu sürsat zahiresinin de bir kısmını bağışlamıştır (MKF.d., 27441, s. 48, 67).

Osmanlı Devleti, aynı hükümdarın yani IV. Murad'ın 1635-1636 tarihinde gerçekleşen Revan seferi organizasyonu kapsamında hem 1043/1633-34 senesi hem de 1044/1634-35 senesine mahsuben Ayntab ahalisine sürsat zahiresi tarh etmiştir. 1043/1633-34 yılında 2.500 kile arpa, 250 kile un, 4.000 adet ekmek, 300 baş koyun, 150 kıyye sadeyağ ve 80 kıyye balın sancak halkından tedarik edilerek belirlenen menzillere¹⁶ nakledilmesi emredilmiştir. Bu yekûnun 2.000 kile arpa, 250 kile un, 200 baş koyun, 100 kıyye sadeyağ ve 50 kıyye baldan oluşan kısmı merkez Ayntab kazasından istenmiştir. Ayntab kadısı Mevlana Mustafa'ya tevcih edilen bu sürsat zahiresinden ancak 2.500 kile arpanın 1.969 kilesi ile 4.000 ekmeğin 3.865 tanesi 29 Mayıs 1634 tarihinde aynen teslim edilmiştir. Halk, zimmetlerinde bakaya kalan

¹⁶ Ayntab kazası zahiresi Mezar/Mizar menziline, Telbaşer kazası zahiresi de Telbaşer menziline nakledilecekti.

zahireye karşılık olarak da arpanın kilesi 30 akçeden, unun kilesi 70 akçeden, ekmeğin tanesi 2 akçeden, koyunun adedi 200 akçeden, yağın kıyyesi 30 akçeden ve balın kıyyesi 35 akçeden olmak üzere toplam 100.600 akçe bedel ödemiştir. Aynı senede Ayntab taraflarından Telbaşer ve Mezar/Mizar menzilleri için 6.000 kile arpa satın almak için de görevlendirilen Kadı Mustafa Efendi, bu arpanın ancak 5.608 kilesini (3.800 kilesi Mezar menziline, 1.808 kilesi Telbaşer menziline) satın almış ve aynı tarihlerde Nüzul Emimi Mustafa Ağa'ya teslim etmiştir. İştirada edemediği 382 kile arpanın bedeli olup zimmetinde kalan 7.640 akçeyi de 11 Haziran 1634 tarihinde Ordu Hazinesi'ne iade etmiştir. Bu kayıtlarda en dikkat çeken husus, Hükûmet'in bu iştirada arpanın kilesi için çiftçilere 20 akçe öderken bakaya kalan arpanın bedellerini reayadan tahsilinde kilesini Hazine'nin lehine (%50 fazla) olarak 30 akçeden hesaplamasıdır (KK.d., 2575, s. 49).

1044/1634-35 yılı sürsatına mahsuben ise Ayntab livasına 2.400 kile şair, 350 kile dakik, 150 re's koyun, 300 kıyye sadeyağ, 150 kıyye bal ve 25 araba odun aynî olarak tarh edilmiş ve Kızılırmak Kenarı menziline nakledilerek yetkililere teslim edilmesi emredilmiştir. Bu mühimmatın 1.200 kile arpa, 300 kile un, 100 bıçağa yarar koyun, 200 vukıyye sadeyağ, 100 vukıyye halis bal sürsat zahiresi ve 20 araba odundan oluşan kısmı Ayntab kazası ahalisinden talep edilmiştir (MAD.d., 4433, s. 48; AŞS, 14, s. 18-21). Ancak belirlenen menzillere götürülüp teslim edilmediğinden reyanın zimmetinde kalan bu mühimmatın, tam üç yıl sonra bahaları istenmiştir. Hükûmet, her kile arpa için 40, her kile un için 60, her bir re's koyun için 240, sadeyağ için 30, balın vukıyyesine 30 akçe ve odunun arabasına 80 akçe bedel belirlemiştir (AŞS, 15, s. 3-5). Bir *Bakaya Defteri'ne* göre Ayntab ve Telbaşer kazalarına tarh edilen bu 168.500 akçelik sürsat zahiresi bedelini kaza halkı, 1637 sonbaharına kadar peyderpey ödemeye devam etmiştir (D.MKF.d., 27446, s. 3).

Osmanlı Hükûmeti, zaman zaman zuhur eden hususi ihtiyaçlar için de Ayntab livasındaki halktan sürsat yoluyla "*vafir ve müstevfi*" yani yeterli ve bol zahire talebinde bulunmuştur. Mesela, Liva ahalisinin 1612 yılının yazında böyle bir ödevle karşı karşıya bırakıldığı, sancak beyi ve Liva'daki kadılara gönderilen Haziran 1612 tarihli bir hükümden anlaşılmaktadır. Bu hükmün münderecatına göre serdar-ı ekrem Veziriazam Nasuh Paşa, emrindeki asker ve beraberindeki İran Şahı elçilik heyetiyle İstanbul'a gitmek için Haleb'den yola çıkmışlardır. Kafilenin şehirde üç, Dülük Baba menziline bir gün olmak üzere toplam dört günlük konaklaması sırasında gerekli olan zahirenin Ayntab ahalisinden mübaşir Ahmed Çavuş mübaşeretiyle tedarik edilerek Sadrazamın gelişinden önce tayin edilen menzilde hazır edilmesi yerel idarecilere emredilmiştir. Liva'ya tahakkuk ettirilen toplam sürsatın müfredatı: 1.000 kile arpa ve 600 batman un ve 60 batman sadeyağ, 400 tavuk ve 500 yük odundan ibaretti (AŞS, 162, s. 341-42).

Daha önce ifade edildiği gibi aslında sürsat, miri fiyattan da olsa karşılığı ödendiği için Hükûmet tarafından gerçek manada bir vergi olarak görülmemektedir. Yalnızca çeşitli maddelerin kadılar tarafından halktan toplanıp emredilen menzillere askerin varışından önce sahipleriyle birlikte ulaştırılarak hazır etme ve Hükûmet'in belirlediği fiyatlardan ordu neferâtına satma mecburiyeti olan bir sorumluluk şeklinde tanımlanmaktaydı. Fakat bu vaziyeti daha da özelleştiren husus ise reyanın sahip olduğu ve ihtiyacı olan zahire miktarına, satma iradesine bakılmaksızın kendilerinden istenilen zahire ve malzemeleri, her hâlükârda ihraç edip her çeşit zarar ve riskleri deruhte ederek menzillere ulaştırıp orada Maliye'nin belirlediği ve ekseriyetle de piyasa değerinden düşük fiyattan ordu yetkililerine satmak zorunda tutulmalarıdır (Sahillioğlu, 1964, s. 15).

Bu çalışma esnasında ulaşılabildiği kadarıyla Osmanlı Devleti, sürsat malzemelerini halktan satın alırken ekseriya onları piyasa değerinin altında satışa zorlamıştır. Ancak zahirenin nakden akçesini veya bakaya kalan kısmını bedel

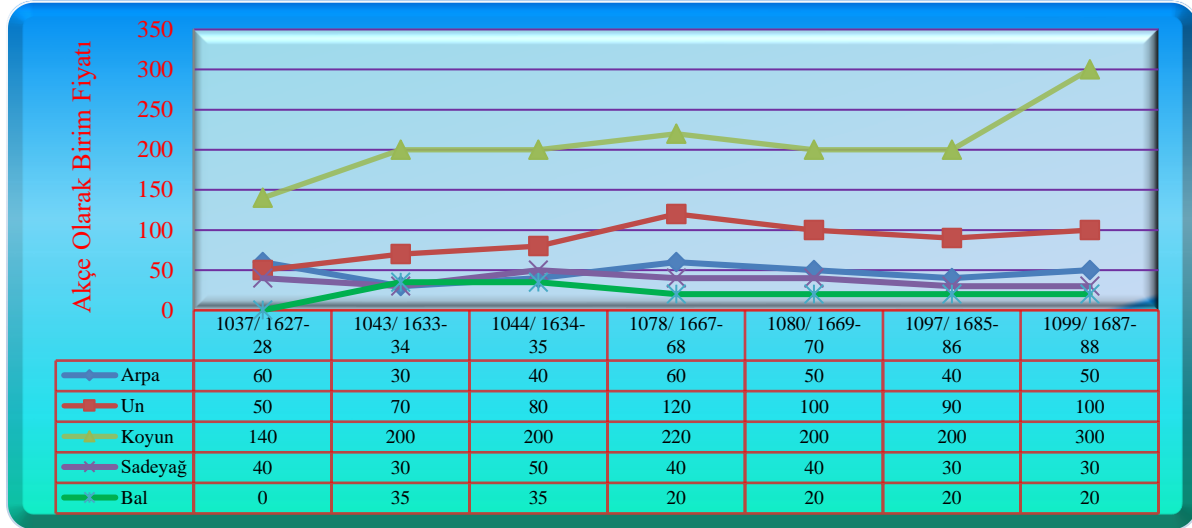
olarak tahsil ederken piyasa değerinde bazen de bu değer üstünde bir fiyat uygulayarak daima Hazine'nin lehine olacak bir tutum içine girmiştir. Nitekim üstteki satırlarda geçtiği üzere, Maliye yetkilileri IV. Murad'ın 1635 yılındaki Revan seferi esnasında unun kilesini 80 akçe, arpanın kilesini 30¹⁷ akçe, sadeyağın kıyyesini 30 ve koyunun tanesini 200 akçe balın kıyyesini de 35 akçe şeklinde belirlemişlerdir (KK.d., 2575, s. 49). Hâlbuki aynı sene sürsatı nakden talep ettiği kazalarda unun kilesi için 120 (%33 fazla), arpanın kilesi için 60 (%50 fazla), sadeyağın her kıyyesi için 40 (%33 fazla), koyunun tanesine karşılık 220 (%10 fazla), ve balın her kıyyesi için 20 (%43 daha az), odunun arabası için 80 ve samanın kantarına 30 akçe fiyat takdir etmiştir (MAD.d., 4433, s. 2; MAD.d., 4482, s. 4, 81). Yine, 1078/1667-68 yılına mahsuben Ayntab livasından istenen sürsat bedeli için Maliye bürokratlarınca belirlenen rayice göre sadeyağın kıyyesi 40, balın kıyyesi ise 20 akçe şeklinde kaydedilmiştir (AŞS, 28, s. 225; MAD.d., 4482, s. 4, 81). Hazine'nin faydası gözetilerek tespit edilen bu değerlerden sadeyağın pahası, şehirde piyasa için belirlenen narh fiyatından yaklaşık %33 yüksek, balın fiyatı ise %77 daha düşük görülmektedir. Çünkü Ayntab kadısı başkanlığındaki heyetin, bakkallar için tanzim ettiği Kasım 1667 tarihli bir narh kataloğunda şehirde sadeyağın kıyyesi 30 akçe, balın kıyyesi 88 akçe olarak belirlenmiştir (AŞS, 28, s. 190).

Aşağıdaki tablo ve buna ait grafik, bu dönemde Hükümetçe tayin edilen sürsat zahiresi birim fiyatlarının değişimini göstermektedir.

Tablo 2: 17. Yüzyıl Boyunca Ayntab Livasına Tarh Edilen Sürsat Zahiresi Fiyatları

Sene	Birim Fiyatı (Akçe)					Kaynak
	Şair (Arpa)	Dakik (un)	Ganem (koyun)	Revgan-ı sade (Sadeyağ)	Asel (Bal)	
1037/ 1627-28	60	50	140	40	-	MAD 6633: 13
1043/ 1633-34	30	70	200	30	35	KK 2575: 49
1044/ 1634-35	40	80	200	50	35	MAD 4433: 3
1078/ 1667-68	60	120	220	40	20	MAD 4482: 4, 81
1080/ 1669-70	50	100	200	40	20	MAD 3476: 37
1097/ 1685-86	40	90	200	30	20	KK 2705: 73
1099/ 1687-88	50	100	300	30	20	KK 2721: 69

¹⁷ Malatya ve Maraş livalarında arpanın kilesi 50 akçe olarak tespit edilmiştir (KK.d., 2575, s. 46-48).

Şekil 1: 17. Yüzyıl Boyunca Ayntab Livasına Tarh Edilen Sürsat Zahiresi Fiyatları Grafiği

Bu tetkikin sınırlandırıldığı zaman diliminde Ayntab livasından nakden tahakkuk ettirilen sürsat zahiresi fiyatlarına ait aşağıdaki tablo ve buna ait grafik ile bedellere esas zahire miktarı tablosundan da izleneceği üzere işin en dikkat çekici tarafı, bu değerlerin uzun yıllar boyunca fazla artırılmadan hatta bazen düşürülerek aynen tatbik edilmesidir. Araştırılan devrede sürekli değer kaybeden akçenin diğer sikkeler karşısında yaklaşık %100 (Pamuk, 1999, s. 152) değer yitirmesine ve yaşanan yüksek enflasyona rağmen Hükümet, sürsat kapsamında halktan talep edilen malzemelerin birim fiyatlarında fazla bir artış yapmadığı gibi bazılarınınkini zaman içerisinde düşürmüş, bir kısmını da sabit tutmuştur. Hatta doğal nüfus artışına karşın, kaza halkından talep edilen toplam zahire ve dolayısıyla bedel miktarında da aşırı bir artış yapılmamıştır. Hakikaten az yukarıda bahsedildiği gibi Maliye dairesi, 1078/1667-68 senesi sürsat zahiresi tarhiyatında unun kilesini 120, arpanın kilesini 60, sadeyağın kıyyesini 40, koyunun adedini 220, balın kıyyesini 20 akçe olarak tayin etmişken (MAD.d., 4482, s. 4, 81) yirmi yıl sonra yani 1099/1687-88 yılında ise unun kilesini 90 (%25 düşüş), arpanın kilesini 50 (%17 düşüş), sadeyağın kıyyesini 30 (%25 düşüş), koyunun adedini 200 (%9 düşme) ve balın kıyyesini 20 (sabit kalmış) akçe olarak tespit etmiştir (KK.d., 2721, s. 68). Maliye'nin bu hareket tarzı, uzun vadede Hazine'nin aleyhine, reyanın da lehine olmuş; vergi yükünü dolaylı olarak hafifletmiş ve onlar üzerinde malî bir rahatlama sağlamıştır.

Sürsat Zahiresinin Bedelen Tarh ve Tahsili

Daha evvel bahsedildiği üzere, Osmanlı Devleti, sürsatı teamül olarak, askerin sefer güzergâhına yakın kazalardan aynen, uzak yerlerden ise nakden tarh ve tahsil etmekteydi¹⁸. Çünkü oldukça geniş olan Osmanlı ülkesinin her tarafından zahire tedarik edip sefer güzergâhı üzerindeki menzillere nakletmek hem çok külfetli oluyordu, hem de sürsat emirnamelerinde de vurgulandığı gibi, bu zahireler belirlenen mahallere varıncaya kadar bazen telef olma, yağmalanma, küflenme, deniz yoluyla nakletme sırasında ise batma vesaire gibi nedenlerle zararlara uğramaktaydı. Uzak mesafeden zahire tedarik ederek nakledilmesi, maliyeti de

¹⁸ Bu kaidenin belgelerdeki ifadesi şu şekilde idi: "... *zad ü zahireleriçün menâzile karib olan kazalardan aynı sürsat bedelleri ihraç olunub ve mesafe-i baidede olanlardan mühimmât-ı seferiye ve işтира zahiresi için sürsat bedelleri tahsil olunmak mutad-ı kadim olmağla...*" (AŞS, 30, s. 103). Aynı içerikte başka mehzazlar için bkz. MAD.d., No. 4482, s. 4; MAD.d., No. 3451, s. 4; AŞS, No. 35, s. 220; AŞS, No. 37, s. 4.

artırmaktaydı. İşte Hükûmet, nakliye sırasındaki kayıp ve riskleri en aza indirme, ihtiyaç duyulan maddeleri ucuza temin etme, zaman darlığı durumlarında nakliye süresinden tasarruf etme ve ahali üzerindeki yükü azaltarak onları rahatlatma gibi maksatlarla sürsat mükellefiyetini nakde çevirmektedir (Güçer, 1964, s. 98; İşbilir, 1996, s. 20). H. Sahillioğlu ise, bu zikredilenlerin yanı sıra Hükûmeti bedel tarhına zorlayan asıl faktörün seyyâliyet olduğunu söylemektedir. Zira Hükûmet, bu sayede sürsat bedeli olarak topladığı nakdi ihtiyaç duyduğu her şey için ve dilediği yere harcama imkânına kavuşmaktaydı (Sahillioğlu, 1964, s. 15).

Hususan tarh edilen zahirenin askerin ihtiyacı olan miktarı aşması durumunda, aynîlikten nakdîliğe tahvil daha kolay olmaktadır. Böylece Devlet, aynî bir yükümlülüğü kendi belirlediği bedeller esas olmak üzere nakdî bir vergiye dönüştürmekteydi (AŞS, 35, s. 220; AŞS, 28, s. 225). Nitekim asi Abaza Mehmet Paşa üzerine 1627-28 yılında sevk edilen birliklerin mühimmatı için Ayntab sancağından talep ettiği sürsatın nakit olarak toplanması için 8 Mayıs 1627 tarihinde Padişah ferman gereğince Arnavut Ali Bey'e emir verilmiştir (MAD.d., 6633, s. 12). Zira zikredilen askerî harekât küçük çaplı olduğundan dolayı aynî zahireye fazla ihtiyaç duyulmamıştı.

Hatta 17. yüzyılın başlarında çıkarılan sürsat emirlerinde zahirenin emredilen kazalardan ihracı sıkıca tembih edilirken dönemin sonlarında ise artık istelerse yerinde nakden toplanarak zahire ve hububatın bol olduğu sefer güzergâhına daha yakın mahallerden satın alınmak suretiyle tedarik edilmesi tavsiye edilmekteydi. Böylece dönemin Osmanlı idarecileri, maharetle uyguladıkları “*şartlara göre kurumları ve yükümlülükleri yeniden tanzim etme*” prensibine göre olağanüstü zamanlarda arızî olarak salınan sürsat ve benzeri yükümlüklerin tarhiyat ve formlarını peyderpey değiştirmişlerdir. Yeni uygulama ile mirîce belirlenen fiyatlar esas olmak üzere, aynî sürsat zahiresinin bedelleri tahsil edilirken reyaya da, fermanlardaki ifadelerle göre, merhamet edilmiş ve kendileri mübaşirlerin muhtemel cevır, eza ve zulümlerinden korunmuş olunacaklardı¹⁹. Bunun bir göstergesi olarak bu yükümlülüğün nakde çevrilmesi, vesikalarda “*mezîd-i inâyetim zuhura getirüb*”, “*hallerine terahhumen*”, “*mezîd-i merhametinden*” tarzında ifade edilerek halka merhamet edildiği daima zikredilmiştir (AŞS, 171, s. 144-45; MAD.d. 3471, s. 1; İşbilir, 1996, s. 20).

Özünde ivazlı bir alışveriş akdini içeren sürsat yükümlülüğünün, karşılıksız bir vergiye dönüşmesine yol açan, nakden talep ve tahsil etme tatbikatının, esasen bu devredeki savaş²⁰ ve diğer konjonktürel şartların sebep olduğu mali sıkıntıların Devleti zorladığı zaruretler dışında bizce bir nedeni ve izahı görülmemektedir. Rumeli tarafında pek çok devlet ile pek çok cepheye uzun süre devam eden bu savaşların, Hükûmeti malî yönden bir darboğaza sokması, sürsat ve diğer avarız-ı divaniye vergilerinin hem tedahül etmelerine yani birlikte alınmalarına hem de

¹⁹ Orijinal belgelerdeki ifadeler aynen şöyledi: “...*lakin mesafe-i baide olub aynî ile zahire nakli reyaya asir olmağla hallerine terahhumen bedelleri tahsil olunmak her vecihle evlâ ve enfâ olmağın...*” (AŞS, 28, s. 225). “...*Rumeli ve Anadolu caniblerinden vaki karib olan kazalardan aynî zahîre ve baid olan kazalardan sürsat zahîresi bedelleri tahsil olunagelüb lâkin karib kazalardan dahi aynî zahîre nakli reyaya asîr ve tahsili mübaşirin ile cevır ve eziyet mukarrer olduğundan her bir kaza ahali sürsat zahîrelerinin bedellerin eda eylemek kendülere suhulet olmağla...*” (MAD.d., 3471, s. 1).

²⁰ Nitekim 1645'te başlayan Girit kuşatması 25 yıl devam ederek ancak 1669'da sonuçlandı. Yüzyılın ortasında baş gösteren Erdel İsyanı, yıllarca devleti uğraştırdığı gibi sonunda Osmanlı Devleti ile Avusturya'nın savaşmasına sebep oldu (1663). Lehistan ile 1672 yılında başlayan savaş, 1676'ya kadar devam etti. 1678-1681 arasında Ruslarla yapılan savaşın hemen akabinde, 1683 yılında Avusturya ile yeniden başlayan savaş, diğer devletlerin de katılımıyla daha da genişleyerek, peş peşe gelen yenilgilerin nihayetinde 1699'da Karlofça Anlaşması ile sona erdirildi (Uzunçarşılı, 1983, s. 326 vd).

süreklilik kazanmasına yol açmıştır. Maliye bürokratları, bu eski fakat şimdi daha da yaygınlaştırılan metod sayesinde uzak kazalardan aynî talep ettiği vergiyi nakdiye dönüştürüp, tahsil edilen akçe vasıtasıyla ordunun güzergâhına yakın yerel pazarlardan alım yaparak ya da kalelere erzak depolayarak bütün bu savaşları sürdüren askerinin ihtiyacını karşılamaya çalışıyorlardı.

Nihayetinde sürsat mükellefiyeti, bu yüzyılın ortalarından itibaren, asıl hususiyetini yitirmiş, artık hemen hemen her sene nakden tahakkuk ettirilen daimi bir vergiye dönüştürülmüştür. Bilhassa, Kutsal İttifak'a karşı 1683 yılında başlayan çeşitli cephelerde ve çok uluslu uzun süre devam eden savaşların mali sıkıntısını aşmak için bu tarihlere sonra tamamıyla nakdî ve daimi bir mahiyet kazanacaktır. Reaya cihetinden değerlendirildiğinde, nakde dönüşüm, belgelerin de değindiği gibi, kısmî bir rahatlama sağlamış da olabilir. Çünkü bu yöntem, onları zahireyi temin etme ve bazen zahire ederinden daha fazlaya ulaşan nakliye masrafları ile menzillere ulaştırma esnasında meydana gelmesi muhtemel telefât ve diğer zararlardan da halas etmekteydi. Hisselerine düşen tutarı görevli tahsildara teslim edince sorumlulukları sona ermekteydi. Bu zaviyeden bakıldığında bu yeni tarz, halka bir kolaylık ve iyilik olarak görülebilir. Daimileşip sıklıkla tedahül eden sürsat, nüzul, avarız akçesi vb. vergilerin halk tarafından zaman zaman ödenememesi yönünden şikâyetler olmasına rağmen bu yeni sisteme gösterilen aşırı kitlesel bir tepki hareketine işaret eden herhangi bir arşiv kaydına tesadüf edilmemesi bu rahatlama ileri gelebilir.

Hülâsa olarak Osmanlı Merkezî Hükûmeti, 17. yüzyılın sonlarında artık ordu güzergâhına veya harp sahasına yakın dahi olsa sürsatın nakden toplanarak zahire ve mühimmatın bol olduğu savaşa yakın pazarlardan iştirâ yani satın alma yoluyla temin edilip mahallerine ulaştırmanın daha pratik ve maslahatlı olduğunu kavramış ve uygulamaya başlamıştı. Eski tatbikata ters olarak uzak yakın tüm kazalardan sürsatın nakden salınıp toplanması yönteminin; külfet, emniyet ve zaman açısından Devlet'in daha çok işine geldiği Divan-ı Hümayun'un 12 Kasım 1697 tarihli bir hükümdeki mütalaalarından da açıkça anlaşılmaktadır (MAD.d. 3471, s. 1). Memleketteki bu umumi dönüşüm/değişimin Ayntab sancağına da yansıdığı incelenen çok sayıda arşiv vesikasından takip edilebilmektedir. Bu kapsamda 1640'lı yıllardan yüzyılın sonuna kadar olan devrede sürsat yükümlülüğü, Ayntab livasından hem her seferinde nakden talep edilmiş, hem de daha sık olarak tarh edilmiştir. Bu durumun ortaya çıkmasına, bahsedilen tarihlerden itibaren batı hudutlarında seferlerin mütemadi devam etmesine mukabil Osmanlılar ile Safeviler arasında 1639'da akdedilen Kasr-ı Şirin Antlaşması'ndan sonra uzun bir süre doğu yönünde kapsamlı seferlerin gerçekleşmemesi de tesir etmiş olmalıdır.

Zaten 1 ve 4 numaralı tablolar karşılaştırıldığında 17. asır boyunca Ayntab ahâlisinden sürsat zahiresinin, doğu tarafına yapılan, özellikle külliye, seferler esnasında aynen istendiği gibi, batı sınırlarında yapılan savaşlar veya doğuya yapılan küçük çaplı harekâtlar sırasında da nakden tahsil edildiği açıkça görülmektedir. Dönem boyunca Anadolu'daki asi paşalar ve İran üzerine yapılan şark seferlerinin lojistik organizasyonu kapsamında liva halkından hatırı sayılır miktarda sürsat zahiresinin aynen talep edildiği; fakat bazen seferler doğu istikametine gerçekleştirilse de zahirenin ihtiyaçtan fazla çıkması halinde bu mıntikalardan ihracı emredilen sürsatın, hemen bedele tahvil edildiğinden de üstte bahsedilmişti. Örneğin, 1633 güzünde İran üzerine sefere çıkan Sadrazam Tabanıyassı Mehmed Paşa'nın komuta ettiği askeri birliklerin mühimmatı için 1043/1633-34 senesine mahsup olmak üzere Liva ahâlisine toplam 2.500 kile arpa, 250 kile un, 4.000 adet ekmek, 300 baş koyun, 150 kıyye sadeyağ ve 80 kıyye bal olarak aynî sürsat tarh edilmiştir. Üstte başka bir vesile ile bahsedildiği üzere Ayntab kadısı Mevlana Mustafa'ya tevcih edilen bu sürsat zahiresinden 2.500 kile arpanın 1.969 kilesi ile 4.000

ekmeğin 3.865 tanesi 29 Mayıs 1634 tarihinde aynen teslim edilmiştir. Maliye, bakaya kalan kısmı nakde tahvil ederek halka 100.600 akçe bedel ödetmiştir (KK.d., 2575, s. 49).

Biraz daha farklı bir diğer örnek de 1067/1656-57 yılında yaşanmıştır. O seneye mahsuben önce Liva'daki nüzulhane başına üçer yüz akçe nisf nüzul talep ve tahsil edilmiştir. Ancak daha sonra Rumeli tarafına yapılması kararlaştırılan seferin küllî masraflarına katkı maksadıyla nüzul bedelinin diğer yarısı karşılığında liva sakinlerine 2.900 kile arpa, 350 kile un, 240 koyun, 150 kıyye sadeyağ, 80 kıyye bal ile odun ve saman bahası olarak 6.500 akçelik sürsat tahakkuk ettirildi. Fakat askerî harekât batıya planlandığından nakde çevrilen bu ödev karşılığında Liva'daki mükellefler, 161.000 akçesi Ayntab kazasından olmak üzere, 195.000 akçelik sürsat bedeli ödemişlerdir. Maraş sancağının 266.100 akçe ve Malatya sancağının 389.200 akçe sürsat bedelleriyle birlikte 800.300 akçelik bir yekûn tutan bu senenin sürsat bedelleri, sadrazamın maiyetindeki ağalardan Mehmed Ağa eliyle tahsil edilerek Merkezî Hazine'ye teslim edilmiştir (KK.d., 2624, s. 105). Hakeza, Girit'teki Venedik kalelerini ele geçirmek maksadıyla kararlaştırılan ve Padişah'ın bizzat katılacağı belirtilen seferin hazırlıkları kapsamında Ayntab livasındaki kazalardan 1078/1667-68 yılına mahsuben önce aynî sürsat zahiresi istenilmişti. Ancak daha sonra uzak mesafedeki kazalardan zahirenin naklinin reayaya zor olacağı ileri sürülerek Liva'nın 302.900 akçe tutarındaki sürsat zahiresi, nakdî olarak tahsil edilmiştir (AŞS, 28, s. 225).

Nakdî sürsat yükümlülüğünün tahakkuk süreci, *Bedel-i Sürsat Zahiresi Defterlerindeki* bilgilere nazaran şu şekilde cereyan etmekteydi: Evvela aynî sürsatta olduğu veçhile Ayntab sancağının her bir kazasının hangi mühimmat ve zahireyi ne miktar teslim edeceği ve her bir maddenin birim fiyatı Maliye büroları tarafından tespit edilir. Daha sonra bu fiyatlar üzerinden kazanın ödeyeceği toplam bir sürsat zahiresi akçesi tahakkuk ettirilir. İşte nakden ödenecek tutarı oluşturan bu meblağ, çoğunlukla merkezden görevlendirilen bir mübaşir ve kazanın kadı/naibi başta olarak diğer yetkililer marifetiyle Müslim ve gayrimüslim cümle ahaliye malî imkânlarına göre bölüştürülüp tahsil edildikten sonra Hazine'ye teslim edilirdi.

Bu araştırma sırasında tetkik edilen arşiv vesikalarından anlaşıldığı kadarıyla 17. yüzyılın ikinci yarısında Ayntab livasındaki ahali üzerine tarh edilerek nakden istenen sürsat zahiresinin miktarı 32 yıl boyunca sabit tutulmuştur. Zikredilen resmi arşiv kayıtlarından oluşturulan aşağıdaki tablodan kolaylıkla görüleceği üzere Sancak halkı, 1656 yılından 1688 yılına değin 2.900 kile arpa, 350 kile un, 240 baş koyun, 150 kıyye sadeyağ, 80 kıyye bal dan oluşan sürsat zahiresi bedeli ile 6.500 akçe saman ve odun bahası ödemeye mecbur tutulmuştur. Bu yekûndan Ayntab kazası ahalisinin hissesine ise 2.500 kile arpa, 250 kile un, 200 baş koyun, 100 kıyye sadeyağ, 50 kıyye bal bedeli ile 5.000 akçe saman ve odun bahası düşmekteydi. Maliye'nin onlardan talep ettiği ürünlerin miktarları gibi birim fiyatlarında da bu zaman diliminde aşırı bir artış yaşanmamış, çoğu sabit tutulmuş bir kısmının fiyatı ise düşürülmüştür.

Tablo 3: 17. Yüzyıl Boyunca Ayntab Liva/Kazasından Nakden Talep Edilen Sürsat Zahiresi

Sene	Arpa		Un		Koyun		Sadeyağ		Bal		Saman / odun	Kaynaklar
	Kile	B.f. (akçe)	Kile	B.f. (akçe)	Re's	B.f. (akçe)	Kıyye	B.f. (akçe)	Kıyye	B.f. (akçe)	Bahâ (akçe)	
1037/1627-28	2.500/ 2.000	50	200/ 150	40	300/ 200	140	150/ 100	40	-	-	-	MAD 6633: 13

1043/1633-34	2.500/ 2.000	40	250 ²¹ /250	70/ 2	300/ 200	200	150/ 100	30	80/ 50	35	-	KK 2575: 49
1044/1634-35	2.400/ -	40	350/-	60	150/ -	240	300/ -	30	150/-	30	2000/-	AŞS 15: 3; MKF 27446: 3
1067/ 1656-57	2.900/ 2.500	40	350/ 250	80	240/ 200	160	150/ 100	30	80/ 50	20	6.500/ 5.000	KK 2624: 105
1078/ 1667-68	2.900/ 2.500	60	350/ 250	120	240/ 200	220	150/ 100	40	80/ 50	20	6.500/ 5.000	MAD 4482: 81; AŞS 28: 225
1080/ 1669-70	2.900/ 2.500	50	350/ 250	100	240/ 200	200	150/ 100	40	80/ 50	20	6.500/ 5.000	MAD 3476: 37
1081/ 1670-71	2.900/ 2.500	40	350/ 250	90	240/ 200	200	150/ 100	30	80/ 50	20	6.500/ 5.000	KK 2656: 73
1082/ 1671-72	2.900/ 2.500	40	350/ 250	90	240/ 200	200	150/ 100	30	80/ 50	20	6.500/ 5.000	MAD 3451: 72
1084/ 1673-74	2.900/ 2.500	40	350/ 250	90	240/ 200	200	150/ 100	30	80/ 50	20	6.500/ 5.000	AŞS 171: 145
1085/ 1674-75	2.900/ 2.500	40	350/ 250	90	240/ 200	200	150/ 100	30	80/ 50	20	6.500/ 5.000	MAD 3600: 67
1087/1676-77	2.900/ 2.500	40	350/ 250	90	240/ 200	200	150/ 100	30	80/ 50	20	6.500/ 5.000	MAD 4488: 37
1088/1677-78	2.900/ 2.500	40	350/ 250	90	240/ 200	200	150/ 100	30	80/ 50	20	6.500/ 5.000	MAD 4422: 74; AŞS 30: 103
1089/ 1678-79	2.900/ 2.500	40	350/ 250	90	240/ 200	200	150/ 100	30	80/ 50	20	6.500/ 5.000	KK 2683: 72
1090/1679-80	2.900/ 2.500	40	350/ 250	90	240/ 200	200	150/ 100	30	80/ 50	20	6.500/ 5.000	MAD 4407: 75; AŞS 30: 334
1092/1681-82	2.900/ 2.500	40	350/ 250	90	240/ 200	200	150/ 100	30	80/ 50	20	6.500/ 5.000	MAD 4409: 37
1094/1682-83	2.900/ 2.500	40	350/ 250	90	240/ 200	200	150/ 100	30	80/ 50	20	6.500/ 5.000	AŞS 35: 220
1095/1683-84	2.900/ 2.500	40	350/ 250	90	240/ 200	200	150/ 100	30	80/ 50	20	6.500/ 5.000	AŞS 35: 286
1097/ 1685-86	2.900/ 2.500	40	350/ 250	90	240/ 200	200	150/ 100	30	80/ 50	20	6.500/ 5.000	KK 2705: 73
1099/ 1687-88	2.900/ 2.500	50	350/ 250	100	240/ 200	200	150/ 100	30	80/ 50	20	6.500/ 5.000	KK 2721: 69; AŞS 37: 4 ²²

Ulaşılan ve incelenen arşiv kayıtlarından teşkil edilen 3 ve 4 numaralı tablolar incelendiğinde Osmanlı Hükûmeti'nin, 17. yüzyılın ilk yarısında en az üç kez, yüzyılın ikinci yarısında hususan 1660'ların sonlarından itibaren istisnalar göz önüne alınmazsa neredeyse her sene Ayntab sancağındaki halka sürsat zahiresi bedeli tahakkuk ettirdiği görülmektedir. Yine o tablolara göre, Liva'daki reaya, en düşük sürsat zahiresi bedelini, yarım nüzul bedeli yerine sürsat zahiresi akçesinin istendiği 1067/1656-57 yılına mahsuben 195.000 akçe, en yüksek miktarını ise yüzyılın sonlarına denk gelen felaket senelerinde 330.000 akçe (3.000 esedi kuruş) olarak ödemiştir. Ayntab kazasındaki reaya da en düşük değeri 1037/1627-28 senesi için 138.000 akçe olarak, en yüksek değeri ise 267.410 akçe (2.431 esedi kuruş) tutarında tediye etmiştir. Ancak İstanbul Hükûmeti, bu iki uç dışında uzun süre ekseriya Liva'dan toplam 208.100 akçe, Kaza'dan da 171.500 akçe sürsat bedeli tahakkuk ettirmiştir.

²¹ Telbaşer kazasından 4.000 tane de ekmek istenilmiştir.

²² Bu sicil kaydına göre arpanın kilesi 40 akçe ve unun kilesi 90 akçe olarak görülmektedir.

Tablo 4: 17. Yüzyıl Boyunca Ayntab Livası/Kazasından Talep Edilen Sürsat Bedeli Miktarı

Sene	Talep Edilen Sürsat Bedeli (akçe / kuruş)		Kaynaklar
	Ayntab Livası	Ayntab Kazası	
1037 / 1627-28	181.000	138.000	MAD 6633: 13
1043 / 1633-34	100.600 ²³	-	KK 2575: 49
1044 / 1634-35	168.500	140.600	MKF 27446: 3
1067 / 1656-57	195.000	161.000	KK 2624: 105
1078 / 1667-68	302.900	254.000	MAD 4482: 81; AŞS 28: 225
1080 / 1669-70	242.100	200.000	MAD 3476: 37
1081 / 1670-71	208.100	171.500	KK 2656: 73
1082 / 1671-72	208.100	171.500	MAD 3451: 72
1084 / 1673-74	208.100	171.500	AŞS 171: 145
1085 / 1674-75	208.100	171.500	MAD 3600: 67
1087 / 1676-77	208.100	171.500	MAD 4488: 37
1088 / 1677-78	208.100	171.500	MAD 4422: 74; AŞS 30: 103
1089 / 1678-79	208.100	171.500	KK 2683: 72; MKF 27557: 4
1090 / 1679-80	208.100	171.500	MAD 4407: 75; AŞS 30: 334
1092 / 1681-82	208.100 (1.891,5 E.k.)	171.500	MAD 4409: 37; MAD 4386: 5
1094 / 1682-83	208.100 (1.891,5 E.k.)	171.500	AŞS, 35: 220
1095 / 1683-84	208.100 (1.891,5 E.k.)	171.500	AŞS, 35: 286
1096 / 1684-85	208.100 (1.891,5 E.k.)	-	MKF 27604: 10
1097 / 1685-86	208.100 (1.891,5 E.k.)	171.500	KK 2705: 73; MKF 27600: 22
1098 / 1686-87	208.100 (1.891,5 E.k.)	-	MKF 27613: 8; MAD 3839: 4
1099 / 1687-88	240.600 (2.187 E.k.) ²⁴	199.000	KK 2721: 69; AŞS 37: 4 ²⁵
1100 / 1689-90	2.187 E.k.	-	MAD 3167: 54; MKF 27635: 11
1106 / 1694-95	3.000 E.k.	2.431 E.k.	D.BŞM.ZMT 13760: 5
1109 / 1697-98	3.000 E.k. ²⁶	2.431 E.k.	KK 2775: 1, 63
1110 / 1698-99	3.000 E.k.	2.431 E.k.	MAD 3471: 120

Not: E.k.: Esedi kuruş

Ödemek zorunda tutuldukları sürsat bedelleri açısından Ayntab sancağına dâhil kazalar kıyaslandığında, *Sürsat Zahiresi/Bedelleri Tevzi Defterlerinin* sunduğu verilere göre hazırlanan 5 numaralı tablo ve 2 numaralı şekilden de anlaşılacağı üzere, Ayntab kazasının genellikle Telbaşer kazasının en az dört katı kadar bir meblağ ödediği ortaya çıkmaktadır. Bu fark, her iki kazanın ekonomik ve nüfus büyüklükleri hakkında bazı ipuçları verdiği gibi kazalara yüklenen zahire/bedellerin, kazaların sahip oldukları nüfusa oranla dengeli olduğunu da göstermektedir.

²³ Sancak'tan istenen 2.500 kile arpanın 1.969 kilesi ile 4.000 ekmeğin 3.865 tanesi aynen verilmiş. Geri kalan zahire bedel olarak teslim edilmiştir.

²⁴ Bu sene için Ayntab livasına 1.891,5 ve 1 rub esedi kuruş sürsat tarh edilip tahsil edilmiş iken daha sonra devam eden seferlerin artan masraflarından dolayı sürsat zahiresinin fiyatı Maliye dairesi tarafından arttırılınca Liva'dan 295,5 kuruş daha istenilmiştir (KK.d., 2721, s. 69/1).

²⁵ Bu sicil kaydında Sancak'ın sürsat bedeli toplamı 208.100 akçe (1.891,5 E.k.), Ayntab kazasının ise 171.500 akçe (1.559 esedi kuruş) olarak kaydedilmiştir.

²⁶ *Aynı Mevkûfât Defteri'nin* başka bir kaydında 3.400 kuruş olarak yazılmıştır (KK.d., 2775, s. 4).

Tablo 5: 17. Yüzyıl Boyunca Ayntab Livası kazalarından Talep Edilen Sürsat Bedeli²⁷

Sene	Talep Edilen Sürsat Bedeli (akçe / kuruş)					
	Ayntab Livası		Ayntab Kazası		Telbaşer Kazası	
	Akçe/kuruş	%	Akçe/kuruş	%	Akçe/kuruş	%
1037 / 1627-28	181.000	100	138.000	76,2	43.000	24,8
1067 / 1656-57	195.00	100	161.000	82,6	34.000	17,4
1078 / 1667-68	302.900	100	254.000	83,9	48.900	16,1
1080 / 1669-70	242.100	100	200.000	82,6	42.100	17,4
1081 / 1670-71	208.100	100	171.500	82,4	36.600	17,6
1087 / 1676-77	208.100	100	171.500	82,4	36.600	17,6
1092 / 1681-82	208.100	100	171.500	82,4	36.600	17,6
1097 / 1685-86	208.100	100	171.500	82,4	36.600	17,6
1106 / 1694-95	3.000 E.k.	100	2.431 E.k.	81	569 E.k.	19
1110 / 1698-99	3.000 E.k.	100	2.431 E.k.	81	569 E.k.	19

Not: E.k.: Esedi kuruş.

Şekil 2: 17. Yüzyılda Ayntab Livası kazalarından Talep Edilen Sürsat Bedeli Grafiği

Memalik-i Mahrûse'nin (Osmanlı memleketinin) diğer livalarıyla kıyaslandığında Ayntab'ın ödediği sürsat bedelinin, pek çok livanın ödediğinin altında olduğu görülmektedir. Örneğin, Osmanlı Maliye bürokratları, 1109/1697-98 senesi sürsat zahiresi bedelleri kapsamında Ayntab sancağından 3.000 esedi kuruş talep etmişlerdi. Aynı sene için ülkenin diğer bazı livalarından istenen sürsat bedeli miktarları 7 numaralı tabloda yer almaktadır (KK.d., 2775, s. 1).

Tablo 6: 1109/1697-98 Yılında Bazı Livalardan Talep Edilen Sürsat Zahiresi Bedelleri

Livanın adı	Ödediği (Esedi Kuruş)	Livanın adı	Ödediği (Esedi Kuruş)
Ayntab	3.000	Saruhan (Manisa)	16.000
Maraş	4.001	Kastamonu	15.965
Malatya	5.501	Kütahya	15.002
Trabzon	10.000	Hüdavendigâr (Bursa)	23.000
Ankara	8.000	Sultanönü (Eskişehir)	2.000

²⁷ Verilerin kaynakları için tablo 3 ve 4 nolu tablolara bakınız.

Sivas	11.001,5	Karesi (Balıkesir)	11.039
Adana	6.000	Karahisar-ı Sahib (Afyon)	3.000
Kayseri	6.000	Hamid-ili (Isparta-Burdur)	12.500
Bolu	23.554	Niğbolu	10.000
Yanya	6.000	Üsküp	2.500
Aydın	18.000	Tırhala	12.000
Selanik	15.000	Silistre	18.000
Haleb	19.997	Ohri	4.200
Konya	13.158,5	Erzurum	20.045
Diyarbakır	13.000	Kangırı (Çankırı)	7.511
Çorum	2.500	Bozok (Yozgat)	1.500

Osmanlı maliyecileri, sürsat bedellerini umumiyetle akçe, nadiren de kuruş²⁸ cinsinden tarh ve talep etmekteydi. Bu araştırma esnasında incelenen kayıtlardan Maliye'nin sürsat bedellerini, yüzyılın kahir ekseriyetinde akçe üzerinden yüzyılın sonlarına doğru ise bazen esedi kuruş üzerinden tarh ve talep ettiği anlaşılmaktadır. Ancak kuruş üzerinden vergilendirme yapsa dahi onun bulunmadığı yerlerde akçeyi de kabul edeceklerdi. Nitekim Pâyitaht'tan taşra idarecilerine yollanan bazı emirnamelerde kuruş bulunan yerlerde, verginin defter suretlerinde belirtilen miktarda kuruş olarak, kuruş bulunmayan yerlerde ise bedelin akçe üzerinden tahsil edilmesi ve “*mutlaka kuruş vereceksiniz*” diye reyanın taaddî edilmemesi hususlarında kendileri yüksek tonda ikaz edilmişlerdir²⁹. Mesela, 29 Aralık 1658 tarihli bir ferman suretinde taşrada kuruş parasının fazla miktarda alınıp verildiği ve reyanın mirî malı tahsildarlarına vergilerinin kuruş üzerinden almaları için teklif yaptıkları belirtildikten sonra mübaşirlerin kuruş bulunan yerde kuruş, akçe olan yerde de akçe alabilecekleri fakat bunu yaparken reaya ve Hazine'ye gadredilmemesi ifade edilmiştir (MAD.d., 3857, s. 3). Ayrıca alınacak akçenin *halisü'l-ayar* yani tam/sağlam ayar olması, *ayarı düşük, züyuf, kem-ayar* (ayarı bozuk, noksan), *kızıl ve kırkık akçe* olmaması; eğer reaya, vergisini kuruş ile ödemek isterse bunun esedi ve kâmil kuruş veya zolatanın akçe cinsinden yine fermanla belirtilen değerleri üzerinden alınması emir buyrulurdu³⁰. Nitekim 17 Ocak 1635 tarihli bir *Şer'iyye Sicili* kaydına göre, mübaşir Mehmed Ağa tarafından Ayntab'da bulunan 491,5 haneden sürsat akçesi olarak 747,5 kuruş tahsil etmiştir. Mahkeme'de hesabını gördürdükten ve keseleyip mühürledikten sonra Kale'de muhafaza altına alınan bu paranın içinde *esedi kuruş, şâhî-i atik, şâhî-i cedit, musrî para* ve *osmanî* gibi sikkeler bulunmaktaydı (AŞS, 14, s. 390). Bu kayıt bizlere halkın çok çeşitli para birimleriyle vergilerini ödediklerini gösterir. Ancak Devlet, önceden her bir sikke için mutlaka bir rayiç belirlemekteydi.

Hükûmet'in, mirî sürsat zahiresi bedelleri için belirlediği kurlar, daima piyasa kurunun altındaydı. Mesela, 1078/1667-68 senesi sürsatı için belirlenen tam kuruşun kuru 100 akçe ve esedi kuruşun ise 90 akçeydi (AŞS, 28, s. 225). Hâlbuki o tarihlerdeki resmi rayice göre tam kuruş 110 ve esedi kuruş 100 akçe değerindeydi (Pamuk, 1999, s. 152) ve Maliye'nin tespit

²⁸ *Kuruş*, bu dönemde Osmanlı ülkesinde serbestçe tedavül eden yabancı para yani dövizdir. Esedi veya aslanlı kuruş denen cinsi Hollanda “thaler”i yani sikkesidir. Fakat birçok Avrupa devletinin de bu tarz darp edilmiş sikkeleri vardı. Osmanlılar, İspanyol gümüş sikkesi “real”i riyal diye adlandırmışlardı. Ayar ve kıymet olarak esedi kuruştan üstün olan Riyal kuruş belgelerinde kâmil, tam, tamam, kara kuruş olarak da geçmektedir (Ömerül Faruk Bölükbaşı, “Riyal”, *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/riyal> (erişim tarihi 15.12.2021); Halil Sahillioğlu, “Esedi”, *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/esedi> (erişim tarihi 15.12.2021).

²⁹ Mesela bkz. MAD.d., No. 3251, s. 3; AŞS, No. 28, s. 225; AŞS, No. 35, s. 220; AŞS, No. 30, s. 103, 334.

³⁰ Ayntab *Şer'iyye Sicillerinde* bu konuda pek çok kayıt mevcuttur. Bazıları için bkz. AŞS, No. 35, s. 220, 287; AŞS, No. 28, s. 225; AŞS, No. 30, s. 103, 334; AŞS, No. 37, s. 4.

ettiği kurdan yaklaşık %10 daha yüksekti. Benzer şekilde 1092/1681-82 senesi sürsat emirlerinde sürsat malının, 130 akçe kuruna denk gelen esedi kuruş üzerinden tahsil ve teslimi Hazine edileceği beyan edilmişken (MAD.d., 3251, s. 3) aynı tarihlerde esedi kuruşun tedavüldeki kuru 120 akçeydi (Pamuk, 1999, s. 152). Burada da halkın aleyhine Hazine'nin lehine %8'lik bir kur farkı belirlenmiştir. Bilinçli yapılan ve günümüzde de geçerli bu tatbikat, yani Devlet'in dövizini satarken yüksek, alırken düşük kurdan hesaplaması, Osmanlı döneminde de aynen uygulanırdı. Bundan dolayı anılan belgelerdeki kayıtlarda da görüldüğü üzere Hükûmet, vergi tahsil ederken kuru, Hazine'nin lehine olarak yüksek tutmuştur. Sürsat bedellerini esedi kuruş gibi bir para ile tarh ve tahsil ettiğinde ise bu paraları tedavüldeki rayiçten daima bir miktar eksikliğine almaktaydı. Vesikalarda “*sa'y-i hazine*” ismiyle yazılan ve kuruşun piyasa değerinin yaklaşık %10 civarına tekabül eden bu fark Hazine'ye fazladan bir gelir kalemiydi (MAD.d., 3839, s. 4/2, 5; MAD.d., 3251, s. 3; MAD.d., 4409, s. 37). Nitekim bu minval üzere 1092/1681-82 senesine mahsuben Sancak'taki reayadan 208.100 akçe (1.734 esedi kuruş) sürsat bedeline ilaveten bu tutarın yaklaşık %9'u olan 18.918 akçe (172 esedi kuruş) de sa'y-i hazine talep edilmiştir (MAD.d., 4409, s. 37). Arşivdeki bir *Sürsat Zahiresi Bedeli Tevziat Defteri'nde* yer alan verilere göre 1096/1684-85 yılı sürsat bedeli tevzi ve tahsilinde de bu oranda bir fazlalık tahakkuk ettirilmişti (D.MKF.d., 27604, s. 10). 1097/1685-86 tarihinde matbah-ı âmire masraflarına tahsis edilen Ayntab sürsat malına eklenen sa'y-i hazinenin oranı %15,6 civarındaydı (D.MKF.d., 27600, s. 22). Benzer şekilde Osmanlı Maliye Dairesi, sürsat bedellerini, tahsil ederken hicri sene ile mali sene arasındaki 11 günlük zaman farkını göz önüne alarak sürsat malı toplamına ayrıca “*fazla-i kuruş*”, “*tefâvüt*” ve “*tefâvüt-i hasene/kuruş*” adı altında bir fark da eklemekteydi (KK.d., 2656, s. 63, 73; MAD.d., 3857, s. 23; KK.d. 2575, s. 49; KK.d., 2624, s. 105).

17. yüzyılın ortalarından itibaren neredeyse düzenli vergiler gibi her sene Ayntab livasındaki ahaliye tarh ve tahakkuk ettirilen sürsat, kahir ekseriyetle kararlaştırılan sefer hazırlıklarına veya devam eden savaşlara katılan asâkir-i mansûrenin zad ü zahire ve mühimmat masrafları için bedel olarak istendiği incelenen vesikalardan hareketle rahatlıkla ifade edilebilir³¹. Tahsil edilen bu nakit, umumiyetle Hazine-i Hümayun/Hazine-i Âmire/Asitane-i Saadet Hazine'sine³² yani Merkezî Hazine'ye bazen de Hazine-i Ordu (Ordu Hazinesi)'ya (KK.d., 2575, s. 49; KK.d., 2624, s. 84-85.) teslim edilmiş ve seferin lojistiğinde kullanılmıştır. Mesela, sürsat zahiresi bedellerinin kaydedildiği 1081/1670-71 tarihli *Mevkufat Defterine* göre Kamanıçe seferine çıkan askerlerin ihtiyaçları için, 171.500 akçesi Ayntab kazasına ait olmak üzere Ayntab sancağından 208.100 akçe sürsat bedeli tahakkuk ettirilmiştir (KK.d., 2656, s. 62, 73; İnbaşı, 2004, s. 224).

Aslı itibariyle olağanüstü zamanlarda sefer mühimmatının temini maksadıyla ihdas edilip salınan sürsat, zamanla nakdileşip olağanlaşınca Devlet Hazinesi için önemli bir gelir kalemi olmuştur. Bu meyanda Ayntab livasına tarh edilen sürsat bedeli/akçesi, merkezî idarece bazen çeşitli hizmet veya masraflara da havale edilmekteydi. Örneğin, Ayntab ve Maraş livalarının 1090/1679-80 yılı sürsat bedellerinin 115.492 akçesi bazı silahtar ve sipahilerin

³¹ Orijinal ifadesi ile: “...serdar-ı zafer-şiarım ile bilcümle sefere me'mur asâkir-i nusret-mesurum için ziyade zahire ve mühimmât-ı seferiye tedariki lazım ve mühim olmağın sefere me'mur olan kapum kullarının zad ü zahireleriçün menâzile karib olan kazalardan aynî sürsat ihraç olunub ve mesafe-i baidede olanlardan mühimmât-ı seferiye ve iştiri zahiresi için sürsat bedelleri tahsil olunmak...” (AŞS, 30, s. 103).

³² Bazı referanslar için bkz. MAD.d., No. 4488, s. 37; MAD.d., No. 4407, s. 74; KK.d., No. 2624, s. 105; KK.d., No. 2683, s. 72; KK.d. No. 2775, s. 61; MAD.d. No. 3476, s. 34, 37; MAD.d., No. 6633, s. 13; AŞS, 28, s. 225; MAD.d. No. 3471, s. 1; AŞS, No. 35, s. 27; AŞS, No. 171, s. 145; AŞS, No. 30, s. 103; AŞS, No. 37, s. 4.

mevâciblerine yani maaşlarına harcanmıştır (MAD.d., 4407, s. 74). Aynı tarzda bu iki sancağın 1098/1678-79 senesine mahsuben istenen 441.400 akçelik sürsat malları ebniye-i hümayun yani Devlet'in yaptırdığı binaların masrafları cihetine havale edilmiştir (KK.d., 2683, s. 72).

Ayntab livasına ait avarız akçesi ve nüzul bedelleri gibi sürsat bedelleri de 17. yüzyılın ikinci yarısında zaman zaman Tersane-i Âmire ve Matbah-ı Âmire³³ gibi kurumların harcamalarına tahsis edilmiştir. Bu kapsamda Merkezî Hükûmet, 1097/1685-86 senesinde Ayntab, Malatya ve Maraş livaları, Yeni-il ve Halep Türkmenleri, Sarıgöl, Yenice-i Karasu ve başka kazalardan istediği sürsat bedelleriyle Vidin ve Delvin livalarından talep ettiği nüzul bedellerinden beklediği 39.951 esedi kuruşluk vergi gelirini, Matbah-ı Âmire başka bir deyişle Saray mutfağının ihtiyaçlarına havale etmiştir. 1.891,5 esedi kuruşu Ayntab livasına ait olan tüm bu vergileri toplama işini Matbah Emimi Mehmed Efendi üstlenmişti (KK.d., 2705, s. 71-73). Keza Maraş eyaletine dâhil olan Ayntab, Malatya ve Maraş livalarından 1099/1687-88 senesine mahsuben istenen ve tahsil vazifesi Tersane Emimi Ali Efendi tarafından deruhte edilen 8.965 esedi kuruşluk sürsat bedelleri, Tersane-i Âmire'nin masraflarına havale edilmişti. Bu yekûnun 2.187 ve 1 rub esedi kuruşu Ayntab'dan toplanmıştır (KK.d., 2721, s. 67-69).

Ayntab livasındaki halktan talep edilen sürsat zahiresi bedeli yükümlüğünün her zaman tam olarak tediye edilmediğini, bir kısmının reyanın zimmetlerinde bakaya kaldığı *Sürsat Teslim/Bakaya Defterlerindeki* kayıtlardan takip edilebilmektedir. Mesela, asâkir-i mansûrenin masrafları için 1037/1627-28 tarihine mahsuben Ayntab ve Telbaşer kazaları ahalisine vazedilen 181.000 akçe sürsat bedelinin 152.700 akçesi Hazine'ye teslim edilirken 28.300 akçesi (%15,6'sı) bakaya kalmıştı (MAD.d., 6633, s. 13). Yine Ayntab kazasından 1044/1634-35 senesinde çıkarılması ferman edilen sürsat akçesi malından reaya zimmetlerinde bakaya kalan 607,5 esedi kuruş, 1637 Temmuz ayının ilk günlerinde halktan tamamen toplanarak bu iş için mübaşir olarak görevlendirilen Mehmed ve Yusuf'a teslim edilmiştir (AŞS, 15, s. 79). Keza, 1105/1693-94 senesi bedel-i sürsatından bakaya kalan livaların kaydedildiği *Bakaya Defteri'nde* Balıkesir kadısına hitaben yazılan fakat başkaca pek çok livadaki kaza kadılarına hitaben yazılması emredilen 16 Kasım 1696 tarihli bir hüküm yer almaktadır. Bu hükmün içeriğinden, uzun zamandır mütemadi olan seferlerden dolayı reaya yapılan kesretli tekâliften ötürü ahalinin malî güçlerinin çok zayıfladığı ve geriye dönük üzerlerinde kalan vergi borçlarını dahi ödeyemediği anlaşılmaktadır. Bu durumları göz önüne alınarak hallerine merhamet edilmiş ve bu seneye kadar Devlet'e olan borçlarının tamamı Padişah II. Mustafa'nın fermanı ile affedilmiştir. Bu kapsamda Ayntab livası ahalisinin de 3.000 esedi kuruşluk zikredilen seneye ait sürsat bedelinin %19'una karşılık gelen ve tarh tarihinin üzerinden üç sene geçmesine rağmen hâlâ ödenmediğinden zimmetlerinde bakaya kalan 569,5 kuruşu da bu umumî affa uğramıştır (D.MKF.d., 27652, s. 6-8).

Devlet Hazinesi'nin, daha fazla paraya ihtiyaç duyduğu yüzyılın sonlarındaki o felaket senelerinde, Maliye Dairesi bazen birkaç sene sonra halktan isteyeceği nakdî sürsat akçelerini, sefere çağrılmayan taşra idarecileri, vilayet ayamı veya şehirdeki itimat edilir zenginlere peşin para karşılığında önceden satmaktaydı. Şayet o vilayette böyle bir kimse/ler yoksa o zaman başka tahsildarlara aynı usul ve şartlarla iltizama verilirdi. Devlete peşin para yatıran bu taşeronlar, verginin tarh senesi hulul ettiğinde Hazine'ye önceden ödedikleri bu nakitleri, kazanın o seneki sürsatlarına mahsuben halktan tahsil ederlerdi. Bu, esasen Devlet'in daha sonra talep ve tahsil edeceği bir gelirini karşılık göstererek vatandaşına bir nevi borçlanmasıdır. Hükûmet, peşin alınan bu nakit sayesinde içinde bulunduğu ekonomik darboğazdan kurtulmaya

³³ Birkaç örnek için bkz. MKF.d., No. 27613, s. 8; MKF.d., No. 27600, s. 6.

çalışıyordu. Mesela, Sadrazam Elmas Mehmed Paşa'nın Sultan II. Mustafa'ya sunduğu ve *Sürsat Bedeli Defterinin* başında yer alan telhisinden öğrendiğimize göre batı hudutlarında uzun süredir Osmanlıya saldıran düşmanlara karşı denizden ve karadan sürdürülen savaşlardaki askerin artan ihtiyaçları için her yıl sürsat bedeli tahsil edile gelmektedir. Hatta o aralar Hazine'nin müzayakasından yani nakit sıkıntısı çekmesinden dolayı, eğer uygun görülürse, 1107/1695-96 ve 1108/1696-97 senelerinde tatbik edildiği gibi 1109/1697-98 senesinde halktan istenecek sürsat bedellerinin de zamanından önce vilayetlerdeki zenginlere peşin olarak satılacağı ve zamanı geldiğinde reyadan toplanması cihetine gidileceği Padişah'a arz edilmiştir. Bahsedilen defterdeki kayıtlara göre Ayntab sancağının normal şartlarda 1109 senesinde tahakkuk ettirilecek sürsat akçelerinin, yaklaşık bir buçuk yıl önceden, bu usul üzere şehirdeki zenginlerden toplanması için mübaşir tayin olunan Ekmekçi başı Ali Ağa'ya emr ü defteri verilmiştir (KK.d., 2775, s. 2, 4, 61-63). Bu şekilde tahsil edilip Hazine'ye aktarılan paralar dahi Maliye'nin daha da artan nakit ihtiyacına yetmeyince 1110/1698-99 senesi sürsatının da bu minval üzere tarh ve tahsil edilmesi için başta kadılar olmak üzere taşradaki yetkililere emirler yazılması yönünde tekrar 12 Kasım 1697 tarihinde Padişah fermanı çıkarılmıştır (MAD.d., 3471, s. 1).

Bu misallere bakıp da Hükümet'in, hep bu şekilde davrandığı düşünülmemelidir. Aksine paraya ihtiyacının fazla olmadığı zamanlarda bu tekâlifli halka ya hiç yüklememiş ya da onlardan daha az bir meblağ talep etmiştir. Bu hususu en iyi açıklayan bir uygulama, 1657 yılında yaşanmıştır. Bu senede ilk önce tüm memlekette olduğu gibi Ayntab livasındaki avarızhane başına 300 akçeden nısıf nüzul bedeli talep edilmiş, sürsat ise tarh edilmemiştir. Ancak daha sonra Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa'nın karadan ve denizden Venedik üzerine çıkmayı düşündüğü sefer mühimmatı için külli zahire tedariki ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine Merkezi idare, halktan daha önce istenilmeyen üç yüzer akçenin sürsat bedeli olarak talep ve tahsiline karar vermiştir. Kadılara irsal ettiği Haziran 1657 tarihli bir hükümle kendi kazalarına isabet eden bu tutarı gerek avarızhaneye bağlı olanlar gerek muaf ü müsellemler olan herkesten tahsil ederek Ordu Hazinesi'ne aktarmaları emredilmiştir (KK.d., 2624, s. 84-85).

Dönemin Osmanlı Sultanları, Merkezî Hazine'nin ihtiyaçlarını incelemekle birlikte, halkın ağırlaşan yükümlülükler karşısında Dersaadet'e kadar ulaştırdıkları şikâyetlerini de göz önüne alarak, bazen emrettikleri sürsat bedeli miktarlarından daha sonra bazı eksiltmeler yapmışlardır. Mesela, tüm Osmanlı memleketinde tekâlif-i divaniye ile ilgili genel bir vergi affı, IV. Mehmed'in 1659 Haziran'ında zuhur eden irade-i saniyesiyle ülke genelindeki Celâlî eşkiyasının hakkından gelinmesine bir şükür nişanesi olarak çıkarılmıştır. Bu kapsamda sürsat ile nüzulün birlikte ferman edildiği Ayntab gibi kazaların her avarızhanesinden istenen 600 akçenin 150 akçelik kısmı affedilerek 450 akçe nüzul istenmiştir. Böylelikle halkın bu vergiye müteallik yükü %25 oranında hafifletilmiştir. Sâdır olan fermana ayrıca zikredilen vergiyi iskontolu haliyle ahaliden talep ve tahsil etmeleri hususunda görevli mübaşirler şiddetle ikaz edilmiş, hatta vergilerini daha önce 600 akçeden verenler varsa bunların fazlalıklarının iade edilmesi de kendilerine emredilmiştir (MAD.d., 3857, s. 2-3).

Daha esaslı bir vergi barışı da, yüzyılın sonunda imzalanan Karlofça Anlaşması'nı müteakiben Sultan II. Mustafa'nın irade-i şahanesiyle sağlanmıştır. 15-20 senedir İttifak devletleriyle kesintisiz sürdürülen ve hayli nakit ve zahire gereksinimine sebebiyet veren batı sınırlarındaki çatışmaların sonlandırılarak barış sürecine girilmesi ile Devlet, daha önce halka saldırdığı ancak bir kısmını henüz tahsil edemediği sefer tekâlifinden vazgeçerek onları rahatlatma cihetine gitmiştir. Tüm yetkililere yazılan Hatt-ı Hümayun'un çerçevesi oldukça geniş tutulmuştu. Buna göre bundan sonra bedel-i sürsat, bedel-i beldar, ard (un) ve fırın bedelleri vesaire tekâlif-i seferiye fakir reaya üzerinden kaldırılarak tarh edilmeyecekti. Dahası hicri 1106, 1107, 1108 ve 1109 seneleri için daha önce tarh ve talep edilen vergilerin de şimdiye

kadar tahsil olunan kısmından gayrısı onlardan istenmeyerek bağışlanacaktı. Anılan kararlar, reaya üzerinde mali bir bahar havası estirmiş, kararların mahallinde tatbiki için de 1699 yılının Nisan başlarında tüm yetkililere emr-i şerifler yazılmıştır (MAD.d., 3471, s. 1).

Tarh edilen sürsat bedeli miktarındaki indirimler, bazen de, halkın tahammüllerinin olmadığını ısrarla Merkez'e bildirmesi üzerine yapıldı. Nitekim bu minval üzere Devlet, Sancak'tan 1087/1676-77, 1088/1677-78, 1089/1678-79 ve 1090/1679-80 yılları için ayrı ayrı talep ettiği 208.100 akçelik sürsat vergisinin, her sene için ayrı ayrı olmak üzere, 69.366 akçelik kısmından vazgeçmiştir. Zamanın padişahı IV. Mehmed'in ilgili fermanında "...reayanın hallerine terahhumen hiffet tahsil ettirilmek murad-ı hümayunum olmağın..." diye ifade ettiği bu iskontonun 57.166 akçesi Ayntab kazasının, 12. 200 akçesi de Telbaşer kazasının hissesine isabet etmişti (MAD.d., 4488, s. 37; MAD.d., 4407, s. 75; D.MKF.d., 27557, s. 4; MAD.d., 4422, s. 74; AŞS, 30, s. 103, 334). Bu bağışlama ile ahali üzerinde %33,3 başka bir ifade ile 1/3 oranında, hiç de azımsanmayacak, bir rahatlama sağlanmıştır. Hükûmet bazen de o seneye hiç sürsat bedeli tarh etmeyerek halkı rahatlatmaktaydı. Osmanlı Arşivi'nin Maliyeden Müdevver fonunda kayıtlı bir *Ahkâm-ı Maliye Defterinin* baş tarafında yer alan ve tüm sancaklardaki yetkililere gönderildiği anlaşılan 23 Kasım 1680 tarihli bir hükümde reaya fukarasının hallerine merhameten 1091/1680-81 senesinde sürsat salınmadığı belirtilmiştir. Ancak sefer halindeki askerin ihtiyaçları için 1092/1681-82 senesine mahsup olmak üzere sürsat zahiresi bedeli tarh edildiği de aynı yerde zikredilmiştir. Fakat o sene içinde zahire iştirası ferman olunan yerlerin reayasından bu bedellerin üçte birinin affedilerek üçte ikisinin tahsil edilmesi ferman edilmiştir (MAD.d., 3251, s. 3). Aynı fonun başka bir defterinde de bu mealde bir hüküm mevcuttur (MAD.d., 4386, s. 6).

Aynen alınan sürsatta olduğu gibi nakden istenen sürsat bedellerinin Liva dâhilinde adalet üzere tevzii ve tahsilinde de asıl mesuliyet ve salahiyet Ayntab sancağındaki kazaların kadılarındaydı. Hatta bu hususta önemli sorumluluklar yüklenen kadılar, görev değişimi yaparlarken sorumluluklarının gereği olarak sürsat akçesi hesaplarının devrini de mahkeme huzurunda yapmaktaydılar (AŞS, 13, s. 221; Koçak, 2010, s. 236-37). Yine bu sebepten ötürü Merkezî Yönetim tarafından sürsat hakkında Liva'ya gönderilen tüm emirler, kendilerine hitaben kaleme alınmıştır³⁴.

Bu emirlerin giriş bölümlerinde öncelikle sefere gidecek askerin mühimmatı için çok miktarda sürsat zahiresine veya bu zahireyi satın almak için sürsat akçesine ihtiyaç olduğu sürekli zikredilirdi. Bundan dolayı öncelikle kazalarına konulan meblağı, ayan-ı vilayet ve reaya huzurunda muaf ü müsellemler dâhil tüm reaya ve berâyâ arasında, onların iktisadî imkânları ölçüsünde, âlâ, evsât ve edna itibarıyla ve gönderilen nişanlı ve mühürlü *Mevkûfât Defteri* suretlerinde tespit edildiği şekliyle adalet ve hakkaniyet üzere bölüştürmeleri kendilerine sıkıca tembihlenirdi. Görevli mübaşir ile birlikte halktan toplanan mirîye ait sürsat malının keselenip mühürlendikten sonra tahsildar ve güvenilir adamları vasıtasıyla ordu-yı hümayun veya Dersâdet'e gönderilerek Hazine'ye teslim etmeleri de şiddetle emredilirdi.

Defter ve emirlerde mirî için belirtilen miktarın dışında yerelde "*cihet-i maişet, harc-ı mahkeme, aklâm harcı, kâtibiye, hüddâmiye, kesr-i mizan, mübaşiriye, kadiya vech-i maaş, kolcu ve tezkire harcı, sarrafiye, zahire akçesi*" ve benzeri isimler altında ve türlü bahaneler ile reayadan bir habbe ve bir akçe dahi istenerek kimseye zulüm ve taaddî edilmemesi tehdit üslubu üzere bildirilirdi. Ayrıca İstanbul'daki *Mevkûfât* ve diğer kalemlerde de kimseden harç adı altında hiçbir şey istenmemesi hususlarında yetkililere sıkı tembih/tehditler yapıldı.

³⁴ Sadece birkaç kaynak için bkz. AŞS, No. 35, s. 220; AŞS, No. 30, s. 103, 334; AŞS, No. 171, s. 144-45.

Görevlilerin halktan emredilenden ziyade her ne ad altında ve bahane ile olursa olsun akçe aldıkları Sultanın kulağına gelirse alan ve aldırınların hatta bunlara göz yuman, müsaade veya yardım edenlerin görevlerinden azledildikten sonra hapsedileceği ve muhkemce haklarından gelineceği de vurgulanmıştır³⁵.

Bazı sürsat hükümlerinde Sancak'taki sancakbeyi, vezir voyvodaları, evkaf mütevellileri, sancak mütesellimi, yeniçeri serdarı ve diğer vilayet ileri gelenlerinin de sürsat akçelerinin tevzii, tahsil ve teslimi sürecinde kadı ve görevli mübaşirlere yardımcı olmaları emredilmiştir. Adı geçenlerin hepsi, sürsat işinde gerekli ihtimamı göstermeleri, beklemeksizin ve hiçbir gecikmeye mahal vermeksizin elbirliği ile miri malına zarar vermeden ve reayaya da zulmetmeden, tarh edilen bedellerin çok acele tahsil edilerek vazifeli memurlara teslim etmeleri ve diğer hususlarda şiddetle ikaz edilmiş; aksi takdirde yani herhangi bir ihmalleriyle müzayakaya sebebiyet vermeleri durumunda görevlerinden azledilecekleri gibi şiddetle cezalandırılacakları da ayrıca vurgulanmıştır³⁶.

Sürsatın Diğer Avarız-ı Divaniye ile Tedahülü

Tetkik edilen dönemde Ayntab halkı, sürsat yükümlülüğüne muhatap olduğu bazı senelerde, şartların ağırlığına ve ihtiyacın şiddetine göre, avarız türü diğer tekâlîfe de muhatap olmuştur. Sürsatın, Liva'daki mükellefler üzerinde yüzyılın ilk yarısında birkaç kez, ikinci yarısında ise daha sık avarız akçesi ve nüzul gibi vergiler ile tedahül ettiği yani beraber vaz' edildiği arşiv vesikalarından açıkça müşahede edilmektedir. Esasen, birkaç defadır tekrar edildiği üzere, Merkezî idare, sürsat zahiresini tekâlîf-i örfiye olarak telakki etmediği için kolaylıkla diğer vergilerle birlikte salabilmekteydi. Bu bağlamda Hükûmet, 1037/1627-28 yılında Ayntab kazalarının 539,5 avarızhanesinden 380.400 akçe (avarızhane başına 800 akçe) nüzul bedeline ilaveten 181.000 akçe de sürsat bedeli talep edince halkın sadece bu iki kalemdeki vergi yükü 561.400 akçeyi bulmuştur (MAD.d., 6634, s. 22; MAD.d., 6633, s. 13). Keza, 503 avarızhaneden oluşan liva mükellefleri, 1080/1669-70 senesinde 201.300 akçe avarız akçesinin yanı sıra avarızdan muaf diğer ahali ile birlikte de 242.100 akçe sürsat bedeli dahi ödemek zorunda kalmışlardı (MAD.d., 3476, s. 37; KK.d., 2651, s. 24). Bunun pek çok misalleri bu tetkikin diğer bölümlerinde zikredildi.

17. yüzyılın ilk yarısında daha ziyade doğu hudutlarında ve Anadolu'daki asilerle olan mücadelesinde, yüzyılın ortalarında başlayıp sonuna kadar ise batı sınırlarında düşmanlarıyla giriştiği uzun soluklu savaşların külliyetli masraflarıyla baş etmek zorunda kalan Osmanlı Devleti, bu mücadelesinde avarız türü vergilerle halka daha fazla müracaat etmiştir. Ülkenin her köşesinde olduğu gibi Ayntab sancağındaki reayadan da aynı yıl içinde hem sürsat zahiresi/bedelini, hem avarız akçesini, hem nüzul bedelini, bazen de bunlara ilaveten beldar³⁷/kürekçi bedeli gibi birkaç örfi tekâlîfi birlikte talep ettiğini gösteren onlarca kayda bu çalışma esnasında rastlanılmıştır. Halk, Osmanlı Devleti'nin özellikle de 1683 Viyana faciasından sonra Rumeli taraflarında denizde ve karada yarım düzine hasmıyla 16 yıl cereyan eden çok uluslu ve çok cepheleli savaşları esnasında, her sene düzenli olarak sürsat mükellefiyetine ilaveten avarız ve nüzul vergilerine de muhatap olmuştur. 1109/1697-98 senesi

³⁵ Bu bahis ile ilgili bkz. AŞS, No. 28, s. 225; AŞS, No. 30, s. 103, 334; KK.d., 2775, s. 3; AŞS, No. 14, s. 390; AŞS, No. 28, s. 225; AŞS, No. 30, s. 334; KK.d., No. 2624, s. 84-85; KK.d., No. 2775, s. 2-3.

³⁶ Örnek için bkz. AŞS, 35, s. 220, 287; AŞS, No. 30, s. 103; AŞS, No. 37, s. 4, 170; AŞS, No. 171, s. 145; MAD.d., No. 3251, s. 3; MAD.d., No. 3471, s. 1.

³⁷ 1687-1689 yıllarında batı sınırlarında sürdürülen seferlerin ihtiyacı cihetine Ayntab livasından talep edilen beldar bedelleri için bkz. AŞS, No. 37, s. 44, 78-79, 87, 140; Özharat, 2014, s. 276.

sürsat bedellerinin kaydedildiği *Mevkufat Defterindeki* bir hükmün şu: “...birkaç seneden beru Memâlik-i İslamiye’yi istila eden düşman-ı dalalet..nin taarruzu sebebiyle seferler mütemadi olub behesab-ı iktiza berren ve bahren her sene vaki olan sefer-i hümayuna memur asâkir-i mansûrenin zâd ü zahireleri vesayir meunet ve idameleri mesarifin kesreti mukadder olmağın..” kaydı bu durumu, o zamanın üst idarecilerinin ağzından, açıkça ifade etmektedir. Keza aynı defterde yer alan ve sadrazamın sürsat bedelleriyle ilgili olarak Padişah’a yaptığı bir arz ve telhisin ilk cümlesi: “*Sefer-i hümayun-ı nusret-makruna memur olan asâkir-i mansûrenin zâd ü zahireleri vesayir mühimmat-ı seferîye için Rumili ve Anadolu caniblerinden her sene tahsil olunagelen sürsat bedeli malları..*” şeklindedir (KK.d., 2775, s. 2-3). Bu kayıtlardan da net olarak anlaşılacağı üzere zikredilen tarihlerde Devlet’in içine düştüğü malî darboğaz ve diğer koşulların da icbarıyla bu tür ödevler, artık olağanlaşmış ve daimilik vasfını kazanmışlardır. Hatta yukarıda değinildiği üzere akdi ve ivazlı bir mükellefiyet olan sürsat, tam anlamıyla bir vergiye tahavvül etmiştir. Osmanlı maliyecileri özellikle asrın son çeyreğinde, Hazine’nin artan nakit ihtiyacını tedarik etmek gayesine matufen bu dönemde önemli bir gelir kaynağı haline getirdikleri tekâlif-i divaniyenin diğer yükümlülükleri ile sürsatı neredeyse her yıl birlikte halka vaz etmekten imtina etmemişlerdir. Bahsedilenlerin somut bir kanıtı şudur: Rumeli cihetine düşünülen seferin (II. Viyana Seferi) hazırlıkları kapsamında 1094/1682-83 senesine mahsuben 503 avarızhaneye sahip Ayntab sancağındaki mükelleflere nüzulhane başına altışar yüz akçeden toplam 301.950 akçe (2.745 esedi kuruş) nüzul bedeli, avarızhane başına dörder yüz akçeden toplam 201.400 akçe (1.830 esedi kuruş) avarız akçesi salınmıştı. Bunların yanı sıra 208.100 akçe (1.491,5 esedi kuruş) de sürsat bedeli ödeyen şehir ahali, ceman 711.450 akçelik (6.066,5 esedi kuruş) bir tekâlif-i divaniyeye muhatap edilmiştir (AŞS, 35, s. 219-220; AE.SMMD.IV., 90-10664).

Maliye memurları, yine 1099/1687-88 yılında Sancak’taki kazaların toplam 503 ve 1 rub avarızhanesine 2.745 esedi kuruş (301.950 akçe) nüzul bedeli ve 1.864 esedi kuruş (201.300 akçe) avarız akçesi olmak üzere toplam 4.609 esedi kuruş (503.250 akçe) tutarında örfî vergi tarh ettiler. Liva’daki mükellefler, o sene sadece bu iki vergi için avarızhane başına avarız akçesi için 400, nüzul için 600 ve mübaşir ücretleri için de 80 akçe olmak üzere toplam 1.080 akçe ödediler (AŞS, 37, s. 11-13; MAD.d., 3167, s. 54). Nefir-i amm (genel seferberlik) halinin hükümlerinde olduğu o felaket senelerinde halktan bunlara ek olarak 5 yük 3.250 (yani 503.250) akçe beldar bedeli (AŞS, 37, s. 44; Özharat, 2014, s. 276) ve 1.891,5 esedi kuruş (208.100 akçe) da sürsat bedeli (AŞS, 37, s. 4; KK.d., 2721, s. 67) talep edilmiştir. Böylece şehirdeki vergi mükellefleri, o sene Hazine’ye sadece olağanüstü yükümlülükler kapsamında yaklaşık 1 milyon 232 bin 213 akçe katkı yapmışlardır. Bu tutara olağan vergiler de eklendiğinde bu yükün ahali üzerindeki ağırlığı daha iyi tahmin edilebilir.

Keza, Merkezî Hükümet, 1100/1688-89’da bu üç vergiyi ödemek zorunda bıraktığı Ayntablılara, vesikaların verdiği bilgilere göre, o seneye mahsuben 2.187 esedi kuruş sürsat bedeli, 1.830 esedi kuruş avarız akçesi ve 2.744,5 esedi kuruş nüzul bedeli olmak üzere toplam 6.761,5 esedi kuruşluk tarhiyât yapmıştır (MAD.d. 3167: 54; MKF.d., 27635, s. 11; MAD.d., 3888, s. 4; KK.d., 2728, s. 66). Akçe hesabıyla 743.765 akçe tutan bu meblağın yanı sıra aynı sene içinde kendilerinden 503.250 akçelik de beldaran bedeli istenmiştir (MAD.d., 3888, s. 4, 7). Fakat merkezdeki bürokratlar ne tarh ederse etsin, halkın bunlardan sadece avarız akçesini ödeyebildiği sürsat ve nüzul bedelinin ise reaya zimmetinde bakaya kaldığı *Mevkûfat Defterlerinden* anlaşılmaktadır (D.MKF.d., 27635, s. 11; KK.d., 2728, s. 66). Bu tarihlerde Kutsal İttifak devletleri, Rumeli sınırlarında yaptığı saldırılarla pek çok İslam belde ve kalesini ele geçirdi. Bunun üzerine Sultan II. Süleyman 1688 Temmuz’unda İstanbul’dan Edirne’ye geldi. Burada veziriazam, şeyhülislam, kadıaskerler, nakibüleşraf, ulema, meşâyih-i kirâm, yeniçeri ağası ve diğer tecrübeli ve güngörmüş devlet erkânı ile vaziyet, istişare edilmiş ve

düşmana karşılık verilmesi kararlaştırılmıştır. Ancak yapılacak sefer için Hazine’de yeteri kadar para bulunmadığından ülkedeki tüm halka çeşitli isimlerle ek vergiler konularak yardım talebinde bulunulması da bu meclis tarafından önerilmiştir. İşte bu kararlar doğrultusunda 1100/1688-89 senesine mahsuben Ayntab sancağından da yukarıda sayılan üç tekâlîfe ek olarak 16.766 esedi kuruş beldar bedeli istenilmiştir (AŞS, 37, s. 87-88).

Bu devrede mütemadi savaşlar yüzünden, 1106/1694-95 senesinde de buna benzer ağır bir malî yükümlülükle karşı karşıya kalan Sancak’taki yükümlülerden avarız, nüzul ve sürsat adıyla toplam 787.750 akçelik (7.433,5 esedi kuruş) bir meblağ talep edilmiştir. Bunun yanında ayrıca Ayntab kazasının her avarızhanesinden 9,5 kuruş; Telbaşer kazasının her hanesinden 7,5 kuruş beldar bedelinin toplanması cihetine gidilmiştir (AŞS, 44, s. 165-66). Benzer şekilde Mevkûfât kaleminde tutulan ve 1110/1698-99 yılı kayıtlarını içeren bir *İcmal Muhasebe Defterine* göre Ayntab ahali bu sene zarfında da bahsedilen tüm yükümlülükleri birlikte yerine getirmek zorunda bırakılmışlardır. Liva’nın toplam 472,5 avarızhanesinden nüzul için 283.500 akçe, avarız için 189.000 akçe, sürsat için 330.000 akçe ve beldar bedeli için de 226.250 akçe istenmiştir. Sancak’ın her bir avarızhanesi, avarız için dört yüzer, nüzul için altı yüzer akçe, beldaran için beş yüzer akçenin yanında hepsi beraber avarız akçesinin yanında ekstradan 31 kuruş (3.410 akçe) tefavüt kuruş ve beldaran mübaşirinin maaşı için de 9.450 akçe vermek zorunda bırakılmışlardır (D.MKF.d., 27782, s. 4-6). Ahaliden talep edilen toplam meblağ, bir milyon akçeyi geçmekteydi.

Reaya ve berâyânın yani tüm halkın sıkça sızlanmalarına ve şikâyetlerine sebebiyet veren bu ağır tekâlîfi yapmaya Devleti iten nedenin, yukarıda ifade edildiği üzere, savaş ekonomisi³⁸ olduğunu düşünmekteyiz. Ancak bu ağır talepler, Maliye’nin halkın tamamından zikredilen vergileri toplamasını güçleştirince Devlet’in içinde bulunduğu ekonomik darboğaz daha da derinleşmiş ve böylece bir kısır döngünün oluşmasına da sebep olmuştur. Nitekim 1697 yılında Ayntab ve Telbaşer kazalarının toplam 487,5 hanelerinin ancak 332 tanesinden avarız ve diğer salmalar tahsil edilebilmiştir (AŞS, 129, s. 22-23). Bu örnekleri uzatmak mümkündür ancak çalışmanın hacminin büyümemesi için kısa keserek, avarız türü yükümlülüklerin tarh sıklığını ve tedahül durumunu daha net ve derli toplu olarak 6 numaralı tabloda vermeyi uygun gördük. İncelenen dönem içerisinde, tespit edilebildiği kadarıyla, sürsat yükümlülüğü yalnız avarız ile en az üç kez, yalnız nüzul ile altı kez, her üçü birlikte en az on dört kez Ayntab halkı üzerine tarh ve tahakkuk ettirilmiştir.

Tablo 7: 17. Yüzyıl Boyunca Ayntab Livasında Nüzulün Sürsat ve Avarız ile Tedahülü

Sene	Tarh Edilen Vergi			Kaynaklar
	Sürsat	Avarız	Nüzul	
1037 / 1627-28	√	-	√	MAD 6633: 12; MAD 6634: 22
1038 / 1628-29	√	-	√	MKF 27441: 67; MAD 6633: 46
1043 / 1633-34	√	√	-	KK 2575: 49; MAD 4952: 52
1044 / 1634-35	√	-	√	MAD 4433: 46-48; MKF 27445: 49
1047 / 1637-38	√	-	√	MAD 4347: 25-26; KK 2577: 34-35; MAD 7104: 42
1048 / 1638-39	√	-	√	KK 2583: 21; MAD 4347: 72
1078 / 1667-68	√	√	√	MAD 4482: 81; MAD 3836: 47; MAD 3856: 40
1080 / 1669-70	√	√	-	MAD 3476: 37; KK 2651: 24

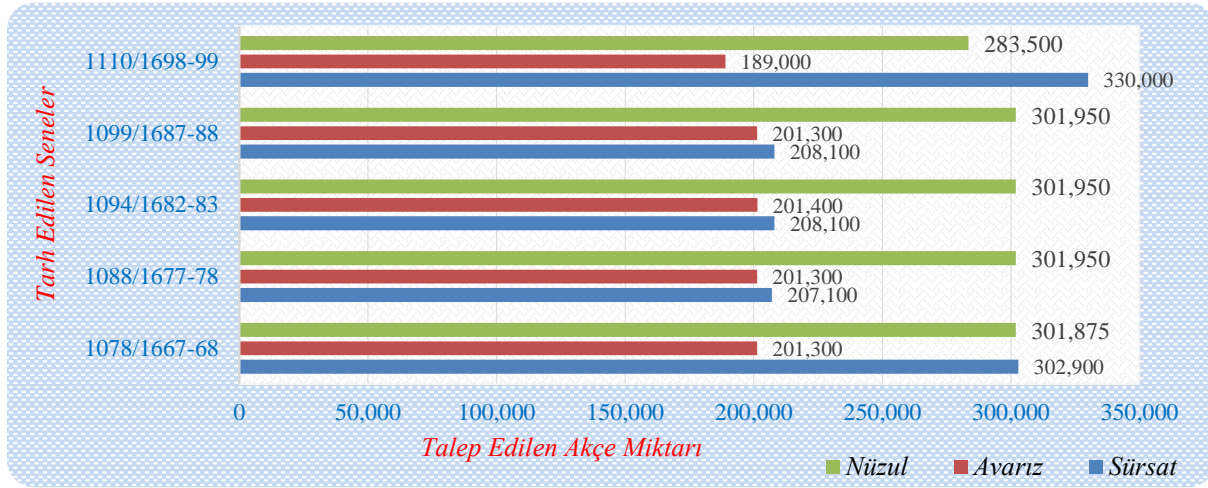
³⁸ Savaş ile ekonomi arasındaki ilişkiyi ve savaşın ülke ekonomisine etkilerini 17. ve 18. yüzyıl Osmanlı örneği üzerinden ele alan şu esere bkz. Genç, 2003, s. 210-225.

1081 / 1670-71	√	√	-	KK 2656: 73; MAD 2790: 51; KK 2653: 57
1082 / 1671-72	√	√	√	MAD 3451: 72; MAD 2790: 51; MKF 27520: 46
1085 / 1674-75	√	-	√	KK 2662: 47; MAD 3600: 67
1087 / 1676-77	√	√	√	AŞS 31: 123; MAD 3841: 52-53; MAD 4488: 37
1088 / 1677-78	√	√	√	AŞS 30: 220-221; MAD 3841: 53; MAD 4422: 74
1089 / 1678-79	√	√	√	KK 2688: 3; AŞS 30: 284; MAD 3809: 31; KK 2683: 72; MKF 27557: 4
1090 / 1679-80	√	√	√	AŞS 30: 325; MAD 4407: 75
1094 / 1682-83	√	√	√	AŞS 35: 219-220; AE.SMMD.IV. 90-10664
1095 / 1683-84	√	√	√	AŞS 35: 273-274, 286; MAD 2414: 71
1097 / 1685-86	√	√	√	MKF 27600: 5, 22; MAD 2805: 11, 65; KK 2705: 73
1098 / 1686-87	√	√	√	MKF 27613: 1, 8; AŞS 37: 114; MAD 3839: 4-5
1099 / 1687-88	√	√	√	AŞS 37: 11-12; MAD 3167: 54; KK 2721: 68-69
1100 / 1688-89	√	√	√	KK 2728: 66; MKF 27635: 11; MAD 3167: 54, 77
1106 / 1694-95	√	√	√	KK 2762: 37; KK 2766: 37; D.BŞM.ZMT 13760: 5
1110 / 1698-99	√	√	√	MKF 27782: 4-5; MAD 3889: 8; MAD 22395: 27; MAD 3471: 120

Bu bahsi kapatmadan, “Acaba Ayntab halkının yerine getirdiği sürsat zahiresi bedeli, ödediği diğer tekâlif-i divaniye yükümlülükleriyle kıyaslandığında nasıl bir tablo ortaya çıkmaktadır?” sorusunun da cevabını vermek yararlı olacaktır. Sürsat, diğer iki vergi gibi avarızhanesi üzerinden tahakkuk ettirilmediği için Liva’dan talep edilen yekûnlar üzerinden bir kıyaslama yapma zorunluluğu ortaya çıktığından burada o tarz bir karşılaştırma yapılacaktır. Bu araştırmanın tamamında kullanılan arşiv kaynaklarının sunduğu bilgilerden Ayntab halkının, sürsat mükellefiyetini nakden yerine getirdiğinde ilk zamanlarda avarız akçesine yakın ve nüzul bedelinin yaklaşık %30 altında bir meblağ ödediği rahatlıkla söylenebilir. Mesela, Liva’daki ahali, 1089/1678-79 yılında 208.100 akçe sürsat bedelinin yanı sıra 201.300 akçe avarız ve 301.875 akçe de nüzul bedeli ödeyince devlet bütçesine toplam 711.275 akçelik bir katkıda bulunmuştur (AŞS, 30, s. 284; KK.d., 2688, s. 3; KK.d., 2683, s. 72; D.MKF.d., 27557, s. 4; MAD.d., 3809, s. 31). Ancak yüzyılın sonlarında ise nakden alınan sürsatın diğer arkadaşlarını geçtiği görülmektedir (D.MKF.d., No. 27782, s. 4-6). Ancak bu sabit bir durum değildi. Zaman zaman nüzul akçesi, sürsattan daha yüksek tarh edilmiştir. Sancak’taki mükellefler, 17. yüzyılın farklı senelerinde bu grupta yer alan vergilerden her üç yükümlülüğü beraber yüklendiklerinde şöyle bir tablo ortaya çıkmaktaydı.

Tablo 8: Farklı Tarihlerde Ayntab Livasından Talep Edilen Sürsat, Nüzul ve Avarız Akçesi

Sene	Tarh Edilen Vergi (Akçe)				Kaynaklar
	Nüzul	Avarız	Sürsat	Toplam	
1078 / 1667-68	302.900	201.300	301.875	806.075	MAD 4482: 81; MAD 3836: 47; MAD 3856: 40
1088 / 1677-78	207.100	201.300	301.950	710.350	AŞS 30: 220-21; MAD 3841:53; MAD 4422: 74
1094 / 1682-83	208.100	201.400	301.950	711.450	AŞS 35: 219-220; AE.SMMD.IV. 90-10664
1099 / 1687-88	208.100	201.300	301.950	711.350	AŞS 37: 11-12; MAD 3167: 54; KK 2721: 68-69
1110 / 1698-99	330.000	189.000	283.500	802.500	MKF 27782: 5; MAD 3889: 8; MAD 22395: 27

Şekil 3: Ayntab Livasından Talep Edilen Sürsat, Nüzul ve Avarız Akçesi Miktarı Grafiği

Sürsat Tahsildarları: Mübaşirleri

İster aynî ister nakdî tarh ve talep edilsin sürsatın reayadan tedarik/tahsil edilerek zahirenin tayin edilen menzillere naklettirilmesi veya bedellerin Hazine'ye teslimi vazifesi, Hükümet tarafından tayin edilip kendilerine emir ve defter verilen tahsildarlar, resmi ifadesiyle *mübaşir* denen vazifeliler, aracılığıyla gerçekleştirilirdi. Şayet başka bir üst unvanı bulunmuyorsa, bu görevlilerin unvanları, vesikalarda “ağa” olarak zikredilmiştir. Ekserisi askerî zümreden, yani çeşitli kurumlarda resmi bir vazife ifa eden ulûfeli memurlardan, seçilmekle beraber üst kademedeki devlet adamlarına intisap etmiş İstanbul veya taşrada ikamet eden kimselerden de mübaşirler tayin edilmişlerdir. Mahalli kadı ve diğer yetkililerin görevli mübaşire yardımcı olmaları ve sürsat sürecinin hakkaniyet üzere azami dikkat ve ihtimam içerisinde yürütülmesi kendilerine başkentten gönderilen tüm emir ve hükümlerde daima vurgulanırdı. İncelenen belgelerden Ayntab sancağının sürsat zahiresi/bedellerini tahsil eden mübaşirlerden isim ve kimlikleri tespit edilenler aşağıda 9 numaralı tabloda gösterilmiştir.

Tablo 9: 17. Yüzyıl Boyunca Ayntab Livası Sürsat Mübaşirleri (Tahsildarları)

Mübaşirin		Açıklama	Kaynaklar
Adı	Görev Tarihi		
Ahmed Çavuş	29 Haziran 1613	Dergâh-ı mualla çavuşu	AŞS 162: 341-342
Ömer Bey	16 Ağustos 1615		AŞS 162: 321
Mumcu Oruç Paşa	16 Ağustos 1615		AŞS 162: 321
Yusuf Osman	Eylül 1623	Sipahi oğullarından	AŞS 170B: 1
Derviş Bey	Mayıs 1624	Dergâh-ı mualla sipahisi	AŞS 170B: 78-79
Halil Çavuş	1037/1627-28		MAD 6633: 13
Ali Çavuş	1038/1628-29	Dergâh-ı mualla çavuşu, Sis'te sakin	MKF27441: 48; AŞS 13: 19
Mehmed Behram	Aralık 1634	Dergâh-ı mualla çavuşu	AŞS 14: 20
Mehmed Ağa	17 Ocak 1635		AŞS 14: 390
Ataullah Çavuş	Şubat 1635	Dergâh-ı mualla çavuşu	AŞS 14: 103-104
Mehmed	Temmuz 1637		AŞS 15: 79
Yusuf	Temmuz 1637		AŞS 15: 79
Mehmed Ağa	19 Haziran 1657		KK 2624: 105
Ahmet Ağa	19 Mayıs 1668		AŞS 28: 225
Hasan Ağa	1671	Başbakikulu	KK 2656: 63
Hüseyin Ağazade Hızır Ağa	1 Mart 1672	Kırşehir sakinlerinden	MAD 3451: 71-72
Seyyid Mustafa Halife	2 Ocak 1674		MAD 3600: 67
Hüseyin Ağa	1678	Bina Emin Mehmed Ağa damadı	KK 2683: 72
Mehmed Ağa	7 Mart 1676-1677	Başbakikulu	MAD 4488: 37

Seyyid Ahmed	20 Şubat 1677		MAD 4422: 73-74
Osman Ağa	28 Şubat 1979		MAD 4407: 73
Riştanzâde Hüseyin Ağa	1682-84	Behisni'de sakin	MAD 4409: 37
Mahmud Ağa	1088		AŞS 30: 108
Mehmed Efendi	1685-87	Matbah-ı Âmire emini	KK2705: 72; MKF 27613: 1
Süleyman Ağa	Ağustos 1684		AŞS 35: 288
Halil Efendi	28 Aralık 1687	Tersane emini	KK 2721: 67-69/1
Ali Efendi	6 Mart 1688	Tersane emini	KK 2721: 67-69/1
Hüseyin Paşa	1689	Maraş valisi	MAD 3167: 54; MAD
Osman Paşa	1689	Maraş valisi	3178: 14
Kadızaade Hüseyin Paşa	1695		D.BŞM.ZMT 13760: 5
Ekmekçibaşlı Ali Ağa	25 Şubat 1697	Sadrazam ağalarından	KK 2775: 4, 61-63

Yukarıdaki tabloda adı geçen bazı mübaşirlerin, Ayntab sancağının sürsat zahiresi/bedellerinin tedarik ve tahsillerini deruhte ettikleri aynı zamanda başka görevler de yüklendikleri ilgili vesikalarda görülmektedir. Örneğin, IV. Murad'ın İran üzerine yapacağı seferin mühimmatı için 1044/1634-35 senesine mahsuben Ayntab, Telbaşer, Malatya, Şure, Gerger, Taş-ili, Kâhta, Hısn-ı Mansur (Adıyaman) ve Behisni (Besni) kadılıklarından talep edilip Kızılırmak Kenarı Menziline nakledilmesi istenen sürsat zahiresi için, Şubat 1635 tarihinde, Dergâh-ı mualla çavuşlarından Ataullah Çavuş görevlendirilmişti (AŞS 14, s. 103-104).

Coğrafi ve idarî birlikteliğinden ötürü, Maraş eyaletine dâhil Ayntab, Maraş ve Malatya livalarının sürsat tahsili işini zaman zaman aynı mübaşir üstlenirdi. Örneğin, bu üç sancağın 1067/1656-57 senesine ait sürsat malının tahsilini 19 Haziran 1657 tarihinde Sadrazamın maiyetinden İpşir Mehmed Ağa (KK.d., 2624, s. 105) üstlenmiş iken 1082/1671-72 senesine mahsuben talep edilen toplam 865.200 akçelik sürsat bedeli malını ise Kırşehir'de ikamet eden Hüseyin Ağazâde Hıdır Ağa deruhte etmiştir. Hıdır Ağa, bu meblağın 4 yükünü yani 400.000 akçesini peşin ve üçte birini de kuruş cinsinden Hazine'ye teslim edecekti (MAD.d., 3451, s. 71-72). Aynı minval üzere Osmanlı Maliye Dairesi, Ayntab sancağı ve Adana vilayeti sürsatlarının tahsil görevini 1081/1670-71 senesinde Başbakikulu Hasan Ağa'ya (KK.d., 2656, s. 72), 2 Ocak 1674 tarihinde Seyyid Mustafa Halife'ye (MAD.d., 3600, s. 67) tevdi etmiştir.

Sancak'ın sürsat malı, bazen başka liva ve kazaların nüzul, avarız ve sürsat gibi vergileri ile birlikte Matbah-ı Âmire ve Tersane-i Âmire masraflarına ayrıldığında ise bu vergileri ilgili kurumların eminleri deruhte etmekteydiler. Bu kapsamda örneğin Merkezî Hükûmet, 1097/1685-86 senesinde Saray mutfağının ihtiyaçlarına havale ettiği Ayntab, Malatya ve Maraş livaları, Yeni-il ve Haleb Türkmenleri, Sarıgöl, Yenice-i Karasu ve başka kazalardan istediği sürsat bedelleriyle Vidin ve Delvin livalarından talep ettiği nüzul bedellerini toplama işini Matbah Emmini Mehmed Efendi üstlenmişti (KK.d., 2705, s. 71-73). Hem mesela Maraş eyaletini teşkil eden üç sancağın toplam 8.965 esedi kuruş tutan 1099/1687-88 senesi sürsat malının 1.000 kuruşu peşin ve küsuru Tersane-i Âmire ihtiyaçlarına harcanmak şartıyla tersane emini Halil Efendi'ye 28 Aralık 1687 tarihinde tevdi edilmiştir. Ancak Halil Efendi, üç ay sonra tersane eminliğinden alınınca bu görev, yerine gelen eski emin Ali Efendi'ye 9 Mart 1688 tarihinde tahvil edilmiştir (KK.d., 2721, s. 67-69/1). Bir sene sonraki yani 1100/1689-90 yılı Ayntab sürsat bedeli tahsil vazifesi, Sivas, Karaman ve Adana eyaletleri ile Ankara, Sultanönü, Kengiri, Karahisar-ı Sahib gibi livaların bedel-i sürsat, bedel-i nüzul ve avarız vergilerinin tahsili işini de üstlenen Maraş valisi Hüseyin Paşa'ya verilmişti. Onun ölümünden sonra da bu görevi Maraş valisi Osman Paşa deruhte etmiştir (MAD.d., 3167, s. 54-55; MAD.d., 3178, s. 14; Arslan, 2014, s. 285).

Bir kimsenin avarız-ı divaniye bedellerinin tahsilini üstlenebilmesi için kendisine delalet edecek itibarlı veya resmi kişi/kişilerin yanı sıra güçlü kefillerinin de bulunması

gerekirdi. Örneğin Ayntab ve Maraş livalarına ait 1088/1677-78 senesi sürsat bedellerinin tahsilini mehtercilerden Hacı Hüseyin ve Mehmed kefaletiyle nısfını peşin olarak Hazine'ye ödeyen Ankara sakinlerinden Yekçeşm Seyyid Ahmed, 20 Şubat 1677 tarihinde deruhte etmiştir (MAD.d., 4422, s. 73-74). Yine Devlete ait yapıların masrafları cihetine havale edilen Ayntab ve Maraş livalarının 1089/1678-79 senesine ait 441.400 akçelik sürsat akçelerinin tahsilini 14 Aralık 1677 tarihinde üstlenen Hüseyin Ağa, hâlen Bina Emni olan Malkız Mehmed Ağa'nın damadıydı (KK.d., 2683, s. 72). Keza Maraş, Ayntab ve Malatya sancaklarının 1109/1697-98 yılına ait sürsat bedellerini deruhte eden Ekmekçi başı Ali Ağa, sadrazama mensup ağalardan (KK.d., 2775, s. 62-63).

Mübaşirler toplayacakları meblağın bir kısmını Hazine'ye peşin öderken gerisine bir temessük (borç senedi) imzalarlardı. Düzenlenen bu senetler, olabilecek münazaalarda delil olabildikleri için Maliye'nin ilgili kalemlerinde (bürolarında) sağlamca hıfzedilirdi (KK.d., 2775, s. 62; MAD.d., 3451, s. 71-72; MAD.d., 3600, s. 67). Mesela, Ayntab ve Adana livalarının 1085/1674-75 senesine ait ceman 571.850 akçelik sürsat bedellerinin tahsilini iki yük (200.000) akçesini peşin ödemek şartıyla Seyyid Mustafa Halife üzerine almıştır (MAD.d., 3600, s. 67). Hem yine Ayntab ve Maraş sancaklarının 1090/1679-80 senesine ait 294.261 akçelik sürsat malının toplanması vazifesini, $\frac{1}{3}$ 'ünü kuruş üzerinden Hazine'ye peşin teslim eden Osman Ağa deruhte etmiş ve kendisine vekâleten Aydın Ağa'ya 28 Şubat 1679 tarihinde emr ü defter verilmiştir (MAD.d., 4407, s. 74). 1092/1681-82 senesinde Maraş eyaletine bağlı üç livaya tarh edilen sürsat bedellerinin tahsili görevi, musahip paşa tevabiinden Ömer'e kaydedilip onun kefaletiyle say-i hazinesi ve 500 kuruşunun peşin ödenmesi şartıyla Behisni sakinlerinden Rişvanzâde Hüseyin Ağa'ya kaydolanmasına 2 Mart 1681 tarihinde ferman çıkmıştır (MAD.d., 4409, s. 37).

Mübaşirler halktan topladıkları sürsat akçelerini Ayntab Meclis-i Şer'îsi'ne (Şer'î Mahkemesi) getirip huzurda hesaplarını gördürüp keseledikten sonra mühürletirlerdi. Bu mirî malının hemen götürülüp Hazine'ye teslim edilmediği durumlarda Ayntab Kalesi'nde muhkemce korunduğu anlaşılmaktadır (AŞS, 14, s. 390). Ayntab sancağındaki kadılar da reayadan tahsil ettikleri sürsat paralarını tamamen mübaşirlere teslim ettiklerini ve vazifelerini ifa ettiklerini kanıtlamak için onlardan "*eda tezkeresi*" alırlardı (AŞS, 15, s. 79). Keselenip mühürlenmiş ve gerekli emniyet tedbirleri altında İstanbul'a getirilen sürsat mirî malı, Hazine'ye teslim edildiğinde muhasebeleri görülerek görevli tahsildara eda tezkeresi ve muhasebe sureti verilirdi. Mübaşirler, İstanbul'daki bürokratik işlerini bazen bizzat kendileri oraya giderek bazen de adamlarından birisi vasıtasıyla yerine getirirlerdi³⁹.

Ahalinin, sürsat tahsiline görevlendirilen tahsildarlara, nüzul ve avarız akçesi mübaşirlerine vermek zorunda olduğu gibi, maişet akçesi ismiyle bir ücret ödediğine dair bu çalışma esnasında tetkik edilen yüzlerce vesikada herhangi sarıh bir kayda rastlanmadı. Tahsildar maaşları ile ilgili sadece iki kayda rastlanıldı. Bunlardan biri: 1078/1667-68 senesi sürsat bedeli için livaya gönderilip *Şer'iyye Sicilinde* yer alan 21 Mayıs 1668 tarihli emirdeki "*...ve mübaşirin cihet-i maişetiçün her bin akçesinde yüzer akçe dahi aldırub bundan ziyade kâtibiye ve hüddâmiye ve kesr-i mizan ve mahkeme harcı ve sayir bahane ile bir akçe ve bir habbe almaya ve aldırubmayasız...*" ifadedir (AŞS, 28, s. 225). Diğeri ise hicri 1109 senesi sürsat bedeli ile ilgili bir defterdeki "*...bedel-i sürsatlar tahsiline memur olan tahsildara binde yirmi beş kuruş mahsub olmak üzere mahalline kayd ve suret verilmek babında arz ve telhis olundukda imdi getürüb teslim-i Hazine eyledikleri akçeden telhis mücibince mahsub olunmak*

³⁹ Misal için bkz. MAD.d., No. 4407, s. 74-75; MAD.d., No. 4422, s. 73-74; MAD.d., No. 4488, s. 37.

üzere ferman-ı âli sâdır olmağın...” kayıttır (KK.d., 2775, s. 3). Birinci ifadeden sürsat mübaşirleri için halktan her bin akçe için yüzer akçe alındığı, ikinci kayıttan ise mübaşirlerin ücretleri için halktan ayrıca herhangi bir para istenmediği, toplayıp Hazine’ye teslim ettikleri nakitten binde yirmi beş kuruşun kendilerine harcırah olarak verileceği anlaşılmaktadır. Hatta ikinci kaynakta tahsildarların, katiyen halktan mübaşiriye ismiyle bir ücret talep etmemeleri, böyle bir şeyin istendiği Padişah’ın kulağına ulaşırsa mutlaka çok şiddetle cezalandırılacağı da belirtilmiştir (KK.d., 2775, s. 1-4).

Sonuç

Bu tetkik, Osmanlı Devleti’nin bir değişim ve dönüşüm asrı kabul edilen 17. yüzyılda ülkenin mütevazı bir sancağı mesabesindeki Ayntab’da sürsat mükellefiyetinin tarh, tevzi, tahsil ve teslim aşamalarından teşekkül eden tahakkuk sürecini, bu devredeki macerasını yani değişim/dönüşüm vetiresini ve mükellefler katındaki akislerini imkânlar ölçüsünde tetkik etmeyi amaçlamıştı. Kaynak olarak Devlet Arşivleri Başkanlığı bünyesindeki Osmanlı Arşivi’nin çeşitli fonlarında kayıtlı döneme ait onlarca *Sürsat Zahiresi Defteri*, *Mevkufat Defteri ile Ayntab Şer’iyye Sicillerinin* yanı sıra çok sayıda vesika kullanılmıştır.

Ayntab, incelenen devrede Maraş eyaletine tabi Ayntab ve Telbaşer kazalarından müteşekkil bir sancaktı. 17. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı’nın Şark tarafına giriştiği seferler ve Anadolu’daki asi paşalar üzerine yapılan harekâtlarda Liva’daki kazalar, sürsat zahiresini ekseriya aynen tediye etmiştir. Rumeli cihetine yapılan seferlerin tamamında ve harp sahasının sancağa uzak olduğu bazı doğu seferlerinde ise sürsat nakit olarak tarh ve tahsil edilmiştir. Sulh senelerinde ve külliyetli zahireye ihtiyacın olmadığı durumlarda da nakden istenmiştir. Mevzubahis ettiğimiz yüz yıllık devrede Ayntab livasındaki kazalardan sürsat zahiresi en az sekiz kez aynen tahakkuk ettirilmiştir. Ayntab kazasındaki yükümlülerden aynı sürsat zahiresi olarak yaklaşık 1.200 ile 3.000 kile (26 ton 700 kg. - 66 ton 750 kg.) aralığında arpa, 100-500 kile (2 ton 565,5 kg. - 12 ton 828 kg.) aralığında un, 100-200 arasında koyun, 100-200 kıyye (128,2 kg.- 256,4 kg.) aralığında sadeyağ, 50-200 kıyye (64,1 kg.- 256,4 kg.) arasında bal ve 20-60 araba odun talep edilmiştir. Hükûmet, bazen halktan un yerine 4.000-8.000 adet ekmek teslim etmelerini de emretmiştir. Aynı dönemde Ayntab livasına tahakkuk ettirilen sürsat zahire miktarı ise 1.400 - 4.500 kile (31 ton 150 kg. - 100 ton 125 kg.) aralığında arpa, 250-600 kile (5 ton 664 kg. - 13 ton 593,6 kg.) arasında un, 150-300 arasında koyun, 150-300 kıyye (192,3 kg.- 384,6 kg.) arasında sadeyağ ve 150-250 kıyye (192,3 kg.- 320,5 kg.) arasında bal şeklindedir.

İdare, halka bu erzak ve mühimmatı genellikle sefer güzergâhında kendilerine en yakın bulunan Kızılırmak Nehir Kenarı, Telbaşer ve Mezar/Mizar gibi menzillere nakletmeleri ve orada para karşılığında askere satmalarını emretmiştir. Ancak bu karşılıkların ödendiğine ilişkin herhangi bir kayda arşiv belgelerinde rastlanılmamıştır. Talep edilen zahirenin ekserisi menzillerde ordu yetkililerine teslim edilmişse de bir kısmının bakaya kaldığı, kalan bu zahirenin zaman zaman bedellerinin ayrıca tahsil edildiği vaki olmuştur.

Ayntab sancağı, Rumeli canibinde sürdürülen seferler esnasında veya külliyetli olmayan doğu seferlerinde ise bu yükümlülüğü nakden ifa etmiştir. İlk zamanlarda olağanüstü durum ve sefer zamanlarında tarh ve tahakkuk ettirilen sürsat zahiresi yükümlülüğü özellikle 17. yüzyılın ortalarından itibaren artık daimilik vasfıyla birlikte nakdilik özelliğini de pekiştirmeye başlamıştır. Esnek ve yükümlülükleri şartlara kolaylıkla uydurabilen bir maliye politikası takip eden Osmanlı bürokratları, eninde sonunda akdi ve ivazlı bir ödev olan sürsat zahiresini de bu devrede tam anlamıyla bir vergiye çevirmişlerdir. Sonuçta 17. yüzyılın ilk çeyreğinde istikrarlı adımlarla rüşünü ispatlayıp tam bir vergiye dönüşen sürsat, asrın ortalarından itibaren de sık sık arkadaşları olan diğer örfi vergilerle birlikte aynı sene içinde tarh ve tahsil edilmiştir. Ayntab

sakinleri, sürsat zahiresini bedelen ödediğinde yüzyılın ortalarında genel olarak avarıza yakın, nüzulden az bir meblağ ödemekteydi. Fakat yüzyılın sonlarında her ikisinden daha yüksek bir meblağa çıkmıştır. Ayntab livası dönem boyunca 195.000-330.000 akçe arasında; Ayntab kazası ise 138.000-246.410 akçe arasında sürsat bedeli ödemiştir.

Sancak'tan tahsil edilen sürsat akçeleri daha ziyade sefer masraflarına harcanırken bazen Tersane-i Âmire, Matbah-ı Âmire ve Ebniye-i Hümayun gibi kurumların giderlerine de havale edilmiştir. Dönemin özellikle ikinci yarısında sürsat diğer tekâlif-i örfiye yükümlükleriyle birlikte tedahül ettirilmiştir. Nitekim incelenen dönem içerisinde, tespit edilebildiği kadarıyla, sürsat yükümlülüğü yalnız avarız ile en az üç kez, yalnız nüzul ile altı kez, her üçü birlikte en az on dört kez Ayntab halkı üzerine tarh ve tahakkuk ettirilmiştir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Ali Emiri (A.E.): Sultan IV. Murad (AE.SMMD.IV.), No.: 90-10664.

Ayntab Şer'iyye Sicili (AŞS), No.: 13, 14, 15, 28, 29, 30, 31, 35, 37, 44, 61, 62, 129, 162, 167, 170A, 170B, 171.

Bâb-ı Âsafî Mühimme Defterleri (A.DVNSMHH.d.), No.: 77, 78.

Bab-ı Defteri Baş Muhasebe Kalemî Zimmet Halifesi Defterleri (D.BŞM.ZMT.d.), No.: 13760.

Bâb-ı Defteri Mevkufat Defterleri (D.MKF.d.), No.: 27441, 27445, 27446, 27520, 27557, 27600, 27604, 27613, 27635, 27652, 27782.

Bâb-ı Defteri Mevkufat Kalemî (D.MKF), No.: 15/56, 12/41.

Kamil Kepeci Tasnifi (KK.d.), No.: 2553, 2566, 2575, 2577, 2583, 2624, 2651, 2656, 2662, 2683, 2688, 2705, 2721, 2728, 2762, 2766, 2775.

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d.), No.: 43, 457, 2414, 2790, 2805, 3167, 3178, 3251, 3471, 3474, 3476, 3451, 3600, 3809, 3836, 3839, 3841, 3856, 3857, 3888, 3889, 4347, 4386, 4407, 4409, 4422, 4433, 4482, 4488, 4952, 6633, 6634, 7104, 8475, 22395.

Tetkik Eserler

Arslan, H. (2014). *17. yüzyılda Maraş Sancağı (siyasi, idari, iktisadi ve içtimai tarihi)*. Kahramanmaraş: Dulkadiroğlu Belediyesi Yayını.

Arslan, H. (2020). Osmanlı hâkimiyetinde Maraş'ın idari yapısı/taksimatı I: (Maraş/Dulkadir Eyaleti Dönemi (1531-1848). İ. Solak (Ed.), *Maraş araştırmaları 1*. 25-111. Konya: Palet Yayınları.

Barkan, Ö. L. (1993). Avarız. *İslam ansiklopedisi, Cilt 2*, 13-19. İstanbul: MEB Yayını.

Bölükbaşı, Ö. F. Riyal. *DİA*. (Erişim tarihi 15.12. 2021) <https://islamansiklopedisi.org.tr/riyal>.

Genç, M. (2003). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*. Ankara: Ötüken.

Güçer, L. (1964). *XVI-XVII. asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda hububat meselesi ve hububattan alınan vergiler*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi yayını.

Hinz, W. (1990) *İslam'da ölçü sistemleri*. S. Acar (Çev.). İstanbul: Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını.

İnalçık, H. (2017). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi-I 1300-1600*. H. Bertay (Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası kültür yayını.

İnbaşı, M. (2004). *Ukrayna'da Osmanlılar Kamaniçe seferi ve organizasyonu*. Yeditepe yay.

İşbilir, Ö. (1996). XVII. yüzyıl başlarında şark seferlerinin iâşe, ikmâl ve lojistik meseleleri. Yayınlanmamış doktora tezi. İstanbul Üniversitesi. İstanbul.

Koçak, Z. (2010). *Ayntab Şehri'nin sosyal ve ekonomik yapısı (1600-1650)*, Yayınlanmamış

- doktora tezi. Atatürk Üniversitesi. Erzurum.
- Özharat, S. Z. (2014). *IV. Mehmed Döneminde Ayntab Şehri'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1648-1687)*. Yayınlanmamış doktora tezi. Erciyes Üniversitesi. Kayseri.
- Özlü, Z. (2004). *XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Gaziantep*. Gaziantep: Gaziantep Büyükşehir Belediyesi yayını.
- Pakalın, M. Z. (1983). *Osmanlı Tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü, II*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Pamuk, Ş. (1999). *Osmanlı İmparatorluğunda paranın tarihi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt yayını.
- Polat, S. (2015). *IV. Murat'ın Revan seferi organizasyonu ve stratejisi*. Ankara: ATASE yayını.
- Sahillioğlu, H. (1964). 17. Yüzyıl Sonunda Bolu Livası Sürsat Bedeli. *Çele*, 9, 15-21.
- Sahillioğlu, H. Esedî, *DİA*. (Erişim tarihi 15.12. 2021) <https://islamansiklopedisi.org.tr/esedi>
- Selçuk, H. (2008). Osmanlı Devletinde merkez-taşra ilişkisi bağlamında avarız, nüzul ve sürsat vergileri (şer'iyye sicillerine göre XVII. yüzyılda Kayseri Sancağı). *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1 (24), 159-202.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1983). *Osmanlı Tarihi, IV, I. Kısım*. Ankara: Türk Tarih Kurumu yayını.

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Adana Vilayeti Hakkında Sultan II. Abdülhamid'e Sunulan Bir Marûzat ve Düşündürdükleri

A Request Made To Sultan Abdulhamid II About Adana Province And Thoughts It Provoked

Özlem Muraz BUDAK^{a*}

^a Dr.Öğ.Üyesi,Gaziantep Üniversitesi,Nizip Eğitim Fakültesi, Gaziantep/Türkiye
ORCID: 0000-0001-7882-9087

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 1 Nisan 2022

Kabul tarihi: 17 Haziran 2022

Anahtar Kelimeler:

Adana,
Cizvit,
Protestan,
Misyoner,
Ermeni,
Çerkez,
Göç,
Kadın

ARTICLE INFO

Article History:

Received: April 1, 2022

Accepted :June 17, 2022

Keywords:

Adana,
Jesuits,
Protestants,
Missionary,
Armenian,
Circassian,
Immigration,
Women

ÖZ

İçte ve dışta meydana gelen bütün olaylardan anlık haberdar olmak isteyen Sultan II. Abdülhamid'e gönderilen resmî ve özel maruzat ve jurnallerden günümüze ulaşabilenler tarih çalışmaları bağlamında son derece önemli kaynaklardır. Çalışmamızın ana kaynağını oluşturan ve 1891'de bir imam tarafından yazılarak padişaha sunulan maruzat da bu bağlamda değerlendirilerek ele alınmıştır. Dönemin olaylarına resmî perspektifin dışında bireysel bakışın verilmiş olması ve çözüm yollarının önerilmesi ayrıca kıymete haiz olarak değerlendirilmiştir. Bu maruzatta; Cizvit ve Protestanların Adana ve çevresindeki misyonerlik faaliyetleri, bunlarla ilgili duyulan kaygılar, Çerkez muhacirlerinin iskân sırasında karşılaştıkları sorunlar, Ermeni isyanlarında kamu görevlilerinin sorumlulukları, Nusayri olaylarının altında yatan nedenler, Kolera salgını, kadınların eğitimsizliğinin açtığı sorunlar, Adana valisinin çarpık ilişkileri iddiaları, kamu hizmetindeki suiistimaller gibi dönemin gündemini meydana getiren önemli olaylar yer almakla birlikte padişah ve hükümet bilgilendirilmekle kalmamış sorunlarla ilgili çözüm önerileri de sunulmuştur. Diğer yandan tarihsel gerçeklerin ideolojik nedenlerle bağlamından koparılması ve çarpıtılması, dönemin toplumunun dini bilgi ve becerilerinin yetersiz olduğunu göstermesi bakımından bu bağlamda önemlidir.

ABSTRACT

The official and private requests and denuncements sent to Sultan Abdulhamid II, who wanted to be instantaneously informed about all the incidents happening inland and outland, are remarkably important sources in the context of historical studies. The request, which constitutes the primary source of our study and was written by an imam in 1891 and submitted to the Sultan, was evaluated and discussed in this context. Apart from the official perspective, providing an individual outlook to the incidents of that era and suggesting solutions were also considered valuable. In this request, the Sultan and the Government were not only informed about the important incidents that constituted the agenda of the era, but also solutions were presented for the problems such as the Jesuits and Protestants' missionary activities in Adana and its surroundings along with concerns about them, the problems faced by the Circassian immigrants during the resettlement, the responsibilities of public officials in the Armenian revolts, the reasons behind the Nusayri incidents, the epidemic Cholera, the problems caused by illiteracy of women, the allegations of indecent relations of the Adana governor, and the misconduct in public service. On the other hand, decontextualization and distortion of historical facts for ideological reasons is important in this context as it shows that the religious knowledge and skills of the society of the period are insufficient.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: ozlembudak@gantep.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

In the context of historical studies, the official and private petition and informings sent to Sultan Abdulhamid II, who wanted to be instantly informed about all events taking place inside and outside, are extremely important sources. In this context, the request, which was written by an imam in 1891 and presented to the Sultan, was also evaluated and discussed. It is significant in that it reflects the country's political, social, cultural, and educational situation in general, as well as the province of Adana in particular, and sheds light on a variety of events.

In this exposure; The missionary activities of Jesuits and Protestants in Adana and its surroundings, the concerns about them, the problems faced by the Circassian refugees during the resettlement, the responsibilities of public officials in the Armenian rebellions, and the reasons underlying the Nusayrî events are included. In addition, there are important events that formed the agenda of the period such as the cholera epidemic, the problems caused by the lack of education of women, the allegations of the wrongful relations of the Adana governor and the abuses in the public service. In addition to this, the sultan and the government were not only informed, but also suggestions for solutions to the problems were presented.

The determinations of Kafzâde Yusuf Izzet Bey, as well as Missionary Activities of Jesuits and Protestants, Nusayris, Women's Education, Armenian Revolt activities and Coast Guard Consultancy, Adana Cholera Epidemic, Caucasian Immigrants, Officers, Opinions about Adana Governor, Family Nepotism (Nepotism)) were gathered under various headings.

We think that request is important but it is not only about reporting what is progressing on in the provinces to the center and complaining about it, but also about offering solutions. The fact that historical truths are decontextualized and distorted for ideological reasons is significant in this context because it demonstrates that the religious knowledge and skills of the period's society were insufficient.

In this context, it is a remarkable point to note that the ignorance of the Muslim people, as well as their benevolent and self-sacrificing works for the Muslim society, were influential under the success of the Jesuit and Protestant missionaries, who were said to have gained the great love, appreciation and favor of the people of the region. It is stated that the Muslim society lacks even the most basic Islamic knowledge, let alone modern knowledge.

In this context, it is a remarkable point to note that the ignorance of the Muslim people, as well as their benevolent and self-sacrificing works for the Muslim society, were influential under the success of the Jesuit and Protestant missionaries, who were said to have gained the great love, appreciation and favor of the people of the region. It is stated that the Muslim society lacks even the most basic Islamic knowledge, let alone modern knowledge.

In addition, Kafzade wanted the liberation of the society by educating not only men but also women, and wanted secondary schools to be opened instead of women's madrasas. We think that Abdülhamid II is important in terms of showing that modern educational institutions are also accepted by the conservative part of the society.

It is possible for the missionaries to evaluate their work among the Nusayris, who constitute a significant population in the region, as a success in terms of their conversion to Christianity and the increasing tensions with the Sunni Muslim community. Although the efforts of the missionaries caught the attention of the state and tried to control it, it is difficult to say that they were successful.

In the past, as today, there were epidemic diseases that shook the life of the state and society. In this context, a cholera epidemic that started in Aleppo reached Adana in a short time due to the weakness in quarantine practices. In the face of the epidemic, it is noteworthy that the local government was encouraged to pay attention to cleanliness, to burn tar and dung in front of the houses, and to drink cognac, although it is haram. Kafzâde was disturbed by the suggestion of drinking cognac, and the fact that Adana's salvation was not tied to these measures but to pure prayer shows that he could not prevent his professional sensitivity from coming to the fore at one point.

The Armenian events in Adana and its environs were not predicted by chance, but rather as a result of an accurate assessment of current events. It would not be unreasonable to believe that the Armenian events would not have occurred if the warnings expressed in the exposé had been heeded.

In Request, there are serious accusations and allegations leveled against the governor of Adana. However, we have no way of knowing whether or not they are true. If the governor's allegations are true, however, he claims there is a serious situation. If it is false, it will be slandered, which is just as bad. Because the person making the accusations is a devout Muslim and an imam. Indeed, unexpected attitudes from a person who served as governor of Adana during a sensitive period are crucial in revealing the state's impasse.

Despite this, the governor's complaint that he doesn't come to the mosque makes little sense, as he says, "It is very rare that he comes to the mosque, even for Friday prayers." Because not attending the mosque will cause less harm to the religion and belief than if such a person attends the mosque.

Aside from the appointed local administrators' ignorance, chronic diseases such as personal welfare concerns, indulgence in pleasure and pleasure, indifference to public affairs, injustice, and nepotism, which are unavoidable in employment, have resulted in poor decisions.

Finally, in the exposure, we are faced with the painful scenes similar to the painful scenes experienced by the Circassians 150 years ago, when the Russians left their homeland and migrated to Adana, 150 years later, as a sad example of the migration and suffering caused by the Russians, but this time by the Ukrainians, that history repeats endlessly.

Giriş

Birçok iç ve dış problemlerin yaşandığı son dönem Osmanlı tarihi ve bu alandaki çalışmalar günümüz Türkiye'sini de şekillendirmiş olması bağlamında ayrı bir öneme sahiptir. Diğer taraftan çok geniş topraklara sahip ve farklı toplumsal grupları barındıran Osmanlı Devleti'nde yerel çalışmaların önemi yadsınamaz bir gerçek olarak karşımızda durmaktadır. Olayların resmi yazıların dışında sivil bakış açılarının ortaya konmasıyla çok daha sağlıklı değerlendirilebileceği düşüncesinden hareketle böyle bir çalışma yapmak uygun görülmüştür.

1891'de Sultan II. Abdülhamid'e sunulan maruzat, bir din adamı tarafından duyulan veya şahit olunan olaylar ile kişisel düşüncelerinin devlet yöneticilerine iletilmesini konu almaktadır. Maruzat, bir din adamının gözüyle ülkenin o günkü siyasal, sosyal, kültürel ve eğitim durumunun yansıtılması bakımından önemli olup birçok olaya ışık tutacak niteliktedir. Özellikle ülkedeki Cizvitlerin misyonerlik faaliyetleri, Ermeni olaylarının çıkmasında devlet adamlarının ihmalleri, eğitimsizliğin toplumu getirdiği nokta dikkate şayandır.

Maruzatın, sadece taşrada olup bitenlerin merkeze ihbarı ve bunlardan şikayetlenme ile ilgili olmayıp çözüm önerileri de sunması bakımından ayrıca önemli olduğu düşünülmektedir. Tarihi hakikatlerin bir takım ideolojik nedenlerle bağlamından kopartılıp çarpıtılarak anlatılması bu bağlamda dönemin toplumunun dini bilgi ve becerilerinin hiç de zannedildiği gibi yeterli olmadığını göstermesi bakımından dikkat çekmektedir.

Kaynak Hakkında

Çalışmanın ana kaynağı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Arzuhâller ve Journaller Fonu Dosya No: 18, Gömlek No: 30 (BOA. Y. PRK. AZJ, nr: 18/30) kayıtlı olup ed- Dâi Kâfzâde Yusuf İzzet tarafından yazılan 19 Ocak 1891 (H. 8 Cemaziyülahır sene 1308/R. 6 Kanunisani 1306) tarihli bir maruzattır(Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, 2010, s. 346)¹. Maruzatın özetinde; “Adana valisinin gereği gibi görev yapmadığı. Ermenilerin fesat eylemleri. Haleb'de zuhur eden kolera Adana'ya geçtiği halde hükümetin bir tedbir almadığı. Çerkez muhacirlerin perişan bir halde oldukları” yazılıdır(BOA.Y.PRK.AZJ.; nr: 18/30 (8 C. 1308)).

Bu anlamda söz konusu arşiv fonu hakkında kısaca bilgi vermek yerinde olacaktır. Yurt içi ve yurt dışında meydana gelen bütün olaylardan anlık haberdar olmak isteyen Sultan II. Abdülhamid, bu amaçla önemli bir muhbir ağı oluşturmuştur. Muhbirlerden gönderilen resmî ve özel jurnallerle Yıldız Sarayı'nda oluşan muazzam arşiv, kendisinin tahttan indirilmesinden sonra oluşturulan askerî bir heyet tarafından jurnal evrakının büyük bir kısmı ayıklanarak imha edilmişse de devlet işlerine ait olanlar Bâb-ı Âlî'de Mahmut Kemal İnal'ın başkanlığındaki heyete gönderilmiştir. Heyet de bunları inceledikten sonra devlet işlerine ait olanları ilgili dairelere göndermiştir(Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, 2010, s. 229).

Maruzatın Yazılış Sebebi

Yazarımız ed-Dâi Kâfzâde Yusuf İzzet Efendi padişaha olan muhabbetinden ve kutsal devletine olan sadakatinden dolayı ve “istihâreden²”(Öğüt, 2001, s. 333-334) sonra yazmaya karar verdiğini belirtmektedir. 19 Ocak 1891'de 30 yaşında olduğunu belirten Kâfzâde muhtemelen 1861 doğumdur. Eski usul okuduğunu zikreden Kâfzâde, 14-15 yaşlarında babasından ayrılarak dört kişiden oluşan koca bir aile boyunduruğu altına girdiğini belirtmektedir. Her ne kadar kendisini eski usul eğitim alan birisi olarak tanımlasa da

¹Bu kataloglar 1262-1327/1845-1909 tarihlerini kapsayan ve arzuhâller, jurnaller, mektuplar, methiyeler, imzasız lâyiha ve mütalaalar, şahısların tebrik ve teşekkürlerini ihtiva eden belgelerden oluşmaktadır.

² Sözlükte “hayırlı olanı isteme” anlamına gelen istihâre, terim olarak “bir iş veya davranışta Allah katında hayırlı olanı kılınan nâfile bir namaz ve dua ile talep etme” mânasında kullanılır.

Avrupa'daki güncel işçi hareketlerinden haberdar oluşu, kadınların eğitimine verdiği değer, O'nu dönemin muhafazakârlarından farklı düşünen aydın bir kişi olduğunu göstermektedir.

Bu arada çalışmamızdan diğer araştırmacıların da doğrudan istifadesini sağlamak amacıyla transkript metninin de verildiğini belirtmek isteriz. Transkript kelimelerin yanlış anlaşılmasına meydan vermeyecek kadar yapılmasıyla yetinilmiştir. Metin içerisinde özel isimlere getirilen eklere kesme işareti konmuştur.

Maruzatta bir takım yazım hataları söz konusudur. Bunun nedeni kendisinin de belirttiği gibi yüksek derece eğitim almayı eski usul eğitim almış olmasından kaynaklandığını düşünüyoruz. Kâfzâde Yusuf İzzet Bey'in değindiği konu ve tespitlerini Cizvit ve Protestanların Misyonerlik Faaliyetleri, Nusayriler, Kadınların Eğitimsizliği, Ermeni İsyân faaliyetleri ve Sahil Güvenlik Tavsiyesi, Adana'da Kolera Salgını, Kafkas Muhacirleri, Devlet Memurluğu, Adana Valisi hakkındaki görüşler, Aile Kayırmacılığı (Nepotizm) gibi birkaç başlık altına toplanmıştır.

Cizvitler ve Misyonerlik Faaliyetleri

Kâfzâde, dönemin Adana'sındaki Cizvit Cemiyeti ve misyonerlik faaliyetleri hakkında oldukça geniş bilgi vermekte ve bu konu da Osmanlı Hükümeti'nin ve özellikle padişahın dikkatlerini çekmeye çalışmaktadır. Bu cemiyet Katolik Hristiyan dünyasının önemli kuruluşlarından birisidir (Tümer, 1993, s. 40-42). Ali İsra Güngör, Cizvit Tarikatı'nın kurucusu İgnatius'un eğitim politikası hakkında bilgi verirken bunun temelinde Hristiyan doktrin ve geleneklerini aşılıp, Hristiyan bakış açısı kazandırmayı hedeflediklerini belirtmektedir (Güngör, 2011, s. 63-64). Kâfzâde Yusuf İzzet'in bunları okuduğunu düşünmüyoruz ama tespitlerinin ne denli isabetli olduğunu göstermesi bakımından ayrıca önemli olduğunu da düşünüyoruz.

Nitekim Kâfzâde bunların din-diyanet ve kulluk perdesi altında, insanlığı tahribe çalışan, birçok günahsızın kanına girip bu amaçla her türlü zilleti göze alan şeytanî bir kuruluş olarak tanımladığı Cizvitlerin birkaç sene evvel Adana'ya bir şube açtıklarını endişeyle zikretmektedir. Kâfzâde'ye göre bunların gerçek amaçları, kendilerinin iddia ettikleri gibi sırf insanlık adına cehaletin ortadan kaldırılması için her kesin okur-yazar olmasını sağlayarak sevap kazanmak değildir. Kâfzâde bunların merkez vilayet ve yakın yerlerde amaçlarına ulaşamayacaklarını düşünse de merkezden uzak dağlarda ve göçer olarak büyümüş saf insanları aldatmakta güçlük çekmeyecekleri kanaatindedir.

Nitekim Hassa ve İslahiye kazalarında Cizvitlerin çok büyük sevgi, takdir ve teveccüh topladığını üzüntüyle duyduğunu ifade etmekte ve bunun nedeninin de bölge halkının cehaleti olduğunu ifade etmektedir. Buna göre bölge halkı eskiden beri "*vahşet ve bedevîyyet*" içindedir. Okur-yazarlığa ve padişahın eğitime verdiği desteğe iltifat etmemektedir. Bu noktada biraz daha ileri gidip "*behâyimden farkları ancak nutuklarıyla hâsıl olur*" diyerek hayvandan tek farklarının konuşabilmeleri olduğunu ve Cizvitlerin arayıp bulamadıkları şeyin de bu cehalet ortamı olduğunu düşünmektedir.

Cizvitler bu amaçla İslâhiye kazasına yakın Şıhlar köyünde 25-30 ve Hassa kazasına yakın Ekbez köyünde 5-6 kişinin yaşadığı güzel ve korunaklı binalar yaptırmışlardır. Bunlar arasında Cebel-i Lübnan ahalisinden kişilerin de bulunmasına dikkat çekmektedir. Yusuf İzzet Efendi, Cizvitlerin Osmanlı otoritesinden adeta müstesna özerk bir yaşam kurduklarını, kendilerine ait postası olduğunu ve her hafta İskenderun'a gidip-geldiklerini, hatta vilayet kordon (karantina) altındayken bile kordon memurlarına "*Frenklerin postasıdır*" diyerek dinlemediklerini belirterek her şeyleriyle mümtaz ve muntazam olmalarından endişe duyduğunu dile getirmektedir.

Hâlbuki Cizvitlere, “*neden böyle dağ başlarında birçok para sarfiyla donanımlı haneler yaptırarak ikamet ettikleri* sorulduğunda onlar, kendilerinin dindar ve insanperver olduklarını, böyle ıssız yerleri aradıklarını ve bol bol ibadet ettiklerini söylediklerini ifade etmektedir.

Bu meyanda Adana’da olup-bitenleri yakından takip ettiği anlaşılan Kâfzâde, Cizvitlerin “*verâ-yı cisr*”³ denilen yerde bahçeler arasında bir yer satın alarak bahçe kurmaya çalıştıkları duyumunu alınca oraya gidip araştırmış ise de bunu teyit edememiştir. Ancak ileride bir mektep ve manastır açılma duyumlarından dolayı kaygılarını belirtmektedir.

Aslında Cizvitlerin bölge halkıyla olan ilişkileriyle ilgili anlattıkları çok daha kaygı vericidir. İfadelerinden bizatihi şahit olmayıp, duyumlarını aktardığı anlaşılan Kâfzâde, Cizvitlerin kendilerini topluma sevdirmek için akıl almaz yollar kullandığını belirttiğinden sonra bunu şöyle anlatmaktadır:

Bir çocuk soğuk bir kış gecesi hastasından bahisle Cizvit haneye gidip yardım istese, buradan bir doktorun o tatlı uykusundan kalkıp hastaya gittiğinin, hatta bununla da yetinilmeyip ilaç ile birlikte bir miktar da para bıraktıklarının anlatıldığını bundan sonra hastanın hâl ve hatırını sormak bahanesiyle Cizvit doktorun her gün o haneye çok rahat girip-çıkıldığını ve teveccühe mazhar olarak her zaman misafir edilip, yemek ikramından sonra yolcu edildiklerinin anlatıldığını belirtmektedir.

Bu gibi faaliyetlerle kendilerini halka sevdiren Cizvitler gizli de olsa Müslüman çocuklara da eğitim vermeye başlamışlardır. Kâfzâde, Cizvitlerin eğitiminden geçen bölge Müslüman çocuklarının geçmişten beri anlatılan gelen veya ayda bir görebildikleri hocalardan işittikleri ve Cizvitlerin din, devlet ve millet için ne denli tehdit olduklarına dönük telkinlerine kızarak “*hep yalan*”, bunların “*iyi, merhametli, insan suretinde birer melek olup böyle insaniyetli adamlar görülmemiştir*” diyerek tepki vermelerinden kaygılanmaktadır.

Kâfzâde’ye göre halk, Cizvitlerin Endülüs Müslümanlarının yok edilmesinden, birçok Müslümanın işkenceye maruz kalmasına sebep olmaktan habersiz olup ne denli münafık olduklarını anlamaktan da acizdir. Halk Cizvitlerin geldikleri ülke halklarının müreffeh ve rahat olduklarını zannetmektedir. Oysa memleketlerinde insanların açıklıktan intihar ettiğini, bir fabrikanın kapanmasıyla fukaraların aç kurtlar gibi ortalığa saldırdığını zikretmektedir.

Protestanların Faaliyetleri

Maruzatta sadece Cizvitlerin değil Protestanların da Adana’daki misyonerlik faaliyetlerinden bahsedilmektedir. Ancak bunların Cizvitler gibi merkezden uzak tenha yerlerde Müslüman halkı kandırmakla uğraştıklarının işitilmediği zira saf halka kendilerini beğendiremese de Osmanlı Hıristiyan halkını kandırmaktan geri durmadıkları düşünülmektedir.

Protestanların Adana merkezinde kız ve erkek mekteplerinin yanı sıra bir de kızlar için yatılı “*Darü’t-talimlerinin*” bulunduğu, burada okutulan kız çocuklarının Osmanlılık fikri yerine Amerikalılık düşüncesiyle doldurulduğu ve çocukların tam bir Amerikalı olacağı kaygısı dikkat çekmektedir.

Nusayriler Üzerine Misyonerlik Faaliyetleri

Maruzatta değinilen önemli konulardan birisi de Nusayridir (Üzüm, 2007, s. 270-274; Massignon, 1997, 365-369). Adana Vilayeti’nin bazı bölgelerinde genellikle tarımla meşgul olduğu belirtilen Nusayriler için “*fırka-ı dâlle*” yani “*gaflet yolu*” veya “*sözde mezhep*” gibi ifadelerle Sünnî İslam inancı dışında “*sapkın*” olarak görülmektedir. Maruzattaki bu tanımlamalar dönemin kamu anlayışından çok da farklı olmamasına rağmen Gayrimüslim olarak telakki edilmediğinden cizye de alınmamıştır. Bunlar Sünnî inancı benimsediklerinde tashih-i itikat (inancın düzeltilmesi) deyimini kullanılmıştır (Ortaylı, 2008, s. 99; Karlangıç, 2017, s. 285). Aslında Osmanlı Devleti de bunların sünnileştirilmesi adına bir takım çalışmalarda

³Günümüz Adana / Karşıya semti

bulunmuş(Ayrıntılı bilgi için bkz. Çelidemir, 2019, s. 261-283), “tashih-i itikat” edenler için mektepler açılmıştır(BOA. İ. MF., nr:2/10 (H. Rebiyülahir 1311/ M. 18 Ekim 1893)).

Burada Nusayrî toplumu üzerine hem Cizvitlerin hem de Protestanların çalışmalarında bulunulabileceği noktasında hükümet uyarılmış olsa da aslında Amerikalıların Nusayriler üzerine çalışmaları çok daha önceden başlamıştı. Mesela 6 Nisan 1886 tarihli bir belgede Mersin Protestan Mektebi Müdürü Dr. Metkeny'nin bazı Nusayri kızlarını Amerika'ya gönderdiği, bazılarını da Protestan mektebine kaydettiği belirtilmektedir(BOA. HR. TH., nr:62/82 (M.06/04/1886)). Yine 18 Kasım 1893 tarihli bir başka yazıda Ermeni mekteplerinde Müslüman çocukların bulunmadığı, ancak Mersin'deki Amerikan kız mektebinde 15 kadar Nusayri çocuğunun bulunduğu ifade edilmektedir(BOA. YMT., nr: 87/44. (H. 9 Cemaziyülevvel 1311/ M. 18 Kasım 1893)).

Maruzatta misyonerlerin yetişkinler üzerinde pek de fazla etkili olamayacağı, ancak Cizvit veya Protestanlar tarafından eğitilecek çocukların etkilenme ihtimalinin yüksek olduğu uyarısında bulunmaktadır. Ne var ki bu uyarılara rağmen Müslüman çocukların misyoner mekteplerine gitmeleri yasaklanırken aynı hassasiyet sanki İslam dışıymış gibi addedilen Nusayrî çocukları için gösterilmemiştir.

Aslında dönemin Adana Valisi Abdülhalik Nasuhî'nin merkeze gönderdiği 22 Nisan 1893 tarihli bir telgraf, Kâfzâde'nin korkusunda ne kadar haklı olduğunu göstermektedir. Vali, Adana'da Cami-i Kebir'de “Lihye-i Saadet-i Nebevî”(Bozkurt, 2009, s. 2-3.) törenini ziyaret etmek isteyen birkaç Nusayrî'ye camide bulunan kalabalığın saldırarak büyük infiale neden olduğu anlatılmaktadır. Olayların Adana'nın saygı duyulan hocalarından Külahîzâde Hacı Mehmet Efendi ile tesadüfen o gün orada bulunan Dağistanlı Hoca Abdül Fettah Efendi ve Nusayrilerin reislerinden İstinaf Hukuk Mahkemesi azası Garibzâde Cemal Efendilerin yerinde müdahalesiyle daha da büyümeden ancak engellenebildiği belirtilmektedir(BOA. Y. MTV., nr: 77/10 (H. 5 Şevval 1310/ M. 22 Nisan 1893)). Yine Mısır'dan Ahmet Muhtar Paşa'nın 21 Mayıs 1902 tarihli bir yazısından Adana valisinin suistimalleri yüzünden birçok Nusayri'nin Adana'yı terk ettiği ifade edilmektedir(BOA. Y.EE., nr: 129/79. (H.12 Safer 1320/M.21 Mayıs 1902)).

Amerikalı misyonerlerin Nusayrileri Protestanlaştırma çalışmaları ve isyana teşviki sonuç vermiş ve bazı Nusayrî gurupların isyanına zemin hazırlanmıştır. Nusayrîlerin muhalefet sorunu zamanla büyümüş ve bunlardan bazıları Mısır'a giderek burada “Anadolu” ismiyle bir gazete çıkarıp hilafet ve memleket aleyhine yazılar kaleme alınmıştır. Nusayrî isyan hareketleri karşısında devlet sert önlemler almak zorunda kalmıştır. İsyancıların bastırılması için asker sevk edilmiş ve misyonerlerin faaliyetlerine engel olunmaya çalışılmıştır. Bu meyanda isyana kalkışan bazı Nusayri şeyhleri de sürgüne gönderilmiştir(Keser, 2006, s. 90.; Karlangıç, 2017, s. 235).

Şiddet olaylarının büyümesi engellenmiş ise de bunun geçici olduğunun farkında olan hükümet, bunların devlete sadakatinin sağlanması adına sürgüne gönderilen Nusayrî şeyh ve reislerinden bazılarının dönmesine izin vermiştir. Ayrıca Nusayrîlerin devlet memuriyetine alınmaları, yaşadıkları bölgelere okul ve cami yaptırılıp Nusayrî din adamlarının atanması, Nusayri çocuklarının entegrasyonu adına Müslüman çocuklarla aynı okullarda okutulması gibi daha kalıcı birtakım tedbirler de almıştır. Neticede yüzyıllarca bir arada barış içinde yaşamış olan bölge insanların karşı karşıya getirilmiş olmaları aslında misyonerlerin çalışmalarının semerelerini aldıklarını göstermesi bakımından önemli olduğu düşünülmektedir.

Kadınların Eğitimsizliği Üzerine

Bir toplumu değiştirebilmenin en hızlı yolunun kadınların eğitiminden geçtiğini bilen misyonerlerin bu alanda da çok ciddi çalışmalar yaptığı zikredilmektedir. Protestan ve Cizvit

kadın misyonerlerin ayrı ayrı Müslüman kadınlar üzerine çalıştıkları duyumu üzerine tahkikat yaptığını belirten Kâfzâde bu konuda Cami-i Kebir civarında ikamet eden belediye mühendisi Feşbah'ın zevcesi ile kızına ulaşır. Bu ana-kızın Müslüman toplumun hassasiyetlerinin farkında olarak hanelerine ziyarete giderken tesettürlü (takiyye yaparak) gitmeye özen göstermektedir. Bu noktada Müslüman hanımların dostluğunu kazanan bu hanım misyonerler; Müslüman erkeklerin istedikleri yerde gezip, diledikleriyle görüşüp konuşurken, kadınların bu insanî nimetlerden mahrum olarak akşama kadar hapis gibi evde bekleyip erkeklerden kaçma adetlerin çekilir şey olmadığı telkini ile Müslüman kadınları kışkırtmaktadır. Hatta misyoner kadınların kendilerinin açık saçık olarak istedikleri yerde gezip diledikleri erkeklerle görüşünce iffetimize hâlel mi geldiğini sorarak kışkırtmaları daha da ileri bir noktaya taşıdıkları ifade edilmektedir.

Kâfzâde, doğru bir tespitle asıl sorunun misyoner kadınların Müslüman kadınlar üzerindeki kışkırtıcı telkinleri olmayıp bunların cehaleti olduğunu düşünmektedir. Zira Müslüman kadınların sadece “Kelâm-ı kadim”, “mızraklı ilmihali” ve “Mevlit-i şerif-i Muhammediye” okuyarak icazetname aldıklarını, bu fırsatın dahi kadınların ancak %1'ine nasip olduğunu belirterek hem nicelik hem de nitelik bakımından kadın eğitiminin ne denli yetersiz olduğuna dikkat çekmektedir. Devamla nispeten bir kadın rüştiye mektebi inşasına da iltifat edilmediğinden dert yanmaktadır.

Kâfzâde, nitelikli eğitim almış Müslüman bir kadının misyoner kadına Hıristiyanlığın yayılması sırasında dökülen kanlardaki tarihi gerçekleri nazikâne anlatarak onların söylemlerini çürütüp Müslüman olmalarını dahi sağlayabileceklerine inanmaktadır. Buna karşılık valilerin çoğunun öncelikli hedeflerinin görevlerini korumak için valilikleri sırasında bir sıkıntı çıkartmamak olduğunu, bu şahsî menfaatlerini koruma gayretlerinin din ve devleti yok edecek zararlar açacağını bu nedenle de eğitim konusuna gerekli itina göstermediklerini, bu nedenle büyük manevî sorumluluk ve endişe duyduğunu ifade etmektedir.

Kolera Salgını ve Adana Vilayeti Yönetimi

Zararlı mikro organizmanın insan vücuduna yerleşmesi ile bulaşan kolera, XIX. yüzyılın en önemli bulaşıcı hastalıklarından birisidir. 1890'da Avrupa'dan ticaret gemileriyle İskenderun'a ve oradan Halep'e ulaşan kolera salgını toplam 246 kişinin ölümüne neden olmuştur (Bayraktar, 2004, s. 3; Çalışkan- Eyicil, 2019, s. 1289-1319). Kâfzâde'ye göre Adana valiliği birçok konuda olduğu gibi kolera ile de gereği gibi mücadele etmemiştir. Nitekim kolera'nın Halep'te görülmesi üzerine padişahın buyurduğu gibi temizlik ve diğer gerekli şeylere dikkat edilmemiştir. Hatırı sayılır masraflarla birçok kordon oluşturulmasına rağmen yine de kolera hastası olan bazı kişiler Adana'ya ulaşmış ve bu durum ahali arasında korkuya neden olmuştur. Hatta o vakitler tabipleri toplatarak Adana'nın temizliğinden bahisle rapor vermelerini emretmiş ise de hekimler reddetmiştir.

Maruzatta korkunun nedeni olarak vilayet yönetiminin basiretsizliği zikredilmektedir. Zira vilayet yönetimi önce “*Ey ahali memleketimizde kolera zuhur etti. Herkes evinin dükkânının önüne tezek, katran ve saman yakarak ve asidini yok edecek konyak içmeye devam eyleyecek. Tanzifata dikkat edecek işte hükümetin emri budur*” diyerek çağrıda bulunmuştur. Bu çağrı korku ve paniği arttırarak doktor ve ilgililer de dahil olmak üzere halkın büyük bir kısmının Adana'yı terk ederek kırsala çekilmesine neden olmuştur. Ancak Adana'nın terk edilmesi üzerine bu defa;

Ey ahali hiç korkmayın bu illet kolera değilmiş. Adi bir hastalıkmiş. Herkes evinde otursun, bir yere gitmesin. Şu kadar var ki tanzifata dikkat etsin. Asidini isti'mal eylesin. Konyak içsin. Evinin dükkânının önünde saman katarak tezek yakсын. İşte hükümet böyle emrediyor

diyerek yeni bir ilan yapmışlardır. Vilayet yönetiminin yetersizliği olarak zikrettiği bu tavır da halkı korku ve paniğe itmiştir.

Maalesef Kâfzâde alınan tedbirleri eleştirirken; “eğer vilayet erkânının böyle tedbirlerine kalsaydık birçok kişi ölürdü. Lakin mücerret duaya icabet sayesinde ahali öyle beladan azat edilmiştir” diyerek halkın kolera belasından alınan tedbirlerle değil de duayla kurtulduğunu belirterek bu kurtuluşu irrasyonel sebebe bağlamaktadır. Tabii o zaman Halep halkı dua etmemiş miydi? O nedenle mi 256 kişi ölmüştür? diye düşünmeden etmek mümkün değildir. Kâfzâde’nin alkollü içecek olan konyağın haram olmasına rağmen salgına karşı bir önlem olarak teşvikten rahatsız olduğunu düşünmek de mümkündür.

Kafkas Muhacirleri Meselesi

XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı Devleti’nin önemli iskân yerlerinden birisi de Adana Vilayeti’dir (Bayraktar, 2008, s. 45-72; Bayraktar, 2008, s. 129-144; Bayraktar, 2007, s. 405-435). Bu meyanda Mart 1891’de Adana’ya beş bin (5.000) yeni Çerkez muhaciri daha gönderilmiştir. Aslında bu kafilenin iskânı 1890’da başlamış, ancak kolera ve kıtlıktan dolayı aksamış ise de 1891’de iskân işlemi tekrar kaldığı yerden devam etmiştir (Bayraktar, 2007, s. 405-435).

Olayın şahidi olan Kâfzâde, muhacirlerin iskânı sırasında büyük aksaklıkların olduğuna dikkat çekmektedir. Buna göre o soğuk ve yağmurlarda ateşsiz kalan muhacirler canlarından usanmışlardır. Günlük tedarik edilebilen birkaç araba ve deve ile bir arabaya 15-20 kişi çoluk çocuk, birbiri üstüne yığılarak Misis ve Muhacirin nahiyelerine gönderilerek güya oralara misafir verilmişlerdir. Ancak Misis Köprüsünün şehir tarafındaki dükkânlarında bile yer kalmamıştır.

Kâfzâde’nin şahit olduğu bir olay muhacirlerin içinde bulunduğu perişan durumunu yeterince göz önüne sermektedir. Buna göre Misis’te yol içinde, çamur üstünde yağmur altında kalmış kadınlardan biri doğum yapmış ve sıcak bir yere ihtiyacı olduğundan erkeklerinden birisi gelerek ancak işaret diliyle yalvarıp ağlayarak karısı için yardım istemiştir. Orada bulunan ve Kâfzâde’nin “gayet dindar ve hamiyet-i İslamiye ile göz kamaştırıcı” kişi olarak tanımladığı Adana Talî Taburu binbaşısının yardımıyla bir yer bularak yerleştirilmiş ve bu durum herkesi mutlu etmiştir.

Maruzatta, Misis’e gönderilen Kafkas muhacirlerinin buradaki perişan durumlarını vilayete çektikleri telgraflarla anlatmaya çalıştıkları ancak bu çabalarının karşılıksız kaldığını görerek Adana merkeze gittikleri burada ise sefil ve şaşkın şaşkın gezdikleri üzüntü ile anlatılmaktadır. 15-20 gün boyunca takım takım Adana’ya gelen Çerkez muhacirler, tren istasyonlarında yağmurun altında beklemek zorunda kalarak durumlarını Vali Paşa’ya anlatmaya çalışmışlardır. Muhacirlerin sefaletleri her geçen gün daha da artmakta ve Müslümanları ziyadesiyle üzdüğünü belirten Kâfzâde, muhacirlerin sorunları olmasaydı ailelerinin yanına giderek ortalıkta gezip sürünmezlerdi diyerek de muhacirlerin haklı olduğunu belirtmektedir.

Maruzatta, muhacirlerin daha Mersin’e gelmeden önce yeteri kadar iskân yerlerinin tespit edilerek nakliye araçlarının hazırlanması ve hazırlanan mahallere gönderilmesi gerekirken bunların Adana’ya geldikten sonra birkaç arabayla cami, mescit, medrese ve hanlara ancak bir haftada yerleştirilebildiğinden bahsedilmektedir. Öte yandan yaylacı adamlar olan Çerkez muhacirlerinin asıl iskân edilecek oldukları yere mart ayından sonra gönderilir veya gelişleri uzun sürerse sıcak havasının vahametiyle Misis ve Muhacirin nahiyelerinde çok sayıda ölümlerin vukua gelebileceği uyarısında bulunmaktadır.

Ne var ki muhacirler bu denli perişanken Vali Paşa’nın kendi âleminde etraftan gelen kölelerle zevk ve sefasına bakarak bölge çocuklarının ahlaklarını da bozarak devlet ve memleket işlerinin nasıl olduğuyla ilgilenmediğinden de yakınılmaktadır.

Adana Ermeni İsyancıları Hakkındaki Görüşler:

Maruzatta, Kozan'ın Katogigosluk merkezi olmasının Adana Vilayeti'nin önemini arttırdığı bu itibarla Ermeni isyan hareketlerinin dikkate alınıp araştırılması gerekirken hiç dikkate alınmadığı ifade edilmektedir. Zira ihtilal delillerinin bulunmasından şüphe edilen kilise temsilcisinin “İşte kilisemizin anahtarları gidin arayın bir şey bulunursa cezama razıyım” demesine aldanan valinin bu kişiyi anahtarlarıyla beraber bıraktıktan sonra yanındakilere; “öyle bir şey olsa hiç bu kadar cesaretle konuşabilir miydi?” demiş olduğunu duyduğunu belirttiikten sonra aslında bu tavrın tam da böyle sıkışmış bir kişiden beklenmesi gereken tavır olduğunu da ifade etmekten çekinmemiştir.

Bundan sonra güya kilise gözetim altına alınmak üzere nöbetçi gönderildiğini hâlbuki ihtilalcilerin hane ve çiftliklerinin arattırılarak hiç olmazsa bulunacak evrakların incelemesi gibi bir tedbir fırsatının kaçırıldığını belirterek Ermeni olaylarının göz göre göre alınmayan tedbirler sonucu başladığını ifade etmektedir.

Telgraf İdaresi ve Ermeni İsyancıları

Bir devlet için her kurum önemlidir ama bazı kurumlar daha da önemlidir. Dönemin şartları içerisinde önemli kurumlardan birisi de hiç kuşkusuz telgraf idaresidir. Maruzatta devletin “*ruhu'l-esrarı mesabesi*” olarak tanımlanan telgraf idaresinin Cizvit misyonerleri ve Ermeni isyancıları için uygun ortam yarattığı iddiasında bulunmaktadır. Buna göre Telgraf İdaresi Müfettişi Odi, Fransa Devleti vatandaşı olup Cizvitlerle mezhep birliği söz konusudur. Nitekim muhabere memurları tarafından vaktiyle vilayet makamına verilen ihbarname her nasılsa kapatılması da bu yüzdendir. Yine iki sene önce Cizvitler stajyer olarak bir Ermeni Cizvit'ini Adana telgrafhanesine yerleştirmişlerdir. Ancak başmüdürlüğe yapılan bir ihbar üzerine dönemin Adana Valisi Hacı Hasan Bey tarafından yapılan soruşturma üzerine bu kişinin Cizvit olduğu tespit edilerek işten atıldığını hatırlatmaktadır. Yine maruzatta mevcut Fransızca muhabere memurunun bir Ermeni olması endişe verici bir durum olarak görülmektedir. Aslında kısa süre sonra baş gösterecek olan Ermeni olayları kaygıların ne denli haklı olduğunu bize göstermektedir.

Ayrıca Adana merkez ve bağlı yerlerdeki telgraf merkezlerinde Ermenice bilen ancak Müslüman ve güvenilir kişilerin tayin edilmesi gerektiği, böylece şüpheli mektupların bir Ermeni tarafından tercüme edilmeyebileceğini, oysa devletini milletini seven dindar bir memurun tercümelerinin daha güvenli olacağını ve devletin bundan pek çok istifade edebileceği düşünülmektedir. Maruzatta ayrıca telgraf müfettişleri ile ilgili de bir takım uyarılar söz konusudur. Devlet ve millet işlerinin aksamaması adına bütün merkezleri belirli zamanlarda kontrolden geçirmek için hareket halinde olması gereken müfettişlerin bunu ihmal ettiklerinden şikâyet edilmektedir. Müfettişlerin ücretsiz olduğundan trene binerek Tarsus'a ve Mersin'e giderek gezintiye çıkarken Anamur, Pozantı, Kozan Cebel-i Bereket gibi vilayetin uzak yerlerinde bulunan merkezlere gittiklerinin duyulmadığı uyarısında bulunmaktadır.

Ermeni Olayları ve Devlet Memurluğu

Maruzatta, Ermeni olaylarının büyümesine sorunun ciddiyetini anlamamış yöneticilerin etkisi ile ilgili dikkat çekici bilgiler bulunmaktadır. Kâfzâde'nin tespiti Ermeni olayları sırasında Kozan'da görevlendirildikten sonra burada istifa eden bir polis memurunun istifa gerekçesini anlatımına dayanmaktadır. Ermeni olayları başlayınca Kozan'da görevlendirilen memurumuz Mutasarıf Paşa ile görüşmüş ve görevlendirme nedeninin Ermeni olayları olduğunu öğrenerek işe başlamıştır.

O sırada Antakya'dan gelen birkaç Ermeni'nin üzerinde farklı dillerde yazılmış mektuplar görülerek incelenme başlatılmış ve mektupların pulsuzlukları gerekçe gösterilerek şüpheliler alıkonulup kovuşturma derinleştirilmiştir. Şüpheliler mektupların Katogikos vekili

olan Piskopos'a olduğunu söyleyince polis memuru, Mutasarrıf Paşa'dan böyle mektupların gizli saklı olamayacağı, belirttikten sonra "bunları tercüme ettirilmelerini tensip buyurursunuz zannederim" deyince Mutasarrıf Paşa'nın, "Mademki Piskopos Efendi adına yazılmış götür de ver" cevabını alınca çok büyük şaşkınlık yaşamasına rağmen götürüp vermek zorunda kalmıştır. Bu sorumsuz tavırdan sonra polislikten soğuyarak istifa etmiştir.

Hâlbuki devlet, kurumlarıyla, memurlarıyla vardır. Öte yandan devletin kendisi için çalışan fedakâr memura ihtiyacı varsa, memurun da gerektiğinde haklarını koruyacak, gözetecek devlete ihtiyacı vardır.

Sahil Güvenlik Tavsiyesi

Maruzatta değinilen konulardan birisi de Ermeni isyanlarının engellenmesi için yapılması gerekenler konusudur. Bu meyanda Zeytun İsyanı'nın Yumurtalık taraflarından bir gemi barutun Ermeniler tarafından aşırılmasının neden olduğu yönündeki duyumu dikkat çekmektedir. Oysa sahillerde güvenliğin sağlanmasıyla benzeri olayların yaşanmayacağını düşünmektedir. Ayrıca Ermenilere silah ve barutun satılmasının yasaklanmasının gerektiğini de hatırlatmaktadır.

Alman Arkeologların Kazı Çalışmaları Üzerine

Kâfzâde'nin değindiği önemli konulardan birisi de Cebel-i Bereket (Bugünkü Osmaniye İli) taraflarında o sırada Almanlar tarafından yapılan arkeolojik kazılar olup bu bağlamda verdiği bilgiler Almanya'ya kaçırılan kazı eserlerinin nasıl kaçırıldığını da izah etmektedir(Kınal, 1974, s. 243)⁴. Bu kazılarda büyük bir kapı ve iki taraftan gayet büyük taştan iki aslan heykeli çıkaran Almanların çalışmalarını denetlemek üzere görevlendirilen kişinin gece-gündüz içirip aklı başından gidecek derecede alkolün etkisine aldıkları belgeli olarak haber alındığını ve bundan dolayı bu kazılardan gereği gibi istifade edilemeyeceğini üzüntü ile belirtmektedir.

Adana Valisi Hakkında

Dönemin Adana valisi Rumeli Beylerbeyliği görevinde de bulunmuş olan Şakir Paşa'dır. Ocak 1890-Mart 1892 yılları arasında Adana valiliği yapmıştır(Karlangıç, 2017, s. 129). Maruzatta Vali Paşa ile ilgili çok ağır ithamlarda bulunulmaktan geri durulmadığı görülmektedir. Kâfzâde'ye göre vali bunamış ihtiyar biri olduğundan devlet ve millet işini tamamen unutmuştur. Adana'ya geldiğinden beri zevk ve sefaya dalarak devlet ve millete faydalı bir iş yapmamış ve ahaliyi üzmüştür. Bu noktada vali ile ilgili şikâyetleri birkaç altında toplamak gerekirse bunları şöyle sıralamak mümkündür:

Nepotist Tutum: Vali Paşa, kimi zaman mevcut memurları istifaya mecbur ederek veya bir kulp takıp işinden el çektirerek, kimi zaman yeni memuriyet oluşturarak (işe göre adam değil, adama göre iş) kendine mensup veya yakın adamları bu görevlere getirtmektedir. Devletin cayır cayır maaş ödediği emrindeki bu kişilerden polis olanlardan üç tanesi evlerinde özel işleri ile meşgul olarak yerel güvenliği yüz üstü bırakmaktadır.

Ahlakî Problemler: Muhacirlerin gelişi nedeniyle Mersin'e giden vali, burada bulunduğu müddetçe hemen her gün atına binerek arazi müfettişi gibi küçük memurun evine gitmiştir. Oysa ecnebilerle dolu olan Mersin'de bu ziyaretin sebebi herkesin malûmu olduğundan bu durum halk nezdinde itibarını kaybetmesine neden olduğu gibi hükümete de zarar vermektedir. Hatta kolera salgını esnasında bile Mersin'den ayrılmak istememiş ise de

⁴ Kâfzâde'nin bahsettiği kazı muhtemelen 1888-1902 yılları arasında Alman Arkeologlar Carl Human ve Felix von Luschan' bugün Gaziantep ili İslahiye İlçesi Zincirli Höyük kazıları olmalıdır. Bu kazılarda kapıyı koruyan beş aslan heykeli ortaya çıkarılmış olup bu eserlerin büyük bölümü Almanya'ya götürülmüştür.

Tarsus-kordon memurlarının şiddetli muhalefeti ile mecburen Adana'ya dönmek zorunda kalmıştır.

Valinin Safahaneleri: Kâfzâde valinin Adana'da birçok gizli "safa hanesi" olduğunu iddia etmekte ve bunlar hakkında geniş malumatta sunmaktadır. Bunlardan biri yakın zamanda tren istasyonunun ilerisinde satın almış olduğu bir bağ içerisindedir. Buraya iki günde bir gitmektedir. Bir diğeri de reji nazırının hanesi diyerek ağır bir ithamda bulunmaktadır. Buraya da hiç olmazsa haftada bir defa gitmektedir. Kimsenin bir şey sezmemesi için de at hanenin arkasında ki özel yolu kullanmaktadır. Maiyyet çavuşlarından birisi de evin önünde beklerken kendisini de yukarıda madamının yanında üç dört saat vakit geçirmektedir. Yine haftada iki gün evrak müdürü kalemdeyken hanesine gidip bir hayli oturmaktadır. Bazen de tren direktörünün yanına uğrayıp, madamların koltuğuna girerek yukarıya çıkardıkları söylenmektedir.

Kâfzâde'ye göre; varlık nedeninden habersiz ve safa deryasına dalmış böyle bir valinin herkesin işine yaradığından ne Vilayet İdare Azaları ve ne de diğer etkili insanlar şikâyetçidir. Bu itibarla kimse ses çıkarmamakta ve hatta "gündüzü sâim gecesi kaim" yani "dindardır" diyerek bir de yalan şahitlik edecek kadar işlerin çığırından çıktığını düşünmektedir. Bununla birlikte İslam kaygısı ve milli hassasiyeti olanlar ise mevcut durumu hükümete bildirmekten korktuğu için şikâyetçi olamamaktadır. Aksi halde evini başına yıkarlar diye açıklamada bulunmaktadır.

Adana valisinin icraatlarına yönelik eleştirilerinin pek çok noktada haklılık payı olsa da hepsinin doğru olmadığı kanaatindeyiz. Nitekim Adana valisinin ihdas ettiği belediye mühendisliğiyle ilgili olarak "belediye kabileliği ve asla lüzum görülmeyen sonradan türetilmiş memuriyet" diyerek bahsetmesi bize Kâfzâde'nin devletin XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yeniden yapılanma sürecini anlamadığını göstermektedir(Karlangıç, 2017, s. 195).

Aynı şekilde Adana halkının "*aylıklı ve bir daireye mahsus bir ebeye ihtiyacı yok, belediye sandığından boş yere ayda beş yüz kuruş vermeye müsait değildir*" diyerek valinin ebe atamasının eleştirilmesi gerçekten yadırganacak bir durumdur diye düşünüyoruz. Yine Adana Hükümet Konağı'nın karşısında yıllık 35-40 lira kira geliri bulunan belediye bahçesinin kiraya verilmediği gibi maliye sandığından da beş bin kuruş sarf ettirerek bahçe içerisinde ve ırmağın kenarında park yapmasını "kendisi için gizli bir safa hane yaptırması" olarak değerlendirmesi dikkat çekmektedir.

Aslında maruzatta Adana valisi ve bölge ile ilgili ortaya konan iddia ve değerlendirmeler, günümüzdeki bilimsel çalışmalar ve dönemin yazılı diğer kaynaklarında verilen bilgilerle pek çok noktada örtüşmektedir(Karlangıç, 2017, s. 134-142)⁵. Mesela maruzattan 17 yıl önce 1864'te İslahiye ve Hassa Kazaları halkı hakkında bilgi veren ve bu kazaların da kurucusu olan Cevdet Paşa da benzer tespitleri yapmaktadır. Kâfzâde Yusuf İzzet gibi Cevdet Paşa da İslahiye Kazası'nın İslamî bilgi ve yaşamları hakkında bilgi verirken; "*Burada İslâm'ın sadece adı var*"(Cevdet Paşa, 1991, s. 130) diyerek acı gerçeği ortaya koymaktadır. Yine Gazeteci Ahmet Şerif'in 1909 tarihinde İslahiye ile ilgili "*Burada halktan birine kimin ümmetisin diye sorulsa kimse Muhammed (AS) ümmeti olduğunu bilmez kendi ağalarının ismini vererek o kişinin ümmeti olduklarını zannederler*" diyerek aradan geçen yılların Hassa ve İslahiye için çok da bir şey değiştirmedini ortaya koymaktadır(Ahmet Şerif, 1999, s. 167).

⁵ Nitekim Şakir Paşa için müziğe ve alkole olan düşkünlüğü ile bilindiği, Adana-Mersin demiryolunda işleyen trenlerin imdat işaretini çekip sürekli durdurmasını engelleyemeyen Demiryolu Şirketinin, Paşa'nın evinin önüne bir istasyon binası yaptırmak zorunda kaldığı ve bu istasyonun da valinin adıyla anılır olduğu belirtilmektedir. Ayrıca; Adana Valisi Ziya Paşa'nın Adana yöneticileri arasında yaygın olan rüşvet ve yolsuzluklarla mücadele etmiştir.

Elbette bu cehalet durumu sadece Adana ve çevresine has değildir. Nitekim Yanya Vali Vekili Ahmed Hıfzı Pasa tarafından sunulan ve Premedi Kasabası ile ilgili 31 Temmuz 1886 tarihli layihada; İslâm'dan ibaret olan köy halkının çoğunun vahşet ve cehalet halinde olduğu, bunlarda mektep namına bir şeyin bulunmadığı, bazı köylerde cami bulunsa da dini akaiden nasibini alamadığı bu nedenle camilerin kapalı, tekkelerin ise mekşuf ve ma'mûr olduğunu belirtmektedir(BOA. MK. MKT. nr: 92/75). Yine Arnavutluk'un Toskalık İslam halkının akaid ve İslam şeriat ve dinin ne demek olduğunu bilmeyecek derecede cehalet ve dalalet içinde olduğunu bu halin devamının doğru olmadığı belirtildikten sonra önünün alınmasını istemektedir(BOA.MK. MKT. nr: 92/75. (29 Şevval 1303 ve fi 19 Temmuz 1302)).

Sonuç

Çalışma konumuz olan maruzat, bir din adamının gözüyle genelde ülkenin özelde Adana Vilayeti'nin o günkü siyasal, sosyal, kültürel ve eğitim durumunu yansıtması bakımından önemli olup birçok olaya ışık tutmaktadır.

Bu bağlamda bölge insanının çok büyük sevgi, takdir ve teveccühünü kazandığı ifade edilen Cizvit ve Protestan misyonerlerinin başarısının altında bunların Müslüman topluma dönük müşfik ve fedakârane çalışmalarının yanı sıra Müslüman halkın cehaletinin de etkili olduğu tespiti bizce dikkate değer bir noktadır. Öyle ki Müslüman toplumunun bırakın çağdaş bilgi birikimini en temel İslamî bilgilerden dahi yoksun olduğu ifade edilmektedir. Ayrıca Kâfzâde toplumun kurtuluşunun sadece erkeklerin değil kadınların da eğitilmesiyle mümkün olabileceğini bu nedenle kadınlara dönük medrese değil de rüştiye mekteplerinin açılmasını istemesi Sultan II. Abdülhamid'in hız verdiği modern eğitim kurumlarının toplumun muhafazakâr tabanında da kabul gördüğünü göstermesi bakımında önemlidir diye düşünüyoruz.

Bölgede önemli bir nüfusa sahip olan Nusayriler üzerine misyonerlik faaliyetleri önemli ölçüde başarıya ulaşarak Hıristiyanlaştırılması bölgede Sünni Müslüman toplum ile gerginliği artarak çatışmaya dönüşmesi misyonerler açısından başarı olarak değerlendirmek mümkündür. Misyonerlerin bu çalışmaları devletin de dikkatini çekmiş ve kontrol altına alınmaya çalışılmış ise de başarılı olduğunu söylemek zordur.

Bugün olduğu gibi geçmişte de devlet ve toplum hayatını sarsıcı salgın hastalıklar söz konusudur. Bu bağlamda Halep'te baş gösteren bir kolera salgını karantina uygulamalarındaki zafiyet nedeniyle kısa zamanda Adana'ya ulaşmıştır. Salgın karşısında yerel yönetimin temizliğe dikkat edilmesini, evlerin önünde katran ve tezek yakılmasını ve haram olmasına rağmen konyak içilmesine teşvik edilmesi dikkat çekmektedir. Kâfzâde konyak içilmesi önerisinden rahatsız olmuş ve Adana'nın kurtuluşunun alınan bu tedbirlerle değil mücerred duaya bağlaması meslekî hassasiyetinin bir noktada öne çıkmasına engel olmadığını göstermektedir.

Maruzatta Adana ve çevresinde Ermeni olaylarının çıkacağı öngörülmüş olması bir tesadüf değil o anki gelişmeleri doğru değerlendirmesinin bir sonucudur. Eğer maruzatta ifade edilen uyarılar dikkate alınmış olsaydı Ermeni olaylarının muhtemelen olmayacağını düşünmek çok da yanlış olmayacaktır.

Maruzatta Adana valisi ile ilgili çok ağır itham ve iddialar bulunmaktadır. Ancak biz bunların doğru olup olmadığını bilmiyoruz. Ancak vali ile ilgili iddialar doğru ise vahim bir durum var demektir. Eğer doğru değil ise iftira atılmış olur ki bu da daha az vahim bir durum değildir. Zira iddialarda bulunan kişi din adamı olup imamdır. Gerçekten de hassas bir dönemde Adana valisi olan bir kişiden beklenmeyecek tavırlar devletin içine düştüğü çıkmazı gözler önüne sermesi bakımından önemlidir.

Bütün bunlara karşın valinin “Cuma Namazı için olsun camiye geldiği pek az görünür” diyerek camiye gelmemesinden şikâyetçi olması pek de anlamlı değildir. Zira böyle birinin camiye gelmemesi dine ve inanca gelmesinden daha az zarar verecektir.

Atanmış yerel yöneticilerin bilgisizliğinin yanı sıra şahsi ikbal kaygıları, zevk ve sefaya düşkünlükleri, kamu işlerine ilgisizlikler, istihdamda bir türlü engellenemeyen adaletsizlik ve nepotizm gibi müzmin hastalıklar, yanlış kararları da beraberinde getirmiştir.

Son olarak maruzatta günümüzden 150 yıl önce Rusların sebep olarak Çerkezlerin vatanları terk ve Adana’ya hicretleri sırasında yaşadığı acı dolu sahnelerin bir benzerinin 150 yıl sonra yine Rusların ama bu defa Ukraynalılara yaşattığı göç ve acılar tarihin hiç durmadan tekrar ettiğinin acı bir örneği olarak karşımızda durmaktadır.

Kaynakça

1-Arşiv Belgeleri

BOA. MK. MKT. NR: 92/75

BOA. Y.PRK.AZJ.; NR: 18/30

BOA. İ. MF., NR:2/10

BOA. HR. TH., NR: 62/82

BOA. YMT., NR: 87/44

BOA. Y. MTV., NR: 77/10

BOA. Y.EE., NR: 129/79

2-Araştırma Eserleri

Ahmet Şerif.(1999). Anadolu’da Tanîn, (Hazırlayan Mehmet Çetin Börekçi), I. TTK Yay. Ankara.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, (2010). T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 108, İstanbul.

Bayraktar, H.(2007). Halep Eyaletinin İktisadi Vaziyeti, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yay., Elazığ.

_____. “Kırım Savaşı Sonrası Adana Eyaleti’ne Yapılan Nogay Göç ve İskânları (1859–1861)”, Bilig Dergisi, Sayı 45, Bahar 2008, s.45-72;

_____.(2008). “Girit’ten Adana Vilayeti’ne Yapılan Göç ve İskânlar”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 172, 129-144.

_____.(2007). “Kırım ve Kafkasya’dan Adana Vilayeti’ne Yapılan Göç ve İskânlar (1869–1907)”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 22 Güz, 405-435.

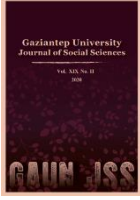
Bozkurt, N.(2009). “Sakal-ı Şerif”, TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 36, 2-3.

Cevdet Paşa.(1991). “Tezakir”, (Hazırlayan: Cavid Baysun),TTK Yay., 21-39, Ankara.

Çalışkan, A. – Eyicil, A.(2019). “XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Halep ve Civarında Salgın Hastalıklar”, Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, [ttp://busbed.bingol.edu.tr](http://busbed.bingol.edu.tr), Yıl/Year: 9, Cilt/Volume: 9, Sayı/Issue: 18, Güz/Autumn, 1289-1319.

Çelikdemir, M. (2019). Maarif Müdürü Halil Kemal Bey ve Antakya Nusayrileri Hakkındaki Layihası, Hatay, Anavatana Katılışın 80. Yıl Armağanı, Hiper Yayın, Ed.Ahmet Gündüz vd., İstanbul, 261-283.

-
- Güngör A. İ.(2011). *Cizvitler ve Katolik Kilisesindeki yeri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, T.C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri (Dinler Tarihi) Anabilim Dalı, Ankara.
- Massignon, L.(1997). “Nusayriler”, İslam Ansiklopedisi, İstanbul, MEB. Yayınları, 9, 365-369.
- Ortaylı, İ.(2008). *Osmanlı’da Milletler ve Diplomasi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Ögüt, S.(2001). “İstihâre”, İslam Ansiklopedisi, TDV Yayınları, İstanbul, 23, 333-334.
- Karlangıç, O.(2017). *I. Meşrutiyet’ten Mondros Mütarekesi’ne Kadar Adana (1876-1918)*, Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Şanlıurfa.
- Keser, İ.(2006). *Dinamikler ve Kamusal Alan Farklılaşması: Adana Nusayrileri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kınal, F.(1974). *Eski Mezopotamya Tarihi*, A.Ü.D.T.C.F. Yayınları, VUI.
- Üzüm, İ.(2007). “Nusayrilik”, İslam Ansiklopedisi, TDV Yayınları, İstanbul ,33, 270-274.
- Tümer, G.(1993). “Cizvitler”, İslam Ansiklopedisi, TDV Yayınları, İstanbul, 8, 40-42.
-

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Sokak Yemeklerine Yönelik Algılanan Risk ve Faydanın Öznel Normlar ile Davranışsal Niyetler Üzerindeki Etkisi

The Effect of Perceived Risk and Benefit Towards Street Food on Subjective Norms and Behavioral Intentions

İbrahim ÇEKİÇ^{a*}

^a Dr. Öğr. Üyesi, Gaziantep İslam Bilim ve Teknoloji Üniversitesi, Gaziantep / Türkiye
ORCID: 0000-0001-7375-1866

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 1 Şubat 2022

Kabul tarihi: 14 Temmuz 2022

Anahtar Kelimeler:

Sokak Yemeği,
Algılanan Fayda,
Algılanan Risk,
Davranışsal Niyet

ARTICLE INFO

Article History:

Received :February 1, 2022

Accepted: July 14, 2022

Keywords:

Street Food,
Perceived Benefit,
Perceived Risk,
Behavioral Intent.

ÖZ

Bu çalışma, tüketicilerin sokak lezzetlerine yönelik risk ve fayda algıları ile öznel norm ve davranışsal niyetleri arasındaki ilişkileri belirlemek amacıyla yürütülmüştür. Bu amaç doğrultusunda sokak lezzetlerini deneyimleyen 18 yaş üstü 429 kişiden anket yöntemi ile veri toplanmış; kullanılabilir durumdaki 397 anket formu çalışmaya dâhil edilmiştir. Yapılan analizler katılımcıların algılanan risk ve öznel norm düzeylerinin cinsiyete göre; algılanan fayda düzeylerinin cinsiyet ve medeni durum değişkenlerine göre; davranışsal niyetlerinin ise cinsiyet ve gelir düzeylerine göre farklılık gösterdiğini ortaya koymuştur. Öte yandan çalışmada algılanan fayda ile öznel normlar arasında yüksek derecede; algılanan fayda ile davranışsal niyetler arasında orta derecede; tüketim ve tavsiye etme niyetleri arasında düşük derecede; öznel norm ile davranışsal niyetler arasında yüksek derecede anlamlı ve pozitif yönlü ilişkiler olduğu bulgulanmıştır. Bunların yanı sıra algılanan risk ile algılanan fayda, öznel norm ve davranışsal niyetler arasında düşük derecede, anlamlı ve negatif ilişkiler olduğu tespit edilmiştir. Hipotetik modeli sınamak için yapılan analiz sonuçları ise algılanan riskin algılanan fayda, öznel norm ve davranışsal niyetler üzerinde anlamlı ve negatif yönlü; algılanan faydanın davranışsal niyetler üzerinde, öznel normların davranışsal niyetler üzerinde, algılanan faydanın ise öznel normlar üzerinde anlamlı ve pozitif yönlü etkilere sahip olduğunu ortaya koymuştur.

ABSTRACT

The present study was conducted to determine the relationships between consumers' perceptions of risk and benefit toward street delicacies, and their subjective norms and behavioral intentions. For this purpose, data was collected from 429 individuals over the age of 18 who experienced street delicacies by the survey method, and 397 acceptable questionnaires were included in the study. The analysis revealed that the participants of the perceived risk and subjective norm levels differ according to gender, the perceived benefit levels differ according to gender and marital status, and their behavioral intentions differ according to income level and gender. On the other hand, in the study, it was found that there were significant, positive, and high-level correlations between perceived usefulness and subjective norms, moderate-level correlations between perceived usefulness and behavioral intentions, low-level correlations between consumption and recommendation intentions and perceived usefulness, and significant, positive, and high-level correlations between subjective norms and behavioral intentions. In addition, low-level, significant, and negative relationships were found between perceived risk and perceived benefit, subjective norms, and behavioral intentions. The analysis results to test the hypothetical model have presented that the perceived risk has significant and negative effects on perceived usefulness, subjective norms, and behavioral intentions, the perceived benefit has significant and positive effects on behavioral intentions, subjective norms have significant and positive effects on behavioral intentions, and perceived usefulness has significant and positive effects on subjective norms.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: ibrahim.cekic@gibtu.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

Nutritional behaviors, which differ from society to society, have taken different forms over time. The behavior of eating on the street is the most specific among these forms. The concept of street food is at the center of the eating behavior, so it can also be evaluated as an extension of the tendency to eat out. The Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO) defines the concept as “ready-to-eat food and beverages prepared and/or sold by vendors or peddlers, especially in streets and similar places” (FAO, 2012).

There are many definitions of the concept in the literature. These definitions generally seem to focus on various elements such as open space, peddlers, preparation, and consumption (World Health Organisation, 1996; Calloni, 2013; Long-Solis, 2007). Places, where street food is sold, are mostly open areas such as streets, parks, and boulevards where human activity is intense. The products sold are generally consumed without the need for service tools such as plates, knives, and forks. The low cost and easy accessibility of street food make these delicacies attractive.

One of the elements that make street food attractive is its diversity. This feature, which is shaped by using cooking methods such as roasting, frying, steaming, boiling, and grilling, includes various vegetables, fruits, and desserts, especially meat and meat products. Consequently, this situation offers a unique field of experience for the masses looking for different tastes.

There are many factors that shape the behavior of eating on the street. At the beginning of these elements are the concepts of perceived benefit and perceived risk. Perceived benefit is all of the physical and social advantages of the food products that are thought to be consumed. The concept of perceived risk, on the other hand, refers to the danger factors associated with the eating and drinking elements of that benefit. These factors can be classified as physical, chemical, and biological factors, and they are more related to consumer health.

One of the factors affecting consumer behavior is the concept of the subjective norm. The concept of subjective norm refers to the social pressure that people perceive about whether they can perform any behavior (Ajzen, 1991.). Subjective norms are based on normative beliefs. Normative beliefs include the thoughts about the behavior of the people or groups that are referenced. The present study was conducted to determine the relationships between consumers' perceptions of risk and benefit toward street delicacies, and their subjective norms and behavioral intentions.

As a result of the analysis, 57.2% of the participants were male, 42.8% of them were female, and 66.5% of them were single. In addition, it was determined that a significant part of the participants were between the ages of 18 and 24 (n=125, 31.5%) and 35 and 44 (n=133, 33.5%). Statistics also indicated that 75.8% of the participants were high school or university graduates. At the same time, it was revealed that a small part of the participants had an income level of more than 10.000 TL.

When the findings regarding the sample groups' preferences of street food/beverages were evaluated, the most consumed products were raw meatballs (29.7%), chicken doner (28.7%), meatballs and bread (27.7 %), bagels-pastry (27.4%), corn in a glass (23.4%), liver (23.4%), ice cream (22.4%), meat doner (21.1%), and boiled corn (21.1%). On the other hand, 42% of the participants consumed street delicacies several times a month, 24.6% of them had these delicacies several times a week, and 19.1% of them consumed street delicacies every day, and this consumption was mostly done at lunch (51.3%).

The t-tests revealed that the behavioral intentions of the participants and the perceived risk and subjective norm levels differed according to gender. In addition, it was determined that the perceived benefit differed according to the variables of gender and marital status. ANOVA tests revealed that behavioral intentions differed only by income level.

On the other hand, as a result of the analyzes carried out to determine the relationships between the variables, there is a high degree of correlation between perceived benefit and subjective norms, and a moderate correlation between perceived usefulness, and behavioral intentions. It has been found that there is a high and positive correlation between subjective norms and behavioral intentions. In addition, the correlation coefficients emphasize that there are low-level, significant, and negative relationships between the perceived risk and perceived benefit, subjective norms, and behavioral intentions.

The results of the regression analysis revealed that the perceived risk has a significant and negative effect on perceived benefit, subjective norms, and behavioral intentions. It was also revealed that perceived benefit has significant and positive effects on behavioral intentions. Additionally, subjective norms have significant and positive effects on behavioral intentions. Moreover, perceived benefit has significant and positive effects on subjective norms.

Giriş

Gastronomik birikim, toplumların spesifik özelliklerini yansıtan unsurlar arasında yer almaktadır. Yenilebilir bir ürünün temini ile başlayıp tüketimine kadar geçen süreçte şekillenen bu birikimin en temel özelliği devinim ve değişime açık oluşudur. Söz konusu devinim ve değişim teknolojik gelişmeler ve sanayileşmeyle birlikte yeni hayat tarzlarının şekillenmesine zemin hazırlamış; buna bağlı olarak mutfak aletlerinden pişirim tekniklerine, sunum tarzlarından arz mekânlarına kadar çok sayıda mutfak bileşeninin şekil ve içerik açısından farklılaşmasına neden olmuştur. Sokakta yemek yeme alışkanlığı ise bu farklılaşmanın günümüzdeki en bariz uzantılarından biridir.

Sokak yemeği tüketme eğiliminin ortaya çıkmasını sağlayan iki temel etken bulunmaktadır. Bu etkenlerden ilki fiziksel ikincisi ise kültürel temellidir. Fiziksel temelli etkenleri fiyat cazibesi, zaman avantajı, porsiyon büyüklüğü, kolay ulaşılabilirlik ve lezzet algısı şeklinde sıralamak mümkündür (Choi, Lee ve Ok, 2013). Özellikle yoğun bir iş temposu içinde bulunan orta gelirli çalışanların yemek tüketim tercihlerini etkileyen bu etkenler, farklı demografik özelliklere sahip potansiyel tüketicilerin yeme içme alışkanlıklarını da şekillendirebilmektedir. Kültürel etkenler ise sokak yemeklerinin imgesel yönü ile ilgilidir. Toplumların bilgi, birikim, tecrübe ve yetenekleri doğrultusunda ortaya çıkan kültürel etkenler, milletleri birbirinden ayıran spesifik mutfak uygulamalarını da (pişirim teknikleri, sunum tarzları, sokak yemekleri etrafında şekillenen sözlü kültür ürünleri ve sosyal organizasyonlar) bünyelerinde barındırmaktadır. Bu durum sokak yemeklerini, farklı kültürlerin mutfak bileşenlerini keşfetme arzusunda olan turistler açısından birer cazibe unsuru haline getirmektedir (Solunoğlu ve Nazik, 2018; Jeaheng ve Han, 2020).

Türkiye kendine özgü dokusu, tarihi birikimi, coğrafi konumu, mevsimsel özellikleri ile birlikte geçmişten günümüze zenginleşen, değişen oldukça çeşitli sokak lezzetlerine ve sokakta beslenme kültürüne sahiptir (Demir vd., 2018). Bölgesel olarak değişen bu çeşitliliğin tanıtımı ve turistik bir ürün olarak pazarlanması Türk turizminin gelişmesi ve sürdürülebilir bir alt yapıya kavuşması açısından ayrıca önem arz etmektedir. Söz konusu tanıtım ve pazarlama faaliyetleri ise etkili bir algı yönetimiyle yani algıya konu olan unsurların en iyi şekilde planlanması ve etkin bir biçimde kullanılması ile mümkündür (Çekiç, 2021, s.8).

Bu çalışma, tüketicilerin sokak lezzetlerine yönelik risk ve fayda algıları ile öznel norm ve davranışsal niyetleri arasındaki ilişkileri belirlemek amacıyla yürütülmüştür. Çalışma, davranışsal niyeti şekillendiren unsurlardan biri olan ve ilgili literatürde ihmal edildiği tespit edilen öznel normları bünyesinde barındırması açısından önem taşımaktadır. Çalışmanın amaçları doğrultusunda ilk olarak sokak yemeği ve sokakta yemek yeme davranışı kavramları ile algılanan fayda, algılanan risk, öznel norm ve davranışsal niyet değişkenleri hakkında bilgiler verilmiş; bu işlemin ardından bahsi geçen değişkenler arasındaki muhtemel ilişkileri tespit etmek amacıyla yapılan analizlerin bulguları tablolaştırılarak yorumlanmıştır.

Kavramsal Çerçeveye İlişkin Literatür

Beslenme kavramı bireyin büyüme, gelişme, sağlıklı ve üretken olarak uzun süre yaşaması için gerekli olan besin öğelerini yeterli ve dengeli bir şekilde tüketmesine yönelik sergilediği davranışlar bütünü olarak tanımlanmaktadır (Ünsal, 2019). Toplumdan topluma farklılık gösteren beslenme davranışları, süreç içerisinde evrilerek şekil ve içerik bakımından da değişik formlara bürünmüştür. Antik dönemlerden bu yana var olan sokakta yemek yeme davranışı söz konusu formlar arasında en spesifik olanıdır.

Dışarıda yemek yeme eğiliminin bir uzantısı şeklinde de değerlendirilebilecek olan sokakta beslenme davranışının merkezinde sokak yemeği kavramı bulunmaktadır. Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü (FAO) söz konusu kavramı “*özellikle sokak ve benzeri yerlerde*

satıcılar veya seyyar satıcılar tarafından hazırlanan ve/veya satılan tüketime hazır yiyecek ve içecekler” şeklinde tanımlamaktadır (FAO, 2012). Kavramın literatürdeki diğer tanımlarının ise benzer şekilde *açık alan, seyyar satıcı, hazırlama şekli ve tüketim* gibi çeşitli unsurlara odaklandığı görülmektedir (World Health Organisation, 1996; Calloni, 2013; Long-Solis 2007). Sokak yemeklerinin arz mekânları daha ziyade insan hareketliliğinin yoğun olduğu cadde, park, bulvar gibi açık alanlardır. Söz konusu alanlarda sabit ya da seyyar tezgâhlar kullanılarak satışı yapılan sokak yemekleri satış anında ve satış öncesinde hızlı bir şekilde hazırlanabilmektedir. Satışı yapılan ürünlerin genellikle tabak, bıçak, çatal gibi servis araçlarına ihtiyaç duyulmadan tüketilebilmesi, düşük maliyetli oluşu ve kolay erişilebilirliği ise sokakta yemek yeme davranışını cazip hale getirmektedir. Sokak yemeklerini cazip kılan unsurlardan biri de yemek çeşitliliğidir. Kavrurma, kızartma, buğulama, haşlama, ızgara gibi pişirme yöntemleri kullanılarak şekillendirilen bu çeşitlilik et ve et ürünleri başta olmak üzere çeşitli sebze, meyve ve tatlıları da kapsamaktadır. Bu durum farklı lezzetler arayan kitleler için de eşsiz bir deneyim sahası sunmaktadır.

Sağladığı avantajlardan dolayı günümüzün popüler trendlerinden biri haline gelen sokak yemekleri, gün geçtikçe yayılma alanını genişletmektedir. Yapılan araştırmalar her gün sokak yemeği tüketen kişi sayısının 2,5 milyar seviyesine ulaştığını ortaya koymuştur (FAO, 2012). Bununla birlikte dünya çapında sokak yemeği satışı ile uğraşan kişi sayısının giderek arttığı gözlenmektedir (Long-Solis, 2007; Nirathron, 2005). Söz konusu artışın ise özellikle kayıt dışı istihdama olan katkısı yadsınamayacak düzeydedir. Sadece Endonezya'nın Bogor kentinde kayıt dışı istihdam edilen kişilerden %26'sının sokak yemeği satıcısı olduğu bilinmektedir. Benzer şekilde sokak satıcılarının Orta Amerikadaki aktif kentsel işgücünün %29'unu oluşturduğu ifade edilmektedir (Winarno ve Allain, 1991). Bu durum sokak yemeklerini yiyecek içecek endüstrisinin önemli argümanlarından biri haline getirmektedir.

Sokakta yemek yeme davranışının şekillendiren çok sayıda unsur bulunmaktadır. Bu unsurlar arasında algılanan fayda ve algılanan risk kavramlarını da saymak mümkündür (Sünetçioğlu ve Yıldırım, 2019). Algılanan fayda, tüketilmesi düşünülen gıda ürünlerinin kişilere sağlamış olduğu fiziksel ve sosyal avantajların tümüdür. Fiyat, lezzet, koku, ulaşılabilirlik, çeşitlilik, zaman avantajı, doyuruculuk, tüketim kolaylığı, gastronomik deneyim ve kültürlerarası iletişim bahsi geçen avantajlardan bazılarıdır (Karsavuran, 2018; Choi, Lee ve Ok, 2013; Gupta, Khanna ve Gupta, 2018). Algılan risk kavramı ise fayda sağlanan yeme içme unsurlarının beraberindeki tehlike faktörlerini ifade eder. Genellikle fiziksel ve kimyasal kökenli olan bu faktörler kimi zaman da algılanan fayda da olduğu gibi sosyolojik kökenli olabilmektedir. Fiziksel, kimyasal ve biyolojik faktörler daha ziyade tüketici sağlığı ile ilgilidir. Sokak tezgâhlarının yeterli su kaynağına sahip olmaması insan sağlığı açısından ciddi riskler taşımaktadır. Tezgâhlarda depolanan suyun yetersizliği gıda maddelerinin istendik düzeyde temizlenmemesine; dolayısıyla ilaç kalıntıları başta olmak üzere taş, toprak, çamur gibi patojen içerebilecek unsurların gıda üzerinde kalmasına neden olmaktadır. Ayrıca sokak yemeği tezgâhlarının ideal depolama ve teşhir alanlarına sahip olmaması gıdalarda bozulmaya; atık su tesisatının bulunmaması ise çevre kirliliğine zemin hazırlamaktadır.

Tüketici davranışlarını etkileyen unsurlardan bir diğeri öznel norm kavramıdır. Öznel norm kavramı kişilerin herhangi bir davranışı gerçekleştirip gerçekleştiremeyeceklerine ilişkin algıladıkları sosyal baskıyı ifade eder (Ajzen, 1991). Öznel normların temelinde normatif inançlar vardır. Yani öznel normlar normatif beklentiler ve güdülerden oluşur (Erten, 2002). Normatif inançlar referans alınan kişi ya da grupların davranışın sergilenmesine yönelik düşünceleri kapsamaktadır. Bu düşünceler davranışın icrasına ilişkin teşvikleri içerebildiği gibi davranışsal niyetin sönmesine sebebiyet veren telkinler de içerebilmektedir. Dolayısıyla normatif inançların bir bakıma davranışın sergilenmesine ya da sergilenmemesine yön veren onay mekanizmaları olduğunu söylemek mümkündür.

İlgili literatür incelendiğinde davranışsal niyetin oluşumunda etkili olan unsurları belirlemeye yönelik çok sayıda çalışmanın yapıldığı görülmektedir. Genellikle Planlı Davranış Teorisi çerçevesinde kurgulanan bu çalışmalarda kimi zaman davranışa yönelik tutum, öznel norm ve algılanan davranışsal kontrol değişkenlerinin niyet üzerindeki muhtemel etkileri üzerinde durulmuş; kimi zaman karar verme sürecini şekillendiren unsurlar ile söz konusu değişkenler arasındaki ilişkinin yönü ve derecesi belirlenmeye çalışılmıştır (Lee, Qu ve Kim, 2007; Chen ve Tsai, 2007; Hsu ve Huang, 2012; Lee ve Choi, 2009; Lam ve Hsu, 2004). Bu yaklaşım, sokak yemeklerini konu alan aşağıdaki çalışmaların hipotetik modellerinde de görülmektedir.

Sünnetçioğlu ve Yıldırım'ın (2019) tüketicilerin sokak yemeklerini tüketmeye yönelik davranışsal niyetlerini risk, fayda ve tutum değişkenleri bağlamında belirlemeye çalıştıkları araştırmalarında, satıcıya duyulan güvenin algılanan fayda; algılanan faydanın ise tutum ve davranışsal niyet üzerinde olumlu etkilere sahip olduğunu bulgulamışlardır. Çalışmada ayrıca, algılanan riskin tutum ve davranışsal niyet üzerindeki etkisinin negatif; tutumun davranışsal niyet üzerindeki etkisinin ise pozitif yönlü olduğu belirlenmiştir.

Solunoğlu (2018) Planlı Davranış Teorisi çerçevesinde yaptığı tez çalışmasında sokak lezzetlerini tüketmeye ilişkin davranışa niyeti şekillendiren unsurları ve bu unsurlar arasındaki muhtemel ilişkileri belirlemeye çalışmıştır. 652 katılımcı üzerinden yürütülen çalışma neticesinde algılanan davranışsal kontrolün davranışa yönelik tutum ve öznel norm ile pozitif yönlü bir ilişkili içerisinde olduğu ve değişkenlerin herhangi birinde meydana gelecek olumlu artışın davranışsal niyeti açıklamaya pozitif yönde etki edeceği ortaya koyulmuştur.

Şahin ve Solunoğlu (2019) tüketicilerin sokak yemeklerine ilişkin tutum ve davranışsal niyetlerini belirlemek amacıyla Mersin ilinde anket yöntemi ile 661 kişiden veri toplamıştır. 642 anket üzerinden yapısal eşitlik modellemesi yöntemi kullanılarak yapılan analizler neticesinde öznel norm ve algılanan davranışsal kontrolün davranışsal niyet üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olduğu belirlenmiştir.

Sokak lezzetlerini tatma amacıyla İstanbul'a gelen turistlerin davranışsal niyetlerini ilişkisel bir yaklaşımla saptamaya çalışan çalışmalardan biri de Kargiglioğlu (2019) tarafından yürütülen tez çalışmasıdır. Araştırmacının Planlı Davranış Teorisi kapsamında yürüttüğü çalışma neticesinde tutum ve öznel norm değişkenlerinin destinasyon seçimi ve davranışsal niyet üzerinde olumlu etkilere sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Mohamad, Palan, Roslan ve Nasron, (2021) tarafından Malezya'nın Penang eyaletinde gerçekleştirilen bir araştırmada, turistlerin sokak yemeklerine yönelik algılanan hizmet kalitesi ile Penangdaki sokak yemeği satış noktalarını tekrar ziyaret etme niyetleri arasındaki ilişki belirlenmeye çalışılmıştır. Araştırma sonuçları, servis kalitesi ile yiyecek kalitesinin davranışsal niyet üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğunu göstermiştir.

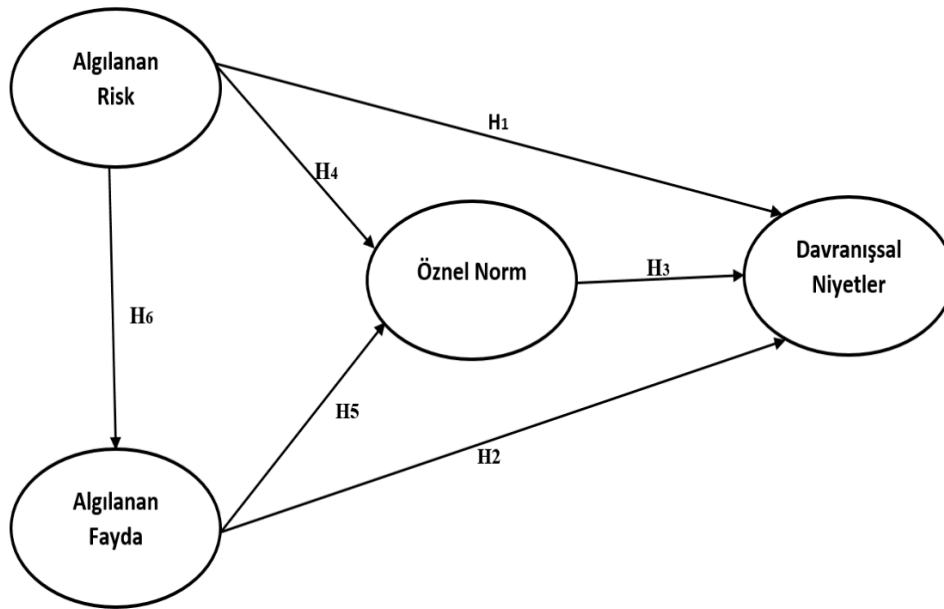
Choi, Lee ve Ok (2013) tüketicilerin sokak gıdalarına yönelik risk/fayda algılarının boyutlarını incelemiş ve bunların sokak gıdalarına yönelik tutum ve davranışsal niyet üzerindeki etkilerini yapısal eşitlik modellemesi aracılığı ile test etmişlerdir. Çalışma sonuçlarına bakıldığında, algılanan riskin tüketicilerin sokak gıdalarına yönelik tutumunu olumsuz; algılanan faydanın ise olumlu yönde etkilediği sonucuna varılmaktadır. Ayrıca çalışmada risk algısının davranışsal niyeti olumsuz etkilediği; tutumun fayda algısı ile davranışsal niyet arasındaki ilişkide tam; risk algısı ile niyet arasındaki ilişkide ise kısmi aracılık etkisinin olduğu belirlenmiştir.

Gupta, Khanna ve Gupta (2018) tarafından tüketicilerin sokak yemeklerine yönelik algıladıkları risk ve faydanın boyutlarını belirlemek ve bu boyutların tutum ve niyet değişkenleri üzerindeki tesirlerini ortaya koymak için gerçekleştirilen bir çalışmada, risk

algısındaki azalmanın ve fayda algısındaki artışın, tüketicilerin davranışsal niyetlerinde olumlu değişikliklere neden olacağı sonucuna ulaşılmıştır.

Seo ve Lee (2021) tarafından Kore’de yapılan güncel bir çalışmada ise sokak yemeklerinin hizmet kalitesine ait beş boyutun (yemek kalitesi, çalışan servisi, fiziksel çevre, fiyat ve hız) faydacı ve hedonik değerler üzerinde: faydacı / hedonik değerlerin de yeniden satın alma niyeti üzerindeki olumu etkilerinin olduğu tespit edilmiştir.

Yapılan çalışmalar genel bir değerlendirmeye tabi tutulduğunda kurgulanan hipotetik modellerin ziyadesiyle risk ve fayda algısı, hizmet kalitesi, tutum gibi değişkenler arasındaki muhtemel ilişkilere odaklandığı görülmektedir. Bunların yanı sıra farklı ya da ilişkili bilim dallarının davranışsal niyeti şekillendiren farklı değişkenleri merkeze aldığı çalışmalar da literatürde yer almaktadır (Karim ve Chi, 2010; Jeon, 2017; Yang, 2013; Argan, 2016). Dolayısıyla sokak yemeklerine yönelik davranışsal niyeti şekillendiren diğer değişkenlerin (öznel norm, imaj, deneyimsel değer vb.) esas alındığı çalışmaların yapılması, sokak yemeklerine yönelik tüketici davranışlarının anlamlandırılması ve tahmin edilmesi açısından önem taşımaktadır. Bu noktadan hareketle aşağıda yer alan araştırma hipotezleri geliştirilmiştir:

Şekil 1: Araştırmanın Hipotetik Modeli

H1: Algılanan riskin davranışsal niyetler üzerinde etkisi vardır.

H2: Algılanan faydanın davranışsal niyetler üzerinde etkisi vardır.

H3: Öznel normların davranışsal niyetler üzerinde etkisi vardır.

H4: Algılanan riskin öznel normlar üzerinde etkisi vardır.

H5: Algılanan faydanın öznel normlar üzerinde etkisi vardır.

H6: Algılanan riskin algılanan fayda üzerinde etkisi vardır.

Yöntem

Tüketicilerin sokak yemeklerine yönelik algılanan risk, algılanan fayda, öznel norm ve davranışsal niyet düzeylerinin belirlenmesi ve söz konusu değişkenler arasındaki muhtemel

ilişkilerin saptanması amacıyla yürütülen bu araştırmanın evrenini, sokak yemeklerini deneyimleme fırsatı bulan Türkiyedeki bireyler oluşturmaktadır. Araştırmanın örneklem grubu ise söz konusu evrendeki 18 yaş ve üzeri sokak yemeği tüketicileridir. Evrenden örneklem alınırken, amaçsal örneklem belirleme tekniği kullanılmıştır. Amaçsal örnekleme tekniği ihtiyaç duyulan kesimin belirlenmesine ve derin araştırmalar yapılmasına zemin hazırlamaktadır (Büyüköztürk vd., 2016, s.90). Evreni oluşturan birey sayısı tespit edilebildiği için (Türkiye İstatistik Kurumu, 2022) örneklem hesaplamasında aşağıda yer alan formülden faydalanılmıştır (Baş, 2013).

$$n = \frac{Nt^2pq}{d^2(N-1) + t^2pq}$$

Türkiye'nin güncel nüfusu baz alınarak yapılan hesaplama neticesinde ana kütleyi temsil edecek örneklem sayısının 384 olduğu tespit edilmiştir. Araştırmanın verileri Covid-19 sürecinde öngörülen güvenlik tedbirleri ve delta varyantlı vakaların artışı nedeni ile çevrimiçi olarak toplanmıştır. Bu bağlamda dijital ortama aktarılan anket formu sosyal medya ve e-posta hesapları aracılığıyla katılımcılara ulaştırılmış; 429 kişiden dönüt alınmış; eksik ya da yanlış doldurulmayan 397 anket formu çalışma kapsamına dâhil edilmiştir.

Çalışmada kullanılan anket formu üç bölümden oluşmaktadır. Formun ilk bölümünde sokak yemeklerine yönelik algı, öznel norm ve davranışsal niyet düzeylerini belirlemeye yönelik 28 ifade bulunmaktadır. Bu ifadeler, Choi vd. (2013) tarafından kullanılan algılanan risk ve fayda; Chavarria ve Phakdee-auksorn (2017) tarafından kullanılan öznel norm; Yazdanpanah ve Forouzani (2015) tarafından kullanılan tüketim niyeti; Silik ve Ünlüöner (2018) tarafından uyarlanarak kullanılan tavsiye niyeti ölçeklerinden alınmıştır. Söz konusu ölçekler çalışmada “(1) Kesinlikle katılmıyorum, (2) Katılmıyorum, (3) Kısmen katılıyorum, (4) Katılıyorum ve (5) Kesinlikle Katılıyorum.” şeklinde derecelendirilmiştir. Formun ikinci bölümünde katılımcıların sokak yemeği tercihlerini, sokak yemeği tüketim sıklıklarını ve tüketim öğünlerini belirlemek amacıyla hazırlanan açık uçlu ve çoktan seçmeli sorular yer almaktadır. Formun üçüncü bölümü ise katılımcıların demografik özelliklerini tespit etmek amacıyla hazırlanan sorulardan (cinsiyet, yaş, medeni durum, eğitim seviyesi, gelir düzeyi) oluşmaktadır.

Araştırma kapsamında toplanan veriler ilk olarak eksik değer (*missing value*) ve aykırı değer (*mahalanobis uzaklığı*) analizlerine tabi tutulmuştur. Analizler neticesinde veri setinde herhangi bir kayıp veri olmadığı ve aykırı değer taşıyan bir anket formuna rastlanmadığı anlaşılmıştır. Bu işlemin ardından araştırmada hangi analiz türünün (*parametric-nonparametric*) kullanılabileceğini belirlemek için verilerin normal dağılım gösterip göstermediği test edilmiştir. Veri setinin normal dağılım gösterebilmesi için basıklık ve çarpıklık değerlerinin +1,0 ile -1,0 sınırları içinde olması istenmektedir (Gürbüz ve Şahin, 2016, s.219). Yapılan analiz sonucunda ölçeklerin çarpıklık değerlerinin 0,240 ile -0,945; basıklık değerlerinin ise 0,263 ile 0,924 aralıklarında olduğu yani verilerin normal dağılım gösterdiği anlaşılmıştır. Bu durum, araştırma hipotezlerinin sınanmasında parametrik testlerin (*Pearson korelasyon analizi, tek yönlü varyans analizi ve t testi*) tercih edilmesi gerektiği anlamına gelmektedir.

Bu işlemin ardından araştırmada kullanılan veri toplama aracının güvenilirlik ve geçerliliğinin tespit edilmesi için ölçeklerin Cronbach's Alfa değerlerine ve verilerin faktör analizine elverişli olup olmadıklarına bakılmıştır. Verilerin faktör analizine uygunluğunun tespiti için *Kaiser-Meyer-Olkin Measure* (KMO) ve *Barlett's Test of Sphericity* (BTS) testlerinden faydalanılmıştır. KMO testi, veri yapısının faktör analizi açısından yeterliliğini; BTS testi ise korelasyon matrisinde yer alan ilişkilerin yeterli olup olmadığını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda KMO değerinin 0,60 ve üzeri; BTS değerinin ise anlamlı çıkması

($p < 0,05$) beklenmektedir (Gürbüz ve Şahin, 2016, s.311). Yapılan analizler araştırmada kullanılan ölçeklerin Cronbach's Alfa ve KMO değerlerinin istendik düzeyde olduğunu ($\alpha > 0,70$; $KMO > 60$), BTS sonucunun ise anlamlı ($p < 0,05$), çıktığını ortaya koymaktadır. Analiz sonuçları araştırmada kullanılan ölçeklerin güvenilir ve faktör analizine uygun olduğunu göstermektedir. Araştırma verilerinin analizinde, SPSS 24.0 istatistik paket programı kullanılmıştır. Bu bağlamda ilk olarak tanımlayıcı istatistiklerden (frekans dağılımı, standart sapma, yüzdelik değer ve aritmetik ortalama); ardından t testi, ANOVA, Pearson korelasyon ve regresyon analizlerinden faydalanılmıştır.

Bulgular

Demografik değişkenlere ilişkin istatistiki bulgular incelendiğinde katılımcıların %57,2'sinin erkeklerden, %42,8'inin kadınlardan oluştuğu; %66,5'inin ($n=264$) bekar olduğu ve önemli bir kısmının 18-24 ($n=125$, %31,5) ile 35-44 ($n=133$, %33,5) aralığında bulunduğu saptanmıştır. Bulgular ayrıca katılımcıların %75,8'inin ($n=295$) lise ve lisans mezunu olduğunu; %20,4'ünün 3001-5000, %29'unun 5001-7000, %19,1'inin 7001-10000 TL arası; %23,7'sinin 3000 TL ve altı, %7,8'inin ise 10000 TL üzeri gelir düzeylerine sahip olduğunu göstermektedir.

Tablo 1: Katılımcıların Demografik Özelliklerine İlişkin Bulgular

Cinsiyet	n	%
Erkek	227	57,2
Kadın	170	42,8
MedeniDurum	f	%
Evli	133	33,5
Bekâr	264	66,5
Yaş	f	%
18-24	125	31,5
25-34	79	19,9
35-44	133	33,5
45-54	33	8,3
55 ve üzeri	27	6,8
EğitimDurumu	f	%
İlköğretim	9	2,3
Lise	132	33,2
Önlisans	34	8,6
Lisans	163	42,6
Lisans üstü	53	13,4
Gelir Düzeyi	f	%
3000 TL ve altı	94	23,7
3001-5000 TL	81	20,4
5001-7000 TL	115	29,0
7001-10000 TL	76	19,1
10000 TL üstü	31	7,8
TOPLAM	397	100

Araştırma anketini oluşturan ölçeklere ilişkin istatistiki veriler varimax dik döndürme tekniği kullanılarak faktör analizine tabi tutulmuştur. Yapılan analizler sonucunda faktör yüklerinin "R7" (Sokak yemeği tezgâhları su ve kanalizasyon kirliliğine sebep olur.) hariç 0,455-0,823 aralığında olduğu saptanmıştır. Bu bağlamda algılanan risk ifadelerinden "R7" faktör yükünün çok düşük olması nedeniyle (Gürbüz ve Şahin 2016, s.312) ölçekten çıkarılmıştır. Analiz sonuçları incelendiğinde algılanan fayda ve risk ($\alpha = 0,715$; $p = 0,000$), öznel norm ($\alpha = 0,709$; $p = 0,000$), tüketim niyeti ($\alpha = 0,893$; $p = 0,000$) ve tavsiye etme niyeti ($\alpha = 0,871$; $p = 0,000$) ölçeklerine ilişkin Cronbach's Alpha değerlerinin istendik düzeyde olduğu ve anket formunun toplam varyansı açıklama oranının %60,149 olduğu belirlenmiştir. Bu durum araştırmada kullanılan ölçme aracının geçerli ve güvenilir olduğu anlamına gelmektedir.

Tablo 2: Faktör Analizi Sonuçları

Boyutlar	İfadeler	Faktör yükleri	Açıklanan varyans (%)	Özdeğer
Risk	R1	0,582	18,613	5,920
	R2	0,743		
	R3	0,812		
	R4	0,787		
	R5	0,549		
	R6	0,628		
	R8	0,732		
	R9	0,721		
	Fayda	F1		
F2		0,811		
F3		0,823		
F4		0,519		
F5		0,702		
Öznel Norm	ÖN1	0,716	11,211	2,924
	ÖN2	0,656		
	ÖN3	0,593		
Tüketim Niyeti	TN1	0,624	9,661	2,063
	TN2	0,455		
	TN3	0,649		
	TN4	0,678		
Tavsiye Etme Niyeti	TEN1	0,569	8,513	1,886
	TEN2	0,574		
	TEN3	0,703		

Açıklanan Toplam Varyans: 60,149

df: 213

Sig. 0,000

Tablo 3'te katılımcıların sokak yemeği / içeceği tercihlerine ilişkin istatistikî verilere yer verilmiştir. Tablodaki veriler dikkate alındığında katılımcıların tercihleri arasında 32 unsurun bulunduğu görülmektedir. Söz konusu ürünlerden en çok tercih edilenleri çığ köfte (n=118, %29,7), tavuk döner (n=114, %28,7), köfte ekmek (n=110, %27,7), simit-poğaç (n=109, %27,4); bardakta mısır (n=93, %23,4), ciğer (n=93, %23,4), buz dondurma (n=89, %22,4), et döner (n=84, %21,1) ve haşlama mısır (n=82, %20,6) şeklinde sıralamak mümkündür.

Tablo 3: Katılımcıların Sokak Yemeği / İçeceği Tercihlerine İlişkin Bulgular

Tercih	n	%	Tercih	n	%	Tercih	n	%
Balık ekmek	63	15,8	Haşlama Mısır	82	20,6	Pilav	17	4,2
Bardakta mısır	93	23,4	İçli Köfte	31	7,8	Sahlep	21	5,2
Bicibici	23	5,7	Kavurma	68	17,1	Sosisli Sandviç	33	8,3
Boyo	19	4,7	Kokoreç	56	14,1	Simit-Poğaç	109	27,4
Boza	22	5,5	Közde Mısır	31	7,8	Sucuk Ekmek	17	4,2
Buz dondurma	89	22,4	Kumpir	19	4,7	Şalgam	13	3,2
Ciğer	93	23,4	Lahmacun	22	5,5	Şam Tatlısı	5	1,2
Çığ köfte	118	29,7	Meyan	18	4,5	Şırdan	7	1,7
Köfte ekmek	110	27,7	Pide	20	5,0	Tantuni	14	3,5
Et döner	84	21,1	Mumbar	9	2,2	Tavuk döner	114	28,7
Halka tatlı	92	23,1	Nohut Dürüm	14	3,5			

Katılımcıların sokak yemeği tüketme sıklıklarını belirlemek amacıyla hazırlanan soruya verdikleri cevapların istatistikî dağılımı Tablo 4'te yer almaktadır. Tablodaki veriler incelendiğinde katılımcıların %42'sinin (n=167) ayda birkaç defa; %24,6'sının (n=98) haftada birkaç defa; %19,1'inin ise (n=76) her gün sokak yemeği tükettiği anlaşılmaktadır. Bunların yanı sıra "Diğer" seçeneğini işaretleyen katılımcıların (n=56, %14,1) çoğunlukla *arada sırada, yılda birkaç kez, ayda yılda bir* gibi ifadelerle tüketim sıklıklarını belirtmeye çalıştıkları tespit edilmiştir.

Tablo 4: Katılımcıların Sokak Yemeği Tüketim Sıklıklarına İlişkin Bulgular

Tüketim Sıklığı	n	%
Her gün	76	19,1
Haftada birkaç defa	98	24,6
Ayda birkaç defa	167	42,0
Diğer	56	14,1

Katılımcıların sokak yemeklerini genellikle hangi öğünde tükettiklerini belirlemek amacıyla hazırlanan soruya verdikleri cevapların istatistiki dağılımı Tablo 5’te yer almaktadır. Tablodaki veriler incelendiğinde katılımcıların %51,3’ünün (n=204) öğle; %24,6’sının (n=98) akşam; %18,3’ünün ise (n=73) sabah öğününde sokak yemeği tükettiği görülmektedir. Bunların yanı sıra “Diğer” seçeneğini işaretleyen katılımcıların (n=22, %5,4) çoğunlukla *canım istediğinde, sabah ve öğle, gece yarısı* gibi ifadelerle sokak yemeği yedikleri öğünleri belirtmeye çalıştıkları saptanmıştır.

Tablo 5: Katılımcıların Sokak Yemeği Tükettikleri Öğünlere İlişkin Bulgular

Öğünler	n	%
Sabah	73	18,3
Öğle	204	51,3
Akşam	98	24,6
Diğer	22	5,4

Katılımcıların davranışsal niyetleri ile algılanan risk, algılanan fayda ve öznel norm düzeylerinin demografik değişkenlere göre (Cinsiyet, medeni hal, yaş, eğitim durumu ve gelir düzeyi) değişiklik gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla t ve ANOVA testlerinden faydalanılmış; tespit edilen farklılaşmalar Tablo 6 ve 7’de gösterilmiştir.

Tablo 6: t Testlerine İlişkin Bulgular

Değişken	Kategori	n	\bar{x}	s.s.	t	p
Algılanan Risk	Kadın	170	3,13	0,965	3,633	0,006
	Erkek	227	2,79	1,093		
Algılanan Fayda	Kadın	170	3,18	1,115	3,885	0,03
	Erkek	227	3,66	0,839		
Öznel Norm	Kadın	170	2,98	1,023	5,413	0,000
	Erkek	227	3,78	0,871		
Tüketim Niyeti	Kadın	170	3,15	1,256	6,612	0,013
	Erkek	227	4,10	0,984		
Tavsiye Etme Niyeti	Kadın	170	3,09	1,015	5,985	0,017
	Erkek	227	4,05	0,903		
Fayda	Evli	133	3,22	1,029	7,619	0,000
	Bekar	264	4,31	0,853		

Tablo 6’da yer alan t testi analizlerine ilişkin sonuçlar değerlendirildiğinde, katılımcıların davranışsal niyetleri ile algılanan risk ve öznel norm düzeylerinin cinsiyete göre; yine algılanan faydanın cinsiyet ve medeni duruma göre farklılık gösterdiğini ($p<0,05$) ifade etmek mümkündür. Tablo 7’de yer alan ANOVA sonuçları değerlendirildiğinde ise davranışsal niyetlerin sadece gelir düzeyi değişkenine göre farklılaştığı ($p<0,05$) anlaşılmaktadır. Yapılan Tukey testi sonucunda söz konusu farklılaşmaların 3000 TL ve altı gelir düzeyi ile 3001-5000, 5001-7000 ve 7001-10000 üzeri gelir düzeyleri arasında meydana geldiği tespit edilmiştir.

Tablo 7: ANOVA Testlerine İlişkin Bulgular

Değişken	Kategori	n	\bar{x}	s.s.	F	p
Tüketim Niyeti	3000 TL ve altı	94	2,98	1,015	5,013	0,000
	3001-5000 TL	81	3,34	0,983		
	5001-7000 TL	115	3,46	0,965		
	7001-10000 TL	76	3,39	0,987		
	10000 TL üstü	31	3,13	0,996		
	3000 TL ve altı	94	3,02	0,973		

Tavsiye Etme Niyeti	3001-5000 TL	81	3,41	0,936	4,973	0,000
	5001-7000 TL	115	3,49	0,891		
	7001-10000 TL	76	3,31	0,947		
	10000 TL üstü	31	3,17	0,961		

Tablo 8’de algılanan risk, algılanan fayda, öznel norm ve davranışsal niyetler arasındaki ilişkiyi tespit etmek amacıyla yapılan korelasyon analizi sonuçlarına yer verilmiştir. Tablodaki Pearson korelasyon katsayıları (r) incelendiğinde algılanan fayda ile öznel normlar arasında yüksek derecede, anlamlı ve pozitif ($r=0.770$; $p<0,01$); algılanan fayda ile tüketim niyeti arasında orta derecede, anlamlı ve pozitif ($r=0.503$; $p<0,01$); algılanan fayda ile tavsiye etme niyeti arasında orta derecede, anlamlı ve pozitif ($r=0.478$; $p<0,01$); davranışsal niyetler arasındaysa düşük derecede, anlamlı ve pozitif ($r=0.205$; $p<0,01$) ilişkiler bulunduğu görülmektedir. Korelasyon katsayıları öznel norm ile davranışsal niyetler arasında da yüksek derecede anlamlı ve pozitif yönlü ilişkiler olduğunu ortaya koymaktadır. Analiz sonuçları ayrıca algılanan risk ile algılanan fayda ($r= -0.123$; $p<0,01$), tavsiye etme niyeti ($r= -0.263$; $p<0,01$), tüketim niyeti ($r= -0.224$; $p<0,01$) ve öznel normlar arasında ($r= -0.192$; $p<0,01$) düşük derecede, anlamlı ve negatif ilişkiler olduğuna işaret etmektedir.

Tablo 8: Korelasyon Analizine İlişkin Bulgular

	<i>AR</i>	<i>AF</i>	<i>ÖN</i>	<i>TN</i>	<i>TEN</i>
<i>AR</i>	1	-,123**	-,192**	-,224**	-,263**
<i>AF</i>		1	,770**	,503**	,478**
<i>ÖN</i>			1	,798**	,706**
<i>TN</i>				1	,205**
<i>TEN</i>					1

** Korelasyon 0,01 seviyesinde anlamlıdır.

Tablo 9’da araştırmanın hipotetik modelini sınamak için yapılan regresyon analizlerinin sonuçlarına yer verilmiştir. Tablodaki R^2 determinasyon katsayıları incelendiğinde;

- Tüketim niyetinin %7,1’inin ($R^2 =,071$) algılanan risk; %24,4’ünün ($R^2 =,244$) algılanan fayda; %33,2’sinin ($R^2 =,332$) öznel norm,

-Tavsiye etme niyetinin %6,8’inin ($R^2 =,068$) algılanan risk; %28,8’inin ($R^2 =,288$) algılanan fayda; %31,1’inin ($R^2 =,311$) öznel norm,

-Öznel normların %5,3’ünün ($R^2 =,053$) algılanan risk; %33,9’unun ($R^2 =,339$) algılanan fayda,

- Algılanan faydanın %9,1’inin ($R^2 =,091$) algılanan risk değişkenleri tarafından açıklanabildiği görülmektedir.

Tablo 9’da yer alan beta katsayıları değerlendirildiğindeyse;

-Algılanan riskin algılanan fayda ($-0,294$, $p<0.05$), öznel norm ($-0,204$; $p<0.05$), tüketim ($-0,263$; $p<0.05$) ve tavsiye etme ($-0,241$; $p<0.05$) niyetleri üzerinde anlamlı ve negatif yönlü,

- Algılanan faydanın tüketim ($0,403$; $p<0.05$) ve tavsiye etme ($0,512$; $p<0.000$) niyetleri ile öznel normlar ($0,562$; $p<0.05$) üzerinde; öznel normların ise tüketim ($0,546$; $p<0.05$) ve tavsiye etme ($0,528$; $p<0.000$) niyetleri üzerinde anlamlı ve pozitif yönlü etkilere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum hipotetik modelde yer alan tüm hipotezlerin (H_1 , H_2 ,

H3, H4, H5, H6) kabul edildiği anlamına gelmektedir.

Tablo 9: Regresyon Analizlerine İlişkin Bulgular

Bağımsız D.	Bağımlı D.	Beta	t	P	R ²
Algılanan Risk	Tüketim Niyeti	-,263	-8,893	0,000	,071
Algılanan Risk	Tavsiye Niyeti	-,241	-6,942	0,000	,068
Algılanan Fayda	Tüketim Niyeti	,403	12,743	0,001	,244
Algılanan Fayda	Tavsiye Niyeti	,512	13,235	0,000	,288
Öznel Norm	Tüketim Niyeti	,546	21,213	0,003	,332
Öznel Norm	Tavsiye Niyeti	,528	19,325	0,000	,311
Algılanan Risk	Öznel Norm	-,204	9,911	0,000	,053
Algılanan Fayda	Öznel Norm	,562	21,717	0,000	,339
Algılanan risk	Algılanan Fayda	-,294	7,013	0,001	,091

*p<0.05

Sonuç

Tüketicilerin sokak lezzetlerine yönelik risk ve fayda algıları ile öznel norm ve davranışsal niyet düzeyleri arasındaki muhtemel ilişkileri tespit etmek amacıyla yürütülen bu çalışmada sokak lezzetlerini deneyimleyen 429 kişiden anket yöntemi kullanılarak veri toplanmış; kullanılabilir durumdaki 397 form çalışma kapsamına alınmıştır. Yapılan analizler neticesinde katılımcıların davranışsal niyetleri ile algılanan risk ve öznel norm düzeylerinin cinsiyete göre; yine algılanan faydanın cinsiyet ve medeni durum değişkenlerine göre farklılaştığı; davranışsal niyetlerin ise sadece gelir düzeyine göre farklılık gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır. Araştırmada sonuçları ayrıca sokak yemeklerine yönelik algılanan riskin davranışsal niyetler, öznel normlar ve algılanan fayda üzerinde anlamlı ve negatif yönlü bir etkiye sahip olduğunu; algılanan faydanın davranışsal niyetler ve öznel normlar üzerinde; öznel normların ise tüketim ve tavsiye etme niyetleri üzerinde anlamlı ve pozitif yönlü etkilere sahip olduğunu göstermiştir. Algılanan riskin davranışsal niyet üzerindeki etkisinin yönü literatürde yer alan bazı çalışmalarla örtüşmektedir (Sünnetçioglu ve Yıldırım, 2019; Choi, Lee ve Ok, 2011).

Araştırma sonuçları mukayeseli bir biçimde değerlendirildiğinde tavsiye ve tüketim niyetlerin üzerinde en çok etkiye sahip olan değişkenin öznel normlar olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum tüketici davranışlarının anlamlandırılması ve öngörülmesi açısından öznel normların önemli bir etken olduğunu ortaya koymaktadır. Bulgular ayrıca öznel normların önemli ölçüde algılanan fayda değişkeninden etkilendiğini göstermektedir. Bu bağlamda sokak yemeklerine yönelik algılanan faydanın öznel normlarda; öznel normların ise tüketicilerin davranışsal niyetlerinde etki düzeyleri kadar artış sağlayacağını ifade etmek mümkündür. Araştırmanın Covid 19 pandemisinin yaygın olduğu bir dönemde gerçekleştirilmesinin algılanan risk düzeyi üzerinde bir artış sağladığı düşünülmektedir. İleride yapılacak benzer çalışmaların farklı örneklem grupları üzerinde karşılaştırmalı bir biçimde yapılması, sokak yemeklerine yönelik davranışsal niyetleri şekillendiren unsurların anlamlandırılabilmesi açısından önem taşımaktadır.

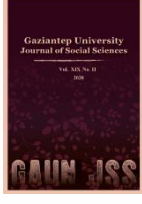
Kaynakça

- Ajzen, I. (1991). The Theory of Planned Behavior. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 50(2), 179-211.
- Argan, M. T. (2016). Kan bağış davranışını etkileyen faktörlerin Planlı Davranış Teorisi çerçevesinde incelenmesi. *Acıbadem Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 2, 96-104.
- Büyüköztürk, Ş., Çakmak, E. K., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş. ve Demirel, F. (2016). *Bilimsel*

- araştırma yöntemleri*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- Calloni, M. (2013). Street food on the move: A socio-philosophical approach. *Journal of the Science of Food and Agriculture*, 93(14), 3406-3413.
- Chavarria, L. C. T., ve Phakdee-auksorn, P. (2017). Understanding international tourists' attitudes towards street food in Phuket, Thailand. *Tourism Management Perspectives*, 21, 66-73.
- Chen, C. F. ve Tsai, D. C. (2007). How destination image and evaluative factors affect behavioral intentions? *Tourism Management*, 28(4), 1115-1122.
- Choi, J., Lee, A., ve Ok, C. (2013). The effects of consumers' perceived risk and benefit on attitude and behavioral intention: A study of street food. *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 30(3), 222-237.
- Çekiç, İ. (2021). *Gastronomi şehirlerinin algılanan mutfak imajı ile davranışsal niyet arasındaki ilişki*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Demir, Ş., Akdağ, G., Sormaz, Ü. ve Özata, E. (2018). Sokak lezzetlerinin gastronomik değeri: İstanbul sokak lezzetleri. *Güncel Turizm Araştırmaları Dergisi*, 2(Ek.1), 589-601.
- Erten, S. (2002). Planlanmış Davranış Teorisi ile uygulamalı öğretim metodu. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 19(2), 217-233.
- FAO (2012). *Selling street and snack foods*. Web: <https://www.fao.org/3/i2474e/i2474e00.pdf> adresinden 28.01.2022 tarihinde alınmıştır.
- Gupta, V., Khanna, K., ve Gupta, R. K. (2018). A study on the street food dimensions and its effects on consumer attitude and behavioural intentions. *Tourism. Review*. 73,374–388.
- Gürbüz, Ş. ve Şahin, F. (2016). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Hsu, C. H. C. ve S. Huang. (2012). “An extension of the theory of planned behavior model for tourists. *Journal of Hospitality and Tourism Research*, 36(3), 390-417.
- Jeaheng, Y. ve Han, H. (2020). Thai Street Food in the Fast Growing Global Food Tourism Industry: Preference and Behaviors of Food Tourists. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 45, 641–655.
- Jeon, Y. M. (2017). A study on influence of family restaurant image on satisfaction, trust and revisit intention. *Culinary Science And Hospitality Research*, 23(2), 74-85.
- Kargiglioğlu, Ş. (2019). *Planlı davranış teorisi bağlamında sokak lezzetlerinin destinasyon seçimi ve tekrar ziyaret etme niyetine etkisi: İstanbul ili örneği*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Karim, S., ve Chi, C. G. Q. (2010). Culinary tourism as a destination attraction: An empirical examination of destinations' food image. *Journal Of Hospitality Marketing & Management*, 19(6), 531-555.
- Karsavuran, Z. (2018). Sokak yemekleri: Farklı disiplinlerin yaklaşımı ve gastronomi turizmi alanında sokak yemeklerinin değerlendirilmesi. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 6(1), 246-265.
- Lam, T., ve Hsu, C. H. (2004). Theory of planned behavior: Potential travelers from China. *Journal of hospitality & tourism research*, 28(4), 463-482.

- Lee, H. Y., H. Qu ve Y. S. Kim. (2007). "A study of the impact of personal innovativeness on online travel shopping behavior- a case study of Korean travelers *Tourism Management*, (28), 886-897.
- Lee, W. J., ve Choi, H. S. C. (2009). Understanding meeting planners' internet use behavior: An extension to the theory of planned behavior. *International Journal of Hospitality & Tourism Administration*, 10(2), 109-128.
- Long-Solis, J. (2007). A Survey Of Street Foods In Mexico City. *Food&Foodways*, 15, 213–236.
- Mohamad, N., S. Palan, D., Roslan, M. A., ve Nasron, N. A. (2021). Predictors of behavioral intention among tourist: the case of revisiting street food spots in Penang, Malaysia. *Journal of Foodservice Business Research*, 25(4), 475-497.
- Nirathron, N. (2005). "The business of food street vendors in Bangkok: An analysis of economic performance and success". *Canadian Journal of Development Studies*, 26(3), 429-441
- Seo, K. H., ve Lee, J. H. (2021). Understanding risk perception toward food safety in street food: the relationships among service quality, values, and repurchase intention. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18(13), 6826.
- Silik, C. E. ve Ünlüönen, K. (2018). Hizmet kalitesi, müşteri memnuniyeti ve tavsiye etme niyeti arasındaki ilişki: kayak merkezlerine yönelik bir inceleme. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 10(4), 333-357.
- Solunoğlu, A. (2018). *Sokak lezzetlerine ilişkin tüketici tutumları: Gaziantep ve İstanbul örnekleri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Solunoğlu, A. ve Nazik, M. H. (2018). Sokak lezzetlerine ilişkin tüketici tercihleri: Gaziantep örneği. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 6(3), 40-59.
- Sünnetçioğlu, S. ve Yıldırım, H. M. (2019). Sokak yiyeceklerinin tüketiminde satıcıya olan güven, algılanan risk, algılanan fayda, tutum ve satın alma niyeti arasındaki ilişkilerin incelenmesi. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(3), 2799-2818.
- Şahin, E. ve Solunoğlu, A. (2019). Planlı davranış teorisi kapsamında sokak yemeği yeme niyetinin ölçülmesi: Mersin örneği. *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, 16(3), 383-397.
- Türkiye İstatistik Kurumu (2020). Nüfus ve Demografi. Web: <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=nufus-ve-demografi-109&dil=1> adresinden 29.01.2022 tarihinde alınmıştır.
- Ünsal, A. (2019). Beslenmenin önemi ve temel besin öğeleri. *Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 2(3), 1-10.
- Winarno, F.G., ve Allain, A. (1991). Street foods in developing countries: lessons from Asia. *Food, Nutrition and Agriculture*, 1, 11-18.
- World Health Organisation (1996). Essential safety requirements for street-vended foods (Revised Edition). *WHO/FAO Food Safety Unit - Division of Food and Nutrition, Geneva*.
- Yang, J. (2013). The Theory Of Planned Behavior and prediction of entrepreneurial intention among Chinese undergraduates. *Social Behavior and Personality: An International Journal*, 41(3), 367-376.

Yazdanpanah, M. ve Forouzani, M. (2015). Application of the Theory of Planned Behaviour to predict Iranian students' intention to purchase organic food. *Journal of Cleaner Production*, 107, 342-352.

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Akıllı Turizmde Yapay Zekâ Teknolojisi

Artificial Intelligence (AI) Technology in Smart Tourism

Miraç Yücel BAŞER^{a*} Atınç OLCAY^b

^a Bilim Uzmanı, Malatya / TÜRKİYE

ORCID: 0000-0002-9394-8815

^b Doç. Dr. Gaziantep Üniversitesi, Turizm ve Otelcilik Meslek Yüksekokulu, Otel, Lokanta ve İkram Hizmetleri Bölümü, Gaziantep / TÜRKİYE

ORCID: 0000-0003-0407-5467

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 8 Mart 2022

Kabul tarihi: 4 Haziran 2022

Anahtar Kelimeler:

Yapay zekâ,

Akıllı turizm,

Blok zincir

ARTICLE INFO

Article History:

Received March 8, 2022

Accepted June 4, 2022

Keywords:

Artificial intelligence,

Smart tourism,

Blockchain

ÖZ

Teknolojide yaşanan gelişmelerin insan zekâsını taklit eden yeni nesil yapay zekâ uygulamalarını ortaya çıkardığı bilinmektedir. Ekonomi, sağlık, eğitim gibi hayatın birçok alanında kullanılan yapay zekâ teknolojilerinin, değişen tüketici kalıpları neticesinde turizm sektörü içinde önemli olmaya başladığı görülmektedir. Çünkü yapay zekâ uygulamaları turistler açısından gerek zaman gerek ekonomik faydalar sunan uygulamalar olmaktadır. Yapay zekâ teknolojilerine odaklanan bu çalışmada akıllı turizm kapsamında hangi yapay zekâ teknolojisinin nasıl kullanılabileceğinin belirlenmesi amaçlanmaktadır. Bu amaçla hazırlanan çalışmada Web 3.0 ile birlikte gelişme gösteren blok zincir tabanlı uygulamalara da değinilerek hangi yapay zekâ teknolojisi yerine kullanılabileceği de ifade edilmeye çalışılmıştır.

ABSTRACT

It is known that advances in technology have uncovered the next generation of artificial intelligence applications that mimic human intelligence. As a result of shifting consumer behaviors, it's seen that artificial intelligence technologies, which are used in many areas of life such as economics, health, and education, are becoming increasingly significant within the tourism industry. Because artificial intelligence applications are applications that offer both time and economic benefits for tourists. In this context, the purpose of this study, which examines artificial intelligence applications in smart tourism, is to evaluate which artificial intelligence technology can be utilized efficiently at which stage of the trip. The purpose of this research, which focuses on artificial intelligence technologies, is to determine which artificial intelligence technologies how can be used in smart tourism. At this study, which was prepared with this goal, included blockchain technologies too that developed with Web 3.0, and it attempted to explain can be used instead of which artificial intelligence technology.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: mrcbaser201711@outlook.com

EXTENDED ABSTRACT

The development of theoretical computer science by Alan Turing and introduced concept of the web by Tim Berners-Lee in the twentieth century resulted in advancements in major areas of life such as the economy, education, and health care. Users could only see material created by others in Web 1.0, however in Web 2.0, users could had been develop their own content and share it with others. In Web 3.0 through artificial intelligence and machine learning, computers evaluate information like humans, assisting in the creation and distribution of meaningful content for consumers. Ultimately, applications built to provide easier service in all areas of life, such as semi-autonomous automobiles, smart home systems, remote education systems, or smart health services, can be cited as instances of smart technology. Without a doubt, Information Communication Technologies (ICT) and artificial intelligence technologies (AI) that mimic human intellect come to the fore when these advances are considered. Because, whereas ICT allows individuals to participate actively in the creation and consumption of information, AI allows them to profit from applications that make their lives easier. Such that, according to Stanford University's Artificial Intelligence Index Report (2021), academic research on artificial intelligence accounts for 3.8 percent of peer-reviewed scientific papers globally. In consideration of the advantages and dimensions of both technologies, it is considered as a critical issue for the tourism industry, in which supply and demand are met by people. Despite the fact that technological advancements provided creation to the concept of smart tourism, emerging AI-based new technologies highlight the importance of AI in smart tourism. Because it's predicted that integrating AI technologies into the tourism industry would create a value of four hundred billion dollars.

The concept of smart tourism, which refers to the technology-based tourism experience, also emphasizes the stakeholders in areas such as lodging, transportation or recreation, whom tourists are involved during their vacation. This circumstance demonstrates possible the usage of AI applications in smart tourism at five stages: pre-travel, arrival, lodging, departure, and evaluation. According to relevant literature AI technologies such as virtual reality, augmented reality, smart room system, travel assistant, maximum optimization system, biometric pass, non-stop check-in (NSCI), robot/kiosk, and chatbot are already applied in tourism. On the other side, it is seen that robot/kiosk or chatbot technologies, which are generally preferred in hotels, airports and restaurants, are commonly applied. Furthermore, virtual reality and augmented reality applications have been found to play a key role in marketing, recreation, and other tourist-related activities. On the other hand, while natural language processing makes it easier for businesses to connect with tourists precisely and effectively, their satisfaction can be boosted by offering quick access to specific areas or places in the destination via smart maps or online service providers. Finally, the goal of this study, which focuses on artificial intelligence technologies, is to explain how artificial intelligence technologies are used to smart tourism.

AI technology in tourism can forecast tourist wants, provide seven/twenty-four services, save time, provide customised service, provide knowledge about the location in advance, and create a better travel experience, according to related research. When it comes to the loss and theft of credit cards, identification cards, and passports that visitors may confront during their vacation, more dependable decentralized blockchain-based systems emerge. Because blockchain technology does not have an intermediary, data is transferred across a public network. Furthermore the lack of intermediaries in blockchain technology, on the other hand, lowers transaction costs by removing additional fees. In this regard, decentralized blockchain applications have been investigated in addition to artificial intelligence technologies, and it has been attempted to determine which AI technology can replace it.

As a result, stakeholders are critical in integration of AI applications that benefit both tourists and businesses, such as creating personalized service, providing technological experience or saving personnel costs, into smart tourism. The digitalization of tourism stakeholders and the integration of technological applications into their business processes have a direct impact on the tourism experience and led to the development of smart tourism experiences. Because, touristic products and services in tourism, such as lodging, food and beverage, transportation, and so on supply via different stakeholders. In this context, the fact that the tourist interacts with a variety of stakeholders from the planning stage to the post-trip evaluation stage necessitates the use of artificial intelligence by all tourism stakeholders. In addition, considering that the study is built on a conceptual foundation, how the use of artificial intelligence is evaluated by both tourists and enterprises is the limitation of the research. In this regard, it is anticipated that evaluating the viewpoints of tourists and businesses in future studies on the application of artificial intelligence in smart tourism will be crucial.

Giriş

Tim Berners-Lee tarafından 1989 yılında oluşturulan Web, insanların internet aracılığıyla metin, resim, video gibi kaynaklara ulaşmasını sağlamasından dolayı eğitim, sağlık, ekonomi, rekreasyon gibi hayatın bir çok alanı için önemli olmaktadır (Naik ve Shivalingaiah, 2008, s. 499). Tarihsel süreçte öncelikle Web 1.0 (Belgelerin Web'i), Web 2.0 (İnsanların Web'i) ve Web 3.0 (Verilerin Web'i) olarak üç farklı sürümde ifade edilen Web kavramında (Hiremath ve Kenchakkanavar, 2016, s. 705) Web 1.0 sınırlı sayıda kullanıcı etkileşimi sağlayıp belirli bilgilere erişilerek sadece okunmasını (Aghaei vd., 2012, s. 1) Web 2.0 kullanıcılara bilgilere erişerek değişim yapmasını (Choudhury, 2014, s. 8097) Web 3.0 (Semantik Web) ise merkezîyetçilikten ademi merkezîyetçiliğe geçişi sağlayarak kullanıcıların herhangi bir aracıya ihtiyaç duymadan blok zincir teknolojisi ile aynı ağ üzerinden etkileşime geçmesini sağlamaktadır (Garg ve Garg, 2019, s. 20). Özetle Web 1.0'da kullanıcı sadece başkası tarafından üretilen bir içeriği okuyabiliyorken Web 2.0 'da kullanıcıda içerik üreterek başkalarıyla paylaşabilmektedir. Web 3.0'da ise bilgisayarlar yapay zekâ ve makine öğrenimi yoluyla insanlar gibi bilgileri yorumlamaktadır ve kullanıcılar için faydalı içerikler oluşturarak dağıtılmasına yardımcı olmaktadır (Madurai, 2018).

Web ile birlikte teknolojidaki gelişmelerin bir bütün olarak toplumları etkilediği bilinmektedir (Lee vd., 2021, s. 19). Örneğin 2015 yılında tüketicilerin internette günde seksen dakika zaman geçirdiği ancak 2019 yılına gelindiğinde ise bu sürenin yüz otuz dakikaya ulaştığı tespit edilmiştir (Gössling, 2021, s. 736). UNWTO (2019) ise 'beşeri sermaye yoğun bir endüstri olan turizm, talep/arz dinamiklerini, tüketici kalıplarını, yeni iş modellerini şekillendiren teknolojik dönüşümlerden etkilenmektedir' şeklinde ifade etmektedir. Teknolojik dönüşümlerin en yegâne örneği Bilgi İletişim Teknolojileri (BİT) olmaktadır. BİT sayesinde tüketiciler turizm ürünlerini belirleyerek, özelleştirerek ya da satın alarak endüstrinin dünya çapında küreselleşmesini sağlamaktadırlar (Buhalis ve O'Conor, 2005, s. 7). Bu doğrultuda mobil bağlantı, sensör, Nesnelerin İnterneti (Lot) ve Bulut Bilişim gibi BİT tabanlı araçların turizm endüstrisine entegre olmasıyla akıllı destinasyon ve akıllı turizm kavramları ön plana çıkmaktadır (Correa ve Gosling, 2021, s. 415). Gretzel vd. (2015a, s. 42)'e göre turizmi akıllı yapan birçok bilgi Web 2.0 tarafından desteklenen bulut bilişimden yararlanmaktadır ve Nesnelerin İnterneti kullanılarak akıllı turizm projeleri oluşturulmaktadır. Bu nedenle Web alt yapısının fiziksel alt yapı ile entegre edilmesi akıllı turizm kavramının tanımlayıcı bir özelliği olmaktadır.

Akıllı turizmde insanlar internete bağlı mobil cihazlar aracılığıyla bilgi alışverişini kullanarak sosyal ekosistemler oluşturmak için birlikte çalışmaktadırlar (Hunter vd., 2015, s. 104). Bu sayede turistler ilgili oldukları bir tur programına daha önce katılmış kişilerin deneyimlerinden destinasyon hakkındaki görüşlerine kadar birçok bilgiye ulaşabilmektedirler (Li vd., 2017, s. 298). Akıllı turizmde turistlerin bilgiye kolay erişim sağlayabilmesi ve (Buhalis ve Amarangana, 2015, s. 378) turistlere kişiselleştirilmiş hizmet sunulması için yapay zekâ önemli olmaktadır (Zhang ve Sun, 2019, s. 2). Bu doğrultuda akıllı turizmde kullanılan yapay zekâ sistemlerinin temelde dijital olanlar (chatbot-sohbet robotları) ve dijital-fiziksel (robot) olanlar şeklinde iki grupta incelenmektedir (Zlatanov ve Popescu, 2019, s. 85; Geisler, 2018, s. 9). En nihayetinde yapay zekâ teknolojilerinin akıllı turizmde uygulanma sürecine değinen bu çalışmada ön plana çıkan yapay zekâ teknolojileri araştırılarak bu teknolojilerin seyahat öncesi, varış, konaklama, ayrılış ve değerlendirme olmak üzere toplam beş aşamada hangi amaç kapsamında kullanılabileceği ifade edilmeye çalışılmıştır. Bununla beraber Web 2.0 dan Web 3.0'a geçişle birlikte ön plana çıkan blok zincir tabanlı uygulamalara da yer verilerek hangi yapay zekâ teknolojisi yerine kullanılabileceği de tespit edilmeye çalışılmıştır.

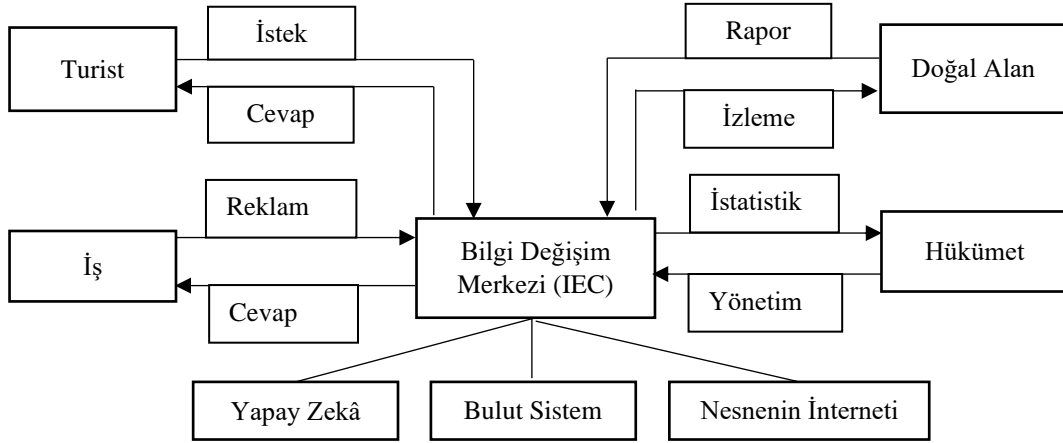
Akıllı Turizm

Gretzel vd. (2015a, s. 42) akıllı turizm kavramının teknolojiyle sıkı sıkıya bağlı bir olgu olduğunu belirterek bu olguyu tanımlamak için öncelikle akıllı teknoloji kavramının tanımlanması gerektiğini vurgulamaktadırlar. Tarihsel olarak akıllı teknoloji ABD’li araştırmacıların izleme yapabilen çağ ötesi sistemler üretmek için gelişmiş malzeme ve sensörleri kompakt bilgisayarlarla birleştirmeye başladığı 1980 tarihine dayanmaktadır (Goddard vd., 1997, s. 129). Akıllı teknoloji kavramının ilerleyen yıllardaki teknolojik gelişmelere paralel olarak şekillendiği göz önünde bulundurulduğunda günümüzde bulut sistemleri, nesnelerin interneti ve yapay zekâ ile örtüşen bir hizmet yelpazesini kapsadığını söylemek mümkündür. Yarı otonom araçlar, akıllı ev sistemleri, uzaktan eğitim sistemleri ya da akıllı sağlık hizmetleri hayatın bütün alanlarında daha kolay hizmet sağlamak için geliştirilmiş uygulamalar akıllı teknolojiye örnek olarak verilebilir (Hildebrandt, 2020, s. 2).

Akıllı turizm kavramı bilgi teknolojisiyle turizmin birleşmesine dayanmaktadır (Hunter vd., 2015, s. 105). 2000 yılında Gordon Phillips ’in turizm ürünlerinin planlama, geliştirme, işletme ve pazarlamasına yönelik uzun vadeli sürdürülebilir bir yaklaşım olarak benimsenen akıllı turizm (Li vd., 2017, s. 294) ‘akıllı teknolojiler tarafından bilgilendirilen ve desteklenen turistik faaliyetleri kapsamaktadır’ (Gretzel vd., 2015b, s. 560) ya da ‘bir destinasyonda sosyal bağlantılar, fiziki altyapı ya da kurumlardan bilgi edinmek için entegre çabalarla desteklenen turizm olmaktadır’ (Gretzel, 2015c, s. 181). Bu doğrultuda gelişmiş teknolojiler akıllı turizm için kritik bir itici güç olmaktadır. Örneğin internet, ev ortamında rezervasyon yapmaya ve fiyatların şeffaf bir şekilde karşılaştırılmasına imkân sağladığı için seyahat işlerini değiştirmektedir (Lee, 2021, s. 19-20). Akıllı turizm kavramını ilk ele alan kişilerden biri olan Molz (2012) akıllı turizmin şu özelliklerle ilişkili olduğunu belirtmektedir:

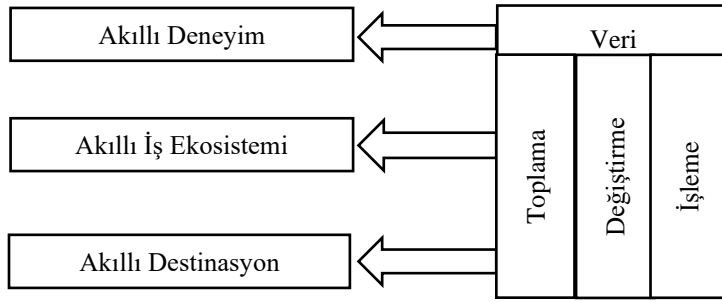
- Konum özelliklerine sahip web tabanlı uygulamalarla bağlantılı olmaktadır,
- Turistler destinasyon içeriğinin ortak yapımcıları olmaktadır,
- Deneyimlerin yeni teknolojiler aracılığıyla değiştirilmesi,
- Destinasyonda yer alan yerel topluluklar ve turistlerle etkileşimde bulunmak, (akt. Dorcic vd., 2019, s. 82-83).

Zhu vd. (2014, s. 554) akıllı turizmin yapı olarak turist, hükümet, doğal alan, bilgi değişim merkezi ve iş olmak üzere beş unsurdan oluştuğunu ifade etmektedirler. Şekil 1’de gösterilen bu yapıya göre, turistler bilgi değişim merkezine rezervasyon yapma ya da bilet alma gibi isteklerini gönderirler ve sonrasında merkez bu isteğe cevap verir. Diğer taraftan bilgi değişim merkezi doğal alanların takip edilmesinden sorumlu olarak ziyaretçi istatistiklerinin analiz edilmesi ve arşivlenmesi için bilgi değişim merkezine iletilmesi gerekmektedir. Elde edilen bu istatistiksel veriler ise sonraki politikalar için devlet yetkililerine verilebilir. En nihayetinde otel, restoran, eğlence ve diğer turizmle ilişkili işletmeler bilgi değişim merkezinden turistlere reklam ve promosyon tanıtımı yapmalarını isteyebilirler.

Şekil 1: Akıllı Turizmin Yapısı (Zhu vd., 2014, s. 554)

Gretzel vd. (2015c, s. 180) Şekil 2’de gösterildiği gibi akıllı turizmin birden fazla bileşenden oluştuğundan bahsetmektedirler. Akıllı turizm temelinde akıllı destinasyonlar, akıllı deneyimler ve akıllı iş eko-sistemine dayanmaktadır. Çünkü akıllı turizm, akıllı destinasyonlara vurgu yaparak akıllı şehir ilkelerini kentsel ve kırsal alanlara uygulamayı ve yaşam kalitesi ile sürdürülebilirliğe destek çabalarında yerel sakinlerle birlikte turistleri de dikkate almaktadır.

Şekil 2: Akıllı Turizmin Bileşenleri ve Katmanları (Gretzel vd., 2015c, s. 180)

Akıllı turizm deneyimi: Akıllı turizm deneyimi özellikle teknoloji tabanlı turizm deneyimlerine ve bunların gerçekleştirilmesine odaklanmaktadır. Akıllı turizm deneyimi verimli ve anlam bakımından zengindir. Turistler akıllı turizm deneyiminin oluşturulmasından tüketimine kadar aktif rol oynamaktadırlar. Örneğin, insanların ziyaret ettikleri destinasyonla ilgili deneyimlerini belirli etiketler ekleyerek resim şeklinde instagrama yüklemektedirler (Gretzel vd., 2015c, s. 181). Çünkü akıllı turizm her türlü mobil teknoloji ve sosyal medyayı yanı sıra bunların bıraktıkları dijital izleri, arama motorları ya da yazılım-medya uygulamaları aracılığıyla insanları politik olarak nasıl etkilediğinin yorumlanmasını içermektedir (Hunter vd., 2015, s. 108). Pencarelli (2020, s. 463)’e göre akıllı turistler sosyal medya ve uygulamaları tatil sırasında deneyimlerini arkadaşları ya da yakın çevresiyle paylaşmak için kullanılmaktadırlar. Bu durum göz önünde bulundurulduğunda sosyal medyayı daha kısıtlı kullanan geleneksel turist aksine Z kuşağı ön plana çıkmaktadır. Lee vd. (2020, s. 5) ise akıllı turizm deneyiminin akıllı iş ekosistemine dayandığını belirtmektedirler.

Akıllı iş ekosistemi: Turistik kaynakların değişiminin ve turizm deneyiminin birlikte oluşturulmasını sağlayan ve destekleyen karmaşık iş ekosistemini ifade etmektedir. Diğer bir deyişle birbirine bağlı paydaşların iş süreçlerinin dijitalleşmesini ifade etmektedir (Gretzel vd., 2015c, s. 181). Turizm ekosisteminin en belirgin özelliklerinden birinin küçük ve mikro işletmelerden oluştuğu göz önünde bulundurulduğunda bilgi ve iletişim teknolojileri ile turizm ekosisteminin birleşmesinin önemli olduğu sonucuna ulaşılmaktadır (Gretzel vd., 2015b, s. 559).

Bu bilgiler ışığında akıllı iş ekosistemi deneyim oluşturma sürecine doğrudan dâhil olan turistleri, yerel halk ve turizm hizmetlerinin yanı sıra ulaşım şirketleri, ödeme hizmetleri, sosyal medya platformlarını (Facebook, Twitter, Instagram), sektörü düzenleyen kamu kuruluşlarını, rezervasyon sistemlerini (Sabre, Amadeus), turizm altyapı kaynaklarını (tema park, müze vb.) içermektedir (Pencarelli, 2020, s. 466).

Akıllı destinasyon: E-Destinasyon teriminden ilham alınarak kavramsallaştırıldığı düşünülen akıllı destinasyon kavramı, e-destinasyondaki gibi bilgi ve iletişim teknolojilerini vurgulamak yerine teknoloji ve nesnelerin interneti gibi gelişmelerin merkezinde konumlandırılmaktadır (Femenia-Serra vd., 2019, s. 6). Bir bakıma akıllı şehrin turizm alanlarına uyarlanmasıdır. Çünkü akıllı destinasyonlar esas stratejik amacının sürdürülebilirlik akıllı şehir kavramıyla bağlantılı olmaktadır (Baggio vd., 2020, s. 409). Örneğin Barselona’da bölgeyi ziyaret eden turistlere turistik mekânlar ve otobüs saatleri hakkında bilgi sağlandığı gibi daha güvenli, sürdürülebilir çevre dostu bir ulaşım olan bisiklet kullanımı da teşvik edilmektedir (Gretzel vd., 2015c, s. 180). En nihayetinde akıllı destinasyon kavramı, turistlerin destinasyonla olan ilişkilerini temelden değiştirmek için teknolojinin kullanılmasını kapsamaktadır (Gretzel ve De Mendonça, 2019, s. 562).

Yukarıda bahsedilen temel bilgiler ışığında akıllı turizmin, kişisel bilgilere odaklanması sonucunda turistlerin taleplerini karşılamada ve turizmi modernize edilmiş bir hizmet endüstrisine çevirmede etkili olduğu görülmektedir (Li vd., 2017, s. 299). Bu durumun akıllı turizmde teknolojinin baskın ve öncü olmasından kaynaklandığı düşünülmektedir (Gretzel vd., 2015c, s. 186). Turizm altyapısını birbirine bağlayarak birden fazla paydaşa akıllı turizm değeri sağlayan nesnenin interneti, mobil iletişim, bulut sistemi ve yapay zekâ teknolojileri göz önünde bulundurulduğunda (Guo vd., 2014, s. 59) yapay zekâ teknolojileri turizmdeki bilgi kaynaklarını etkin bir şekilde işlemek, bunlardan tam olarak yararlanmak için akıllı turizmin önemli bir parçası olmaktadır (Zhang ve Sun, 2019, s. 2).

Akıllı Turizmde Yapay Zekâ Kullanımı

1955 yılında John McCulloch tarafından ‘akıllı makineler yapmak için bilim ve mühendislik’ şeklinde nitelendirilen yapay zekâ (Artificial Intelligence-AI) insanlar tarafından yapılan makinelerin bilgeliğini ifade etmektedir. Genel olarak yapay zekâ, bilgisayar programları tarafından gerçekleştirilen insan zekâsı teknolojilerini kapsayan (Tsaih ve Hsu, 2018, s. 127) problem çözme sürecinde insan zekâsını taklit edebilen bir dizi teknoloji olarak da tanımlanmaktadır (Bulchand-Gidumal, 2020, s. 3). Tussyadiah (2020, s. 7-8)’a göre insanca düşünen, insanca hareket eden, rasyonel düşünen ya da rasyonel hareket eden bir sistem olan yapay zekâ; (1) doğal dil işleme (iletişim kurmak için), (2) bilgi temsili (bilgi depolamak için), (3) otomatik akıl yürütme (depolanmış bilgiyi kullanıp sonuç çıkarmak için), (4) makine öğrenimi (kalıpları tahmin etmek için), (5) görüntü işleme (nesneleri algılamak için) ve (6) robotik (nesneleri manipüle ve hareket ettirmek için) içeren altı disiplinden oluşmaktadır. Bu alt disiplinler ışığında üç farklı sisteme ayrılan yapay zekâ Kaplan ve Haenlein (2019, s. 18) tarafından şu şekilde açıklanmaktadır:

- Analitik yapay zekâ, gelecekle ilgili kararlar hakkında bilgi vermek için geçmiş deneyimleri kullanmaktadır.
- İnsandan esinlenen yapay zekâ, bilişsel ve duygusal zekâyâ sahip olmakla birlikte insan duygularını anlayarak karar verme sürecinde bunları dikkate alabilmektedir.
- İnsanlaştırılmış yapay zekâ, başkalarıyla etkileşimlerinde bilinçli olabilecek sistemler henüz mevcut olmamakla birlikte insan faaliyetleri tanıma ve taklit etmeye yakın geliştirilen yapay zekâların gelecekte var olabileceği düşünülmektedir.

Yapay zekâ imalat, otomotiv, bankacılık, finans, sağlık, telekomünikasyon, enerji, seyahat ve konaklama sektörlerinde kullanılmaktadır. Turizm sektöründe başlangıçta pazarlama süreçlerini basitleştirmek için kullanılan yapay zekâ bugün konukları ağırlama ve her türlü ihtiyaçlarını karşılayabilme aşamasına getirilmeye çalışılmaktadır (Samala vd., 2020, s. 3). McKinsey 'in raporuna göre 2016 yılında şirketlerin yapay zekâ yatırımları yirmi altı milyar \$'dan otuz dokuz milyar \$'a yükselmiştir. Bu yatırımların sektörler arasında ortalama üç buçuk trilyon ila altı trilyon \$'lık bir değer değer oluşturması düşünülürken turizm ve seyahat endüstrisine entegre edilen yapay zekâ uygulamalarının dört yüz milyar \$'lık bir değer oluşturacağı ön görülmektedir (Chui vd., 2018, s. 18; Bughin vd., 2017, s. 5). Yapay zekânın turizmde yoğun bir şekilde kullanımı turizm deneyimi ve ürünlerini geliştirerek turistlere kişiselleştirilmiş hizmet sağlamada önemli fırsatlar sağlayacağı ortadadır (Zhang ve Sun, 2019, s. 2). Örneğin, yaşlılar için tasarlanmış kılavuz ya da araçlar diğer taraftan engelliler ya da hamileler için özel yardım sağlanması yapay zekâya dayalı olarak teknolojik hizmetler ile mümkün olmaktadır (Genç, 2020, s. 3). Yapay zekânın insanların hayatlarını kolaylaştırdığı ve karar verme sürecinde etkili olduğu görülmektedir. Sahip olduğu tüm işlevsel yapısı yapay zekânın makine öğrenimi (ML) ve derin öğrenme (DL) kavramları etrafında toplanmasına neden olmaktadır (Tuncer, 2020, s. 258-259). Bu doğrultuda iki kavram şu şekilde açıklanmaktadır:

- Makine Öğrenimi (Machine Learning-ML): Temel olarak programlanmış makinelerin elde ettiği verileri kullanması olmaktadır. Turizmde makine öğrenimi istatistikler dahil olmak üzere fotoğraf, harita ve metinleri kullanarak yorumlamalarda bulunmaktadır. Elde edilen yorumlar gelecekteki turist gelişleri hakkında seyahat öncesi bilgi almak, turistlerin turistik yerler ve turizm altyapısı hakkındaki görüşlerini kullanarak turizmi geliştirmede yardımcı olmaktadır (Afsahhosseini ve Al-Mulla, 2020, s. 56).
- Derin Öğrenme (Deep Learning-DL): Makine öğreniminden farklı olarak birden fazla katmandan oluşan derin öğrenme tekrarlayan sinir ağı (RNN), uzun kısa süreli bellek (LSTM) ve dikkat mekanizması özelliklerine sahip olarak turizm talebini tahmin etmede etkili olmaktadır (Law vd., 2019, s. 411-141). Derin öğrenme ve tahmine dayalı algoritmalarıyla doğal dil işleme (NLP) gibi makine öğrenimi araçları birleştirilerek müşterinin çevrimiçi etkinlikleri de analiz edilebilmektedir (Kazak vd., 2019, s. 3).

Yapay zekâ sistemleri temelde saf dijital olanlar ve dijital-fiziksel olan robot şeklinde iki gruba ayrılmaktadır. Her iki sistemde turizm ve konaklama endüstrisinde kullanılabilir. Buna göre saf dijital yapay zekâ sistemleri online check-in ya da sohbet robotları (chatbot) olarak kullanılmaktadır. Dijital-fiziksel olanlar ise kendi kendini süren arabalar gibi manüel ve bilişsel süreçleri yürütebildikleri için robotlar olmaktadır. (Zlatanov ve Popescu, 2019, s. 85; Geisler, 2018, s. 9). Diğer taraftan biyometrik pasaport/kimlik kartı okuyuculu otomatik sınır kapıları, mobil biniş kartları, taşıyıcı bant restoranları, yiyecek içecek otomatları da turizm sektöründe kullanılan robotlar, yapay zekâ ve servis otomasyonu (RAISA) uygulamaları olmaktadır (Ivanov ve Webster, 2017, s. 2). Turizmde robot ve chatbotlar dışında kullanılan diğer yapay zekâ uygulamaları incelendiğinde yüz tanıma, sanal gerçeklik (VR), google haritalar, dil çeviriciler ve optimizasyon hizmetleri, kiosk, kesintisiz check-in (NSCI) ve akıllı oda sistemi örneklerine ulaşılmaktadır (Samala vd., 2020, s. 4-7; Lukanova ve Ilieva, 2019, s. 161). Turizm endüstrisinde kullanılan yapay zekâ örnekleri aşağıda gösterilmiştir.

- Yüz Tanıma (Facial Recognition): Konukların otel odalarına girişlerinde ya da havaalanı kimlik/pasaport kontrol noktalarında kullanılabilir. Aynı zamanda daha yüksek düzeyde hizmet sunmak için konukların otele giriş yapmadan önce çalışanlar tarafından kişiselleştirilmiş karşılamalara imkân vermektedir (Ivasciuc, 2020, s. 3-83-84).
- Sanal Gerçeklik (Virtual Reality): Soyut olarak simüle edilmiş ya da görselleştirilmiş

mekânları üç boyutlu şekilde deneyimleme imkânı sunan sanal gerçeklik Disneyland turundan müze turlarına ya da Valladolid (İspanya) şehir gezisine kadar deneyim sunmaktadır (Yung ve Khoo-Lattimore, 2019, s. 2060).

- Arttırılmış Gerçeklik (Augmented Reality): Sanal gerçeklik kavramının bir varyasyonu olarak kabul edilen arttırılmış gerçeklik, gerçek nesnelere üzerine yerleştirilmiş sanal nesnelere ifade etmektedir. Diğer bir deyişle gerçek dünya ortamıyla sanal nesnelere karışımı olmaktadır (Nayyar vd., 2018, s. 157). Örneğin ABD’de ulaşılması zor olan milli parklar ve erişilemeyen arkeolojik alanları görüntülemek için tasarlanan arttırılmış gerçeklik istasyonları ile gerçek seyahat deneyimi sağlanmaktadır (Keckes ve Tomicic, 2017, s. 159).
- Akıllı Oda ve Sesli Komut Sistemi: Konukların tablet yardımı ile oda sıcaklığı ya da aydınlatmayı ayarlayabildiği, oda siparişi ya da spa hizmeti talebinde bulunabildiği akıllı odalar ses aktivasyonu sayesinde tüm bu işlemleri sesli komut yardımı ile gerçekleştirilmesine imkân vermektedir (Lukanova ve Ilieva, 2019, s. 168).
- Kiosk: Tüketicilerin çalışan yardımı olmadan işlemlerini kolaylaştıran self servis teknolojisi (SST) örneği olan Kiosklar turistler için önemli olan şehir, otel ve diğer öğeler hakkında bilgi sağlayan sistemlerdir. Havayolunda kullanılan Kiosklar şirketler için iş gücü maliyetini azaltırken turistler için zaman tasarrufu sağlamaktadır (Lee vd., 2012, s. 731; Yeung vd., 1998, s. 452-453).
- Google Haritalar: Bu uygulamadaki yapay zekâ teknolojisiyle kazalar ve trafik sıkışıklığı bilgisi sağlanmakla birlikte GörSEL Konumlandırma Sistemi (VPS) ile de gerçek dünyanın canlı görüntüsü gezginlere sunulmaktadır (Samala vd., 2020, s. 6).
- Optimizasyon Hizmetleri: Bu yapay zekâ uygulaması müşterilere fiyatların düştüğü ve arttığı zamanları göstererek en iyi fiyatı önermektedir. Otel ve havayolları gibi bir çok alanda kullanılmaktadır (Samala vd., 2020, s. 7).

Birçok yapay zekâ temelli teknolojinin turizm sektöründe kullanıldığı görülmektedir. Bu doğrultuda ilgili alan yazında yapay zekâ teknolojileri üzerine yapılmış araştırmalar Tablo 1’de gösterilmektedir.

Tablo 1: Turizmde Yapay Zekâ Teknolojileri Kullanımına İlişkin Yapılmış Araştırmalar

Yazarlar	Fonksiyonları	Araçlar
Tussyadiyah (2020)	-Rahatlık ve konfor -Satın almayı kolaylaştırır -Seyahat öncesi bilgi edinmeyi sağlar -Ziyaret için cazibe merkezi önerileri sunar -Kendi kendine bilgi sağlar -Misafirlerin oda üzerindeki kontrollerini arttırır -Üretkenlik ve verimliliği arttırır	-Sanal kişisel asistan -Robotik -Akıllı sensörler -Doğal dil işleme (NLP) -Sohbet robotları
Bulchand-Gidumal (2020)	-Daha iyi turizm deneyimi sağlar -Sürdürülebilir seyahati teşvik eder -Her alanda kullanılabilir -Turistler için en uygun alternatifleri bulmalarına yardımcı olur -Dil engelini ve iş gücü eksikliğini ortadan kaldırır -Zaman ve mekânı dikkate alarak kullanıcıya uygun bütçede seyahat önerisi sunar	-Sohbet robotları -Sesli asistan -Dil çeviri uygulamaları -Kişisel öneri sistemleri -Robotlar -Akıllı seyahat asistanı
Samala vd. (2020)	-Gelişmiş müşteri deneyimi sunumu -Müşteri gereksinimlerinin kolayca karşılanması -Destinasyon alt yapısı, doğal kaynaklar vb. alanlarda turistlere zamanında geniş bilgiler sunabilmesi	-Yüz tanıma -Sanal gerçeklik (VR) -Sohbet robotları -Robot

	-Zamanı verimli kullanım sağlaması -Destinasyona varış öncesinde turistlere otelleri ve yer hakkında bilgi sağlaması -Kişilerin önceki tatil deneyimine uygun yeni öneriler sunması	-Google harita -Dil çeviriciler -Optimizasyon hizmetleri
Zhang ve Sun (2019)	-Daha kapsamlı hizmet sunar -Turistik mekânlarda birden fazla dilde hizmet verebilmesi -İnsan, malzeme ve finansal kaynakların azaltılması -Şeffaf pazarlama sağlayarak turist güveni kazanabilmesi -En iyi seyahat rota önerisi sağlaması -Turistlere çevre hakkında her türlü bilginin sağlanması -Yönetim ve yeni rota planlamasında yol göstermesi	-Robot -Yüz tanıma sistemi -Akıllı harita -Gerçek zamanlı görüntü aktarım sistemi
Tsaih ve Hsu (2018)	-Yedi/yirmi dört hizmet sağlama -Müşteri memnuniyeti -Turistlerin ihtiyaçlarını tahmin edip öneride bulunmak -Seyahat bilgileri sorgulama -Destinasyonlar hakkında bilgi sorgulama	-Doğal dil işleme (NLP) -Sohbet robotları -Sesli müşteri asistanı -Robotik -GPS -Yüz tanımlama

İnternetin müşterilerin çevrimiçi rezervasyon yapmasına imkân sağlaması turizm endüstrisinin hızla değişmesine neden olduğu bilinmektedir. Bu değişimde müşteri ihtiyaçlarını karşılamak için turizm endüstrisi yeni platformlarında parayı, teknolojiyi ve bilgiyi bir araya getirmektedir (Önder ve Treiblmaier, 2018, 180). Turizmdeki dijital dönüşüm sohbet robotları, robot ve diğer yapay zekâ uygulamaları gibi blok zincir teknolojisinin de ön plana çıkmasına neden olmaktadır (Konstantinova, 2019, s. 188-190). Blok zincir altyapı maliyetlerinin azaltılması, izlenebilirlik, şeffaflık ve müşterilere daha fazla odaklanma gibi özelliklere sahip olmaktadır. Bu özelliklere bağlı olarak webjet blok zincir yardımıyla otellerdeki mevcut odaların envanterini çalıştırarak araçlara olan ihtiyacı azaltmaktadır (Valeri ve Baggio, 2021, s. 122). Turizmde kullanılan yapay zekâ uygulamaları; sohbet robotları, robotlar, servis otomasyonları ile birlikte blok zincir tabanlı uygulamalar aşağıda ifade edilmeye çalışılmıştır.

Sohbet robotları (chatbot)

Sohbet robotları, insan-makine etkileşimini destekleyen konuşmaları simüle (taklit) etmek için oluşturulan bir kavramı ifade etmektedir (Mich, 2020, s. 11). Çevrim içi sohbetlerde bir bakıma kullanıcı isteklerini anlayarak yönlendirmektedir. Şayet talebi karşılayamadığı durumlarda kullanıcıyı bir insana aktarmaktadır. Bu durumda sistemin adına chatbot denmektedir (Melian-Gonzalez vd., 2019, s. 193). Sohbet robotlarının işitsel ve metinsel yöntemlerle konuşmayı yürüten bir yazılım olduğu düşünülürse bu robotlar; metin mesajı tabanlı sohbet robotları ile ses tabanlı sohbet robotları olmak üzere ikiye ayrılmaktadırlar. Metin mesajı tabanlı sohbet robotları müşterilerin sorularına metin mesajı şeklinde cevap verirken ses tabanlı sohbet robotları ise müşterilerin sorularına ses tabanlı mesajlar şeklinde hizmet vermektedir (Samala vd., 2020, s. 5).

İlk defa 1964 yılında geliştirilen ELIZA sohbet robotu başlarda sohbet üzerine tasarlanmasına rağmen sonraki süreçte tasarlanan sohbet robotlarının popüler danışmanlık ve asistan sistemleri şekline dönüştükleri bilinmektedir (Zsarnoczky, 2017, s. 88). Business Insider tarafından altı ülkede beş bin üzerinde işletmede gerçekleştirilen anket sonuçları işletmelerin %67'sinin müşteri desteği amacıyla sohbet robotu kullanımını tercih ettiklerini göstermiştir (Mohasses, 2019, s. 439). Sohbet robotlarının insan iletişimini daha iyi anlamak üzerine geliştirildiği göz önünde bulundurulduğunda farklı endüstrilerde müşteri etkileşiminin %85'inin sohbet robotlarıyla gerçekleştirileceği düşünülmektedir (Li vd., 2021, s. 2).

Turistlerin güvenilir bilgi kaynaklarına olan ihtiyaçlarındaki artış seyahat sohbet robotlarının ön plana çıkmasına neden olmuştur. Bu sayede rezervasyondan genel seyahat

bilgilerine kadar turistlere birçok konuda rehberlik hizmeti verilmesinde etkili bir yapay zekâ kullanımı ortaya çıkmıştır (Zlatanov ve Popesku, 2019, s. 85). Turizmde kullanılan sohbet robotu sistemi işletmelere; yedi/yirmi dört müşteri desteği sunma, daha fazla gelir fırsatı, rekabet avantajı ve zaman tasarrufu gibi konularda birçok avantajlar sağlamaktadır (Pillai ve Sivathanu, 2020, s. 3200). Li vd. (2021, s. 577)'ne göre Web hizmetleri kullanımının %80'den fazlasının turizm endüstrisinde gerçekleşmesi sohbet robotu kullanımını artırmasına ve tercih edilmesine neden olmuştur. Benzer şekilde Buhalis ve Yen (2020, s. 233) otellerde sohbet robotu kullanmanın müşterilerinin isteklerini anlamada ya da sorunlarına anında yanıt vererek çözüme kavuşturulmasında etkili olduğunu belirtmektedirler. Örneğin, Booking.com'un sohbet robotu rezervasyonlarda yaygın olarak kullanılmakla birlikte müşteri sorunlarının yüzde otuzunu beş dakikadan daha kısa bir sürede otomatik olarak çözüm sağlamaktadır (Calvaresi vd., 2021, s. 4). Sohbet robotlarının müşteri memnuniyetine ilişkin avantajları şunlardır (Melian-Gonzalez vd. (2019, s. 193-194):

- Kişisel asistanların yerini alarak müşteri hizmetlerinden tasarruf sağlamaktadır,
- Günün yirmi dört saati ulaşılabilir olması müşteri memnuniyetini arttırmaktadır,
- Müşteri sorularını tahmin edebilmesi proaktif etkileşime girmesine ve ihtiyaç duyulan bilgileri sağlayabilmesinde etkin olmaktadır,
- Kaydedilen müşteri sohbetleri sayesinde müşteri gereksinimleri daha iyi anlaşılacaktır.

Turizm sektöründe sohbet robotlarının kullanımına ilişkin örnekler Tablo 2'de gösterilmektedir.

Tablo 2: Turizm Sektöründe Kullanılan Sohbet Robotu Örnekleri

Bold360	Kullanıcı sorularını sohbete dayalı bir şekilde yanıtlamak için doğal dil işlemeyi kullanan (NLP) sohbet robotu. Kişiselleştirilmiş seyahat çözümleri sunmak ve birden fazla pazarda tutarlı yanıtlar sağlamak için Thomas Cook tarafından devreye alınmıştır (Gajdosik ve Marcis, 2019, s. 397).
HelloGbye	Turistlerin belirledikleri tatil süreleri ve otele giriş tarihlerini baz alarak ihtiyaçlarına uygun potansiyel uçuş listesini oluşturan sohbet robotu sistemidir (Kasinathan vd., 2020, s. 3).
Mezi	Seyahat, otel ve uçuşlar için kişisel asistan hizmeti vermektedir. Tüm rezervasyon, yeniden planlama, uçuş ya da yemek iptali gibi tüm işlemleri gerçekleştirmektedir. Kullanıcı kısa mesaj yoluyla sohbet robotuna sorar ve sohbet robotu da tıpkı bir insan gibi konuşmaya başlar (Alotaibi vd., 2020, s. 21).
Hello Hipmunk	Sohbet robotu sistemini kullanarak turistlerin mail ve takvimlerini bir araya getirmekte ve seyahatleri için kişiselleştirilmiş güzergâh oluşturmaktadır (Zlatanov ve Popesku, 2019, s. 86).
Expedia	Otel rezervasyonu yapmak için tasarlanan sohbet robotu doğal dil işleme (NLP) ve makine öğrenimini kullanarak bilgileri analiz eder ve aramayı tamamlamak için kullanıcıdan diğer ilgili verileri girmesini ister (Rose, 2016, s. 9).
Waylo	Otel fiyatlarındaki dalgalanmaları ortadan kaldırarak en iyi fiyatla otel rezervasyonu hizmeti sunmaktadır. Aynı zamanda gerçekleştirilecek seyahatler için fikirler de sunmaktadır (Nazarenko, 2020).

Robotlar ve servis otomasyonları

Chen ve Hu (2013, s. 131) tarafından 'akıllı fiziksel cihazların mükemmel bir örneği' şeklinde belirtilen robot, amaçlanan görevleri yerine getirmek için hareket eden bir dereceye kadar bağımsızlığa sahip iki veya daha fazla eksenle programlanabilen mekanizmalar şeklinde tanımlanmaktadır (Ivanov ve Webster, 2019, s. 237). Robotlar temel olarak endüstriyel ve hizmet olmak üzere iki grupta sınıflandırılmaktadır. Endüstriyel robotlar sabit ve hareketli olarak çeşitli endüstriyel işleri gerçekleştirirken hizmet robotları ise fiziksel ve sosyal etkileşimler yoluyla insan odaklı görevleri tamamlamaktadır (Lukanova ve Ilieva, 2019, s. 159-160). Turizmin hizmet ağırlıklı bir sektör olduğu göz önünde bulundurulursa hizmet robotları insanlar tarafından sağlanan hizmetin yerini alabilen sosyal araçlar olarak (Fuste-Forne ve Jamal, 2021, s. 44) insanlara hizmet eden profesyonel (şirketler tarafından kullanılan) ya da kişisel (bireysel olarak

kullanılan) hizmet sağlayıcılar olmaktadır (Ivanov vd., 2017, s. 1503).

Ivanov ve Webster (2020, s. 1067) robotların özerkliği ve çevreyi algılama özelliklerinden bahsetmektedirler. Buna göre özerklik bir robotun istenilen bir hedefe ulaşması için herhangi bir kontrol olmadan hareket edebilme derecesidir. Örneğin oda rezervasyonu alması ya da yüzme havuzunu temizlemesi gibi. Bu durumda robotlar kimi zaman insan çalışanların yerini doldurmaktadır. Servis robotları otomasyon seviyelerine göre ikiye ayrılmaktadır. Yarı otomatikleştirilmiş servis robotları, ya programlanmadan ya da uzaktan insan girdilerini içeren davranışlar sergilerken tam otomatik robotlar ise çevresel değişikliklere tepki verme ya da herhangi bir kontrol olmaksızın başkalarıyla iletişim kurma yeteneğine sahip olmaktadır (Park, 2020, s. 5-6). Robotik alanındaki ilerlemeler turizm endüstrisinde yer alan rehber, taşıyıcı, mutfak personeli, kat görevlisi, belboy, garson vb. pozisyonlarda robot kullanımının artmasına neden olmaktadır (Seyitoğlu ve Ivanov, 2021, s. 1631). Servis otomasyonları ise önceden belirlenmiş ya da hali hazırda programlanabilir görevleri tamamlamak için makine kullanım sürecini ifade etmektedir (Ivanov vd., 2017, s. 1502). Self-servis hizmeti sağlayan servis otomasyonları robot kullanımında olduğu gibi bekleme süresini ve operasyonel maliyeti azaltan ya da işletme maliyetini düşüren uygulamalar olarak havaalanlarından (yolcu hizmetleri) otellere (check-in/check-out) kadar birçok alanda tercih edilmektedir (Naumov, 2019, s. 126). Hizmet personelinin arabuluculuğuna ihtiyaç duyulmadan müşteriye hizmet sağlayan servis otomasyonlarının en belirgin örnekleri mobil uygulamalar ve dijital kiosklar olmaktadır (Lukanova ve Ilieva, 2019, s. 159). Otel, restaurant, havalimanları ve turizm sektörünün diğer alanlarında kullanılan robot örnekleri Tablo 3'te gösterilmektedir.

Tablo 3: Turizm Sektöründe Robot Kullanımına İlişkin Örnekler

Otel	-Ön büro robotları -Housekeeping robotları	-Danışma robotları -Teslimat robotları	-Taşıyıcı robotlar -Oda asistan robotları
	Örnek: 2015 yılında Japonya'da açılan Henn-na Otel bagaj taşıma, müşteri hizmetleri, temizlik vb., bütün alanlarda seksen robotla hizmet vermektedir ve otel tam otomatik bir işletme olarak herhangi bir personel bulundurmaz. 2016 yılında Hilton tarafından tanıtılan robot kapıcı 'Connie' misafirlerle iletişim kurarak sorunlarını çözmeye ya da gezi bilgileri sağlamada yardımcı olmaktadır.		
Restaurant	-Robot şef -Robot garsonlar	-Robot barmenler -Robot baristalar	-Robot bulaşıkçılar
	Örnek: Amerika Birleşik Devletlerinde Kaliforniya merkezli şirketin geliştirdiği robot saatte 120 siparişi alabilirken cafe X'in içecek üretebilen robotu kırk saniyede üç içecek hazırlayabilmektedir. Robotik mutfak Spyce ise sipariş alabilen, porsiyonları ayarlayan, yemeği pişiren, servise hazırlayan vb. yedi farklı işi gerçekleştirebilmektedir.		
Havalimanı	-Robot rehber -Müşteri hizmetleri robotları	-Çanta bırakma robotları -Temizlik robotları	-Robotik bagaj arabaları
	Örnek: Münih havalimanında kullanılan Josie Pepper isimli robot yolculara uçuş bilgileri ve restoran, mağaza vb. işletmelerin bilgilerini sağlamaktadır. Aynı zamanda öğrenme yeteneğine sahip olan robot sorulara bireysel cevap verebilmektedir.		
Diğer	Seyahat etmeyi kolaylaştıran sahibini kendi başına takip eden robotik bavul, Güney Kore'de tema park için planlanan robotik balık akvaryumu, Ford Motor şirketinin fuarlarda insanları eğlendirmek için uzaktan kontrol edilebilen robot Hank ya da Singapur'da geliştirilen resepsiyonist robot Nadine yaşlıların bakımından onlara refaketçilik yapmaya kadar bir çok gelişmiş robotun ötesinde olmaktadır.		

Kaynak: Tuomi vd., 2021, s. 233; Singh vd., 2021, s. 214; Miskolczi vd., 2021, s. 3-4; Rosete vd., 2020, s. 175-176; Berezina vd., 2019, s. 197; Zlatanov ve Popescu, 2019, s. 87; Drexler ve Lapre, 2019, s. 118; Ivanov vd., 2017, s. 1504-1510

Kullanım alanı ve sağladığı imkânlar düşünüldüğü zaman robotlar ve servis otomasyonları turizm endüstrisinde çeşitli avantajlar sunmaktadır. Örneğin yedi/yirmi dört kullanılabilir ve ulaşılabilir olmaları (Konstantinova, 2019, s. 189), birden fazla dili konuşabilme

ve konuşulan dili algılayarak aynı dilde cevap verme yetenekleri (Bowen ve Whalen, 2017, s. 1), farklı bir amaçla kullanılması için personele verilen eğitimler gibi süreçlere gerek olmadan bir yazılımla görev şeklinin değiştirilebilmesi (Ivanov, 2019, s. 29), işleri basitleştirerek gelişmiş müşteri deneyimi sağlaması ve işletmelerin verimliliğini arttırması robotların ve servis otomasyonlarının sağladığı başlıca avantajlar olmaktadır (Samala, 2020, s. 6). Bununla birlikte oda siparişini robotlarla karşılamak isteyen tüketicilerin deneyimleme isteklerindeki artışların otel satış rakamlarını olumlu yönde etkilemesi, normal personele kıyasla turistleri karşılamada ve bilgi vermede hiç sıkılmadan sürekli tekrarlamalarıyla ya da çalışma saatleri, iş koşulları gibi haklara sahip olmaması gibi özellikler (Ivanov ve Webster, 2017, s. 3) turizmde kullanılan robotların sunduğu avantajlara örnek olmaktadır.

Blok zincir (blockchain)

2008 yılında Satoshi Nakamoto takma isimli kişi tarafından kavramsallaştırılan blok zincir (blockchain) teknolojisi (Thees vd., 2020, s. 2), ‘kalıcı ve güvenli kayıtlar oluşturmak amacıyla işlemlerin kronolojik sırayla kaydedildiği ve eklendiği, dijital merkezi olmayan dağıtılmış defter’ şeklinde ifade edilmektedir (Treiblmaier, 2018, s. 547). Satoshi Nakamoto’nun ‘Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System’ isimli makalesinde bitcoin isimli kripto para birimine vurgu yapması yalnızca kripto para birimlerinin değil finans endüstrisinde akıllı sözleşmeler gibi uygulamaların da kapısını aralamıştır (Di Pierro, 2017, s. 92). Blok zincir teknolojisi herhangi bir aracı (banka) olmadan çevrim içi ödeme ve havale işlemlerinin sağlanmasında ya da sözleşmelerin şartlarını yerine getiren bilgisayarlı bir işlem protokolü gerçekleştirmesi (akıllı sözleşme) gibi işlemlere sahip olması nedeniyle geniş alanlarda kullanılmaktadır (Zheng vd., 2018, s. 370).

Blok zincir teknolojisinin kullanım alanlarından biri olan turizm sektörünün merkezi yapısı, erişilemeyen envanter sorunu ve üçüncü tarafların büyük verileri kontrol etmesi gibi unsurlar büyüme ve yenilik konusunda sorun oluşturmaktadır (Kizildag vd., 2020, s. 955). Bu sorunlar göz önünde bulundurulduğunda blok zincir turizm endüstrisinde işlem maliyetlerini azaltarak ilgili tarafların güvenini arttırmaktadır ve verilerin merkezi olmaması nedeniyle bilgilerin ortak bir ağ üzerinden paylaşılmasına imkân vermektedir (Konstantinova, 2019, s. 190). Thees vd. (2020, s. 4) ise blok zincir teknolojisinin yükselişi ile hizmetlerin ademi merkeziyetçiliğinin daha da yükseleceği bunun neticesinde araçların gücünde bir düşüş yaşanacağı en nihayetinde bu sürecin turizm işletmeleri içerisinde çeşitli süreçleri ve işlemleri değiştirerek aralarındaki işbirliğini etkileyeceğini vurgulamaktadırlar. Bu doğrultuda turizmde hali hazırda geliştirilen ya da geliştirilme aşamasında olan blok zincir tabanlı uygulama örnekleri Tablo 4’te gösterilmektedir.

Tablo 4: Turizm Sektöründe Blok Zincir Kullanımına İlişkin Örnekler

Dijital Ödemeler	Turistlere alternatif finansal erişim sağlayarak fiziksel bankacılık sınırlamalarının üstesinden gelmektedir. Örnek: BTCTRIPI ve DESTINIA2 seyahat şirketleri bitcoin cinsinden fiyat listesi kullanmaktadır. Diğer taraftan Drachmae Connect (Yunanistan) ve Moldova Connect gibi uygulamalar indirimli seyahat rezervasyonlarını kripto para biriminde yapmalarına imkân tanımaktadır.
Sadakat Programları	Oluşturulan sadakat jetonları konuklara sadakat puanlarına göre ödül olarak verilmektedir. Bu sayede devamlılık sağlanabilir. Örnek: Seyahat blog platformu olan Triptalk ve Loyyal Blok Zincir, müşterilerin platforma katılımı doğrultusunda sunduğu sadakat puanlarını satmalarını ya da başkalarıyla değişmelerine imkân vermektedir.
Bagaj Takibi	Havayolu kendi blok zincirini oluşturarak nerede olursa olsun bagajın takibini sağlayabilir. Bu sayede kayıp bagaj sıkıntısına yardımcı olurken havaalanında bekleme süresini kısaltabilmektedir. Örnek: Bagtrax sistemi, blok zincir teknolojisi kullanarak valizlere takıldığında

	transferler sırasında bagajınızın yerini tespit etmenize ve kayıp durumunda anında tazminat talep etmeyi sağlayan sensör kullanmaktadır.
Akıllı Sözleşmeler	Oteller ve seyahat acentaları arasında oluşturulacak akıllı sözleşmeler gerçek zamanlı bilgiler sağlayarak daha fazla oda satılmasına yardımcı olabilir. Örnek: TUI blok zincir teknoloji tabanlı geliştirdiği BedSwap ile otel yatak envanteri kayıtlarını gerçek zamanlı tutmaktadır. LockTrip ve Winding Tree de aynı teknolojiyi kullanmaktadır.
Dijital Kimlik	Kimlik hırsızlığını engelleyerek belgelerin doğrulanmasını kolaylaştırabilmektedir. Diğer taraftan destinasyon operatörleri izin verilen erişime dayalı olarak turistin önceki deneyimlerinden tercihlerini doğru şekilde tanımlayabilir. Örnek: İspanya'nın IBEX 35 borsasında işlem gören lider şirketlerin öncülük ettiği dijital kimlik odaklı Alastria projesi turizm operasyonlarının tamamlamaları gereken görevleri basitleştirmelerine ve bireyler hakkında mevcut tüm bilgilere tek bir yerde sahip olmalarına olanak tanımaktadır.
DAPP	Bireylerin akıllı telefon ve tarayıcılar gibi daha aşına oldukları bir temelde blok zincir teknolojileriyle etkileşimine girmesine olanak sağlamaktadır. Örnek: Goureka otel rezervasyonu oluşturmak için Ethereum blok zincir teknolojisini kullanan seyahat teknolojisi şirketi. Dünya çapında iki yüz bin mülke erişim sağlayarak farklı ülkelerde yer alan otel odalarına rezervasyon yapma imkânı sağlamaktadır.

Kaynak: Valeri ve Baggio, 2021, s. 126; Caddeo ve Pinna, 2021, s. 14; Önder ve Gunter, 2020, s. 3-4; Rashideh, 2020, s. 4; Ozdemir vd., 2020, s. 1558; Vidal, 2020; Kwok ve Koh, 2019, s. 2448-2449; Rejeb ve Rejeb, 2019, s. 129; Konstantinova, 2019, s. 190

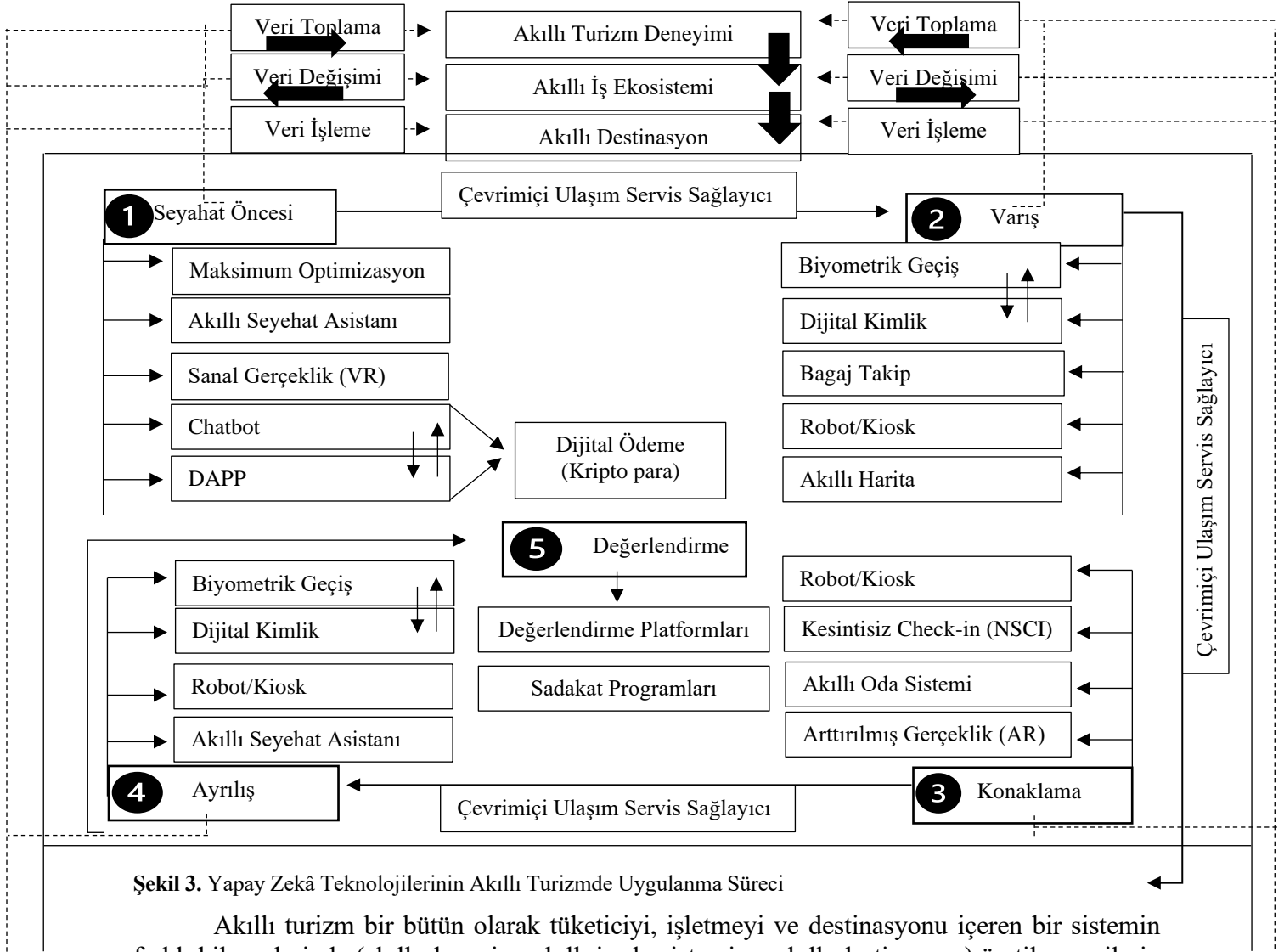
Tablo 4'te gösterilen blok zincir örneklerine ek olarak envanter yönetimi ve gelir yönetimi gibi uygulamalara da ulaşılmaktadır (Treiblmaier, 2020; Rashideh, 2020; Kwok ve Koh, 2019). Envanter yönetimi konaklama işletmesinin bir parçası olan diğer mülklerdeki envanter bilgilerine erişerek büyük kutlamalarda eksik malzemenin kiralanması ve satın alınmasını engellerken (Willie, 2019, s. 4) gelir yönetimi de komisyon maliyetlerinin ortadan kaldırılması ve fuzuli harcama riskinin azalmasına neden olmaktadır (Aghaei vd., 2021, s. 4). Ekonomik ve sürdürülebilir avantajlar sağlayan blok zincir teknolojisi düşük fiyatlı rezervasyon yapma, dijital para ödemesi, bitleri yeniden alma gibi imkânlar sunarken uçağa check-in yapmamış olan yolcu bilgisinin de eş zamanlı bir şekilde otel oda müsaitlik durumunu güncellemesi gibi fırsatlarda oluşturmaktadır (Önder ve Gunter, 2020, s. 4).

Yapay Zekâ Teknolojilerinin Akıllı Turizmde Uygulanma Süreci

Turizm deneyim kavramı turistlerin ziyaret edilen yerde yerleşik yerel kültürü keşfederek tecrübelerini zenginleştirebilecekleri bir anlamlandırma süreci olmaktadır (Buhalis ve Amaranggana, 2015, s. 388). Akıllı turizmde deneyim kavramı ise Gretzel vd. (2015a, 43-44)'ne göre akıllı teknoloji ve büyük veri ile zenginleştirilerek teknolojik bir temele sahip olmaktadır. Akıllı turizm deneyimi, akıllı teknoloji ve geniş akıllı turizm ekosisteminin ağırlıklı olarak etkileşimi sonucu birlikte oluşturduğu anlamı ifade etmektedir. Buna göre akıllı turizm deneyimi değer oluşturma ve anlamlı deneyimlerin paylaşmasına odaklanarak seyahat öncesi ve sonrası aşamaları desteklemektedir. Bu bilgiler doğrultusunda müşteri deneyimini 'varış öncesi', 'varış', 'konaklama', 'ayrılış' ve 'değerlendirme' olarak beş farklı kategoride ele alan Lukanova ve Ilieva (2019, s. 159) her aşamada konuklara hizmet verebilmek için farklı işlem ve prosedürlerin gerçekleştirildiğini bu işlemlerin ise oteldeki turist hizmetlerinin teknolojik süreçlerini oluşturduğunu belirtmektedir. Bu sürece göre birinci aşama (varış öncesi) bilgi ve rezervasyon, ikinci aşama (varış) misafirlerin karşılanması ve check-in üçüncü aşama (konaklama) hizmet ve konuk beklentisini sağlama, dördüncü aşama (ayrılış) check-out ve son aşama (değerlendirme) ise turist otelden ayrıldıktan sonra kalışının bütün yönlerini değerlendirmesi olmaktadır.

Lukanova ve Ilieva (2019, s. 159)'nın belirttiği beş aşamalı misafir döngüsünden yola çıkılarak hazırlanan Şekil 3'teki yapay zekâ teknolojilerinin akıllı turizmde uygulanma sürecinde

öncelikle Gretzel vd. (2015c, s. 181)'nin çalışmalarında belirttiği akıllı turizm bileşenleri ve katmanlarından yararlanılmıştır. Samala vd., (2020); Bulchand-Gidumal, (2020); Tussyadiah, (2020); Lukanova ve Ilieva, (2019); Zhang ve Sun, (2019); Nayyar vd., (2018); Tsaih ve Hsu, (2018) çalışmalarında belirtilen yapay zekâ teknolojileri baz alınarak hangi yapay zekâ uygulamalarının seyahatin hangi aşamasında kullanılabileceği gösterilmeye çalışılmıştır. Sonrasında Valeri ve Baggio, (2021); Önder ve Gunter, (2020); Rashideh, (2020); Ozdemir vd. (2020); Treiblmaier, (2020) çalışmalarında belirttikleri blok zincir tabanlı uygulamalara da yer verilerek hangi yapay zekâ teknolojisinin yerini alabileceği ifade edilmeye çalışılmıştır.

Şekil 3. Yapay Zekâ Teknolojilerinin Akıllı Turizmde Uygulanma Süreci

Akıllı turizm bir bütün olarak tüketiciyi, işletmeyi ve destinasyonu içeren bir sistemin farklı bileşenlerinde (akıllı deneyim, akıllı iş ekosistemi ve akıllı destinasyon) üretilen verilerin toplanması, değiş tokuş edilmesi ve işlenmesi üzerine kuruludur (Xiang ve Fesenmaier, 2017, s. 303). Bu doğrultuda akıllı turizmin üç bileşenden (akıllı turizm deneyimi; akıllı iş ekosistemi; akıllı destinasyon) oluştuğu göz önünde bulundurulduğunda; turistlerin, oluşturulmasından tüketimine kadar aktif rol oynadığı teknoloji tabanlı deneyimler akıllı turizm deneyimi olmaktadır (Gretzel vd., 2015c, s. 181). Oluşan akıllı turizmi deneyimi ise destinasyondaki somut akıllı iş ekosistemine dayanmaktadır (Lee vd., 2020, s. 5). İnsanların internete bağlı mobil cihazlar sayesinde gerçekleştirdikleri bilgi alışverişi yaparak oluşturdukları bu akıllı iş ekosistemleri ise (Hunter vd., 2015, s. 104) paydaşların turizm deneyimini üretme, yönetme ve sunmada akıllı teknolojilerden yararlanması nedeniyle akıllı turizm destinasyonlarını

meydana getirmektedir (Boes vd., 2016, s. 108; Gretzel vd., 2015b, s. 560). Akıllı turizm deneyimlerinin öncelikle seyahat öncesi aşaması incelendiğinde maksimum optimizasyon ve akıllı seyahat asistanları ön plana çıkmaktadır. Bu yapay zekâ temelli uygulamalar kullanıcının ihtiyaçlarını tahmin ederek öneride bulunurken (Bulchand-Gidumal, 2020, s. 12) maksimum olabilirlik algoritmasıyla fiyatları optimize ederek ulaşımdan diğer altyapı hizmetlerine kadar turiste en uygun fiyatları önermektedir (Samala vd., 2020, s. 9). Guttentag (2010, s. 640-644) akıllı turizmde sanal gerçeklik uygulamalarını; planlama ve yönetim, pazarlama, eğlence, eğitim, ulaşılabilirlik, kültürel mirasın korunması kapsamında incelemekle birlikte seyahat öncesinde potansiyel turistlere destinasyonun daha iyi pazarlanmasının yanı sıra güvenilir bilgi aktarımında sanal gerçekliğin etkili bir teknoloji olduğunu belirtmektedir. Sonraki süreçte destinasyon seçimine karar veren turistler chatbot sisteminin sağladığı yedi/yirmi dört müşteri desteği ile (Pillai ve Sivathanu, 2020, s. 3200) anında otel, ulaşım ya da diğer turistik ürünlerin rezervasyonlarını gerçekleştirerek varış öncesi deneyimlerini zenginleştirebilmektedirler (Ukpabi vd., 2019, s. 109). Buna karşın Buhalis ve Yen (2020, s. 234) chatbotların sağladığı avantajların yanı sıra gizlilik ve verinin korunması açısından dezavantaja sahip olduğunu belirtmektedirler. Verilerin merkezi olmadan ortak bir ağ üzerinden paylaşılmasına imkân tanıyan blok zincir teknolojileri (Konstantinova, 2019, s. 190) içerisinde yer alan Dapp'lar (merkezi olmayan uygulamalar) turistlere işletmelerle daha düzenli ve güvenilir iletişim kurmayı sağlarken kripto para ödemelerini kullanarak turistler üçüncü taraf olmadan ve ekstra ücret ödmeden işlemlerini gerçekleştirebileceklerdir (Rashideh, 2020, s. 3; Treiblmaier, 2020, s. 14). Bununla beraber varış, konaklama ve ayrılış aşamasında ise biyometrik geçiş ve robot/kiosklar etkili yapay zekâ uygulamaları olmaktadır (Ivanov ve Webster, 2017, s. 2). Hali hazırda ağırlıklı olarak kullanılan kiosklar havalimanlarında check-in/check-out işlemlerinde ziyaretçiler için zaman tasarrufu sağlarken havayolları için maliyetleri azaltmaktadır (Chang ve Yang, 2008, s. 980). Otellerde ise ziyaretçilerin isteklerine göre kendi oda kaydını yapmasına ya da mevcut rezervasyonlarını değiştirmesine imkân sağlamaktadır (Lukanova ve Ilieva, 2019, s. 164). Varış ve ayrılış aşamasında ön plana çıkan blok zincir temelli uygulamalar ise dijital kimlik ve bagaj takip sistemleri olmaktadır. Ziyaretçilerin seyahatleri boyunca havalimanı, otel, araç kiralama vb. işlemlerinde kimlik bilgilerinin çalınma ihtimali göz önünde bulundurulduğunda blok zincir tabanlı dijital kimliklerin avantajı ortaya çıkmaktadır (Treiblmaier, 2020, s. 13). Dijital kimlik sayesinde ziyaretçiler artık fiziksel kimliklerini sunmadan ve beklemeden işlem yapabilecekleri gibi (Rashideh, 2020, s. 1) ziyaretçilerin izin verdikleri boyutta destinasyon operatörleri turistlerin daha önceki tatil deneyimlerine erişerek tatil için en uygun tercihleri önermesine yardımcı olabilecektir (Kwok ve Koh, 2019, s. 2448). Bununla birlikte varış aşamasında yolcuların havalimanlarında yaşadığı bagajlarının gecikmesi, çalınması ya da personel tarafından yanlış yönetilmesi sorunlarına (Rejeb ve Rejeb, 2019, s. 131) çözüm olarak ortaya çıkan bagaj yönetim sistemi ile ziyaretçiler bagajların takibini yaparak check-in işlemlerini hızlı bir şekilde gerçekleştirebileceklerdir (Caddeo ve Pinna, 2021, s. 14). Akıllı haritalar sayesinde turistler konaklayacağı otelin adresine ulaşabilirken hem ilgili destinasyonda ilgi çekici yerleri görme hem de trafiğin durumuna ulaşabilmektedirler (Kontogianni ve Alepis, 2020, s. 6). Konaklama aşamasında ziyaretçiler otele vardıklarında otonom kontrol sistemleri ile donatılmış robotlar tarafından karşılandıktan sonra yönlendirilerek giriş işlemleri gerçekleştirilmektedir (Bowen ve Morosan, 2018, s. 729; Kuo vd., 2017, s. 1307). Dijital kioskların sağladığı self-servis hizmeti sayesinde ziyaretçiler kendileri için en uygun odayı belirledikten sonra kredi kartları ile ödeme yaparak check-in ya da check-out işlemlerini gerçekleştirebilmektedirler. Ancak ziyaretçi her ne kadar kendi giriş ve çıkış işlemini gerçekleştirirse de odaya giriş için gerekli kart ve anahtarı temin etmek için otel personeline başvuru yapmak zorundadır. Bu durumda kesintisiz check-in (NSCI) sayesinde kişi önceden ödemiş olduğu otel ücreti sayesinde mobil uygulama üzerinden giriş ve çıkış işlemlerini bağımsız bir şekilde yapabilmektedir (Lukanova ve Ilieva, 2019, s. 165-172).

Akıllı oda sistemi ziyaretçilere ışıklardan perdeler kadar oda içerisinde yer alan envanterleri uzaktan kumanda ile kontrol etme imkânı sağlarken (Leonidis vd., 2013, s. 244) ziyaretçilerin oda sıcaklığı, aydınlatma, banyo kullanımı vb. tercihlerini öğrenerek bir sonraki konaklamaları için kişiselleştirmektedir (Abdelmoaty ve Soliman, 2020, s. 107). Diğer taraftan ziyaretçiler tatil boyunca müze ve diğer turistik mekân gezilerinden sanal aktivitelere kadar birçok faaliyeti arttırılmış gerçeklik sayesinde birebir deneyimlemektedirler (Hjalager, 2015, s. 17). Bu yapay zekâ temelli arttırılmış gerçeklik teknolojisi sayesinde ziyaretçilerin deneyimleri iyileştirilirken eğlenme düzeyinin arttırılması da sağlanmaktadır (Keckes ve Tomicic, 2017, s. 158). En nihayetinde ziyaretçilerin varış öncesinden varış sonrasına kadar tatilin bütün aşamasında UBER gibi üçüncü parti uygulama üzerinden çevrimiçi ulaşım servis sağlayıcılarını kullanarak gerek zaman tasarrufu gerekse daha az ücret ödeyebilmektedirler (Wan vd., 2016, s. 103). Yapay zekâ sayesinde ziyaretçilerin tatilleri süresince deneyimlerini otelden ayrıldıktan sonra web tabanlı kanallarda paylaşımları paydaşların verileri analiz ederek fırsatları görmelerini sağlamaktadır (Lukanova ve Ilieva, 2019, s. 172). Blok zincir teknolojisiyle birlikte turizm endüstrisindeki işletmeler sadakat programı kapsamında ziyaretçilerine promosyon olarak tokenler sağlamaktadırlar (Caddeo ve Pinna, 2021, s. 14). Ziyaretçilerin sahip olduğu tokenlerine kayıtlı olan puanların nereden ne zaman kazanıldığı görülebildiği gibi (Barkel vd., 2021, s. 22) ziyaretçiler kendi sadakat tokenlerini satabilir ya da başka kullanıcılara satıp takas yapabilmektedir. Bu sayede rekabet gücü ve genel hizmet kalitesi arttırılabilmektedir (Dogru vd., 2018, s. 7).

Sonuç

Bilgi teknolojileri ve Web’de yaşanan gelişmeler turizmde yeni bir çağ açarak akıllı turizme yol açmaktadır. Akıllı turizmde turistler teknoloji tabanlı turizm deneyimi yaşarken bu deneyimlerle endüstrinin şekillenmesine katkıda bulunmaktadır. Bir bakıma akıllı turizm deneyiminin oluşturulmasında aktif katılımcılar olmaktadır (Gretzel vd., 2015c, s. 181). Örneğin turistler bir destinasyon hakkında diğer gezginlerin deneyimlerine ilişkin görüşlerine ulaşabilmekte ya da kendileri için en uygun fiyatlı ve tarihli tatil rezervasyonlarını gerçekleştirebilmektedirler (Li vd., 2017, s. 298). Diğer taraftan herhangi bir aracıya ihtiyaç duymadan rezervasyon yapabildikleri gibi yeme-içme hizmeti de satın alabilmektedirler (Zlatanov ve Popescu, 2019, s. 85; Ukpabi vd., 2019, s. 109). Sağladığı bu imkânlar doğrultusunda yapay zekâ uygulamaları akıllı iş ekosisteminde yer alan bütün paydaşlarda kullanım imkânı sağlayarak seyahat öncesinden seyahat sonrası değerlendirme aşamasına kadar turizmin birçok aşamasında etkili bir kullanıma sahip olmaktadır.

Yapay zekâ teknolojilerinin seyahat öncesi, varış, konaklama ve ayrılış aşamalarında etkili olarak kullanıldığı gibi blok zincir teknoloji sayesinde değerlendirme aşamasında da kullanıldığı gözlemlenmektedir. Bu durumun ise turizmde yer alan paydaşların iş süreçlerinde yaşadıkları dijitalleşmenin sonucu olarak meydana gelen akıllı iş ekosistemine dayandığı (Gretzel vd., 2015c, s. 181) ve sonuç olarak gerek turist gerek paydaşlar açısından belirli faydalar sağladığı düşünülmektedir. Bu doğrultuda yapay zekâ teknolojilerinin akıllı turizmde uygulanma süreci kapsamında, hangi yapay zekâ teknolojisinin hangi aşamada verimli ya da faydalı olabileceği göz önünde bulundurularak çalışmada ifade edilmiştir. Buna göre Robot ve Kiosk kullanımının turist için zaman, işletme için ekonomik tasarruf sağladığı (Naumov, 2019, s. 126) ya da sohbet robotları sayesinde yedi/yirmi dört hizmet sağlanarak bekleme sürelerinin kısaldığı sorunları daha kolay çözdüğü gözlemlenmiştir (Pillai ve Sivathanu, 2020, s. 3200; Buhalis ve Yen, 2020, s. 233). Bununla beraber akıllı turizmin akıllı destinasyonlardaki akıllı deneyimlere dayanmasının birçok yapay zekâ teknolojisini ön plana çıkardığı görülmektedir. Örneğin arttırılmış gerçeklik, sanal gerçeklik ya da akıllı oda sistemleri gibi yapay zekâ uygulamaları ziyaretçilere gerek destinasyon içerisinde yer alan deneyimlerini zenginleştirmeyi (Keckes ve Tomicic, 2017, s. 158) gerek

konaklamalarında oda üzerinde tam kontrol imkânı ile (Leonidis vd., 2013, s. 244) kişiselleştirilmiş hizmet almalarını sağlamaktadır (Abdelmoaty ve Soliman, 2020, s. 107). Öte yandan doğal dil işleme ile farklı dillerde hizmet verilmesi işletmelerin turistlerle doğru ve etkili bir iletişim içinde olmasını elverişli kılarken akıllı haritalar ya da çevrim içi servis sağlayıcılar ile turistlerin destinasyondaki belirli noktalara ya da mekânlara kolay ulaşımı sağlanarak memnuniyetleri arttırılabilmektedir (Kontogianni ve Alepis, 2020, s. 6; Wan vd., 2016, s. 103). Araştırma her ne kadar akıllı turizmde yapay zekâ kullanımının turist ve işletme açısından avantaj sağladığını gösterse de; rezervasyon sistemlerinde yaşanan hatalar, pasaport/kimlik ya da valizlerin kayıp olması, aracı uygulamalara ödenen ekstra ücret, kredi kart bilgilerinin çalınması gibi turistlerin maruz kalabileceği olumsuz unsurlar da yapay zekânın bu tür sorunlara önleyici olamadığı sonucuna ulaşılmaktadır. Bu doğrultuda merkezi olmayan ve herhangi bir aracıya ihtiyaç duymayan blok zincir tabanlı Dapp'lar, dijital kimlik, kripto ödemeler gibi teknolojilerin akıllı turizmde kullanılan çoğu yapay zekâ uygulamasının yerini alabileceği gözlemlenmiştir (Caddeo ve Pinna, 2021, s. 14; Rashideh, 2020, s. 3; Treiblmaier, 2020, s. 14; Rejeb ve Rejeb, 2019, s. 131).

Sonuç olarak akıllı turizmde ön plana çıkan robotlar ve sohbet robotları konaklama ve ulaşım alanlarında yoğunlaşmaktadır. Diğer yapay zekâ teknolojilerinin akıllı turizmde daha fazla kullanılması için geliştirilen teknolojilerin destinasyonlara entegre edilmesi ve paydaşlar tarafından desteklenmesi gerekmektedir. Yanı sıra çalışmanın kavramsal bir temele dayandığı göz önünde bulundurulduğunda yapay zekâ kullanımının hem turist hem de işletmeler tarafından nasıl değerlendirildiği araştırmanın kısıtlılığı olmaktadır. Bu bağlamda konuyla ilgili hazırlanacak diğer çalışmalarda turist ve işletmelerin bakış açılarının değerlendirilmesinin önemli olabileceği düşünülmektedir.

Kaynakça

- Abdelmoaty, G. A. ve Soliman, S. A. E. M. (2020). Smart technology applications in tourism and hospitality industry of the new administrative capital, Egypt. *Journal of Association of Arab Universities for Tourism and Hospitality*, 19(2), 102-129.
- Afsahhosseini, F. ve Al-Mulla, Y. (2020). Machine learning in tourism. The 3rd International Conference on Machine Learning and Machine Intelligence, (s. 53-57). 18-20 Eylül 2020, Hangzhou, Çin.
- Aghaei, H., Naderibeni, N. ve Karimi, A. (2021). Designing a tourism business model on block chain platform. *Tourism Management Perspectives*, 39, 1-12.
- Aghaei, S., Nematbakhsh, M. A. ve Farsani, H. K. (2012). Evolution of the world wide web: from web 1.0 to web 4.0. *International Journal of Web & Semantic Technology*, 3(1), 1-10.
- Alotaibi, R., Ali, A., Alharthi, H. ve Almehamdi, R. (2020). AI chatbot for tourist recommendations: a case study in the city of Jeddah, Saudi Arabia. *International Journal of Interactive Mobile Technologies*, 14(19), 18-30.
- Baggio, R., Micera, R. ve Del Chiappa, G. (2020). Smart tourism destinations: A critical reflection. *Journal of Hospitality and Tourism Technology*, 11(3), 407-423.
- Barkel, C., Kurgun, H. ve Groen, B. (2021). *Blockchain in the hospitality and tourism industry*. C. Cobanoglu, S. Dogan, K. Berezina ve G. Collins (Ed.), hospitality & tourism information technology içinde (s. 1-26). Florida: University of South Florida M3 Publishing
- Berezina, K., Ciftci, O. ve Cobanoglu, C. (2019). *Robots, artificial intelligence, and service automation in restaurants*. S. Ivanov ve C. Webster (Ed.), robots, artificial intelligence, and service automation in travel, tourism and hospitality içinde (s. 185-219). UK: Emerald Publishing Limited.

-
- Boes, K., Buhalis, D. ve Inversini, A. (2016). Smart tourism destinations: ecosystems for tourism destination competitiveness. *International Journal of Tourism Cities*, 2(2), 108-124.
- Bowen, J. ve Morosan, C. (2018). Beware hospitality industry: the robots are coming. *Worldwide Hospitality and Tourism Themes*, 10(6), 726-733.
- Bowen, J. ve Whalen, E. (2017). Trends that are changing travel and tourism. *Worldwide Hospitality and Tourism Themes*, 1-11.
- Bughin, J., Hazan, E., Ramaswamy, S., Chui, M., Allas, T., Dahlstrom, P., Henke, N. ve Trench, M. (2017). *Artificial intelligence: the next digital frontier?*. McKinsey Global Institute.
- Buhalis, D. ve Amaranggana, A. (2015). *Smart tourism destinations enhancing tourism experience through personalisation of services*. Tussyadiah, I. ve Inversini, A. (Ed.), information and communication technologies in tourism içinde (s. 377-389). Cham: Springer.
- Buhalis, D. ve O'Connor, P. (2005). Information communication technology revolutionizing tourism. *Tourism Recreation Research*, 30(3), 7-16.
- Buhalis, D. ve Yen, E. C. S. (2020). *Exploring The Use of Chatbots in Hotels: Technology Providers' Perspective*. Neidhardt, J. ve Wörndl, W. (Ed.), information and communication technologies in tourism 2020 içinde (s. 231-242). Cham: Springer.
- Bulchand-Gidumal, J. (2020). *Impact of artificial intelligence in travel, tourism, and hospitality*. Handbook of e-Tourism, 1–20.
- Caddeo, F. ve Pinna, A. (2021). *Opportunities and challenges of blockchain-oriented systems in the tourism industry*. IEEE/ACM 4th International workshop on emerging trends in software engineering for blockchain (WETSEB) İçinde (s. 9-16). IEEE.
- Calvaresi, D., Ibrahim, A., Calbimonte, J. P., Schegg, R., Fragniere, E. ve Schumacher, M. (2021). *The evolution of chatbots in tourism: A systematic literature review*. Information and communication technologies in tourism 2021 içinde (s. 3-16). Cham: Springer.
- Chang, H. L. ve Yang, C. H. (2008). Do airline self-service check-in kiosks meet the needs of passengers?. *Tourism Management*, 29(5), 980-993.
- Chen, Y. ve Hu, H. (2013). Internet of intelligent things and robot as a service. *Simulation Modelling Practice and Theory*, 34, 159-171.
- Choudhury, N. (2014). World wide web and its journey from web 1.0 to web 4.0. *International Journal of Computer Science and Information Technologies*, 5(6), 8096-8100.
- Chui, M., Manyika, J., Miremadi, M., Henke, N., Chung, R., Nel, P. ve Malhotra, S. (2018). *notes from the AI frontier: insights from hundreds of use cases*. McKinsey Global Institute.
- Correa, S. C. H. ve Gosling, M. D. S. (2021). Travelers' perception of smart tourism experiences in smart tourism destinations. *Tourism Planning & Development*, 18(4), 415-434.
- Di Pierro, M. (2017). What is the blockchain?. *Computing in Science & Engineering*, 19(5), 92-95.
- Dogru, T., Mody, M. ve Leonardi, C. (2018). Blockchain technology & its implications for the hospitality industry. *Boston University School of Hospitality Administration*, 1-12.
- Dorcic, J., Komsic, J. ve Markovic, S. (2019). Mobile technologies and applications towards smart tourism—state of the art. *Tourism Review*, 74(1), 82-103.
- Drexler, N. ve Lapre, V. B. (2019). For better or for worse: shaping the hospitality industry through robotics and artificial intelligence. *Research in Hospitality Management*, 9(2), 117-120.
- Femenia-Serra, F., Neuhofer, B. ve Ivars-Baidal, J. A. (2019). Towards a conceptualisation of smart tourists and their role within the smart destination scenario. *The Service Industries*
-

- Journal*, 39(2), 1-25.
- Fuste-Forne, F. ve Jamal, T. (2021). Co-creating new directions for service robots in hospitality and tourism. *Tourism and Hospitality*, 2(1), 43-61.
- Gajdosik T. ve Marcis M. (2019) *Artificial intelligence tools for smart tourism development*. R. Silhavy (Ed.), artificial intelligence methods in intelligent algorithms içinde (s. 392-401). Cham: Springer.
- Garg, N. ve Garg, N. (2019). Next generation internet (web 3.0: block chained internet). *Cybernomics*, 1(6), 19-23.
- Geisler, R. (2018). Artificial intelligence in the travel & tourism industry adoption and impact, 1-25. https://run.unl.pt/bitstream/10362/39709/1/Geisler_2018.pdf adresinden 19/10/2021 tarihinde erişilmiştir.
- Genç, R. (2020). Artificial intelligence and the development of smart tourism. *Journal of Tourism and Hospitality Education*, 10, 1-7.
- Goddard, N. D. R., Kemp, R. M. J. ve Lane, R. (1997). An overview of smart technology. *Packaging Technology and Science: An International Journal*, 10(3), 129-143.
- Gössling, S. (2021). Tourism, technology and ICT: A critical review of affordances and concessions. *Journal of Sustainable Tourism*, 29(5), 733-750.
- Gretzel, U. ve De Mendonça, M. C. (2019). Smart destination brands: Semiotic analysis of visual and verbal signs. *International Journal of Tourism Cities*, 5(4), 560-580.
- Gretzel, U., Reino, S., Kopera, S. ve Koo, C. (2015a). Smart tourism challenges. *Journal of Tourism*, 16(1), 41-47.
- Gretzel, U., Sigala, M., Xiang, Z. ve Koo, C. (2015c). Smart tourism: Foundations and developments. *Electronic Markets*, 25(3), 179-188.
- Gretzel, U., Werthner, H., Koo, C. ve Lamsfus, C. (2015b). Conceptual foundations for understanding smart tourism ecosystems. *Computers in Human Behavior*, 50, 558-563.
- Guo, Y., Liu, H. ve Chai, Y. (2014). The embedding convergence of smart cities and tourism internet of things in China: An advance perspective. *Advances in Hospitality and Tourism Research (AHTR)*, 2(1), 54-69.
- Guttentag, D. A. (2010). Virtual reality: Applications and implications for tourism. *Tourism Management*, 31(5), 637-651.
- Hildebrandt, M. (2020). Smart technologies. *Internet Policy Review*, 9(4), 1-16.
- Hiremath, B. K. ve Kenchakkanavar, A. Y. (2016). An alteration of the web 1.0, web 2.0 and web 3.0: A comparative study. *Imperial Journal of Interdisciplinary Research*, 2(4), 705-710.
- Hjalager, A. M. (2015). 100 Innovations that transformed tourism. *Journal of Travel Research*, 54(1), 3-21.
- Hunter, W. C., Chung, N., Gretzel, U. ve Koo, C. (2015). Constructivist research in smart tourism. *Asia Pacific Journal of Information Systems*, 25(1), 103-118.
- Ivanov, S. (2019). Ultimate transformation: How will automation technologies disrupt the travel, tourism and hospitality industries?. *Zeitschrift für Tourismuswissenschaft*, 11(1), 25-43.
- Ivanov, S. H., Webster, C. ve Berezina, K. (2017). Adoption of robots and service automation by tourism and hospitality companies. *Revista Turismo & Desenvolvimento*, 27(28), 1501-1517.
- Ivanov, S. ve Webster, C. (2017). Adoption of robots, artificial intelligence and service automation by travel, tourism and hospitality companies – a cost-benefit analysis. *International Scientific Conference “Contemporary Tourism – Traditions and Innovations”*, 19-21 Ekim 2017, Sofya.
- Ivanov, S. ve Webster, C. (2019). *Perceived Appropriateness and Intention To Use Service*
-

- Robots in Tourism*. J. Pesonen, ve J. Neidhardt, (Ed.), information and communication technologies in tourism 2019 içinde, (s. 237-248). Cham: Springer.
- Ivanov, S. ve Webster, C. (2020). Robots in tourism: a research agenda for tourism economics. *Tourism Economics*, 26(7), 1065-1085.
- Ivasciuc, I. S. (2020). Augmented reality and Facial recognition technologies. Building bridges between the hospitality industry and tourists during pandemic. *Bulletin of the Transilvania University of Brasov Series V: Economic Sciences*, 13(2), 75-92.
- Kaplan, A. ve Haenlein, M. (2019). Siri, Siri, in my hand: Who's the fairest in the land? on the interpretations, illustrations, and implications of artificial intelligence. *Business Horizons*, 62(1), 15-25.
- Kasinathan, V., Abd Wahab, M. H., Idrus, S. Z. S., Mustapha, A. ve Yuen, K. Z. (2020). Aira chatbot for travel: Case study of AirAsia. *Journal of Physics: Conference Series*, 1529, 1-9.
- Kazak, A. N., Chetyrbok, P. V. ve Oleinikov, N. N. (2020). Artificial intelligence in the tourism sphere. *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science*, 421(4), 1-6.
- Keckes, A. L. ve Tomicic, I. (2017). Augmented reality in tourism—research and applications overview. *Interdisciplinary Description of Complex Systems*, 15(2), 157-167.
- Kizildag, M., Dogru, T., Zhang, T. C., Mody, M. A., Altin, M., Ozturk, A. B. ve Ozdemir, O. (2020). Blockchain: A paradigm shift in business practices. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 32(3), 953-975
- Konstantinova, S. (2019). Digital transformation in tourism. *Knowledge International Journal*, 35(1), 188-193.
- Kontogianni, A. ve Alepis, E. (2020). Smart tourism: State of the art and literature review for the last six years. *Array*, 6, 1-12.
- Kuo, C. M., Chen, L. C. ve Tseng, C. Y. (2017). Investigating an innovative service with hospitality robots. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 29(5), 1305-1321.
- Kwok, A. O. ve Koh, S. G. (2019). Is blockchain technology a watershed for tourism development?. *Current Issues in Tourism*, 22(20), 2447-2452.
- Law, R., Li, G., Fong, D. K. C. ve Han, X. (2019). Tourism demand forecasting: A deep learning approach. *Annals of tourism research*, 75, 410-423.
- Lee, P., Hunter, W. C. ve Chung, N. (2020). Smart tourism city: Developments and transformations. *Sustainability*, 12(10), 1-15.
- Lee, P., Zach, F. J. ve Chung, N. (2021). Progress in smart tourism 2010-2017: A systematic literature review. *Journal of Smart Tourism*, 1, 19-30.
- Lee, W., Castellanos, C. ve Chris Choi, H. S. (2012). The effect of technology readiness on customers' attitudes toward self-service technology and its adoption: The empirical study of US Airline self-service check-in kiosks. *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 29(8), 731-743.
- Leonidis, A., Korozi, M., Margetis, G., Grammenos, D. ve Stephanidis, C. (2013). *An Intelligent Hotel Room*. International joint conference on ambient intelligence içinde (s. 241-246). Cham: Springer.
- Li, L., Lee, K. Y., Emokpae, E. ve Yang, S. B. (2021). What makes you continuously use chatbot services? evidence from Chinese online travel agencies. *Electronic Markets*, 31(3), 575-599.
- Li, Y., Hu, C., Huang, C. ve Duan, L. (2017). The concept of smart tourism in the context of tourism information services. *Tourism Management*, 58, 293-300.
- Lukanova, G. ve Ilieva, G. (2019). *Robots, artificial intelligence, and service automation in hotels*. S. Ivanov ve C. Webster (Ed.), robots, artificial intelligence, and service
-

- automation in travel, tourism and hospitality içinde, (s. 157-183). Bingley: Emerald Publishing Limited.
- Madurai, V. (2018). *Web Evolution from 1.0 to 3.0*. <https://medium.com/@vivekmadurai/web-evolution-from-1-0-to-3-0-e84f2c06739>. 27/01/2022 tarihinde erişilmiştir.
- Melian-Gonzalez, S., Gutiérrez-Taño, D. ve Bulchand-Gidumal, J. (2019). Predicting the intentions to use chatbots for travel and tourism. *Current Issues in Tourism*, 24(2), 192-210.
- Mich, L. (2020). *Artificial Intelligence and Machine*. Handbook of e-tourism içinde (s. 1-21). Cham: Springer.
- Miskolczi, M., Jászberényi, M., ve Tóth, D. (2021). Technology-enhanced airport services— attractiveness from the travelers’ perspective. *Sustainability*, 13(2), 705.
- Mohasses, M. (2019). How AI-chatbots can make Dubai smarter?, *Amity International Conference on Artificial Intelligence (AICAI)*, (s. 439-446). IEEE.
- Naik, U. ve Shivalingaiah, D. (2008). Comparative study of web 1.0, web 2.0 and web 3.0., *Proceedings of the International Convention on Automation of Libraries in Education and Research Institutions*, 28 Şubat–1 Mart, CALIBER, Allahabad, Hindistan.
- Naumov, N. (2019). *The impact of robots, artificial intelligence, and service automation on service quality and service experience in hospitality*. S. Ivanov ve C. Webster (Ed.). Robots, artificial intelligence, and service automation in travel, tourism and hospitality içinde (s. 123-133). Bingley: Emerald Publishing Limited.
- Nayyar, A., Mahapatra, B., Le, D. ve Suseendran, G. (2018). Virtual reality (VR) & augmented reality (AR) technologies for tourism and hospitality industry. *International Journal of Engineering & Technology*, 7(2.21), 156-160.
- Nazarenko, Y. (2020). Chatbots for travel industry: Be there for your customers 24/7. <https://sendpulse.com/blog/travel-chatbots> adresinden 25/10/2021 tarihinde erişilmiştir.
- Ozdemir, A. I., Ar, I. M. ve Erol, I. (2020). Assessment of blockchain applications in travel and tourism industry. *Quality & Quantity*, 54(5), 1549-1563.
- Önder, I. ve Gunter, U. (2020). Blockchain: Is it the future for the tourism and hospitality industry?. *Tourism Economics*, 1-9.
- Önder, I. ve Treiblmaier, H. (2018). Blockchain and tourism: Three research propositions. *Annals of Tourism Research*, 72, 180-182.
- Park, S. (2020). Multifaceted trust in tourism service robots. *Annals of Tourism Research*, 81, 1-50.
- Pencarelli, T. (2020). The digital revolution in the travel and tourism industry. *Information Technology & Tourism*, 22(3), 455-476.
- Pillai, R. ve Sivathanu, B. (2020). Adoption of AI-based chatbots for hospitality and tourism. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 32(10), 3199-3226.
- Rashideh, W. (2020). Blockchain technology framework: Current and future perspectives for the tourism industry. *Tourism Management*, 80, 104125, 1-13.
- Rejeb, A. ve Rejeb, K. (2019). Blockchain technology in tourism: Applications and possibilities. *World Scientific News*, 137, 119-14.
- Rose, N. (2016). Travel chatbots are hot, but will they replace or augment human conversation?. *Phocuswright*, 1-14.
- Rosete, A., Soares, B., Salvadorinho, J., Reis, J. ve Amorim, M. (2020). *Service robots in the hospitality industry: An exploratory literature review*. International conference on exploring services science içinde (s.174-186). Cham: Springer.
- Samala, N., Katkam, B. S., Bellamkonda, R. S. ve Rodriguez, R. V. (2020). Impact of AI and robotics in the tourism sector: A critical insight. *Journal of Tourism Futures*, 1-15.
- Seyitoğlu, F. ve Ivanov, S. (2021). Service robots as a tool for physical distancing in tourism.

- Current Issues in Tourism*, 24(12), 1631-1634.
- Singh, V., Tariyal, A. ve Sharma, S. (2021). *The role of robotic technology in the hospitality industry: A conceptual study*. V. S. Rana., G. Bathla ve C. A. Raina (Ed.), hospitality and tourism industry amid covid-19 pandemic içinde (s. 210-219). Eureka Publications.
- Stanford University (2021). *Artificial Intelligence Index Report 2021*. <https://aiindex.stanford.edu/ai-index-report-2021/>. 07/06/2022 tarihinde erişilmiştir.
- Thees, H., Erschbamer, E. Ve Pechlaner, H. (2020). The application of blockchain in tourism: Use cases in the tourism value system. *European Journal of Tourism Research*, 26, 2602, 1-21.
- Treiblmaier, H. (2018). The impact of the blockchain on the supply chain: A theory-based research framework and a call for action. *Supply Chain Management: An International Journal*, 23(6), 545-559.
- Treiblmaier, H. (2020). *Blockchain and tourism*. Handbook of e-tourism, 1-21.
- Tsaih, R. H. ve Hsu, C. C. (2018). Artificial intelligence in smart tourism: A conceptual framework. artificial intelligence. *Proceedings of The 18th International Conference on Electronic Business* (s. 124-133). ICEB, Guilin, China, 2-6 Aralık.
- Tuncer, I. (2020). *Customer experience in the restaurant industry: Use of smart technologies*. E. Çeltek (Ed.), handbook of research on smart technology applications in the tourism industry içinde (s. 254-272). Pennsylvania: IGI Global.
- Tuomi, A., Tussyadiah, I. P. ve Stienmetz, J. (2021). Applications and implications of service robots in hospitality. *Cornell Hospitality Quarterly*, 62(2), 232-247.
- Tussyadiah, I. (2020). A review of research into automation in tourism: Launching the annals of tourism research curated collection on artificial intelligence and robotics in tourism. *Annals of Tourism Research*, 81, 102883, 1-44.
- Ukpabi, D., Aslam, B. ve Karjaluo, H. (2019). *Chatbot adoption in tourism services : A conceptual exploration*. S. Ivanov ve C. Webster (Ed.), robots, artificial intelligence, and service automation in travel, tourism and hospitality içinde (s. 105-121). Emerald Publishing Limited.
- Valeri, M. ve Baggio, R. (2021). A critical reflection on the adoption of blockchain in tourism. *Information Technology & Tourism*, 23(2), 121-132.
- Vidal, B. (2020). What we can expect from blockchain technology in tourism. <https://www.waremarketing.com/blog/what-we-can-expect-from-blockchain-in-the-tourism-industry.html>, adresinden 06/11/2020 tarihinde erişilmiştir.
- Wan, W. N. A. A. B., Mohamad, A. F. M. F., Shahib, N. S., Azmi, A., Kamal, S. B. M. ve Abdullah, D. (2016). A framework of customer's intention to use Uber service in tourism destination. *International Academic Research Journal of Business and Technology*, 2(2), 102-106.
- Willie, P. (2019). Can all sectors of the hospitality and tourism industry be influenced by the innovation of blockchain technology?. *Worldwide Hospitality and Tourism Themes*, 1-11.
- World Tourism Organization (2019). *The future of work and skills development in tourism - policy paper*, UNWTO, Madrid.
- Xiang, Z. ve Fesenmaier, D. R. (Ed.). (2017). *Big data analytics, tourism design and smart tourism*. Analytics in smart tourism design içinde (s. 299-307). Cham: Springer.
- Yeung, C., Tung, P. F. ve Yen, J. (1998). *A multi-agent based tourism kiosk on internet*. Proceedings of the thirty-first Hawaii international conference on system sciences içinde (s. 452-461). IEEE.
- Yung, R. ve Khoo-Lattimore, C. (2019). New realities: A systematic literature review on virtual reality and augmented reality in tourism research. *Current Issues in Tourism*, 22(17),

2056-2081.

- Zhang, L. ve Sun, Z. (2019). The Application of artificial intelligence technology in the tourism industry of Jinan. *Journal of Physics: Conference Series IOP Publishing*, 1302(3), 1-5.
- Zheng, Z., Xie, S., Dai, H. N., Chen, X. Ve Wang, H. (2018). Blockchain challenges and opportunities: A survey. *International Journal of Web and Grid Services*, 14(4), 352-375.
- Zhu, W., Zhang, L. ve Li, N. (2014). Challenges, function changing of government and enterprises in Chinese smart tourism. *Information and Communication Technologies in Tourism*, 10, 553-564.
- Zlatanov, S. ve Popesku, J. (2019). *Current applications of artificial intelligence in tourism and hospitality*. International Scientific conference on information technology and data related research içinde (s. 84-90). Singidunum University.
- Zsarnoczky, M. (2017). How does artificial intelligence affect the tourism industry?. *Vadyba Journal of Management*, 31(2), 85-90.
-

P-ISSN: 1303-0094

E-ISSN: 2149-5459